Х. Џ. ВЕЛС

ИСТОРИЈА СВЕТА

C. 0.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ



НАРОДНО ДЕЛО

ДРУШТВО ЗА НАЦИОНАЛНУ КУЛТУРУ

У РЕДАКЦИЈИ УПРАВИТЕЉА

П. М. ПЕТРОВИЋА

ДАЈЕ ОВУ

ИСТОРИЈУ СВЕТА

Х. Ц. ВЕЛСА

ПРЕМА НАЈНОВИЈЕМ ПЕТОМ ИЗДАЊУ ЕНГЛЕСКОМ

У ПРЕВОДУ

МАНОЈЛА ОЗЕРОВИЋА

У КОРЕКТУРИ

ЈОВАНА ГРЧИЋА

СА НАЦРТОМ НАСЛОВНЕ СТРАНЕ

ВЛАДИМИРА КИРИНА

ИЛУСТРОВАНУ ЦРТЕЖИМА, МАПАМА,
СЛИКАМА У БАКРОТИСКУ
И ПРИЛОЗИМА У ЖИВОПИСНИМ БОЈАМА

У БЕОГРАДУ, 1929. ГОДИНЕ

ИСТОРИЈА СВЕТА

СВАКОМЕ ЈАСНА

ИСТОРИЈА ЖИВОТА И ЧОВЕЧАНСТВА

НАПИСАО

Х. Ц. ВЕЛС

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА
Бр. 4849
Струка 93/99

ТРАЛСКА БИБЛИОТЕКА „РОДОЉУБ ЈАНАЈЕВИЋ" ЛЕСКОВАЦ



УВОД

„Филозофија историје човечанства, достојна свога имена, мора почети са небом па да сиђе на земљу, мора бити пуна убеђења да је све што постоји једно — једна једина концепција заснована од почетка до краја на једном идентичном закону."

Фридрих Рацел.

Ова »ИСТОРИЈА СВЕТА« хоће једноставно тачно и јасно да исприча сву до данас познату нам историју живота и човечанства. Написана је просто и за просечног човека, а сврха јој је ипак виша од тога да буде само занимљиво штиво. Она се бави временима, расама и народима онако као што се обична историја бави владама, родословима и ратовима; али, она није претрпана именима и датумима, и њу је лакше пратити и разумети.

Историја није ништа другачија од осталих наука. Уколико се видик проширује, утолико се гомиле појединости раздељују у општа правила. И многи предмети од сасвим прворазредне занимљивости за човечанство, на пример, прва појава и развитак научног сазнања, његови утицаји на људски живот, стварање појма о новцу и кредиту, или историја постанка, ширења и утицаја Хришћанства, што би све морало да се у ма којој појединачној историји обрађује делимично или са марљивим одступањима, почињу и развијају се потпуно и природно у једном општем делу о овом нашем свету.

Приликом трагичних догађаја за последњих неколико година постала је сасвим очевидна потреба за једним, широм свег света заједничким, познавањем општих чињеница људске историје. Савршенија саобраћајна средства много више су зближила све људе, без обзира да ли на добро или на зло. Рат је сада општа опасност, јер у свом слепом и чудовишно разорном бесу бомбардује дечицу у колевци и потапа лађе са храном за неборце и неутралне. Ми увиђамо да сад не може бити другачијег мира до заједничког мира у свему свету. Никаква друга благостања не може бити до општег. АЛИ, НЕ МОГУ ДА ПОСТОЈЕ НИ ЗАЈЕДНИЧКИ МИР НИ БЛАГОСТАЊЕ БЕЗ ЗАЈЕДНИЧКИХ ИСТОРИСКИХ ПОГЛЕДА. Без таквих погледа који би их држали на окупу у складној сарадњи, без чега другог још поред народњачких предања, расе и народи морају да срљају у сукобе и разор. Та истина, још пре више од једног века јасна великоме филозофу Канту и језгро његове расправе о универзалном миру, сада је већ јасна и човеку са улице. Нашу унутарњу политику и наше привредне и друштвене назоре дубоко скрнаве лоши и фантастични назори о пореклу и историском односу друштвених редова. Смисао за историју, као за заједничко проживљавање свега човечанства, исто толико је потребан за унутарњи мир колико и за мир међу народима.

Таква гледишта на историју жели ова ИСТОРИЈА да оствари. Она је покушај да се објасни садање стање ствари, како се овај невољо-

и разноврстан људски живот око нас стварао током пространих векова из безживотног сраза материје, као и да процени каквоћу, своту и опсег нада са којима он сада стоји пред својом судбином. То је један опитни прилог великој и веома нужној васпитној поправци, која мора најзад опет да постави на своје место општу историју, претресену, поправљену и изведену до најновијег доба, и за употребу као ослонац за опште васпитање. Ми кажемо »да опет постави«, јер су све велике образованости досадањег света, као Јудејство и Хришћанство у Библији, Ислам у Корану, употребиле као основу неку врсту космогоније и светске историје. И доиста би се могло тврдити да је без такве основе непојмљива свака права и спојна људска образованост.

Без тога смо хаос.

Приметно мало је таквих нацрта опште историје да су дело једнога писца. »ЧОВЕКОВО МУЧЕНИШТВО«, књига Уинвуда Рида, снажно је утицала на писца. Она је датум, као што се то данас каже, и у њој ћете наћи извесну фину сету, мада је то ипак необично окрепљиво излагање људске историје као извесног постојаног процеса. »ЖИВА ПРОШЛОСТ«, од Ф. С. Мервина, такође је изврстан преглед људског напретка. Америка је недавно дала два добра илустрована и савремена уџбеника, Брестедов »СТАРИ ВЕК« и Робинсонов »СРЕДЊИ И НОВИ ВЕК«, који скупа дају врло добар појам о историји и приличан број такозваних »Општих Историја«; али, то нису историје него историске енциклопедије. Њима недостаје јединственост у излагању, што може да се постигне само кад цео предмет прође једним јединим путем. Те опште историје су компилације, склопови посебних националних или покрајинских историја из разних руку, чији су делови силом прилика неједнаки и по вредности и по ауторитету, а у несразмери један према другом. Више таквих општих историја у по тридесет или четрдесет књига, украшених алегоричним насловима и илустрованих превијеним мапама и плановима Нојевог Ковчега, Соломоновог Храма и Вавилонске Куле, штампано је за господске библиотеке у осамнаестом веку. И Хелмотова »СВЕТСКА ИСТОРИЈА« је савремена компилација исте врсте. »ЕНЦИКЛОПЕДИЈА БРИТАНИКА« садржи, разуме се, у свом опсегу потпуну енциклопедију историје, и најсавременија је међу свима таквим компилацијама. »ИСТОРИЈА ЧОВЕЧАНСТВА«, од Ф. Рацела, у пркос ономе што наслов наговештава, у главном је човекова природна историја, мада је пуна сугестија о природи и о развитку цивилизације. То дело и »УТИЦАЈ ГЕОГРАФСКЕ СРЕДИНЕ«, од г-це Елен Черчил Семпл, које је засновано на Рацеловом делу, наведени су у овој »ИСТОРИЈИ СВЕТА«, и имали су приличан утицај на њену основу.

Писац овог дела био је слободан да изнесе свој прилог, јер га је овај задатак силно привлачио. Неуморно је читао и до крајности користио се сваком помоћи до које је могао доћи. Нема ни једне главе а да њу није прегледало и веома пажљиво поправљало позваније лице но сам он што је. Он нарочито захваљује својим пријатељима Е. Реј Ленкестру, Х. Х. Џонстону, професору Џилбер Мереју, и Ернесту Баркеру на обилним саветима, упутствима и помоћи при уређивању. Ричарду Грегорију, професору Џ. Мајсеру, професору У. С. Келберстону са Харварда, Др. Сингеру из Оксфорда, Филипу Гведали, Л. Гренмеру Бингу и Девисну Росу захвалан је на помоћи, било што су читали делове рукописа, било што су одговарали на питања и давали савете. А за суд, тон, поделу и писање ове књиге одговара сам писац. За међусобну важност делова, моралне и политичке умешаје садржине, по самој природи ствари, крајњу одлуку доносио је писац. Веома тешком проблему илустровања помогао је срећно Џ. Ф. Хорабин, чије су мапе и цртежи најживљи и најукраснији део текста.

Х. Џ. Велс.

ПРЕДГОВОР.

За пуно јединство народа основна потреба је популарисање народне историје, а за културно учешће наше у заједници савременог света потребно је познавање опште историје, јер је главни проблем историје умно јединство свих људи.

Пре столећа и по објавио је Хердер то начело, али је његов племенит глас заглушила врева догађаја. Ну, у пламену времена сагорева слама, а право злато само засија, па ето где опет избија Хердерово начело, да светлије мисли оживе у душама људским. Ево, Велс нас поново окупља, да послушамо гласове духовних вођа, и сам уз Хердера стајући у ред учитеља и пророка, Буде, Исаије, Сократа и Христа. Велс објављује да у интелектуалном и душевном хаосу данашњице не може бити правих погледа на свет без поновног буђења духова новом религијом. А њој се не можемо надати скрштених руку, чекајући да се појави њен оснивач. За тај нови дух морамо сами да радимо и споља и изнутра, у својим обичајима и својим срцима, на огњишту свом.

Из тих побуда и ми смо настојали да то значајно дело дође и нашем народу. Нисмо сматрали за сметњу што Велс има понегде и слободније погледе, што, гледајући високи циљ, одбацује понешто од идеала који још држе нашу савременост. Ми његово општечовечанско гледиште, које се често одваја од национализма, не сматрамо као противно нашим идејама. Велс у својој великој искрености на операциони сто полаже најпре своју отаџбину, па му се мора веровати да је сав предан узвишеноме идеалу за опште добро свег човечанства. А ми смо националисти и то ћемо остати увек, као што смо и били, јер наш национализам није никад био сметња прогресу, већ само одбрана наше културе и егзистенције на путу у слободну и просвећену заједницу светску. Томе доследни и на делу видни, ми смо били увек зубља напретка и слободног развијања, па у тој улози можемо бити поносни што смо у оквиру свог национализма принос општој цивилизацији и развијању оног осећања које уграђа братством међу народима. Наш национализам је волети верно и жртвовати се за свога, за ближњега, те с тога нема сличности са онаквим национализмом какав Велс познаје код угњетача и непријатеља слободе. С тога ми сматрамо дело ово одобравањем нашим тежњама, и доносимо га у намери да и оно нашем народу помогне у великом напору што га има за израду своје културе, за уздизање до оних вредности које Велс жели свем роду људском.

НАРОДНО ДЕЛО, друштво за националну културу, у дужности да развија љубав према историји у нашем народу, првенствено излагањем националне историје, даје овим делом и најбољи преглед опште историје. Да би био потпуно снабдевен за велику мисију које је вредан, народу нашем потребно је познавање свега што је око њега.

За васпитање наших генерација седамдесетих година прошлога века пружала је основе Дреперова »ИСТОРИЈА УМНОГА РАЗВИЋА ЈЕВРОПЕ« (у преводу Мите Ракића), а доцније генерације имале су Беклову »ИСТО-

РИЈУ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ У ИНГЛИСКОЈ« (у преводу Боже Кнежевића). Од тога времена слично дело није се појављивало све до прве десетине овога века, када је Сењобосова »ИСТОРИЈА САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВАНОСТИ« (у преводу Влад. Ј. Радојевића) наишла на велику расположеност за упознавањем новијим научним резултатима.

Интелектуални кадар читалаца код нас као и свуда одавао је пошту овим изворима и из њих се напајао за формирање погледа, чије потпуности не може бити без познавања историје. Ну, то су, ипак, била дела у својој врсти значајна, али тек од посредног утицаја на опште образовање савременика. Међутим, широко интересовање народа и опште буђење духова ниједно од досадањих дела није постигло као ово Велсово дело.

Низ знаменитих археолога и других научника сарађивао је од почетка на овој »ИСТОРИЈИ СВЕТА«, која је узбунила сав свет.

У овом делу које приказује раздвојену прошлост нашу, да нас опомене на опасности будућности, указује писац како би јединствена воља човечанства могла да преобрази живот.

Велс је овде скупио у јединствену, јасно сређену и прегледну целину бескрајни збир догађаја у развоју света и људи, да све то објасни у вези са изгледима на будућност. Идеја којом он приступа обради историје, просто је револуционарна: она значи ослобођење духа од окова грешних предања.

Велс песник и умни социолог схвата све што је најважније у судбини целокупног човечанства. Његови су циљеви куд и камо виши него чисто научни: он хоће да зближи све људе.

Још никад се нису за толико исполински потхват тако срећно удружили визионарска снага песникова стварања и огромно знање историчара, још никад нисте тако јасно видели како се развија историја, као у овом делу, којем нема сличног у прошлости, а које је свој сензационн светски успех стекло захваљујући генијалној концепцији и величанственом извођењу.

Ово дело могу разумети лајици, јер су у њему гледишта веома широка, и нема те светске историје која би била писана овако лаким и живим језиком: из редова њених осећамо како нас бије силни дах историје.

Сви људи и жене који умеју да мисле треба да читају Велсову историју, јер никад није било историског дела које би се могло равнати са овим.

Ова »ИСТОРИЈА СВЕТА« сама за себе довољна је да своме писцу обезбеди славну бесмртност.

За њу ће се једног дана подићи Велсу споменик.

На темељима велике популарности, коју је тиме развио до незапамћене ширине и висине, публикује сада Велс, ново монументално дело: »НАУКА О ЖИВОТУ«, и право на превођење истога у Југославији уступио је потписаноме, у чијој ће редакцији на нашем језику изићи ускоро и та грандиозна творевина омиљеног великана савремене мисли.

Највећи духови савременог света указују на значај Велсовог дела и истичу напред наведене одлике његове, и ми се можемо радовати што нисмо закаснили да сву вредност пружимо своме народу, коју ће он умети да воли и из ње црпе наук за оштровидан став у све јачем културном напредовању свом, достојно оног угледа којим га увенчавају победе у борбама за народно ослобођење и уједињење.

П. М. Петровић.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„ГАВРИЛО ПРИНЦИП"
ЛЕСКОВАЦ

ИСТОРИЈА СВЕТА

ГЛАВА I.

ПОСТАНАК НАШЕГ СВЕТА.

Земља у простору и времену.

Наша земља је лопта у обртању. Мада нам се чини неизмерно голема, она је само зрнце у бескрају просторâ.

Највећим делом простор је празнина. На великим размацима у тој празнини налазе се као нека усијана средишта јаре и светлости, и то су »звезде некретнице«. И, мада их зову звездама некретницама, све се оне крећу унаоколо по простору, само што о том њихову кретању људи за дуго нису имали појма. Оне су тако огромне и стоје на тако страховитим даљинама да се њихово кретање и не опажа. Само у току много хиљада година може то да се процени. Те звезде некретнице толико су далеко да нам се и поред све њихове огромности, чак и кад их посматрамо кроз најјаче телескопе, чине као неке обичне сјајније или блеђе светлосне пеге, док се неке, кад на њих управимо телескоп, чине као ковитлаци и облаци сјајне паре, коју називамо небулозом. Оне су тако далеко да ни њихова кретања на милионе миља не би била запажена.

Али, једна звезда нам је толико близу да нам изгледа као велика пламена лопта. То је сунце. И оно је по својој природи некретница, али се оно од других звезда разликује по свом изгледу, јер је неупоредиво ближе од њих. Стога што је ближе, људи су и били у стању да о његовој природи сазнају нешто више. Сама његова удаљеност од земље износи око 149 милиона километара. То је маса пламене материје, која има пречник од 1 милион 392.000 км. Његова маса износи милион и четврт пута толико колико маса наше земље.

То су за уобразиљу тешки бројеви. Када би се опалио метак из пушке Максимова система, па да му се почетна брзина до краја одржи, требало би седам година док доспе до сунца. Па, ипак, кад то одмеримо према растојањима звезда, можемо рећи да је сунце близу. Ако би земља била лоптица од свега 0,025 мет. у пречнику, сунце би било лопта од 2.70 мет. у пречнику и испунило би какву мању спаваћу собу. Оно се врти око своје осовине; али, пошто се састоји из усијане течности, његове поларне области не крећу се оном истом брзином којом и његов полутар, чија се површина обрне за двадесет и пет дана. Површина коју видимо састоји се из облака од ужарене металне паре. Шта се налази испод тога — можемо само да замишљамо. Атмосфера сунца је толико врела да се на њему гвожђе, бакар, никал и цинк налазе у гасовиту стању. На великим растојањима око њега круже не само наша земља, но и извесна слична тела која се зову планете. Планете се светле на небу зато што одбијају сунчеву светлост. Оне су нам толико близу, да њихова кретања запажамо сасвим лако. Њихов положај из ноћи у ноћ мења се у односу према звездама некретницама.

Треба да се појми колико је простор празан. Ако би, као што смо већ рекли, сунце било лопта 2.70 мет. широка, наша би земља сразмерно била велика као лоптица од 0,025 мет. и далеко од сунца 293 мет. Месец би

опет био велики као зрнце ситног граха, и удаљен од земље за 0,075 мет. Ближе сунцу но земљи стојала би друга слична зрнца, планета Меркур и Венус, на раздаљинама појединачно по нешто већим од 113 мет. и 226 мет. А са ону страну земље дошле би планете Марс, Јупитер, Сатурн, Уран и Нептун, и то на раздаљинама од 455, 1555, 2730, 5460 и 8645 метара појединачно. Ту би се такође налазио и известан број мањих зрнаца, која би међу тим планетама летела унаоколо, а нарочито известан број тако званих астероида, који круже између Марса и Јупитера — док би са времена на време по какав прамен сјајније или блеђе обасјане паре и праха долутао у систем из спољње скоро безграничне празнине. Такав прамен називамо кометом или звездом репатицом. *А сав остали простор око нас, унаоколо, и за безмерне даљине ван нас хладан је, без живота и празан.* Кад се замисли да је земља лопта од 0,025 метара, а месец зрнце граха у том тако смањеном распореду, између земље и најближе звезде некретнице има преко шесет и четири километра.

Наука која о тим предметима говори, као и о томе на који су начин људи успели да за њих знају, зове се астрономија, и читалац треба да потражи астрономске књиге, ако хоће да нешто више научи о сунцу и о звездама. А наука и опис света где живимо називају се геологија и географија.

Пречник нашег света нешто је мало мањи од 13.000 километара. Његова површина је рапава, издигнутији набори на тој неравнини су планине, а удубљења његове површине покрива вода: то су океани и мора. Тај водени покривач дебео је на најдубљим местима осам километара, то јест најдубљи океани достижу дубину од осам километара. А то је незнатно када се упореди са опсегом целог света.

Око тог омотача има један танак део ваздуха, атмосфера. Ако се пењемо каквим балоном или ако пођемо из неке низије која је равна са морском обалом, уз планину, видећемо да је ваздух све ређи, док најзад не постане толико редак да је у њему немогуће живети. На висини од тридесет и два километра једва да постоји икакав ваздух уопште. Не постоји чак ни стоти део од ваздушне густине на морској површини. Највиша тачка до које може једна тица да узлети износи око шест хиљада метара (за кондора се каже да може дотле узлетети са муком). Али, већина ситних тица и инсеката, када се узнесу аеропланима и балонима, губе свест и на знатно нижој висини. Највиша тачка до које се икада по планинама попело не допре до осам хиљада метара. Људи су се уздизали на аеропланима до висине од преко шест километара, а са балонима су достизавали скоро и до једанаест, но по цену знатних телесних тегоба. Мали балони за испитивање, без људи али са апаратима за бележење, пењали су се у вис и до тридесет и пет километара.

Дакле, живота има у горњих сто метара земљине коре, затим у мору, и најзад у доњим слојевима ваздуха испод шест хиљада метара. Не знамо ни за какав други живот на нашој планети уопште, осим у тим поменутим опсезима ваздуха и воде. Сав остали простор, уколико знамо, за сада је још без живота. Научници су претресали о могућности живота или о какву сличну процесу, који би могао да постоји на таквим истоветним телима као што су планета Венус и Марс. Али, нису доказане могућности на које они указују.

Астрономи, геолози и физичари били су у стању да нам по штогод објасне и о постанку и историји земље. Они сматрају да се сунце вртело пре безбројно векова као ужарена маса материје док се још није сабрало у збијен центар врелине и светлости; а у знатно већој мери и далеко брже но сада, за време тог обртања у ковитлац, известан број одломака отргао се од целине, и тако су настале планете. Усијана маса земљине материје преполовила се, док се обртала у две масе, у једну већу, која је садања земља, и у другу мању, која је са-

да мртав и безживотан месец. Астрономи нам убедљиво наводе разлоге за претпоставку да су се сунце, земља, месец и сав тај систем окретали тада у ковитлац брзином далеко већом но што је данашња, и да је наша земља била у почетку тако усијана да на њој није могло бити никаква живота. Пут којим се дошло до тих закључака веома је леп и занимљив низ посматрања и размишљања; али, сувише је дуг и разрађен да бисмо се њиме ми овде могли да позабавимо. Они нас гоне да поверујемо како је сунце, овако усијано као што је, знатно хладније сада но што је било у прошла времена, и како продужује да се хлади и спорије креће. Још показују и како се ступањ којим се окреће земља непрекидно смањује, то јест да наш дан постаје све дужи и дужи, док се врелина у земљиној средини полагано троши. Било је време када дан није био ни упола и ни за трећину од онога што је сада; када је једно жарко и врело сунце, знатно веће од данашњег, морало да се од свог изласка до заласка креће преко неба тако да би то и видно било, да је било ока које би то могло да гледа. А доћи ће и доба када ће дан бити толико дуг као што је дуга сада година, и када ће охладнело сунце, лишено својих зракова, непомично висити на своду небеском.

И морало се догодити баш када је сунце било знатно врелије, када су дани и ноћи били далеко бржи, плиме високе, топлота велика, буре и земљотреси страховити, да се на свету започео овај живот чији смо и ми део. Месец је био тих дана и ближи и сјајнији, а његово лице се мењало.

ГЛАВА II.

ШТА ГОВОРЕ СТЕНЕ.

1. Прва жива бића. — 2. Колико је свет стар.

1.

Ми не знамо како је започео живот на земљи.

Биолози, то јест они који живот проучавају, дали су о тим почецима разна своја мишљења. Али, сада не ћемо њима да се бавимо. Забележимо једино да се сви слажу да је живот започео тамо где су се тих брзих дана плиме шириле и повлачиле преко блатних и песковитих обала што су се испаравале на сунцу.

Атмосфера је била тада много гушћа. Обично су велике масе облака заклањале сунце, док су честе буре помрачавале небо. Тих дана земља, поткорушена снажним вулканским напонима, била је гола, без вегетације, без плодне црнице. Преко ње су се преливали скоро непрекидни кишни потоци, а реке и бујице односиле су велике количине талога у море, да тамо постане од њега блато што се доцније стврдњавало у шкриљац и брусник или песак, од чега је постајао пешчаник. Геолози су проучавали нагомилавање тих наслага у оном стању у којем су ове данас, и то од оних из најранијих периода па све до најновијих. Разуме се да су најстарије наслаге најпоремећеније, највећма измењене и излизане, и да се у њима сада никакав поуздан траг од живота не може наћи. Веровно су најранији облици живота били тако ситни и нежни да нису остављали за собом никакав траг о свом постојању. И тек када су се код неких од тих живих бића развили костури и шкољке од кречњака и сличне тврда материјала, иза њих после смрти њихове остали су фосилни трагови.

Геолошка књижевност састављена је поглавито из излагања о фосилима који су по стенама нађени и о реду

по којем слојеви стена леже један на другоме. Најстарије стене мора да су образоване још пре но што је и било икаква мора, док је земља била толико врела да море није ни могло да постоји; када је вода што је сада у морима била горе у атмосфери измешане паре и ваздуха. Њени виши слојеви били су пуни густих облака, из којих су падале на стене вреле кише и претварале се у пару пре но што би и допрле до њихове ужарености. Испод те паром пресићене атмосфере стврдњавала се усијана земљина материја у прве стене. Те прве стене мора да су се стврдњавале у облику плоча, које су пливале по усијану течну материјалу под њима, онако исто као што то чини и лава у току хлађења. Мора да су се јављале у облику покорице и љуштуре. Мора да су се непрекидно претапале и прекристалисавале пре но што би који њихов дебљи део постао за увек чврст. Назив Фондаментални Гнајс дан је једном великом дољем систему кристалисаних стена, који се веровно стварао век по век, уколико се завршавало то врело детињство света. У то доба када се Фондаментални Гнајс образовао мора да је изглед света био сличнији распаљеној пећи но ма чему другом на земљи.

После дугих векова почела је и пара у атмосфери да се згушњава и пада на земљу, да најзад преко тих ужарених стена потече у облику речица вреле воде, па да се скупља по низинама у баре, језера и прва мора. У та мора потоци који су преко стена текли доносили су прах и честице из којих се стварао талог. Тај талог нагомилавао се у слојевима (за ове геолози имају реч *страта),* тако су образоване прве седиментарне стене. Те прве седиментарне стене тонуле су све дубље, да их прекрију друге; савијале су се, кривиле и ломиле услед великих вулканских потреса и под притиском оних излива што би провалијивали кроз камениту земљину кору. Још и сада тако те прве седиментарне стене местимично избијају на земљину површину, било што их нису позније страте прекриле, било што су после безбројно векова избиле на светло дана, пошто се истрошила она стена што их је била прекрила. Нарочито их у Канади има у великим површинама. И тако стоје испуцале и превијене, делимично претопљене, прекристалисане, очврсле и збивене, мада их је увек могуће познати. У њима нема никаква поуздана трага о некадањем животу уопште. Називају их често *азојским* (безживотним) стенама. Ну, како бива да у по неким од тих најранијих седиментарних стена има супстанце која се зове графит (црно олово), или црвеног и црног гвозденог оксида, а тврди се да само активност живих бића може те супстанце да произведе, што баш није сталан случај, то извесни геолози те прве седиментарне стене радо називају *археозојским* стенама првобитног живота. Они мисле да се први живот појавио у облику какве меке живе материје без шкољке или без скелета, а без икаква другог састава који би после смрти могао да се сачува као разговетан фосил, те се услед његова хемиског дејства и стварала та наслага од графита и гвозденог оксида. То је, разуме се, само претпоставка, јер је исто толико веровности да у доба образовања азојских стена живот још није био ни започео.

Преко тих азојских и археозојских стена леже и прекривају их друге стене, очевидно исто тако прастаре и излизане, али већ са траговима живота. Ти први трагови су најпростијег облика. То су или остаци простих биљака што се зову алге, или су трагови какве црви остављају за собом у морском блату. Ту су и костури микроскопских животиња што се називају *радиоларија*. И овај други низ стена зове се *протерозојским* низом (почетком живота), те представља дуг период у историји света. Изнад протерозојских стена лежи трећи низ, и у њему се налази такође знатан број разноврсних трагова живих бића. Ту се јасно огледа пребиље ракова, краба и сличних створова што миле, па црва, морске траве итд.; ту су, поред мноштва риба, и почеци сувоземних створова. Те стене зову се *палеозојским*

(старим животом). Оне означавају једну велику еру, кроз коју се живот полако ширио, повећавао и развијао по морима са наше земље. Кроз безбројне векове, кроз ово најраније палеозојско доба, није било на свету ничег другог осим мноштва таквих накоћених створова, што су милели и пливали по водама. Било је тако ту животињица које су се звале трилобити. Оне су милеле, те су изгледале као неке велике морске са-

Тадањи живот није се јављао у облику какав би могао да развије нашу уобразиљу. Није било ничег што би трчало или летело, или бар пливало брзо и вешто. Изузев појединa створења и њихов обим, тадањи се живот није много разликовао и није био чак ни толико другојачији од онога што би данас ђак у току лета покупио у каквоме јарку за своја микроскопска испитивања. Кроз сто и више милиона година такав је био живот плитких

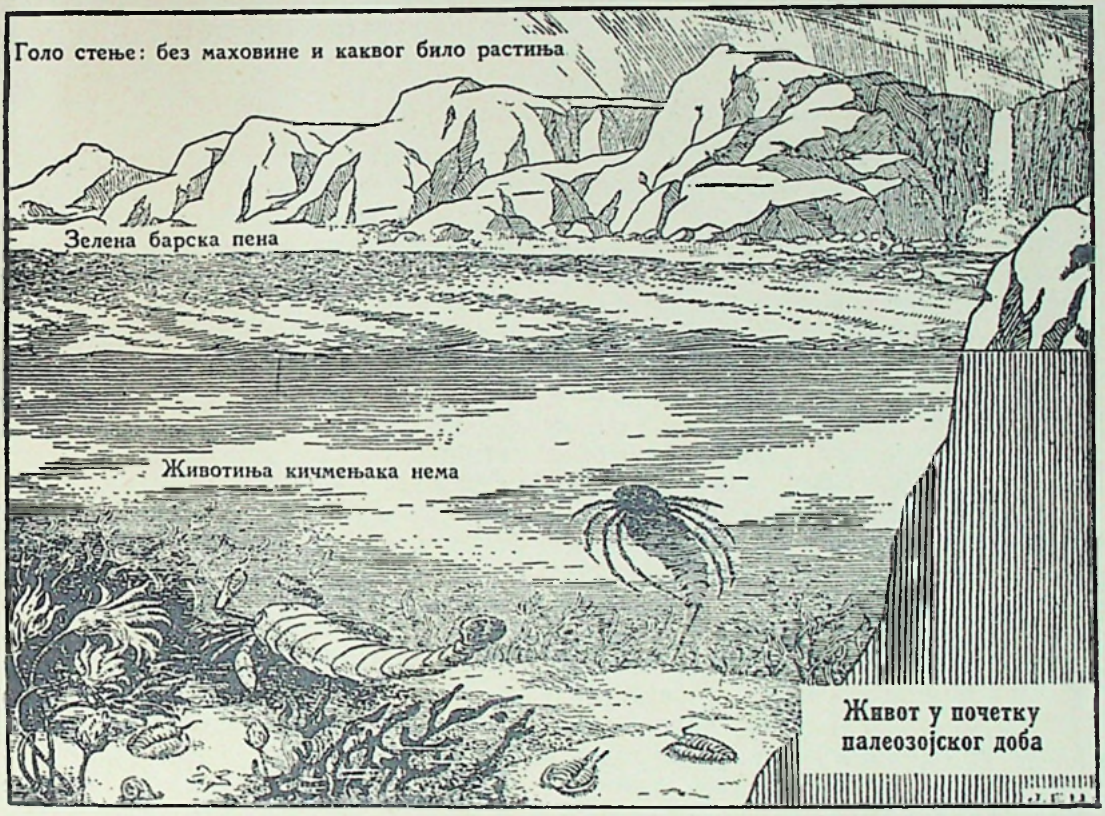

Живот у почетку палеозојског доба

се, и веровно су стојале у сродству са данашњом америчком краљевском крабом. Па је било ту такође и морских скорпија, најсавршенијих створова из тог раног света, у чијим је врстама било примерака и до три метра дужине. Постојало је затим читаво биље од разних врста извезеног реда шкољака што се зову брахиоподи. Па је било и биљних животиња, које су стојале укорењене и узајамно спојене као биљке, а и слободна травуљина која се лелујала по води.

мора у раном палеозојском периоду. Очигледно, земља је била за све то време сасвим гола. Не налазимо ни трага нити икаква наговештаја о животу на копну. И све што је постојало у то доба живело је већим делом или кроз сав живот само под водом.

У оном размаку и између образовања тих нижих палеозојских стена, у којима су владали триболити и морске скорпије, и овог нашег доба лежи размак од безбројних векова, које представљају слојеви и масе седиментарних стена. Ту су најпре горње

палеозојске стене, изнад којих геолози разликују два велика дела. Одмах до палеозојских долазе стене мезозојске (средњи живот), опет један други пространи систем стена са фосилима, што представља можда сто милиона брзо протеклих година, и у коме се налази сјајан низ фосилних остатака, костију гигантских рептилија и слично, што ћемо ускоро описати. Више њих су стене кенозојске (скорашњи живот), трећи велики део историје живота, недовршени део, у којем ће песак и блато, што га колико јуче однеше светске реке у море, тамо да затрпа кости, љуштуре, лешеве и друге трагове, да од њих најзад постану сутрашњи фосили, и то сачињава тај задњи написани лист.

Ови знакови и фосили убележени на стенама, па и саме стене, први су наши историски подаци. А та историја живота, коју су људи тако морали одгонетати и још одгонетају, назива се каменом књигом. Проучавајући ту књигу, људи могу полако да састављају историју о почецима живота и о почецима нашег рода, о чему наши преци пре једног века нису могли ни да сањају. Само кад већ називамо те стене и фосиле и историјом, не треба претпостављати да ту има ма колико од каква уредна састављања реда по ред. Ту је све што се догађало просто оставило по какав траг, а сад само од нас зависи хоћемо ли бити довољно умни да откријемо значење тих трагова. Па, исто тако, ни земљине стене не леже једна на другој у тако уређеним слојевима да би људи из њих могли лако читати. Нису то какви листови и стране из библиотеке. То је све разривено, поремећено, испрекидано, растурено, истрвено, онако као што би се налазила у нереду каква канцеларија после наизменично претрпеног бомбардовања, непријатељске војне окупације, пљачкања, земљотреса, провала и ватре. И тако се догодило да је та камена књига лежала кроз безброј наштаја људима под ногама, док они о том ни слутили нису. Ератостен и неки други у трећем веку пре Христа у Александрији расправљали су о фосилима. То је изложено у Страбоновој *Географији* (од 14. до 37. године по Христу). За њих је знао и латински песник Овидије, али није знао шта је то. Држао је да су то први груби покушаји стваралачке моћи. У десетом веку су их запазили арапски писци; а тек у почетку шеснаестог века појављује се Леонардо да Винчи (1452. до 1519.), први од Европљана који је схватио прави значај фосила, те је тако најзад кроз последњи век и по отпочело озбиљно и постојано одгонетање тих дуго занемарених раних страна земљине историје.

2.

Претпоставке о геолошком времену иако се међу собом разликују. Полазећи са различитих становишта, мишљења геолога и астронома о старости најстаријих стена кретала су се између 1,600,000.000 и 25,000.000 година. Лорд Келвин је дао најнижу процену 1867. године. Професор Хакслеј им је одредио око 400,000.000 година. Преглед разних становишта и разлога на основу којих су те процене учињене може се видети у Осборнову *Почетку и Еволуцији Живота*. Он сам прихватио је средњи број од 100,000.000. А читалац мора јасно да појми колико су произвољни и неодређени сви ти прорачуни о времену. Они се увек заснивају на теоретским претпоставкама веома непоуздане врсте. Највише би се поуздано могло по томе рећи да је раздобље тога времена било огромно и да га можемо израчунавати десетинама па можда и стотинама милиона година. И требало би једино имати на уму да ма колика да је укупна свота, већина геолога слаже се да је прошла *половина или више од половине целокупног геолошког времена пре но што се живот развио до познијег палеозојског ступња*. Читалац који брзо буде прелазио преко ових првих глава, помислиће можда како је то тек само један кратак и припремни увод за ону очевидно много дужу следећу историју. Али, та доцнија историја стварно је дужа само стога што је за

нас пунија појединости и занимљивија.

Она нам се већом чини само у перспективи; а стварно, кроз низове векова, пред чијом сликом наша уобразиља стаје, обртала се земља врела и без живота, да опет кроз исто тако бескрајан низ векова садржава на себи релативно толико разних врста животињица колико их је у једној капи воде из ког јарка.

Не само да је са животног и људског гледишта празан простор, него је и време. И кроз те пусте бескрајности указује се живот као слаб зрачак што је тек засјао.

ГЛАВА III.

ПРИРОДНО ОДАБИРАЊЕ И МЕЊАЊЕ ФЕЛА.

Сада треба да наведемо овде јасно извесне опште чињенице о тој новој појави, о *животу,* који је милео у рано палеозојско доба по плитким водама и по блату преливаном плинама и осекама, и који је, у свој оној огромности простора, својствен можда једино нашој планети.

Живот се по извесним општим цртама разликује од свих осталих безживотних ствари. Међу живим бићима постоје данас најчудноватије разлике. Ну, свима живим бићима заједничка је у прошлости и у садашњости *извесна моћ растења.* Сва жива бића *хране се,* сва жива бића *крећу се унаоколо* док се хране и расту, па макар то кретање не било веће но што је пуштање корења кроз земљу или распростирање грана по ваздуху. Поред тога, жива бића се производе. Она дају подстицај за растење другим живим бићима, па било то растењем и онда дељењем, или помоћу семена, спора, јаја, или каквим било другим путем за произвођење младих. Плођење је једно од обележја живота.

Ништа живо не живи вечито. Изгледа да постоји *граница растења* за сва жива бића. Међу веома малим и простим живим бићима, таквим као што је на пример микроскопски мехурић живе материје по имену *амиба,* јединка може да расте, па да се онда подели у две сасвим нове јединке, које затим могу у своје доба опет да се поделе. Многа друга микроскопска створења живе за извесно време активно, расту и онда постају мирна и непокретна, обавију се каквом спољном опном, и потом се потпуно разбију у већи број још ситнијих бића, у споре, које се ослободе и растуре, да опет расту у оном истом облику у којем је био и њихов родитељ. Међу сложенијим створењима плођење обично није таква проста подела, ма да се дељење дешава често и у случајевима многих таквих бића што су толико велика да се могу видети и обичним оком. Али, правило је да код скоро свих већих створења јединка расте до своје извесне границе; затим, пре но што би постала и сувише незграпна, њено растење попусти и престане. Кад достигне до пуне своје величине, она *сазрева,* почиње да добија младе, који се или рађају живи, или легу из јаја. Али, она не производи младе целим својим телом. То чини само један део тела. И пошто је једна јединка живела и производила за извесно време своје потомство, она стари и умире. То се дешава као по некој врсти нужде. Постоји једна практична граница за њен живот исто као и за њено растење. То је тачно тако и за биљке као и за животиње. Али, тако се не дешава код предмета који нису живи. И безживотни предмети, као на пример кристали, могу да расту, али немају граница у свом растењу, ни величини, *не крећу се својим сопственим нагоном* и код њих *нема никаквих подстицаја.* Једном образовани кристали остају непромењени кроз милионе година; а ни код које безживотне ствари нема плођења.

Ово растење, умирање и плођење код живих бића води ка извесним веома чудним последицама. Млади, што их произведе какав жив створ, остају, било одмах, било после неких пролазних стања и промена (као што су на пример промене код гусеница и лептира), слични своме родитељу; али, нису никад сасвим истоветни ни са родитељем ни међусобно. Постоји увек извесна незнатна разлика, о којој ми говоримо као о *индивидуалности*. Хиљада овогодишњих лептира може произвести две или три хиљаде идуће године; ти ће нам изгледати скоро сасвим слични са својим предходницима; па, ипак ће сваки појединн од њих имати извесну сићушну разлику. Нама је тешко да приметимо ту индивидуалност код лептира, јер њих не посматрамо сасвим изблиза; али, лако нам је да то видимо код људи. Сви људи и жене данас на свету воде порекло од оних људи и жена из 1800. године пре Христа; али, ни један од нас није сасвим сличан никоме из оних ишчезлих нараштаја. И то што вреди за људе и лептире, вреди и за сваку другу врсту живих бића, како за биљке тако и за животиње. Свака врста у сваком свом нараштају измени све своје јединке. То је било тачно за сва она сићушна створења што су се рођила, плодила и умирала по археозојским и протерозојским морима, као што је тачно и данас за људе.

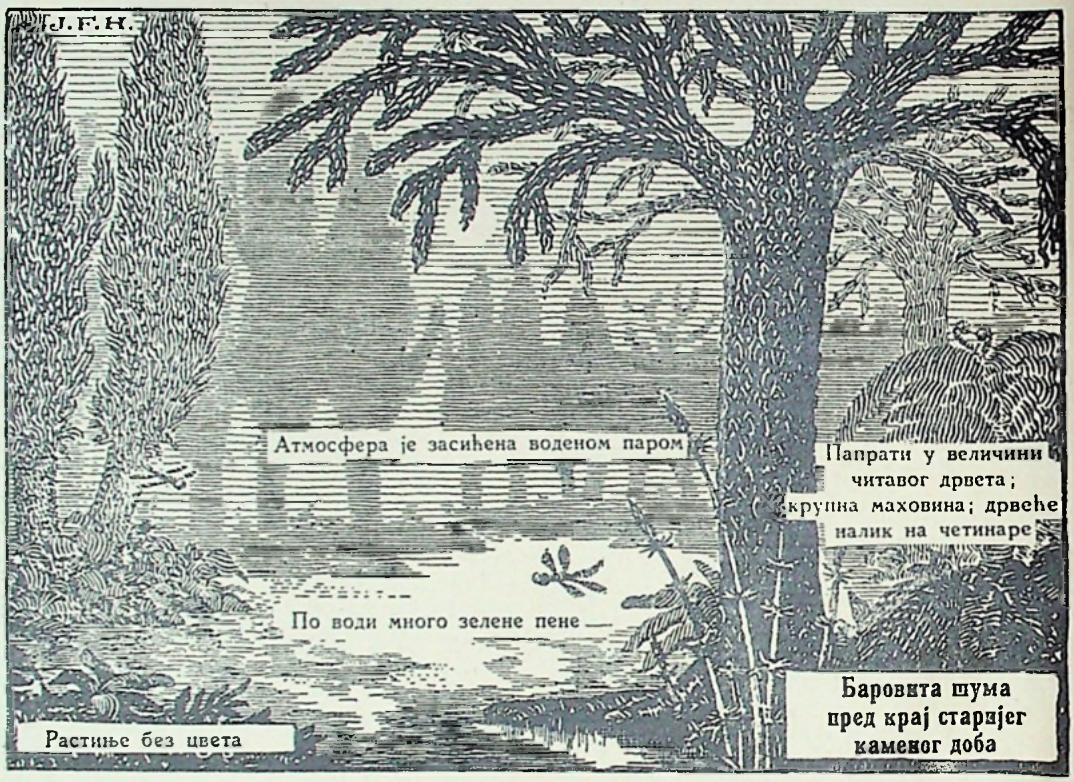

Свака фела живих бића непрекидно изумире, да се наново роди у облику мноштва свежих јединки.

Промислите онда шта се све мора догодити са сваким новим нараштајем живих бића из ма које феле. Неке ће јединке бити јаче или снажније, или ће за некакав успех у животу имати више погодности но што је рецимо случај са осталима; многе ће опет бити било слабије било и у горем положају. У извесним појединим случајевима може и да се догоди нешто изузетно и непредвиђено; али, оп. скрбљене јединке ће *као целина* по.

годније живети, расти и плодити се, док ће слабије *као по правилу* пропадати. Ове задње биће неспособније да дођу до хране, да се боре са својим непријатељима и да се пробију кроз све тегобе. И тако се чини као да се у сваком појасу врши неко одабирање феле. Избацују се већином слабији и непожељнији, док се претпостављају јачи и погоднији. Тај процес зове се *природно одабирање* или *надживљавање* јачег.

А из тога се, према самој чињеници да жива бића расту, плоде се и умиру, закључује да се свака фела, докле живи под истим условима, за исте сваким нараштајем све то савршеније и савршеније опрема.

Ну, претпоставимо да се ти услови промене. Тада ће она врста јединке што је пре обично успевала, сад можда престати да успева; а врста јединке која под старим условима није уопште могла да продре, сада ће баш наићи на своју прилику. И тако ће се те феле према томе измењивати из нараштаја у нараштај; стара врста јединки која је пре добро пролазила и владала, сад ће опадати и изумирати, док ће нова врста јединки сад доћи на ред, све док се најзад општи карактер фела сасвим не измени.

Претпоставимо, на пример, да каква мала животиња беличаста крзна живи негде у страховито хладној земљи, покривеној снегом. Оне јединке које имадну најдебље и најбеље крзно тамо ће најмање и страдати од хладноће, њих ће непријатељи моћи мање да примете, и мање ће падати у очи кад пођу у лов. Крзно те феле дебљаће, док ће се његова белина повећавати сваким нараштајем; и све тако док најзад не дође време кад им крзно више неће бити ни од какве користи.

А замислимо сада једну такву промену климе која собом донесе у ту земљу топлоту, лиши је снега, и преко највећег дела године сва та бела створења тако изложи да им дебело крзно постане терет. Тада ће се свака јединка која на себи имадне по коју сиву пегу и тање крзно наћи у бољем положају, док ће веома бело и тешко крзно бити само од штете. И у сваком појасу бели ће се искорењивати у корист сивих. А ако би та промена климе наишла и сувише брзо, могла би, наравно, да се уништи и читава врста; ако наиђе постепено, фела ће, можда, и поред неизбежног пролаза кроз тешка времена, ипак бити у стању да се у низу поколења прилагоди и измени. Та промена и прилагођавање назива се *мењање фела.*

Може се десити и то да се та промена климе не догоди над свом оном земљом у којој је та фела настањена; може се догодити само са једне стране каква велика морског рукава, којег велика планинска венца или неког таквог раздељка. Неки врућ морски ток, као што је рецимо Голфска Струја, може да скрене са свога пута и да почне тако да тече како би се загревала само једна страна превлаке, док би она друга остала још хладна. И тада би ова фела на хладној страни продужила да и даље напредује ка својој највећој белини и дебљини крзна, док би се на другој страни мењала ка сивкастој боји и тањем огртачу. Веровно би се у исти мах дешавале и друге промене, као н. пр. разлика у шапама, јер би једна половина феле често морала да гребе по снегу, како би дошла до хране, док би друга морала да трчи по тврдој земљи. Веровно би разлика у клими значила разлику и у врсти хране на располагању, а то може да им проузрокује разлику у зубима и органима за варење. Па се могу ради промене у крзну догодити и промене у знојним и уљаним жлездама из коже, што би дејствовало на органе за лучење и на сву унутарњу хемиску службу тела. И тако редом кроз сав склоп бића. Доћи ће време када ће се те две подврсте, постале од некад једне феле, међусобно толико разликовати да ће изгледати као сасвим различите феле. И тако раздељивање једне феле на две или више у току генерација назива се *диференцијација специја* или *разлучивање фела.*

Отуд мора читаоцу бити јасно да се, са тим основним чињеницама о животу, са растењем, смрћу и плођењем,

уз индивидуалне измене на свету који се мења, и живот на тај начин мора мењати. Модификације и диференцијације мора бити, старе феле морају ишчезавати и нове се појављивати. Ми смо овде изабрали за свој пример једну обичну врсту животиња; али, то што је тачно за космате животиње у снегу и леду, тачно је и за сав остали животињски свет, а подједнако тачно и за нежне мекушце и просте почетке што су пловили и пузали се стотинама милиона година, међу плимама и осекама и по плитким и топлим водама протерозојских мора.

Рани живот ранога света, када се врело сунце рађало и залазило само за четвртину онога времена колико му то сада треба, и када су се топла мора преливала великим таласима поврх песковитих и блатних обала стеновитих земаља, док је ваздух био пун облака и паре, мора да се мењао и био пун различности, а и феле су се, мора бити, развијале знатно брже. Живот је био веровно тако исто брз и кратак као што су тада били дани и године; нараштаји, над којима се вршило природно одабирање, брзо су се једни за другима мењали.

Природно одабирање код човека знатно је спорије но код каква другог бића. Двадесет и више година треба док једно просечно људско биће у западној Европи не одрасте и не почне да се плоди. Код већине животиња један нараштај прође кроз све те фазе у току године или мање. А за она проста и неразвијена бића, што су се најпре појавила у првобитним морима, растење и плођење било је веровно чин од неколико кратких часова или чак и неколико тренутака. Измена и разлучивање фела мора да су били веома брзи, а живот се морао развити већ до велике разноликости и сасвим супротних облика, пре но што је и започео да оставља за собом трагове по стенама. Према томе камена књига не почиње ни са једном групом каквих блиско сродних облика од којих би водила порекло сва позната и садања створења. Она почиње негде средином тока, када је скоро свака главна група животињскога царства већ добила своје представнике. Биљке су већ биљке, а животиње животиње. Завеса се диже над једном већ одавно започетом драмом у мору. Брахиоподе откривамо већ у шкољкама и кад примају и пробављају скоро исту врсту хране као сада остриге и шкољке. Велике водене скорпије миле кроз морску траву, трилобити се увијају у клупче, развијају и тако брзо одлазе даље. У том прастаром блату и међу том раном травуљином веровно да се развио онако исто богат, обилан и радан свет инфузорија и сличних бића, каква би се могла данас наћи у некој капљи барске воде. А и у океанским водама доле у дубину све докле год је светлост могла да се пробије, налазило се тада као и сада читаво обиље ситних и прозрачних и у много случајева фосфорастих бића.

Ну, мада је у океанима и баруштинама већ врвело од живота, сва земља, уколико ми сада можемо да је замислимо, била је стеновита пустара без трага од жива бића.

ГЛАВА IV.

ЖИВОТ ПРОДИРЕ И НА КОПНО.

1. Живот и вода. — 2. Прве животиње.

1.

Докле је допирала морска обала, било је и живота; и тај живот прибивао је у води крај ње и са њом као са својим, својом средином и својом основном потребом.

Први мекушни почеци живота мора да су пропадали чим би се где нашли ван воде, као што се данас суше морске медузе и пропадају по нашим морским обалама. У то време против сушења није било никакве заштите.

Тако би се, у свету кишних бара и плитких мора и плима, свака она врста која би живу створу омогућила да издржи и сачува своју влажност и за време осеке или суше, сусретала у околностима тога доба са свима погодностима. Мора да је тада стално претила опасност да се насуче на копно, док је, у другу руку, живот морао да се развија доста близу обала, спрудова и по плићацима, јер је постојала потреба како за ваздухом наравно растворeним у води тако и за светлошћу.

Ниједно створење не може да дише, нити да свари своју храну без воде. Ми говоримо о удисању ваздуха; али, стварно сва жива бића удишу кисеоник растворен у води. Ваздух што га ми сами удишемо мора прво бити растворен у влази наших плућа; и сва наша храна мора прво да постане течна па да се прими. Створови који живе у води и који су увек под водом, слободно машу својим изложеним шкргама помоћу којих у тој води дишу, и тако извлаче у њој растворен ваздух. Ма ком створу, који би се нашао ма за колико ван воде, мора да су тело и апарат за дисање заштићени од сушења. Пре но што су могле алге да премиле из раних палеозојских мора на најближу ивицу од морске обале, морале су да развију јачу спољну опну, како би њом сачувале своју влажност. Пре но што би предак морске скорпије могао да преживи ако где заостане иза плиме, морао је да развије на себи своју навлаку и љуштуру. Трилобити су веровно свој тврд оклоп развили и увили се у клупче, не толико да се заштите, било један од другог, било од каква свог непријатеља, колико да се обезбеде од случајна сушења. А када нам се ускоро, и док се пењемо уз палеозојске стене, појави риба, тај први од свих кичмењака међу животињама, јасно нам је да се известан број од њих већ прилагодио да издржи опасност привременог боравка на суву, и то на тај начин што су им шкрге заштићене поклопцима и извесном врстом примитивних плућних пловних мехура.

Ну, биљке и траве које су почеле да се прилагођавају сувоземним приликама, доспевале су на тај начин и у пределе сјајнијих светлости, а светлост је нужна и драгоцена за све биљке. Зато је и био веома користан сваки такав развитак склопа, што би их очврснуо и управљао према светлости, тако да остану праве и развијене, место да се згужвају и клону кад вода одступи. Отуда их налазимо где развијају у себи влакна, потпору и почетке дрвенаста ткива. Ране биљке су се плодиле помоћу меких спора или полуживотињских »гамета«, које би се у води ослободиле, те их је вода тада разносила, и које су могле да једино само под водом клијају. Ране биљке су привезане, па је већина нижих биљака и данас привезана условима свог животног тока, за воду. Велика корист имала је да се постигне ако би им се развила могућност да споре штите од сухоте, што би им и без потапања у воду омогућило плођење. Чим би то једна фела постигла, могла би да живи, да се множи и да шири даље од највише водене површине, купајући се у светлости и налазећи се ван домашаја удара и навале валова. Код већих биљака главне им класификационе поделе означавају ступњеве у ослобађању од потреба да се налазе у води, и то тиме што им се ствара дрвенасто ткиво као потпора, као и такав један начин растења који је према сушењу све више и више отпоран. Ниже биљке су још увек робови воде. Ниже маховине морају да живе у влази, па чак и развитак спора код папрати захтева на извесним ступњевима крајњу влагу.

Највише биљке отишле су у том свом ослобађању од воде тако далеко да могу живети и плодити се само ако им је земља под њима тек нешто мало влажна. Оне су свој проблем о животу ван воде решиле потпуно.

Битности тога питања израђене су природним путем опита и покушаја кроз бескрајне векове протеозојског и раног палеозојског доба. Тада је полагано, али у велику мноштву, почело да се роји све више врста нових биљака даље од мора и поврх нижих

земљишта, а за све време ширења држале су се још увек мочвари, јазбина и водених токова.

2.

А после биљака дошао је на ред животињски свет.

На свету нема ни једне врсте сувоземних животиња, као што нема ни једне врсте копнених биљака чији састав не би најпре био изграђен за живот у води, па се доцније, помоћу измена и разлучивања феле, прилагодио за живот ван воде. То прилагођавање постизало се на различите начине. У случају са копненом скорпијом, шкржни поклипцо примитивне морске скорпије толико су утонули у тело, да су јој плућна крила обезбеђена од брза испаравања. А шкрге код тврдокожаца, као рецимо код краба, које се крећу по ваздуху, заштићене су продужецима на горњем оклопу, што им служе као скржни поклопци. Предходници инсеката развили су један систем ваздушних кесица и ваздушних цеви, душничких цеви, што спроводе ваздух свуд по телу пре но што би се растворио. У случају са сувоземним кичмењацима, шкрге прастарих риба прво су помагале, а затим их потпуно замениле, извесне израслине из грла у облику кесе; а то је у ствари примитиван плућни пловни мехур. Чак и данас постоји извесна врста чикова, помоћу којих лако можемо да појмимо метод којим су сувоземни кичмењаци, ослобађајући се воде, прошли кроз разне фазе. Ти створови (т. ј. афричка риба са плућима) налазе се у тропским регионима, где је после пуног кишног доба суво, за које време од река постану просто јарци од спеклог блата. Ту рибе пливају у току киша унаоколо и дишу на шкрге као и свака друга риба. А када вода из реке ишчезне, оне се закопају у блато, њихове им шкрге престану да дејствују, и ти створови одржавају дах који улази у њихов мехурић. Тако и аустралијанска риба са плућима, када се услед пресушивања реке затекне по устајалим баруштинама, чија се вода поквари и остане без потребне количине ваздуха у себи, уздиже се до површине, да тамо гута ваздух. Даждевњак из каква воденог базена чини сасвим исто. Та су створења још увек на пролазном ступњу, на оном истом на којем су се преци виших кичмењака ослободили од раније своје потребе да живе под водом.

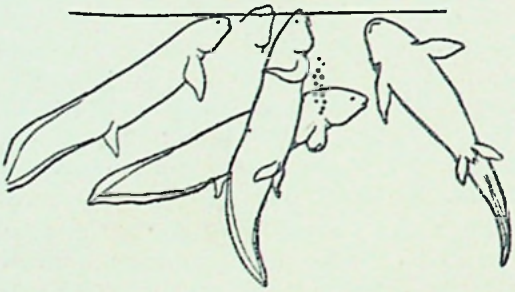

Аустралиска риба са плућима
(Ceratodus Forsteri),
која може да дише у води и у ваздуху

Амфибије (жабе, даждевњаци, трикони итд.) још показују у својој животној историји све ступњеве из процеса тога ослобађања. Оне у своме множењу зависе још увек од воде; њихова јаја морају да се положе у воду обасјану сунцем, и ту морају да се развијају. Млади пуноглавац носи најпре своје шкрге у облику грана којима маше по води; а затим почне да поврх њих расте заштитна опна, која им ствара шкржно одељење. И најзад, када му се већ појаве и ноге, а реп почне да нестаје, тај створ почиње да употребљава плућа, докле му шкрге полако чиле и ишчезавају. Одрасла жаба може сав остатак својих дана да преживи на ваздуху, док би се удавила, ако би је држали стално под водом. А када се, међутим, обазремо на рептилије, наилазимо на јаје које је заштићено од испаривања чврстом љуском, и из кога се лежу младунци што могу да дишу плућима још од самог оног тренутка кад су се излегли.

Рептилије се, дакле, налазе под оним истим погодностима под којима и биљке што се размножавају помоћу семена, јер нису принуђене да ни један период свога животног тока проведу у води.

ЈАВНА БИБЛИОТЕКА

Низ слика о том поступном ширењу живота на копну дају позније палеолитске стене из северне земљине полулопте. Географски, по свој северној половини нашега света, ово доба било је доба пећина и плитких мора, а такве су околности веома погодне за поменуто освајање. Нове биљке, које су дошле најзад до те могућности да могу живети новим ваздушним животом, развијале су се необично богато и разнолико.

Није још било никаквих цветних биљака, никаквих трава као ни дрвећа што му лишће преко зиме опада; прва »флора« састојала се из великих папратових дрвета, из гигантских еквизетацеа, цикадне папрати и сличног израшћа. Многе од тих биљака добиле су облик дрвета са огромним гранама, и мноштво њихових стабала сачувано је фосилизовано и до данас. Нека од тих дрвета, из редова и класа што их данас више нема на свету, била су висока и преко тридесет метара. Она су својим стаблима стојала у води, по којој се без сумње исплео дебео сплет меких маховина и другог зеленог, слузавог и спужвастог растиња што једва да је икакав јасан траг оставило за собом. И обилни остаци тих првих мочварних шума чине данас на свету главне угљене наслаге.

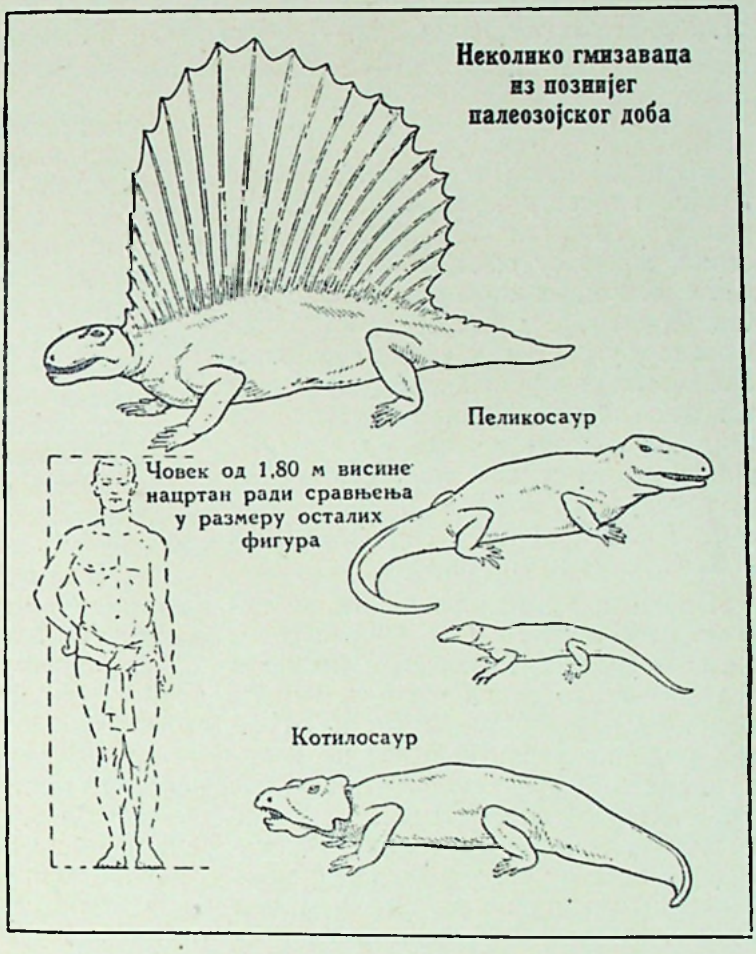

Усред ове богате примитивне вегетације милели су, пузли и летели први инсекти. То су били створови чврсти, четвороструких крила, често веома велики, са крилима до тридесет сантиметара дужине. Било је ту и безброј кукаца — један, нађен у белгиском угљу, имао је опсег крила од 60 сантиметара! Ту је било и једно мноштво разноврсних летећих бубашваба. Скорпија је било препуно, као и прилично раних паукова, код којих није било прељних брадавица за паучину. Појавио се и копнени пуж. Па се појавио и наш најранији предак на копну водоземац или амфибија. У колико се пењемо ка вишим ступњевима познијег палеозонка, наилазимо да је процес прилагођавања ка ваздуху тако далеко одмакао, да се већ међу многобројним и разноликим амфибијама појављују и прави гмизавци.

Копнени живот горњег палеозојског доба био је живот зелених мочварних шума, без цвећа, без тица или трага данашњих инсеката. Никаквих великих копнених зверова није уопште било. Највиша створења, која је

живот до тада произвео, биле су троме амфибије и примитивне рептилије. Сва земља далеко од воде или над њом високо, била је још сасвим гола и мртва. И постојано, од нараштаја до нараштаја, живот је одмицао даље од оних плитких морских вода где се зачео.

ГЛАВА V.

ВЕК ГМИЗАВАЦА.

1. Доба живота по нпзијама. — 2. Змајеви. — 3. Прве тице. — 4. Век невоље и смрти. — 5. Прве појаве крзна и перја.

1.

Знамо да су кроз стотине хиљада година на свету превлађивале влага, топлота и плитки лагуни са погодностима, какве су омогућавале прикупљање огромних количина биљне материје, што је данас збивена и скамењена у угаљ. Истина, било је извесних хладних времена; ну, она нису трајала толико да униште растиње. И тада се тај други период богатог прорашћа ниска ступња приближио своме крају, те се за једно време чинило као да живот на земљи пролази кроз доба слеђене пустоши.

И када прича наново почне, ми видимо како живот ступа у један свеж, богат напредак. Растиње је јачало и оспособљавало се да живи ван воде. И док су палеозојске биљке из угљених рудника расле веровно по баруштинама, чија им је вода натапала корење, мезозојско биље већ од самог почетка има палмовите цикаде и четинаре, који су сасвим јасно копнене биљке што расту по земљишту вишем од водене равни. Ниже појасеве мезозојске земље веровно су прекривали велика папрат и жбуње, као и извесна врста прашумског дрвећа. Али, тада није још било траве, нити ситних цветних биљака, као ни бусења ни тратине. Веровно да биље из мезозоика није обиловало у бојама. У влажном добу оно је било зелено, а у сувом пурпурно и сиво. Није ту било веселога цвећа, као ни оних ведрих јесењих прелива пре но што почне лишће да опада, јер тада још није било лишћа. А ван нижих предела свет је још увек био наг, ничим још непревучен, још увек немилосрдно изложен ветру и киши без икакве заштите.

Кад је већ реч о четинарима из мезозоика, читалац не сме да мисли на борове и јеле што прекриваіу у ово наше доба падине по високим планинама. Треба да замисли само ниске зимзелене. Планине су биле још увек исто онако голе и безживотне као све до тада. Једине разноликости у бојама по планинама настајале су од нагих стена, нешто слично ономе што ствара данас тако величанствени крај у Колораду.

Међу тим напредним прорашћем нижих долина множили су се нагло гмизавци и по броју и по разноврсности. То су сада у већини случајева биле потпуно копнене животиње. Има много анатомских разлика између гмизаваца и водоземаца. Оне су се показале нарочито међу гмизавцима и водоземцима, који су преовлађивали у угљеном периоду горњег палеозоика; али, основна разлика између гмизаваца и водоземаца, која нас се у овој историји тиче, у томе је што водоземац мора да се врати у воду и тамо снесе јаја, и што у првим периодима свога живота мора да живи у води и под њеном површином. А гмизавац је избацио из свог животног тока све оне ступњеве кроз које пуноглавац пролази; или, да бисмо се изразили још тачније, он пролази кроз тај период још пре но што се младунац излегао из јајета. Гмизавац се одвојио сасвим од воде. Неки од њих вратили су се опет тамо, онако исто као што су се тамо од сисаваца повратили во-



Диносаури из кретакејске формације мезозојског периода.

Лево, позади трицератопс, десно од њега хадросаур, а спреда игванадон. Трицератопс добио је име због своја три рога, од којих је по један над сваким оком, а други на носу. Игванадон је добио име по сличности са игваном, врстом гуштера. Хадросаур је старији сродник игванадона.

дени коњ и видра; али, то је само настављање ове приче, на што ми овде не можемо да се осврћемо.

Као што смо рекли, у палеозојском добу живот се није ширио даље ван баровитих речних долина и крајева око морских лагуна и сличног. У мезозојском добу живот се све више и више навикава на ређу ваздушну средину, те се пружао смео поврх долина и ка бреговитим падинама. Добро би било ако то нарочито запамте који

но што су оне данас. Па тако исто и сада, мада ми бележимо како су живот и човек ограничени на осам хиљада метара у вис у ваздуху, и на дубину од можда око две хиљаде метара у мору, не треба из тих садањих ограничења закључивати да се можда не ће живот ускоро, и то баш човековом помоћу, проширити и навише и наниже до још сада несхватљивих животних опсега.

Најраније познати гмизавци били су

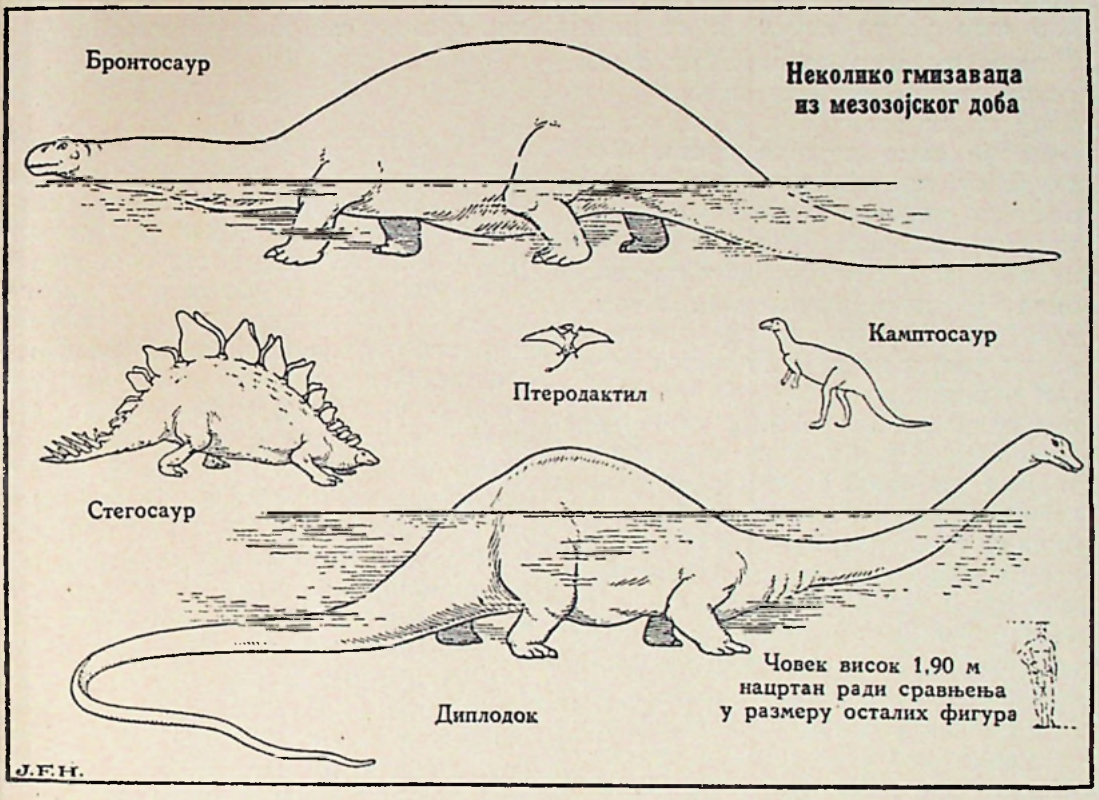

се баве људском историјом и будућношћу. Да је какав бестелесан ум, не знајући ништа за будућност, дошао на земљу, те проучавао живот у време раног палеозојског доба, морао би сасвим разумно да закључи како је живот могућ само у води, а по земљи не би никад могао да се шири. Међутим, то се десило. И исто тако у познијем палеозојском добу такав посетилац могао је бити убеђен да живот не може бити изван мочварних ивица. А у мезозојско доба постављале би се границе животу још увек далеко уже

зверови са великим трбусима и слабим ногама, веома слични сродним водоземцима, а тромо су се тетурали као што се данас тетура крокодил. Али, они почеше наскоро у мезозоику да стоје поуздано и крећу се на све четири, док је више њихових великих врста почело да се држи на репу и на задњим ногама, отприлике онако као што то чине сада кенгури, кад ради дохватања хране ослобађају своје предње удове. Кости једне познате врсте гмизаваца која је задржала одлике четвороножаца, врсте чији су

многи остаци нађени по јужно-афричким и руским наслагама из раног мезозоика, показују доста обележја сличних са цртама код скелета у сисаваца. Због те сличности са сисавцима (звериње) ова врста назива се *териоморфама (као звериње)*. Једна друга врста била је крокодилски одељак, а још једна опет развијала се слично корњачама. *Плесиосаури* и *ихтиосаури* беху две групе од којих није остало живих представника. То су били огромни гмизавци, који су се повратили ка животу у мору онако као што је то случај и са китом.

Плиосаур, један од највећих плесиосаура, мерио је десет метара од губице па до врха репа. Пола од тога била је само дужина врата. *Мососаури* су представљали трећу групу великих морских гуштерова сличних морској свињи. Највећа и најразноликија група тих мезозојских гмизаваца била је ипак група *диносаура, о* којој смо говорили као о сличној кенгурама, и из које су многи достигли огромне сразмере. По величини, ове веће *диносауре* није ништа превазишло, мада би море могло у китовима да покаже исто тако велике створове. Неки од њих, и то највећи, били су травождери; пасли су по рогозовитом биљу и међу папратима и жбуњем, или би се усправљали и дохватали својим предњим ногама круне од дрвећа, те им прождирали лишће. Међу травождерима, на пример, био је и грдосија *диплодук карнеги*, који је мерио двадесет и осам метара у дужину, као и *антлантосаур*. *Гигантосаур*, којег је откопала 1912. године једна немачка експедиција из источно-афричких стена, био је још колосалнији. Мерио је прилично: преко тридесет метара! Та већа чудовишта имала су ноге, и обично их сликају како стоје на њима; међутим је велико питање би ли они могли тако ван воде да одрже своју тежину. У наслону на воду или блато, можда су у томе некако још и успевали. Један важнији тип чини нам се да је *трицератопс*. Ту је био и приличан број месождера, којима су служили и травождери за плен. Међу њима код живих створења, по страховитости, *тираносаур* као да је последња реч у природи. Поједине врсте тога рода мериле су од њушке до репа по четрнаест метара. И они су, очевидно, своје огромно тело, као и кенгуре, држали на репу и на задњим ногама. Веровно је да су се пропињали. Неки научници држе и да су скакали кроз ваздух. Ако је тако, онда су им мишићи морали бити чудне каквоће. Ну, то би било веће чудо него какав слон што скаче. Ипак је веровније да је газио до пола загњурен у води, и гонио травождере речне гуштерове.

2.

Нарочиту врсту диносаурског типа код гмизаваца представљала је једна група бића, која се лако верала и скакала, и код којих се, као и у слепог миша, развила нека врста опне између петог прста и бокова, да би се тиме помагали кад скачу са дрвећа, као што отприлике чине веверице летилице. Ова мешавина између гуштера и слепог миша били су *преторактили*. Њих описују често као гмизавце *који лете, и на сликама где* су представљени мезозојски призори видите их како се тамо и амо надлећу и салећу. Али, њихова грудна кост нема кобилицу као што је код тица; има грудну кост за коју се држе јаки мишићи неопходни за летење. Они једва ако су могли тек да по мало пролепршају. И мора да су били смешно слични змајевима са грбова, кад су тако играли по мезозојским прашумама улогу тица у облику слепих мишева. Ну, ма да су били налик тицама, нити су тице, нити представљају претке тица. Склоп њихових крила био је сасвим другачији но код тица и састојао се из удова са по једним дугим прстом и опном; док је крило у тице као нека рука са перима што но њеној задњој ивици избијају. А код тих птеродактила није било перја.

3.

У то доба налазило се много мање извесних других створења, доиста сличних тицама, чије су се раније врсте

такође пеле и скакутале, док су позније летеле и секле кроз водену површину. То су биле најпре према свима класификационим становиштима, гмизавци. Развивши крила, развили су се у праве тице, пошто су им се издуживале и гмизавачке крљушти, док најзад није од њих после много ширења и расцепљивања постало перје. Перје је искључиво тичји омот. Оно може да одбија хладноћу и топлоту далеко јаче но ма какав опнаст омот, изузев можда најдебље крзно. Тај нови омот од перја, нови изум за заштиту, на који је живот наишао још на раном ступњу, омогућио је многим врстама тица да допру до могућности за какве је птеродактил још недовољно опремљен. Оне су почеле да по мору лове рибу, мада се њом стварно нису првобитно храниле, те су се шириле и на север и на југ ван оних топлотних граница одређених за праве гмизавце. И данас се неки од најпримитивнијих тичјих облика налазе међу морским тицама са северних и јужних мора. Међу тим тицама зоолози налазе још и сада закржљале трагове од зуба, који су, иначе, сасвим ишчезли из тичјег кљуна.

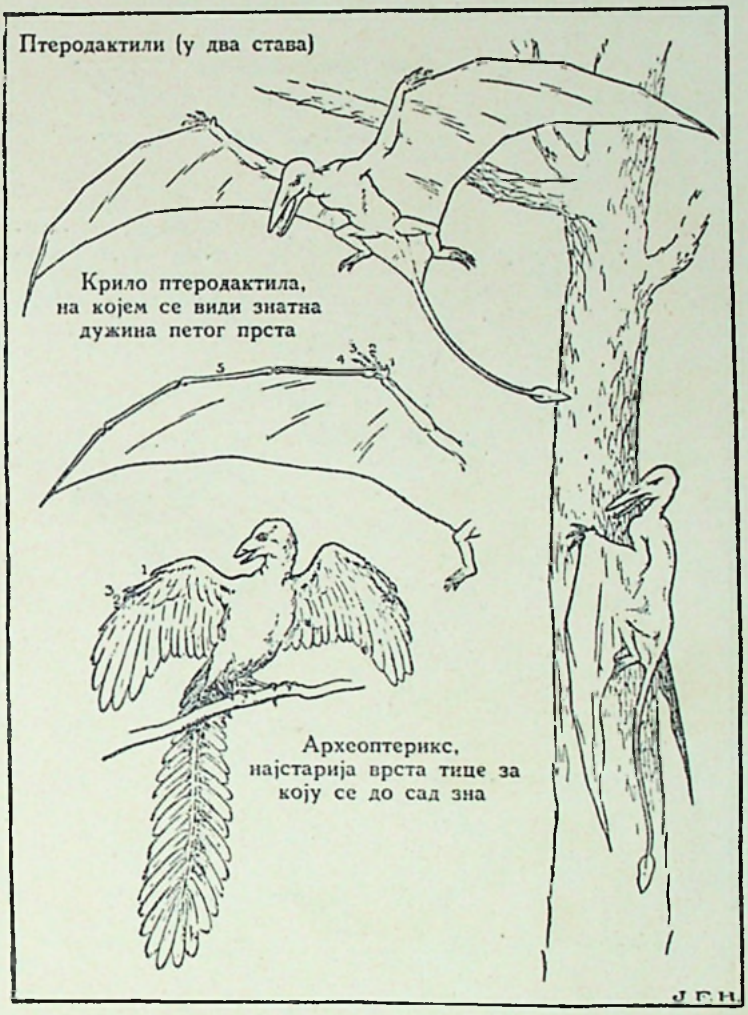

Најранија позната тица *(археоптерикс)* нема кљуна; а у чељусти њеној, као и код гмизаваца, има низ зуба; у предњем углу крила има три канџе, а реп јој је нешто нарочито. Код свију данашњих тица пера су из репа причвршћена за кратку, збивену и кошчату тртицу; а археоптерикс има дуг кошчат реп са низом пера дуж сваке стране.

4.

То дуго доба мезозојског живота, тај други део књиге живота, пружа нам једну заиста чудновату причу о размножавању и развијању гмизавачког света. Али, тек сад настаје најзанимљивије из те приче. Тик до самих последњих мезозојских стена наилазимо на све побројане редове гмизаваца, где још увек напредују неузнемирено. Међу осталима из њиховa света нема ни трага од икаква њихова непријатеља или такмаца. А тада се, наједанпут, низ прекида. Ми не знамо како дуго доба представља тај прекид. Ту може да недостаје много страна које можда представљају какву велику и поразну кли-

матску промену. И кад опет наиђемо на обилне трагове копнених биљака и копнених животиња са земље, ту више нема за собом никакво потомство. Просто су збрисане. Птеродактили су сасвим ишчезли. Од плесиосаура и ихтиосаура нема ни једног живог. Мососаура је нестало. Од гуштера је остало само неколико ситнијих облика,

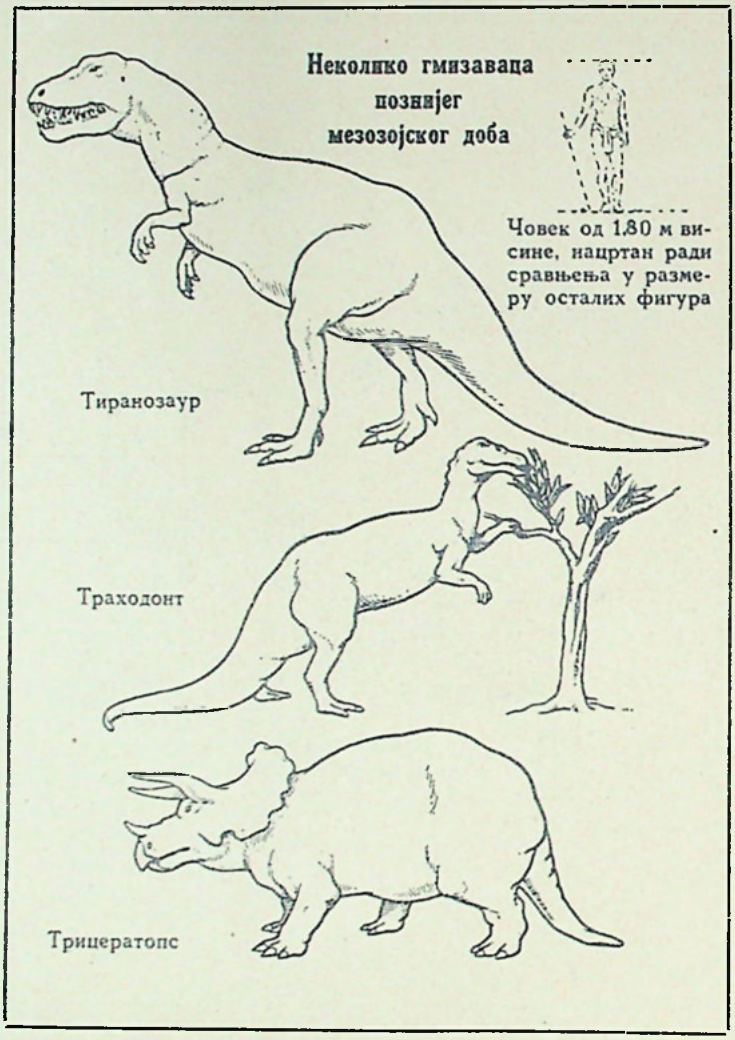

а међу њима је легуан највећи. Ишчезла је сва множина и разноврсност диносаура. Једино крокодили и сувоземне и поморске корњаче што допиру у велику броју до кенозојског доба. У слици коју нам кенозојски фосили одмах затим развијају, место свих тих типова сада су друге животиње што не стоје са мезозојским гмизавцима у блиску сродству и које зацело не воде порекло ни од којег међу њиховим главним типовима. Ту светом влада нова врста живота.

Неоспорно, тај очевидно нагли крај гмизаваца, пре људске појаве, представљао је најзамашнији преврат у свој земљиној историји. Тај крај вероватно је био у вези са завршетком једног другог доба у којем су биле уједначене и топле климатске прилике, као и са наглим прелазом у једно суровије доба, када зиме постају оштрије а лета кратка али врела. Мезозојски живот, како животињски тако и биљни, био се навикао на топлије услове и био неспособан да се хладноћи одупре. Док је сада нови живот, опет, пре свега био у стању да се одупре великим променама у топлоти.

Какав год био разлог истребљењу мезозојских гмизаваца, оно представља заиста далекосежну промену. У исти мах и живот у морима претрпео је сличне поразне измене. Са врхунцем и крајем гмизаваца на копну иду упоредо врхунац и крај амонита, једне врсте сторења, сличних лигањима, са извијуганом љуштуром, који су по тим прастарим морима живели у роjевима. Кроз све слојеве мезозојског периода пружа се огромно мноштво и разноврсност таквих извијуганих љуштура. Ту има стотинама врста. Пред крај мезозојског доба њихова разноврсност се само још повећала, те су се појавили претерани примерци. Кад су наишли нови слојеви, и њих је такође почело да нестаје. Уколико се тиче гмизаваца, по когод би можда могао да тврди како их је нестало стога што

су сисавци што их заменише почели да их сузбијају као способнији да их надживе. Али, ништа слично томе не би могло да буде случај и за амоните, јер све до данашњег дана њихово место није нико заузео. Њих просто више нема. Непознате погодности омогућиле су им живот у мезозојским морима, а затим им га опет нека непозната промена онемогућила. Од свих тих безбројних родова само један род амонита постоји и данас, и то је: бисерни наутилус; а он се налази, то треба подвући, у топлим водама Индиског и Тихог Океана.

А да су сисавци сузбијали и изагнали неспособније гмизавце, о тој борби, о којој се каткад говори, не постоји ни мрве доказа, као ни да је икада постојала таква непосредна утакмица. Ако се ословимо на то што нам стене кажу, и како то данас умемо да разберемо, чини се веровније да су најпре гмизавци на неки необјашњив начин пропали, па доцније после таква веома тешка доба за опстанак на земљи, тек када су услови опет постали пријатнији, сисавци се развили и распростр-ли, да испуне пусти свет.

Зацело су или сисавци или њихови преци морали да постоје и у мезозојско време. У самој првој глави те мезозојске књиге било је оних териоморфних гмизаваца које смо већ поменули, а у позњијем мезозоику нађен је известан број малих виличних костију, које су по свом карактеру сасвим исте као и код сисаваца. Али,

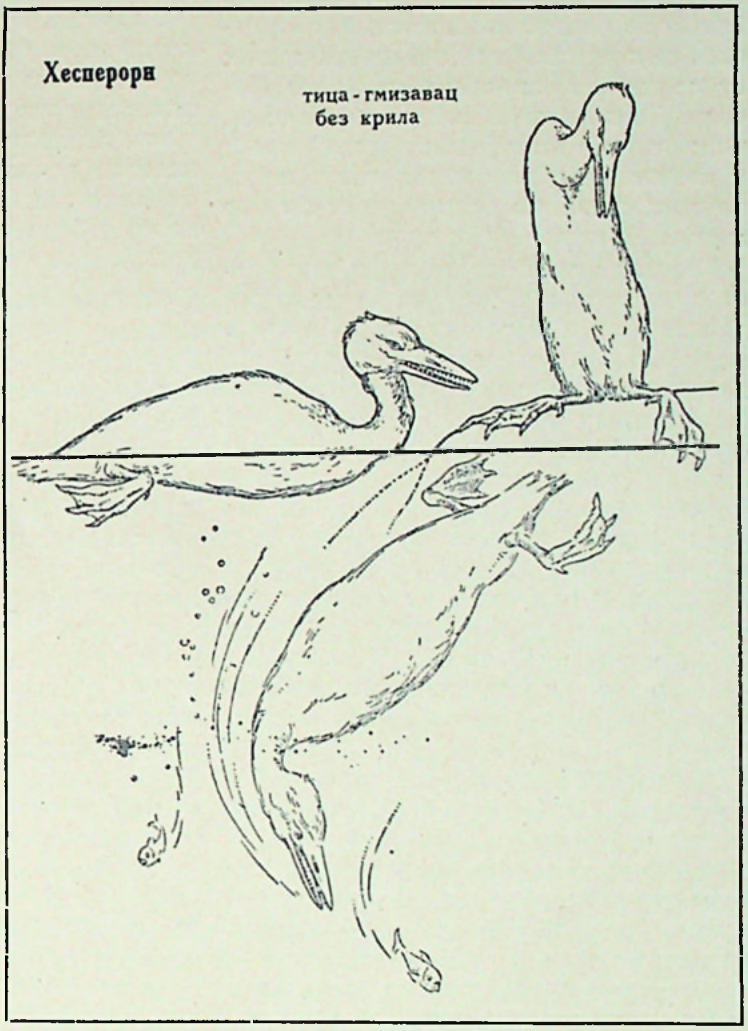

5.

Да ли је било сисаваца у мезозојско доба?

То је једно питање на које не може тачно да се одговори. Стрпљиво и постојано сакупљају геолози нове податке, и довијају се потпунијим закључцима. Сваки час каква нова наслага може да открије фосиле, који би на то питање бацили нову светлост. нема ни једне мрве, ни једне коштице, која би нам и нагласила да је тада живео ма какав мезозојски сисавац који би могао да се ухвати у коштац са диносауром. Мезозојски сисавци или сисавцима сродни гмизавци, јер тачно не знамо ко су они, чини се да су биле незначајне и ситне животињице, као мишеви или пацови, и пре као неки закржљао ред гмизаваца но каква

одређена подврста. Они су веровно још легли јаја и веома споро обрастали у длаку. Живели су далеко од великих вода, и то можда по пустим висијама, као што је то данас случај код данашњих мрмљаваца; а тамо су живели веровно да буду ван домашаја месождерских диносаура. Неки од њих можда су ишли на четири ноге, док су други ходали већином својим задњим ногама, а предњим се помагали при пењању. Од њих су се сасвим случајно стварали фосили. До сада није било среће да се од њих открије ма и један потпун скелет у свеколиком огромном низу мезозојских стена, на основу којег би ово мишљење могло да се провери.

Код тих малих териоморфа, тих пастарих сисаваца, почела је да расте длака. Као и пера, длака је дуго и марљиво усавршавана крљушт. У длаци ћемо наћи можда кључ за одржање првих сисаваца. У животу на самом рубу пропасти, далеко од баруштина и топлоте, на њима се развио један спољни покривач који се по свом отпору према хладноћи (или према врућини) могао такмичити са перјем морских тица из леденог појаса. И тако су они могли да прођу кроз цело оно тешко доба између мезозојских и кенозојских векова, када је подлегла већина правих гмизаваца.

Сва главна обележја оног растиња и морског и копненог живота животиња, обележја флоре и фауне, што су престала са крајем мезозојског доба, сасвим су одговарала једној уједначеној клими, као и баровитим и мочварним пределима. Али, у случају са њиховим кенозојским наследницима, и длака и перје су им давали снагу да се одупру променама у топлоти, а тога није било ни код једног гмизавца. Тако су и могли да се развију на једном простору далеко већем но што је до тада било могућно и једној другој животињи.

Опсег у којем се развијао живот у нижем палеозојском периоду био је ограничен на топлу воду.

Опсег у којем се развијао живот у горњем палеозојском периоду био је ограничен на топле воде или топле баруштине и на влажно земљиште.

Опсег у којем се развијао живот у мезозојском периоду био је, као што знамо, ограничен на воду и на пределе нижих долина под уједначеним условима за опстанак.

Међутим, било је у сваком од тих периода и таквих појединих врста, које су и без своје воље проширавале опсег живота и ван оних граница што у том периоду преовлађиваху. Када су наишли векови са крајњим погодностима за живот, баш те пограничне врсте и биле су у стању да преживе и да наследе опустошени свет.

То је можда најопштији приказ који можемо дати поводом онога што нам причају геолошки летописи. Тај приказ се све више и више проширује. Подврсте, родови и феле животиња појављују се и нишчезавају; али, њихово подручје се проширује, и то непрекидно. Живот се никада пре није развио до оног опсега до којег се развио данас. Напором човековим живот данас допире до веће висине у ваздуху, но што је икад икакво биће пре њега допрло; његов земљописни опсег иде са пола на пол; подморницама силази се испод водене површине; испитују се хладне, безживотне тмине најдубљих мора, рије се кроз неначете слојеве стена, а мишљу и сазнањем продире до средишта земље и допире до крајњих звезда. Па, ипак, ни у којем од остатака из мезозојског доба не можемо да наиђемо ни на какав поуздан траг његових предака. И његови преци, као и преци свих сличних сисаваца, мора да су били створења тако ретка, безначајна и тако скривена, да једва ако су оставила какав траг међу обилним остацима оних чудовишта што су се весело ваљала по спарном ваздуху и сочном биљу мезозојских лагуна или су гмизала, скакутала и лепршала се површ великих речних долина тога доба.

ГЛАВА VI.

ДОБА СИСАВАЦА.

1. Ново доба живота. — 2. На свету почиње предање. — 3. Век развијања мозга. — 4. Нове тешкоће за живот.

1.

Кенозоик, тај према геолошком израчунавању трећи велики одсек забележен на нашем временском диаграму, почиње једним светом који је физички већ веома сличан овом нашем данашњем. Дан је најпре веровно био још увек остељиво краћи; али, сценерија је постала по своме карактеру веома савремена. Климу су, разуме се, из века у век сналазиле непрекидне и нередовне промене, земље са данас умереном климом прошле су, откако је почео кенозојски век, кроз фазе велике топлоте, јаке хладноће и крајње сухоте; у спољном изгледу можда је и било мењања; али, ма да их је било, нису била толика да данас нема на свету ничег сличног што не бисмо могли ни да упоредимо са ондашњим светом.

Место цикада, секвоја и чудних четинара из мезозоика, сад се међу оним именима биљака што се појављују на фосилним листовима налазе бреза, буква, чесмин, бршљан, гумено и хлебно дрво. Палме су ту веома важне. Цвеће се развило заједнички са пчелама и са лептирима. Дошли смо до века цвећа. Већ и у познијим слојевима мезозоика почело је да се појављује цвеће (као н. пр. америчка кретацеа), али сад га је било свугде и на сваком месту. Трава је постајала ствар од велике важности на свету. Извесне траве појављивале су се и у познијем мезозоику; али, тек у кенозојском периоду раширише су се ливаде и ледине, пружајући се дуж једног света, раније прекривеном голом стеном.

Тај период почео је са дугом фазом јаче топлоте; а затим је свет стао да се хлади. На почетку тог трећег дела по реду, тог кенозојског периода било је у току гигантско набирање земљине коре и издизање планинских ланаца. Алпи, Анди и Хималаји, сви су они кенозојски планински венци. Ако бисмо хтели да представимо себи једну типичну рану кенозојску појаву, морали бисмо да је замишљамо са каквим вулканом у дејству или нечим сличним у позадини. У то доба морало је бити и великих земљотреса.

Геолози су поделили кенозојски период на извесне главне делове. Биће добро да их овде наведемо и назначимо њихову климу. Прво долази *еоцен* (што значи »зора новога живота«), једно доба нарочите топлоте у историји света, подељено у старији и новији еоцен; затим *олигоцен* (то јест »прве појаве новога живота«), када је клима била још увек уједначена. *Миоцен* (када су живе феле још биле у мањини) био је велики век у којем су се планине градиле, док је општа топлота опадала. У *плиоцену* (више живих но несталних фела), клима је била поглавито оваква каква је и сада; али, у *плеистоцену* (са великом већином живих фела) започео је дуги период крајњих услова за живот. То је било велико ледено доба, када су се глечери ширили од полова ка полутару.

Од тада је наишао период делимичног загревања који и данас траје. Ми се сада можда крећемо ка топлијој фази. За пола милиона година од данас биће и више сунца и пријатнији живот на нашем свету.

2.

По шумама и идући за травом поврх еоценских равница, појавише се први пут сисавци у велику броју и разноврсности. Пре но што бисмо прешли на икакво описивање тих сисаваца, ваљало би да укратко наведемо шта је сисавац.

Од појаве кичмењака у доњем палеозојском добу, кад се први пут распрснуше рибе по морима, почеше кичмењаци да се постојано развијају и да

напредују. Риба је кичмењак што дише на шкрге и што може да живи само у води. Водоземца или амфибију могли бисмо да обележимо као рибу која је свом строју за дисање на шкрге додала још и моћ да у познијем периоду свога живота може да удише ваздух и помоћу свог пловног мехура, да дише под водом онако као пуноглавац.

Модерни сисавац је у ствари врста гмизаваца који је на себи развио нарочито јак заштитни омот: *длаку;* он у свом телу задржава јаја, док се не прокључе, те рађа жива бића (вивипаре); па се и после рођења брине за њих и храни их за дуже или краће време својим сисама. И неки гмизавци, неке змије на пример, такође су вивипаре, али ни једна од њих не остаје крај својих младих, као што то чини прави сисавац. И тице и сисавци, који су избегли оним разорним силама што сатреше мезозојске гмизавце и што доживеше да завладају кенозојским светом, имају заједничко ово двоје: прво стварнију заштиту против промена у топлоту но што је то био случај код икоје друге врсте гмизаваца, и друго, нарочито стварање да своја јаја заштите од хладноће: и то тице лежањем на јајима, а сисавци придржавањем јаја у себи; а уз то имају склоност да се за своје младе старају извесно време и после прокључења. Када се гмизавац упореди са сисавцем, сасвим је нехатан према свом потомству.

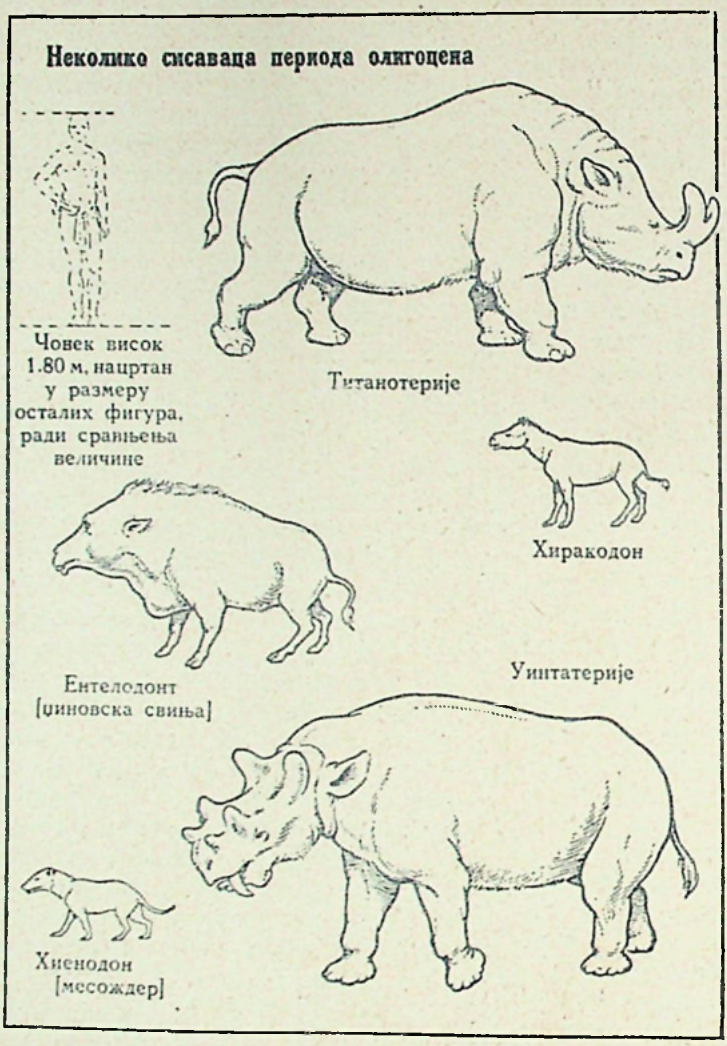

и место рибљих пераја развила удове са по пет прстију.

Пуноглавац је, за неко време, риба, па, уколико се развила, постаје копнено створење. Рептилије или гмизавци представљају даљи ступањ у том одвајању од воде. То је једна амфибија што више није водоземна. Она пролази кроз свој пуноглавачки стадиум, то јест свој рибљи стадиум, још док је у јајету, а не би могла никад

Длака не представља очевидно најранију разлику између сисаваца и осталих гмизаваца. Није баш поуздано да ли су посебни териодонтски гмизавци, на којима је расла длака, били у раном мезозоику вивипаре. И до данас су се одржала два сисавца који не само да не доје своје младе, већ и легу јаја, *орниторинк* и *ехидна;* а у еоцену је било и више сличних облика. Та два створа, мада не доје

своје младе, луче известан хранљив сок из жлезда које су им расуте по кожи на трбушној страни. Само те им жлезде нису сакупљене у дојке са брадавицама за сисање, као што је то случај код других сисаваца. Та материја лучи се полако док мајка лежи на леђима, а млади је лижу по њеној мокрој кожи. То су остаци једног веровно знатно већег броја и подврста малих и длакавих створења што су легли јаја, длакавих гмизаваца што су трчали, пузали се и скакутали, и међу које спадају мезозојски преци свих постојећих сисаваца, убрајајући ту и човека. Сваки час може се у какву забаченом скровишту да наиђе баш на те »погубљене карике« из ланца.

Битне чињенице о плођењу код сисаваца могли бисмо изложити и на други начин. *Сисавац живи у породици.* А навика на породицу обухватила је и могућност једне нове врсте настављања у животном искуству. Упоредите савршено подвојен живот појединачног гуштера са животом чак и једног од највнижих сисаваца ма које врсте. Онај први нема никакав умни наставак са ма чим ван себе. То је један мален и сам себи довољан свет искустава; док онај други »учи« од матере и »поучава« своје младе.

Сви сисавци сем оне две врсте што их поменусмо, дошли су још пре доњег еоценског доба на тај ступањ завидности и подржавања у своје незрело доба. Они су сви у младости били мање или више способни за подржавање и погодни за нешто мање васпитања; сви су као део свога развића примили по извесну количину бриге, примера, па чак и упућивања од својих матера. Та је исто тако тачно за хијену или носорога, као што је и за пса или за човека; разлика у погодности за васпитање разуме се да је огромна, али ипак је неоспорна сама та чињеница што се тиче заштите и поучавања у младо доба.

Уколико се на кичмењаке односи, ти нови сисавци, са својим вивипарим расположењима и својом заштитом младих, и те нове тице, са својим лежањем на јајима, а и са својим заштићивањем младих, уносе на почетку кенозојских периода једну новину у историји живота: потребу за удруживањем, тај нови додатак тешком и непомичном нагону предања или традиције, живчани склоп потребан да се прими предање.

Све новине што су се појављивале у историји живота имале су сасвим безначајне почетке. Додатак крвних судова у пловном мехуру код чикова из бујних речица у доњем палеозоику, што му је омогућило да се одржи кроз период суше, изгледао би у то доба оном раније наметнутом бестелесном посетиоцу на нашој планети као нешто незначајно и споредно у том прастаром свету великих ајкула и оклопљених риба, морских скорпија, коралних спрудова и морског растиња; али, на тај баш начин и отворио се узани пут којим су се копнени кичмењаци попели до превласти. Чиков би изгледао тада као бедна избеглица из пренамноженог и готовог за борбу животињског света у мору. Па, ипак, када су се плућа већ једном појавила на свету, свако потоње колено потомства са плућима само би продужавало да их усавршује.

Исто тако, и у горњем палеозоику, чињеница да извесни водоземци губе своје водоземне особине тим што успоравају ношење својих јаја, чинила се простом последицом великих опасности што су претиле младом пуноглавцу. А међутим се на тај начин и припремао поход на суву земљу победничком мноштву мезозојских гмизаваца. Тиме се отворио нов пут за слободан и снажан живот на копну, пут којим су се сви гмизавци кретали.

Исто тако и промене у организму, што су их прастари сисавци претрпели у пролазу кроз оно по њих тешко и невољно доба, донеле су на свет читав нов континуитет или низ појмања, чији значај човек тек данас што почиње да схвата.

3.

Већ у еоценском периоду појављује се известан број сисавачких типова. Једни од њих издвајају се у једном

правцу, а други у другом. Једни се усавршују као травождери и четвероножне животиње, други се веру и скачу по дрвећу, а трећи се враћају натраг у воду, да пливају; али, сви ти типови несвесно употребљују и развијају мозак, који је у ствари оруђе те нове моћи за схватање и за приучавање. Век цвећа, тај век тица и сисаваца, кенозојски век, могао би да се назове још и веком напретка мозга. У еоценским стенама нађени су мали рани предходници коња *(еохипус)*, ситне камиле, свиње, рани тапири, рани јежеви. мајмуни, опосуни и месождери. Сви су они били мање или више предходници данашњих облика, и код свију њих мозак је био сразмерно много мањи но код њихових данашњих представника. Тако је постојала, на пример, једна рана звер слична носорогу, *титанотер*, чији мозак није био ни за десети део толики колики је мозак садањег носорога. Ни овај садањи носорог није ни по чему савршен тип бистре и разумне животиње; али, при свем том у стању је да десет пута боље опази и схвати ствари но што је то могао његов предак. Исто је тачно и за све друге врсте и породице које и данас постоје. Сви кенозојски сисавци били су заједнички подвргнути једном истом процесу услед неопходности заједничке потребе. Код свих се развијао мозак. То је био један упоредан напредак. Код сваке врсте или породице данас је мозак обично шест до десет пута већи но што је био код њихових предака.

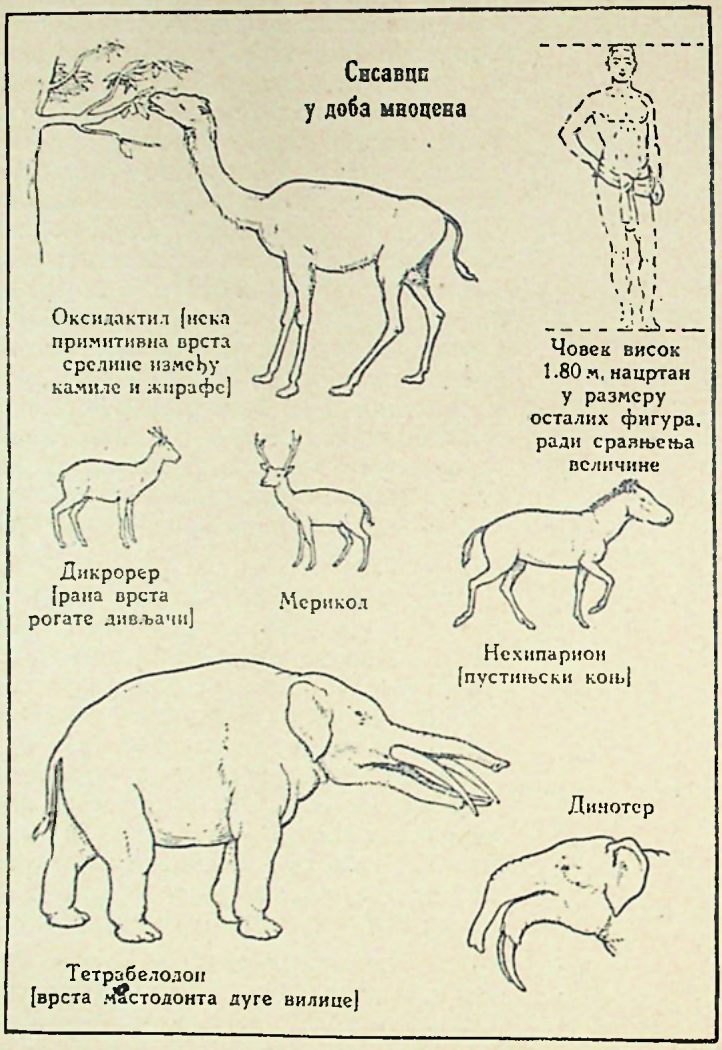

У еоценском периоду постојали су читани низови биљождерих зверова, од којих се ни један није до данас одржао. Такви су били *унитатери* и *титанотери*. Њих су замениле још способније травождере животиње, кад је трава стала да се шири светом. А као непријатељи овима појавише се читави ројеви првобитних паса, од којих су неки били велики као медведи; а и прве мачке, нарочито једна врста *(смилодон)*, мали крвожедни створ, са очњацима великим као ножеви, првобитни оштрозуби тигар, који је доцније требао да достигне садању величину. У Америци миоценске наслаге показују многобројне врсте камила: полужирафе полукамиле са дугим вратовима, варијације између газеле и камиле, ламе и праве камиле.

камиле. Северна Америка канда је кроз скоро сав кенозојски период била у отворену и лаку додиру са Азијом, па кад су се најзад глечери из великог леденог доба, затим Берингов Мореуз, појавили да раздвоје та два велика континентална предела, у Старом Свету остале су последње камиле а у Новом Свету ламе.

У еоцену се појављују први слонови са својим дужим губицама, и то у северној Африци; права слонова сурла стварала се у миоцену, те је после, сваким веком, постајала све дужа.

4.

Кроз милионе животињских наваштаја свет је кружио вртећи се око сунца; постепено, његов пут, који је можда био сасвим кружан за уједначених дана у раном еоцену, почео је да се издужује у облику елипсе услед привлачења од стране спољних кружних планета. Његова обртна осовина, која је стојала укосо нагнута према кружном путу, онако као што се и катарка са јахте за време једрења нагне према води, почела је неприметним ступњима да се савија све више и све више. И тако се сваке године његова летња тачка померала по мало даље од перихелиона.

Ово су биле незнатне промене за једну лоптицу од два и по сантиметра, која на раздаљини од 300 метара кружи око два метра и седамдесет сантиметара широког усијаног сунца већ неколико милиона година. Какав бесмртни астроном, који би посматрао кроз векове земљу са Нептуна, нашао би да су те промене скоро неприметне. Али, са гледишта обилног сисавачког света из миоцена, те промене биле су од огромне важности. Из века у век зиме су постајале уопште хладније и теже у односу према летима; из века у век лета су постајала краћа. У сваком веку зимски снег се обично задржавао по нешто дуже у пролеће, а глечери са северних планина добили би ове године један сантиметар више, идуће године би за пола сантиметра устукнули, па би опет добили за неколико сантиметара . . .

Камена књига говори нам о појачавању мраза. Плиоценско доба било је умерено, и тада су многе биљке и животиње што захтевају топлоту ишчезле из умерених појасева. А у исти мах, и то не више тако постепено, почео је лед сваке године за мањи или већи број сантиметара да продире у земљине умереније појасеве.

Наступање плеистоцена објављују животиње из ледених крајева — мошусов бик, мамут, длакави носорог, лемарски пацов. Лед је напредовао подједнако преко Северне Америке, Европе и Азије. Хиљадама година је напредовао, па се онда хиљадама година повлачио, да после опет започне са надирањем. У Европи до балтичких обала, у Британији до Темзе, у Северној Америци до Њу Ингленда, а у средишту чак и на југ до Охаја, све је било вековима глечерима прекривено. Огромних количина воде нестало је из океана, да се ту у тим безмерним леденим покровима укочи, те да се на тај начин широм целог света проузрокује једна знатна измена у односним висинским равнима између земље и мора. Широки простори земље, што сада опет представљају морско дно, тада су били копно.

Данас се још свет полако повраћа из последњег од оног низа хладних таласа. Али, топлота на њему не повећава се непрекидно. Колебања је бивало и бива. Остаци од великих храстова, на пример, што су пре две или три хиљаде година расли, нађени су у Шкотској у таквим појасевима, где не би данас ни најзакржљалији храст могао да расте. Та несигурна промена ка топлоти може да се продужи или пак и да престане. Ми то не знамо.

И ту, усред баш тих највећих плима и осека од мраза и снега у леденом добу, ми наплазимо први пут на такве људима сличне облике. Врхунац века сисаваца представљају дакле: лед, тежак опстанак и човек.

ГЛАВА VII.

ПРАЧОВЕК.

1. Човеково порекло. — 2. Први трагови човеку сличних бића. — 3. Хајделбершки прачовек. — 4. Пилтдаунски прачовек.

Човеково порекло још увек је веома мрачно. Често се наводи како је Дарвин мислио да човек води порекло од каква њему слична мајмуна, као што је на пример шимпанзо, орангутан или горила; али, то је тако разумно као да бисмо рекли да »водимо порекло« од каквих Хотентота или Ескима, који су тако исто једна млада раса, па можда млађи но ми сами. Други, опет, свесни ове примедбе, кажу да човек води порекло од истог претка од којег и шимпанзо, орангутан и горила. Неки »антрополози« упустили су се чак и у довијање да нема можда човечанство двоструко и троструко порекло; те да тако Црнац води порекло од претка сличног горили, Кинез од неког раног орангутана, а »бела« раса од претка блиског шимпанзу, и тако даље. Шимпанзо је, по тој сјајној теорији, као неки нижи брат Европљанину, и пре има права да буде у друштву и склапа бракове са најбољим »нордичким« породицама, но рецимо какав удаљенији Црнац или Кинез. То су наопаке идеје, које помињемо само зато да бисмо их се одмах отресли. У почетку се мислило да је људски предак живео веровно на дрвећу, али сада преовлађује мишљење код оних који су позвани за то да је тај предак пре био један површински мајмун, док су се садањи мајмуни развили у правцу свог живота на дрвећу из једне мање врсте, навикнуте на такав живот.

Ако се човеков костур стави поред горилина, њихова је општа сличност тако велика, да би се веома лако могло закључити како се и онај први развио из таква истог типа као и други; и то помоћу развијања мозга и општег пречишћавања. Али,ако се уђе дубље у поједине разлике, онда тек видимо да се та два типа међусобно удаљују. Нарочита важност придавала се баш у последње време начину ходања. Човек иде прстима и петом; његов је палац главни ослонац у ходу; као што би то читалац могао и сам да види ако разгледа своје отиске од ногу на поду у купатилу, и запази где му пада највећи притисак, када отисци почну да ишчезавају. Код њега је палац краљ свих прстију.

Међу свим врстама мајмуна једино је код врсте макао палац развијен бар донекле слично онако као и код човека. Бабуни ходају равним стопалом и свим својим прстима, употребљујући средњи прст као главни ослонац, слично оном што постоји код медведа. А три велика мајмуна опет иду спољном страном стопала, много другачије но што човек хода.

Велики мајмуни живе по шумама. Они не иду често по тлу. Код њих нема оне хитрине што је имају мајмуни што живе на дрвећу; али, они су често и обично горе на гранама. Горила је најтежи и понајчешће је на земљи. Кад су на земљи, они већином употребљавају предње удове, и при трчању се помажу највише својим зглобовима сасвим другачије него што је то код човека. Руке су им сразмерно много дуже но у човека. У верању имају своје одређене начине. Много више се љуљају и одбацују рукама но што чине мајмуни, и не одлећу даље, као и они, скоком помоћу ногу. Немају репа да им помогне. Имају свој посебан нарочито усавршен начин у верању. Човек, међутим, хода врло добро и трчи тако брзо да се из тога лако наслућује његово давнашње површинско порекло. Он се никад не вере баш добро; највише ако се пуже полако и опрезно.

По свој прилици, предходник и човеку и прачовеку, што ћемо их сад описати, био је на почетку кенозојског периода какав мајмун који је највећма по тлу живео и трчао. Крио се

радије по камењарима но по дрвећу, као што то чини сада гибралтарски мајмун. По дрвећу је могао да се вере прилично добро и да ствари држи између палца и прста до њега (као што то умеју и сада Јапанци; али, у ствари, он се привикавао животу на тлу, пошто је произлазио од још ранијих (мезозојских) предака који су живели на дрвећу.

Не треба никако смести с ума да камену књигу треба још скроз и скроз прелистати. Њу је проучавало свега неколико нараштаја, и то само по неколико људи из сваког. Стварно је у вези са тим била испитана једино западна Европа. Може бити и веровно је да има још хиљадама нетакнутих наслага у којима се налази одломака и трагова од човека и његових праотаца. У Азији, у Индији или Источној Индији, у Африци, леже можда скривени баш најпотребнији нам подаци. У Америци већ изгледа мање веровно да би се могло пронаћи ма што у вези са прачовеком. И оно што ми данас знамо о раном човеку, може да буде тек најситнија трунка према оном што ће се ускоро знати.

Разне врсте мајмуна као да су се већ издвојиле при почетку кенозојског периода. Постоји известан број олигоценских и миоценских мајмуна, чије се узајамно сродство, као и сродство према њиховим првим праљудским савременицима, које ћемо сада описати, тек има да испита. Међу њима можемо поменути *дриопитека* из миоценског доба, чија је вилица била веома слична човечјој. У бреговима Сивалика из северне Индије нађени су остаци извесних интересантних мајмуна, од којих *сивапитек* и *палеопитек* показују неке, тобож, људске црте. *Проплиопитек* из египатског олигоцена изгледа да је био веома интересантан створ. То је био ситан мајмун сличан човеку, и велик као мања мачка; а веровно је стојао у истој линији са данашњим антропидским мајмунима. И он је близак људском стаблу.

По свој прилици, сви ти мајмуни, ти човекови сродници, употребљавали су разна оруђа. Чарлс Дарвин описује бабуне како камењем разбијају орахе, како се у лову на инсекте служе моткама при пентрању на стене, и како се туку штаповима и камењем. Шимпанзо прави себи од грања као неку врсту колибе на дрвећу. У Бонселу, у Белгији, нађено је исклесано комаће од камења што је очевидно нечему служило, и то у слојевима олигоценског доба. Можда је већ било и расположења за употребу оруђа код оних мезозојских предака од којих ми изгледа да водимо порекло.

2.

Међу најранијим подацима о какву створу што је личио више на човека но и један садањи мајмун на земљи, налази се известан број камења и кремења које је веома грубо исклесано, и то у такву облику како би се мо̄гло да држи у руци. Ово прво оруђе (»еолити«) често је тако грубо и просто, да се дуго времена водила препирка око тога треба ли их сматрати природним или вештачким производима. Међу најранијим пионирима за ово друго гледиште био је и г. Харисон, трговац из Кента, један од оних скромних и преданих проучавача којима британска геологија много дугује. Геолози су се најпре ругали и подсмевали његовим еолитима, али данас је научни свет на његовој страни, признајући сада тобожње људско порекло многим од његових примерака.

Према геолозима, најранији од тих еолита долазе из плиоцена — то јест, пре првог глечерског доба. Могу да се нађу још и кроз цео први интерглацијални период. Ми, пак, не знамо било за кости, било за икакве друге остатке у Европи или Америци тобож људских бића од пре пола милиона година, што би могли да стварају и употребљују то оруђе. Једини је сумњив изузетак известан кутњак, који је пронађен у шљунку из горњег Плиоцена на Снек Крику, у Небрасци, и за који неки мисле да је припадао створу назван *хесперопитек* (западни мајмун). Зуб је много оштећен, и можда није уопште ни припадао какву ан-

тропоиду, већ некој другој фосилној животињи.

Али, у Тринилу, на Јави, у слојевима за које се држи да одговарају или познијем плиоцену или америчком и европском првом леденом добу, нађене су растурене кости таквих бића каква би могли бити она од којих та прва оруђа потичу. Нађени су врх од једне лубање, неколико зуба и једна бедрена кост. Лубања показује мождани простор који стоји по величини на по пута између лубање у шимпанза и човека, али бедрена кост припада створењу које је потпуно као и човек, у стању и да стоји и трчи, и које исто тако може да употреби своје руке. Тај створ нити је човек, нити је био какав мајмун са дрвећа као шимпанзо. То је био неки мајмун што ходи. Природњаци су га назвали *питекантропус еректус* (полу-човек — полу-мајмун што ходи).

А од оних што су европске еолите правили ми немамо за сад још никаквих костију. О њихову изгледу можемо само да нагађамо.

Када су ти први људи, или »пра-људи«, или »под-људи« са еолитима од пре четири или пет стотина хиљада година насељавали Европу, у том њихову свету било је мамута, носорога, водених коња, гигантских даброва, бисона и дивљих говеда. Ту је било такође и дивљих коња, а било је и тигрова са сабљастим зубима још у знатну броју. Од лавова или правих тигрова још нема ни трага у то доба у Европи, али је било медведа, видри, курјака и дивљих вепрова. Лако је могућно да је прави пра-човек играо по некад као шакалску улогу према тигру са сабљастим зубима, те се прехрањивао месом што је претицало са гозбе тигрове.

3.

После *питекантропуса,* првог представника нечег што бар личи на прачовека у геолошкој историји, за једно раздобље што је трајало стотинама хиљада година, нема више ни једног остатка од ма какве људске или људској сличне коске. Ништа се људско или пра-човеково не може да нађе, сем што непрекидно расте број каменог оруђа. А оно постаје такође и све боље. Тек кад допремо до наслага за које се тврди да припадају другом интерглацијалном периоду, 200.000 година позније, или 200.000 до 250.000 година пре данашњег доба, долази нам до руку један други комадић кости. Тада наилазимо и на једну вилицу.

Та вилица нађена је у једном пешчанику близу Хајделберга, на дубини од тридесет и седам метара испод површине, али она није онаква као што нам је познато да треба да буде људска вилица, мада је иначе у сваком другом погледу као и код човека, једино што нема апсолутно никаква трага од браде; масивнија је но код човека, и мисли се да услед њене узаности није могао језик да има довољно места за кретање и за артикулисани говор. То није ни мајмунска вилица; зуби су јој људски. Човека коме је та вилица припадала назвали су и *homo heidelbergensis* и *paleoanthropus heidelbergensis,* према различитом мишљењу што га разни ауторитети имају о његову људском или пра-људском пореклу. Он је живео у свету који није био далеко другачији од оног света у којем се кретало оно пра-људско биће што је употребљавало прва оруђа. Из слојева где је та кост нађена види се да је тада било слонова, коња, носорога, бисона, осова итд.; али, већ је нестајало тигрова са сабљастим зубима, док су се по Европи ширили лавови. Оруђе из тога раздобља (познатог као челеански период) знатно је савршеније но оно из плиоценског раздобља. Врло је добро израђено, али *далеко веће* но икакво право људско оруђе. Хајделбершки човек је према величини и масивном карактеру своје вилице морао да има веома велико тело и огромне предње удове. Можда је био и длакав и чудно не-људског изгледа.

4.

Треба да превернемо лист још за читавих ваљда 100.000 година, па да допремо до првих идућих људских

или пра-људских остатака. Тада наилазимо на смрвљене комаде од неке целе лубање у једној наслази, што се приписује трећем интерглацијалном раздобљу, које је почело отприлике пре 100.000 година и трајало до пре 50.000 година. Та наслага је шљунак, што се можда добио спирањем једног још ранијег шљунковитог слоја, те је тај остатак лубање можда стар као и први глацијални век. Ови остаци од костију, који су откривени на Пилтдауну у Сјусексу, показују биће које се још веома споро уздиже са пра-људског ступња.

Први остаци те лубање нађени су при копању шљунка за друм у Сјусексу. Делић по делић, и други су одломци од те лубање покупљени из гомила са шљунком, док се нису могли скоро сви скупити уједно. То је једна дебела лубања, дебља но код и једне од постојећих људских раса, и њен мождани капацитет стоји на средини између *питекантропуса* и човека. Назвали су га *еоантропус*, човек из праскозорја. У истом су мајдану са шљунком нашли и зубе од носорога, воденог коња и ножну кост од срне са неким траговима на њој, што изгледа да су засекотине. Ту је нађено и неко чудно оруђе од слонове кости у облику батине.

Међу растуреним остацима била је чак и једна вилица, за коју се најпре сасвим природно држало да припада *еоантропусу*, али као што се доцније почело претпостављати, изгледало је да је од шимпанза. Чудновато је налик вилици код шимпанза, док је, међутим, Сер Артур Кит, један од највећих ауторитета у тим питањима, приписује, после исцрпне анализе у своме делу *Старост људске расе*, оној лубањи са којом је нађена. У ствари и јесте, сама она као вилица, много мање људска по свом карактеру но вилица знатно старијег *хајделбершког човека*, али су јој зуби у по нечем сличнији зубима садањих људи.

Поколебан том вилицом, Др Кит не мисли да је *еоантропус*, и у пркос свом имену, један од створова из непосредног низа човекових предака. Много мање представља прелазни ступањ између хајделбершког човека и неандерталског човека, кога ћемо ускоро описати. Он мисли да је само у сродству са правим човековим праоцем, онако као што је орангутан у сродству са шимпанзом. То је био само члан једне од многих врста полулудских мајмуна, са нешто мало више но просечним мајмунским умом, те ако и није припадао најглавнијој линији, бар јој је био близак сродник.

После тог зрачка светлости у овој лубањи, прекида се опет низ за много векова, не пружајући ништа друго до оруђе од кремена, које бива постојано све боље по свом квалитету. Нестало је свих костију од оних бића што су их дељала, свих ствари дрвених и кожних што су их она употребљавала; све је иструнуло и пропало; и да није још тог камења, не би се за њих ни знало. Један карактеристичан облик међу тим камењем је уобличен као стопала, са једном равном страном грубо одбивеном, а другом страном израђеном. Уколико се векови продужују, археолози су утолико боље у стању да разликују остругаче, сврдла, ножеве, цилите, камење за гађање и слично.

Напредак је сада наглији; за неколико векова почиње облик ручне секире да показује одређено и јасно усавршење.

И тад долази приличан број остатака. Из четвртог глацијалног века има их највише. Човек почиње да насељава пећине и тамо оставља своје трагове. У Крапини у Хрватској, у Неандерталу близу Диселдорфа, у Спају, нађени су људски остаци, лубање и кости од једног створа што је извесно био човек. Негде око пре 50.000 година, ако не и раније, појавио се ***homo neanderthalensis*** (назван такође и ***homo antiquus*** и ***homo primigenius***), једно човеку сасвим слично биће. Његов палац није по својој гипкости и употребљивости сасвим раван људском палцу. Стасом је био нагнут напред и није могао да држи своју главу усправно као садањи људи. Није имао браду, и можда није био у стању да говори.

Било је чудних разлика у глеђи, сржном удубљењу и корену између његових зуба и зуба свију садањих људи. Био је веома збијен, и, заиста, није наличио сасвим човеку; али, нема никаква противразлога томе да се и он не прикључи роду *homo-a*.

Његово порекло зацело не долази од *еоантропуса*, вилица му је веома слична хајделбершкој вилици. Тако је лако могуће да је незграпнији и тежи *хајделбершки човек* хиљаду векова пре њега, био од исте крви и расе.

ГЛАВА VIII.

НЕАНДЕРТАЛСКИ ЧОВЕК, ИШЧЕЗЛА РАСА.

(РАНО ПАЛЕОЛИТСКО ДОБА.)

1. Свет пред 50.000 година. — 2. Живот неандерталских људи.

1.

У доба трећег интерглацијалног раздобља облик Европе и западне Азије био је много другачији од данашњег. Пространи предели западно и северозападно, сада прекривени водама Атлантског Океана, беху тада суво копно. Ирско и Северно Море беху речне долине. Поврх тих северних предела ширио се, повлачио и опет ширио велики ледени покров, сличан оном што данас прекрива средишни Гренланд. Тај велики ледени покров, који је обухватао обе земљине поларне области, преузимао је из океана у себе огромне количине воде, те је висина воде услед тога опадала, остављајући за собом велике пределе земље који су сад опет под водом. Простор на којем је сад Средоземно Море веровно је био велика долина нижа од морске површине; у тој долини налазила су се два унутарња мора одсечена од главног океана. Клима тога средоземног базена можда је била умерено хладна, док се на месту где је сад Сахара, и јужно од ње, тада налазила добро натопљена и плодна земља, а не пустиња са врелим стенама и усковитланим песком. Између ледених наслага са севера и Алпа са средоземном долином на југу пружала се пуста дивљина чија се клима мењала од суровости до сношљиве топлоте, да се опет стегне за четвртог глацијалног раздобља.

Кроз ту дивљину, на чијем се месту налази данас велик део Европе, лутале су тада разноврсне животиње. Ту најпре беху водени коњи, носорози, мамути и слонови. Тигар са сабљастим зубима већ је све више нестајао. А за тим, и када наступи још већа хладноћа, повукоше се водени коњ и друге животиње што боље у топлоту из тих севернијих крајева, док је тигар са сабљастим зубима ишчезао сасвим. Међу зверињем је било највише длакавих мамута, мошуткања, бисона, дивљих бикова и срна. У умереном биљу налазило се највише погодности за биљке из хладнијих крајева. Глечери су се најпре пружали на југ до своје крајње тачке у четвртом глацијалном периоду (око пре педесет хиљада година), па се затим опет повукоше.

У ранијој фази, у трећем интерглацијалном или међуледеном раздобљу, лутао је по тим крајевима известан број мањих људских породичних група *(homo neanderthalensis)*, а поред њих је ту било веровно и нижих људских врста *(eoanthropus)*, само што нам сем оруђа од кремена није остало ништа друго као доказ да су тада живели. Можда је ту било и других каквих врста способних да праве оруђе; али о томе за сада можемо само да нагађамо. Тако је исто веровно да су они употребљавали и велики број разнолика дрвена оруђа; као и да су по свој прилици уочили код дрвета разне облике за разну употребу, те су доцније то применили на камен. Али, данас од тог дрвеног гра-

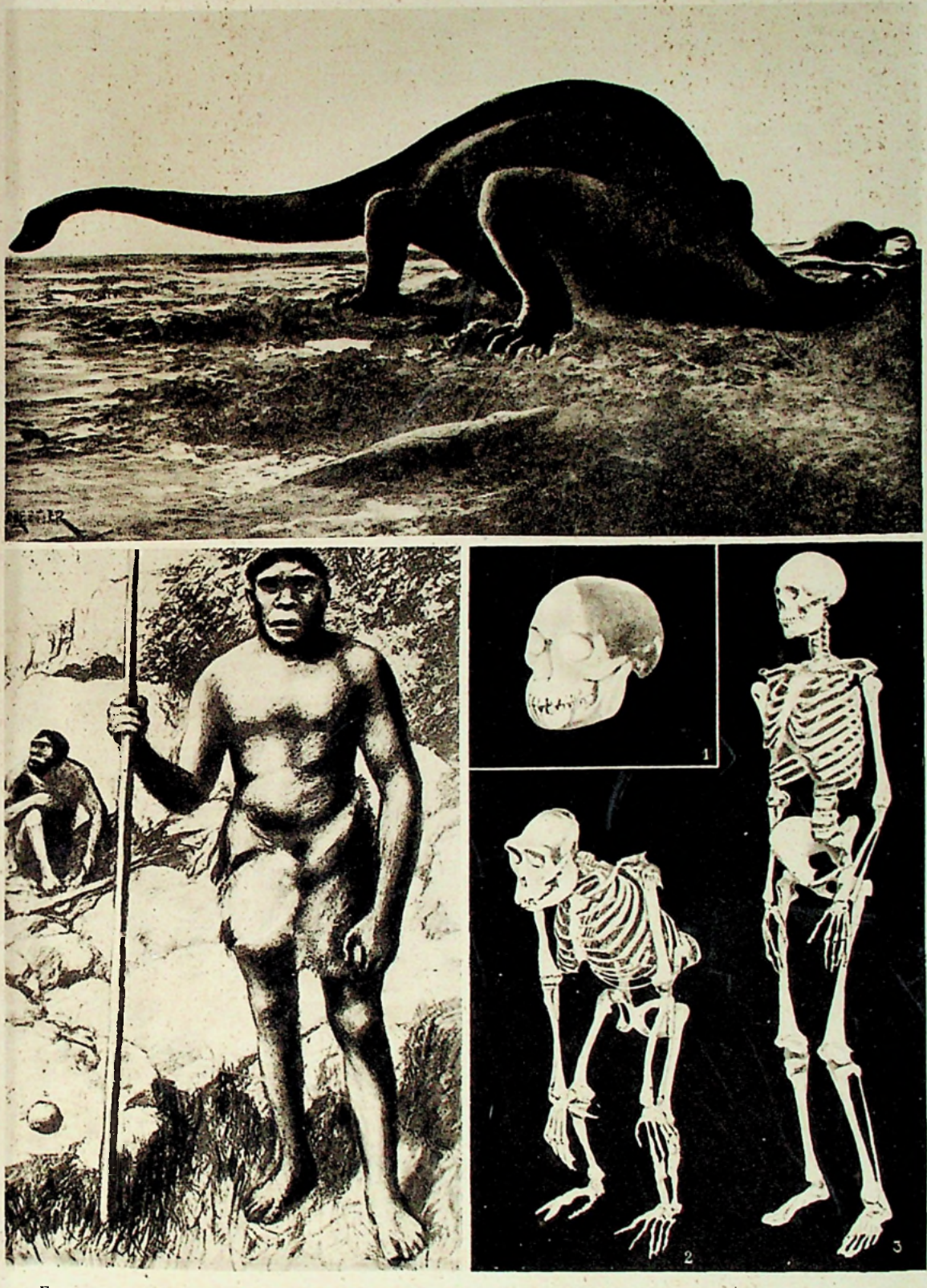

Гигантосаур, џиновска врста диносаура. Слика приказује животињу по ископинама једне немачке експедиције 1912. год. из стења у источној Африци. Знатно је већа од 100 стопа. — *Родески човек*, у стојећем и седећем ставу. — Лубања и известан број костију нађени на поседу Broken Hill у Јужној Африци 1921. год. — Костури: човека (3) и шимпанза (2).

дива није преостало ништа. Можемо само правити разне претпоставке о њихову облику и начину употребе.

Уколико се клима приближавала свом врхунцу суровости, неандерталски људи, који су, како изгледа, већ знали да се служе ватром, почели су да себи траже прибежишта под обронцима стена и по пећинама, и да ту за ривати напоље и држати их што даље од тих пећина, у којима су први људи желели да се настане и склоне. За то изгањање и заштиту несумњиво им је послужила веома корисно ватра. Први људи, веровно, нису залазили у пећине дубоко, јер нису имали чиме да осветљују њихове тамније углове. Залазили су унутра само колико им је

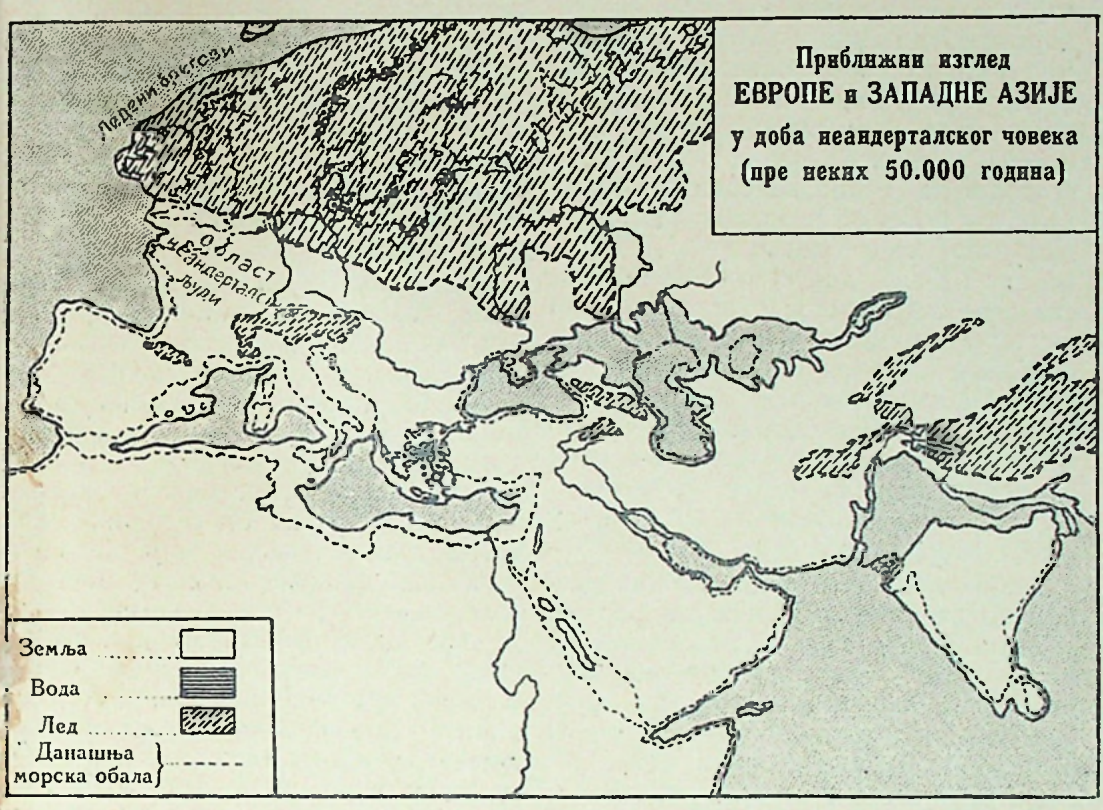

Приближни изглед ЕВРОПЕ и ЗАПАДНЕ АЗИЈЕ у доба неандерталског човека (пре неких 50.000 година)

Ова мапа приказује оно што данас знамо о земљопису Европе и западне Азије у доба, за које сматрамо да је удаљено од нас 50.000 година, тј. у тзв. неандерталско доба.

Много што-шта у овој мапи почива само на претпоставци, али, у главном, границе између воде, земље и леда мора да су биле отприлике овакве, у доба кад су људи први пут постали људима.

собом остављају трагове. До тада су обично чечали око ватре под ведрим небом и гдегод близу потребне им воде. Али, сада су већ били довољно разумни да се прилагоде новијим и тежим околностима.

А ниже људске врсте су, изгледа, сасвим подлегле тешкоћама четвртог леденог или глацијалног доба. Најгрубљег оруђа ускоро већ више и нема.

Нису само људи прибегавали пећинама. У овом периоду је било и пећинских хијена. Њих је требало и истебило потребно да се склоне од времена, а дрва и храну слагали су по склоњенијим угловима. Могућно је и да су чиме затрпавали пећинске уласке. А да би могли да уђу дубље у пећину, морали су се служити једино буктињама.

А шта су ти неандерталски људи ловили? Да би могли да убију такве гигантске звереве као мамута или пећинског медведа, па чак и срну, једино могућно оруђе била су дрвена копља, дрвене тојаге и оно велико комаће од кремена што су га остављали за собом,

»шелеанско« и »мустеријанско« оруђе; а њихов обичан плен било је веровно ситније звериње. Ну, зацело су јели и месо од разних великих животиња кад год би им се за то дала прилика, пратећи те зверове можда кад би били болесни или рањени иза какве борбе, или надвлађујући их кад би се углибили или налазили у некој другој невољи са водом и ледом. Лабрадорски Индијанци убијају стрелама још и сада северне јелене када их нађу на непогодним местима за прелаз преко реке. А у Ђулишу, у Дорсету, нађен је један вештачки ров за који се држи да је био палеолитска клопка за слонове. За неандерталце знамо да су свој плен једним делом јели тамо где би пао; док су оне велике кости што садрже срж односили собом натраг у пећину, те их тамо на тенане ломили и јели; јер док се по пећинама налази мало ребара и хрптеничких пршљенова, дотле тамо постоји читаво мноштво изломљених и расцепљених дужих костију. Коже су употребљавали да се њима обавију, а и жене су им се веровно облачиле у коже.

Знамо тако исто и да су били десноруки као и данашњи људи, јер им је лева страна мозга (што служи за десну страну тела) већа од десне. Али, док су им задњи делови мозга, који руководе видом, додиром и телесном енергијом, добро развијени, чеони делови, који стоје у вези са размишљањем и говором, компаративно су мали. То је био један мозак исто тако велик као што је и наш, само нешто другачији. Ова врста човека имала је зацело сасвим другачији менталитет него што је наш; њени појединци не само да су били простији и нижи но што смо ми, већ од једног сасвим другог реда. Можда се они уопште нису ни служили говором или су пак говорили веома мало. Код њих као да није постојало ништа такво што бисмо ми могли да назовемо говорним језиком.

2.

Доста од овога што ћемо сада да кажемо позајмљено је из књиге *Човек као првобитни дивљак*, од Уортингтона Смита, а у којој се налази један веома живо написан опис раног палеолитског живота. Уортингтон Смит усваја у свом делу екстензивнији друштвени живот, већу заједницу и дефинитивнију поделу рада међу њеним члановима но што би то било сасвим оправдано када имамо на уму такве позније списе као што је значајан оглед *О примитивном закону*, од Џ. Ц. Аткинсона. На место таква мала племена као што га је описао Смит, тамо је усвојена једна породична група којом управља глава породице, и Аткинсонове претпоставке, што се тиче деловања тог најстаријег члана, уплетене су у ову нашу скицу.

Смит описује једно насеље крај каква потока, јер се примитивни човек, без лонаца или каквих других судова, морао да налази близу воде, а и недалеко од кречњавих гребена, из којих би добијао потребно му комаће од кремена. Ваздух је био студен, и према томе им је ватра била од велике важности; јер кад би се у оно доба ватра једном угасила, није је било тако лако наново запалити. Кад им није било потребно да ватра букти, веровно да су је запретали пепелом. И по свему чини се да су је потпаљивали крешући комадић гвоздена пирита кременом сред сасвим суха лишћа; сраслине гвоздена пирита и кремена често се налазе у Енглеској, тамо где се додирују кречњак и глина. Обично би се једна таква групица људи сместила усред неког лежаја од папрати, маховине и слична суха материјала. Неке су од жена и деца морали да веровно стално сакупљају гориво ради одржавања ватре. То је, изгледа, требало да им буде као нека успостављена традиција. Млади би у том послу обично имитовали своје старије. Дакле су веровно са једне стране од логора били начињени груби заклони од грања према ветру.

Најстарији би члан, отац и господар групе, био веровно поред ватре заузет кресањем кремена. Деца би се у томе угледала на њ и учила како да употребљавају заоштрене комаде. У

потрагу за добрим кремењем ишле су по свој прилици неке од жена.

Унаоколо су лежале коже. Изгледа да су примитивни људи још веома рано започели да се кожама служе. Кожама су вероватно обавијали децу, а и употребљавали их да на њима леже када би земљиште било влажно и хладно. Нека би се жена можда бавила прерађивањем коже. Њихова би им унутарња страна била каквим заоштреним кременом добро очишћена од сувишна меса, те би их потом истезали, развлачили и разапињали равно преко траве, да се тако суше на сунцу.

Други би, опет, људи из групе лутали где даље од ватре по околини, тражећи храну, док би се ноћу сви згурили скупа око ватре и добро је потпаљивали, јер им је она служила и као заштита од медведа и сличних крвожедних животиња. Отац породице био је једини потпуно одрасли мужјак у групи. Сем њега је ту било жена, дечака и девојака; али, чим би дечаци дорасли дотле да пробуде његову завист, он би на њих навалио бесно, те их или отерао или убио. Неке би од девојака можда тада отишле са тим изгнаницима или би, пак, два до три таква младића живели за неко време у друштву, лутајући унаоколо, док не би наишли на какву другу групу, из које би покушали да украду себи другарицу. И том би се приликом вероватно међу собом посвађали. А једног дана, када би отац достигао до своје четрдесете године или можда постао још и старији, неки би се млађи мужјак успротивио глави породице и убио га, те започео да тада он влада место њега. Није на једном таквом примитивном насељу било места за оне што су остарили. И чим би ко почео да слаби и да бива зле воље, снашла би га несрећа и смрт.

Чиме су се по тим насељима хранили?

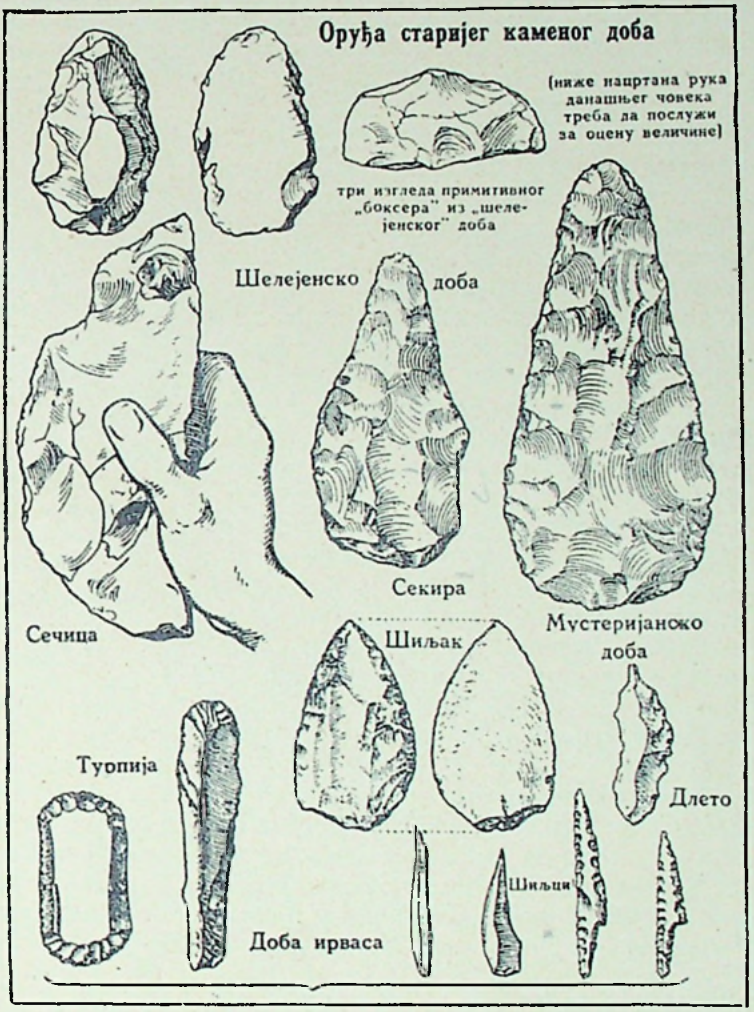

Обично се примитиван човек описује како лови велике длакаве мамуте, медведе и лавове, док је мало вероватности да је тај прастари дивљак икада ловио икакве веће животиње но што су зец, куниће и пацов. Пре изгледа да је човек служио више као лов него ли као ловац.

Примитивни дивљак био је и биљождер и месождер. Као храна слу-

жили су му лешници, буквице, слатко кестење, орашчићи и жир. Имао је дивљих јабука, дивљих крушака, дивљих трешања, дивљих огрозда, трноваче, оскоруша, трњина, купина, тисовица, шипака и глогиња, драгушаца, глњива, веће и мекше пупољке од лишћа, тако званих »палих звезда«, меснатих, сочних, сличних шпарглама изданака или подземних стабала лабиље и сличних биљака, као и других посластица из биљнога света. Имао је затим тичјих јаја, младих тица, мед и саће од дивљих пчела. Имао је даждевњаке, пужеве и жабе (ове две последње посластице још увек се високо цене у Нормандији и Бретањи). Имао је риба, мртвих и живих, и шкољака из текуће воде; рибу је лако могао да ухвати својим рукама, па да и плива и рони за њом. Крај морске би обале имао риба, мекушаца и морског растиња. Могао би да има многе од већих тица и мањих сисаваца, до којих би дошао лако гађајући их каменьем или дрветом, или пак постављајући просте замке. Имао би змију, слепића и рака. Имао би разних црвића и инсеката, великих ларви од кукаца и разних гусеница. У Кини још постоји укус за гусеницама, где их на пијацама продају у свежњима осушене. Главни су и најхрањивији предмет за исхрану биле без сумње кости истуцане у тврдо и песковито тесто.

Једна чињеница од велике важности јесте ова: прастари човек није баш много марио за то до му месо којим се храни буде и сувише свеже. То би месо и иначе налазио обично у цркнуту стању, те би се, чак и полутрулим наслађивао; а у ствари постоји по негде извесна наклоност према сасвим или полу-трулој дивљачи. Притеран глађу и невољом, појео би можда кадгод и своје слабије другове или слабуњаву децу, ружну по изгледу или уопште на досади. Какве веће животиње што би биле случајно болесне или на умору без сумње да би му добро дошле; а када, пак, није њих било, задовољио би се и са чиме мртвим и полу-трулим. Никакав му непријатан мирис не би сметао, као што ни данас не смета по многим европским хотелима.

Дивљаци су седели тако збијени около ватре, а око њих је стојало воће измешано са костима и полу-трулим месом. Скоро као да можемо да их видимо како онај стари и његове жене грче своју кожу по плећима, те набирају обрве и уста, докле им досађују мухе са другим инсектима и уједају их. Можемо да замислимо оне широке људске ноздрве што означавају развијено чуло мириса, како се брзо шире и њушкају око укваренога меса пре но што би било поједено; а тај им рђав мирис од меса, исто као и разни други одвратни задаси што би их једно такво дивљачко насеље ширило, није причињавао ни мало неугодности.

Човек није у то доба представљао никакву *деградирану* животињу, јер он стварно није дотле ни стојао никада на вишем ступњу; те је према томе био једино као нека животиња више врсте; и, ма колико да га ми сада ниско замишљамо, ипак је у животињскоме царству свога доба представљао највиши ступањ развића.

ГЛАВА IX

ПРВИ ПРАВИ ЉУДИ.

1. Појава нама сличних људи. — 2. Крај палеолитског доба. — 3. Америка без пра-људи.

1.

У Европи је бар за неколико десетина хиљада година превлађивао неандерталски тип људи. Кроз векове са којих нам се сва историја чини као нешто што се јуче догодило, преовлађивала су полу-људска бића. Ако је хајделбершка вилица доиста припадала какву неандерталском човеку, ако њена старост није погрешно про-

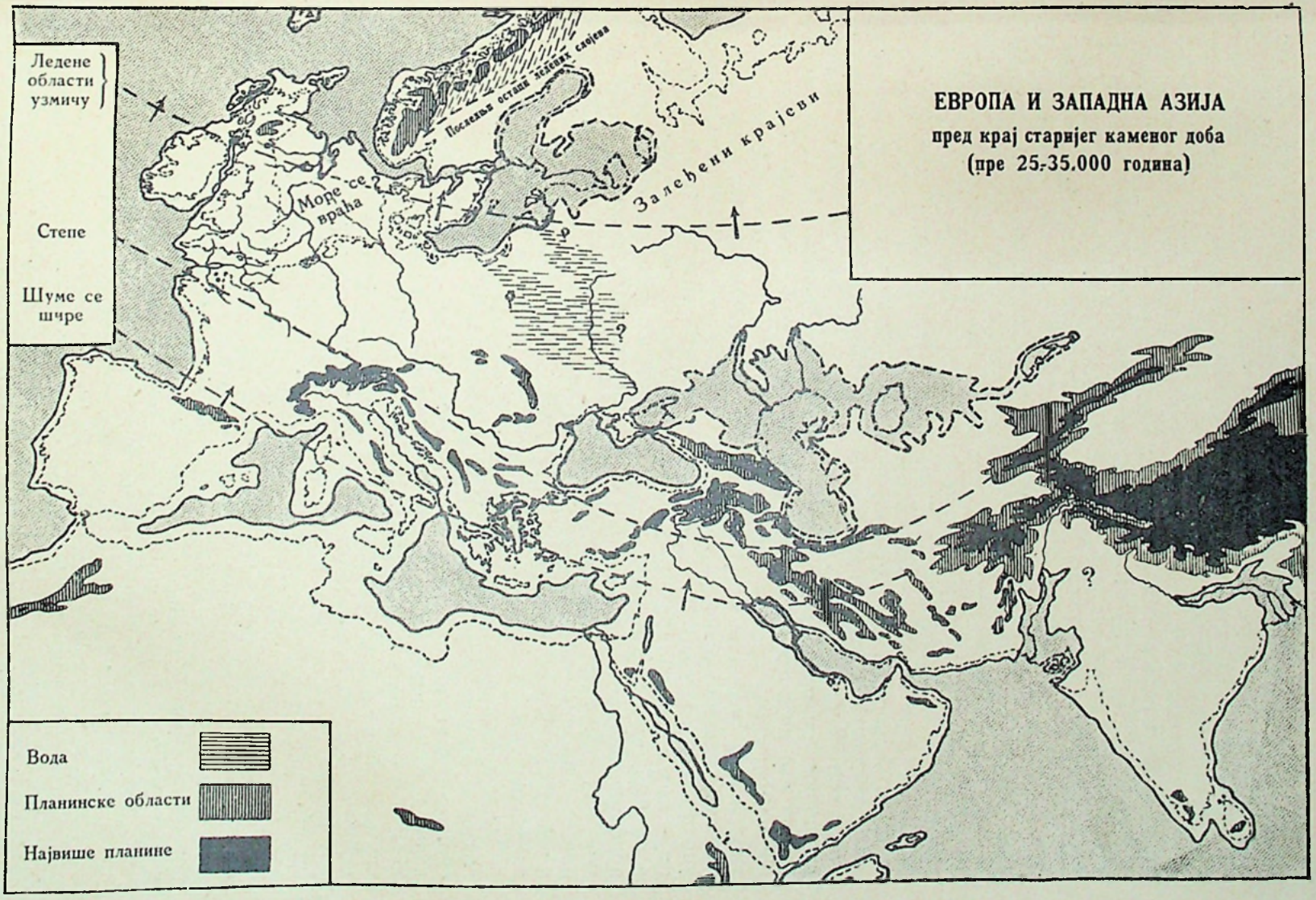
ЕВРОПА И ЗАПАДНА АЗИЈА
пред крај старијег каменог доба
(пре 25-35.000 година)
Ледене области узмичу
Степе
Шуме се шире
Последњи остаци ледених слојева
Море се враћа
Залеђени крајеви
Вода
Планинске области
Највише планине

цењена, онда је неандерталска раса трајала дуже и од двеста хиљада година! Најзад, и то пре око четрдесет до двадесет и пет хиљада година, и док је четврти глацијални период почео да попушта и прелази у умереније доба, на европској позорници појављује се једна другојачија врста људи, која је, како изгледа, искоренила неандерталског човека.

Тај нови тип развио се веровно у јужној Азији и Африци или пак у оним потопљеним земљама из средоземног базена, те тек када се сакупи нешто више остатака и прибере мало више података, људи ће бити у стању да сазнају нешто више о тим својим ранијим периодима. Сада можемо само да нагађамо где су се и како, и то паралелно са својим неандерталским сродником, ти први *прави људи* појавили као потомци неког свог много мајмунскијег праоца. Кроз стотине векова су се они у тој још непознатој средини учили да савршеније употребљују своје руке и удове, док им се мозак развијао и по својој моћи и по величини. У оно доба када их први пут запажамо, стојали су већ далеко над неандерталским нивоом и у погледу способности и интелигенције, и већ су се поделили на две или више различитих раса.

Ове се придошлице нису доселиле у правом смислу те речи у Европу, већ су просто, и уколико се из века у век клима побољшавала, ишли за својом храном и бићем на које су били навикли, и то све докле се оно распростирало даље по новоотвореним територијама. Лед се повлачио, вегетација је напредовала, већег је лова бивало од сваке врсте све више. Степске су погодности, нови пашњаци и жбуње носили собом бескрајне хорде од дивљих коња. Етнолози класирају те нове људске расе, и са свим познијим расама, у исту специју у којој смо и ми, а под једно заједничко специфично име *homo sapiens*. Код њих су мождани простор и руке били сасвим људски, а зуби и вратови им анатомски истоветни са нашим.

Ми у овом периоду знамо за две одређене врсте од скелетонских остатака: прва је од њих позната као кромањонска, а друга као грималдинска раса; само што је све оно велико мноштво људских трагова или оруђа што га налазимо било без људских костију или без довољно костију, како бисмо могли да одредимо њихов укупни физички тип. Можда је постојало и више подвојених раса но што су само те две. Можда је међу њима било и прелазних типова. И потпуни су костури једног главног типа тих новијих палеолитских људи, тих правих људи, нађени по први пут у Кромањонској Пећини, те их отуда и називају кромањонцима.

Ти кромањонци беху високи људи са широким лицем, изразитим носевима, и, све укупно узевши, са чудно великим мозговима. Мождани капацитет жене из Кромањонске Пећине превазилазио је капацитет данашњег просечна мушкарца. Њена глава била је разбијена нечим тешким. Поред ње су у тој пећини нађени и потпуни костури једног старијег човека, високог скоро два метра, фрагменти једног дечјег костура и скелети двоје млађих људи. Унутра је било још и оруђа од кремена као и пробушених морских шкољки, што су се без сумње употребљавале за накит. И у њима налазимо један примерак од најранијег правог човека.

Али, у Грималдинској Пећини, близу Ментоне, пронађена су два костура из такође познијег палеолитског доба, но само сасвим другачијег типа, и са таквим црначким карактеристикама какве би нас пре упутиле на црначки тип. Својим се типом они приближују боскопској раси из Јужне Африке. И нема сумње да ми у овом периоду имамо посла бар са две, а веровно и са више веома различитих раса од правих људи. Те се расе можда укрштају у једно исто доба, или је, пак, могуће да су кромањонци дошли након грималдинске расе, или су опет било једна или обе од њих савремене са познијим неандерталским људима. Разни ауторитети имају односно тих појединости веома одређена мишљења, али су то, понајвећма, ипак само мишљења.

Појава тих потпуно људских постглацијалних палеолитских група представља зацело веома велик корак унапред у историји човечанства. Обе су од тих главних раса имале предњи мозак као код људи, људску руку, и интелигенцију веома сличну нашој. Они су изагнали *неандерталског човека* из његових каменних пећина, као да су се потпуно слагали са савременим етнолозима, јер су тај тип сматрали једном сасвим другачијом врстом. Те док би већина дивљих победника обично поотимала за себе жене од побеђених противника и са њима се укрштавала, ови прави људи као да нису хтели да имају икакав додир са неандерталском расом, па било то са женама било са људима. Не постоји ни траг од каква мешања међу расама, и то у пркос чињеници што су се придошлице, које су се служиле такође кременом, насељавале баш на она иста места која су раније заузимали ти њихови предходници.

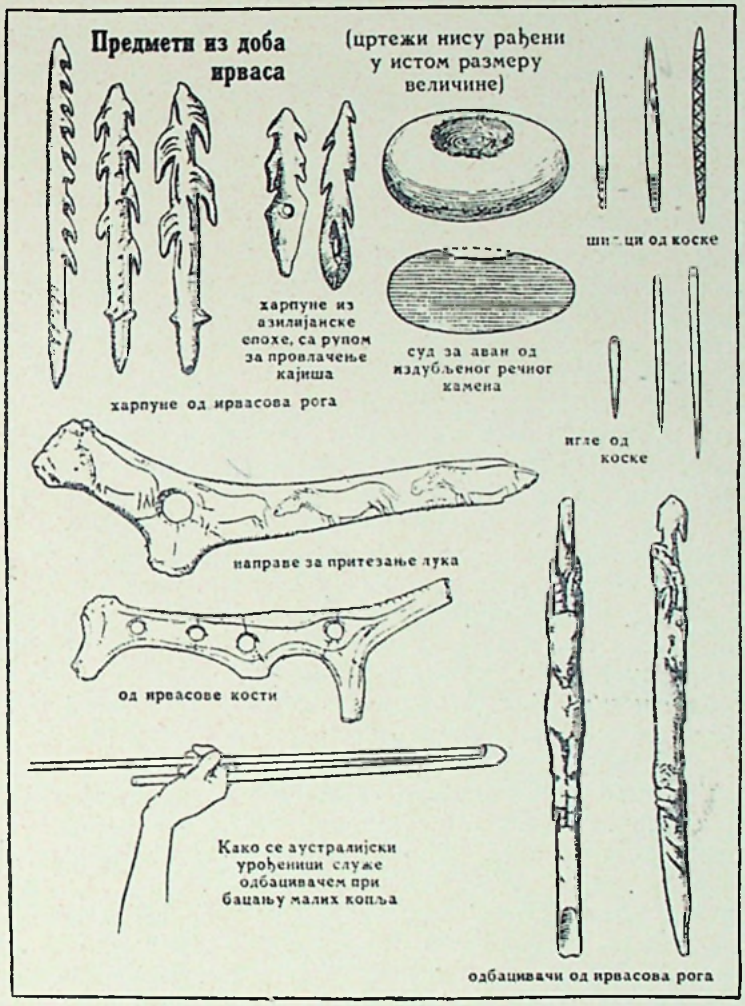

Ми ништа не знамо о томе како је изгледао неандерталски човек, али из поменутог одсуства узајамног мешања, могли бисмо да код њега наслутимо велику длакавост, ружноћу, или какве било друге одбијајуће особине у спољашности, скупа са оним његовим ниским челом, његовим чекињастим обрвама, мајмунским му вратом и незграпним стасом. Или су били можда и мужјак и женка и сувише дивљачни да би се могли припитомити. Сер Хари Џонстон у свом делу *Погледи и прегледи* вели и ово у једном свом излагању о развитку човека: »Лако је могуће да је избледела расна успомена на таква горилама слична чудовишта, са њиховим довитљивим мозгом, неспретним ходом, длакавим телом, снажним зубима, а можда и људождерским склоностима, била послужила као клица за појаву оног чудовишног дива из фолклора . . .«

Ти прави људи из палеолитског века, који заменише неандерталце, долазили су у једно блаже поднебље, те ма да су и они употребљавали пећине и склоништа својих ранијих предходника, ипак су већином живели под ведрим небом. То је био један ловачки народ, и неки су се или сви од њих бавили ловом на мамута и дивљега коња, као и на јелена, бисона и дивљег бика. Нарочито су јели много коњског

меса. У једном велику логору под ведрим небом у Солитре-у, где изгледа да су они одржавали кроз много векова своје годишње скупове, мисли се да је остало костију око хиљаду коња, и то поред јеленских, мамутских и бисонских костију. Веровно је да су се селили за коњским стадима, стадима малих и брадатих понна из тог доба, свугде где би та стада пошла за својом пашом. Држали би се уз окрајке неког од таквих стада, те би се необично извештили у познавању њихових навика и диспозиција. А већи су део свог живота ти људи, мора бити, и проводили били баш у посматрању разних животиња.

Још је отворено питање да ли су они коње и питомили и одомаћивали. Могуће су се постепено, и кроз векове што су пролазили, научили да раде и то. И у сваком случају, наилазимо у познијим палеолитским цртежима на неке црте око главе које наличе јако на узде, па постоји и једна изрезана коњска глава, на којој се види нешто што је можда уже од исплетене коже или од жиле. Те чак и да су коње питомили, у питању је да ли су их и јахали и имали какове користи од њих након припитомљавања. У врсту коња са којом су они имали посла, спадао је дивљи пони којем је брада расла под вилицом, а по јачини не би био у стању да човека носи ни на какво одстојање. Мало је веровности тако исто и да су се ти људи већ привикли прилично неприродној употреби животињског млека за храну. Ако су, дакле, и припитомили коње, то би им онда била једина животиња за коју има изгледа да су је умели питомити. Псе нису држали, а мало би им што користила и икаква врста одомаћених оваца или какво било друго стадо.

Колико су они у својој основи већ били сасвим човечански, помаже нам много да појмимо то што су ти најранији прави људи умели и да цртају. Они су цртали заиста неверовно добро. То у сваком погледу беху дивљаци, али артистички дивљаци. Цртали су боље но ико од њихових следбеника све тамо до почетка историје. Цртали су и сликали по гребенима и по зидовима од оних пећина што су их отели од неандерталских људи. И ти преостали цртежи долазе за једног етнолога који капље над костима и отпацима као какав чист и јасан податак што се светли кроз пуке претпоставке и таму. Таквих слика има и на костима и по роговима, а резали су и мале фигуре.

Тај познији палеолитски свет, према нашим информацијама не само што је необично добро цртао, и то уколико су векови пролазили са толико више вештине, већ нам је у својим гробовима оставио и друге податке о своме животу. Код њих су се мртви сахрањивали. Сахрањивали су их често са накитом, оружјем и храном; при погребу су употребљавали много боју, и очевидно је да су бојили сам леш. А из тога би се могло закључити да су своја тела мазали бојом још и за живота. Боја је била у њихову животу велика чињеница. То су били опробани сликари; употребљавали су црну, смеђу, црвену, жуту и белу боју, и те боје што су их они употребљавали одржале су се по пећинама и површинама обронака у Француској и Шпанији све до данас. Ни једна од модерних раса није до сад показала толико сликарских диспозиција; и најближи би им у томе погледу могли да буду амерички Индијанци.

Ово цртање и сликање познијег палеолитског света трајало је за један дуг период времена, те се по својој артистичкој вредности колеба између супротних крајности. Ти су цртежи у своме првобитном ступњу често примитивни, као и цртежи код бистријег детета; четвероношци су им обично насликани са једном великом задњом и једном предњом ногом, као што их и данас цртају деца; ноге са оне друге стране тела за уметникову технику биле су сувишне. Можда су се и први цртежи зачели онако као што почиње и дечје цртање, из каква беспослена шкрабања. Веровно да је какав дивљак гребао каквим кременом по равној степиној површини, и то га је најједном подсетило на неку линију или на покрет. Њихове солидне резбарије старе су бар исто толико као

и прве слике. Први им цртежи показују потпуну неспособност за представљање животиња у групама.

Уколико су векови пролазили, појављивали су се и вештији уметници. Представљање животиња постаје најзад необично видно и слично објекту. Али, чак и на врхунцу свог артистичког доба цртали су још увек као и деца, у профилу; перспектива им са потребним скраћивањем за задњи и предњи план не беше још појмљива. Мамут и коњ су им најомиљеније теме. По пећинама у северној Шпанији нема људских слика, већ само животињских; али, у источној Шпанији има много слика пореклом из познијих делова тога периода, на којима су израђене и људске фигуре. Неки од њих такође су правили и мале статуице од слонове кости и од једне врсте камена, те међу њима и неколико веома дебелих женских фигура Изгледају као жене код Бошимана. Резање људских фигура у раније време нагињало је више карикатури, и обично су та људска бића што су ту представљена по својој снази и наличности далеко нижа од животињских облика.

је немогуће видети у исти мах цео рад. Нађене су тако исто и фигуре израђене у иловачи, мада нико од палеолитских људи није употребљавао грнчарију.

Много се слика нашло по дубинама неосветљених пећина. До њих је често тешко доћи. Уметници су се мо-

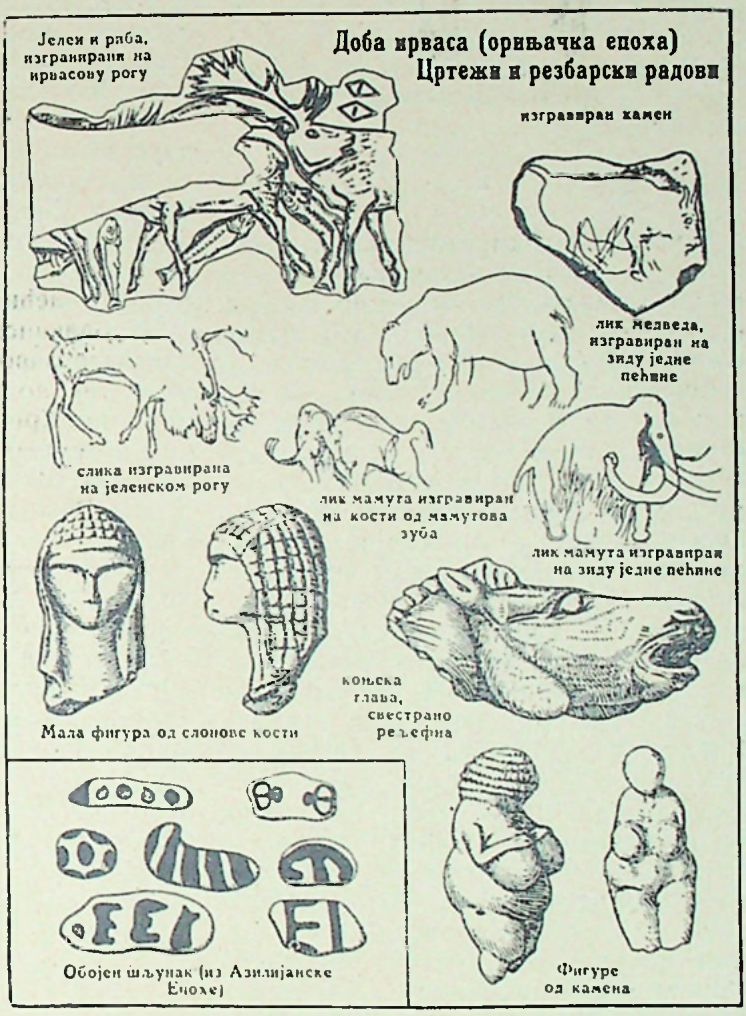

Позније је већ било више грациозности и мање грубости у људском представљању. Једна мала пронађена глава од слонове кости представља неку девојчицу са великом фризуром. У доцније су доба такође резали и вајали нацрте по слоновој и обичној кости. Неке су од најинтересантнијих фигуративних група изрезане на веома занимљив начин около костију, и то нарочито око јеленске кости, тако да рали за свој рад служити лампама, и шупље камене лампе, у којима је могла да гори маст, доиста су и нађене. Да ли су посматрали те пећинске слике на неки церемонијалан начин, као и под каквим погодностима уопште, то ми засад нисмо никако у стању да одгонетамо. Јужно и источно у Шпанији, међутим, цртежи се не налазе по пећинама, већ на јасној светлости под склоништима од надвијених стена.



Фреска у боји из старијег каменог доба (Алтамирска пећина, близу Сантандера (Шпанија).

2.

Пре 12.000 година или нешто мање започео је да се завршава дуги период ловачког живота у Европи, док су се шуме јако раширили и у фауни наступила велика промена. Нестало је собова. Када се мењају услови за живот, са тим мењањем често пута наступају и нове болести. Лако је могуће да је постојало каквих преисториских заразних болештина. У Француској, чини се, постојала је нека празнина пре но што су се нови насељеници појавили, док у јужној Европи познија капсијска култура прелази оним што Обермајер назива епипалеолитским ступњем у азилијску (названу тако по пећини Мас д' Азил). Уобичајене сликарије из капсијског света су на азилијском ступњу још диаграматичније, и нађен је велик број шљунака исликаних четком, за чије слике сада знамо да представљају узорне типове од људи и животиња. Код разних племена из Аустралије постоји и данас такође веома слично насликано камење, такозвано »душино камење«, а за које се верује да у себи садржи један део или сву душу са особинама ког упокојеног претка.

Ти су нови људи били свет мрке боје и лепих црта; то беху први дошљаци једне расе, средоземске, тамнобеле или иберијске расе, која је још и сада у јужној Европи главна раса. Са надирањем шума, које се појављиваху на место ранијих степа, и док је нестајало ловаца, а пре каквих 10.000 до 12.000 година, ширили су се њихове заједнице ка северу.

Мапа света почела је да добива свој изглед сличан овом данашњем, сав је призор природе, као и флора и фауна, почео да стиче своје постојеће карактеристике.

Најмногобројније животиње по напредним европским шумама биле су дванаестеропарожан јелен, велик во и бисон; мамута је и мошутњака нестало. Велики је во, или дивљи бик, данас ишчезао, али га је по немачким шумама било све до времена римског царства, па можда и доста позније. Он се није никад припитомио. Домаћа је стока у Европу доведена доцније, и од друге је расе. Тај велики во досизао је до три и по метра у вис, док је био у плећима висок скоро као слон.

На Балканском Полуострву још се налазило лавова, и они су се ту задржали све до око 1.000 или 1.200 година пре Христа. У то доба су лавови из Виртемберга и јужне Немачке били скоро двапут толики као данашњи. Јужна Русија са Централном Азијом била је тада добро пошумљена, док је у Месопотамији и Сирији било слонова, а у Алжиру владала тропска афричка клима.

До тог доба становници Европе допирали су само до Балтичкога Мора или Британских Острва, али је сада на Скандинавском Полуострву па можда и у Великој Русији настајала погодност за живот. У Шведској или Норвешкој нема палеолитских остатака. Када је човек у те земље дошао, налазио се већ на неолитском ступњу друштвеног развића.

3.

За сада нема никаква сигурна доказа да је у Америци било људи и пре завршетка плеистоцена. За еолите тврде да су налажени на појединим местима, али не у велику броју. Оно исто побољшање климатских прилика што је ловцима на собове омогућило да се повуку пред навалом неолитских племена у Русију и Сибирију, дало им је можда могућности и да пређу преко оне територије која је сада пресе-

чена Беринговим Мореузом, те да тако допру до америчког континента. Одатле су се ширили из века у век даље на југ. И када су најзад допрли до Јужне Америке, наишли су тамо на гигантског лењивца *(megatherium)*, глиптодона, као и много других сада несталих врста. Глиптодон је био један монструозан јужно-амерички армадило (пасанац), те веле да је пронађен и један људски скелет како лежи покопан под једном огромном глиптодоновом љуштуром, која је слична корњачиној.

Сви људски остаци у Америци очевидно су америчко-индијанског карактера. Пре њих изгледа да у Америци није било никакве пра-људске расе. Ми смо већ навели овде један мален пример који би могао да послужи као доказ против тога, а то је онај један зуб сумњива порекла. Када је човек дошао у Америку, представљао је већ потпуно развијен тип. Пра-људским расама колевка је била у Староме Свету. Ниже расе су се изграђивале негде тамо између Јужне Африке, Источне Индије и Средоземног Мора, и то док су се копна наизменично дизала и спуштала, док су шуме биле замењиване пустарама, а пустаре шумама. Та се колевка можда налазила негде тамо где је сада Индиски Океан. Поновимо још једном да је све ово што сад знамо о палеолитском човеку само делимично знање, до којег смо дошли из јединог материјала који нам стоји на расположењу, то јест из европског. За главни део приче грађа нам за сада још недостаје. А тај главни део приче догађао се док су неандерталци лутали кроз Европу, и по неким још сасвим неодређеним пределима, који су можда сада потопљени, и тако ван нашег домашаја.

ГЛАВА X.

НЕОЛИТСКИ ЧОВЕК У ЕВРОПИ.

1. Почиње доба уљуђивања. — 2. Где се зачела неолитска образованост? — 3. Свакодневни живот у неолитско доба.

Неолитско доба у Европи почиње пре 10.000 до 12.000 година. Али, вероватно је да су људи из југо-источних земаља допрли до неолитског ступња за неколико хиљада година раније. Са југа и југо-истока су улазили полако у Европу неолитски људи, онолико колико су собови и отворене степе уступали место шумама и садањим европским животним условима.

Ево шта обележава неолитски ступањ образованости:

1. — Присутност оруђа од углачаног камена, и то нарочито камене секире привезане за дрвену дршку. Доцније је то оруђе употребљавано вероватно пре за сечу у шуми но за борбу. Ту се налази и безброј врхова од стрела. Чињеница да је неко од оруђа углачано не искључује постојање и велика броја оруђа од неуглачана камена. Али, ипак зато, може да се види доста разлике у изради чак и међу неуглачаним оруђем из неолитског и палеолитског периода.

2. — Започињање неке врсте пољопривреде и употреба биљака и семена. Али, још увек је и сувише доказа, да је лов у неолитско доба имао првенствену важност. Неолитски човек није се одмах посвећивао пољопривреди. Прво је започео са делимичним жетвама; или још пре изгледа да су прво његове жене, док би он ловио, скупљале дивље семе, те га доцније за жетву садиле. Човек је тек позније почео тиме да се бави.

3. — Грнчарија и прво кување. Не једе се више коњско месо.

4. — Домаће животиње. Пас се веома рано појавио. Неолитски човек припитомљава стоку, овце, козе и свиње. Некадањи ловац сад се преобра-

тио у чувара оних истих стада за којима је некада у лову јурио.

5. — Плетење и ткање.

Тај неолитски свет уселио се у Европу веровно на онај исти начин на који су се пре њих тамо уселили и ловци на собове, што ће рећи да су из поколења у поколење и из века у век, уколико се мењала клима, полако надирали идући за својом уобичајеном храном. Они нису били »номади«. Номадизам, као и цивилизација, тек је имао да се развије.

Ми нисмо за сада још у стању да проценимо откада су неолићани почели да придолазе, и до којег су ступња њихове вештине примили и развили потомци оних ловаца и рибара из познијег палеолитског века. Могућно је да су се ловци на собове повукли, а капсиски људи делимично се развили, и мало по мало од напреднијих група са југа и са истока научили се новоме начину живота.

Ма какви да су наши закључци о томе, ми можемо са сигурношћу тврдити да више нема онако великих прекида, као и то да од почетка неолитског начина живота па све до нашег времена више није било потпуна нишчезавања једне врсте људи и замењивања неком другом.

Има завојевања, победа, широких исељавања и међусобних укрштавања; али, расе се одржавају још као целине и продужују да се прилагођавају оним крајевима у које су почеле да се насељују у почетку неолитског века. Европски неолићани били су бели људи преци данашњем свету у Европи. Они су можда били нешто тамније боје но многи од њихових потомака; мада о томе не бисмо могли говорити са извесношћу. Али, од њихова доба унапред нема више никаква стварна прекида у припитомљавању, све док не допремо до доба угљена, паре и до парних машина што се појавише у осамнаестом веку.

После дужег времена уз агат и амбер појављује се међу коштаним накитом и злато, које је, како се чини, било од метала прво познато. Ларочито су богати у злату преисторијски остаци из Ирске. Отприлике пре 6.000 до 7.000 година неолићани су почели да на појединим местима употребљују бакар, правећи од њега оруђе по истом узору по којем је било прављено и камено. Бакар су лили у калупима које би израђивали према каменом оруђу. Могућно је да су тај бакар налазили прво у пречишћену стању, па му онда ковањем давали жељени облик. Пречишћени бакар може се и данас наћи по Италији, Угарској, Корнвалу, а такође и многим другим местима. Али, за оруђе чист бакар је гори од кремена, јер се на њему не може одржати оштрица. Помешан бакар са коситром (тако да буде до једна десетина коситра), много је тврђи. Позније су (у бројеве се не ћемо упуштати) људи пронашли начин да дођу до бакра и из његове руде. Као што мисли Лорд Евбери, могућно је да су тајну таљења открили тако што су при грађењу огњишта за кување стављали случајно и комаће бакарне руде међу камење које су за ту сврху употребљавали.

У Кини, Корнвалу и на другим местима бакарна и коситрена руда налазе се у једној истој жици. У Мађарској бакар може да се нађе заједно са антимоном. Тако су стари ливци више случајно у раду, но неком својом вештином, открили бољу и јачу бронзу, која је смеса од бакра и коситра. Бронза је не само од бакра чвршћа, већ је та мешавина између бакра и коситра лакша како за спајање тако и за прераду. Такозвано оруђе »од чистог бакра« садржи у себи једну малу пропорцију коситра, али никакво оруђе од самог коситра није познато, нити има икаквих података из којих би се видело да је рани човек знао за коситар као посебан метал. У швајцарским наслагама, које су заостале иза становника на колју, нађено је грумење од коситра, а зна се да је под XVIII. династијом коситар увожен у Египат из иностранства. Веома тешко је разликовати коситар од антимона. Добар део бронзе са Кипра садржи у себи антимон. Добар део онога што изгледа да је коситар у ствари је антимон. Стари су желели да добију коситар, али су стварно добијали антимон

и држали да је то коситар. У Шпанији је пронађено једно место на којем је била преисториска талионица бакра, а на разним другим местима има материјала од таквих талионица. Начин на који се онда лило, као што се то из ових остатака може видети, само нам потврђује поменуто мишљење Лорда Евберија. У Индији, где се обично налазе скупа бакар и цинк на сличан начин се дошло до туча, једне мешавине та два метала.

Промена у навикама и методама, што је била изазвана појавом бронзе, беше у ствари тако незнатна да су се бронзане секире и други предмети дуго лили по калупима израђеним према облицима оног истог каменог оруђа, које је требало да буде њиме истиснуто.

Најзад људи почеше да топе и гвожђе, и то можда не раније но пре три хиљаде година у Европи, а нешто пре тога у Малој Азији. За гвожђе се знало још давно пре тога времена, али само за метеорско гвожђе. А како је то већини познато, метеорско камење састоји се у главном из гвожђа или никла. Оно је било ретко, и употребљавало се обично за накит или за мађије. А када су људи једном научили вештину таљења, већ није више било никакво нарочито чудо кад се дошло и до гвожђа. Оно се топило на ватри од угљена, а израђивало се загревањем и ковањем. Прво се употребљавало за ситније ствари, док постепеним револуцијама не почеше од њега правити, поред других потреба, и оружје. Све то ипак није допринело да се измени општи карактер људске околине. Скоро исти онај свакодневни живот што га срећенији неолићани водише пре 10.000 година, водили су на почетку осамнаестог века и сељаци по забаченијим крајевима Европе.

Обично се говори о каменом добу, бронзаном добу и о гвозденом добу у Европи; ну, била би омашка која би

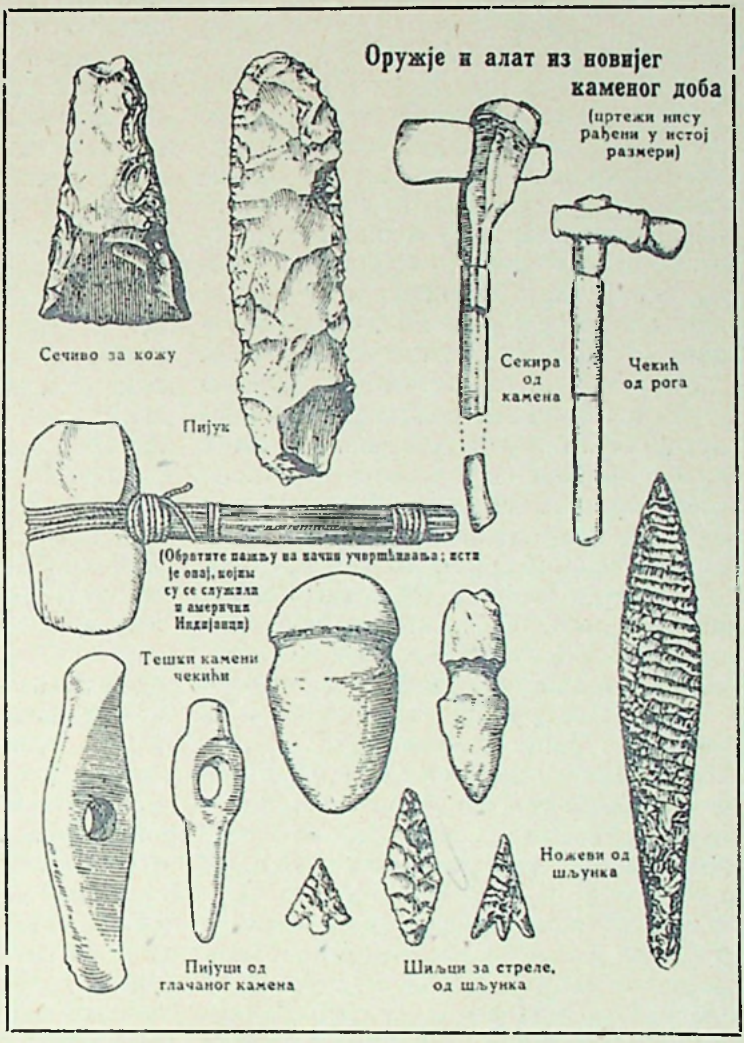

могла да одведе на погрешан пут, кад би се сва та доба у историји поређала тако као да су од исте важности. Много правилније би било рећи да су постојала:

1. — *Рано палеолитско доба,* које је трајало веома дуго;

2. — *Позније палеолитско доба,* које није трајало ни за десети део предходнога; и

3. — *Доба култивисања,* доба белих људи у Европи, започело је тамо пре 10.000 или највише 12.000 година, и у њему неолитски период представља само почетак, док оно само траје још увек. Елиот Смит предложио је да се оно прво доба назове »палеоантропским«, а све иза њега »неоантропским«.

2.

Као што већ рекосмо, још не знамо за онај предео у којем су преци мрких неолићана, почињући од палеолитског ступња, стварали свој културни развитак. Постоји веровност да су негде у југо-западној Азији или у какву крају који је прекривен Средоземним Морем или Индиским Океаном (а док су неандерталци оним својим тешким животом још живели у студеној клими глацијалне Европе) преци белих људи усавршавали своје грубе вештине из познијег палеолитског периода. И тако, отприлике за неку стотину векова, и док су ловци на собове још прилично ненапредним условима живели по француским, немачким и шпанским степама, напредна племена са југо-истока, која живљаху под бољим околностима, усавршавала су се у земљорадњи, учила се како да развијају своје начине рада, припитомљавала су псе, стоку, и, уколико се клима на северу ублажавала, а полутарска све више задобијала своја тропска обележја, померала су се даље на север.

Сви ти рани одељци људске историје имају тек да се открију. Материјал за њих наћи ће се веровно у Малој Азији, Персији, Арабији, Индији или у северној Африци, а можда лежи и под водама Средоземног и Црвеног Мора или Индиског Океана. Пре дванаест хиљада година или ту негде отприлике (још смо и сувише мало у стању да бисмо се могли послужити ма чим другим до најгрубљим одређивањем времена) растурили су се неолићани по свој Европи, по северној Африци и Азији. То су били на оном истом ступњу образованости на којем и полинезијски острвљани у прошломе веку, а у то доба су они представљали најнапреднија племена на свету.

3.

Интересантно би било да дамо овде један кратак преглед живота европских неолићана пре но што су се појавили метали. Светлост на тај живот пада нам са разних страна. За њима је, на пример, остајао на све стране њихов смет, док су се на појединим местима (нарочито на данској обали) накупиле од тог смета огромне гомиле. Поједине од својих људи, мада не све од реда, сахрањивали су са много пажње и почасти, те поврх њихових гробова нагомилавали читава брда од земље. Та брда су оне гомиле што се данас по Европи, Индији и Америци појављују у многим крајевима. У вези са тим хумкама или и независно од њих, подизали су велико камење (мегалите), и то било појединачно, било у групама, и од којих су најпознатији примерци у Вилтшајру *(Stonehenge)* и у Бретањи *(Karnak).* На појединим местима се још могу видети и трагови од њихових села.

За време веома сухе зиме у Швајцарској 1854. године нађен је први пут један богат извор података о неолитском животу. Тада се вода једнога језера спустила на дотле незапамћену низину, те открила темеље преисторијских насеља на кољу из неолитског и раног бронзаног доба. Насеља су била подигнута над водом на онај исти начин, како се то и данас ради у Селебеју и по другим местима. Не само да је од тих прастарих скела сачувана дрвена грађа, већ је у тресетним наслагама испод њих пронађено и велико мноштво дрвеног, коштаног, каменог и земљаног оруђа и украса, остатака од хране и сличних ствари. Откривено је чак и комаће од мрежа и одела.

Слична насеља постојала су у Шкотској, Ирској и по другим местима. У Ирској се становало по језерским насељима још од преисторискога доба, па све до оних дана када је Џемс I. владао у Енглеској, и када се О' Нил из Тирона борио против Енглеза пре но

што шкотски колонисти дођоше да замене у Улстеру Ирце. Одбрамбена вредност тих језерских села била је веома велика, а поред тога је у такву животу над текућом водом било и здравствених преимућстава. Веровно да та насеља на кољу из Швајцарске нису служила као склониште за највеће заједнице што су у то доба постојале. То су били домови малих патриархалних група. Веровно да је на другим местима по плодним долинама и по отворенијим просторијама било већ много већих група домова но по тим брдским долинама. У Вилтшајру у Енглеској постоје трагови такве једне велике групе породица. Остаци, на пример, од каменога круга у Евбериу, близу могиле код Силбериа, беху некада »најлепша мегалитска руина у Европи«. Ти мегалити састојали су се из два круга камења у још већем кругу и јарку у захвату простора од једанаест хектара. Одатле су ишла два поплочана пута, сваки по два и по километра дуг, на запад и на југ са једне и са друге стране од брега Силбери. Брег Силбери је највећа преисториска вештачка могила у Енглеској. Сразмере тог верског и друштвеног средишта, на који су сада људи сасвим заборавили, указују на усредсређене напоре и на заједнички интерес једног знатно велика броја људи, мада су се они можда налазили на далеко разасути по западу, југу, и по средини Енглеске. Лако је могућно да су се они ту сакупљали у које нарочито доба године на неку врсту примитивна сајма. Можда је и сва заједница суделовала како у грађењу могиле тако и у довлачењу стена. Швајцарски становници са кољa, баш на супрот, изгледа да су живели у посве подвојеним и себи довољним селима.

Ти језерски становници по својим начинима и по знању били су знатно напреднији, а веровно и по времену доста познији од оних раних неолићана са данске и са шкотске обале, који су гомилали брежуљке од шкољки и живели можда још и раније од 10.000 година пре Христа. По језерским насељима живело се непрекидно од 4.000 или 5.000 година пре Христа, па скоро све до историског доба. Они људи који су за собом остављали сметлишта спадају у најварварскија међу неолитским племенима; њихове камене секире биле су грубе, а сем паса других домаћих животиња нису имали. Језерски становници имали су поред паса средње величине још и волова, коза и оваца. Доцније, и у време приближавања бронзаног доба, имали су и свиња. Међу њиховим отпацима преовлађују остаци од говеда и коза; а, с обзиром на климу тога краја у којем су се налазили, има веровности и да су они те животиње преко зиме склањали по својим зградама на кољу, и да су за њих припремали зимницу. Веровно је да су те животиње живеле са људима по истим кућама, као што је то и данас по швајцарским »шалетима«.

Краве и козе по свој прилици музли су по кућама, и веровно је млеко у њиховој домаћој привреди имало онако исто важну улогу као и данас код швајцарских брђана. Али, за сада још нисмо сигурни у то. Млеко није природна храна за одрасле. Кад су први пут почели да га употребљавају, мора да им је изгледало прилично чудно. Касније, до једне сталне количине млека од крава и коза могло се доћи тек после нарочита гајења. Постоје мишљења да се употреба млека, сира, масла и других млечних производа појавила код људи тек доцније, и то кад су почели да се баве номадским животом. Писцу овог дела чини се да би заслугу за откриће млека требало признати неолитском човеку. Ну, ако су они млеко уопште употребљавали, држали су га по лонцима од печене земље, јер су већ умели да праве грнчарију. Та њихова грнчарија израђивана је рукама и



Грнчарија из доба грађења на кочевима.

то на груб начин, те отуд нема оне лепе облике што се могу видети код грнчарије рађене на точку.

Своје животне намирнице допуњавали су ловом. Убијали су и јели срне, кошуте, бисоне и дивље вепрове. А јели су и лисице, чије месо има веома тежак мирис, те га не би употребљавао за храну баш свако, нарочито ко живи у једном свету где има у изобиљу свега и свачега. Доста је чудно да нису јели и зечевину, мада им је она била на дохват свугде. Држи се да су је избегавали као храну, онако исто као што се вели да је и данас избегавају неки дивљаци, јер се боје да би месо од једног тако плашљива створа могло да их начини кукавицама.

Мало се зна о њихову земљорадничком животу. Нису нађена никаква ни рала, ни мотике. Оруђа су била од дрвета, па су пропала. Неолићани су гајили и јели пшеницу, јечам и просо, док о зоби и ражи нису знали још ништа. Своје зрневље пржили су и млели међу камењем, те га остављали у лонцима, да се њиме хране кад затреба. За хлеб знамо да им је био изванредно чврст и тежак, јер су по тим наслагама нађени његови округли и пљоснати комади. Очевидно је да нису знали за квасац. А када није било квасца, онда значи да није било ни превреле пића.

Имали су ону исту врсту пшенице коју су гајили и стари Грци, Римљани и Египћани, а имали су и једну египатску врсту пшенице. Према томе изгледа да су је њихови преци било добили, било пренели са југо-истока. Средиште за распростирање пшенице налази се негде у источном пределу око Средоземног Мора. Једна њена дивља врста још и сад се налази око брега Хермона. То што су швајцарски језерски становници засејавали пшеницом своје мале комадиће земљишта, само је наставак једног од прастарих послова у човечанству из незапамћених времена. Из тога удаљеног средишта за расејавање семе се морало преносити из века у век. У праотачким земљама са југо-истока људи су сејали можда већ хиљадама година пшеницу. Сва она племена из Старога Света, која допреше до неолитског ступња, сејала су и хранила се пшеницом. Код америчких Индијанаца, међутим, земљорадња се морала развијати независно после оцепљења од становништва Старога Света. Они нису имали никада пшенице; гајили су кукуруз, зрно новога света. Језерски становници хранили су се још и грашком и јабукама дивљакама, једним јабукама што су тада постојале, јер још нису имали оваквих као данашње, до којих се дошло путем гајења и одабирања.

Одело им је у главном било од коже, а правили су и грубо платно. Пронађене су чак и крпе од тог ланеног платна. Мреже су им биле начињене од лана; за кудељу и кудељно уже нису до тада још знали. Појавом бронзе увећао се број њихових игала и накита. Можемо са доста разлога веровати да су у своју косу трпали много што шта, а носили су је у великим чупама причвршћену иглама од костију, позније и од метала. Ако би свој суд хтели да доносимо на основу тога што није било вајарства, резбарија ни сликарства, они своју одећу или нису украшавали, или су је украшавали крпицама од материје, тачкицама, уплетеним нацртима или каквим сличним уобичајеним украсима. Пре појаве бронзе нема код њих ни трага од клупица и столова. Неолићани су веровно чучали на земљану поду. По тим језерским становима није било мачака, а мишеви и пацови још се не беху приучили на људске станове. Кокошје квоцање се није још слило са осталим познатим звуцима из људског живота, нити се домаће јаје појавило на трпези.

Главно оруђе и оружје у неолићана била је секира; а потом лук и стрела. Шиљци на стрелама беху од кремена, лепо израђени и чврсто привезани за држаље. Тле се припремало за сејање обичним коцем или коцем на који је био насађен јеленски рог. Риба се ловила удицом или харпуном. То оруђе стојало је веровно по унутрашњости дома, са чијих су зидова висиле мреже за тице. По поду од иловаче, или од



Верска игра људи каменог доба. Док их остали чланови племена прате тапшањем и песмом, тројица у средини играју неку верску игру. Људи последњег дела раног каменог доба били су упорни сликари. Употребљавали су црну, мрку, црвену и белу боју, и ове боје држале су се до данашњег дана. Те своје слике радили су по стењу и по зидовима пећина, а исто тако и на животињским костима и роговима.

утапкане говеђе балеге (сличном подовима какви се данас налазе по индиским колебама), стојали су лонци, ћупови и исплетене котарице у којима се чувало зрневље, млеко и слична храна. Неки од лонаца и тава висили су обешени по зидовима о петље од ужета. У једном крају собе биле су му смештене животиње, које су својом телесном топлотом доприносиле да унутра зими буде топлије. Деца су истеривала краве и козе на пашу, те их пред вече враћала натраг пре но што би вукови и медведи стали да се шуњају.

Како је неолитски човек имао лук, веровно је имао и музичке справе са струнама, јер је ритмичко зујање тетиве могло да упућује скоро неизбежно на то. Имао је и земљане добоше преко којих је била разапета кожа; а тако исто је можда добоше правио разапињући кожу преко шупљих стабала. За звиждаљке од костију знало се још у палеолитско доба. За тршчане свирале могло би се мислити да су скори проналазак. Не знамо када је човек почео да пева; али, сигурно је умео да свира, и како је већ располагао и речима, без сумње су се стале појављивати и песме. Само, веровно да је у почетку једино слободно пуштао да му јечи глас без икаквих речи, онако како се и данас могу чути талијански сељаци кад за својим плуговима тако певају. Зими је после мрака седео у својој кући, говорио и певао, и правио оруђе служећи се више додиром но видом. Осветљење му је морало бити бедно, и то понајвише од ватре са огњишта. У селу је било и лети и зими увек ватре. За људе је потпаљивање ватре представљало доста тешко питање, те је нису олако пуштали да се угаси. Та села на колју понекад би задесила и каква велика невоља, јер би им се ватра распалила и изазвала пожар. У швајцарским наслагама могу да се виде подаци и о таквим несрећама.

За све ово што знамо треба да захвалимо подацима из остатака швајцарских насеља на колју. А какво је било опште обележје и целокупног оног људског живота, који се тада ширио заједно са напретком шума од југа и истока по Европи, док су собови ишчезавали? Очевидно да се ту пред нама налази један начин живота који је од свог палеолитског ступња одељен великим прелазом хиљадугодишњег усавршавања. Каквим се корацима човек подигао са тога ступња, можемо само да нагађамо. Са оног свог положаја, када је облетао као ловац око стада и око крда дивљих говеда и оваца, налазећи се ту у друштву са псом, човек се неосетним ступњевима развио до осећања својине према животињама, те је на тај начин склопио и пријатељство са својим саучесником псом. Научио је да враћа стадо када би отишло и сувише далеко; а ум му се већ довољно просветлио да стаду налази бољу пашу. Животиње је затварао у долине, у такве ограђене просторе, где је био сигуран да ће их опет наћи. Кад су биле гладне, хранио их је. Тако их је постепено припитомљавао. Његова земљорадња можда је почела баш са остављањем сточне хране за зиму. А без сумње је почео да жње пре но што се научио да сеје. Тамо, у непознатој земљи свог порекла са југо-истока, почео је још његов палеолитски предак први пут необезбеђено снабдевање месом из лова да замењује корењем, плодовима и дивљим семењем. Питање је, међутим, да ли је на којем ступњу, уопште, примитивни човек био само месождер.

Најзад је почео некако и да сеје.

Као што је показао Џ. Фразер у свом монументалном делу *Златна грана*, једно од најосновнијих и најзанимљивијих чињеница у развићу људског друштва је то што се у при-

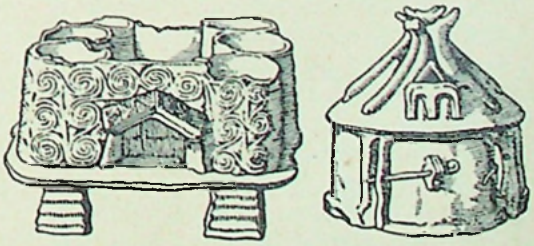

Судови у облику кочева, леви суд свакако представља зграду подигнуту на кочевима.

митивној неолитској свести нераздвојно уплела идеја о сејању са идејом људског жртвовања. То је био један сплет дечјег сањарског, бајкама наклоњеног примитивног мозга, који никакво логично размишљање не би могло да објасни. У свету од пре 10.000 година, кад год би дошло доба сејања, приносиле су се људске жртве. То се није сводило само на жртвовање какве лоше или одбачене личности. Жртвовао се обично какав одабран младић или девојка, најчешће неко младо створење, са којим се поступало са дубоким уважењем и поштовањем све до самог тренутка жртвовања. Такво створење обично је сматрано као какав жртвени бог или краљ. Од свих појединости убијања створио се нарочит обред којим су руковали стари и мудри људи, и који је освештан бескрајним вршењем кроз векове.

То људско жртвовање, или тек неки његов траг, појављује се свуда где год је допро човек и где је прошао кроз почетне ступње земљорадње.

Сви ти рани почеци морали су се догодити по времену давно, и то у оним крајевима света које би археолози тек имали да испитују. Дуго након тих започетака појавиште се неолићани, кад се човечанство налазило свега на неколико хиљада година пред зором свога писаног предања и запамћене историје. А најзад се у људском животу појавила и бронза, и то без икаква велика потреса или прекида, дајући при ратовању велико преимућство оним племенима што би је први употребљавали. А писана историја појавила се још раније но што је гвоздено оружје дошло да замени бронзу у Европи.

Тих дана већ се појавила и нека врста примитивна трговања. Бронза и бронзано оружје, такво ретко и тврдо камење као што је нефрит, злато са својих пластичких и украсних могућности, амбер са своје прозрачне лепоте, па коже, мреже од кудеље и платно, све се то трампило и крало, те прелазило из руке у руку, с једног краја света на други. Вероватно је да се трговало и сољу. При храни само месом могло се још и опстати без соли; али, при употреби зрнасте хране била је потребна исто као и травождерим животињама. Хопф вели да су се у Судану недавних година водили међу пустињским племенима огорчени племенски ратови само ради тога у чијим ће рукама да буду фезанске солне наслаге. Тако су измена, уцена, данак и насилно отимање прелазили неосетним ступњима једно у друго. Оно што су хтели људи су добијали онако како су могли.

До сада смо говорили све о једној историји без догађаја, о историји векова, историји раздобља и ступања развића. Али, пре но што бисмо завршили са тим делом људске повести морамо да се обазремо на нешто што је вероватно догађај од првобитне, а можда првенствено од трагичне важности за човечанство које се налазило у току свог развитка. То је пробијање Атлантика у велику долину и постанак данашњег Средоземног Мора.

Читалац не треба да заборави како ми овде покушавамо да му дамо само просте чињенице, које ће он лако схватити. Али, свакако и по нашим картама разних раздобља, као и по нашим мапама за преисторијски земљопис, има самом силом прилика доста којечега што се само претпоставља. Последњи глацијални век и појаву првих људи утврдили смо отприлике на пре педесет до тридесет и пет хиљада година. Ну, треба упамтити то »отприлике«, што може да значи и пре шездесет као и пре двадесет хиљада година. Док, опет, није добро када се каже »веома одавно« или »пре много векова« јер читалац онда не ће да зна мислимо ли ту на стотине или на милионе година. С тога су бољи бројеви. И ове мапе овде не представљају истину већ нешто слично истини. Црте земље израђене су отприлике као што су тада могле да изгледају. Било је тада у ствари таквих мора и таквих копнених маса. Али, и г. Хорабин, који је те мапе цртао, и писац, који га је навео да то учини, претпостављали су да ће морати да греше донекле. Ми нисмо довољно геолози, како бисмо поводом тих ствари могли да се упушта-

мо у самостална истраживања. Зато смо се, као упутствима за после-глацијалну мапу и мапу од пре 13 до 10.000 година пре Христа, у главном држали извесне дубине од 73 метра и скорашњим откопима. Али, у једноме смо се упустили и ван тих граница. Сасвим је сигурно да је Средоземно Море на крају последњег леденог или глацијалног доба представљало две-три затворене морске котлине ничим невезане или можда везане само каквом бујном реком која је из њих одводила сувишну воду. У источној котлини налазила се слатка вода. У њу су се уливали Нил, Јадранска река, река Црвеног Мора и можда једна река што је силазила између планина које су сада Грчки Архипелаг, која је долазила из једног много већег мора у централној Азији што је тада тамо постојало. А исто тако извесно је да су у то доба неолићани лутали по томе сад изгубљеном средоземном рају.

Разлози који нас наводе да у све ово поверујемо добри су и јасни. Средоземно Море све до данас је море које се испарава. Реке које се у њега уливају не доносе му довољно воде да накнаде његова испарења са површине. Вода из Атлантика стално се прелива у Средоземно Море, док једна струја воде долази тако исто из Босфора и из Црног Мора. А Црно Море добија из великих река што се у њега уливају више воде но што је потребно; оно је море које се прелива, док Средоземно Море усахњује. Према томе је сасвим јасно да је у оно доба када је Средоземно Море било одсечено како од Црног Мора тако и од Атлантског Океана вода у њему морала непрекидно да опада, док се није спустила много ниже но што је била напољу у океану. Такав случај је данас са Касписким, а још више са Мртвим Морем.

Ако су ови закључци правилни, онда ту, где се данас ваљају вали Средоземног Мора, морале су се некад простирати велике земље, и то земље са веома пријатном климом. Тако је то било за време глацијалног века, само што ми не знамо баш тачно колико је времена прошло од оне промене, која је навратила океанске воде у средоземну котлину. Азилијански и неолитски људи зацело су се кретали по долинама и шумама из тих сада потопљених крајева. Мрко-бели људи, средоземне расе, допирали су можда у тој изгубљеној средоземној долини доста далеко са својим првобитним насељима и са почецима цивилизације.

Неколико подстицајних наговештаја поводом тога дао је У. Б. Рајт. Он држи да су се у котлини Средоземног Мора налазила два језера, »једно језеро са слатком водом у источном угњу, које је отицало у оно друго што се налазимо у западном угњу«. Занимљива је замисао шта се морало догодити, када се услед растапања ледених слојева океан још једном подигао, и када су његове воде стале да се преливају у Средоземно Море. Тај у почетку мали прилив морао је позније да се подиже до огромних сразмера, и то нарочито уколико се канал одроњавањем полако снижавао, а море постепено подизало. Чак и кад имамо на уму сву дужину времена што би била потребна да се каквом огромном бујицом напуни једна оваква котлина, ипак је веровно да би се то у сваком случају могло постићи. То све сад може да изгледа као нека наивљија претпоставка; али, није баш сасвим тако. Ако испитамо мапу морског дна са Гибралтарског Мореуза, видимо да се ту налази једна огромна долина која се пење навише из дубине Средоземнога Мора, иде право кроз мореуз и задире за извесно одстојање чак и у плићине Атлантика. Та долина или то ждрело веровно је последица преливања океанске воде на завршетку поменутог периода унутарњег натапања.

Ово поновно пуњење Средоземног Мора, што се, према грубој хронологији коју у овој књизи употребљујемо, догодило негде између 15 и 10 хиљада година пре Христа, мора да је представљало један од највећих посебних догађаја у предисторији наше расе. Ако је овај познији датум тачан, онда су се примитивни почеци цивилизације, прва језерска насеља и прва образованост могли веровно

наћи око оног источног левантског језера, око тога мора са слатком водом, у које се улнвао не само Нил, већ и две велике реке што су биле тамо где су сада Јадранско и Црвено Море.

Сасвим изненада стале су океанске воде да се пробијају преко западних брегова и да јуре ка оним примитивним племенима. Језеро које им дотле беше дом и пријатељ, постаде им непријатељ. Његова вода почела је да се диже и никако у томе да престаје. Насеља су им била поплављена; а вода их је неумољиво гонила и при бегству. Дан за даном и годину за годином воде су се ширале долинама, гонећи пред собом људе. Доста их је морало по где где бити опкољено водом и обухваћено сталним уздизањем тог сланог потопа. Свему томе није било граница. Потоп је надолазио све брже и брже; дизао се поврх врхова од дрвећа, поврх брегова, док не испуни најзад сву котлину садањег Средоземног Мора, и не запљусну планинске гребене Арабије и Африке. Веома давно, пре но што је свануло зора писаној историји, догодила се та несрећа.

Према томе могућно је да се у великој драми људскога друштва навукао и један водени вео поврх неких од њених најчаробнијих раних појава.

ГЛАВА XI.

ПРВЕ МИСЛИ.

1. Примитивна мудрост. — 2. Отац породице и вера. — 3. Страх и нада у вери. — 4. Звезде и годишња времена. — 5. Стварање прича и митова. 6. Разноврсни извори вере.

1.

Док не пређемо на то како су се шест до седам хиљада година почели људи да сакупљају у прве градове да састављају нешто више но што би била слабо повезана племена, која су им дотле представљала највише политичке заједнице, морало би се нешто рећи и о стварима што су се догађале у овим мозговима, чије смо растење и развитак пратили од полумајмунског ступња па кроз раздобље од 500 хиљада година.

Шта је све човек мислио тих далеких дана о себи и о свету?

Најпре је мислио веома мало ма о чему другом до о најнепосреднијем. Прво је био заузет мислима као што су: »Ево медведа, шта да чиним?« »Ено веверице, како бих је ухватио?«. Докле се није језик развио до извесна ступња, мало је могло да се размишља ван граница непосредних искустава, јер је језик оруђе мисли као што је и књиговодство оруђе трговине. Он бележи, одређује и омогућује мисли да она дође до све сложенијих и сложенијих идеја. То је рука мозга којом он прихвата и за себе задржава.

Првобитан човек, пре но што је био у стању да говори, по свој прилици је веома разговетно видео, имао веома довитљиву мимику и гестикулацију, смејао се, играо и живео без много размишљања о своме пореклу или циљу живота. Бојао се без сумње мрака, као и грмљавине, великих животиња, чудноватих појава и свега што је сањао. Без сумње је и чинио нешто како би одобровољио онога или оно кога или чега се бојао, или како би променио своју срећу и задовољио уображене силе у стенама, у животињама и рекама. Није јасно правио разлику између жива и мртва. Ако би га повредило какво дрво, он би га ударио; ако би река пенушила и плавила, мислио је да му је непријатељски наклоњена. Његове мисли су се налазиле вероватно на истом ступњу скоро на којем и мисли каква данашњег бистрије дечка од 4 до 5 година. Али, како је располагао са мало или са нимало моћи за говор, једва ако би учинио што да и другима објасни она

уображења која му долажаху на ум и да око њих развије ма какво предање или што стварније.

Цртежи чак ни код познијег палеолитског човека не наговештавају да је он обраћао какву пажњу на сунце, месец, звезде или дрвеће. Њега су интересовале само животиње и људи. Веровно да је дан и ноћ, сунце и звезде, дрвеће и планине, сматрао нечим — што је ту по самој природи ствари — као што и неко дете сматра сасвим природним и неизбежним часове када га хране или степенице од дечје собе. Уколико ми то можемо да судимо, није сликао ништа из уобразиље, никакве духове нити такво што. Цртежи су код ловаца на собове представљали обично што је познато, без икаква трага у њима од каква нарочита обожавања. Можда се надао да ће сликајући животиње тиме учинити да оне дођу; могућно је да су његови цртежи били мађијски цртежи за срећу у лову, а опет ничим не изгледају као цртежи начињени за верске сврхе. Једва да у његовим производима има ичега што бисмо могли да сматрамо уопште каквим верским или мистичким знаком.

У своме животу веровно је имао извесну количину онога што се зове *фетишизам*. Да би дошао до каква жељена циља, чинио је поступке који би се сада сматрали неразумним, а то баш и јесте то што фетишизам значи, јер је фетишизам извесно нетачно сазнање основано на претпоставкама или на лажној аналогији, те по својој природи сасвим другаче од вере. Снови су га без сумње узнемиравали, те би га по некад помешани у свести са будним утисцима доводили у забуну. По томе како је сахрањивао мртве, а како се чини да су и познији неандерталци своје захрањивали, са храном и са оружјем, мисли се да је веровао у будући живот. Али, има толико исто разлога и за претпоставку да су први људи сахрањивали своје мртве са храном и оружјем с тога што нису били довољно сигурни да ли су мртви. А то ипак није исто што и каква вера у њихов бесмртни дух или што би се њихова вера у продужени живот ослањала на снове у којима се покојник појављивао. Могућно је и да су мртвима приписивали какав вукодлачки живот, те су желели да их на тај начин умилостиве.

Човек из доба собова био је уман и веома нам сличан, па се свакако и служио говором. Ну, веома је веровно да је тај његов језик могао служити само за непосредна тврђења или за стварна излагања. Живео је у већој заједници но што је то било код неандерталаца, или код самог његова неандерталоидског претка, или код ма којег великог мајмуна; само не знамо колико му је племе било велико. Само кад би се сакупљала дивљач у јата, ловачке заједнице могле су да буду у већим гомилама скупа, иначе не, јер би гладовале. Индијанци са Лабрадора, чији опстанак зависи од северног јелена, мора да живе под околностима доста сличним онима у којима су живели и ловци на собове. Када се северни јелен растура за храном, растурају се и они у малим породичним групама; а када се јелени скупе за своју редовну сеобу, скупе се и Индијанци. И тада им је време за трговину, гозбе и свадбе.

И најпростији амерички Индијанац за 10.000 година другојачији је од човека из доба собова, ма да је веровно да је иста врста сакупљања и растурања била уобичајена и код њега. У Султреу у Француској, налазе се трагови једног велика места за логоровање и свечаности. На томе су месту измењивали своје новости, док је прилично сумњиво да су се ту ма уколико измењивале и идеје. У такву животу тешко је сагледати икакве видике за теологију, видике за филозофију или претпоставке. Било је страха, али неспређена; можда је било уобразиље и ћуди маште; али, то је била лична и пролазна ћуд и уобразиља.

При таквим је сусретима било можда и какве извесне сугестивне моћи. Страху што се осећао требало је мало речи за преношење, и саопштавање је морало бити веома просто.

Код оваквих питања о примитивној мисли и вези морамо знати да данашњи прости и дивљи народи свакако

слабо могу да служе при осветљавању духовног стања код људи пре но што се језик сасвим развио. Пре развитка говора првобитан човек је могао да располаже са мало или нимало предања. Док су, на против, сви данашњи дивљи и примитивни народи огрезли у предање стечено кроз хиљаде и хиљаде нараштаја. Могућно је да и они имају исто оружје и исте начине као и њихови далеки преци; али, оно што су били само лаки и бледи утисца у свести њихових предходника сада су дубоке и испреплетане бразде, изгубљене кроз низ поколења и у току свих тих векова што их раздвајају.

2

Било је нечег можда сасвим основног у људској свести много пре но што се појавио говор. Душевни живот познијег палеолитског човека био је близак нашем, и био је као и наш сграђен на основама душевног живота онога старог и усамљенијег, више животињског и полу-мајмунског претка.

Зачетак друштвене мудрости налазио се у бојазни од оца породице. Младунац са примитивног насеља под тим страхом је и одрастао. Предмети што су са њим имали везе веровно да су били забрањени. Нико није смео додирнути његово копље или сести на његово место, као што и данас дечаци не смеју да узму очеву лулу или да седну на његову столицу. Он је веровно био господар свих жена. Млађи из те мале заједнице имали су то добро да упамте. Њихове су их мајке томе училе. Оне су им и улиле и страх, поштовање и све дужне обзире према оцу породице.

Мисао *о нечем забрањену*, мисао о стварима што су, као што би се то рекло, означене да се не додирну, да се и не погледају, могућно да се тако на још доиста рану ступњу усадила у пра-човечју свест. Ц. Ц. Аткинсон је у свом *Првобитном закону* генијално изложио те првобитне забране које се налазе међу дивљацима свугде по свету (забрана која раздваја брата од сестре, забрана по којој би човек требао да бежи и да се крије од своје мајке) и свео их је на овакав основни узрок. Само тим што би поштовао тај првобитни закон, могао би млади мужјак да се нада поштеди од гнева оца породице.

Веома је појмљива и склоност ка томе да се отац породице чак и после своје смрти на неки начин ублажује. У многим прастарим и тешким сновима морао је он играти знатну улогу. Нису били сасвим начисто да ли је заиста умро. Можда он сад само спава или се претвара. Још дуго после смрти оца породице, и када више није ничег другог било да га представља до какав брежуљак и мегалит, настављале би жене да причају својој деци колико је он био страшан и диван. Значећи тако за своје мало племе још увек ужас, лако се могло прећи и на наду да ће он постати страх и трепет и непријатељима. Јер, мада га је по некада злостављао, у току свога живота он се борио за своје племе. Па што не би чинио то и сада када је мртав? Види се да је замисао о оцу породице била природна и погодна да се нашироко развија у примитивном уму. Неприметним ступњевима страх од оца прелазио је у страх од племенског бога.

А супротна оцу породице, човечнија и боља, била је мати, која је помагала, штитила и саветовала. Она је научила своју децу да му се покоравају и да га се боје. Она им је у углу шапутала и учила их тајнама. Фројдова и Јунгова психоанализа доста нам је помогла при схватању колику улогу при прилагођавању људске свести за друштвене потребе још увек играју страх од оца и мајчина љубав. Њихово исцрпно проучавање детињских и младићских снова и маште учинило је много да се припомогне при реконструкцији душе примитивног човека.

3.

Веровно приликом тајанствених похода заразних болести створила се једна друга коренита замисао у људској свести, замисао о нечистоти и о

проклетству. Отуда је могла да се појави и замисао о потреби избегавања нарочитих места и личности, и то личности у нарочиту стању здравља. У томе је, дакле, корен једном другом реду забрана.

На тај начин, још од првог праскозорја свог душевног живота човек је могао да има извесно осећање нечег мрачна за поједина места и предмете. Такво исто осећање имају и оне животиње што се боје замки. Тигар ће напустити свој уобичајени пут кроз прашуму, ако примети неколико памучних кончића. Дадиље или старији могу лако да заплаше млада људска бића. Ето још једног низа идеја, идеја одвратности и опрезности, што су се код људи појавиле скоро неизбежно.

Чим је говор почео да се развија, морао се позабавити таквим основним осећањима и почети да их сређује и памти. Разговарајући међу собом, људи су појачавали узајамне бојазни и установили заједничко предање (»табуа« = »не ваља се«) за недозвољено и нечисто. Са замишљу о нечистоти морала се појавити и она о чистоти и отклањању клетве. Чишћење би се спроводило саветом и помоћу мудрих старих људи и жена; и у такву би чишћењу лежао као неки зачетак најранијих свештеничких обреда и чаролија. Да би се дигле клетве, да би се отклонило зло, нешто утврдило и учврстило, требало би да се уради нешто моћно. А је ли тада постојало ишта моћније и јаче на свету од убијања, од просипања крви?

Говор је већ од самог свог почетка био један снажан додатак чисто имитативном васпитању, оном васпитању помоћу удараца и ћушки, које би вршио тада неми родитељ. Мајке су могле да објашњавају својим младим и да их грде. И уколико се говор развијао, људи би проналазили да располажу извесним искуством и начином убеђивања, а то им је давало или изгледало да им даје као неку моћ. И то би они чували за се као тајну.

У људскоме духу постоји извесна двострука жица, једна жица довитљиве скровитости, и друга жица, која је можда доцније постала, која у нас буди жељу да једно другоме што кажемо, да зачудимо и да оставимо утисак. Многи стварају тајне, да би могли да их коме повере. При какву посвећивању, са мање или више поштења, те тајне раних људи би се саопштавале млађем, упечатљивијем свету. А поред тога, има у људској свести и сувише педагошког духа. Већина воли да каже другима »шта треба а шта не треба«. И у људској историји веома рано су се појавиле разгранате и неограничене забране за дечаке, за девојчице, за жене, које су могле веома згодно да им се наметну.

Приношење жртве имало је двоструко порекло. Једно је морала бити жеља да се умилостиви отац породице, а друго она жудња да се учини нешто моћно. Жртвовање је служило увек можда пре за мађију но за умилостивљавање. Жртвовањем се нешто растеривало, нешто потврђивало; и пошто је то већ било тако, и кад се о томе почело да мисли, дошло се до закључка да би жртвовање морало бити пријатно духу оца породице, од кога се постепено створио племенски бог. И тако је то стало да се врши зато што је већ ушло у обичај и што им се чинило као нешто величанствено.

4.

Из таквих и читавог сплета сличних замисли израсли су први основи лажне вере у људском животу. Са сваким даљим развићем говора постојало је могућно да се појачава и развије предање забрањеног, уздржавања и обреда. Нема ни једне дивљачке или варварске расе данас, а да није обухваћена читавом мрежом таквих предања.

Са наступањем примитивног сточарства, та врста праксе знатно се проширила. За дотле незапажене ствари пронашло се да су од велике важности у људским пословима. Неолићанин је био номад, и то већ сасвим другачијег духа но што га је имао првобитни ловац који је просто срљао за храном сваки дан од јутра до мрака. Он је

био пастир, у чију се свест утиснуо смисао за правац и за положај земљишта. Бдио је над својим стадом како ноћу тако и дању. При сељењу са места на место помагали су му дању сунце, а ноћу звезде; након много векова стао је да увиђа како су звезде поузданији вођи од сунца. Почео је запажати нарочите поједине звезде и звездане групе, а за дивљака би разликовање ма какве појединости значило и веру у њену особеност и лич-

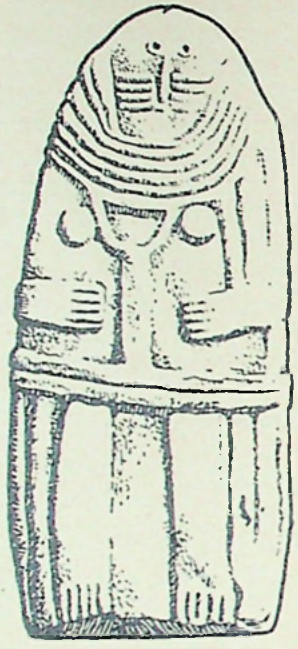

Споменик (т. зв. „менхир") из новијег каменог доба.

ност. Истакнутије би звезде почео замишљати као личности, као веома сјајне, достојанствене и поуздане, које ноћу гледају на њега својим сјајним очима. Оне би се ту враћале из ноћи у ноћ. Оне су га помагале онако исто као што га је помагао и племенски бог.

Примитивно ратарство му је ојачало смисао за годишња доба. Када би дошло доба сејању, на његову небеском своду владале би нарочите звезде. До извесне одређене тачке, до каква планинског врха или до чега било, из ноћи у ноћ би се кретала нека сјајна звезда. Ту би стала, и онда би се тако исто са тог места сваке ноћи повлачила. То је зацело био какав знак, каква тиха, чудна опомена мудроме. Треба запамтити да су се почеци земљорадње појавили у полутропској зони, или чак и ближе екватору, где веће звезде сијају сјајем какав се не виђа по умеренијим појасима. Годишња доба тамо се не разликују тако јасно према снегу и по бурама, какав је случај на северу. Ну, било би тешко одредити тачно када ће започети кише и поплаве. Једино звезде нису лагале.

Неолићанин је умео и да рачуна, те се тако уносио и у чаролију бројева. Има дивљачких језика код којих не постоје речи за икакав број већи од пет. Неки народи не могу да иду даље ни од два. Али, неолићанин је већ у земљама свога порекла у Азији и Африци, чак и више ту но у Европи, пребројавао своје благо, које му је расло из дана у дан. Почињао је да употребљује рабош и чудио се на тространост броја три, или на четверокутост код четири, и зашто то да се неке количине као што је дванаест могу да поделе на све начине лако, док је код других, као код тринаест, то немогућно. Дванаест им је зато постао отмен, племенит и близак број, док им је тринаест изгледао више као неки број зао и на рђаву гласу.

Време је човек почео да рачуна веровно по изласцима пуног и новог месеца. За пастире, који више нису као пре просто ловили своја стада већ их чували и над њима бдили, месечина је била важна. А месечина им је била можда и време за провођење љубави, исто онако као што је то раније могло да буде и код првобитних људи и њихових мајмунских предака. Ну, уколико се развијало ратарство, човек је са месечевих мена полако прелазио на већи круг годишњих доба. Првобитан човек пред зиму, и уколико су дани бивали хладнији, просто би се селио са једног места на друго. Неолићанин је међутим знао посигурно да ће зима доћи, те је припремао прво сточну храну, а наскоро потом и жито. Било је потребно и да одреди време сејању, право погодно време за то, како му не би иначе труд пропао. Најраније забележено временско рачуна-

ње било је према месецима и људским коленима; а са земљорадњом је дошао тежак задатак да се одреди однос месечева месеца према сунчевој години. Тај задатак оставио је своје трагове и на нашем данашњем календару. Отуд се Ускрс, на велику неугодност свечара, помера као по невољи из године у годину; час необично рано у години, а час необично позно, и све због тих старих обзира према месечеву времену.

А када су се људи стали да крећу са одређеном намером из места у место, са својом стоком и осталом својином, тада поникоше и идеје о местима у којима дотле нису били, и настаде размишљање о томе чега би могло све да има по тим другим местима. И тако су се питали и у свакој долини где би се за неколико задржавали, па се досећали како су и сами ту доспели или како је ово или оно дотле допрло. Почели су да размишљају чега ли може да има иза планина, где је сунце када зађе или чега све има иза облака.

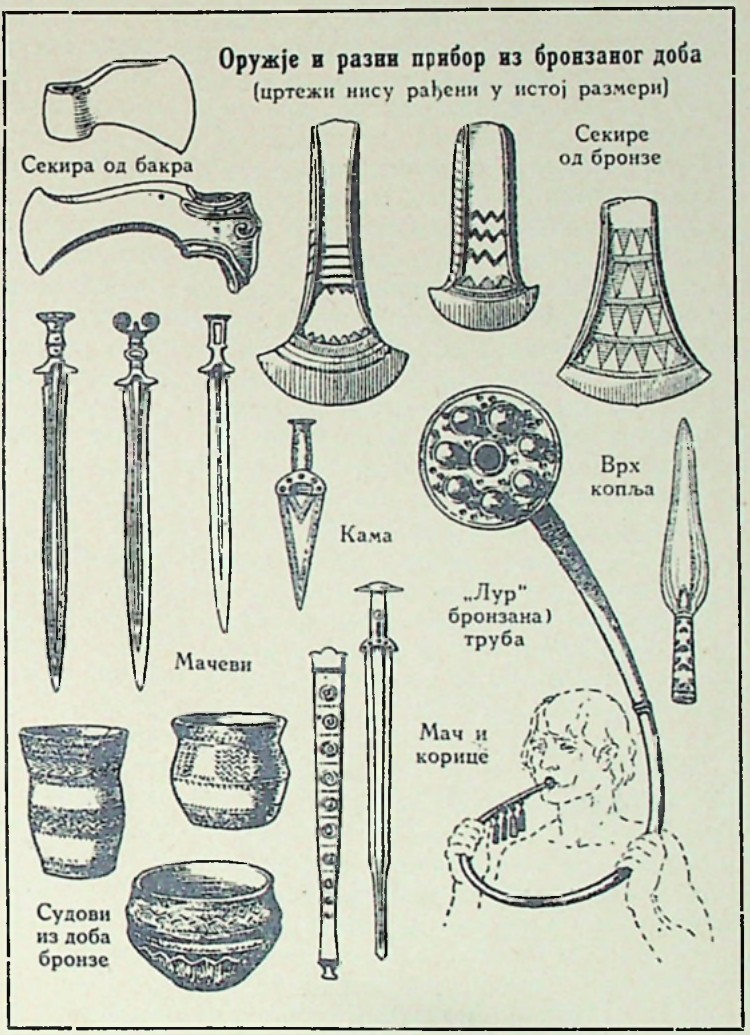

5.

Повећавањем њихова речника расла је и способност за изражавање. Проста појединачна уображења, несређени фетишки начини и основни »табуи« палеолитског човека почеше предањем да се преносе од једног до другог, и да се ствара један постојан систем. Људи су стали да причају приче о себи, о племену, о његовим веровањима и о његову пореклу, о свету и ради чега је што на њему. Стварала се извесна племенска свест, предање. Палеолићанин је зацело био већи особењак, уметник, а и већи дивљак но што је то био неолићанин. Неолићанин је већ почео да потпада под стегу закона. Њега су још из младости могли да уче и упућују шта да чини, а шта да не чини. Он се није осећао тако слободним да формира сопствено мишљење о стварима. Дане су му биле мисли, нашао се под новом моћи сугестије.

Умножавање речи није представљало и повећање душевне способности. Речи су саме по себи моћне али и опасне. Код палеолитског човека речи су у главном биле можда само имена. Употребљаване су за оно за што су постале. А неолићанин је о тим речима

мислио, мислио је тако исто и о много којечему, и то са веома много забуне у речима, те је долазио до чудних закључака. У неолитском веку спада међу најзначајније потпуно одсуство оног слободног, непосредног уметничког народа, који је био врховно својство познијег палеолићанина. Налазимо на много марљивости, на много вештине, на углачано оруђе, на грнчарију са уобичајеним шарама, сарадњу у свим врстама ствари, али нема ни трага од личног стварања. Код људи започиње само-уздржавање. Човек је ступио на дугу, мучну и тешку стазу ка животу за заједничко добро, са свим својим жртвовањем личног подстицаја и по тој стази он још и данас ступа. У митологији човечанства има појединости које се понављају. На неолићанина су остављале необичан утисак змије, док сунце више није схватао као нешто само по себи природно. Скоро свугде где је допрла неолитска култура било је расположења да се сунце и змија удруже како у украсима тако и у верском обожавању. То примитивно обожавање змије проширило се најзад и далеко ван оних предела, где је змија у људском животу била од озбиљне важности.

6

Са почецима земљорадње појавио се у људској свести свеж низ појмова. Давно смо у људској свести запазили установљену везу између сејања и приношења на жртву. Сејање је постајало једно од најважнијих економских чињеница. Природно је да се са њиме удружи и један од највиднијих схватљивих чинова, као што је убијање човека. Ј. Ј. Фразер пратио је развитак тога низа мисли, доводећи са њим у везу схватање нарочитих жртвених личности које је требало да се убију о сетви, схватања нарочито одабраног реда који је те жртве имао да убије, реда свештеника, и схватање жртве, обредне свечаности, у којој би племе јело делове од жртвованог тела, како би тиме могли сви да деле и да се што је год могућно ближе изједначе са користима од жртвовања.

Из тих зачетака произишле су и оне велике вере сезонских жртвовања што међу нама још постоје.

Из свих ових чинилаца, из предања о оцу породице, из емоција што везују жене за људе као и људе за жене, из тежње да се избегне зарази и нечистоти, из жеље да дођу до снаге и успеха помоћу мађије, из жртвеног предања у доба сејања, и из читава броја сличних веровања, душевних обреда и лажних појмова, расло је у животима људи нешто сложено, нешто што је почело да их душевно и осећајно свезује на заједнички живот и делање. То нешто назваћемо вером или *религијом* (латински ***religare*** = свезати). И то нешто није било нешто просто и логично, већ је то био један сплет појмова о бићима и духовима који заповедају, о боговима, о свим врстама онога шта се »сме« и шта се »не сме«. Религија је полако напредовала као и све друго за што би се људи заузимали. Из онога што је прошло мора бити јасно да примитивни људи, а још мање њихови предачки мајмуни и мезозојски сисавци, нису могли да имају никакав појам о богу или о религији; њихов мозак и њихове моћи тек су постепено постајали способни за таква општа схватања. Вера или религија је нешто што је са људским здруживањем мисли израсло, и, помоћу тога, бога је пронашао човек и проналази га још увек.

Ово дело није каква теолошка књига, нити је нама стало до тога да се упуштамо у какву било теолошку препирку; али, задатак, нуждан и средишни задатак је људске историје да опише зору и развитак њихових верских појмова и њихова утицаја на њихово делање. Чиниоци које смо забележили морали су сви да допринесу по нешто овоме развитку. Већ навођени Фразер био је главни испитивач о пореклу причешћа из мађијских жртвовања. Грант Ален, следујући Херберту Спенсеру, у својој *Еволуцији идеје о богу*, обраћао је главну пажњу на загробно обожавање оца породице. Е. Б.

Тејлор *(Примитивна култура)* обратио је пажњу највећма на расположење примитивног човека да припише свакоме предмету душу, па било то што живо или мртво. А. Е. Кројли је у *Дрвету живота* обратио пажњу на друга средишта подстицаја и осећања, а нарочито на пол као на извор дубока узбуђења. Требало би упамтити да је неолићанин био душевно још неразвијен, и да је могао да буде сметен и нелогичан до ступња сасвим немогућног код данашње образоване личности. У његовој свести могле су да леже без сукоба супротне и противуречне мисли. Његовим мислима владало је снажно и видно сад ово сад оно; његове бојазни и његова дела била су невезана као и код деце.

Неолитско човечанство збуњено је и, под подстицањем потребе и могућности за сарадњу и сложенији живот, пипало је на све стране, да нађе где на какав упут и сазнање. Људима је бивало јасно да су им заштита и вођство лично потребни, да им је потребно чишћење од прљавости, потребна нека моћ ван њихове сопствене снаге. Неодређено и као неки одговор на ту тежњу устајали су смели и мудри, бистри и окретни људи, да постану мађионичари, свештеници поглавице и краљеви. О њима не треба да судимо као варалицама и насилницима, нити да остало човечанство сматрамо њиховим жртвама. Сви су људи измешани по својим побудама. Многе појединости покрећу људе да теже за првенством над другим људима; али, сви такви мотиви нити су ниски ни рђави. Мађионичари су обично веровали у своју сопствену мађију или врачбине, свештеници у своје обреде или церемоније, поглавице у своје право. Историја човечанства од сад је историја мање или више слепих напора да се схвати известан заједнички циљ, према којем би сви људи могли да живе сретно; да се створи и развије каква заједничка свест, какво заједничко благо сазнања, што би тај циљ осветлило и послужило му.

Краљеви, свештеници и врачи или мађионичари појављивали су се широм света у разноврсним облицима, под познијим палеолитским и неолитским околностима. Човечанство је тражило на све стране где би се могло пронаћи знање, вештина и мађиска моћ. Поштено или непоштено, појединци људи били су свагда вољни да владају, да управљају, или да буду она мађиска бића што разне забуне и сукобе заједнице доводе у склад.

Једна од чудних појава која се развила у познијем палеолитском и неолитском веку, било је сакаћење тела. Људи су почели да се секу сами по свом телу, да одрезују носеве, уши, прсте, зубе и слично, и да тим чинима придају сваковрсне празноверне мисли. Многа деца и данас пролазе у своме душевном развитку кроз сличну мену. Постоји у животу многих малих девојчица једно време кад их не смете оставити на само са маказама, јер је бојазан да не одсеку саме своју косу. Ни једна животиња не чини тако што. Траг од тога остао је и у обреду обрезивања код јудејских и исламских религија.

Простота, непосредност и посебност познијег палеолитског сликара, који је сликао на стени, привлачи у много чему више симпатије какве одрасле данашње личности но што би то био случај са стањем свести код оних неолићана, пуних страха од неког прастарог оца породице који се доцније развио у племенског бога, и обузетих мислима о жртвеним молитвама, о сакаћењу и о мађиском убијању. Ловац на собове био је без сумње немилосрдан ловац, једно борбено и страсно створење; али, он је убијао из разлога које још можемо и разумети. Неолићанин, пак, под утицајем говора и збуњеног тока мисли, убијао је по теорији, убијао ради чудовишних и сада неверовних идеја, убијао је оне које је волео, и то из страха и по упуству. Код неолитских људи нису се приносиле људске жртве само у доба сејања. Има пуно разлога веровању да су они при погребу својих поглавица жртвовали жене и робове. Људе, жене и децу убијали су када год би се налазили у невољи, мислећи да су богови жедни. Све то прешло је и у бронзано доба.

Друштвена свест у људској историји била је све до тада успавана, па чак и без снова. Али, пре но што се пробудила, започела је најпре са моријама.

Давно пре историског освита, пре три до четири хиљаде година, могли бисмо замислити како су изгледале вилтшајрске висије у једно летње праскозорје. Док дан полако јача и бледи светлост од буктиња, видимо као кроз маглу једну литију на каменом друму, са свештеницима, који су можда фантастично одевени у коже, и са роговима и страшно насликаним маскама на глави, а не онакви обучени и брадати достојанственици, као што наши уметници представљају отприлике Дравиде. Затим поглавице у кожама и украшене огрлицама од зуба, носећи собом копља и секире, док су им тешке косе причвршћене коштаним иглама на глави. Онда жене у кожним или лаженим хаљинама, и велика чупоглава гомила забленутих људи и деце. Сви су се они сакупили са многих удаљених места; и све земљиште између друма и Силбери-брега прекривено је њиховим логорима. Свуд преовлађује неко свечано расположење. А усред гомиле ступају одређене људске жртве, покорне, беспомоћне, гледајући укочено на удаљен и задимљен олтар где ће умрети. А како би жетве могле бити добре и како би се племе намножило?

До тога ступња допро је живот пре три до четири хиљаде година, и то са оне своје полазне тачке у блатишту од плимама преливаних обала.

ГЛАВА XII.

ЉУДСКЕ РАСЕ.

1. Да ли се човечанство још разграњава у разне расе? — 2. Главне људске расе. — 3. Мрки људи.

1.

Потребно је сада јасно расправити шта се замишља са често небрижљиво употребљаваном речју »људске расе«.

Уколико је то већ објашњено, сасвим је јасно да је човек, тако широко распрострвен, изложен, према томе, великим климатским разликама, употребљујући по разним пределима разнолику храну, изложен нападима разних непријатеља, морао увек да подлеже знатним месним приликама и издвајањима. Човек је, као и свака друга врста живих створова, стално показивао тежње да се издваја у више врста. Кад год би каква група људи била острвима, океанима, пустињама или планинама одсечена од осталог човечанства, код ње су морале веома брзо отпочињати да се развијају нарочите одлике и то погодне нарочито за месне услове. А човек је обично немирна и предузимљива животиња, за коју постоји мало непрелазних препона. Људи се угледају једни на друге, боре се, побеђују се међу собом и укрштавају се. Две разне врсте сила, такмичећи се хиљадама година, биле су ту од утицаја. Једна је тежила да људе раздвоји у мноштво мањих подврста, а друга да их измеша и те подврсте споји заједно, пре но што би се установиле одвојене врсте.

Те две разне врсте сила у прошлости могле су у том односном дејству и да се колебају. Палеолићанин је можда био, на пример, несталнији, кад је крстарио по много већем земљишту но што је то чинио познији неолићанин. Био је мање везан ма за какву врсту свога дома или лежаја; привезивала га је знатно мања количина личне имовине. Као ловац морао је да прати сеобу своје просечне дивљачи. Неколико рђавих година могле би да га помере за читаве стотине километара. Према томе могао је да се укршта у велику обиму и да по свету развије мање подврсте.

Прва земљорадња тежила је да оне заједнице у човечанству што су њом почеле да се баве, привеже за неки крај где би она могла да се развије најпогодније. На тај начин је доприносила издвајању. Мешање или издвајање не зависи од вишег или нижег ступња просвећености. Многа дивља племена лутају и сада стотинама километара; док се опет многи енглески сељаци из осамнаестог века нису никада удаљили даље од осам до десет километара ван свога села, нити они ни њихови оцеви, а ни дедови пре њих. Ловачки народи захватају често огроман опсег. Лабрадор је, на пример, насеље са неколико хиљада Индијанаца, који прате једно велико стадо северних јелена у његову лутању за храном сваке године са југа на север и обратно. Та скоро шака људи прекрива један предео који је велик колико Француска. Номадски народи се простиру такође на далеко. За нека калмучка племена тврди се да путују по хиљаду и више километара између својих летњих и зимских пашњака.

А то иде само у прилог оном схватању да је палеолићанин допирао на далеко и био распрострвен, истина ретко, али подједнако, широм целог света. Отуда су и палеолитски остаци, што их свуд налазимо, чудновато истоветни. Како је то већ рекао Џон Еванс: »Оруђе је из далеких земаља тако истоветно по свом облику и одликама са британским примерцима, да је лако могло бити производ истих руку... На обалама Нила, на по сто метара испод садање површине, откривено је оруђе европског типа; док је у Сомалиленду, једној старој речној долини високо над морском површином, Х. У. Ситн-Кер сакупио велик број оруђа од кремена и кварцита што обликом и својствима личи на оруђе ископано из наслага са Соме и Сене, Темзе или старинског Солента.«

Мене ширења и међуукрштања веровно су се у историји човечанства замењивале менама насељивања и стварања врста. И веровно је да се све до скора све човечанство, бар после завршетка палеолитског века, још издвајало. Врсте су се у том периоду издвајале у веома велик број подврста, од којих су се многе спојиле са другима, да се затим рашире и претрпе даље издвајање или да их и нестане. Где год је било какве јако узбуђене месне разлике у околностима, као и какве препреке за укрштање, ту је скоро сигурно да се појавила извесна подврста људи. А таквих месних подврста морало је бити велико мноштво.

У једном удаљену куту света, на Тасманији, заостало је из раног палеолитског стања једно мало и одсечено насеље све до 1642., када су Холанђани открили то острво. Њих сад више на жалост нема. Последњи Тасманац умро је 1876. И они су можда тако били одсечени од осталог човечанства за читавих 15.000 до можда 25.000 година.

Али, међу многобројним препрекама и прекидима у укрштавању налазило се и таквих извесних главних препона као што је н. пр. Атлантски Океан, као што су планине, сада ишчезла мора из централне Азије и слично, који би за дуга времена растављали велике групе подврста једну од друге. Код тих подвојених група развиле су се веома рано извесне широке сличности и разноличности. У већине људских подврста у источној Азији и Америци, мада не у свих, сада је заједничко: жутаста кожа као код бивола, права црна коса, и често високе кости лица. Већина уроћеника јужно од Сахаре у Африци има црну

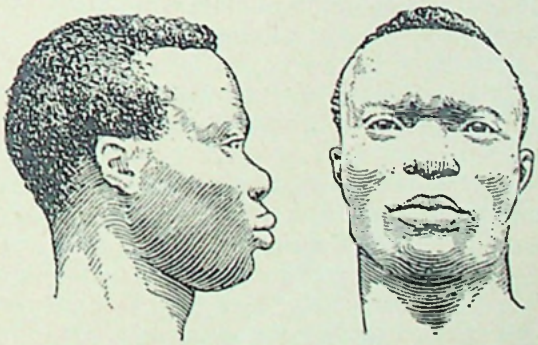

Црначки тип.

или црнкасту кожу, спљоштене носеве, дебеле усне и кудраву косу. Велик број људи у северној и западној Европи има русу косу, плаве очи и румену боју лица. Око Средоземнога Мора преовлађује свет беле коже, црних очију и црне косе. Та мрко-бела група као да представља средишно човечанство, што прелази скоро неосетним ступњима на север, исток и југ у одређеније беле, жуте и разноврсне црне групе. Црна коса код многих од тих мрко-белих права је, али никад онако јака и без увојака као што је коса код жутога човека. На истоку је правија но на западу. У јужној Индији наилазимо на мркије и тамније људе са правом црном косом, а све даље на исток, уступају они све више жутом свету.

По растуреним острвима, у Папуанској и у Новој Гвинеји, наилазимо на друге низове црњег и мркијег човечанства нижег типа са кудравом косом.

Само треба имати на уму да су то све још веома недовољно одређена уопштавања. По неки одељци и усамљене групице из азиске ареје можда су биле под околностима сличнијим онима са европског тла. Код неких из афричких одељака развијен је више азијатски а мање одређено афрички тип. Тако исто наилазимо на коврџавију, бељу, длакавију расу Ену у Јапану.

По типу свога лица они би личили пре на Европљане но на околне жуте Јапанце. Можда су то какав долутали делић беле расе, а можда су и какав сасвим посебан свет. На Андаманским Острвима, веома далеко и од Аустралије и од Африке, наилазимо на примитивне Црнце. Једна жица скоро праве црначке крви може да се примети и у јужној Персији и по неким деловима Индије. То су »азијатски« Негроиди.

Мало је или нимало доказа да је свим црним људима, Аустралијанцима, азијатским Негроидима и Црнцима једно исто порекло. Изгледа да су они само кроз бесрајно дуга раздобља под сличним околностима живели. Можда су све старије људске расе биле или мрке или црне, а да је јасније боја новија. Не треба примити као извесно ни да су се сва људска бића у источном азиском земљишту издвајала у једном правцу, а сва људска бића из Африке у другом. Било је великих струја у том правцу, то је тачно, али је било ту такође и устављања, вртлога, мешавине из једне главне ареје у другу. Каква мапа света у бојама, која би требала да представи разне расе, не би представљала просто четири велике ареје у боји, већ би на једноме месту била испрскана мноштвом тонова и прелаза, а на другом би се те мешале и укрштале.

У раноме неолитском периоду (пре десет до дванаест хиљада година отприлике) *homo sapiens* подвајао се свуд по свету, и то се издвојио у известан број подврста, док се није никад издвојио у разноврсне врсте (специје). А она једина друга врста *homo-a*, неандерталац, истребила се још пре но што је историја започела. Једна »врста«, то морамо да упамтимо, разликује се у биолошком језику од једне подврсте по тој чињеници што се подврсте могу укрштати, а врсте или то не чине, или производе потомство које је, као код мазге, јалово. Човечанство, међутим, може слободно да се укршта, може се научити да разуме исти језик, може такође и да се прилагоди сарадњи. У садање доба човек веровно више уопште и није у току издвајања. Сада је јача тежња за мешање него за издвајање. Људи се мешају све више и више. Са гледишта биолошкога човечанство је сада једна животињска врста у стању обустављеног издвајања и могућег мешања.

2.

Тек за задњих педесет или шездесет година почеле су људске подврсте да се посматрају у светлости тој као један сплет издвајања која су престала недавно или која су још у току напретка. Пре овог времена су они који се баве проучавањем човечанства а свесно или несвесно под утицајем приче о Ноју, о ковчегу, и о његова

три сина Сему, Хаму и Јафету, показивали склоност да људе распоређују у три до четири велике расе, и беху готови да гледају на те расе као да су оне од увек биле подвојене, и као да воде порекло од стварно посебних предака. Они се нису обазирали на велике могућности за спајање раса и на могућности нарочитих месних издвајања мешавина. Њихово распоређивање мењало се у много чему, али је увек било и сувише спремности да се прими као извесно да човечанство мора бити дељиво потпуно на три до четири главне групе. Етнолози т. ј. они који проучавају расе падали су у тешке препирке ради мноштва мањих народа, да ли ти народи припадају овој или оној првобитној раси, да ли су »измешани«, да то нису изгубљени расни облици, или шта још не. А у ствари све су расе мање или више помешане. Без сумње је да постоје четири главне групе; али, свака од њих за себе читава је збирка разноврсних састављака, док има и малих група које не могу да се укључе ни у једну од те четири.

Са дужним обзиром на ту уздржљивост, и кад се јасно разуме да, говорећи о тим главним одељцима, не мислимо на просте и чисте расе, већ на групе раса, онда се о њима може лако говорити. По европском простору и по простору око Средоземног Мора, као и по западној Африци, постоје и постојали су за много хиљада година бели народи, које ми обично називамо *Кавкасцима*. Они су подељени у два до три одељка: у северну плаву или нордиску расу, у једну као прелазну расу, у коју сумњају многи научници, у тако звану алпинску расу, и у јужну мрко-белу, средоземну или иберијску расу. По источној Азији и по Америци преовлађује друга група раса, *Монголци*, људи са обично жутом кожом, правом црном косом, и чврстим телом. По Африци опет Црнци, а по просторијама Аустралије и Нове Гвинеје црни, примитивни *Аустралоиди*. Ово су погодни називи, ако се узме да нису завршни. Њима се представљају само опште одлике извесних главних група раса. Они изостављају известан број мањих

Видови монголског типа.

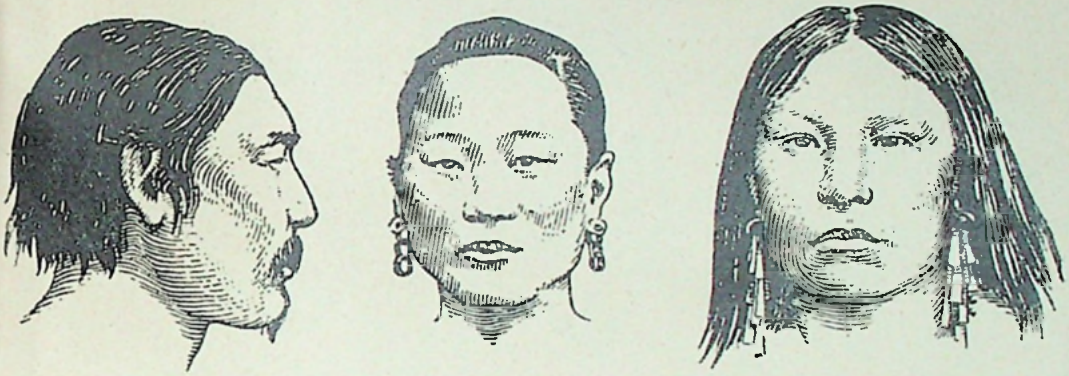

народа, што стварно не припада ни једном од тих одељака, и не обраћају пажњу на оно непрекидно мешање тамо где се укрштају главне групе.

3.

У рано доба средоземни или иберијски одељак кавкаске расе простирао се даље и имао мање но нордиски један нарочит и различит тип. Његове јужне границе према Црнцима веома тешко је одредити или их обележити према првим Монголцима. Вилфред С. Блант каже како је Хексли »још одавно посумњао да Египћани и Дравиди воде заједничко порекло из Индије, као и да је постојао можда у веома рано доба један други појас мркокожих људи од Индије до Шпаније.«

Тај Хекслијев »појас« тамно-белих и мркокожих људи, та раса полу-

мрког и мрког народа, пружала се чак и даље од Индије. Они су допирали до тихоокеанских обала, и беху свугде ти који су први почињали да стварају неолитску образованост као и оснивачи онога што ми називамо просвећеност или цивилизација. Могућно је да су ти мрки народи били, како би се то рекло, основни или базични народи данашњег света. Нордиски и монголски народи могли су да представљају само северо-западне и северо-источне гране тог основнијег стабла. Или је нордиска раса била можда једна грана, док су монголска и црначка раса биле можда каква друга једнака и подвојена стабла, са којима су се тамнозад се ширила преко Тихог Океана до у Мексико и Перу. То је била једна приморска образованост.

Тај нарочити развој неолитске образованости, коју је Елиот Смит назвао *хелиолитском* (»сунчани камен«) укључивао је све, или пак многе од ових чудних обичаја: 1., обрезивање; 2., смешан обичај да се отац пошље у постељу када се дете роди; 3., обичај трљања; 4., вештачко унакажавање са увијањем главе код деце; 5., тетовирање; 6., религиозно удруживање сунца са змијом; и 7., употребљавање шаре зване »свастика« ради добре среће. Та чудна мала шара кола весело свуд по свету; и неверовно је да су је људи

Видови кавкаског типа.



Средоземни тип
(Алжирски Јеврејин)



Северњак
(Европљанин са Севера)



Средоземни тип
(Бербер)

мрки сусрели и помешали у Јужној Кини. Или су се нордиски народи могли тако исто засебно да развијају са палеолитског ступња.

Чини се да је у извесну раздобљу људске историје (као што је то наведено у *Сеобама ране образованости*, од Елиота Смита) постојао неки нарочит тип неолитске образованости распрострвен по свету; јер, судећи по многим његовим необично занимљивим одликама, мало је веровности да су се ове по разним крајевима света развијале независно; и то нас опет уверава да верујемо како је то стварно била једна истоветна образованост. Та образованост пружала се кроз све пределе насељене мрком средоземном расом, као и ван њих кроз Индију, Индо-Кину, уз тихоокеанску обалу у Кини, и најсасвим независно једни од других измишлили и њоме се забављали.

Елиот Смит прати редом све ове опште обичаје, који се као неко сазвежђе пружају по свем том великом простору око Средоземног Мора, Индиског Океана и Пацифика. Где год се наиђе на један од њих, ту ће обично бити и већина других. Они везују Бретању са Борнеом и са Перуом. То сазвежђе обичаја не појављује се по примитивним домовима нордиских и монголских народа нити се простире много даље на југ и преко полутарске Африке.

Хиљадама година, од петнаест па до хиљаду година пре Христа, промицала се таква хелиолитска образованост, са својим мркокожим представницима полагано око глоба кроз то-





Амерички монголски типови. Индијанци из племена Црнокожаца (Blackfoot-a); међу њима се (у средини) налази белац-сенерњак, примљен у племе. Амерички Индијанци, староседеоци Новог Света, тако су названи услед заблуде: Колумбо је мислио да је стигао у Индију у правцу са истока на запад. Амерички Индијанци су монголске расе и вероватно су продрли у Америку прешавши преко Берингова Мореуза. — *Кинески монголски тип: три свирача.* Ово су одлични представници финијег монголског типа. У јужном Китају овакви се типови неосетно преливају у смеђи тип.

плије пределе на свету, преносећи се често кеноима и преко широких делова мора. У то доба била је највиша образованост на свету, ширила се по најстаријим и најразвијенијим заједницама. А околина њена порекла, морала је бити, као што то мисли Елиот Смит, у средоземном и северо-афричком подручју.

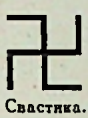

Свастика.

Полако се она преносила из века у век. Морала се ширити уз тихоокеанску обалу, па преко острва што јој послужише као прелаз, у Америку, где се развила много доцније, и то у доба када је у пределима свога порекла већ прешла у друге ступње развића. Многи од народа Источне Индије, Меланезије и Полинезије били су још на том хелиолитском ступњу развића, када их европски морепловци открише у осамнаестом веку. Прве просвећености у Египту и у долинама око Еуфрата и Тигра развиле су се веровно из те на далеко распрострвене образованости. А да ли је китајска просвећеност била неког другог порекла, о томе ће бити говора позније.

Исто тако као да су и семитски номади из арапске пустиње прошли кроз свој хелиолитски ступањ.

ГЛАВА XIII.

ЉУДСКИ ЈЕЗИЦИ.

1. Нема јединственог примитивног језика. — 2. Аријски језици. — 3. Семитски језици. — 4. Хамитски језици. — 5. Уралско-кинески језици. — 6. Кинески језици. — 7. Друге језичке групе. — 8. Нестали и ишчезли језици.

1.

Мало је веровности да је постојао икада на свету неки заједнички језик. О језику палеолитског човека не знамо ништа. Не знамо чак ни да ли је палеолићанин био и у стању да се лако служи говором.

Према цртежима палеолићанина знамо да је имао јасан смисао и за облик и за став. Држи се и да је своје мисли саопштавао понајвише покретима. Веровно да су речи које су први људи употребљавали понајвећма биле узвици за узбуну и у страсти, или су пак то била имена за опипљиве ствари, и која су веровно у много случајева била звукови створени угледањем према и у односу на ствари на које се односе. Веле да се у Америци појавио говор помоћу знакова, и то заједнички код свих Индијанаца у Северној Америци, док им се језици разликују.

Први *језици* састојали су се по свој прилици из малих збирки веза и именица. Именице су веровно изговаране са разним наглашавањима, да би се тиме саопштила разна значења. Ако је палеолићанин имао за »коња« или за »медведа« једну реч, он је веровно својим тоном или гестом показивао да ли мисли: »медвед долази«, »иде медвед«, »треба да се лови медвед«, »мртав је медвед«, »медвед је био овде«, »медвед је то учинио« и тако даље.

Људска свест је развијала веома полако методе којима ће означити радњу и однос на један видан начин. Савремени језици садрже много хиљада речи, а ранији једва ако су се састојали и од неколико стотина. Тврди се да се чак и садањи европски сељаци могу да служе са нешто мање од хиљаду речи, а сасвим је појмљиво да је тако давно, као што је било рано неолитско доба, за тадањи језик тај број представљао крајњу границу. У то доба људи се веровно нису још упуштали у разговарање или у разна описна приповедања. И ради приповедних циљева пре би играли или рукама кретали, но што би приповедали. Нису располагали никаквом вештином за рачунање, сем извесним начином да

једним двоструким бројем назначе два, и да на неки други начин опет назначе када од нечега има много.

Развијање језика у прво време било је необично споро, а граматички облици и изрази мислених појмова могли су да се појаве у људској историји веома позно, тек можда пре 4 до 5 стотина генерација.

2.

Филозофи, који проучавају језике, кажу нам да нису у стању пратити са извесношћу икакве заједничке црте које би у свим људским језицима постојале. На великим просторијама наилази се на групе језика са сличним кореном речи и са сличним начинима при изражавању истих мисли, док се опет на другим просторијама наилази на језике који изгледају сасвим другачији све до самог свог основног склопа, који изражавају радњу и односе на сасвим супротне начине, и који имају сасвим различну граматику.

Једна велика група језика влада сада свом Европом и пружа се чак до Индије. У њу улазе енглески, француски, немачки, шпански, италијански, грчки, руски, јерменски, персиски и разни индиски језици. Њу називају индоевропском или *ариском* групом. Кроз сву ту групу могу да се прате исти основни корени. Упоредите, на пример, енглеско *father, mother,* немачко *Vater, Mutter,* латински *pater, mater,* грчки *πατήρ, μήτηρ,* француски *père, mère,* јерменски *hair, mair,* санскритски *pitar, matar* и т. сл. На сличан начин дешавају се по ариским језицима и мењања код велика броја основних речи. *F* у германским језицима постаје *p* у латинским, и тако даље. Та мењања врше се по једном закону о промени гласова, који је познат као *Гримов закон*. Ови језици не представљају ништа посебно, већ су разне врсте једне исте ствари, а народи који те језике употребљују мисле на истоветан начин.

У једно доба из можда давне прошлости, у неолитском веку, што ће рећи пре 8000 или више година, постојао је један прост, првенствен говор из којег су се доцније издвојили сви ови ариј ски језици.

Мора да је негде између средишн Европе и западне Азије лутао изве стан број племена која су се довољнс измешала да би могла развити и упо требљавати један језик. Њих би билс згодно овде назвати ариским наро дима. Х. Х. Џонстон назвао их је »Ариским Русима«. Припадали су већином белој расној групи, и то плавим и северним пододељцима из те групе, т. ј. нордиској раси.

Али, овде се мора поступити са мало опрезности. Било је једно доба када су филозофи готови били да побркају језике и расе и да претпоставе како су сви они што некад истим језиком говораху морали бити и од исте крви. То, међутим, није случај, а као што ће то читалац моћи лако да разуме ако помисли на Црнце из Сједињених Држава који сада говоре сви енглески, или пак на Ирце који не говоре више својим старим језиком, као и на људе из Корниша, који су изгубили свој стари келтски говор. Какав заједнички језик стварно би могао показати једино да је постојало извесно узајамно мешање са могућношћу за укрштање. Ако нам то и не указује довољно на неко заједничко порекло, указује бар на једну заједничку будућност.

Али, чак ни тај оригинални ариски језик, којим се може бити говорило на шест или пет хиљада година пре Христа, није ни по чему био неки *првобитан* језик нити језик какве дивље расе. Они што су први њиме говорили налазили су се на неолитском ступњу просвећености, или су га прошли. Тај језик је располагао са својим граматичким облицима и имао је донекле сложене окретности у речима. Ишчезли начини изражавања код позних палеолитских народа, код азилијанаца или на пример код раног неолитског народа веровно су били грубљи но и најосновнији облик ариског језика.

По свој прилици група ариских језика могла би се свести на једну пространу област у којој су главне реке биле Дунав, Дњепар, Дон и Волга, и која се на истоку преко Уралских Пла-

нина пружа све до северно од Касписког Мора. Предео којим су лутали ти народи што су говорили ариски веровно да се није за дуго времена проширио до Атлантика, нити је јужно од Црног Мора ишао даље од Мале Азије. Стварно дељење Европе од Азије у то доба није се налазило на Босфору. Дунав је отицао у једно велико море на истоку, што се ширило преко Волгине области из југо-источне Русије право у Туркестан, и које је укључивало у се и данашње Црно, Касписко и Аралско Море, а своје рукаве пружало можда чак и до северног Леденог Мора. Тим морем створила се једна свакако прилично снажна препрека између оних народа што су говорили ариски и народа у северо-источној Азији.

Јужно од тога мора пружала се једна јединствена обала све од Балкана па до Авганистана. Северо-западно од њега ширила се све до Балтика област са баруштинама и лагунама.

3.

Одмах уз ариске филолози разликују још једну групу језика који канда су постали сасвим независно. То су семитски језици. Јеврејски и арапски су слични, само што код њих постоји у речима један другачији низ корена но што је у ариским језицима. Код њих се односне мисли изражавају на други начин. Основне мисли њихових граматика другачије су. Те језике без сумње створиле су издвојено и независно такве људске заједнице, које не имађаху никакав додир са правим Аријанцима.

Јеврејски, арапски, абисински, старо-асирски, старо-фенички и читав низ сродних језика групишу се заједно као огранци од тога другог првобитног језика, који се назива *семитски*.

Ми видимо где у самом почетку запамћене историје (а то ће бити око четири хиљаде година пре Христа и раније) народи што говоре ариски и народи што говоре семитски долазе ратовима и трговином међусобно у најживљи додир, и то око и уз источни крај Средоземног Мора. Али, нас основне разлике код првобитних ариских и првобитних семитских језика обвезују на веровање да је пре историског периода у неолитско доба хиљадама година морала владати скоро потпуна подвојеност између народа што су говорили ариски и семитски.

За ове друге изгледа да су живели било у јужној Арабији, било у северо-источној Африци. Они народи који су говорили правим семитским језиком, као и они са правим ариским, веровно да су у рано неолитско доба живели тако рећи у посебним световима.

4.

Већ са мање једнодушности говоре филолози и о трећој групи језика, о *хамитској групи*, за коју једни кажу да се разликује, а други да је сродна са семитском групом. Јаче је, међутим, оно мишљење по којем је постојала нека првобитна веза између те две групе.

Хамитска група зацело је много пространија и много разноликија језичка група од семитске или ариске, док опет семитски језици очевидно пре припадају једној породици и имају више међусобне сличности но што је то код ариских. Семитски језици могли су да постану као каква специјализована прото-хамитска група, онако исто као што су и тице постале из једне нарочите групе, као што су и сисавци настали из неке друге групе гмизаваца. Била би веома привлачна хипотеза, ну без икаква стварног основа нити какве оправдавајуће чињенице, кад бисмо претпоставили да се првобитна и груба предачка група ариских језика из прото-хамитских језичних облика издвојила у неко још раније доба но што се подвојила и специјализовала семитска група.

Како народи хамитских тако и семитских језика припадају у главном средоземној раси. Међу хамитске језике спадају стари египатски и коптички, па берберски језици (језици брђанских народа северне Африке, маскираних Туарега и других таквих народа), и тако звана етиописка група афричких језика у источној Африци, укључујући ту и језик Галаса и Сома-

лиса. Ови хамитски језици тада су можда зрачили из каква средишта на афричкој обали Средоземног Мора, и могли су да се простиру поврх тада постојећих територијалних конексија чак веома далеко у западној Европи.

Могло би се приметити да све те три велике групе језика, ариска, семитска и хамитска, имају једну заједничку црту коју не деле ни са једним другим језиком, а то им је граматички род. А да ли то има много вредности као доказ каква њихова заједничког удаљеног порекла, то је питање које би могло занимати пре ког језичара него обичног читаоца. А тиме се ипак не утиче на јасне доказе о веома дугој и веома старој преисториској подвојености оних народа, који су говорили тим трима разним групама језика.

Семитске и »северњачке« или »нордиске« расе имају одређенију физиономију. Изгледа да су оне, као и њихови карактеристични језици, више обележене и специјализованије но шири, првобитни народи са хамитским језицима.

5.

Право на северо-исток од ариских и семитских предела морао се некад ширити један други нарочити језички систем, што га сада представља група језика позната као *туранска*, или *уралско-алтајска* група. Та група укључује и лапонски са Лапланда и самоједски говор из Сибирије, потом језике: фински, мађарски, турски или татарски, манџурски или монголски. Као група још није тако исцрпно била проучена од стране европских филолога, те нема још довољно доказа да ли укључује или не и корејски и јапански. Х. Б. Хелберт издао је једну упоредну граматику корејског и извесних дравидских језика из Индије, да би доказао њом блиску везу коју он међу њима налази.

6.

Пета област језичног образовања налазила се у југо-источној Азији, где још преовлађује група језика што се састоје од једнословница без икакве промене, и у којима означава тон употребљен при њену изговору. Ту бисмо групу могли да назовемо кинеском или *једносложничком* групом, и она укључује Кинезе, Бурманце, Сијамце и Тибећане.

Разлика међу ма којим од тих кинеских језика и западнијим језицима дубока је. У пекиншком облику постоје само око 420 првобитних једносложница, те следује да сваки појединн од њих има да послужи за много ствари, а разна значења обележена су било свезама, било тиме што се та реч изговара једним одређеним тоном.

Међусобни односи тих речи изражени су сасвим другачијим начинима од ариских. Кинеска граматика је посве другачије природе него наше што су; то је посебан и другачији изналазак. Многи писци тврде да никаква кинеска граматика уопште и не постоји; и, ако под граматиком подразумевамо ма што у оном европском смислу склањања и спрезања, онда је то тачно. Према томе није просто могућ никакав дослован превод са кинеског на наш језик. Сам начин мишљења је другачи. Њихова мудрост остаје због тога још увек једна у главном запечаћена књига за Европљане, као и обратно, а све због различите природе у начину изражавања.

Можемо да пружимо овде једну слику те дубоке разлике. Четири кинеска писма која значе: »послови, питање, заповедан, стар«, поређана тим истим редом, на пример, значе: »Зашто ићи старим путевима?« На тај начин Кинез даје чисте језгре својих значења. Ми долазимо до тог истог смисла смелом метафором. Он може да говори било о конзервативности у кувању, било у повезивању књига, али ће увек да каже: »Зашто ићи старим путевима?«

Г. Артур Вели нам јасно објашњава, у свом занимљивом огледу о кинеској мисли и песништву, који је увод у његову књигу *170 кинеских песама*, како се помоћу одбацивања метафоре, и наметнутим стегнутим склопом кинеског језика, одржала кинеска мисао на том пољу као практична и ограничена.

7.

Поред тих језичких породица филолог може да разликује још и ове друге велике језичке групе. Сви језици америчких Индијанаца, који се међусобно веома много разликују, стоје одвојено од сваке друге групе језика из старога света. А њих би скупа опет могли заједно урачунати не толико као састојке једне групе, колико као разнородни збор.

Једна велика група језика постоји у Африци. Она се простире нешто северније од полутара, па до најјужнијих полутарских крајева. То је група *банту*. Поред ње постоји ту још читав збор других језика што се пружају средином копна, и којима се ми овде нећемо бавити.

Постоје и две веровне засебне групе, *дравидска* из Јужне Индије и *малајско-полинезиска* која се простире Полинезијом, а у коју се сад укључују и индиски језици.

Сада би се тим основним разлозима са правом могло закључити да отприлике у оно доба кад су људи стали да образују знатно веће заједнице но што је породично племе, и тада започели да казују једно другом дуже приче и да се препиру и мењају мисли, људска бића на свету мора да су била порастурана по многим областима које су стојале у веома слабу међусобну додиру и једне од других биле растављене океанима, морима, густим шумама, пустињама и планинама. У то давно доба, пре петнаест или и више хиљада година, могуће да су племена и породице што су азијатски, семитски, хамитски, турански, амерички и кинески говорили и лутали по својим областима за лов, пашу и местимично обделавање, а налазили се сви подједнако на веома ниску ступњу образованости, посебно и сваки на свој начин развијали своја говорна средства. Веровно да свако од тих првобитних племена није било укупно многобројније но што су рецимо данас Индијанци северо-западних области. Уредна земљорадња тек је почела. А док земљорадња није омогућила једно гушће насеље, број свих људских бића на свету износио је тек око неколико двадесетина хиљада. Обично се не схвата тако лако да је у позније палеолитско доба човек био веома ретка животиња на свету. Ако је тада земљорадња уопште и почела да постаје у људском животу важна чињеница, и ако је игде у то доба било насеље гушће, то је био веровно у средоземној области, и то можда на оним сада потопљеним местима.

Поред неолитских племена у Африци и Индији мора да је постојао још и примитивнији шумски живаљ, можда са једва по неколико хиљада глава. Човек је у ових био редак или чак ређи но што је сад горила. Средња Африка тада је била од горњега Нила једна пространа шума, непроходна за људе, шума од које су данашње шуме око Конга само последњи ишчезли остаци.

Могућно је да су се распростирали људи по Источној Индији, од једне расе која је била на вишем ступњу но што су примитивни Аустралоиди, као и развитак језика малајско-полинезиског типа, појавили по времену доцније но што је почело стварање ових других језичких група. Полинезијанци су, изгледа, позни источни наставак црнкастих народа, код којих је било веровно и мало мешавине са северњачком или нордиском крвљу. Очевидно је да се научне језичке поделе слажу у широком опсегу са етнолошким расним врстама, и да у себи носе исти појам о веома малом и ретко распростртом људском становништву, и о вековима дугој подвојености између великих група човечанства. У леденом или глацијалном веку сметао је лед или бар сувише оштра клима да се људи могу слободно ширити, од Северног Пола па до средње Европе, и преко Русије и Сибира до великих висоравни у средњој Азији. После последњег леденог века, тај хладни север умањивао је полако своје климатске оштрине, и за дуго времена био је без икаква другог становништва до ловаца који су лутали и ширили се на исток и преко Берингова Мореуза. До недавног доба, север, средња Европа и Азија не беху још постали довољно

умерени предели за земљорадњу, све до пре десет или дванаест хиљада година. А између ловачког и земљорадничког доба владало је густо шумско раздобље.

То шумско раздобље било је и веома влажно. Назива се још д плувиалним или лакустринским веком, кишним или језерским раздобљем. Треба упамтити да су се на свету копна променила веома много чак и до задњих сто векова. Ништа не губе тако лако из вида који се баве проучавањем преисториског човека као баш ту земљописну промену.

По европској Русији, од Балтичког па до Касписког Мора, а уколико се лед повлачио, заостало је пуно воде и много непрелазних баруштина. Касписко Море, Аралско Море и делови туркестанске пустиње били су делови једног пространог мора које се ширило далеко до Волгине долине, а један морски рукав одвајао се на запад за спој са Црним Морем. Планинске препреке биле су тада много више но што су сада, а морски рукав који је сада област Инда, раздвајао је ране северњачке расе Монгола и Дравида, те су се тиме омогућиле код тих група и оне широке расне разлике.

На другој страни опет пешчана пустиња Сахара (која не представља неко исушено море, већ је ветровита пустиња, некад плодна и богата животом, а после све то сувља и песковитија) одсекла је средоземну расу од ретког примитивног црначког насеља из средње-афричког шумског подручја.

Персиски залив пружао се од свога садањег врха много даље на север, те се спојио са Сириском Пустињам, да тако одсече семитске народе од источних крајева; док јужни део Арабије, много плоднији но што је данас, као да се пружао преко онога што сада чини Аденски Залив ка Абисинији и Сомалској Земљи. Средоземно и Црвено Море у доба плувиалног или кишног века била су можда плодне долине по којима се налазио низ језера са слатком водом. Дравиде су од Монголаца опет делили Хималаји са вишим и пространијим масивом средње Азије као и северно продужење Бенгалског Залива све до садање Гангове долине. Између Дравида и Јужних Монгола главну везу одржаваху кенои; а Гоби (мора и језера, од којих се ускоро створила пустиња Гоби) као и велики систем планинских ланаца који се пружају један за другим преко Азије од средишта па на северо-исток, разделише монголске расе на кинеску и уралско-алтајску језичку групу.

Када су пре или после кишног раздобља појавио Берингов Мореуз, усамише се и амерички Индијанци.

Треба знати да те старе подвојености нису значиле савршено издвајање, већ да су биле само довољно јаке да се у то доба човекових друштвених зачетака спречило бар икакво веће крвно мешање или велико мешање говора. При свем том је било чак и тада извесних додира и сусрета, извесна распростирања знања, чиме се омогућило да се по свету рашире груби модели, а и да се распростре употреба разна оруђа, као и семе за примитивну земљорадњу. Наскоро за кеноима појавиле су се и лађе, да земљорадничку и занатску пропаганду још више повећају.

8.

Основни језици тих главних девет језичких група што их забележисмо не представљају ни по чему сви зачетке људског говора у неолитском веку. То су само постедњи језици, они који преживише и изагнаше своје примитивније предходнике. Било је можда других и многих других неутицајних средишта за говор, која су позније ишчезла пред средиштима са још постојећим језицима, као и средишта за такве основне језике, који се изгубише сами по себи. Наилазимо и сада на чудне мале језике по свету, који изгледа да не стоје у вези ни са једним од оближњих.

Какво исцрпно истраживање изгледа, међутим, као да нам отвара нарочито поглед на неки простији, пространији, основнији и опширнији

облик људског говора. Једна је језична група о којој се ревносно препирало и баскиска група говора. Баски сада живе на северним и јужним падинама Пиренеја. Њих у Европи има можда укупно око 600.000, а одржлии су се до данас као један народ. Њихов језик је данас сасвим развијен. Али, развијен је у правцима сасвим супротним од праваца код ариских језика око њих.

По Аугентини и Сједињеним Државама издавали су се за групе имућнијих исељеника у Канади, и међу француским Канађанима и данас су честа баскиска имена. Остаци из старина показују да се некада баскиски народ распростирао и много даље по Шпанији.

Тај језик био је дуго времена узрок једној дубокој пометњи међу научницима. Док је одлика његова склопа наводила на помисао да је можда сродан са каквим америчко-индијанским језиком, А. Х. Кин је прикупио у своме делу *Прошли и садањи човек* више разлога да га доведе у (мада удаљену) везу са берберским језиком из северне Африке, а кроз њега и са заједничком основом хамитских језизика. Други филолози изражавају сумњу у то. Они сматрају да је баскиски сличан више извесним тако исто залуталим остацима од говора што су пронађени у кавкаским планинама, и пре би да га сматрају за последњег преживелог члана, много измењеног и специјалисаног члана једне иначе ишчезле и некада на далеко распростртe групе пре-хамитских језика, којима су говорили у главном народи те црнпурасте средоземне расе која је заузимала некада већину западне и јужне Европе са западном Азијом. Они мисле да је тај језик могао да стоји у веома блиску сродству са дравидским језиком из Индије и са језицима народа хелиолитске културе који су се ширили преко Источне Индије на исток до Полинезије и даље.

Сасвим је могућно да су се пре осам до десет хиљада година простирале по западној и јужној Европи групе језика што потпуно ишчезоше пре појаве ариских језика. Доцније ћемо да забележимо узгред могућност постајања три изгубљене језичке групе, које су представљали: 1. стари критски, лидиски и други језици (мада су они могли да припадају, као што то наводи Хари Х. Џонстон, »баскиско-кавкаско-дравидској групи«); 2. сумерски, и 3. еламитски.

Бачена је претпоставка да је можда стари сумерски језик представљао спојни језик између раног баскиско-кавкаског и раних монголских група. Ако је то тачно, онда у тој баскиско-кавкаско - дравидско - сумерско - протомонголској групи имамо један још старији и отачаственији систем говора но што је то био основни хамитски. Имамо нешто што је пре језичка »изгубљена карика«, нешто што је више као један предачки језик, но ишта друго што бисмо могли данас да замислимо. Тај језик могао је скоро онако исто стојати у сродству са ари-

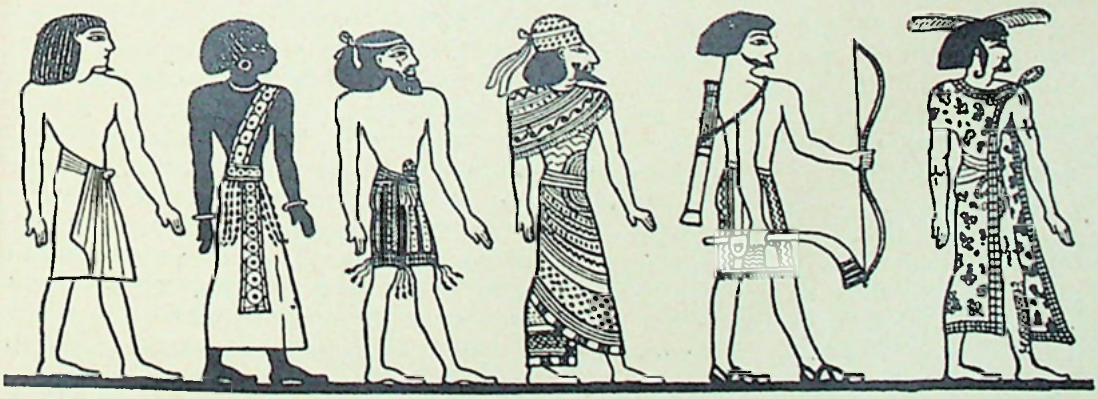

Представници разних раса
Слика на некој египатској гробници.

ским, семитским и хамитским језицима, као што су примитивни гуштери позњијег палеозојског доба били у сродству са сисавцима, тицама и диносаурима.

За хотентотски језик вели се да има сродности са хамитским језицима, од којих је одвојен свом ширином средње Африке, у којој се говори бантујезик. У полутарској источној Африци и сада се говори један језик сличан хотентотском и сродан бушманском, а то само потврђује мисао да се некад у свој источној Африци говорило хамитски.

Међу осталим незнатнијим удаљеним и издвојеним језицима налазе се и папуански говор из Нове Гвинеје и урођенички аустралиски.

Сада је ишчезли тасмански језик веома мало познат. А и колико о њему знамо, само потврђује што смо већ мислили о упоредној сиромашности говора код палеолићана.

ГЛАВА XIV.

ПРВА ПРОСВЕЋЕНОСТ.

1. Рани ратари и рани номади. — 2А. Сумерци. — 2Б. Царство Саргона I. — 2В. Хамурабијево царство. — 2Г. Асирци и њихово царство. — 2Д. Халдејско царство. — 3. Рана египатска историја. — 4. Рана индиска просвећеност. — 5. Рана кинеска историја. — 6. Док су се просвећености развијале.

1.

Сада ћемо да наставимо и проширимо што смо већ у прећашњим главама поменули о наступању земљорадње. Њено надирање обележава дубоку промену у људским животним околностима. Она се кроз више хиљада година развијала полако и са много промена по људски живот, а између двадесет хиљада година најраније, па до пре осам хиљада година најдоцније.

Пре тога времена човек је био једна прилично ретка животиња. Био је једна грабљивица, дивљак што је у свом лутању већ употребљавао и оруђа. Живео је по малим заједницама. Говор му је био у главном још неразвијен. Све што је имао могло је да се лако преноси с места на место. Сав живот пролазио му је у лову на храну, док је живео наизменично између дуготрајне глади и кратковременог обиља. Ишао је за животињама као што су и оне ишле за својом храном и годишњим временима. Био је слободан и оскудан, а живот му је непрестано био у опасности.

Најзад се започело са промишљеним одгајивањем храњивих биљака и са прибирањем резервне хране. Звериње које је пре ловио почео је човек сада да сакупља у стада, као и да обраћа пажњу на места где се налазило семе, корење и плодови што су му по потреби замењивали месо. Његово ловачко верање ограничи се сад на напасање полу-питоме стоке, као и на очекивање засејане жетве. Оруђе му се умножило. У по неким пределима пре око осам хиљада година човек је постао већ веома намножена животиња. Ниједан мајмун, нити каква друга слична животиња пре њега нису се намножили толико. Започео је да гради куће и стиче свој посед. Место просте трке за храном сад се сталожио и засео за свој редован посао, да би до хране дошао. Храну је пребирао за доцније. Почело је његово време рада. Уместо некадањих оброка који су зависили од срећних налазака и пустоловине, имао је сада уредне обеде. Престао је да бива животиња којој све зависи од пуке среће. Тако је постао привредно биће.

Једини он од сисаваца развио се у том правцу. Никада какав други привредни сисавац није постојао. Даброви граде и сабирају, веверице трпају на

гомилу, а пси закопавају кости, док морамо да пређемо чак на мрава и челу пре но што наиђемо на живо биће које би се удруживало у заједнице и уредно радило да припреми, сачува и са својима дели храну и склониште.

имао да се брине и за ватру; јер би наступила невоља кад се угаси. Неки ауторитети држе да су биле одређене и посебне личности које су имале да о њој воде рачуна, и да су у ствари и весталке са својом светом ватром остатак тих примитивних чувара ватре.



И пре првих насеља било је у људском животу напора, брига и потреба, али није постојао никакав срећен рад. И у животу код познијих палеолитских људи било је рада; али, то је био само један повремен и већином занимљив рад. Са времена на време имало је да се прави оруђе, па су га веровно правили сами они који су га и употребљавали. Требало је да се стружу коже. Требало је да се лови храна. Неко је

Само што на том ловачком ступњу човечанства није још било редовна, постојана работања оне врсте на коју мислимо када о раду говоримо.

Веровно, највећи део непријатних послова био је остављен женама. Код примитивног човека није било услужности према жени. Када би каква мала људска група мењала своје место, све постојеће покућство носиле су жене и девојке, док би људи ишли оптерећени

само својим оружјем и спремни за сваки случај. Брига око деце падала је сасвим на жене. Мислило се да су жене прве започеле земљорадњу. А то је и лако веровно. Сабирање семена и друге биљне хране било је остављено њима, док би људи ишли у лов. Жене су можда баш прве и запазиле како је по старим логориштима исклијало зрневље, те су веровно намерно разбацивале зрна као жртву ком локалном богу, а са помишљу да ће им се то доцније повратити стоструко. Узгредна жетва представљала је најранији ступањ земљорадње. Људи, који припадаху већином још пастирском ступњу, изгледа да су сејали у намери да се доцније врате на та места по жетву. Може бити и да је она уска веза између приношења на жртву и сејање била пореклом још из тих дана узгредне жетве, кад се остављало засејано семе да само израсте и дозре. Могућно је да су они тада ту остављали и по ког искасапљеног човека, који би требао да као бди над тим житом.

Рана земљорадња ограничавала се скоро сигурно на мале делиће земљишта, на ручно обделавање каквих малих вртова, а обављало се веровно женским рукама. На тај начин долазило се као до неке узгредне хране, која би можда добијала у својој важности тек под извесним посве нарочитим околностима.

Лако је замислити да су људи морали веома рано приметити корисност од сејања по земљиштима плављеним у одређено време, па би бацали свој хлеб на воду и видели где им се то врло обилато враћа. Елиот Смит мисли да се са уређеном пољопривредом, и то пре као главним предузећем но као узгредним послом, започело у Египту. Зацело, од Египта ни једна друга земља не би била погоднија да људе научи вештини сејања у право доба. Могућно је да се редовно сејање вршило у почетку само по поплављеном земљишту. Од тога опет било је лако учинити још један корак даље до вештачког плављења.

Обделавање не значи што и просвећеност. Ширењем неолитске образованости на петнаест до десет хиљада година пре Христа, и то пре почетка просвећености, раширило се и гајење жита од атлантске до тихоокеанске обале. Просвећеност значи нешто више но што би било само какво повремено гајење жита. То је насељавање људи на једној стално обрађиваној и припадничкој области, и то људи који живе по стално настањеним зградама, са једном заједничком управом и са једним заједничким градом или тврђавом.

Први нужни услов за стварно насељавање неолитских људи, а за разлику од каква обична привремена насеља усред обиља од хране, била би, разуме се, довољна и обезбеђена количина воде у току целе године, храна за њихове животиње, храна за њих саме, и грађа за њихове домове. Ту је требало да се налази све што би им у свако доба године било потребно, а и да не буде ни у чему оскудице са које би морали да лутају куда даље. Такво стање ствари било је без сумње по многим европским и азиским долинама. Као што је случај са швајцарским језерским насељима, и по многим таквим долинама населили су се људи још од стварно веома раног доба; мада се нигде и ни у једној од земаља што их знамо сада, нису налазиле поменуте погодне околности до онога ступња, и нигде се нису тако поуздано из године у годину те околности одржавале, као што је то било у Египту и у земљама између горњих токова Еуфрата и Тигра и Персиског Залива.

Ту се увек налазило довољно потребне воде за снабдевање, а сунце је непрекидно сјало. Сигурне су се жетве жњеле из године у годину. Жито у Месопотамији давало је, као што то каже Херодот, десет пута од онога што би се засејало. Плиније вели да су га двапут жњели, и да би после тога нарасла још и добра храна за овце. Ту је било многобројних палми као и разноврсног воћа; а од грађе у Египту је било иловаче и камења лаког за тесање, док је у Месопотамији била једна врста иловаче која би се под сунчевим зрацима претварала у циглу.

Људи из таквих земаља престали би да лутају, те се скоро неосетно настањивали на једном месту, где су се размножавали и увиђали да их има много, и да су обезбеђени својим бројем од ма каква случајна нападача. Умножавали су се, стварајући гушће људско становништво но што га је земља познавала икада раније. Куће им посташе чврше, дивље звери са великих просторија биле су истребљене, безбедност за живот се повећала до те мере да се сваки човек могао да креће по варошима и пољима, не оптерећујући се никаквим оружјем. Бар међу собом, они посташе мирољубив народ. Људи су се сада тако укоренили као што се човек никада раније није укоренио.

Али, докле су сада људи пуштали свој корен по великим речним долинама и размножавали се, ван ових повлашћених просторија, и по земљама неплоднијим и зависнијим од разних годишњих промена, по европским шумама, арапским пустињама и повременим пашњацима средње Азије, развијало се једно ређе, живље житељство од народа сасвим другачијег типа, развијали су се примитивни номадски народи. На супрот сталоженом свету, земљорадницима, ови номади живели су слободним и опасним животом. Упоређени са првима, то су били мршави и гладни људи. Њихово сточарство било је још у вези са ловом. Они су се стално борили са непријатељским породицама око својих пашњака. Открића у усавршавању оруђа и о употреби метала допрла су и до њих из стално насељених народа, те се на тај начин побољшало и њихово оружје. Почевши од неолитског па до бронзаног доба они су ишли у стопу за настањеним народима. Са бољим оружјем постадоше ратоборнији, а са усавршавањем својих преносних начина способнији за брзо кретање.

Не треба замишљати номадски ступањ као неки предходни ступањ ка сталном насељавању међу људима. Човек се у почетку кретао лагано за својом храном. Онда поче једна врста људи да се стално настањује, а друга врста да постаје јасно номадска. Сталожена врста отпочела је да се ослања све више и више на зрње као на своју храну; а номади почеше у већим количинама употребљавати млеко. И тако су се усавршавала та два начина живота у супротним правцима.

Постало је било најзад неизбежно да номади дођу у сукоб са сталним насељеницима, да изгледају они њима као неки груби варвари, а насељени народи опет номадима као слабићи, мекушци и веома добар плен. Дуж ивица напредних просвећености морало је долазити до непрекидних навала и до кавги међу тим очврслим номадским и брђанским племенима и многобројнијим, али мање ратоборним, народима из градова и села.

Већим делом то и није било ништа друго до прости препади преко границе. Насељени народ је на својој страни имао бројну претежност; а пастири су могли да упадају и да пљачкају, али ту нису могли и да остану. И та врста узајамног трења могла је тако трајати кроз многа поколења. Али, у сред те несрећености слободних и независних номада нашао би се какав вођ или неко племе, са довољно моћи да силом наметну неку врсту јединства међу себи сличним племенима. И тешко онда најближој просвећености! На нератничке, ненаоружане равнице слећу сједињени номади, и ту настаје победнички рат. Место да однесу даље собом пљачку, победиоци се сада настањују у побеђеној земљи и она им сва постаје пленом. Сви сељаци и варошани приморани су на ропство, и морају плаћати данак, сећи дрва и довлачити воду. док вођи номада постају краљеви и кнезови, господари и племићи. Тако

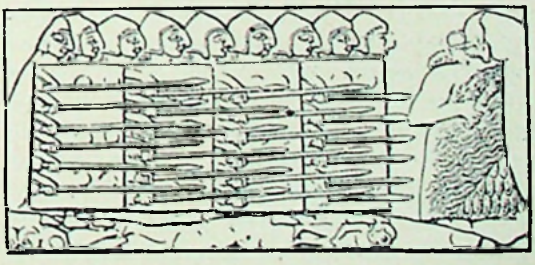

Сумерски ратници у фаланги.

(Гравирано у камен. Из првих почетака сумерске цивилизације).

се сада и они настањују стално, уче се многим вештинама и углађености својих побеђених, и нису више мршави и гладни. Али, кроз многа поколења задржавају трагове својих старих номадских навика, лове и баве се атлетским играма на слободном простору, терају и трчу се колима; а на рад, и то нарочито на земљораднички, гледају као на нешто што би припадало нижој раси и раду.

Ово је за задњих седамдесет и више векова била у својих хиљаду варијација једна од главних прича из историје. Већ у првој историји коју можемо јасно разазнати, наилазимо по свим просвећеним областима на разлику између владајућег реда који не ради и радног становништва. И налазимо како и племић након неколико колена, и сталоживши се ту, почиње да поштује уметност, утанчаност и покоравање законима тога насеља, и како губи од своје првобитне чврстине. Почиње браком да се укршта, долази до неке трпељивости између победиоца и побеђенога; измењује верске појмове, и учи оне лекције што му их намећу земљиште и клима. Постаје и он сам извесним делом те просвећености коју је заплењио. И док се све то дешава тако са њим, гомилају се догађаји у правцу опет какве нове навале слободних пустолова из спољнога света.

2А.

Такве промене насеља, таква номадска освајања, утанчаности, опет нова освајања, и опет утанчаности, што је све уочљиво по ту мену људске историје, нарочито се запажају у пределу око Тигра и Еуфрата, који је отворен са сваке стране пред оним великим просторијама што нити су довољно суве да би биле пустиње, ни довољно плодне да би се на њима развило просвећено становништво. Први народ што је образовао можда прве градове у том делу света био је народ Сумераца. Тај народ је био састављен од веровно црнпурастих људи сродних Иберјанима или Дравидима. Сумерци су се служили неком врстом писмена која би урезивали у иловачу, и та њихова азбука је дешифрована. Њихов језик био је сличан пре некласификованим кавкаским језичким групама но и једном другом садањем језику. А ти би опет језици могли да се доведу у везу са баскиским, и могли би да представљају оно што је некада била нашироко распрострвена примитивна језичка група, која се пружала од Шпаније и западне Европе, па до источне Индије, и допирала на југ до средње Афраке.

Ископавања која је вршио у току недавног рата капетан Р. Кампбел Томсон у Ериду, открила су једно рано неолитско земљорадничко стање још пре проналаска писања и употребе бронзе. У то пре-сумерско доба већ се жњела жетва срповима од иловаче.

Сумерци су бријали главу и носили просту вунену одећу сличну туникама. Најпре се населише по доњем току велике реке и недалеко од Персиског Залива, који се пружао у то доба за око двеста и више километара даље од свог садањег врха. Сејс, у свом делу *Вавилонски и асирски живот,* држи да се на 6500 година пре Христа Ериду налазила на морској обали. Сумерци су појачавали плодност својих поља, пуштајући да кроз прокопе јури вода, те тако постепено посташе они веома вешти хидротехнички инжињери. Имали су стоку, магарце, овце и козе, али не и коње. Од њихових групица блатнених колиба створили су се градови, са храмовима у облику кула.

Иловача осушена на сунцу представљала је велику чињеницу у животу тога народа. Камена је било мало или нимало у доњим крајевима тигарске и еуфратске долине. Зидали су опекама. Кипове су правили од иловаче и од земље; цртали су, а ускоро почеше и да пишу, по танким црепастим колачићима од иловаче. Не изгледа да су имали хартију или да су употребљавали пергаменат. А књиге и забелешке, па чак и писма њихова, налазила су се на комадима глине.

Свом главном богу Ел-лилу (Енлилу) саградили су у Нипуру велику кулу од цигле, за коју се мисли да јој је спо-

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

мен очуван у причи о Вавилонској Кули. Изгледа да су били подељени у државе појединих градова, које су међу собом ратовале и кроз много векова очувале своју ратничку способност. Војници су им носили дуга копља и штитове, а борили су се у густим редовима. Сумерци су побеђивали. За дуго време није стварно над Сумером загосподарила ни једна туђа раса. Развијали су своју просвећеност, своју азбуку и своје бродарство кроз време можда двапут толико колико има од хришћанске ере до данас. А тада почеше да попуштају полако пред семитским народима.

Од свих познатих царстава прво је засновао врховни божји свештеник сумерског града Ереха. Оно се простирало, према једном запису у Нипуру, од Доњег (Персиског Залива) до Горњег (Средоземног или Црвеног) Мора. Трагови тог пространог историског периода, те прве половине века културације, затрпани су међу блатним гомилама еуфартске и тигарске долине. Ту су се и расцветали први храмови и појавили први свештенички владари за које човечанство зна.

2Б.

Из оних народа што су семитски говорили, појавише се на западном крају те земље номадска племена, која су трговала, борила се и робила са Сумерцима кроз многе наратаје. Тада се најзад подиже међу тим Семитима један велик вођ, Саргон (2750. године пре Христа) који их уједини, те не само што је покорио Сумерце, већ је и своју владавину проширио од Персиског Залива на истоку до Средоземног Мора на западу. Сам његов народ звао се Акадианцима, његово царство названо је сумерско-акадианским царством.

Од доба Саргона па до четвртог или трећег века пре Христа, а за време од пре две хиљаде година, семитски народи имали су првенство на скоро свем блиском истоку. Ну, мада су Семити победили и дали краља сумерским градовима, простију семитску образованост надјачала је сумерска просвећеност. Дошљаци су научили сумерску азбуку (»климатску«) и сумерски језик, не успостављајући никакву властиту семитску азбуку. За те варваре сумерски језик постао је обележјем знања и моћи код варварских народа у Европи Средњега Века. А та сумерска наука располагала је великом животном снагом, јер је њена судбина била да прође кроз дуге низове ратних похода и промена, што отпочеше сада у долини тих двеју река.

2В.

Када је народ сумерско-акадианског царства изгубио своју политичку и војну чврстину, започеше са истока свеже навале једног ратоборног народа, Еламита, док са запада насрнуше семитски Аморићани, те су тако они међу се згњечили сумерско-акадианско царство. Еламити су били народ непозната језика и расе, »ни Сумерци ни Семити«, како каже Сејс. Средишни град им је био Суза. Њихова археологија већим делом представља још неоткопан мајдан. И како о том вели Х. Џонстон, држи се да су они по свом типу били негроиди. А



Асирски ратник.
(Ба-рељеф из палате Саргона II.)

једна јака негроидска жица стварно и постоји код савременог становништва Елама. Аморићани су, пак, били од оног истог стабла од којег и Аврам са познијим Јеврејима. Аморићани су се населили најпре тамо где се налазио један градић на горњем току реке, по имену Вавилон. Након стогодишњег ратовања они посташе господари све Месопотамије под краљем Хамурабијем (2100. г. пре Христа), који је засновао прво вавилонско царство.

А тада опет наста једно време мира и безбедности, са опадањем правог јунаштва, док не почеше за других сто година нови номади да преплављују Вавилонију, доносећи собом коње и ратне двоколице, и успостављајући у Вавилону свога сопственог краља. То су сада били Касити.

2Г.

Горе уз Тигар, више глинасте земље, где је приручно погодна камена за клесање, још док Семити нису покорили Сумерце, један семитски народ, по имену Асирци, заснова неколико градова, међу којима су главни били Асур и Нинива. Њихов посебни израз лица са дугим носем и дебелим уснама био је веома сличан простијем типу данашњих пољских Јевреја. Носили су велике браде, дугу коврџаву косу, високе капе и дуге хаљине. Непрестано су се са Хититима на западу узајамно пљачкали; а једном их је победио Саргон I али се опет ослободише. Неко време њихову престоницу Ниниву држао је неки Тушрата, краљ митански. Са Египтом су правили савез против Вавилоније и били су египатски плаћеници. Војну вештину подигли су до висока ступња, те тако посташе моћни пљачкаши и почеше да сабирају данак. Најзад, усвојивши коње и ратне двоколице, обрачунали су се за извесно време са Хититима, те су најзад освојили под Тиглат-Пилесером I. Вавилон (око 1100. год. пре Христа). Само што им се власт није осећала сигурном на нижој старијој и просвећенијој земљи, те су зато задржали као своју престоницу Ниниву, тај семитски камени град, за разлику од Вавилона, семитског цигленог града. Кроз много векова се колебала власт између Ниниве и Вавилона, те је час какав Асирац, а час какав Вавилонац, био у стању да изјављује како је он »краљ света«.

Услед једног новог притиска са севера, и због насељавања једне нове групе семитског народа, Арамејанаца, чији је главни град био Дамаск, и чији су данашњи потомци Сиријани, Асирија се кроз четири века није могла да шири ка Египту. (Овде бисмо могли да приметимо како нема никакве везе уопште између речи *асирски* и *сириски*. То је само случајна сличност.) Асирски краљеви су се преко тих Сиријана борили за надмоћ и продирање у југо-западном правцу. Године 745. пре Христа појавио се један други Тиглат Пилесер, Тиглат Пилесер III. Тиглат Пилесер из Библије (II Књига Краљева — XV 29. и XVI 7. и т. д.). И не само што је он наредио сеобу Израиљаца у Медију (оних »Изгубљених Десет Племена«, чија је познија судбина занимала толике радознале умове), већ је победио и владао Вавилоном, засновавши оно што је у историји познато као Ново Асирско Царство. Његов син, Шаманесер IV (II Књига Краљева — XVII 3.) умро је за време опсаде Самарије, и наследио га је један расипник, који је, у намери да поласка вавилонској осетљивости, узео старо акадианско-сумерско име Саргон II. Он је изгледа наоружао први пут асирску војску гвозденим оружјем. Вероватно да је то Саргон II. стварно спровео пребацивање оних Десет Племена, на основу наредбе што ју је издао Тиглат Пилесер III.

Овакво премештање становништва постало је веома одређен део политичких начина у новом асирском царству. Целокупни народи, које је било тешко наоружати у њиховој рођеној земљи, пребацивани су у непознате им крајеве и међу туђе суседе, где им је једина нада за опстанак могла да лежи у покорности пред највишом силом.

Саргонов син, Сенахериб, повео је асирске чете на египатску границу. Ту је Сенахерибову војску сатрла куга, и

та је пропаст описана у деветнаестој глави Друге Књиге Краљева:

»И зби се те ноћи да сиђе анђео Господњи, и ошину у логору асирском сто и осамдесет и пет хиљада: и када усташе они рано другога јутра, гле, свугде лежаху мртва телеса. Тако је отишао Сенахериб краљ асирски, и повратио се, те живљаше у Ниниви.«

Да га убију најзад његови рођени синови.

Сенахерибов унук, Асурбанипал (кога Грци назваше Сарданапалом), успео је после да победи и да неко време влада доњим Египтом.

2Д.

После Саргона II асирско царство трајало је свега сто педесет година. Против њега су се удружили свежи номадски Семити који долажаху са југо-истока, Халдејци, које су са севера потпомагала два народа ариског говора, Медијанци и Персијанци, те 606. године пре Христа заузеше Ниниву. И сад се први пут појављују у овој историји народи који говоре ариски. Они силазе са северо-западних равница и планина као жилава и ратоборна група племена. Неки од њих одлазе у југо-источну Индију, носећи собом један ариски дијалекат који се позније развио у санскритски, а други се окрећу на старе просвећености. До сада су номадски победиоци земљорадничких земаља били Еламити и Семити; а сада Аријани узимају на себе за неких шест векова победничку улогу. Еламити, пак, ишчезавају из историје.

Халдејско царство, са својом престоницом у Вавилону (Друго Вавилонско царство), трајало је под Небухаднезаром Великим (Хебухаднезар II) и његовим потомцима до 538. године пре Христа, када је подлегло пред нападима Кира, оснивача персиске моћи.

И тако се прича наставља. У 330. години пре Христа, као што ћемо то доцније са више појединости испричати, посматрао је један грчки освајач, Александар Велики, убијено тело последњег персиског владара.

Историја просвећености око Тигра и Еуфрата, о којој смо до сада дали само прост извод, историја је наизменичних освајања, где су се приликом свакога освајања стари господари и владајући редови замењивали новим. Расе, као сумерска и еламитска, претапале су се, а језици им ишчезавају. Асирци се претапају у Халдејце и Сиријане, Хитити губе своје обележје, Семити, који су прогутали Сумерце, уступају место тим новим господарима са севера. Медијанци и Персијанци појављају се место Еламита, и ариски персиски језик влада над тим царством све докле га ариски грчки не избаци из службене употребе.

Међутим, из године у годину рало врши свој посао. Сакупљају се жетве, грађевинари граде како им се поручује. Занатлије раде и долазе све до нових изума. Шири се наука о писању. Новости, коњ, кола са точковима и гвожђе, уводе се и постају део важног људског наслеђа. На мору и по пустињи повећава се количина људског промета, проширују се људски појмови и развија се знање. Местимично чини се по који корак у назад, какви покољи, каква куга; али, историја се као целина непрекидно проширује. Та нова просвећеност, која је пустила свој корен у пределу око оне две реке, израсла је кроз четири хиљаде година као што би израсло какво дрво, губећи сад једну грану, сад слишћено буром, али увек растући и започињући да наново расте. Мењала се владајућа раса; мењао се језик, али је развитак остао битно исти. И након четири хиљаде година ратници и освајачи још увек су срљали тамо амо кроз њу, не разумевајући је, док се она развијала, и док су људи за то време (до 330. год. пре Христа) дошли већ и до коња, гвожђа, азбуке, рачунања, новца, далеко разноврсније хране и тканина, далеко ширег познавања свега света но што је то било код Сумераца.

Време протекло од доба царства Саргона I па до победе Александра Великога над Вавилоном било је, да то нагласимо, као што је дуго време од Александра Великога до нашега доба. И пре времена Саргона I људи су били насељени по сумерској земљи, живели у организованој заједници

уредним земљорадничким животом, и то бар за исто толико дуго доба. Када се Ериду, Лагош, Ур, Изин и Ларса појављују у историји, за њима је већ бескрајна прошлост.

И писцу и читаоцу најтеже је да схвате смисао тих временских размака. Половину тока целокупне људске просвећености, као и кључеве свим њеним главним установама, треба потражити у доба пре Саргона I.

3.

Упоредо са старим почецима просвећености у Сумеру дешавало се слично и у Египту. Још је нерешено питање који је од та два почетка био старији или докле им је било заједничко порекло и да нису случајно пронишле једна из друге.

Историја нилске долине од почетка своје познате историје па до времена Александра Великога била је веома слична вавилонској историји. Али, док је Вавилон био отворен са сваке стране навали, Египат је био заштићен са запада пустињом, са истока пустињом и морем, а на југу је имао само црначке народе. Његова историја према томе је мање испрекидана најездама туђих раса но што је случај с историјом Асирије и Вавилона. И све до пред осми век пре Христа, када је пао под једну етиопску династију, када би се у његовој историји и појавио какав освајач, тај освајач је долазио преко суецког земљоуза из Азије.

Остаци каменога доба у Египту несигурна су датума. Међу њима има палеолитских као и неолитских остатака. Није сигурно да ли су неолитски пастири, чији су ти остаци, били непосредни преци познијих Египћана. У много чему су се они од својих следбеника сасвим разликовали. Сахрањивали су своје мртве; али, пре но што би их сахранили, исекли би им тела и очевидно јели неке делове. То су чинили, изгледа из неког осећања поштовања према покојнику. Како о томе вели Флајндерс Питри, »мртве су јели из почасти«. Можда су се преживели надали да ће тако задржати који остатак од оне снаге и врлине што је са њима ишчезла. Трагови сличних дивљачких обичаја нађени су и у другим могилама расејаним по западној Европи приликом ширења ариских народа, а такви су се обичаји распрострли и по црначкој Африци, где почињу да ишчезавају тек у данашње доба.

Око пет хиљада година или и раније пре Христа ишчезавају трагови тих примитивних народа, и на позорници се појављују први Египћани. Први народ је био на упоредно ниску ступњу културе и градио је колибе; познији је већ био просвећенији неолитски народ, зидао је зграде од опека и дрвета, место првобитних колиба, и употребљавао камен. Ускоро затим прећоше у бронзано доба. Служили су се писањем помоћу слика, које је било исто толико развијено као и садања азбука код Сумераца. Веровно је у горњи Египат провалио преко Адена из јужне Арабије неки свеж народ, који је веома споро надирао ка делти Нила. Др Валис Бад говори о њима као о »освајачима са Истока«. Али, њихови богови и њихови обичаји, као и њихово у сликама писање, били су у ствари много другачији од сумерских. Једна од најраније познатих божанских фигура јесте фигура божанског воденог коња, која је већ самим тим сасвим одређено афричка.

Нилска глина није онако фина и пластична као сумерска, те је Египћани нису ни употребљавали за писање. Ну, место тога почели су рано да се служе листовима од папирусове трске, од чијег је имена и настала садања реч »папир«. Асирци су се при писању служили каквим шиљком или тако изрезаним печатом, да оставља клинасте утиске; Египћани су опет писали четком, којој и дугујемо за далеко већи израз овог другог начина писања.

Широке црте египатске историје простије су но што је то случај у месопотамској историји. Давно већ ушло је у обичај да се египатски владари деле у низ династија, и када је говор о добима египатске историје, обично се помињу прва, четврта, четрнаеста и т. р. династија. Персијанци су после

СФИНКС

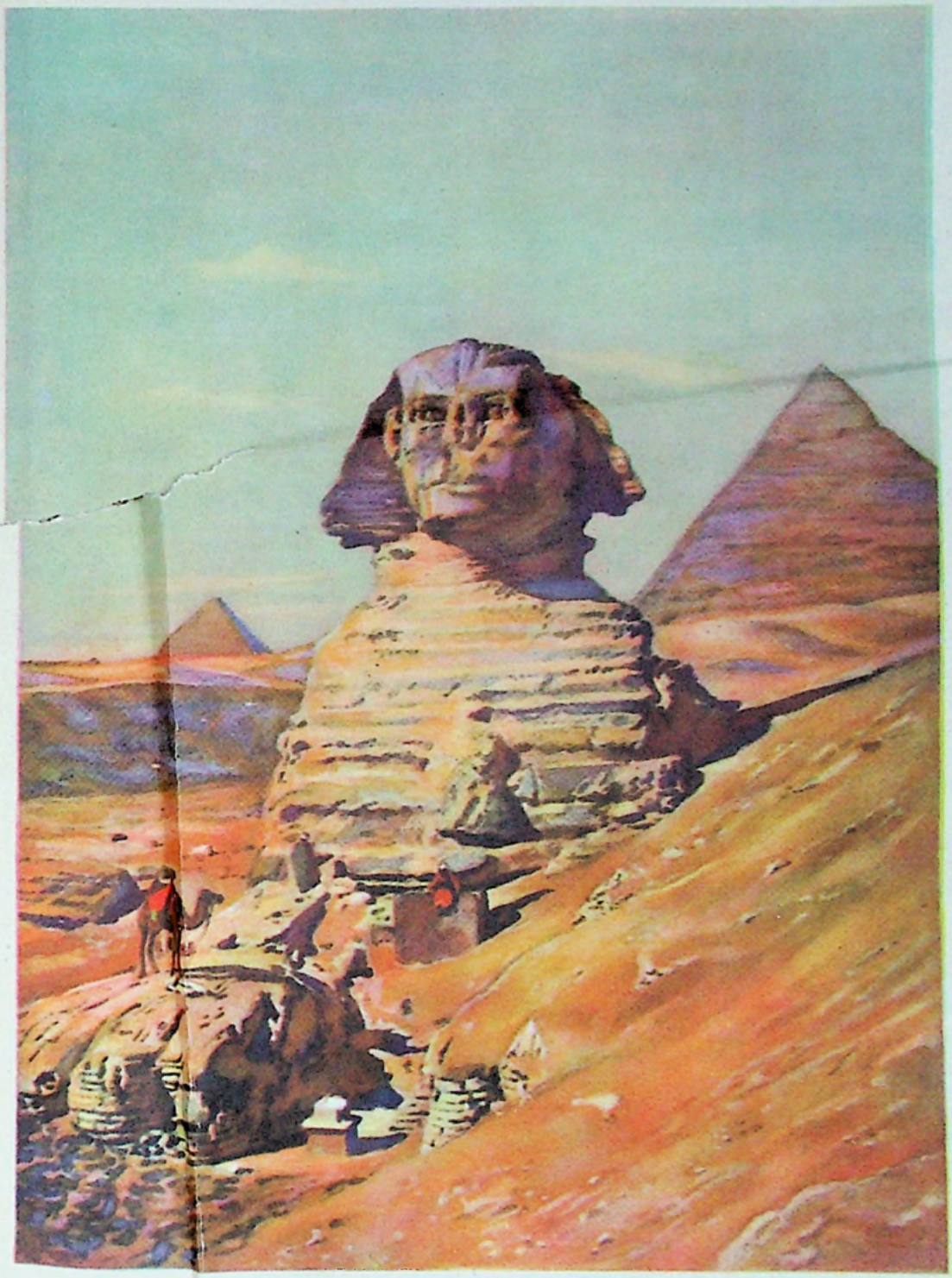

(Египат)

свог успостављања у Вавилону најзад победили Египћане. Кад је напослетку 332. године пре Христа Египат пао у руке Александру Великоме, завршила се и влада XXXI династије.

У тој другој историји од преко 4000 година, том много дужем времену но што је има од владе Александра Великога до садањег доба, могли бисмо навести сад извесне широке мене развића. Једна таква мена, која почиње са Менесовом консолидацијом северног и јужног краљевства и достиже врхунац у IV династији, била је позната као и »старо краљевство«. Ова IV династија обележава једно раздобље богатства и сјаја. Њени монарси били су обузети страшћу да сами себи подижу споменике како то никада ни пре ни после није било нити могло бити. Огромно масивне три пирамиде из Гизеха подигли су Кеопс (3733. године пре Христа), Кефрен и Мигерин. владари из те IV династије Велика Кеопсова пирамида висока је 150 метара, а стране су јој по 330 метара дуге. Израчунато је (каже Валис Бац) да она тежи 4.883.000 тона. Све то камење довукли су у главном људски мишићи до свога места. И те бесмислене и скоро неверовне надгробне гомиле подигнуте су у доба када је инжињерска наука била тек у повоју. Оне су кроз три дуге владавине толико исцрпле египатске изворе, да је земља остала као ратом опустошена.

Историја Египта од IV до XV династије историја је сукоба између наизменичних престоница и супарничких веза, историја деобе на више краљевстава и поновних уједињења. То је, тако рећи, једна унутарња историја. Њу често називају феудалним добом. Овде бисмо могли да поменемо само да је у дугу низу тадањих фараона Пепи II владао деведесет година, што је најдужа позната владавина у историји. Овај је оставио за собом мноштво записа по зидовима. Са Египтом се догодило најзад оно што се догађало тако често са просвећеностима из Месопотамије. Египат покорише номадски Семити, који засноваше »пастирску« династију Хиксос (XIV), да је домаћи Египћани најзад изагнају из земље. Та најезда догодила се веровно док је цветало још оно прво Вавилонско Царство, које је засновао Хамураби; али, још је веома непоуздано познат тачан однос у датумима између ранога Египта и Вавилона. Те је странце из земље истерао народни устанак тек после дуга ропства. Египатски дух била је у стању да уједини само мржња према странцима.

Након тога ослободилачкога рата (око 1600. године пре Христа) настао је у Египту велик период благостања, који, је познат као Ново Царство. Египат је постао велика и уједињена војничка држава, која је своје војске слала чак и до Еуфрата. Тако је започела најзад борба између египатске и вавилонско-асирске моћи. Те две велике државе као да су дотле биле више удаљене једна од друге, па нису ратовале; али, сада су саобраћајне везе међу људима дошле дотле да војске могу марширати од једнога речног слива до другог.

За једно време Египат је у томе сукобу имао преимућство. Тотомес III и Аменофис III из XVIII династије (у петнаестом веку пре Христа), владали су од Етиопије до Еуфрата. Та два краља издвајају се нарочито у египатској историји из разних разлога. Били су веома предузимљиви у подизању зграда и оставили су много споменика и натписа. Аменофис III засновао је Луксор и допринео много за Карнак. У Тел-ел-Амарни пронађена је маса писама из краљеве преписке са вавилонским, хититским и другим владаоцима, укључујући и оног Тушрату који је заузео Нениву. Она бацају читав сноп светлости на политичке и друштвене прилике тог посебног доба. О Аменофису IV имаћемо доцније да говоримо мало више, али на краљици Хатос, једној од најчуднијих и најспособнијих египатских владара, немамо простора да се овде дуже задржимо. Она је представљена на својим споменицима у мушком оделу и са дугом брадом, која је служила као неки знак мудрости.

Иза тога је наступило кратко раздобље сириске владавине над Егип-

том, а потом низови наизменичних династија, међу којима можемо забележити XIX чији је члан Рамзес II, велики градитељ храмова, који је владао шесет и седам година (око 1317. до 1250. пре Христа), и за кога неки мисле да је био онај Мојсијев фараон. Можемо забележити и XXII династију, чији је Шишак (око 930. пре Христа) оробио Соломонов Храм. Известан

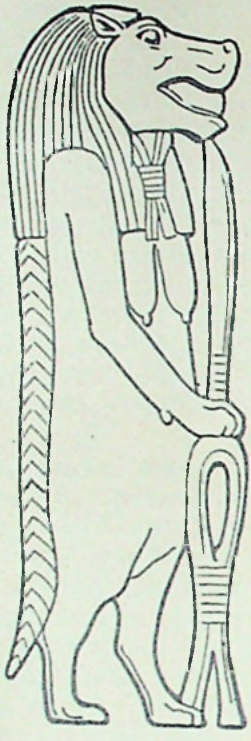

Богиња са ликом нилског коња.
(из првих почетака египатске културе).

етиопски освајач са горњега Нила засновао је XXV династију, једну страну династију, чија је влада престала 670. пре Христа, пре новог Асирског Царства што га створише Тиглат Пилесер III Саргон II и онај већ поменути Сенахериб. И тада је Вавилон први пут завладао Нилом.

Дани ма какве египатске премоћи над страним народима приближавали су се своме крају. Домаћа владавина се успоставила опет за једно време под Псаметикусом I из XXV династије, док је Неко II повратио за извесно време старе египатске поседе у Сирији све до Еуфрата, када су и Медијанци са Халдејцима нападали на Нињиву. А из тих задобивених крајева Небухаднезар II велики халдејски краљ, библиски Небухаднезар, после пада Нињиве и Асираца истерао је опет Нека II. Као што ћемо то доцније видети, Небухаднезар је тада Јевреје, који су били у савезу са Неком II, отерао у ропство у Вавилон.

Кад је у шестом веку пре Христа Халдеја потпала под Персијанце, дошао је ред и на Египат. Њега је доцније једна побуна начинила независним још за шесет година. Најзад 332. пре Христа поздравио је он добродошлицом као свог освајача Александра Великога, и од тада владају њиме странци, прво Грци, затим Римљани, онда редом Арапи, Турци и Британци, све до садање назови-независности. То је укратко историја Египта од свог почетка. Прво историја једног усамљивања, а затим све већег уплитања у послове других народа, уколико су знатније саобраћајне олакшице доводиле народе света у све то ближи међусобни додир.

4.

Историја Индије, коју сада треба овде испричати, још је простија но и ово неколико кратких редова о Египту. Дравидски народи у долини Ганга развијали су се упоредо и у истоме правцу у коме и сумерско и египатско друштво. У северној Индији пронађени су печати веома много слични печатима из Сумера. Али, питање је да ли су ране индиске заједнице икада доспеле до теко висока ступња друштвеног развића, до којег су дошли Сумер и рани Египат. За собом су оставили мало споменика и нису доспели никада до вештине писања. У то старо доба, чини се, у Индији није било никаквих завојевања од стране Семита.

Негде око Хамурабијева доба или и позније, једна грана номадских Аријаца, која је тада владала над северном Персијом і Авганистаном, продрла је у Индију кроз северо-западне пролазе. Они су стојали у блиску сродству са прецима Медијанаца и

Персијанаца. Њихов пут је представљао низ победа, док не преовладаше над свим мркијим становницима северне Индије, и не проширише своју управу и утицај над целим полуострвом. Али, под њима није никада дошло до каква уједињења све Индије. Њихова историја је историја ратоборних краљева и република.

После заузећа Вавилона, и у доба свога ширења, персиско царство распростро је своје границе и преко Инда. Доцније Александар Велики ишао је у свом походу чак и до границе оне пустиње што раздваја Пенџаб од

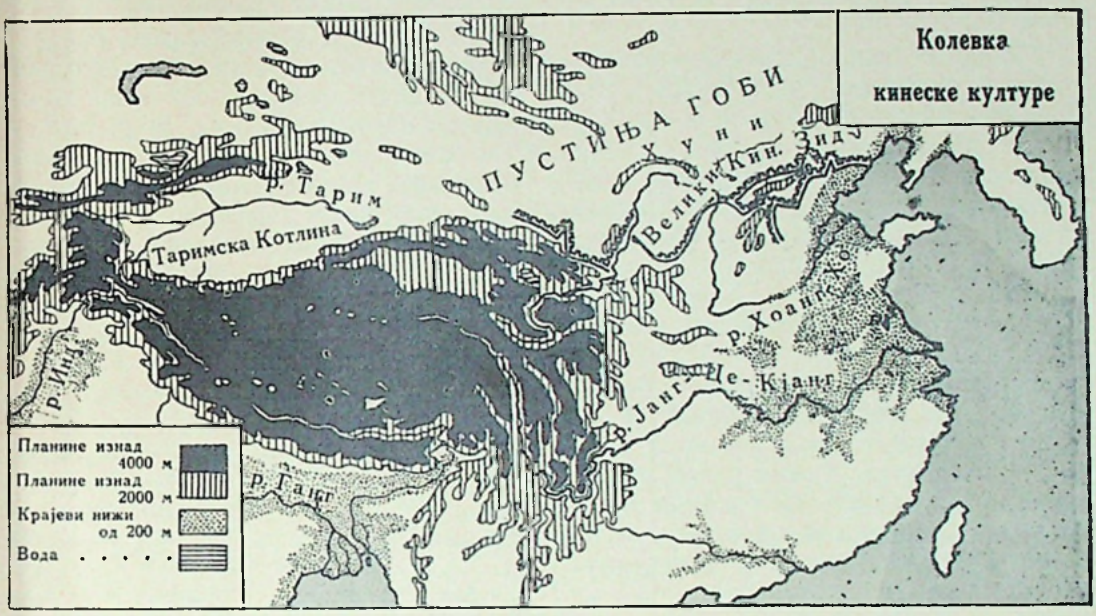

Гангове долине. И са тим простим подацима оставићемо за неко време историју Индије.

5.

У међувремену и док се у Индији и на месту где су се сусретале Азија, Африка и Европа развијао тај троструки систем просвећености белих људи, развијала се и ширила једна друга и сасвим другача просвећеност из тада плодне, но сада сухе и пусте долине Тарим, а и са падина планине Куен-лун, па се простирала у два правца, низ ток реке Хуанг-хо, и позније долином Јанг-це-кјанга. Мало је што за сада знамо из кинеске археологије. По разним крајевима те земље нађено је камено оруђе, а из ископина у Хонану и Манџурији знамо по нешто и о образованости каменога доба у томе делу света. Ондашњи људи не изгледа да су били много другачији од садањих становника из Северне Кине. Живели су по селима у гајили свиње. Употребљавали су камене секире и правоугаоне ножеве, а врхови стрела били су им од кремена, костију и шкољки. Умели су да преду и да праве земљано посуђе, које је у много случајева истоветно са њиховим данашњим посуђем. А независно од тих незнатних података, наше садање познавање те ране просвећености дошло је из још слабо испитане кинеске књижевности. Очевидно, та цивилизација била је још од свог почетка и непрекидно монголског типа. До иза доба Александра Великога мало је у њој трагова какова ариског или семитског, а још много мање хамитског утицаја. Сви ти утицаји до тога времена припадали су једном посве другом свету, свету одвојеном планинама, пустињама и дивљим номадским племенима. Кинези изгледа да су своју просвећеност створили само собом, или спонтано, без ичије помоћи, док новији писци мисле да је било између њих и старог Сумера извесних веза. У хо-

нанским ископинама појава једног нарочитог типа обојеног земљаног посуђа, које је слично грнчарији нађеној на неколико ранијих лежишта из средње и западне Азије и источне Европе, наговештава могућност једног таква културног додира. Разуме се да су се обоје, и Кина и Сумер, уздигли изнад оне основне скоро по свем свету распростртe ране неолитске образованости; само што су таримска долина и доњи Еуфрат огромним пустињским и планинским препрекама толико раздвојени да искључују сваку помисао о каквој сеоби или размени међу тим народима, када су се они једном усредсредили.

Можда се какво кретање образованости са севера сусрело са каквим сличним кретањем са југа. Мада је кинеска просвећеност посве монголска, ипак не значи да су јој једини они њени корени који се налазе на северу. А ако се та просвећеност зачела први пут у таримској долини, онда она није друкша него остале просвећености (укључујући ту мексиканску и перувијанску), настале из хелиолитске образованости. Ми Европљани познајемо још веома слабо етнологију и преисторију јужне Кине. Кинези су измешани тамо са таквим њима сличним народима, као што су Сијамци и Бурмези, и изгледа као да се они ту додирују и са дравидским народима и Малајцима.

По кинеским изворима опет сасвим је јасно да су постојала два почетка њихове просвећености, и на југу и на северу, и да је она кинеска просвећеност што се у историји појављује на две хиљаде година пре Христа плод једног дугог низа сукоба, уплитања и мешања између јужне и северне образованости, од којих је јужна можда била и ранија и развијенија. Могућно је да су јужни Кинези према северним одиграли ону улогу коју су Хамити или Сумерци играли према ариским и семитским народима са запада, или коју су дравидски староседеоци играли у Индији према Аријанима. Међу њима су се налазили можда први земљорадници и први градиоци храмова. Само што се из те занимљиве преисториске главе за сада зна тако мало да се овде на њој не можемо задржавати дуже.

Главни туђинци који се помињу у раним кинеским летописима, били су уралско-алтајски народ са североисточне границе, Хуни, против којих су ратовали извесни од њихових ранијих царева

Кинеску историју европски научници још слабо познају. Нарочито су недовољни наши подаци о њеним раним изворима. Од око 2700 па до 2400 година пре Христа владало је у Кини пет царева, који изгледа да беху нека скоро неверовно узорна бића.

Иза тих пет првих царева следују низови династија, о којима су подаци све тачнији и убедљивији уколико су оне од скорије датума. Кина има да нам прича једну историју пограничних ратова и озбиљнијих борби између насељених становника и номада. Кина је, да овим започнемо, била као и Сумер и Египат, земља градских држава. Облик владавине састојао се најпре из владавине многобројних краљева. Под једним царем после посташе они доста невезано феудални, исто као што је било то и код Египћана. Затим је позније, слично Египћанима, дошло до централисаног царства. Као две највеће династије из феудалног периода помињу се Шанг (1750. до 1125. пре Христа) и Чо (1125. до 250 пре Христа). Бронзано посуђе из доба ових ранијих династија, лепо и сјајно, са својим нарочитим стилом, постоји још. Не може бити сумње да је тамо владала једна висока образованост још и пре времена Шанг-династије.

Позније историчари Египта и Кине, можда због симетрије, говорили су о ранијим ме́нама њихове народне историје, као да су се догађале под разним династијама које су биле сличне онима из позније царстава, па и под таквим раним »царевима« као што је то био Менес (у Египту) и као што су првих пет царева (у Кини). Код ранијих династија може се видети много мање централизаторских моћи но код позније. Једно онакво јединство какво је у Кини постојало под Шанг-

династијом пре је било једно верско но једно прâво политичко јединство. »Син Неба« приносио је жртве за све Кинезе. Постојало је једно заједничко писмо, заједничка просвећеност, и у Хунима заједнички непријатељ са северо-западних граница.

Последњи члан династије Шанг био је суров неразуман владалац, који је спалио сам себе жива у својој палати (1125. пре Христа) после одлучног пораза што му га нанесе Ву-Ванг, оснивач династије Чо. Ву-Ванга су том приликом, поред народне побуне, потпомагала и југо-западна племена.

Под Чо-царевима Кина је била за једно време слабо уједињена. Онако исто слабо уједињена као што је то био случај и са Хришћанством у средњем веку под папама. На место династије Шанг, сада су Чо цареви постали традиционални врховни свештеници у земљи, присвајајући извесно право врховног надзора. Али, те лабаве везе, засноване нá обичајима и осећањима, и које одржаваху царство на окупу, изгубиле су постепено своју власт над људима. Хунски народи са севера и са запада усвојили су кинеску просвећеност, али не и смисао за њено јединство; а феудални кнезови стали су да се сматрају независним.

У своме делу *Кина и Лига Народа,* Лианг Чи-Чао, један од кинеских представника на Парискоj Конференцији 1919., тврди да је између осмог и четвртог века пре Христа у Хуанг-хо и Јанг-це долинама постојало мање но пет до шест хиљада малих државица са око дванаест моћних држава које су над њима владале. Земља је патила од непрекидних ратова (»век конфузије«). У шестом веку пре Христа велике непријатељске силе биле су Ц-и и Ц-ин, као северне Хуанг-хо државе, и Ч-у, која је представљала знатну силу у Јанг-це долини. Конфедерација против Ч-у дала је повод за једну лигу која је одржавала мир кроз сто година. Та лига је покорила и укључила у себе и Ч-у, те начинила општи уговор о разоружању. Тако се створио темељ новом мирољубивом царству.

За гвожђе се у Кини сазнало у неко непознато доба, али се гвоздено оружје почело опште употребљавати тек око 500 година пре Христа, то јест на двеста, триста и више година пошто је већ ушло у употребу у Асирији, Египту и Европи. И гвожђе су у Кину донели веровно са севера Хуни.

Краљеви Ц-ина изагнали су последње чланове династије Чо. Они су се дочепали и светих жртвених бронзаних троножаца, те су тако били у могућности да преузму на себе и царске дужности при приношењу жртава небу. На тај начин успоставила се династија Ц-ин. И она је владала далеко снажније и стварније но икоја пре ње.

За владавину Ши-Хуанг-ти-а (што значи »први универзални цар«) из ове династије сматра се обично да је њом обележен крај феудалне и подељене Кине. Изгледа да је на истоку одиграо онакву уједињујућу улогу какву је Александар Велики могао да одигра на западу. Али, он је живео дуже, и оно јединство што га је он створио било је трајно, док се, као што ћемо то већ испричати, царство Александра Великога по његовој смрти распало. Ши-Хуанг-ти је, поред осталих својих напора у правцу заједничког рада, организовао и грађење великог Кинеског Зида против Хуна. Само, одмах после његове владавине почео је грађански рат, који се завршио успостављањем династије Хан.

Под том династијом Хан развило се царство изван својих првобитних речних долина, Хуни су били стварно обуздани, и Кинези почеше надирати на запад, док најзад не почеше сазнавати како постоје просвећене расе и друкше просвећености но што је њихова.

Око 100 година пре Христа кинеска моћ проширила се преко Тибета до у западни Туркестан. Помоћу каравана од камила, Кинези су трговали са Персијом и са западним светом. Толико ће за сад морати да буде довољно за наш осврт на Кину. А позније ћемо се вратити на одређеније одлике њене просвећености.

6.

А шта се догађало по осталим деловима света кроз те хиљаде година, док је човек прелазио корак по корак из варваризма хелиолитске образованости ка просвећености у средиштима старога света? Северно од тих средишта, од Рајне до Тихог Океана, северњачки и монголски народи, као што смо већ рекли, такође су учили како да употребљавају метале. Али, док су се просвећености тако усредсређивале, људи са великих равница стицали су навику за сеобу, те се развијали са ступња једног спорог луталачког живота ка потпуном сезонском номадизму.

Јужно од цивилизоване зоне Црнци су по централној и јужној Африци напредовали спорије, и то, како се чини, пре под утицјем најезда белих племена, која су, долазећи из средоземних области, преносила поступно собом обделавање земљишта са употребом метала. Та племена допрла су до Црнаца са две стране: једни преко Сахаре на запад као Берберн, Туарегн и слични, који ће се измешати после са Црнцима и створити такве лажнобеле расе као што су Фуласи; а други уз Нил, где Баганди (гандиски народ) из Уганде, на пример, можда у себи садрже по неки састојак далеког белог порекла. Афричке шуме су биле тада гушће, и простирале се на исток и север од горњега Нила.

По острвима Источне Индије, пре три хиљаде година, биле су веровно расуто настањене залутале групице палеолитских Аустралоида, који су долутали до тамо у оне незапамћене векове, када је једна скоро јединствена копнена веза постојала од Источне Индије па све до Аустралије. У Океанији су осрва била још ненасељена. До ширења хелиолитских народа по тихоокеанским острвима, и то помоћу за море погодних кеноа, дошло је много позније у човековој историји, а најраније на хиљаду година пре Христа. А још позније су дошли на Мадагаскар. Лепота Новога Зеланда узалуд је чекала на људе. Највиша жива бића на њему беху *моа,* једна велика ноју слична а сада изумрла тица, и мала *киви,* у које су тек најосновнији зачеци крила, а пера су јој слична чекињастој длаци.

Једна група монголоидских племена у северној Америци била је сада посве одсечена од старога света. Ова су се ширила лагано на југ, ловећи безбројне бисоне са равница. Код њих се сасвим из основа учило новој земљорадњи основаној на кукурузу, док су у Јужној Америци имали ради својих потреба да укроте ламу, и да у Мексику, Јукатану и Перу саграде три посебне просвећености засебна и занимљива типа.

Када људи допреше до јужног краја Америке, тамо су постојали још гигантски лењивац *(megatherium)* и гигантски пасанац *(glyptodon).*

Те америчке примитивне просвећености могу нам бити од велике помоћи за разумеваше људског развијања. Све док их не уништише европски проналазачи на крају петнаестога века иза Христа, оне су чувале исте појмове и начине што су ишчезли из искуства старога света на пет до шест хиљада година пре Христа. Нису били још дошли до свог гвозденог доба, металургија им је била најпростије врсте, а своје основне метале, бакар и злато, налазили су у природном стању. На високу ступњу било је у њих каменорество, грнчарија и плетиво, а били су и необично вешти фарбари. Као и код давно несталих примитивних цивилизација из старога света, и код ових заједница могла се видети блиска веза између приношења људских жртава и разних послова у доба сејања и жетве. Само док су у староме свету те првобитне идеје биле блаже и мењане многим другим, у Америци су достигле висок ступањ. У верским украсима њиховим змија је била главни симбол. Те америчке просвећености изгледа да су се развијале битно у земљама које су стезали свештеници, а њихове ратне поглавице и мирнодопски вођи стојали су под строгом управом законских одредаба и протумачених знамења.

Свештеници су им астрономску науку усавршили до висока ступња

тачности. Они су познавали своју годину далеко боље од Вавилонаца. У јукатанској цивилизацији развила се и нека врста писања најпословније врсте, тако звана азбука Маја. Уколико смо били у стању да је досад одгонетнемо, њом се служило за одржавање једног тачног и сложеног календара, око којег су трошили свештеници своју умну снагу. Уметност код Маја-просвећености била је нарочито добро развијена. Неке од простијих перуанских скулптура подсећају нас на сумерске радове, али нам Маја-градиво не личи на шта што је икада стари свет створио. Оно се уздиже у свом начину обраде до велике лепоте. Нешто најсличније томе градиву мада не баш блиско, могло би се наћи у извесним јужно-индиским резбаријама. Оно нас зачуђава својом великом пластичком моћи и својом савршеношћу у нацрту; али, у исти мах и збуњује својом чудноватошћу или гротескношћу, и неком врстом безумне заплетености и уобичајености. Многи од мајанских записа пре личе на цртеже слабоумних по европским лудницама, но на икакав други производ старога света. Као да се мајански ум развијао у неком другом правцу, а не као ум старога света, па дошао до другачег слагања мисли, и као да заиста, према схватањима старога света, и није био уопште јако трезвен ум.

Да се заблуделе америчке просвећености доведу у везу са идејом опште душевне помућености, даје повод сама њихова бесомучност у проспипању људске крви. Ацтечка (мексиканска) просвећеност проливала је крв, и приносило се људских жртава на хиљаде годишње. Мозговима и животима њихових чудних свештеника владао је чин распоравања живих жртава, чупање још живог срца. Јавни живот и сезонске свечаности, све се обртало око те фантастично страховите фикс-идеје.

Мајанска азбука се не само резала на камену, већ се њом сликало и писало по кожама. Ти рукописи обојени су светлим бојама, и имају неку чудну сличност са обојеним сликама из јевтиних новина за децу, какве сада продају по Европи и Америци. И ту се појављују једне исте фигуре са варијацијама, као да се прича нека приповетка. У Перуанској је зачетак писмености био потиснут неким чудним и сложеним начином за одржавање података помоћу чворова привезаних на врпце различитих боја и облика. Вели се да су се на тај начин могли саопштавати чак и закони и наредбе. То се називало *квипус*. Мада квипус може још да се наиђе по музејима, вештина за његово тумачење је сасвим изгубљена.

Кинеска историја, као што нас извештава Л. Ј. Чен, тврди да се сличан начин бележења помоћу чворова употребљавао и у Кини пре но што је тамо пронађена азбука. Перуанци су пронашли и како да праве мапе и употребљују рачунаљке.

Када су Шпањолци дошли у Америку, Мексиканци нису знали ништа за Перуанце, као ни Перуанци за Мексиканце. Ако је међу њима и било раније икаквих веза, биле су изгубљене и заборављене. Мексиканци нису никада чули за кромпир, који је био главно перуанско јело. На 5000 година пре Христа Сумерци и Египћани вероватно да су знали тако исто мало једни за друге. Америка је стварно била око 6000 година заостала иза старог света.

ГЛАВА XV.

ПОМОРЦИ И ТРГОВЦИ.

1. Најраније лађе и поморци. — 2. Егејски градови пре историског доба. 3. Прва истраживачка путовања. — 4. Рани трговци. — 5. Рани путници.

1.

Прве чунове направили су насељеници око река и језера још на свом неолитском ступњу образованости. Испрва је то било само обично пловно дрво, које би људи употребљавали као помоћ уз још неусавршено пливање, Затим је дошло издубено дрво,

а потом и грађење бродова напоредо са развитком алата и примитивног дрводељства. Људи из Египта и Месопотамије разрадили су и један примитиван тип бродова исплетених од прућа и обложених смолином. Тако нешто био је и онај »ковчег од рогоза«, у који је сакрила мајка Мојсија.

Слична врста бродова појавила се на тај начин, што су коже и машине разапињане на костур од врбовог прућа. На западној ирској обали употребљавају чак и данас чунове од кравље коже и врбовог прућа (»кораклн«), јер тамо има доста стоке а оскудица је у великом дрвећу. Употребљавају их још и на Еуфрату, као и на Тои, у Јужном Уелсу. У Аљасци се исто тако налазе чамци тог старог типа, и људи би на њима прелазили из Америке у Сибир. Надуване коже појавиле су се можда још и пре »кораклa«, којима се служе још и данас на Еуфрату и на Горњем Гангу. По долинама око великих река, чамци су морали још врло рано постати важна саобраћајна средства, па би била оправдана претпоставка да су се у каквом чуну прилично погодном за море људи са ушћа тих великих река упустили први пут на тада безмерно и пусто море.

Први покушаји појавили су се несумњиво у рибарењу, када су се људи по лагунима и по малим заливима учили основним елементима морепловства. Са бродовима се пловило можда и по оним левантинским језерима, пре но што се удубина Средоземног Мора напунила водом из Атлантског Океана. Кеное представља битан део хелиолитске образованости, и са њом се померао ка топлијим водама из Средоземнога Мора, док најзад није доспео и до Америке. На Еуфрату и на Тигру, кад су се те две реке на 7000 година пре Христа уливале засебним ушћима у Персиски Залив, постојали су не само кенои, већ и сумерски чамци и лађе.

Сумерски град Ериду, који се тада налазио на врх Персиског Залива (сада га од њега одваја двеста тридесет и пет километара алувиума), имао је по мору већ своје лађе. А на источном крају Средоземнога Мора наилазимо такође доказе за потпуно развијен поморски живот пре шест хиљада година. У то доба било је можда већ кеноа и по морима и међу острвима ближим Источној Индији. Има слика из преднастиског и неолитског доба у Египту, на којима се виде прилично велике лађе са Нила. које су могле чак и слонове да превозе.

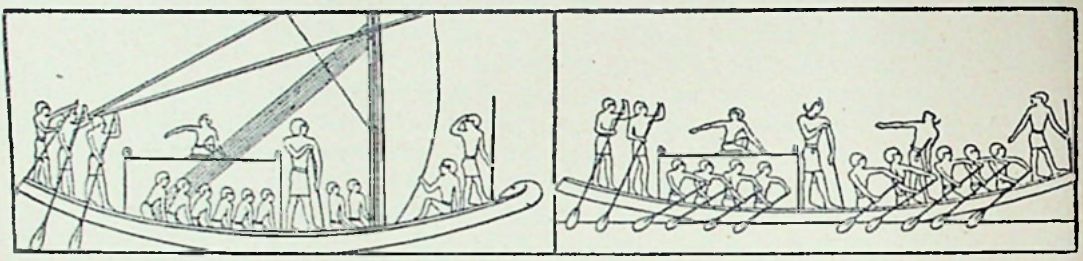

Бродови на Нилу (око 2000. године пре Христа).

Поморци су морали веома брзо да се увере о нарочитој слободи и могућностима, које им је лађа пружала. Њом су могли да плове од острва до острва. Никакав краљ ни поглавица није био у стању да прогони са и мало сигурности какав чун или лађу; а сваки заповедник брода био је самосталан краљ. Морепловци увидеше да им је лако угнездити се по острвима. Ту су могли да себи створе луку, да се баве извесном земљорадњом и риболовом; а струка и главно занимање било им је, разуме се, прекоморско путовање. У већини случајева то није било трговачко путовање, већ много чешће гусарски испад. Уколико људе познајемо, морамо закључити да су први морнари

пљачкали где год се то могло, а трговали кад се морало.

Пошто се бродарство старога света развијало упоредо по топлим и мирним водама источног Средоземног Мора, по Црвеном Мору, Персиском Заливу и западном рогу Индиског, Океана, задржало је за све време извесне одлике по којима се за последње четири стотине година знатно разликује од океанских једрењача, са оним њиховим пространим једрима. »Средоземно Море је такво, — каже г. Тор, — да у њему може каква једрилица лежати данима непомично, чују две руке које су обухватале весла у ставу веслања, а јероглифи су створени у најранијим вековима. Поменути положај у веслању престао је да се употребљује веровно још и раније (2500 год. пре Христа), мада још сликају онако на споменицима из тога доба. По споменицима из 1250. г. пре Христа веслачи су представљени сасвим јасно како веслају са лицем према крми, мада весла држе тако као да веслају у обратном ставу, а што је, изгледа, због тога, што су египатски уметници механично употребљавали онај јероглифски обрт на који

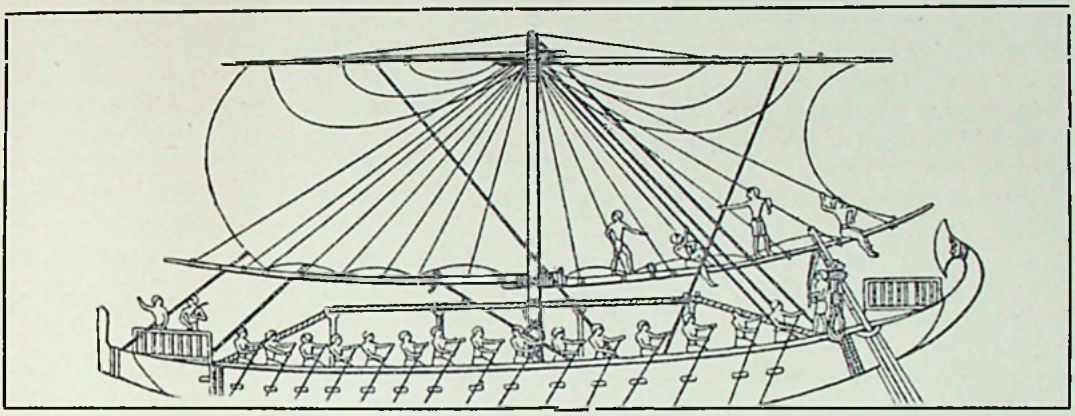

Египатски брод на Црвеном мору (око 1350 година пре Христа).

док брод са веслима врло лако прелази преко мирних вода. Обале и острва су на све стране при руци, како се у случају буре може међу њима потражити заклон. Према томе, у том мору весла су постала главно оруђе за бродарење, док је уређивање весала при грађењу бродова било главно питање. И док су над западном Европом превлађивали средоземски народи, лађе јужног типа грађене су и по северним обалама, где је било довољно ветра за једра и где од весла не би било помоћи на таласима који су тамо несавладиво велики.

»Вештина веслања може да се запази први пут на Нилу. Чамци са веслима могу да се виде и по првим насликаним египатским споменицима, где једни веслају лица окренута кљуну, док други опет веслају лица према крми. Веслање је вероватно вршено још и раније. Јероглифско *чен* означим је рука навикла. По тим рељефима види се на бродовима са Нила по двадесет веслача, а на лађама из Црвенога Мора по тридесет. У ранијим рељефима тај број се знатно мењао, зависећи можда од простора на уметникову расположењу.«

Народи аријског говора појавили су се на мору доцније. Најраније лађе по морима биле су сумерске и хамитске; а одмах за овим пионирима следоваше и семитски народи. Феничани, семитски народ, успоставили су дуж источнога краја Средоземног Мора низ независних приморских градова, међу којима су Акр, Тир и Сидон били најглавнији. Доцније су проширили своја путовања и на запад, те основали Картагину и Утику у Северној Африци. Можда је феничких бродића по Средоземном Мору било још на 2000 година пре Христа. И Тир и Сидон налазили су се најпре на острвима,

где су лако могли да се бране од напада.

Али, пре но што бисмо прешли на поморске подвиге ове велике морнарске расе, мора да се забележи једно веома важно и занимљиво гнездо помораца, чији су остаци откривени на Криту.

2.

Ови први Крићани били су од расе сличне шпанским и западно-европским Иберјанима, као и мрко-белим људима из Мале Азије и Северне Африке. Њихов језик није познат. Та раса је постојала не само на Криту, већ и на Кипру, у Грчкој, Малој Азији, на Сицилији и у јужној Италији.

Кроз дуге векове, и пре још но што су се белолики северњачки Грци проширили на југ кроз Македонију, били су просвећен народ. На Криту су нађене у Кносу највеличанственије рушевине и остаци. Према њима би Кнос би могао да баци у засенак све остале насеобине. Ну, мада је Кнос главни град те егејске просвећености, не треба пренебрегнути да су Јегејци на врхунцу своје моћи имали и многе друге градове и широк опсег утицаја.

Неолитски остаци из Кноса стари су, ако не више, бар колико прединастиски остаци у Египту. Бронзани век започео је на Криту у исти мах као и у Египту. Сер Флајндерс Питри је нашао у Египту судове које приписује првој династији, и за које изјављује да су увезени са Крита. На Криту су опет нађени камени судови, амајлије и печати, који потврђују да је било веза са нилском долином чак и пре историских династија. Нађено је камено посуђе са облицима карактеристичним по IV династију (која је градила пирамиде), а не може бити сумње да је живахна трговачка веза одржавана између Египта и Крита у доба XII династије. Тако је то трајало све до на 1000 година пре Христа. Јасно је да је та острвска просвећеност која се појавила на критском земљишту стара бар колико и египатска, и да се на море пустила већ веома рано, на око 4000 година пре Христа, пре но што су на историску позорницу ступили било Семити било Аријанци.

Велики дани Крита нису наступили тако рано. Тек на око 2500 година пре Христа изгледа да се Крит ујединио под једним владарем. Тада је ту почело једно време благостања и мира којем није било равна у историји старога света. Обезбеђени од најезде, живећи у дивној клими, тргујући са сваком просвећеном заједницом на свету, Крићани су могли да развију на миру све вештине и пријатности у животу.

Тај Кнос и није био толико град, колико пространа палата за краља и његов народ. Није био чак ни утврђен. Краљеви су се, изгледа, увек звали Минос, као што су се краљеви Египта називали Фараонима. По разним грчким легендама налази се краљ из Кноса као Краљ Минос, који живи у Лавиринту и тамо држи страшно чудовиште, полу-човека и полу-бика, Минотаура, за чију је храну ударно на Атињане данак у младићима и девојкама. Те приче су саставни део грчке књижевности, и биле су познате од увек; али, ископине у Кносу тек за задњих неколико десетина откриле су колико су те легенде близу стварности. Критски Лавиринт био је величанствена зграда, савршена и раскошна као ниједна друга у староме свету. У њему напазимо на водене цеви, на купатила и сличне угодности, какве су се сматрале до сад последњим савршенствима данашњег живота.

Земљано посуђе, ткачке израђевине, вајарство и сликарство код овог народа, па њихови радови од драгог камења и слонове кости, рад у металу и мозаику, толико су лепи, да не би уступили пред ичим другим од те врсте што је израђено до сад у човечанству. Тај народ је волео много свечаности и позориште. Нарочито је био обузет великом страшћу за борбе са биковима и гимнастичке забаве. Женско одело им је било по своме стилу чудно »викторијанско«. Жене су им носиле мидере и набране ха-

љине. А располагали су и једним писмом које није још одгонетнуто.

Данас се донекле уобичајило да се о тим успесима старих Крићана говори као о неком чуду, као да је то народ невероватних уметничких подобности, који је живео у праскозорје просвећености. Али, доба њихове величине пада давно већ иза тога праскозорја, чак на 2000 година пре Христа. Требало им је много векова да допру до свог врхунца у уметности и занатима. Ни њихова уметност, као ни њихова раскош, нису тако велико чудо, ако се помисли да су они кроз 3000 година били обезбеђени од на-

Најзад код тих Крићана наступиле су извесне промене у животним околностима. По морима су стали да се појављују са својим моћним морнарицама и други народи, Грци и Феничани. Ми не знамо шта је све довело до пропасти и ко је њу проузроковао. Негде око 1400 године пре Христа би Кнос опљачкан и попаљен. Мада се живот после тога на Криту одржавао прилично повољно још за нека четири века, дошао је на 1000 година пре Христа, то јест у доба асирске премоћи на Истоку, последњи удар Палата у Кносу би тада разорена и више никад ни наново саграђена ни



Јегејска цивилизација

језда и да су за хиљаду година живели у прâвом миру. Из века у век могли су се њихови рукотворци усавршавати у својој вештини, а људи и жене стицати све утанчанији укус. И људи ма које расе, за дуже времена овако обезбеђени, могли би да развију много смисла за уметничку лепоту. Све су расе уметничке, кад им се да могућност. По грчкој легенди, покушао је у Криту Дедал да начини прву машину за летење. Дедал (мудар проналазач) представљао је као неку врсту стручњачког скупа механичких вештина. Занимљиво би било да се упустимо у претпоставке колико би стварности отприлике могло да је иза легенде о воштаним крилима, која су се истопила и у море утопила сина му Икара.

насељена. Могућно је то било дело варварских Грка, тих група племена са севера, тих придошлица на Средоземно Море, који су говорили аријански, и који су збрисали можда Кнос, као што су збрисали и Троју Легенда о Тезеју прича нам о једном таквом нападу. Помоћу Ариадне, Миносове ћерке, Тезеј је ушао у лавиринт (под којим се вероватно замишљала палата Кнос), и тамо убио Минотаура.

Илијада каже сасвим јасно да је Троја пропала стога што су Тројанци крали грчке жене. Савремени писци, са данашњим појмовима, покушали су извести као да су Грци на Троју напали да би себи обезбедили трговински пут за Колхис, или пак ради такве неке препредене трговинске користи.

Ако је то тако, онда су доиста творци Илијаде скрили врло вешто побуде својих ћуди. Само што је таман толико разумно када се овако говори, као и када би се казало да су Омирови Грци отишли у рат са Тројанцима, да далеко унапред обезбеде једну станицу за багдадску железницу. Омирови Грци били су један здрав и варварски аријански народ, са оскудним појмовима о трговини и »трговачким путевима«. Они су отишли у рат са Тројанцима јер им је досадила већ и сувише та крађа жена. Из легенде о Миносу и према подацима из остатака у Кносу, сасвим је јасно да су Крићани отимали и крали младиће и девојке било за робље, било за борце са биковима, за атлете, или можда и ради жртвовања. Са Египћанима су се налазили у пристојним трговачким везама, а могућно је да нису увиђали како се развија све већа снага у грчких варвара, са којима су »трговали« насилнички, те отуд и навукли на себе мач и огањ.

Други један народ који се појавио на мору још раније од Грка, били су Феничани. Они су били велики поморци, јер су били велики трговци. Њихова насеобина Картагина (коју је основао Тир на више од 800 година пре Христа) постала је најзад већа но и један од старијих феничких градова. Сидон и Тир већ и пре од 1500 година пре Христа имали су своја насеља по афричкој обали.

Картагина је била исто тако неприступна асирским и вавилонским четама. Благодарећи дугој опсади Небухаднезара II око Тира, постала је највећа поморска сила какву је свет икад дотле видео. Она је присвајала западно Средоземно Море за себе, и заробљивала би сваку лађу које би се могла дочепати западно од Сардиније. Римски писци окривљују је за велика зверства. Она је ратовала са Грцима због Сицилије, а позније је (у другом веку пре Христа) ратовала и са Римљанима. Александар Велики спремао је планове како да је покори; али, као што ћемо то рећи доцније, он је умро пре но што је могао да их оствари.

3.

На своме врхунцу Картагина је располагала милионом становника, дотле вероватно нечувеним бројем. То становништво било је већином индустриско. Њене тканине биле су познате широм целога света. Исто као и своју поморску, одржавала је и знатну копнену трговину са средњом Африком.

Овде бисмо могли приметити да у Африци све до персиске победе над Египтом није било домаћих камила. По свему изгеда да је камила као теглећа стока уведена у северну Африку тек после арапске најезде у седмоме веку после Христа. Стога је пут преко пустиње био много тежи. Али, на пре 3000 до 2000 година пустиња Сахара није била толико сува и неплодна као данас. Према урезима по стенама могли бисмо створити теорију да се пустиња од оазе до оазе прелазила на воловима и воловским колима, а можда и на коњима и магарцима.

Положена овако између афричке позадине и мора, Картагина је продавала свима народима око Средоземнога Мора црначко робље, слонову кост, метале, драго камење и слично. Обрађивала је шпанске мајдане бакра. Њене лађе излазиле су чак и на Атлантик, те су бродиле на север дуж португалске и шпанске обале све до Каситерида (острва Сили или Корнуола, у Енглеској), да отуд донесу цинк.

Ханон је око 520. године пре Христа начинио једно путовање које се сматра још увек као једно најзначајније светско путовање. Тај Ханон (ако бисмо могли да верујемо сачуваном грчком преводу његова извештаја под насловом *Ханоново пловљење)* пошао је афричком обалом јужно од Гибралтарског Мореуза чак до границе од Либерије. Имао је шест великих лађа. Главни му је задатак био да оснује или утврди извесне картагинске станице на мароканској обали. Потом се упутио на југ, па је засновао насеље у Рио де Оро. Оставивши за собом Сенегалску Реку отпловио је даље. За седам дана путници су прешли преко Гамбије. Најзад су се искрцали на једно острво. Само што су га

напустили у паници, јер ма да је дан био пун тишине тропских шума, ноћу су се чули звуци од фрула, добоша и гонгова, док се небо зацрвенило од пламена са запаљених шипрага. Кроз сав остатак њихова путовања обала поред које су пролазили била је у грдном пламену од запаљених шума. Са брегова су се сливале читаве ватрене реке, док се не диже најзад пламен тако високо да је скоро додиривао небо. После три дана приспеше на једно острво где се налазило једно језеро (Острво Шербро). А у томе језеру стојало је опет једно друго острво (Меколијево Острво), и на њему су се налазили дивљи и длакави људи и жене, »које су тумачи називали горилама«.

Пошто су ухватили неколико женки од тих »горила«, а што вероватно беху шимпанзои, Картагињани кретоше натраг и положише најзад у Јунонину храму само коже од својих заробљеника, јер су се они на њиховој палуби показали као неверовно дивљачни гости.

Херодот прича о једном још чуднијем феничком поморском путовању, у које се дуго сумњало, док се сада потврђује неким археолошким подацима. Ту Херодот каже како је фараон Неко из XXVI династије наложио извесним Феничанима да оплове Африку, и да су се они, полазећи из Суецког Залива на југ, заиста најзад и повратили ка Ниловој делти преко Средоземног Мора. Скоро три године им је требало да тај свој пут доврше. Сваке године искрцавали би се, засејали жито и сачекали жетву, па тек потом настављали пут.

4.

Велики фенички трговачки градови најизразитија су рана појава оног нарочитог духа за трговину и размењивање, који су семитски народи дали човечанству као свој прилог. Док су се фенички семитски народи ширили по мору, Арамејци, један други њима сличан семитски народ, о чијем смо зуазећу Дамаска већ говорили, развијали су по арапским и персиским пустињама караванске путеве, те у западној Азији постајали главни трговачки народ. Раније је постојала и једна развијена поморска трговина из Црвенога Мора у Персискога Залива ка југу. У јужној Африци нађене су недавно по стенама старе бушманске слике, које су по свом стилу и начину обраде јако сличне сликама палеолитских људи из источне Шпаније, где се виде бели људи, како носе на глави нешто веома слично асирском накиту.

Семитски народи, просвећени пре ариских народа, показивали су и пре као и данас далеко већи смисао за каквоћу и количину трговачке робе него Аријанци. Развитак азбуке треба да се припише њиховој потреби да бележе на неки начин своје рачуне, док им тако исто треба да се припише највећим делом и напредовање у рачунању. Наше бројке су арапског порекла; а наша рачуница и алгебра битно су семитске науке.

Могли бисмо истакнути да су семитски народи остали све до данас један *рачунски народ,* јак у своме смислу за протувредност и накнаду. Све јеврејско морално учење прожето је таквим појмовима. »Којом мером мерите, њом ће вам бити и одмерено«. У уобразиљама других раса и народа стварали су се разнолики, ћудљиви и сјајни богови, а тек први трговачки Семити почели су да замишљају бога као праведно пословно биће, чија ће



Крићанска статуица од иловаче.

се обећања одржати, који неће изневерити најбеднијег повериоца, и који ће повући на одговорност за сваки незаконити чин.

Трговина старога света пре шестог или седмог века пре Христа, водила се скоро потпуно разменом. У то доба вересија и кован новац постојали су у врло малом обиму или ни мало. Рана царства изилазила су на крај и без новца. Код старих Аријанаца, и то вероватно код свих заједница пре но што би се где стално населили, уобичајена мера за вредност била је стока, онако исто као што је то још и данас код Зулуа и Кафира. У *Илијади* се наводе односне вредности за два штита у главама стоке, док римска реч за новац, *pecunia*, долази од *pecus*, стока.

Стока је имала као новац ово преимућство: није морала да се преноси од једног сопственика до другог; ако се за њу и морало бринути и хранити је, она се бар множила; али, за пренос лађом или караваном била је неподесна. У разна времена проналазило се и друго што као погодно мерило. У колонијалним данима Северне Америке био је једно време употребљаван дуван као законито средство плаћања: а у западној Африци плаћају се казне и разне куповине врше се боцама љуте ракије. У раној азиској трговини почели су кружити метали. Одмерено грумење метала испоставило се ускоро као боље од стоке, јер је било у општој потражњи и погодно за прикупљање и чување, а његово одржавање није стајало ништа, и најзад у кући је запремало мало простора.

У прво време ретко и много тражено било је гвожђе, које канда су из руде први издвојили Хитити. Аристотел тврди да се први новац правио од њега. А као што опет вели Цезар у своме *De Bello Gallico*, у Британији гвоздене полуге извесне утврђене тежине употребљавале су се као новац. У нађеној збирци писама из Тел-ел-Амарне, где се налази преписка већ поменутог Аменофиса III. и његова наследника Аменофиса IV., обећава неки хититски краљ гвожђе као скупоцен поклон. Злато је и тада, као и сада, било најпогодније за ношење. У раном Египту, до иза XVIII. династије, сребро је било скоро исто тако ретко као и злато. Доцније је у источном свету сребро одмеравано по тежини, те постало опште мерило вредности. Тиме се установио извесан однос сребра према злату, данашњем, који је после тога остао за увек.

Метали су кружили прво у шипкама, и били су премеравани при сваком закључењу посла. А затим су их жигосали да тим и јамче за њихову чистоту. На западној обали Мале Азије најранији новац правио се од електрума, једне мешавине између злата и сребра. Развила се занимљива препирка јесу ли први новац ковали градови, храмови или приватни банкари. Први прави новци за које знамо ковани су у Лидији на 600 година пре Христа, у тој малоазиској земљи у којој је било доста злата. Први познати златан новац из Лидије ковао је Крез, чије је име као ознака богатства постало већ пословично. Креза, као што ћемо то позније испричати, победио је онај исти Кир персиски, који је 539. године пре Христа заузео Вавилон.

Али, веровно да је новац још и пре тога времена био кован и употребљаван у Вавилону. Жигосани »шекели«, обележено комаће сребра, били су скоро исто што и новац. Слуге из храма бога Месеца у Уру (на 2000 година пре Христа) носили су собом при поласку на пут кредитна писма, на глиненим таблицама, помоћу којих су се снабдевали потребама у градовима кроз које су пролазили.

Обавезе »на кожи« (пергаменту) за исплаћивање одређене количине сребра и злата, и са печатом које установљене куће, старе су вероватно колико и новац, ако не и старије. Такав »кожни новац« био је у употреби код Картагињана.

Мало знамо за начин на који су се у староме свету вршили ситни закључци. Простији свет, који се у то стаго доба налазио у зависном положају, изгледа да није уопште ни имао новац, већ да је међу собом трговао

разменом. Такви призори могу да се виде насликани по ранијим египатским сликама.

Али, ситан новац је постојао још и пре александриског времена. Атињани су имали читав низ сасвим ситног сребрног новца, у величини главића на игли, и обично је ношен у устима. Тако је једно Аристофаново лице, кад цу га изненада напали, прогутало сву своју ситнину.

5.

Кад имамо на уму одсуство било ситног новца, било икаквог другог средства за размену, погодног за ношење, у томе свету пре времена Александра Великога, можемо замислити колико је у то доба било онемогућено приватно путовање. Тврди се обично да су се прве крчме, вероватно нека врста каравансераја, појавиле у трећем или четвртом веку пре Христа у Лидији. То је, међутим, један и сувише позан датум. Без сумње су још старијега порекла. Постоје подаци да их је било већ у шестом веку. Код Есхила се помињу крчме двапут. Његова је реч за то: »свепријемница« или »свепријемна кућа«. У грчкоме свету, као и по њиховим насеобинама, приватни путници морали су бити једна прилично обична појава, али, је приватно путовање било тада још доста ретко; док су као што знамо, рани историчари Хекатеј и Херодот путовали на далеко.

Ја мислим — вели професор Цилберт Мереј — да је та врста путовања »ради историје« или »ради истраживања« била мање више један грчки изум. Држи се да се тиме бавио и Солон, па чак и Ликург.

Најранији путници били су трговци. Они су путовали уз караван или са својим товаром на лађи, а носили су собом и своју робу, новац, металне шекеле, накит или бале фине материје. Сем њих су путовали и државни чиновници, који су ишли са пропратним писмима и прописном пратњом. Уз то је било још можда и нешто просјака, а, по нарочитим крајевима, и верских поклоника. У Египту се путовало уз Нил и низ Нил прилично много под погодним условима. У дане Аменофиса III су се правили излети низ реку до старих пирамида. Ту су се први пут појавили »чичерони«.

Тај старији свет на 600 година пре Христа био је такав да би се »туђинац« у њему нашао као ретко и усамљено биће, изложено лично приличној опасности. За заштиту таквих постојало је мало закона, те би постојала опасност да страшно страда. Зато се уопште мало појединаца и упуштало у лутања. Сваки номад је живео и умирао у свом патриархалном племену, а ако је припадао некој посвећености, живео је уз какво велико домаћинство, или пак уз неку од великих црквених установа које ћемо ускоро описати; ако т. ј. није већ припадао којој руљи робова.

Сем нешто чудовишних прича, није нико знао ништа више о свету у којем је живео. Доиста, данас много више знамо о свету на 600 година пре Христа, но што је и једно тадање живо биће то знало. Можемо га оцртати, можемо га видети као целину у односу и према прошлости и према будућности. Почињемо тачно сазнавати шта се догађало у један исти мах и у Египту, и Шпанији, Медији, Индији или Кини. Можемо у својој уобразиљи пратити не само чуђење Ханонових морнара, већ и оних људи што су запалили као опомену огњене знакове по обалама. Ми сад знамо да су оне »планине што до неба пламте«, и о којима се у том Пловљењу говори, биле само запаљена трава што се обично у то доба године пали. Из године у годину повећава се наше опште знање све брже и брже. Следећих година моћи ће људи још више разумети тај живот из прошлости, све докле га најзад потпуно не схвате.

ГЛАВА XVI.

ПИСАЊЕ.

1. Писање помоћу слика. — 2. Писање помоћу слогова. — 3. Писање азбуком. — 4. Које место заузима писање у људском животу?

1.

У прошлим главама оцртали смо у широким потезима развитак главних људских заједница од примитивних почетака најранијих просвећености, па до великих историских краљевстава и царстава у шестом веку пре Христа. Сада морамо проучити нешто ближе опште друштвено мењање, развијање људских мисли и разраћивање људских односа, што се све догађало у току тих векова између 10.000 година пре и 500 после Христа. Оно што смо досад радили, само је обележавање на мапи и назначавање главних краљева и царева, да би се одредили временски и просторни односи вавилонског, асирског, египатског, индиског и кинеског царства. Сада тек прилазимо главном задатку *историје*, који је у удубљивању испод тих спољњих облика до у мисли и животе појединих људи.

Најважније од свега што се догађало за тих педесет или шесет векова друштвеног развијања, беше проналазак писања и његово постепено заузимање велике важности у људским пословима. Тако се дошло до једног новог оруђа за људски ум, до огромног проширивања његова опсега делатности, до једног новог средства за настављање. Видели смо како је разрада артикулисаног говора у позније палеолитско и раније неолитско доба дала људима душевни ослонац за сложену мисао, као и знатно проширење њихових моћи за сарадњу. За извесно време изгледа да је тај нови добитак бацио у засенак њихове раније успехе у цртању, а можда је сузбио донекле употребу покрета. Али, цртање се опет ускоро појавило, било да се њим нешто забележи, било да послужи за знакове, или пак из самог задовољства у цртању. Пре стварног писања појавило се писање помоћу слика, као што је то још и сада код америчких Индијанаца, код Бушмана, и других дивљих и варварских народа по свим деловима света. У својој суштини то је цртање појединих предмета и чинова, а потпомогнуто хералдичким назначењима особних имена, као и потезима и тачкама које треба да представљају дане, раздаљине и количине.

Том писању помоћу слика сасвим је сличан и пиктограф, који се може данас наћи у употреби по редовима за вожњу на међународним железницама са европског копна, где каква мала црно нацртана шоља означује место где лако може да се поткрепи, укрштен нож и виљушка гостионицу, паробродић пут паробродом, а постиљонов рог поштанска кола. Слични знаци употребљени су и у добро познатим Мишленовим воћама за аутомобилисте по Европи, где пошту назначује коверт или телефонску станицу телефонска слушалица; а каквоћа хотела је ту означен кровом са једним, два, три или четири забата и т. д. Тако су и путеви по Европи обележени знацима: насликане вратнице унапред означују неку раскрсницу, незгодну и опасну окуку или што слично. Нема много од таквих пиктографских ознака до првих основа кинеског начина писања.

У кинеском писању може још да се прати известан број пиктограма. Већину их је данас тешко разазнати. Уста су била најпре означена као једна рупа од уснене шупљине, а сада су, ради погоднијег рада четкицом, четвороугаона. Дете, које је било најпре означавано једном разговетном малом луткицом, сад је једна брза вијуга са крстом. Сунце, најпре велики круг са тачком у средини, преобраћено је, због лакшег слагања, у прекрштен правоугаоник, који је такође лакше начинити четком. Слагањем пиктограма изражава се и један

други ред мисли. Тако, на пример, пиктограф за уста сложен са пиктографом за пару изражава »речи«.

Од таквих слагања прелази се на оно што називамо *идеограмима:* знак за »речи« и знак за »језик« сложени чине »говор«. Знак за »крв« и знак за »свињу« чине »дом«, јер у раној кинеској домаћој економији свиња је била некад веома важна као и у Ирској. Али, и као што смо то већ раније назначили, кинески језик састоји се од мало основних једносложних гласова, који се сви употребљавају за масу разноликих значења. Кинези ускоро открише да би и известан број тих *пиктограма* и *идеограма* могао да се употреби и за изражавање других мисли, које не би биле тако погодне за сликање, али имају исти звук.

Тако употребљена слова називају се *фонограмима.* На пример, звук *фанг* није значио само »чамац«, већ и »место«, »предење«, »мирисав«, »распитивање«, и више других значења према свезама. Али, док је лако нацртати чамац, већину других значења тешко је цртањем означити. Како би могло рецимо да се нацрта »мирисав« или »распитивање«? Кинези су, према томе, узели један исти знак за сва та значења »фанг«-а, само што су сваком од њих додавали по један други знак за одређивање или *детерминатив,* да би се означило на коју врсту *фанг-а* се мисли. »Место« би се означило истим знаком која служи и за »чамац«; али, са ознаком за »земљу«; »предење« знаком за *фанг* и знаком за »свилу«; »распитивање« знаком за *фанг* и знаком за »речи«, и тако даље.

И очевидно је да је у овакву кинеском писању веома чудан и заплетен начин писања помоћу знакова. Велик број ознака има да се научи и да се мозак привикне њиховој употреби. Његова моћ да пренесе мисли и разговор није још са западног становишта одмерена, али можемо сумњати хоће ли он икада бити са таквим оруђем у стању да успостави онако пространо заједничко душевно стање, као што је омогућено код простијих и бржих азбука западне просвећености. У Кини се створио ради тога један нарочит читалачки ред мандарина, који је и званични и владајући ред. Њихово нужно удубљивање пре над речима и класичним облицима, но над мислима и стварношћу, изгледа да је, и то у пркос њеној приличној мирољубивости и врло високој појединачној умној каквоћи њена народа, необично много успорила друштвени и привредни развитак Кине. Пре но и један други могући разлог, изгледа да је вероватно баш та сложеност њена говора и писања учинила да је Кина данас једна политички, друштвено и појединачно огромна марљива, но непредузимљива локва становништва, место да је прва сила на свету.

2.

Ну, док је кинески ум тако стварао за се оруђе, по склопу вероватно и сувише сложено и непогодно за употребу, а по облику веома несавитљиво да изиђе у сусрет данашњој потреби за просто, брзо, тачно и јасно општење — напредне просвећености са запада израђивале су своје писање у сасвим другом и, уопште, много погоднијим правцима. Оне нису саме тежиле да упросте своје писмо, како би било брзо и лако, него су се и околности случиле да то тако испадне.

Сумерско писање помоћу слика, примењивано на иловачи, и са малим шиљцима који су тегобно и нетачно правили криве знаке, брзо се изродило уобичајеним притискивањем клинастих знакова у извесне скоро нејасне наговештаје онога чему се хтео дати облик. То што су тако рђаво цртали, помогло је увелике Сумерцима да науче како се пише. Они брзо допреше до кинеских пиктограма, идеограма и фонограма, па и даље од тога.

Већини људи познато је загонетање ребусима. Ту се речи представљају сликама, али не помоћу слика оних ствари што их саме те речи представљају, већ сликама других ствари које се исто тако изговарају. Сумерски је-

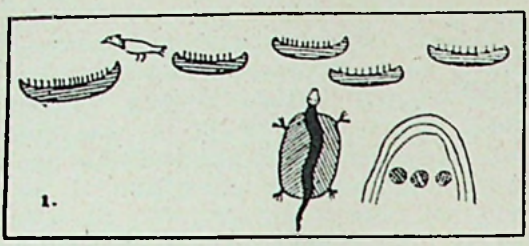

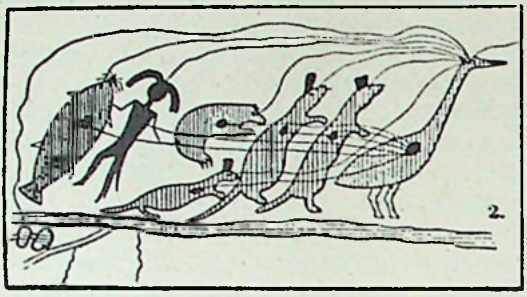

Примери писменог изражавања сликом код америчких Индијанаца.

Сл. 1. представља цртеж насликан на неку стену на обали Горњег Језера (Lake Superior) а треба да представља опис неког индијанског похода преко језера, извршеног у пет „кану"-а (индијанских чамаца). Усправне цртице означују број посаде сваког чамца. Водена тица насликана над највећим чамцем треба да означи, да се у том чамцу налазио поглавица. Она три кружића (сунца) испод троструког лука (неба), треба да означују да је пут трајао три дана, а корњача, симбол земље, треба да наговести, да су путници срећно стигли.

Сл. 2. представља репродукцију оригиналне молбе, коју је некад једна група индијанских племена била поднела Конгресу Сједињених Америчких Држава, а тражећи у њој да се тим племенима да право риболова у неким малим језерима. Поједина заинтересована племена означена су ликовима животиња које је свако од њих изабрало за светињу: рибом (поред које је насликан један Индијанац), куном, медведом, лутрама и чапљом, која их предводи. Линије, којима су повезане очи и срца сваке симболичне животиње са очима чапље, треба да означе да су племена сложна међу собом, а линија, која је повучена од чапљина ока до наговештених језера, главни смер молбе.

зик био је веома погодан за такво представљање. Очевидно, то је био језик са често веома дугим и вишесложним речима, састављеним из одређених и непромењивих слогова, док су многи од тих слогова сваки посебно били имена опипљивих предмета. Тако клинасто писање лако се развило у писање са слоговима, где је сваки знак ознака за по један слог.

Када су ускоро Семити покорили Сумер, они тај систем помоћу слогова усвојише за свој језик. Тако постепено то писмо постаде прáво писмо са ознакама за гласове. Исто тако су га употребљавали и Асирци и Халдејци. Само што то код њих није било писање помоћу слова, већ писање помоћу слогова. Кроз многе векове ова клинаста азбука преовлађивала је у Асирији, Вавилону, и уопште на блиском Истоку; а њени остаци могу да се распознају по словима наше данашње азбуке.

3.

Ну, за то време развијао се у Египту и обалом Средоземнога Мора још један други систем писања. Његови почеци могу веровно да се нађу у свештеничком писању са сликама (јероглифима) код Египћана; а то се, такође, развило на уобичајен начин једним делом у систем гласовних ознака. И као што то по египатским споменицима видимо, јероглифско писање састоји се из украсних али укочених и пословних облика. За такве потребе као што је писање писама, чување рецепата и слично, египатски свештеници употребљавали су један много простији и течнији облик: *хиератично писмо.*

Упоредо са тим хиератичним, развило се и једно друго, пореклом делимично из јероглифа, а сада за нас изгубљено писмо, које су усвојили разни не-египатски народи око Средоземнога Мора, као Феничани, Либијани, Лидијани, Крићани и келтски Иберјани и употребљавали га за пословне сврхе. Известан број слова позајмљен је из позније клинасте азбуке. То измешано писмо у рукама странаца постало је, тако рећи, одсечено од свог корена, те је изгубило скоро све трагове својих ранијих сликовитих одлика. Престало је да буде пиктограмско или идеограмско; и постало је просто чист систем са гласовним ознакама: *азбука.*

Око Средоземнога Мора постојао је известан број таквих азбука, које су се међусобно у многом разликовале. Могло би се забележити да је феничанска азбука (а можда и друга) била без самогласника. Могућно је и да су они врло чврсто изговарали своје сугласнике, и да су имали прилично неодређене самогласнике, као што кажу да је случај данас са племенима

из јужне Арабије. Лако је веровно и да су Феничани употребљавали најпре своју азбуку не толико ради писања, колико за поједина почетна слова у својим пословним рачунима и записима.

Једна од тих средоземних азбука дуго после *Илијадина* доба, допрла је и до Грка, који се одмах дадоше на посао да је удесе како би изражавала јасне и лепе гласове њихова сопственог високо развијеног ариског говора, но се најпре састојала из сугласника, па јој Грци додадоше и самогласнике. Они почеше и да пишу ради бољег сећања, и како би се помогло и утврдило предање њихових песника. Те тако писана књижевност поче као речица да се после претвори у читаву поплаву.

4.

На тај начин писање се створило из цртања. Најпре је, и за дуго времена, постојало као тајна и интерес само извесна малена броја људи из народа сталежа, и било је прост придодатак бележењу помоћу слика. Али, је после требало да се дође до извесних очевидних користи, и то сасвим независно од увећане способности изражавања. Требало је да се писање створи нешто неједноставнијим од непосредних слика, и да се уобичаји и укалупи у правила. Један од разлога за то био је, што би се на тај начин могла да пошаљу писма разумљива како за онога ко их шаље тако и за онога што их прима, али не и за непосвећене. Други разлог био је тај што би свашта могло да се забележи, тако да се потпомогне памћење своје и својих пријатеља, а да се тиме ништа нарочито не открије простој светини. Међу некима од најранијих примерака египатског писма налазе се, на пример, медицински рецепти и мађионичарски обрасци.

Рачуни, писма, рецепти, спискови, упустава: то су нам најранији од писаних споменика. А затим, и у колико се проширила вештина писања и читања, појавила се и она чудна жеља, она дирљива жеља, тако општа свим људским бићима, да се изненади нека туђа и далека личност тиме што би се написало нешто што ће запањити, каква тајна, каква чудна мисао, или чак нечије име, те да тако дуго позније, када оног лица већ нестане, може то име да се запази и да заинтересује мисли каквог другог лица. Чак су и у Сумеру људи по зидовима дрљали, и све што нам је из старога света остало, све његове стене, његове зграде, све је дебело прекривено именима и самохвалисањима разних краљева, тих најглавнијих људских хвалиша. Половина натписа из старога можда света је такве природе, ако, то јест, грушимо и посмртнице са исписивањем имена и са хвалисањима, јер су их у много случајева вероватно припремили сами покојници.

Жудња за грубим самоистицањем, као што је н. пр. урезивање имена, као и наклоност ка тајном споразумевању, дуго је наметала писању један узан опсег. Али, дејствовала је и она друга, она више права друштвена жеља код људи, жеља да се нешто *каже*. Дубље могућности писања, могућности једног знатнијег проширавања, одређивања и утемељавања знања и предања, постале су очевидне тек иза дугих векова. Биће занимљиво да на овом месту у вези са тим истакнемо извесне основне чињенице о животу којима смо придавали нарочиту важност и у својим ранијим главама. Оне бацају светлост не само на огромну вредност писања у човековој историји, већ и на улогу коју ће веровно одиграти у његовој будућности.

1. — Мора се запамтити да је живот имао у почетку, и уколико су стари умирали а млади се рађали, само један испрекидан наступ свесности.

Створење као што је гмизавац, има у свом мозгу способност за искуство; али, када умре јединка, умире са њом и њено искуство. Већина њених побуда потпуно је нагонска, а сав њен душевни живот плод је наследствености (наследства рођењем).

2. — Али, обични сисавци додали су чистом нагону и предање, предање искуства што се стиче подражавањем мајчином примеру, а у случајима

код духовно развијених животиња, као што су пси, мачке или мајмуни, и извесном врстом нема поуке. Отуд, на пример, мачка кажњава своје мачиће за немирлук. То исто чине и мајмунице.

3. — Примитиван човек додао је својој способности за преношење искуства вештину представљања и говор. Започеше сликарство и скулпторско бележење, као и усмено предање.

Усмено предање до највиших могућности развили су барди или гуслари. Они су учинили много да се језик створи онаквим какав је данас.

4. — Проналаском писања, које се развило из сликања, било је људско предање у стању да постане потпуније и много тачније. Усмено предање, које се дотле мењало из века у век, стало је да се учвршћује. Стотинама километара растављени људи могли су сада узајамно да саопштавају своје мисли. Све већи број људских бића почео је сада суделовати у заједничком познавању писања и у заједничком смислу за прошлост и будућност. Људско мишљење постало је као шира делатност, у којој је стотину умова могло по разним местима и у разним вековима узајамно да реагира, постало је све то продужнији и постојанији процес.

5. — Потпуна моћ писања није се открила свету кроз стотине наштаја, јер за дуго времена није остварена мисао да се написано може умножавати штампањем првобитног написа. Једини начин да се какав спис умножи био је у томе што се једновремено радио и препис, и тако су књиге биле и ретке и скупе. У људским условима намера да се какве ствари одрже у тајности, да се око њих изазове какво обожавање и тајна, била је увек веома јака, јер би се на тај начин постигло као неко првенство над осталима. Тек данас велике гомиле човечанства уче да читају, те досежу до ризница знања и мисли наслаганих по књигама.

При свему том, од првог писма па на даље, у људским условима почела је нова врста предања, једно постојано и бесмртно предање. После тога живот је, кроз човечанство, постајао све јасније и јасније свестан себе и свога света. Тај траг умног пораста који пратимо кроз историју веома је танак, и још тањи је у свету страховитог незнања и заборава. Ту је он као какав зрачак светлости што пролази кроз пукотину притворених врата у мрачну собу. Полако се шири, расте, док најзад не нађе тренутак у европској историји да се пред притиском штампе врата брже отварају. Знање засија, и сјајећи престаје да бива повластица повлашћене мањине. Нама се та врата сада све шире отварају, и светлост постаје у позадини све јаснија. Још је магловито, још сја кроз облаке прашине и паре. Нису врата још ни до пола отворена. Данас се наш свет налази тек у почетку свога сазнања.

ГЛАВА XVII.

БОГОВИ И ЗВЕЗДЕ, СВЕШТЕНИЦИ И КРАЉЕВИ.

1. Свештеник се појављује у историји. — 2. Свештеници и звезде. — 3. Свештеници и праскозорје науке. — 4. Краљ против свештеника. — 5. Како се Бел-Мардук борио против краљева? — 6. Египатски бого-краљеви. — 7. Ши Хуанг-ти уништава књиге.

1.

Када обратимо пажњу на оне нове скупове људских бића који се заснова ше по Египту и по Месопотамији, видимо како се од свега по ондашњим градовима највише истиче какав храм или група храмова. У извесним случајима подиже се у тим пределима покрај њих и какав владарски двор, али је храм увек изнад двора. Хра-

мова је било свуда у градовима феничанским као и у грчким или римским када су ови стали да се подижу. Кнос, са свим оним својим знацима угодности и уживања, као и слични градови код јегејских народа, имају и верска светишта; а опет на Криту има храмова који су одвојени од тих дворова који су велики као градови. На њих наилазимо свугда по старом просвећеном свету. Где год је наступила примитивна просвећеност, у Африци, Европи или западној Азији, подигао се и по какав храм; а где је просвећеност најстарија, у Египту и у Сумеру н. пр., и храмови су најупадљивији. Када је Ханон доспео до онога места за које је мислио да је најзападнија тачка Африке, подигао је храм Херкулу.

Почеци просвећености у историји једновремени су са појавом храмова. То двоје стоји заједно. Почетак градова у историји представља време храмова. Градска заједница подигла се око првих олтара за крвну жртву у доба сејања.

У свима тим храмовима постојало је светиште. Изнад светишта обично је стојала каква велика фигура, већином какав чудовишан полу-животињски облик, пред којим се налазио олтар за жртве. У грчким и римским храмовима познијег доба, међутим, та приказа била је најчешће какво божанство у људском облику. Ту фигуру обично су сматрали за оног бога, или као божју слику или његову ознаку, ради чијег је обожавања храм и постојао. А у вези са тим храмом ту је био и известан број, и то често знатан број, свештеника, свештеница и храмовних слугу, обично обучених у нарочиту одећу; то је био важан део градског становништва, једна посебна каста и ред, која је себи привлачила умније новајлије из свега осталог становништва.

Првобитна дужност тога свештенства односила се на обожавање и на приношење жртве божанству дотичног храма. То се и радило, само не у свако доба већ и у неки нарочити дан и време. Подношење жртве у доба сејања било је од првих и најглавнијих међу свим осталим. Са сточарством и земљорадњом у човекову животу појавио се и смисао за разликовање годишњих доба и између једног дана и другог; о томе је рачун одржавао храм својим свечаностима. И у старом граду храм је служио за што служи данас часовник и календар на писаћем столу.

Али, он је служио и као средиште других поред оних првенствених у вези са повременим приношењем на жртву и календарским посматрањима. У првим храмовима почели су да се бележе и уписују поједини догађаји, а писању је ту и ударен темељ. Ту се налазило и све друго знање. Свет је ишао у храмове не само у гомили ради светковина, већ и појединачно за помоћ. Рани свештеници били су такође и лечници и врачи. Већ и у најранијим храмовима наилазимо на мала приношења на жртву ради какве приватне и посебне сврхе, а то се врши још и сада по капелама католичких цркава, *ex votos*, где се пружа олакшање каквим малим амајлијама у облику срца и намештају удови, где се саслушавају молитве и примају заклетве. У храму месечева бога из Ура, пре четири хиљаде година, и када је то средиште за служење богу постало важан велепоседник, налазимо да су се успоставили већ и пословни начини и индустријализам. Одржавани су тачни рачуни о плаћању у производима од стране оних који су обрађивали земљу, и издаване су признанице од којих су постојали и преписи. Богомољке и робови радили су по црквеним радионицама, где су плели и ткали вуну која је ту донесена као данак, и при том примали и оброке према свом раду, што се све пажљиво бележило. Јасно је да овде имамо онај безначајни сталеж из живота раних ловаца, сталеж врачара, чувара светишта и доносилаца среће, са развићем заједнице разрађен у нешто далеко веће важности, и као један део развића заједнице од варваризма до просвећеног насеља, и од несређеног живота до уређеног рада. Исто је тако очевидно и да су оне примитивне бојазни од

чудних бића (као и нада у помоћ од њих), жеља да се умилостиве незнане силе, примитивна жудња за очишћењем и примитивна чежња за моћу и знањем, о чему смо говорили у глави »Прве мисли«, да су сви ти чиниоци допринели разрађивању те нове друштвене чињенице — храма.

Храм је створен из сложених потреба. Он се развио из многих клица и нужности, а бог или богиња тога храма били су производ маштања и створени су из свих врста импулса, идеја и полу-идеја. Док је на једном месту био н. пр. богом је превлађивала једна врста мисли, на другом је превлађивала друга. Потребно је да се обрати мало више пажње на ту збрку и на разноврсност порекла код богова, јер постоји обилна књижевност о пореклу вера. У своје доба, на пример, наводио се на мисао о причама о сунцу и обожавању сунца. Према томе бисмо требали мислити да рани човек није никада имао никаквих жеља или бојазни, никаквих својих жудња да дође до моћи, никаквих морија и маштања, него да је непрекидно само размишљао о добротворном извору светлости и живота на небу. Заиста, зора и залазак сунца су два значајна чиниоца у свакодневном животу, али су то само два чиниоца између толико других.

Рани људи, пре три до четири стотине колена, имали су мозгове веома сличне нашем мозгу. Маштања из нашег детињства и младости можда су најбољи кључ за основ ране везе. Свако ко се може подсетити на та рана духовна искуства, разумеће лако неодређеност, чудноватост и нескладну разноврсност првих богова. Сунчаних богова, без сумње, било је и у раној историји храмова, али је ту би-

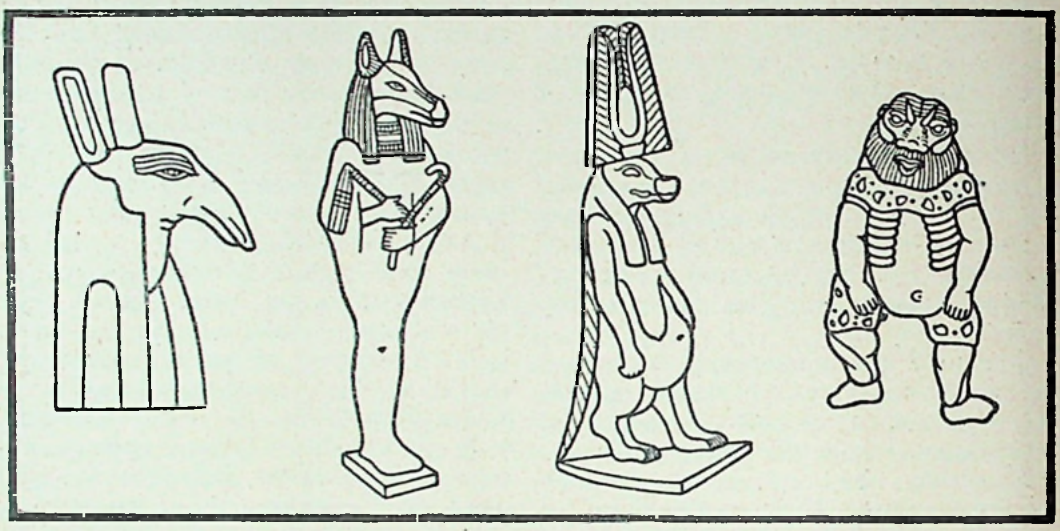

Сет — бог мрака.
Ануб — бог мрака.
Тифона — супруга Ануба, богиња грозоте и ужаса.
Бес — весели бог.

Египатска божанства

ло и божанских водених коња и јастребова, божанских крава, чудовишних мушких и женских богова ужаса и богова чуда достојних поштовања. Било је богова који су били ништа друго до комаће метеорских стена, које су, на највеће запрепашћење, пале са неба, па и богова који су били какво обично и природно камење, које је каквим случајем имало чудан и дирљив облик.

Неки богови, као Мардук вавилонски и Баал (= Господ) фенички, канаитски, или других народа, у својој основи су били веома вероватно чудовишна легендарна бића баш онаква иста као што би их могли дан данас да

замисле мали дечаци. Насељени народи, вели се, чим би замислили каквог бога, створили би му одмах и жену. Већина египатских и вавилонских богова било је ожењено. Код богова номадских Семита није постојало тих наклоности ка браку као што се и за децом међу становницима са гладних степа такође мало жудело.

Када су већ тако бога оженили, било је сасвим умесно да му одреде и кућу у којој ће живети, и где би могли да му доносе понуде. Чуварем такве куће постао би сасвим природно неки човек од науке, какав врач. Сви ступњеви развитка каквог раног храма и раног свештенства потпуно су разумљиви и природни; и то од тренутка кад би се неко земљорадничко насеље намножило све до оног ступња на којем се налазио дуг храм са својим кипом, својим светиштем и олтаром на једној страни, а на другој са дугом просторијом црквеном где би стојали богомољци.

И тај храм, тиме што је водио своје књиге и имао својих тајни, тиме што је био средиште моћи, саветодавства и упутства, тиме што је тражио и привлачио у своју службу бистре личности, постао би природно нека врста мозга у напредној заједници. А народ је обрађивао поља, чувао стоку и остао лаковеран. У храму је живео бог, кога су ретко виђали те га с тога у својој уобразиљи преувеличавали, и његова наклоност доносила је благостање, док би гнев његов значио несрећу. Он се могао умилостивити малим каквим поклонима, а помоћ његових слугу била је увек на распола-

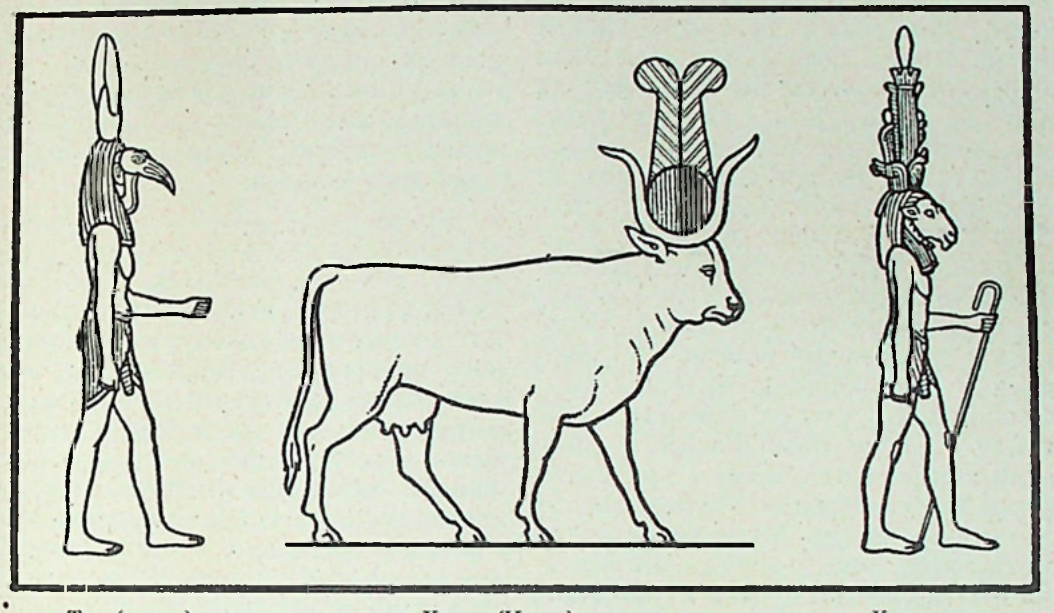

Тот (лунус)
бог науке.

Хатор (Изида)
Египатска богиња у лику краве.

Хнему
бог стваралац, његова супруга јесте Хекта, богиња у лику жабе.

Египатска божанства.

гању. Био је величанствен, и имао је толико много моћи и сазнања да није било пристојно показати се према њему непокоран чак ни у мислима. Код свештенства је, међутим, бар до извесног ступња, мишљење текло на нешто већој висини од тога.

2.

Могли бисмо овде забележити веома занимљиву околност код главних храмова у Египту, уколико то знамо. Извесни храмови били су сграђени тако да су им светиште и улаз стојали окренути увек у истоме правцу. Код вавилонских храмова то је било најчешће према истоку, и то да буду

окренути лицем ка оном месту где се на дан 21. марта и 21. септембра, на дан равнодневице, рађало сунце. А треба забележити и то да су се у доба пролетње равнодневице Тигар и Еуфрат разливали. Пирамиде код Гизеха такође су окренуте према истоку или западу, а сфинга је окренута лицем ка истоку. Али, јужно од нилске делте многи египатски храмови не стоје окренути ка истоку, већ у оном правцу где се рађа сунце најдужега дана — а у Египту се поплаве и дешавају баш око тога дана. Други су, опет, били окренути скоро сасвим према северу, док су још неки били окренути на ону страну где се звезда Сиријус појављује или ка месту рађања којих других значајнијих звезда.

Чињеница те оријентације доводи се у везу са чињеницом да се тамо брзо појавило блиско довођење у везу разних богова са сунцем и разним звездама некретницама. Што год мислила гомила спољног народа, храмовни свештеници почели су доводити у везу кретања небеских тела са оном моћи што се налазила у светишту. Они су размишљали о боговима којима су служили и придавали су им нова обележја. Удубљивали су се у тајну звезда. Мислили су да та светла тела, тако у нереду растурена тела, што свечано и тихо круже горе, морају имати значаја за човечанство.

То оријентирање храмова служило је између осталог и ради одређивања и као припомоћ приликом велике годишње свечаности о Новој Години. Једнога јединог јутра у години, и само тога јутра, у храмовима према сунчеву изласку на Ивањ-дан, пробили би се кроз сумрак у храм, и дуж дугог реда црквених стубова, први сунчеви зраци, те обасјали бога на олтару, да блесне као у слави. Узана, мрачна структура старих храмова као да је нарочито и удешена за такав утисак. Свет се ту прикупљао без сумње још у мрак пре зоре. У тами се певало и приносиле се можда жртве. Само бог је стојао нем и невидљив. К њему су се уздизале молитве и призиви. И тада би пред очима богомољаца, пред очима надраженим тамом, и док се сунце иза њих полагано дизало, изненада бог засјао.

Овако је било не само код већине египатских, асирских, вавилонских и источних храмова; на то ћемо наићи и код грчких храмова. Стонехенге су оријентисане према иванданском сунчевом изласку, а тако је и са већином мегалитских кругова по Европи. Небески Олтар у Пекингу оријентисан је према средини зиме. И у данима кинеског царства, до пре неколико година, најважнија дужност кинескога цара била је да се у дан који у сред зиме пада моли у томе храму за плодну годину, и да ту приноси жртву.

Већ на око 3000 година пре Христа египатски свештеници распоредили су звезде у сазвежђа и поделили зодијак у дванаест знакова.

3.

Овај јасни податак о астрономском истраживању и о развијању астрономских појмова најочевиднији је, али само најочевиднији доказ за веома знатне умне делатности које су се развијале у старо доба око храма. Међу многим данашњим писцима постоји занимљива готовост да подцене свештенство, и да говоре о свештеницима као да су они од увек били шарлатани и варалице, који гледају да се користе људском простодушношћу. У ствари, за дуго времена они су били једини ред који је умео да пише, једини читаоци, једини научници и једини мислиоци. Они представљаху све стручне редове тога времена. Изузев код свештенства, нисте тада уопште могли имати нигде никакав умни живот, нисте могли доћи ни до књижевности ни до икаквог другог знања. Храмови су били не само звездаре, библиотеке и болнице, већ музеји и ризнице. Оригинално Хановоно *Путовање* висило је у једном картагинском храму, а у другом су биле обешене и чуване коже од његових »горила«. Све што је имало трајну вредност у животу какве заједнице, тамо се склањало.

Рани грчки историчар Херодот (485. до 425. пре Христа), скупио је већину

своје грађе од свештеника по оним земљама кроз које је пролазио, и очевидно је да су га они сусрели веома љубазно и ставили му на располагање значајне изворе. Свет ван храмова био је још увек свет људских бића посве неписмених и неспособних за мишљење. Та бића су живела из дана у дан искључиво само за себе. Сем тога има мало доказа да су свештеници обмањивали народ или да је овај према раном свештенству осећао ма што друго до поверење и љубав. Чак су се и велики освајачи познијих времена журили увек да дођу у сагласност са свештеницима оних народа и градова чију би покорност желели, а све то ради огромног утицаја тих свештеника на народ.

Без сумње да је у духу и каквоћи свештенства било већих разлика између једног храма и другог, између једне вероисповести и друге. Једни су вероватно били сурови, други злочести и пожудни, многи опет тупи, затупцани и заглупели у своје предање; али, треба имати на уму и да су постојале одређене границе за изрођавање или неспособност сваког свештенства. Оно је морало пажљиво одржавати своју моћ над општом свешћу. И није могло да прелази преко граница које народ не би подносио, па било то ка мраку, било ка светлости. Њихова власт била је најзад заснована у извесном убеђењу да је богу угодно што они чине.

4.

Најраније просвећене владавине биле су у рукама свештеника. Нису ни краљеви ни какви војсковођи били ти који први ставише људима плуг у руке и населише их у стална насеља. То су учиниле мисли о боговима и о обиљу, које су сејане међу покоран свет. Као што знамо, сви рани сумерски владари били су свештеници, а постали су то само стога што су свештеници били главни. Свештеничка владавина има својих извесних слабости, као што има и неку своју посебну и дубоко укорењену снагу. Моћ једнога свештенства представља само моћ над њиховим сопственим народом. И она је заснована у покорности до које се дошло тајанственим бојазнима и надама. Свештенство је у стању да свој народ сакупи за какав рат, али само његово ослањање на предања и сви његови начини чине га неспособним за икакав војнички надзор. Према каквом спољном непријатељству је увек слаб народ којим свештеници управљају.

Поврх тога, свештеник је лице заклето, обучено и посвећено, лице које припада нарочитом реду, те доследно садржи у себи жив дух свога реда. Он је свој живот предао своме храму и своме богу, што је изврсно за унутарњу чврстину свештенства и храма. Он за част свога бога и живи и умире. Само, у оближњем граду или селу постоји какав други храм са каквим другим богом. И он је стално обузет бригом да свој народ сачува што даље од тога другога бога. Вероисповести и свештенства по својој природи су секташки. Хоће да преобрате, да надвладају, док никад не теже да спајају. Први наши појмови о догађајима у



Асирски краљ са својим првим министром.

Сумеру, кроз бледу и несигурну светлост пре но што је историја и започела, састоје се из сукоба између свештеника и богова. Пре но што Семити покорише Сумерце они никад и нису били уједињени. А исти такав неизлечиви сукоб између свештенства ишарао је и све рушевине од храмова по Египту. Није ни било могућно да се ствари развијају другаче, када имамо на уму из каквих се све основа вера развила.

У староме свету такво стање ствари, у којем су свештеници држали у својим рукама потпуно сву власт, престало је да постоји пре двадесет и пет векова; али, у Америци чак и до пре хиљаду година могло је да се нађе још једно примитивно свештенство како са својим жртвеницима влада над једном целокупном просвећеношћу. То је било у средњој Америци и у Јукатану. У Мексику се свештенички свет налазио под једном монархијом која је била у много чему слична вавилонској монархији. Храм и палата су стојали тако рећи једно поред другог. У Перуанској је владао, опет, један божански монарх сличан Фараону. А у сада ишчезлој мајанској просвећености, која је за собом оставила тако дивне рушевине по шумским прашумама из јужног Мексика и Истмуса, свештенички сталеж одржавао је једну крвожедну и строгу надмоћ. Свугде на свету свештенство је у своје доба долазило до свог врхунца, те уступало место другим силама. Једино мајанско свештенство допрло је најзад до крајњег развића, до последње претеране карикатуре свештеничког система. Они су свој календар разрађивали и испреплетали толико, док од њега најзад не поста као нека збрка скривених бележака. Свој жртвени обред отераше до највишег ступња у чулном узбуђивању. Њихово вајарство, врло вешто и обрађено, носи у себи неки чудан недостатак, са нечим лудачким у својим украсима.

Захваљујући у главном двема главним слабостима код свог свештенства, наиме, неспособности за успешно управљање војском и његовој неизбежној зависти према свим другим вероисповестима, могла је да се појави моћ световног краљевства. Било да је какав спољни непријатељ преовладао те поставио народу краља, било да су свештеници, који не хтедоше да попусте једни другима, поставили каквог заједничког војсковођа, који би у доба мира задржао у својим рукама мање или више власти, тек тај световни краљ образовао је око себе групу чиновника и, у односу према свом војном уређењу, почео да узима удела и у управљању народним пословима. И тако, створен од свештеника и поред свештеника, краљ, свештенички »заточник« или протагонист, ступио је на позорницу људске историје. Велики део познијих искустава кроз која је човечанство прошло треба да се разуме само као разрађивање, сложеност и изокретање оне свесне или несвесне борбе, што су је водили храм и двор, та два посебна система владавине над људима.

Тај сукоб развио се најпотпуније у првобитним средиштима просвећености. Варварски ариски народи, који посташе најзад господарима над свим старим просвећеностима са истока, као и над западним светом, нису на свом путу ка просвећености никада ни могли да прођу кроз мену црквене управе: стигли су одвећ позно до просвећености, тек пошто се та драма већ одиграла. Појмове цркве и краљевства примили су они од покорених им просвећенијих хамитских и семитских народа, када су ти појмови били код њих већ опширно разрађени.

У месопотамској просвећености очевидна је већа важност богова и свештеника, али је двор ипак постепено надирао, док није најзад био у стању да започне крајњу борбу за врховну власт. У почетку, у историји, двор, упоређен са црквом, стојао је усамљен и пун незнања. Само свештеници умеју да читају, само свештеници све знају, и народ се њих боји. Ну, при разилажењу појединих вероисповести појављује се за двор погодан тренутак. Из других градова, између заробљеника, из поражених и пригушених вероисповести, двор долази до људи који умеју такође да читају и разу-

међу се у врачбине. Тако је и странац Мојсије могао да се упути против домаћих врача. На тај начин и двор постаје средиште за писање и бележење; а краљ почиње да мисли сам за себе и да постаје све више политичар. Око двора се прибирају и трговци и странци, па ако краљ и не располаже са потпуним подацима о свему и не поседује онолико научничке савршености као свештеници, он много што шта познаје пространије и свежије. из прве руке и ближи је стварности.

Свештеник ступа у храм још врло млад, где има да проведе многе године као новајлија на тешкој и дугој стази у учењу незграпних писмена из примитивног доба.

Као што ћемо доцније видети, није увек свештеник водио борбу као конзервативан и неимагинативан противник. По некада је какав краљ имао да се доиста бори против ускогрудног и ћудљивог свештенства; а по некад је опет свештенство подржавало становишта просвећености против каквог дивљачког, себичног или назадњачког краља.

Из раних раздобља те основне борбе у политичким стварима све до 4000 година пре Христа па до Александра Великога једва ћемо моћи да забележимо коју истакнутију чињеницу или догађај.

5.

У раним данима Сумера и Акадије краљеви по градовима су били пре свештеници и врачари но краљеви. Тек када су страни освајачи потражили неки начин да своју власт успоставе у односу према постојећим установама, разлика између свештеника и краља постала је потпуна. Али, свештенички бог остао је и даље врховни господар како над земљом тако и над стештеницима и краљем. Он је био општи. Богатство и власт његових храмова и установа превазилазили су краљеве. То је бивао случај нарочито у опсегу градских зидова. Хамураби, оснивач првог вавилонског царства, један је од најранијих владара кога видимо где послове своје заједнице узима чврсто у своје руке. Он то чини старајући се ипак да буде према боговима крајње учтив. У једном натпису где се говори о његовим радовима на наводњавању у Сумеру и Акадији, он почиње овако: »Када су ми Ану и Бел поверили да управљам Сумером и Акадијом«. А имамо и један зборник закона тога истог Хамурабија, најранији законски зборник за који знамо, и на заглављу тог зборника видимо Хамурабијев лик како прима закон од његова номиналног проглашавача, бога Шамаша.

Из времена пре те Хамурабијеве слике откопан је недавно рељеф из Ура, на којем се види, како бог месечев наређује краљу Ур-Енгуру да му сагради храм, те му још у том послу и помаже. Краљ је ту представљен у положају слуге.

При освајању каква града од велике политичке важности било је да се његов бог однесе и буде као неки подређени бог у победникову храму. То је било много важније него да један краљ покори другог. Еламићани су тако однели Меродаха, вавилонског Јупитра, и Вавилонци се нису осећали независним све докле га нису повратили.

Али, бивало је да се победилац плаши побеђеног бога. У већ поменутој збирци писама упућених Аменофису III и IV из Тел-ел-Амарне у Египту, налази се и једно писмо од неког краља, митанског краља Тушрата, који је покорио Асирију и однео кип богиње Иштар. Чини се да је он тај кип послао у Египат, донекле да призна првенство Аменофису, али донекле и што се бојао њена гнева. У Библији се прича како су Филистинци однели као знак победе јеврејски Ковчег Завета, и то у храм рибљег бога Дагона у Ашдоду, и како је Дагон пао са свог постоља и разбио се, а становнике Ашдода зараза покосила. Нарочито у познијој историји појављују се на позорници богови и свештеници; а ни трага од краљева нема.

Кроз сву историју вавилонских и асирских царстава, као да се ни један монарх у Вавилону није осећао у својој власти сигурним све док није »узео



Шефрен, египатски краљ из IV династије.

Белову руку«. То би значило да га је Белово свештенство примило као божјег сина и представника. Што наше познавање асирске и вавилонске историје бива одређеније, то је јасније да су се политичке борбе тога света, преврати, завлађивања, династичке промене, сплетке са страним силама, кретали понајвише око спорова између великог и богатог свештенства и све веће, али још неједнаке снаге, монархије. Краљ се ослањао на своју војску, која је обично била каква најмљена страначка војска. Она се могла да побуни врло брзо ако би остала без своје награде или пљачке, а било је лако и да се поткупи. Једном смо већ међу владарима асирскога царства поменули име Сенахериба, сина Саргона II. Сенахериб се био уплео у жестоку свађу са вавилонским свештеницима. Он није никада »узео Белову руку«. И најзад је завршио свој обрачун са њима тиме што им је до темеља разорио свети део града Вавилона (691. пре Христа), а Бел-Мардуков кип пренео у Асирију. Један од његових синова убио га је после, а његов наследник Есар-хадон (његов син, али не онај што га је убио), нашао је за пробитачно да Бел-Мардука поврати и да наново сагради његов храм, како би се на тај начин измирио са богом.

Асурбанипал (грчки Сарданапал), син овог Есар-хадона, нарочито је занимљива појава са гледишта тога односа између свештенства и краља. Измирење његова оца са Бел-Мардуковим свештеницима отишло је толико далеко да је Сарданапал добио вавилонско уместо војничко асирско васпитање. Он постаде велики љубитељ глинених споменика из прошлости. Његова библиотека сада је најдрагоценији извор историског градива на свету. Али, поред све своје научности он је држао чврсто у својим рукама асирску војску. Привремено је завладао био и над Египтом. Угушио је једну побуну у Вавилону и спровео известан број успешних војевања. Он је био скоро последњи од асирских владара. Ариска племена, која беху вештија но у свештеничкој служби, и то нарочито Скити, Медијанци и Персијанци, нападали су за дуго са севера и северо-истока на Асирију. Најзад, Медијанци и Персијанци склопише савез са номадским семитским Халдејцима са југа за заједнички упад у Асирију. Асирска престоница Нинива пала је пред тим Аријанцима 606. године пре Христа.

На шесет и седам година после тог аријанског заузећа Ниниве, којом приликом је био Вавилон остављен семитским Халдејцима, последњи монарх халдејског царства (другог вавилонског царства), Набонид, Белсазаров отац, беше свргнут од стране персиског владара Кира. И тај Набонид био је такође необично учен владалац, у којега је било више ума и маште него практичног знања за државне послове. Он се бавио антикварским истраживањима. Тим његовим истраживањима и дугујемо за датум од 3750. године пре Христа, иначе приписиван Саргону I. Он је био поносит са тог свог решења, и оставио је чак записе који о томе говоре. Јасно је да је био и верски новотар. Градио је и преуређивао храмове, па је покушао да веру усредсреди у Вавилону, доносећи известан број месних богова у Бел-Мардуков храм. Без сумње да је увиђао слабост и расуло свога царства због тих супротних вероисповедања, па је имао на уму неку замисао да их све сједини.

Догађаји су се развијали међутим и сувише брзо за макакав такав развој ствари. Његове новотарије су изазвале очевидно сумњу и непријатељско расположење код Белових свештеника, те се окретоше на страну Персијанаца и »Кирови војници уђоше у Вавилон без борбе«. Набонид би заробљен и персиски стражари стадоше пред вратнице Белова храма, »где су се служења наставила без прекида«.

Кир је стварно успоставио персиско царство у Вавилону са Бел-Мардуковим благословом. Он је задовољио свештеничке конзервативне нагоне одашиљањем месних богова натраг у њихове старе храмове. Тако исто је повратио и Јевреје у Јерусалим. И то је за њега било од непосредне политичке важности. Али, са довођењем неверних Аријанаца, старо свештенство имало је и сувише скупо да плаћа за такво продужење свог служења. Мудрије би им било да су се прилагодили новотаријама Набонида, тога искреног јеретика, да су слушали његове намере, и изишли у сусрет потребама новог доба. Кир је ушао у Вавилон године 539. пре Христа. Око године 521. у Вавилону се подигла опет побуна; а 520. један други персиски монарх, Дарије, рушио је његове зидове. За две стотине година су потпуно изумрли Бел-Мардукови свечани обреди, а Бел-Мардуков храм служио је грађевинарима за камени мајдан.

6.

Историја о египатском свештенству и краљу слична је овој вавилонској, али није ни на који начин упоредна са њом. Сумерски и асирски краљеви били су свештеници који посташе краљеви. То су били посветовљени свештеници. Египатски фараон не изгледа да је ишао тим путем. Фараон располаже већ и у најстаријим записима силом и важношћу далеко већом но икакав свештеник. Он је, у ствари, бог — нешто више него свештеник или краљ.

Не знамо како се дошло до тога положаја. Никакав сумерски, вавилонски или асирски монарх не би имао толико утицаја на свој народ да овај почини све оно што су фараони из IV династије, који су саградили пирамиде и успели да им народ ради у тим огромним предузећима. Ранији фараони били су веровно сматрани као оваплоћење врховног бога. Иза главе великога Шефренова кипа стоји јастреб-бог Хорус. Тако, један позни монарх као што је Рамзес III (XII династија), на своме саркофагу (што се налази сада у Кембрицу) представљен је како на себи носи нарочите ознаке три велика египатска бога. Он носи два скиптра Озириса, бога Дана и Ускрснућа; на глави су му рогови кравље богиње Хатор и сунчана лопта и перје Амона Ра. Он не носи само знаке тих богова, како би какав побожан Вавилоњанин могао да носи Бел-Мардукове, већ је он *сам* означен као та три бога уједно.



Краљ Рамзес III, представљен као бог Озирис, а окружен богињама Нефтидом и Изидом.

(Рељеф на поклопцу његова саркофага).

На оквиру поклопца саркофага налази се следећи натпис:

„О, Озирису, краљу Горњег и Доњег Мисира, господару обеју земаља... Сине сунчев, љубимче богова, власниче свих краљевских достојанстава, Рамзесу, господару Хелиопола, победниче! Ти си бог, ти ћеш ускрснути као Уср, а нема тога противника, кога би се ти бојао; јамчим ти за победу над свима..."

Наилазимо и на известан број кипова и слика, које поткрепљују помисао да су фараони стварно били синови богова. На пример, божанско очинство и рођење Аменофиса III (из XVIII династије) изложено је до најситнијих појединости у низу кипова из Луксора. Шта више, сматрано је да се фараони, будући од тако божанске лозе, не могу женити из нижих друштвених слојева. Према томе било је уобичајено да се жене рођакама у таквим степенима сродства, каквима сад није допуштен брак; венчавали су се и самим својим сестрама.

Отуда је почела борба међу двором и црквом у египатској историји са основе сасвим другаче него у Вавилону. Професор Масперо у једном свом делу даје занимљив приказ борбе између Аменофиса IV и свештенства, и то нарочито са свештеницима великог бога Амона Ра, господара Карнаку.

Мајка Аменофиса IV није била од фараонске лозе. Изгледа као да се његов отац, Аменофис III, оженио из љубави једном поданицом, лепом Сиријанком по имену Тии. Професор Масперо налази зачетке свађи у можебитном ометању тога брака и у разним непријликама које су краљици приређивали свештеници Амона Ра. Можда је она задојила свога сина фанатичном мржњом према Амону Ра. Ну, можда је Аменофис IV био личност ширих погледа. Као и вавилонски Набонид, хиљаду година доцније, и он је можда имао на уму какво питање духовног јединства у своме царству. Већ смо навели да је Аменофис III владао од Етиопије до Еуфрата, и да збирка писама из Тел-ел-Амарне, упућених њему и његову сину, показују велик опсег интереса и утицаја. У сваком случају, Аменофис IV преузео је на себе задатак да затвори све египатске и сиријанске храмове, да по свем свом подручју укине секташко богослужење, и да свуд успостави служење једном богу, богу Атону, сунчаном кругу. Он напусти своју престоницу Тебу, која је била чак и више град Амона Ра но што је Вавилон позније био Бел-Мардуков град, и своју престоницу успостави у Тел-ел-Амарни; а своје име »Аменофис«, које га је посвећивало Амону (Амин), променио је у »Акнатон«, Сунчева Слава. И одржао је своје положаје против свих свештеника свога царства кроз осамнаест година, те је као фараон и умро.

Мишљења о Аменофису IV (или Акнатону) јако се разилазе. Једни га тако сматрају креатуром мржње његове мајке према Амону и као превише заљубљена мужа једне лепе жене. Јер он је доиста страсно волео своју жену. Указивао јој је велике почасти. У Египту су се уопште поштовале жене, и њиме је владало у разна времена неколико краљица. Њега су чак у једном случају и насликали са женом која му седи на коленима, а у другом како је у једним колима љуби. Али, људи којима жене владају, не одржавају велика царства, и то још у пркос огорченом непријатељству најутицајнијих тела у њиховој области. Други га описују опет као »мрачна фанатика«. Код мрачних фанатика је ипак доста редак сретан брачни живот. Много би више имало смисла да га сматрамо за фараона који је одбио да буде бог. Нису само његова верска политика и његово слободно откривање природних наклоности оно што га обележава као снажну и оригиналну личност. Његови уметнички појмови беху његови сопствени. Он је одбио да му слика буде израђена уобичајено и са уобичајеном сладуњавом лепотом божанског фараона. Зато нас његово лице посматра, кроз једно међувреме од тридесет и три века, као лице правог човека који се нашао усред низа божанских сухопарности.

Осамнаестогодишња владавина међутим није била довољна за онакав преврат какав је он замишљао. Његов зет, који га је наследио, повратио се у Тебу и измирио са Амон-Ра-ом. То је био један од последња три монарха из XVIII· династије, једно тројство у које је био укључен и фараон Тут-анк-амон, о коме се последњих година говорило тако много. То је био безначајан младић који се оже-

нио Акнатоновом ћерком и наследницом, и за кога изгледа да се налазио посве у рукама Амонових свештеника. Он је или млад умро или су га на неки начин уклонили. Само се случило да је његов гроб остао скоро једини гроб једног фараона у који није доцније нико провалио и опљачкао га. Остао је недирнут све до нашега доба. А тада су га отворили и испитали уз новинарску узбуну ван сразмере са његовом историском важношћу. XVIII династија се завршила ускоро после Тут-анк-амонове смрти. XIX, коју је основао Харемхаб, поста једна од најблиставијих и најславнијих међу свима египатским династијама.

До самога краја њихове историје краљевска божанственост обузела је сву египатску свест, па заразила тиме и мисли других раса. Када је Александар Велики стигао у Вавилон, Бел-Мардуков углед почео је већ одавно да се распада, али у Египту је Амон Ра био још увек велик бог, који од победничког Грка начини скоро сноба. Амон Ра-ови свештеници, подигли су у доба отприлике XVIII и XIX династије (око године 1400. пре Христа) у једној пустињској оази храм са пророчиштем. Ту се налазио и један божји кип који је могао да говори, да креће својом главом и да прима или одбија листиће са питањима. То пророчиште још је цвало око 332. године пре Христа. Приповеда се како је млади господар света направио нарочит пут да га посети, како је пришао светишту, и како му је кип изишао у сусрет из таме у позадини.

Тада је наступило узбудљиво измењивање поздрава. И мора да је тада речено:

»Пријђи, сине мојих бедара, што ме толико волиш, да ти дам краљевско достојанство Ра-а и краљевско достојанство Хоруса! Дајем ти храброст, дајем ти да под својим ногама држиш све земље и све вере; дајем ти да својом руком шибаш све уједињене народе!«

Тако се десило да су египатски свештеници у ствари победили свога победиоца, и да је један ариски монарх постао пуви пут бог.

7.

Борба међу свештеницима и краљевима у Кини не може се претресати овде ни у ком обиму. А у Кини је то било друкче, као што је у Египту било друкче но у Вавилону; али, опет наилазимо на онај исти напор владарев да обори предање, јер му оно раздељује народ. Кинески цар, »Небески Син«, био је сам собом врховни свештеник, и његова главна дужност била је да приноси жртву. У бурнијим менама кинеске историје он је уопште престајао да влада, те би једино још продужио да приноси жртву. То се одржало тако све до скорашњих времена. И тек пре неколико година престао је да се врши обичај, према коме је царева дужност била да почне свакога пролећа својом сопственом руком орање земље. Књижевнички ред одвојио се још врло рано од свештеничког. Од њега се створило једно чиновничко тело које је служило месним краљевима и владарима. То и јесте једна од основних разлика између кинеске историје и историје ма ког западног народа.



Акнатон (Аменофис IV).
Према изливеном отиску у Каиру и рељефу у Берлинском Музеју.

Док је Александар савлађивао западну Азију, Кина је тонула у велико расуло под последњим свештеничким царевима из Чо-династије. Свака покрајина држала се своје посебне народности и предања, а Хуни су се ширили од покрајине до покрајине. Краљ Т'син, који је живео око осамдесет година после Александра Великог, под утицајем лудорија што их је по земљи ширило предање, решио се да уништи целокупну кинеску књижевност; а његов син, Ши Хуанг-ти, »први свеопшти цар«, учинио је необичне напоре да пронађе и уништи све постојеће класике. Њих је нестало докле је он владао, а он је владао без икаква обзира на предања, и спојио је Кину у једно јединство које је потрајало више векова; али, када је умро, појавише се опет скривене књиге.

Кина је остала уједињена, мада не под његовим потомцима. После једног грађанског рата дошла је до моћи једна нова династија, Хан (године 206. пре Христа). Први владар из те династије није продужио ону Ши Хуангти-ову борбу против књижевника, а његов наследник измирио се са њима и опет успоставио класичне списе.

ГЛАВА XVIII.

БОГОВИ, ДРУШТВЕНИ СТАЛЕЖИ И СЛОБОДНИ ЉУДИ.

1. Обичан човек у старо доба. — 2. Најранији робови. — 3. Прве »независне« личности. — 4. Друштвени редови пре три хиљаде година. — 5. Редови се учвршћују у сталеже. — 6. Сталежи или касте у Индији. — 7. Мандарински систем. — 8. Преглед раздобља од десет хиљада година.

1.

У последње четири главе оцртали смо стварање просвећених држава из примитивне неолитске земљорадње. Оно је почело можда пре 15.000 година, и то негде око источног Средоземног Мора. У почетку је постојала пре као једна хортикултура но агрикултура. Пре плуга се обрађивање вршило мотиком, и земљорадња је у први мах служила више као додатак лову и старању око оваца, коза и говеда, из чега је најпре породично племе и долазило у главном до својих потреба.

Ми смо пратили у широким цртама како су се нарочито по плодним областима развијале прве насељене сеоске заједнице у насељеније вароши и градове, и како се од сеоског светилишта и сеоског врачара стварао градски храм и градско свештенство. Обратили смо пажњу на почетке уређеног рата, који се развио из сеоских кавги у дисциплиновању борбу међу свештеничким краљем и богом из једнога града против оних из другог. Наше излагање прелазило је све већом брзином са првих наговештаја од освајања и царства у Сумеру, на пет или шест хиљада година пре Христа, па до оног призора кад се дижу велика царства, са својим друмовима и војскама, са натписима и писаним спомеником, са ученим свештенством и краљевима, владарима које тада подржава већ давнашње предање. Видели смо како Египат иде тим истим путем. Пратили смо у широким потезима појаве, сукобе и замењивања тих царстава око великих река. Нарочито смо обратили пажњу на податке о још ширим политичким појмовима који се назиру у деловањима и речима таквих људи као што беху Набонид и Аменофис IV. Дали смо нацрт о прибирању људског искуства кроз десет или петнаест хиљада година, кроз опсег времена замашан у поређењу са познијом историјом, али кратко раздобље ако бисмо га одмерали према низу бескрајних поколења између нас и првог људског бића што је у плеистоценско праскозорје почело да се служи кременом. Али, кроз ове четири последње

БУДА

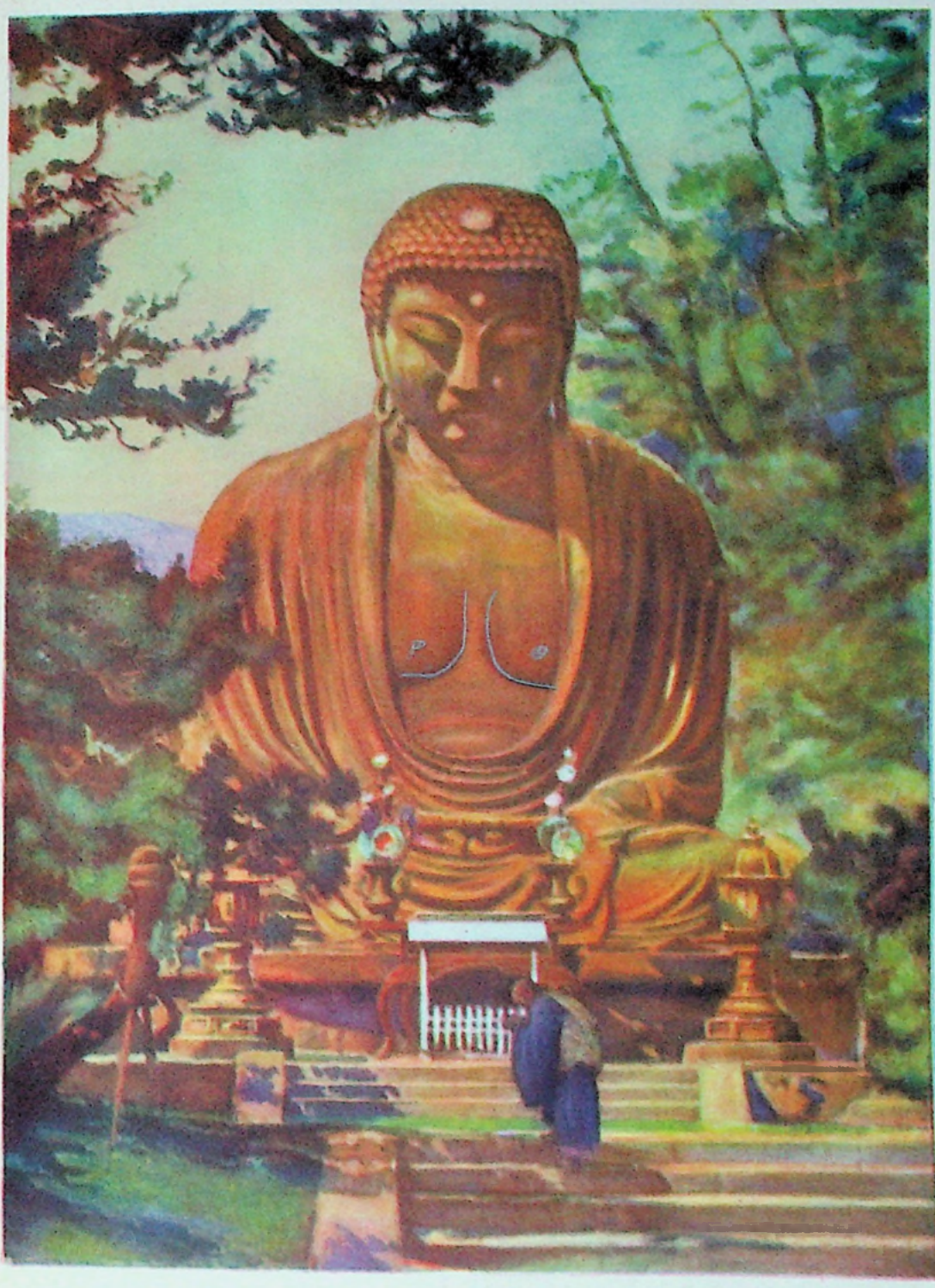

(Јапан)

главе писали смо скоро једино, не о човечанству уопште, већ само о људима који су мислили, људима који су могли да цртају, да читају и пишу, људима који су мењали свој свет. А какав је био живот неме гомиле испод тих њихових делатности?

И живот обична човека био је, разуме се, дотицан и мењан тим стварима, онако исто као што је претрпео своје измене и живот домаћих животиња, и као што се мењао и изглед обрађиване земље. Али, то је била највећим делом једна наметнута промена, а не промена у којој је просечан човек са земље суделовао ма колико својим личним гласом или вољом. Читање и писање још није било за њ. Он је продужио и даље да обрађује свој комад земље, да воли своју жену и децу, да туче свог пса и да се стара око стоке, да гуњча на тешка времена, да се плаши све већих поповских врацбина и све јаче моћи богова, и да жели мало што друго на свету до да га више силе над њим оставе на миру.

Такав је био он на 10.000 година пре Христа. Такав је био, непромењен у својој природи и спољашности, и у доба Александра Великога. У већем делу света остао је исти такав и данас. Дошао је до прилично бољег оруђа, до бољег семена, бољих начина, до нешто сигурнијег склоништа, и продавао је своје производе уколико је просвећеност напредовала по боље уређеним трговима. Али, откако су људи престали да лутају, из људског живота као да се изгубило нешто од слободе и смисла за једнакост. За своју безбедност, свој кров и уредне оброке имали су људи да плате и својом слободом и тешким работањем. Неосетним ступњевима увидео је обичан човек једнога дана да онај крајичак земљишта што га он обделава и није његова сопственост; да оно припада богу, и да би он имао да уступи по један делић своје производње богу. Или га је бог поклонио краљу, који је захтевао свој принос и порезу. Или је опет краљ то дао какву свом службенику, који постаде обичном човеку господар. А по некад би опет било бог, краљ или племић имали какав посао, те је прости човек тада морао да оставља своје земљиште и да ради за свог господара.

Њему у ствари није било никад сасвим јасно колико је онај комадић земљишта што га је он обделавао био лично његов. У старој Асирији земљиште изгледа да је сматрано као неком врстом општег добра, и закупац је имао да плаћа намете. У Вавилону је земља припадала богу, и земљорадник је могао да је по његову допуштењу обделава. У Египту су храмови, божански фараони или фараонови племићи били њени сопственици и брали приходе. Земљорадник у ствари није био роб; био је само сељак, и једино утолико за земљу привезан што за њега иначе и није било никаква другог посла којим би се могао бавити и што није ни имао куд на које друго место да оде. Он је био становно било у селу било у граду, и одлазио је на свој рад. Село је, да њиме почнемо, представљало често велику заједницу сродника под извесним патријархалним старешином, а какав рани град једну групу домаћина под својим старешинама.

Уколико се развијала просвећеност, развијао се и процес робовања. Главари и вођи расли су у својој моћи и власти, а обичан човек није у стању био да са њима корак одржава. Тако он усваја неприметним ступњевима предање о зависности и подчињености.

Узевши у целини, прости људи су били сасвим задовољни да живе под каквим племићем, краљем или богом, и да се покоравају њиховим наредбама. Тако је било сигурније, а и лакше. Све животиње — а ни човек ту није изузетак — почињу свој жи-



Египатски сељаци, ухапшени због неплаћања пореза (доба пирамида).

вот у извесној зависности. Већина људи у ствари никад се и не отреса од жеље за нечијим вођством и заштитом. Већина људи усваја оне околности под којима су се родили, не правећи од тога никакво питање.

У Брестедовој књизи *Религија и мисао у старом Египту* има неколико прича и одељака из којих се види како је и тамо на две хиљаде година пре Христа било извесних врста друштвеног незадовољства. Али, то је било у ствари само једно наивно и непревратничко незадовољство. У тим жалбама износи се како су људи варљиви и судије неправедне, како су богаташи ћудљиви, па терају у крајност, не сажаљевајући и не помажући сиромахе. То су обичне свађе око висине наднице и штрајкови против лоше хране и тешких околности. Али, не поставља се никакво питање о фараонову праву да влада, нити о оправданости богатства, нити се ту баца рукавица друштвеном поретку; а те жалбе никад се не претварају у какву праву борбу.

2.

У ранијим ратовима нису вршени какви удаљени и дуги војни походи, а предузимали су се прикупљањем обичног народа у војску. Али, рат је донео собом један нов извор богатству, донео је плаћку, и нову друштвену појаву, заробљенике. У раније, номадско доба, заробљенике су држали само да их муче или да их жртвују победничком богу; а заробљене жене и децу преводили су у своје племе. Номадима су робови мало за што потребни. Доцније многим заробљеницима поштеђиван је живот, ако би располагали каквим изванредним даром или нарочитим вештинама. Краљеви и војсковођи били су вероватно први од тих што те робове почеше задржавати. Њима је морало врло брзо почети да бива јасно како су им ти људи много више њихова сопствена својина, но што су им то били сељаци и обични људи из саме њихове расе. Робу се могло наредити да за свога господара учини и оно што назови-слободан обичан човек не би учинио баш тако вољно, пошто је био привезан за свој властити комадић обделане земље. Роб је могао да се употребљава и за такве радове где су потребне множине, за израду насипа или за рад по рудницима.

Занатлија је још од веома раног времена често био домаћи роб. Израђивање трговачке робе, грнчарије, тканина, металних ствари и тако даље, чиме се, на пример, бавило врло много у Миносову домаћинству из Кноса, вероватно је био још од свога почетка посао робова. У своме делу *Вавилонци и Асирци* наводи Сејс вавилонске уговоре за обуку робова у занатима, као и за поступање са искоришћавањем робовских производа. Робови су рађали робовску децу, робовање је поред отплате дугова још и увећавало робовски народ. Вероватно је да се већи део новог становништва, уколико су градови расли, састојао из тих робовских занатлија и робовских слугу по већим домаћинствима. То ни у ком случају нису били презрени робови. У познијем Вавилону њихов живот и имовина били су заштићени опширним законима. А ни сви они нису били ратни заробљеници. Родитељи су, рецимо, могли да продаду своју децу у ропство, као и браћа своје осиротеле сестре. Слободни људи који не би имали ни од чега да живе, продавали би чак и сами себе у ропство. А ропство је очекивало и рђава дужника. Занатлиско шегртовање било је тако исто нека врста привременa робовања.

Из робовског народа опет, обратним путем, појављивали су се ослобођени људи и ослобођене жене, који би радили за надницу и имали одређенија лична права. Пошто су робови у Вавилону имали право на личну својину, многи су робови штедели, да откупе своју слободу. Вероватно је да су се робови из градова налазили у бољем положају и били скоро онако исто слободни као и земљорадници. Уколико се увећавало сеоско становништво, придолазили би њихови синови и кћери да се помешају и увећају све веће редове занатлија, неки под обавезом, а неки слободни.

Уколико су се опсег и сложеност владавине увећавали, утолико се увећавао и број домаћинстава. Под краљевим домаћинством развијала се домаћинства његових великих министара и службеника, а под црквом лична домаћинства црквених службеника. Није тешко увидети како су куће и комади земље постајали све одређеније и одређеније сопственошћу онога који их је поседовао, и све то више до потпуности одељени од првобитног божанског сопственика. Оба ранија царства, и у Египту и у Кини, прешла су у феудални ступањ, на којем су службеничке породице првенствено временом постајале независне и племићске. У познијем стању вавилонске просвећености наилазимо да се појављује у друштвеном склопу све већи и већи ред сопственика; а тај се није састојао ни од робова, ни од сељака, ни од свештеника, ни од чиновника, већ од удовица или потомака таквих личности, или пак од успелих трговаца и т. сл.; и сви они беху потпуно независан свет.

Трговци су долазили са стране. Вавилон је био пун арамејских трговаца, који су имали велике трговине, са робовима, ослобођеницима и упосленицима сваке врсте. Њихово књиговодство представљало је веома тежак задатак у ондашњој просвећености без папира. Ради књиговодства морало се слагати велико мноштво земљаних таблица у огромне земљане лонце. Од те све веће и веће мешавине мање и више слободна и независна народа живео би и остали свет, као препродавци, трговци и пијари. Сејс нам наводи појединости из једног уговора за отварање и снабдевање робом неке крчме и пивнице. Појавио се на свету дакле већ и пролазник, случајни намерник.

Најгрубља врста робовања било је робовање у групама. Те ако га по старим градовима и није било баш много, могло се наћи лако на другим местима. Краљ, да почнемо њиме, био је главни *предузимач*. Он је правио канале и уређивао наводњавање (као она, рецимо, Хамурабијева предузећа што их поменусмо у прошлој глави). Он је израбљивао руднике. Можда је (као н. пр. у Кносу) уређивао производачке радионице за извоз. Фараони већ из прве династије отворили су на Синајском Полуострву руднике бакра и тиркиза. А за многе од тих предузећа групе робова биле су и јевтиније и далеко лакше у управи но што би била работа рођеног краљева народа.

Робови су још из најранијег времена употребљавани и да веслају по галијама, мада Тор *(Старе Лађе)* вели да до Периклова доба (450. године пре Христа) не беху ни слободни Атињани од тога поштеђени. Владари су пронашли још да су робови згодни и за њихова војничка предузећа. Они беху људи без свога сопственог огњишта, и тако не би имали разлога да гунђају што их не пусте кућама, јер нису ни имали дом у који би се вратили. Фараони су обично ловили робове по Нубији како би за своје походе у Сирији имали црначке трупе. У блиској вези са тим робовским трупама стојале су најамничке варварске трупе, које су владари узимали у своју службу, и то не правом силом, већ подмићивањем, храном и пљачком, и под тегобом оскудице. Уколико су се старе просвећености развијале, тим више су најамничке армије замењивале уписивање народа у војску, као што је то било раније, док је у економском поретку постојао ропски рад у групама све важнији и значајнији чинилац. Из рудника, са канала и од подизања зидова, прешоше ропске чете и на земљорадњу. Племићи и храмови почеше да употребљују на својим добрима групе робова. У неким главнијим производима поче робовање по плантажама замењивати земљорадничко делимично обделавање на мањим комадима земљишта.



Лађарска туча.
(Слика са гробнице у Пта-Хетепу. Доба пирамида).

3.

И тако пратимо развитак од простијег друштвеног склопа раних сумерских градова, па до мноштва појединаца разноликих по раси, по предању, васпитању, и служби, разноликих по богатству, слободи, власти и корисности, који се појавише у великим градовима за последњих хиљаду година пре Христа. Најзначајније од свега је постепено повећавање у том разнородном мноштву тако званих *слободних личности*, независних појединаца, који нису ни свештеници, ни краљеви, ни чиновници, ни робови, које никаква велика невоља не нагони да раде, који имају довољно времена да читају и да се баве разним испитивањима. Њихова појава иде упоредо са развићем друштвене безбедности и личне својине..

Развили су се начини рачунања. Послови Арамејаца и сличних семитских трговачких народа доведоше до уређења вересије и до новчане залоге. У раније доба скоро једина имовина, сем нешто покретне, састојала се из права на земљу и кућу, а позније су могле да се положе и позајмне залоге. Човек је могао да оде некуд, а кад се врати да нађе своју сопственост верно сачувану и безбедну. Око средине времена персискога царства живела је тако једна слободна личност, Херодот, који је сам по нас врло занимљив, јер је био међу првим писцима критичке и умне историје, која се разликује од обичног свештеничког или дворског летописа. Вредило би донекле да погледамо овде укратко на околности из његова живота. Позније ћемо да наведемо по нешто из историје коју је он написао.

Већ смо забележили како су ариски Персијанци под Киром освојили Вавилон 539. године пре Христа. Забележили смо, даље, како се персиско царство раширило до у Египат, где није било баш најсигурније; а проширило се и по Малој Азији. Херодот се родио негде око 484. године пре Христа у једном грчком граду Мале Азије, Халикарнасу, који се налазио под врховним господством Персијанаца, а непосредно под управом једног политичког господара и тиранина. По свему не изгледа да је он био принуђен да било ради за свој опстанак, било да троши много времена око управљања својим имањем. Не знамо у појединостима његове приватне послове, јасно је ипак да је он у том мањем грчком граду, и под туђинском владавином, био у стању да дође до рукописа скоро о свачему што је на грчком језику било пре његова доба написано, и да га прочита и проучи.

Уколико то можемо да изведемо, он је путовао по грчком архипелагу сасвим слободно и угодно. Задржао би се где је хтео, и као да се свугде прилично добро налазио. Отишао је до Вавилона и до Сузе, до нове престонице, коју су подигли Персијанци у Вавилону на исток од Тигра. Путовао је дуж обале Црнога Мора, и прикупио приличну количину података о Скитима, ариском народу што се раширио тада по јужној Русији. Отишао је до јужне Италије, истраживао старине у Тиру, пловио поред Палестине, искрцао се у Гази и задржао се дуго времена у Египту. Пролазио је кроз Египат, посматрао храмове и споменике и скупљао податке. Знамо, не само од њега већ и са других страна да су тих дана стари храмови и пирамиде, што беху већ скоро три хиљаде година стари, били посећивани од читавих низова путника, којима је за воће служила нарочита врста свештеника. Записи које су радозналци урезивали у зидове очувани су све до данас, и многи од њих протумачени су и објављени. Када се обогатио знањем, дође на мисао да напише велику историју о персиским покушајима да покоре Грчку. Али, као неку врсту увода у ту историју, саставио је један преглед прошлости Грчке, Персије, Асирије, Вавилона, Египта, Скитије, као и преглед њихових земаља и народа. И, као што се прича, почео је тада да чита своју историју пријатељима из Халикарнаса. Само што они изгледа да нису били њом баш одушевљени. Он се онда крене у Атину, најнапредније грчки град у то доба. Ту је Херодотово дело било примљено

са одобравањем; њега видимо усред блистава круга умна и радна света, а градска управа изгласала му је награду од десет таленатa (око 2.400 енглеских фунти) као признање за његов књижевни рад.

Али. нећемо да довршимо овде животопис тога толико занимљивога човека, нити ћемо улазити у ма какво критиковање његове брбљиве, чудесима пуне и необично занимљиве историје. То је књига до које ће и сам пре а после доћи сваки образованији читалац. Тако се у петом веку пре Христа почео да појављује нов чинилац у људским пословима. Читање и писање раширило се већ давно ван храмовних опсега и ван редова дворских писара. Записи нису више припадали само двору и цркви. Једна нова врста људи, људи са довољно слободна времена и обезбеђеним животом, почела је да се занима разним појавама, да мењује своја сазнања и гледишта, и да развија мисли. Тако видимо где се под маршираљем армија и владарским политичким подвизима, а изнад просечног живота неписмених и нерадозналих људи, почиње да ствара *слободна интелигенција човечанства,* која је данас постала врховна моћ у људским питањима.

О тој слободној интелигенцији имаћемо да кажемо нешто више када, касније, будемо говорили о Грцима из градских држава по Архипелагу и Малој Азији.

4.

Овде бисмо могли да сведемо излагања из последњих двеју глава, и да саставимо листу главних састојака у тој сложеној нагомиланости људства из којих се састојала познија вавилонска и египатска просвећеност од пре две хиљаде и пет стотина до три хиљаде година. У току пет до шест хиљада година развијали су се ти састојци по великим речним долинама у свету и одвајали се један од другог. Код њих су се развили у међусобну односу посебна душевна стања, предања и односна мислена радња. Просвећеност у којој ми данас живимо још увек просто спроводи, и још увек развија даље, разрађује и преуређује те одношаје. Такав је овај свет који смо наследили. Тек пажљивим проучавањем њихових зачетака могли бисмо да се одвојимо од предрасуда и непосредних схватања нарочита реда којем случајно припадамо, и почети да разумевамо друштвена и политичка питања свога доба.

1.) Најпре је дошло свештенство, *храмовни поредак,* који беше језгро и водећа интелигенција око које су се развијале примитивне просвећености. Оно је тих позних дана било на свету још увек једна велика сила, главно складиште знања и предања, утицај над свачијим животом, и једна снажна веза која је одржавала заједницу. Али, тај поредак више није био свемоћан, јер је по својој природи био створен конзервативан и неприлагодив, те није више монополисао знање, нити је уносио нове мисли. Наука се већ појављивала код осталог света. Око храмовног поретка беху груписани свештеници и свештенице, писари, лекари, врачари, световна браћа, благајници, управници и слично. Тај поредак је имао велике поседе и често нагомилавао огромна блага.

2.) Више од свештенства, и поставши стварно од њега, стојао је *дворски поредак,* на чијем је челу био краљ или какав »краљ краљева«, који је у позној Асирији и Вавилону био као нека врста војсковођа и световни надзорник над пословима, а у Египту бого-човек који се ослободио свештеничког надзора. Око владаоца окупљали су се писари, саветници, бележници, агенти, војни заповедници и гарда. Многи од његових чиновника, и то нарочито његови покрајински чиновници, имали су велике подређене установе, и стално тежили за тим да постану независни. Племство из просвећености по старим речним долинама створило се из дворског поретка. Оно је, према томе, било по свом пореклу нешто друкче од племства раних Аријанаца, које је представљало једно републиканско племство старијих и искуснијих људи.

3.) Темељ те друштвене купе сачињаваo је велики и најпотребнији ред у заједници, ред *земљорадника*. Њихов положај по различитим земљама мењао се од века до века. Они беху било слободни сељаци што плаћају порез, било божје слуге, било слуге и закупници краљеви или кога племића или и приватна поседника, којем би плаћали доходак, а тај доходак или порез плаћао се у већини случајева производима. По државама из речних долина били су они врло вешти обрађивачи и обрађивали стварно мале поседе, са заједничким интересом да у реду одржавају своје канале за наводњавање; уз то су имали и известан смисао за заједницу у свом сеоском животу. Обрађивање земље захтева да се њиме бави тачно и пажљиво. Годишња времена и заласци сунца о жетви неће да чекају на људе. Деца могу још у раној младости да се употребе корисно, те је земљорадnички ред био обично рђаво школован, и остао је ред који напорно ради, пун празноверица било због свог незнања, било због неизвесности годишњих времена, рђаво обавештен и лако обмањиван. По некада је способан за велик пасиван отпор, али нема никакве друге сврхе пред собом до летину и опет летину, како би се из дуга извукло и нагомилало резерве за тешка времена. Такав је и остао по већем делу Европе и Азије све до наших дана.

4.) Сасвим другши него што је земљорадник и по свом пореклу и по каквоћи био је *занатлиски ред*. У почетку једним делом био је то веровно ред градских робова, а једним делом се састојао из сељака који су занат изучили. Ну, при развијању неке вештине у њене посебне тајне, потребно је да се савлада прво техника, пре но што би том вештином могло да се бави. И свака врста заната по свој прилици развила је извесну независност и известан смисао за своју сопствену заједницу. Занатлије су биле у стању да се састају и о својим стварима расправљају лакше но земљорадници. Могли су да образују и своја занатлиска удружења, како би помоћу њих ограничили производњу, одредили висину наднице и заштитили свој заједнички интерес.

5.) Моћ вавилонских владара ширила се и ван првобитних им земаља са добрим ратарским земљиштем, у пашњачке пределе и прелазила у неплодније области, па је почео да се појављује и ред *пастира*. У Вавилону то су били номадски Семити, Бедуини, истоветни са данашњим Бедуинима. Они су веровно своју стоку терали на пашу преко великих предела као и данас калифорниски овчари. Њих су плаћали и ценили много више но ратаре.

6.) Први *трговци* на свету били су сопственици лађа, као народ из Тира и Киоса, или номади који су преносили робу и њом трговали, лутајући по крајевима примитивне просвећености. Трговци су у вавилонском и асирском свету понајвише били семитски Арамејци, ти преци модерних Сиријанаца. Они у животу заједнице постадоше један одређен чинилац. Образовали су своја сопствена велика домаћинства. Зеленаштво се понајвише развило за последњих хиљаду година пре Христа. А било га је чак и у сумерско доба. Трговцима је био потребан зајам, а земљорадници су желели да унапред дођу до нечега од своје жетве. Сејс нам тако прича о једној вавилонској банкарској радњи из Египија, која је постојала кроз више колена и преживела халдејско царство.

7.) За ред *малих препродаваца* мора се претпоставити да се појавио тек у сложенијем друштву последњих дана првих царстава, и веровно није био ни од какве веће важности.

8.) Јавља се све већи и већи ред *независних сопственика*.

9.) Уколико је живот постајао раскошнији, почео је на двору, по храмовима и по имућним приватним кућама да постаје ред *домаће послуге*. састављене од робова, ослобођених робова или у домаћинство примљених младих сељака.

10.) *Радници у групама*. То су били ратни заробљеници, затвореници због дугова, или кулучари и изгнаници.

11.) *Најмљени војници.* Они такође беху често заробљеници или кулучари. Понекад би их пописали и међу пријатељски наклоњеним страним народима, код којих је још преовлађивао војнички дух.

12.) *Поморци.* У данашњим политичким и привредним разговорима склони смо да говоримо прилично олако о »*радном реду*«. Много граје дизало се око *радничке солидарности* и око њихова смисла за заједницу. Добро би било да забележимо сада како је у овим првим просвећеностима представљен радни сталеж.

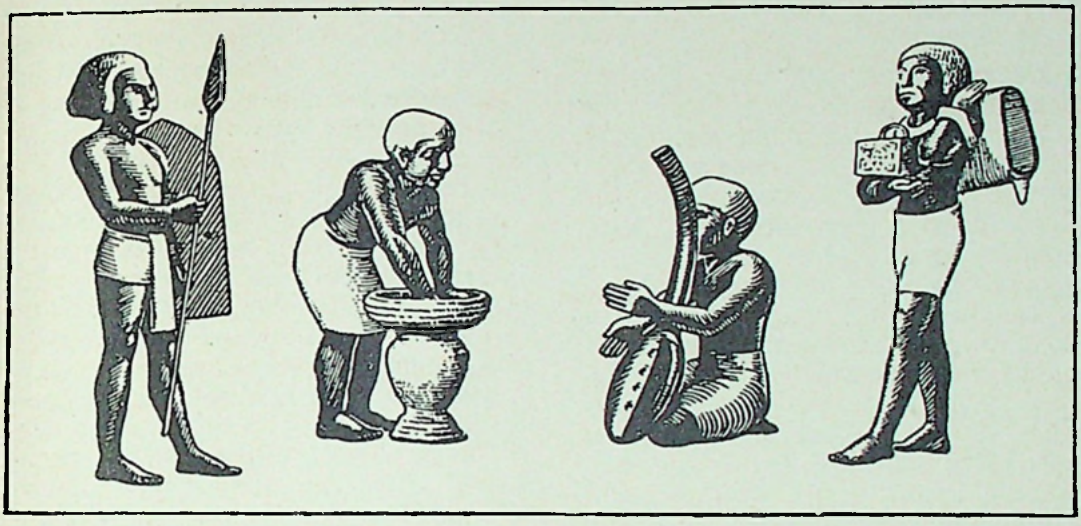

Војник-пешак. Пивар. Музикант. Слуга натоварен пртљагом.

Мале статуе са египатских гробница.

»Радничка солидарност« је, као што ћемо то видети кад почнемо проучавати механичку револуцију деветнаестог века, нова мисао и нова сврха у људском животу.

5.

Пре но што бисмо оставили овај разговор о друштвеним редовима, који су се по тим првим просвећеностима развијали, ваља да посветимо мало пажње њиховој чврстини. Колико су они били далеко један од другог и колико су се мешали међу собом? Уколико се редова побројаних под 9., 10., 11. и 12. тиче, слуге, радници из група и робови, војници, и, до извесног мањег ступња, морнари, или бар веслачи са галија међу морнарима, понајвише беху регрутовани. Ти редови нису лако и са готовошћу подизали себи дом, не припадаху оним редовима који стварају своје потомство. Веровно је да су њих имали да поново попуњавају из нараштаја у нараштај оним заробљеницима који би се ради својих грехова појавили из других редова, и то нарочито са грешницима из реда малих препродаваца; као и путем наговора или присилно са појединим земљорадницима. А што се тиче морнара, ту би требало да правимо разлику између обичних веслача и морнара који управљају и поседују лађе из пристаништа као што су Тир и Сидон. Сопственици лађа, без сумње, прелазили су неосетним ступњевима у трговачки ред, док су морепловци морали да чине по великим морским пристаништима неку нарочиту заједницу, имајући тамо своје домове и преносећи тајне свога поморског заната са колена на колено.

Осми ред који побројасмо, зацело је био несталан ред, који је непрестано растао са множењем својих наследника и одвисника, и састојао се у главном од повучених чланова богатих и моћних група, а у исти мах се и стално умањивао због изумирања или због спекулативних губитака

тог реда, као и због растурања њихове имовине. Ни свештеници и свештенице, бар у свету западно од Индије, нису били баш плодан сталеж. Код многих свештенстава забрањена је била женидба, те би се и тај ред могао сматрати као ред стваран регрутовањем. Такође, по правилу, ни слуге нису плодне: живе по домаћинствима другог сталежа; немају своја домаћинства нити стварају своје сопствене велике породице. И тако остајемо само са овим стварно животним редовима старе просвећене заједнице:

а) краљевски и племићки ред, службеници, официри и слично;
б) трговачки ред;
в) градске занатлије;
г) земљорадници; и
д) пастири.

Сваки од тих редова одгајивао је децу на свој начин. Отуд је природно остајао мање или више одвојен од осталих. Опште васпитање по тим старим државама није још било уређено. Васпитање је у главном била домаћа брига, као што је то случај и данас по многим деловима Индије. Отуд је за синове било и природно и потребно да иду за стопама својих отаца и да се жене женама привикнутим на њихову посебну врсту живота. Према томе, сем у доба великих политичких преокрета, владала би међу редовима једна природна и стална подвојеност. То ипак не би спречавало да се поједини изузеци укрштају женидбом или да из једног реда прелазе у други. Сироти племићи женили би се богатим члановима трговачког реда. Славољубиви пастири, занатлије или морнари постали би богати трговци. Колико се може дознати, такво опште стање ствари постојало је и у Египту и у Вавилону. Раније се сматрало да је у Египту владала извесна учвршћеност сталежа, али изгледа да је то било погрешно схватање, створено услед лошег тумачења Херодотова казивања. Једини искључиви сталеж у Египту који се није укрштао женидбом са другима била је полу-божанска краљевска породица.

Веровно да се на разним местима у друштвеном поретку развијала искључивост, да се стварно спречавало прескакање из сталежа у сталеж. Занатлије, на пример, које би се бавиле каквим нарочитим занатима, чији су начини рада чувани у тајности, тежили су увек међу свим расама и у свима вековима ка развијању занатлиских удружења која би ограничила како вршење њихова заната, тако и женидбе њихових чланова ван граница њихових удружења. Победнички народи исто тако, и то нарочито ако би било каквих истакнутијих расних телесних разлика, били су наклоњени да се држе на извесну одстојању од побеђених народа, као и да развију извесну властелинску искључивост. У историји свих дуготрајнијих просвећености појављивало се и нестајало је безброј разноврсних таквих удружења са њиховим препрекама за слободно мешање. Природне границе већ и саме по себи ту су увек постојале; али, док су оне понекада биле јасно одређене и сматране као веома важне, другипут на њих би се мало обзирало. Међу ариским народима владао је општи смер да се племићске породице разазнају од грађанских. Трагови од тога су очевидни и данас у свој европској књижевности и животу, док се у хералдичкој »науци« пронашао за тај смер и један сликовит ослонац. То предање је још живо чак и у демократској Америци. У Немачкој, најметодичнијој од свих европских земаља, постојало је у Средњем Веку јасно схватање о чврстини таквих разликовања. Кнезови су сачињавали сами за себе један искључив сталеж који се није женио личностима из подређених редова, а под њима постојали су:

а) витези — војнички и чиновнички сталеж са хералдичким грбом;
б) и в) грађани — трговци, бродари и занатлије; и
г) сељаци — пољопривредници и ратари.

Средњевековна Немачка у утврђивању друштвених редова отишла је даље но и један други од западних наследника првобитних великих просвећености. Та идеја била је знатно непријемљивија како за Енглезе тако и



Камени кип Буде Емиде, у природној величини. Пример кинеске уметности у доба династије Танг.

за Французе и Италијане, јер су они, као по неком нагону, више наклоњени слободном кретању из реда у ред. Такви искључиви појмови појавили су се прво и били спровођени у главном код виших редова, док им се као природни отпор и као њихова природна богиња Немезида појављује то да се гомила искључених ускоро у својој мржњи према својим вишим постави у један јединствен ред. Као што ћемо видети у завршним главама ове историје, у Немачкој је баш понајпре и дошло до тога да се тамо појави схватање природног и нужног сукоба, »друштвеног рата«, рата међу разноврсним масама искљученим (марксистички »класно свесног пролетаријата«) са једне стране и управљача и трговаца са друге. Та мисао била је пријемљивија за немачки ум но за британски или француски.

Али, пре но што до тога сукоба дођемо. морамо прећи најпре једну дугу историју од много векова.

6.

Ако се сад окренемо са тог главног развијања просвећености у свету између Средње Азије и Атлантика тамо на исток, ако се окренемо ка друштвеном развитку у Индији на 2000 година пре Христа, наићи ћемо тамо на извесне веома простране и занимљиве разлике Ту наилазимо пре свега на једно такво утврђивање сталежа у свом стварању, какво се не појављује ни у једном другом делу света. Та сталешка одређеност Европљанима позната је као *кастна* установа (од речи португалског порекла *каста;* индиска је реч за то *varna,* боја). Зачеци те поделе још су потпуно непознати, али, зацело су у Ганговим долинама били дубоко укорењени још и пре доба Александра Великога. Ово је једна замршена водоравна подела друштвеног склопа у сталеже или на касте, чији чланови под претњом изгнанства не могу ни да једу заједно ни да се венчавају са личностима из ниже касте. А могу чак и да »изгубе касту« због разних обредних немарности и оскрвљења. Са губљењем касте човек не пада у нижу касту, већ постаје само личност без касте.

Различити кастни пододељци јако су замршени. Многи од њих стварно су занатлиска удружења. Свака каста има своје месно удружење које одржава ред, дели разноврсну милостињу, брине се о својој сиротињи, штити заједничке интересе својих чланова, и прегледа исправе дошљацима из других покрајина. Четири главне касте изгледа да су у својој основи биле ове:

брамини — свештеници и учитељи;
кшатрије — ратници;
весије — пастири, зајмодавци, трговци и велепоседници;
судре; и
ван каста, парије.

Али, ти првобитни одељци одавно су били замршени раздељивањем у мноштво мањих каста, које су све биле искључиве и наметале својим члановима један одређен пут у животу и одређену групу пријатеља. У Бенгалу кшатрије и весије већим делом су нестали... Ну, то је замршено питање.

Одмах крај те исцепканости и замршености друштвеног тела имали бисмо напоменути како су брамини, свештеници и учитељи индиског света, другачије но што је то код многих свештеника са запада, један искључив сталеж који се жени и ствара потомство, не примајући регруте ни из којег другог друштвеног слоја.

Каква год да је била првобитна побуда за то широко учвршћивање сталежа у Индији, мало сумње остаје односно улоге коју су одиграли брамини као чувари предања и једини учитељи народу у сврху да се оно одржи. Са извесне стране верује се да су прве три до четири првобитне касте, познате такође и као »двоструко рођене«, пореклом од ариско-ведских победника у Индији, који су ту непомостиву подељеност успоставили да би спречили расно мешање са побеђеним судрама и паријама. Судре опет представљају се као раније талас северних победника, док су парије оригинални дравидски насељеници у Индији. Ну, те претпоставке нису

сасвим усвојене, и пре је случај, можда, да је уједначеност живота у Ганговој долини кроз многе векове била повод да се једна друштвена разлика толико скамени; а под разноликијим и промењивијим приликама из већега света са запада није таква разлика никад могла да се развије до једне сличне непомерљивости у својој одређености.

Каста се међутим створила, и не може бити сумње о оној необично снажној власти којом она располаже над индиским умом. У шестом веку пре Христа подигао се Гаутама, велики учитељ будизма, да прогласи како. »као што четири реке које се у Ганг уливају губе своја имена чим помешају своје воде са светом реком, тако и сви они што верују у Буду престају да бивају брамини, кшатрије, весије и судре«. Његова је наука кроз више векова преовлађивала у Индији; раширила се по Кини, Тибету, Јапану, Бурми, Цејлону, Туркестану и Манџурији. То је данас вера једног већег дела људске расе; али, услед животне снаге и истрајности брамина и њихових кастних појмова, била је најзад поражена и из индискога живота изгнана.

7.

У Кини наилазимо како се развија један друштвени поредак уз други, и то једва само донекле у упоредну правцу са оним што се догодило код индиске и западне просвећености. Кинеска просвећеност, још и више но индиска, уређена је за мир, и у њену друштвеном прегледу игра ратник незнатну улогу. Као и у индиској просвећенички, умни сталеж је ту онај који води. Само што је овде она мање свештеничка но код брамина и више је чиновничка. Али, другачије но код брамина, ти мандарини, кинески књижевници, нису једна каста: мандарином се не постаје рођењем, већ учењем. Мандарини се одабирају васпитањем и испитима из свих редова у заједници, и један мандарински син нема у изгледу никакво право да наследи свога оца. А као последица тих разлика је то да, док су индиски брамини често, као сталеж, толике незналице да не познају ни своје свете књиге, док су духовно млитави и пуни уображена самоубеђења, кинески мандарин располаже снагом до које се долази тешким умним радом. Ну, пошто је његово васпитање било до сада усредоточено скоро једино на научно изучавање класичне кинеске књижевности, утицај му је био конзервативан. Још пре доба Александра Великога Кина се образовала и управила своје кораке оном стазом којом је ишла све и до 1900. године после Христа. Освајачи и династије међу њима појављиваху се и ишчезаваху док је животно познавање жуте просвећености остало непромењено.

Стари кинески друштвени поредак познавао је четири главна сталежа који су стојали под царем-свештеником:

а) књижевнички сталеж, који би одговарао делимично чиновништву из западног света, а делимично ондашњим учитељима и свештеницима (у Конфучијево доба васпитање се састојало још и из јахања и из стрељања стрелом; обреди, музика, историја и математика су допуна њихових »Шест Вештина«);

б) земљорадници;

в) занатлије;

г) трговци.

Ну, пошто је у Кини још од најранијих времена био обичај да се посед неког човека у земљишту раздели међу све његове синове, то се у кинеској историји није никада појављивао какав ред велепоседника, који би своју земљу издавали закупницима, онако као што је то био случај у многим другим земљама. Кинеско земљиште било је увек раздељено у мале поседе, који су у главном били слободни поседи и обрађивани живо. Постоје у Кини стварно земљопоседници који имају једну или више фарма, и издају их под закуп, али тамо није било никада каквих великих, сталних пољских добара. Када један комад земљишта постане непрекидним дељењем и сувише мален да би могао хранити једног човека, онда се продаје коме

богатијем суседу, а пређашњи сопственик се одсели у један од већих кинеских градова, да тамо ступи у надничаре. У Кини су постојале кроз безбројне векове такве гомиле градског становништва које нису располагале скоро никаквим поседом. Уопште, гомила људи који нису били ни слуге ни робови, већ су се издржавали у крајњој сиромаштини од свога свакодневног рада. Из таквих гомила обично се и регрутују кад су нужни војници за кинеску владу, као и таква радна снага у групама, која би им потребна била за грађење канала, за подизање зидова и слично. Ратни заробљеници или робовски ред играју у кинеској историји мању улогу но у западњој историји из доба прехришћанског рачунања.

Као што можемо запазити, једна чињеница је заједничка у свим тима историјама развића друштвеног склопа, а то је огромна моћ којом је образовани сталеж располагао на ранијим ступњима, и пре но што би почео да чита и да се просвећује владар или опште друштво, и да, доследно, мисли за себе. У Индији успевају брамини, школован ред, и то са своје искључивости, да још и данас одрже свој утицај; а над кинеским гомилама су опет мандарини преовлађивали, мада сасвим другим путем, и пре због замршености свога писма. Расна и старинска разноликост у разноврснијем и живљем свету са запада уздржала је, и можда спречила за навек, слично удруживање особито ученијих у друштву, за њихово сталешко преимућство. У западном свету, као што смо то већ напоменули, васпитање је било отргнуто врло рано испод надзора ма ког посебног реда; и избегло се, у општем животу заједнице, ограничавање било помоћу сталежа свештенства, било помоћу традиције. Писање и читање толико се упростило, да од тога више није било могућно стварати икакво обожавање или тајну. И пре можда због нарочите запетљаности и тешкоћа у кинеском писму, но због икакве расне разлике, није се исто то догодило, и до истог ступња отприлике, и у Кини.

8.

У последњих шест глава смо направили нацрт целокупног оног процеса којим је, у току десет до дванаест хиљада година (а што ће рећи за око 300 до 400 колена) престао човек да буде ретка, гладна, скитачка, недружевна животиња, слабо насељена по топлијим крајевима земље, и постао многобројно друштвено биће, које се густо умножило по погоднијим за живот областима старога света. Почели су рад, робовање и безбедност. У томе раздобљу човечанство је прешло са оног ступња раног неолитског ратарства, кад је примитивна породица одевена у коже жела и слагала дивљу храну и зрнате траве по својим грубим колибицама од земље, и служила се у свом раду каменим срповима. Прешло се све до оног доба у четвртом веку пре Христа, када су се дуж свих обала Средоземнога Мора и уз Нил, а преко Азије до Индије, и затим по великим алувиалним кинеским пределима, распрострла поља од људи обрађена и пренасељени градови, подигли се велики храмови и почели трговачки каравани. По препуним лукама галије су улазиле и излазиле и долазили бродови са троструким једрима, пажљиво пловећи од рта до рта и од рта до острва, држећи се увек близу копна. Феничани су продирали пловећи за египатске власнике до Источне Индије, па можда чак и даље у Тихи Океан. У Јужној Африци имамо бушманске слике на стенама, на којима се виде бели људи са накитом на глави, онаквим какав се носио неко време у Асирији и у северној Европи, а код афричких уроћеника био непознат. Преко афричких и арабиских пустиња, и кроз Туркестан, кретали су се каравани за својом далеком трговином. Из Кине се већ доносила свила, из средње Африке слонова кост, а из Британије коситар у средишта тога новог живота на свету. Већ се стварао Дамаск са својим чувеним челиком. Људи су пронашли како се тка танано платно и изврсне тканине од обојене вуне. Умели су да беле и боје. Имали су и гвожђе, као и бакар, бронзу, сребро и злато. Правили су

најлепшу грнчарију и порцелан. Једва да је на свету постојала и једна врста скупоцена камења, а да га они нису већ пронашли, исекли и углачали. Умели су да читају и да пишу. Могли су да скрену ток какве реке, да нагомилају читаве пирамиде, и да сагради хиљадама миља дуге зидове. Око стотину тих векова, за које се све то постигло, може да личи на веома дуго раздобље када се упореди са шесет до осамдесет година трајања људског живота; а то време било би сасвим безначајно кад би се упоредило са бескрајношћу геолошког времена. Ако бисмо мерили унатраг од оних александријских градова па све до доба првог каменог оруђа, до *ростро-царинате* оруђа из плиоценског века, добили бисмо сто пута дуже раздобље.

Покушали смо у овој историји, и то помоћу мапа, слика и картограма, да пружимо једну праву мисао о реду и облику тих векова значајних по људско развиће. Наш задатак је овде, да се држимо само општих црта. Ми смо поменули по имену тек само неколико личности; мада ће се број имена од сада морати да увећа. Садржај овог нацрта, који пружисмо овде у неколико диаграма и карата, у стању је да додирне тек само донекле нашу уобразиљу. Ако бисмо могли да загледамо само мало ближе, ми бисмо кроз свих тих шездесет векова видели поворку разних начина живљења, који постају по свом обичају све сличнији и сличнији нашем данашњем. Показали смо како је обојени палеолитски дивљак уступио место онакву неолитском обрађивачу, који представља један тип какав још може да се нађе по назаднијим местима на свету. Имамо и једну слику сумерских војника на камену, која потиче још давно пре оних дана када је семитски Саргон I покорио земљу. Тада је долина египатске делте била препуна четама црних радника, који истоварују камен што је низ Нил стизао, да новим пирамидама подигну још који слој. Из тих векова могло би се хиљадама призора да наслика: призор како неки египатски трговац разастире своје стовариште вавилонских хаљина пред очи неке лепе, богате госпође; како се разноврсна гомила у Теби комеша међу горостасним зидинама на извесној храмовној свечаности; слика о каквим узбуђеним и мркооким посматрачима са Крита, што, као и данас Шпањолци, посматрају борбу са биковима, у којој борци против бикова носе чакшире, а опасани су чврсто, баш као и данашњи тореадори; па о деци како уче своју клинасту азбуку (у Нипуру су нађене глинене таблице са школским задацима из неке школе); или о каквој жени, чији муж код куће лежи болестан, како се искрала до ког велика картагинског храма, да се заветује чиме за његово опорављење. Или је најзад ту можда неки дивљи Грк, огрнут кожом и наоружан бронзаном секиром, који стоји непомично на какву илирском шумском обронку, нем од чуда, гледајући први пут крићанску галију са безброј весала, што поврх огледала као аметист плавог Јадранског Мора мили као велик инсекат. И он јури кући да исприча своме народу чудну причу о чудовишту са стотину руку. У ткиво историје за двеста колена саткано је на милионе оваквих појединости. Али, ми се не можемо заустављати да испитамо ни једну од њих, докле год се не обележи основни руб ткива.

ГЛАВА XIX.

ЈЕВРЕЈСКО СВЕТО ПИСМО И ПРОРОЦИ.

1. Место Израелићана у историји. — 2. Саул, Давид и Соломон. — 3. Јевреји као народ мешовита порекла. — 4. Важност јеврејских пророка.

1.

Сада можемо да поставимо на право место у овом општем нацрту људске историје Израелићане, као и ону најзначајнију на свету збирку старих података, збирку која је свима хришћанским народима на свету позната као Стари Завет. У тим подацима нај-

лазимо на најзанимљивију и најзначајнију светлост што пада на развитак просвећености, као и најочевидније ознаке новог духа у људским пословима у време египатских и асирских борби за премоћ на свету.

Све књиге што сачињавају Стари Завет зацело су постојале, и то многе у своме садањем облику, бар на сто година пре Христова рођења. Већина од њих била је још у доба Александра Великога (330. године пре Христа) веровно призната за свете списе. То је била света књижевност Јевреја, једнога народа који је 587. године пре Христа иселио халдејски Небухаднезар II из његове земље у Вавилонију, и то скоро сав, изузев само нешто мало преостатака из нижег сталежа. Они су се после повратили у свој град Јерусалим, и тамо наново саградили свој храм под покровитељством Кира, оног персиског освајача који је, као што смо то већ забележили, оборио 539. године пре Христа Хабонида, последњег од халдејских владара у Вавилону. Вавилонско ропство трајало је око педесет година. Многи научници мисле да је у том раздобљу наступила међу њима знатна мешавина са Вавилонцима, како расна тако и духовна.

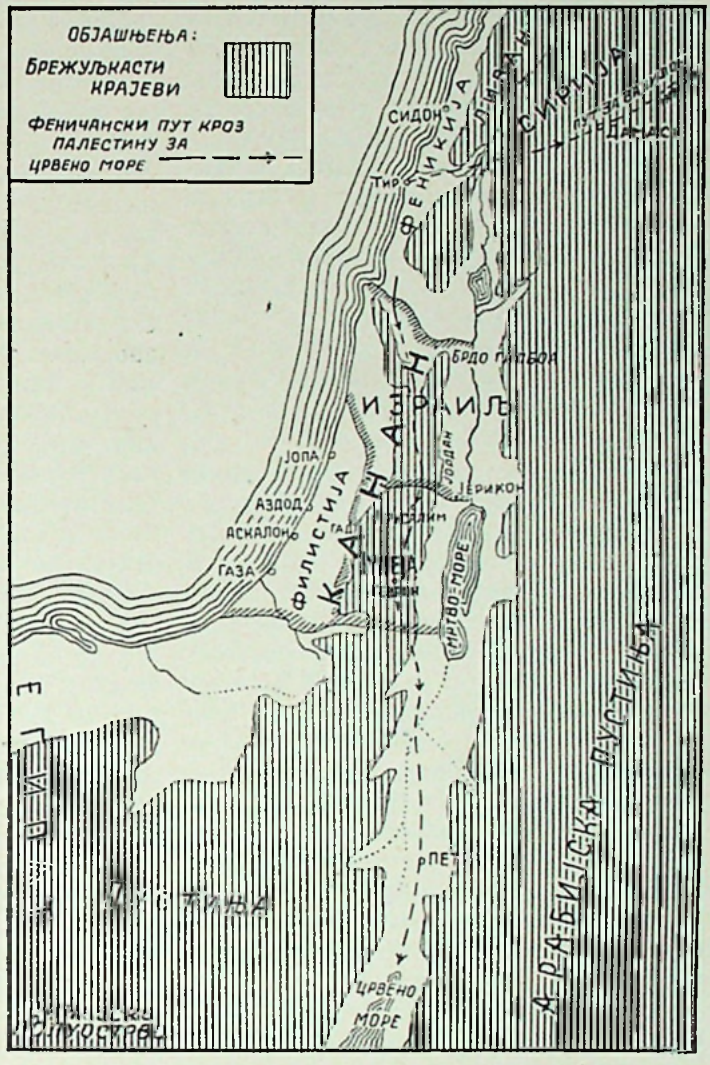

Јеврејска земља.

Нарочите врсте је положај јудејске земље, као и Јерусалима, њене престонице. Та покрајина пружа се у облику какве траке међу Средоземним Морем на западу и пустињом с ону страну Јордана на истоку. Кроз њу пролази природан пут међу Хититом, Сиријом, Асиријом и Вавилоном на северу и Египтом на југу. То је према томе била земља већ предодређена за једну бурну историју. Преко ње се и Египат, као и која било тренутно надмоћна сила са севера, борио за своје царство против тамошњег народа. Они су се борили и за слободан пролаз своје трговине. Сама земља по себи нити је била велика, нити плодна за земљорадњу, а није поседовала никаква минералног блага да би била значајна. Историја овог народа, онако како су је ти списи сачували, служи као неки тумач уз већу историју двају просвећених поредака са севера и са југа, и као додатак историји поморских народа са запада.

Ти списи састоје се из већег броја различитих састојака. Првих пет књига, *Пентатеух*, су већ врло рано нарочито поштовали. Оне почињу у облику какве опште историје са двоструким извештајем о стварању света и о стварању човека, о раном животу расе, и о великом потопу, кад је било пропало све човечанство, сем неколико изабраних појединаца. Та прича о потопу била се распрострла по свима старим предањима. Могућно је да се у њој налази успомена на оно потапање долине у којој се сада налази Средоземно Море, још у неолитском веку. Или се можда тиме чува успомена на какву велику пропаст у Јурђијанској и у каспиској области. Ископавања су открила и вавилонске верзије, како за причу о створењу света тако и о потопу, и то још из доба пре јеврејског повратка. Отуд тврде библиски критичари да су Јевреји за време свога ропства дошли до првих глава у Светом Писму, и то је оних првих десет глава о постању.

Затим долази историја о оцевима (патријарсима) и оснивачима јеврејског народа, о Аврааму, Исаку и Јакову. Они су представљени као патријархалне бедуинске поглавице, у земљи међу Вавилоном и Египтом, где живе животом номадских пастира. Критичари тврде да је садања Библија састављена из неколико ранијих верзија. Само какви били да били њени извори, та прича, онаква каква је очувана данас, пуна је боја и животне снаге. Оно што се данас зове Палестина у то доба је била земља Канаан, насељена семитским народима по имену Кананићанима, који су стојали у блиску сродству са Феничанима, оснивачима Тира и Сидона, и са Аморићанима који заузеше Вавилон и основаше под Хамурабијем прво вавилонско царство.

Када је Аврамов народ прошао са својим стадима кроз ту земљу (можда у исто оно доба када је и Хамураби владао) Кананићани су били један миран и насељен народ. Аврамов бог, као што библиска прича каже, обећао је њему и његовој деци ту цветну земљу са богатим градовима. Читалац треба да се обрати на књигу о постању, и да прочита ту како је Аврам, бивши без деце, сумњао у то обећање, и како су се родили Исмаил и Исак. А у књизи о постању наилазимо такође и на животе Исака и Јакова, чије је име било промењено у Израиљ, и на дванаест Израиљевих синова; као и како су они у доба велике глади отишли у Египат. Тиме се завршава књига о постању, прва књига Пентатеуха. Наредна књига бави се причом о Мојсију.

Историја о насељу и ропству Израиљеве деце у Египту доста је тешка. Постоји један египатски запис како је фараон Рамзес II населио извесне семитске народе у земљи Гошену. Ту се тврди како су они дошли у Египат због глади. Али, за живот и успех Мојсијев не постоји никакав египатски податак уопште. Нема никакве забелешке о каквој куги у Египту или о какву фараону, који се удавио у Црвеном Мору. У причи о Мојсију има и таквих црта које у себи носе митолошке особине, па је и један од најзанимљивијих тренутака у њој, како је мајка Мојсија сакрила у ковчег од рогозине, такође из неке старе сумерске легенде.

Све то догодило се после Рамзеса II и у доба Рамзеса III. Египатски споменици из тог времена говоре о великим поморским биткама, и како су непријатељски народи марширали дуж палестинске обале на Египат, како су се Крићани удружили против Египта са неким раним ариским освајачима, који су на походима своје ствари преносили на воловским колима, а то је сасвим ариска одлика. До сада није још била састављена никаква јединствена прича о свим оним борбама које су се водиле међу годинама 1300. и 1000. пре Христа; али, из библиског приповедања очевидно је да су Јевреји, кад су под Исусом Навином спроводили полагано своје освајање обетоване земље, дошли у сукоб са једним новим народом, са Филистинцима, који су се дуж обале насељавали по читаву низу градова, од којих су најглавнији били Газа, Гат, Ашбод, Ашкелон и Екрон, а који су стварно

били, као и Јевреји, придошлице, и то веровно баш они Крићани са мора и са севера. Освајање према томе, почевши са нападом на Кананићане, претворило се брзо у дугу и не баш успешну борбу око жуђене и обетоване земље са тим много страховитијим придошлицама, са Филистинцима.

Не би се могло рећи да је та обетована земља икада била потпуно у јеврејским рукама. Иза Пентатеуха у Библији долазе књиге о Исусу Навину, о судијама, о Рути (као једно одступање), о Самуилу I и II и краљевима I и II, и са летописима што понављају у варијацијама скоро исто градиво о Самуилу II и о краљевима. У већем делу те позније историје осећа се све јачи и јачи дах стварности. У тим књигама налазимо како Филистинци држе чврсто у свом поседу плодне низине са југа, а Кананићани и Феничани се одржавају против Израелићана на северу. Први успеси Исуса Навина не понављају се. Књига о судијама је мрачан списак неуспеха. Народ губи самопоуздање. Престају да служе своме богу Јехови, и обожавају Бала и Аштарота (Бела и Иштара). Своју расу мешају са Филистинцима, Хититима, и тако даље, а тиме постају, као што су и доцније увек били, један расно измешан народ. Под низом мудрих људи и јунака они воде један обично неуспешан и никада сасвим јединствен рат против својих непријатеља. Напзменце су претрпљавали поразе од стране Моабићана, Кананићана, Мидианаца и Филистинаца. Историја тих борби, као и о Гедеону и Самсону и о другим јунацима који са времена на време баце по какав зрачак наде на израиљске невоље, испричана је у књизи о судијама. У првој књизи Самуиловој испричана је прича о њихову великом поразу код Ебенезера, у доба када је Илија био судија.

То је била доиста огорчена битка, у којој су Израелићани изгубили 30.000 људи. И раније их је пратила зла коб, те су изгубили 4000 људи, и зато сада донеше свој најсветији символ, божји ковчег заветни.

»А кад дође ковчег завјета господњега у око, повика сав Израиљ од радости, да земља зајеча. А Филистеји чувши веселу вику, рекоше: Каква је то вика весела у околу јеврејском? И разумјеше да је дошао ковчег господњи у око њихов. И уплашише се Филистеји кад рекоше: Бог је дошао у око. И говораху: Тешко нама, јер то није бивало прије. Тешко нама, ко ће нас избавити из руку тијех силнијех богова? То су богови што побише Мисирце у пустињи свакојаким мукама. Охрабрите се, и будите људи, Филистеји, да не служите Јевреjима као што су они вама служили. Будите људи и удрите!«

И Филистинци се бораху, и то бораху се херојски. »А Израиљци се опет разбише и побјегоше к шаторима својим; и бој бјеше велик, јер паде из Израиља тридесет тисућа пјешака. И ковчег божји би отет, и два сина Илијина. Офније и Финес, погибоше. И један између синова Венијаминових побјеже из боја, и дође у Силом исти дан раздртијех хаљина и главе посуте прахом. И кад дође, гле, Илија сјеђаше на столици крај пута погледајући; јер срце његово бијаше у страху за ковчег божји. И дошав онај човјек у град каза гласе, и стаде вика свега града. А Илија, чувши вику рече: каква је то врева? И човјек брже дотрча да јави Илији. А Илија бијаше деведесет и осам година, и очи му бијаху потамњеле, те не могаше видјети. И рече човјек Илији: Ја идем из боја, утекох данас из боја. А он рече: Шта би, сине? А гласник, одговарајући, рече: Побјеже Израиљ испред Филистеја, и изгибе много народа, и оба сина твоја погибоше, Офније и Финес; и ковчег божји отет је. А кад спомену ковчег божји, паде Илија са столице наузнако код врата, и сломи врат и умрије, јер бијаше човјек стар и тежак. Он би судија Изрању четрдесет година.

»А снаха његова, жена Финесова, бијаше трудна и на том доба, па чувши глас да је ковчег божји отет и да јој је погинуо свекар и муж, сави се и породи, јер јој дођоше болови. И кад умираше, рекоше јој које стојаху око ње: Не бој се, родила си сина. Али, она не одговори, нити хајаше за то. Него дјетету даде име Ихавод, гово-

рећи: Отиде слава од Израиља, — јер ковчег божји би отет, и свекар јој и муж погибоше.« (I књ. Сам. гл. 4. Превод Ђуре Даничића.)

Илијин наследник и последњи од судија био је Самуило. И тада се у израиљској историји догодило нешто што иде упоредо са оним што се већ догодило и код других већих околних народа. Појавио се краљ. Излаже нам се ту живим језиком јасан спор међу старом свештеничком управом и тим новим начином у управљању људским пословима. Немогућно нам је избећи, а да не дамо овде још један навод. Колико се само у Господову говору Самуилу изражава јасно дубока свештеничка срџба!

»Тада се скупише све старјешине Израиљеве и дођоше к Самуилу у Раму. И рекоше му: Ето, ти си остарио, а синови твоји не ходе твојим путевима; зато постави нам цара да нам суди, као што је у свијех народа.

»Али, Самуилу не би по вољи што рекоше да им да цара, да им суди. И Самуило се помоли Господу. А Господ рече Самуилу: Послушај глас народни у свему што ти говоре; јер не одбацише тебе, него мене одбацише да не царујем над њима. Како чинише од онога дана кад их изведох из Мисира до данас, и оставише ме и служише другим боговима, по свијем тијем дјелима чине и теби. Зато сада послушај глас њихов; али, добро им засвједочи и кажи начин којим ће цар царовати над њима.

»И каза Самуило све ријечи господње народу који искаше од њега цара; и рече: Ово ће бити начин којим ће цар царовати над вама: синове ваше узимаће и метати их на кола своја и међу коњике своје, и они ће трчати пред колима његовим; и поставиће их да су му тисућници и педесетници, и да му ору њиве и жњу љетину, и да му граде ратне справе што треба за кола његова. Узимаће и кћери ваше да му граде мирисне масти и да му буду кухарице и хљебарице. И њиве ваше и винограде ваше и маслинике ваше најбоље узимаће и раздавати слугама својим. Узимаће десетак од усјева ваших и од винограда ваших, и даваће дворанима својим и слугама својим. И слуге ваше и слушкиње ваше и младиће ваше најљепше и магарце ваше узимаће, и обртати на своје послове. Стада ће ваша десетковати и ви ћете му бити робови. Па ћете онда викати ради цара својега, којега изабрасте себи; али, Господ вас неће онда услишити.

»Али, народ не хтје послушати ријечи Самуиловијех, и рекоше: Не, него цар нека буде над нама, да будемо и ми као сви народи; и нека нам суди цар наш и иде пред нама и води наше ратове.« (I књ. Сам. гл. 8.)

2.

Али, природа и положај земљишта били су против Јевреја, а њихов први краљ Саул није био ништа успешнији од судија. Дуге сплетке пустолова Давида против Саула испричане су у остатку прве књиге Самуилове. И Саул је завршио најзад са потпуним поразом на брду Гилбоа. Његову војску ту је надвладала храброст филистинских стрелаца.

»А сјутрадан дођоше Филистеји да свлаче мртве; и нађоше Саула и три сина његова гдје леже на гори Гилбоа. И одсјекоше му главу, и скинуше оружје с њега, и послаше у земљу филистејску да се на све стране објави и у кући њиховијех лажнијех богова и по народу. И оставише оружје његово у кући Астаротиној, а тијело његово објесише на зид ветсански.« (I књ. Сам. гл. 31.)

Давид је (око 990. године пре Христа) био већи политичар и успешнији но његов предходник, и изгледа да се ставио под заштиту Хирама, краља од Тира. Тај савез са Феничанима и одржао га је на власти, а то је био и битан састојак у величини његова сина Соломона. Његова историја би се могла, са својим непрекидним убиствима и погубљењима, пре читати као историја каква дивљачког поглавице но неког просвећена владара. Та историја је врло живо испричана у Самуиловој другој књизи.

Прва књига о краљевима почиње са владом краља Соломона (око године

960. пре Христа). У тој историји, са гледишта каква општег историчара, најзанимљивији су Соломонов однос према народној вери и његов поступак са покретним храмом, са свештеником Задоком, и са пророком Натаном.

Почетак Соломонове владе онако исто је крвав као што је била и влада његова оца. Последње забележене Давидове речи односе се на припреме за Шимејево убиство. Његова последња забележена реч је »крв«. »А његову сиједу главу ти свали у гроб крвљу« каже он, указујући на то да иако је Шимеј заштићен заклетвом којом се обавезао Давид пред богом за сав свој живот, ништа у том погледу не постоји што би могло да спречава Соломона. Соломон потом предузима да убије и свога брата, који је полагао право на престо али је клонуо духом и предао се. Затим је поклао братовљеву групу. Слаба власт коју је имала у то доба вера код расно и духовно збркаиих Јевреја, види се у томе како је лако он заменио непријатељски расположеног врховног свештеника са својим сопственим пристаницом Задоком. То се још јаче може запазити у убиству које је над Јоабом извршио Бениа, тај Соломонов главни џелат, учинивши то у храму и док се жртва држала за саме рогљеве са Јеховина олтара, узвикујући како је ту неповредим. Тада је Соломон сам предузео један задатак, да преиначи веру своме народу, у чему се огледа за то доба сасвим савремен дух. Он наставља савез са Хирамом, краљем од Тира, који се Соломоновом краљевином служи за пролаз до Црвеног Мора, где гради своје лађе, а сам Соломон, као плод тог свог ортачења, нагомилава у Јерусалиму дотле нечувено благо.

У Израиљу се појављују чете радника. Соломон шаље групу за групом својих људи, да секу кедровину на Ливану, над којим је владао Хирам, и он уређује потребан пренос тог дрвета кроз земљу. (Много што у свему овом могло би читаоца да подсети на односе између каква средњеафричког поглавице са каквом европском трговачком кућом.) Затим је Соломон сагради о једну палату за себе, а и један храм за Јехову, ни близу толико велик. До сада је ковчег заветни, тај божански симбол старих Јевреја, био чуван у велику шатору, који је померан са једног узвишења на друго; и жртве богу Израиља приносиле су се дотле на више разних места. А сада је ковчег унесен у златом опточену унутарњу собу овог кедровином обложеног каменог храма, и стављен међу два велика крилата кипа од позлаћена маслинова дрвета, и отада су жртве имале да се приносе само на олтару пред њим.

Та централизаторска новотарија подсетиће читаоце и на Акнатона и на Набонида. Овоме слично може да се изводи успешно само када углед, предање и ученост свештеничког реда спадну на низак ступањ.

Ни то што је поставио Јеховино обожавање у Јерусалиму на ту нову основу, ни његово виђење и разговор са богом у почетку његове владавине, није сметало Соломону да у својим познијим годинама развије неку врсту богословског кокетирања. Он се много женио, ако не због чега другог, а оно из државних разлога и ради сјаја. Своје многобројне жене желео је да задовољи тиме што је приносио жртве њиховим народним божанствима, сидонској богињи Аштароти (Иштар), Шемошу (једном моабићанском богу), Молоху и т. д. Библиско причање о Соломону показује нам стварно једног краља који је као и сви други веома несталан и слабо побожан, док му је народ био онако исто празноверан и збуњен, као и сви други околни народи.

Од нарочита значаја у причи о Соломону то је што се ту даје обележје једној мени у египатским односима: то је његова женидба са фараоновом ћерком. Тај фараон мора да је био неки од фараона из XXI династије. У велико доба Аменофиса III, као што се то види по писмима из Тел-ел-Амарне, могао је један фараон толико да се смилостиви, па да прими какву вавилонску принцезу у свој харем, али је апсолутно одбијао да дâ једно такво божанско створење као што је каква

египатска принцеза за жену ком вавилонском владару. И види се једно постојано опадање египатског угледа, кад сада, после три века, тако незнатан владар, као што је био Соломон, може да се сасвим равноправно жени египатском принцезом. Са наредном египатском династијом (XXII), међутим, повратило се опет старо стање. Њен оснивач фараон Шишак користио се оним раздором међу Израиљцима и Јудејцима, што настаде у току Давидове и Соломонове владавине, па заузео Јерусалим и опљачкао храм и краљеву палату, срушивши тиме овај краткотрајни сјај.

Шишак је вероватно покорио и Филистију. Треба забележити да од овог доба па на даље Филистинци губе своју важност. Изгубили су већ свој кријански језик, те су се служили језиком својих покорених Семита. Мада њихови градови остају и даље мање или више независни, они се постепено губе у општем семитском животу из Палестине.

Има вероватноће да је првобитна груба, али убедљива прича о Соломонову владању, о његовим разним убиствима, о савезу са Хирамом, о његову зидању палате и храма, и о оним његовим ћудима које му ослабише краљевство и поделише га на двоје, да је та прича претрпела од стране каква познијег писца извесне измене широким уметањима и проширењима, како би се на тај начин његово богатство направило још већим и прославила његова мудрост. Овде нам није место да се бавимо критиковањем библиских извора, али ће бити можда занимљивије за здрави разум но за научна испитивања да се укаже на ону очевидну стварност и истинитост главног садржаја у причи о Давиду и Соломону. У тој причи је покушај да се понешто објасни и оправда, али при свем том износе се ту чак и најгоре чињенице, како би их исприповедао само савремен или скоро савремен писац, свестан да их не може сакрити.

Чудновато је са колико је моћи, и у пркос стварности, ово неколико написаних речи из Библије успело да створи утисак у људској свести, и то не само код хришћана већ и код муслимана, да је краљ Соломон био не само један од највеличанственијих, но и један од најмудријих међу људима. А ипак нам прва књига о краљевима подробно прича о том његову сјају, и тај сјај стварно изгледа простачки крај оне лепоте и чуда у зградама и уређењима таквих великих монарха, као што су били Тотомес III, Рамзес II и по туцета других фараона, или као Саргон II, Сарданапал и Небухаднезар Велики. Његов храм мерио је изнутра двадесет лаката у ширину, што би износило око 35 стопа — таман колико и ширина какве мале виле — а био је дуг шездесет лаката или око сто стопа. А што се тиче његове мудрости и државништва, не треба ићи даље од Библије, па ће се видети да је Соломон био обичан саучесник у далеко досежним пословима трговачког краља Хирама, и да је његово краљевство било као нека залога међу Феничанима и Египтом. Соломонова важност настала је у главном због привремене египатске слабости, која је ободрила феничко славољубље и довела до потребе да се умилостивљује на разне начине онај који је држао кључ за наизменичне трговачке путеве на исток. За свој сопствени народ Соломон је био расипан и насилан владар, а његово краљевство поделило се приметно још пре његове смрти.

Са владавином краља Соломона завршава се кратка јеврејска слава. Севернији и богатији део његове краљевине, дуго притискиван порезима ради одржавања његова сјаја, одваја се од Јерусалима, да постане независно израиљско краљевство. Том поделом прекида се она заједничка веза међу Тиром и Сидоном са Црвеним Морем, која је и омогућила Соломоново богатство. У јеврејској историји се више богатство не помиње. Јерусалим остаје као престоница само једног племена, јудејског, престоница једне земље голих брегова, Филистијом одсечене од мора и окружене непријатељима.

Прича о ратовима, о верским сукобима, о заузимању власти, убиствима,

братоубиствима, како би се престо сачувао, траје кроз три века. То је права варварска прича. Израиљ ратује са Јудејом и са околним државама; ствара савезе прво са једним, а затим са другим. Моћ арамејске Сирије пламти над Јеврејима као злокобна звезда, а затим се диже иза ње велика и све већа моћ последњег асирског царства. Кроз три века живот Јевреја сличан је животу неког човека који пошто пото хоће да стоји насред неког жива прометна места, те га због тога непрекидно газе омнибуси и теретна кола.

»Пул« (што би требало веровно да буде Тиглат Пилесер III), према библиском причању, први је асирски монарх који се појављује на јеврејском видику, и Менахем му даје откупнину од хиљаду сребрних таленатa (године 738. пре Христа). Али, асирска сила срља сада право на остарелу и оронулу египатску земљу, а правац за тај напад води преко Јудеје. Тиглат Пилисер III повраћа се, да потом Шалманесер пође његовим стопама. Израиљски краљ почиње да за помоћ преговара са Египтом, са том »сломљеном трском«, и године 721. пре Христа, као што смо то већ забележили, све његово краљевство западе у ропство и пропаде за историју. Иста судбина висила је и над Јудејом, али за неко кратко време би отклоњена. Судбина Сенахерибове војске за владе краља Језекије (701. пре Христа), и како су га синови убили, већ је поменута. Позније асирско освајање Египта у Светом Писму се не помиње; али, је јасно да је, пре Сенахерибове владе, краљ Језекија водио (године 700. пре Христа) дипломатску преписку са Вавилоном, који се побунио против асирског Саргона II. Затим је дошло Есархадоново освајање Египта, а после тога Асирију за неко време обузимаху властите неприлике. Скити, Мидијанци и Персијанци су је нападали са севера, а Вавилон се побунио. И тада је Египат, као што смо то већ рекли, ослобођен за неко време од асирске напасти, опет ушао у једну мену обнове, најпре под Псаметиком, а затим под Неком II.

Ну, опет је грешила мала земља у средини при прављењу својих савеза. Само што ни са које стране није ни била безбедна. Јосиа је био против Некоа. Зато је и убијен у борби код Мегида (608. пре Христа). Јудејски краљ поста египатски клетвеник. А затим, када Неко допре чак до Еуфрата и паде пред Небухаднезаром II, са њим је пала и Јудеја (604. пре Христа). Небухаднезар, после покушаја са трима безначајним краљевима, отерао је већи део народа у ропство у Вавилон (586. пре Христа), док су остали, после једне побуне и касапљења вавилонских чиновника, утекли од халдејске освете у Египат.

Тако се завршило четири века јеврејског краљевства. Од свог почетка па до краја било је оно само споредан догађај у већој и важнијој историји Египта, Сирије, Асирије и Феникије. Само што су баш из њега имале да се појаве моралне и умне последице од првобитне важности по све човечанство.

3.

Јевреји, који су се, после једног размака за више од два наштаја, повратили за време Кирове владе у Јерусалим из Вавилона, беху сад један сасвим другачији народ од ранијих ратоборних Балових и Јеховиних привржeника, од оних Јевреја што су приносили жртве по висијама у Јерусалиму у доба израиљског и јудејског краљевства. Из библиског приповедања види се јасно да су Јевреји отишли у Вавилон као варвари, а да су се вратили као просвећен народ. Отишли су као збуњен и разбијен чопор, без икакве народне самосвести; а вратили су се са јаким и искључивим народним духом. Отишли су били без икакве своје заједничке и опште познате књижевности, јер се вели да је тек на око четрдесет година пре ропства краљ Јосиа открио у храму »књигу закона« (II о краљевима, 22), а осим тога не постоји нигде никакав наговештај да су се икакве књиге читале; а вратили су се са већином свог градива за Стари Завет. Очевидно је

да је, ослобођена својих окрутних краљева, сачувана од политичке борбе и у интелектуално раздраживом ваздуху тадањег вавилонског света, јеврејска свест за време њихова ропства учинила велик корак унапред.

Тада је било завладало Вавилоном једно доба историских истраживања и доба науке. Још су се осећали они вавилонски утицаји који наведоше Сарданапала да у Ниниви сакупи велику библиотеку старих списа. Ми смо испричали већ како је Набонид био толико обузет својим антикварским истраживањима, да је заборавио на одбрану свога краљевства од Кира. Све се, према томе, сложило да наведе изгнане Јевреје на испитивање своје историје, и они у пророку Језекиљу нашоше на свог одушевљеног вођа. Из онаквих скривених и заборављених списа што су их са собом имали, као и из родослова, савремених историја о Давиду, Соломону и о њиховим другим краљевима, из прича и предања, саставише и искитише своју историју, па је објавише како за Вавилон тако и за себе. У њу су унели, веровно из вавилонских извора, причу о стварању и о потопу, доста из приче о Мојсију и већи део о Самсону. Једна вест из приче о стварању и једна из приче о рају, мада су обе стварно вавилонског порекла, као да су биле познате Јеврејима још и пре прогонства. Кад су се Јевреји повратили у Јерусалим, био је у тај мах само Пентатеух сакупљен у једну књигу, а тек доцније имало је да наступи груписање осталих историских књига.

Кроз неколико векова остатак њихове књижевности очувао се у облику посебних књига, које су се разнолико поштовале. Неке од познијих књига сасвим јасно су састави постале после ропства. А сва та књижевност била је прекривена извесним својим мислима водиљама. Таква мисао, којој чак и ове књиге у појединостима противурече, хоће да је сав народ састављен из чистокрвне Аврамове деце. Затим је ту мисао о обећању што га је Јехова дао Аврааму да ће уздићи јеврејску расу изнад свих других раса; и треће, постала је вера да је Јехова највећи и најмоћнији међу племенским боговима, па затим да је врховни бог над свим другим боговима, и најзад да је он једини прави бог. На послетку је међу Јеврејима, као међу народом, завладало уверење да су они изабрани народ једнога бога над свом земљом.

Сасвим природно, из те три мисли створила се и четврта, мисао о вођу који ће доћи, о спасиоцу, Месији, који би остварио толико одлагана Јеховина обећања.

То спајање Јевреја у један јединствен народ спојен предањем, у току од »седамдесет година«, првина је у историји да се у животу међу људима испољила нова сила написане речи. Душевно срећивање учинило је још и нешто више од простог уједињења народа који се вратио у Јерусалим. Та мисао о припадању једној изабраној раси, која је већ предодређена за првенство, била је сама по себи веома привлачна. Она је обузела и оне Јевреје који остадоше у Вавилону. Та књижевност је допрла и до Јевреја који су се настанили у Египту. Утицала је и на измешани народ што се настанио у Самарији, старој престоници израиљских краљева када је десет племена било пребачено у Мидију. Њом се надахнуо велик број Вавилонаца и других, те прогласише Аврама и својим оцем и натурише се Јеврејима при повратку у друштво. Амонићани и Моабићани примише њихову веру. Јевреји су били већ расурени по многим земљама и градовима, када су им се тако ујединиле свести и наде, те посташе један искључив народ. Али је њихова искључивост послужила у почетку понајвише као заштита за темељитост њихова учења и богослужења, имајући на уму опомену што је пружаху онакве жалосне заблуде као што их је било код краља Соломона. За праве прозелите које било расе имало је јудејство увек раширене руке.

Нарочито је Феничанима морао да изгледа и веома лак и привлачан прелаз у јудејство после пада Тира и Картагине. Њихов језик био је сличан

јеврејском. И можда је велика већина афричких и шпанских Јевреја стварно феничког порекла. Такође су примили и многи Арапи јудејску веру, а у јужној Русији, као што ћемо видети доцније, било је и монголских Јевреја.

4.

Историске књиге од постања па до Јеремије, кроз које се доцније провлачи мисао о обећању, које је било дано изабраном народу, представљаху без сумње главни ослонац јеврејском душевном јединству; њима се ипак ниуколико не употпуњује јеврејска књижевност из које је састављена најзад Библија. У овој историји неће бити места да се позабавимо рецимо таквим књигама као што је књига о Јову, за коју се вели да је подражавање једној грчкој трагедији, или као Соломоновом песмом, псалмима, причама и другим; али, потребно је да се позабавимо мало више књигама познатим као »пророчким«. Јер су ове књиге скоро најранији и зацело најбољи податак о појави те нове врсте вођства у људским пословима.

Пророци не представљају неки нов ред у заједници. И њихово порекло је најразноврсније. Језекиљ је припадао свештеничком сталежу и био је њима наклоњен, а Амос је био пастир; али, ово им је заједничко: уносе у живот и једну верску силу поред жртвовања и других свештеничких и црквених обреда. Ранији пророци наличе много ранијим свештеницима, јер се баве прорицањем, дају савете и предсказују догађаје. У почетку, и у доба када се жртва приносила свуда по земљи а верске мисли биле још прилично несређене, можда је била незнатна разлика између свештеника и пророка.

Пророци су, канда, играли при прорицању, као што то чине дервиши. Обично су носили нарочит огртач од грубе козје коже. Одржавали су номадско предање насупрот »новим начинима« из доба насељавања. Али, после подизања храма и свештеничког организовања, нашао се пророчки тип ван прописног верског реда. Веровно је да су они били увек мање или више на сметњу свештеницима. Од њих посташе незвани саветодавци у државним стварима, оптужиоци за грехове и за чудна дела, беху, како бисмо то ми рекли, »самоуци«, јер не имађаху никакву другу санкцију до своје унутарње надахнуће. »Чујте реч Господњу« — и тако даље; то им је образац.

У позније и најмучније дане по јудејско краљевство, када се на њ сковитлаше Египат, северна Арабија, Асирија и затим Вавилон, ти пророци посташе значајни и моћни. Њихов позив је био упућен заплашеним и престрашеним мозговима, а у главном су их позивали најпре на покајање, на то да укину какво ово или оно светиште, да опет успоставе богослужење у Јерусалиму, или што слично. Али, кроз нека од тих пророчанстава већ се чује извесна нота, једна нота слична оној коју ми данас називамо »друштвено реформаторском«. Богаташи »киње сиромахе«; расипници прождиру дечји хлебац; утицајан и моћан свет угледа се на страначки сјај и грехове и жртвује тим новим модама општи народ; а све то је одвратно Јехови, који ће зацело казнити земљу.

Са оним проширавањем мисли што поче у доба ропства, мења се и проширује се и тон пророчанства. Завидљива сићушност, што је изобличавала раније племенске мисли о богу, уступа сад место новој мисли о богу опште праведности. Јасно је да се све већи утицај пророка није ограничио само на јеврејски народ. Тај утицај ширио се у то доба по свем семитском свету. Пропадања разних народа и краљевстава, да би се образовала каква велика и нестална царства оног времена, уништавања разних вероисповести и свештеничких редова, узајамно омаловажавање међу храмовима у разним њиховим супарништвима и расправа, сви ти утицаји давали су маха људској свести за слободније и пространије верске видике. Храмови су били нагомилали велика складишта златних судова, али су изгубили своју власт над људском уобразиљом.

Тешко је проценити да ли је, усред тих непрекидних ратова, живот бивао неизвеснији и несретнији него раније; али, несумњиво, људи су постајали свеснији својих беда и несигурности. Осим за слабодушне и за жене, свему осталом свету остало је још мало утехе или вере у приношења жртве, у обредна и прописна богослужења по храмовима. Такав је био тај свет којем су познији израиљски пророци почели да говоре о једном богу и о обећању да ће се једног дана свет смирити и настати јединство и срећа. Велики бог што га сада откриваху људи живео је у храму, који је »не рукама начињен, већ вечан на своду небеском«. Мало је сумње да је велик део таквих мисли господарио по Вавилону, по Египту, и кроз сав семитски исток. Библиске пророчке књиге само су један пример о томе како се проричало у то доба.

Већ смо обратили пажњу на постепено ослобађање вештине писања и науке ван њихова првобитног ограничења на свештенство и на храмовни опсег, ван те љуске у којој су се они најпре развили и одгајали. Навели смо Херодота као један интересантан пример за оно што бисмо могли да назовемо слободном интелигенцијом или умним радом човечанства. Сад опет имамо посла са једним сличним претапањем моралних мисли у општу заједницу. Јеврејски пророци, са оном постојаном навалом мисли о једном богу у свему свету, представљају напоредан развитак слободне свести код човечанства. Од тог доба па на даље кроз људску мисао се пробија, сад слабо и бледо, а сад опет са новом снагом, мисао о једној владавини на свету, и о обећању и могућности једног сјајног мира и среће међу људима. Уместо да буде каква црквена веза старога типа, јеврејска веза постаје, до извесна ширег обима, пророчка и творачка вера новога типа. Пророк се ређа за пророком.

Доцније, као што ћемо већ рећи, родио се пророк дотле недостигнуте моћи, Исус, чији су следбеници засновали велику и општу хришћанску веру. Још позније Мухамед, други један пророк, појављује се у Арабији и заснива ислам. Та два учитеља стварно, и у пркос својим сасвим посебним цртама, појављују се ипак у неком смислу као наставак низа тих јеврејских пророка. Није задатак једном историчару да претреса о истинитости или о лажности вере; његова је дужност да само забележи појаву великих стваралачких мисли. Пре две хиљаде и четири стотине година, а на шест, седам или осам хиљада година пошто су се забелели зидови првог сумерског града, на свету су се већ појавиле мисли о моралном јединству у човечанству и о светском миру.

ГЛАВА XX.

АРИСКИ НАРОДИ И ПРЕИСТОРИСКО ДОБА.

1. Распростирање народа са ариским говором. — 2. О првобитном животу Аријанаца. — 3. Ариска породица.

1.

О ариском језику говорили смо као да се веровно појавио у области око Дунава и у јужној Русији, и да се из тог предела свог постанка разастирао даље. Ми кажемо »веровно«, јер ни по чему није сигурно доказано да му је тамо било средиште: о томе се водила велика распра и било је разноликих мишљења. Ми износимо гледиште које преовлађује. Тај језик је првенствено био језик једне групе народа северњачке расе. Уколико се све даље ширио, ариски језик почео је да се грана у известан број подређених језика. На западу и на југу сусрео се са баскиским језиком, који је преовлађивао у Шпанији, као можда и са разним другим језицима око Средоземног Мора.

Пре провале Аријанаца из земаља њихова порекла на југ и на запад, иберска раса распрострла се по Великој Британији, по Ирској, Француској, Шпанији, северној Африци, јужној Италији, и, у једном просвећенијем стању, по Грчкој и Малој Азији. Та раса била је у блиску сродству са египатском расом. Судећи по европским остацима, њен тип је пре био мален људски тип, са обично овалним лицем и дугуљастом главом. Своје поглавице и важније личности обично је сахрањивала по мегалитским собама, т. ј. по собама начињеним од великих стена, а прекривеним читавим бреговима земље. Ти земљани брегови, који су већином дужи но шири, називају се дугим могилама. Тај народ је по некада тражио себи склониште по пећинама. Тамо су закопавали и по неке од својих мртвих. Према траговима од огарављених, преломљених и засецаних људских костију, укључујући ту и дечје кости, изводи се закључак да су то били људождери.

Ова иберска племена кратка раста и мрка (као и Баски, ако су и припадали којој другој раси) била су потискивана унатраг на запад, те су их побеђивали и робили народи ариског говора, чији су се вали полако спуштали кроз средњу Европу на југ и запад, а о њима се говорило као о Келтима. Само су се Баски одупрли њихову победоносном ариском говору. Постепено су ти Келти продирали ка Атланском Океану, и све што је остало и сада од Иберака, измешано је са тим келтским народом. Колико је келтска навала оставила трага на ирском становништву, и данас је у току пречишћавања. На томе острву Келти су били можда само један победнички сталеж који је свој језик натурио многобројнијем покореном становништву. Исто то било је можда и са Шпанијом. Питање је чак и да ли је северна Енглеска по крви више северњачка но пре-келтска. Постоји једна врста кратких и мрких Уелшана, као и известан такав тип код Ирака, који је по својој расности скоро потпуно иберски. И данашњи Португалци већином су иберске крви.

Келти су говорили једним језиком, келтским, за који се вели да се састојао из ариског речника са берберском (или иберском) граматиком, па се после из њега извео језик галски, уелски, бретонски, шкотски, ирско-галски и други језици. Келти су сахрањивали пепео својих поглавица и важнијих људи по округлим могилама. Док су се ти северњачки Келти ширили по западу, остали северни ариски народи наваљивали су на мрко-белу средоземну расу са талијанског и грчког полуострва, те су развијали латинске и грчке језичке групе. Извесна друга ариска племена кретала су се ка Балтику и даље преко њега у Скандинавију, говорећи оним подврстама ариског језика из којих је настао доцније стари северњачки језик, предак шведском, данском, норвешком и исландско-готском, као и горњем и доњем немачком језику.

Док се тако примитивни ариски језик ширио и развијао у своје пододељке на западу, исто се догађало са њим и на истоку. Северно од Карпата и Црнога Мора племена са ариским језиком употребљавала су један посебан дијалекат назван словенски, из кога насташе руски, српски, пољски, чешки и други језици. Друге разлике ариског језика, распрострте по Малој Азији и Персији, такође су се изградиле као јерменски и индо-ирански језик, да се из овог последњег развију доцније санскритски и персиски. Ми смо у овој књизи употребљавали реч ариски за сву ту језичку породицу, док се по некада за целокупну породицу употребљава назив индо-европски, а сам »ариски« ограничен је у ужем смислу на индоирански говор. Судбина томе индоиранском говору била је да се раздели доцније у већи број језика, укључујући ту и персиски и санскритски, од којих су овај други језик употребљавала извесна белолика ариска племена што су отприлике између три хиљаде и хиљаду година пре Христа продрла на исток у Индију, те

покорила мрке дравидске народе који су тада владали том земљом.

Источно и јужно од Црнога Мора, између Дунава, Медијанаца и Персијанаца, а на север од семитских средоземних народа са приморја и острва, ређали су се други низови тако исто рђаво одређених ариских племена, која су се кретала лако са места на место и слободно укрштавала — на велику забуну по историчаре. За њих изгледа, на пример, да су сломили и у се примили хититску просвећеност, која је по свом пореклу била веровно пре-ариска. Ти позниј Аријанци не беху, можда, напредовали толико далеко у номадском правцу као што је то био случај код Скита са великих равница.

2.

А каквом врстом живота живљаху ти преисториски северњачки Аријанци, главни преци већини Европљана и већини данашњих белих америчких и европских насељеника, као и Персијанцима и вишим индиским кастама? Били су ваљда исто тако преци и Јерменима, мада је то можда пре један хититски но ариски народ, који је само научио ариски говор.

За одговор на то питање имамо један нов извор сазнања, поред оних ископина и остатака на које у случају са ариским предходницима морамо у главном да се ослањамо. Имамо језик. Пажљивим проучавањем ариских језика било је омогућено извести известан број закључака о животу тих народа пре пет до четири хиљаде година.

Сви ти језици имају заједничку сличност; сваки од њих, као што смо то већ објаснили, разликује се од осталих по изменама код једног броја својих заједничких корена. Када наиђемо на исти корен речи да се појављује у свима или код већине тих језика, природан је закључак да је том речју означени предмет морао бити познат и њиховим заједничким прелима. Разуме се, ако се у њиховим језицима појављује *сасвим иста реч*, то онда није тај случај; већ је то можда какво ново име неког нова предмета или нова појма, што се недавно појавило на свету и распростр ло. *Гас* је, на пример, реч коју је створио холандски хемичар Ван Хелмонт око 1625., и која се распростр ла по скоро свим просвећеним језицима; *tobacco* је, опет, америчко-индијанска реч што се појавила где год би почело да се пуши. Али, ако се појави иста реч у извесну броју језика, и ако она *претрпи обележљиве промене у сваком од њих*, онда можемо били сигурни да се она налазила у том језику, и сачињавала један део тога језика од самог његова почетка, те пролазила као и сав језик кроз све промене. Знамо на пример да се речи за кола и за точак *(Waggon и Wheel)* појављују у томе смислу по свим ариским језицима, и тако смо у стању закључити да су и примитивнн Аријанци, чистији северњачки Аријанци, имали кола, мада би изгледало да с тога што нема никаквих заједничких корена за пречаге, обруч или осовину, ти њихови точкови нису били као и данашњи него начињени од пресечених стабала дрвета, па дотерани секиром.

Та примитивна кола вукли су волови. Рани Аријанци нису јашили нити презали коње; канда су мало што имали с коњима. Неолитски Монголи били су коњари, а неолитски Аријанци кравари. Хранили су се говедином, а не коњским месом. Тек после много векова почели су да употребљавају теглећу стоку. Богатство им се мерило по кравама. Лутали су за пашом, и, као и јужно-афрички Бури, вукли су са собом сву своју имовину на воловским колима, мада су њихова кола, разуме се, била много јадниј но икаква данас на свету. Веровно је да су се они простирали по веома великим просторима. Били су несталан народ, али не »номадски« у потпуном смислу те речи. Кретали су се спорије и тромије но што су то чинили позниј, више номадски народи. Били су шумски и горски народ без коња. Развијали су известан више несталан живот, почевши од оног ступња у раном неолитском раздобљу када су се шу-

ме крчиле. Климатске промене које су утицале да се шуме претварају у пашњаке, потпомагане у том и случајним шумским пожарима, веровно су допринеле понешто у томе развитку.

Већ смо описали врсту дома у какву је примитиван Аријанац становао, као и његов домаћи живот, уколико нам то омогућују остаци из швајцарских насеља на колју. Његове куће највећма су биле грађене веровно од прућа и блата, те одвећ слабе за дуже трајање. Веровно су напуштане олако и кретало се даље. Ариски народи су спаљивали своје мртваце. Тај обичај одржао се још увек у Индији. Њихови предходници са дугуљастим могилама, Иберци, сахрањивали су своје мртве, и то положене на бок, у згуренү положају. У неким старим аријанским погребним брежуљцима (округлим могилама) урне са покојниковим пепелом израђене су у облику куће, те представљају округле колибе са тршчаним кровом.

Напасање стада било је за примитивног Аријанца далеко важније од земљорадње. Он је почео најпре да обрађује грубом дрвеном мотиком. Затим, пошто је пронашао да се стока може употребити и за вучу, почео је да стварно оре воловима, употребљујући у почетку какву погодну дрвену грану као свој плуг. Пре но што се дошло до тога, његово првобитно обрађивање није се, изгледа, ширило до већег опсега, но се задржавало на вртарским комадићима земљишта око куће. Већина земљишта што га је његово племе заузимало припадало је заједници, и на њему је пасло све стадо укупно.

При грађењу кућа, све тамо до скоро самог почетка историског времена, није употребљаван никада камен. Употребљаван је додуше камен за огњишта (нао н. пр. у Глестонбериу), и по некад у камене темеље. Грађене су тако исто и неке камене куће усред великих брежуљака, по којима је сахрањиван пепео знаменитих покојника. Тај обичај научио је можда човек од својих иберских суседа и предходника. Ти мрко-бели људи са мегалитском образованости били су, у ствари, ти којима треба приписати онакве храмове као што је Стонехенге у Уилтшару или Карнак у Бретањи, а не Аријанцима.

Аријанци се нису скупљали у градовима, већ по областима за пашњаке, онако како то бива међу племенима и племенским заједницама. Засновали су под изабраним вођством невезане савезе за узајамну помоћ, имали су средишта у која би се скупљали, заједно са својим стадима, у доба опасности; и градили су логоре са земљаним зидовима и палисадама, од којих се многи могу још да запазе по историјом избразданој европској позорници. Вођи, под којима би се људи у рату борили, беху уједно и ти који би приносили жртву и сачињавали првобитно свештенство.

Познавање бронзе раширило се доцкан по Европи. Северни Европљанин је напредовао полако, век по век, кроз седам до осам хиљада година пре но што се метали појавише. До тог доба његов друштвени живот толико се развио да је било људи разних занимања и људи и жена разна положаја у заједници. Било је људи који су обрађивали дрво и кожу, било је грнчара и резбара; било је поглавица, као и одликованих породица којима је припадало вођство.

Ариски племственик је убијао на разне начине једноликост свог пастирског и луталачког живота. Посвећивао је разна предузећа и прослављао победе, одржавао погребне свечаности, и гозбама пропраћао стара годишња доба. На врсте његове хране већ смо се осврнули једном, а уз њу је употребљавао врло страсно и опојна пића, што их је справљао од меда, јечма, и, уколико су се ариска племена ширила на југ, и од грожђа. Тако се веселио и опијао. А да ли је почео први пут да употребљава квас да би направио хлеб, или да би му пиће преврело, то не знамо.

По тим гозбама појављивали су се појединци обдарени да »играју будале«. Они су то чинили без сумње да расположе и наведу на смех своје пријатеље; али, ту је била и једна друга врста људи, врста важна за

своје доба и још важнија за историчаре. То су извесни певачи који су опевали догађаје и приче, то су барди или рапсодисти. Тих *барда* (гуслара) било је по свима народима који су ариски говорили. Они наступише као последица и као један даљи чинилац при развитку говорног језика, који је представљао у неолитско доба најглавнији успех за људски напредак. Они су опевали или »казивали« приче из прошлости, или приче о ком живу поглавици и његову народу. Причали су и друге приче што их измислише сами. Памтили су шале и доскочице. Они пронађоше, присвојише и почеше да усавршавају ритам, слик, алитерацију, и такве сличне могућности које скривене леже у језику. Веровно су учинили доста и да разраде и учврсте граматичке облике. То беху можда с обзиром на слух први велики уметници, као што су познији оријашки сликари по стенама били први уметници с обзиром на вид и на руке. Без сумње да су се служили много покретима руку или гестикулацијом. Веровно су при учењу песама учили и пригодне гестове. Али, прва брига била им је за ред, пријатност и снагу језика.

Ти барди чине знатан корак напред за моћ и опсег људског ума. Они су у људским свестима подржавали и развијали смисао за нешто веће од њих самих, за племе, и за онај живот што се пружао далеко у прошлост. Они се сећаху не само старих мржњи и борби, већ и старих пријатељстава и заједничких завета. Опет оживеше подвизи мртвих јунака. И Аријанци почеше у својим мислима да преживљују догађаје од пре њихова рођења, као и оне који ће се догодити по њиховој смрти.

Као и већина људских ствари, то бардско предавање развијало се најпре лагано, а потом брже. И у доба када се почела бронза појављивати у Европи, није било већ ни једног ариског народа без барда и без њихова предања. У њиховим рукама језик је постао тако леп како једва да ће када бити. Ти барди представљали су живе књиге, живе историје, били су чувари и творци нова и моћнијег предања у људском животу. Сваки ариски народ има по један дуг низ песама сачуван на тај начин све до нашег доба, има своје саге (тевтонске), своје епове (грчке), своје ведске наративне песме (из старог санскритског).

У то доба није било још писања. Када се та вештина пренела први пут у Европу, као што ћемо то рећи доцније, мора да се учинила и сувише спора, трома и безживотна, да се њом запишу сјајне и лепе ризнице људског памћења. Писање је најпре служило за рачуне и опипљиве ствари. Барди и рапсодисти још дуго су цветали и после појаве писања. И они се, стварно, одржаше као минстрели (народни певачи) у Европи све до у Средњи Век.

На несрећу, њихово предање није било постојано као забележено. Они су га мењали и прерађивали, имали су за њ своје тренутке када је оно било на гласу као и њене мене заборава. Према томе ми имамо сад само сасвим измењене и преправљене остатке из оне усмене књижевности преисторијског доба. Један од најзанимљивијих и најобавештајнијих међу тим преисторијским ариским састављима сачувао се у грчкој *Илијади*. Неки рани облик *Илијаде* казивао се веровно на хиљаду година пре Христа, и тек је можда око седам или шест стотина година пре Христа био тај еп први пут записан. Њом се много људи бавило у својству писаца и поправљача, мада је грчко предање доцније приписује само једном слепом барду по имену Хомеру, коме се приписује и *Одисеја*, по склопу много другојачија и духом и изгледом. Могућно је да су многи од ариских певача били слепи људи. Према професору Џ. Л. Мајрсу, барде су слепили нарочито како би им онемогућили да се одвоје од племена. Г. Л. Лојд је видео у Родезији једног свирача из неке групе урођеничких играча, кога је његов поглавица ослепио из тог истог разлога. Словени су својим бардима давали име *слепац*.

Првобитна верзија *Илијаде* била је старија но *Одисеја*. »*Илијада* је као

потпуна песма старија од *Одисеје*«, каже професор Цилберт Мереј, »мада је грађа у *Одисеји*, представљајући већином праисконски фолклор, старија од икакве историске грађе из *Илијаде*. Ну, догађаји у *Илијади* и *Одисеји*, начин живота који оне описују, дух који се огледа у делима оданде, припадају последњим вековима преисториског доба. Те нам саге, епови и веде пружају, поред археологије и филологије, трећи извор за обавештења о тим ишчезлим временима.

3.

Грчка епика открива нам ране Грке који нису још знали за гвожђе, ни за вештину писања, и пре но што су Грци засновали градове у земљи у коју су они дошли недавно као победиоци. Они су се ширили на југ из оног краја у којем се налазила ариска колевка. Изгледа да су били један белолик народ, и новодошлице у Грчкој, придошлице у земљи коју су дотле држали средоземни и иберски народи.

И уз опасност да се мало понављамо, будимо у једноме сасвим начисто. *Илијада* нам не представља примитиван неолитски живот из оне ариске земље порекла. Она нам даје живот који се налази потпуно на путу ка новом стању ствари. Између петнаест и шест хиљада година пре Христа разастро се неолитски начин живота са шумама и бујним прорашћем кишног раздобља, по већем делу старог света, од Нигра па до Хуанг-хоа, и од Ирске па до јужне Индије. И сада, уколико се клима кретала на већем делу света опет ка сувљим и отворенијим приликама, ранији и простији неолитски живот развијао се дуж два супротна правца. Један правац је водио ка скитачком животу, ка напослетку сталном селидбеном животу између летњих и зимских пашњака, који називамо *номадизмом*. Други по извесним сунцем обасјаним речним долинама, кретао се ка животу у којем се прикупља вода и врши наводњавање, и у којем се људи збирају по првим градовима и стварају прву просвећеност. Већ смо описали прве просвећености и њихову подложност узастопним освајачким походима номадских народа. Већ смо забележили да је кроз многе хиљаде година трајало скоро ритмичко обнављање номадског освајања старих просвећености. А овде имамо забележити да Грци, онако како их *Илијада* представља, нису ни прости неолитски номади, још чисти од просвећености, нити су просвећени људи. То су номади у једном узнемирену стању, јер тек што су дошли у додир са просвећеношћу, умотрили су у њој могућност за рат и пљачку.

Ти рани Грци из *Илијаде* жилави су ратници, но недисциплиновани. Њихове борбе су збрка појединачних сукоба. Они имају коње, али немају коњицу. И коње, који су једна приличне скорашња принова код Аријанаца, употребљују у борби за вучу грубих ратних двоколица. Коњ је још увек новина, да је већ и стога скоро ужас. А за обично теглење, као што то из *Илијаде* може да се види, употребљују се још волови.

Једини свештеници код тих Аријанаца били су чувари светишта и светих места. Постоје поглавице; то су старешине породица; они врше жртвене обреде; али, не изгледа да је у њиховој вери било много тајне или светог осећања. Када Грци крену у рат, те старешине и поглавице састану се у савет да наименују краља, чија је власт веома неодређена. Нема закона, до само обичаја; а тако исто нема ни одређених образаца за понашање.



Двобој Хектора и Менелаја.

Друштвени живот код старих Грка усредсредио се око домаћинстава њихових одабраних људи. Постојало је код њих, без сумње, колиба за стада и слично, као и пољских зграда; али им је поглавичина дворана служила као средиште, у које је одлазио свако да присуствује гозби, слуша барде и да суделује у играма и у вежбама. Ту су биле окупљене и примитивне занатлије. Унаоколо су се налазиле штале, наслони и слична одељења. Безначајан би свет спавао ма где, као што су то чинили клетвеници по средњевековним замковима, и као што то бива и сада по индиским домаћинствима. Изузев код сасвим личне својине, у племену се још осећао дух патриархалног комунизма. Племену, или поглавици као старешини племена, припадали су пашњаци, а шуме и реке биле су слободне.

У ариском друштвеном поретку изгледа, као и збиља код свих раних заједница, да није постојало таквих посебних малих домаћинстава која сачињавају данас већину становништва по западној Европи или Америци. Племе је представљало једну велику породицу; а народ групу племенских породица; једно домаћинство имало је често стотинама лица. Људском друштву почетак је био сличан стаду и чопорима код животиња, и породични дух је био веза која није давала да се растури. Данас тако постају у источној Африци и лавови друштвеним животињама, јер се млади држе уз своју мајку и кад потпуно одрасту, те иду у групи по плен. До скора лав је био много усамљенија животиња. А што се људи и жене данас не држе уз своје породице онако као што је то пре било, то је отуд што сада држава и заједница пружају ону безбедност, помоћ и олакшице, до којих се пре могло доћи само у породичној заједници.

По данашњим индиским заједницама могу још да се нађу иста таква велика домаћинства као она која су постојала на ранијим ступњима људског друштва. Г. Бупендранат Басу описао је недавно једно типично индиско домаћинство. То је у ствари једно ариско домаћинство, само што је префињено и усавршено хиљадама година просвећености, док му је друштвени склоп исти који је био по оним ариским домаћинствима о којима нам епови говоре.

»Заједнички породични систем«, каже он, »дошао је до нас из незапамћене давнине. Стари патриархални ариски систем још влада над Индијом. То уређење, иако тако старо, остало је и сада пуно живота. Заједничка породица је као неко задружно тело, у којем и људи и жене имају своје добро одређено место. На челу тела је један старији члан породице, обично најстарији мушки члан, али у његову одсуству предузима надзор често најстарији женски члан.« (Као и Пенелопа у *Одисеји.*)

»Сви телесно способни чланови морају да у општу заједницу уложе свој труд и своју зараду, па било да је то каква лична вештина, било неки земљораднички или занатлиски посао. Слабији чланови, удовице, сирочад, као и сиромашни сродници, морају сви да се потпомажу и издржавају. Синови, синовци, браћа, рођаци, сви морају да се сматрају подједнако, јер би нарочито претпостављање могло породицу растурити. Ми немамо реч за рођаке — они су сви било браћа, било сестре; и не разликујемо рођаке даље од два степена сродства. Деца од ваших ближих рођака су ваши синовци и синовице, баш исто онако као и деца од ваше рођене браће. Не може се нико оженити својом рођаком, па ма колико да је она далека рођака, као што се не може оженити ни својом сопственом сестром. Само у извесним деловима Мадраса човек може да се ожени ћерком свога ујака. Породична поштовања, породичне везе, увек су врло јаке, те одржавање уједначеног становишта међу толиким члановима није тако тешко, као што би то изгледало на први поглед. Шта више, живот је веома прост. До недавно нису биле у општој употреби код куће ципеле, већ сандале без икаквих кожних привеза. Ја сам познавао једну прилично имућну породицу из средњег сталежа, која се састојала из више

браће и рођака, који су сви заједнички имали само два до три пара кожних ципела, и ове употребљавали само приликом изласка ван куће. То се ради и са скупљим деловима одеће, као н. пр. са шаловима, што кроз поколења трају, и што су старији то се пажљивије чувају, јер су их употребљавали и сами преци чија се успомена поштује.

»Заједничка породица одржава се понекад кроз више нараштаја, док не постане најзад и сувише незграпна за руковање, те се онда подели у мање породице. Тако можете видети цела села насељена истим братством. Ја сам рекао да је породица задружно друштво, и могла би да се упореди са каквом државицом, а одржава се строгом дисциплином заснованом на љубави и покорности. Ту скоро сваки дан млађи чланови прилазе старешини породице и додирују прах са његових ногу; кад год се крену на какав посао, опраштају се од њега и носе собом његов благослов... Многе везе држе једну породицу на окупу — везе симпатије, везе заједничког задовољства и заједничке жалости. Када неко умре, сви чланови су у жалости; када је на реду рођење или свадба, сва се породица весели. А више свега стоји породично божанство, каква статуа Вишне, заштитника; њено место је у посебној соби, коју сматрају као божју собу, или код богатих породица у какву храму уз кућу, где породица обавља своје свакодневно богослужје. Постоји и неки смисао личне везе између божанственог кипа и породице, јер је кип обично остао иза прошлих нараштаја, и често га је у неко давно доба добавио какав побожан предак на неки чудотворан начин... Са домаћим боговима стоји присно у вези породични свештеник... Индиски свештеник је као саставан део породичног живота своме стаду. Између њих је веза постојала кроз многа поколења. Свештеник није какав необично учен човек; али, он познаје предања своје вере... Он и није много на терету, јер је малим задовољан — са неколико шака ориза, нешто домаћих банана и поврћа, са мало непречишћена у селу израђена шећера, а по некад којим комадом бакра, и то је све што њему треба...

»Слика тог породичног живота била би непотпуна без домаће послуге. Слушкиња је позната као »ци«, или кћи, на бенгалском — она је као ћерка куће. Господара и госпођу назива оцем и мајком, а младе људе и жене из породице браћом и сестрама. Она суделује у породичном животу. Заједно са својом господарком одлази на света места, јер тамо сама не би могла да иде, и уопште проводи живот са породицом у којој је усвојена, и о њеној деци води бригу породица. Слично је и поступање са слугама. Те слуге, људи и жене, уопште су лица нижих каста, али се између њих и чланова породице створи нека врста личне везе, и уколико они дубље залазе у године, млађи чланови називају их из љубави старијом браћом, ујацима, теткама и сл.

»У каквој богатијој кући увек постоји домаћи учитељ, који учи децу из породице као и остале дечаке из села. Не постоји никаква нарочита школска зграда, већ се потребан простор створи на каквој веранди или у заклону из дворишта, како за децу тако и за њихова учитеља, и у ту школу бесплатно се примају деца ниже касте. Такве домаће школе нису биле на високу ступњу, али се у њима нашло средство за васпитање широких слојева какво се веровно није могло наћи по многим другим земљама...

»Са индиским животом спојена је и старинска дужност гостопримства. Дужност је домаћину да нахрани сваког намерника. Домаћица не седа за трпезу све док сваки члан није послужен, и, мада јој је понекад оброк само што је преостало, она не почиње да једе догод добро не мине подне, јер би могао да нађе још какав гладан намерник.«

Пали смо у искушење да наводимо нешто дуже г. Басу-а, јер овде долазимо до нечега што је као жив појам оног типа домаћинства који је преовлађивао након неолитских дана по људским заједницама, и што преовлађује још и данас у Индији, Кини, и

на далеком истоку, али који се на западу брзо повлачи пред државним и општинским уређењем васпитања, као и пред индустријализмом ширега стила, у којем је могућна извесна количина подвојености и слободе, и то такве за какву ова велика домаћинства никад нису знала...

Али, да се повратимо сад на историју која нам је у ариском песништву сачувана.

Санскритска епика прича нам једну причу сличну оној која је послужила као основ за *Илијаду*, причу о белом народу, који се храни говеђим месом — и тек доцније стиче биљождерне особине — а који је сишао из Персије у равницу северне Индије и освајао полако свој пут ка Инду. Од Инда се раширише по Индији. Али, уколико су се ширили, много штошта су попримали од побеђених мрких Дравида. Изгледа да су изгубили и своје бардско предање. Старе стихове, каже г. Басу, преносиле су, у главном, жене по домаћинствима.

Усмена књижевност оних келтских народа који су надирали ка западу, није се сачувала тако потпуно као код Грка или код Индијанаца. Она је била забележена на много векова позније, и отуд, као и варварски, примитивни енглески *Беовулф*, изгубила је сваки јасан траг о добу сеоба у земље неког раније насељена народа. Ако се Преаријанци у њој уопште и појављују, то је само као нека врста вилинског народа из ирских прича. Ирска, највећма одвојена од свих других заједница које су келтски говориле, најдуже је и задржала свој примитиван живот. *Таин*, ирска *Илијада*, описује говедарски живот у којем се употребљују још ратне двоколице, као и ратни пси, док се главе побијених односе повешане око коњских вратова. *Таин* је прича о једној отимачини стоке. И овде се, такође, појављује онај исти друштвени поредак који је и у *Илијади*. Поглавице седе и госте се по великим дворанама, граде себи те дворане, и ту им певају барди и приче причају, и пије се и опија. Свештеници се не запажају тако много, али постоји нека врста чаробника који проричу и гатају.

ГЛАВА XXI.

ГРЦИ И ПЕРСИЈАНЦИ.

1. Јелински народи. — 2. Посебне црте јелинске просвећености. — 3. Монархија, аристократија и демократија у Грчкој. — 4. Краљевство Лидија. — 5. Појава Персијанаца на истоку. — 6. Крезова историја. — 7. Дарије упада у Русију. — 8. Маратонска битка. — 9. Термопиле и Саламина. — 10. Платеја и Микале.

1.

Још пре историског праскозорја (око 1500. године пре Христа) појављују се Грци као кроз маглу, и то као један од оних не сасвим номадских ариских народа који су лутали и постепено проширавали опсег својих пашњака јужно на Балканско Полуострво, и ту долазили у сукоб и мешали се са оном ранијом јегејском просвећености, чија је круна била Кнос.

У Омировим песмама та грчка племена говоре једним заједничким језиком, као што их и једно заједничко предање држи скупа у лабавој заједници. Своја разнолика племена они називају једним заједничким именом, *Јелини*. Веровно је да су долазили у поступним таласима. Разликују се три главне подврсте старог грчког говора: јонски, еолски и дорски. Постојала је и велика разноврсност дијалеката. Јонци су, изгледа, предходили другим Грцима и измешали се врло присно са оним просвећеним народима које су надвладали. Народ из градова као што

су Атина и Милет био је расно пре можда средоземни но северњачки. Дорци су састављали очевидно последњи, најмоћнији и најпросвећенији талас из те сеобе. Та јелинска племена победила су и већином разорила јегејску просвећеност, која је ту постојала и пре њихова доласка. На њену пепелу саградили су своју сопствену просвећеност. Пређоше затим на море и допреше преко острва до Мале Азије. Једрећи кроз Дарданеле и Босфор, проширише своја насеља дуж јужне, и потом дуж северне ивице обала Црнога Мора. Проширише се такође и по југу Италије, која је најзад названа *Magna Graecia,* а и око северне обале Средоземног Мора. Засноваше град Марсељ на месту где је раније била феничка насеобина. И започеше чак године 735. пре Христа да се насељавају по Сицилији, појављујући се ту као супарници Картагињанима.

У позадини иза самих Грка стојали су њима слични Македонци и Трачани; на левом њихову крилу Фригијанци су прешли преко Босфора у Малу Азију.

Сва та подела Грка свршила се пре зачетака писане историје. До око седмога века пре Христа — а то ће рећи до времена када су Јевреји били у вавилонском ропству — главна обележја старога света из пре-јелинске просвећености била су у Европи избрисана. Тиринс и Кнос су безначајна места; Микена и Троја су се очувале у причи; велики градови тог новог грчког света сада су Атина, Шпарта (престоница Лакедемоније), Коринт, Теба, Сам и Милет. Тај свет што га наши дедови називаху »Старом Грчком« подигао се на заборављеним рушевинама једне још старије Грчке, која је у много чему била исто тако образована и уметничка, као што то тек сад почињемо сазнавати, захваљујући труду истраживалаца.

Али, новија Стара Грчка, о којој сада говоримо, живи још врло видљиво у људској уобразиљи и установама, јер је говорила и лепим и најизразитијим ариским језиком, сличним нашем сопственом, и јер је усвојила средоземску азбуку и усавршила ју је додавањем самогласника, тако да су читање и писање постали сада вештине лаке за учење и употребу, те је велик број људи могао да их савлада и оставља записе за позније векове.

2.

Та грчка просвећеност коју видимо како се развија по јужној Италији, по Грчкој и Малој Азији, у седмом веку пре Христа, једна је просвећеност која се разликује у много важних обзира од два велика просветна система чија смо развића већ пратили, наиме система са Нила и система око две реке из Месопотамије. Те просвећености развијале су се кроз дуге векове тамо где су засноване. Од ступња примитивне земљорадње развијале су се полако око храмовног живота. Свештенички краљеви и божански краљеви учврстили су такве ране градске државе у царства. Али, варварски грчки пастирски четници дођоше на југ у један свет чија је просвећеност већ била једна стара прича. Ту већ постојаху бродарство и земљорадња, ограђени градови и писање. Грци нису развили једну посве своју сопствену просвећеност; већ су разорили ону стару, те на њеним рушевинама и са том грађом успоставили нову.

Томе би и требало да припишемо чињеницу што у грчкој историји не постоји ступањ храмовне државе, нити ступањ свештеничких краљева. Грци су одмах дошли до онаква градског уређења које се развило на истоку око храма. Они усвојише везаност храма и града. Та мисао им је била стварно дана готова. Код града су учинили на њих најдубљи утисак веровно градски зидови. Питање је да ли су се они одмах прилагодили градском животу и грађанству. Најпре су живели по отвореним селима и ван рушевина оних градова што их разорише. Али је ту пред њима стално стојао један пример, једно непрекидно мамљење. Они су сигурно најпре о граду размишљали као о сигурну месту у доба напада, а о храму некритички као о нечем што уз град иде. До тог наследства из прећашње про-

свећености дошли су са још снажним мислима и предањима из шума. Јуначки друштвени систем из *Илијаде* запосео је земљу и прилагодно се новим околностима. Уколико се историја наставља, Грци постају побожнији и празновернији, као да су од некуд оне вере побеђених народа извирале.

Ми смо већ рекли да је друштвени склоп примитивних Аријанаца био један двосталешки поредак племства и грађанства, сталежа једног од другог раздвојеног не баш оштро; њих је водио у рат какав краљ, који је био просто старешина једне од племенских породица, *primus inter pares*, први међу једнакима. Са победом над уроженичким становништвом и са подизањем смо то већ забележили, за плату би чак и веслали на каквој галији. Они свештеници што постојаху у том грчком свету беху или чувари над светиштима и храмовима, или жртвени службеници. Аристотел их, у својој *Политици*, чини једним простим пододељком свог службеног реда. Грађанин би служио у својој младости као ратник, у своје зрело доба као управљач, а у старости као свештеник. Свештенички ред, упоређен са истим редом у Египту и Вавилону, био је и мален и безначајан.

Богови самих Грка, богови јуначких Грка, беху, као што смо ми то већ забележили, прослављена људска бића, и према њима се односило без много

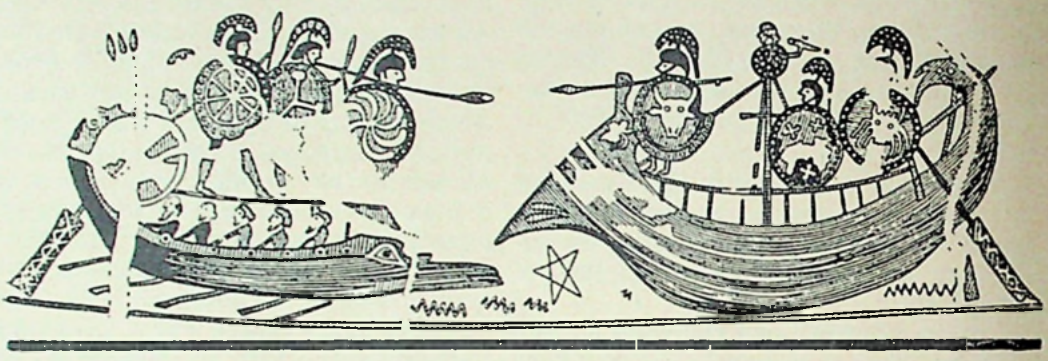

Старогрчка поморска борба.
Слика са неке грчке вазе, рађена око 550. године пре Христа.

градова, додан је том простом друштвеном реду од два сталежа један нижи слој пољских ратара и извежбаних и неизвежбаних радника, који беху највећим делом робови. Само све грчке заједнице не беху тог »освајачког« типа. Неки градови били су »избеглички«, и представљали су разорене заједнице, те у њима није било тог уроженичког слоја.

У многим од ранијих случајева они који су преживели из ранијег народа образовали би један подређен ред, ред робова као целине, као, на пример, Хелоти у Шпарти. Племићи и грађани посташе поседници и господари над пољским добрима. Они су управљали бродоградњом и упуштали се у трговину. А неки од сиромашнијих слободних грађана бавили би се механичким вештинама, и, као што страха и бојазни. Али, под тим боговима победничких слободних људи вребали су други богови, богови поджармљених народа, који нађоше своје тајне пристанице међу робовима и женама. Од оригиналних ариских богова није се очекивало да стварају чуда или да управљају људским животима. Али, и Грчка, као и већина источног света за хиљаду година пре Христа, била је веома склона да пита за савет *пророка* или гатаре. Делфи су били нарочито чувени због свог пророчишта. »Кад најстарији човек из племена не би коме могао да каже шта би некад требало да се учини«, каже Гилберт Мереј, »отишло би се до блажених мртвих. Сва пророчишта налазила су се око гробова јунака. Они би рекли шта налаже Темида, шта би требало и када да се уради, или, како

ОЛИМПИСКЕ ИГРЕ

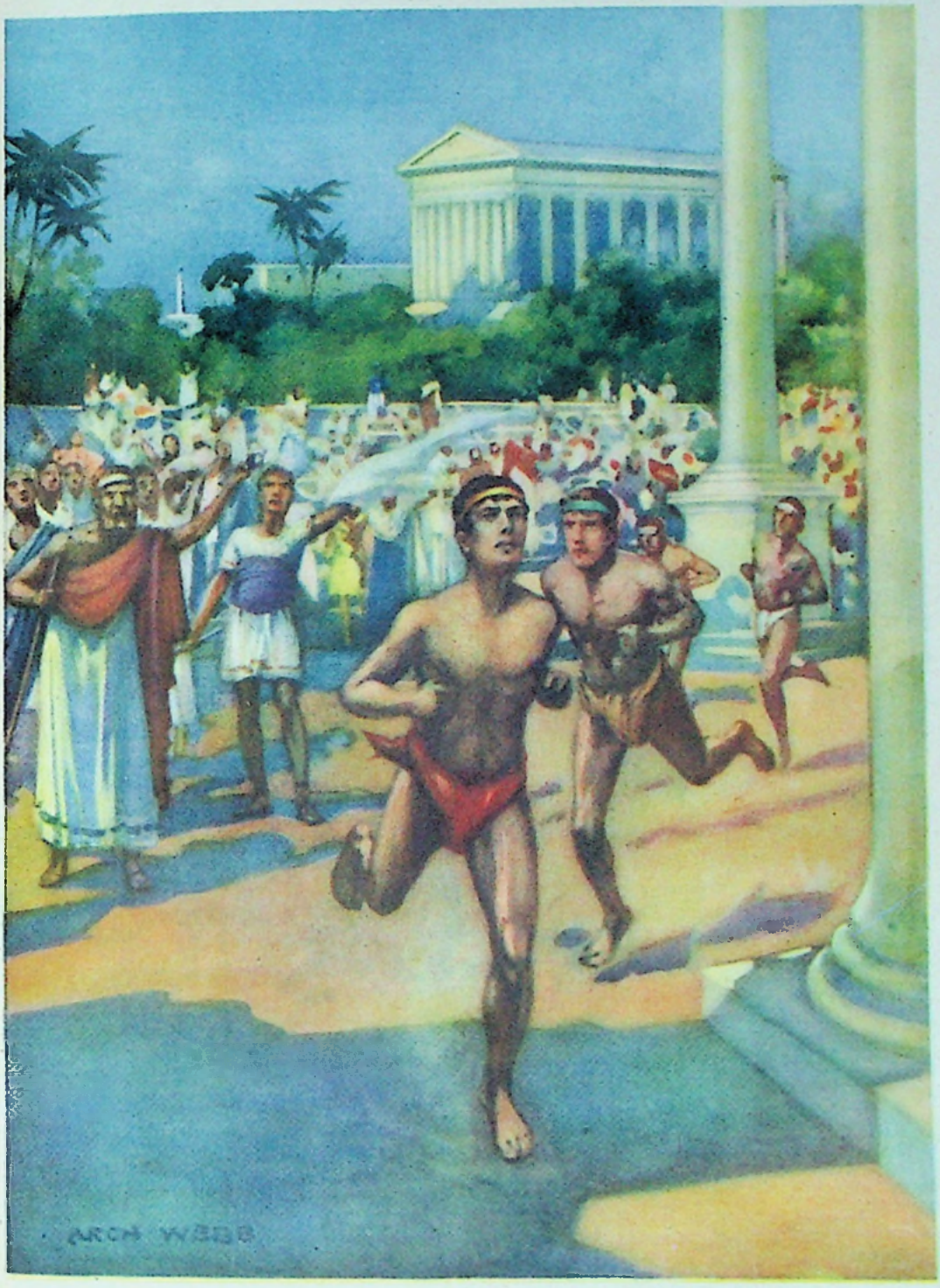

Велика грчка витешка свечаност у част Зевса, приређивана у Олимпији сваке четврте године.

би то рекао побожни свет данас, »шта је воља божја«.

Свештеници и свештенице тих храмова не беху сједињени у један ред, нити су као један ред располагали икаквом силом. Племићи и слободни грађани, та два сталежа што су се, у неким случајевима, спајали у заједничко грађанско тело, сачињаваху грчку државу. У много случајева, нарочито у великим градским државама, становништво састављено од робова и бесправних странаца било је далеко многобројније од грађана. Али, држава је за њих постојала једино по својој доброј вољи. А законски је постојала само за одабрано тело грађана. Она би могла да трпи или да не трпи странце и робове, док они нису имали у свему том никакав законит глас — ништа више но у каквој деспотској владавини.

Овај друштвени склоп много је другачији од оног који се налазио по источним монархијама. Искључива важност грчког грађанина подсећа нас донекле на искључиву важност деце Израиљеве у познијој јеврејској држави, само што код Грка нема ничег што би одговарало јеврејским пророцима и свештеницима, нити мисли о каквој свемоћној Јехови.

Друга супротност између грчких држава и ма које од оних људских заједница којима смо се до сада овде бавили, лежи у њихову непрекидном и беспомоћном дељењу. Просвећености у Египту, Сумеру, Кини, а без сумње и у Северној Индији, почеше све са извесним бројем независних држава. Свака од њих била је по један град са по неколико километара подређених земљорадничких села и обделане земље унаоколо, само што би из те мене прелазили после спајањем у краљевства и царства. А Грци до самога краја своје независне историје нису се никад спајали. Обично се то приписује земљописним околностима под којима су живели. Грчка је једна земља раздвојена у мноштво долина планинским масама и морским рукавима, а то све само отежава међусобну везу. То је стварало толико тешкоћа, да је мало градова било у стању одржати ма за које време под својом влашћу више других градова. Шта више, многи од грчких градова налазили су се на острвима и растурени по удаљеним обалама. До самог краја највеће градске државе у Грчкој остале су мање но многе енглеске покрајине. Неке су имале област од по свега неколико квадратних километара. Атина, један од највећих грчких градова, на врхунцу своје моћи имала је становништво за можда трећину од једног милиона. Мало других грчких градова је прелазило преко 50.000. Па и од тога броја пола или и више били су робови или странци, а две трећине слободних становника жене и деца.

3.

Управљање над тим градским државама разликовало се по својој природи врло много. Кад су се Грци после својих освајачких победа населили, задржали су за извесно време своје краљеве, само су та краљевства прелазила све више и више у владавину аристократског сталежа. Шпартански краљеви су постојали донекле чак и до шестог века пре Христа. Код њих је постојао један занимљив поредак двоструког краљевства. Два краља, из две различите краљевске породице, владала би заједно.

Али, знатно пре шестога века, већина тих грчких држава постала је аристократским републикама. Међутим, како код већине породица које би по неком наследном праву владале постоји известан смер ка млитављењу и неспособности, и како оне почињу раније или доцније да попуштају, — појавиле су се, уколико су се Грци више упуштали на море, успостављa-

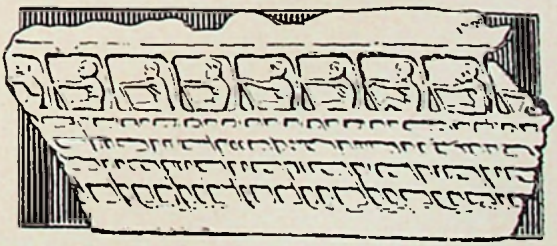

Атински веслачи (у доба око 400. год. пре Хр.).
(Одломак ба-рељефа, нађен на Акрополу).

јући насеобине и проширујући трговину, нове и богате породице, да истисну старе и доведу до моћи нове личности. Ти скоројевићи или *nouveaux riches* посташе члановима проширеног владајућег реда, једне врсте државне управе познате као олигархија, а која је била као нека опозиција према аристократији, — мада би се, тачно узевши, у израз олигархија (владавина неколицине) укључивала и наследна аристократија.

У многим градовима нарочито силне личности дочепале су се извесне мање или више нередовне моћи у држави, користећи се било каквом сталешком неправдом било неким друштвеним сукобом. У Сједињеним Америчким Државама догађале су се сличне комбинације између личности и нарочитих погодности, где такве људе, који би располагали извесном врстом непрописне моћи, називају *boss*-овима. У Грчкој су их звали *тиранима*. Само што је један тиранин био нешто прилично више од једног *boss*-а. Тиранин се сматрао као какав владар и полагао је право на владарску власт. А данашњи *boss* увек се скривао иза законских облика, чије је конце похватао и употребљавао их за своје сопствене сврхе. Тирани су се разликовали и од краљева, који су полагали као неко право на то да владају, и ослањали се, рецимо, на какво породично преимућство. Тирани би свој ослонац нашли у какву можда сиромашнијем сталежу, који је имао пуно разлога да буде незадовољан. Тако је и Пизистрат, који је био атински тиранин, са своја два периодична изгнанства између 560. и 527. године пре Христа, био подржаван од стране осиротелих атинских брђана. А понекад је тиранин стојао и на страни богатијих против сиротиње, као што је то било у грчкој Сицилији. Тако су и Персијанци, када стадоше по Малој Азији да подјармљују грчке градове, успостављали тамо своје про-персијанске тиране.

Велики филозофски учитељ Аристотел, који се родио под наследном македонском монархијом, и који је кроз неколико година био учитељ краљеву сину, поставља у својој *Политици* разлику између краљева који владају по неком усвојеном и наследном праву, као што је то био на пример краљ од Македоније коме је он служио, и тирана, који би владали без пристанка оних над којима су управљали. Стварно би тешко било замислити како један тиранин може да влада без пристанка више њих, и без живљег суделовања једног стварна броја својих поданика. А та оданост и несебичност оних »правих краљева« зна се добро колико је негодовања изазивала и колико доводила до свачега. Аристотел је био у стању и да каже да би краљ управљао по добро државе, а тиранин ради свог сопственог добра. И по овоме као и по оној особини да ропство сматра нечим природним, а да на жене гледа као на неспособне за слободу и политичка права, Аристотел је био сасвим у складу са током догађаја око себе.

Један трећи облик владавине, који је све већма у Грчкој преовлађивао у шестом, петом и четвртом веку пре Христа, био је познат као *демократија*. Пошто данашњи свет непрекидно говори о демократији, и како је данашњи појам демократије нешто далеко другачији од демократије грчких градских држава, било би добро да будемо сасвим начисто са значењем демократије у Грчкој. Демократија је тада била влада грађанства, *демос-а*. То је била владавина целокупног грађанског тела, владавина многих њих као за разлику од владавине неколицине. Само, нека садањи читалац обрати пажњу сад на ту реч »грађанин«. Роб је био искључен, слободњак је био искључен, странац такође; па би чак и какав Грк, рођен у граду, али чији је отац дошао из земље која је за осам до десет миља ван градских опсега, био искључен. Раније су демократије, иако не све, захтевале од својих грађана и сопственичке квалификације, а сопственост се у то доба састојала у земљи. Доцније се у том погледу попуштало, али ће данашњи читалац ипак схватити да је то ту било сасвим другачије од садање демократије. На крају петог века пре Христа

у Атини су, на пример, биле укинуте те сопственичке квалификације; а Перикле, велики грчки државник, о коме ћемо имати да нешто више кажемо доцније, установио је један закон (451. пре Христа), остављајући право грађанства само онима који би могли да атинско порекло утврде у обема линијама. Тако су грађани, и у грчким демократијама скоро исто као и у олигархијама, образовали једно *ограничено удружење,* које је каткад владало,над великим становништвом састављеним од робова и од »туђинаца«, као што је то било у Атини, за време њене величине.

Какав савремен политичар, навикнут на појам, сасвим нов и другачи, по којем демократија у свом савршеном облику значи да сваки одрастао човек и жена треба да имају свој удео у државној управи, сматрао би праву грчку демократију као неком врстом олигархије. Једина разлика између грчке »олигархије« и грчке демократије лежала је у томе што би у првој сиромашнији и безначајнији грађани били лишени сваког суделовања у државном управљању, док би у другој сваки грађанин то право имао. Аристотел, у својој *Политици,* јасно обелодањује практични исход те разлике. Пореза је у олигархијама слабо што шкодила богаташима; а демократије су опорезивале богаташе, и обично плаћале сиромашним грађанима одређену своту за издржавање као и нарочите дохотке. У Атини су се плаћале награде грађанима чак и кад би присуствовали општем скупу. Општи народ ван тог сретног грађанског реда имао је да ради и чини што му се наложи. Ако би неко зажелео заштиту закона, морао би да потражи код грађанина да се за њега заузме. Јер пред судовима могао се појавити једино грађанин. Данашњи појам да свако у држави треба да буде грађанин, зацело би дубоко огорчио повлашћене демократе из Атине.

Један очевидан плод тог монополисања од стране каква грађанског сталежа био је у томе што би родољубље тог повлашћеног света добило један јак и узан облик. Они би стварали савезе, мада се никад не би уједињавали са другим градским државама. То би им укинуло све оне погодности од којих су живели. Уске земљописне границе тих грчких држава само су још доприносиле јачини њихових осећања. Љубав једнога човека према његовој земљи била је само још појачана његовом љубављу за родни град, за његову веру и његов дом. Све то било је једно! Разуме се, да робови у тим осећањима нису суделовали, и да би у олигархиским државама искључени сталеж, у својој огорчености према сталежу који га је тиранисао, често прелазио преко својих несимпатија према странцима. Патриотизам код Грка био је у главном ствар личне јачине која је надахњивала и била опасна. Као и одбијена љубав, он се могао врло лако да обрати у нешто сасвим слично мржњи. Какав грчки изгнаник био би сличан ком француском или руском емигранту, који је стојао готов да поступи врло грубо са својом милом земљом, како би је само спасао од оних сатана у људском облику који су њом завладали и *њега* отуд избацили.

У петом веку пре Христа образовала је Атина са извесним бројем других грчких градских држава један савез, о чему историчари говоре често као о атинском царству. Али, све оне друге градске државе задржале су у том савезу своју управу. Једина »новина« је била код тог атинског царства потпуно и стварно искорењивање гусарства а сем тога још и успостављање као неке врсте међународног закона. Тај закон био је у ствари атински закон; само што се сада могао да приведе у примену, и да се према њему суди и међу грађанима различитих држава у савезу, а што раније, разуме се, није било могућно.

Атинско царство развило се стварно из савеза за заједничку обрану од Персије; а њено седиште првобитно се налазило на острву Делу. Савезници су уплаћивали свој део у заједничку благајницу ту на Делу. Али је после благајна са Дела била пренесена у Атину, да је не би могли напасти Персијанци. Потом је дошло да један

град за другим понуди место помоћи у војницима новчани откуп, те је Атина на крају преузела на себе скоро сав посао и примала скоро сав новац. Атину су потпомагали једно до два од већих острва. »Савез« је постао на тај начин постепено једно »царство«, док су грађани савезничких држава практично остали, сем тамо где је било нарочитих уговора за међусобне бракове и слично, једни за друге странци. Сиромашнији атински грађани стварно су били ти који су својом храбром и непрекидном личном службом то царство одржавали. Сваки грађанин у доба од осамнаест до шездесет година био је обавезан за војну дужност, па било то код куће или на страни, било некад ради чисто атинских ствари, а некад за одбрану оних градова из царства чији су се грађани откупили. Веровно да у свој атинској скупштини није било ни једног јединог човека од преко двадесет и пет година, а да није учествовао у више борби по разним деловима Средоземног или Црног Мора, и да није очекивао да га поново позову у службу. Противници данашњег империјализма нападају на искоришћивање света од стране богаташа; а атински империјализам представљао је израбљивање света од стране сиромашнијих атинских грађана.

Једна опет друга разлика од садањега стања била је у томе што је у демократији, а обзиром на маленост грчких градских држава, сваки грађанин имао право да присуствује, говори и гласа у општој скупштини. За већину градова то би значио скуп тек по које стотине људи. Ни највећи од њих нису имали више до неколико хиљада грађана. То у каквој данашњој »демократији« са више милиона гласача никако не би било могућно. Глас једног данашњег »грађанина« у државним стварима ограничен је само на право да гласа за овог или оног странчког кандидата. И тиме се претпоставља да је гласач дао свој пристанак на онакву врсту владавине која би из тога произишла. Аристотел, који би сигурно необично уживао у изборним начинима наших садањих демократија, на веома фин начин указује нам на то како би неки удаљенији сеоски грађански ред у демократији могао стварно бити лишен свога права гласа тако што би се народна скупштина и сувише често сазивала у свој редован сазив. У познијим грчким демократијама (из петога века) именовање државних чиновника вршило би се обично бацањем коцке, изузев у случајевима кад би то било за такве службе где је потребно нарочито стручно знање. Тиме се намеравало да се заштити опште тело повлашћених грађана од непрекидне превласти богатих, утицајних и нарочито способних људи.

Неке демократије, као Атина и Милет, на пример, имале су једну установу по имену остракизам (од *остракон:* цреп). Гласач би написао неко име на црепу или на шкољци — чиме би се у доба какве кризе или сукоба одлучило да ли да какав грађанин оде на десет година у изгнанство. То би какву данашњем читаоцу изгледало можда као једна врло погодна установа, на којој би им се могло доиста позавидети, али њено битно обележје није било у томе. Како то каже Цилберт Мереј, ово би средство служило да се дође до извесна решења у случајевима када би се политичка осећања тако поделила да би постојала опасност од тога да се стане на мртву тачку. И у грчким демократијама било је странака и њиних вођа, али никаквих редовних влада у току, као ни редовних опозиција. Према томе није постојао никакав начин да се спроведе нека нарочита политичка замисао, чак ако би у том часу она била и омиљена, само ако би се томе успротивио какав моћан вођ или нека јака група. Остракизмом би се успело да се какав најнеомиљенији или најнепоузданији од главних вођа у подељеној заједници одстрани за извесно време и то без губитка своје части или имања.

Та установа остракизма обесмртила је једног непознатог и прилично неписменог члана атинске демократије. Некакав Аристид дошао је до велика гласа на суду због свог праведног суђења. Он дође у сукоб са Темистоклом и то код питања о поморској поли-

тици. Аристид је био за војску, Темистокле »сав за морнарицу«, и претило је да се ради тога сав рад укочи. Најзад се приступило остракизму да се одлучи међу њима. Плутарх прича како се Аристид шетао улицама, док је било гласање у току, и како га је заустављено неки непознат грађанин из земљорадничког краја који није умео да пише, и замолио га да му на пружени комадић црепа напише његово (Аристидово) име.

»Али, зашто? — запита он. — Је ли ти Аристид учинио што на жао?«

»Не, — рече грађанин. — Не. Нисам га никад ни видео. Само, ах! већ ми је *досадило* да слушам како га непрестано називају Аристид Праведни.«

На то је, каже Плутарх, Аристид написао без икаква даљег разговора оно што је човек желео . . .

Кад се појми прави смисао тих грчких конституција, и то нарочито обезбеђење сваке власти за један повлашћени месни ред, па било то у демократијама било у олигархијама, онда ће се увидети колико је било немогућно икакво стварно јединство међу стотинама грчких градова растурених по областима око Средоземног Мора; или чак икаква сарадња међу њима ради каква заједничког им циља. Сваки град налазио се у рукама неколицине или неколико стотина људи, којима је њихова подвојеност значила све што би им у животу вредило. И само какво освајање од стране спољашњих непријатеља могло би Грке да уједини. Док најзад није покорена, у Грчкој није било никаква политичког јединства. А када најзад беху покорени, били су покорени тако савршено да им јединство није више било од какве вредности, чак ни по њих саме; то је онда било роиско јединство.

На, ипак, међу свим Грцима постојало је од увек извесно предање о јединству, основано на једном заједничком језику и писму, на њихову заједничком јуначком песништву, и на сталном узајамном додиру што им га је омогућило приморско својство њихових држава. А уз то било је и извесних верских веза које су уједињавале. Извесна светилишта — као светилишта бога Аполона на острву Делу и у Делфима, на пример — одржавале су не само поједине државе, већ читави савези разних држава или амфиктионие (лига суседа), што би, као н. пр. делфиска амфиктиониа, постале врло далекосежне заједнице. Лига је штитила светилиште и безбедност поклоника, одржавала путеве до тога места, обезбеђивала мир у доба нарочитих светковина, подржавала извесна правила ради стишавања таквих сукоба међу својим члановима који би могли да доведу до рата, и — нарочито делфиска лига — угушивала би гусарство. Још важнију везу за јелинско јединство представљале су олимписке игре, које су се сваке четврте године одржавале у Олимпији. Пешачке трке, песничање, рвање, бацање сулица, бацање колутова, скакање, трке колима и коњске трке биле су им главне вежбе, а чувао се нарочит списак победилаца и знаменитих гостију. Од 776. године пре Христа па надаље те игре су се одржавале редовно кроз више од хиљаду година. Оне учинише много да се очува онај смисао јединственог грчког живота (пан-јелинства) што је прелазно преко уских граница градских држава. Година 776. пре Христа је година прве олимпијаде, једна важна почетна тачка у грчкој хронологији.

А такве осећајне и друштвене везе биле су од мале користи насупрот јаком »сепаратизму« грчких политичких установа. Из Херодотове *Историје* читалац ће бити у стању да назре онај смисао јачине и постојаности у размирицама, које су грчки свет одржавале у стању вечитог ратовања. У старо доба (тако око шестог века пре Христа) преовлађивале су у Грчкој прилично велике породице, као што је ту још остало и понешто од старог ариског домаћинског поретка, са својим снажним племенским осећањем и са подобношћу да се подржава известан дуготрајан феуд. Атиниска историја се окреће кроз много година око феуда двеју великих породица, Алкмеонида и Пизистратида, од којих је ова друга била тако исто аристократска породица, али је заснивала своју

моћ на потпори од стране сиромашнијег реда становништва, и на израбљивању њихових невоља. Позније, у петом и шестом веку, све мањи број рађања и опадање породица на по два до три члана — једно збивање које и Аристотел запажа, не схватајући му узрок — доведоше дотле да је нестало аристократских племена, и позније су се ратови водили у главном пре ради трговинских сукоба и невоља које би проузроковали и замесили какви појединачни пустолови, но ради породичних освета.

Када се има у виду тај живи сепаратизам код Грка, лако се разуме зашто су онако олако Јонци из Азије и са острва пали најпре под власт лидиског краљевства, па када је Кир оборио Креза, лидискога краља, и под власт Персијанаца. Побунили су се само да их опет покоре. А потом је дошао ред и на европску Грчку. И за чудо је како Грчка није потпала под власт Персијанцима, тим варварским аријским господарима над старим просвећеностима из западне Азије. Ну, пре но што будемо о овој борби говорили, морамо поклонити мало важње овим Азијатима са којима су имали Грци да се боре; и то нарочито оним Медијанцима и Персијанцима, што су, око 538. пре Христа, већ владали над старом асирском и над вавилонском просвећеношћу, те били на путу да покоре и Египат.

4.

Имали смо прилике да већ поменемо лидиско краљевство, те би било добро да, пре но што причу продужимо, проговоримо овде неколико речи о Лидијанцима. Првобитно становништво већег дела Мале Азије било је можда слично првобитном становништву из Грчке и са Крита. Ако је тако, онда је то била »средоземна« раса. Или је то можда била каква друга грана оног још општијег и основнијег мрког света, из кога се развила средоземна раса на западу и дравидска на истоку. Остаци од оне исте врсте уметности којом су се одликовали Кнос и Микена могу да се нађу растурени и по Малој Азији. Те као што су северњачки Грци сишли на југ у Грчку да покоре и измешају се са урођеницима, тако су друга и слична северњачка племена сишла преко Босфора у Малу Азију. Ти аријски народи над неким областима сасвим су завладали, поставши главним становништвом и задржавајући свој аријски говор. Такви су били н. пр. Фригијанци, народ чији је језик био скоро исто толико близак грчком као и македонски. Али, над другим покрајинама Аријанци нису преовладали. У Лидији је првобитна раса одржала са својим језиком своје положаје. Лидијанци су били један не-аријски народ који је говорио неаријским језиком, а од којег се очувало до нашег времена само неколико речи. Њихова престоница била је Сард.

Ни њихова вера није била аријска. Они су обожавали богињу Велику Ма-ку. Фригијанци су задржали свој језик сличан грчком, али су и они били занесени том тајанственом вером; и много од оне тајанствене вере и тајанственог обреда, што завлада у позније доба Атином, било је по своме пореклу фригиско (ако не трачко).

Лидијанци су били посели најпре западну обалу Мале Азије, али су их одатле потиснули у позадину јонски Грци, који дођоше морем и засноваше ту своје градове. Позније су, међутим, покорили те градове јонских Грка лидиски краљеви.

Историја лидиске земље није још сасвим тачно позната, а и да је позната, једва ако би била довољно вредна да се изложи у овом историском изводу. Ну, у осмом веку пре Христа постао је један њен монарх, по имену Гигес, знаменит. За време његове владавине била је земља изложена још једној аријској најезди. Извесна номадска племена, позната као Кимери, разасула су се по Малој Азији, и Гигес, његов син и унук, имали су муке док су их потиснули натраг. Ти варвари су заузимали двапут и спаљивали Сард. А забележено је и да је Гигес плаћао данак Сарданапалу, а то нам служи да га доведемо у везу са нашим општим мислима о историји Асирије, Израиља и Египта. Доцније

се Гигес побунио против Асирије, те послао трупе да помогну Псаметику I, како би ослободио Египат од свог кратког ропства Асирцима.

Алијат, Гигесов унук, довео је Лидију до знатне моћи. Владао је седам година и покорио већину јонских градова у Малој Азији. Његова земља поста средиште за велику трговину међу Азијом и Европом. Она је и иначе била плодна и богата златом, али, сада је лидиски владар изашао на глас као најбогатији у Малој Азији. Међу Црним и Средоземним Морем, и међу истоком и западом, наступио је велик саобраћај. За Лидију се тврдило, да је она прва на свету створила свој ковани новац, и у њој се најпре на свету подигоше крчме ради путничке и трговачке удобности. Лидиска династија била је таква трговачког типа, као Минос са Крита, и развијала се још и у банкарском и финансиском правцу. Толико бисмо као неку врсту предговора могли да речемо о Лидији пре но што пређемо на идући одељак.



Скити (Слике са грчке вазе).

5.

Сад, док се један низ ариских освајача развијао дуж описаних праваца по Грчкој, *Magna Graeci-ји*, и око обала Црнога Мора, други низ ариских народа, чија је првобитна северњачка крв била већ можда промешана са монголском, насељавао се и ширио на север и на исток од асирског и вавилонског царства.

Већ смо говорили о полукружном расипању северњачких ариских народа северно од Црног и Касписког Мора. Тим правцем су веровно и дошле индиско-персиске расе са ариским језиком постепено у ону земљу која је данас Персија, те се, у једну руку, проширили на исток у Индију (2000 до 1000 година пре Христа), а, у другу, повећали се и намножили по персиским висијама, док не постадоше довољно снажни да најпре нападну на Асирију (650.), а затим на Вавилон (538. године пре Христа).

Има много што још није јасно о оним климатским променама које су се догодиле по Европи и Азији за задњих 10.000 година. Лед из последњег леденог века повлачио се полако, и уступао место једном другом раздобљу степских и прериских околности над великом европском равницом. Пре дванаест до десет хиљада година, као што се рачуна сад, уступило је такво стање ствари опет место шумама. Ми смо већ забележили како су, услед тих промена, солитреански ловци на коње уступили место магдаленианским рибарима и ловцима на шумске јелене; а ови, опет, неолитским пастирима и земљорадницима. Кроз неколико хиљада година европска клима изгледа била је топлија но што је данас. Једно велико море пружало се од обале Балканског Полуострва па далеко у средњу Азију, и пружало се на север у средњу Русију. Опадање тога мора са доследним поништравањем климе у јужној Русији и средњој Азији ишло је упоредо са развијањем првих просвећености у речним долинама. Многе чињенице као да указују на то да је пре четири до три хиљаде година владала у Европи и западној Азији једна пријатнија клима, а још више, да је постајало веће богатство у биљном и

шумском животу но данас. По јужној Русији и по западном Туркестану, где преовлађују сада степе и пустиње, простирале су се тада велике шуме. Пре хиљаду и пет стотина до две хиљаде година, аралско-касписки предео био је веровно сувљи, а она мора мања но сада.

У вези са овим могли бисмо забележити како је Тотомес III (око петнаестог века пре Христа), наловио у својој хајци с ону страну Еуфрата, једно стадо од 120 слонова; а један јегејски мач из Микене, из доба око 2000 година пре Христа, показује на себи један лов на лава. Ловци носе велике штитове и копља и стоје у редовима један за другим. Први човек убоде лава копљем, и, кад рањена животиња скочи на њега, он се сав прекрије својим великим штитом, остављајући другом човеку да понови његов удар, и тако даље, док најзад лав не падне мртав. Масајци и данас тако лове, а то се може само у оном народу и земљи, где су лавови у обиљу. Али, обиље у лавовима стоји у вези и са обиљем у осталој дивљачи, а то опет значи обилно прорашће. Око 2000 година пре Христа пооштравање климе у средњим деловима старога света упућивало је номадске ариске народе на југ, ка пољима и шумама срећенијих и просвећенијих народа.

Могли бисмо забележити да су се лавови задржали на Балканском Полуострву до око четвртог века пре Христа, ако не и позније. Слонови су можда ишчезли из западне Азије око осмог века пре Христа. Лав (много већи по облику од садањих) задржао се у јужној Немачкој до неолитског раздобља. Пантер се простирао по Грчкој, по јужној Италији и јужној Шпанији све до самог почетка историског доба (око 1000 година пре Христа).

Ариски народи, силазећи из источних касписких предела, појавили су се у историји отприлике у доба када су Микена, Троја и Кнос пали пред Грцима. Тешко је размрсити различита племена и расе, који се појављују под безброј имена по записима и натписима што говоре о њиховој првој појави; али, на срећу, те разлике и нису потребне у једном такву основном прегледу као што је ова наша историја. Народ по имену Кимери појављује се у околини језера Урумија и Ван, а ускоро после тога се Аријанци рашприше од Јерменске до Елама. У деветом веку пре Христа појављује се у асирским записима народ по имену Медијанци, врло сродан са Персијанцима, источно од њих. Тиглат Пилесер III и Саргон II, имена већ позната из ове историје, тврде да су их нагнали на плаћање данка. О њима се у тим записима говори као о »опасним Медијанцима«. Они су за сад још само један племенски народ, неуједињен под једним краљем.

Око седмог века пре Христа, ишчезавају изненада из историје Елам и Еламити, чија је престоница била Суза, један народ који је имао просвећеност и предање бар исто толико старо као и сумерски. Ми не знамо шта се догодило. Њих су, изгледа, покорили и победиоци их у себе претопили. А Суза је у персиским рукама.

Четврти народ сродан са тим аријским племенима, који се појављује у то доба у Херодотову приповедању, јесу Скити. За неко време успевају асирски владари да одрже сплеткама у међусобној завади те разне сродне народе, те Кимере, Медијанце, Персијанце и Ските. Асирске принцезе удавале су се за скитске поглавице (као н. пр. кћи Есархадонова). Небухаднезар Велики, опет, жени се кћерју Киаксаровом, који је постао краљ над свим Медијанцима. Ариски Скити су за семитске Асирце; ариски Медијанци опет за семитске Вавилонце. Тај Киаксар заузе Ниниву, асирску престоницу, године 606. пре Христа, и ослободи Вавилон испод асирског јарма, да успостави под халдејском управом друго вавилонско царство. Асирски савезници Скити после овога ишчезавају из историје. Они настављају горе на северу свој посебан живот, и без много мешања са народима са југа. Један поглед бачен на мапу из тог периода показује нам како је, кроз те две трећине једнога века, друго вавилонско царство

лежало као јагње међу шапама великог медиског лава.

У унутарње борбе између Медијанаца и Персијанаца, које се завршише најзад године 550. пре Христа ступањем Кира »Персијанца« на Киаксаров престо, нећемо улазити. Те године Кирово царство ишло је од лидиских граница до Персије, а можда и до Индије. Набонид, последњи од вавилонских владара, као што смо то већ рекли, ископавао је у Вавилонији старе записе и градио храмове.

6.

Ну, тада је на свету био један владар, сасвим свестан опасности од ове нове силе у Кировим рукама. То је био Крез, лидиски краљ. Његов син био је на трагичан начин убијен, као што то Херодот прича, али у што се ми овде нећемо упуштати. И Херодот потом вели:

»За две године после тога био је Крез на миру и у великој жалости, јер би лишен свога сина. Али, након тог времена, Кирово обарање са владе Киаксарова сина, и све већа персиска величина, нагнаше Креза да престане са својим жаљењем, и упути га да премишља на који би начин био у стању да персиску силу поткрати, и то сада, док је она још у току развијања и пре него што Персијанци постану велик народ.

»За то он предузе кораке код разних пророчишта.

»Лидијанцима, који су требали да однесу те дарове у храмове, Крез је наложио да поставе пророчиштима ово питање: Да ли да Крез пође у рат на Персијанце, и, ако то треба, да ли да позове икакву војску као пријатеље у помоћ? И када Лидијанци стигоше куд беху послани, и када предадоше заветне поклоне, обратише се пророчишту и рекоше: »Крез, краљ над Лидијанцима и другим народима, сматрајући да је ово једино право пророчиште међу људима, предаје вам дарове ваших предсказања достојне, и пита вас сад, да ли да пође против Персијанаца, и, ако треба да пође, хоће ли позвати као савезнике икакву другу војску.« Они запиташе тако, а одговор се од оба пророчишта слагао у једноме: да ће Крез, ако пође против Персијанаца, разорити једно велико царство... Те тако, када му донеше одговоре и Крез их чу, био је веома задовољан пророчанствима. Очекујући да ће то зацело он разорити Кирово краљевство, послао је опет до Питије, и поклонио је људима из Делфа, дознавши предходно колико их је, по два златна стетера (стари грчки новац) за сваког. У замену за то поклонише Делфијанци Крезу и Лидијанцима првенство у приступању пред пророчиште, ослободивши их свих обавеза за плаћање, а дадоше им и право на седишта у првим редовима при играма, са повластицом за сва времена, да свако од њих ко би то желео, може постати делфиски грађанин.«

И тако је направио Крез одбрамбени савез са Лакедемонцима и са Египћанима. »А док се Крез спремао на поход против Персијанаца,« наставља Херодот, »један од Лидијанаца, за кога се и пре тога знало да је мудар човек, али који је дошао после због свог мишљења да врло велика гласа као мудрац међу Лидијанцима, посаветовао је овако Креза: »О, краљу, ти се спремаш на поход против људи који носе кожне обедрице, а и све остало одело им је од коже; они не једу храну какву желе, већ до какве могу да дођу; живе у неплодној земљи; и не пију вино већ воду; и немају ни смокава за посластицу, нити ишта друго добро. Па, ако их и савладаш, шта ћеш им узети, кад видиш да и сами ништа немају? А кад би они тебе надвладали, помисли само колика би добра изгубио! Јер, окусе ли једном све што ми имамо, припиће се уз нашу земљу, и неће нам бити могућно да их отерамо. А ја се осећам захвалан боговима што они не наведоше Персијанце на помисао да пођу први против Лидијанаца.« Тако је он говорио, не успевши ипак да убеди Креза; јер је доиста тачно да Персијанци, пре но што покорише Лидијанце, нису знали за раскош ни за благостање.«

Крез и Кир одржаше једну нерешену битку код Птерије, одакле је Крез стао да се повлачи. Кир пође за њим, и сукобише се опет пред Крезовом престоницом Сардом. Главна лидијанска снага лежала је у њиховој коњици. Били су изврсни, мада недисциплиновани коњаници, и борили су се дугим копљима.

»Када виде Кир како су се Лидијанци спремили за борбу, а бојећи се њихових коњаника, учини ово по савету Медијанца Харпагоса. Сакупи све камиле што су у позадини његове војске носиле храну и терет, те им скиде товаре и посади на њих људе, снабдевши их оружјем као коњанике. Пошто их је тако опремио, нареди им да оду на чело његове војске према Крезовој коњици. Иза камила нареди да се постави пешадија, а иза пешадије да стане сва његова коњица. Затим, када су се сви његови људи поставили на своја одређена места, нареди им да не поштеде ни једног од Лидијанаца, убијајући све оне који би им под руку дошли, изузев самога Креза, кога нису смели да убију, чак ако би се одупирао када га буду заробљавали. Таква је била његова наредба. Камиле је поставио насупрот коњаницима, јер се коњ боји камиле и не може да поднесе ни да је види нити њен задах да осети; због чега је то тако и удешено, како би се тиме онеспособила Крезова коњица, баш онај део његове силе којом је лидиски краљ мислио да се највише прослави. Како су у битку ступале обе стране у исти мах, чим коњи осетише и сагледаше камиле, окретоше натраг, и тако све Крезове наде бише уништене.«

Кроз четрнаест дана јуришало се затим на Сард, и Крез би заробљен . . .

Персијанци га ухватише и доведоше пред Кира; а он припреми велику ломачу и нареди да попну горе окована Креза, а са њим заједно и четрнаест Лидијанаца. Тиме је хтео или да их принесе на жртву као прве плодове своје победе неком богу, или је желео да испуни тим какав завет, или је чуо можда како је Крез био побожан човек, па је наредио да га на ломачу попну, да окуша хоће ли га икаква божанска моћ спасти да жив не изгори. Тако веле да је урадио; а Крезу, горе на ломачи, падоше на ум Солонове речи, када му је са божанским надахнућем рекао, да се нико живи на свету не би могао назвати сретним. И сетивши се те мисли, веле да је дубоко уздахнуо и зајецао гласно, па узвикнуо трипут Солоново име. Чувши то, нареди Кир тумачима да запитају Креза коју то личност дозива; а они приђоше ближе те га запиташе. Крез, као што се прича, није хтео да одговори, и тек, пошто навалише на њега, рече: »Један, за кога бих више но икакво благо на свету желео да разговара са свима владарима.« А затим, пошто и те његове речи беху сумњива значаја, навалише опет на њега са питањима шта је рекао. На велико наваљивање исприча им он како му је једном дошао Атињанин Солон, и како је, кад је прегледао све његово благо, презриво говорио о благу, и како се доиста са њим све и збило по Солоновим речима, мада он није говорио само Крезу, већ свима људима, и то нарочито онима што мисле да су сретни људи. Док је Крез причао, ломача је већ била запаљена и ивице јој почеше да горе. Када је Кир чуо шта је Крез рекао, промени своју намеру, помисливши да је и сам обичан човек, па је наредио да се угаси ватра и скину са ломаче и Крез и они са њим. Ну, у пркос свим напорима више нису могли да савладају ватру. И онда Крез, када виде да је Кир променио своју намеру и да се труде да ватру угасе, али не могу да је савладају, стаде да преклиње Аполона, ако му је и један дар његов био угодан, нека му дође сад у помоћ и зла га спасе. Тако је он преклињао бога, кад изненада почеше по ведром небу да се скупљају облаци, и груну бура. Киша је падала жестоким пљуском, и ломача се угаси.

»Када Кир увиде да је Крез био љубимац богова и добар човек, нареди да га доведу са ломаче пред њега и запита га: »Реци ми, ко те је наговорио да на моју земљу пођеш и да ми постанеш непријатељ место пријатељ?« А он рече: »О, краљу, ја то

учиних на твоју срећу, а на своју несрећу, и онај који ме наведе на то беше бог Јелина, и он ме подбуни да поведем војску. Нико није тако безуман да својевољно изабере рат место мира, кад у доба мира синови сахрањују своје очеве, а у рату очеви покопавају своје синове. Али, мислим да је било по вољи божанским силама све ово што се догоди.«

Када је Лидија била покорена, обрати Кир своју пажњу на Набонида у

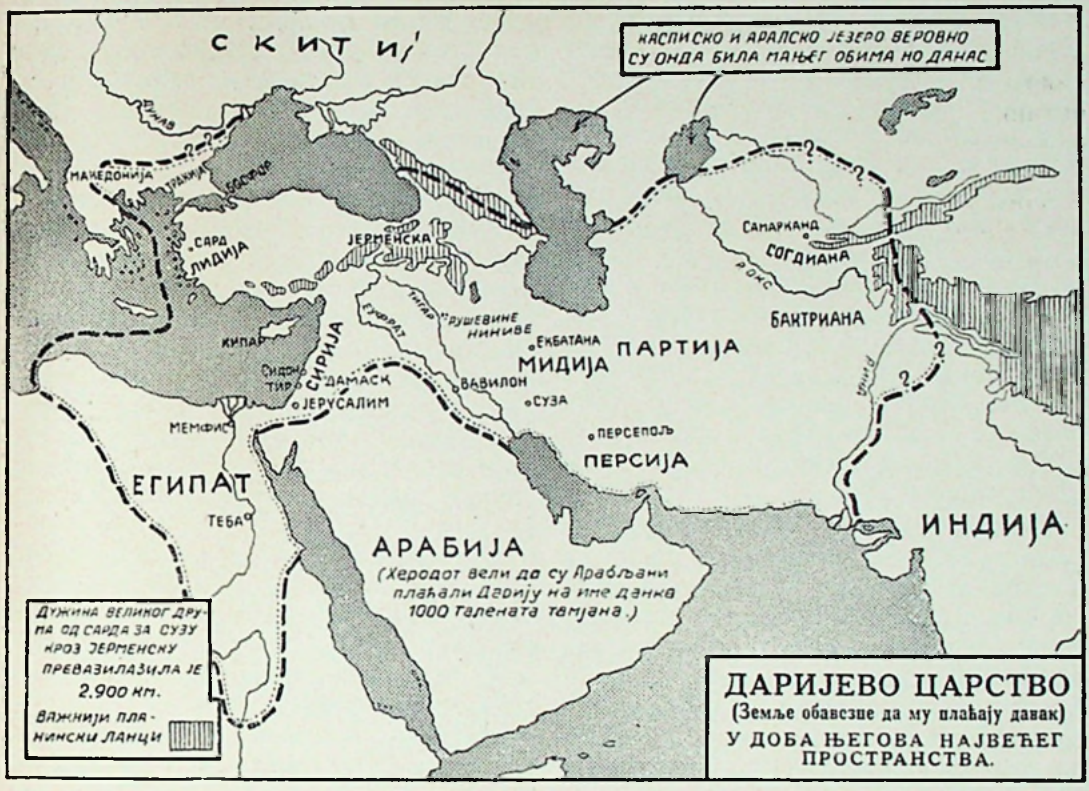

Вавилону. Вавилонску војску поразио је под Белшазаром пред самим Вавилоном, и затим почео да опседа град. У град је, веровно, ушао (538. пре Христа), као што смо већ напоменули, у споразуму са Беловим свештеницима.

7.

Кира је наследио његов син Камбиз, који је повео војску на Египат (525. пре Христа). Битка се одржала на делти, и у њој су се борили грчки плаћеници на обе стране. Херодот изјављује како је и педесет до шездесет година доцније видео још кости поубијаних по пољу, и говори о односној танкоћи персиских лубања. После те битке Камбиз је заузео Мемфис и већи део Египта.

Камбиз је, вели, ушао бесан у Египат. Поступио је безобзирно са египатским храмовима. Задржао се у Мемфису »отварајући старе гробове и прегледајући мртва тела«. Већ још пре свог доласка у Египат погубио је обоје, и Креза, бившег лидиског кра-

ља, и свога брата Смердиса, а умро је у Сирији, при свом повратку у Сузу, од једне случајне ране, не остављајући за собом никакве наследнике. Наскоро потом на његово место ступио је Медијанац Дарије (521. пре Христа), син Хистаспа, једног од главних Кирових саветодаваца.

Царство Дарија I било је веће но које од ранијих царстава, чија смо развијања пратили. Имало је сву Малу Азију и Сирију, што ће рећи стара лидиска и жититска царства, све старо асирско и вавилонско царство, Египат, Кавказ и касписке пределе,

потом Медију и Персију, и пружало се можда у Индији до Инда. Номадски Арапљани, једини од свих оних народа што сачињавају данашњи блиски исток, нису плаћали данак Даријевим сатрапима (покрајинским управљачима). Уређење овог великог царства као да је стојало на много вишем ступњу по својој способности но код иједног од предходних. Велики главни путеви спајали су покрајину са покрајином, а постојало је и извесно уређење државне поште. На одређеним размацима стојали су поштански коњи увек спремни да однесу даље било званичног гласника, било каква путника, ако је имао за то дозволу од власти, до идуће станице на томе путу. Хитити су, изгледа, поплочали друмове кроз њихову земљу још много пре тога доба; али, ово сада је било прво поштанско уређење за које знамо. Изузевши царско врховно право и плаћање данка, месна поглаварства уживала су домаћу слободу. А нису им били допуштени крвави сукоби, што је опет било за њихово добро. У почетку су плаћали данак и суделовали у том персиском миру и грчки градови са азиског копна.

Дарија је прво навео да нападне Грке у Европи један грчки лекар са његова двора, који је жудео за својом отаџбином и желео да се по сваку цену поврати у Грчку. Дарије је већ припремио планове за један поход у Европу, не смерајући на Грчку, већ на север од Грчке, и то преко Босфора и Дунава. Желео је да нападне на јужну Русију, за коју је држао да је родна земља оних скитских номада који су му претили са северних и северо-источних граница. И он сада хтеде да поступи по поменутом савету, те посла у Грчку своје људе.

Тај велики Даријев поход отвара нове видике у овој историји. Њом се диже завеса са остале балканске области иза Грчке, о којој до сада нисмо ништа говорили. Са њом прелазимо до Дунава и преко њега. Језгро његове војске пошло је из Сузе, и, прикупљајући остале делове, наступило је према Босфору. Овде су им грчки савезници (јонски Грци из Азије) начинили понтонски мост, и ту је војска прешла, а грчки су савезници отпловили својим лађама до Дунава, па пошто су пловили око два дана од његова ушћа, искрцали се да опет начине понтонски мост. У међувремену Дарије је напредовао са својим четама дуж садање бугарске обале, кроз покрајину која се називала тада Тракијом. Онда прећоше Дунав, и спремише се да почну борбу са скитском војском, и да им заузму градове.

Али, Скити нису имали градова, нити су хтели да приме битку. Тако је рат спао на једно досадно и безнадно прогањање покретнијих непријатеља. Номади су затрпавали изворе и уништавали пашњаке. Скитска коњица непрестано је облетала око окрајака велике војске, која се састојала већином од пешадије, одводила собом оне што би тумарали куд у страну и спречавала им да се снабдевају храном. При том су чинили све могућно како би наговорили јонске Грке, који су направили и чували мост преко Дунава, да разбију мост, и да осигурају тако Дарајев пораз. Ну, све док је Дарије напредовао, исправност његових грчких савезника остала је непоколебана.

Али, оскудица, умор и болест спречавали су и онеспособљавали персиску војску. Дарије је изгубио много војника, који му залуташе, и потрошио своје намирнице, те дође најзад до тужног убеђења, да му се ваља повлачити преко Дунава, како би се спасао потпуне исцрпености и пораза.

У одлуци да се повуче, жртвова он болесне и рањене. Те људе обавестио је да ће обићи напасти на Ските, и под тим изговором искрао се из логора са најодабранијим делом својих чета и пошао на југ, остављајући за собом запаљене логорске ватре, уобичајен метеж и грају по логору. Сутрадан у логору остављени увидеше како их је владар преварио, и предадоше се Скитима на милост. Ну, Дарије је већ успео да умакне, и могао да допре до понтонског моста пре но што би га стигли гониоци. Они су били хитрији од његових чета; али, некако у мраку, испустише свој плен. На ре-

ли Персијанци у повлачењу »западну у грдан страх«, јер кад стигоше на мост, био је овај прекинут и северни му крај разорен.

И овде као да се још одјек једнога гласа разлеже кроз векове до нас. Видимо једну групу збуњених Персијанаца како стоје око свог великог краља на обали моћне реке. Видимо гомиле заустављених чета, гладних и ратом изморених; и низ олупане коморе пружене до видика, одакле могу да се појаве сваки час непријатељске извиднице. Мада се ту скупило толико мноштво, нема никакве галаме. Пре је завладао мук, као да се нешто очекује. А с друге стране велике реке пружио се остатак понтонског моста као какав пристанишни док, као нека загонетка... Не може да се сагледа, да ли са оне друге стране има или нема људи? Бродови јонских Грка, изгледа, као да стоје још на другој обали, али све то је веома далеко.

»Ну, са Дарије, био је један Египћанин, који је имао јачи глас но ико на свету, и њему Дарије нареди да стане на обалу Истера (Дунава) и викне Хистиеја из Милета.«

Тај достојанственик — доћи ће ускоро на ред да испричамо и то како се његова одрубљена глава шаље Дарију у Сузу — појављује се и приближује полако у једном чуну преко воде.

Воде се кратки преговори, и чујемо да је »све у реду«.

Оно објашњење што га даје Хистиеј и сувише је заплетено. Неки Скити су били ту и опет отишли. Извиднице, можда. Изгледа као да се између Скита и Грка водио разговор. Скити су хтели да се поруши мост. Тада би, рекоше, преузели они на себе да униште персиску војску и заврше са Дарије и са његовим царством. Онда би јонски Грци из Азије могли опет да ослободе своје градове. Атињанин Милтијад био је за усвајање тога предлога. Али, Хистиеј је био опрезнији. Он би претпоставио, рече, да Персијанце види сасвим уништене пре но што они сасвим напусте свој смер. А хоће ли доиста Скити отићи натраг и побити Персијанце, како би ствар била сигурна, док Грци мост разоре? У сваком случају, како год се Грци најзад реше, за њега је било јасно да је паметније ако се разори само северни крај моста, јер би Скити иначе могли да преко њега навале. И доиста, још и док су тако преговарали, почеше Грци да руше што се брже могло ону страну моста која их је везивала са Скитима. Скити одјахаше да траже Персијанце, и тако остависше Грке осигуране у сваком случају. Ако Дарије избегне, могли би да се нађу на његовој страни; а ако буде уништен, нема ничег на што би Скити могли да се пожале.

Хистиеј није изложио Дарију баш све исто тако. Он је сачувао бар бродове и већи део моста. Представљао је себе верним персиским пријатељем, а Дарије није био у том тренутку наклоњен икакву сувишну просуђивању. Јонске лађе прећоше на њихову страну. И ускоро је могао остатак од десеткованих Персијанаца да баци са осећањем велике олакшице поглед натраг преко челичних дунавских таласа, који су се сада ваљали између њих и њихових гонилаца.

За Дарија је у европском походу нестало и интереса и задовољства. Он се вратио у Сузу, остављајући у Тракији једну војску под верним војводом Мегабазом. Тај Мегабаз предузе да покори Тракију, и међу другим државама што се покорише тада безбољно Дарију било је и једно краљевство које се појављује први пут у нашој историји. То је краљевство македонско, једна земља насељена народом толико сродним са Грцима, да је једном од њених принчева већ било дозвољено да суделује и да однесе награду на олимписким играма.

Дарије је био наклоњен да Хистиеја награди тиме што би му дозволио да за себе сагради један град у Тракији; али, Мегабаз је друкче мислио о Хистиејовој верности, и успео је да га краљ одведе у Сузу, те да га тамо, у саветничком звању, држи као заробљеника. Хистиеј је био поласкан у почетку тим дворским положајем, а затим је схватио његово право значење. Персиски двор му је био досадан, и он поче да жуди за Милетом. Отуд

поче да ствара сплетке. Био је у стању да подигне међу јонским Грцима са копна буну против Персијанаца. Разни окрети и преокрети из ове приче, који укључују и јонско спаљивање Сарда, и пораз грчке флоте у бици код Ладеје (495. пре Христа), и сувише су заплетени да бисмо их овде све пропратили. То је једна мрачна и замршена прича о издајствима, о суровостима и мржњи, и у којој час смрти подмуклог Хистнеја светли готово радосно. Персиски управник Сарда, кроз чији је град био као заробљеник спровођен натраг у Сузу, а који је о њему имао скоро исто мишљење које и Мегабаз, и знајући за његову способност да Дарија обмане, одмах га је ту убио, и послао Дарију само његову главу.

У ту борбу коју је био усковитлао Хистиеј, беху увучени и Кипар са грчким острвима, па најзад и Атина. Дарије поче увиђати грешку коју је учинио што је скренуо на десно место на лево након свог прелаза преко Босфора, те се зато сада реши да покори сву Грчку Почео је са острвима.

Тир и Сидон, ти велики семитски трговачки градови, беху под Персијом, а феничке и јонско-грчке лађе су снабделе Персијанце флотом, помоћу које су покорили једно за другим сва грчка острва.

8.

Први напад на саму Грчку учињен је године 490. пре Христа. То је био један поморски напад на Атину, а са војском дуго и пажљиво припреманом за тај посао, и са флотом која је била нарочито сграђена и подешена за пренос коња. Тај поход се искрцао у Атици близу Маратона. Персијанце је водио на Маратон један грчки отпадник, Хипија, син оног Пизистрата, бившег атинског тиранина. У међувремену осетило се необично силно да је по Јелине куцнуо час опасности. Један човек, један гласник и добар тркач, отишао је из Атине у Шпарту, заборавивши на све размирице, да тамо рече: »Атињани вас позивају да им дођете у помоћ, и да не допустите да најстарији град међу Јелинима падне у ропство. Ето, Еретриа је сада већ поробљена, и Јелада отуд ослабљена губитком тог чувеног града.«

Тај човек, по имену Фидипид, прешао је за четрдесет и осам сати раздаљину у правој линији од скоро сто миља, а много више ако рачунамо оне окуке и завоје на путу.

Али, пре но што су Шпартанци могли да стигну на бојиште, битка је почела. Они беху од свих Јелина први за које знамо да су напали непријатеља у трку и беху први који су могли да се сукобе лице у лице са Медијанцима и погледају у њихову одећу, јер је све до тада Јелине обузимао ужас и при самом помену медиског имена.

Персиска крила попустише пред тим силним нападом, али се средина држала. Атињани су били, међутим, колико хладнокрвни толико и окретни. Они оставише крила да беже, и сјурише се на фаланге из средине, на што главна персиска сила утече на лађе. Седам бродова паде у руке Атињанима; остали умакоше. После узалудног покушаја да отплове к Атини и заузму град пре но што се грчка војска тамо врати, флота се повукла у Азију.

Пустимо Херодота да заврши ту причу са ово неколико редака, који нам још јасније указују колико је био у то доба страховит углед Медијанаца:

»Након изласка уштапа дође у Атину две хиљаде Лакедемонаца, који су се јако журили да на време стигну, тако да су на Атику приспели трећи дан после свог поласка из Шпарте. И мада су за борбу стигли доцкан, ипак су зажелели да Медијанце виде. Одоше на Маратон и посматраху тела убијених. Потом се повратише кући, хвалећи Атињане и што ови учинише.«

9.

Тако је Грчка, за тренут уједињена из страха, задобила своју прву победу над Персијом. Та вест је стигла Дарију заједно са вешћу о побуни у

Египту, и он умре још нерешен на коју би страну. Његов син и наследник, Ксеркс, отишао је најпре у Египат, и тамо поставио једног персиског сатрапа. Затим је четири године припремао други напад на Грчку. Овако вели Херодот, који је био, што се мора имати на уму, родољубив Грк, што је то Дарије учинио, на узаном прелазу код Босфора, већ на Хелеспонту (Дарданелима). У опису о прикупљању велике војске, и о њену походу од Сарда до Хелеспонта, преовлађује у Херодоту песник над историчарем. Велика војска у свем свом сјају пролази поред Троје, и Ксеркс,

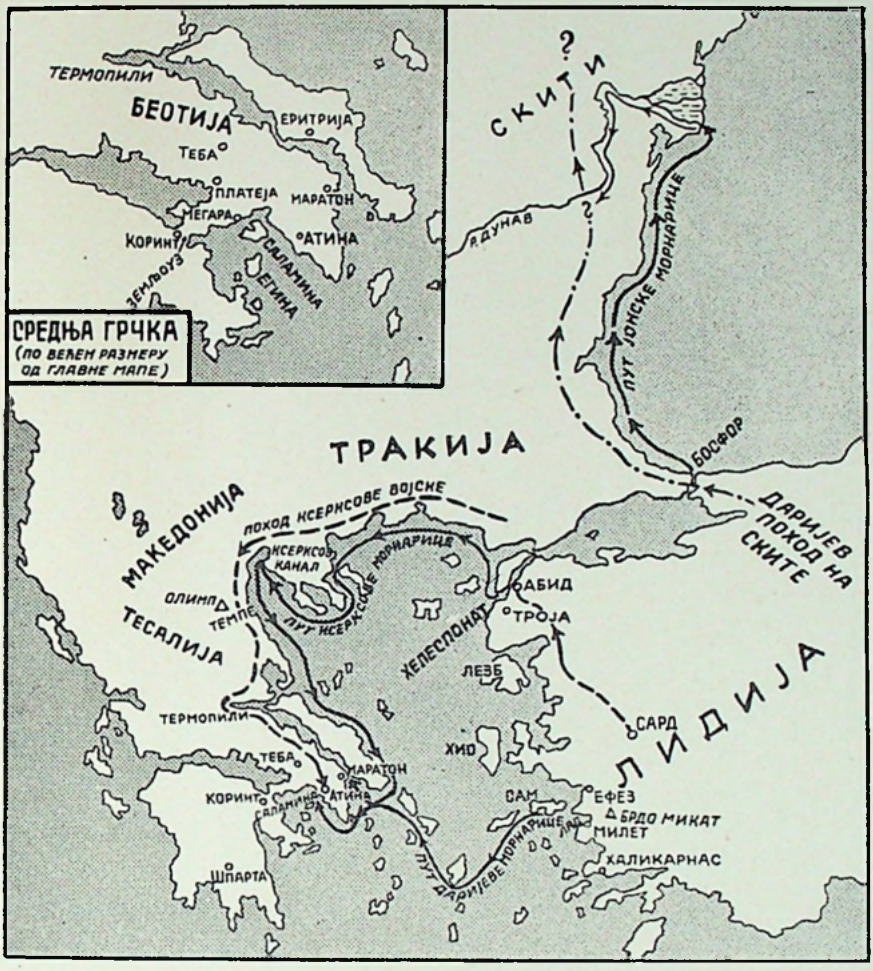

Грчко-персиски ратови.

који се приближавао сада врхунцу или климаксу своје историје:

»Какве све народе није Ксеркс повео из Азије на Јеладу! Једни су имали да дају лађе, а други да служе у сувоземној војсци; једни су требали да спреме коњицу, а други бродове; једни су опет требали да прибаве ратне лађе за мостове, а други лађе са намирницама.«

Ксеркс није у Европу прешао као који, мада Персијанац и варварин, изгледа да је имао то преимућство што је био класично образован, скреће у страну, како наш историчар каже, да посети Пријамов град. Мост на Хелеспонту био је постављен код Абида, а на једном брегу био је дигнут мермерни престо са којег је Ксеркс разгледао целокупни убојни поредак својих сила.

И видећи сав Хелеспонт прекривен

лађама и све обале и равнице око Абида пуне људи, прогласи Ксеркс тада себе сретним човеком, па онда поче да плаче. Његов ујак Артабан (онај исти што је најпре смело саветовао Ксеркса да не иде против Јеладе), примети да Ксеркс плаче, па га запита: »О, краљу, колико се једно од другог разликује то сада од онога малопре када се прогласи сретним човеком, да потом, ето, сузе проливаш?« А он рече: »Тако је, јер осећам да треба зажалити при помисли колико је кратак живот човечји, када знам да од свега тога мноштва кроз сто година нико више неће бити жив.«

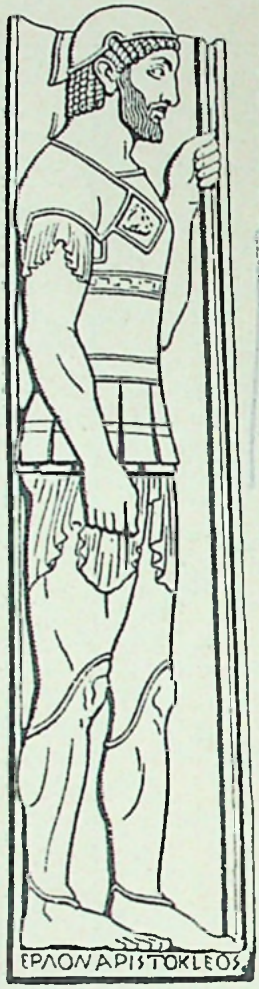

Кип атинског војника постављен пред Маратон.

Ово и није можда у правом смислу те речи историја, али је велика поезија.

Персиска флота, пловећи од једног приморја до другог, пратила је ту сувоземну војску у току њена похода на југ; али, једна снажна бура нанела је флоти велику штету, те 400 лађа би изгубљено, а међу њима и много хране у житу. Уједињени Јелини изишли су најпре да сретну нападаче у Темпиској Долини близу планине Олимпа; али, после се повукоше кроз Тесалију, па изабраше најзад да Персијанце сачекају на месту званом Термопиле, где се у то доба налазио на копненој страни један велик гребен, а на истоку море, са пролазом који је био широк колико да прођу једна кола. Тај положај на Термопилама био је по Грке веома повољан, јер ту није било могућно да се употребљава ни коњица, ни ратне двоколице, те се борбени фронт сужавао у корист малобројније стране. И ту, једног летњег дана године 480. пре Христа, ступише Персијанци са њима у борбу.

Три дана су задржавали Грци ту велику силу, и причинили јој много штете са мало губитака и за се. Трећег дана појави се у грчкој позадини једно одељење Персијанаца, које је од једног сељака дознало за пут преко планине. Грци се посаветоваше међу собом журно. Неки су били за повлачење, а неки да се одрже положаји. Вођ целокупне силе, Леонида, био је за то да се остане. Он ће, како рече, да са собом задржи 300 Шпартанаца. Остатак грчке војске могао је у међувремену лепо да се повуче до идућег одбранбеног прелаза. Теспијски одред од 700 њих, међутим, такође је одбио да одступи. Претпостављали су радије да остану и са Шпартанцима умру. Тако је исто остао и одред од 400 Тебанаца. Како су се после Тебанци придружили Персијанцима, постоји прича да су ти Тебанци били тамо задржани на силу и против своје воље, а што и са војничког као и са историског гледишта изгледа неверовно. Остаде их 1400 да у јуначкој борби изгину до последњег човека. Цео један дан је одржавала пролаз та мала чета, док ју је и с чела и из позадине нападала целокупна персиска сила. Тако је осигурано повлачење главној грчкој војсци, док су нападачима нанесени велики губици, а углед грчких ратника попео се над медиским више и од саме победе на Маратону.

Персиска коњица пролазила је са комором полако кроз узани термопилски кланац и маршировала према Атини. На мору се настављао низ поморских сукоба. Јелинска флота повлачила се пред наступањем персиских бродова, који су због непознавања кривина на обали и особина месне климе били доста оштећени. Бројна надмоћност одводила је Персијанце све ближе к Атини. Сад, кад беху Термопиле изгубљене, није било све до Истма на Коринту никакве друге

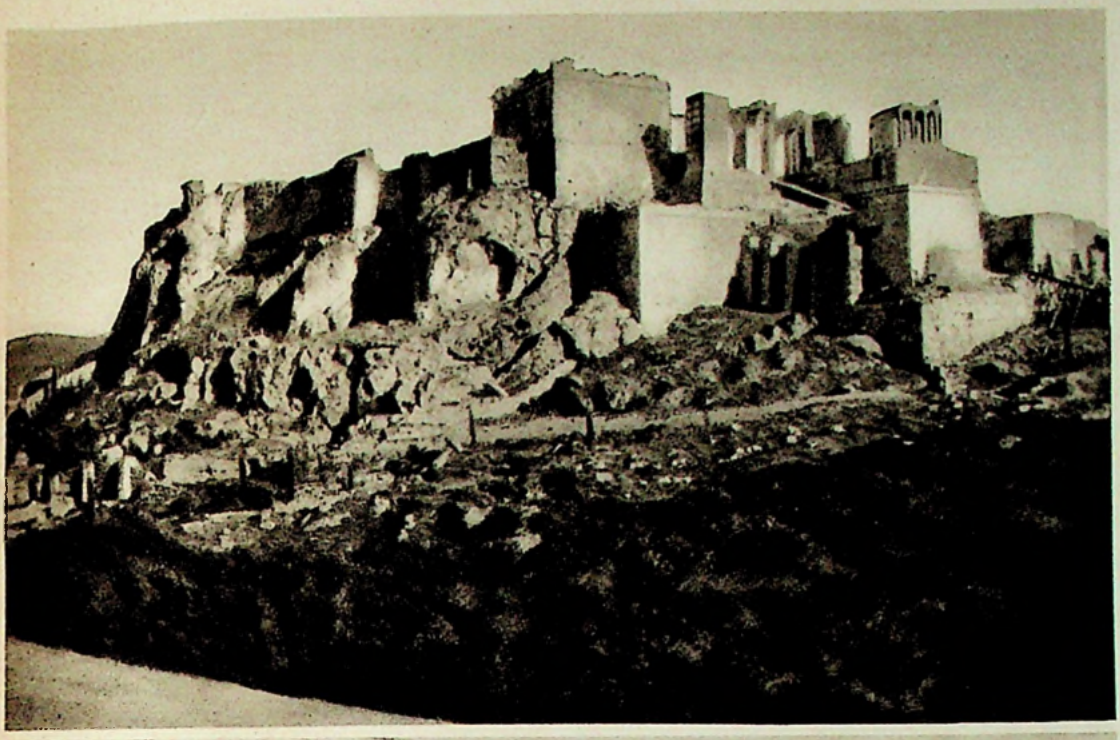

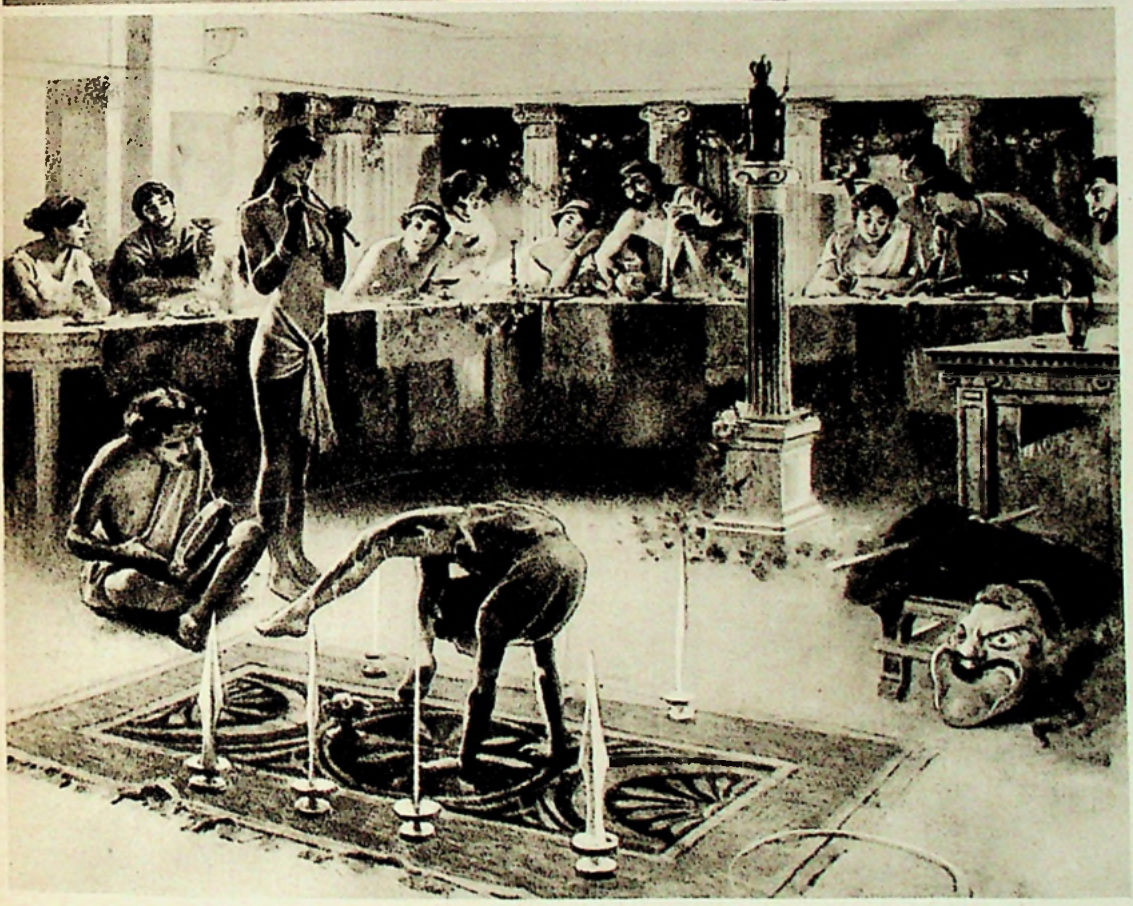

Мање познати изглед Акропоља у Атини. Акропољ је утврђена узвишица, око које је подигнута Атина. Диже се у висини од неких 150 стопа над атичком равницом. — *Акробат изводи своју вештину на старогрчкој гозби.* На старогрчке гозбе често су довођени акробати, да извођењем својих вештина забављају госте. Ово је на основу слике нађене на једној грчкој вази.

одбранбене линије, а то је значило напуштање свега земљишта пред њим, укључујући ту и Атину. Становништву је остајало или да бежи или да се Персијанцима покори. Теба се предала са свом Беотијом, те их нагнаше да се придруже персискоj војсци, осим једнога града, Платеје, чији су становници побегли у Атину. Сада је на реду била Атина, и много се утрошило напора око наговора да се некако нагоди, Али, место тога, решило је становништво да све остави и на лађе пређе. Жене и неборци били су пренети на Саламину и на друга суседна острва. Само неколико лица и сувише старих да би могли да се крећу, и нешто од оних који бѐху незадовољни таквим решењем, остало је у граду кад га Персијанци заузеше и спалише. Свети предмети, кипови, и т. д., који тада изгореше, били су позније закопани на Акропољу од стране повраћених Атињана, и у наше доба су ископани наново са још видљивим траговима пожара. Ксеркс посла у Сузу једнога гласника коњаника да новост однесе, и позва Пизистратове синове, које је са собом довео, да заузму своје наследство и принесу на Акропољу жртве по атинском начину.

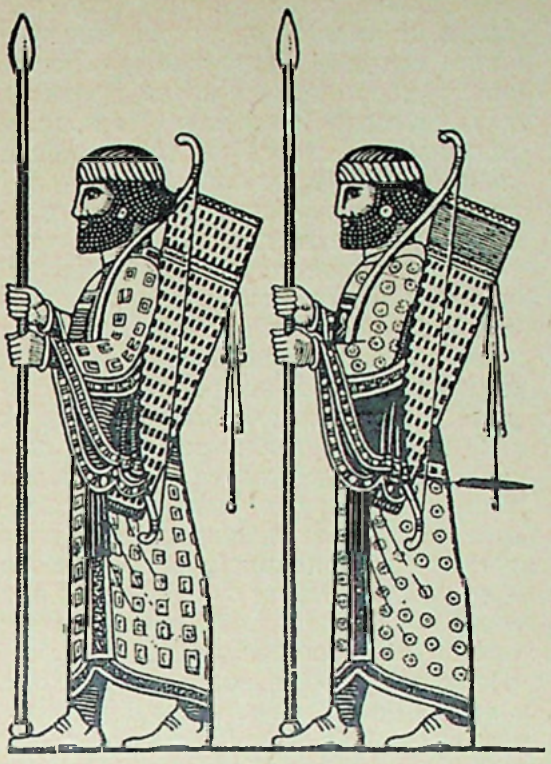

Персиски војници.
(Рађено по ликовима у Даријевој свечаној дворани за примање).

У међувремену јелинска савезничка флота сакупила се иза Саламине, те се ту појавише у ратном савету огорчено супротна мишљења. Коринт са државама иза Истма желео је да се флота повуче до тог положаја, напуштајући градове Мегару и Егину. Темистокле је навaљивао свом снагом да се борба прими у саламинском мореузу. Већина је била још чврсто решена за повлачење, када стиже изненада вест да им је пут за то пресечен. Персијанци су опловили око Саламине и посели са друге стране море. Ту вест донео је Аристид Праведни, о чијем смо остракизму већ говорили. Темистоклу је много помогла његова присебност и говорничка способност да тим окуражи изгубљене војсковође. Та два човека раније беху огорчени противници, али, сада, са племенитошћу, ретком у те дане, заборавише пред општом опасношћу на своје сукобе. У зору се кретоше грчке лађе у борбу.

Флота пред њима била је и мешовитија и неуједињенија но њихова; али, била је око трипут већа. На једном крилу налазили су се Феничани, на другом јонски Грци из Азије и са острва. Неки од ових последњих борили су се жестоко; а други нису заборављали да су и они такође Грци. Грчки бродови су имали већином слободну посаду, која се борила за своје домове. И борба је текла неколико часова у велику нереду. Тада Ксерксу, који је проматрао борбу, поче бивати јасно да његова флота покушава бежање. А бегство се потом претворило у прави слом.

Ксеркс је заузео једно место да посматра борбу. Он је видео како његове галије пробијају оштри кљунови других галија; како његови борци падају мртви; како непријатељ ускаче на његове лађе. Поморска борба у то доба водила се већином пробијањем лађа. Велике галије обарале су противнике приликом судара својом ве-

њом тежином, или би му скресале весла, да им тако онемогуће наневрисање и учине беспомоћним. Ксеркс опази ускоро како се предају неке од његових пробијених лађа. На води је могао видети главе Грка који ка обали пливају; али је »од варвара већи број пропао у море, јер нису умели пливати«. Неспретан покушај првог реда персиске флоте, који је највише био изложен, да се унаоколо окрене, довео је до неописиве забуне, а неке од лађа његових пропадале су тада од пробоја сопствених бродова из позадине. То старинско бродовље било је и бедно и неспособно за море са сваког савременог становишта. Западни ветар је дувао, те се многи од оштећених бродова отклизнуше да се из вида изгубе и да се покрхају на обали с оне друге стране. Друге су лађе опет Грци вукли у Саламину. А остале, мање оштећене и још за борбу способне, повлачиле су се ка обали одмах под њим, да би се ставиле ту под заштиту његове војске. Растурене по даљем мору, са ону страну копна, далеко и нејасно, налазиле су се друге лађе у бегству, које су гонили грчки бродови. Полако, и све једно за другим, развијао се пораз пред његовим очима. Могли бисмо да замислимо донекле како су долазили и одлазили весници, како су се издавале бесплодне наредбе, како су се целог дана планови мењали. Ујутру је Ксеркс дошао носећи собом таблице, како би забележио најспособније од својих командира за награду. А при злату од сунчева заласка могао је да види поморску силу Персије посве разбијену, потопљену и поништену, док се грчка флота тамо преко код Саламине, несаломљена и победничка постављала у редове, као да још не верује у своју победу.

Персиска војска остала је још неколико дана у некој неодлучности близу места те поморске битке, а затим поче да се повлачи у Тесалију, где је намеравала да зиму проведе, па да после настави наново свој поход. Али је већ и Ксеркс, као и Darije I пре њега, стекао извесну одвратност према освајању у Европи. Плашио се да не буде понтонски мост разорен. Тако пође са једним делом војске ка Хелеспонту, остављајући главну силу у Тесалији под ђенералом Мардонијем. О самом том његову повлачењу овако прича историчар:

»Где год су у своме маршу дошли, и до којег год народа, отели би жетву од тих људи, те би ју употребили за своју исхрану; а ако не би ништа нашли, онда би брали траву, кидали лишће и гутали кору са дрвећа. И ништа не оставише за собом. Тада нападоше на војску и куга и срдобоља. Који би се разболели остављао је краљ у градовима где би се затекао на свом походу са налогом да се о њима брину и да их хране. Тако је неке оставио у Тесалији, неке у Сирису и Пајонији, а неке у Македонији... Прешавши преко Тракије, кад су стигли до прелаза, прешли су у журби лађама преко Хелеспонта ка Абиду, јер понтонски мост није више везивао обале: бура га је разбила. Задржавши се неко време ту, примили су и разделили своје следовање у храни које беше знатно обилније но што су га успут имали. Било што су нагло и не уздржавајући се јели да глад утоле, било пак због промене у води, помрло је ту још много војника који дотле читави остадоше. Остатак је стигао са Ксерксом у Сард.«

10.

Један део персиске војске остао је у Тесалији под Мардонијевом командом и он је водио за годину дана једну живу борбу против Грка. Најзад је био побеђен и убијен у једној правилној битци код Платеје (479. пре Христа), а истога дана и персиска флота и сувоземна војска претрпеле су заједнички пораз у засенку брега Микале на азиском копну, између Ефеза и Милета. Персиске лађе биле су, из бојазни од Грка, извучене на обалу, те око њих сграђен зид. Али, Грци су се искрцали и јуришали на тај опкоп. Затим су отпловили ка Хелеспонту, да униште и оно што је остало од понтонског моста, тако да су позније персиски бегунци, повлачећи се

са Платеје, морали да код Босфора пређу бродовима, а то им је причинило доста тешкоћа.

Охрабрени том пропашћу царске силе, каже Херодот, јонски градови у Азији почели су поново да се буне против Персијанаца.

И тиме се завршава девета књига Херодотове *Историје*. Херодот се родио око 484. пре Христа, тако да је у доба платејске битке био дете од пет година. Много од грађе у његовој историји прикупио је сам он од суделовача и сведока у великим догађајима које описује. Рат се продужио још за једно дуго време. Грци су потпомагали у Египту једну побуну против персиске управе, и безуспешно покушали да заузму Кипар. Тај рат се тако није завршио све до 449. пре Христа. А тада је грчка обала Мале Азије са грчким градовима по Црном Мору постала већ уопште слободна, док су Кипар и Египат остали и даље под персиском управом. Херодоту, који се родио као персиски поданик у јонском граду Халикарнасу, било је у то доба око тридесет и пет година и он се морао користити неком згодном приликом одмах иза тог мира да посети Вавилон и Персију. И веровно око 438. пре Христа отишао је у Атину са својом историјом потпуно готовом за читање.

Мисао о једном велику грчком савезу за напад на Персију није била сасвим далеко од Херодота. Неки од његових читалаца мисле да је он зато и писао, да би ту мисао потпомогао. Такво нешто могло се у то доба да се осети у ваздуху. Он описује како Аристагора, Хистиејов зет, показује Шпартанцима »једну таблицу од бронзе на којој је изрезана мапа целога света са свим морима и рекама«. И ставља му у уста ове речи: »Ти варвари нису храбри у борби, а ви сте допрли до највише ратне вештине. Они се боре луцима, стрелама и кратким копљем; у борбу иду носећи хлаче и капе на глави. Ви сте усавршили и своје оружје и дисциплину. Њих је лако победити. Немају сви други народи на свету оно што они имају: злато, сребро, бронзу, извезене хаљине, звериње и робове. *Све би то могли да имате ви, ако бисте само пожелели.*«

И имало је да прође око сто година, па да уроде плодом ти наговештаји.

Ксеркс је погинуо у својој палати око 465. пре Христа. После тога није више Персија покушавала да осваја по Европи. Не знамо тако тачно шта се све догађало у царству великога краља, као што знамо за мале државе

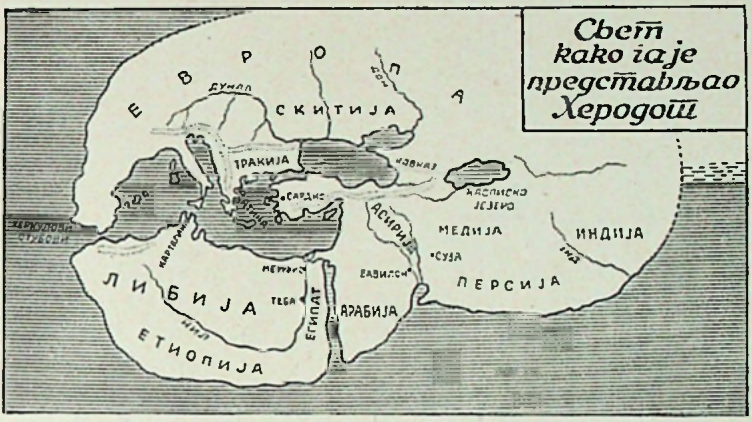

из средње Грчке. У Грчкој је изненада почела да се ствара књижевност. На тај начин оставила је она за собом један траг као ниједан други народ до тада. После 479. пре Христа (платејска година) изгледа да је ишчезла душевна снага из медиске и персиске управе. Царство великога краља ступа у период опадања. Један Артаксеркс, па један Ксеркс, и један други Дарије, прелазе преко позорнице. У Египту и у Сирији дешавају се побуне. Медијанци дижу устанак. Други Артаксеркс и други Кир, његов брат, боре се о престо. Ова историја равна је историји Вавилона, Асирије и Египта у старо доба. То је аутократија која се враћа у своје редовно стање дворских злочина, крвљу попрскане величанствености и моралне прљавштине. Поменута борба створила је са друге стране једно грчко

ремек-дело, јер је овај Кир сакупио армију од грчких плаћеника, те умарширао у Вавилон, да буде тамо убијен у тренутку своје победе над Артаксерксом II. И тада десет хиљада Грка, без иког ко би их запослио, повукло се опет на обалу (401. пре Христа). То повлачење обесмрћено је у једној књизи, једној од првих личних ратних забележака по имену *Анабасис*, коју је написао вођ тих Грка Ксенофон.

Убиства, побуне, казне, порази, лукави савези и ниска издајства, а нигде каква Херодота да све то опише. Из тога је изаткана персиска историја. Један Артаксерс III, сав поливен крвљу, нејасно цвета за неко време. За Артаксерса III вели се да га је убио Багоас, који на престо постави Арсеса, најмлађег од краљевих синова, само да би после убио и њега, када је почело да изгледа као да он смишља једно независно делање.

И тако се то продужује. Пошто је напредовала за неко време, после одбијања Персијанаца, Атину погоди куга, у којој је умро и њен највећи управљач Перикле (429. пре Христа). Али, као једна важна ствар у свој тој пометњи, разасу се сад Ксенофонових десет хиљада по грчким градовима, понављајући из свог сопственог искуства ону Аристагорину тврдњу да је персиско царство један богат метеж, који би одлучни људи лако могли да покоре.

ГЛАВА XXII.

ГРЧКА МИСАО, КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ.

1. Периклова Атина. — 2. Сократ. — 3. Платон и Академија. — 4. Аристотел и Лицеј. — 5. Филозофија постаје неземаљска. — 6. Вредност и опсег грчке мисли.

1.

Грчка историја након Платеје и Микале за идућих четрдесет година историја је односног мира и сталожености. Било је ратова, али то нису били велики ратови. Кроз неко кратко време у Атини, за богатији свет, пружила се прилика и за доколицу и разне могућности. Те једном случајном комбинацијом, а захваљујући карактеру малена броја тих људи, та доколица је била у стању да у погодну тренутку оствари најзначајније плодове.

Долажењем до извесна начина у писању, којим су могли да се представе звуци и све тананости говорног језика омогућена је била сад књижевност, те се много на лепој књижевности и радило. Цветале су ликовне уметности, и срећивани су темељи данашње науке, које су још ранији филозофи из јонско-грчких градова поставили. А затим, после једног прекида од педесет и више година међу Атином и Шпартом распалило се непријатељство, које је тињало одавна, у жесток и напоран рат, који је најзад поткопао животну снагу тога стваралачког покрета.

Тај рат, познат у историји као пелопонески рат, трајао је скоро тридесет година, и исцрпао је сву грчку моћ. Најпре је била у преимућству Атина, потом Шпарта. Затим се диже Теба, град близу Атине, да баци Шпарту у засенак. Па онда изби још једном Атина као најважнија на челу савеза. То је историја ускогрудних супарништава и необјашњивих мржњи, која би давно била посве заборављена, да није записана и да нема одблеска у једној великој књижевности.

Кроз све то време појављује се Персија као савезник час једног, час другог савеза. Око половине четвртог века пре Христа, почиње Грчка да бива свесна једног нова утицаја у њеним

пословима. То је био утицај Филипа, краља од Македоније. Македонија се сад, заиста, издиже у позадини иза те неизлечиво подељене Грчке, као што су се Медијанци и Персијанци уздигли иза халдејскога царства. Долази доба када ће грчка свест да се окрене, тако рећи, са тих својих препирки, те да у заједничкој зебњи мотри на Македонију.

Кавге остају бесциљне и злочиначке, чак и кад су се се због њихових смутњи скрхали и велики почеци једне нове просвећености. У овом општем прегледу нема места за појединости тих крвавих феуда, за све оне борбе, са којих би пламен до неба обузимао један по један грчки град. На глобусу од тридесет сантиметара Грчка је толика мала тачка да се једва и запажа; а у краткој историји човечанства, све то раздобље раздора од једнога века и нешто више, између Саламине и Платеје, и доба појаве краља Филипа, губи се у скоро нечујан шум кавге, у један једини гласић при брзом хуку минулих историских обрта.

Ну, оно што се није изгубило у тој безначајности, јер се уплело у умни напредак свих познијих народа, и нераздвојан је део наших духовних темеља, то је књижевност коју је створила Грчка у часовима мира и безбедности, када су ови тада могли да се појаве.

Као што каже професор Гилберт Мереј: »Њихова спољна политичка историја доиста, као и код свих других народа, пуна је ратова и дипломације, суровости и обмана. Али, њихова унутарња историја, историја мисли, осећања и карактера, представља величину. Они су имали да се боре са извесним тешкоћама на које ми данас не наилазимо. Нису наследили нарочита искуства, и све што би чинили, чинили би по први пут. У материјалним изворима били су посве слаби, а њихова осећања, њихове жеље, бојазни и страсти, биле су веровно и дивљије и жешће од наших. Па, ипак, они су створили Атину, Перикла и Платона.«

Тај значајни врхунац дуго сакупљане творачке моћи грчкога ума, која је служила људима од ума кроз двадесет и три века као вођ и светионик из прошлости, распалила се после битака код Маратона и Саламине које учинише да Атина, слободна и неустрашива, а без икакве нарочите прекомерне моћи, одржи првенство над целим светом. То је било дело једне сасвим мале групе људи. Известан број њених грађана живео је за већи део једног нараштаја под таквим условима, какви би надахнули људе из свих векова да стварају добра и лепа дела. Били су безбедни, били су слободни, имали су поноса и нису подлегли искушењима своје моћи да слабијем ближњем наносе зло.

Када се политички живот сузио опет на пустош и на злочине братоубилачког рата са Шпартом, горео је тада већ моћан и добро подјарен пламен умне радиности, који је истрајао кроз све буре и невоље братоубилачког рата, па и даље за Александра Великог.

Одушевљени победом и духом слободе, до чега су дошли на ваљан начин, Атињани су се уздигли за извесно време скоро до племенитости. Под вођством великог демагога Перикла, који је био главни чиновник атинске опште скупштине, политичар и државник, прегли су на посао да наново подигну свој град и прошире трговину. За извесно време били су способни да ваљано иду за једним ваљаним вођом и судбина им је подарила и тако ваљана вођа. У Периклу се на најчуднији начин ускрстила политичка способност са доиста живом страшћу за дубоко, узвишено и лепо. Он се одржао на власти преко тридесет година. Био је човек необичне моћи и слободна ума. Тим својим особинама ударио је жиг свом добу. Као што је Винклер приметно, атинска демократија носила је у једно време »Периклово лице«. Њега је помагало извесно, по изгледу, велико и племенито пријатељство: једна жена необично образована, Аспазија из Милета, са којом није могао да се ожени, јер је закон ограничавао атинско грађанство; али она му је била права жена. Њена велика улога је у томе што је око Перикла окупила нарочито даро-

вите људе. Њу су познавали сви велики писци тога доба, и многи су јој хвалили мудрост. Плутарх је оптужује што је подстакла напоран и опасан али најзад успешан рат против Сама, мада после и сам износи како је овај рат био потребан због поморског непријатељства Самљана, који су угрожавали баш атинску поморску трговину, главни извоз републичина благостања.

Перикле је више волео да служи као вођ у Атини но да влада као тиранин. Под његовим упуствима закључивали су се савези, установљавале се нове насеобине и трговачке станице од Италије до Црнога Мора, и савезне благајне пренесене су са Дела у Атину. Убеђен да је од Персије безбедан, Перикле је утрошио савезничку ратну резерву на улепшавање свога града. То би са наших садашњих становишта било неправедно, али у њој није било ничег ни ниска ни грабљива. Атина је извршила задатак делског савеза, па зар тај труд не треба да се наплати? Овим је створен нарочито погодан тренутак за неимаре и уметнике. Атински Партенон, чије су рушевине још увек пуне лепоте, био је само круна стављена над дивотама оне Атине коју је Перикле наново подигао. Кипови које створише Фидија, Мирон и Поликлет, а који су још сачувани, довољно сведоче о уметничкој вредности тога доба.

Не треба заборавити примедбу, да је обновљена Атина носила за једно време Периклово лице. Као да се у њему и око њега налазио неки нарочит дух или геније, који је одрешио узе генијалностима оних личности око њега, и у Атину привлачио велике умове. За једно време носила је Атина његово лице као што се носи маска. Затим је обузе неспокојство, те пожеле да некако одстрани Перикла. Мало чега велика и племенита да је имао обичан Атињанин. Поводом Аристидова остракизма испричали смо какав је дух владао код гласача; а Лојд (у свом *Периклову добу)* изјављује како Атињани нису хтели да трпе ни да се помене Милтијадово име у вези са битком на Маратону. Упорно самољубље гласача бунило се сада и против лепих зграда што се дижу, као и против нарочите наклоности према вајарима, на пример, Фидији, против повлађивања страним величинама, док домаћи слављеници остају у засенку; били су против награда странцу Херодоту из Халикарнаса; па и против тога што се Перикле тако скоро увредљиво дружио и споразумевао са женом из Милета! Периклов јавни живот био је очевидно уредан, те је то и давало повода човеку са улице да мисли како његов приватни живот мора да је пун покварености. Сазнаје се да је Перикле био у свом опхођењу као помало »охол«. Изгледа нам и да је он по некад показивао своје презирање према оним грађанима које је служио.

»Перикле је постигао не само виши ступањ у својим осећањима, већ и нарочиту чистоћу и узвишеност у своме стилу, који се далеко издизао од ниског простачког изражавања. Одржавао је исто тако и нарочиту озбиљност у свом изразу на лицу, које не би могло олако да се развуче у смех, чврст и уједначен тон у гласу, лако кретање и уредну одећу коју никаква жестина при говору не би довела у неред. То слично изазивало је дивљење код свих. Такво је било његово држање и када га је једно пропало створење целог дана нападало прекорима и грдњама. Он је подносио стрпљиво и ћутећи, оставши и даље на јавном месту, да обави хитне послове. Увече је лагано пошао кући, а та дрска хуља пратила га је целим путем, нападајући га најружнијим речима. Како је већ био мрак када до својих врата стиже, нареди он једноме од својих слугу да узме буктињу и да оном човеку осветли пут до куће. Песник Јон наводи како је био поносит и охол у разговору, и да је та достојанственост његова држања била прожета сујетом и презирањем према другима... На улицама се није никад појављивао, сем кад би ишао на агору или до сената. Одбијао је да прими позиве својих пријатеља, као и све друштвене забаве и разоноћења, те је отишао толико далеко, да је за све време управљања, које је потрајало

подуже, свега један једини пут отишао на гозбу са својим пријатељима. То је било приликом свадбе његова нећака Еуриптолема, где је остао само при обеду. Он је држао да се упуштањем у забаве штети службеној важности, и да достојанственост не иде уз дружевност.

Тада још није било жуте штампе да свету прича о манама оних који се прославе и дођу до успеха. Обичан човек, већ незадовољан донекле и самим собом, налазио је много утехе у комедији, која је тада необично процветала. Писци комедија задовољавали су скоро општу тежњу, да се подцене они, чија очевидна вредност не годи нашем самољубљу. Они су се постојано и марљиво бацали блатом на Перикла и његове пријатеље. Периклова слика била је израђена са кацигом. На рачун тога правиле су се многе шале и наговештаји како је испод кациге празна глава. А Аспазијини поступци били су извор за надахнуће сокачким песницима.

Сањалачке душе, уморне од просташтва нашег доба, зажелеле би понекад да се пренесу у узвишени Периклов век. Али, да се некако обазру у ондашњој Атини, били би као у данашњој крчми нижег реда и много у духу савременог јевтиног новинарства; запухнуо би их онај исти врели дах одвратна клеветања, ниског подвалљивања, и опште трговине, и свуд би се осећала »модерна нота«. Уколико су бледеле успомене на Платеју и Саламину и нове зграде постајале обична појава, утолико су Перикле и атински понос дражили све више и више грубо расположење гомиле. Он још не познаде остракизам, јер га је углед његов код сталоженијих грађана чувао од тога; али, нападали су га све одлучније и све дрскије. Живео је и умро као сиромах. Био је можда најпоштенији од свих демагога. Али, ни то га није спасло од неуспелог прогањања због проневере. Пошто су на томе пољу изгубили битку, његови непријатељи одлуче да на заобилазнији начин удаљују од њега пријатеље.

Верска нетрпељивост и моралне оптужбе су најприродније оружје у рукама завидљиваца против људских вођа. Његов пријатељ Дамон би подвргнут остракизму. Фидију су напали због безбожности, јер се усудио да на штиту великог кипа богиње Атине стави Периклову и своју слику међу борцима у једној битци између Грка и Амазонки. И тако је Фидија умро у затвору. Анаксагора, странац кога је Перикле добродошлицом дочекао у Атини, када је тамо већ било више таквих поштених људи који су хтели да покажу своје способности, говорио је најчедније о сунцу и звездама, и наговештавао скоро отворено како нема богова, но да на свету постоји само један дух (нус) који надахњује. Сада писци комедија одједном открише у себи дубока верска осећања, која су могла да буду силно и чак опасно повређена, те Анаксагора под претњом од прогона мораде да побегне. Онда је дошла на ред и Аспазија. Атина је канда намеравала да је протера, и Перикле се нашао међу женом која је била душа његова живота, и тим незахвалним градом који је он спасао, бранио и начинио га лепшим и незаборавнијим но што је и један други град у историји. Он устаде да брани Аспазију, и бујица човечанских осећања савлада га, те у говору заплака.

Атињани су се задовољили тиме што су успели да Перикла понизе, али их је он служио већ толико, да без њега више нису могли. Био им је тада вођ већ читаву једну трећину века.

Године 431. пре Христа поче рат са Шпартом. Плутарх оптужује Перикла да га је он изазвао, јер је осећао како му љубав код народа брзо бледи, па му је био потребан рат, како би опет он био неопходан.

Како је лично народу већ због Фидије почео да постаје несносан, у страху да га с тога не позову на одговор, поче он да заговара рат, за који тада још није било сигурно да ће почети, и стаде да распаљује онај пламен који је дотле био пригушен и задржаван. Тако се надао да ће отклонити све оптужбе које су му претиле и утишати бес зависти, јер су његова достојанственост и моћ били толики да је република у свим важнијим питањима и

у свакој великој опасности своје поверење могла да поклони само њему.

Само што је тај рат био спор и опасан рат, а Атињани су били нестрпљиви. И тада се појави неки Клеон, пун жеље да одагна Перикла са вођства. Зачу се на све стране захтев да се брзо са ратом свршава. Клеон поче да ради на томе како би »његовом заслугом био добивен рат«. И народни песници већ стану о томе да певају.

Војни поход под Перикловим вођством заврши се неуспешно, и Клеон једва дочека ту прилику за оптужбу. Перикла смене са заповедништва и осуде на глобу. Прича се како се и његов најстарији син (не син са Аспазијом, већ са првом женом) окренуо против њега, и прогонио га подлим и неверовним оптужбама. Тога младога човека покоси куга. Затим је умрла Периклова сестра, и најзад његов последњи законити син. Када је, по обичају тога доба, ставио посмртне венце на одар свога сина, заплакао је гласно. Ускоро и сам оболе од исте болести, и умре (429. пре Христа).

Истакнутије чињенице из овог кратког прегледа могу нам показати у коликој је несугласности стојао Перикле са једним добрим делом општег живота у своме граду. Околности тога биле су свакако погодне за умни и уметнички замах у Атини; али, што је до тога дошло, треба захвалити и појави неколицине ретких људи. То није био општи покрет. То је био покрет само малена броја необично погодних и даровитих људи.

2.

Друга истакнутија појава у том атинском покрету, појава још више у нескладу са животом око себе, а исто тако оригиналан извор и покретач постојане величине свога доба, био је човек по имену Сократ, син једног каменоресца. Био је око шеснаест година млађи од Херодота, и почео је да постаје чувен отприлике у оно доба када је Перикле умро. Сам лично ње ништа написао, али је имао обичај да на јавним местима говори. У то доба се мудрост необично тражила и поштовала, па је отуд постојала и једна велика и разнолика група учитеља, по имену »софисте«, који су разлагали о истини, лепоти и правом животу, и давали поуке све радознанијој и успаљенијој омладини. То је тако било отуда што у Грчкој није било великих свештеничких школа. Усред таквих разговора појавио се овај човек, босоног, незграпне и прљаве појаве, који је око себе прикупљао групу обожавалаца и ученика.

Његов начин мишљења био је савршено сумњичав (скептичан). Он је веровао да би право знање било једина могућа врлина. Није хтео да трпи ниједно веровање, ниједну наду која не би могла да прође кроз последњу љуту пробу. За њега је то значило врлину, док је за многе његове слабије следбенике значило губитак вере и оних моралних навика што спречавају њихове нагоне. Од тих слабића посташе неваљалци који су налазили за свако своје дело оправдање, а нису се устезали ни од чега. Један од његових младих следбеника, Платон, обесмртио је после тај Сократов начин у низу филозофских разговора и засновао филозофску школу Академију, која је трајала девет стотина година. Затим је био Ксенофон, вођ оних десет хиљада, који је описао његову смрт; и Исократ, један од најмудријих грчких политичких мислилаца. Али, ту се налазио и Критија, после Шпартине коначне победе над Атином, вођ оних тридесеторице тирана које су Шпартанци именовали да држе сломљену варош под јармом и разоре њено просветно уређење, па Хирмид, што би поред Критије убијен кад та тридесеторица бише срушени; па Алкибијад, тај сјајни и сложени издајник, чијом је заслугом Атина пошла на Сиракузу и тиме се исцрпла; после ју је издао Шпартанцима, и најзад био убијен на свом путу за персиски двор, где је намеравао да сплете нове невоље Грчкој. Ова тројица не беху једини од оних даровитих младих људи, чију је простачку веру и родољубље Сократ разорио без икакве накнаде. Његов







Кип богиње Паладе Атине, у Грчком Народном Музеју. Вајар Фидија израдио је три кипа ове богиње, један од слонове кости, а два од бронзе. — *Перикле*, велики државник, који је украсио Атину многим лепим грађевинама и подигао између осталог Партенон и Пропилеј. — *Дионис*. За ово попрсје, које се налази у Напуљском Народном Музеју, дуго се мислило да представља Платона. Сад је усвојено мишљење да представља бога Диониса.

најокорелији непријатељ био је неки Анит, чији је син био одан Сократов ученик и одао се пијанству. Анит је најзад Сократа и оптужио за »кварење« атинске омладине, те је осуђен на смрт од отровног кукутина напитка (399. пре Христа).

Његова смрт је необично лепо описана у Платонову разговору под насловом *Федон.*

3.

Платон се родио године 427. пре Христа и живео је осамдесет година. По свом душевном расположењу Платон се у свему разликовао од Сократа. Писао је необично уметнички и отмено, док Сократ ништа срећено није могао да напише. Волео је лепо, а Сократ је лепоту презирао. Необично га је занимало да доводи у ред народне послове и да планира сретније људске односе, док је опет Сократ, без обзира на жегу или мраз, као и на мишљења својих сатрудника, усредсређивао свој ум далеко од сваке илузује. Живот је обмана, каже Сократ, само душа живи. Платон је осећао велику љубав према том мргодном старом учитељу, налазио је да је његов метод веома важан за размрсивање и рашчишћавање мисли, и поставио га је у својим бесмртним разговорима као средишну личност, док су га његове сопствене мисли и расположења окренули на сасвим другу страну од сумњичавог држања. У многим разговорима је глас Сократов, док је мисао Платонова.

Платон је живео у доба сумње, у доба када су се испитивали сви људски односи. У велико Периклово доба, 450 година пре Христа, изгледа да су у Атини били савршено задовољни друштвеним и политичким установама. Тада као да није било никаква разлога да се људи упуштају у испитивања. Људи су се осећали слободни; заједница је напредовала; и ако је кога што тиштало, то је била завист. Херодотова историја показује нам да је постојало мало или скоро ни мало незадовољства са атинским политичким установама.

Али, Платон, који се родио отприлике у оно доба када је Херодот умро, и који је одрастао у расположењу једног поразног рата и велике друштвене беде и метежа, нашао се одмах лице у лице са људским нескладом и са непогодношћу људских установа. Зато се баш његов ум и позабавио тим питањима. Његова последња дела, као и једно од најранијих, смели су и дубоки разговори о могућном побољшању друштвених односа. Сократ га је научио да не прими ништа као извесно, чак ни обичне односе међу мужем и женом, или међу родитељима и дететом. Његова *Република,* прва од свих утописких књига, сан је млада човека о граду у коме је људски живот уређен према једном нову и бољем плану. Његово пследње, недовршено дело, *Закони,* расправа је о уређењу једне друге такве утопије. Много којечега још има у Платону, на што овде не можемо ни да се обазремо, мада је то све једна од међа у нашој историји. Та појава мисли хотимичног и потпуног преиначења људских околности и представља нам новину у развитку човечанства. До тада је човечанство живело под страхом од богова и по предањима. А сад се појављује човек који нашој раси смело, и то као да би то било сасвим разумљиво и природно, каже: »Узмите своје животе у своје руке. Већину од онога што вам смета можете избећи. Већину од онога што над вама влада, можете срушити. На расположењу вам је да са тим чините што хоћете.«

Можда је још нешто подстакнуло Платонов ум у том правцу, поред поменутих савремених сукоба. У Периклово доба Атина је засновала многе прекоморске насеобине. Успостављање тих насеља довело је људе на мисао да једна заједница не мора сама израсти, већ да се може и начинити.

Блиско са Платоном био је у вези и један млађи човек, који је доцније такође у Атини држао школу и доживео још дубљу старост. То је био Исократ. Он је био нешто што бисмо ми крстили публицистом, пре писац но беседник, и његов нарочити зада-

так био је да развије Херодотову мисао, да развије мисао уједињења Грчке против персиског царства, као лек против нискости и метежа њене политике, као и пустоши и разарања њених крвавих ратова. Његов политички видик био је у извесним обзирима још шири но и Платонов, и у својим познијим годинама он је гледао на монархију, и то нарочито на Филипову македонску монархију, као на један јединственији и шири начин владавине но што је градска демократија. Исти тај прелаз на монархиске мисли догодио се и у Ксенофонову случају; чију смо *Анабазис* већ поменули. Ксенофон је у својој старости написао *Киропедију*, једну »и теориску и практичну одбрану онакве апсолутистичке монархије, каква се огледа у уређењу персиског царства«.

4.

Платон је држао у својој Академији предавања. Пред крај његова живота дошао му је младић лепа изгледа из Стагире у Македонији, по имену Аристотел, који је био син личном лекару македонског краља, и човек са умом сасвим другојачијим но што је био у великог Атињанина. Он се природно односио сумњичаво према имагинативној вољи, док је према свакој утврђеној чињеници показивао велико поштовање и схватање. Позније, после Платонове смрти, отворио је он у Атини школу у Ликеону, где је поучавао, и то критикујући Платона и Сократа са извесном жестином. Док је он учио тако, препоручујући ропство и уставне краљеве, пружала се већ сенка Александра Великога над грчком слободом. Пре тога, Аристотел је био кроз више година учитељ Александров на двору Филипа Македонскога.

Умни људи су почели већ тих дана да губе храброст, док им је вера у људску способност да створе сами себи своје животне околности, полако бледела. Није било више утопија. Ток догађаја није то више допуштао међу људима вишег ума. Могло је још и да се помишља на преображај људског друштва, кад је то људско друштво било какав мален град од неколико хиљада грађана, али оно што се сада око њих догађало било је нешто што води у пропаст. То је било политичко преиначење целокупног познатог света, нешто што задире у стање масе која је већ и тада морала да броји негде између педесет и сто милиона људи. То преиначавање догађало се у једном ступњу какав још ни један људски ум није могао да схвати. И на тај начин се мисао враћала на појам неизмерне и неумољиве судбине. То је нагонило људе да се хватају ма за што што би им изгледало да је чврсто и да сједињује. А монархија је, на пример, и крај свих својих очевидних грехова, била као један појмљив облик владавине над милионима. Она је могла, бар до извесна ступња, да врши своје дужности. Њом се наметала једна управљачка воља тамо где заједничка воља не би била могућна. И та промена у општем умном расположењу била је у складу са Аристотеловим природним поштовањем за постојећу чињеницу. Ако га је то и наводило да се са монархијом сагласи, да се сагласи са ропством и подјармљивањем жена као са разумљивим установама, у њему се јављала жеља да схвати ту стварност и дође до неког сређена познавања ових чињеница и из опште и људске природе, које су сада тако очевидно славиле победу над творачким сновима прећашњих нараштаја.

Он је необично разуман и свестан, а страховито оскудева у самопожртвовном одушевљењу. Он претреса Платона, кад Платон хоће да изагна из своје утопије песнике, јер је песништво сила. Он управља своју снагу у једном правцу који је опречно супротан оном Сократовом подцењивању Анаксагоре. Својим поимањем важности сређенога знања преухитрио је и Бекна и данашњи научни покрет. Прихватио се био посла да прикупи и среди све знање. Постао је први природњак. Други пре њега правили су само претпоставке о природи ствари, док је он са сваким младим човеком кога је за посао могао да

задобије засео да ствари разврста и да их пореди. Платон је овако рекао: »Узмимо живот у своје руке и преиначимо га«; а овај трезвенији његов наследник вели: »Научимо најпре што више о животу, а у међувремену послужимо и користимо краљу«. Овај савет није у противуречности са предњим; али му поставља необично ограничење.

Нарочити Аристотелов однос према Александру Великоме омогућио му је да за свој рад дође и до таквих средстава до каквих се није могло за научна испитивања доћи кроз многе векове. Он је имао на располагању стотине талената (један таленат = 10.000 динара). У једно доба имао је на расположењу хиљаду људи растурених кроз Азију и кроз Грчку, који су му сакупљали грађу за његову природну историју. То су били, разуме се, пре неспремни посматрачи, који би пре прибирали што би где чули, но што су били у стању да посматрају самостално. Али, никада се дотле ништа слично није покушавало, нити се, колико знамо, на то помишљало. Почела је да се ствара политичка и природна наука. Под његовим вођством ученици из Лицеја анализирали су 158 политичких институција.

То је био на свету први зрачак срећена научног испитивања. Раном Александровом смрћу, и сломом његова царства тако рећи у самом зачећу, прекинула су се оваква средства и у том обиму за око 2000 година. Једино што се у Египту у Александриском Музеју наставило донекле са научним истраживањем, и то само за још неколико поколења. Али, о томе ћемо говорити ускоро на другом месту. На педесет година после Аристотелове смрти Лицеј је изгубио свој значај.

5.

Општи ток мисли за последњих година четвртога века пре Христа није био у складу са Аристотелом, нити у правцу оних трудних и нужних прибирања срећеног знања. Можда би сам он без краљевих дарова остао незнатна фигура у умној историји, док је са тим новцем био у стању да своме сјајном уму подари материјал и примену. Просечан човек претпоставља лакше стазе докле год може њима да иде, и скоро ни мало се не обазире хоће ли се њима обрети најзад у какву безизлазу. У уверењу да је ток догађаја и сувише снажан да би се могао одмах обухватити, већина философских учитеља тих дана напустила је да планира савршене градове и измишља нове начине живота, па се предавала усавршавању лепих и утешних система који удаљују од суштине и стварности.

Овако се то, можда, представља и сувише оштро и неправедно. Али, пустимо нека о томе говори професор Гилберт Мереј:

»Киничари су се обазирали једино на врлину и однос душе према богу; свет, његова наука и почасти били су им као неки измет. Стојици и епикурејци, мада су стојали на први поглед толико далеко једни од других, били су по свом крајњем смеру ипак слични. Оно за што су они доиста марили, била је етика — практично питање како ће један човек да уреди свој живот. Обе врсте су се, стварно, бавиле по неком науком — епикурејци физиком, стојици логиком и реторико м — али и то само као средствима за један исти смер. Стојик је покушавао да освоји људска срца и убеђење пуком тананошћу мислених разлога, и блиставом узвишеношћу мисли и израза. А епикурејац се решио да човечанство поведе својим путем, а да се не сагиње пред ћудљивим боговима, нити да жртвује слободну вољу. Он је усредсредио своје јеванђеље у четири тачке: »Бога се не треба бојати; смрт се не може осетити; добро се може постићи; све чега се бојимо може се поднети и победити«.

А у међувремену се низао ток догађаја, са истим односним немаром према философији.

6.

Ако савремени читаоци хоће да се користе читањем класика, треба да их читају као дела нама сличних људи. Дугован обзир мора да се укаже њиховим предањима, њиховим могућно-

стима и њиховим ограничењима. У сваком људском дивљењу постоји извесно расположење да се претерује. Већина наших класичних списа веома много је осакаћена, док су сви они првобитно били дела невољних људских бића, бића која су живела у доба такве таме и тако уска видика да би се наш век у поређењу са њиховим чинио као доба блиставе светлости. И што би ми у ближем додиру са њима изгубили у поштовању, добићемо у симпатији према тој групи невољних, несигурних и веома савремених умова. Атински писци били су доиста први од савремених људи. Они су претресали о питањима која ми још и сада претресамо. Почели су да се боре са великим питањима која су и данас још пред нама. Њихови списи у ствари су наша зора.

Јунг је био, у својој *Психологији бесвеснога*, добро разликовао стару (пре-атинску) и савремену мисао. Прву назива неодређеним, другу одређеним мишљењем. Прва је била мишљење у сликама, као у сну; друга мишљење речима. Наука је срећивање непосредног мишљења. Антички дух (т. ј. дух пре-грчких мислилаца) стварао је не науку но митологију. Стари људски свет био је свет субјективних маштања као што то бива данас у свету деце и непросвећених млађих створења, и као што би изгледао свет дивљака и снова. Детиње мисли и снови су одраз преисторијског и дивљачког начина мишљења. Митови су, каже Јунг, снови гомила у народу, а снови опет митови појединаца. Ми смо већ скренули читаоцу пажњу на сличност међу ранијим боговима просвећености и дечјим маштањима. Рад са тешким и дисциплинованим мишљењем помоћу пажљиво проучених речи и тврђења, што га започеше грчки мислиоци а наставише сколастички философи из средњега века, био је предходно нужан посао за развитак данашње науке.

Грчки философи почели су да истражују, и не дођоше ни до каква решења. А ми данас можемо сматрати да смо нашли решење за већину питања. Јеврејска свест, као што смо то већ показали, пробудила се изненада пред бескрајним бедама и невољама животним, схвативши да су те беде и невоље већином последице људског безакоња, и закључила да ће се спасење моћи да постигне једино ако се предамо служби једноме богу, који управља и небом и земљом. У Грка је настао исти појам; али, није било исте мисли о патријархалном божанству. У свету њихова живота није постојао само један бог, него богови; а ако је можда још и осећао да су и сами богови ограничени, морао је хладно и безлично да размишља и о судбини иза њих. И тако је он поставио своје питање шта би био управо правилан живот, без икакве узајамне везе између човека који праведно живи и божје воље...

За нас, који то посматрамо са чисто историског становишта, заједничко питање могло би да се постави у облику који би, ради историских смерова, обухватао и јеврејско и грчко гледиште. Видели смо како се наш род диже изнад животињске бесвести, да се уздигне до постојане расне самосвести, кадре да осети сву несрћу од дивље разноврсности у циљевима, да осети неизбежну трагедију личне себичности; слепо и кроз таму наставља ова колективна свест свој пут ка спојној мисли, која би спасла од невоља и зала наше индивидуалности. Мисао о богу, мисао о бого-краљу, племенска мисао, градска мисао: то су мисли којима се тежило и које су за извесно време привезале људе, мисли којима се донекле жртвовала појединачка себичност и прибегавало остварењу издржљивијег живота. Па, ипак, као што то може да се види из наших ратова и пораза, ни једна од тих већих мисли још није била довољно велика. Богови нису могли да пруже потребну заштиту; племе се показало и злочесто и сурово; град би остракизмом одагнавао најбоље и најверније, а бого-краљ је опет подивљао...

Док прелиставамо мислену књижевност тог великог грчког времена, видимо где су око грчке свести постављене три препреке, преко којих би она ретко када прекорачила, и од

којих се ми тек сада можда почињемо ослобађати.

Прву од тих препрека представљала је обузетост грчке свести мишљу да је град као држава последњи ступањ. У свету где се ређало царсто за царством, све једно веће од другога; у свету кроз који су се све слободније и замашније кретали људи и мисли; у свету који се приметно већ тада уједињавао: Грци су, због својих наочитих физичких и политичких околности, сањали још увек непојмљиво о компактној градској државици, неприступачној спољним утицајима, и одлучно осигураној од свег осталог света. Платонова процена за број грађана у једној савршеној држави кретала се између 1000 *(у Републици)* и 5040 *(у Законима)*. Док је Аристотел у својој *Политици* рекао: »Да би могла као што треба да се дели правда и власт врши, нужно је да грађани једни другима познају карактер, пошто би се иначе где је то немогуће стварале многе грешке, како при вршењу власти, тако и при дељењу правде; јер није право да се арбитрарно одлучује, што би морао да буде случај код нагомиланог становништва.« И таква врста парохијанске државе, овако оцртане, требало је и да ратује и да стоји на супрот другим државама исте величине. А све то на два-три наранџаја после прелаза Ксерксове војске преко Хелеспонта!

Можда су ти Грци мислили да је доба светских царстава било већ за навек прошло, када је у ствари тек почињало. Својим умом досезали би највише до савеза и лига. На Артаксерксову двору морало је бити и таквих људи који су могли размишљати и далеко ван опсега сиђушних идеја о шумском потоку, острву, или планинама окруженој долини. На потребу за уједињењем противу већих сила, што је тада изван Грчке покретало сав остали свет, грчки ум пркосно није хтео ни да се обазре. Спољ су се налазили варвари, на које не вреди ни мислити; њима је био сада препречен за навек пут у Грчку. А персијски новац би се примао; сви су примали персијски новац; али, то није имало значаја. За извесно време ступало се и у њихову војску (као, рецимо, Ксенофон) у надању да се може задобити какав богат заробљеник. Атина није остајала равнодушна према египатским пословима и водила је са Персијом мање ратове, али ипак за Грчку није постојао појам какве заједничке политике, нити пак заједничке будућности...

Док, најзад, један глас у Атини не поче да узвикује: »Македонија!« и да бучи као пас пред вратима: »Македонија!«. То беше глас беседника и демагога, Демостена, који је опоминьао, претио и оптуживао краља Филипа од Македоније, што је научно своју политику не само од Платона и Аристотела, већ и од Исократа и Ксенофона, и од Вавилона и од Сузе, и који се спремао мирно, ваљано и постојано да завлада свом Грчком, па да преко ње покори и сав остали свет...

Још нешто обуздавало је грчки ум, а то је установа домаћег ропства. Ропство је било уплетено у грчки живот. Људи без њега не би могли да замисле ни угодност ни достојанство. Али, због ропства се убија симпатија не само према једном подређену сталежу људи, већ поседник робова ступа у један сталеж и уређење и против свих осталих људи. На тај начин човек припада једном одабраном реду. Платон би, понесен својим чистим разумом и племенитом бистрином духа ван ствари из његова садашњице, укинуо ропство; великим делом народно осећање и новија комедија били су против ове установе. Стојици и епикурејци, од којих многи беху робови, осуђивали су ропство као нешто неприродно; али, налазили су да је оно и сувише укорењено а да би се могло срушити, па су захтевали да се о њему води рачун. За паметна човека није било разлике између роба и слободна лица. Напротив, човек, као што је био Аристотел, као и веровно већина осталих практичних људи, укидање ропства никако нису могли да појме. И ови су изјављивали да на свету постоје природни робови...

Најзад је сметала грчкој мисли и оскудица у знању, каква би данас била скоро непојмљива. Они уопште

нису познавали прошлост човечанства. Нису познавали земљопис даље од опсега котлине Средоземнога Мора и преко персиских граница. Ми данас знамо много више шта се у доба Периклово догађало у Сузи, у Персеполју, Вавилону и Мемфису, но што је то знао сам Перикле. Астрономски појмови налазили су се још на ступњу основних претпоставки. Анаксагора је веома смело мислио да су сунце и месец огромне лопте, толико огромне да је сунце можда »велико као сав Пелопонез«. Њихове мисли у физици и хехији биле су плодови дубока размишљања; чудновато је скоро да су били дошли чак и на помисао о атомском саставу.

Требало би упамтити њихову нарочиту сиромаштину у погледу огледних справа. Имали су стакло у боји које им је служило за накит, али нису имали чисто стакло. Нису имали никакво тачно средство за одмеравање мањих временских раздаљина, никакво доиста погодно спојно бележење, никакву тачну меру, никакве основе телескопа или микроскопа. Када би се какав савремен научник обрео у Атини, нашао би се пред ондашњим људима у крајњој невољи при приказивању основа своје науке, па ма оне биле најосновније. Под свим могућим непогодностима морао би да спрема своје справе, док би Сократ при том истицао колико је бесмислено тражити истину помоћу таквих комадића дрвета, узица и метала, што пре личе на дечје пецаљке. Због овог укоченог одстојања између каква философа и занатлије, философ не би хтео ни по коју цену да се прихвати какве справе. Ни један грчки господин не би хтео да се петља са стаклетом ни са металима. Док би исто тако и какву нашем професору природних наука стално претила опасност да га због безбожништва оптуже.

Данашњи свет ослања се на односно огромно сакупљање познавања чињеница. У Периклово доба једва ако је тек и први камен за нашу компаративно импозантну пирамиду забележеног и доказаног био на своје место стављен. Када помислимо на ту разлику, онда престаје да нам бива чудно што су Грци, са свом својом погодношћу за политичко размишљање, били слепи пред опасностима по њихову просвећеност, како споља тако и изнутра, слепи пред потребом за стварно уједињење, пред брзим током догађаја који су требали да прекину за многе векове те прве кратке замахе људскога ума.

Права вредност за нас лежи не у оним плодовима које је та група грчких говорника и писаца постигла, већ у њиховим покушајима. Не зато што су на своја питања нашли одговор, већ што су се усудили да та питања и поставе. Никада човек пре тога није покушао да задре ни у свет ни у начин оног живота у којем се својим рођењем нашао. Никада није пре тога рекао да би своје околности могао да промени. Предање га је по некој тобожњој нужди одржало уз онај онакав живот какав је нашао да се био развио око његова племена још из незапамћеног доба. До тада је он схватао свет као што деца схватају још и сада свој дом и навике у којима су одгојена.

Те тако у петом и четвртом веку пре Христа запажамо, и то најјасније у Јудеји и Атини, мада ни по чему не ограничено само на та средишта, почетке једног моралног и умног напретка у човечанству, тежњу правди и истини, где се диже из тадањих страсти, забуна и непосредних појава у животу. И то нам изгледа као буђење смисла за одговорност код младића, који изненада открива да живот није ни лак ни без смера. Човечанство расте. Остатак историје кроз двадесет и три века проткан је ширењем, развијањем, утицањем и јаснијим и утицајним излагањем тих главних мисли водиља. Полако и све више и више, појимали су људи стварност људског братства, непотребност свих ратова, суровости насиља, као и могућност за заједнички смер целокупног рода нашег. У сваком нараштају виде се након тога људи који теже за таквим бољим редом, до којега су уверени да ће наш свет морати да ипак дође.

Али, свуд, и кад год би у којем

човеку велике стваралачке мисли ухватиле корен, вреле пожуде, завидљивости, сумње и нетрпељивости, што леже у природи свакога од нас, ратују против те борбе ка већим и ширим смеровима. Последња двадесет и три века историје су као покушаји каква импулсивна, жустра бесмртника да јасно размишља и правилно живи. Грешка се ниже за грешком; почеци, пуни обећања, завршавају се наказним разочарањима; бујице бистре воде трује чаша која би требало да се принесе жедним уснама човечанства. Али, људска нада после сваког пораза наново узлеће...

ГЛАВА XXIII.

ВЛАДАВИНА АЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГА.

1. Филип Македонски. — 2. Убиство краља Филипа. — 3. Александрова прва освајања. — 4. Александрова лутања. — 5. Је ли био Александар доиста велик? — 6. Александрови наследници. — 7. Пергам као склониште културе. — 8. Александар као навештај светског јединства.

1.

Прави јунак приче о Александру није толико сам Александар колико његов отац Филип. Писац једнога комада не запажа се на позорници колико глумац, а Филип је био онај који је великим делом припремио ону величину до које је доспео његов син; Филип је положио темеље и саковао оруђа и стварно у доба своје смрти већ започео са персиском војном: Филип је, без сумње, један од највећих владара које је свет икада видео. То је био човек крајњег ума и способности. Његов опсег мисли пружао се далеко ван видика његова доба. Он је од Аристотела начинио себи пријатеља, и мора да је са њим претресао о оним плановима за организацију стварнога знања, која је философ доцније могао да оствари помоћу Александрових дарова. Уколико можемо да се домишљамо, изгледа да је Филип био онај Аристотелов »кнез«; њему се Аристотел обраћао онако као што се људи обраћају само онима које обожавају и у које верују. На Филипа се обраћао и Исократ као на оног великог вођу који је требао да уједини и оплемени хаотични јавни живот у Грчкој.

У много књига тврдило се да је Филип био човек неверовно циничан и необуздано похлепан. Истина да је он при гозбама, као и сви Македонци његова доба, пио необично много и био понекад и пијан. Веровно да се тада то сматрало нељубазним чином, ако ко не би на гозбама много пио; али, ни за једну од оних других оптужаба нема стварних доказа, и једино што у том погледу имамо само су псовке његових противника какав је био Демостен, атински демагог и беседник, и човек безобзиран у беседништву. Навођење само по које од његових реченица могло би згодно да нам послужи као приказ до чега је све могао Демостена да одведе родољупски гнев. У једној од *Филипика,* као што се зову те његове оптужбе против Филипа, овим стилом даје он себи одушке:

»Филип, тај човек што не само да није Грк, но и ни по чему није сличан Грцима, те бар да је какав варварин из неке пристојне земље, не, но један кужан створ из Македоније, те земље из које не добисмо никад ни једнога роба као што треба...« И тако даље, и тако даље. Док ми знамо тачну чињеницу да су Македонци били ариски народ веома сличан Грцима, и да је Филип веровно био најобразованији човек свога доба. Такав је био онај дух у којем се писало неповољно о Филипу.

Кад је Филип постао македонски краљ, године 359. пре Христа, његова земља је била мала покрајина без морског пристаништа и без икакве

веће вароши. У њој се налазило сељачко становништво, по језику скоро грчко, а по својим симпатијама је лако могло и постати Грцима. Од те мале варварске државе створио је Филип велику државу. Успоставио је успешју војничку организацију какву свет дотле још није видео, и у доба своје смрти већ је био уредио већи део Грчке у један савез под својим вођством. А његова нарочита вредност, његова способност да мисли и ван текућих мисли тога доба, може да се запази не само у томе, већ и у брзи са којом је спремао свога сина да настави њине започету политику. Он спада међу оно неколико ретких владара из историје који су се бринули за свога наследника. Александар је, као мало који владар, нарочито одгајиван за своје краљевство. Аристотел је, на пример, само један од оно неколико способних васпитача које му је његов отац изабрао. Филип је сину поверио своју политику, и дао му је да командује и располаже извесном влашћу кад му је било тек шеснаест година. На Керонеји је он пред очима свога оца командовао коњицом. И тако су га брижљиво и неосетно припремали да једнога дана влада.

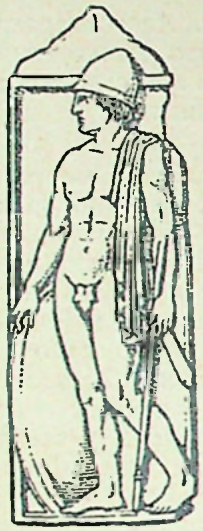

Македонски ратник
(По неком ба-рељефу)

Свакоме ко његов живот буде читао биће јасно како је Александар почео да влада снабдевен таквим васпитањем и мислима, како то дотле још нико није био. И чим би прекорачио преко граница оне мудрости до које је дошао својим одгојем, почињао би да греши и чини што не треба, и то понекад страховито лудо. Недостаци његове нарави почели су да славе победу над његовим одгојем још знатно пре његове смрти...

Филип је био старински краљ, пола краљ, пола вођ, први међу својим војводама, од старог северно-ариског типа. Војска коју је он у Македонији засновао, састојала се из опште регрутоване пешадије и племићског коњичког одреда који се називао »другови-ма«. Народ се састојао из земљорадника и ловаца, и био је донекле склон пићу, али погодан за дисциплину и добар за ратовање. Ако је народ и био мало једноставан, државна управа је била и умна и окретна. Дворски језик кроз неколико нараштаја био је атички (атински) грчки. Тај двор је био у довољној мери просвећен да би могао дати склоништа и пружити забаве великанима, какав је био Еврипид, који је тамо умро 406. пре Христа, и уметник Зеуксис. Шта више, Филип је, пре ступања на престо, неколико година провео у Грчкој као талац. Располагао је онако добрим одгојем какав је Грчка у то доба могла дати. Према томе је сасвим добро познавао и оно што бисмо могли да назовемо Исократовом мишљу, мишљу о једном велику савезу грчких држава у Европи, који би над источним светом владао; а знао је исто тако и колико је неспособна била атинска демократија са свога устава и предања, да се користи том погодношћу што је, тако рећи, пред њом лежала, и то само зато што је то била погодност коју би требало са киме поделити. Док би то за Атињане или Шпартанце значило да се и једној »гомили странаца« треба да пруже оне исте предности, које би имале да припадну само грађанима. То би значило да се спусте и буду једнаки и другари са Македонцима, тим народом од којег »*ми* не добијамо ни једног роба као што треба«.

Према томе никако није било могућно да се дође до једнодушности међу Грцима за смерано предузеће, сем можда неком превратничком политичком радњом. Није Грке од таква предузећа уздржавала љубав према миру, него њихова политичка поцепаност. Код више држава извори су били исцрпени низовима крвавих ратова, ратовима који би настајали најмањим поводом и говорничким ветром распаљени. Тако је, на пример, као изговор за крвави свети рат послужило

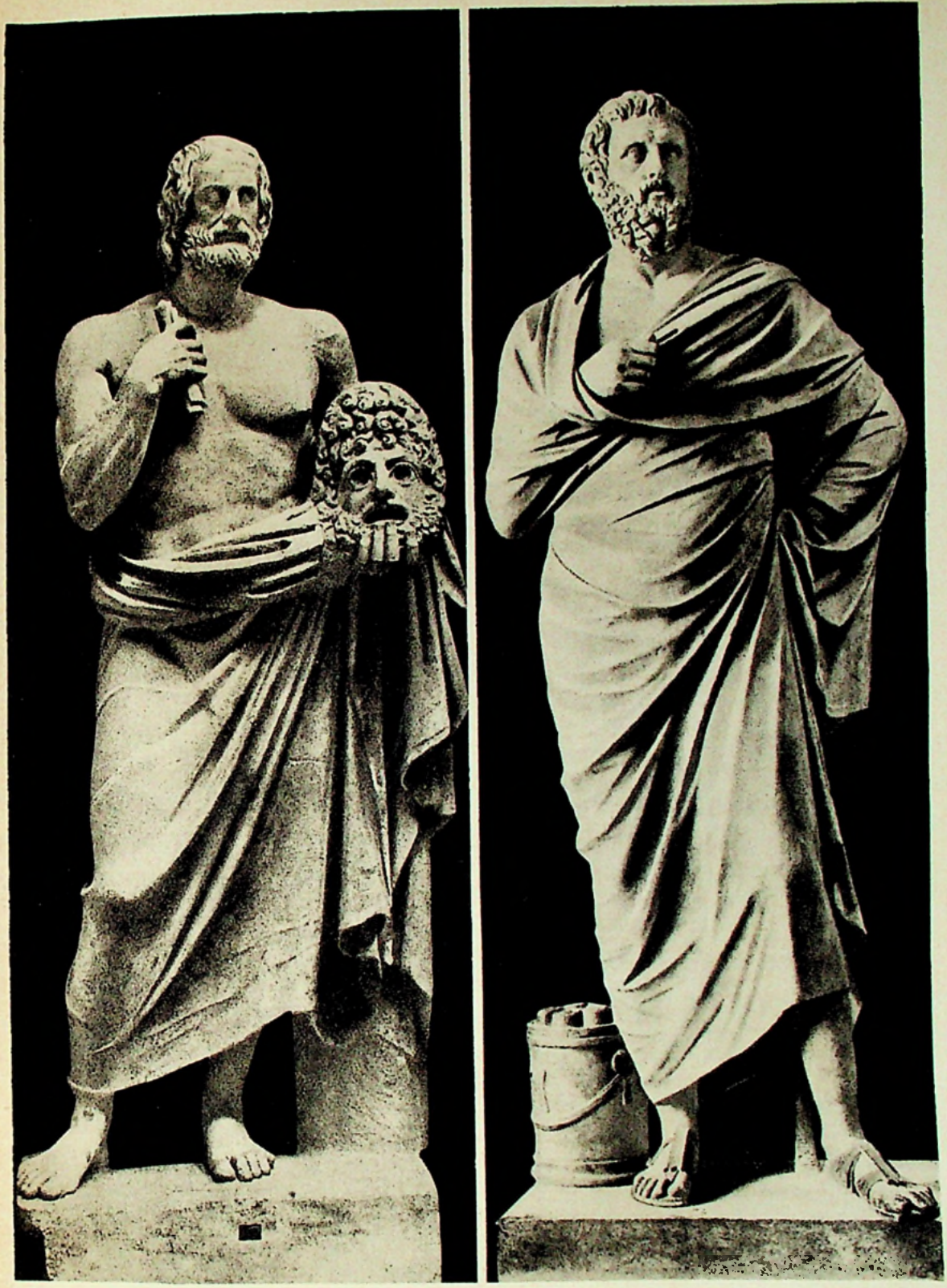

Софокле, атински писац трагедија. Кип се налази у Латеранском Музеју у Риму. — *Еврипид*, грчки писац трагедија. Био је савременик Анаксагорин и Сократов.

то што су Фочани преорали извесну свету земљу близу Делфа.

Прве године Филипова краљевања биле су посвећене дисциплиновању његове војске. До тада је на свету главну улогу у борби играла већином пешадија у поретку. На старим сумерским сликама виде се копљаници како у збијену реду образују главну борбену јединицу, као што су то радили и Зулу-ратници у деветнаестом веку. Грчке трупе у Филипово доба још су се на тај исти начин бориле. Тебанску фалангу сачињавала је гомила пешадије са копљима, где су задњи редови протурали своја дужа копља између људи у првој линији. Такав поредак пробио би се кроз све на што наиђе. Стрелци на коњима могли су, разуме се, да нанесу знатне губитке таквој гомили људи, те и уколико се почео коњ по ратовима да појављује, наступали су као учесници уз тај главни део на свакој страни и коњаници. Читалац треба да упамти да коња стварно нису почели да употребљавају у ратовима са запада све док се не појавише Асирци, па и тада тек само на то да вуку ратне двоколице. Двоколице су служиле да свом жестином насрну на масе пешадије и покушају да их пробију. Ако пешадијска дисциплина није била солидна, у том би и успевале. Код Омира се понајвећма ратује са двоколицама. На коњанике у војсци, као на нешто подвојено од ратника са двоколицама, почињемо наилазити тек у задњој хиљади година пре Христа, где и они почињу да узимају удела у борби. Најпре изгледа да су се борили подвојено, да сваки човек сам извојује шта може. На тај начин су се и Лидијанци борили против Кира. А мисли се да је тек Филип створио прву коњицу за јуриш. Он је наредио својим »друговима« да се вежбају за нападе у групи. А ојачао је и своју фалангу, давши људима из позадине дужа копља но што су се дотле употребљавала. Македонска фаланга била је просто чврша врста старе тебанске фаланге. Само што ни један од тих згруписаних пешачких поредака није био довољно гибак да би могао издржати напад с бока или из позадине, јер се слабо могло да маневрише. Према томе су се при својим победама и Филип и његов син држали, са малим променама, једног општег плана за садејство та два рода оружја. Фаланга би напредовала у средини и ухватила се у коштац са главном непријатељском силом. На једном или другом крилу би јуриш коњице слистио непријатељеву коњицу, те би потом она заобишла непријатељску фалангу са бока или из позадине, док је на њено чело македонска фаланга већ ударала свом силом. Непријатељска главна сила би се тада скршила, и била би искасапљена. Уколико је Александрово ратно искуство расло, унео је он на бојно поље и употребу катапулта, са којим се бацало велико комаће од камења за разбијање непријатељске коњице. Катапулти су се употребљавали и пре његова доба при опсадама, али никад дотле у борбама. Он је први пронашао »артиљеристе«.

Наоружан том својом новом војском, Филип је скренуо своју пажњу најпре на север Македоније. Предузео је војевања на Илирију, и то чак до Дунава; проширио је и своју моћ дуж обале све до Хелеспонта. Обезбедио је за себе и једно пристаниште, Амфиполис, као и извесне суседне златне руднике. Након неколико војни у Тракији, окрете се свом озбиљношћу на југ. Прихватио је питање делфског



Краљ Филип Македонски.

савеза против оних безбожних Фочана, те се тако појавио и као борац и заштитник јелинске вере.

Треба напоменути да је постојала једна снажна грчка странка, панјелинска странка, која је прихватала мисао да Грке предводи Филип. Главни писац тог пан-јелинског покрета био је Исократ. А Атина је предводила и била најжешћа у опозицији против Филипа, због чега је показивала и отворене симпатије према Персији, па је чак слала и посланике до великога краља, да га опомену на опасност која би запретила од уједињене Грчке. Не можемо испричати овде шта је све било и прошло кроз дванаест година. Године 338. пре Христа дуготрајна борба између подељености и пан-јелинизма дошла је до своје одлучне тачке, и у битци код Керонеје Филип је задао одлучан пораз Атини и њеним савезницима. Он даде Атини мир под изненадно племенитим условима, јер је постојано тежио да ублажи и одобровољи ту непомирљиву варош. Године 338. пре Христа један конгрес грчких држава признао га је као врховног заповедника у случају рата против Персије.

Сада је имао четрдесет и седам година. Изгледало је као да му сав свет лежи пред ногама. Од своје мале земље створио је главну државу у великом грчко-македонском савезу. То јединство требало је да буде предигра једном још већем уједињењу, уједињењу западнога света са персиским царством у једну светску државу свих познатих народа. Ко може сумњати да је он о томе сањао? Исократови списи само нас убеђују да јесте. Ко би могао порицати да је он био у стању то да и оствари? Он се могао сасвим природно надати да ће поживети још за једно четврт века. И године 336. пре Христа његове извиднице већ су прешле у Азију...

Али, он лично није пошао са својом главном силом. Био је убијен.

2.

Потребно је да кажемо сада штогод о домаћем животу краља Филипа. Филипов живот, као и живот његова сина, био је прожет личношћу једне неуморне и зле жене, Александрове мајке Олимпије.

Она је била кћи краља од Епира, земље која лежи на запад од Македоније, и која је, као и Македонија, била полу-грчка. Са Филипом се срела, или је било удешено да се сретне, на неком верском скупу у Самотраки. Плутарх изјављује да је њихов брак био из љубави. Изгледа да се и Филипу може замерити што је, као и многи други снажни и имагинативни људи, био склон ка нестрпљивим љубавним импулсима. Њом се оженио када је већ био краљ а после три године родио му се Александар.

Није требало дуго, па да се Олимпија и Филип разиђу огорчени једно на друго. Она му је завидела, а други и још озбиљнији разлог за сукоб лежао је у њеној страсти према верским мистеријама. Већ смо напоменули како је под оном лепом и одмереном грчком вером било у земљи још препуно вероисповести мрачније и старије врсте, примитивних и са тајним посвећивањима, са оргијама, и често са суровим и бестидним обредима. Те тамновите вере, којима се предаваху жене, сељаци и робови, и дале су Грчкој она њена орфејска, дионизиска и деметарска обожавања. Трагови од њих прикрили су се по негда у предању Европе чак до скоро нашега доба. Средњевековно чаробништво, са својом крвљу од деце, са »успоменама« од погубљених злочинаца, са бајањима и мађиским круговима, чини се да је било само наставак оних прастарих свечаности мрко-белих људи. Олимпија је у томе била одушевљен стручњак. Плутарх напомиње како се она прилично прославила тиме што је на побожним обредима употребљавала питоме змије. Њене домаће одаје препунише се змијама, и историја нам не каже одређено да ли је Филип због њих излазио из стрпљења, или је осећао као неко верско страхопоштовање. Та женина занимања мора да су Филипу причињавала неугодности, јер се македонски народ налазио још на оном чврстом ступњу друштвеног развића када се није марило ни за

занесењачку побожност ни за непослушне жене.

Траг огорченом непријатељству међу мајком и оцем провирује кроз много што шта у Александрову животу. Олимпија је осећала очевидно завист према Филиповим победама; мрзела је његову славу. Пуно има знакова да је Олимпија све што је могла чинила да свог сина окрене против његова оца и да га сасвим привеже уза се. Сачувала се и једна прича (у Плутарховом *Животу):* »Кад год би стигле вести о Филиповим победама, о заузећу каква града или о добијању неке велике битке, Александар није никада показивао да му је особито мило што то чује; већ би напротив говорио обично својим друговима у игри: »Отац ће све још сада заузети, те нама, момци, неће оставити никакав велик задатак . . .«

Не би било природно да је без ичијег утицаја дечко осећао овакву завист према своме оцу.

Навели смо већ колико је Филипова намера била да га Александар наследи, и колико је он желео да дечку преда у руке славу и моћ. Он је мислио на политички склоп који је градио, док је мати мислила на славу и понос величанствене госпође Олимпије. Она је сакрила своју мржњу према мужу под маску изговора да се матерински брине за синовљу будућност. Када се Филип, године 337. пре Христа, по обичају краљева у то доба, оженио и другом женом по имену Клеопатром, која је родом била из Македоније, и »у коју је био страсно заљубљен«, Олимпија му је приредила пуно невоља.

Плутарх прича о једном жалосну сукобу што се догодио на овом Филипову венчању са Клеопатром. На гозби се пило много вино, те је Атал, невестин отац, »пијан од вина«, открио своје непријатељско расположење према Олимпији и Епиру, рекавши да се нада како ће се у том новом браку родити дете, да бар онда добију правог македонског наследника. На то је Александар, ошинут том увредом, узвикнуо: »А шта сам ја онда?«, и бацио своју купу на Атала. Филип, скочи разбешњен, вели Плутарх, и извуче свој мач, али се само спотакне и падне. Александар онда, слеп од беса и зависти, поче да на то исмејава и вређа свог оца.

»Македонци!« рече он. »Погледајте само војсковођа што је хтео да иде из Европе у Азију! Та, он не може да пређе ни од једног стола до другог!«

Колико тај сукоб изгледа као да је још и сад жив, то посртање, та узрујана лица, љутит дечков глас! Сутрадан је Александар отишао са својом мајком, а Филип није учинио ништа да их задржи. Олимпија је отпутовала кући у Епир, а Александар у Илирију. Отуда га је Филип наговорио да се врати.

Ну, наступише нове невоље. Александар је имао једног слабоумна брата, Аридеја, кога је персиски управитељ из Карије хтео да ожени са својом кћерју. На то су Александра пријатељи и мајка убедили, мада без основа, како Филип са тако племенитом везом и потпором која би му отуд следовала, намерава свону круну да остави Аридеју. И Александар је тада, узнемирен због тих сумњи, послао неког играча Тесала у Карију, да рекне оном достојанственику нека се он мане Аридеја, који је и сумњива порекла и умно неспособан, па нека се сроди са законитим наследником на престо. Пиксодар је био далеко задовољнији тим предлогом. Ну, Филип, чим је био за то дознао, оде у Александрове одаје, повевши собом и Филота, сина Парменијева, једног од његових најприснијих другова и пријатеља, те га прекори за његову покварeност и зао дух, што је мислио да постане зет једном човеку из Карије, једном од робова варварског краља. У исти мах писао је Коринћанима, да му Тесала пошљу окована, а Харпала, Ниарка, Фригију, Птоломеја и остале принчеве другове отера. Али, Александар их је после опет позвао и указивао им највећу пажњу.

Има нечег дирљива у тој причи, где се отац препире са својим сином кога очевидно воли, а у томе га омета мрежа злобних утицаја, која се испрела око дечакове уобразиље.

Филипово убиство догодило се баш на венчању његове кћери са њеним

ујаком, краљем од Епира и Олимпијиним братом. Он је тада ишао са свитом у позориште, ненаоружан, и у белој одећи, када га нападе ножем један од његових телесних стражара. Убицу је чекао спреман коњ, и он би сигурно утекао, да се његову коњу није заплела нога у дивљу лозу, те због тога испао из седла, да га гомилоци убију . . .

И тако је Александар, кад му је било двадесет година, могао да прекине са својим страхом за наслеђе, и да постане краљ у Македонији.

Олимпија се онда наново појавила у Македонији, као поносито освећена жена. Вели се како је захтевала да се иста подушја дају и убици као и Филипу.

У Грчкој је била са тог повољног догађаја завладала велика радост, и Демостен, на ту новост, коју дознаде седмог дана по смрти своје рођене кћери, пође обучен у веселе боје и са венцем у атинску скупштину.

Какав год да је био поступак Олимпијин поводом убиства њезина мужа, у историји нема никакве сумње о њену поступку према заменици јој Клеопатри. Чим се Александар био мало удаљио (једна побуна брђана са севера одмах привуче његову пажњу), Клеопатрино новорођенче би убијено у самим мајчиним рукама, док су саму Клеопатру, пошто су јој се наругали, удавили. Вели се да се и сам Александар згадио на толике претераности женског осећања; али, то га ипак није спречило да своју мајку остави у Македонији, и повери јој знатну власт. Она му је писала писма о верским и политичким питањима, а он јој је увек указивао достојну пошту и слао јој велик део своје пљачке.

3.

Све ово мора да се исприча, јер без тога не може историја да се разуме. Ту се налазио тај велики свет људи међу Индијом и Јадранским Морем, спреман да се уједини, као никада пре, спреман за јединствен надзор. Ту је било и пространо и уређено персиско царство са својим друмовима, својим поштама, својим општим миром и благостањем, и потпуно зрело за плодоносан утицај грчкога ума. А у овим причама показује се вредност оних људских бића, која су требала да се тим великим погодностима окористе. Ту је рецимо тај Филип, који је био веома велик и племенит човек, а који је ипак био и пијаница и није могао да одржи ред у својој кући. Па онда и Александар, у много чему даровитији но други људи његова доба, али ипак сујетан, неповерљив и страстан, са свешћу коју му је мајка помутила.

Сада почињемо да разумевамо понешто о томе шта би свет могао да буде, шта би могла наша раса постати, само да није овог нашег још и сувише сировог човечанства. Једва да нас раздваја каквих седамдесет поколења што између нас и Александра леже, а од нас па до оних дивљачких ловаца који су нам били преци, и који су у жару пржили своју храну или је сирову јели налази се којих четири до пет стотина нараштаја. Да се једна врста измени, није довољно ни четири ни пет стотина колена. Нек постане само какав човек (или жена) довољно завидљив, чим заплашен, пијан или љут, па ће оне исте ужарене очи пећинског човека и данас на нас засијати. Умемо да пишемо и да учимо, имамо науку и моћ; упитомили смо зверове и обуздали муњу; али, још увек само посрћемо на путу ка светлости. Упитомили смо и одгајали животиње, али тек имамо да упитомимо и одгајимо себе саме.

Од самога почетка Александрове владавине могло се видети у његовим делима колико је он био добро појмио планове свога оца, и колико су биле велике његове способности. Требала би нам једна цела мапа тада познатог света, па да покажемо ток његова живота. Пошто се најпре осигурао од стране Грчке да ће бити врховни војсковођ њених сила, пође он са својом војском преко Тракије до Дунава; пређе реку и спали тамо једно село, као други велик монарх што је упао у скитску земљу с ону страну Дунава. Затим се опет врати преко реке и пође на запад, да се преко Илирије спусти. Дотле се већ по-

бунио град Теба, и његов идући ударац био је намењен Грчкој. Тебу, разуме се, Атина није помагала, те би освојена и опљачкана; с њом се поступило необично сурово; све зграде, сем храма и куће песника Пиндара, биле разорене, а тридесет хиљада људи продано у ропство. Грчка је била просто запањена, и Александар је могао безбрижно да настави свој поход на Персију.

Ово рушење Тебе обелоданило је сурову жицу у том новом господару људских судбина. То је био и сувише тежак удар, доиста варварско дело. Ако је дух побуне и био уништен, тако је исто био уништен и дух помоћи. После тога су грчке државе остале непокретне, нити су одмагале, нити помагале. Нису хтеле да помажу Атлександра својим бродовљем, и то му је после задало прилично невоља.

О том тебанском касапљењу постоји једна Плутархова прича. Ту се приповеда о једном македонском официру и некој тебанској госпођи. Тај се официр налазио међу пљачкашима, и ушао је у кућу те жене, те јој нанео неизрециве повреде и унижења, па је најзад запитао да није сакрила где злато и сребро. Она му рече да је све њено благо спуштено у бунар, одведе га тамо, и, када се је он сагао да доле загледа, гурнула га је изненада унутра и убила га бацајући на њега велико камење. Неки савезнички војници нашли су били на тај призор те је одвели Александру, да јој суди. Она се држала пред њим прекосно. Али, беше већ стао да бледи онај необуздани нагон што је наредио касапљење, и Александар не само да је поштедео њу, већ јој је повратио и сву породицу, имање и слободу. Плутарх то хоће да нам представи као племенитост, али је ствар знатно замршенија. Александар је био стварно тај што је напастовао, пљачкао и робио сву Тебу. Онај бедни и згњечени македонски звер из бунара чинио је само што му се рекло да може слободно чинити. Треба ли да један заповедник најпре изда сурове заповести, па да онда опрашта и награђује оне који би убили извршиоце тих његових заповести? Овај зрачак кајања у случају са том једном женом, која можда није лично оскудевала и у трагичности, достојанству и лепоти, слаба је накнада за уништење великога града.

Измешано са Олимпијином лудошћу налазила се у Александру и Филипова трезвеност и Аристотелова наука. То дело са Тебом веровно је узнемиравало Александрову савест. И кад год би после тога срео где Тебанце, покушавао је да им укаже нарочиту милост. Теба га је, самом њему у корист, прогањала као какав дух.

Ипак, успомена на Тебу није спасла и три друга града од сличне му помешње у мозгу. Разорио је Тир, Газу и један град у Индији, при јуришу на који би у поштеној борби оборен и рањен. Из тог последњег места није поштедио ни једну душу, ни једно дете. И мора да се био жестоко поплашио, кад се тако жестоко осветио.

На почетку рата имали су Персијанци то нарочито преимућство што су били скоро потпуни господари мора. Лађе Атињана и њихових савезника налазиле су се у скоро беспомоћну положају. Да уђе у Азију, Александар је морао да иде унаоколо преко Хелеспонта. Ако би продро далеко у персиско царство, запао би у опасност да буде сасвим одсечен од своје основе. Прва му је дужност, према томе, била да свог непријатеља онеспособи на мору, а то је могао само ако маршира дуж малоазиске обале и осваја пристаниште за пристаништем, док тако не уништи персиска поморска средишта. Да су Персијанци избегавали битку и нападали били само местимично на његову све дужу саобраћајну линију, веровно би га могли уништити; али, они то нису учинили. Једна персиска војска, не много већа од његове, примила је борбу на обали Граника (334. пре Христа) и била је уништена. То му је отворило пут да заузме Сард, Ефес, Милет, а после жестоке борбе и Халикарнас. У међувремену персиска флота налазила се на његову десном боку, између њега и Грчке, много претећи, али ништа не постижући.

Године 333. пре Христа, настављајући са тим својим нападом на поморска средишта, марширао је дуж обале чак до врха од оног залива што се сада зове Александретин Залив. На том његову путу чекала је под великим краљем Дарије III огромна персиска војска, коју су планине одвајале од обале. Александар је баш поред саме те непријатељске силе прошао, пре но што су било он, било Персијанци опазили како су били близу. Очевидно је извиђачка служба тада била веома слаба и код Грка и код Персијанаца. Персиска војска представљала је огроман, рђаво уређен скуп војника, коморе, пратилаца и т. д. Дарија је, на пример, пратио и његов харем, те је ту било и мноштво харемских робова, свирача, играчица и кувара. Многи од главнијих официра били су повели и своје породице да виде прогањање македонских упадача. Чете су биле сакупљене из свих покрајина у царству; а код њих није било нити каква предања, ни начела за неки заједнички рад. Обузет мишљу да Александра одсече од Грчке, Дарије је кренуо то мноштво преко планина ка мору. Срећа га је послужила да без препрека прође кроз кланце, те се улогорио у равници код Иса међу планином и обалом. Ту га је напао Александар, који се ради борбе окренуо натраг. Напад коњицом и фаланге разбише ту гломазну и трошну војску као камен боцу. Била је просто до ноге потучена. Дарије је искочио из својих ратних двоколица, тог већ застарелог ратног оруђа, и побегао на једном коњу, остављајући у Александровим рукама чак и свој харем.

Сви подаци после те битке приказују нам Александра у најбољој светлости. Показао се присебан и великодушан. Са персиским принцезама поступао је крајње љубазно. И није био изгубио главу. Држао се чврсто свога плана. Дарија је пустио да, непрогоњен, утекне у Сирију, а он је наставио са својим маршовањем на персиске луке — то јест на феничка приста-ништа Тир и Сидон.

Сидон му се предао; Тид се одупро.

Овде имамо најбољи доказ за Александрову велику војничку способност. Његова војска била је творевина његова оца; али, Филип се није никад сјајно показао при опсади градова. Када је Александар био дечко од шеснаест година, видео је како су његова оца одбили од утврђенога града Византије на Босфору. А сада се налазио лице у лице са једним још неоскврњеним градом, који је издржавао опсаду за опсадом, и који се четрнаест година одупирао Небухаднезару Великом. У издржавању опсада победнички венац носе семитски народи. Тада је Тир био острво удаљено на по миље од обале, и његову флоту дотле нико није тукао. А Александар је научио доста из опсаде града Халикарнаса. Прикупио је око себе групу инжињера из Кипра и из Феникије, са њим је била сидонска флота, а ускоро му је дошао и кипарски краљ са сто и двадесет лађа, чиме је био у стању да загосподари морем. А велика Картагина, било што се поуздала у снагу очинскога града или што му је била неверна, а уз то и уплетена у рат са Сицилијом, није послала никакву помоћ.

Прва Александрова мера била је да сагради насип од копна до острва, једну препону што и данас постоји. На њој је, чим се приближио тирским зидовима, поставио своје куле и опсадне овнове. Усидрио је и лађе према зидовима, и на њима подигао куле и овнове. Тирци су употребљавали против те флоте своје ватрене лађе и правили испаде из својих двеју лука. При једном велику изненадну препаду на кипарске лађе бише обухваћени и добро тучени. Многе су им лађе биле пробијене, а једна велика галија са пет реди весала и једна са четири заробљене. Најзад је направљен продор кроз зид, те се Македонци са својих лађа пели на рушевине и јуришали на град.

Опсада је трајала седам месеци. Газа се држала два. У свакоме од тих случајева наступало је сечење, пљачкање града, и продавање преживелих у ропство. И тада, око краја године 332. пре Христа, уђе Александар у Египат, те му тако би осигурано господ-

ство над морем. Грчка, која је за све то време била неодлучна у својој политици, реши најзад сада да буде на Александровој страни, те савет грчких држава у Коринту изгласа за свог врховног заповедника златну победничку круну. Од тога доба па на даље Грци су били уз Македонце.

Египћани су били такође уз Македонце. Али, они су стојали уз Александра још од почетка. Они су под персиском управом живели скоро две-

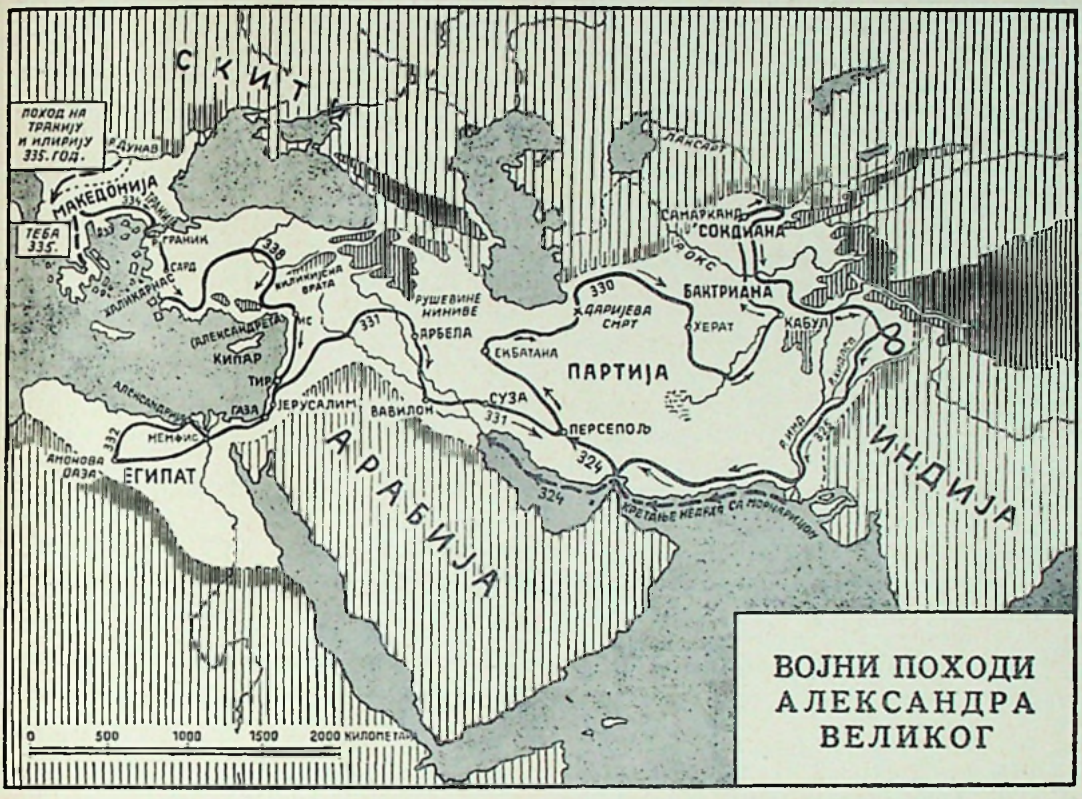

ВОЈНИ ПОХОДИ АЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГ

ста година, и Александров долазак значио је за њих само промену господара. Ну, то је била промена на боље. Земља се предала без и једног удара. Александар се према њиховим верским осећањима држао са крајњим поштовањем. Није одвијао мумије као што је то чинио Камбиз; није чинио ништа непогодно са Аписом, светим биком из Мемфиса. Ту, у великим храмовима и у ширем ступњу, Александар је наишао на изразе тајанствене и безразумне побожности, која га је могла подсетити на оне тајне и мистерије, којима се занимала његова мати, и које су имале доста утицаја на његово детињство. И ту је он за четири месеца свога боравка у Египту флертовао са верским осећањима.

Ваља упамтити да је Александар био тада још веома млад човек и пун противуречности. Снажна разборитост коју је наследио од свога оца, начинила је од њега велика војника; Аристотелово учење дало му је нешто од научна гледишта на свет. Разорио је Тир; а у Египту, на једноме од Нилових ушћа, засновао је нов град, Александрију, да њом замени то старо трговачко средиште. На север од Тира, а близу Иса, засновао је друго пристаниште, Александрету. Оба та града цветају и данас, а за једно време Александрија је била можда највећи град на свету. Положаји су им, према томе, морали бити мудро одабрани. Али, код Александра је било и непостојане осећајне уобразиље његове мајке, те се упоредо са таквим стваралачким радом упуштао и у верске испаде. Његовим су умом завладали египатски богови. Четири стотин-

не миља путовао је до усамљене оазе Амонова пророчишта. Желео је да буде на чисто са извесним сумњама о свом праворођењу. Мајка му је била узбунила свест неким наговештајима и неодређеним речима о извесној дубокој тајни његова рођења. Да ли је тако обично људско биће као што је Филип Македонски могло доиста да му је отац?

Египат је кроз скоро четири стотине година био земља политички достојна презирања. Час су га покоравали Етиопљани, час Асирци, час Вавилонци, час Персијанци. Уколико је срам садашњице бивао непријатнији и непријатнији да се и мисли на њ, прошлост и други свет постајали су сјајнији у египатским очима. Из све гнуснијег народног понижавања поникла је сурова верска пропаганда. И тако је покорени могао да каже победиоцу: »Све то није ништа пред очима правих богова«. Отуда се догодило да се син Филипа Македонскога, врховни заповедник Грчке, осећао незнатан међу оним гигантским храмовима. А у њега је међутим било оне нормалне младићске амбиције што жели да остави утисак на свакога. И колико је само морало бити његово задовољство када је ускоро открио да није тек какав обичан смртник коме успевају ствари у животу, не какав од тих простачких савремених Грка, већ је старинског и божанског порекла, божји син, божански фараон, син Амона Ра!

Ипак, млади човек није био потпуно убеђен. Понекад би и поверовао; а некад су њиме владале трезвеније мене, кад би му се све то чинило лакрдијом. У присуству Македонаца и Грка сумњао би да ли је доиста божанског порекла. А када би снажно загрмело, раскалашни Аристарх могао би да запита: »Што и ти не учиниш такво што, о Зевсов сине?« Ипак је та луда мисао клијала у његову мозгу на припеци вина и ласке.

Идућег пролећа (године 331. пре Христа) вратио се Александар у Тир, те маршировао отуда унаоколо ка Асирији, остављајући на десно сириску пустињу. Близу рушевина заборављене Ниниве наишао је на велику персиску војску, која се била прикупљала ту од битке на Ису. И то је опет била једна онакова збрка од разноврсних састојака, која се у главном ослањала на оно већ застарело оружје, на ратне двоколице. Таквих је Дарије имао један одред од двеста на броју. На сваким двоколицама биле су уз точкове, уз руду и са стране причвршћене оштре косе. Изгледа да је по четири коња вукло сваку од тих двоколица. Спољни коњи служили су у главном као одбој за унутарња два, што су кола вукла; а уз кола су били привезани само једним јединим спољним кајишем, који би лако могао да се одсече; док би губитак једног коња из самих двоколица савршено онеспособио цео спрег. Такве кочије показале би се још као врло добре против разбијене пешадије или против ма какве групе појединачних бораца; али, Дарије започе борбу баш тиме што је њих гурнуо на коњицу и лаку пешадију. Мало их је и дошло било до свога смера, те би се и са онима што су стигли до мете брзо свршавало.

Затим се почело са маневрисањем да се заузму положаји. Извежбани Македонци у добру поретку кретали су се окретно као да ће да заобиђу персиски фронт. Персијанци, пратећи тај покрет према боку, направили су отворе у својим редовима. И тада је најједном јуришала цела добро дисциплинована македонска коњица на једно такво отворено место, те се тако разби главнина персиске војске. Пешадија је нагрнула у стопу за коњицом. Средина и лево персиско крило разбише се. За један тренут лака персиска коњица са десног крила потиснула је Александрово лево, да је ту на комаде исечена тесалиска коњица, која се дотле усавршила и била као њен македонски узор. Персиска сила није више личила на војску. Разбила се у једно огромно мноштво бегунаца које је јурило без и једног јединог предаха, јурило под великим облацима прашине, преко вреле равнице ка Арбели. Победници су јахали кроз прашину и кроз бегунце, убијајући и убијајући све док мрак не прекину то

касапљење. Дарије је предводио повлачење.

Таква је била битка на Арбели. Одржала се првога октобра 331. пре Христа. Знамо за датум тако тачно јер је забележено да су, на једанаест дана пре но што се започела, били пророци и на једној и на другој страни у грдну послу због месечева помрачења.

Дарије је побегао на север у медијску земљу. Александар је маршировао на Вавилон.

Стари град Хамурабија (који је владао пре хиљаду и седам стотина година), Небухаднезара Великог и Набонида био је још увек богат и важан, а не као Нинива. Исто као ни Египћана, Вавилонаца се није много тицала промена од персиске на македонску владавину. Бел-Мардуков храм био је тада у рушевинама и прави камени мајдан за грађевни материјал; али, предање халдејских свештеника још се одржало, и Александар обећа да ће га наново подићи.

Одатле је маршировао на Сузу, која је била некад главни град ишчезлих и заробљених Еламита, а сад персиска престоница.

Отишао је у Персеполис, где је, у врхунцу једне бучне пијанке, спалио велику палату краља над краљевима. После је изјављивао да је то грчка освета за Ксерксово спаљивање Атине.

4.

А сада почиње једна нова мена у Александровој историји. За идућих седам година лутао је он са једном војском састављеном поглавито од Македонаца по северним и источним крајевима у то доба познатога света. У почетку је то била просто потера за Даријем. Је ли то било систематско испитивање онога света који је он намеравао да среди, или је то лутање кроз маглу? Сами његови војници, његови другови, пре су мислили да је ово друго по среди, те најзад зауставише његов поход с ону страну Инда. На мапи нам то изгледа као лутање без смера. Чини се као да се ни на што нарочито не циља, и као да се ни докле не стиже.

Потера за Даријем III брзо се завршила на један жалостан начин. После борбе код Арбеле, сами његови војсковођи као да су се побунили против његове слабости и неспособности: заробили су га, и повели за собом, у пркос његовој жељи да се преда Александру на милост и немилост. За свог вођа изабрали су Беса, сатрапа из Бактрије. Потом је најзад наступио жесток и узбудљив лов на караван који је скоро летео и носио собом заробљеног краља над краљевима. У зору, после целе ноћи прогањања, угледаше га далеко пред собом. Бегство се претвори у скоро слепо срљање. Пртљаг, жене, све беху напустили Бес и његове поглавице; а оставили су за собом још један терет: поред једне баруштине, подаље од пута, наишао је ускоро македонски војник на напуштена кола у која су још биле упрегнуле мазге. И у тим колима лежао је на више места избоден и смртно крвав Дарије. Био је одбио да и даље иде са Бесом, и није хтео да узјаше на коња што су му га довели. Зато га његови војсковођи набодоше копљима и тако оставише.

Кад, одмах по изласку сунчеву, стиже Александар, Дарије је већ био мртав.

За историчара су Александрова лутања нарочито занимљива, независно од оне светлости што је бацају на његов карактер. Исто као што нам је поход Дарија I задигао завесу иза Грчке и Македоније и показао нам нешто од оне неме позадине северно од покрајина из ранијих прсвећености, са разговетном и записаном историјом, тако су нас сада и ови Александрови походи одвели у пределе о којима све до сада ништа пажње вредно није било забележено.

Открива се како то нису били пусти предели, већ пуни напредна живота.

Александар је маршировао до обала Каспискога Мора, а отуда је окренуо на исток преко данашњег западног Туркестана. Засновао је један град, који је сада познат под именом Херат. Отуда је отишао на север преко

Кабула и преко Самарканда, право у планине средњег Туркестана. Повратно се потом на југ и сишао у Индију преко Киберског Прелаза. На горњем Инду одржао је против високог и витешког краља Пора велику битку, у којој се македонска пешадија сукобила са једним убојним редом слонова и победила их. Можда би продужио и даље на исток преко пустиња из Гангове долине; али, његове чете одбише да иду даље. Да оне то нису учиниле, можда би Александар тада или доцније наставио продирање, докле га на истоку негде не би нестало из историје. Ну, био је приморан да се врати. Саградио је флоту са којом је сишао до Индова ушћа. Ту је поделио своју силу. Главну војску повео је дуж пусте обале натраг ка Персиском Заливу, и тај део препатио је путем страшно због жеђи, те је погубио много људи. Флота је пловила за војском и састали су се опет на улазу у Персиски Залив. У току тог шестогодишњег путовања одржао је много битака, покорио много туђих народа, и заснивао градове. Мртвога Дарија видео је у јуну, 330. пре Христа, а у Сузу се повратио 324. пре Христа. Царство је нашао у расулу: покрајински сатрапи сакупљали су своје војске, Бактрија и Медија беху се побуниле, а Олимпија већ довела владавину у Македонији до немогућности. Краљев благајник Харпал стругнуо је са свим оним што се из краљеве благајне могло понети, и расипајући узгред новац на поткупљивања, упутио се у правцу Грчке. Говори се да је један део Харпалова новца дошао и Демостену у руке.

Али, пре но што пређемо на последњу главу Александрове историје, да кажемо коју реч и о тим северним областима до којих је допро. Очевидно је да се из дунавске области право преко јужне Русије, право преко земље на северу од Касписког Мора, право преко земље на истоку од Касписког Мора, све до планинских маса памирског платоа и на исток до у таримску котлину источног Туркестана, ширио тада један низ сличних варварских племена и народа, који су били отприлике на истом ступњу образованости, и по свом језику били већином Аријанци, а по својој раси можда северњачки народ. Имали су мало градова и већином су били номади, а са времена на време привремено би се гдегод зауставили да обрађују земљу. Зацело да су се већ мешали у средњој Азији са монголским племенима, само што тада монголска племена нису била многобројна.

За последњих десет хиљада година вршио се у том делу света процес исушивања и уздизања. Пре десет хиљада година ту је веровно постојала непрекидна водена препрека између Оби-котлине и Аралско-Касписког Мора. Уколико се та препрека исушивала, и баровито се земљиште претварало у степу, добијали су прилике и северњачки номади са запада и монголски номади са истока да се сусрећу и мешају, док се јахаћи коњ повратио опет натраг у западни свет. Очевидно је да је тај велики простор земљишта био предео где су се нагомилавали ти варварски народи. Они беху веома лабаво привезани уз оне земље у којима се тренутно налажаху. Живели су више по шаторима и на колима но по кућама. Какав кратак ток плодних и здравих година или престанак племенског ратовања под каквим моћним владаром, довео би до знатна прираштаја у становништву. Потом би две до три рђаве године биле довољне да опет нагнају племена у лутање за храном.

Још пре почетка познате историје тај предео између Дунава и Кине, где се намножавало човечанство, расипао је на махове племена и на југ и на запад. Тај предео био је као и они нагомилани облаци видиком, што би се најпре сабрали, па онда бујицом сручили читаве инвазије. Већ смо забележили како су се келтски народи полако помицали на запад, како су Талијани, Грци и њихови епирски, македонски и фригиски сродници дошли на југ. Забележили смо и кимеријански продор на истоку, што се као какав изненадан пљусак варвара просуо преко Мале Азије; па како су се на југ селили Скити, Медијанци и

Персијанци, и како се извео ариски силазак у Индију. На око један век пре Александра догодила се у Италији једна свежа ариска навала, коју су извршили Гали, келтски народ што се населио у долине реке Пада. Те разне расе силазиле су из своје северне мрачности на светлост историје. У међувремену, и тамо ван опсега светлости, пунио се резервоар за нове изливе. Александрово маршираље у средњу Азију износи нам сада у историји дотле непозната имена; износи Парте, расу коњаничких стрелаца, којима је било досуђено да у историји одиграју важну улогу кроз отприлике један век доцније, и Бактријанце, што су живели у песковитој постојбини камила. Свуд се сусретао изгледа са народима који су говорили ариски. О монголским варварима са североистока није се још ништа знало. Нико није ни помишљао да постоји још један велик слој становништва иза Скита и њима сродних народа, и на северу од Кине, који је ускоро требао да се покрене на запад и југ, да се у покрету меша и са северњачким Скитима, и са сваким другим сличним народом са којим се сретне. Дотле је само Кина знала за Хуне. Тада није било Турака ни у западном Туркестану, нити игде другде, а Татари још нису дошли на свет.



Александар Велики.
(Сребрн новац Лизимаха, господара Тракије и Мале Азије, 321.—281. год. пре Христа).

Поглед бачен на прилике у Туркестану у четвртом веку пре Христа пружа један од најзанимљивијих призора у Александровим лутањима. Други занимљив призор био је његов поход кроз Пенџаб. Просто је штета што се он није упустио и даље у земље око Ганга. Отуд немамо никакав независан опис грчких писаца о животу у старом Бенгалу. Али, постоји ипак једна знатна књижевност на разним индиским језицима, где се говори о индиској историји и њихову друштвеном животу; ну, ова тек треба да постане приступачна европским читаоцима.

5.

Александар је неоспорно владао над персиским царством кроз шест година. Њему је сада била тридесет и прва година. За тих шест година он је веома мало учинио. Задржао је већи део из уређења персиских покрајина, именујући нове сатрапе или задржавајући пређашње. Путеви, пристаништа и државно уређење беху још увек какве их је оставио Кир, његов већи предходник. У Египту је просто заменио старе покрајинске намеснике новим. У Индији је победио Пора, а потом га оставио на власти скоро како га је и нашао, сем што су сада Грци називали Пора сатрапом. Александар је, истина, израдио план за већи број градова, и неки од њих доцније су се и развили у велике градове; засновао је укупно неких седамнаест Александрија; њихова имена претрпела су после разне измене, као н. пр. Кандахар (Искендер) и Секундерабад; али је уништио Тир, и са Тиром читав сплет морских путева, пошто је он био дотле главни западни излаз на море за Месопотамију. Историчари кажу да је он јелинизовао Исток. Али, Вавилонија и Египат били су препуни Грка и пре њега. Он није био проузроковач јелинизације, већ само њен помогач. За једно време сав свет, од Јадрана до Инда, налазио се под једним јединим владаоцем. Толико је он био остварио снове Исократа и свога оца Филипа. Али, до којег ступња

је створио из тога сталну и постојану заједницу? И да ли је то представљало ништа друго сем блештава али пролазна цветања само његове личности?

Он није правио никакве велике путеве, није успостављао никакве поуздане поморске везе. Без смера је да га ми оптужујемо како није водио никакву бригу о просвећивању, јер мисао да се царства само просвећивањем осигуравају — људској мисли била је још непозната. Али, он није прикупљао око себе никакву групу државника. Није помишљао ни на каква наследника. Није стварао никакво предање — ништа друго до личну легенду. Идеја да ће свет постојати и после Александра, и да би се могао бавити тада и чим другим а не само расправљањем о својој величини, изгледа да је била сасвим ван његова духовног опсега. Био је још млад, то је тачно; али, Филип је и пре своје тридесет и прве године помишљао на Александрово васпитање.

Да ли је Александар био уопште државник?

Неки од оних што су његову владавину проучавали убеђују нас да је он то био и да је у Сузи планирао једно моћно светско царство, и то не гледајући на ово просто као на македонско освајање света, већ као на сједињавање расних предања. Он је учинио, у сваком случају, бар једно што тој мисли даје извесну боју: одржао је једну велику свадбену свечаност, у којој су се оженили он и деведесет његових војсковођа и пријатеља персиским невестама. Он лично оженио се једном Даријевом ћерком, мада је већ имао једну азиску жену, Роксану, ћерку краља од Самарканда. Ово венчавање на велико извршило се уз сјајну светковину, док су се у исто време његови македонски војници, више хиљада њих на броју, поженили персиским девојкама и подобијали свадбене дарове. То се назвало венчањем Европе и Азије. »Два дела света имала су да се споје«, писао је Плутарх, »законитом брачном везом и заједничким потомством». Одмах затим узео је регруте из Персије и са севера, Парте, Бактријанце и сличне, да их поучава у правилима фаланге и коњице. Је ли му и то требало да уједини Европу са Азијом. или да би постао независан од својих Македонаца? У сваком случају Македонци су помишљали да ће бити пре ово друго, те се побунише. Било је доста тешкоће док их није нагнао на покајање и приволео да узму удела у једној заједничкој гозби са Персијанцима. Историчари му приписују једну дугу и речиту беседу у тој прилици; језгро њено је да је рекао својим Македонцима нека му се губе испред очију, а ничим није наговестио како ће да се врате у Персију. После тродневне узнемирености, сви му се покорише и замолише га за опроштај.

Да ли је Александар доиста осниВао какво расно сједињавање, или се просто заљубио у помпу и божанственост источњачког монарха, па желео да се отресе тих Европљана, у чијим је очима био само краљевски вођ? Писци његова времена и нешто познији претпостављају ово друго. Нарочито указују на његову велику сујету; причају како је почео да носи персиско владарско одело и тијару, испрва само пред варварима и у присну кругу, а после и на јавним местима, при отправљању својих послова. Ускоро је стао захтевати од пријатеља и да му метанишу по источњачки.

Једно као да нарочито открива велику Александрову сујету. Његов лик је сликан и вајан више пута, и он је представљан увек као леп младић, и са врло лепим увојцима око широког чела. Раније су људи већином носили браду. Али, Александар, заљубљен у своју младићску лепоту, није хтео од ње да се одваја, те је и у својој тридесетидругој години остао лажан момак: бријао је лице, и тако увео и у Грчку и Италију моду која је потрајала кроз више векова.

Приче о пасиљима и сујети у његовим последњим годинама честају око његове успомене. Тако је, на пример, поклонио пажњу брбљањима о Филоту, сину Парменија, једног од него-

вих најверинијих и најпоузданијих војсковођа. Филот се, кажу, хвалио пред неком женом са којом је одржавао љубавне везе: како је Александар обичан млађан; и да није било таквих као што су његов отац и он, не би ни Персија била покорена, и томе слично. У такву тврђењу било је и нешто истине. Пред Александра су извели жену, и он је саслушао њене издајничке речи. Одмах потом би Филот оптужен за издајство, а онда га на основу недовољних доказа, најпре мучише па погубише.

Александар није заборавио ни на Парменија, чија су друга два сина погинула за њега у боју. Он посла брзе веснике да старог човека убију пре но што чује за смрт свога сина! А Парменије је био баш један од најпоузданијих Филипових војсковођа. Он је повео македонску војску у Азију пре Филипове погибије. Нема разлога да се сумња у веродостојност ове приче, као ни у повест о погубљавању Калистена, Аристотелова нећака, који је одбио да Александру указује божанске почасти, те се »шетао унаоколо тако поносит као да је срушио какву тиранију, док су млади људи ишли за њим као за једним слободним човеком међу хиљадама.« Поред тога остала је и карактеристична прича о пијаној свађи у којој је Александар убио Клита. Владар је са својим друштвом много пијанчио, и пиће је било развезало језик. На рачун »младога бога« пљуштала је ласка, а Филипа су обасипали клеветама. Александар се на то смешио са задовољством, Ну, то пијаничко самозадовољавање већ и Македонцима дотужи. Његова полубрата Клита обузе срџба. Он стаде да кори Александра због његова медиског одела и узе да хвали Филипа; на то наступи бучна свађа; те пријатељи дохватише Клита и повукоше га из одаје. Ну, он је већ био на ступњу пијаничке тврдоглавости, те пође да се другим улазом врати. Већ се чуо како споља бучи Еврипида »дрским и охолим тоном«:

»Је ли то твој обичај? Зар да тако Грчка
Награди своје борце? Хоће ли један човек да тражи за се
Све оне трофеје што су их хиљаде њих стекли?«

На то Александар дочепа копље једног од својих гардиста, и пробурази њим Клита баш када је дигао застор да ступи унутра . . .

Чисто се мора поверовати да је таква била права атмосфера у животу тог младог победника. Па онда и прича о његову манитом и суровом изливу жалости за Хефестионом тешко да би могла бити сасвим измишљена. Ако је она истинита, ма и дȇлом, открива несталан или личним прохтевима обузет ум, којем је царство представљало само згоду за себичне подвиге, а све благо света само средства да се задовоље његове ћуди.

Хефестион се разболео и била му је наређена строга дијета; ну, у одсуству свога лекара, који је био отишао у позориште, поједе он печену кокошку, и попије врч ледена вина, те од тога умре. На то се Александар реши да покаже свој бол. И то је био бол правог месечара. Наредио је да се лекар разапне на крст! Уз то да се острижу сваки коњ и мазга у Персији, и да се сруше одбранбени зидови по околним градовима. Забрањено је за дуго време свако свирање у своме околу, и, заузевши нека кусејска села, наредио је да се сви одрасли покољу као жртва покојнику за душу. Најзад је одредио десет хиљада талената да се подигне гроб. Онда је то била огромна свота новца, а ништа од свега тога није служило ни на какву част Хефестиону, већ само да се престрашеном свету покаже како страховита може да буде Александрова туга.

Ова последња прича, као и многе сличне, могу бити и лажи, могу бити изопачавање и претварање. Али, све оне имају заједничку жицу. После једне велике пијанке у Вавилону обузе Александра грозница (323. пре Христа), те се разболи и умре. Имао је тек тридесет и три године. Одмах потом оно светско царство што га је он држао у својим рукама, као дете драгоцену вазу, разби се у комаде.

Са његовом смрћу ишчезао је и сваки зрачак мисли о свесветском реду, која би се могла зачети у људској уобразиљи. Историја се претвара у

причу о варварском самодржављу и метежу. Покрајински поглавари успоставише се свугде сваки за себе. У току неколико година целокупна Александрова породица била је уништена. Роксана, његова варварска жена, била је одмах готова да, као супарница, убије Даријеву кћер. Она сама ускоро је донела Александру једног посмртног сина, који би такође назван Александар. Али, и њега убише са њом заједно, неколико година позније (311. пре Христа). Такође би убијен и Херкул, други Александров син. Па исто тако и Аридеј, његов слабоумни полу-брат. Плутарх се осврће и на Олимпију за време једног кратка размака њене моћи у Македонији, ка-



Селеук I,
(Лик на новцу „тетрадрахму").

ко оптужује разне личности за убиство њена сјајног сина. Многе је она у свом бесу и побила. Наредила је и да се ископају тела неких из његова круга што одмах за њим помреше, али не знамо да ли је уколико тим ископавањем осветљена Александрова смрт. Најзад у Македонији убише Олимпију пријатељи побијених.

6.

Из овог злочиначког вртлога одмах потом појавише се три личности. Велик део старог персиског царства, чак до Инда на исток и скоро до Лидије на запад, држао је неки војвода Селеук, који је засновао селеучку династију. Македонија је пала у део једном другом македонском војводи, Антигону. Један трећи Македонац, Птоломеј, обезбедио је за себе Египат, и, пошто је Александрију учинио својим главним градом, успоставио је довољну поморску премоћ како би држао у својим рукама и Кипар и већи део феничке и мало-азиске обале. И птоломејско и селеучко царство трајало је знатно време; а облици владавина и у Малој Азији и на Балкану били су нестабилнији. Две мапе ће помоћи читаоцима да схвате калеидоскопску природу политичких граница трећег царства пре Христа. Антигон би поражен и убијен у борби код Ипса (301. пре Христа), остављајући за собом тракиског намесника Лизимака, и македонског и грчког Касандра, као своје исто тако пролазне наследнике. Мањи намесници одсецали су за себе мање државе. У међувремену, пак, навађивали су доле како са запада тако и са истока варвари на тај разбијени и ослабљени просвећени свет. Са запада су дошли Гали, народ блиско сродан Келтима. Они су правили упаде кроз Македонију и Грчку до Делфа (279. пре Христа), а два њихова одељења прешла су преко Босфора у Малу Азију, ступала најпре у најам као плаћеници, а потом се сами независно уређивали као пљачкаши. И пошто су тако предузимали походе скоро до Тауруса, насе-лише се на старом фригиском земљишту, присиливши околни народ да им плаћа данак. (Ти фригиски Гали посташе они Галаћани из посланице апостола Павла.) У Јерменској и по јужној обали Црнога Мора наступио је прави метеж од несталних управљача. У Кападокији се појавише краљеви са јелинистичким мислима, као и у Понту (јужна обала Црнога Мора), у Битинији и у Пергаму. Са истока се опет Скити, Парти и Бактријанци кретали на југ... За извесно време било је извесних бактриских држава, којима су управљали Грци, и које су све више и више постајале источњачке; а у другом веку пре Христа упадали су грчки пустолови из Бактрије у Северну Индију, и заснивали тамо краткотрајна краљевства.

То је био последњи грчки хитац на исток. Затим се варварство постепено опет спустило као каква завеса између западне просвећености и Индије.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА „РАДОЈЕ ДАМЈАНОВИЋ" ЛЕСКОВАЦ

7.

Усред свих тих покиданих делова распрслог мехура јелинскога царства истиче се нарочито једна државица која захтева да јој се засебно поклони бар кратак одељак. То је пергамско краљевство. Ми први пут чујемо за тај град као за независно средиште из времена борбе која се завршила битком код Ипса. Док се ковитлала плима галске најезде и пенила тамо амо по Малој Азији између године 277. и 241. пре Христа, Пергам је извесно време плаћао данак Галима, али је задржао своју општу независност, и најзад, под Аталом I, одбио да им га више плаћа, па их и победи у две одлучне битке. За више но један век после тога (до 133. пре Христа) остао је Пергам слободан и за то раздобље представљао можда најпросвећенију државу на свету. На брегу Акропољу чувала се богата група зграда, палата, храмова, музеј и библиотека, који би могли да се мере и са онима из Александрије, који су уживали првенство на свету. Под пергамским кнезовима расцветала се наново грчка уметност. Рељефи са олтара у Зевсову храму и ту начињени кипови Гала што се боре и умиру, спадају међу најбоље уметничко благо у човечанству.

За кратко време потом стао се осећати на источном делу Средоземнога Мора утицај једне нове силе, силе римске републике, која је била Грцима и грчкој просвећености пријатељски наклоњена. У тој сили јелинске заједнице из Пергама и са Рода нашле су свог природног и корисног савезника и помагача против Галаћана и против селеучког царства које је постало сасвим источњачко. Изложићемо како је римска моћ дошла најзад у Азију, како је поразила селеучко царство у битци код Магнезије (190. пре Христа), изагнала га из Мале Азије са ону страну Таурус-планине, и како се најзад године 133. пре Христа Атал III, последњи пергамски краљ, приклонио пред својим разумним схватањем неизбежне судбине, те начинио римску републику наследницом свога краљевства, које постаде римска провинција у Азији.

8.

Скоро сви историчари гледају на владавину Александра Великог као на нарочиту епоху у човечанству. У току те владавине спојио се у једној заједничкој драми сав познати свет, изузев само западни део Средоземнога Мора. Али, она мишљења која су људи створили о самом Александру необично се разликују. Њих бисмо могли, бар већину, поделити у две главне групе. Један тип научника очаран је младошћу и сјајем тога младога човека. Ти Александрови обожаваоци канда пристају да га приме по његовој сопственој процени, да пређу преко сваког злочина и лудости, било као преко простог превирања једне богате природе или као преко горке потребе ради неке гигантске схеме, и да на сав његов живот гледају као укалупљен у нарочити план, у једну државничку замисао, коју тешко да би све шире знање и шире мисли познијега доба могле да доведу у опсег нашег разумевања. А ту су и они, који на њега гледају само као на човека који је уништио све могућности што су полако сазревале слободан и миран јелинизован свет.

Пре но што бисмо приписали Александру или његову оцу Филипу схеме за такву светску политику са каквом би се могао сложити и какав историчар и философ двадесетог века, учинили бисмо добро ако пажљиво проучимо крајњи опсег знања и мисли који је у то доба био могућ. Свет Платона, Исократа и Аристотела није имао практично никакву историску перпесктиву уопште. На свету није уопште постојало што слично у историји, историји а не простим свештеничким летописима, и то све у последњих пар векова. Чак су и најобразованији људи располагали најограниченијим појмовима о земљопису и о страним земљама. За већину људи свет је још био раван и безграничан. Једина сређена политичка философија оснивала се на искуствима из сићушних градских држава, а на царства није ни помишљала. Нико није знао ништа о почецима просвећености. Нико се пре тога доба није бавио

привредним питањима. Нико није истраживао однос једног друштвеног сталежа према другом. Ми на владавину Александра Великог гледамо као на круну извесног збивања које је било већ дуже време у току; као на врхунац једнога уздизања. У извесну смислу то је без сумње и било тако. Али, пре је истина да то и није био толико један завршетак колико тек почетак. За људску уобразиљу то је било прво откриће о истоветности људских послова. Највише до чега је грчка мисао могла пре њега допрети било је јелинизовање персиског царства, и превласт у једноме свету Македонаца и Грка. Али, пре но што је Александар умро, и још много више после тога, када је већ био мртав и када је било времена да се о њему размисли и пречисти, схватање једног светског закона и уређења било је за људску свест колико и примењива толико и прихватљива мисао.

За више нараштаја Александар Велики представљао је човечанству знамење и отеловљење светског реда и светског господарства. Постао је био баснословно биће. Његова глава, окружена божанским знацима полубога Херкула или бога Амона Ра, појављивала се на новцу оних његових следбеника који би ма по чему могли тврдити да су његови наследници. Мисао светског господарства преузео је потом један други велик народ, народ, који је кроз више векова показивао своју знатну политичку генијалност. То су Римљани. Фигура другог знаменитог пустолова, фигура Јулија Цезара помрачила је у западном делу старога света фигуру Александра Великог.

Тако почетком трећега· века пре Христа видимо како се већ у западној просвећености старога света подижу три велике основне мисли које владају над свешћу тадањег човечанства. Већ смо пропратили како су се писање и наука ослободили тајни, мистерија и упустава свештенства из старога света; а пропратили смо и развитак мисли о општем знању, о опште разумљивој и преношљивој историји и философији. Узели смо фигуре Херодота и Аристотела као типичних представника те прве велике мисли, мисли науке, употребљујући реч *науку* у њену најширем и најпогоднијем смислу, да укључе у се историју и да означе јасно човеково виђење у односу према стварима око њега. Ми смо пропратили и уопштавање вере међу Вавилонцима, Јеврејима и другим семитским народима, почевши од мрачног обожавања по храмовима и посвећеним местима каква месног или племенског бога, па до отворене службе *једном општем богу правде,* чији је храм сав свет. А сада смо пропратили такође и прво проклијавање мисли о *светској политици.* Остатак историје човечанства великом већином је историја те три мисли, мисли науке, мисли опште правде и мисли људског општег добра. Оне су се ширили из умова ретких и нарочитих личности и народа у којима се прво појавише, па прелазиле у општу свест расе, и давале најпре нову боју, потом нов дух и нов правац људским пословима.

ГЛАВА XXIV.

НАУКА И ВЕРА У АЛЕКСАНДРИЈИ.

1. Наука у Александрији. — 2. Философија у Александрији. — 3. Александрија као творница вероисповести. — 4. Александрија и Индија.

1.

Један од најнапреднијих одломака краткога светскога царства Александра Великога био је Египат, који је пао у део Птоломеју (њега смо већ поменули као једног од Александрових другова што их је краљ Филип отерао). Та земља се налазила на безбедној удаљености од пљачкашких Гала и Парћана а уништење Тира и феничке морнарице, као и стварање Александрије дало је Египту при-

времену поморску надмоћ у источном делу Средоземног Мора. Александрија се развила до таквих сразмера да је постала супарница Картагини. На истоку је одржавала кроз Црвено Море поморску трговину са Арабијом и Индијом, а на западу је њен поморски саобраћај био такмац картагинскоме. Њеној трговачкој важности било је досуђено да потраје кроз више векова; а под римским царевима имала је да се развије стварно до својих највећих сразмера.

У птоломејским, македонским и грчким управљачима нашли су Египћани владавину далеко омиљенију и сношљивију но што је била и једна од оних ранијих са којима се упознаше откако су изгубили самоуправно царство. А пре изгледа да су Египћани победили политички и присајединили Птоломејце, но да су Македонци управљали Египтом. Овде је сада опет било јаче египатско политичко појимање него покушај да се јелинизује управа. Птоломеј је постао фараон, божански краљ, а његова управа продужила је старо предање Пепиа, Готомеса, Рамзеса и Некоа. Александрија је под врховним фараоновим надзором имала устав као и грчки градови. Атички грчки језик постао је дворски и службени језик. Грчки је постао увелике општи језик васпитаног света у Египту, па је и тамошња јеврејска заједница нашла за потребно да своју Библију преведе на грчки језик, пошто већ многи из самог њихова народа не беху више у стању да разумеју јеврејски. Атички грчки језик кроз више векова пре и после Христа био је од Јадрана па до Перзискога Залива језик свих образованих људи.

Од целокупне Александрове групе младих људи чини се да је Птоломеј учинио највише да приведе у дело оне мисли о сређеном уређењу знања, са којима је Аристотел, несумњиво, упознао двор Филипа Македонскога. Птоломеј је био човек велика умна дара, уједно и стваралац и скроман, а са извесним појмљивим подсмехом је гледао Олимпијине жице у Александровој свести. Његова савремена историја о Александровим борбама изгубљена је; а то је био извор којем сви сачувани прикази много дугују.

Онај музеј који је он подигао у Александрији, представљао је у ствари први универзитет на свету. Како то означује само његово име, био је посвећен служби музама, као што је био случај и са перипатетичком школом у Атини. То је, међутим, само споља било верско тело, како би се тиме пребродиле законске тешкоће приликом заснивања, и то у свету где дотле није изгледало да је могућ какав световни умни рад. То је био битно колеџ учених људи заузетих у главном истраживањима и проучавањима, као и учењем до извесна ступња. У свом почетку, и за два до три поколења, александриски музеј представљао је такав научнички склоп са каквим ни Атина не би у својим најбољим тренуцима могла да се мери. Нарочито је био солидан и добар математички и географски рад. Истичу се имена Еуклида, за кога зна сваки ученик; Ератостена, који је мерио земљину величину и дошао скоро до правога дијаметра са разликом од педесет миља; Аполонија, који је писао о купиним пресецима; Хипара, који је направио први покушај да побележи и убележи на карти звезде, како би се могле да запазе све оне промене које би се можда догодиле на небу; Нерона, који је смислио прву парну машину; Архимеда, који је дошао у Александрију да учи и честу преписку водио са музејем. Медицинска школа у Александрији била је исто толико славна. Први пут у светској историји успоставио се ступањ стручног знања. За Херофила, највећег од александриских анатома, вели се да је изводио вивисекције над осуђеним злочинцима. Други учитељи, у опозицији према Херофилу, осудили су анатомско проучавање и развијали науку о лековима.

Али, тај научни сјај Александрије није потрајао дуже од једнога века. Уређење самога музеја није било тако основано да обезбеди његово душевно настављање. То је био један »краљевски« колеџ. Његове професоре

и чланове, ако би тако могли да се називу, наименовао је и плаћао сам фараон. »Републикански карактер«, каже Махафи, »приватних тела названих школама или академијама био је у Атини много чвршћи и независнији«. Краљевско покровитељство било је још и врло добро све дотле док је фараон био какав Птоломеј I, или Птоломеј II; али, лоза се брзо изродила, те је дуго предање египатског свештенства прогутало ускоро Птоломеје и сасвим разорило аристотелијански дух музеја. Музеј није саставио ни пуних сто година, а његова научна сила се угасила.

Једно уз друго са музејем, подигао је Птоломеј себи један још постојанији спомен у великој књижници. То је било нешто између државне књижнице и државног издавачког завода у једном дотле нечувену ступњу. Имала је да буде посве енциклопедиска. Ако би икакав странац донео у Египат какву непознату књигу, та се књига преписивала за збирку. Бројно преписивачко особље било је ту стално упослено у изради дупликата од свих познатијих и потребнијих дела. Књижница је одржавала своју спољну трговину. Ту се вршило продавање књига. Под Калимахом, старешином књижнице за време Птоломеја II и III, предузело се уредно сређивање и увођење збирки у књиге.

Тих дана, то треба упамтити, нису књиге биле на листовима и странама, већ увијене у трубе као данас поједини комади за механички клавир, и ако се хтело да загледа у ма који нарочит одељак, читалац је морао да развија и увија свитак, што је и кварило књиге и замарало читаоце. Могло би се одмах ту помислити на какву просту и лаку направицу помоћу које би се такав свитак могао по потреби брзо развијати и завијати; али, чини се, ничег слична није било у употреби. Калимах је разделио већа дела, као што је Херодотова Историја, у »књиге«, или делове, како бисмо их ми назвали, од којих је сваки чинио засебан свитак. Александриска књижница привукла је у себе далеко већи број ученика но учитеља из музеја. Смештање и исхрана тих посетилаца из свих делова света постало је знатним извором прихода за александриско становништво.

Занимљиво је запазити колико полако се побољшавао механизам умног живота. Нека се упореде само прилике са каквом просечном књижницом из какве енглеске куће средњега сталежа, као што би била рецимо кућа у којој какав садањи писац ради, са тегобама и невољама александриског писца, па ће моћи да се појми огромно расипање времена, телесни вапор и потребна пажња, а то се протезало кроз све оне векове у којима је та књижница цветала. Пред каквим садањим писцем лежи бар по туцета књига, од којих бар три имају добре индексе. Он може да дохвати ма коју од тих шест књига, може на брзу руку да погледа у какво тврђење, провери какав навод, и да продужи са писањем. А упоредите са тим досадно развијање неког умотана рукописа! Данас су вам ту при руци одмах енциклопедија, речник, светски атлас, биографски речник и друга приручна дела. У њима нема и детаљних индекса, то је тачно; и то би, можда било и сувише да се за сада још тражи. А у свету из 300. године пре Христа није било ничег слична. Александрија је тек имала да створи своју прву граматику и први речник. Ова књига пред вама се пише, рецимо, најпре као рукопис; потом је узима каква типкачица да је тачно препише; потом може угодно да се опет прочита, нашироко преправи, слободно преуреди, опет препише, и опет преправи. Александриски писац имао је да диктира или препише сваку реч коју би написао. И пре но што би могао да се врати на већ написано, требало је да причека док му се не осуше последње речи, ради чега је махао рукописом по ваздуху или посипао га песком, јер није имао ни упијача. Што год би какав писац написао, морало би да се наново и наново преписује, а пре но што би допрло до ма колико знатна круга читалаца, сваки преписивач би убацио по какву нову грешку. Нове

књиге биле би диктиране пред пуном собом преписивача, да се тако прво издање појави у којој стотини примерака. У Риму су, изгледа, Хорација и Виргила издавали у прилично знатним издањима. Кадгод би наступила каква потреба за мапе или цртеже, појавиле би се и нове тешкоће. Једна таква наука као анатомија, на пример, која зависи толико од тачних цртежа, мора да је знатно патила услед недостатака код преписивача. И преношење каква земљописног податка мора да је било скоро неверовно досадно. Без сумње ће једном сванути и такав дан, када ће и каква данашња приватна књижница и писаћи сто изгледати чудно незграпни и тешки; али, ако их посматрамо са александриског становишта, они су за сад и необично погодни, подесни и штедљиви за живчану и духовну снагу.

Изгледа да се у Александрији није покушало да се штампа; то пада одмах у очи као приметна чињеница. На свету се осећала на све стране потреба за књигама, па и не само за књигама. Осећала се је велика општа потреба и за вестима, за прогласима и сличним. Па, ипак, не постоји у историји западних просвећености ништа што би могло да се назове штампањем, све до петнаестог века после Христа. Штампање није ни било каква тајна



вештина, нити је зависило од каквих првенствених и првобитних открића. Штампање спада у најпростије проналаске, и у начелу је од увек било познато. Као што смо то већ напоменули, може се са разлогом поверовати да су палеолитски људи из магдаленианског периода штампали шаре по својој кожној одећи. Па и печати из старог Сумера такође су нека врста штампања. И новац је рађен по истом начелу. Неписмени људи свих векова употребљавали су дрвене или металне печате за свој потпис. Виљем I, нормански освајач Енглеске, употребљавао је, на пример, такав један печат са мастилом ради потписивања. У Кини су класици били штампани око другога века по Христу.

Главни разлог што се штампање није систематски развило лежи, несумњиво, у томе што за штампање није било у довољној количини градива од подједнака ткива и погодна облика. Папирусом се могло снабдевати само у ограниченој мери. Лист је имао да се прикопчава уз лист, а није постојао један опште усвојени облик. Хартија је имала тек из Кине да дође па да дâ замаха европскоме уму. Да је и било тада штампарских машина, оне би морале да стоје неупослене, докле би се трубе папируса полако израђивале. Али, ни ово објашњење не би било довољно да се оправда што штампање није било уведено бар за слике и цртеже.

Александрија је имала неверовне успехе на пољу знања (на пример оно што је Ератостен изводио, поред све примитивности у средствима, довољно је да га стави у исти ред са Њутном и Пастером), па ипак, због напред наведених ограничења, имала је она осредњи утицај на живот, политику и мисао околних народа. Њен музеј и библиотека беху жижа светлости, али је то била светлост у фењеру скривеном за широки свет. Није било могућно да се саопшти општој људској заједници оно што се тачно знало. Ђаци су имали да се изложе велику трошку да допутују у то пренатрпано средиште јер другог начина није било да се дође до науке. У Атини и Александрији постојале су књижаре, где би се рукописи и белешке разноврсне вредности могле да купе по пристојну цену; али, на какво шире образовање слојева није могло да се рачуна услед велике оскудице у папиросу. Образованост није уопште до народа ни допирала. Да се неко више но површно образује, морао је да напушта обичан живот и долази да проводи више година несталан живот у околини рђаво снабдевених и послом претрпаних научника. Наука, у ствари, није представљала баш потпуно повлачење из обичног живота као што је то, на пример, случај, са ступањем у свештенички ред; али, ипак је жртвовање било слично.

Оно осећање слободе, она отвореност и непосредност у тврђењу што представља животни ваздух правог умног живота, стаде врло брзо да ишчезава из Александрије. Још у самом почетку, чак и под покровитељством Птоломеја I, постављена је била граница политичким разговорима. А ускоро цепање разних школа дало је празноверицама и предрасудама градске гомиле прилику да се увуку и у школу.

Нестаде мудрости из Александрије, да уступи место цепидлачењу. И место простог служења књигама стаде да се појављује обожавање књига. Брзо се од ученог реда створи нарочито настран ред са својим посебним непријатним обележјима. Музеј једва да је постојао за дванаест наштаја, када Александрија већ доби прилике да се упозна са новим типом људских бића: са стидљивим, ексцентричним, непрактичним, неспособним да појми битности, чудно узбудљивим типом када се тиче каквих безначајности у књижевним детаљима, горко завидљивим према своме сабрату изнутра као и према нешколованом народу споља — са научником. Он би био исто тако нетрпељив као и свештеник, мада није имао олтар; исти такав мрачњак као и врач, мада није имао своју пећину. За њега никакав начин преписивања није могао бити довољно досадан, нити му икаква ретка књига довољно приступачна. Он је био као

нека врста узгреднога плода у умном збивању човечанства. И кроз много драгоцених наштаја новозапаљени пламени људског ума били су у опасности да их тај узгредни производ сасвим пригуши.

2.

Душевне делатности Александрије усредсредиле су се испрва у музеју, где су биле у главном научне природе. Философија, која је у једном снажнијем веку била учење владања над собом и над материјалним светом, постала је стварно, и не напуштајући те смерове, учење о тајној утеси. Што је требало да служи на подстрек служило је за успављивање. Философ би оставио сасвим мирно да се распрсне сав свет, у којем је и он део, тешећи се тиме што би тврдио врло лепим и израђеним изразима да је сав свет тлапња, док у самом њему постоји нешто прабитно и величанствено, ван и изнад света. Атина — политички безначајна, али ипак велико и препуно тржиште још и у четвртом веку, опадала је поступно, док су се према њој све заграђене стране и сви пустолови светски са чудним поштовањем које је у себи крило бар половином презирање, — била је погодна за такво философско учење. И требало је да пређе бар два века па да александриске школе дођу до такве важности у философским расправама.

3.

Ако је Александрија доспела позно да развије нову философију, она је зарана постала позната као плодно место за стварање и измену верских мисли.

Музеј и библиотека представљали су само једну од три стране троструког града Александрије. Они су представљали аристотеловски, јелински и македонски састојак. Али, Птоломеј I довео је и две друге чињенице у тај чудни град. Пре свега тамо се налазио велик број Јевреја, доведених делимично из Палестине, али већином и из оних насеља у Египту, која се нису никада ни враћала у Јерусалим. Ови су били »диаспорски« (расгурени) Јевреји, једна раса Јевреја која није учествовала у вавилонском ропству, али је при свем том имала Библију и водила честу преписку са својим једноверницима кроз сав свет. Ти Јевреји насељавали су једну тако велику градску четврт у Александрији, те је она постала највећи јеврејски град на свету, са далеко више Јевреја у себи но што их је било у Јерусалиму. Већ смо напоменули да су они нашли за потребно да своје списе преведу на грчки. А ту је постојало и велико насеље урођеничких Египћана, који су такође већим делом говорили грчки, само што је на дну њихове свести лежало предање од четрдесет векова дуге храмовне вере и храмовних жртвених обреда. У Александрији су се сусрела три типа свести и духа, три главна типа беле расе: бистроумно просуђивање аријског Грка, морална ревност и једноставност семитскога Јевреја, и старо предање тајни и жртвовања које смо већ видели на делу у тајним вероисповестима и окултистичким обредима из Грчке. Те мисли у хамитском Египту владале су по великим храмовима отворено и на слободној дневној светлости.



Изида и Хор.

То троје беху стални састојци у овоме александриском споју, док су се на пристаништу и по трговима мешали људи из свих познатих раса, упоређујући своје верске мисли и обичаје. Прича се чак да су у трећем веку пре Христа долазили тамо будистички проповедници са двора краља Асоке из Индије, и да је тамо позније заиста постојала насеобина индиских трговаца. Аристотел примећује у својој



Серапис.

Политици да су људска верска веровања често спремна да позајме свој облик из политичких установа, »људи асимилују у се како божанске животе тако и њихове телесне облике«. Тај век великих царстава у којима је владао грчки језик, и са својим самодржавним владарима, био је непогодан по оне обичне месне величине, по стара племенска и градска божанства. Људи су тражили сада божанства са видиком широким бар као какво царство; те, тако, где се не би препречили интереси моћног свештенства, започињало је да се врши занимљиво примање богова. Људи изнађоше да су богови, ако их баш и има повише, много слични међу собом. У случајевима где је било много богова, људи су помишљали како су они сви само један бог под безброј разних имена. И такав један бог постојао је свуда у разним видовима. Римски Јупитар, грчки Зевс, вавилонски Бел-Мардук, египатски Амон-Амон, који је био тобожњи Александров отац и стари противник Аменофиса IV, сви су били довољно слични, те су лако могли да се истоветују.

»Отац вишњи, кога штују свуд по свету,
Кога обожава човек века сваког, —
Свима је, мудрацу, свецу и дивљаку
Јехова, Јупитар или Господ Бог.«

Где је било очевидних различности, преко тешкоће се прелазило простим тврђењем да су то само разнолики *изгледи* једног истог бога. Бел-Мардук је, међутим, био сада већ стварно толико оронуо бог, да се једва одржавао као псеудоним. Асур, Дагон и слични, сироти стари богови пропалих народа, беху већ давно збрисани из памћења, па нису ни улазили у ово спајање. Озирис, омиљени бог Египћана, био се већ истоветовао са Аписом, светим биком у храму у Мемфису, и донекле помешао са Амоном, а под именом Серапис постаò је велики бог јелинске Александрије. То је сада био Јупитар-Серапис. Египатска кравља богиња, Хатор или Изида, била је такође представљена у људском обличју и као Озирисова жена, коме је родила Хора дете, а ово је расло да од њега постане опет Озирис. Ове просте чињенице, без сумње, звуче чудно данашњем уму; али, та истоветовања и мешање једног бога са другим лепо сликају ону борбу коју је водио све развијенији људски ум, да би се још одржао уз веру и њене осећајне везе и заједницу, док је своје богове стварала све појмљивијим и општијим.

То спајање једнога бога са другим назива се *теокразија,* и нигде се то није вршило снажније но у Александрији. Свега два народа успела су да му се у томе времену одупру: Јевреји, који су већ располагали својом вером у једнога бога на небу и на земљи, у Јехову, и Персијанци, који су имали једно једнобожачко обожавање сунца.

Птоломеј I подигао је не само Музеј у Александрији, већ и Серапеум, посвећен обожавању божанскога тројства које је представљало плод збивања теокразије примењен нарочито на богове Грчке и Египта.

То тројство састојало се од бога Сераписа (— Озирис, Апис), богиње Изиде (— Хатор, кравља и месечева богиња), и бого-детета Хора. На један или други начин скоро сваки други бог поклапао се са једним или другим од та три облика у једноме богу, па и сам персиски бог сунца Митрас. Они су међу собом били исто. Било их је троје, а инак беху једно. Били су обожавани ревносно, уз звекетање

систрума, рама са звонцима, који се употребљавао као што данас Војска Спасења *(Salvation Army)* употребљава тамбурину.

И тако сада први пут наилазимо да мисао о бесмртности постаје средишном мишљу у једној вери која се ширила и ван Египта. Изгледа да се ни рани Аријанци ни рани Семити нису бринули о бесмртности; слаб траг је оставила та мисао и на монголској свести а настављање личног живота после смрти било је нешто што је још од најранијих времена живо занимало Египћане. Она је сада у Сераписову обожавању играла велику улогу. У побожној књижевности Сераписове вероисповести о њему се говори као о »спасиоцу и вођи душа, што изводи душе на светлост и опет их прима«. Тврдило се да он »васкрсава мртве, да показује жућену сунчану светлост онима који виде, чији свети гробови садрже мноштво светих књига«; и опет »му ми никада не можемо избећи, он ће нас спасти, те ћемо и после смрти бити још увек под старањем његова провиђења«. У део побожних служби у Серапеуму спадало је и богослужбено паљење кандила и приношење завета, то јест малих модела оних делова са човечјег тела којима треба помоћи. Изида је много привлачила богомољце, који су јој заветовали своје животе. Њени ликови у храму представљали су је крунисану као краљицу неба и са дететом Хором у наручју. Пред њом су пламтела и цурила кандила, док су свуд по светишту висили заветовани модели. Посвећеник је морао да се за дуго и пажљиво припрема, морао је да се закуне и на безбрачност, а при посвећивању бријали би му главу и обукли га у платнену одећу.

О овом Сераписову обожавању, што се у трећем и другом веку пре Христа распростро на далеко кроз сав просвећени свет, видимо најзначајније предходнике оних обичаја, којима би суђено да завладају европским светом у хришћанско доба. Битна мисао, живи дух хришћанства био је, као што ћемо ускоро показати, новина у историји човечјега ума и воље; али, она обредна одећа, симбол и формула, које је хришћанство носило, и носи још по многим земљама све до данас, беху зацело изаткани у обожавању и по храмовима Јупитра, Сераписа и Изиде, који се сада, у другом и првом веку пре Христа, у веку теокразије, распростреше из Александрије кроз сав просвећени свет.

4.

Трговачка и умна важност Александрије потрајала је много векова. И пре излагања о уздизању римске силе, могли бисмо рећи да је под царством Александрија постала највећи трговачки град на свету. Римско-александриски трговци имали су своја безбројна насеља по јужној Индији. У Кранганору на малабарској обали постојао је један храм посвећен Августу, док су насеље браниле две римске кохорте. Император је слао своје посланике разним велможама из јужне Индије. Шта више, Клемент, Хризостом и други рани хришћански писци говоре о Индијанцима у Александрији и о њиховим вероисповестима.

ГЛАВА XXI.

ПОСТАНАК И ШИРЕЊЕ БУДИЗМА.

1. Гаутамина историја. — 2. Наука и мит противуречности. — 3. Јеванђеље Гаутаме Буде. — 4. Будизам и Асока. — 5. Два велика кинеска учитеља. — 6. Израђање будизма. — 7. Данашња распрострањеност будизма.

1.

По расматрању умних и моралних сила, које су деловале у Атини и Александрији, и развитка људске образованости у средоземним крајевима биће занимљиво да пређемо на скоро потпуно одељени умни живот Индије. Тамо је постојала просвећеност, одељена планинским ланцима и пустињама од других, које су се развијале источно

и западно од њена делокруга. Та просвећеност очигледно се од самог почетка развијала из властитог свога корена и на свој особен начин. Ариска племена, која су се била спустила на индиско полуострво, убрзо су изгубила везу са сродним племенима на западу и северу, и пошла су властитим путем развитка. То нарочито важи за племена која су била допрла до области реке Ганга и преко ње. Та племена затекла су још старију образованост Дравида, која се била распрострла по Индији. Као што ваља претпоставити за сумерску, критску и египатску, и просвећеност Дравида настала је, независно од осталих, из већ приказане хелиолитске образованости. А ова образованост, надалеко распрострањена светом, производ је неолитске образованости. Поменута ариска племена оживела су и изменила дравидску просвећеност развојем сличним ономе којим су Грци изменили јегејску, а Семити (семитски Вавилонци) сумерску просвећеност.

Ариска племена у Индији живела су под друкчијим условима од оних под којима су живели њихови саплеменици на северозападу. Живела су под топлијим поднебљем, под којим је ужитак алкохола и меса имао убиствених последица. Тиме су била принуђена на више или мање искључиво биљну храну. Плодна земља пружала је сваку могућну храну, а да се за то није морао улагати готово никакав труд. Тако је нестало сваког узрока за даља сељакања. Могли су се поуздавати у своје жетве и све што им је пружало свако појединo доба године. Прохтеви у погледу одевања и становања били су незнатни, тако да није било неког нарочитог развоја трговине. Било је довољно земље за сваког ко је желео да обрађује комадић њиве. а такав комадић био је довољан. Политички живот био је једноставан и сразмерно безбедан. У Индији се још нису били пробудили освајачки прохтеви, а природне границе земље биле су довољна брана младим завојевачима запада и истока. По земљи је било разасуто хиљадама малих и мирних сеоских република и кнежевина. Још није било поморства, ни гусарских похода, а ни страних трговаца. Могао би човек написати историју Индије до краја петнаестог столећа, а да у њој готово и не помене море.

Многим столећима историја Индије била је сретнија и од ма које друге мање свирепа; као да је била уљушкана у какав леп сан. Племићи, раце, радо су ишли у лов; живот им је у главном био испуњен љубавним доживљајима. Овде онде би се над рацама истакао какав махараца. Он би подигао какав град, нахватао и припитомио силне слонове, побио у лову многе тигрове и оставио за собом славу свога господства и свечаних призора свога двора. При свем том, ови су поисточњачени Аријанци развили ванредно живахан умни живот. Појавили су се велики спевови и одржали се усменим предањем, пошто писма још није било. Развила се и дубока философија, коју ваља тек довести у јасан однос према философским системима запада.

Некако између 500. и 600. године пре Христа, у времену, дакле, када је у Лидији била у пуну замаху Крезова власт и када се Кир спремао да Набониду отме Вавилон, рођен је у Индији оснивач будизма. Угледао је света у некој малој републиканско-племенској општини северне Бенгалије, на подножју Хималаја, у пограничној области према Непалу, која је данас сва обрасла прашумом. Овом државицом управљала је једна породица, лоза Сакијаца, из које је био потекао и он, Сидата Гаутама. Сидата му је било име, као рецимо Гај или Јован; Гаутама или Готама му је било презиме, као рецимо Цезар или Смит; а Сакија било је име његове лозе, као рецимо код Римљана Јулије. Систем каста у оно се време у Индији још није био до краја развио. Мада су већ уживали повластице и били веома јаки утицајем, Брамани још нису били избили до самог врха друштвеног уређења. Међутим је било већ веома изразитих сталешких разлика, а између племића Аријанаца и простог света непремостив јаз. Гаутама је припадао

ариским племићима. Његову науку су називали »ариском путањом« или »ариском истином«.

Тек у току последњих педесет година, а захваљујући бољем развитку изучавања палиског језика, којим је исписан већи део оригиналних извештаја о њему, свет је дошао до правог сазнања о Гаутамину животу и о његовим стварним мислима. Раније је његова историја била испреплетена безбројним легендама, а његову науку били су схватили до зла бога наопако. Сад имамо о њему колико природну, толико и разумљиву слику.

Био је то лепушаст, способан и имућан младић. До своје двадесет и девете године живео је уобичајеним животом ондашњих племића. У умном погледу такав живот није могао човека много задовољити. Књижевности није било, изузев усмених предања Веда, а њих су били приграбили Брамани. Још је мање постојало какво опште знање. За њих је тамо свет на северу био оивичен снежним планинским ланцем Хималаја, док су се према југу простирале бескрајне даљине. Град Бенарес, који је имао свога краља, био је удаљен неких 150 км. Главна забава били су лов и љубавни доживљаји. Гаутама је био окушао сва уживања, што их може пружити такав живот. Кад му је било деветнаест година, оженио се неком лепом рођаком. Првих година брака нису имали деце. Ишао је у лов, играо се и шетао у своме сунцем обасјаном свету вртова, шумарака и водом натопљених њива, на којима се гајио ориз (или пиринач). Усред тога и таква живота обузело га је осећање незадовољства. Било је то незадовољство високо развијена ума, који тражи делокруга. Живео је посред раскоши и лепоте. Испуњавао му се прохтев за прохтевом; али, душа му није била сита. Било му је као да је чуо судбоносни позив људског рода. Осетио је да његов начин трајања дана није био живот у правом смислу речи, већ само као неко непрекидно празновање; и та стална доколица и сувише му се била досадила.

У такву расположењу наишао је на четири појаве, добро дошле изоштравању његових мисли. На неком излету провода ради наишао је на човека кога је старост била страшно скрхала. Срце му се испуни утиском који на њ начини овај јадни, сломљени и потпуно изнурени створ.

— То ти је пут живота, рече Хана, Гаутамин кочијаш, дотле ћемо сви доспети.

Док је Гаутами још лебдела пред очима старчева слика, наиђоше на човека, који је страшно патио од неке гадне болести.

— То ти је пут живота, рече и опет Хана.

Трећа појава на коју су наишли била је неспаљен лешч неког човека, што је био сав грозно отекао, звериње га начело, а тице му очи искљуцале. Грозан призор!

И тада се у Гаутами појави сазнање о болести и смртности, о непоузданости и недовољности какве било среће. А потом он и Хана наиђоше на једног од оних путујућих испосника, којих је већ у оно доба било пуно у Индији. Ти људи живели су по строгим правилима, проводећи највећи део свога времена у размишљању и разговору о вери. Већ и пре Гаутаме многи људи су увидели да је у тој земљи јарког сунца а сиромашној догађајима живот несносан и суморан. Ти испосници као да су сви ишли за неком дубљом стварношћу живота; и Гаутаму обузе усрдна жеља да и сам пође тим путем.

Још је Гаутама о свему том размишљао (тако вели повест), кад му стиже вест да му је жена тога часа родила сина првенца.

— Ето новог окова који ваља раскинути, рече Гаутама.

Вратио се у село, поздрављен клицањем својих саплеменика. Приређена је велика свечанст уз игру бајадера у част рођења овог новог »окова«. А Гаутама се трже ноћу иза сна. у наступу необуздана очајања »као човек, који је опазно да му кућа гори«. У мрачну трему спавале су играчице, обасјане тракама бледе месечине. Гаутама дозва Хану и нареди му да оседла коња. Затим нечујно оде

до прага собе своје супруге. Гледао је при светлости малена кандила како мирно спава, окићена цвећем. У наручју је држала синчића. Гаутама у један мах пожели да први и последњи пут загрли дете пре но што ће га напире. »Врати се, — говорио му је Мара, — буди краљ, а ја ћу те уздигнути над све краљеве. Ако нећеш, продужи куд си пошао; али, знај да ћеш сигурно подлећи. Било уживање, било пакост или срџба, кад-тад ће те пре-

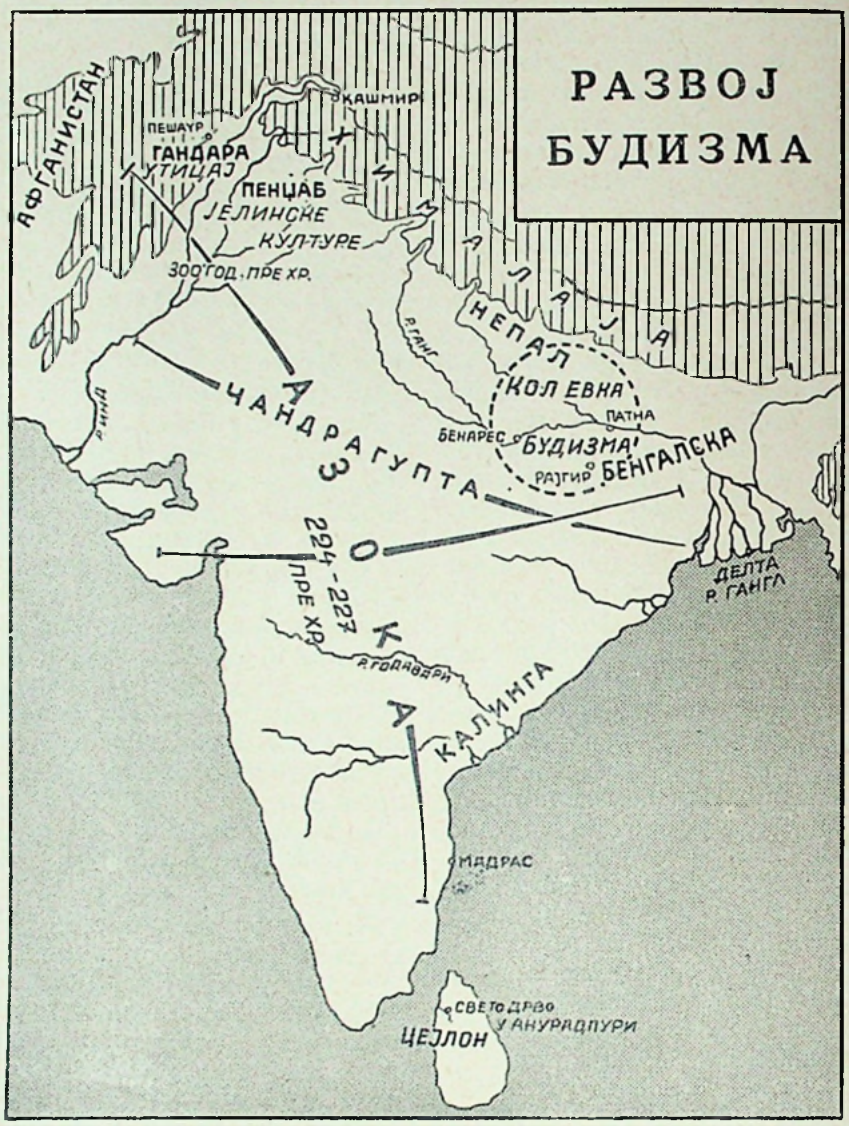

пустити. Али, бојао се да не пробуди жену. Најзад се окрену, изиђе у двориште обасјано јарком индиском месечином; ту га је Хана чекао са коњима; узјаше коња и оде за навек.

Док је тако јахао са Ханом кроз ноћ, учини му се као да је Мара, кушатељ човечанства, испунио небески свод над њим, па се сад са њим преварити у тренутку неразмишљености; раније или доцније бићеш мој!«

Далеко је Гаутама одмакао те ноћи. У зору је био већ одонуд границе земље свог племена. Сјахао је с коња на песковитој обали неке реке. Ту је мачем одсекао своју бујну косу, скинуо са себе наките и све то предао Хани, да носи кући. Предао му је и мач

и наредио му да поведе коња. Гаутама је сам продужио пут пешице, па је убрзо срео неког човека у дроњцима. Том човеку дао је своје одело, а узео његове рите. Сад, пошто је био збацио са себе и последње, што га је још везивало за спољни свет, могао је слободно поћи да тражи мудрост.

Кренуо је пут југа, ка једном месту где су се скупљали испосници и учитељи. Била је то нека брежуљкаста долина, која се провлачи пут Бенгалије, северно планине Винца, а близу града Рацгира. Ту, по пећинама, живело је повише мудрих људи, који су с времена на време одлазили у град, да задовоље своје скромне прохтеве; али, они су тумачили своје знање о животу и свету само људима који би им долазили у посету.

Ова настава, по начину којим је вршена, свакако је морала личити на сократске разговоре, какви су се у Атини водили после неколико столећа. Убрзо је Гаутама био упућен у метафизику свога доба; а при том његов изоштрени ум није се задовољио решењима која су му овде пружена.

Од вајкада је индиска душа била склона веровању да се моћ и знање могу стећи крајњим испаштањем, постом, уздржавањем од сна и мучењем самог себе. Гаутама се реши да окуша тачност таква веровања. Праћен петорицом својих ученика повукао се у дивље гудуре планине Винца, и тамо се одао посту и најстрашнијем самомучењу. Глас се његов прочуо »као звук велика звона, који одјекује под сводовима небеса«. Тиме ипак никако није дошао до осећања да је постигао истину. И поред јаке изнурености стаде једног дана ходати горе-доле и размишљати. Одједном се занесе и сруши се онесвешћен. Када се повратио, јасно је схватио колико су наопаки сви ти маџионичарски трикови, који тобож треба да одведу човека путем мудрости.

Његових пет пратилаца запањише се кад Гаутама одједном затражи редовну храну и не хтеде више да наставља своје мучење. Био је увидео да се до сваког уопште достижног сазнања може доћи само здравим телом и правилно храњеним мозгом. Такво схватање било је потпуно туђе погледима земље у оно доба. Његови ученици га напустише и са тужним мислима пођоше пут Бенареса. Звук великог звона био је обамро. Глас дивнога Гаутаме био је пропао.

Неко време Гаутама, сам самцат, ишао је тамо-амо, као најусамљенија појава у историји, а борио се за светлост.

Дух, који мучи неко велико и замршено питање, постепено се пење ступањ по ступањ, временом узима све бољи мах, и сам несвестан колико је пута превалио, све док одједном у изненадну надахнућу не опази да је победио. Као да је тако било и са Гаутамом. Био је сео под неко велико дрво на обали једне реке, да се мало прихвати, кад га обузе то осећање јасног сагледања. Одједном му би као да јасно види пред собом живот. Говоре да је тако, у дубоким мислима, проседео цео дан и читаву ноћ. Затим се дигао и пошао да саопшти свету оно што је видео.

2.

То вам је Гаутамина једноставна повест, каква се добива по упоређивању старих рукописа. Обичан свет не може без својих јевтиних чуда и легенди.

Тај свет не цени чињеницу што је ова наша мала планета најзад родила човека који размишља о прошлости и будућности, о оном што је битно у нашем животу. Отуда можемо наћи код по неког уважена претерано ревносна палиског пискарала и овакве којештарије:

»Кад се заподела борба између спасоца света и господара зла, сручише се на земљу хиљадама грозних метеора... реке кренуше уз воду, пут својих извора; врхови високих планина, од памтивека обрасли недогледном гором, здробише се у спустише се у долине... Сунце се обави страховитим мраком, а ваздухом загустише чопори безглавих духова.«

Историја нам није сачувала веродостојну потврду о оваквим чудима.

Уместо тога приказује нам једино појаву једног усамљена човека, који путује у правцу Бенареса.

Ванредна је пажња поклоњена дрвету, под којим је Гаутама седео, кад је оно осетио да му је ум јасно прогледао. То је била нека врста смокве, којој се од самог почетка указивало нарочито поштовање. Назвали су је дрветом »бо«, светим дрветом. Давно је то дрво већ угинуло; али, непосредно поред места где се налазило, диже се сада друго једно дрво, које је можда плод клице светог дрвета. А на Цејлону и дандањи постоји дрво, најстарије историско дрво на свету, за које тачно знамо да је засађено године 245. пре Христа, садницом узетом од светог дрвета. Од тада, па све до данас, најбрижљивије су га чували и заливали; гране су му подупрли летвом, а земљу око њега подигли су у облику насипа, како би дрво могло да пружа све нова и нова корена. Гледајући тако колико људских векова надживљује једно једино дрво, лепо ћемо схватити колико је кратка људска историја. На жалост, Гаутамини ученици више су водили рачуна о одржавању његова дрвета него о одржавању његових мисли. Они су од самог почетка били рђаво разумели и унаказили те мисли.

У Бенаресу је Гаутама нашао ону петорицу својих ранијих ученика, који су и даље водили испоснички живот. Тврде да су се предомишљали, кад су га спазили да иде њима, да ли да га приме. Био је отпадник. Ну, у његовој личности било је толико моћи да је он стомио хладноћу којом су га дочекали и принудио их да саслушају његове нове погледе. Пет дана трајало је прење. Пошто их је најзад убедио о том да је прогледао, они га поздравише као Буду. Већ у оно доба у Индији се веровало да се мудрост у дугим размацима времена враћа у овај свет и приказује се људима посредством изабраног човека, званог Буда (то јест светлошћу озарени, или: онај који је прогледао). По индиском веровању било је много таквих Буда; Гаутама Буда је последњи у њихову низу. Сумњиво је, међутим, да ли је он сам примио тај назив и да ли је уопште признавао то учење. У својим разговорима бар никад се није називао Будом.

Са оним својим ученицима што их је поново био придобио за се, Гаутама основа у бенареском кошутњаку неку врсту Велике Школе. Саградише колибе и стадоше скупљати нове ученике. У времену киша водили су се по тим колибама разговори, а чим би се пролепшало, растурили би се по целом крају, да сваки на свој начин тумачи и шири нову науку. Изгледа да су учили само усмено, живом речју. Веровно је да у оно доба још и није било писма у Индији. Ваља имати на уму да у Будино доба тешко да је већ била прибележена Илијада. У оно доба, веровно, још није била доспела до Индије средоземна азбука, основица из које се развио већи део индиских слова. Стога је учитељ смислио и разрадио кратке, језгровите изреке, афоризме, и набрајања »тачака«, што је све ширено говорима његових ученика. Одређивање по броју ових тачака и афоризама показало се као велика олакшица за њих. Савремени дух можда ће лако изгубити стрпљење око те наклоности коју показује индиска душа према приказивању ствари по броју, као, на пример, »осмоструки пут«, »четири истине« и т. д. Међутим, тај ред изражавања у бројевима био је мнемотехничка потреба (олакшица за памћење) у свету где још није било никаквих записа.

3.

Гаутамино основно учење, какво сад налазимо у оригиналним изворима, јасно је и једноставно и чини утисак нечег сасвим савремена. То учење је неоспорно производ једног од највећих умова, што их је свет икада видео.

Веровно да располажемо аутентичним главним деловима говора, које је Гаутама одржао пред оном петорицом својих ученика, а који представљају битну садржину његове науке. Гаутама своди свуколику несрећу и свеколико незадовољство у животу на ненаситу себичност. Патња, учи Гаутама,

потиче из прохтева сваког појединца, изазваног пожудним жељама које га муче. Докле год човек не савлада сваку личну пожуду, живот ће му бити патња, а крај бол. Прохтеви живота јављају се у три главна вида, сва три штетна. Први је чулност, жеља да се задовоље чула. Други је жеља за личном бесмртношћу. Трећи је световност, жеља за благостањем. Ваља савладати све те прохтеве, то јест човек не сме више желети да живи зарад себе самог, ако хоће да му живот буде ведар. А пошто савлада ове прохтеве, те они више не владају човековим животом, пошто и у својим најскривенијим мислима избрише личну заменицу првог лица *(ја)*, човек ће доћи до више мудрости, до »нирване«, до ведрине душе. Јер »нирвана« не значи гашење само по себи, како то погрешно мисли толики свет, већ само гашење пролазних личних тежњи, које нам живот чине ниским, јадним и страшним.



Харити.

У овом је, свакако, најпотпуније рашчлањено питање душевног мира. Свака вера, која заслужује то име, свака филозофија ти саветује, да се изгубиш у нечему што је веће од тебе. »Онај који хоће да спасе живот, нека га изгуби«. То је апсолутно иста наука.

Поуке историје, како је ми излажемо у овој књизи, потпуно се слажу са Будином науком. Као што видимо, нема друштвеног поретка, нема безбедности, нема мира, нема среће, нема правичне управе или власти, ако се људи не изгубе у нечему што је веће од њих. Изучавањем животног или биолошког напретка налазимо истоветну појаву: круг искуства сваког појединца губи се у већој јединици. Заборавити самог себе у вишем интересу, значи избећи затвору.

Самоодрицање мора бити потпуно. Са Гаутамина гледишта страх пред смрћу и жудња за бескрајним продужењем обичног, ситног индивидуалног живота, која је гонила старе Египћане и њихове ученике у храмове, на чаролије и приношење покајничких жртава, исто толико су ружни као и сладострашће, тврдичлук или мржња. Гаутамина је вера у најпотпунијој противуречиости са вероисповестима које проповедају бесмртност, а његова наука безусловно осуђује какво било испосништво. У њему гледа покушај, да се путем индивидуалних болова дође до индивидуалне моћи.

Ако пређемо на правила живота, на »ариску путању«, којом ћемо избећи три наведене главне врсте ниских прохтева, који скрнаве људски живот, наћи ћемо да Гаутамина наука више није онако јасна као у до сад изложеном. Не може бити довољно јасна из разумљива разлога. Гаутама није знао историју и није могао о њој имати јасну слику. Није имао праву представу о замашном и многоструком склопу догађаја у животу, који испуњује време и простор. У том погледу био му је ум ограничен на појмове његова доба и његова народа, а ти су се појмови опет ослањали на веру у вечито понављање свега и свачега. Свет се низао за светом, Буда за Будом у неком јалову кружном току света. У његову свету још није било познато схватање човечанства

као велика братства, што под вођством правичног бога гре до неизмерно далеког смера (то се схватање у оно доба већ почињало назирати код вавилонских Семита). А при свем том ограниченом оквиру, његово приказивање »осмоструког пута« задојено је дубоком мудрошћу.

Кратко ћемо набројити осам основа »ариске путање«:

Прво: *прави погледи*. Гаутама је тражио од својих ученика пре свега озбиљно испитивање свих погледа и појмова, као и безусловну љубав ка истини. Говорио је да се ни у ком погледу не ваља држати пустог празноверја. Тако је, на пример, осуђивао владајуће веровање о прелазности душе. У једном добро познатом Будину старијем разговору разбија се и руши појам личне а бесмртне душе. После правих погледа долази *права воља*. Пошто природа не трпи празнина, а пошто је потребно сузбијати ниске прохтеве, ваља јачати друге жеље. Уживање у служењу другом, жеља за вршењем и ободравањем правичности, и слично.

Првобитни и непокварени будизам није тежио са разоравањем воље, већ је хтео само да је упути другим правцем. Оданост науци и уметности или мислима о поправци постојећег реда ствари у очигледној је сагласности са правом вољом у духу Будине науке, под претпоставком да су такве тежње слободне од зависти или славољубља. Прописи о *правом говору, правом понашању и правом раду* такви су да им није потребно нарочито тумачење. На шестом месту у том набрајању наилазимо на пропис о *правом труду*. Гаутама није ниуколико одобравао добру вољу, ако је рад на остварењу те воље био млитав; тражио је да ученик строго суди о свом властитом делању. *Права пажња* по њему је будни чувар против срозавања у себичност или у празну охолост са тога што чиниш или не чиниш. Најзад наилази пропис о *правом одушевљењу*. Изгледа да се Гаутама овим прописом бори против неоснованог заноса верних, против бесмислености обожавања, какво се, на пример, вршило у александриским храмовима.

Нећемо овде ближе улазити у будистичку науку о »карми«, пошто та наука спада у круг мисли који данас већ ишчезава. По тој науци веровало се да оно што је добро или зло у једном животу одређује срећу или несрећу неког позњијег живота, који је неким необичним начином истоветан са реченим предходним животом. Данас нам је јасно да један живот у својим последицама може бескрајно далеко досизати; али, далеко смо од тога веровања да би нечији живот као такав могао изнова почети. Индиска мисао била је сва испуњена мишљу о кружном враћању живота. Мислило се да се све наново враћа у вечиту круготок ствари. Додуше, људска природа је склона да тако што верује. Пре но што је аналишемо, можда тако и изгледа. Али, савремена наука нас је убедила да нема апсолутна враћања ствари. Сваки дан за бескрајно је ситан делић дужи од свога предходника; ниједан нараштај не приказује нам се баш у истом виду као предходни. Сад схватамо да је моћ промене неисцрпива и да је свака ствар која се јавља вечито нова. Ова разилажења између наших погледа и Будиних идеја ниуколико нам не смеју бранити да признамо дотле невиђену мудрост, доброту и величину, којима је био испуњен план за ослобођени живот, што га разви Гаутама тамо негде у шестом столећу пре Христа.

Мада му теоретски није пошло за руком да здружи свуколику вољу присталица своје науке у једну једину, једнодушну тежњу људског рода, да би овај повео борбу против оног што је мртво, беживотно у времену и простору, Гаутама је у примени ипак поставио како своме властитом животу, тако и животу свих својих непосредних ученика узвишени и замашни смер ширења нашим светом, кога тресе грозница, науке и методе »нирване«, т. ј. ведрине душе. Бар за саме његове ученике та наука била је савршена. Али, не могу сви људи да проповедају и уче друге. Такав рад

представља само један од оних многобројних задатака живота. Наше данашње схватање одаће мада је то мало и потеже — бар исто толико признања човеку, који у пуну самоодрицању и ведром душом обрађује земљу, управља неким градом, диже друмове, гради куће, склапа машине или тражи и шири науку. И то је све било обухваћено Гаутамином науком. Па, ипак, главна пажња била је обраћена учењу, те се пре тежило уздржавању од свакодневних људских послова него ли уздизању тих послова над ступањ обичне свакодневице.

Овај првобитни будизам и иначе у многом се разликовао од свих осталих вера, које смо досад посматрали. То вам је у првом реду била вероисповест понашања, а не обреда и жртава. Није било храмова, није било свештеничких редова, нити какве било богословије. Будизам није ни потврђивао нити је одрицао постојање безбројних, а често веома чудноемешних божанстава, којима су се у оно доба у Индији клањали. Он их је просто мимоплазио.

4.

Нова наука је од самог почетка наопако разумевана; а при том је збиља имала *једну* слабу страну. Пошто свет у оно доба и онако још није имао смисла и разумевања за сталну тежњу човечанства ка напретку, лако се прелазило од самоодрицања ка одбијању сваког делатног живота. Као што је показало искуство самог Гаутаме, лакше је побећи од света него ли побећи од сама себе. Његови први ученици били су јаки мислиоци и неуморни учитељи, — али, лако се могло пасти у грешку затварања у манастире, нарочито с обзиром на поднебље Индије, где је по здравље користан што једноставнији начин живота, док је теже но игде на свету чинити телесне напоре.

И сувише брзо снашла је и Гаутаму судбина какву је доживела већина оснивача нових вероисповести, — то јест да су га поједини ниже обдарени ученици приказивали као чудотворну појаву. Тиме се желео чинити нарочит утисак на спољни свет. Већ смо изнели како један од његових оданих ученика није могао а да себи не представи час кад је учитељ прогледао, као да је читава природа у тај мах имала да издржи неку врсту наступа падавице. А то је међутим само *један једини* пример безбројних прича о чудесима, које су убрзо као какав коров обрасле око успомене на Гаутаму.

Неоспорно да широки слојеви народа и данас, а камо ли тек у оно доба, тешко схватају мисао човекова ослобођења. Веровно је да је чак и међу самим учитељима, које је још лично Буда из Бенареса упућивао на све стране, било доста њих, који ту замисао сами нису схватили, те су наравно још куд и камо мање били кадри да је изложе својим слушаоцима. Отуда њихова наука убрзо више није говорила о ослобођењу од сама себе (тај је појам био изван домашаја схватања тих људи), већ просто о ослобођењу од несреће и патњи сад и надаље. Захваљујући распрострањеним празноверицама међу оним светом, а нарочито представи о посмртном прелажењу душе, — без обзира на то што је ова представа била у опреци са науком учитељевом, — они су налазили грозних слика, помоћу којих се лако дало радити. Храбрили су људе да буду чедни, претећи им да ће у противном случају морати још једанпут да живе, а у нижем, бедну облику, или пак да ће се скључати у један од безбројних пакала испаштања, са којима је браманска наука већ била упознала њихову машту. А самог Буду представљали су као спаситоца од неизмерних мука.

До у бескрајност иду лажи, које су поштени али приглупи ученици кадри измислити у славу свога учитеља и у прилог пропаганде каква је по њихову мишљењу потребна. Људи, који би у свакодневном животу презрели лаж, постају безобзирним лажовима и варалицама, чим се подаду какву пропагандистичком раду. То вам је једна од најчуднијих неуравнотежености у људској природи. Таква једна поштена душа (а неоспорно су ти ученици

највећим делом били поштени људи) за час ће вам пред слушаоцима ударити у приче о чудесима, која су се догодила приликом Будина рођења (нису га више називали Гаутамом, пошто им је то име изгледало и сувише свакодневно); у приче о доказима снаге, што их је био дао за време младости; о чудесима у току његова свакодневног живота, па ће, као круну свега тога, завршити причом да је Будино тело у самртном часу синуло неким натприродним сјајем. Разуме се да је њима изгледало немогућно претпоставити да је Буда могао бити син смртна оца. По њихову причању, дошло је до чудотворна зачећа у часу кад је Будина мајка сањала о неком лепу белу слону. Та, он је сам некада, говорили су, био диван слон са шест белих зуба; у својој племенитости, он је свих шест зуба подарио неком ловцу запалом у беду, и чак му је сам помогао да их одструже, и тако даље...

Ну, све то још није било довољно: развило се још и читаво богословље о Буди. Пронађоше да је он бог, из реда читава низа божанских појава, читава низа Будâ. Излагали су да постоји бесмртни дух свих Будâ, да постоји дуги низ ранијих Будâ и оних који ће још наићи. Ми се не можемо упуштати у даље заплете азиске богословије. »Под све јачим упливом тих болесних представа готово је сасвим ишчезло Гаутамино морално учење. Настала су и развијала се разна учења. Сваки нови корак, свака нова претпоставка повлачила је другу, све док није читаво небо било испуњено варљивим сликама људског духа, док су узвишено-једноставне поуке оснивача вероисповести угушене под гомилом китњастих метафизичких цепидлачења.«

У току трећег столећа пре Христа Будизам је дошао до богатства и моћи. На место малих група скромних колибица, у којима су се за време кише скупљали редовници-учитељи, појавише се угледне манастирске зграде. У то доба јављају се почеци будистичке уметности.

Сетимо ли се чињенице да у оно доба тек што је био прохујао Александров подвиг, да је сав Пенџаб још био под влашћу Селеукида, да је Индија била пуна грчких пустолова и да везу са Александријом и сувоземним и поморским путем ништа још није ометало; ако се свега тога сетимо, не може нас зачудити што је будистичка уметност показивала видне трагове грчких утицаја, ни што је исто тако много утицало на њен развој ново обожавање или култ Изиде и Сераписа, који се био развио у Александрији.

Краљевина Гандара на северозападној граници Индије, у области данашњег Пишауера, која је у III столећу пре Христа била у пуну јеку свога развитка представљала је тачку, где се стицао и јелински и индиски свет. Тамо налазимо најстарија вајарска дела Будизма, а међу њима и таква, на којима се јасно види да су подражавања ликова Сераписа, Изиде и Хора. Већ су се и та божанства била уплела у мрежу легенди, која се била створила око Буде. Када су грчки уметници долазили у Гандару, нису напуштали тему на коју су били навикли. Само што се Изида овде више не назива тим именом, већ Харити. Представљају је као неку богињу зараза, коју је Буда преобратио у добро и благонаклоно божанство. Фушê прати обожавање Изиде од његове постојбине па све до Кине, мада су у тој земљи деловали и други утицаји. Питање је и сувише сложено а да бисмо га могли исцрпно расправити у оквиру овог дела. Присталице Лао-Тсеа у Кини обожавали су неко божанство, »Свету Мајку«, »Краљицу Небеса«, којој су дали име (у својој првобитној употреби мушко) Куан-Јин и представљали је у виду који је сасвим сличан Изиди. Мора бити да су ликови Изиде утицали на начин приказивања тога божанства Куан-Јин. Као Изида и Куан-Јин је била краљица мора, *stella maris*. У Јапану су је називали Кванон. Мора да је било сталне размене између истока и запада у погледу спољних облика верског обредословља.

Из Хекових *Путовања* видимо колико су се чудили и он и његови пратиоци, запазивши заједничка предања у хришћанским и будистичким обредима.

»Крст, — вели Хек, — митра, далматика и остало на одежди коју носи Далај-Лама на путовањима или кад врши какав обред изван храма; служба божја са двојим хором, псалми, истеривање нечастивог, кадионица која виси о пет ланаца, а коју према потреби можете отварати или затварати; благослов, који дају ламе, пружајући десну руку над главе верних, »ружинац«, нежењење свештенства, литургија, водица — све су то аналогије између будиста и хришћана.«

Обожавање Гаутаме и његову науку, све већма измењене и искварене браманизмом и јелинизмом, раширила је све већа и већа војска проповедника у току четвртог и трећег столећа пре Христа по целој Индији. У току бар неколико нараштаја та наука је још доста и сачувала од своје моралне лепоте, а нешто мало и од своје првобитне једноставности. Та, многи људи, ако својим разумом и не могу схватити значај самоодрицања и несебичности, ипак су способни, ипак су кадри да се диве узвишености стварног рада по таквим начелима. Не може бити сумње о томе да је старији будизам многог свог ученика научио да води узвишен живот. Уживање у племениту делању које почива у нама не буди се једино путем разума. Будизам се ширио пре успркос уступцима што их је био принуђен учинити представама и појмовима гомиле, него захваљујући тим уступцима, и то због тога што су многи међу најранијим проповедницима будизма били нежни, љубазни и племенити људи, вазда готови да помогну своме ближњем и уопште достојни дивљења људи који су најприроднијим путем придобијали свет за веру, на коју су се и сами свом душом ослањали.

Будизам је у самом почетку свога развоја дошао у сукоб са све већим прохтевима брамана. Као што смо већ раније напоменули, тај свештенички ред у Будино доба још није коначно био извојевао превласт у индиском јавном животу. Брамани су већ и онда уживали велике повластице, били су се докопали искључивог права на предања и на приношење верских жртава. Развитак краљевства грозно је њиховој моћи, пошто људи, који су постајали племенским поглавицама или краљевима, обично нису излазили из редова браманских.

Услед персиских и грчких упада у Пенџаб, краљевска власт је нагло почела узимати већег маха. Већ смо поменули онога краља Пора, кога је Александар потукао и поред његових убојних слонова и начинио га својим сатрапом. У то се у грчком табору на реци Инду обрео неки пустолов Чандрагупта Маурија, коме су Грци изопачили име у »Сандракот«. Тај им је човек био поднео план, по којем би освојили област Ганга. Међутим, такав се план никако није свиђао македонској војсци, која се побунила, не хотећи ни да чује о даљем надирању у Индију. Чандрагупта мораде бежати из македонског логора. Зашао је међу племена северозападне Индије, придобио их за се, па је, пошто се Александар са војском био повукао, на препад био освојих Пенџаб и отерао македонског краљевског намесника. Потом је освојио области око Ганга (године 321. пре Христа), па је (године 303. пре Христа) потукао и Селеукида I, када је овај покушао да поврати Пенџаб. Тиме је засновао велику државу, која се протезала читавом равницом северне Индије, од мора до мора. Овај краљ Чандрагупта дошао је у сукоб са моћним браманима, који су узимали све већег и већег маха. Настао је сукоб међу круном и свештенством.



Куан-Јин.

на какав смо већ наишли и у Вавилонији, у Египту и у Кини. Чандрагупта је у будизму, који се све већма ширио, гледао савезника у борби против све моћнијег свештенства, тојест против касте брамана. Помагао је и даривао будистички ред, подупирући ширење његове науке.

За краљем Чандрагуптом дошао је на престо његов син, а за овим опет дошао је Асока (264.—227. пре Христа), један од највећих владара, које памти историја. Његова држава простирала се од Авганистана па све до Мадраса. Уколико ми знамо, Асока је једини владар-ратник, који је по извојеваној победи својевољно одустао од даљег ратовања. Био је упао (године 255. пре Христа) у Калингу, покрајину дуж источне морске обале у области Мадраса, по свој прилици у намери да коначно освоји и остатак индиског полуострва. Поход се свршио успешно; али Асока се био згрозио над ратним ужасима које је својим очима видео. У записима, који су још и данас сачувани, тај краљ је изјавио да у будуће више неће покушавати каква било освајања оружјем, већ једино путем вере, па је остатак свога живота посветио ширењу будизма по свету.

Изгледа да је у миру веома мудро управљао својом пространом државом. Није то био никакав верски занесењак, али је за време свога првог и последњег рата приступио као члан световњак будистичкој верској заједници. После неколико година постао је и редовник, па се посветио тежњи да досне »осмоструким путем« до нирване. Његов живот и рад доказују колико се у оно доба такав начин живота слагао са једновремено најкориснијом делатношћу. Његов се живот збиља одликовао правом вољом, правим трудом и правим радом. Вршио је копање бунара и пошумљивање у највећем обиму. Дизао је болнице и јавне вртове, а нарочиту пажњу посвећивао је подизању градина за гајење лековитих биљака. Да му је уз колено седео какав Аристотел, да га на то наводи, несумњиво би издашно помагао и научничка истраживања. Основао је нарочито надлештво за старање о староседеоцима и о подчињеним племенима. Предузимао је мере за васпитање женскиња. Био је први владар који је покушао да своје поданике приволи на заједничке погледе о смеру и правом путу живота. Обилно је даривао будистички проповеднички ред и тежио да га подстрекне на брижљивије изучавање своје књижевности. Према његовој наредби, по целој земљи су истицани дуги натписи, којима се ширила наука Гаутаме, и то његова једноставна природна наука, без доцнијих бесмислених примеса. Тридесет и пет таквих његових натписа сачувано је до данашњег дана. Међутим, није се задовољио ни свим овим радом. Разашиљао је још и изасланства по свету, да шире племениту и разумну науку свога учитеља; слао их је у Кашмир, на Цејлон, к Селеукидима и Птоломејцима. Једно од тих Асокиних изасланстава и однело је на Цејлон раније споменуту садницу свете смокве.

Читавих двадесет и осам година Асока је радио својим здравим умом за стварне потребе људског рода. Међу оним десетинама хиљада владара који испуњују светску историју, међу свим тим величанствима, краљевским височанствима, кнезовима, милостивим господарима и како их све још нису називали, Асокино име блиста као звезда и у своме сјају скоро је сасвим усамљено. Још и данас је он у светлој успомени од Волге па све до Јапана. Кина и Тибет, па чак и сама Индија, која је напустила његову науку, чувари су предања о његовој величини. Велика је пошта према Асокину имену које је чувеније и од самога Константина или Карла Великога.

5.

Влада мишљење да су издашне потпоре, којима га је даривао Асока, на крају крајева искариле будистички ред, увлачећи у њ мноштво грамзивих и неискрених присталица. А извесно је да се поглавило Асоки има захвалити нагло ширење будизма целом Азијом.

Преко Авганистана и Туркестана доспела је будистичка наука у Средњу Азију, па се тако дохватила и Кине. Била је узела велика маха у Кини још и пре 200. година пре Христа. У Кини је будизам затекао једну веома омиљену вероисповест, таоизам. Та вера у току времена била се развила из некадањих прастарих и веома примитивних чаролија и окултних обичаја. Ту вероисповест је Чанг Таолинг у доба ханске династије разрадио у нарочито обожавање. »Тао« значи »пут« и донекле одговара замисли »ариске путање«. Ове две вере науку тога Лао-Цеа са таоистичком вером.

Конфуције, оснивач конфуционизма, живео је у шестом столећу пре Христа, као и велики учитељи са југа, Лао-Це и Гаутама. У његову животу запажамо занимљиву сличност са животом многих грчких философа петог и четвртог столећа пре Христа, који су радили и на политичком пољу. Шесто столеће пре Христа спада у раздобље које кинески историчари означују добом династије Чу. Међутим, у оно доба власт те династије постојала је готово само још по

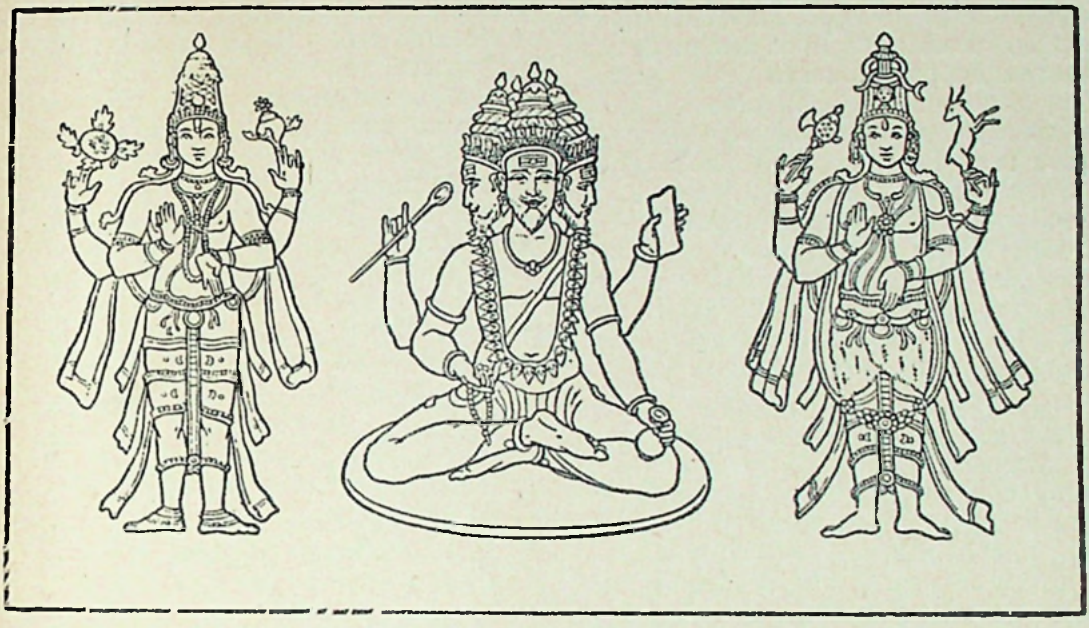

Вишну. Брама. Сива.

ширили су се једна поред друге, те су у току времена пролазиле кроз толико истоветних промена да су данас у погледу спољних обреда скоро сасвим истоветне. Будизам се помешао чак и са конфуцианизмом, који шта више има још мање богословских састојака у себи, представљајући обичну поуку у погледу личног опхођења. Најзад је будизам нашао науку Лао-Це-а, тога »анархиста, еволуциониста, пацифиста и моралног философа«, која такође није у толикој мери била вера, колико, скуп философских правила о животу. Доцније је Чен Туан, оснивач данашњег таоизма, здружио имену. Цар је управљао приношењем старих жртава небеског сина, а у спољном опхођењу указивали су му извесне почасти. Чак и та његова по имену власт једва ако се простирала на шести део данашње Кине. Већ смо раније бацили поглед на прилике у тадањој Кини. Она се у оно време стварно састојала из безброј међусобно завађених држава и била је сасвим незаштићена према варварима на северу. Поданик једне од тих држава, која се звала Лу, Конфуције био је пореклом из племићске, али сиромашне породице. Пошто је био променио неколико звања у државној

служби, основао је у земљи Лу неку врсту академије за изучавање и ширење мудрости. Доцније је путовао од државе до државе тражећи владара, који би био вољан да га узме за свог саветника, па да постане средиште преуређеног света. После два столећа истим духом задојен, отишао је Платон сиракуском тиранину Дионисију; а однос Аристотела и Исократа према краљу Филипу Македонском већ смо поменули.

Конфуцијева наука тежила је као коначном смеру замисли племенитог живота оличеног у идеалном лику његова »Човека-Племића«. Својим савременицима дао је Конфуције пример државника, који се сав посветно општем добру. Полагао је веома велику важност на јавни живот. Била је то куд и камо више политичка глава него Гаутама или Лао-Це. Све његове мисли биле су испуњене условима живота кинеске државе. Тежио је да оствари тог идеалног »Човека-Племића« поглавито у жељи да преко њега омогући стварање једне државе више врсте. Да наведемо овде једну од његових изрека:

»Немогућно је да се човек повуче из света и да се придружи тицама и животињама, које нису с њиме ни у какву сродству. Коме да се придружим ако не људима који пате? Неред који влада изискује сву моју снагу. Кад би у држави владали закони онакви какви би требало да буду, не бих морао ја мењати стање у земљи.«

Значајно је за моралне погледе Кине политичка основица Конфуцијева учења. Запажамо куд и камо непосреднији однос појединца према држави, него што га предвиђа највећи део моралних и верских учења у Индији и Европи. Конфуције је једно време био врховни градски чиновник у Чунг-Ту-у, неком граду у држави Лу. На том положају тежио је да подчини савколики живот ванредно строго одређеним прописима, који дубоко задиру у самоопредељење појединца, тежећи да прилагоде сваки људски однос и сваки рад одредбама једних до најмањих ситница израђених правила пристојности. »Становништву је прописан церемонијал, какав смо иначе навикли да гледамо само на владарским дворима или у домовима високих великодостојника. Свака појава свакодневног живота била је подвргнута строгу пропису. Чак је била прописана и сама храна за сваки од појединих сталежа. На улици су одвајали људе од жена. Законима је прописивана дебљина мртвачких сандука, као и положај и облик гробова.«

Рекли бисмо да је то баш и сувише кинески. Ниједан други народ на свету никад није покушавао да одређивањем прописа о обичајима спољног живота обезбеди морално и верско срећивање. Неоспорно је да су Конфуцијеви начини у Кини имали огромна дејства, тако да данас широм земљине лопте нема народа који би располагао толико савршеним предањима у погледу спољних изражаја пристојности и владања самим собом.

Доцније су успели да поколебају утицај Конфуцијев на владара, те се велики учитељ повукао у приватни живот. Последњи дани живота загорчани су му смрћу неколицине његових ученика, на које је много полагао.

»Не може да се нађе разуман владар, — жалио се Конфуције, — који би се тргао и одлучио да ме узме за свог учитеља, а ето где ми се већ ближи час смрти . . .«

Ако је Конфуције и умро, умро је да би даље живео.

Хирт вели:

»Нема сумње да је Конфуције имао већег утицаја на развитак кинеских народних нарави но што су заједно имали толики цареви. Стога ваља Конфуција у сваком приказу кинеске историје сматрати једном од најглавнијих личности. Што је он успео у толикој мери да утиче на свој народ, то, како ми изгледа, треба више да се припише особинама тога народа, него ли самој његовој личности. Да је Конфуције живео у неком другом делу света, његово би име данас можда било заборављено. Као што смо видели, Конфуције је развио свој карактер и разрадио своје лично гледиште о људском животу брижљивим проучавањем моралне филозофије ра-

нијих поколења. С тога његовим савременицима није било баш сасвим ново што им је Конфуције проповедао. Прелиставајући старе архиве, Конфуције је био чуо потмули глас давно преминулих мудраца, и он је у неку руку деловао као диновски мегафон, којим су народу разглашени закони, изведени из раније народне историје. Велики утицај Конфуцијеве личности на народни живот у Кини ваља приписати не само његовим написима и ширењу његове науке, већ и самим његовим делима. Његова личност, онаква каквом су је описали

Учење Лао-Це-а, који је једно време био управник царске библиотеке династије Чу, било је мистичније, неодређеније и нејасније од Конфуцијевих учења. Изгледа да је он проповедао стојичку равнодушност према разонођењима, као и према моћи и почастима овог света, препоручујући повратак тобож једноставном животу прошлости. Оставио је за собом написе, чији је стил збијен и нејасан. Писао је тако рећи у загонеткама. По његовој смрти његово су учење наопако разумели, као што су били наопако разумели и Гаутамино учење.

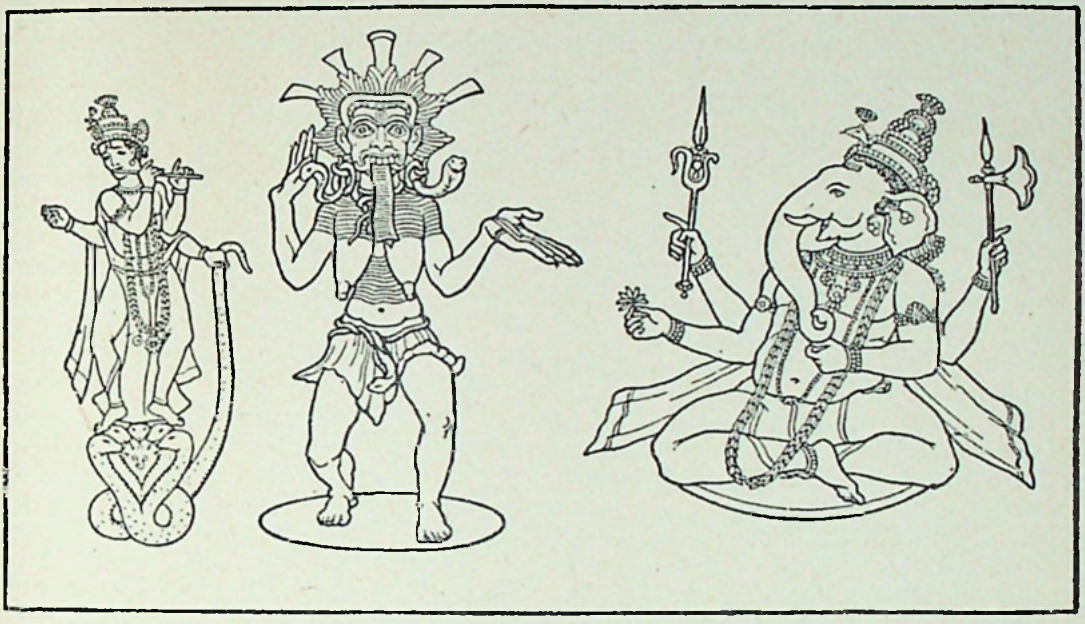

Кришна. Кали. Гонеса.

његови ученици и прикази доцнијих књижевника, који су по свој прилици делом чиста легенда, постала је узором милионима људи, који су се трудили да подражавају спољно кретање и држање тога великана... Све што је Конфуције чинио јавно, чинио је по церемонијалу разрађеном до најситнијих појединости. Није то био његов властити проналазак. Већ столећима пре тога придржавали су се у Кини строго одређених спољних обичаја у животу. Ипак његов углед и његов пример много су допринели овековечавању прописа за кретање у друштву, којима је он тежио.«

Учење Лао-Це-а испреплетано је легендом и онакажено наметањем најразноврснијих и најнеобичнијих обичаја и суј еверја. Конфуцијева наука није била те судбине с тога што је била одређена, јасна и отворена, те није давала маха и могућности такву унакажавању.

Кинези, кад је реч о будизму, о учењу Лао-Це-а и Конфуција, говоре о трима разним наукама. Међутим, те три науке удружене стварају основицу за свеколики доцнији кинески духовни живот. Ако се жели истинска умна и морална веза међу великим народима западног и источног света, не-

опходно је темељно проучавање тих наука.

Ова три велика учитеља имају много којечега заједничког. Највећи и најдубљи од њих је неоспорно Гаутама. Његова наука и дан данји влада умним животом највећег дела човечанства, а у њој има извесних црта које су у супротности са мислима и осећањима што убрзо затим овладаше западним светом. То је учење пре свега лично и трпељиво. То је наука о правоме путу, о путањи живота, о племенитости, а никако одредбе какве цркве или каква општег закона. При томе та наука нити пориче нити потврђује постојање божанства, нити одобрава нити забрањује клањање тим боговима. Важно је подвући да су се у осталом и атински философи одликовали таквом равнодушношћу у богословском погледу. Сократ је вазда био готов да се учтиво поклони коме год хоћете божанству или да том божанству реда ради приноси жртве, ако је при том могао иначе сачувати своју слободу мисли. Такво је гледиште чиста супротност појимања које се развило у јеврејским општинама Јудеје, Египта и Вавилоније. У том појимању мисао једиког бога била је »все и всја«. Међутим, ни Гаутама, ни Лао-Це, ни Конфуције ни издалека нису помишљали на суревњива бога, на бога који не трпи других богова поред себе, на бога страшне збиље, који не допушта скривена веровања и чаролије или мађиске вештине, који неће да зна за какве било обичаје из давнине, за жртве које би се приносиле какву богокраљу нити уопште за какво било титрање са строгим јединством ствари.

6.

Нетрпељивошћу јеврејске вере сачувана је њена јасност и чистоћа у првобитном облику. Богословска равнодушност великих учитеља истока, који нити су рекли »тако је«, нити »није тако«, од самог почетка је допуштала безброј разних тумачења и разноликих обичаја у погледу верских обреда. Изузев Гаутамино указивање на »праве погледе«, указивање које је остало готово сасвим незапажено, у будизму, таоизму и конфуцианизму није било основице на којој би верни могли пречишћавати своје веровање. Није постојала никаква довољна брана навали сујеверних обичаја, процедура истеривања духова, чаролија, обичаја падања на колена и свеколиких других обреда обожавања. Убрзо је ту отпочело увлачење туђих примеса, што је све даље и даље напредовало. Нова вера је захваћена готово сваком од болести од којих су патиле поједине искварене вероисповести што их је будизам требао да замени. Тако је будизам усвојио и идоле, и храмове, и жртвенике и тамјан.

Данашњи Тибет је скроз будистичка земља. Међутим, кад би се Гаутама нешто вратио на земљу и пропутовао Тибет с краја на крај, узалуд би трагао за својом негдашњом науком. Затекао би прастари тип људске власти, затекао би бого-краља на престолу, Далаји,Ламу, »живог Буду«. Он, који је знао само за колибе, а који није хтео ни да чује за какве свештенике, наишао би у Ласи на горостасни храм, где врви од свештеника, старешина и лама. Над високим олтаром видео би гле се диже неки чудовиштан златан идол, за који би сазнао да га зову »Гаутама Буда« и слушао би како пред тим божанством певају песме, на које се шапатом одговара неким обрасцима, који би му се чинили однекуд познати. А при тим чудним збитијима одиграли би своју улогу и падање на колена, тамјан и брујање звона. У одређеном часу одјекнуо би глас нарочита звона, подигли би некакво огледало и на то би се сви искупљени поклонили у најдубљем страхопоштовању . . .

Гаутама би даље у тој будистичкој земљи на селу наилазио сваког часа на неке чудне направице, час налик на крила ветрењаче, час налик на точкове воденице, а исписане молитвама. На његово питање објаснили би му да сваки окрет таква точкића или крила, покренут водом или ветром, важи као молитва. »А коме је упућена

та молитва?« упитао би Гаутама. Затим би он на сваком кораку наилазио на безброј пободених копаља са лепим свиленим заставицама, на којима су исписане необичне речи: »*Ом мани падне хум*« (»у лотову цвету је алемкамен«). Кад год би се таква заставица залепршала на поветарцу, и то би важило као молитва и то молитва веома корисна за газду човека, који је ту заставицу платио и за целу земљу уопште... Па би наишао на читаве одреде радника, које предводе побожни људи, а поменуте драгоцене речи клешу у стену и камен. И најзад би Гаутама схватио шта то све значи.

— Погле, уздахнуо би, шта свет сачини од мога учења! Којекаквим блиставим ништавилом потпуно је затрпана »ариска путања која је водила веселости душе«.

Већ смо раније напоменули како у првобитном будизму нема ничега о напретку човечанства. И у том погледу будизам је у супротности са јеврејском вером. У јеврејском верском учењу наилазимо у замисли обетовања обележје каква нема ни једна вера оног или ранијих времена. То је обележје и дало јеврејству нешто историско и драматско. Тим одређеним смером којим је ишло јеврејство, оправдана је и његова дивља нетрпељивост. А будизам, и поред све стварности и дубине Гаутамина учења, морао је омлитавити и отићи путем изроњавања, баш с тога што није имао такве замисли која би му обезбедила сталност извесна одређена правца. Не може се спорити да јеврејство у својим првим менама развоја није имало знатнијег утицаја на људску душу. Људи су остали чулни, тврди се, одани чисто световном, какви су били и пре појаве јеврејства. Међутим, та вера је силно убеђивала својим обећањем божанског вођства на путу ка божанском смеру, па је тиме, упоређена са будизмом, сачувала сјај и углед бритке сабље, од које се очекује много.

7.

Будизам је неко време цветао и у самој Индији али се поред њега стално и даље развијао и браманизам са својим многим боговима и са својим бескрајно многоструким обредима. Организација браманаца постајала је све моћнија и моћнија, док најзад није била довољно јака да устане против учења, које је порицало кастинско уређење те га потпуно потисне из Индије. Нећемо овде излагати историју те борбе међу браманима и будизмом. Било је и гоњења и отпора. Тек главно је да је око једанаестог века Будина наука била сасвим угашена у Индији, изузев Орису. Додуше и браманизам је усвојио много штошта у погледу благости и хуманости, којом се одликовао будизам.

Данас будизам, као што се види на нашој карти, влада над пространим деловима нашег света, и лако би се могло догодити да Гаутамино првобитно учење, новооживљено и пречишћено, у вези са западњачком науком и под утицајем духа историје, буде позвано да одиграе још веома значајну улогу у управљању судбином човечанства.

Међутим, откад је истиснута из Индије, »ариска путања« није више владала животом кога било *ариског* народа. Занимљиво је видети да се данас једина велика вера ариског порекла ограничава скоро искључиво на рекла ограничава скоро искључиво на монголске народе, док су сами Аријанци под влашћу двеју вера, хришћанства и ислама, које су у својој основи семитског порека. А уз то, како будизам, тако и таоизам и хришћанство употребљују одежду и обрасце, које су светом пронели Јелини, али које изгледа да воде порекло из Египта, дедовине храмова и свештенства, те су према томе поникле из душе мркокожих хамитских народа.

ГЛАВА XXVI

ДВЕ РЕПУБЛИКЕ НА ЗАПАДУ.

1. Први почеци Латињана. — 2. Нов облик државе. — 3. Картагина као плутократска република. — 4. Први пунски рат. — 5. Катон старији. — 6. Други пунски рат. — 7. Трећи пунски рат. — 8. Пунски су ратови поткопали римску слободу. — 9. Римска република сравњена са данашњом државом.

1.

Сада нам се ваља позабавити историјом двеју великих средоземних република, римске и картагинске, и изложити како је то Риму пошло за руком да вековима одржи државу већу но што је била краљевина Александра Великога. По свом политичком склопу ова држава по самим основима својим разликовала се од великих источњачких царстава, која су јој предходила. У току неколико векова биле су настале велике промене у уређењу људског друштва и у условима за његов даљи развитак. Новац, добро које се лако може заменити другим и које се лако преноси од човека на човека, био је постао сила. Као и свака сила, којом управљају неискусне руке, новац је уједно био постао опасност по људе. Новац је изменио однос богаташа према држави и према њеним сиромашнијим сугрђанима. Насупрот свим дотадањим великим државама, ново римско царство није било дело једног јединог великог освајача. Његов оснивач није био никакав Саргон, никакав Тотем, Набухаднезар, Кир или Чандрагупта. Римско царство постало је из једне републике. Постало је тако рећи као једна потреба, створена новом врстом снага, које су узимале све већег маха у животу људског рода и које су деловале у правцу прибирања.

Међутим, пре свега нужно је да нешто испричамо о стању које је владало у Италији још на неколико стоећа пре но што ће се у светској историји појавити Рим.

Пре године 1200. пре Христа, дакле још пре но што ће настати доба цветања асирске државе, пре опсаде Троје, пре коначног разорења Киоса, а у времену после Аменофиса IV, у Италији су по свој прилици највећим делом живели, као и у Шпанији, црномањасти људи беле коже, такозване праибериске или средоземне расе. Земља је била ретко насељена, а поменути староседеоци били су јако заостали. Доцније, као у Грчку, и у Италију су продрли Аријанци. Око године 1000. пре Христа били су у горњој и средњој Италији узели маха досељеници са севера. Као што је било и у Грчкој, они су се измешали са староседеоцима тамније коже и са њима су образовали по језику једну ариску групу, италиску, која је била слична келтској или галској групи. Са историског гледишта од тих језика је најзанимљивији био говор латинских племена јужно и источно од реке Тибра. У међувремену су се и Грци били учврстили у Грчкој, па су предузимали прекоморске походе на јужну Италију и Сицилију, па и тамо узели маха. Доцније су створили неке своје насеобине и дуж данашње француске ривијере, те су на месту где се налазила нека старија феничка насеобина основали Масилију, данашњи Марсељ. Још један необичан народ преко мора био је дошао у Италију. Судећи по заосталим сликама, то је био крепак народ, тамније боје лица, по свој прилици грана оних јегејских »тамнокожих белих људи«, што су их Грци били потисли из Мале Азије, Грчке и са јегејског острвља. Што се тога тиче, указујемо на историју Киоса и на насељавање Филистинаца у Палестини. Већ и у старо доба за те Етрурце, како су у Италији били прозвали поменуте досељенике, претпостављало се да су азиског порекла. Ако то по свој прилици није и оправдано, некако мами човека да то схватање доведе у везу са Енејидом, спе-

вом песника Вергилија. По том спеву су латинску просвећеност засновали тројански досељеници из Мале Азије. Међутим, Тројанци су по свој прилици и сами били народ ариске расе, сродан Фрижанима. Етрурци су преотели аријским племенима што живљаху растурена по земљи највећи део крајева Италије који се налазе северно од реке Тибра. Према томе су овде Етрурци владали над покореним аријским становништвом, док је у Грчкој, где су Аријанци били надмоћнији, владао обрнут однос.

Наша карта, која даје приближну слику о стању ствари око године 750. пре Христа, показује нам и насеобине феничких трговаца дуж обала Африке и Шпаније са Картагином као главним средиштем.

Од свих тадањих народа Италије, Етрурци су увелике били најпросвећенији. Саградили су јаке тврђаве микенског типа; имали су већ нешто као индустрију метала, а радо су се служили лепим грчким лончарским производима. Латинска племена одонуд Тибра у сравњењу с Етрурцима били су варвари.

Латинци су у оно доба још били груб тежачки народ. Средиште њихових верских обреда био је храм у брдима Албана, посвећен племенском богу Јупитру. Тамо су се скупљали ради приређивања својих главних верских свечаности, које су свакако текле слично свечаностима у Евберију. Ово њино збориште није било никакав град, нити је око њега живело неко стално становништво. Што се градова тиче, код Латињана је било дванаест градских општина, повезаних међусобно у Латински Савез. На једном месту реке Тибра налазио се газ. Преко тога газа се обављала трговина међу Латињанима и Етрурцима, па је тамо и основан град Рим. Онамо су се скупљали трговци; бегунци из споменутих дванаест градова тамо су налазили уточишта и рада. На седам брежуљака, што се дизаху у близини газа, појавише се насеобине, које се најзад здружише у један град.

Опште је позната прича о браћи Ромулу и Рему. За њих се тврди да су основали Рим, да су као деца били одбачени и да их је дојила и одгајила вучица. Савремени историци не придају много значаја тој причи. Као време оснивања Рима означују годину 753. пре Христа. Међутим, под римским форумом има етрурских гробова из куд и камо старијег доба, а на такозваном Ромулову гробу налази се етрурски натпис, који досад још нико није успео да протумачи.

У оно време италијанско полуострво још никако није било, као данас, питома земља винограда и маслина. То је тада била још пуста земља, сва у шумама и мочварима, у којој су људи пасли стоку и тек постепено прилагођивали земљиште за обделавање. Рим, који се налазио на граници Лацијума и Етрурије, није имао згодан положај у погледу одбране града. Можда је испочетка и било у Риму краљева латинског порекла; доцније изгледа да је град потпао под владаре Етрурце, који су због свог насилничког држања најзад и протерани. Тако је Рим постао латинском републиком. То се догодило у шестом веку пре Христа, дакле када су Мињани трпели да у Вавилонији владају Набухаднезарови наследници, када је Конфуције у Кини тражио краља, који би био кадар да учини крај унутарњим трзавицама у тој земљи, и када је оно Гаутама у Бенаресу својим ученицима указао на »ариску путању«.

Не можемо овде опширно причати о борбама међу Римљанима и Етрурцима. Етрурци су били боље опремљени, просвећенији и многобројнији, па би Римљани свакако зло прошли, да су нешто морали водити ту борбу

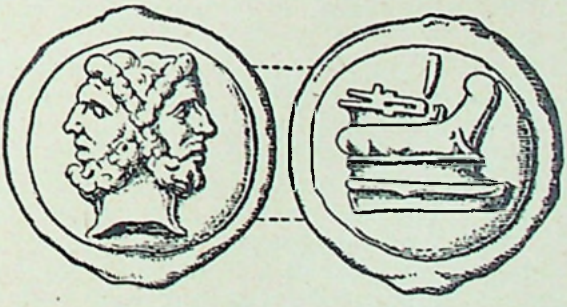

Спаљивање мртваца.
(Етруски сликарски рад.)

усамљени. Етрурце су снашле две несреће, које су их толико ослабиле да су Римљани могли изићи на крај са њима. Прва несрећа је био рат са сиракуским Грцима, у чијем је току уништена етрурска морнарица (године 474. пре Христа), а други удес је био велики упад Гала, који са севера продреше у Италију. Гали су се пред крај петог века пре Христа сручили на северну Италију и настанили се у долини реке Пада (данас река По). Неколико векова доцније прегазило је неко племе сродно Галима Грчку и Малу Азију, да се најзад настани у Галији. Етрурци су се нашли између чекића и наковња, па је најзад, после

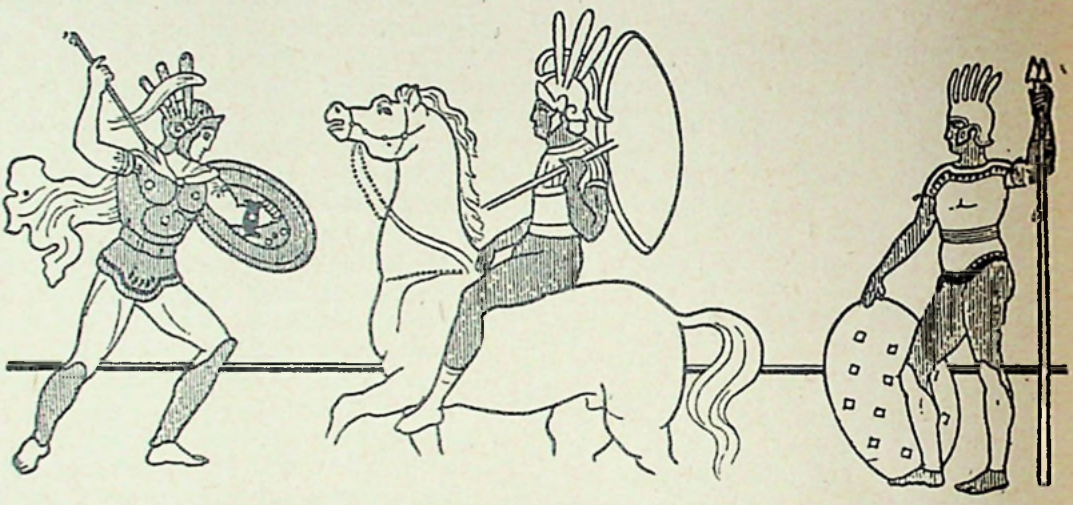

Самнитански ратници. (Слике са ваза и посуђа).

дугих борби, које су се често стишавале, да све опет плану, пошло Римљанима за руком да освоје Веје, етрурску тврђаву удаљену свега неколико миља од Рима, која је дотле за њих представљала сталну претњу и опасност.

Упад Гала био је један од оних потреса, који из основа мењају живот читавих народа. Гали се спустише низ Апенинско Полуострво и опустошише Етруријy. Заузеше и Рим и разорише га (године 390. пре Христа). Римска легенда, у чију се истинитост, додуше, сумња, тврди да се том приликом одржала једино тврђава на Капитолу и да би и она била заузета, да нису гуске својим жестоким гакањем у одсудном часу узбуниле посаду. Гали нису били довољно опремљени за опсаду, а можда су се у њихову табору биле појавиле и болештине. Тек, Рим им је исплатио откупнину, па су се вратили пут севера. У току својих доцнијих пљачкашких похода, Гали никад више нису допрли до Рима.

Старешина Гала, под којим је извршено пљачкање Рима, звао се Брен. Када је мерена откупнина, коју је Рим имао да плати, причају да се појавио спор око тачности мере. На то је, веле, Брен бацио свој мач на тег кантара и узвикнуо је: »*Vae victis!*« (»Тешко побеђеним!«), речи које су све до наших дана служиле као основна мисао водиља при свим преговорима око ратних намета и ратних одштета.

Пола века по овим догађајима, Рим је повео читав низ ратова око превласти над осталим латинским племенима. Уопште, изгледа да је пустошење главног града пре окрепило него изнурило Римљане. Ма колико да су они том приликом страдали, изгледа да су њихови суседи приликом упада Гала прошли још куд и камо горе. Од године 290. пре Христа, Рим се јавља као господар средње Италије, од реке Арна па све до јужно од Напуља. Етрурци су били коначно савладани, те су римске границе допирале на северу до галских области, а на југу до дела Италије насељеног Грцима

(Magna Graecia). Дуж границе према Галима биле су размештене војничке посаде и насеобине. Изгледа да је ова римска одбрана и скренула доцније походе Гала пут истока, у правцу Балкана.

После свега што смо већ испричали о историји Грка и о уређењу њихових градова, читаоца неће зачудити што су и Грци, који су живели на Сицилији и у јужној Италији, били подељени на градове-државице (од којих су Сиракуза и Тарент били најугледнији), сасвим одељене једна од друге, и да нису имале заједничког политичког вођства. Тек пошто их је било уплашило ширење римске власти, потражили су помоћи с ону страну Јадрана и најпре је код Пира, славољубивог епирског краља. Запавши међу Пира и Римљане, Грци *Magnae Graeciae* нађоше се у сличну положају у какву је у своје време била Грчка међу Македонијом и Персијом.

Читаоци ће се сетити да је Епир, део Грчке, који се најближе примиче »пети« италијанског полуострва, био домовина Олимпије, матере Александра Великог. По Александровој смрти, Епир је био час под јармом Македонаца, час опет независан. Пир је био Александров рођак, веома способан и предузимљив владар, који је, изгледа, био себи увртео у главу да освоји Сицилију и целу Италију. Располагао је изврсном војском, са којом су се сразмерно неизвежбани римски регрути испочетка тешко могли мерити. Његова војска за оно доба била је потпуно на висини. Састојала се из пешачке фаланге и из тесалиске коњице, а поред тога је имала двадесет ратних слонова са истока. Пир је на препад потукао Римљане код Хераклеје (године 280. пре Христа), па је кренуо у потеру за њима и потукао их још једном код Аускулума (године 279. пре Христа), на њихову властитом земљишту. Међутим, уместо да настави гоњење потученог непријатеља, Пир је са Римљанима склопио примирје и кренуо је да покори Сицилију. Тиме је навукао на се непријатељство Картагине, поморске силе, која није могла допустити учвршћење неке веће силе на Сицилији. У оно доба Картагињанима се Рим чинио много мањом опасности од овог новог Александра, који је покушавао да се учврсти на Сицилији. На ушћу Тибра појави се картагинска морнарица да позове Римљане на заједничку борбу. Тако се, ето, на крају крајева Рим и Картагина нађоше раме уз раме против уљеза.

Улазак Картагине у рат био је кобан за Пира. Његова моћ је слабила још пре но што ће доћи до какве одсудне битке. Најзад буде страховито потучен приликом напада на римски логор код Беневента, те се мораде повући у Епир (године 275. пре Христа).

Повлачећи се, Пир је рекао, тако бар тврде, да напушта Сицилију, да би је уступио Римљанима и Картагињанима као бојиште, на којем ће та два народа укрстити оружје. Три године по том повлачењу, Пир је погинуо приликом неке уличне борбе у Аргу. Мада је рат против Пира у првом реду била добила картагинска морнарица, Риму је припао велик део плодова победе. Док је Сицилија сва припала Картагини, Римљани су се спустила до крајњег југа Италије, тако да их је сада само месински мореуз одвајао од Картагињана, њихових нових супарника. После једанаест година (године 264. пре Христа), испунило се Пирово пророчанство: избио је први рат између Рима и Картагине, такозвани први пунски рат.

2.

Ево где стално велимо »Рим« и »Римљани«, а да још нисмо описали какав је био овај народ, који је сад

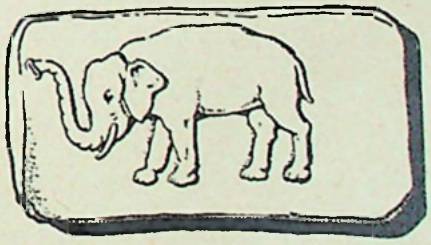

Римски новац, искован у славу победе над краљем Пиром и његовим ратним слоновима.

као такав почео играти улогу освајача, какву су дотле били одиграли само велики појединци, способни и ратоборни владари.

У петом веку пре Христа римска држава је била република ариског типа, веома слична грчкој аристократској републици. Најранији описи друштвеног живота у Риму пружају нам слику једне још примитивне ариске заједнице.

»У другој половини петог века пре Христа Рим је био аристократска заједница слободних сељака. Тадања државна заједница обухватала је површину од неких 1000 квадратних километара, а број становника није био већи од 150.000. Ти становници, који су већим делом живели растурени по земљи, били су подељени у седамнаест племена. Већина породица имале су властити мали посед и властиту кућу, у којој су заједно живели и радили отац и синови. Гајили су већином жито, а тек овде-онде по мало маслина или винограда. Оно мало стоке што су имали изводили су на пашу. Одело, као и у оно време још врло примитивно оруђе и друге потребе, израђивали су сами код куће. Веома ретко и само у нарочитим приликама одлазили су у утврђени град који је био средиште њихове вере и њихове државне управе. Тамо су се налазили храмови богова, домови богаташа, трговине и знатиске радионице, где су за мале количине жита, вина или уља могли добити со, алат и гвоздено оружје.«

И у овим заједницама владала је подела на аристократске и обичне грађане. У Риму су та два реда грађана називали патрицијима и плебејцима. Поред ових грађана било је још и робова и странаца, који ни у овој држави нису играли другу улогу него у Грчкој. Међутим, разлика између грчке и римске државне управе била је у томе што је у Риму власт била у рукама једног скупа, сената, који се није састојао ни из чланова по праву наслеђа, нити пак из изабраних чланова у данашњем смислу те речи. Сенат је био тело састављено из постављених чланова. У прво доба могли су се само патрицији постављати за чланове сената. Сенат је постојао већ и пре протеривања краљева. За време краљевства сенаторе је постављао владар. Пошто су краљеви (године 510. пре Христа) били протерани, највиша власт била је у рукама по двојице изабраних владара, које су називали *конзулима*, па је сад њима припала дужност да именују сенаторе. У прво доба републике могли су се само патрицији бирати за конзуле, а плебејци су једино имали право да гласају за поједине конзуле или друге јавне службенике. При том гласови плебејаца нису важили онолико колико гласови њихових сугрђана патрација. Па, ипак, ти плебејски гласови били су довољно важни да би код појединих патрициских кандидата побудили више или мање искрено интересовање за жалбе плебејаца. У најранијим менама развитка римске државе плебејци су не само били искључени из јавних звања, већ им је било забрањено и улажење у ред патрицијa путем женидбе или удаје. Управљање државом припадало је очигледно реду патрицијa.

Према томе је најстарије уставно уређење Рима било изразито аристократско. те је за време од два и по века, од протеривања последњег етрурског краља Тарквинија Охолог, па све до првог пунског рата (године 264. пре Христа) историја унутарњег развоја државе поглавито била испуњена борбама о превласт између ова два сталежа, сличним борби међу аристократијом и демократијом у грчким градовима-државицама. А као год што је било у грчкој, било је и у римској заједници сталежа робова, ослобођених робова, слободних људи без поседа, странаца и слична становништва, које није улазило у ту борбу. Већ смо расматрали главну разлику између демократије и онога што данас подразумевамо под демократијом. Много се злоупотребљава друга једна реч, римског порекла, а то је реч *пролетаријат*, којом у савременом изражавању означују људе без икаква поседа. У Риму су ***proletarii*** представљали једну класу бирача — пуноправних

грађана, чија је имовина износила мање од 10.000 бакарних аса (75.000 динара). Они су представљали нарочиту бирачко-пореску категорију. Њихова је важност за државу била поглавито у томе што су из редова њихове деце *(proles:* потомство) узимали колонисте, које су насељавали по новим латинским градовима или око војничких посада на стратешки важним тачкама. При свем том су се *proletarii* по свом пореклу јако разликовали од робова или ослобођеника, те нема ничег заједничког међу њима и бедним гомилама каква данашњег великог града. За велико је жаљење што се данас тај израз употребљава у политичком говору. Неуместан је и неоправдан, пошто у данашњем друштвеном уређењу нема ни једног сталежа који би одговарао реду римских *proletarii.*

Не можемо овде пратити у свим појединостима ток борбе међу патрицијима и плебејцима. У тој борби испољавао се онај некако чудно препредени карактер Римљана. Никад нису допуштали да дође до коначне разорне кризе, док су у границама, које су биле обележене таквим уздржавањем, поступали са и сувише мало предрасуда. Патрицији су на низак начин користили своје политичке повластице, тежећи да се у ратовима што више обогате, и то не само на рачун побеђеног непријатеља, већ и на рачун јадног сугрђанина-плебејца, који је за време своје војне обавезе у рату морао занемаривати имање, и због тога запао у дугове. Плебејци нису имали никаква удела у земљи освојеној ратом, која је припадала искључиво патрицијима. Увођењем новца олакшано је зеленаштво и још већма отежан положај дужника.

Плебејци су на три разна пута успели да себи обезбеде учешће у власти и у силним богатствима што су притицали у Рим од времена када је моћ тога града почела да расте. Од тих путева први је био општи штрајк. У два маха су плебејци стварно напустили Рим, те претили да ће подићи нов град, тамо негде даље узводно на Тибру. Том су претњом у оба случаја

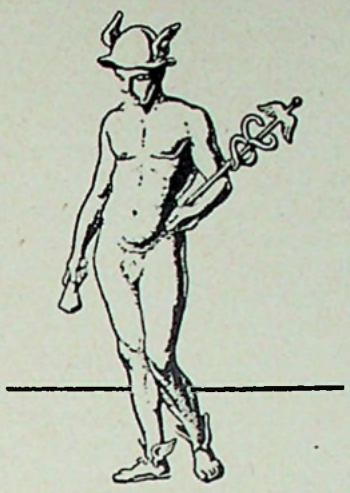

Меркур, бог трговине.

успели. Друго је средство била претња насилничком вдадавином. Као год што се у Атици, малој држави, чији је главни град био Атина, Пизистрат уз припомоћ сиромашнијих слојева био дочепао власти, тако би се и у доба незадовољства плебејаца лако нашао частољубив човек, који би се примио да им буде вођ и да преотме власт над државом. Дуго су времена римски патрицији били довољно паметни да такве људе са тиранским прохтевима учине безопасним тиме што су плебејцима уступили извесна права. А најзад су се међу патрицијима налазили и људи довољно широкогруди и довољно јасних погледа на захтеве будућности, те су радили на измирењу са плебејцима.

Тако је године 509. пре Христа конзул Валерије Попликола издао закон, којим се допуштала жалба Народном Збору, против одлука власти, а у свим случајевима у којима би дошли у питање живот или права каква грађанина. Овај *lex Valeria* (Валеријев закон) био је римски *Habeas-Corpus-Акт,* те је римске плебејце сачувао најгорих опасности пристраног, сталешког дељења правде по судовима.

Године 494. пре Христа дошло је до неке врсте штрајка. По латинском рату порески терети су и сувише били притисли народ. Плебејци су огорчено гледали како им браћу, која су се по легијама храбро била борила за државу, окивају и осуђују на ропство

стога што нису били у стању испунити обавезе примљене према својим повериоцима, патрицијима. После жестоког рата против Волшчана, победоносни легионари одрекоше даљу послушност конзулима. Кренули су у најбољем реду уз Тибар, до Светог Брда одонуд Анија. Ту су се спремали да оснују нов град, пошто им родни град није хтео признати грађанска права. Патрицији бејаху тиме принуђени да попусте, и плебејци се после те прве »сецесије« вратише у Рим. Признато им је право на официре, трибуне и едиле из њиних властитих редова.

Године 486. пре Христа конзулом постаде Спурије Касије. Он је спремио аграрни закон, којим се плебејцима уступа државна земља. Идуће године Спурије Касије оптужен је да је радио на томе како ће себе прогласити за краља, па је осуђен на смрт. Његов закон уопште није ни ступио на снагу.

Затим су се плебејци дуго борили за усвајање свога захтева, да се и писмено утврди римско право, пошто су били изгубили веру у памћење патриција. Услед тог захтева најзад је године 451. и 450. пре Христа дошло до Закона Дванаест Таблица, који представља камен темељац свеколиког римског права.

За састављање тих дванаест таблица одређен је на место редовних државних власти одбор од десет људи (такозвани децемвират). Други децемвират, који је био одменио онај први одбор десеторице, покушао је под Апијем Клаудијем, неку врсту противреволуције. Плебејци по други пут кренуше ка Светом Брду, а Апије Клаудије свршио је у затвору као самоубица.

Године 440. пре Христа избила је глад, па је Спурије Мелије, богат плебејац, искористио ту прилику да изврши поновни покушај завођења народне власти; међутим је Спурије Мелије био убијен.

По разорењу Рима од Гала (године 390. пре Христа), народним вођом постаде Марко Манлије, који је био командант Капитола кад су га оно гуске биле спасле галског препада. Плебејци су страшно патили од послератног зеленаштва и прохтева патриција за несразмерним богаћењем. Били су се силно задужили ради обнове својих кућа и имања. Манлије стаде својим новцем многим плаћати дугове. Патрицији га оптужише да има тиранске прохтеве. Осуђен је и прошао је онако као и сви Римљани осуђени на велеиздају: бачен је у понор са Тарпејске Стене, са оног истог брега, са којег се Рим био одбранио од Гала.

Године 376. пре Христа Лициније, један од десеторице народних трибуна, дошао је са патрицијима у сукоб, који се дуго отегао, а због неких својих предлога, које зову Лициниjевим законским предлозима. Тражио је да ниједан грађанин не може имати земље преко одређене највеће мере, како би за сваког било нешто земље; тражио је даље да се заостали дугови ослободе камате; и најзад је тражио да од сад један од двојице конзула буде плебејац. Ови његови захтеви изазвали су спор, који се отегао читавих десет година. Плебејци су издашно користили своје право да коче државне послове путем »*veto*«-*a* својих представника (трибуна). Постојао је обичај да се у часовима тешке народне невоље уклоне све власти и да се место њих одреди један једини вођ, диктатор. Тако је дотле већ више пута рађено у временима опасности од рата. А сада патрицији усред мира наименоваше диктатора, у нади да ће тиме за навек учинити безопасним Лицинија. Изабрали су Камила, који је био победио Етрурце и освојио Веје. Међутим, сам Камил је био мудрији од оних који су га подржавали: остварио је споразум међу обим сталежима. Испунио је највећи део плебејских захтева (године 366. пре Христа), посветио храм богињи Конкордији (слози), па се затим повукао са свога положаја.

Доцније су сукоби између та два сталежа стали да попуштају, међу осталим већ и из разлога што је разлика између њих бивала све мања. Упоредо са развијањем у политичкој моћи, Рим се развио у трговачки град.

Многи плебејци се обогатише, а приличан број патрицијa сразмерно осиромаши. Изменама закона биле су омогућене женидбе и удаје између патрицијa и плебејаца, те су се све више мешали. Док су се сад обогаћени плебејци изметнули, ако не у аристократе, а оно у олигархе по својим наклоностима и обичајима, појавише се у Риму нови сталежи са новим интересима, а без одређена политичког држања. Било је много пуштених робова. Они су се већином бавили занатством; али, међу њима је било доста и трговаца, који су се постепено богатили. Сенат више није био скуп искључиво патрицијa. Плебејци су сада имали приступа на многе чиновничке положаје, а између осталог и на звање сенатора. Сенат је сада окупљао у своје редове и све богате, способне, одлучне и утицајне људе у држави. Римска власт се све већма ширила, уколико се даље протезала, све већма су бледеле сталешке супротности из времена старе латинске заједнице. Наместо те негдашње поделе на патрицијe и плебејце појавише се нове заједнице, а и нове супротности. Насупрот комунистичким идејама сиротиње, заједнички интерес здружио је богаташе свих сталежа.

Рим је године 390. пре Христа био бедан и од Гала опустошен мален град на граници Етруријe. Године 375. пре Христа здружио је под својом влашћу целу Италију, од реке Арна па до месинског мореуза. Камилов споразум (367. године пре Христа) био је учинио крај унутарњим борбама, те је дао маха свим народним силама у правцу спољног ширења римске власти. Исту ону чудну мешавину оштроумља и насртљиве саможивости, која је била обележје унутарњих борби, а којим је особинама народ имао захвалити што је могао без катастрофа остварити равнотежу противуречних сила, налазимо сад и као обележје римске спољне политике. Римљани су знали да цене вредност својих савезника. Умели су да се прилагођују како на дому, тако и ван земље, па су вазда умели, бар у оно доба, са извесном мером пристојности и искрености, »давати и узимати«. У томе је била нарочита моћ Рима. Отуда је Рим стално успевао у случајевима у којима би н. пр. Атина безусловно подбацила.

Атинска демократија много је патила од ускогрудности свога »патриотизма«, тог великог зла свих народа. Град Атина није био омиљен. Цела земља је гледала у њу пуна зависти, зато што је Атина своју власт користила искључиво ради остварења најсебичнијих прохтева. Кад би Атину задесила каква несрећа, код осталих градова не би било ни саучешћа ни саосећања. Умнији и племенитији сенатори из римских славних времена, у доба кад још није првим пунским ратом била уздрмана морална снага Рима, кад још није било почело његово опадање, не само да су били вољни са читавим народом поделити све повластице, него су преко тога тежили да са најјачим противницима поступају као са себи равнима. Обазриво, али стално, повећавали су круг пуноправних грађана. Многи освојени градови добили су права римских градова, па чак и глас у државној управи. Други градови опет добијали су самоуправу, а становницима тих градова давано је право да у Риму тргују и тамо се ожене, и поред тога што нису били пуноправни грађани. На стратешки важним тачкама створени су гарнизони од пуноправних грађана; створене су колоније у којима су побеђеним народима дане извесне повластице. Од самог почетка у велико се јављала потреба да се обезбеде слободан саобраћај и веза међу тим великим масама грађана, које су све већма расле. Ако у оно доба још није било хартије и штампарија да послуже одржавању те везе, свуда је у стопу са ширењем римске власти и латинског језика ишла мрежа добрих друмова. Први међу тим друмовима, назван *Via Appia*, спуштао се од Рима до саме »пете« италијанског полуострва. Грађење тога друма започео је године 312. пре Христа цензор Апије Клаудије. Њега не треба бркати са децемвиром Апијем Клаудијем, који је живео на сто година пре поменутог цензора.

По једном попису становништва, вршеном године 265. пре Христа, било је тада под римском влашћу, т. ј. у Италији, јужно од реке Арна, свега 300.000 пуноправних римских грађана. Сви ти грађани имали су заједничког интереса у благостању државе; сваки од њих је у неку руку за свој део краљевао у републици, А то је било нешто сасвим ново у историји човечанства. Све дотадање угледније државе, краљевине или царевине, биле су уједињене искључиво општом дужношћу покорности према владару, од чије је нарави или од чијих је њуди безусловно зависило јавно благостање. Ниједна од дотадањих република није била више од обичне градске државице. Ни сама такозвана атинска држава није била ништа друго до градска државица, која је владала над савезничким или покореним градовима. Напротив, римска република је знала већ после неколико десетина година стварати пуноправне римске грађане чак до долине реке Пада; знала је да прими у свој састав сродне Галце, да њихов језик замени латинским и да на северном Јадрану оснује латински град Аквилеју. Године 89. пре Христа сви становници Италије, уколико нису били робови, постали су пуноправни римски грађани. Године 212. после Христа римско држављанство дано је свим слободним становницима свеколике римске империје.

Римска република, држава са дотле незапамћеним домашајем своје моћи, очигледно је претеча свих савремених западњачких држава. С тога је она за политичког истраживача исто толико занимљива као што је, на пример, за зоолога занимљив какав скамењени гмизавац или какав археоптерикс. Римска република је основни тип за систем који данас влада. Њена судбина служи нам као објашњење свеколике доцније политичке историје.

Јачање власти сената било је природна последица растења те демократије, која је обухватала стотине хиљада пуноправних грађана, расутрених међу становништвом највећег дела Италије. У току развитка римског устава било је неколико врста општег народног збора, и то: плебејска скупштина, племенска скупштина, центуриска скупштина и др. Не можемо се овде упуштати у особености сваке од тих скупштина. Била је узела маха мисао да право предалагања закона припада општенародном збору. Ваља нам напоменути да су се при том наређењу у неку руку јављале две упоредне владе. Зборови по племенима или по центуријама били су скупштине свих држављана, како патрицијa тако и плебејаца. Плебејска скупштина, као што јој и само име казује, била је само збор тога сталежа. Свака скупштина је имала своје посебне службенике, прва конзуле и др., а друга, плебејска, народне трибуне. Док је Рим још био ограничен на мајушну државу од неких педесетак квадратних километара, могло се још и скупити нешто налик на право народно представништво. Сваком је, међутим, јасно да је, с обзиром на саобраћајна средства оног доба, убрзо постало немогућно стално обавештавати све пуноправне грађане о политичком животу у Риму, и да према томе ти грађани у политичком животу нису могли узимати стварна учешћа. Већ и сам Аристотел указао је у својој *Политици* на одстрањивање утицаја оних гласача који су живели ван самога града и бавили се земљорадњом; исто такво запостављање и услед саобраћајних тешкоћа наступило је и у погледу највећег дела римских грађана. Једновремено са постепеним растењем римске моћи дошло је неосетно до стабљења политичког живота. Општенародни збор све већма је постајао скупом политичких насртљиваца и уличне руље, а све мање и мање представништво правих, достојних држављана. Права моћ и достојанство народног збора били су на врхунцу у четвртом веку пре Христа.

Од тада је његов утицај све већма стабио. Нови сенат није више био патрициско тело са једнообразним, у основици својој отменим предањем, већ се састојао из богаташа, бивших виших судија, утицајних чиновника, одважних пустолова и сл, који су сви били веома склони поновном увођењу

наследности сенаторског положаја. Тај и такав скуп за време три века држао је највишу власт у римској држави.

Ако би се то посматрало са гледишта данашњице, долази се до закључка да се народна владавина у Риму могла даље развијати и после доба цензора Апија Клаудија (у четвртом веку пре Христа), када је била на висини, да је само имала на расположењу два средства. Прво би средство било употреба штампарске вештине. Још док смо овде описивали стару Александрију, напоменули смо да је чудно што се у четвртом или трећем веку пре Христа нису сетили да штампају књиге. Излагање односа у старом Риму принуђује нас да још једном укажемо на ту околност. Данас је очигледно да је за здрави развој једне народне владе, позване да управља над пространим делокругом, потребно двоје: прво, да сви грађани буду стално и тачно обавештавани о државним пословима, а друго, да се код њих стално одржава интересовање за начин којим се управља државом. Народне владе савремених држава што у току последња два века поникоше с једне и с друге стране Атлантског Океана, могућне су једино захваљујући сталном и више или мање поштеном расправљању јавних послова у штампи. Међутим, једини пут, којим је римска влада могла општити са каквом било групом грађана изван престонице, био је гласоноша. Никакво, пак, средство није постојало за одржавање везе са сваким појединим грађанином.

Друго средство — средство, које су увели у историју човечанства поглавито Енглези, а које би се у овом случају скоро самим собом наметало, требало је да буде увођење представничког уређења државе. Стари општенародни збор са својим троструким видом могао се лако заменити скупом посланика. У Енглеској су испочетка одређени племићи из појединих грофовстава позивани у Уестминстер, да тамо решавају о месним потребама, а ти су племићи у ову сврху више или мање формално бирани. Прилике у старом Риму као да су увелике изискивале такво преуређење; па, ипак, оно није увођено.

Састанак ***comitia tributa*** (племенска скупштине), једног од три главна вида општенародног збора, заказиван је на седамнаест дана пре састанка усменим разглашивањем преко гласоноша, чији се глас наравно у највећем делу Италије није ни чуо. Уочи самог састанка аугури, свештеници, пророчанства, ред који је у Риму био уведен по угледу на етрурске обичаје, прегледали су црева животиња, покланих ради приношења жртава. Ако би нашли у тој крвавој животињској утроби каквих незгодних предсказивања, тек сазване племенске скупштине опет би се распустиле, не урадивши ништа. Ако би аугури саопштили да изглед цигерице слути на добро, одјекнуле би трубе са Капитола и градских зидина и огласиле би састанак скупштине. Сама скупштина одржавала би се под ведрим небом, и то или на малом »форуму« под Капитолом, или на још скученијем простору ван форума, на војничком вежбалишту (Мартову Пољу, ***Campus Martius***). Оно данас сачињава најгушће насељени крај Рима, али у оно време било је пуста поља. Рад би почео кратком молитвом у саму зору. Како седишта није било, разумљиво је што су грађани престојавши преко целог дана, једва чекали да се скупштина растури пред први мрак.



Картагински новац.

По очитаној уводној молитви настало је расправљање о мерама, о којима је скуп имао да решава, те су збору читани предлози. Какво је то могло бити решавање, кад се нису могли раздати штампани примерци тих предлога? Ако су уопште раздавани неки преписи, то су могли бити само малобројни рукописни преписи, у којима је лако могло бити грешака или намерних извртања. Изгледа да није било дозвољено постављање питања. Поједини скупштинари могли су, ипак, да се обраћају искупљеном народу, по предходној дозволи службеника, који је председавао.

Потом би се гомила, подељена на племена, растурила у неке ограђене просторе, сличне торовима за стоку. Одвојено од осталих, у том ограђеном простору свако племе би за себе приступило гласању. Коначна одлука о предлогу није зависила од већине гласова свих искупљених грађана, већ од већине племена, која су свако за себе гласала о њему. Исход гласања саопштаван је народу преко гласоноше.

На сличан начин су одржаване центуријатске скупштине, *comitia centuriata*. Само треба имати на уму да је у трећем веку пре Христа, према свега 35 »трибуса« (племена) било 373 центурија. Мала је разлика била и у томе што су приликом центуријанских скупштина једновремено са уводном молитвом приношене и жртве. Центурије су првобитно биле војне јединице. Број од по стотину људи, како им се из имена види, доцније није равномерно одржаван, те је било центурија са свега по неколико људи, а других опет са врло знатним бројем. Било је осамнаест центурија коњаника, *equites*, по доцнијем значењу витезова. Испочетка су у те центурије увођени људи, који су имали средства да стално држе коња, те и да служе у коњици народне војске. Доцније се та римска ознака »витезова«, као год и у Енглеској, претворила у обичну титулу, која није представљала неку одлику, ни у војничком, ни у умном, ни у моралном погледу. Пошто су се били развили трговина и благостање Рима, ови су *equites* постали веома утицајном класом. Једно време су чак били главни носилац полета у римској заједници. Иначе сте код њих могли наћи исто толико мало витешких особина као и код данашњих енглеских витезова. Око године 200. пре Христа, сенаторима је било забрањено да се баве трговином. Стога су ови »витези« приграбили у своје руке велику трговину, постали су *negotiatores*, у полико нису били *publicani*, т. ј. закупци пореза.

Затим је било осамдесет центурија богаташа, т. ј. грађана чија је имовина прелазила 100.000 аса, па двадесет и две центурије грађана са имовином већом од 75.000 аса и т. д. Постојале су по две центурије занатлија и музичара, док су *proletarii* били сви у једној јединој центурији. И код одлука центуријатске скупштине *(comitia centuriata)* решавало се по већини појединих центурија, а не пфо већини гласова свих скупштнара.

Што је већма расла римска држава и што су државни послови бивали сложенији, појмљиво је што је и власт све то више прелазила са тог и таквог општенародног збора опет на сенат, који је у сравњењу са реченим скупштинама ипак био чврсто тело. Број чланова сената кретао се само између 300 и 900. Цезар је био повисио број сенатора на 900. Осим тога у сенату су седели људи упућени у државне послове и друга крупна питања, људи, који су се више или мање сви међусобно познавали и који су уопште били васпитани за политику и управљање земљом. Право постављања сенатора припадало је за време републике конзулима. Када је доцније створено звање »цензора«, те на ове великодостојнике пренесен знатан део власти конзула, они су стекли и право постављања сенатора. Један од првих цензора, Апије Клаудије, уписивао је и пуштене робове у »трибусе«, па је синове тих пуштених робова постављао за сенаторе. Оваква новина била је у супротности са конзервативним духом оног доба. Конзули не хтедоше признати сенат, у којем је било и таквих чланова, па су потоњи цензори (од године 304. пре Христа амо) престали

нела је Римљанима саме неуспехе, а поглавито захваљујући неспособности сената. Разметљивост те узвишене сенаторске господе сада се претворила у грдан страх. А још је већа паника завладала међу самим римским становништвом. По свој прилици само због славног презимена које је носио, а и поред тога што за то звање није имао ни године ни способности, младог Сципиона брже боље поставише за конзула и упутише га у Африку, да спасе своју љубљену домовину.

Сад је настала једна од најупорнијих и најгрознијих опсада које се уопште памте. Сципион је пред пристаништем саградио насип, да би одузео граду сваку могућност да добије помоћи, било копном, било морем. Картагињани су страшно патили од глади. И поред тога нису се предали, већ је град заузет јуришем. Шест дана су се водиле страховите уличне борбе, па кад је најзад пало и последње утврђење, било је од пола милиона становника свега још њих педесет хиљада у животу. Сви Картагињани, који преживеше ове ужасе, отерани су у ропство, а затим је град предан пламену. А да би ово дело разоравања било што потпуније, чак је и само згариште сравњено са земљом.

Најзад је уз велике свечаности изречено проклетство над сваким који би покушао да поново подигне овај град.

Исте године 146. пре Христа Римљани су смрвили још један град и то Коринт, за који им је изгледало да смета њиховој трговини. Тај поступак су оправдали чињеницом да се Коринт био латио оружја против њих; а то је сасвим недовољно оправдање.

8.

Морамо се укратко осврнути на промене које су после другог пунског рата настале у Риму у погледу војног уређења. Те промене су биле од највећег значаја за доцнији развитак државе. Војна обавеза и право гласа били су у тесној вези једно са другим. Састанак центуријатске скупштине лично је на неку мобилизацију војске. Скупштинари, на челу коњичке центурије, маршовали би у војничком реду на Мартово Поље. Ово је много личило на оно уређење код Бура до последњег рата у јужној Африци. Као код Бура, тако је и сваки римски грађанин био сељак, који би постао војником, чим би га земља позвала на оружје. Бури су у многом погледу били потомци старих Аријанаца. Борили су се одлично, али им је ипак у души и сувише била укорењена жеља за повратком на имање. Када би се какав војни подхват отегао дуже као што је, на пример, било приликом опсаде Веје, Римљани би смењивањем стално обнављали своје снаге. Исто тако су радили и Бури приликом опсаде Ледисмита.

А када је после другог пунског рата ваљало покорити Шпанију, појавила се и потреба за другачијим трупама. Шпанија је била и сувише удаљена да би се могла вршити редовна смена једних одреда другима. А и сам начин вођења рата изискивао је војну обуку темељнију од оне што се могла изводити код појединих позива обвезника који су одмењивали једни друге. Због тога су под плату најмљени војници за дуже време. Тако се први пут у римској историји јављају најамници. Осим плате, ти војници су добијали и одговарајући део ратног плена. Катон је у Шпанији био разделио својим војницима запљењено сребро, а ипак је напао Сципиона Африканца због тога што је овај био у Сицилији раздао ратни плен својим војницима. Увођење плаћених војника постепено је довело до стварања сталне војске, а сто година доцније и до самог разоружавања оних римских грађана, који су се, оставши без имања, били слегли у Рим и друге веће градове. Победе извојеване до 200. године пре Христа, којима је положен темељ великој римској држави, биле су доба наоружаног римског сељачког народа.

Сада су ти сељаци-ратници били већ готово потпуно ишчезли. Овај преокрет, започет после другог пунског рата, коначно је завршен некако пред крај тога века Маријевим преуређе-

њем војске, о чему ће бити речи на другом месту. Од тога доба мораћемо да говоримо прво о »војсци«, а доцније већ и о »легијама« и доћи ћемо до закључка да је ту по среди војна сила сасвим друге врсте, коју више не спајају везе заједничких грађанских интереса. У замену за то легије су биле повезане неком нарочитом врстом сталешког духа, као и животним условима и интересима. Од сада их је везивало срдачније осећање за вође, који су им издавали плату и делили ратни плен. Пре пунских ратова частољубиви људи су се утркивали о благовољење плебејаца; од сад су тежили да задобију наклоност легија...

9.

Свакако да историја римске републике на читаоца, на првом месту читаоца из западне Европе или из Америке, мора чинити утисак нечег куд и камо савременијег од свега на што је наишао у дотадањој историји света. Први пут у историји наилазимо на нешто као »нацију«, која сама собом управља, као заједницу, која је нешто много већа од обичног града-државице, а која покушава да сама опредељује своју судбину. Први пут видимо пространу државну област на којој влада једнообразно право. Сукоби појединих група удружених различитим интересима у сенату и народној скупштини, као и вршење надзора путем полемичног расправљања појединих питања чинили су да је управљање земљом било куд и камо равномерније и сталније него код каква самодржавља, а у велико попустљивије и гипче него ли код какве било свештеничке власти. У римској историји први пут наилазимо и на друштвене опреке, које се дају упоредити са данашњим сукобима те врсте. Новчана привреда била је потисла трговину трампом, а капитал се већ налазио у слободну оптицају; наравно, још не у данашњој мери, а свакако у куд и камо већем обиму но икад дотле. Са много више права но и један дотадањи рат могу се пунски ратови називати »ратовима народа«. Нема због да су се већ онда битним цртама оцртавале битне слике данашњег нашег света, превладалих идеја и битних супротности нашега доба.

Већ смо указали на чињеницу да је оно доба било без извесних установа, које данас спадају у главне основе јавног живота, као и без извесних политичких појмова, опште распрострањених у наше доба. Још није било новина*), а народне скупштине, бар стварно, нису се састојале из бираних представника. Други један недостатак било је потпуно одсуство сваког политичког васпитања народа. Као да су плебејци некако тамно наслућивали истину да само право гласа, ако се не оснива на познавању ствари, не чини људе слободним, па су због тога навађивали на објављивање закона дванаест таблица. Међутим, још нису могли ни помишљати на даље ширење просвете у народу. Тек наших дана свет почиње да схвата и политичко значење изреке »знање је моћ«. У републиканском Риму васпитање омладине било је сасвим остављено ћудима родитеља, а стварно су били у стању да се школују само богаташи, који нису имали потребе да раде. Као домаћи учитељи и васпитачи употребљавали су у првом реду Грци, који су у већини случајева били робови у домовима, у којима су радили. Додуше, до првог века монархије видимо у Риму поједине лепе примере умног рада и жуднье за науком. Довољно је поменути имена Лукреција и Цицерона. Међутим, широки народни сло-

*) По наредби Јулија Цезара објављивани су извештаји о раду сената. Ти извештаји су исписивани на таблама за саопштења »*in albo*« (на белом, на белој подлози). На исти начин је објављиван свакогодишњи преторов едикат. Било је професионалних преписивача, који су преко нарочитих извештача слали вести из Рима богаташима, који су живели ван престонице, а ови су опет давали да се те вести преписују на *album* (белу таблу). Док је био гувернер Сицилије, Цицерон се преко таква једног професионалнога дописника обавештавао о дневним догађајима у Риму. У једном писму Цицерон се жали на недостатке оваква обавештавања. Његов му извештач, вели, и сувише јавља о колским тркама и другим утакмицама, а никако му не даје слику политичке ситуације. Очигледно је да су само богати људи, који су били на вишим државним положајима, могли користити овакав начин извештавања.



Колска трка у Риму. Колске трке спадале су у најомиљеније римске спортове. Оне су привлачиле силно мноштво народа, који се силно узрујавао у току трка. Колски тркачи у римском „Circus Maximus" били су подељени у друштва, која су се међусобно разликовала по усвојеној боји — белој, црвеној, зеленој и плавој. Супарништво међу присталицама („навијачима", како би се данас народски рекло) тих појединих друштава изазивало је често озбиљне нереде. У тркачка кола обично су презали по четири коња („quadrigae").

јеви нису имали никакве везе са тим радом. Обични Римљанин из народа нити је што знао о дотадањој историји човечанства, нити о приликама код других народа оног доба; исто тако нису били познати ни закони привредног живота, ни могућности друштвеног развитка, те није био у стању схватити ни најнепосредније властите интересе.

У малим грчким градским државицама, па и у староримској држави у доба док није била већа од 1000 квадратних километара, људи су разговором и посматрањем ствари могли постићи довољно знања о грађанским дужностима. Ну, већ у доба почетка пунских ратова државни је живот већ постајао и сувише замашан и сложен а да би га необразован човек из народа могао схватити. Као да нико није ни запазио колики се јаз почео отварати између грађанина и његове државе. Зато и није дошло до покушаја да се каквом наставом грађанин оспособи за поимање својих веома простих дужности. Почев од другог века пре Христа на овамо видимо где многи Римљани указују на непросвећеност просечног грађанина и на његову недовољну политичку увиђавност. На све стране осећају се незгоде због недостатка чвршћег политичког груписања пука; па, ипак, нико од њих да се присети како би се могла ублажити та жалосна непросвећеност. Није било никаква средства којим би се масе могле просветити у правцу каква заједничког политичког или друштвеног идеала. У римском свету тек са развитком великих пропагандистичких вероисповести, од којих је хришћанство било највећа и најспособнија за живот, појављује се могућност за таквим срећеним васпитавањем широких народних слојева. Тек шест стотина година после доба о којем сада говоримо, генијални политичар цар Константин Велики први је схватио да свет којим он влада, може и мора да се повеже заједничким умом и моралном везом.

Ну, римско политичко уређење није се разликовало од нашег данашњег једино по недостатку политичке обавештајне службе, политичког васпитања и изабраног народног представништва. Неоспорно је римска држава била сличнија просвећеној држави нашег доба но иједна од предходних државних творевина. Међутим, у неким стварима је римска држава за чудо била заостала и непросвећена. Онај који се данас поближе занима римском историјом, па чита о претресању и одлукама власти, о политици и ратовима, о раду и новцу, с времена на време се најежи, отприлике као кад човек отвори врата свога стана непознатом посетиоцу, који је на њих закуцао, па се од једном нађе пред неким прачовеком врсте *homo neanderthaliensis*, рукује се с његовим незграпном рутавом шапом и гледа му у лице животињског облика. Већ смо говорили о приношењу људских жртава боговима у веку пре Христа, а много што-шта друго, што сазнајемо о верским приликама римске републике, одбацује нас далеко одонуд доба достојних богова, у најдаљу прошлост, у доба шаманизма и мађије.

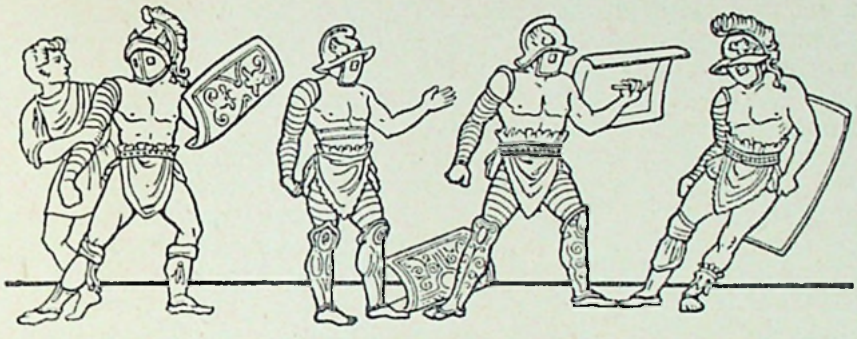

Гладитори (са једне фреске у Помпејима).

Ропство у Риму било је сурово, на много нижем моралном ступњу но што је било уређење ропства у Вавилонији. У трећем веку пре Христа, дакле у доба када је у Индији владао краљ Асока, који је управљао својим народом са пуно душевне благости, Римљани су обновили извесну игру, којом су се у своје време бавили Етрурци. Та игра састојала се у томе што су терали робове да се међусобно боре на живот и смрт. Рекао би човек да таква душевна забава може потећи само из западне Африке. Стварно је то настало из прехисторског обичаја да се приликом пратње каква поглавице побије известан број заробљеника. Тој игри су доцније придавали неке спољне верске примесе. Робови, који су кукама извлачили лешеве погинулих у узајамној борби из арене, носили су маске, које су представљале Харона, скелара, који превози у Доњи Свет. Прва таква борба гладиатора приређена је на форуму приликом свечаног погреба једног члана староримске лозе Брутоваца године 264. пре Христа, исте године које је Асока ступио на престо, а које је почео и први пунски рат. Уосталом, то је била још веома скромна свечаност, на којој су извели само три пара да се боре, а убрзо потом морале су се већ читаве стотине клати међу собом. Неуморном брзином је расло уживање Римљана у овим борбама, а ратови у виду заробљеника пружали су за њих на претек материјала у људима. Стари римски моралисти, који су се некад показивали толико неумољиво строги у погледу љубљења, женског одевања и грчке филозофије, нису нашли баш никакве замерке овој новој тековини. Изгледа да је римски морал био задовољан само ако се коме наноси бол.

Мада је републикански Рим био прва народна заједница која је сама собом управљала, ипак је то био прапотопски вид такве заједнице.

У току два или три века затим развиле су се борбе гладиатора у свечаности горостасна обима. Испочетка, док је Рим још често ратовао, употребљавали су као гладиаторе ратне заробљенике. Ступали су у узајамну борбу са својим типичним народним оружјем. Ту је било тетовираних Британаца, Мавара, Скита и других. Можда су у оно прво време та свирепа увеселавања римског народа имала још и какве војничке вредности. Доцније стадоше у ове сврхе употребљавати и на смрт осуђене злочинце из нижих слојева. Стари свет није могао схватити да и сам на смрт осуђени злочинац има још извесних права. Па, ипак, ни овакав поступак још није био толико свиреп колико обичај који је владао у Александрији: да се злочинци употребљују као »материјал« за вивисекцију у музеју. Кад су борбе гладиатора у Риму стале достизати све веће добитке, па је услед тога све већма расла тражња за њиним несрећним жртвама, почеше продавати васпитачима гладиатора и обичне робове. Од тада је сваки роб, ако се штогод замерио своме сопственику, могао рачунати с тим да ће га газда за казну продати каквој гладиаторској школи.

Оно, додуше, овде онде су се и својевољно одавали занимању гладиатора раскалашни младићи, пошто би страћили своју имовину или уопште отресити млади људи, који су се поуздавали у своју снагу и вештину. Пошто се овај »посао« био развио до највећих размера, почели су употребљавати гладиаторе и као оружану пратњу појединих богаташа. Ко је имао довољно новаца, могао је најмити по читав одред тих људи, који су му служили као нека телесна гарда, а које је он покаткад издавао под најам да се боре приликом појединих свечаности. Ове крваве свечаности су почињале свечаним дефиловањем *(pompa)* гладиатора, који би затим извели привидну борбу *(praeludium)*. Потом би се трубом објавио почетак праве борбе. Поједине гладиаторе, који би из каквих било разлога покушали да избегну борбу, терали су у круг, тукући их корбачима и пекући их усијаним гвожђем. Кад би ко од њих у борби био рањен, имао је право да моли за милост дизањем кажипрста. О његовој даљој судбини одлучивали су гледаоци. Могли су га по својој вољи помиловати махањем

рупцима или осудити на смрт, дајући знак спуштањем палца на доле, а стиснувши остале прсте у песницу. Погинуле или смртно рањене гладиаторе одвлачили су на нарочито за то одређено место, т. зв. *spoliarium*, где би им отпасали оружје и спрему и где би дотукли оне који успут још нису били издахнули.

Тако свесна развијеност убиства и клања у забавне сврхе показује колики је морални јаз, који одваја римску заједницу од нашег савременог друштва. Свакако да се и данас још догађају нечувене свирепости и гажења основног људског достојанства. Али, ипак се та насиља бар изрично не одобравају законом и не пролазе без осуде и гнушања. А у Риму све до Сенекина доба (т. ј. до првог века после Христа) нико није јавно устао против установе гадиаторских борби. У оно доба савест човечанства била је још слабија и још неувиђавнија него данас. Тек хришћанство ће пробудити и ојачати ту савест. Исусов дух устаће као жесток противник ових свирепих призора и ропства у позније доба римске државе, па ће упоредо са ширењем хришћанства постепено нестати и та два зла.

ГЛАВА XXVII.

ОД ТИБЕРИЈА ДО РИМСКОГ БОЖАНСКОГ ЦАРА.

1. Вештина варања простог човека. — 2. Финансиско уређење римске државе. — 3. Последњи дани републиканске владавине. — 4. Доба војсковођа-пустолова. — 5. Крај републике. — 6. Почетак принципата. — 7. Зашто је оманула римска република.

1.

Већ смо у два маха назвали римску заједницу која је сама собом управљала, препотопским видом »савремене« демократске просвећене државе, па бисмо се сад још једном вратили на то упоређење. По свољним облицима постоји чудна сличност једног и другог, тојест између првог великог и примитивног покушаја с једне и облика у којима су се појављивале такве заједнице с друге стране. А по духу постоји дубока разлика. Политика и друштвени живот Рима, нарочито у времену од разорења Картагине па до појаве Цезара и цесарства, у главном су слични данашњем политичком и друштвеном животу у Сједињеним Америчким Државама или у Британској Краљевини. Ту сличност још подвлачи употреба израза као што су »сенат«, »демократија«, »пролетаријат« и др. Ти изрази се употребљују данас колико и тада, али често немају исто значење, које су имали у старом Риму. У римској држави је све то било неразвијено, грубље и незграпније. У Риму је било сразмерно мало општег знања и заједничких појмова. Тамо су тек у првом веку после Христа почели да читају Аристотелова дела. Фереро додуше тврди да је Цезар знао за Аристотелову »Политику« и да је сањао о »перикловском Риму«. У том погледу мислимо да ни тај историчар није могао одолети опасној дражи да измишља и приказује како би волео да је било.

Већ смо указали на разлику између римских и савремених прилика. Та разлика испољава се поглавито у томе што Рим још није имао штампе, што није било народне просвете и што није било продрло представничко начело у погледу састава народне скупштине. Није ни наш данашњи свет још коначно решио проблем правог народног представништва. Ни он још није створио тела, која би збиља могла истински, неизвештачено и у скупном изразу њену да испоље народну вољу. Наши садањи избори добрим делом су још мудро смишљено варање појединог бирача, који је на милост и неми-

лост предан страначким организацијама. Његово слободно право гласа ограничава се на могућност да од двојице политичких брбљаваца изабере оног који му је мање одвратан. При свем том глас данашњег бирача, упоређен са гласом обичног римског грађанина, ипак представља оруђе од утицаја.

Већина историчара који обрађују ово раздобље римске историје, говоре о некој »народној странци«, о »праву народног гласа« и т. д., као да су ти појмови у оно време имали данашње значење. Римски сенатори и остали политичари били су се и онако постарали да спрече појаву таквих појмова. Ови данашњи изрази могу увелике довести у забуну, ако тачно не определите њихово значење у сваком случају.

Већ смо описали начин састајања римских народних скупштина. Међутим, само то незграпно сабијање народа у поједине торове још нам не пружа довољно јасну слику самовоље и пристраности, која је владала при образовању појединих изборних тела у Риму. Кадгод су у Италији новим грађанима давали право гласа, то су на најпрепреденији начин »паковали«, размештали и разгруписавали, како би нове бираче разделили у што мањи или према потреби опет у што већи број старих постојећих тридесет *tribus-a*, а по могућству и да из њих образују још по неколико нових *tribus-a*. Гласање се вршило по *tribus-има*. Ако би са једне стране све нове бираче уврстили све у један једини *tribus* или у ограничен број дотадањих или новостворених *tribus-a*, њихови гласови би, без обзира на њихов број, дошли до израза само при одређивању заједничког гласа тог једног или неколицине *tribus-a*. Ако би, пак, нове бираче распоредили на одвећ много разних *tribus-a*, њини гласови тешко да су могли били од неког утицаја и у једном од тих *tribus-a*. Према томе, овде се пружало плодно поље раду за све »политичаре«, који су се разумевали у свом послу. По потреби се овом »трибунском скупштином« могло тако *руковати*, да је исход гласања дао израза нечем сасвим супротном правој народној вољи. Раније смо указали да је великој већини гласача широм Италије већ и због саме удаљености њихова места становања од Рима пропадала употреба права гласа. Некако у средини доба ратова са Картагином било је око 300.000 пуноправних римских грађана; око године 100. пре Христа било их је већ преко 900.000. У ствари, на општенародном збору гласало је свега неколико хиљада људи делом врло сумњиве умне и моралне вредности који су били из самог Рима и његове најближе околине. А ти римски бирачи су били тако организовани да у поређењу са тим изборни начини њујоршке котерије »Тамани« морају изгледати као честит и безазлен »посао«. Они су се скупљали у неке клубове, т. зв. *collegia sodalicia*, којима би се обично давала нека према споља привлачна, верска боја. Човек који је желео да постане политичар, ишао је прво римским зеленашима, па је онда, са новцем добивеним од зеленаша, морао да ступи у ове клубове. Ако би због важности каква предмета бирачи из унутрашњости збиља и нагрнули у већем броју у Рим, лако је било у последњем часу одложити гласање под изговором да су аугури нашли неповољне предзнаке. Ако би ти грађани из унутрашњости дошли ненаоружани, лако их је било застрашити. Ако би пак дошли наоружани, дигла би се против њих вика, да се спрема превратт против републике, па се по потреби не би зазирало ни од самог покоља.

Нема никакве сумње о томе да је цела римска држава још читавих сто година по разорењу Картагине живела у страху, незадовољству и општем осећању нелагодности. Неколицина људи се било грдно обогатило, док су народ, на начин који он није могао схватити, притискивали дугови и изненадна обарања цена. Није било средства да се пронађе корен општем незадовољству, да се јасно истакне у чему су му узроци. Изгледа да уопште није ни покушавано да се од општенародног збора направи јавна установа, збиља способна за рад и свесна свог смера. Па, ипак, под овим површ-

ним појавама јавног живота борио се за слободу оковани џин: воља и мишљење народа. Напори тога џина по каткад би извојевали политичке тековине без стварне вредности, а каткад су опет доводили до насиља. Докле год се не би прибегавало сили, сенатори и финансијери држали би се своје кобне политике. Владајуће странке или котерије напуштале би привремено ту своју непоштену политику и повели би мало рачуна и о општем добру само у часовима кад би их јако застрашили. У оним данима народна воља није могла продрети у скупштинама, већ једино путем штрајка или буне, оправданих и потребних средстава, којих се лаћају преварени или подјармљени народи. Та ми смо и у само наше доба доживели у Великој Британији опадање угледа парламентарне владе и наклоност ка неуставним начинима, а све то у овом случају због несретних прохтева политичара да самовољно злоупотребљују изборну машину све док народно негодовање не пређе у насиље.

При сваком покушају преврата незадовољно становништво не може без вођа. Историја последњег века републиканске владавине у Риму је историја самих вођа револуција и противреволуција. Већина вођа револуција били су безобзирни пустолови, који су користили општу невољу и незадовољство, да би сами испливали на површину. Многи историчари оног доба веома су наклоњени пристраности, па им је тон или одлучно аристократски или исто тако одлучно демократски. У ствари, проучавајући замршене спорове испреплетане многим сплеткама, не можете наћи ни у једном ни у другом табору узвишених смерова и чистих руку. Сенатори и богати витезови *(equites)* били су људи ниски и грамзиви, надмени и непријатељски расположени према сиротињи. Сам народ је био непросвећен, непостојан у расположењима и у најмању руку исто толико грамзив. У сравњењу са свим осталим једино нам Сципиони изгледају као група људи збиља племенитих погледа. Код неких истакнутих људи оног доба, на пример, код Тиберија Граха, у најмању је руку допуштена сумња у чистину руководних побуда. Сви остали могу нам послужити једино као доказ у коликој мери поједини људи могу бити лукави и подмукли, колико препредени и вешти у току појединих спорова, колико неисцрпни у измишљању повода за све и свашта, а нарочито у коликој мери могу бити без трага мудрости и величине душе. И дан данји светска историја још увек чека на час кад ће већ једном моћи да говори о људском достојанству.

2.

Било је још нешто што је приликама у старом Риму, мада само у главним цртама, давало толико сличности са нашим данашњим приликама, и по чему се Рим јасно разликовао од свих дотадањих политичких поредака, а то је било уређење новчаних и кредитних прилика. Новац је у оно време био тековина тек неколико векова. Његова потреба је узела велика маха. Новац се јављао као средство које је оживљавало трговину и предузимачки дух, а које је изазвало замашних промена у привредном животу. У републиканском Риму су финансије и љубав према новцу почели да играју улогу, која је увелике била слична њиховој улози у наше доба.

Још док смо говорили о Херодоту, напоменули смо да је прва последица појаве новца била у томе што је већи број људи који без њега не би могао доћи до тога, успео да себи обезбеди и више слободе кретања и више слободна времена. У томе и лежи нарочита вредност новца за човечанство. Ако се човеку који ради плаћа у производима, он је у погледу уживања своје награде исто толико везан, колико је везан и у погледу свог рада. Ако ли дође до новца, он њиме може да бира међу силним мноштвом куповних предмета. Може свој новац да троши на јело и пиће, може га поклонити неком храму, може себи за тај новац узети учитеља или причувати га да му се нађе у какву непредвиђену случају. Добра страна новца је

у ничим неограниченој могућности његове употребе. Међутим, шта је та слобода што је новац пружа сиромаху, у сравњењу са могућностима које он отвара богаташу? Од појаве новца богаташ више није безусловно везан за своје огњиште, за своју кућу, за своју земљу. Појављује се дотле и неслућена лакота за промену места и врсте поседа. Ове олакшице у погледу слободе кретања богатства почеле су утицати на привредни живот римског и јелинизованог света почевши од трећег и другог века пре Христа. Људи стадоше куповати земљу, не да би је обрађивали, него просто да би је препродавали и зарађивали на њој. Узимао се новац на зајам, да би се могло куповати. Појавише се, дакле, први почеци прометања или шпекулације. Неоспорно је да су у Вавилону већ око године 1000. пре Христа постојале банке. Међутим, те банке су давале позајмице у роби и неисковану металу на много умеренијој и ограниченијој основици но што данашње банке врше своју поверилачку улогу. Стари свет је био свет примитивне привреде и трампе, стога су се у њему ствари развијале спорије, али и сигурније. Недогледна кинеска држава скоро све до самих наших дана одржала је такве привредне односе.

Велики градови предримског доба, па међу њима и Коринт, Картагина и Сиракуза, били су средишта трговине и заната. Рим никад није успео да окупи велике гомиле индустријалисаног становништва, а његова стоваришта робе никад се не могаху мерити са александриским. Мало пристаниште у Остији било је за све време римске државе потпуно довољно за месне потребе града Рима. Рим је био у првом реду политичко и финансиско средиште, па је, као такав, бар у погледу овог другог својства, представљао нешто ново. Наплаћивао је на све стране данке и иначе је гутао добитке друге врсте, а да у замену за њих није био уложио ни приближан рад. Промет пристаништа у Остији сводио се поглавито на истоваривање жита са Сицилије и разноврсног ратног плена из свих крајева света.

По разорењу Картагине римску машту су успаљивале дотле и несањане могућности на финансиском пољу. Као и многи други проналасци, новац је својом појавом био некако изненадио човечанство. Људи су се морали трудити — па донекле морају још и дан данји — да пронађу научно морално оправдање за новчану привреду. До каквих је закључака по катказ доводило лутање у том погледу, о томе нека сведоче Катонов живот и његови написи. Катон је у младости у име морала водио жестоку борбу против израбљивања других, а под старост је давао спретне савете о што савршенијем и плодоноснијем лихварству.

У овом нарочито занимљивом веку римске историје видимо како људи постављају себи питање: »А шта то би са нашим Римом?« Одговори ондашњих Римљана на то питање гласили су како који. Једни су се вајкали због опадања вере, други су оплакивали нестанак староримских врлина, трећи су свеколико зло приписивали »отрову грчког духа« и т. д. А за нас, који се на то питање враћамо, гледајући ствари из историске перспективе, сасвим је јасно шта се то догодило. Био је наишао новац и прокрчио пут новим могућностима. Новац је одвојио Римљане од родне груде. Сваки је гледао да награби што више новаца, а у тој јурњави за златом многи су западали у дугове. Тежње за све даљим ширењем римске државе пут истока поглавито се објашњавају ловом за благом накупљеним по ризницама и храмовима оних земаља. Нарочито је сталеж витезова *(equites)* издашно користио моћ новца. Сваки је гледао како ће се брже обогатити. Поседници стадоше остављати гајење жита и сточарства, узеше новаца на зајам, покуповаше доста робља и прешоше на виноградарство и гајење маслина, пошто су им ове гране пољопривреде доносиле већу зараду. Новац је за тадање искуство људи био нешто сасвим ново, а самовољно се отимао сваком сређивању промета њиме. Количине искованог новца у промету много су се колебале. Час га је било у изобиљу, час се опет осећала оскудица готовог новца. Људи су се

све вештије и вештије довијали да зараде што више новца, да га накупе, па да после изненадним избацивањем на тржиште нагомиланог злата изазову нагле скокове цена. Сразмерно незнатан број препредених људи неизмерно се обогатио. С друге стране су многи патрицији осиромашили и напустили и последње предрасуде, па се придружили немирном свету. Код средњег сталежа наилазили сте у оно доба на много великих нада и наклоности ка пустоловинама, али куд и камо још више на беду и разочарање. Гомилом која није имала нигде ничега, а чији је број растао све већма, овладало је неко неизвесно, безнадежно и збуњено осећање, као да су је на неки необјашњени начин преварили. Такво стање је вазда било главни предуслов за велике револуционарне покрете.

3

Први истакнути вођ, који је користио све јаче револуционарно превирање у народу, био је Тиберије Грах. Свакако је ово био још најчеститији човек тога раздобља римске историје, ако не рачунамо Сципиона Африканца Старијег. Испочетка је Тиберије Грах био умерен реформатор готово реакционарних наклоности. Радио је на томе да сталеж пољопривредних радника опет дође до властите земље. Искуствима стеченим у војсци за време службовања у Шпанији, а нарочито у времену по разорењу Картагине, дошао је до закључка да војничка предност римских легија опада. Каогод и толики политичари нашег доба, Тиберије Грах није схватио да је лакше пресадити човека са села у град, него ли наново привићи грађанина на скромни и напорним радом испуњени живот пољопривредника. Тиберије Грах је хтео да се поново ставе на снагу Лицинијеви закони, тојест бар оне њихове одредбе које су ограничавале рад робова и велепосед.

Ти Лицинијеви закони су непрестано потрзани, па стално опет заборављани. Тек пошто су у сенату велепоседници били устали против његова предлога, Тиберије Грах се обрати народу и удари у најжешћу борбу за увођење праве народне владе. Установио је одбор, којем је био задатак да испита правне основе поседа свих власника земље. Док је он радио на томе, одиграо се један од најчуднијих догађаја у светској историји: Атал, краљ богате земље Пергама у Малој Азији, умро је (године 133. пре Христа) и завештао је своју краљевину римском народу.

Тешко је разумети разлоге који су га руководили да учини овакво завештање. Природна последица овог и оваква завештања била је жестока свађа међу самим сенаторима с једне, а међу сенаторима и народом с друге стране око тога ко ће опљачкати ову новодобијену земљу. Јер, стварно, Атал је био том својом одлуком оставио рођену краљевину Римљанима на пљачкање. У Пергаму је било многих богатих трговаца досељених из Италије, а постојала је и јака странка богаташа-домородаца, који су имали много веза с Римом. Ти људи нису имали ништа против подчињавања римској владавини. Јосиф*) доказује да је слично расположење владало и код богаташа у Сирији, али да тамо ни краљ ни народ нису хтели ни да чују за такве жеље. Ако је завештање Пергама Риму већ само по себи и сувише необично, још је чудније што су се и други угледали на тај пример. Године 96. пре Христа оставио је Птоломеј Апион римском народу у наслеђе Киренајику у северној Африци, а године 81. пре Христа завештао је египатски краљ Александар II своју државу Римљанима. Овај последњи дар сенатори су одбили да приме. Не велимо да је превазилазно њине ненасите прохтеве за све новим земљама, него просто нису имали храбрости да га приме. Године 74. пре Христа краљ Никомед је уступио Риму Битинију. Нећемо се упуштати у појединости ових доцнијих чудних тестамената. Желимо само подвући да је Аталово завештање пружило Тиберију

*) Флавије Јосиф, јеврејски историчар.

Граху одличну прилику да оптужи богаташе са њине грамзивости и да тражи да Аталово благо припадне читавој народној заједници. Тражио је да се то благо употреби за набавку семена, пољопривредних справа и других потреба за нове насељенике.

Овај покрет убрзо се заплео у мреже римског изборног уређења. У свима земљама у којима није било једноставног и правичног изборног уређења, у свима временима народни покрети су морали запасти у разне уставноправне замке, па силом околности одвести и до крвопролића. Ако је хтео извести до краја своје намере, Тиберије Грах је морао остати на положају народног трибуна. Закон је прописивао да нико двапут узастопце не може бити изабран на тај положај. Тиберије Грах, међутим, пређе преко те одредбе и пристаде да га поново бирају. Наоружани сељаци дођоше у Рим да гласају за њега. Сада сенатори нададоше вику да Тиберије Грах ради на заснивању насилничке владавине, као што су учинили и онда кад су оно сатрли Мелија и Манлија. Пријатељи »реда и закона« свечано кренуше на Капитол, праћени руљом пришипетља и зависних људи, наоружаних моткама и тољагама. Овде је дошло до сукоба или тачније речено до покоља бунтовника. Побијено је око три стотине душа; двојица сенатора претукоше Тиберија Граха комаћем неке разлупане клупе.

После тога сенатори покушаше као неку противреволуцију и протераше многе присталице Тиберија Граха. У народу је, међутим, владало толико врење да су се убрзо предомислили и обуставили те мере. Сципион Насика, један од сукриваца погибије Тиберија Граха, мада је био на положају првосвештеника те је дужношћу управљања јавном приношењу жртава боговима био везан за Рим, драговољно је отишао ван земље, само да би се избегао устанак.

Због оволиког огорчења у народу тражио је Сципион Африканац Млађи, да се право гласа прошири на целу Италију без разлике. Он је међутим убрзо напрасно умро, не могавши извести ову своју намеру.

Сад настаде сумњива слава Каја Граха, Тиберијева брата, о чијој замршеној »политици« још дан данји лупају главу историчари. Он је повисио пореске терете појединих покрајина, па се претпоставља да је тиме хтео раздражити нове капиталисте, т. ј. витезове *(»equites«)* против велепоседника, т. ј. против сенатора. Издао је витезовима под закуп пореске приходе новодобијених крајева у Азији, а, што је много горе, омогућио им је претежан утицај над неким посебним судовима за спречавање претераног исцрпљивања тих земаља. Приступио је огромним јавним радовима, у првом реду грађењу друмова, па су га оптужили да тиме иде за политичким смеровима. Затим је обновио предлог да се право римског грађанства прошири на свеколико становништво Италије. Наредио је, те су велике количине јевтиног жита раздељене римском грађанству. Не можемо се овде упуштати у нагађања о томе какве су биле праве намере Каја Граха, а камо ли да дамо оцену о томе човеку. Али, не може бити никакве сумње да је његова политика била непријатељски расположена према групама, утицајним у сенату. Године 121. пре Христа Кај Грах је убијен. Поред њега по римским улицама је тада побијено на три хиљаде његових присталица. Одрубљену главу Каја Граха донели су у сенат, набодену на врх копља. Плутарх прича да су његову главу били уценили равном тежином злата. Да би направио што бољи посао, човек који му је одсекао главу био је насуо олова у лубању пре но што ће поднети главу на мерење.

И поред свега тога сенату није било дуго суђено да у миру ужива власт над државном имовином. Десет година после описаног крвавог догађаја, римски народ је опет дигао устанак.

Године 118. пре Христа ступио је на престо Нумидије, полуварварске краљевине, која се у северној Африци била развила на рушевинама просвећене картагинске силе, краљ Југурта, способан и окретан човек. Југурта је у

своје време служио у римској војсци у Шпанији, те је одлично познавао Римљане. Дошавши на престо, изазвао је својим држањем војно посредовање Рима. Али, том приликом Римљани се могоше уверити да је, под сенатом састављеним од крупних финансијера и велепоседника, њина војна сила представљала куд и камо мању вредност но што је имала у доба Сципиона Африканца Млађег.

»... Југурта је подмићивао људе које су били послали да мотре на њега, сенаторе којима је било поверено да гоне те несавесне људе, па и саме војсковође који су требали да предузму команду над трупама упућеним против њега.« *(Ferero.)*

4.

»*Pecunia non olet*« (»Новац нема мириса«) вели једна римска пословица. У овом случају то није било тачно. Кужни задах Југрутина новца ширио се све до самог Рима. У Риму настаде силно комешање, те је, ношен валом народног огорчења, године 107. пре Христа дошао на положај конзула Марије, способан војник пореклом из нижих слојева. Марије није покушавао да окрепи војску јачањем сељачког сталежа, како су то мислили чинити Граси. Као војник од заната, Марије је био пријатељ брзих мера, којима би се подигла походна вредност војске. Просто је регрутовао нове војнике из редова сиротиње — без обзира да ли су ти регрути били сељаци или грађани, добро их је плаћао, темељно их је обучио и године 106. пре Христа окончао је седмогодишњи рат са Југуртом, а самог Југурту је окована дотерао у Рим. Никоме у оно време није пала у очи чињеница да је Марије тиме био створио најамничку војску, коју није одржавала на окупу никаква друга спона осим плате. Више или мање законитим средствима, Марије је дуже времена задржао конзулску власт, а године 102. и 101. пре Христа спасао је државу од опасности да у њу провале Германи, који су преко Галије покушавали да продру у Италију. Марије је над њима извојевао две победе, од којих једну већ на самом италиском земљишту. Величали су га као спасиоца земље, као новог Камила.

Међутим, са обзиром на тадање друштвене прилике у Риму, то упоређивање са Камилом било је права иронија. Док је плодове увећане државне моћи у иноземству и Маријевом заслугом појачане вредности војске уживао сенат, суморно, пола несвесно незадовољство пука и надаље је тражило пута и начина којим би избило на површину. Нови богаташи још су се све већма богатили, а сиротиња је западала у све већу беду. Последице оваква стања нису се до у бескрајност могле сузбијати простим политичким смицалицама. Народне масе у Италији још једнако нису имале право гласа. Убише двојицу крајњих демократских народних првака, Сатурнина и Глауција, али овом приликом не поможе римским сенаторима ово њихово опробано средство за умирење народа. Године 92. пре Христа лажно и на провидан начин оптужен је за корупцију Рутилије Руф, службеник аристократског порекла, који је био покушао да сузбије поједине крупне финансијере у бездушном исцрпљивању Мале Азије. Године 91. пре Христа убијен је Ливије Друз, новоизабрани народни трибун, који је за добро народа хтео да направи политички капитал од осуде Рутилија Руфа. И Ливије Друз је био поново покренуо питање да се свима становницима Италије без разлике да право пуноважних римских грађана, а осим тога је био предложио нов аграрни закон и поништење свих дугова. Ну, и поред свих тих насиља зеленаша, отимача земље и спекуланата у сенату, гладне и нестрпљиве гомиле и даље су се буниле. Убиство Ливија Друза била је последња кап у препуну чашу. Читава Италија планула је очајничким устанком.

Настадоше две године грозна грађанског рата, названог »социјалним« или »марсиским« ратом. Две идеје су се бориле о превласт, идеја Италије истински уједињене на равноправној основици и идеја одржања превласти римског сената. Назив »социјални« рат не треба бркати са појмом социјалне борбе у савременом значењу

речи. То је био рат између Рима и његових савезника у Италији *(»socii«:* савезници). »... Римски војсковођи, навикли на ратовање по насеобинама, крстарили су Италијом, немилосрдно су палили и пустошили сеоске поседе, разоравали градове, одводили собом људе, жене и децу, да би их по трговима јавно продавали као робље или као такво упућивали на рад по својим поседима.« *(Ferero.)*

Врховни команданти римских трупа били су Марије и један војсковођ аристократског порекла, Сула. Њих двојица су пре тога заједно ратовали у Африци и били су љути супарници. Ну, и поред тога што су бунтовници трпели пораз за поразом, и поред тога што су им огњишта пљачкана, ова двојица војсковођа никако нису успевали да окончају рат у корист Рима. Рат је коначно завршен, године 89. пре Христа, тек пошто је римски сенат пристао на извођење реформи. Устанак се у суштини смирио услед изјаве сената да »у начелу« усваја постављене захтеве, а чим су се бунтовници вратили кућама, опет су настале старе смицалице са гласањем, које смо већ описали у првом одељку ове главе.

Године 88. пре Христа, избиле су нове смутње. Отпочеле су личним трзавицама између Марија и Суле. Међутим, с обзиром на последице Маријеве војне реформе, којом је био створен нов тип легионара, борба се развила у другом виду. Ти легионари су били војници-најамници, бескућници, чији су једини интереси били плата и пљачка, а који су били истински одани војсковођама, само уколико би ови имали и успехе. Сулпиције, народни трибун, предложио је неколико закона по питању дугова. Конзули пак покушаше да избегну буру тиме што су објавили обуставу јавних послова. На ту меру, као и обично у таквим случајевима, одговорено је силом. Сулпицијеве присталице отераше конзуле са форума. Сад је настао речени нови преокрет, захваљујући промењеним приликама у римској војсци. Митридат, краљ Понта, јелинизованог црноморског прибрежја источно од Битиније, заратио је против Рима. Сулпиције је, поред осталог, предложио да се за врховног команданта војске, која ће се упутити против Митридата, постави Марије. На то је Сула, на челу војске, коју је био водио за све време »савезничког рата«, кренуо на Рим. Марије и Сулпиције побегоше, те је у граду завладао нов ред: отпочела је епоха узастопних војничких диктатура.

Овде не можемо у појединостима причати како је Сула сам себе поставио за врховног команданта војске, која ће кренути против Митридата, и са том војском пошао у Азију; како су по његову одласку у самом Риму одреди легионара, одани Марију, ограбили власт; како се Марије вратио у Италију и тамо извршио покољ међу својим политичким противницима, па како је, најзад, умро од неке грознице. Међутим, за време Маријеве насилничке владавине донесена је једна мера која је ипак знатно допринела ублажавању друштвених супротности. Та мера је била у томе што су три четвртине свеколиких неплаћених дугова оглашене поништеним. Исто тако ћемо овде само укратко, не упуштајући се ни у какве појединости, навести како је са Митридатом који је у Малој Азији био побио стотине хиљада досељених Италаца, Сула закључио мир, да би само што пре могао повести своје легије на Рим; како је, вративши се с војском у Италију, потукао Маријеве присталице у битци на колинској капији *(porta collina)*, ограбио власт и поништио све новине, што их је Марије био завео. Сула је успоставио ред и правни поредак, побивши или протеравши из земље преко пет хиљада људи. Опустошио је простране крајеве Италије, успоставио власт сената и поништио многе нове законе из времена Маријеве владавине, али није могао поново вратити на снагу оне три четвртине опроштених дугова. Постигавши све набројене успехе, Сула се, огађен политиком, а неизмерно богат, достојно повукао у приватни живот, одао се грозним пороцима и убрзо умро од неке одвратне болести, коју је био добио у

раскалашном животу, ако то није само клевета римске улице, која је тако говорила о свакоме ко је живео повучено.

После узајамних покоља и заплена имовине под Маријем и Сулом, политички живот Италије пре се био некако умртвио, притајао, него што се био истински смирио. Обим који смо одредили за ову историју не допушта да причамо о свим тим пустоловима великог стила који сад, у све већем наслону на легије, стадоше један за другим покушавати да приграбе диктатуру у Риму. Године 73. пре Христа страх и трепет завлада у целој Италији због устанка робова и гладијатора, којем је био на челу Спартак *(Spartacus)*, неки гладијатор, родом из Тесалије. Спартак је са седамдесет другова био умакао из неке »гладијаторске школе« у Капуи. Слични устанци били су се већ пре тога одиграли на Сицилији. Спартакова војска састојала се из шарене гомиле скупљене с коца с конопца, придошле са свих страна. Њу није везивала никаква општа мисао, осим заједничке жеље да умакне из Италије и докопа се својих кућа. При свем том, Спартак се читаве две године одржао у јужној Италији, па је неко време употребљавао као природну тврђаву кратер Везува, за који се у оно време мислило да је коначно угашен вулкан. Становници Италије, који су дотле по аренама толико уживали у борбама гладијатора, разуме се да нису ни најмање били очарани овим преокретом, видевши како се читава Италија претвара у огромну арену и како гладијаторски мачеви куцају на њихова властита врата. А пошто је Спартак коначно био побеђен, њихов страх се претворио у необуздано зверство. Преко шест хиљада заробљених »спартакиста« разапето је на крст. Путник, који је у оно време ишао Апијевим друмом, пролазио је многе миље поред све самих несрећних жртава које су, приковане на крст, полако и у најгорим мукама издисале.

Не можемо се овде дуже задржати у причању о Лукулу, који је продро у Понт, победио Митридата и, враћајући се са тог ратног похода, пренео у Европу оплемењену трешњу. А обим овог дела не допушта нам ни да изближе описујемо како је Помпеј Велики вешто преотео Лукулу славу задобивену овом победом у Јерменској. Као и Сула, Лукул се повукао у приватан живот, сав у раскоши и уживању. Па, ипак, Лукул је тај живот проводио некако отменије, па је и свршио лепше од Суле. Исто тако се нећемо губити у појединости о томе како се на западу прославио Јулије Цезар, освајајући Галију, побеђујући германска племена на Рајни и прелазећи Канал Ла Манш, да би извео казнени поход на Британију. За то време је стално растао утицај легија у Риму, а стално опадао значај сената и општенародног збора. У то време је одиграо истакнуту улогу и Марко Лициније Крас, у чијем животу налазимо извесне свирепе ироније, па мислимо да не смемо сасвим укратко прећи преко њега.

Овај Крас је био велик зеленаш и шпекулант. Био је тип тих нових римских витезова новца, толико сличних крупним ратним богаташима нашег доба. Прве темеље свом доцнијем неизмерном богатству поставио је накуповавши имања оних лица која је Сула прогнао. Своје прве војне подвиге извршио је у борби против спартакиста, са којима је изишао на крај тек после дуге и скупоцене војне, по цену, многих напора и силна новца. Затим пошто му је замашним зеленашким пословима било пошло за руком да добије команду над трупама на истоку, покушао је да надмаши славу Лукула, који је источно од Пергама и Битиније био продро у Понт, и славу Помпеја, који је коначно био опљачкао Јерменску.

Красови војни походи могу послужити као доказ са колико су незнањем Римљани у оно доба водили своје државне послове. Прешао је преко Еуфрата, очекујући да ће и у Персији наићи на какву јелинизовану краљевину, каква је, на пример, била понтска држава. Како смо међутим већ, напоменули, велики број скитачких народа, који су се били окупили на

Дунаву, у Русији, па све до средње Азије, беше се сручио натраг у крајеве међу Касписким Морем и Индом, којима је Александар у своје време донео јелинску образованост. Крас је сад као противнике затекао и Ските, лако покретљива племена коњаника, која је предводио неки владалац у мидијанској ношњи. А посебно скитско племе, на које је наишао, били су Парти. Могућно је да је у жилама ових Парта текла монголска крв помешана са ариском. Поход Краса одонуд Еуфрата за чудо је сличан походу Дарија одонуд Дунава. И овде видимо исто онакво споро и гломазно наступање пешадије против хитрих и лаких коњаника. А Красу је требало много више времена но што је у своје време требало Дарију, па да увиди потребу повлачења. При том су Парти били бољи стрелци од Скита са којима је ратовао Дарије. Изгледа да су имали неко оружје, које је било нешто више него обична стрела, некакав пројектил, чије је избацивање изазивало неки нарочит шум, а одликовао се и знатном пробојном снагом. Војна се окончала страховитим дводневним покољем, извршеним над римским легијама, већ изнемоглим од глади и жеђи, умора и врућине, а који је познат под именом битке код Каре (године 53. пре Христа). Посустали легионари вукли су се напред кроз песак, да нападну противника, који се стално повлачио, да би их после обишао и с бока или с леђа побио стрелама. Двадесет хиљада римских војника тада је побијено, док их је десет хиљада отерано у ропство у Иран.

Шта је било са Красом, тачно се не зна. Постоји, међутим, једна прича која тврди, ваљда да би задовољила наш морал, како га је задесила казна за његово лихварство. По тој причи Крас је жив пао шака Партима, а они су га убили, сасувши му у грло истопљено злато.

Красов пораз је од велика значаја за историју човечанства. Тај догађај нам казује, да су од Рајне до Еуфрата, а северно од Алпа, Дунава и Црног Мора, стално тумарала скитачка и полускитачка племена, која римска политика није успела умирити и просветити, нити римска војна сила просто покорити. Већ смо једном указали на мапу која нам показује како је друга вавилонска, халдејска држава била обухваћена и прикљештена мидијанском силом. Исто тако је и римска држава била обухваћена великим полукругом тих варварских народа. Никад Римљани нису били у стању да потисну ове народе, који су опасивали њихову државу, а још мање да их подчине својој власти. Монголска племена северне Азије, Хуни и сродне народности, који су, потиснути из Кине за владе династија Тши и Хан, сад почели продирати у правцу запада, нешто се мешајући са Партима, Скитима и Тевтонцима, а нешто терајући пред собом ове народе, били су у оно време још сасвим непознати Римљанима.

Римљанима није ни у које доба пошло за руком да прошире границе своје државе одонуд Месопотамије, а ни у самој Месопотамији њина власт никад није била на чврстим ногама. Пред крај републике нестало је оне њихове прилагодљивости којом су се и објашњавали њихови дотадањи успеси, а наместо те особине појавио се код њих некакав нетрпељив и грамзив »патриотизам«. Рим узе пљачкати и пустошити Малу Азију и Вавилонију, две земље које су му одлично могле послужити као станица за даље ширење у правцу Индије, као што је раније био опљачкао и порушио Картагину, те у њој изгубио своје главно упориште за ширење у Африци, и исто као што је разорењем Коринта сам себи био пресекао пут за продирање у унутрашњост Грчке. Под утицајем чињенице да су Римљани доцније романизирали Галију и јужну Британију, да су привредно подигли Шпанију, коју су пре тога били опустошили, поједини западноевропски писци и сувише лако прелазе преко чињенице да се на југу и истоку, у областима куд и камо пространијим од поменутих, савколики утицај Рима састојао у слабљењу куд и камо већих тековина јелинске образованости и у давању новог маха варварству.

5.

Римски политичари из првог века пре Христа још нису имали земљописних мапа Германије, Русије, Африке и средње Азије. Па и да је код њих било таквих карата, тешко да би они били у стању извући какву било корист од њина разгледања. Римљани никад нису знали за онај лепи нагон испитивача, који је некад руководио Хана и морепловца фараона Нехона да проплове дуж афричких обала.

Кад су у првом веку пре Христа изасланици кинеске династије Хан избили на источну обалу Касписког Мора, затекли су тамо једва још легендарне остатке једне давно ишчезле просвећености. Док је успомена на Александра Великог при свем том још живела у оним крајевима, о Риму тамошњи свет је знао само да је Помпеј продро до западне обале Касписког Мора и опет отишао, а да је Крас био потучен. У Риму су, уосталом, у оно време били и сувише заузети самим собом. Уколико римски грађанин није био сав испуњен тежњама за што бржим личним богаћењем и старањем за властиту безбедност, њега су занимале једино смицалице разних пустолова, који се сада сасвим отворено стадоше отимати о врховну власт.

Историчари су некако навикли да говоре са највећим страхопоштовањем о тим борбама. Нарочито Јулија Цезара представљају као неку најсветлију појаву у историји човечанства. Ако хладно и трезвено посматрате голе чињенице, долазите до закључка да такво величање Цезара ниуколико није оправдано. Чак ни сам Александар Велики није толико слављен и прилагођиван обожавању од стране читалаца који не мисле нити имају свога властитог мерила. Има историчара који седну па просто песничком маштом припишу истакнутијим историским личностима неку величанствену светску политику, мада зато немају довољно а можда и никаква ослонца у стварним чињеницама. Тако, на пример, причају како је Александар смерао да подчини себи Рим и Картагину и да коначно освоји Индију, а да га је једино прерана смрт

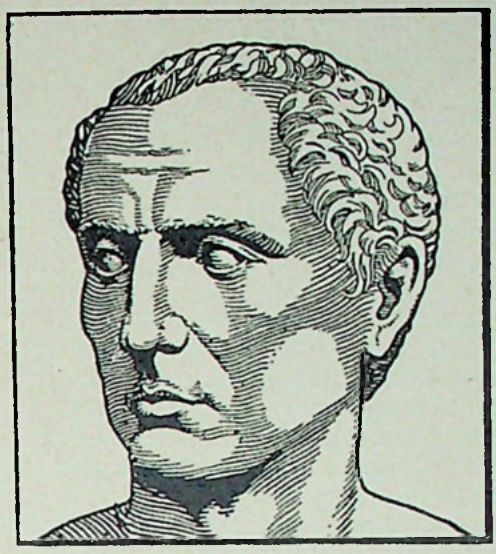

Јулије Цезар.
По попрсју у напуљском музеју.

омела у остварењу тога плана. Међутим, ми о њему поуздано знамо једино да је освојих персиску државу и да у току својих даљих похода никад није продирао много далеко одонуд граница те покорене велике државе. Даље знамо да је у времену када се тобоже носио реченим величанственим плановима, у ствари обављао неке грозне античке обичаје (довољно је сетити се његове жалости за љубимцем Хефестионом), а да му је иначе главно занимање било пијанчење, којим је сам себе постепено гурао у смрт. Исто тако се за Цезара тврди да је намеравао баш оно што би једино још и било у стању да спасе римску државу од пропасти, а то је коначно освајање и сређено просвећивање Европе све до Балтичког Мора и до Дњепра. Хтео је да пође на Германију, и то, како тврди Плутарх, огромно заобилазним путем кроз Партију и Скитију, т. ј. полазећи са обала Црнога Мора или Касписког Језера. У случају да је то истина, морали бисмо гледати како да доведемо у везу са тим мудрим планом чињеницу да је Цезар на врхунцу своје моћи био ћелав чичица који се подавао дражима и необузданим нагонима једне младићске љубави, па чињеницу да је већи део године проводио у Египту,

где је пировао и упуштао се у нежно ашиковање са египатском краљицом Клеопатром. Доцније је довео Клеопатру у Рим, где се увелике осећао њен утицај. Такве наклоности нам приказују Цезара пре као матора занесењака (било му је 54 године, кад је започео тај љубавни роман) него ли као једног од великана људског рода.

Овакво представљање Цезара као неког надчовека увелике је подупирало неко попрсје које се налази у напуљском музеју. Оно нам приказује лепо и умно лице, надасве племенита израза. Можда од тог попрсја и потиче предање да је Цезар већ као новорођенче имао ванредно крупну и лепу главу. Пре свега, међутим, нема никаква поуздана доказа о томе да поменуто попрсје збиља и представља Цезара. Сређена и свесна озбиљност тога лица тешко се може довести у склад са гласом необуздане страсности и раскалашности, који је целог живота пратио Цезара. Има уосталом других попрсја сасвим другог изгледа, за која се са много више веровности може претпоставити да представљају Цезара.

Да је Цезар у младости био лакомислен и развратник, о томе слабо да може бити неке сумње. За његов боравак у Битинији, куда је био умакао испред Суле, везан је читав низ саблазни. Друговао је са бедним Клодијем и са завереником Катилином, а у читаву његову политичком животу баш ништа не указује на то да је Цезар знао за какав виши смер но што су долазак на власт и лична слава. Нећемо овде покушати да пратимо Цезаров рад у свим појединостима. Мада је потицао из старе патрициске куће, Цезар је у политици постао великим љубимцем народа. Расипао је силне новце, западајући при том у грдне дугове, да би приређивао народне светковине најнеобузданије врсте. Устајао је против освештаног величања Суле, а славио је успомену Марија, коме је својом женидбом био постао неки сестрић. Неко време је сарађивао са Помпејем и Красом. Међутим, по Красовој смрти, Цезар и Помпеј дошли су у сукоб. Године 49. пре Христа обојица су се на челу својих легија (Цезар на западу, а Помпеј на истоку) сасвим отворено борили за превласт у римској држави. Цезар је са својим легијама противправно прешао преко реке Рубикона, који је представљао границу између делокруга његове власти и саме Италије. У битци код Фарзала у Тесалији (године 48. пре Христа) Помпеј би потучен, па затим и убијен за време бежања пут Египта. Тиме је Цезар приграбио власт, какву није био постигао ни сам Сула.

Године 46. пре Христа изабрали су Цезара за диктатора на десет година, а већ идуће, 45. године пре Христа, тај десетгодишњи избор проглашен је доживотним. Сад је, ето, Цезар био владалац, ако не наследни, а оно изабрани доживотни државни поглавар. Тиме су му биле створене неограничене могућности да много штошта учини за човечанство. А ми га не можемо оценити по другом него по начину којим је обављао своју диктаторску власт и по духу којим је била она задојена. Извео је извесне измене у погледу месне управе, а изгледа да се бавио и планом, који је почивао на потреби очигледној за сваког у оно доба, наиме планом обнове разорених поморских лука Коринта и Картагине. Разорење тих двају великих поморских средишта било се показало као тежак ударац за поморство на Средоземном Мору. Цезар се, ипак, више него свим тим занима Египтом уопште, а напосе Клеопатром. Као што је било и са Александром Великим, и Цезару као да је била завртела мозак идеја божанског краља. Та његова идеја је свакако налазила подстрека и у његову обожавању дражесне наследне божанске краљице Клеопатре. Овакво његово схватање власти, као основане искључиво на божанској милости, довело га је у сукоб са личним пријатељима, појаву какву смо већ били запазили и код Александра Великог. Међутим, док јелинизованом истоку указивање божанских почасти владару није било ни неразумљиво ни туђе, такви појмови засад су још увек били одвратни ариском духу Римља-

на, ма да је тај дух био већ доста помућен страним утицајима.

Један од највећих Цезарових ласкаваца био је Антоније, један од подчињених му команданата у битци код Фарзала. Плутарх описује како је Антоније приликом неких јавних свечаних игара покушао да наметне Цезару круну. Цезар је, с обзиром на очито негодовање, после кратка оклевања одбио круну, али је зато примио скиптар и престо од слонове кости, старе знаке власти некадањих староримских краљева. Приликом свечаних поворки *(ротра)* које су приређиване као увод у гладиаторске борбе, Цезарева слика ношена је ареном међу сликама богова, а у неком храму подигнут му је и кип са натписом »Непобедивом богу«. Шта више, одређени су нарочити свештеници за службу том новом божанству. Ово никако није доказ о величини ума, већ напротив представља симптом мегаломаније једног сасвим обична човека. Цезарево уживање у смешним спољним изразима његове сујете и у обожавању његове личности изгледа нам не само глупо, него чисто у нама самим изазива као неко осећање стида. Овакве наклоности никако се не могу сложити са представом о неком дивном и мудром надчовеку и преуређивачу света.

Најзад, Цезара је године 44. пре Христа убила група његових властитих присташа и присталица, којима је било досадило његово држање као владара по божанској милости. Напали су га у сенату и на двадесет и три места изболи камама. Издахнуо је пред подножјем кипа свога обореног супарника Помпеја Великог. Овај догађај сведочи о савршеном моралном паду римског сената. Брут, коловођ убица, хтеде се обратити искупљеном сенату. Видевши какав се заплет спрема, сенатори се разбегоше куд који. Скоро читав дан, Римљани нису знали какво држање да заузму према овом догађају. Убице су пролазиле римским улицама, показујући своје још крваво оружје. Нико није устао против њих, али им се прикључно само мален број грађана. Доцније се јавно мишљење окренуло против њих. Неколицина их је нападнуто у самим својим домовима, и Цезареве убице морадоше се посакривати или утећи из Рима, да би спасли главу.

6.

Од тога часа даљи развој ствари свима околностима нагло је кренуо пут монархије. Још тринаест година трајала је борба о превласт између појединих личности. Изгледа да је у оно доба свега један једини човек био испуњен узвишенијим мислима и не сасвим себичним частољубљем. Тај човек је био Цицерон. Марко Тулије Цицерон био је пореклом из нижег сталежа, али је својим беседничким даром и својим књижевним радом успео да задобије веома видно место у сенату. Мада се код њега донекле запажао утицај Демостенова начина погрда, у Цицерону ипак морамо гледати племенит лик, дирљив у његовој безуспешној борби за узвишене идеале народне владавине усред тога већ коначно изрођеног, ниског и кукавичког сената. Цицеронови написи сведоци су брижљива рада и достојанствености, а сачувана његова писма и говори приказују нам га као једну од најизразитијих личности онога доба. Цицерон је прогнан, а године 43. пре Христа, годину дана по погибији Јулија Цезара, најзад и убијен. Његова одрубљена глава и његове одсечене руке јавно су изложене у форуму. Октавиан, који је доцније постао римски цар, изгледа да се много био заузео да спасе Цицерона. Бар то једно убиство не пада на његову душу.

Овде се нећемо дангубно упуштати у излагања свега сложеног сплета савеза и издајстава, којим је најзад успео да се докопа престола Октавиан, посинак и наследник Јулија Цезара. Судбина водећих људи оног доба везана је за судбину Клеопатре.

По Цезаревој погибији, Клеопатра је била привезала за се лако упаљивог и сујетног Антонија. Био је млађи од Цезара, а по својој прилици још из раније добар познаник Клеопатрин. За неко време су Октавиан, Антоније

и Лепид били поделили међу собом власт над римским светом, онако исто као што су га били поделили Цезар и Помпеј пред свој коначни и одлучни сукоб. Октавиан је завладао снажнијим и грубљим западом, те је већ самим тим учврстио своју власт. Антоније доби раскошнији исток и — Клеопатру. Лепиду су дали оно што је преостало: негдашњу картагинску област Африке. Лепид изгледа да је био добар човек племенитих намера, који је много више радио на обнови Картагине него ли на свом личном богаћењу и на задовољењу своје личне сујете. Антоније се подавао оним истим појмовима власти по божанској милости који су се већ били показали опасним за умну равнотежу и самог Цезара. У друштву са Клеопатром живео је животом љубави и уживања, као у неком сну чулне славе, све док Октавиан није нашао да је дошло време да се пречисти са та два... египатска божанства.

Године 32. пре Христа Октавиан је склонио сенат да смени Антонија са положаја врховног команданта источних покрајина, па је убрзо и сам одмах кренуо да га нападне. Дошло је до велике поморске битке код Акција (године 31. пре Христа), у којој је Октавиан победио, захваљујући томе што је Клеопатра изненада побегла из борбе са шездесет својих ратних бродова. Немогућно нам је проценити да ли је по среди била издаја или просто ћуд једне лепе жене. Одступање Клеопатриних бродова изазвало је безнадежну забуну на Антонијевој флоти. Та забуна је достигла врхунац кад је и сам Антоније, тај узор добра љубавника, побегао као без главе. И не извештавајући своје подчињене команданте, он је на некој брзој галији појурио за Клеопатром. Оставио је своје морнаре да се боре и гину како знају и умеју. Неко време не хтедоше никако ни поверовати да је Антоније збиља побегао. Плутарх нам уз подругљиве досетке прича како је Антоније сустигао Клеопатру и помирио се са њом.

Октавиан је полако притезао мрежу одо својих супарника. Није искључено да је постојао неки потајни споразум међу Октавианом и Клеопатром, каогод што је могућно да је у Цезарево доба постојао такав споразум међу Клеопатром и Антонијем. Сада, у последњем чину своје неславне трагедије, Антоније је одиграо наизменично улогу верна љубавника и улогу тужна јунака, кога је напустила ратна срећа. Једно време опет је подражавао цинику Тимону, приказујући се као човек у кога је нестало и последње вере у човечанство. По нашем мишљењу, на такву позу су имали много веће право они јадни морнари, срамно напуштени код Акција. Најзад је Октавиан својом војском опсео Александрију, где су се налазили Антоније и Клеопатра. Опсађени су вршили неколико испада и на махове су постизавали незнатније месне успехе. Затим је Антоније изазвао Октавиана на двобој, нудећи му да њих двојица лично са мачем у руци расправе свој спор. Међутим, кад му донеше неистинску вест да је Клеопатра тобоже извршила самоубиство, овај романтични љубавник сјури себи мач у груди. А то је учинио толико неспретно да је тек после неког времена подлегао рани. Пренеше га до Клеопатре, те је издахнуо у њену присуству (године 30. пре Христа).

Плутарх, описујући Антонија, а знатним делом на основу казивања људи који су га лично познавали или који су га бар били видели, приказује га као некакву јуначку појаву. Чак га упоређују са полубогом Херкулом, од кога је уосталом Антоније по свом тврђењу и водио порекло, али га упоређују и са индиским Бахом. У том погледу нам описују један колико одвратан, толико карактеристичан призор, који се једном приликом одиграо усред седнице сената, када је Антоније покушао да узме реч, па га је снашао један од најгаднијих и најунижавајућих знакова пијанства.

Клеопатра се неко време још никако није могла решити да се растане са животом. Можда се надала да ће и Октавиан уживати у истој улози богокраља, која је била толико омилела Јулију Цезару и Антонију. При-

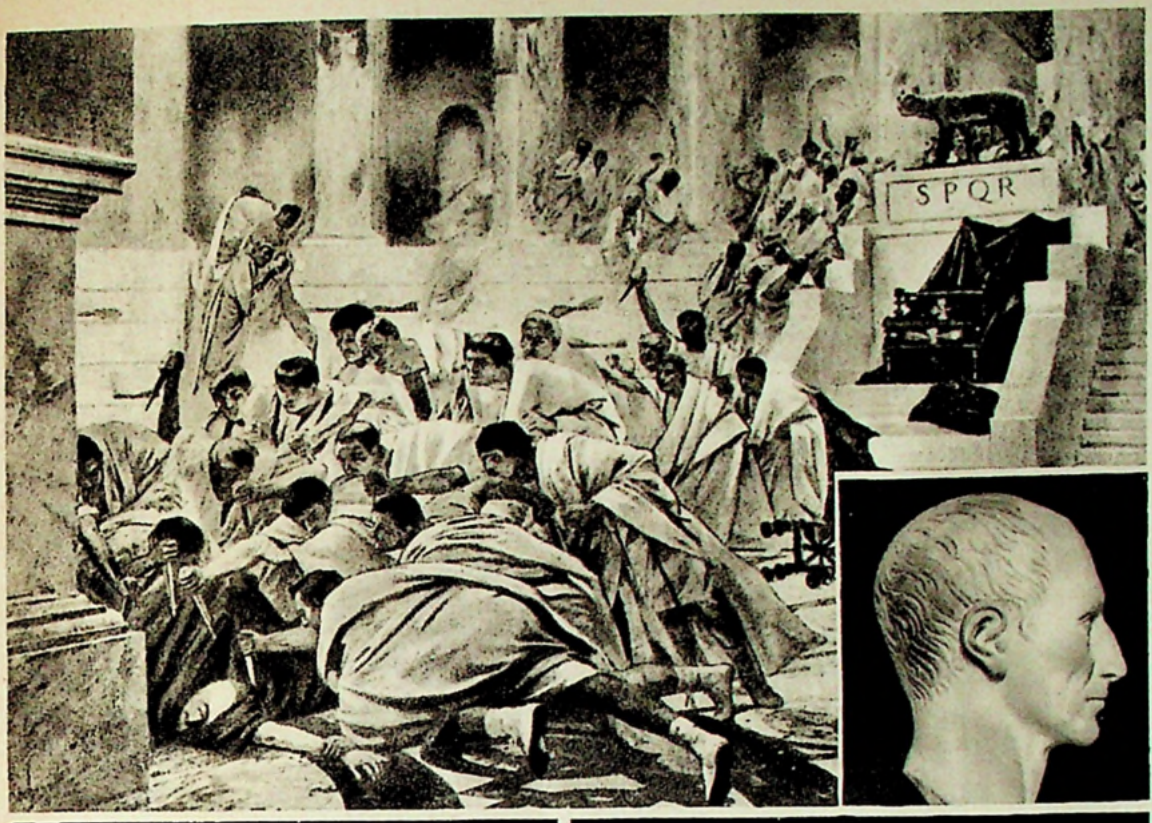



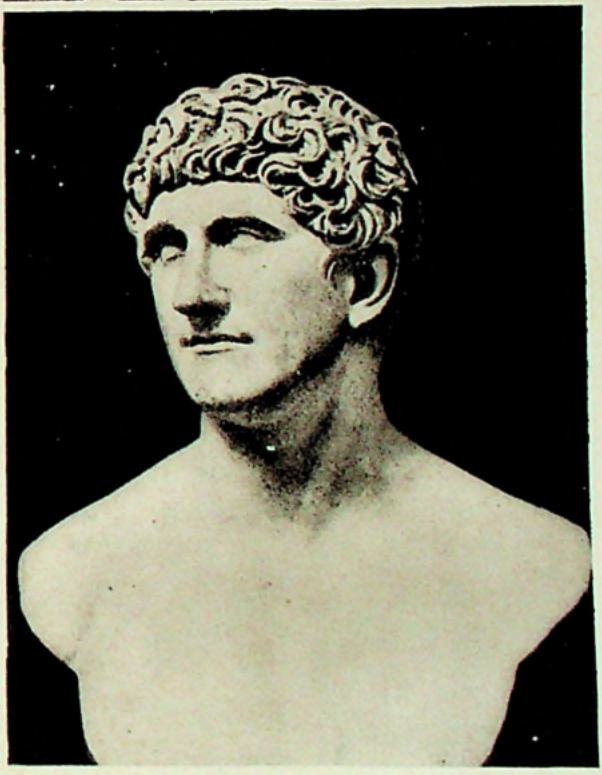

Убиство Јулија Цезара. Цезар је убијен у сенату, о Мартовским Идама (15. марта) 44. год. пре Христа. Издахнуо је под самим кипом Помпеја Великог, свог обореног супарника. — *Јулије Цезар.* Глава попрсја која се налази у Британском Музеју, а за коју се мисли да представља Јулија Цезара. — *Хашибал.* Попрсје картагинског војсковођа. Налази се у Народном Музеју у Напуљу. — *Марко Антоније.* Попрсје римског тријумвира. Налази се у Ватикану, у Риму.

ликом једног свог разговора са Октавианом, Клеопатра је, једва нешто мало одевена, одглумила улогу очајне и трагичне лепотице. Пошто се уверила да Октавиан нема много разумевања за замисао божанства и да га у његову старању о њену здрављу поглавито руководи жеља да је покаже народу приликом своје тријумфалне поворке кроз римске улице, Клеопатра је извршила самоубиство. Њени људи су у корпи пуној смокава намењених краљици прокријумчарили кроз кордон римских стражара змију отровницу, од чијег је уједа Клеопатра умрла.

Изледа да код Октавиана није било ни трага оне Цезареве и Антонијеве тежње за богоравном моћи. Октавиан нити је желео бити божанством, нити је био романтичан човек; био је просто човек, и то човек даровитији и ширих погледа од свих осталих главних личности у овом последњем чину трагедије римске републике. Ако се узму у обзир све околности, мора се доћи до закључка да строго узевши Рим оних дана и није могао наћи бољег владара од њега.

»...Својевољно је умањио обим ванредне врховне власти, коју је држао од године 43. пре Христа, па је, по својим властитим речима, »ставио републику под надзор сената и римског народа«. Још једном је покренут стари уставни апарат: сенат, општенародни збор и поједини високи државни службеници поново су почели вршити своје редовне задатке, а Октавиан је слављен као »обновитељ општег благостања, првоборац за народну слободу«. Није било лако одредити место у ускрслој републици њему, стварном господару свеколиког римског света. Да се он нешто стварно и потпуно одрекао власти, држава би се убрзо опет нашла у општем метежу. Морао је баш у корист мира и реда задржати у рукама бар битни део своје власти. А тако је и учинио. Заснована је владарска власт у једном виду који нема равна у историји. Питање проглашења краљем уопште није ни покретано, а звање диктатора одбио је сам Октавиан. Уопште, за њега нису створили ни ново звање, ни нову титулу. Као год што су их били дали већ толиким римским грађанима пре њега, сенат и народ римски поверили су Октавиану старим, прописаним уставним путем извесну знатну власт. Тако је он заузео своје место поред осталих великодостојника републике. Једино што је сенат, да би ипак на неки начин обележио Октавианов положај као највећег службеника у држави, решио да му подари надимак »*augustus*« (»узвишени«). У свакодневном општењу остовљаван је титулом »*princeps*«*-а*, обичним изразом учтивости и раније увелике употребљаваним у римској републици, а којим се у овом случају желело означити само његово првенство пред осталим римским грађанима. Тиме је привидно био испуњен идеал уставног председника слободне републике, који је Цицерон био истакао у своме напису »*De re publica*«, али тек, као што рекосмо, само привидно. Стварно су добијена нарочита овлашћена враћала Октавиану достојанство самодршца, чега се био одрекао, те је власт »*princeps*«*-а* била већа него ли власт успостављене републике.

7.

Тако је римска република свршила са »*princeps*«*-ом*, то јест са владарем, те се претрпео слом прве заједнице која би управљала сама собом, а која би обухватала више него ли само какав град или какво племе.

Разлог овом неуспеху треба тражити у томе што није било слоге. У првим временима римски грађани, како патрицији тако и плебејци, још су и имали извесних предања о правичности и поштењу, осећали су се везани заједничким правним уређењем и веровали су у равноправност свих грађана пред законом. Ова мера и поузданост правног поретка и правне сигурности трајала је скоро до у само прво столеће пре Христа. Међутим, непредвиђена појава новчаног уређења и његов нагли развитак, искушења и размирице, до којих су доводили завојевачки прохтеви за влашћу, а уз

то и конфузни систем гласања слабили су и расплињавали то уверење. Беху омогућене старе подвале, вешто скривене под велом нових облика, те је настало стање, у којем су људи бивали лојални грађани само речју, а не и духом. Спона, која је везивала римске грађане у једну целину, вазда је била пре моралне него верске природе. Њихова вера оснивала се на приношењу жртава и на разним празноверицама. Потпуно су јој биле туђе велике замисли о какву божанском вољу и о какву светом задатку, какве је била развила јеврејска вера. А пошто је, услед поменутих новина, идеја грађанства сваким даном бивала све слабија и јаловија, временом је уопште потпуно нестало оне унутарње праве слоге. Сваки појединац је све већма био склон да чини само и једино оно што је њему лично било по вољи, а без икаква обзира по целину.

Под таквим околностима морало се бирати између метежа и повратка монархији, т. ј. постављања изабраног владара, чија би воља одржала на окупу римску заједницу. Разуме се да је за такву одлуку вазда везана и нада да ће тај изабрани владар као неким чудом одједном престати да буде обичан људски створ, да ће узвишеније и племенитије мислити и осећати него ли икоји државник. А та нада, разуме се, редовно се јаловила. У кратком прегледу римских царева, који су се један за другим рељали на престолу, утврдићемо кога су обима била та разочарања уколико се тиче Рима. Напослетку ћемо наићи на једног цара, чија је владавина била више стваралачка од рада свих његових предходника, на Константина Великога. Цар Константин је увидео да његова владарска моћ сама за себе није довољна да духовно одржи на окупу његово царство. С тога је користио идеје, организацију и науку једне од нових вероисповести заступљених у његову царству, да би људима у својој држави пружио нешто што им је било од толике преке потребе: заједничку духовну везу.

Појавом Јулија Цезара, просвећени свет Европе и западне Азије враћа се монархији. Од тада, у току идућих осамнаест векова, покушавали су да монархијом, којој је убрзо притекла у помоћ и организација хришћанства, остваре идеалне смерове мира, права и благостања, да створе одређен светски поредак. Затим почеше скоро сасвим на пречац да се враћају идеји републике, прво у једној земљи, па убрзо затим и у другој. Уз помоћ нових сила, какве су штампарска вештина уопште и новине напосе, систематско васпитање народа, као и уз потпору извесних појмова одомаћених у целом свету, а који већ кроз наштаје делују на човечанство верском силином, у последње време као да се пришло доста близу смеру стварања републиканске светске државе и заједничке правне основице за привредни живот целог света. Такав су покушај Римљани и сувише рано предузели, те, због тога, са њим претрпели свршен неуспех.

Сад већ увелике почињемо увиђати да су за остварење такве тековине потребни извесни предуслови, какве Римљанин из прехришћанског доба уопште не би сматрао могућним. Уосталом и дан дањи свакако да остварење тих предуслова изгледа колико трновит и тежак, толико и неизвестан подухват. Па, ипак, треба се помирити с мишљу да је неопходно нужно поћи тим путем, из простог разлога што је то једини пут од којег се може очекивати да ће одвести добру, поштовању самог себе и уопште одржању људског рода. Први од тих предуслова је потреба да се сви људи надахну заједничком политичком идејом, да та идеја овлада сваким појединцем, и да му послужи као звезда водиља при вршењу његових дужности. У најранијим данима Рима, док се држава састојала још из незнатна, лако прегледна земљишта од педесет квадратних километара, деца су у властитој кући, из оног што су видели и чули о политичком животу својих родитеља, без тешкоћа сазнавала све што им је било потребно да знају о политици своје отаџбине. У већој земљи, каква је римска држава већ била још и пре рата са Пиром, тре-

бало је завести редовну наставу о историји, о правним основицама и о значају државе за сваког појединог грађанина, ако се желело одржати морално јединство нације. Међутим, о тој потреби никад није вођено рачуна. Никад није ниуколико покушана таква настава. А и да су чинили какав покушај у том смислу, показало би се да је настава у оно доба била неизведива. Уопште, није било потребног знања, а уз то није било сталежа из којег би се могли узимати потребни учитељи. У оно време нису још ни имали никаквих представа о каквој сређеној моралној и умној обуци, какву је убрзо затим пружио наставни начин хришћанства са својим »вјерују«, својим катихизисом, својим проповедима и својим сређеним доказима.

Уз то смо данас начисто са чињеницом да опште васпитање такве врсте представља само камен темељац за здраву републиканску државу. Осим тог општег васпитања потребно је још обилно, брзо и истинито обавештавање становништва о догађајима у држави, као и могућност јавног, искреног и слободног претресања о свим питањима дана. Мада и дан данји наша штампа, наши новинари и политичари тек слабо и недовољно одговарају тим захтевима, ипак се у том правцу бар нешто ради, те имамо права надати се да ће у том погледу бити све боље и боље. У римској држави нису чињени ни најмањи покушаји у том правцу. Римски грађанин сазнавао је за политичке догађаје само путем гласова који су кружили, или овде онде из уста каква говорника. Стојао би на форуму, притешњен светом, те је само нејасно, из даљине, слушао говорника. Без сумње да је такав просечан римски грађанин у већини случајева имао сасвим наопако мишљење о предмету за који је требало да гласа.

А што се тиче чудовишне безначајности римског реда гласања са гледишта праве народне воље, већ смо у своје време опширно проговорили.

Показавши се неспособни да савладају те препреке и да дођу до здраве и радне праве народне владе, Римљани се нагонски вратише монархији. Ну, тада у Риму нису установили монархију доцнијег европског типа, наследну монархију. Положај, служба и надлежност »*princeps*«-а увелике личе на данашњу власт америчког председника републике у ратно доба. Међутим, »*princeps*« није био биран само на четири године као амерички председник, већ доживотно. Затим, римски државни поглавар је имао право постављања сенатора, уместо што би (као што је случај код америчког председника) његова власт била ограничена уставним правима изабраног сената. Службу америчког представничког (доњег) дома вршио је у старом Риму општенародни збор, скупљен с коца с конопца. »*Princeps*« је уједно био и »*pontifex maximus*«, старешима свештеника, којима је била дужност приношење жртава боговима. Најзад се развио обичај да »*princeps*« још за живота именује свога наследника, и да као таква узима свога сина, усвојеника или иначе рођака, у кога је имао поверења и кога је он још за рана васпитао за положај који ће једног дана заузети. Само по себи било је нечувено што је оволика власт »*princeps*«-а давана без икаквих ограничења једном једином човеку. Ову моћ је још увећавало традиционално обожавање владара, појам, који је из Египта био завладао свеколиким јелинизованим истоком, а који се доласком сваког новог роба или досељеника из тих крајева све већма преносио и у Рим. Тако је сасвим поступно и неосетно и римским светом овладало схватање божанског цара, богоцара.

Ускоро је било остало само још нешто што је римског богоцара подсећало на то да је и он смртан човек. Богоцар је само дотле био сигуран на своме Олимпу, тојест на Палатинском Брегу у Риму, док су га његове легије сматрале својим омиљеним вођом. Стога су дуго владали само они цареви, који су стално одржавали на војном послу своје легије и са њима остајали у вези. Над царевом је главом висио као неки мач, који га је стално терао на све ново освајачко делање. Чим би који цар управљање државом оставио својим војсковођи-

ма, убрзо би му један од тих војсковођа преотео престо. У том односу свакако и треба тражити животни квас, главну силу покретачицу римског империализма. У још већој и чвршће сазданој кинеској империји нису биле потребне легије, те с тога тамо лени, развратни или младалачки лакомислени владари нису тако лако падали с власти као у Риму.

ГЛАВА XXVIII.

ЦАРЕВИ ЦАРУЈУ ОД МОРА ДО ВЕЛИКИХ РАВНИЦА СТАРОГ СВЕТА.

1. Кратко набрајање римских царева. — 2. Римска просвећеност на врхунцу. — 3. Ограничења римског духа. — 4. Велике равнице оживљују. — 5. Слом западног (правог римског) царства. — 6. Источно (обновљено јелинско) царство.

1.

Захваљујући својим патриотским предрасудама, западњачки књижевници су склони да прецењују организације просветилачког рада и безбедности апсолутне монархије, која се почела развијати у Риму, пошто је ступио на престо Аугуст-Цезар. Од те монахрије полазе политичка предања Британије, Француске, Шпаније, Немачке и Италије, а те земље као да европском писцу изгледају и сувише важне. Међутим, у оквиру једне историје *света*, римска империја већ није од толико претерана значаја. То је царство проживело нека четири века до свога распада. Византиска империја није била прави његов наставак, већ је представљала обнову јелинске државе Александра Великог. За време речена четири века трајања римског царства било је доба подвојености, па и потпуна расула. Строго узевши, у та четири века једва ако је било двеста година благостања. У сравњењу са мирним и напредним развитком, са поузданим положајем и просветилачком делатношћу тадање кинеске империје, у сравњењу са Египтом у времену од године 4000. до године 1000. пре Христа или са сумерском државом у времену пре семитског освајања, римско царство представља само обичну епизоду у историји. Персиска царевина под Киром, која је допирала од Хелеспонта до Инда, налазила се на истом ступњу просвећености као и Рим. Крајеви који су сачињавали језгро персиске државе, њену метрополу, остали су непобеђени и цветали још читавих двеста година. Предходник велике персиске државе, мићанска држава, трајала је неколико стотина година, па се, пошто ју је покорио Александар Велики, после убрзо опет подигла као селеукидска држава, која је опет преживела неколико векова. Најзад се свела на крајеве западно од Еуфрата и постала је римска покрајина. А Персија, коју су Парти ускрсли као новоперсиску државу, наджи вела је римску империју, прво под Арсакидима, а затим под Сасанидима. Сасаниди су стално ратовали са Византијом и одржали су линију Еуфрата. Године 616. после Христа били су под Хосројем II овладали Дамаском, Јерусалимом и Египтом, па су запретили и самом Хелеспонту. Па, ипак, нема предања која би чинила бесмртном славу Сасанида. Рим има да благодари за свој сјајни историски глас само и једино доцнијем развоју и величини својих наследника. У сјају предања римска империја изгледа куд и камо величанственија но што је била у ствари.

Историчари деле римске цареве на две главне групе. На челу прве групе налази се:

Аугуст-Цезар, о коме смо већ у прошлој глави говорили, називајући га Октавианом, владао је од године 27.

пре Христа до год. 14. после Христа. Овај први римски цар предано је радио на преуређењу управе појединих ваниталиских покрајина и на финансиском преуређењу. Пошло му је за руком да код својих чиновника до извесне мере одржи поштење и правичност. Сузбио је бар најтеже појаве покварености и насиља, дајући становништву ваниталиских покрајина право да се у таквим случајевима обрате самом цару. Међутим, утврдио је европске границе своје државе на Дунаву и на Рајни, и тиме оставио у варварским приликама Германију, земљу која би била кичма безбедне, мирне и напредне Европе, да је Рим и на њу проширио своју просвећеност. На истоку је сличну границу повукао на Еуфрату, па је тиме оставио изван римских граница Јерменску, која је тиме постала јабука раздора између Арсакида и Сасанида. Не може се поуздано знати да ли је Аугуст те и такве границе своје др,аве сматрао коначним или је био мишљења да треба неко време што боље средити државу у дотадањим границама, па после опет помишљати на ново проширење.

Тиберије (године 14. до 37. после Христа) приказиван је такође као способан владар, али је у Риму временом постао веома омрзнут. Изгледа да се одавао грубим и грозним пороцима. Његова лична наклоност ка свирепости и тиранству иначе није наносила штете интересима државе као целине. Тешко је дати какав било властити суд о овоме цару, пошто су сви историски извори у којима је реч о Тибе рију, задахнути очигледном мржњом према њему.

Калигула (године 37. до 41. после Христа) био је умоболан, па је ипак римска империја читаве четири године трпела на свом челу овог неуравнотеженог човека. Најзад је Калигула у свом дворцу погинуо од руке своје послуге. Изгледа да је приликом Калигулине погибије чињен покушај да се успостави власт сената у свеколиком негдашњем обиму, али да су тај покушај у зачетку угушиле легије телесне гарде.

Клаудије (године 41. до 54. после Христа), стриц Калигулин, кога војници сад изабраше за цара, био је настране нарави, али као да је улагао много труда у државне послове и уопште био способан владар. На западу је увећао државу, придружујући јој јужни део Британије. Отровала га је Агрипина, мати његова усвојеника Нерона, жена привлачне спољашности и јаке воље.

Нерон (године 54. до 68. после Христа) уживао је, као и Тиберије, глас грозна развратника и до крајности свирепа владара. Али, држава је у међувремену била прикупила довољно снаге, па је могла читавих четрнаест година издржати власт тога човека. Свакако је доказано да је Нерон убио своју мајку, која му је била веома одана, али грдна свађалица, а доцније и своју супругу. Овај други злочин је извршио само да би доказао своју оданост једној другој жени, Попеји Сабини, са којом се доцније и оженио. За нашу историју нису важне домаће распре римских царева. Читалац који би желео поближе да се обавести о овим злочинима, нека о томе прочита код класика Светонија. Свакако да углавном римски цареви, њихове жене и њихове присталице нису били гори од других страсних и слабих људских створова. Пошто су сами важили као божанства, нису могли имати верска осећања, а нису располагали ни темељним знањем, којим би могли подупрети своје замашно и фантастично частољубље. Њихове су жене биле раскалашне, а често и без икаква образовања. Били су окружене ниским ласкавцима који су подгревали све њихове жеље, све до најмањих, храбрили их и вазда били готови да попусте свакојаким импулсима својих царских господара. Сваки човек, пре но што би осудио Нерона као створење сасвим посебне врсте, нека прво брижљиво испита своје властите најтајније мисли. Нерон постаде временом до крајности омражен у Риму; не можда због тога што је био које побио, које потровао своје најближе сроднике, него из сасвим других разлога. Прво стога што је у

Британији био избио устанак против Римљана, а под вођством неке краљице Боадицеје, и што су римске легије биле претрпеле пораз у борби са усташима (године 61. пре Христа), а затим због страшног земљотреса који је био снашао јужну Италију. Римско становништво је по својој нарави јасно одавало етрурску крв која је струјила у његовим жилама; никада није било искрено одано својој вери, али је вазда било испуњено празноверјем. Њему ништа није сметала чињеница што је неки цар свиреп и неправичан, али би оно зато устајало против цара под чијом би владавином дошло до какве несреће, макар цар личне са њом и немао никакве везе. Тако су се после описаних догађаја побуниле римске легије, које су служиле у Шпанији, и прогласиле за свога команданта Галбу, старца од 73 године. Седи Галба је на носилима однесен у Рим, а Нерон, кога напустише сви и свако, извршн самоубиство (године 68. после Христа).

Међутим, осим Галбе отимали су се за царску власт још и други војсковођи: главнокомандујући рајнских легија, командант палатинских (т. ј. гардиских) трупа и врховни заповедник војске на истоку. Отуда се у Риму за само годину дана изређаше четири цара: *Галба, Отон, Вителије* и *Веспазиан;* четврти у овом реду царева, Веспазиан, ранији главни заповедник на истоку, некако је био најчвршће руке, па се и одржао на власти. Са Нероном се завршава низ царева потомака Јулија Цезара било по рођењу или усиновљењу. До сада је »Цезар« просто било презиме потомака (по рођењу или усвојењу) Цезарових (односно Октавианових); од Неронове смрти, име »Цезар« постало је просто царском титулом: »*Divus Caesar*«, божанствени цар, богоцар. Од тада се римска монархија још већма приближила источњачким схватањима и начину величања личности владареве и обожавања божанства, који је са њим вршен.

Веспазиан (69. до 79. после Христа) и његови синови *Тит* (дошао на престо године 79.) и *Домицијан* (године 81.) сачињавају другу династију, династију Флавијеваца. По убиству Домицијана наилази низ царева, међу којима нема ни једног случаја крвног сродства са наследником, већ код којих је наследник редовно био посинак, усвојеник свога предходника. С тога ту групу царева у историји и називају »адоптивним царевима«, »царевима усвојеницима«. Ти су цареви: *Нерва* (дошао на престо 96. после Христа), *Трајан* (године 98.), неуморни *Хадријан* (године 117.), *Антонин Пије* (године 138.) и *Марко Аурелије* (161. до 180.). Под овим је царевима дошло до нова проширења граница римске империје. Године 84. присаједињена је северна Британија. У састав римске државе ушли су пространи крајеви међу Дунавом и Рајном, а од данашњег Ердеља створена је римска покрајина Дакија. Трајан је упао у Партију и анектовао је Јерменску, Асирију и Месопотамију. За владе цара Трајана, римска империја је достигла највеће пространство које је икада имала за све време свога постојања. Хадриан, његов наследник, био је обазривији и мање наклоњен освајањима. Напустио је земље које је Трајан био освојио у Азији, а исто тако и северну Британију. Много се бавио планом да попут Кинеза опаше границе империје зидом, ради њихове заштите од околних варварских народа. Овакав је зид одлична замисао све док је притисак изнутра јачи од притиска споља. Чим настане обрнуто, тај зид више или мање губи сваку вредност. Хадријанов зид у Британији и велики утврђени гранични бедем међу Рајном и Дунавом трагови су тог настојања. Бујица римског надирања већ је била спласнула, а под владом Хадријанова наследника дошло је и време да се упорно брани северна граница римске империје од Теутонаца и Словена.

Марко Аурелије спада у оне ликове светске историје, о којима су мишљења много подељена. Многи историчари сматрају га надменим, уображеним човеком. Мешао се у верске ствари, па је уживао у томе да лично, у свештеничкој одежди, обавља извесне обреде. Ова његова накло-

ност наилазила је на осуду просечног малог човека из народа. Осим тога су му замерали што није умео стати на пут неваљалству своје супруге Фаустине. Уосталом те приче о породичним невољама цара Марка Аурелија немају поуздане историске подлоге. Додуше, његов син Комод бацио је приличну сенку на приватни живот у овом царском дому. Свакако је међутим Марко Аурелије неоспорно био вредан и своме народу одан владар, које и ширење друмске мреже, успостава права сенатора, строжа оцена спреме приликом постављања чиновника, уређивање уличне трговине: та и још толика друга најразнородније питања толико су га лично занимала, да је, и поред нарушеног здравља, често радио до зоре. По владајућем обичају морао је често присуствовати разним свечаностима и играма. Међутим, и у таквим приликама вазда је проводио време у читању, ако не би

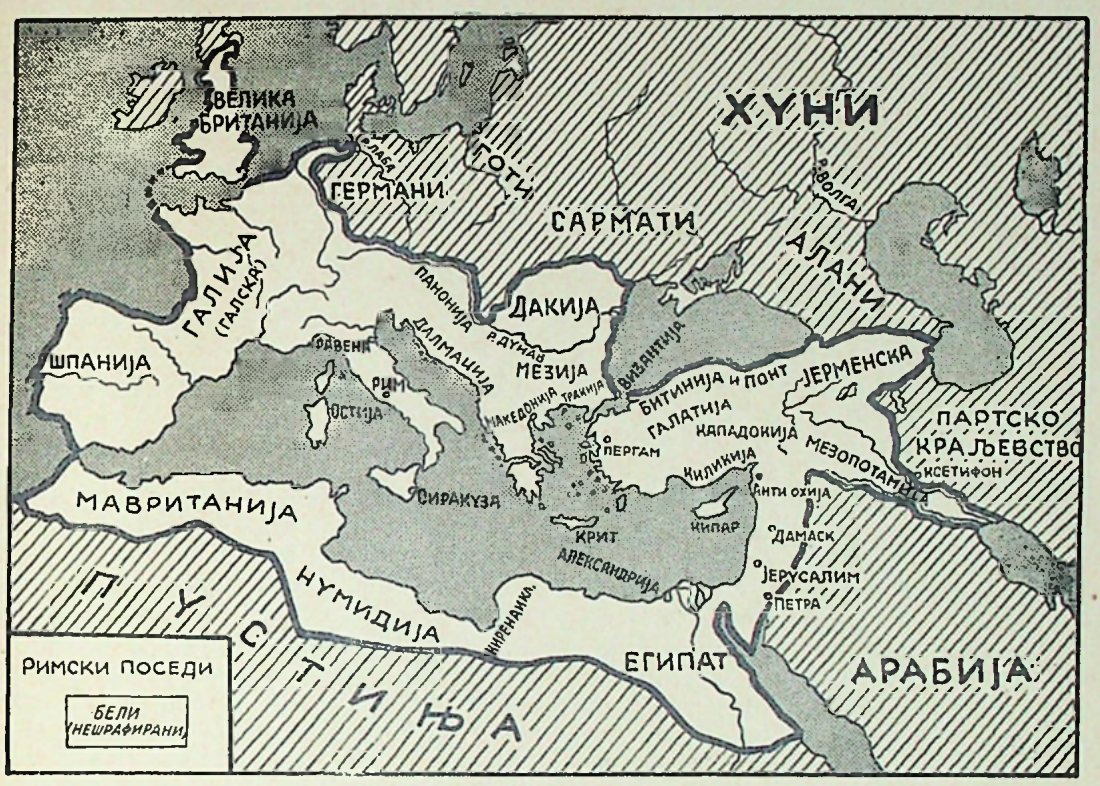

који је успео да одржи друштвени поредак кроз читав низ веома мучних година. За његове владе је било и гешких непогода, и поплава, па лоших жетви, глади, упада варвара, револуција и најзад страховите заразе, куге. В. Фарар (*»Encyclopaedia Britannica«*) наводи о цару Марку Аурелију ове речи:

»Сматрао је себе за слугу свеколиког народа. Пописи становништва, решавање спорова, мере за подизање јавног морала, заштита малолетника, смањивање државних издатака, ограничење борби гладиатора, одржавано наређивао да му други ово или оно прочита, и правио забелешке о питањима, која треба дубље проучити. Био је од оних људи, који сматрају да ништа не ваља учинити на пречац, али да зато опет нема горег греха него што је трајење времена.«

При свем том, историска успомена на цара Марка Аурелија није у толикој мери сачувана због његова владарског рада, колико због чињенице што је он био један од најистакнутијих философа-стоичара. Његова *»Размишљања«*, на брзу руку набачена за време ратних похода или у

часовима доколице на самом двору, одају у толикој мери душевна човека, да су налазила и да ће у будуће наћи све нових и нових обожавалаца и пријатеља, од поколења до поколења.

Смрћу Марка Аурелија дошао је крај добу јединства римске империје и њене сразмерно добре управе. Доласком на престо већ поменутог Комода, сина Марку Аурелију, настају нереди. Дотле је римска царевина стварно била преживела двеста година у миру. Идућих сто година испуњено је историјом злочина неспособних царева. За то време римска империја на својим крајевима све већма се крњила под притиском варварских народа. Довољно је ако из тог доба поменемо само неколицину царева, који су, изгледа, били способнији од осталих владара тога доба, а такви су цареви н. пр. били *Септимије Север, Аурелијан* и *Проб*. Септимије Север био је Картагињанин. Његова сестра целог свог века није научила латински. Усред Рима управљала је својом домаћом послугом на пунском језику; Катон Старији свакако се у гробу превртнуо. Остали цареви тога доба били су пустолови, које овде нећемо ни помињати. Покаткад је једновремено бивало по неколико царева, од којих је сваки царевао у другом крају државе. Поменућемо ипак цара *Децију*, који је потучен и сам погинуо приликом великог упада Гота у Тракију (године 251.), и цара *Валеријана*, кога је године 260. приликом заузећа града Антиохије заробио сасанидски персиски шах, и то зато што нам судбина та два владара јасно предочава несигурност читавог тадањег уређења и тежак положај, у којем се већ тада налазила империја услед напада споља. Даље нам ваља поменути *Клаудија*, »победника над Готима«, који је године 270. извојевао велику победу над тим народом код Ниша у Србији; Клаудије је, као и Перикле, умро од куге.

У току тих столећа појављивале су се велике заразе куге; досад историчари нису обратили пажњу на дегенерацију појединих раса и промену социјалних односа изазване тим заразама, Тако је, на пример, од године 164. до 180., за владе Марка Аурелија, беснео страшан помор од куге у целој империји. Без сумње да је та зараза много допринела подривању социјалних односа и тиме припремала нереде, који су настали по ступању на престо цара Комода. Тај исти помор од куге захватио је и пустошио и Кину, о чему ћемо још причати у једном од идућих одсека ове главе. Осим тога у току првог и другог века после Христа настале су знатне климатске промене; те су промене изазвале померање читавих група народа. И то је појава, којом би се историчари морали и са тог гледишта позабавити. Ну, пре но што ћемо наставити излагање о упадима варвара, па о покушајима царева *Диоклецијана* (284. до 305.) и *Константина* (306. до 337.), да одрже на окупу разграђену и умирућу царевину, морамо се мало позабавити условима живота у римској империји за време она два века благостања, која су предходила овом опадању.

2.

Можда би неки читалац историје могао поверовати да су она два века реда у римској империји, од године 27. пре Христа до године 180. после Христа, била доба неискоришћених могућности човечанства. То је било пре доба расипања него ли стварања, доба архитектуре и трговине, када су се богаташи још већма богатили, сиромаси још већма западали у беду, а човечанство умно и душевно пропадало. Да је неки човек у оно време могао посматрати свет из аероплана са висине од неколико стотина метара, свакако би на све стране запажао само опште благостање. Од Јорка до Кирене у Северној Африци, од Лисабона до Антиохије видео би све саме велике, лепо уређене градове са храмовима и позориштима, амфитеатрима и трговима. Таквих градова је било хиљадама. Били су снабдевени водоводима, а повезани дивним друмовима. И сами данашњи трошни остаци тих грађевинских радова још увек су кадри да нас у највећем степену задиве. Даље би тај посматрач

из аероплана на све стране виђао обрађену земљу, па ипак са те висине никако не би могао запазити да су ту земљу мрзовољно обрађивали све сами робови. На Средоземном и Црвеном Мору запазио би жив бродарски саобраћај. Ну, опазивши често по два брода, који су пловили један поред другог, не би наравно могао знати да је једна од тих двеју лађа гусарски брод, који пљачка онај други.

Да се тај посматрач спустио на земљу, да све то изближе разгледа, могао би запазити многе тековине. Од дана Јулија Цезара на овамо, живот и обичаји Римљана били су се увелике утанчали. Уједно се било већма развило осећање човечности. У доба цара Антонина издан је закон за заштиту робова против претераних свирепости њихових господара. Између осталог тим законом је забрањено продавање робова гладиаторским школама. Не само што је спољашност градова била дивна у грађевинском погледу, већ је било велика напретка и у унутарњем украшавању богаташких домова у уметничком погледу. На место некадањих грубих забава, животињске разузданости и простачког држања из ранијих раздобља благостања у Риму, сада се запажало извесно утанчавање и више равнотеже у уживању. У погледу одевања било је више раскоши и укуса. Била се развила жива трговина свилом са далеком Кином. На западу се у оно време још није знало за дуд и свилену бубу. Пошиљке свиле имале су да превале ванредно дуг и опасан пут, тако да су у Риму свилена ткива плаћали сувим златом. И поред свега тога, у Риму се на све стране носила свила, за коју је непрестано силно злато отицало на исток. Велика напретка је било у кухињској вештини, као и у разноликости појединих забава. Петроније нам, на пример, описује свечаност у дому неког римског богаташа за владе првог римског цара. Ту је служен неверовно дуг низ јела, међу којима их је било толико необичних и скупоцених, да томе — може се слободно рећи — није раван савколики раскош ни проналазачки дух данашњег Њу-Јорка. Госте на тој свечаности наизменично су забављали музичари, акробати, мађионичари и рецитатори песама. У целој римској империји запажало се нешто што бисмо могли назвати »културом богаташа«. Књига је већ било куд и камо више него у доба Јулија Цезара. Људи су се поносили својим библиотекама, али су се често више старали да их увећавају, него да читају нагомилане добре књиге. Док се знање латинског језика ширило све даље на запад, грчки језик је настављао продирање на исток. Ако би какав угледнији човек у неком галском или британском граду нашао да је премало упућен у грчки језик и грчку културу, могао је лако доскочити томе узимајући за учитеља каква роба, за чију би спрему и знање јамчио трговац робљем који би му га продао.

Катонови савременици још су презирали Грке и грчки језик. Сада се у том погледу много што-шта променило. За владе цара Антонина Пија грчки језик толико исто је цењен као н. пр. на оксфордском или кембричком универзитету у скорој прошлости, за владе енглеске краљице Викторије. А и онда су људи који су се бавили изучавањем грчког језика и књижевности показивали према своме предмету колико празна страхопоштовања, толико и практична несхватања. Изучавање грчке књижевности било је грдно распрострањено. Писане су многобројне критике и силна тумачења. Увелике су се дивили грчкој књижевности, али слабо ко је истински схватио дух јелинства. Аристотелова опажања толико су цењена да су од силна дивљења заборавили користити његове методе за даља научна испитивања. Треба нагласити да је Аристотелова наука у Риму, мада су је тамо читали на грчком оригиналу, представљала семе бачено на го камен. Напротив, сириски и арапски преводи Аристотела још су читавих хиљаду година доцније били од најплоднијег утицаја на арапску просвећеност. Али, бар су у Риму, у оно доба изучавања грчког језика и под његовим утицајем, повели више рачуна о естетском развоју саме латинске књижевности. Пошто је Грчка имала

својих епских песника, Римљани су сматрали да и они морају певати епове. Доба владавине цара Августа било је у латинској књижевности доба слепог подражавања Грцима. У својој »*Енејиди*« Вергилије је, са колико скромности са толико и храбрости, а свакако доста вешто, покушао да својим сународњацима да неки латински »пандан« Илијади и Одисеји.

Ову толико развијену образованост богаташких домова ваља уписати у добре стране првих времена римског царства. Гибон нам даје диван опис доба царева из дома Антонина у уводу своје књиге »*Decline and Fall of the Roman Empire*« (»Опадање и пропаст римског царства«). Сам смер поменутог његова великог дела је изискивао у уводу овакво приказивање раскоши и мира. Па ипак је био довољно оштроум и утанчан у опажању, те је некако ограничио своје привидно одобравање прилика које описује. Гибон вели:

»...За владе римских царева савколики рад једног вредна и проницљива народа стално је стављен у искључиву службу богаташа. У одевању, трпези, стану и у домаћим потребама, они којима се срећа смешила тежили су да око себе виде свако могућно ново усавршавање у погледу удобности, отмености и сјаја, да прибаве све што је могло ласкати њиховој сујети и њиховим чулима. Проповедници морала свих времена љуто су осуђивали овакву префињеност, оцењујући је као раскалашност и раскош. Можда би и било боље по одржање морала и среће људског рода, ако би сваки имао само оно што му је потребно за живот, а ништа преко тога. Међутим, у наше несавршено доба изгледа да је баш раскош, ма колико он и био производ порока или глупости, једино средство које доприноси бар донекле ублажавању неједнакости у расподели добара. Вредан занатлија и вешт уметник, који остадоше празних шака при подели добара овог света, примају као неки добровољан данак од велепоседника, чије прохтеве за раскошем задовољавају. Велепоседник опет из властитог рачуна призива друге да му помогну у подизању вредности оног дела свога мала из којег би се могао извући још већи добитак него дотле, како би са тим увећаним добитком могао прибавити све то новије удобности и нова уживања. Овај процес, који се осећа у сваком друштву, још се, куд и камо силније, запажао у римској империји. Богатство освојених римских покрајина и сувише би брзо било исцрпено, да није, захваљујући римском раскошу, путем силне тражње за луксузном робом и производима вредног становништва тих крајева неосетно враћано тим земљама оно што су из њих били извукли римска војска и немилосрдни римски разрези пореза.«

Настављајући свој дивни опис, Гибон и надаље често убацује овакве сатиричне примедбе.

Ако се не задовољавамо површним посматрањем улица, амфитеатара и свечаности, већ покушамо да продремо и у душе и мисли ондашњих људи, доћи ћемо до закључка да се иза тог угледног развитка материјалног благостања крила политика, слепа и према текућим захтевима, а још више у погледу будућности. Упоредимо ли, на пример, она два века полета и повољних услова развитка римске царевине, т. ј. први и други век после Христа, са два века грчког живота, који почињу отприлике око године 466. пре Христа, са Перикловом владом, остаћемо запањени ниским умним развојем Рима, поготово потпуним одсуством сваке науке. Неинтересовање римских богаташа и владара за такве умне тековине готово је било још горостасније и силније од саме њихове архитектуре.

Самим собом се намеће мисао да су Римљани, ако ништа друго, морали показивати интересовања бар за једну грану науке, за земљопис. Сам њихов политички рачун захтевао је од њих да стално испитују земље, људе и прилике ван римских државних граница. Па, ипак, нигде нема ни трага о такву проучавању код Римљана. У читавој римској књижевности нема ни једног јединог описа каква путовања ван државних граница; нема смелих и оригиналних описа, какве је, на пример, Херодот дао о Скитима, Афри-

канцима и другим народима; нема ничега што би се могло упоредити са кинеским описима Индије или Сибира. Мада су једном приликом римске легије продрле у Шкотску, не може се код Римљана нигде наћи какав добар опис Пикта или Шкота, а камо ли опис мора које се шири одонуд њихове земље. Вероватно је да је по разорењу Картагине пловидба пут Атлантског Океана кроз гибралтарски мореуз била сведена на веома незнатну меру. Још неспособнији био је тај римски свет разметљива богатства, поробљена ума и бирократског управљања за какво настављање научна рада на астрономији или физиографији заснованог у Александрији. Римљани као да никад нису водили бригу о томе какви су то људи ткали свилу којом се Рим тако издашно одевао, какви су то људи справљали зачине за префињена јела њиних гозби, или какви су то људи скупљали ћилибар и бисерје, што у толиким количинама долажаху на римске пијаце. А при том треба имати на уму да су прилике биле повољније за научни рад но икад дотле.

»Најудаљеније земље Старог Света морале су приносити свој данак раскошу и мекуштву Рима. Скитске шуме давале су скупоцена крзна. Ћилибар су доносили сувоземним путем са далеких балтичких обала чак на Дунав, где су се варвари чудили високој цени, коју су добијали за робу по њихову мишљењу тако незнатне вредности. Вавилонски ћилимови и друге источњачке ткачке израђевине много су се тражиле. Најразгранатија била је трговина Рима с Арабијом и Индијом. Сваке године у доба летне мене сунца кретала је из египатског пристаништа Миосформа на Црвеном Мору флота од читавих сто двадесет бродова, који би, користећи пасате, за неких четрдесет дана пребродили Индиски Океан. Обично би се упутили малабарској обали у јужној Индији или острву Цејлону, где су их по тамошњим трговинама очекивали трговци притекли из разних и веома удаљених крајева Азије. Те трговачке флоте враћале су се у Египат обично у децембру или јануару, па чим би њин скупоцени товар на камилама био пренесен са обале Црвеног Мора до Нила, па Нилом низводно до Александрије, упућиван је одатле одмах у престоницу царства.

Рим се задовољавао слављењем раскошних свечаности, наплаћивањем данка, богаћењем и гледањем борби гладиатора, а није никад учинио ни најмањи покушај да што ближе сазна о Индији, Кини, Персији или о Скитима, о Буди или о Заратустри, о Хунима или о Црнцима, о народима скандинавских земаља или о тајнама западног мора.

Кад имамо на уму оволико неинтересовање и оволику њихову равнодушност, условљене друштвеним приликама, онда ћемо лако разумети откуда Римљани за време благостања свога царства не дођоше ни до већег знања на пољу физике или хемије, којима би стекли веће власти над материјом. Већина физичара у Риму били су Грци, и то многи робови. Римљани нису могли схватити да продан дух мора бити покварен дух. Међутим, из свега што је до сад речено не треба нипошто извући закључак да је римски народ у умном погледу био слабо обдарен. Кривица за тадању млитавост римског ума била је једино да привредних и друштвених прилика. Од Средњег Века па све до наших дана, Италија је дала велик број сјајних научника. У старом Риму је био уман и одушевљен научник Лукреције, који је живео у времену између Марија и Јулија Цезара (отприлике од 100. до 55. године пре Христа). Овај дивни човек био је ковa Леонарда да Винчи или Њутна. Написао је дугу латинску песму о природним појавама — »*De rerum natura*« — у којој прави оштроумне претпоставке о суштини материје и о најранијој историји човечанства. Његови погледи још и дан дањи важе као правилни и умесни. Међутим, Лукреције је био у Риму усамљена појава, био је семе које није донело плода. Римска наука у зачетку је угушена грамзивим богаћењем и војним угњетавањем. Држање класичног Рима према науци никако не оличава Лукреције, већ онај римски војник који је приликом заузећа Сиракузе заклао Архимеда...

Као што су на неплодном тлу римског материјалног благостања морале угинути физика и биологија, тако тамо није могло бити могућности за развитак ни политичких ни друштвених наука. Политичке расправе тумачиле би се у тадањем Риму као издаја према цару, а друштвена или привредна дела представљала би опасност по богаташе. Никад се Римљани, пре но што ће их снаћи несрећа, нису бавили питањем да ли су им друштвени односи здрави, нити питањем да ли има какве вредности њихова крута чиновничка владавина. Услед тога се и није нашао нико ко би сагледао сву тежину грешке у томе што није покушавано да се створи нека умна веза, која би обезбедила морално јединство царства. У таквим приликама није могло понићи какво васпитање народа ка неком заједничком схватању државне целине, схватању које је у стању одушевити сваког појединца да за државу ради и за њу се бори као за какав најмилији властити посед. Међутим, господари римске империје нису ни желели да се грађани ма за што и у ком било правцу боре. Богаташи су се били напили најбоље народне крви, па су сад били сити и задовољни. Легије су се састојале из Германаца, Британаца, Нумиђана и других туђинаца. Римски богаташи све до краја су мислили да је довољно накуповати доста варвара, па да ће њиховим мачевима вазда бити заштићени од спољних непријатеља и од устанака сиротиње у земљи. Х. Стјуарт Џонс вели:

»...Јулије Цезар обдарио је римске грађане учитељима слободних вештина; Веспазиан је у Риму основао катедре за грчко и латинско беседништво. Доцнији цареви, а нарочито Антонин Пије, проширили су ове тековине и на покрајине. Поред тога јављала се и сама месна иницијатива често помогнута знатним средствима. Из преписке Плинија млађег може се видети да су осниване школе по градовима северне Италије. Мада је наука у доба царева била доста распрострањена, никако се није могао запажати какав било умни напредак. Цар Аугуст је додуше окупио око себе најистакнутије књижевнике, као што је уопште прво доба монархије било златни век римске књижевности, али тај век је био кратак. У прво доба хришћанства дошло је до превласти класицизма, па је убрзо настало и доба опадања које неминовно чека све књижевне покрете, који гледају више у прошлост него ли у будућност.«

Умно опадање оног доба јасно нам предочава расправа »*О узвишеном*«, коју је написао неки грчки књижевник, из другог или трећег, а можда чак и четвртог века после Христа; можда је писац те расправе био сам Лонгин Филолог (213.—273.).

Он указује на нарочити знак болести римског умног живота. Гибон вели о томе:

»...Узвишени Лонгин, који је живео у нешто доцнијем времену на двору сириске краљице Зенобије, где је чуван дух старе Атине, осећао је и жалио је то умно изрођивање својих савременика. Нашао је да у такву ваздуху нестаје карактера, да храброст попушта, а да се природно обдарење постепено губи. »Као што деца — вели Лонгин — чије нежне удове одвећ притешњавају, остају кепеци, тако је и наш разнежени дух, окован навикама и предрасудама заслуженог ропства, неспособан да узме маха и достигне ону величину којој се толико дивимо код својих старих. Ти стари живели су под народном владом, па су писали са исто онолико слободе, са колико су и иначе делали у животу...«

Међутим, овај критичар само са једне једине стране посматра сметње за развијање умне делатности у Риму. Оно, пак, што је римски дух тако рећи стално одржавало у стању закржљала детета, било је двојако робовање: политичко и привредно. Оно што нам прича Гибон о животу и раду неког Ирода Атика, који је живео за владе цара Хадриана, показује нам колико је мало обични, просечни грађанин имао удела у раскоши оног доба. Тај Атик је био неизмерно богат, па је уживао у томе што је поједине градове даривао горостасним грађевинама. У Атини је подигао тркали-

ште као и позориште сграђено од кедровине, све у неким необичним резбаријама; ово позориште је подигао Атик у спомен своје супруге. У Коринту је подигао позориште, у Делфима опет тркалиште, на Термопилама велика купатила, у Канузију водовод и т. д. Човек се мора задивити гледајући овог богаташа где, окружен робљем и обичним људима из народа који нити су што питани, нити су имали каква било рачуна или удела у томе, приступа оволико замишљеним и раскошним подухватима само и једино по својој личној ћуди. Још данас можете на многим местима у Грчкој и Азији наћи натписа из оног доба, у којима се велича »заштитник и добротвор« Ирод Атик, који је широм римске империје газдовао као у какву свом личном парку и који је поменутим грађевинама сам себи дизао споменике. Ну није се задовољавао само дизањем монументалних грађевина; био је поред тога и философ; додуше, његова дела га нису преживела ни један једини дан. Имао је велику кућу негде у близини Атине. У тој кући су му ондашњи философи били добродошли као гости, све док су по његову мишљењу исповедали здраве погледе, тојест докле су год пристајали да слушају са страхопоштовањем његова разлагања, а да га не увреде дрском критиком.

За време два века благостања римског царства, свет није ниуколико напредовао. Па да ли је тај свет за то време, и поред тог застоја, био срећан? Има јасних знакова по којима се може судити да народ, огромна већина ондашњег становништва римске империје, која је тада имала међу сто и сто педесет милиона становника — не само што није био срећан, него је по свој прилици, на очигледа толика сјаја, живео у највећој беди. Додуше, у оно време није било великих ратова ни унутарњих оружаних борби у самој држави. Квет није патио од огња, мача и глади. Али, зато је слобода рада и кретања сваког појединца била грдно спутавана од стране власти, а још већма од стране богаташа. Изузев сразмерно мален број чиновника, богаташа и њихових паразита-пришипетља, за сав остали народ живот је био толико тежак и једноличан, толико лишен личних слобода и сваког јавног и општег интереса, да је у наше доба тешко тачно себи и представити стање какво је владало у том погледу.

Хтели бисмо нарочито указати на три околности, а у прилог нашег тврђења да је онај одсек времена био доба опште беде. Ту ваља на првом месту да се подвуче потпуна равнодушност становништва према политичким догађајима. Народ је савршено равнодушно гледао једног скоројевића за другим, где се од некуд појављује и бори о највишу власт у земљи. Као да га се све то уопште није ни тицало, пошто више није имао никакве наде да би га ко још могао и питати за мишљење, и да би му кадтад могао свануги бољи живот. Стога, када варвари стадоше са свих страна упадати у римску империју, само и једино су легије ступале у борбу с њима. Нигде народ у већим размерама није устајао на оружје да брани државу и родну груду. А да је народ као такав давао отпора, могао је свагда и у свакој прилици већ и бројном надмоћношћу победити варваре. Међутим, народ као такав нигде није давао отпора. Очигледно је велика већина становништва римске империје сматрала да та и таква његова држава и не вреди да се човек за њу бори. Робови и нижи народни слојеви свакако су очекивали да ће им варвари донети више слободе а мање понижења, но што су га подносили под управом на раскош навикнутих царских чиновника и у, често са људског гледишта недостојном, најамном раду за богаташе. Што су на све стране пљачкане и паљене палате, што је овде-онде долазило и до већих покоља, наравно да није могло узбудити ниже народне слојеве у оноликој мери као богати и образовани свет, чз чијих су редова сви који нам оставише описе слома римског царства. Шта више, велик број робова и људи из народа отворено се прикључио варварима, који су имали веома мало

народносних предрасуда, а који су уз то врло добро награђивали ваљане борце који би им се прикључили. Нема сумње, у многим случајевима, становништво се могло уверити да је долазак варвара био куд и камо већа несрећа од римских порезника и надзорника робова. Али, то сазнање се појавило када је већ било доцкан и за давање каква било већег отпора, а камоли за покушај успостављања старог поретка.

Други један знак беде и клонулости народа, који се увелике јављао већ у доба царева из дома Антонина, јест опадање природног прираштаја становништва римске царевине. Људи из народа избегавали су да се оптерећују децом. Чак ни на самом свом огњишту нису се сматрали сигурним и заклоњеним од угњетавања. Да и не говоримо о робовима, где муж никад није могао знати да ли већ сутрадан неће бити сурово одвојен од жене продајом једног од супружника другом господару, а где и без тога није могао назрети никакву бољу будућност за децу коју би му жена рађала. У савременим државама вазда је сељачки сталеж био најплоднији. Збиља, код сељака, више но код кога било другог сталежа, влада чврсто усађено осећање сталности и материјалне безбедности. Међутим, у римском царству, сељак и малопоседник уопште грцали су у дуговима и гушили се под притиском читава сплета законских прописа и одредаба неповољних по њих, који им нису остављали много наде у материјално подизање. А покаткад би били сасвим отерани са своје земље, на којој би слободна сељака-власника заменили одреди робова, који би узели да обрађују ту земљу на рачун каква велепоседника или зеленаша.

Као трећи знак општег незадовољства могли бисмо, можда, узети нагло ширење нових верских покрета по римској царевини. Видели смо како у једној малој земљи, каква је била Јудеја, цео народ може бити једнодушно испуњен мишљу да савколики живот не ваља и да га само каква натприродна помоћ може поправити. На основу тога је менталитет јеврејски био усредсређен на замисли јединог истинског бога и на обећању о доласку спаситеља, Месије. Врло различне од ове биле су мисли што су се ширили римским светом. Строго узевши, те мисли су се у свему сводиле на одговор на овакво општесветско питање: »Шта да чинимо, па да нам буде добро?« Честа и природна последица осећања одвратности према животу људи јесте вера у загробни живот, који ће им дати накнаду за све јаде и неправде претрпене у овом земаљском животу. Веровање у такву накнаду вазда делује као мелем за наше душевне болове и патње. Још од давних времена била је вера старих Египћана сва испуњена оваквом надом у бесмртност; а видели смо колика је маха обожавање Сераписа и Изиде било узело у Александрији. Ускрснуће стародревне мистерије Деметре и Орфеја, толико прирасле за срце средоземној раси, у вези са овим новим обредима, створише неку врсту теократије (свештеничке владе).

Други један велик верски покрет био је митраизам, као нека доцнија мена обожавања Заратустре. То је била прастара ариска вера, чије прве изворе треба тражити још код самог индоиранског народа, а у времену пре његова дељења на Персијанце и Хиндусе. Митра је обожаван као божанство светлости, као сунце правичности. У храмовима где му се служило увек су га представљали како убија светог бика, чија је крв семе живота. Обожавање Митре, тада већ допуњено многим другим примесама, пренело се у римску империју у доба Помпеја Великога, а почело је нагло да се шири за владе царева из Цезарова и Антонинова дома. Митраизам је обећавао бесмртност и у томе је личио на обожавање Изиде. Имао је присталица нарочито у редовима робова, војника и сиротиње. По неким од својих обреда а нарочито по обичају паљења свећа пред светиштем, митраизам има неке спољне и површне сличности са хришћанством, трећим великим верским покретом, који је почео да се шири у римској империји.

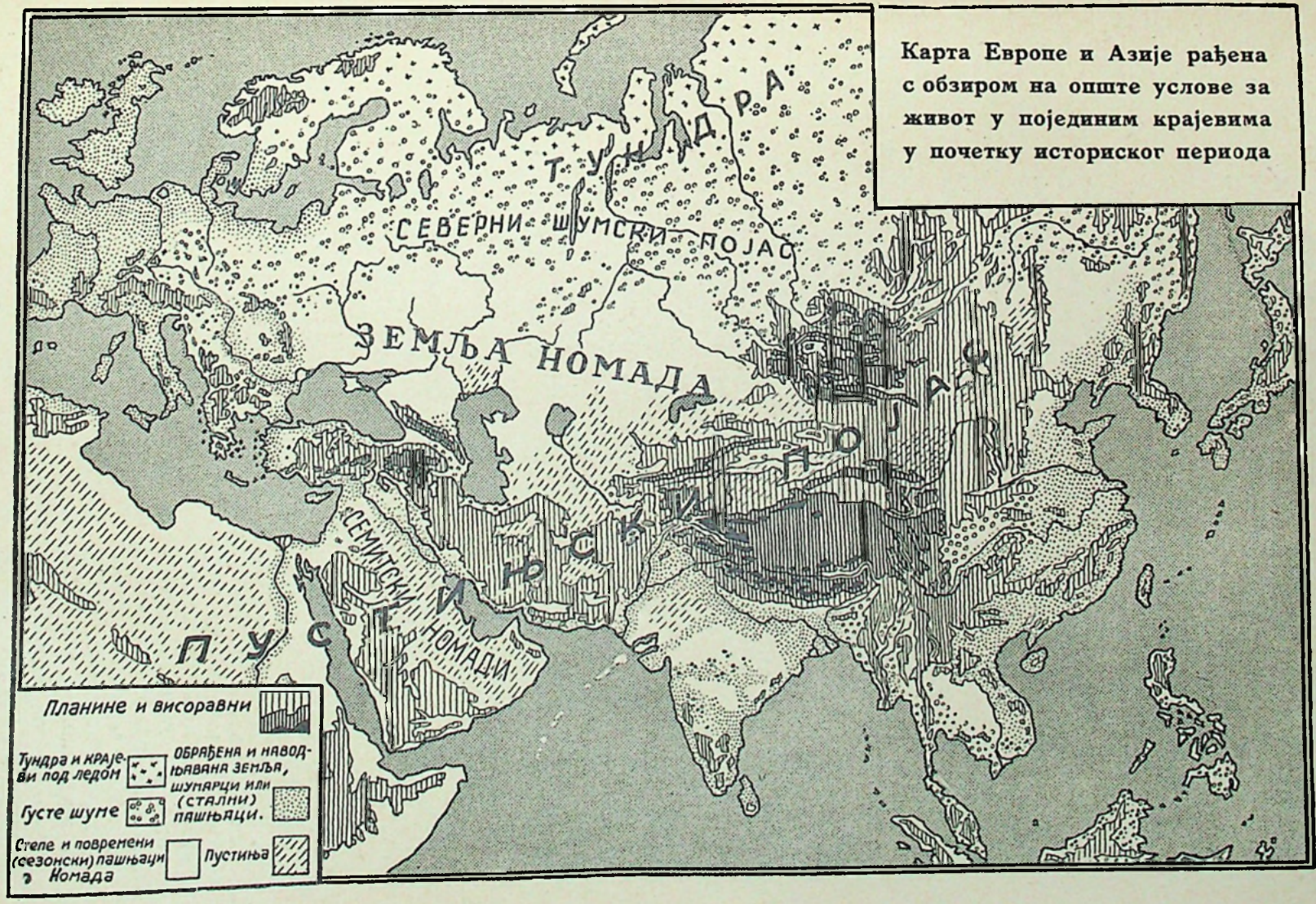

Карта Европе и Азије рађена с обзиром на опште услове за живот у појединим крајевима у почетку историског периода

Хришћанство је појавило као наука спаса и бесмртности, па су му први верни притицали из редова бедних и потиштених. Неки савремени писци су га назвали »религијом робова«. То је хришћанство у својим првим почецима и било, али у најлепшем значењу те речи. Христова наука је благим речима утехе миловала робове и све које је друштво газило ногама; поново је у њима будило осећање људског достојанства и враћало им је наду у живот; успело је да своје верне неизмерно одушеви, те су се показали готови да до краја бране ствар правде и да за њу подносе и најстрашније муке. Уосталом, у идућој глави имаћемо прилике да опширно говоримо и првобитном развитку хришћанства и о његовој моралној вредности.

3.

Већ смо раније изложили зашто је, са нашег гледишта, римска империја представљала организам више него сумњиве вредности. Шта више, не може се рећи да је та државна творевина водила какву било одређену политику. Римско царство је у најбољем случају представљало огроман чиновнички организам, који је неко време успевао да одржи мир на свету, али није био кадар да га трајно очува.

Који су то, укратко наведени, главни узроци због којих је морало доћи до тог неуспеха? Што се тога тиче, треба на првом месту поменути потпуно одсуство сваке слободне умне делатности и какве било организације, чији би смер био развитак, ширење и примена науке. Римски народ је поштовао богатство, а презирао науку. Давао је власт богаташима, а уколико је уопште сматрао да му требају и умни и школовани људи, поуздавао се у то да ће их вазда наћи на претек на тргу робова. Од свих великих царстава у историји, ниједно се није истицало толиким незнањем, толиким одсуством маште као римско. Била је то држава која није умела баш ништа да предвиди.

Немајући ни појма о земљопису и о етнологији, у римском царству нису могли имати никаквих оригиналних стратешких замисли. У тој држави нису знали ништа о крајевима данашње Русије, о средишној Азији ни о даљном истоку. Римско царство задовољило се утврђивањем својих граница на Рајни и на Дунаву, а нимало се није трудило да наметне своју просвећеност Германима. А довољно је бацити поглед на карту, која би приказивала положај римске царевине у Европи и у Азији, па видети да без Германије, својевољно и свесно придружене Риму, није могло бити ни говора о обезбеђењу мира у западној Европи. Овако, искључена из организма римског царства, Германија је била слаба тачка у његову суседству, на коју је требало само да удари страховити маљ хунске навале, па да оде на комаде и само римско царство.

Међутим, није то била једина судбоносна историска грешка римског царства. Рим није хтео да прошири своје северне границе до самих обала Балтичког Мора, па је то море, као и суседно Северно Море, оставио слободним поприштем, да њим вршљају морнари северњаци из данашње Шведске, Норвешке, Данске и са обала Фризије. Рим је међутим, водио рачуна само о пловидби на Средоземном Мору, па није много марио за то што се на северу стало развијати гусарство у куд и камо страшнијем и замашнијем виду.

Уосталом, чак ни у самом Средоземном Мору Римљани нису ништа учинили за убрзање и побољшање свог бродарског саобраћаја. Када су убрзо варвари-гусари са севера почели да силазе у топлија мора, Рим није ни помишљао на то да организује убрзање преноса трупа, које би се доводиле из Шпаније или из азиских и афричких римских поседа, да бране Италију и јадранску обалу. Уместо тога видимо како Вандали завлађују западним делом Средоземног Мора, без и једне једине поморске битке.

На Еуфрату су били Римљане заустављали стрелци-коњаници. Било је јасно да легије, услед самог начина свог уређења и обуке, нису могле имати никакве војничке вредности у бор-



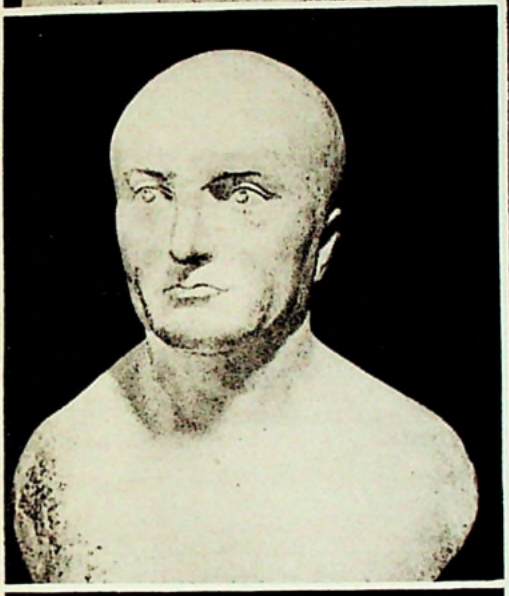





Птоломеј Сотер или „*Спасилац*", оснивач Птоломејске Династије у Египту. — *Сципион Африканац*, војсковођа, који је потукао Ханибала код Заме. Кип се налази на римском Капитолу. — *Веспазијан*, римски цар. Кип се налази у Капитолском Музеју, у Риму. — *Марко Порције Катон*, познат као „цензор". Кип се сад налази у Латеранском Музеју, у Риму.

би по великим равницама, на земљишту отвореном са свих страна. Исто тако је било очевидно да ће скитачки народи-коњаници источне Германије, јужне Русије или Партије кад-тад кренути у напад и против саме римске империје. Па, ипак, Римљани су и двеста година после Цезарева доба још увек упућивали на све стране своје добро увежбане и наоружане, али у погледу покретљивости гломазне кохорте, које су противници, хитри коњаници, лако обухватили и стрелама убијали. Римско царство није умело да користи ни поуку, какву је представљао Красов пораз у битци код Каре.

Чисто запрепашћује неспособност какву је показала римска царевина у погледу измишљања нових саобраћајних средстава. Било је јасно да питање одржања моћи и целокупности државе зависи од тога хоће ли се вазда довољном брзином моћи да пребацују трупе из једног дела царевине у друге, и хоће ли се те трупе моћи брзо и уредно снабдевати. Под републиком били су подигли дивне друмове; под царевином у саобраћајном погледу ни уколико нису одмакли даље. Још 400 година пре царева из дома Антонина био је Херон Александриски саградио прву парну машину. У занемареним и никад непрочитаним библиотекама римских богаташа могле су се наћи веома корисне забелешке о тим првим почецима практичне техничке науке. Међутим, у Риму је то семе било пало на каменито тле. Војске и весници Марка Аурелија још увек су се исто онако споро вукли царским друмовима, као три века пре тога војске Сципиона Африканскога.

Римски књижевници ваикали су се због општег мекуштва и омлитавелости свога поколења. То им је у оно доба била најомиљенија књижевна тема. Увиђали су да су слободни становници шума, степа и пустиња чвршћи и очајнији борци него римски војници. При свему том никад им није падало на ум да би требало користити способности и огроман број римског становништва, да би се из њега створила војска која би боље одговарала величини и моћи римског царства. Уместо тога, Римљани су у своју војску стално примали најамнике-варваре, одлично их обучавали, слали их да маршују тамо-амо по царевини, па их по одслуженом најамном року опет пуштали да се врате у своју отаџбину, којој би добро послужили стеченим војничким знањем.

Код толико судбоносна немара у овако очигледним стварима не може никог чудити што Римљани нису обраћали пажњу на сразмерно апстрактнији појам душе државе, што нису ни покушавали да просветом и васпитавањем пробуде код простог народа свесно саосећање за судбину царства. Такво просвећивање би се, уосталом, косило са погледима богаташа и царских чиновника. Ти људи су од вере били направили оруђе за одржање власти, а старање о науци, књижевности и уметности били су поверили робовима, које би, као какве псе или коње, однеговали, обучили и препродавали. Аавнтуристи велика стила, незналице, раскалашни и прости људи владали су царством, сматрајући своју власт на вечна времена обезбеђеном, а и не осећајући, да је већ увелике почињало рушење римског царства и изнутра и споља.

4.

Ако хоћете јасно да сагледамо прави положај римске империје, морамо пустити поглед одонуд њених северних граница, погледати у свет оних недогледних равница које се, готово непрекидно, протежу од Холандије па преко Немачке и Русије све до планинских ланаца средње Азије и Монголије. Исто тако морамо посветити извесну пажњу приликама кинеске царевине, која је у оно доба све већма јачала и изнутра се учвршћивала, тако да је била дошла до морална и душевна јединства, много знатнијег но што га је икад био постигао Рим.

Е. Х. Паркер вели:

»И Кир и Александар, и Ксеркс и Помпеј, сви су они предузимали веома замашне походе. Па, ипак, ниједан од тих похода не може да се мери са војнама које су у оно исто доба пред-

узимане на другом крају Азије. Западна просвећеност на пољу науке и уметности имала је много којечега за што Кина никад није марила. Са друге стране Кина је развила историску и критичку књижевност, са којом се нису могле ни мерити одговарајуће гране рада у Европи, префињеност у обичајима и раскош у одевању, несравњено веће него у Европи, и најзад управу на којој јој је Европа могла позавидети. Речју, историја даљног истока у најмању је руку исто толико занимљива као и историја запада. Само човеку ваља умети да је чита и да је схвати. Ако ми, онако уображени и прецењујући себе, просто без речи прелазимо преко горостасних догађаја, који су се одиграли у равницама Татарске, не смемо замерити ни Кинезима што су показали само слабо интересовање за државе на обалама Средоземног и Касписког Мора, које су сачињавале ондашњи западни свет!«

Већ смо поменули једном име Ши-Хванг-Ти. Тај владар је под својом влашћу здружио државу, која је, мада наравно мања од данашње Кине, ипак била замашна у погледу пространства и броја становништва. Та држава је почела да се шири почев од долина река Јанг-Це и Хоанг-Хо. Ши-Хвант-Ти постао је године 246. пре Христа крај Тс'ина, а године 220. пре Христа постао је и царем, те је владао до године 210. пре Христа. У току своје владавине извршио је отприлике исто онакво дело уједињења државе у једну руку какво је после два века у Риму извео Јулије Цезар. По смрти Ши-Хвант-Ти-а беснеле су у Кини четири године династиске размирице, које су се године 206. пре Христа завршиле доласком на престо једне нове лозе, династије Хан, која се одржала 229 година. У току првих двадесет и пет година после Христа земља је патила од вршљања неког насилника. Потом је опет дошла на власт такозвана »позната династија Хан«, те владала један и по век, све док Кину није снашла страшна зараза куге. Она је беснела пуних једанаест година, проредила становништво те простране земље и изазвала опште расуло у њој. Иста та зараза куге изазвала је читав век расула и у западном свету (види одељак 1.). Међутим, до тога доба Кина је већ била проживела више од четири века у општем миру и под добром управом, и била дочекала доба моћи и благостања, какву се не може наћи равна у историји западног света.

Само је први владар из династије Хан наставио политику сузбијања књижевника и спаљивања класичних дела, коју је био засновао Ши-Хванг-Ти. Већ сам наследник реченог првог владара из династије Хан опет је успоставио углед класика, а пошто су стара сепаратистичка предања већ била сломљена, он је у једнообразном знању и просвети у целој Кини сад гледао баш јаку спону за кинеско јединство. Док је римски свет до краја остао сасвим слеп према потреби организована просвећивања и општег образовања пука, цареви из династије Хан створили су једнообразни просветни и васпитни систем за читаву земљу, који је све до наших дана успео да одржи умно јединство те огромне државе. Римски државни достојанственици и чиновници били су пореклом из разних друштвених слојева најразличитијих предања. Кинески чиновници били су онда, па још и данас, сви школовани и васпитани на исти калуп, а испуњени једнообразним предањима. Политичка историја Кине од династије Хан на овамо била је често бурна. Она је преживела замашне промене, а при том ипак никад није измењено основно обележје кинеске државе. Често је Кина бивала разједињена, али је вазда успевала да изнова успоставља своје јединство. Побеђивала је, али су се напослетку победници редовно претапали у Кинезе.

Са нашег данашњег гледишта најважнија историска последица срећивања Кине за владе Ши-Хванг-Ти-а и династије Хан састојала се у начину како је то ново стање у Кини деловало на нестална скитачка племена, која су живела око северне и западне границе Кине. За време трзавица у

Кини, које су се биле отегле за време читавих векова, а све до доласка на власт Ши-Хванг-Ти-а, били су Ђунг-Ну-и или Хуни посели Монголску и знатне делове северне Кине. Неометано су упадали у Кину и уплетали се у нутарње ствари те земље. Томе је за навек учињен крај новим стањем у Кини, којим је успостављена моћ земље и учвршћена њена просвећеност.

Већ смо поменули Хуне у свом ранијем опису првих времена кинеске историје. Сада нам ваља укратко рећи ко су и шта су били Хуни. Самим тим што велимо да су Хуни и Ђунг-ну-и два имена за један исти народ, залазимо у једно питање, које још важи као спорно. У своме опису развитка западног света имали смо прилике поменути Ските, па смо том приликом указали на тешкоће, које наилазимо кад хоћемо да повучемо разлику између њих и Цимераца, Сармата, Мићана, Персијанаца, Парта, Гота и осталих народа што су лутали по великом простору од Дунава до средње Азије. Ти су народи по начину живота били сви више или мање скитачи, а по поретку сви више или мање Аријанци. Док су се поједине групе ариских народа спустиле на југ, тамо примиле извесну просвећеност и даље је развили, други ариски народи коначно се развише у скитаче; научише се на живот по шаторима и колима, као и на држање великих стада стоке; навикоше се на млеко као главну храну, те још већма занемарише своје и дотле већ узгредно и површно обрађивање земље и доста немарно вршење жетве њених производа. Овакав развој узео је још већег маха, захваљујући постепеној промени климе. Услед те промене, простране шуме и баруштине јужне Русије и средње Азије претвориле се у недогледне, обилном травом обрасле степе, које су мамиле на здрав скитачки живот, а наметале потребу да се сваке године прелази са летњих на зимске пашњаке и обрнуто. Политичко уређење тих народа било је више него примитивно. Ти народи су се час цепали, час опет удруживали са другим народима. Поједини народи су имали готово потпуно исте обичаје, тако да је тешко и готово немогућно правити јасне разлике међу њима. Веома сличан однос владао је међу монголским народима који су живели северно и северозападно од Кине. Тешко може бити неке нарочите сумње о томе да су Ђунг-Ну-и, Хуни и доцнији Монголци некад сви припадали једном истом народу, а да и Турци и Татари воде порекло од те монголске мешавине народа. Калмуци и Бурјати су доцније одвојени огранци истог племена. Као што смо на западу били усвојили слободније и шире значење имена Скита, тако ћемо овде употребити назив Хуни као општу и заједничку ознаку за сва та племена.

Малочас приказано унутарње учвршћивање Кине било је непријатно за те хунске народе. Дотле су се они, односно вишкови њихова становништва спуштали у тада још разграђену и разједињену Кину, слободно и неометано, као што се вода слива у исцеђен сунђер. А када су наилазили не само на зид, подигнут ради заштите од њих, већ и на јаку владу, чије су им војске пресецале одступницу ка њиховим степама, кинески зид бранио им је улазак у Кину, али није бранио Кинезима продирање у саму област њихових пашњака. У току векова мирна живота становништво Кине било се силно намножило, стално се ширило и одавало се земљорадничком раду где год би наишло на дотле необрађено, а иоле плодније тле. На запад су Кинези тако продрли до самог Тибета, а у северном и северозападном правцу можда све до саме ивице пустиње Гоби. Кинези почеше плавити и отаџбину, односно пашњаке и ловишта хунских скитача, од прилике онако као што је било становништво Сједињених Америчких Држава постепено надирало у ловишта америчких Индијанаца-црвенокожаца. Мада су скитачи овде-онде још вршили по какав упад или покољ, није им било могућно да се одупру том надирању Кинеза, пошто су се све нове народне гомиле из Кине из-

ливале у новонасељене крајеве, а после и зато што су кинески насељеници могли вазда рачунати на јаку владу своје земље која их је штитила. Међутим, и да није било те заштите, они би ипак успели због ванредне жилавости и отпорности кинеске земљорадничке просвећености и њене способности продирања и ширења. У току три хиљаде година, она се поступно али стално ширила, тако да данас преко Манџурије већ увелике продире у Сибир. А кудгод је допрла, ухватила је јака корена.

Хуни су делом просвећени и претопљени у Кинезе. Северније хунска племена одбачена су, па је њихов вишак становништва отицао пут запада. Јужна племена помешала су се са Кинезима.

Ако читалац буде узео карту средње Азије, одмах ће запазити огромне планинске ланце, који одвајају једне од других народа, што живе на југу, истоку и западу тога дела азиског копна. Видеће да се од средњег планинског масива повлаче у правцу истока три велика планинска ланца. Планински ланац Хималаја пружа се јужно од Тибета у југоисточном правцу, Квен-Лун се повлачи северно од Тибета у правцу истока, а Тјен-Шан у североисточном правцу, као веза с алтајским планинама. Даље, на север, простире се велика равница, која се све даље и даље крави и суши. Између Тјен-Шана и Квен-Луна налази се слив Тарима (источни Туркестан) са рекама које не стижу до мора, већ се завршавају језерима и баруштинама. Та област је у старо доба била куд и камо плоднија но сада. Планински ланац, који са запада затвара слив Тарима, висок је, али није непроходан. Има много добро проходних путева, који се преко њега спуштају у западни Туркестан. Било дуж северних огранака Квен-Луна, било самом долином Тарима, идући из Кине на запад, може се доспети у Кашгар (где се та два пута сустичу), па затим наставити пут преко планина и доћи у Коканд, Самарканд и Бухару. Уколико није била на мору, овде се налазила тачка, на којој су се морали сукобити Аријанци и Монголи.

Већ смо поменули, како је Александар Велики године 329. пре Христа био доспео до ових планинских ланаца. Једно језеро, на великој висини усред планина, задржало је његово име. Успомена на тај његов поход још једнако је толико жива у оним крајевима, да се готово свака рушевина у средњој Азији приписује »Искандеру«. Међутим, убрзо после тога, ти крајеви су опет ишчезли из круга јаче осветљеног историјом.

Доцније видимо источне крајеве данашње Кине у бољој светлости него западне. Ши-Хванг-Ти био је потиснуо Хуне из области уже Кине. Један део тога народа остао је у крајевима северно од Кине, и ту се за владе династије Хан постепено помешао са Кинезима. Знатан део био је скренуо на запад, гонећи пред собом (у другом и првом веку пре Христа) сродан народ, назван Јуе-Хи од источног па све до западног краја Квен-Луна, па најзад га пребацио и преко планина у некад ариску област Западног Туркестана. Тај народ Јуе-Хи освојио је површно јелинизовану краљевину Бактрију и измешао се са тамошњим ариским становништвом. Доцније се из тих Јуе-Хи и њихових ариских примеса развио народ, назван Индо-Скитима, који се спустио кроз Кајбарски Кланац, те освојио северну Индију све до Бенареса (године 100. до 150. после Христа), те тамо уништио и последње трагове јелинске власти у Индији. Без сумње да ово није било прво надирање монголских раса пут запада, само што наша историска наука није успела да утврди раније такве покрете. Иза Јуе-Хи-а тискали су се Хуни, а иза ових опет ширио се снажан притисак кинеске династије Хан, која је сада стала да протеже своју власт у правцу севера. За владе цара Ву-Ти (године 140. до 86. пре Христа), најугледнијег владара из династије Хан, Хуни су потиснути из целог источног Туркестана пут севера, а делом подчињени. Слив Тарима тада преплавиће кинески насељеници. Убрзо одандe почеше кретати на запад каравани

натоварени свилом, лаком и другим производима, који су у Јерменској и Риму трампљени за злато и сребро.

О упаду Јуе-Хи-а постоје поуздани подаци. Међутим, било је сигурно и много других покрета таквих хунских народа према западу. Од године 200. пре Христа до године 200. после Христа кинеско царство је не само чврсто одржало своје границе, већ их је све даље померало у области скитачких народа, чији су вишкови људства због тога стално морали отицати према западу. Кинези се нису затварали иза коначно одређене и утврђене границе, као што су то чинили Римљани на Рајни и Дунаву. Под тим притиском Кинеза, од века до века, све већма су се померали скитачки народи. Они су ударили прво на Бактрију. Парти, који се помињу у првом веку после Христа, без сумње су били скитске и монголске крви. Оне »стреле, што свирају«, које побише Красову војску, веровно су биле пореклом из Алтајских и Тијен-Шанских Планина. После првог века после Христа нарочиту привлачну снагу за скитаче имала је област северно од Касписког Мора, које је уосталом представљало тачку, на којој су наилазили на мање отпора него другда. У току отприлике једног века област данашњег Западног Туркестана »монголисана« је, па је таква остала све до наших дана. Некако године 75. после Христа осетио се нов притисак Кине, који је убрзао покрет скитача према западу. Године 102. после Христа упутио је кинески војсковођ Пан Хау, из свога логора истуреног чак од Касписког Мора (а према другим изворима чак од Персиског Залива) уходе, да му прибаве ближих обавештаја о римској сили. На основу тих извештаја одлучио се да не наставља наступање.

У првом веку после Христа појавише се први монголски скитачи на источним границама Европе. У тај мах су ти Монголи били већ много измешани са скитачима, пореклом из северне Европе и са другим залуталим северњачким елементима из области Касписког Мора и Памирске Висоравни. Поједина хунска племена била су се тада већ настанила по областима међу Касписким Морем и Уралом. Западно од њих живели су Алани, који су по својој прилици и сами били монголски народ са примесама северноевропске крви. Борили су се против Помпеја Великога за време његова похода на Јерменску године 65. пре Христа. Сада су од свих монголских народа били најдубље продрли на запад. Даље померање Монгола према западу наилази тек у четвртом веку после Христа. Северо западно од крајева, које су тада захватили Хуни, на самом Балтичком Мору, био се одавно настанио други један монголски народ, Финци.

Западно од Хуна, одонуд Дона, налазила су се чисто северноевропска племена, Готи, који су се из своје домовине, скандинавских земаља, били раширили у правцу југоистока. Готи су били народ теутонске расе. Већ смо забележили њин прелазак преко Балтичког Мора на карти, на којој смо приказали насеља старијих арийских народа Европе. Ови су Готи наставили надирање кроз Русију у југоисточном правцу. Нема сумње да су се измешали са Скитима, спуштајући се ка Црном Мору. У току тог свог надирања они су искористили пловне реке, показујући тиме да нису заборавили своја предања балтичких морнара. У првом веку после Христа, Готи су се делили на два главна племена: на Остроготе или Источне Готе, који су живели међу Доном и Дњепром, и на Визиготе или Западне Готе, који су живели западно од Дњепра. За време тог првог века после Христа још је владао мир широм пространих равница. Ну, људство се из године у годину множило, а већ се увелике осећало врење код појединих племена. У другом и у трећем веку после Христа изгледа да је стално било обилних водених талога, тако да су пашњаци били веома издашни. У четвром и петом веку као да се клима опет променила и као да су настале велике суше. Биље се проредило, појавила се оскудица у сточној храни, и због тога настаде нов покрет скитачких народа.

Вреди нарочито подвући како је у првом столећу после Христа кинеско царство било довољно јако да одбаци од својих граница вишак људства околних монголских скитачких народа и да их потисне према северу. После извесна лутања, ти скитачи освојише северну Индију, тамо прикупише снаге, да се најзад, удружени са ариским скитачким народима, као неодољив вал сруче на поколебано римско царство.

Пре но што ћемо продужити излагање овог историског развоја и приказати потресе који сада насташе за Рим, као и покушаје неколицине великих људи да одложе његов неминовни слом, морамо рећи неколико речи о одликама и обичајима ових монголских варварских племена, што су се протезала од граница Кине па све до Балтичког и Црног Мора. Угледајући се у томе на римске писце, европски историчари су увелике навикли да Хуне и сродна племена приказују искључиво као нечувене зверове и рушитеље. Међутим, треба имати на уму да описи римских писаца потичу из времена опште панике, а затим да су Римљани вазда умели толико дрско и крупно лагати о свим својим противницима да би им на томе могла позавидети чак и сва пропагандистичка пискарала нашег доба. Римљани су употребљавали израз »пунска верност« кад би била реч о каквој издаји, мада су баш Римљани према самој Картагини били починили најподлија издајства. Иначе су њине подмукле запевке о свирепости овог или оног народа обично служиле као припрема или накнадни покушај оправдања за који од оних грозних покоља што су их вршили Римљани над побеђеним противником, за какво ново подјармљивање или за какву нову пљачку. У Римљана је била страст самооправдања иста онаква какву опажамо у наше доба. Морамо подвући чињеницу да сви подаци о зверствима и страхотама Хуна потичу од писаца једног народа чија је главна забава била гледање гладиаторских клања, а чији је главни начин за угушивање немира или устанака било разапињање на крст небројених криваца. За време римског царства мора да су стотине хиљада људи на овако грозан начин платили главом. Велик део становништва тога царства, које се тако горко жали на дивљаштво спољних нападача, састојао се из робова, који су стварно без икакве заштите били изложени свим прохтевима и ћудима својих господара. Добро ће бити ако утувимо све те чињенице пре но што бисмо осетили наклоност да зажалимо за рушењем римског царства под навалом варвара, а услед предрасуде да та поплава представља рушење свега што је лепо и почетак доба потпуног мрака и ужаса.

Мислимо да се може претпоставити како су се хунска племена са истока налазила на истом ступњу образованости на којем су били и примитивни Аријанци. Могли су се лако и много мешати са скитачким или полускитачким деловима ариских народа, почев од крајева северно од Персије, па све до северно од Дунава, и поред све разлике у раси и језику. Уместо да убијају побеђене, они су их најмљивали као ратнике или су се мешали са њима. Одликовали су се неком трпељивом прилагодљивошћу, а то је одлика без које се не да ни замислити народ, позван да дође до политичке превласти над другим. Хуни се у историји појављују много доцније од најстаријих ариских народа, те је њихов скитачки начин живота био већ куд и камо развијенији. За првобитне Аријанце карактеристична су обележја живот по шумама и употреба волујских кола. Тек доцније су научили употребу коња. Хунски народи, напротив, били су тако рећи одрасли поред коња. Почели су јахати још око године 1200. или бар 1000. пре Христа. Узде, седло и узенгије нису примитивне тековине. Те потребе појавиле су се кад су људи почели да прелазе већа растојања на коњима. Ваља имати на уму да је јахање сразмерно нова вештина. Људи почињу јахати тек од пре нешто више од три хиљаде година. Већ смо поменули постепено појављивање бој-

них кола, па појединачних ратника-коњаника, а најзад и организоване и дисциплиноване коњице. Све те новине у ратној нештини долазиле су из монголских крајева Азије. Још и дан данји свет у средњој Азији радије јаше него што иде пешице. У »*Историји човечанства*« Рацел вели:

»По степама налазите у огромну броју снажне коње дугих вратова. За Монголе и Туркомане јахање није раскош. Чак и сами монголски чобани чувају своја стада јашући на коњу. Деца се још у најранијој младости обучавају у јахању. Често се дешава да мушко дете већ у четвртој години чини прве покушаје са јахањем у нарочито удешену, сигурну дечјем седлу, те врло брзо и научи добро јахати.«

Не верујемо у потребу претпоставке да су се Хуни и Алани по свеколикој својој нарави, животу и обичајима много разликовали од данашњих скитача по степским крајевима. А о тим данашњим народима сви путници-испитивачи слажу се у мишљењу да су то људи отворене и ведре нарави и да се одликују искреношћу и поштењем. »Црте нарави сточара средње Азије, — вели Рацел, — јесу: наглашена речитост, отвореност, неотесана доброћудост, поноситост; али, поред тих добрих особина, и леност, плахвитост и осветљивост. Њина лица одају поштење, спојено са готово смешном наивношћу... Њина одважност је пре изненадан, напрасит излив жеље за свађом него ли хладна, смишљена храброст; не знају за верски фанатизам; гостољуби су према сваком без разлике.«

Уопште узев, као што видимо, ово није неповољна оцена. Опште понашање њино, вели даље Рацел, мирније је и достојније од држања варошана у Туркестану и Персији. Томе ваља још додати да сâм скитачки живот није допуштао развијање великих сталешких разлика нити крајњих облика ропства.

Само се по себи разуме да су ти народи азиског порекла били сасвим необразовани и неразвијени са гледишта уметности и вештина. Само зато ипак не смемо претпоставити да су ти народи били савршени варвари и да се њихов начин живота налазио још на ступњу који је некад био полазна тачка за развитак земљорадничке просвећености. Такво схватање би било скроз погрешно. И они су се развили, мада у другом правцу, у правцу који је водио мање сложеном умном животу, али можда већем људском достојанству, а свакако тешњој вези са природом.

5.

Први озбиљнији упади германских племена у римску империју наишли су у трећем веку после Христа, кад је унутарња снага царевине већ увелике била у опадању. Поштедећемо читаоца додиривања замршених питања око имена, истоветности и међусобног сродства тих појединих германских племена. Историчар их једва разликује једне од других, а ту тешкоћу још повећава и чињеница што су и сама та племена и групе народности очигледно слабо полагали на то да се међусобно разликују. Године 236. после Христа продро је један германски народ, Фрузи (Франци), на доњој Рајни преко римских граница, док су Алемани, друго племе, упали у данашњи Алзас. Још опаснији је био поход, који су према југу предузели Готи. Већ смо поменули да је тај народ једно време живео у јужној Русији, где је реком Дњепром био подељен на Визиготе (Западне Готе) и Остроготе (Источне Готе). На Црном Мору су Готи опет били постали поморци, какви су били њини преци у старој постојбини. Уосталом, вероватно је да су они свеколике своје сеобе од Шведске наовамо били извршили воденим путем. Та, и данас се чамцима, који се колико-толико дају преносити и сувим од једног воденог пута до другог, може пребродити цела Русија, полазећи са Балтичког, да се избије на Црно или Касписко Море. Сада су Готи преотели Римљанима превласт на источним морима, па су убрзо затим напали и грчке обале. Године 247. после Христа предузеше они и велик сувоземни поход против Рима. У току тога по-

хода прешли су преко Дунава, и у данашњој Србији потукли римског цара Децију, који и сам у битци погибе. Тим ратом, римско царство изгуби за навек покрајину Дакију. Римски цар Клаудије потуче године 270. Готе код Ниша у Србији, но већ године 276. они предузеше нов упад, и то у Понт. Значајно је за расуло које је већ било настало у римкој империји да су римске легије у Галији сматрале да ће се најбоље одбранити од упада Фруга (Франака) и Алемана, ако прогласе свог посебног цара у Галији, да би покушали одбранити се од упадача независно од Рима.

Потом су навале варвара за неко време одбијене. Цар Проб је пребацио године 276. Франке и Алемане натраг преко Рајне. Колико су дотадањи упади били изазвали осећање несигурности у целој империји, сведочи међу осталим и чињеница што је цар Аурелијан (270.—275.) наредио да се утврди и сам Рим, који је све дотле био отворен и сигуран град.

Године 321. после Христа Готи опет прећоше преко Дунава и стадоше да пљачкају области данашње Србије и Бугарске. Отерао их је Константин Велики, о коме ћемо опширније говорити у идућој глави. Пред крај владе тога цара (године 337. после Христа) издано је допуштење Вандалима, народу блиско сродном Готима, који су га нападали и притешњавали, да се настане западно од Дунава, у Панонији, данашњој Мађарској.

Око средине четвртог столећа хунски народи поново прећоше у напад. Били су давно покорили Алане, па су сад и Остроготе натерали на плаћање данка. Визиготи се поведоше за примером Вандала и спремаху се да пређу преко Дунава и доселе се на римско земљиште. Међутим је дошло до спора око услова под којим би им Рим допустио да се настане. Визиготи изгубише стрпљење и прећоше у оружани народ. Код Једрена потукоше цара Валенса, који и сам погибе у борби. Сад допустише Визиготима да се настане у данашњој Бугарској. Њина војска је по имену претворена у једну римску армију, али је задржала све своје дотадање вође, међу којима је најистакнутији био Аларих. Колико је већ у оно време била »варваризирана« римска империја нека сведоче ове чињенице: главни противник Алариxов био је Вандалац Стилихон из Паноније; главни командант римских легија у Галији био је фрушке (франачке) народности, а цар Теодосије I (379.—395.) био је Шпанац, кога су највише помагале трупе регрутоване међу Готима.

Сад настаде коначни расцеп царевине на источну (грчкога језика) и западну (латинскога језика) половину. Теодосија Великога наследише његови синови, и то Аркадије у Цариграду, а Хонорије у Равени. Аларих направи својим оруђем владара источне, а Стилихон владара западне половине подељеног царства. Тада се први пут на земљишту империје појављују Хуни; Стилихон их је био најмио као помоћне трупе. У току борби између источног и западног дела коначно су се сломиле спољне границе царства, уколико се још и дотле могло говорити о границама које су делиле варваре ван римске империје од варвара, већ одомаћених у њеним границама. Ни од кога неометани, продреше у земљу још нови Вандали, Готи, Алани и Свеви и настанише се у њој. Усред те опште забуне настаде један догађај, који баци у засенак све што се дотле било одиграло: Аларих Готски крену са војском уздуж кроз Италију и, после кратке опсаде, заузе Рим (године 410.).

Око године 425. Вандали (о којима смо већ говорили приликом њихова боравка у западној Немачкој) и један део Алана (које смо раније били навели као становнике југоисточног дела данашње Русије), били су продрли кроз Галску и прешли преко Пиренеја, па се удружили и настанили у јужној Шпанији. Хуни су већ били загосподарили Панонијом, а Готи Далмацијом. У Чешкој и Моравској био се настанио словенски чешки народ (године 451.). У Португалији и у Шпанији, северно од области захваћених од Вандала, били су Визиготи и Свеви Галску су били поделили Ви-

зиготи, Фрузи (Франци) и Бургунђани. Велику Британију била су преплавила германска племена: Јути, Англи и Саксонци. Бежећи испред њих, Британци келтске расе прешли су преко мора и настанили се у делу северозападне Француске, који се данас зове Бретања. Обично се као време те германске најезде на Велику Британију наводи година 449. после Христа; међутим, веровно је да се она одиграла још раније. Захваљујући сплеткама двојице римских политичара, Вандали са југа Шпаније, предвођени својим краљем Гензерихом, укрцаше се гомилама (године 429.) за северну Африку, тамо освојише Картагину (године 449.), обезбедише себи превласт на Средоземном Мору, па најзад освојише и сам Рим, који су страшно опљачкали. Доцније прећоше на Сицилију, где заснованше независну краљевину, која се одржала сто година (до 534. године). Ова вандалска краљевина, у часу када је била достигла врхунац свога пространства (године 477.) обухватала је осим саме Сицилије још и Корзику, Сардинију, Балеарска Острва и знатан део северне Африке.

У вези са стварањем те вандалске краљевине, наилазимо на податке и бројеве, који нам јасно приказују праву природу тих варварских упада. Видимо да се у таквим случајевима никако није могло говорити о поразу једне народности, једне расе, а о победи или превласти друге. То су у ствари биле друштвене револуције, подхрањене и помогнуте сразмерно маленим бројем туђинских освајача. Тако је, на пример, једва 80.000 Вандалаца (рачунајући ту и жене и децу) прешло из јужне Шпаније у северну Африку. Када се зна колико је тешкоћа морало бити за превоз тога народа, може се претпоставити да их ни у ком случају није могло бити више, ако не и још мање, него 80.000. Износи се да није било ни трага какву озбиљнијем отпору од стране становништва. Бонифације (римски намесник северне Африке) бранио је Хипону искључиво готским најамницима, пошто му домаће становништво није пружало никакве знатније потпоре, а скитачка племена тих крајева делом заузеше неодређен став, а делом чак и покушаше да користе невоље римске власти за предузимање пљачкашких похода. Овакво држање становништва на очиглед туђинских освајача била је последица друштвених односа и прилика, које у северној Африци беху можда и горе него у другим делсвима римског царства. Одавна су већ некад слободни сељаци били постали кметови велепоседника, те су били једва у нешто мало бољем положају од оних гомила робова којих је било на сваком кораку. Сами велепоседници били су изложени пљачци и изнуђивању, које су били завели намесници, а које је бивало све дрскије и отвореније што је већма опадао углед царске власти. У то доба нико ко би ма шта имао да изгуби није више пристајао да уђе у сенат већих градова, док је раније тај улазак у градски сенат био врхунац жељама свих частољубивих грађана. Од сенатора се сад тражило да из своје кесе покрију маљкове у буџету; а ти су маљкови били и чести и велики ... Често су избијале крваве побуне, а увек због немилосрдна разреза пореза ...

Према томе, Вандали су стварно донели помоћи и бољитка подјармљеним редовима. Истребили су велепоседнике, превукли су сунђером преко спискова зеленашких потраживања и укинули последње остатке војне обавезе. По доласку Вандала, земљорадницима је било много лакше него под римском владавином. Нижи чиновници остали су на положајима, на којима се затекоше. Према томе, вандалска најезда значила је за онај свет пре ослобођење него потпадање под туђина.

У времену док су Вандали још били у Африци, међу Хунима се појави један велик вођ — Атила. Седиште његове власти налазило се у равницама источно од Дунава. Неко време је био господар огромне државе, коју су сачињавала које хунска, које германска племена, а која се протезала од Рајне, па све до средње Азије. Са кинеским

царем Атила је преговарао као раван са равним, а десет година је држао у страху како Равену, тадању престоницу западноримске империје, тако и Цариград. Хонорија, унука Теодосија II, источно-римског цара, од оне врсте разузданих и настраних господских кћери које стварају толико неприлика својој околини, била је стављена у домаћи притвор због љубави са неким дворским коморником. На то је она послала Атили прстен, позивајући га да јој буде супруг и спасилац. Уједно је вандалски краљ Гензерик, против кога су се били удружили савезом источно-римски и западно-римски цар, стално позивао Атилу да нападне источно-римско царство.

Тада је Атила кренуо на југ и зауставио се тек под самим зидинама Цариграда. Успут је, како тврди Гибон, разорио седамдесет градова. Изнудио је цару веома тежак уговор о миру, у којем међутим, како изгледа, није било ни речи о томе да се ослободи Хонорија и преда у руке јунаку њених снова.

Ови догађаји су и сувише удаљени, да бисмо могли утврдити прави разлог због којег је ово пропуштено. Атила је, међутим, и надаље називао Хонорију својом вереницом, па је и даље своје тобожње дивљење према њој узимао као изговор за нове нападе и походе. У току насталих преговора, посланство, упућено у табор хунског самодршца, пратио је и неки Приск. Из извесних одломака његова извештаја, сачуваних до данашњег дана, добијамо слику о начину живота овог великог освајача.

Поменуто посланство је уопште било некако чудно састављено. На челу му је био Максимин, ваљан дипломата, који је пошао са најбољим намерама. Изасланству је био придодат као тумач неки Вигилије, кога нису познавали ни Максимин, ни поменути Приск, а коме је двор цара Теодосија био поверио тајни задатак да подмити неколицину Хуна, да они убију Атилу. Изасланство је путовало преко Ниша. Избивши на Дунав, прешло је преко реке примитивним чамцима, направљеним од издубљених стабала. Хранили су се код становништва села, кроз која су пролазили. Цареви посланици су запазили да су у продирању на север наилазили на друкше намирнице. Уместо вина, добијали су пића справљена медом, место пшенице давали су им просо; често су наилазили и на неко пиће од преврела меда. И иначе овај њихов пут кроз данашњу Мађарску исто онолико је богат у доживљајима као што су била толико векова доцније, за владе енглеске краљице Викторије, путовања научника-истраживача кроз средњу Африку. Дешавало се, да су им врло љубазно нудили, у знак гостољубља, младе жене које ће им правити друштво преко ноћи.

Атилина престоница више је личила на велик логор, или бар на велико село, него на град. Једина зграда подигнута од камена било је неко купалиште, подигнуто по римском угледу. Већина становништва живела је по колибама или под шаторима. Сам Атила и његови важнији доглавници становали су по дрвеним дворцима, подигнутим усред дворишта опасаних огромним и јаким оградама. Били су стално окружени својом послугом и својим женама. Мада су се на све стране вијала огромна стоваришта скупоцених ствари, напљачканих у току ратних похода, сам Атила је живео скромним животом правог скитача. Јело су му служили у дрвеним зделама и тањирима; никад не би ни такнуо комадић хлеба. Много је радио; пред капијом свог дворца примао је сваког који би имао што да му се потужи или што да га замоли, а иначе сте га сваког часа могли видети на коњу. И код Хуна се био одржао обичај приређивања великих седељака у највећој одаји дворца. Тај обичај је владао и код старих Аријанаца и код Монгола. На тим Атилиним седељкама својски се пило. Приск нам описује барде, који су певали пред Атилом.

»Рецитовали су стихове, које су били спевали у славу Атилина јунаштва и његових подвига. У великој дворани је владала гробна тишина. Сви присутни су били као омађијани складним гласом који је будио успомену

њихових властитих ратних подвига. Што је даље одмицала песма, све већма су горела лица ратника, са којих се могла читати несавладива жеља да што пре опет крену у бој, у нову славу. Старци су ронили сузе при помисли да они више неће имати прилике да учествују са осталима у опасностима и подвизима ратних похода. Пошто би се завршило ово певање јуначких песама, које је у неку руку служило одржавању војничког осећања, настао би призор који се куд и камо мање слагао са општим људским достојанством. Два пеливана, један маварске, а други скитске народности, наизменично би насмејавали примитивни скуп разним покретима лица, смешном ношњом, скаредним покретима и шаљивим пренемагањем на немогућем језику, који је био нека неразумљива мешавина латинског, готског и хунског. Цела дворана се тресла од громовита и необуздана смеха. Сам Атила, усред те галаме, остајао је хладан, озбиљан и достојанствен.

Мада је Атила био обавештен о потајним намерама са којима је био дошао Вигилије, допустио је царском изасланству да се слободно врати у Цариград. Чак је обилно обдарио сваког појединог изасланика скупоценим поклонима. Али је зато убрзо после тога и сам упутио Теодосију посебна свог изасланика, коме је наредио да каже источно-римском цару све што му је било на срцу.

»Теодосије — рекао је тај изасланик — син је узвишена и многоуважена оца. И Атила је из племените лозе, а знао је у веколиком свом држању да сачува достојанство, наслеђено од оца Мунзука. А Теодосије изиграо је част и углед свога оца и унизио се до степена роба, пристајући да плати данак. С тога је ред да Теодосије указује дужно поштовање човеку који се срећом и заслугама узвисио над њим. Уместо тога Теодосије, као какав неваљао роб покушава да потајно склопи заверу против свога господара.«

Застрашен овим поштеним укором, цар се пожурио да одвратном понижношћу моли за опроштај и исплати Атили велику суму новца.

Године 451. објавио је Атила рат западној царевини и упао је у Галију. Царске трупе испочетка нису биле у стању дати неког нарочита отпора, те је Атила опљачкао већину галских градова, све до јужно од данашњег Орлеана. Тек тада се против њега удружише Фрузи (Франци), Визиготи и царске трупе. Дошло је до велике битке код Треке (данас *Troyes*, године 451.), у којој је изгинуло преко 150 хиљада људи, а која се завршила Атилиним поразом. Том битком је Европа спасена монголске превласти. Али овим поразом никако нису биле исцрпене Атилине снаге. Скренуо је на југ и прегазио северну Италију. Попалио је Аквилеју и Падову и опљачкао данашњи Милано, али, на молбу папе Лава I, закључио је мир. Атила је умро године 453.

После његове смрти, Хуни ишчезавају из историје. Измешаше се са народима међу којима су живели. По својој прилици су већ дотле били силно измешани, те били готово више Аријанци него Монголци. Нису се коначно населили у Мађарској, како се то обично мисли, мада су свакако у тој земљи оставили много својих потомака. Отприлике после сто година дошао је са истока у Мађарску други један хунски или са Хунима измешан народ — Авари. Њих је потиснуо Карло Велики у току година 791. до 795. Преци данашњих Мађара још су доцније дошли на запад. Били су турско-финско племе. Мађарски језик спада у угро-финску грану уралско-алтајске групе језика. Још око године 550., Мађари су живели на Волги, а у своју данашњу постојбину доселили су се око године 900. Ну, ми ту и сувише измакосмо, а треба опет да се вратимо Риму.

Године 493. римским краљем постаје Гот Теодорих. А кроз седамнаест година у Риму више није било римскога цара. Тако је велика, на систему ропства основана »светска империја« римских богоцарева и богаташа сврши усред потпуне друштвене пропасти.

6.

Римска империја била је скрхана у читавој западној Европи и северној Африци. Нестало је било поверења, престала је израда раскошних предмета, новац се скривао, поверио-ци су остали неисплаћени, а робови без господара. У Цариграду се одржало старо царство. Већ смо имали прилике да се упознамо са двема значајним личностима међу доцнијим царевима: Диоклецианом (ступио на престо године 284.) и Константином Великим (ступио на престо године 312.). Константин је створио ново царско средиште у Цариграду. Већ у самом почетку царског доба почели су се осећати недостаци Рима као престонице једне светске империје, а поглавито с тога што Римљани нису били добри поморци. Разорење Картагине и Коринта било је уништило редовни поморски промет баш у најглавнијим правцима. Овај народ, који се није умео користити морем, а којем је главно управно средиште било у Риму, морао је упућивати своје војске, своје чиновнике, своје веснике са наредбама прво на север кроз пола Италије, да би после тек скренули на исток или на запад, куда су имали да оду. Због тога су готово сви способнији цареви свој главни стан постављали у мање градове згоднијег земљописног положаја. Тако су неко време била царска седишта Сирмијум на Сави, Милано, Лион и Никомедија (у Битинији). Под Диоклецианом био је Драч царска престоница. Престоница пак последњих римских царева у доба Алариха и Сталихона била је Равена на Северном Јадрану.

Константин Велики је решио да коначно пренесе на Босфор средиште царске моћи. Већ смо поменули град Византију, који је Константин сад одабрао за престоницу. Византија је играла неку улогу у историји препреденог Хистиеја, а била је одбила Филипа Македонског. Читалац се и сам на карти може уверити о томе, да је положај града био ванредно повољан; и да је било бар за извесно време способних владара, сложног, вредног и на поморство навикнутог народа, те могућности могле би да се искористе до највећег степена. Византиске галије, улазећи у руске луке, могле су продрети до у срце те земље и ухватити с бока варваре. Византија је могла бити господар свих трговачких путева Истока, и могла је обезбедити поштовање своје превласти над Мезопотамијом, Египтом, Грчком и уопште над свим напредним и просвећеним крајевима тадањег света. Колико је тачно то схватање, најбоље доказује чињеница да је овај остатак римског царства, са Цариградом као средиштем, успео да се одржи још читавих хиљаду година, иако су њиме управљали недостојни цареви усред општег неморала.

Константин Велики је неоспорно хтео да направи од Цариграда престоницу једног целокупна, поново уједињена римског царства. Међутим, земљописни положај Европе и западне Азије, као и саобраћајна средства, којима се у оно доба располагало, нису допуштала потпуно усредсређивање власти. Ако је Рим био сувише окренут западу, Цариград се налазио на сувише велику растојању од Галије, бар с обзиром на стварне саобраћајне могућности оног доба. Уздрмана средоземна просвећеност, пошто је узалуд покушала да задржи бар Италију у кругу своје власти, најзад је морала стварно оставити запад својој судбини. Од тад је та просвећеност била сведена на област која је представљаа језгру и срце негдашње државе Александра Великога. Грчки језик је опет повратио у потпуности свој негдашњи углед. Уосталом, службени латински језик ни у које доба није ни био успео да озбиљније уздрма тај његов углед. Често се о овом »источном« или византиском царству говори као о неком наставку римских предања. У ствари, та државна творевина обнавља предања Александра Великога.

Латински језик није располагао са довољно умне вредности, није обухватао довољно оригиналну књижевност или науку, да би паметан човек могао у њему самом гледати довољно средство за даљи умни развитак и да би могао извојевати коначну превласт

над грчким језиком. Никад ни један језик — па макар га и читава војска чиновника покушавала наметати — неће славити победу над другим, ако није књижевношћу својом бар исто толико богат као језик који жели да потисне и, уопште, ако не представља бар исто толико богат извор знања и просвете. Језик, који хоће да се шири на рачун других, мора бити неисцрпан извор богатих дарова. Са тога гледишта је грчки језик имао грдно преимућство над латинским. Чим је наступило одвајање источног од западног царства, грчки језик опет је узео маха на истоку, те је, мада под некако учмалим видом, обновио јелинска предања. Ну, средиште јелинизма више није била Грчка него Александрија. Менталитет његов више није одговарао слободном духу и говору Аристотела и Платона; то је био постао менталитет секте педаната, неспособних да створе што ново на политичком пољу. Његова философија била се свела на речито порицање свих стварности, а дух научног истраживања био је коначно усахнуо. Али. све то остало је бар јелинско. Римљанин је био и прошао. Уосталом, био је потиснут из велика дела запада. У седмом и осмом веку наилазимо на чисте Римљане само у крајевима око града Рима. По целом западу су настали велики преображаји и самог латинског језика. У Галији Фрузи (Франци) уче неко гализовано латинско наречје, из којег ће се доцније развити данашњи француски језик; у самој Италији а под утицајем теутонских, лонгобардских и готских освајача, латински се језик цепка у читав низ италијанских наречја; на Иберском Полуострву из њега се поступно развијају шпански и португалски. Основни латински корен, који су сачували сви ти језици, доказује нам колико мора да су бројем били незнатни сви ти Фрузи (Франци), Вандали, Готи и други освајачи германског језика.

То иде у прилог закључка да је у распаду западно-римског царства мање било по среди туђинско освајање и потискивање једне народности другом, него што се ту радило, много више, о политичкој и друштвеној револуцији. И у неким крајевима швајцарског кантона Валиса (Вале-а) и у кантону Граубиндену (Гризону) сачувало се наречје које се у својим основним облицима своди на латински језик. Још је необичније, међутим, што се у Дакији и околним крајевима, који данас већим делом припадају Румунији, сачувао латински језик, иако је Рим тек сразмерно касно освојио те крајеве и убрзо их опет изгубио.

У Британији англо-саксонски освајачи потиснули су латински језик; из разних наречја ових германских племена развила се основица данашњег енглеског језика.

Друштвена и политичка творевина Римљана потпуно се скрхала. На истоку је старије јелинско предање опет дошло до превласти. Западно-римска царевина распала се у неколико делова, од којих је сваки засновао властит народни живот. Међутим, не само да је надживело римску пропаст него се још и даље развијало: римско предање светске империје и царске власти. Стварност се била срушила, али легенда се и даље настављала. Мада је била ишчезла свака могућност остварења, људском маштом овладала је магловита мисао неке узвишене и величанствене светске империје, која је донекле све до наших дана држала свет у својој хипнози.

Још од дана Александра Великог у људским мозговима почињала се јављати замисао о могућном политичком уједињењу свеколиког људског рода. Сви ти смели краљеви варвара, све те њине одважне поглавице и вођи, који су крстарили кроз велику, оборену и раскомадану римску империју, били су кадри да замишљају неког моћна краља над краљевима, који би био над њима, и који би имао власт да прописује једне исте законе за све људе. Радо су веровали да је тамо некад и негде оборени цезар био такав краљ краљева и да ће се он једног дана и вратити на власт. С тога су ценили титулу »цезар« много више него своју властиту и један другом су бранили узимање тог звучног назива. Од тада историја света поглавито при-

ча о краљевима и пустоловима, који су тежили за тим да постану цезари (цареви) или императори. Колико је то »цесарско лудило« било узело маха, доказује чињеница да је светски рат (1914. до 1918.) оборио не мање него четири цара: немачког цара (»кајзер« — германска деформација речи »цезар«), аустриског цара, руског цара и фантастичну фигуру бугарског цара*). Француски »император« (Наполеон III) оборен је још године 1870.

Данас (године 1920.) нема више никог на свету да носи царску титулу и да одржава предања богоцара.

ГЛАВА XXIX.

ПОЈАВА, ШИРЕЊЕ И ЦЕПАЊЕ ХРИШЋАНСТВА.

1. Јудеја у Христово доба. — 2. Учење Исуса Назарећанина. — 3. Нове светске вере. — 4. Распеће Исуса Назарећанина. — 5. Доцније допуне Христову учењу. — 6. Доба борби и гоњења. — 7. Константин Велики. — 8. Стварање службеног хришћанства. — 9. Мапа Егропе године 500. после Христа. — 10. Хришћанство као спасилац науке.

1.

Да бисмо схватили које су биле главне одлике хришћанства, науке која ће играти важну улогу у нашој историји и која ће отворити очи људима и дати им да назру замисао уједињеног света, мораћемо се вратити за неколико векова унатраг, да бисмо приказали услове, под којима су живеле Палестина и Сирија, колевка хришћанства. Већ смо говорили о пореклу и предањима јеврејског народа, о диаспори, о расцепљености јеврејства од самих његових почетака, као и постепеном развитку замисли о једином и праведном богу, који је господар над земљом и кога везује изрично обећање да ће одржати и одвести пут славе и части јеврејски народ. Јеврејска мисао била је и данас је још необична мешавина богословске дубине и жестока расног родољубља. Јевреји су се надали нарочиту спаситељу, Месији. Од њега се очекивало да ће избавити свет, начином веома корисним по Јевреје, да ће обновити легендарну славу Давида и Соломона, и, најзад, да ће цео свет подчинити добронамерној, али ипак строгој јеврејској превласти. Ова мисао је добила већег маха и почела се све више ширити баш у време по нестанку политичке моћи семитских народа, у време, пошто је, после Тира, била пала и Картагина, и пошто је дотле картагинска Шпанија постала римска покрајина. Мислимо да не може бити никакве сумње о томе да су прешли Јеврејству по средоземним крајевима растурени Феничани чији је језик био блиско сродан јеврејском, и који су услед ових промена били остали без политичких права. Ваља имати на уму да у јеврејској вери наизменично наилазе времена жестока прозелитизма и времена љубоморне искључивости, затварања према другим народима. Зар н. пр. нису побеђени Идумејци силом направљени Јеврејима? Зар у Мухамедово доба није било арапских племена који су по вери били Јевреји и зар у деветом веку не наилазимо у данашњој јужној Русији народ турског порекла, који је највећим делом својим био јеврејске вере? Стварно су многи, већином семитски народи, који нису имали успеха у борби с другима, примали јеврејство као свој политички идеал. Јеврејска трговачка и финансиска предања свакако треба приписати Феничанима, који су постали Јеврејима, као присталицама јеврејства јерменског порекла у Вавилону. Услед ових претапања и ме-

*) И садањи бугарски владар носи титулу цара, али она се службено на стране језике преводи са »краљ«.

шања наилазимо готово у свим деловима римског царства развијене општине Јевреја, трговаца, које су све биле у међусобној вези, спојене библијом, верском организацијом и једнообразношћу јеврејског васпитног уређења. Главна сила Јевреја према томе није се налазила у Јудеји, нити је оданде водила порекло.

Јасно је да су ове међусобно повезане јудаизоване општине уживале велика преимућства у финансиском и политичком погледу. Могле су удруженим силама прибирати новчана средства у каквегод заједничке сврхе, могле су бунити свет или га опет својим посредовањем стишавати. Ондашњи Јевреји нити су били толико просвећени као Грци, који су били још у несравњено већој мери расурени по свету, нити су им по броју били равни, али су међу собом били куд и камо чвршће повезани јаким заједничким предањем. Док је Грк био непријатељ Грку, Јевреји је редовно помагао Јевреја. Јевреји, кад би год дошао, нашао би људе истог уверења и истих предања. Код њих је вазда могао наћи склоништа, хране и правне помоћи. С обзиром на такву слогу и солидарност међу Јевреја, сви властодршци широм света морали су рачунати са овим народом као са људима који су често били добродошли као зајмодавци и помагачи, али који су се често јављали и као бунтовници. Отуда су се Јевреји и одржали као посебан народ, док је јелинство остало као бакља која је светлела целом човечанству.

Не можемо се овде упуштати ни у какве појединости о историји оног мањег дела Јевреја који је живео у Јудеји. Ови Јевреји су се вратили на своје старо, толиким опасностима изложено боравиште, и опет су били дошли тако рећи да траже мир и спокојство — насред живог друма. У старо доба били су их са севера притисле Сирија и Асирија, а са југа Египат; сад су за северне суседе имали Селеукиде, а на југу Птоломејце. По нестанку Селеукида потпали су Јевреји под власт Римљана. Независност Јудеје вазда је била несигурна и зависна од околности које су владале у појединим тренуцима. Ако читалац жели поближе да се обавести о реду којим су се низали јеврејски владари били су највећи самодршци владари и првосвештеници, о Макавејцима, о династији Ирода и т. д., мора о томе да прочита у »*Старинама*« и у »*Јеврејском Рату*« Флавија Јосифа, речитог и агресивно родољубивог писца, чија су дела опширна до развучености. Поменути јеврејски владари били су просечна источњачког типа: препредени, непоуздани и крволочни. Трипут је заузиман Јерусалим, двапут је разорен храм. Једино потпори указаној од стране диаспоре, тојест осталих Јевреја, који су живели расурени по свету, а који су били куд и камо моћнији од својих једноверника у Јудеји, имала је та мала држава да благодари што већ дотле није коначно збрисана са мапе. Тако се Јудеја одржала све до године 70. после Христа, кад је римски цар Тит, Веспазианов посинак и наследник, опсео и заузео Јерусалим, па потпуно разорио и храм и град. По својим страхотама и ужасима, опсада и заузеће Јерусалима могу се мерити са догађајима, који су пратили пропаст Тира и Картагине. Тит је тако поступио и намери да коначно дође главе јеврејству. У ствари, само га је ојачао, јер га је лишио једине осетљиве тачке његове, јединог места где би могло бити рањено.

У току петвековне историје испуњене ратовима и бунтовима, од повратка из сужањства па до разорења Јерусалима, извесне црте нарави у Јевреја биле су се потпуно одржале. Јевреји се и даље упорно држао своје вере у једнога бога. Није хтео веровати у друге богове поред једног истинитог бога. Како у самом Риму, тако и у Јерусалиму, својски је одбијао да учествује у обожавању каква било богоцара. Како је знао и умео, остао је веран своме богу. Никакве се слике ни ликови нису смели уносити у Јерусалим, па су се чак и римска војна знамења са орлом морала остављати негде ван градских зидина.

У току речених пет стотина година запажају се у јеврејству два правца, који се све већма разилазе један од другог. Један правац је представљала десница (да се изразимо по данашњим појмовима); ту су били угледни, ускогруди Јевреји, фарисеји, грдно строговерни, тумачећи дословно најмању ситницу у закону, ванредно родољубиво наклоњени и искључиви.

Тако је, да наведемо примера ради, селеукидски владар Антиох IV успео да заузме Јерусалим, једино захваљујући околности што га Јевреји не хтедоше бранити суботом, тојест о дану кад је сваки рад забрањен. Исто тако је и Помпеј Велики освојио Јерусалим, јер Јевреји једне суботе не хтедоше предузети ништа за одбијање опсаде. Насупрот тим ускогрудим Јеврејима истицали су се Јевреји ширих погледа, Јевреји »левичари«, наклоњени јелинској култури. Овом другом правцу су припадали Садукејци, који нису веровали у бесмртност. Ови Јевреји су вазда више или мање били вољни да се измешају са Грцима или са јелинизованим народима или бар да им се у сваком погледу прилагоде. Били су вољни да приме ученике из редова других народа, и да на тај начин поделе са целим човечанством свога бога и његова обећања. Међутим, коликогод су овакви Јевреји добијали у погледу великодушности и широкогрудости, толико су исто губили у погледу оригиналности. То су били светски грађани, интернационалисти међу Јеврејима. Већ смо раније поменули, да су јелинизовани Јевреји у Египту били заборавили јеврејски језик, те су морали превести библију на грчки.

За владе цара Тиберија појавио се у Јудеји велики учитељ. Он је био позван да даде јаку представу о божанској правичности и неприкосновеном јединству бога, као и о моралним обавезама човека према богу. У овој замисли је лежала снага строговерног Јеврејства, — а његово је било да је ослободи од грамзивости и ускогрудости, са којима је та замисао тако чудно била измешана у јеврејском духу. Тај учитељ био је Исус Назарећанин, а његово учење значило је пре зачетак него ли само оснивање хришћанства као нове вере.

2.

По свој прилици ће читаоци ове књиге највећим делом својим бити хришћани. Можда ће их бити и нешто Јевреја. Свакако ће бар хришћани међу читаоцима сматрати Исуса Назарећанина као биће које је било нешто много више него човек и учитељ, па с тога његову појаву у свету неће да сматрају као природан историски догађај. Они ће ту појаву напротив сматрати као нешто натприродно, што прекида и мења развој који стално напредује ка заједничкој свести и заједничкој вољи, како смо га приказали у досадањим излагањима ове књиге. Али, ма колико такво схватање преовлађивало у Европи и Америци, оно не представља схватање свих људи на свету, па ни схватање већине данашњег човечанства. А ми пишемо ову историју човечанства, трудећи се да при том, колико год можемо, избегнемо пристраност у какву било погледу. Трудимо се да ову књигу напишемо тако као да ће је читати исто толико хиндуса, муслимана или будиста, колико ће је прочитати Европљана-западњака или Американаца. Стога ћемо се строго држати само видљивих чињеница, избегавајући богословска тумачења, којима су те чињенице подвргаване, не мислећи при томе ништа у њима да побијамо или поричемо. Причаћемо о томе шта су људи веровали о Исусу Назарећанину. Њега самог гледаћемо таква какав је привидно био, т. ј. као човека, као што је и сликар принуђен да га приказује као човека. Изворе, који сведоче о његовим делима и његову учењу, сматраћемо као обичне људске исправе. Ако би се кроз наше причање назирао божански сјај, нити смо што учинили у прилог томе, нити смо ишта урадили да то спречимо. Тако смо исто поступали пишући о Буди, а тако ћемо се држати и доцније, кад будемо писали о Мухамеду. Није нам задатак да пишемо о Исусу са богословскога гледишта,



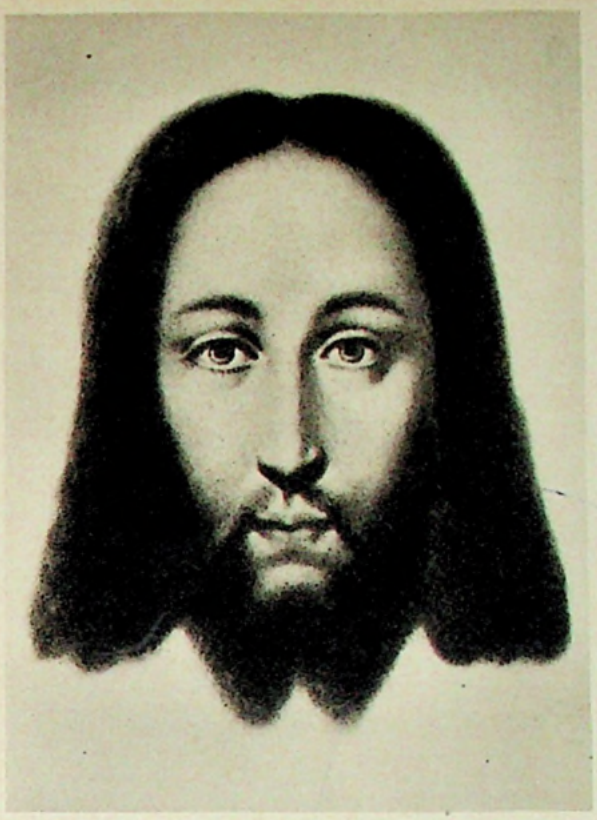

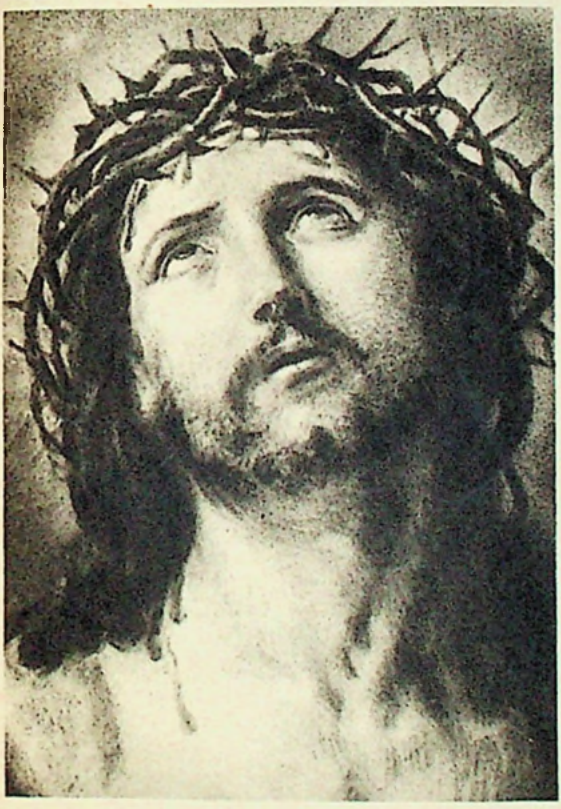

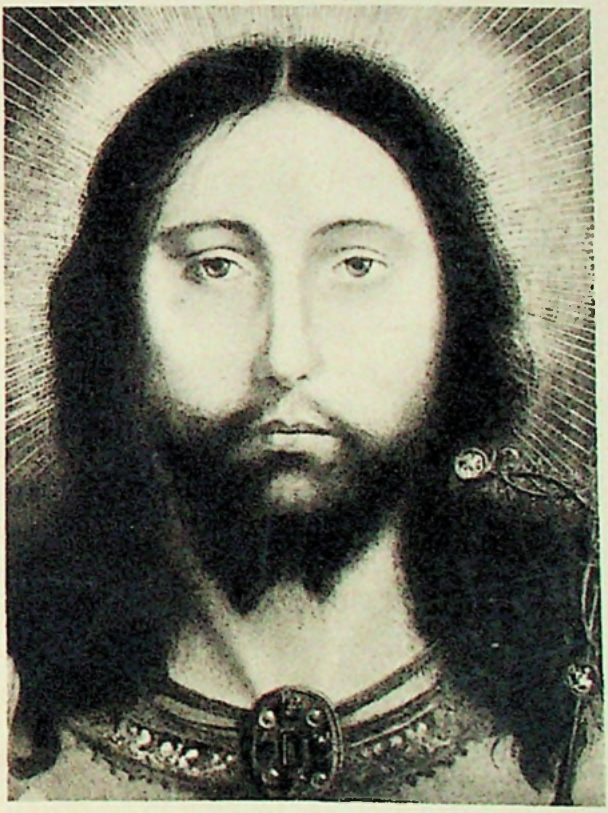

Ликови Исуса Христа. Две пуне маште слике Исуса Назарећанина, од Леонарда да Винчи Лева слика налази се у Палаци Брера, у Милану; а десна у катедрали у Анверсу. — „Ecce Homo", слика Гвида Ренија, налази се у Корзинијевој Галерији, у Риму. Глава Исусова, слика Кventина Мациса, у Анверсу.

већ са становишта историје. Према томе ми се не можемо бавити духовним и богословским значајем његова живота, већ његовим утицајем на политику и на свакодневни живот људскога рода.

Готово све што знамо о Исусовој личности потиче из четири јеванђеља, која су сигурно сва постала већ неколико десетина година по његовој смрти, као и из алузија на његов живот у посланицама првих ширитеља хришћанства. Прва три јеванђеља, по Матеју, по Луци и по Марку, тврди се да се оснивају на неком ранијем запису. Јеванђеље по Јовану одликује се са више оригиналности осећања и у приличној мери одаје нешто налик на јелинско богословље. Критичари су наклоњени да сматрају јеванђеље по Марку као најверније опис личности и тумач стварних изрека Исусових. Сва четири јеванђеља пружају нам слику сасвим одређене личности, те нам убедљиво, каогод и први извештаји о Буди, износе истину о Исусову земаљском животу. И поред свих допуна о чудесима, принуђени смо рећи: »Тај је човек постојао; овај део светске историје није измишљен«.

Каогод што је личност Гаутаме Буде онакажена и помрачена крутим седећивим ликом, позлаћеним идолом познијег будизма, тако је и Исусова суха, страшћу напрегнута појава — човек то нагонски осећа — онакажена несварношћу и предањима, којима је зло разумевано страхопоштовање у данашњој хришћанској уметности обележило његов лик. Исус је био пуки сиромах, проповедник, који је путовао по прашњавој и сунцем попаљеној земљи Јудеји, живећи од случајних милосрдних дарова. Па, ипак, увек га представљају брижљиво чиста и очешљана, у беспрекорно чисту оделу, усправљена, а некако непокретна, као да лебди кроз ваздух. То је било довољно да га начини нестварним и неверовним, нарочито за људе који не умеју да разликују међу језгром историског догађаја и китњастим и наивним украшивањима од стране ограничених богомољаца.

Можда и уводни делови сва четири јеванђеља представљају такво украшавање, н. пр. чудотворне околности при Исусову рођењу, звезда која доведе мудраце са истока до његових јасала да му се поклоне, па покољ деце у Витлејему, који је наредио Ирод због тих значајних предзнака, и бегство у Мисир — све то многи меродавни истраживачи сматрају таквим кићењем. У најбољем случају, ти догађаји су неважни за саму Исусову науку; чак јој одузимају много од оне снаге и силине, које у њој налазимо чим је издвојимо из таква украшавања. То важи и за противуречна мишљења Матеја и Луке о Исусову пореклу. Покушава се да се пронађе како је његов отац водио порекло од самога краља Давида. Као да би за Исуса, или за кога било иначе, била нека нарочита част да води порекло од таква човека. Овај додатак је утолико необичнији и бесмисленији што према легенди Исус и није био Јосифов син, него је зачет чудотворним начином. Ако целу Исусову повест ослободимо свега тог свакојаког украшавања, сам Исус нам се јавља као лик веома човечан, веома озбиљан, страстан, кадар да плане у изненадној љутини. Овај човек проповеда нову и дубоку науку, науку о пуном љубави очинству божјем над целим светом и о будућем царству небеском на земљи. Свакако да је то био човек јаке сугестивне индивидуалности.

Прикупио је око себе ученике и задахнуо их љубављу и храброшћу. Његово присуство је снажило и лечило слабе и болесне људе. Изгледа да је он сам био доста слаба телесног састава, пошто је брзо подлегао мукама распињања на крст. Постоји предање по којем је пао у несвест када је оно по ондашњем обичају сâм морао да носи свој крст до губилишта. Када се први пут појавио као учитељ, био је човек од својих тридесет година. Три године је путовао по земљи проповедајући своју науку; потом је дошао у Јерусалим, где су га оптужили да покушава стварање нове државе у Јудеји. На основу те оптужбе био је саслушан, осуђен и разапет једновремено са двојицом разбојника.

Сва ова сила богословских тврдњâ, на којима почива хришћанство, стварно има мало ослонца у јеванђељу. Као што се читалац и сам може уверити, у тим књигама нема јасне и изричне потврде прописима које хришћански учитељи сматрају потребним за спас душе. Тешко је разабрати из стварних Исусових изрека жељу да га сматрају било јеврејским Месијом (»Христос« на грчком језику), било једним делом божанства, или да је проповедао науку о жртви окајања и да је уопште тражио од својих ученика какве нарочите свештене чинове. Убрзо ћемо видети како се доцније цело хришћанство поделило због препирака око Светог Тројства. Међутим, не постоји никакав доказ о томе да су апостоли уопште знали за појам Тројства. А ако су што знали о томе, тешко да су то чули из Исусових уста. Слављење суботе по јеврејском обичају — сам дан је, додуше, под утицајем обожавања Митре пренесен на недељу — важно је обележје многих хришћанских вероисповести. Исус, међутим, свесно није поштовао прописе о суботи и рекао је да је субота створена ради људи, а не људи ради суботе. Исто тако није никад рекао ни речи о неком обожавању своје матере Марије као небеске краљице (што подсећа на египатски култ Изиде). Није знао за све то што се нарочито истиче у хришћанским обредима и обичајима. Неки књижевници, нарочито скептици у верским питањима, отишли су дотле да тврде како се Исус уопште не може назвати хришћанином. Когод жели објашњења о тим чудним празнинама у Христовој науци, нека се за то обрати своме свештенику. Ми смо овде дужни поменути ова нејасна питања једино због сукоба и тешкоћа, који доцније због њих настадоше, а никако да се упуштамо у даља расправљања о њима.

Тако исто важан је значај који Исус придаје оном што назива царством небеским на земљи, а с обзиром на сразмерно слабо вођење рачуна баш о том Христову учењу у обредима и верским прописима већине хришћанских цркви. Наука о небеском царству на земљи, која је најважнији део Исусова учења, а тако мало има утицаја у хришћанској вери, неоспорно је једно од најреволуционарнијих учења, која су икад покретала или мењала умни живот људски. Није никакво чудо што тадањи свет њен пуни значај није могао да схвати, већ га је само упола разумео, па се уплашено тргао. Као да се није усуђивао да разуме оволике страшне нападе на одомаћене обичаје и установе човечанства. Није никакво чудо што су се ученици и ноѕе присталице хришћанства, поколебани овим сазнањем, убрзо вратили старопознатим и одомаћеним појмовима храма и олтара, расрђеног божанства, обреда који ће служити његову умирењу, рукоположених свештеника и чаробних благослòва. Вративши се тим обичајима, они су се брзо вратили и старом животу мржње, тежње за добицима, утакмице и гордости. Јер наука о небеском царству на земљи, како је Исус био проповедао, није била ништа мање него смео и безуслован захтев за потпуном променом, за савршеним унутарњим и спољним чишћењем људског живота. Нека читалац узме јеванђеље ако хоће да види шта је сачувано од те силне науке. Ми се овде бавимо једино супротношћу између те науке и појмова који владају.

Јевреји су били убеђени да је бог, једини бог целог света, правичан бог. Па при свем том, сматрали су га и као бога са којим се по потреби могу и погађати, и који је са њиховим праоцем Аврамом закључио уговор веома повољан за Јевреје, уговор који ће им најзад извојевати превласт над целим светом. Били су огорчени и запрепашћени кад су чули како Исус хоће да им узме њихове толико омиљене повластице. Никакав се уговор не може склапати с богом, учио је Исус; нема изабраног народа и нема повлашћених у царству божјем. Бог је добри отац свега што живи, својом љубављу обухвата он све подједнако, као што сунце све обухвата својом светлошћу. Сви су људи браћа, сви су грешници, али зато ипак подјед-

нако љубљени синови божанског оца. У параболи о милосрдном Самарјанину Исус осуђује природни нагон коме се сви подајемо да величамо властити народ, а да подцењујемо правно осећање других раса и других вероисповести. У параболи о виноградарима, Исус побија упорни захтев Јевреја за нарочитим правом на бога. Бог — учи Исус — подједнако служи свима које прими у своје царство. Нема повлашћивања ни за кога у томе, јер нема мере за издашност његове очинске милости. Од свих тражи крајње, као што казује прича о закопаном таленту и о удовичиним двема лептама. У божјем царству нема повластица, нема одбитка, нема изговора.

Ну, Исус није нападао само уско племенско родољубље Јевреја. Они беху народ са јако развијеним смислом за породицу, а Исус је хтео да потопи све ограничене и уске породичне везе у великом мору љубави према богу. Свеколико царство божје требало је да буде велика породица његових присталица. У Светом Писму вели се:

»Док он још говораше људима, гле, мати његова и браћа његова стојаху на пољу и чекаху да говоре с њиме.

»И неко му рече: ево, мати твоја и браћа твоја стоје на пољу, ради су да говоре с тобом.

»А он одговори и рече ономе што му каза: ко је мати моја, и ко су браћа моја?

»И пруживши руку своју на ученике своје рече: ето мати моја и браћа моја! Јер ко извршује вољу оца мојега који је на небесима, онај је брат мој и сестра и мати.« (По Мат., гл. 12., 46.—49.)

Али, није се Исус ограничавао само на нападање племенског родољубља и породичне искључивости, све у име свеопштег божјег очинства и збратимљења целог човечанства; јасно је, напротив, да његова наука осуђује све ступњеве привредног уређења, сваку личну својину и све личне користи. Сви људи су из царства небеског, а свеколики посед је царства небеског. Прави живот човека, једини прави живот нека буде: да служимо вољу божју свим оним што имамо, свим оним што јесмо. Непрекидно оптужује личну својину, повластицу приватног живота.

»И кад изиђе на пут, притрча неко и, клекнувши на колена пред њим, питаше га: учитељу благи, шта ми треба чинити да добијем живот вечни?

»А Исус му рече: што ме зовеш благим? Нико није благ осим једнога бога.

»Заповести знаш: не чини прељубе; не убиј; не укради; не сведочи лажно; не чини неправде никоме; поштуј оца својега и матер.

»А он, одговарајући, рече му: учитељу, све сам ово сачувао од младости своје.

»А Исус, погледавши на њ, омиље му, и рече му: Још ти једно недостаје: иди, продај све што имаш и подај сиромасима; и имаћеш благо на небу; и дођи те хајде за мном узевши крст!

»А он поста зловољан од ове речи, и отиде жалостан, јер бијаше врло богат.

»И погледавши, Исус рече ученицима својима: како је тешко богатима ући у царство небеско!

»А ученици су уплашише од речи његових.

»А Исус опет одговарајући рече им: децо, како је тешко онима који се уздају у своје богатство ући у царство божје!

»Лакше је камили проћи кроз иглене уши него ли богатоме ући у царство божје.« (По Марку, гл. 10., 17. до 25.)

У свом страсном проричању царства божјег, које је требало да уједини све људе у Господу, Исус је уз то показивао мало стрпљења према постојећој религији, док велики део других његових изрека устаје против ситничарског поштовања прописа строговерног живота.

»И скупише се око њега фарисеји и неки од књижевника који бијаху дошли из Јерусалима.

»И видевши неке од ученика његових да нечистим, то јест неумивеним, рукама једу хлеб, укорише их.

»Јер фарисеји и сви Јевреји не једу, док не умију руку до лаката,

држећи се онога што им је остало од старих.

»И кад дођу с пазара, не једу док се не умију; и још много има што су примили, те држе: перу чаше, и жбанове, и котлове, и клупе.

»А потом питаху га фарисеји и књижевници: зашто ученици твоји не живе као што нам је остало од старих, него једу неумивеним рукама:

»А он, одговарајући, рече им: добро је пророковао Исаија за вас лицемере, као што је писано: Овај људи уснама ме поштују, а срце њихово далеко стоји од мене.

»Но залуду ме поштују учећи наукама и заповестима људским.

»Јер остависте заповеди божје, а држите обичаје људске, прање жбанова и чаша; и тако друго много чините.

»И рече им: добро укидате заповед божју да свој обичај сачувате.« (По Марку, гл. 7., 1.—9.)

Исто тако у Светом Писму налазимо сву силу места у којима Исус исмева најмилију врлину формалиста, поштовање суботе. Исус је проповедао не само моралну него и друштвену револуцију. Из читавих низа алузија назире се да је његово учење имало и изразито политичку страну. Додуше, говорио је да његово царство није овога света; да је оно у срцима људи а не на престолу. Али, зато нам је ипак јасно да се свуд, гдегод се оствари његово царство у срцима људи, и спољни свет мора у истој мери преобразити и обновити.

Ма колико ствари иначе људи, глуви и слепи код очију, нису умели схватити у Исусовим изрекама, једно су добро запазили, и то његову намеру да измени поредак у свету. Неколико питања упућених Исусу, као и одговори што их је он дао на та питања, допуштају нам да погађамо много штошта што је он вероватно рекао, а које није забележено Непосредност његових политичких напада јасно се може назрети из приче о харачу:

»И послаше к њему неке од фарисеја и иродоваца, да би га ухватили у речи.

»А они, дошавши, рекоше му: учитељу, знамо да си истинит, и да не мариш ни за кога; јер не гледаш ко је ко, него заиста путу божјем учиш; треба ли ћесару давати харач или не? Хоћемо ли дати или да не дамо?

»А он, знајући њихово лицемерје, рече им: Што ме кушате? Донесите ми новац да видим.

»А они донесоше. И рече им: Чији је образ овај и натпис? А они му рекоше: ћесарев.

»И одговарајући Исус рече им: подајте ћесару ћесарево, а божје богу . . .« (По Марку, гл. 12., 13.—17.)

По овој изреци, а обзиром на све остало што је Исус учио, за ћесара је преостајало и сувише мало од човека и од његове имовине.

Савколики отпор који се био против њега појавио, све околности његова суђења и погубљења јасно указују да је Исус по мишљењу својих савременика — а ваљда и стварно — отворено предлагао да се измени и на ширем темељу преобрази савколики људски живот. Ну, ни сами његови ученици нису схватили дубоки и замашни значај његова предлога. Били су као занесени старојеврејским сном о краљу, о месији, који ће срушити и јелинизовану династију Ирода и римску превласт, па установити Давидову легендарну славу. Коликогод је била и права и јасна његова наука, они су прелазили баш преко оног што је у њој било битно. Свакако су мислили да је његово држање само неки тајанствен и необичан начин за започињање рада који ће га на крају крајева ипак изнети на јерусалимски престо. Мислили су да он у ствари ипак није ништа друго до нов човек у бескрајном низу краљева, али човек упола легендарне врсте и човек чаробних и необјашњивих врлина.

»И пред њега дођоше Јаков и Јован, синови Севедејеви, говорећи: учитељу, хоћемо да нам учиниш за што ћемо те молити.

»А он им рече: шта хоћете да вам учиним?

»А они му рекоше: дај нам да седнемо један с десне стране теби а други с леве, у слави твојој.

»А Исус им рече: не знате шта иштете: можете ли пити чашу коју ја пијем, и крстити се крштењем којим се ја крстим?

»А они му рекоше: можемо. А Исус им рече: чашу, дакле, коју ја пијем испићете; и крштењем којим се ја крстим крстићете се.

»Али, да седите с десне стране мени и с леве, не могу ја дати него којима је уготовљено.

»И чувши то десеторица почеше се срдити на Јакова и на Јована.

»А Исус дозвавши их, рече им: знате да кнезови народни владају народом и поглавари његови управљају њим.

»Али, међу вама да не буде тако, него који хоће да буде већи међу вама, да вам служи.

»И који хоће први међу вама да буде, да буде свима слуга.

»Јер син човечји није дошао да му служе, него да служи, и да дâ душу своју и откуп за многе.« (По Марку, гл. 10., 35.—45.)

Слаба је то била утеха за оне који су се били надали заслуженој награди за своје услуге и за мучни живот, што су га водили као његови ученици. Не могадоше веровати у науку о царству служења, које би већ у саму себи садржавало превелику награду. Чак и после Исусове смрти на крсту, а пошто су били дошли к себи од првог запрепашћења, не могадоше напустити веровање да је њихов учитељ и поред свега тога припадао оном старом свету помпе и повластица, да ће убрзо неким великим чудом да се врати у живот и да ће подићи свој престо у Јерусалиму, окружен блеском и сјајем. Мислили су да је цео његов живот био само лукавство, којим ће заварати траг, а исто тако да је и сама његова смрт била вешта опсена.

Исус је био и сувише велик и узвишен и за саме своје ученике. Да ли је онда чудо што су се сви богаташи и имућни људи уплашили пред овако необичном појавом, што се у њих појавила бојазан да би Христова наука могла уздрмати тај њихов свет? Може бити да су га уосталом свештеници, владари и богаташи боље разумевали од самих његових ученика. Исус је све те мале повластице, што су их моћни и богати људи били приграбили на основу свог друштвеног уређења, откривао и осветљавао бакљом општесветског правог верског живота. Исус је био налик на неумољивог ловца, који је истерао човечанство из удобног скровишта у којем је дотле живело. У његову светлом и узвишеном царству није смело бити више ни својине, ни повластица, ни поноса, ни првенства, нити какве друге побуде, нити какве друге награде за делање осим љубави. Зар је онда чудо што се људи показаше глуви и слепи према такву учењу и устадоше против њега? Чак би се бунили и сами његови ученици, кад би им и сувише светлости пружао. Па, зар је онда чудо што су свештеници били свесни да имају бирати између његове пропасти и пропасти свога властитог сталежа? А је ли чудо што римски војници, који су овде, запрепашћени, угледали нешто што је увелике премашало круг њихове способности схватања, а при том загрожавало основицу њихова живота и њихових обичаја, ударише у дивљи подсмех, што Исуса овенчаше трњем и обукоше му скрлетну хаљину, хотећи да од њега направе лик смешне царске наказе? Јер узети Исуса озбиљно, значило би упуштати се у необичан и узбудљив живот, напуштати давнашње обичаје, савладати своје нагоне и поћи путем велике и тешко схватљиве среће . . .

Зар је чудо што је још и дан данаш овај Галилејац и сувише велик и узвишен за наша уска срца?

3.

Ваља нарочито подвући да је у истинској Исусовој науци било и сувише начела, уз која богаташ, свештеник, крупни трговац, царски чиновник, па ни обични, што но веле, уважени грађанин није могао да пристане, а да из основа не промени начин живота. Напротив, у тој науци није било ничега што присталица праве науке Гаутаме Сакје не би могао драге воље прихватити, ничега што

би присталици првобитног будизма бранило да једновремено буде и присталица Исуса Назарећанина. А и прави Исусов ученик могао је слободно да усвоји сву Будину науку.

Па онда, обратите пажњу на тон навода, који ћемо сад узети из списа Мо-Ти-а, Кинеза, који је живео тамо негде у четвртом веку пре Христа, у доба када су у Кини још превлађивала учења Конфуција и Лао-Це-а, а пре но што ће се и у тој земљи појавити будизам. Да видите колико »назаренске« изгледају те речи:

»Узајамни напади појединих држава на друге државе, међусобне пљачке и отимања у кругу једне исте породице, међусобне крађе међу људима, недостатак владарске доброте, недостатак верности владару код министара, оскудица нежности и синовље љубави у односима међу оцем и сином, све је то штетно по царство. А свему је узрок недостатак узајамне љубави. Кад би се само та једна врлина могла усадити у срца свих људи без разлике, кад би се она могла учинити општом, владари, пошто би се међусобно волели, не би више никад зажелели бојишта, старешине породица не би више покушали да пљачкају своје рођене, свет више не би крао, владари би били милостиви, а министри верни, оцеви добри, а синови детињски послушни, браћа би била сложна и лако би их било помирити у случају неспоразума. Кад би се људи волели, јаки и моћни не би искоришћавали слабе и незаштићене; мноштина не би користила своју бројну надмоћност ради пљачкања какве маљине људи; богаташи не би презирали сиротињу; племићи се не би ругали обичним грађанима; а ниједна варалица не би злоупотребљавала простодушност других људи.« *(Hirth: »The Ancient History of China«* гл. VIII.)

Мада су ове речи у оквиру политичких појмова, оне су много сличне учењу Исуса Назарећанина. Мисли Мо-Ти-а знатно се приближују царству божјем.

Ова сличност у њиховој суштини јесте најважнија чињеница на коју наилазимо при историској оцени великих светских вера. Све оне у свом основном и почетном развитку биле су из основа различне од свештеничких олтарских и храмовских вероисповести, од тих обреда посвећених обожавању материјалног, на присталице његове ограниченог, божанства, који су играли толику крупну и важну улогу у првим менама развитка човечанства, т. ј. од године 15.000. до године 600. пре Христа. Нове светске вере, које се почињу јављати од године 600. пре Христа па надаље, биле су у својој суштини вере душе и васелене. Оне су збрисале са површине земљине сва она разнолика и по присталицама ограничена божанства, која су дотле била довољна човечанству, још од времена кад су заједнички страх и наде почињале удруживати људе у прве заједнице. Када будемо прешли на излагање ислама, по трећи пут ћемо наићи на ону основну нову науку о потреби подавања свих људи једној јединој вољи. Користећи се искуством хришћана, Мухамед је стално изрично наглашавао, да је он само човек, па је тиме спасао своју науку погрешних тумачења и изрођавања.

Велике вере човечанства, које се појавиште откад Персијанци заузеше Вавилон до пропасти римског царства, важе као супарнице; међутим, ово је супарништво било изазвано једино недостацима, претеривањима и разним кварењем тих вера, као и разликама у језику и начину изражавања. Нећемо много водити рачуна о томе како је једна од тих вера савлађивала другу или како су се развијали нови облици појединих вероисповести. У свакој од њих тражићемо само и једино истину, чисти блештећи пламен истине, који се, ослобођен чађи, убрзо јавља као једна иста истина, те казује да људска срца, па према томе и сав живот и свеколико уређење човечанства, морају бити подчињени једној заједничкој вољи, која ће свим тим владати.

Много је којекаквих глупости написано о некој супротности између науке и вере; у ствари такве супротности и нема. Оно што све светске

вере исповедају на основу надахнућа и унутарње интуиције, то говори и историја откад је постала јаснија и уопште наука, откад је проширила свој делокруг. И вера и наука једнодушно објављују разумну и лако доказиву чињеницу да сви људи представљају једну једину светску братску заједницу, да су заједничког порекла, да се појединци, народности и племена у току времена мешају и претапају, те да имају и заједничку судбину на овој малој планети, која се креће међу другим звездама. Психолог у свако доба може потпомоћи свештеника у доказивању да нема смирености срца, да нема душевне равнотеже и поуздања докле год човек не нађе пут правог живота одрицањем од чисто индивидуалног живота, тојест докле год не успе у толикој мери да укроти и прилагоди своју вољу и своје рачуне, да се најзад нађе одонуд граница грамзивости, супарништва, страха, као и свих осталих тупих нагона и ускогрудих осећања. Историја човечанства и лично верско искуство у толикој мери иду упоредо да се са временом историчару чине и скоро једно те исто. И једно и друго прича нам о стварању, испрва непоуздану, слепу и збуњену, које се полако, пипајући око себе, креће путем спаса у виду одређеног и заједничког смера. Ето, у томе је, најкраћим речима, протумачена светска историја, а сад, било да је неко »религиозан«, било, напротив, да неће да призна смер којем греде вера, главне црте светске истоније зато су ипак једне исте.

4

Године 30. после Христа, за владе цара Тиберија, другог по реду римског императора, а када је у Јудеји био царски намесник Понције Пилат, Исус Назарећанин нашће у Јерусалим некако пред сам празник Пасхе. По својој прилици је тада први пут дошао у Јерусалим. Све дотле проповедао је поглавито у Галилеји, и то првенствено у крају око града Капернаума. У граду Капернауму држао је проповеди у самој синагози.

Исусов улазак у Јерсалим личио је на миран слављенички поход. У Галилеји је окупио око себе многе присталице. Покаткад је био принуђен да проповеда са чамца којим би се мало отиснуо у Галилејско Језеро — због огромног мноштва људи који су се на обали били искупили. Његова слава се била пронела престоницом још дуго пре његова доласка. Стога силне гомиле народа изиђоше пред градску капију да га дочекају и поздраве. Свакако да нису разумевали прави смисао његове науке, него су делили опште уверење да ће он каквим чаробним, а оправданим средством оборити постојећи поредак. Ушао је у град јашући на магарету које су његови ученици били узели на послугу. Гомила га је у одушевљењу пратила, кличући: »Осана!«.

Исус ступи у храм. Предње двориште било је пуно столова за којима су седели мењачи новца и продавци голубова. Био је обичај да побожни посетиоци храма купују голубове, па их после пуштају. Исус истера све људе, који трговаху на рачун вере, и поразбаца им столове и тезге. То је био једини чин при којем је Исус заузео заповеднички став господара.

Потом је Исус читаву недељу дана стао проповедати по Јерусалиму, стално окружен огромним мноштвом света. Због тога је властодршцима и било тешко да га се докопају. Најзад се представници власти сложише да се заједнички одупру необичном уљезу. Јуда, један од Исусових ученика, изненађен и разочаран због тога што му је изгледало да ово заузеће Јерусалима није повукло за собом очекиване последице, отиде јеврејским свештеницима, да им се нађе на услузи при Исусову хапшењу. За то су га наградили са тридесет сребрника. Првосвештеник и Јевреји уопште имали су доста разлога да буду запрепашћени овим неоружаним устанком од којег су улице вриле узбуђеним народом. Тако је н. пр. постојала бојазан да би се Римљани могли наљутити због тог догађаја и искористити ту прилику да што наштоде целом јеврејском народу. Да

би доказао своју лојалност према представницима Рима, првосвештеник Кајафа примио се да води напад на ненаоружаног Месију. Главни тужиоци били су свештеници, потпомогнути строговерном јерусалимском уличном руљом.

Јеванђеље нам дирљивом једноставношћу и ненадмашним достојанством прича како је Исус ухапшен у врту у Гетсиманији, како га је Понције Пилат, римски царски намесник, саслушао и осудио, како су га римски војници ишибали и исмејали и како је разапет на крст на брегу Голготи.

Револуција се потпуно скрхала. Ученици сви сместа напустише учитеља. Петар, када рекоше за њега да је Исусов ученик, бранио се речима: »Не знам тога човека о којем говорите«. Ученици се нису надали овакву исходу победничког уласка у Јерусалим. У Исусовим последњим часовима, испуњеним мукама на крсту и жељу, око њега су биле само неке жене и неколико његових најближих пријатеља. Пред крај тога страшног дана патње, овај напуштени вођ још једном се трже надчовечанском силом и узвикне гласно: »О, боже мој, боже мој, зашто си ме оставио?« Изговоривши те речи, које кроз сва времена остадоше стална загонетка за верне, издахнуо је.

Није се могло избећи да простодушни верни не преувеличају језиви ужас ове трагедије и не додаду јој измишљене приче о неким природним поремећајима, сличне причама што су измишљене да се што јаче прикаже преображај у Гаутаминој души. Тако нам причају да се на земљу спустио неки велик мрак и да се завеса храма раздрла на двоје. Ако се стварно и догодило, то није учинило ни најмањи утисак на душу тадашњег јерусалимског народа. Данас је већ тешко веровати да је природа овако бесмислено одоговорила на ове догађаје. Много узбудљивија од прича о овим чудесима природе јесте помисао на онај свет који је привидно остајао равнодушан пред сликом три крста, што су се тамно оцртавали према видику, који је био обасјан руменилом сунца на заходу. Мрак се спустио на брег Голготу. Тамо подаље од њега почео је град да се спрема за прославу Пасхе. Осим оно мало ожалошћених, који су се полако враћали са Голготе кућама, нико није ни питао да ли Исус Назарећанин још живи на крсту или је већ издахнуо.

У душама ученика био је за неко време завладао потпуни мрак. Ну, убрзо се кроз њине редове пронесе неки шапат. Појавише се противуречна причања о томе како се Христово тело више не налази у гробу у који су га били положили. Убрзо су стали да причају, час један, час други, како су га видели жива. Најзад се утешише уверењем да је устао из мртвих, да се многима јавио и да се видљиво успео у небо. Нађоше се и стведоци који су изјавили да су га стварно и телесно видели како се диже пут неба. Кроз небеско плаветнило уздигао се до бога. Сада су били већ убеђени да ће се ускоро вратити у сили и сјају, да суди свем човечанству. Говорили су да ће кроз кратко време опет доћи на земљу. А у том оживљавању свога старовременског сна о опипљивој световној моћи заборавише оно много веће, оно неизмерно царство које им је био дао, царство божје . . .

5.

Историја најранијих почетака хришћанства приповеда нам о борби између истинске науке, између истинског духа Исуса Назарећанина и ограниченог, надувеног и погрешног схватања умно неразвијених људи који су га били заволели, који су били пошли за њим из Галилеје и који сад постадоше носиоцима и чуварима његових порукâ човечанству. Јеванђеља и написи апостола представљају нераван крпеж, али су ипак као целина претежно израз искрене и поштене успомене на оне давне дане.

Први Назарени, како су називали у прво време Исусове следбенике, од сама почетка су били у великој забуни, колебајући се међу истинском науком са једне стране и тумачењем и излагањем Христових ученика са

друге стране. Неко време поштовали су његову науку крајњег самоодрицања, имовина им је била заједничка, а једина спона, која их је у духовном погледу везивала, била је љубав. Своју веру су оснивали на причама, које су испричали о његову ускрснућу, о његову чудотворном вазнесењу и о објављивању његова повратка на земљу. Мало је њих могло разумети да самоодрицање већ само по себи обухвата и награду, да баш оно *само* и сачињава царство божје. Они су у самоодрицању гледали жртву, коју су приносили, да би зато по Христову повратку дошли до власти и господства. Сви су они били удружили појам о Исусу са појмом о обећаном Христу, о дуго очекиваном Месији јеврејског народа. Пронађоше предсказања код пророка о разапињању на крст. Та прорицања се нарочито подвлаче у јеванђељу по Матеју. Ове су наде наново оживиле назаренску науку. Лепи и чисти живот, какав су водили многи верни, давао јој је подршке, те се нагло стала ширити по Јудеји и Сирији.

Ускоро се појави други велики учитељ, кога многи савремени истраживачи сматрају правим оснивачем хришћанства: Савле из Тарза или Павле. Изгледа да му је Савле било јеврејско, а Павле римско име. Био је римски грађанин и изгледа да је био човек већег образовања, али кудикамо ограниченијег духа него Исус. Вероватно је био рођен као Јеврејин. Додуше, неки јеврејски писци то поричу. Свакако је много учио код јеврејских учитеља. Био је добро упућен у александриско јелинско богословље, а служио се грчким језиком. Неки истраживачи класика налазе да му је грчки језик био доста несавршен. Он се није служио грчким језиком, како се говорило у Атини, већ александриским грчким, а овим је владао лако и потпуно. Још дуго времена пре но што је чуо за Исуса Назарећанина, већ је радио као верски теоретичар и учитељ. У причама Новога Завета јавља се испочетка као жесток критичар и противник назарена.

Није се нашла никаква расправа о Павловим верским мислима пре но што је постао присталица Исусов. Свакако су те мисли чиниле, ако не основицу, а оно полазну тачку за његове доцније погледе. Бар је њина фразеологија давала основни тон за нову науку. Исто тако не знамо много о мислима Гамалијанла, јеврејског учитеља, чији је ученик био Павле. Не знамо ни које су од незнабожачких наука биле познате Павлу. А по свој прилици је на њега утицало обожавање Митре. Нека места код њега много личе на ставове из те науке. Ко упореди његове разне посланице са јеванђељима, јасно ће познати да је Павлов дух скроз испуњен једном мишљу која се у Исусову учењу и његовим изрекама нарочито не подвлачи, а то мишљу да се човек мора жртвовати богу на име окајања. Оно што је проповедао Исус било је буђење људског рода ка новом душевном животу; а оно што је проповедао Павле није било ништа друго до прастара вера са свештеницима, олтаром и жртвом окајања. За Павла је Исус био ускршње јагње, старинска, неокаљана и чиста људска жртва, на коју наилазимо у верама свих тамнокосих белих народа. Павлово учење је толико снажно и деловало на назарене баш стога што им је он за нечувени догађај разапињања на крст давао објашњење које их је потпуно задовољавало. Они су сматрали да је он расветлио једно питање које их је било потпуно збунило.

Павле није никад видео Исуса. Оно што је знао о Исусу и његову учењу свакако је сазнао само из казивања првобитних Христових ученика. Неоспорно је много што-шта схватио из Исусова духа и из науке о обнови душевног живота. Међутим, он је то своје сазнање узидао у један богословски склоп, ванредно фин и уман. Склоп који се све до дан данаш у првом реду обраћа само уму. Очигледно је да је он веровање назарена — науку пуну душевне погонске силе, *науку о животу* — претворио у *науку о вери*. У срцима назарена, кад је Павле наишао на њих, буктио је живи пламен наде; а оставио их је као хришћане, са почецима једне укалу-

пљене вероисповести. Иначе, читалац који жели да се поближе обавести о Павлову учењу треба да прочита Дела Апостолска и Посланице у Светом Писму. Павле је био човек нечувене снаге. Проповедао је у Јерусалиму, у Антиохији, у Коринту, у Ефезу и у Риму. Можда је ишао и у Шпанију.

Ближе околности његове смрти нису тачно познате. Зна се толико да је убијен у Риму, за Неронове владе. После великог пожара, који је био уништио знатан део града, оптужише нову секту, хришћане, као кривце за ту несрећу.

Неоспорно је да ниједан други појединац није у толикој мери допринео наглом ширењу хришћанства колико је то учинио Павле. Још се нису биле навршиле ни две десетине година од Исусове смрти на крсту, а већ је нова вера привлачила на се пажњу римских власти у више покрајина. Мада је хришћанство било добило из руку Светог Павла већ донекле разрађено богословље, ипак је још било сачувало добар део оног превратничког духа који је избијао из Исусова учења. Сада се хришћанство додуше показало трпељивије у погледу личне својине. Примало је у своје редове и богаташе, не тражећи од њих да своју имовину ставе на располагање заједници, а Свети Павле је био пронашао и оправдања за установу ропства (»Робови, слушајте своје господаре!«); али, је хришћанство ипак остало непоколебиво и чврсто као стена у свом противљењу извесним установама римског царства. Тако хришћани никако нису пристајали да учествују у обожавању цара, па ма то било и најмањим немим покретом руке пред олтарем, мада им је због тога стално глава била у торби. Осуђивали су гладиаторске борбе. Голоруко, али зато неодољиво снажно у борби путем тиха трпељива отпора, хришћанство је од сама почетка представљало као неку врсту устанка који је насртао на најважније установе римског царства, и то у првом реду на његове политичке а не толико на економске установе. Изван саме хришћанске књижевности, наилазимо на прве алузије на хришћанство у преписци разних римских државних достојанственика и чиновника, који су, запрепашћени, мењали мисли о овом бунтовничком покрету који се тако нагло ширио, а који је био у рукама људи иначе неспособних за какво било насиље.

Највећи део историје хришћана у току прва два века, по нашем данашњем рачунању времена, доста је таман и непрегледан. Стекли су верних широм целог света; али не знамо много о њиховим мислима, њиховим обредима и њиховим начинима учења из оног доба. Изгледа да се у оно доба још нису била учврстила у њих потпуно једнообразна верска убеђења, и да је било доста разлике међу схватањем и верским учењем хришћана у појединим местима. Ну, и поред свих ових месних разлика, изгледа да је међу њима свуд подједнако био жив дух Исусов. А што је главно, и поред свих непријатељстава, које је њихово учење будило код противника хришћанства, чак и саме оптужбе изнесене против њих доказују да су сви рани хришћани били људи ванредно исправна и честита живота.

За време овог слабо расветљеног времена у повести хришћанства, изгледа да су хришћански обреди примили извесне примесе из обожавања Митре са једне стране и из обожавања Сераписа, Изиде и Хора са друге стране. Од митраизма изгледа да је хришћанство примило слављење недеље, дана сунца*), наместо јеврејске суботе; обилну употребу свећа при обредима; легенду о поклоњењу пастира, а по својој прилици и извесне појмове и изразе који су још и данас уобичајени код извесних секта, а односно бића »опраних Христовом крвљу«, као и о самој Христовој крвавој жртви. Треба се сетити да при извршењу смртне казне разапињањем на крст једва ако се проливало нешто мало више крви него ли при извршењу смртне казне вешањем. Према томе, кад се каже за Христа да је про-

*) Недеља: енглески *Sunday*, немачки *Sonntag* т. ј. *дан сунца*.

лио своју крв за човечанство, то је и сувише нетачна слика. Чак и ако имамо на уму да је био шибан, да је носио трнов венац и да су га били ранили копљем у бедра, још смо далеко од »бунара крви«. Ну, вера Митре била је препуна данас заборављеним мистеријама, што се окрећу око Митре, која убија светог бика кад овај сам налеће на нож. У свим храмовима тога обожавања изгледа да се налазе слике тога убијања светог бика, из чије ране куља велик млаз крви. Ту крв су сматрали извором новог живота. Присталице митраизма стварно су се купали у крви бикова принесених на жртву и то купање сматрали су »другим рођењем«. Новопримљен верни те заједнице стао би под узвишење на којем су клали бика, те га је тако свега обливала крв заклане животиње.

Још знатније су биле примесе александриског обожавања, које су продрле у хришћанске обреде и идеологију. Природно је да су хришћани у лицу Хора, који је био Сераписов син, а који је при том сматран као прави Серапис, нашли по аналогији јасно објашњење за мисао који им је био изнео Свети Павле. Од тога па до изједначења Марије са Изидом, до њена подизања на ступањ божанства и поред јасних Исусових речи о мајци и браћи, које смо раније навели из јеванђеља, био је само један корак. Разуме се да је тај корак и учињен. Исто тако је било природно да је хришћанство примило, готово неосетно, извесна спољна обележја најраспрострањенијих вера. Хришћански свештеници стадоше да бричу главу по угледу на египћанске свештенике, од којих су примили и одело, пошто су мислили да су то достојна обележја за свештеника. То подражавање настављало се и на другим пољима. Хришћанско учење, у својим почецима толико превратничко, нашло се поступно и неосетно у сплету таквих примеса примљених под утицајем тадањих општих обичаја и околности. Већ смо раније једном приликом покушали да представимо како би Буда, кад би се нешто вратио на земљу, отишао у Тибет и са запрепаштењем гледао на који га начин славе и обожавају у Ласи. Замислимо сад тек запрепашћење каква првобитног назарена, који је некад лично пратио учитеља кроз жарку Галилеју, сав покривен прашином и уморан од пешачења, кад би сад, изненада оживео, па да присуствује миси у цркви Светог Петра у Риму, и да му тамо кажу како она хостија на олтару није ништа друго него баш разапети Исус!

У једној светској заједници, појединe вере по својим крајњим смеровима чине једну целину, па је стога било неизбежно да све вере које су у оно доба цветале као и све филозофије које су долазиле у додир са хришћанством, покушају ступити у какав било додир са њим и да измењују извесне појмове и изразе. Први назарени, у својим надама, били су изједначили Исуса и Христа. Павлов сјајни дух био је обавио Исусов живот тајанственим значајем. Исус је био позвао човечанство на величанствен подхват, на потпуно одрицање од властите личности, на поновно рођење у царству љубави. Приста̂ша новог учења, који је уморним кораком пратио учитеља, морао је, наравно, бити наклоњен, с обзиром на своју простодушност, удаљавању од толико једноставне науке, од толико јасна и ничим нескрнављена веровања и тражити уточишта у замршеним теоријама и обредима који остављају појединцима располагање над најдражим личним добрима. Колико је лакше оросити се крвљу него спрати са себе сву злобу и сву завист! Колико је лакше јести хлеба и пити вина, па онда рећи да сте примили у себе божанску личност! Колико је лакше приносити воштанице уместо свог властитог срца! Колико је лакше бријати главу, а у мозгу задржати хиљаду себичних и злобних мисли! За време нових векова хришћанства свет је сав био испуњен том магловитом филозофијом и богословском збрком. Није наше да овде износимо битна обележја неоплатонизма, гностицизма, филонизма и силних других праваца који су се јављали у александриском

свету. А то је био исти свет, у којем су живели први хришћани. Написи људи какви су били Ориген, Плотин и Аугустин, сведоче о неизбежним узајамним умним утицајима међу хришћанством и схватањем оног доба.

Исус се називао божјим сином, а и сином човечјим. Иначе је мало полагао на то ко је и шта је био. За њега је било главно царство божје. Изјављујући да је Исус био више него човек, да је био божанског рода, Павле и друге његове присталице, без обзира да ли јесу или нису били у праву, створили су широко поље за превирку. Да ли је Исус био бог? Да ли му је бог био родитељ? Да ли је био исто са богом или је био нешто одељено? Није задатак историчара да одговарају на таква питања, али су они ипак дужни забележити сама та питања, с обзиром на огромни утицај који су она доцније имала на савколики живот западњачког света. Око четвртог века по хришћанском рачунању запажамо да су све хришћанске општине толико страсно и очајнички занесене расправљањем цепидлачких и замршених разлога о одређивању божанства, да су поред тога потпуно заборављале јасне поуке о дарежљивости и о љубави према ближњем, које им је Исус био усадио.

Главни правци, које у том погледу има да помене историчар, јесу правци аријанаца, сабелијанаца и тринитаријаца. Аријанци су се поводили за учењем Аријевим, који је проповедао да је Христос мање од бога. Сабелијанци су учили да је Христос био један вид или израз божји; по њихову је учењу бог био стваралац, спасилац и тешитељ, исто као што један исти човек може једновремено да буде отац, управитељ неког добра и гост другог човека. Тринитаријци, чији је врховни вођ био Атанасије, учили су да бог отац, син и св. дух представљају три посебна бића, а да ипак заједно сачињавају једног јединог бога. Читалац ће морати да потражи Атанасијев »Символ Вере«, ако жели да дође до јасна појма о овој тајни и ако жели да чује за кобне последице, које по том »Символу Вере« повлачи свако најмање одступање од њега, па и свако мало слободније тумачење. А жели ли што боље схватити смешну страну ових размимоилажења, онда треба о томе да чита код Гибона. Сам писац ове књиге о тим расправама не може да говори ни са страхопоштовањем ни са подсмехом. Он их сматра кобним заблудама људског ума, које немају никакве везе са Исусовим јасним учењем, онаквим какво нам је оно сачувано у јеванђељу. У оно време је православност у смислу ових појединих учења била постала неопходан услов не само за оног који би хтео да дође до неког положаја у каквој хришћанској општини, већ и за оног који је хтео трговати или коме је иначе требало какве потпоре. Незнатно одступање од науке могло је за једног човека значити, према околностима, кад благостање и богатство, кад просјачки штап. Ако читамо дела која су нам сачувана из оног доба, наћи ћемо се потпуно под утиском оног догматизма, оне пакости, супарништва и педантерије људи, који су за љубав богословских цепидлачења раскомадали хришћанство. Већина тринитаријаца — а највећи део сачуваних нам докумената из оног доба потиче од њих — окривљују, по свој прилици оправдано, своје противнике да су се руководили ниским и ружним побудама. Међутим, сам њихов начин оптуживања јасно показује колико су и они сами били ниски. Тако н. пр. оптужују Арија као јеретика, зато што није био наименовани епископ александриски. Устанци, искључења из заједнице и терања у прогонство још су већма појачали ове спорове, који се најзад изметнуше и у сасвим званична гоњења. Најзад су ова ситничарска размимоилажења о суштини бога почела играти улогу и у политици и у међународним сукобима. Људи, који су били дошли у сукоб због својих трговачких послова, жене које су хтеле да љуте своје мужеве, износили су супротна гледишта о тој неуравнотеженој теми. Већина варвара, освајача римске империје, били су аријанци, по свој прилици због тога што у својој простодушности нису могли схватити гледишта тринитаријаца.

Лако је сумњивцу да се смеје овим споровима. Међутим, баш ако и морамо утврдити како су покушаји да се установи на који је начин бог у сродству са самим собом — били и сувише смели, а нечувени са гледишта разума, ипак морамо признати да су се ова цепидлачења немогуће догматике често оснивала на збиља страшној љубави према оном о чему се мислило да је истина. Код сваке верске странке било је и правих мученика. Упорност, којом су се водили ови спорови, ако често и задахнута нискошћу и пакошћу, свакако је начинила поједине хришћанске секте енергичним пропагандистима и васпитачима. Па мада је историја хришћанства у четвртом и петом веку скоро сва испуњена овим кобним споровима, ипак не смемо прећи преко чињенице да због тога није био ишчезао Исусов дух, већ је и даље оплемењивао живот многих хришћана Садржина јеванђеља, мада је можда у оно време овде-онде мењана, ипак није уништена, а преко јеванђеља и даље је учио Исус Назарећанин у свој ничим несравњивој величини својој. Несрећне међусобне заћевице ипак нису омеле хришћане да сложно устану против приређивања борби гладијатора, као и против понижавајућег обожавања идола и богоцара.

6.

Уколико је хришћанство устајало против божанства царева и против других битних установа римског царства, ваља га схватити као бунтовнички и превратнички покрет. Таквим га је и схватила већина царева пре Константина Великога. Хришћанство је на све стране наилазило на велико непријатељство, па су најзад нашли и покушаји да се оно потпуно угуши. Прва службена и организована гоњења хришћанства настала су за владе цара Деција, а најглавније доба мученика је владавина цара Диоклецијана (од године 303. после Христа па надаље). Диоклецијаново гоњење хришћана значило је одлучну борбу међу старом идејом богоцара и једном сада већ великом и моћном организацијом, која је спорила божанску природу цареву. Диоклецијан је обновио монархију на темељу крајњег апсолутизма. Уклонио је и последње трагове републиканских установа. Био је први римски цар који се сав био обавио стикецијом источњачких самодржаца, која од сваког тражи врхунац строхопоштовања према владару. Његови су га осиони погледи силом околности пранућивали да приступи потпуном истребљењу једног реда, који је на целој линији порицао оправданост тих погледа. За време овог гоњења, од хришћана се тражило да сваки од њих, у знак своје оданости, принесе жртву богоцару.

Мада је Диоклецијан, иначе сталан противник проливања крви, био ублажио обест Галерија*), који је тражио да се сместа спали на ломачи свако ко би одбио да принесе жртву цару, казне, које су изрицане против упорних хришћана, морају се ипак сматрати строгим и жестоким. Издана је најстрожа наредба да се широм царства до темеља разоре све цркве и да се казне смрћу сви који би се усудили да приреде тајне састанке у верске сврхе. Филозофи, којима је била припала понижавајућа дужност да управљају необузданим бесом ових гоњења, били су и сами брижљиво проучили дух и карактер хришћанске вере; отуда су они и сувише добро знали да је главна привлачна снага ове науке била у делима пророка, јеванђелиста и апостола. Свакако су с тога филозофи и саветовали наредбу издану свим епископима и свештеницима, да све своје свете књиге предаду властима којима је опет под претњом најстроже казне наређено да те књиге свечано и на јавном месту спале. Истим овим указом једним је једним потезом узапћена сваколика црквена имовина. Поједина добра, из којих се та имовина састојала, или су продавана јавним надметањем, или су

*) Усвојеник, зет и доцније наследник Диоклецианов.

придруживана царским добрима, или су даривана појединим градовима или удружењима, или су, најзад, на њихове молбе, поклањана грамзивим дворанима. Пошто су предузете оволико строге мере ради потпуна уништења хришћанске службе божје и растурања хришћанског верског уређења, сматрало се да треба приступити најнечувенијем гоњењу сваког појединца, који би се и после тога показивао упоран у опорочавању вере природе, Рима и својих предака. Хришћанима висока рода одузето је право вршења каквих било јавних служби или почасти, хришћанима робовима одузета је за навек свака нада на ослобођење, а сви хришћани без разлике, мада већ читав један део народа, стављени су ван закона. Судије су упућене да против хришћана примају тужбе и по њима одлучују, без обзира да ли су истините и основане. А хришћани нису имали права да туже суду никога за учињену им неправду. Тако су ти несрећни борци за своју веру били изложени свој строгости закона, док су били искључени из благодати заштите коју је он пружао њиховим сугрђанима...«

»...Тек што је царски указ о мерама против хришћана био истакнут на најживљем месту у Никомедији, а већ га је неки хришћанин скинуо уз најоштрије речи осуде, презира и погрде против тиранина владара у чије су име ти прописи били издани. Овакво дело, и по најблажим законским прописима оног доба, било је равно велеиздаји и тражило је смртну казну. Ако је тај хришћанин због свога образовања, како се то тврди, та чињеница се морала сматрати као отежавна околност. И осуђен је на споро спаљивање, управо пржење. У жељи да освете увреду нанесену своме цару, његови џелати више нису знали шта ће све измислити у погледу препредених зверстава, само да би тим врхунцем мучења скрхали мученичку храброст осуђеног или да би бар ишчезао са његова лица онај презриви осмејак који је лебдео на његовим уснама све до последњег његова часа.« (Гибон.)

Тако смрћу овог мученика, коме историја није сачувала име, почеше велика гоњења хришћана. Додуше, Гибон тврди, да су јако претерани подаци о зверствима вршеним приликом тих гоњења. Он цени број жртава том приликом на две хиљаде, па тај број сравњује са небројеним гомилама хришћана, побијеним под најгорим мукама од саме своје браће хришћана за време реформације. Гибон је уопште имао приличних предрасуда против хришћанства, и у овом случају изгледа као да је наклоњен подцењивању величине душе и патњи хришћана за време ових гоњења под Диоклецианом. Нема сумње да је у појединим покрајинама било отпора против дословног извођења Диоклецианових наредаба о гоњењу хришћана. Па, ипак, свуда су вршене свеопште потере за заосталим преписима Светог Писма, а на многим местима су стварно до темеља рушене хришћанске цркве. Многобројни хришћани мучени су и погубљивани, а затвори су били пуни владика и свештеника. При томе треба вазда имати на уму да су у оно доба хришћанске општине већ сачињавале доста знатан део целокупног становништва римског царства и да је и међу самим високим чиновницима, којима је било поверено извршење ових строгих царских наредаба, било доста чланова прогоњене Христове вере. Галерије, коме је цар Диоклецијан био поверио надзор над источним римским покрајинама, био је један од најжешћих гонилаца хришћана, али је најзад, на самртној постељи (године 311.), увидео да је без смера његова борба против ове горостасне људске заједнице, па је издао указ којим се хришћанство опет оглашује вером која се трпи. Гибон нам даје превод главне садржине овог указа:

»Од свих крупних брига, којима смо били обузети у старању да по најбољем знању и умењу радимо на добру и одржању царства, ниједна нам није била важнија од старања да све односе вратимо на основицу постављену стародревним законима и римским јавним поретком. Нарочито

смо желели вратити на пут природе и разума заблуеделе хришћане, који су се били одрекли вере и обреда што их засноваше њихови преци, па презирући у својој надмености науку, наслеђену од старине, били измислили неуравнотежене законе и прописе, основане само и једино на њиховој пустој машти, те били придобили разнородну гомилу присталица у појединим покрајинама нашег царства. Пошто су наредбе које смо били издали у сврху да учинимо обавезним дужно поклоњење боговима, биле изложиле многобројне хришћане силним невољама и јадима; пошто су многе и главе стале, а остале лишиле права да јавно исповедају какву било веру: вољни смо да проширимо и на ове несрећнике благодати своје уобичајене милости. Према томе им допуштамо да исповедају своје лично уверење и да се скупљају на својим зборштима без бојазни да би могли бити у томе узнемиравани, само ако иначе буду указивали дужно поштовање овоземаљским властима и постојећим законима. Засебном наредбом ћемо упутити судске и друге власти о својим намерама у том погледу. А надамо се да ће ово наше праштање упутити хришћане да се божанству у које верују моле за нашу срећу и наше добро, као и за своје лично и за добро целе државе.«

Неколико година доцније дошао је на престо Константин Велики, прво као цар-сувладар (године 312.), а затим (године 324.) као искључиви самодржац римске империје. Том променом на престолу био је коначно дошао и крај патњама хришћана. Ако је хришћанство представљало бунтовнички и разорни елеменат према многобожачком Риму, оно је уједно било и јака уједињујућа и организаторска сила у кругу саме заједнице. Ту је чињеницу одмах и схватио Константинов генијални дух. Исус је, и поред свих међусобних доктринарских спорова међу својим присталицама, представљао јаку везу, попут данашњег слободног зидарства, и то не само у границама римског царства, већ и одонуд њихових међа. Нова вера увелике је продирала међу варваре одонуд граница империје, продирући чак у Персију и средњу Азију. Цар Константин у тој новој вери убрзо је упознао једину основицу на којој би могао обезбедити неку врсту моралне солидарности у том читавом свету, над којим је био позван да влада, а који су иначе раздирали сукоби и себичност у сваком погледу. Само и једино хришћанство могло је пружити ону силну заједничку стваралачку вољу, без које је царство безусловно морало да се распадне као какво огромно, а скроз иструлело платно. Године 312. Константин је морао да ратује са Максенцијем око власти над самим градом Римом. По његовој наредби је насликан на заставе и на штитове његове војске симбол хришћанства. Говорило је да се сам бог хришћански борио на његовој страни и извојевао му потпуну победу на Милвиском Мосту, на доглед самога Рима. Константин није више желео да полаже на начело о божанском пренмућству владара, начело које се први пут било увукло у западњачки свет захваљујући сујети Александра Великога, па се баш тиме, са срдачним поздравима и одушевљеном потпором хришћана, уздигао до још неоспорнијег, апсолутнијег самодршца него што је пре њега био сам Диоклецијан.

Није прошло ни неколико година, и хришћанство је постало државна вера римског царства, а сам цар Константин покрстио се године 337. на самртној постељи.

7.

У светској историји лик цара Константина заузима исто толико значајно место колико и појава Александра Великога или Јулија Цезара. Располажемо познатим историским подацима о Константину као човеку и о његову приватном животу. За њега се није нашао никакав Плутарх, нити какав Светоније, који би нам оставио живописних појединости о овом знаменитом цару. У неким делима противници га засипају клеветама, а у другим написима неспретно га вели-

чају његови пријатељи, те не остављају ништа бољи утисак него противници својим незграпним грдњама. Ниједан писац не даје нам верну слику, која би била у стању да оживи пред нама лик овог знаменитог владара. За све њих Константин је представљао заставу, симбол, једног одређеног табора. Тако н. пр. његов непријатељ Зосим тврди да је цар Константин рођен као ванбрачно дете, као што је био рођен и Саргон I. По овом писцу Константинов отац је био неки угледан ђенерал, а његова мати Јелена кћи неког крчмара из Ниша у Србији. Гибон је мишљења да су Константинови родитељи живели у законитој браку. Свакако је Константинова мајка била веома скромна порекла, а сам Константин имао је да савлада знатне тешкоће, пре но што ће успети својом урођеном генијалношћу. Био је сразмерно слабо образован. Грчки је знао мало или никако. Изгледа тачно да је био прогнао, па затим и погубио Криспа, свога најстаријег сина, а по наговору Фаусте, маћехе тога младића. Прича се да се Константин доцније уверио о Крисповој невиности и да је због тога погубио саму Фаусту. Ово погубљење, према једним писцима, извршено је тиме што су Фаусту живу скували у купатилу, а према другима тиме што су је нагу изложили дивљим зверовима у некој пустој планини. С друге стране постоје увелике веродостојни извори по којима излази да је та жена надживела Константина. Било и да је због погубљена, стоји чињеница да су три њена сина, као и два сестрића, одређени за Константинове наследнике. Јасно је да се ништа поуздано не даје извући из свега овог противуречног сплета клевета, мада је Гибон на основу овако разнородних извора успео да смеси диван колач (у XVIII глави). Гибон је непријатељски расположен према Константину. Међутим признаје да је Константин био моралан у полном погледу и уздржљив у пићу. Као расликућу окривљује га због силних грађевина чијем је подизању приступио, а као сујетна и раскалашена човека због тога што је под старост носио пароку, диадему и ванредно скупоцено одело.

Ну, мада нам се Константинова личност приказује некако магловито, и мада је оно мало података што их имамо о његову приватном животу једино што нам из далека наговештава трагедију једног човека, ипак нам је доста лако погодити мисли које су се скривале на дну његове душе. Константин Велики мора да је у последњим годинама живота био владар, увелике усамљен на свом престолу. Био је кудикамо више самодржац но ниједан од царева који су му били предходили; а то значи да је око њега било много мање људи који су га саветовали, него што је било око његових предходника. Није се могло више наћи искрених људи, довољно оданих држави. Константин није имао сената ни пријатеља, који би га помагали при остваривању његових планова. Сасвим поуздано можемо претпоставити да је цар Константин схватао земљописну слабост своје државе, да је слутио блиски слом, који јој је претио. Својом правом престоницом је начинио град Никомедију у Битинији; Константинопољ (Цариград), нова престоница с ову страну Босфора, којој је цар био дао своје име, још није био дограђен, кад је Константин умро. Каогод и Диоклецијан, цар Константин је био свестан да његово царство нема кичме. Стога је и обраћао пажњу на суседне државе, на Угарску, на јужну Русију и на земље црноморског прибрежја. Преуредио је савколики управни апарат римског царства, давши му ново уставно устројство, а уз то је покушао да створи и своју династију, којој би обезбедио континуитет на царском престолу. Осећао је сталну потребу за решавањем све нових питања. Покушавао је да бар колико-толико устали тадање разграђене друштвене односе, подупирући развијање појединих један од другог строго одељених сталежа. У том погледу је наставио дело свога великог предходника Диоклецијана. Тако је покушавао да створи сталеж сељака-малопоседника,

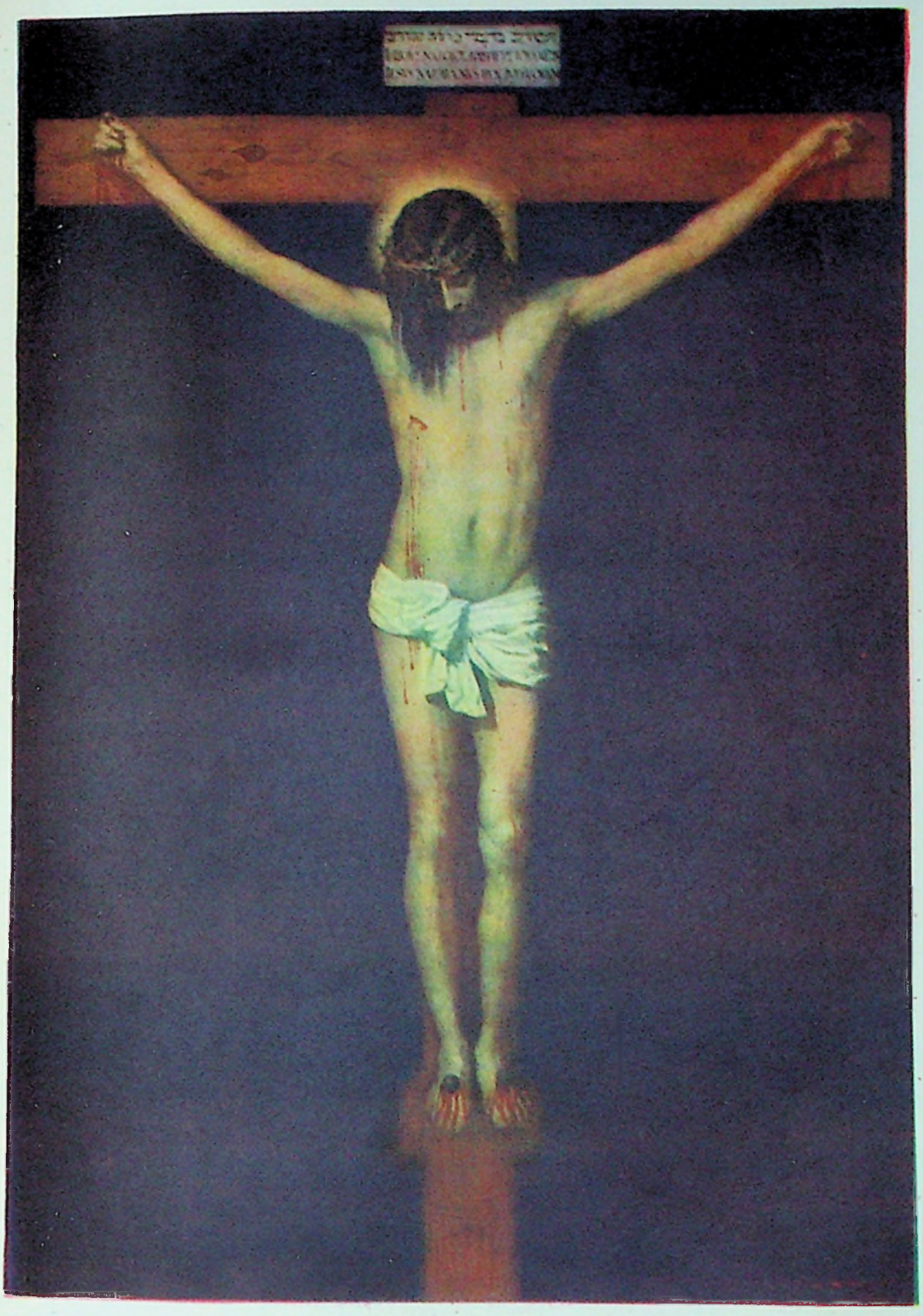

(Веласкез)

ограничавајући њихово право кретања са груда које су обрађивали. Стварно је покушавао да од њих направи неку врсту кметова. На пијацама је било много мање робова за продају него некад, пошто сад Рим више није био освајач, него су га, напротив, други постепено освајали. Стога је Константин том установом кметства покушавао да доскочи том недостатку. Стваралачки напори цара Константина изискивали су силна средства, Стога су за његове владе порези у римској царевини били већи него икад дотле. Сав тај царев рад приказују нам га као силан мозак, али и као човека усамљена, лишена корисних саветника. Углавном, оригиналност Константинова схватања је у томе што је увидео да је за одржање царства било потребно обезбедити силу која ће деловати у правцу душевног јединства бар на једном пољу.

Изгледа да је Константин запазио силне богословске распре које су раздирале хришћанство, тек пошто је и сам био стао на страну хришћана. Учинио је велик напор да измири завађене таборе и тиме обезбеди једно једино и складно учење у читавој хришћанској заједници. У ту сврху је сазвао свеопшти црквени сабор у Никеји (године 325.), граду у близини Никомедије, скоро преко пута самог Цариграда. Евсевије нам пружа занимљив опис овог необичног састанка, којем је председавао сам цар, мада се формално још није био покрстио. Никејски сабор уосталом није цару Константину био први црквени састанак, пошто је већ пре тога председавао сабору у Арлу. Заседавао је посред никејскога сабора на златну престолу, а пошто је слабо знао грчки, морао се задовољити тиме да прати гестове, расположење и нагласак појединих говорника, да би из њих правио закључке о току прења. Сабор је био буран. Када је стари Арије устао да говори, неки Никола из Мире ударио га је по лицу, а кад је био завршио говор, много је присутних побегло са запушеним ушима, да тиме покажу колико се грозе јереси коју је проповедао овај старац. Занимљиво је замислити себи великога цара, кога је при свему овом руководила жеља да спасе јединство душе свога царства и који је био чврсто решен да учини крај раздору међу хришћанима, како се збуњен окреће тумачима да их пита око чега се то подигла толика граја.

Начела, која су на овом сабору однела победу, унесена су у никејски »Символ Вере«. Победиле су присталице Светог Тројства (тринитаристи), па је цар њима и обећао своју потпору. Доцније, када се Атанасије показао и сувише груб према аријанцима, цар га је протерао из Александрије; а када је александриска црква искључила Арија, цар ју је натерао да ту одлуку повуче.

8.

Овај датум (године 325.) веома је важан за нашу историју. Тај датум обележава састанак првог васељенског сабора целокупног хришћанског света; сабор у Арлу, који смо малочас узгред поменули, био је окупио само представнике хришћана са запада. Тај датум уједно обележава коначну појаву на светску позорницу хришћанске цркве и уопште хришћанства, у значењу, које се данас придаје тој речи. Најзад, никејским »Символом Вере« јасно је одређено и обележено хришћанско учење.

Потребно је читаоцу указати на дубоке разлике између хришћанске вере каква је разрађена никејским сабором и учења Исуса Назарећанина. Додуше, сви хришћани остају при томе да је Христова наука потпуно обухваћена одлукама никејског сабора; то питање излази из круга овог нашег рада. Међутим, неоспорно је да Исусово учење представља ново *пророчко проповедање*, засновано на јеврејским пророцима. То учење није знало за свештенике; није знало ни за посвећене храмове, ни за олтаре; није прописивало ни обреда ни каквих службовања. Једина жртва, коју је предвиђало Исусово учење, била је жртва »смиреног и покајничког срца«. Једина организација, за коју је Ису-

сово учење знало, била је организација проповедника, а главна му се делатност састојала у проповеди. Напротив, хришћанство четвртог века, у доба свог основног учвршћења у свету, ако је као језгра и било сачувало Исусово учење, садржано у јеванђељу, било је на првом месту *свештеничка вера,* као и остале, за које је свет знао већ хиљадама година пре хришћанства. Средиште његових сложених обреда био је олтар, а главни верски чин, попут старих жртава, била је литургија, коју је читао рукоположени свештеник. На осиову таква уређења, хришћанство је брзо развило снлну јерархију ђакона, свештеника и епископа.

Међутим, ако је хришћанство по својим спољним изражајима почело увелике да личи на обожавања Сераписа, Амона, Бел-Мардука и Митре, не смемо ипак смести с ума чињеницу да је и у тим спољним изразима хришћанства било много штошта сасвим ново. Није више било главних храмова, у којима се налазило само божанство, јер је хришћански бог био свугде и на сваком месту. Није више било светиња над светињама. У свим храмовима, растуреним по свем свету, подједнако су се молили једном истом невидљивом Светом Тројству. Према томе, хришћанство је — чак и оним чиме је највише личило на стародревне обреде ранијих вера — представљало нешто ново.

Веома важан тренутак, који морамо подвући, јесте улога коју су при узакоњавању хришћанства играли цареви. Не само никејски сабор, већ и све доцније васељенске саборе — цариградске саборе од године 381. и 553., ефески сабор (године 431.) и халкедонски сабор (године 451.) — била је сазвала царска власт. А јасно се запажа да се у историји хришћанства онога доба дух Константина Великога осећа готово исто онолико колико и сам Исусов дух, ако не још и више од њега. Већ смо рекли да је Константин Велики био чист самодржац. Још под Аурелианом и под Диоклецианом нестало је и последњих трагова некадањег републиканског уређења. Константин Велики је отишао у самодржављу још даље од самих својих предходника. Уздајући се само и једино у своју памет, не тражећи саветника, без какве врсте јавног мишљења које би га подупирало, а ниуколико не сматрајући да би икоје од ових било потребно, покушавао је он да поново учврсти разграђено царство. Зар то није замисао која се може родити само у души самодршца, човека, који може да ради само ако се пред њим уклања сваки отпор и свака критика? Сузбити сваку подвојеност и свако размимоилажење у хришћанству и наметнути свим верним једно једино и искључиво учење! Константин Велики улио је цркви онај ауторитативни и строго догматски дух, ону њену тежњу за стварањем усредсређене организације, налик на организацију римског царства.

Други велики самодржац, који је убрзо такође допринео да у строго верном хришћанству појача дух непомирљивог догматизма, био је Теодосије — Теодосије Велики (године 379.—395.). Он је досудио све цркве тринитаристима, забранио јавно скупљање свим осталим хришћанима који нису били строговерни, наредио да се у свем царству поруше многобожачки храмови, па је године 390. наредио и уништење великог Сераписова кипа у Александрији. Тиме је мислио да уклони сваку сметњу безусловном јединству цркве.

Нећемо се овде даље упуштати у разне унутарње црквене спорове, у разна привиђања јереси; нећемо разлагати о аријевцима и павлићанима, о гностицима и манихејцима. Да је хришћанска црква умела бити мање ауторитативна у догми, а трпељивија у погледу разних размимоилажења у умовању, могла је постати још кудикамо моћнији чинилац него што је и онако постала. Па, ипак, и поред свих својих унутарњих трзавица, хришћанска црква је неко време сачувала свест о људској заједници, која је била и изразитија и шира но што је икад дотле у ком било виду запажена у свету. Већ у

петом веку хришћанство је постало замашнија, моћнија и трајнија творевина но што је било иједно царство. А тако је морало бити из простог разлога што хришћанство није било, као друге власти, просто наметнуто људима, већ се оснивало на моралној сили, која је постала саставни део душевног живота људи. Хришћанство је продрло далеко одонуд крајњих граница римског царства, све до Персије, Јерменске, Абисиније, до на крај Ирске и Германије, па и до саме Индије и Туркестана.

Мада су га сачињавале општине силно раштркане по свету, сматрали су га једном једином целином: као божји народ, уједињен у Христу. На много начина долазило је до израза ово морално јединство хришћана. Међу појединим хришћанским општинама одржавале су се најживље везе. Хришћанин, који би се нашао негде на путу, могао се вазда надати најширем гостопримству код својих једноверника па ма где се они налазили. Поједине општине стално су мењале мисли преко писама или преко изасланика. Изасланици и проповедници стално су ишли из места у место. Много су и стално ширени верски списи, нарочито јеванђеље и дела апостолска. Тако је ово осећање јединства долазило до израза најразноврснијим начинима, те се тиме може и објаснити што су се поједине месне хришћанске заједнице, мада физички често јако удаљене једна од друге, развијале у више или мање потпуну складу са општим, заједничким типом таквих заједница.

Хришћанство је остало верно том предању о духовном јединству све до године 1054., када се западна црква, која се служила латинским језиком, одвојила од грчке или православне цркве, старије и важније од латинске. До расцепа је дошло због тога што је западна црква хтела додати две речи у »Символ Вере«. Првобитно је »Символ Вере« говорио да Свети Дух потиче од Оца. Латини се решише да додаду »*filioque*« (и од Сина), па су то и извршили и огласили чланове грчке цркве искљученим из хришћанске заједнице зато што нису пристајали да признаду ту новину. А још у почетку петог века били су се из сличних разлога прогласили независним хришћани у источној Сирији, у Персији, у средњој Азији (било је у оно време хришћанских цркава у Мерву, у Херату и у Самарканду) и у Индији. Ови азиски хришћани, који су као појава веома занимљиви, у историји су најчешће познати под именом несторијанске цркве. Њихов утицај је допирао до саме Кине. Исто тако су се рано одвојиле хришћанска црква у Абисинији и она у Египту. Што се тиче расцепа у самој главној језгри хришћанске цркве, којим се одвојише латинска од грчке, треба нагласити да је већ давно пре но што је службено и коначно дошло до расцепа, постојала стварна подела на источну и западну цркву, која је наишла као последица поделе римског царства на западно и источно царство. Услед саме те поделе царства и један и други раздео хришћанске цркве још од тада добише посебно обележје. Док се грчко источно царство одржало у целини и док је његов цар у Цариграду остао поглавар цркве, латинско западно царство, као што смо видели, пропало је, па је тиме на западу нестало и царске превласти над црквом. Док су у источном царству црквену власт делили врховни епископи или патријарси у Цариграду, Антиохији, Александрији и Јерусалиму, у западном царству сва је црквена власт била усредсређена у рукама римског патријарха, или папе, како су га називали. Од увек је римски епископ признаван као највиши међу патријарсима, а све околности су некако ишле у прилог његовим великим прохтевима за полуцарском моћи. По коначном паду западног царства, папа је примио стари наслов »*pontifex maximus*«, који су дотле носили римски цареви, па је тиме по римском предању постао врховни првосвештеник. У западном царству потпуно су признали папину врховну црквену власт. У источном царству, у делокругу оне друге четворице патријараха, та власт,

од сама почетка, могла се појављивати само уз крајњу обазривост.

Већ у четвртом веку почела се јављати у кругу хришћанске цркве мисао о превласти над целим светом. Свети Аугустин, из града Нипона у северној Африци, који је писао у времену од године 354. до 430., дао је израза политичким идејама цркве у својој књизи *Божји град*. Ово дело сасвим непосредно указује на могућност, да се сав насељени свет претвори у богословски уређено царство божје. По Светом Аугустину, државна заједница представља »духовно друштво позваних верних«. Од такве замисли па до њена политичког остварења има само један корак. Постављена изнад свих народа, црква је требала да узме у своје руке управу над светом. Сама упућивана богом, она је требала да руководи великим савезом држава. Доцније су те мисли остварене у виду јасно одређене теорије и доследно извођене политике. Пошто су се варварски народи били коначно настанили у својим новоизабраним домовинама и пошто су примили хришћанство, папа је почео тражити за себе као неку старатељску власт над њиховим краљевима. У току неколиких векова он је збиља и био постао теориски, а донекле и у самој ствари, првосвештеник, *arbiter*, судија и врховни божански владар целог хришћанског света. На западу је његов утицај обухватао, одонуд граница старе царевине, још и Ирску, Шведску, Норвешку и сву Немачку. Више од хиљаду година наметала се Европи ова замисао јединства хришћанства. Поједине европске државе биле су здружене као у неки верски савез, попут старогрчких амфиктионија. Чланови тога савеза, из осећања братства по вери и оданости цркви, сматрали су својом дужношћу да, чак и када су међусобно били у рату, поштују бар крајње границе човечности. Историја Европе, у времену од петог до петнаестог века, великим делом својим испуњена је сталним узалудним покушајима за коначним остварењем велике замисли једне једине богом надахнуте власти над целим светом.

9.

Већ смо у току предходне главе набројили најважније продоре варварских народа у области римског царства. Стога нам је сад лако дати, уз припомоћ мапе, кратак преглед политичке поделе Европе при крају петог века. Од првобитног, западног римског царства није у оно доба више постојао никакав траг у виду какве било посебне државне творевине. У политичком погледу је царство било потпуно раскомадано. Поједини делови Европе још су признавали, додуше, само још некако легендарно, неку превласт источног царства које је ипак још, какотако, сматрано наследником римског царства. Цар, који је седео у Цариграду, бар је теориски још био император. У Великој Британији, тевтонски Англи, тада још варвари, Саксонци и Јути, били су освојили источну половину Енглеске. У западном делу острва још су се држали Британци, али су поступно све више потискивани и најзад сведени на галску покрајину (Уелс) и Корнуал. Англо-Саксонци као да су били најнеумољивији од свих варварских освајача оног доба, пошто је свуда куд су они допирали њихов језик потискивао келтски, којим су се служили староседеоци, уколико већ нису били почели да се служе латинским. Највећи део Галије, Холандија и Рајнска Крајина, сачињавале су франачку краљевину, доста моћну државу, покрштену и по просвећености знатно измаклу испред суседних варварских држава. Долина Роне припадала је другој држави — бургундској краљевини. Шпанија и један део јужне Француске биле су под влашћу Визигота, док су Свеви владали северозападним углом Пиренејског Полуострва. О вандалској краљевини у Африци већ смо говорили; Италија, иначе још римска по свом становништву и по својим обичајима, била је подчињена Остроготима. У Риму више није било цара. Теодорих I био је засновао династију готских краљева, а његова се власт протезала далеко одонуд Алпа, до у Панонију, а на другој обали Јадрана обухватала

је Далмацију и допирала до у Србију. А на истоку од готске краљевине још су били неоспорени господари цареви истока, који су становали у Цариграду. Бугари у оно време још беху монголско номадско племе коњаника, које се налазило у крајевима око Волге. Ариски Срби, спуштајући се дуж обала Црног Мора, били су се сместили у негдашњој постојбини Визигота. Турско-финско племе, Мађари, у оно доба још није било продрло у Европу. Лонгобарди су живели у крајевима јужно од Дунава.

У шестом веку долази до одлучна подухвата источног царства, којем је тада на челу цар Јустиниан (527. до 565.). Јустиниан је године 534. освојио вандалску краљевину, а године 553. истерао Готе из Италије. Одмах по Јустинијановој смрти Лонгобарди се спустише у Италију и настанише се у данашњој Ломбардији, која је по њима и добила своје име, остављајући међутим источном царству власт над Равеном, над Римом и целом јужном Италијом.

Такав је, ето, био политички положај света у време када се у њему развила хришћанска мисао. Свакодневни живот људи у оно доба био је у телесном, моралном и умном погледу на веома ниску ступњу. Често је речено да се Европа у току шестог и седмог века сасвим вратила у варварство. То тврђење међутим не одговара стварним чињеницама. Много је тачније кад се каже да се просвећеност негдашњег римског царства била спустила до ступња крајње покварености. Оно што у историји подразумевамо под варварством крајње је примитиван, основни друштвени поредак који у својим главним потезима обухвата известан ред. Напротав, тадање стање Европе, ако поближе загледамо у односе који су владали по раскомадању римског царства, пружало је изглед друштвеног нереда, разграђености. *Морал* тадање Европе није примитиван морал каква хотентотског насеља, већ морал свињца. Дивљак у својој насеобини свестан је да припада једној заједници, па према томе подешава и свој живот и рад; а у свињцу свака појединa јединка не сматра да припада још и некој јединици већој од оне коју она сама за себе представља.

Тек мало по мало, и у веома слабој мери, хришћанство је успело да поврати људима изгубљену свест о заједници и приволело их да прију мисли хришћанског света. Од некадашњег привредног и друштвеног склопа римског царства биле су остале само рушевине. Уосталом, римска просвећеност је била искључиво просвећеност богаташа и политички моћних људи, а њен опстанак био је могућан једино по цену држања у ропству огромне већине човечанства њена времена и њена домашаја. Та просвећеност је одавала спољни изглед сјаја, раскоша и префињености, док су се под тим спољним велом крили само свирепост, глупост и општи застој. Пре но што би се могли засновати какви било бољи људски односи, ваљало је прво збрисати са лица земље и последње остатке те римске просвећености.

Већ смо у своје време били обратили пажњу на умно сиромаштво римског царства. За време од три века у њему није било ни оригиналне књижевности на науке. Једино у земљама где свет нити је толико моћан и богат да се може поводити за најлуђим ћудима, нити је с друге стране толико сиромашан и поробљен да не стигне да мисли о другом до о свакодневним најпречим потребама за живот, може и бити говора о појави оне незаинтересоване тежње за новим тековинама и о дубоком умном подстреку, који представљају предуслов за појаву здраве филозофије и заиста велике науке и уметности. Под римском плутократијом није било могућно стварање једног сталежа способна за такву племениту делатност. Историја нас учи да људи и жене који не знају ни за каква ограничења, нити за какву принуду у ком било правцу, постају права чудовишта од себичности. А ако је тај свет гоњен и несрећан, видите га како прибегава претерано трагичним одлукама, ако већ не диже

буну или опет не тражи испосничко уточиште које пружа вера.

Можда није оправдано кад се каже да је свет за време »мрачног Средњег Века«, до којег смо сад стигли, био бачен у крајњу беду. Бићемо много ближи истини ако кажемо да се насилничка, вараличка и простачка владавина римског империализма, тај свет политичара од заната, пустолова, велепоседника и крупних финансјера, утопио у океан беде, који је већ и дотле постојао. Историја оног доба оснива се на скучену низу познатих чињеница. То је разумљиво, пошто је у оно време било мало местâ где је било људи вољних да пишу, где би околности храбриле свет на књижевни, хроничарски рад, Та, нико није могао знати да ли му просто неће отети оно што би написао. Нико није могао знати да ли ће икад ико прочитати оно што би он написао. Знамо да оно доба не само што је било време ратова и пљачке, него је било и време глади и зараза. Ондашњи свет још није знао ни за какву врсту уређења за чување народног здравља, а и оно мало што је можда и било урађено на пољу хигијене, убрзо је уништено сталним покретима становништва оног доба. Атилин пљачкашки поход у северној Италији окончан је године 452. појавом неке заразе. Пред крај Јустинианове владавине (године 565.) избила је велика зараза, нека кужна грозница, којом се увелике објашњава млитавост одбране Италије против Лонгобарда. Године 543. једног јединог дана помрло је у Цариграду десет хиљада душа. (Гибон чак вели, да их је толико умирало сваког дана за време те заразе.) Године 590. беснела је куга у Риму. И у седмом веку се неколико пута јављала зараза куге. Гибон у једној истој вези помиње велику заразу куге за Јустинианове владе, појаву комете године 531. и јаке и честе земљотресе за владе тога цара. »Много градова на истоку опустело је услед расељавања становништва, а у више крајева Италије жетва и берба иструлеле су по њивама и виноградима.« Даље тврди да је »у једној од најлепших земаља земљине кугле настало силно прорећивање људског рода, које ни до дан данји није надокнађено«. Многим људима у тим мутним данима чинило се као да умире сваколика наука и уметност, као и да уопште нестаје свега што чини живот угодним и привлачним.

Тешко је створити себи суд о томе да ли је народ био несретнији у овој општој запуштености и несигурности него што је био док је стењао под тешким млинским каменом римске царске владавине. Веровно да су услови живота били знатно различити у појединим крајевима, према томе да ли је негде свет стрепио под управом каква крволочна насилника, док је у другим крајевима опет живео сразмерно слободно и мирно. После гладних година свакако су често наилазиле године обилних летина. Ако су се силно били намножили крадљивци и разбојници, било је, опет, нестало неумољивих поверилаца и порезника из времена римског царства. Краљеви, какви су били, на пример, они што краљеваху над готском и франачком државом, били су за већину својих тобожњих поданика само магловити краљеви из бајке. Живот на све стране био је на ниску ступњу. Трговине је било мало, а појединци су се ретко кретали из места у место. Поједини, мањи или већи, крајеви били су подчињени појединим вештим и одлучним људима, који би, кад с правом, кад бесправно, присвајали назив господара, грофа или војводе, оснивајући то или на предању последњег доба труле царевине или тадањих краљева. Ови месни великаши прикупљали су око себе чете присталица и дизали утврђене замке и градове. Често су у ту сврху преоправљали већ постојеће грађевине. Тако су, на пример, претворени у тврђаве римски Колосеум, некадања арена за велике гладиаторске борбе, амфитеатар у Арлу и велика гробница цара Хадриана у Риму. По нездравим градовима, чије су зграде делом биле склоне паду, одржавао се како је знао и умео јако спутани занатски сталеж, задовољавајући скромне потребе зем-

љорадника околних села и стављајући се под заштиту кога оближњег властелина.

10.

За поновно прибирање које наилази у шестом и седмом веку, а после општег друштвеног слома насталог у току четвртог и петог века, заслуга великим делом припада појединим хришћанским монашким редовима, који се појавише по читавом западном свету.

Манастира је било већ и у времену пре појаве хришћанства. У доба за Јевреје толико несретно, које је предходило рођењу Исуса Назареанина, постојала је једна секта Есенијанаца. Она је живела, одвојена од осталог света, по нарочитим заједницама, посветивши се испосничком и усамљеном животу душевне чистоте и одрицања. Исто тако је и будизам дао маха појави људских заједница, које су водиле живот у самоћи и размишљању, клонећи се сваког напора и сваког узбуђења. Стварно, сама историја Гаутаме Буде казује нам да су се овакви погледи о издвајању од осталог света јављали по Индији још увелике пре његова доба и да их је најзад баш он одбацио. У историји хришћанства веома рано се јавља сличан покрет, који проповеда живот удаљавања од сваког узбуђења, свих трзавица и супарништва и уопште од свих страсти које покрећу обична човека. Напосе у Египту, велик број људи и жена повлачио се у пустињу и тамо проводио испоснички живот у молитви и размишљању, проводећи дане без игде ичега по пећинама или под стењем, а издржавајући се једино од милостиње оних на које је овакав светитељски живот чинио дубљи утисак. Такви животи немају много важности за историчара. Шта више, они по самој својој природи изилазе из круга историје. Почињу занимати историчара тек од часа када ови монашки покрети, код одлучнијих европских народа, наклоњенијих стварности живота од источњака, почињу да се развијају у сасвим нову виду.

Један од најзначајнијих ликова у историји развитка монашких редова у Европи јесте појава Светог Бенедикта, који је живео од године 480. до 544. Рођен је у Сполету у Италији (по већини других писаца у Нурсији). Био је веома уман младић, рођен у великој породици. Тиштала га је општа невоља оног доба, па се, као и Буда, сав посветио верском животу. Од самог почетка није знао за границе у испосничком животу. У Субијаку, на осамдесет километара од Рима, на крају кланца реке Анија, усред праве прашуме дизао се напуштен дворац који је подигао Нерон. Некад, у доба давио минулог сјаја, гледао је на велико вештачко језеро, створено бранама, које су спутавале ток реке. Ту се настанио Свети Бенедикт. Кошуља, испредена од длаке, била му је сва имовина. Настанио се у некој пећини увученој у високу стену, која, окренута југу, надвисује реку. Његово обитавалиште било је толико неприступачно, да му је један од највернијих његових поштовалаца морао дотурати храну помоћу ужета. Три године Бенедикт је провео на том месту. Његов глас се пронео исто онако, а под сличним околностима, као што се хиљаду година пре тога био пронео глас о Буди.

Убрзо опет наилазимо на овог свеца који се сад више не бави умртвљавањем свих прохтева тела, већ управља групом од дванаест манастира, у којима се окупља велик број људи. Доводили су му велик број младића на поучавање. У његову начину живота била је настала значајна промена.

Напустивши Субијако и упутивши се ка југу, Бенедикт је наишао на Монте-Казино, на средокраћи међу Римом и Напуљем. То је било дивно и усамљено брдо окружено величанственим планинским ланцем. Занимљиво је истаћи да је Бенедикт тамо затекао, усред шестог века, храм посвећен Аполону и свети шумарак у који су сељаци околних крајева долазили на молитву. Ваљало је, дакле, испунити прво дужност мисионара. Са доста тешкоћа је Бенедикт убедио простодушне сељаке да треба пору-

шити храм и посећи шумарак. За све време живота свог оснивача, новоустановљени манастир на Монте-Казину био је средиште на најлепшем гласу. И поред свих доцнијих измишљотина калуђера, залуђених наклоношћу веровања у чудеса, још и дан данањи можемо створити веома јасну представу о правом духу Светог Бенедикта. Нарочито су значајне приче које нам га представљају као противника сваком претеривању у мучењу сама себе, у умртвљавању тела. Неки испосник је био измислио нов ступањ светитељства прикивајући се за стену у некој тесној пећини. Свети Бенедикт му је упутио поруку која није баш била створена да га одушеви на истрајност у том његову испосништву. »Раскини свој ланац,« поручио му је Квети Бенедикт, »јер прави божји слуга није привезан железом за стену већ правдом за Христа«.

Оно што нарочито обележава Светог Бенедикта, поред противљења сваком испосничком мучењу сама себе, јесте чињеница да је он вазда препоручивао што марљивији рад. Све легенде о њему јасно нам указују на то да је он видео доста муке док је изишао на крај са својим ученицима племићског рода, принуђујући их да раде под руковођењем калуђера нижег реда, а да не проводе живот у самоћи и беспослици. Трећа црта, којом се нарочито истиче Свети Бенедикт, јесте политички утицај који је стекао. Био је узео на себе да измири готске освајаче са становништвом Италије. Јасно се види да је готски краљ Тотила тражио савета од њега и да је увелике био под његовим утицајем. Кад је Тотила поново преотео Напуљ од Грка, Грци нису дирали жене, а човечно су поступали чак и са самим заробљеним војницима. А Јустинианов војсковођ Велизар, кад је десет година пре тога био освојио тај град, ту победу је прославио општим покољем.

Бенедиктова монашка организација представља увод у једно велико раздобље западног света. Један од најистакнутијих ученика Светог Бенедикта био је папа Гргур Велики (540. до 604.), први калуђер, који је дошао за папу. Гргур Велики био је један од највештијих и најодлучнијих папа. Слао је мисионаре међу још непокрштене народе, а нарочито међу Англо-Саксонце. Ти мисионари су у свом раду савршено успели. Владао је Римом као потпуно независан краљ, држао је војску и закључивао уговоре. Под његовим утицајем принуђени су сви манастири латинског обреда да усвоје бенедиктинско монашко уређење.

У вези са именима Светог Бенедикта и папе Гргура Великога, за које је везана историја једног монашког уређења, са просветитељским тежњама, а у потпуној супротности са тежњама првих испосника, који су зарад чисто себичних смерова на најразноврсније начине мучили себе саме, истиче се и име Касиодора (490. до 585.). Био је старији од папе Гргура Великог, а десет година млађи од Бенедикта. И он је био родом из сириске патрициске породице настањене у Италији. Био је направио лепу чиновничку каријеру под готским краљевима. А када су у времену од године 545. до 553., слом готских краљева и велика зараза куге били прокрчили пут новој варварској владавини Лонгобарда, потражио је уточишта у монашком реду. Основао је манастир на своме имању и упутио је калуђере, које је био окупио око себе, да раде по бенедиктинским правилима. Никако се не може оспорити велики утицај, који је Касиодор имао на развитак великог монашког реда бенедиктинаца. Тај ред је једновремено радио, поучавао друге и сам учио. Свакако је сигурно да је био дубоко потресен пропадањем просвете и изгледима на потпуну пропаст и свеколике образованости и споменика старе књижевности. Од сама почетка позивао је браћу редовнике на одржавање тих тековина. Прикупљао је старе рукописе и давао их је на преписивање. Израђивао је сунчане и водене сатове и сличне направе. То су биле последње искре опитне науке у доба све већег умног мрака. Написао је историју готских краљева, а осим тога још и читав низ

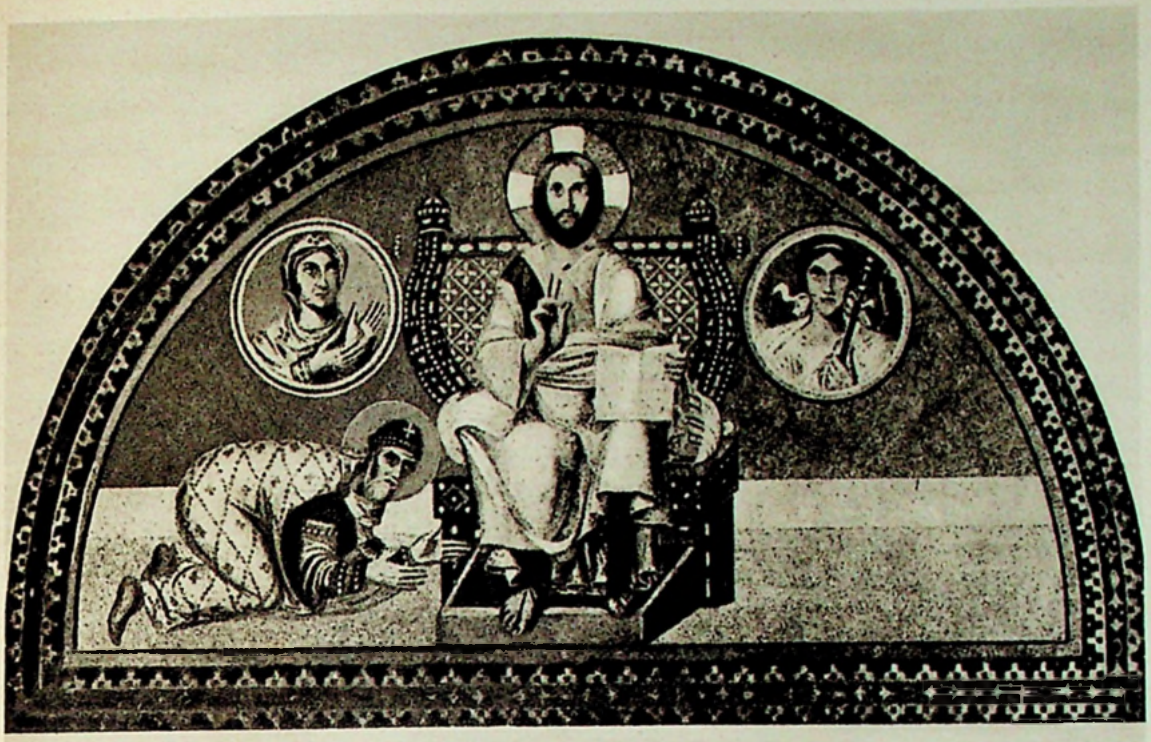



Мозаик из џамије Аја Софије у Цариграду. Налази се изнад царских двери. Представља Исуса на престолу. Пред њим неки краљ пада на колена. У медаљонима св. Дева Марија и св. Арханђел Михаило. — *Аја Софија у Цариграду.* Спољни изглед овог чувеног споменика византиског неимарства. Њу је саградио Јустинијан Велики 532. год. као цркву св. Софије По заузећу Цариграда, 1453. године, Турци су је претворили у џамију.

уџбеника о слободним вештинама и о граматици. Овај последњи рад нарочито нам показује колико је имао разумевања за потребе оног доба. У погледу развијања монаштва у смеру да од њега створи силно средство за обнову друштвеног поретка у западном свету, као да је Касиодор одиграо још важнију улогу него и сам Свети Бенедикт.

У седмом и осмом веку су били већ јако распрострањени манастири, уређени по бенедиктинским правилима. На све стране се они јављају као средишта просвете. Ти манастири теже да успоставе и одрже и даље развију образованост, да установе као неку врсту основне наставе, да шире знање корисних вештина, да прикупљају рукописе и умножавају књиге и, уопште, да свету даду пример исправна и корисна живота. Од тада па за идућих осам векова видимо како се манастири, као једина мрежа образованости, шире преко иначе потпуно метежне Европе. У тесној вези са бенедиктинским манастирима биле су школе, које су се у доцнијем току Средњег Века развиле у универзитете. Школе из доба римског царства биле су пропале у току општег друштвеног слома. Било је времена када је у Британији и Галији тек мален број свештеника знао да чита јеванђеље и молитвенике. Тек постепено је просвета опет почела да се шири светом. Кад је ускрсла, није се више налазила у рукама учених робова, већ је улазила у обим верског позива нарочита сталежа побожних људи.

И у источном царству био је настао поремећај у просветном поретку. Само што овде томе није био толико разлог друштвено расуло; то је у првом реду била последица верске нетрпељивости. Јустиниан је затворио (године 529.) атинске школе; међутим, он је то учинио у првом реду из разлога да ослободи супарница нову школу коју је био отворио у Цариграду а која се налазила под непосредним царевим утицајем. Нови латински наставни ред универзитета на западу, који су се иначе све живље стали развијати, нити је располагао властитим уџбеницима, нити је имао властите књижевности на коју би се могао наслањати. С тога тај поредак силом околности, и ма колико да му је то из богословских разлога било непријатно, зависио је од старолатинских класика и од латинских превода из грчке књижевности. Отуда је тај наставни поредак сачувао доцнијим поколењима од тих дивних дела куд и камо више него што му је само по себи била намера.

ГЛАВА XXX.

СЕДАМ СТОЛЕЋА У АЗИЈИ.

(Од времена око 50. године пре Христа до 650. године после Христа.)

1. Јустиниан Велики. — 2. Сасанидска држава у Персији. — 3. Пропадање Сирије под Сасанидима. — 4. Прва Мухамедова порука. — 5. Заратустра и Мани. — 6. Хунски народи у средњој Азији и Индији. — 7. Славно доба Кине. — 8. Умни окови у Кини. — 9. Путовања Јуан-Хванга.

1.

У двема последњим главама обратили смо пажњу нарочито на чињеницу да се политички и друштвени поредак у западном делу велике државе Цезара и Трајана скрхао за сразмерно кратко време, у року од четири века. Нарочито смо подвукли колико је то био потпун, савршен слом. Увиђавним људима у доба Светог Бенедикта и Касиодора, који су имали осећања и схватања за општу ствар, морало је збиља изгледати као да се светлост просвећености губи, па и коначно гаси. А ми, који смо научили да посматрамо ствари са гледишта светске историје, можемо у тим

вековима мрака гледати мену, која као да је била потребна у низу даљег развитка друштвених и политичких појмова и сазнања. Па, ако је у оном раздобљу тешка невоља била притисла западну Европу, не смемо заборавити да се у другим деловима света у оно доба није осећао никакав назадак.

Западноевропски писци, пристрасни кад је реч о томе, и сувише су склони да подцењују жилавост источног царства, које се било образовало са Цариградом као средиштем. У ствари је ово царство оличавало много старије предање но што је представљало првобитно римско царство. Ако читалац баци поглед на карту која нам приказује обим источног царства у шестом веку па ако уз то има на уму да је тамо најзад грчки језик био постао службеним државним језиком, биће му јасно да је то само по имену био оцепљени део римског царства. У ствари ово је јелинско царство, о којем је некад сањао Херодот, а које је Александар Велики био основао. Додуше, то царство се звало »римским«, а његови су се становници називали »Римљанима«, каогод што се још и данас новогрчки језик назива »ромејским«. Исто тако је тачно да Константин Велики није знао грчки, и да га је Јустиниан говорио са тућим нагласком. Међутим, све те спољашности у погледу имена и облика не могу да измене чињеницу да је ова држава у ствари била јелинска. У доба Константина Великога ова држава је постојала већ шест векова, и док је право римско царство потпуно пропало у току четири века, ово јелинско »римско царство« трајало је још преко једанаест векова, рачунајући од године 312., тојест од године када је ступио на престо Константин Велики, па до године 1453., када Турци освојише Цариград.

Док је на западу дошло до потпуна друштвеног слома, на истоку се није осетило ништа од свега тога. Градови су и даље цветали, земља је била добро обрађена, а трговина се све већма развијала. У току многих векова Цариград је био најбогатији град на свету. Нећемо се овде мучити набрајањем појединих његових царева, као ни свих њихових глупости, злочина и сплетака. Као што то бива код већине владара великих држава уопште, они стварно нису управљали својим царством, него су њиме ношени. Већ смо доста опширно говорили о Константину Великоме (312.—337.), поменули смо Теодосија Великога (379.—395.), који је за кратко време био успео да поново уједини читаву негдашњу римску империју, као и Јустиниана I (527.—565.). Мало доцније ћемо проговорити и о Ираклију (610.—241.). Биће да је и у Јустинијановим жилама, као и у Константиновим, текла словенска крв. Био је човек ванредно частољубив, велик организаторски дар, а уз то је имао срећу да нађе супругу једнаких или можда још и већих способности, царицу Теодору, која је у младости била глумица веома сумњива гласа. Без сумње је у својој славољубивој тежњи да успостави ипмерију у пуној негдашњој величини, прецењивао средства која су му за то стојала на расположењу. Као што смо већ раније поменули, био је успео да преотме од Вандала негдашњу римску северну Африку, а од Гота највећи део Италије. Осим тога успео је да врати под царску власт и јужну Шпанију. Саградио је велелепну цркву Свете Софије у Цариграду, отворио универзитет и наредио узакоњење права*). Међутим, насупрот овим заслугама појављује се чињеница да је Јустиниан затворио атинске школе. У међувремену појавила се у целом свету велика зараза куге, а по Јустинијановој смрти, његова обновљена и увећана империја спласнула је као мехур у који забодете иглу. Највећи део крајева које је Јустиниан био освојио

*) Историчари приписују овом подхвату највећу важност. Говори се да најбитнији део наслеђа, које је Рим оставио човечанству, јесте појам друштва основаног на праву; Јустиниан је, вели, крунисао овај дар доцнијим поколењима. Писац ове књиге не спада у људе који признају римском праву неку нарочиту вредност за човечанство. Њему постојеће право изгледа као нешто саздано на конфузну сплету традиција, самовољних претпоставки и фикција о односима међу људима. Уопште му оно изгледа као увелике застарео и неупотребљив систем. Убеђен је, да

у Италији преотеше Лонгобарди. Италија је у оно доба била претворена готово у праву пустињу. Лонгобардски историчари тврде да се њихов народ доселио у пусту земљу. Из подунавских крајева стадоше да надиру према Јадранском Мору Авари и Словени. По данашњој Србији, Хрватској и Далмацији населише се словенска племена, из којих су се развили данашњи Јужни Словени. Уз то се источно царство уплело у дугу и заморну борбу са персиском државом Сасанида.

Ова борба, у чијем току Персијанци у три маха умало што нису били заузели Цариград, одлучена је великим персиским поразом код Ниниве (године 627.). Али, пре но што се изближе вратимо на ту борбу, ваља нам сасвим укратко приказати историју Персије од дана Парта па на овамо.

2.

Већ смо раније учинили поређење међу римским империјализмом, који се одржао свега четири века и упорном животном снагом коју је показивао други империјализам што се био развио у области Еуфрата и Тигра. Површно смо приказали и јелинизоване селеукидске и бактриске монархије које три века цветаху у источном делу крајева освојених Александром Великим, па смо причали и о томе како су, у последњем веку пре Христа, Парти продрли у Месопотамију. Описали смо битку кад Каре и Красову пропаст. После тога је два и по века у источном делу тих крајева владала партска династија Арсакида, док је западни део тих земаља био под Римљанима. Јерменска и Сирија сачињавале су некако средину међу једним и другим областима. У тим двема земљама, граница се померала час на исток, час на запад, према томе кад је ко био јачи — Римљани или Парти. Забележили смо најдаље проширење римског царства у правцу истока, за владе цара Трајана (в. карту уз гл. XXVIII), а исто смо тако забележили да су у оно доба у Индију продрли Индоскити.

Године 227. дошло је до преврата, па је династију Арсакида на власти одменила снажнија лоза Сасанида, персиског порекла, коју је засновао Ардашир I. У понеком погледу, владавина Ардашира I чудно је личила на владавину Константина Великога, која настаје сто година доцније. Ардашир је такође покушавао да јединством вере учврсти своју државу, па је староперсиску науку Заратустре прогласио државном вером. Доцније ћемо о тој науци проговорити опширније.

Ова нова држава Сасанида убрзо поче да испољава тежње за наглим ширењем. Под Сапором I, Ардашировим сином и наследником, освојила је Антиохију. Већ смо навели како је године 260. потучен и заробљен цар Валериан. Ну, пошто се Сапор вратио са тог свог победоносног похода на Малу Азију, напао га је и победио Оденат, арапски краљ Палмире, великог средишта у оази усред Сириске Пустиње.

Увучена међу две велике државе, Палмира је кратко време, за владе поменутога краља Одената, а затим под његовом удовицом Зенобијом, била и сама угледна држава. Затим је потпала под римског цара Аурелијана, који је Зенобију оковану дотерао у Рим, да му увелича победу (године 262. после Христа).

Нећемо покушавати да прикажемо промењиву судбину Сасанида у току следећа три века. За све то време рат међу Персијанцима и источним царством пустошио је Малу Азију горе од најстрашније заразе. Хришћанство се ширило, али је гоњено. Откад је Рим службено примио хришћанство, персиски владар је остао једини бого-

ће доћи време када ће теорију и праксу права преобразити на основу добро развијене науке о друштвеној психологији, која би била у складу са схватањем људског друштва као једне једине организације, која се налази у сталну даљем развоју, када ће се у извесну погледу право претворити у поредак моралног и умног васпитања. Писац осећа мало поштовања за данашње право што се можда објашњава и његовим темпераментом. Због тога је можда у његовим излагањима и занемарио Јустинијана, те уопште изгледа неправичан у свом суду према римској империји, посматраној као целини.

цар на свету, па је у хришћанству гледао само пропаганду свога византиског супарника. Цариград постаде главно уточиште хришћанства, а Персија стуб присталица Заратустре. Године 422. закључен је уговор, којим је уговорено подношење Заратустрине науке у једној, а трпљење хришћанства у другој држави. Године 483. хришћани на истоку одцепише се од главнине хришћанства и основаше несторијанску хришћанску цркву, која је разаслала своје мисионаре све до у средњу па и у источну Азију. После одвајања несторијанске цркве од европских хришћана, којим су се хришћански епископи на истоку измакли власти цариградског патријарха и тиме отклонили сумњу политичке непоузданости тих хришћана према свом владару, проглашена је коначна и потпуна трпљивост хришћанства у Персији. Под Хозројем I (531.—579.), држава Сасанида доживела је своју последњу мену силе и моћи. Хозрој је био Јустинианов савременик и у многом је личио на овога цара. Извео је важна пореска преуређења, успоставио је строговерну Заратустрину науку, проширио своју власт на јужну Арабију (Јемен), у којој је области учинио крај превласти абисинских хришћана, померио северну границу своје државе све до западног Туркестана и водио низ ратова са Јустинианом. Био је толико изишао на глас као просвећен владалац, да су последњи грчки философи отишли на његов двор кад је Јустиниан затворио атинске школе. Они су се надали да ће у њему наћи краља-философа, остварење фантастичког лика о којем су били сањали Платон и Конфуције. Међутим, атмосфера строговерске Заратустрине науке била је још мање по њихову укусу него строговерно хришћанство. Године 549., Хозрој им је учинио услугу утолико што је у уговор о примирју, закључен са Јустинианом, унео одредбу по којој се овим философима одобрава повратак у Грчку, обезбеђује им се да неће бити кажњени за проповедање своје незнабожачке философије, као ни за симпатије које су за неко време били показали према Персији.

У вези са Хозројем чујемо први пут за Турке, дотле непознат хунски народ из средње Азије, који је, тврди се, прво био Хозројев савезник а затим савезник Цариграда.

Хозрој II (590.—628.), унук Хозроја I, био је и сувише промењиве среће. Испрва је извојевао неверовне успехе против источног царства. У три маха (године 608., 615. и 627.) продрла је његова војска до Калцедона, који се налазио на азиској обали Босфора, преко пута саму Цариграду; освојио је Антиохију, Дамаск и Јерусалим (године 614.), па је из Јерусалима одвукао у своју престоницу Ксетифон неки крст, за који се тврди, да је био прави крст, на којем је распет Христос. (Међутим, делови тога крста још су раније били пренесени у Рим. Тврди се да је тај пренос извршила царица Јелена, идеализана и светицом проглашена мати цара Константина.)

Године 619. освојио је Хозрој II Египат, земљу коју је лако било победити. Његов победнички замах најзад је зауставио цар Ираклије, који је учинио велике напоре да обнови скрхану војнички силу Цариграда. Неко време је Ираклије избегавао да прими већу битку, прикупљајући своје снаге. Тек године 623. кренуо је у озбиљнији напад. Персијанци су претрпели низ пораза, док најзад нису били страшно потучени у бој код Ниниве (године 627.). Међутим, ни једна ни друга страна није имала довољно снаге да коначно дотуче противника. На крају борбе затекла се при свему што је предходило једна непобеђена персиска војска на саму Босфору, док су византиске снаге опет биле продрле до дубоко у Месопотамију. Године 628. Хозроја II збацја са престола и убије његов рођени син. Отприлике годину дана после тога ова два царства, и једно и друго сасвим исцрпено, закључила су мир, који није донео никакву одлуку о исходу борбе. Старе су границе успостављене, а прави крст је враћен Ираклију, који је наредио да се уз нај-

већу помпу упути у Јерусалим и врати на старо место.

3.

Тако смо, ето, укратко изложили главне догађаје оног времена у историји персиског и византиског царства. Мада их је теже испричати, за нас су занимљивије промене које за то време насташе у животу простог народа ових великих држава. Писац ове књиге успео је да пронађе мало одређенијих података о великим заразама куге што снађоше свет у другом и у шестом веку после Христа. А сигурно је да су те заразе јако изнуриле народ ових крајева и да су свакако пореметиле друштвени поредак, како знамо да је било у римском и кинеском царству.

Сер Марк Сајкс, у својој књизи »*The Caliphs Last Heritage*«, даје нам жив опис народног живота у западној Азији у доба о којем сад говоримо. О првим вековима после Христа вели:

»У очима обична човека из народа управљање војним државним пословима и финансијама као да је било нешто што није имало баш ничег заједничког са стварним животом и са свакодневном месном управом. Упркос најодвратнијој тиранији разних идиота, пијаница, насилника, умоболника, дивљака и покварених жена, што с времена на време приграбљаху власт, Месопотамија, Вавилонија и Сирија имале су у оно време огроман број становништва. Подизани су горостасни канали и насипи, трговина и грађевинарство беху у цвету и поред вечита пролажења непријатељских армија, и поред тога што су у тим крајевима господарили владари час једне час друге народности. Интересовање сваког сељака било је управљено на град у чијем је домашају живео. Сваком грађанину било је стало само и једино до напретка и добра његова града. Шта више, вест о приближавању какве непријатељске војске примила би се у граду често с отвореним задовољством, ако је само било извесно да ће војска победити и да ће поштовати уговор о предаји што град са њом буде закључио.

»Изгледа да су се бојали напада са севера, т. ј. Туранаца из Туркестана или Авара са Кавказа. У таквим случајевима сеоско становништво је морало да се клони иза градских зидина, одакле је могло да гледа облаке дима са зграшишта која су сведочила о пустоши што су је починили скитачи. Међутим, док не би били разорени канали(а ови су стварно били сграђени толико чврсто да им је опстанак био обезбеђен) није могло били ни говора о некој непоправивој штети.

«Сасвим другачији су били услови живота у Јерменској и у Понту-По. У оним планинским крајевима живели су смели планинци, којима су вођи били моћни домаћи племићи, па и признати краљеви, док је мирни земљорадник по долинама морао својим данком допринети њихову издржавању. Киликија и Кападокија биле су потпуно подвргнуте грчком утицају. Те покрајине су обиловале имућним и увелике просвећеним градовима, а уз то су располагале и знатном трговачком морнарицом. Од Киликије па до Хелеспонта, целом средоземном обалом били су посејани богати градови и грчке насеобине чије је становништво било космополитско по појмовима и по језику, али зато ипак испуњено оним месним патриотизмом који као да сачињава особену црту грчкога карактера. Зона грчког утицаја протезала се од Карије до Босфора, па се затим повлачила дуж обале до Синопе на Црном Мору где се постепено губила.

Сирија је на чудан начин била растурена на читав низ кнежевина и градских краљевина. Почињала је на северу са скоро потпуно варварским државама Комагеном и Едесом (Урфом). Јужно од њих налазила се Бамбика са својим горостасним храмовима и својим владарима-свештеницима. Крајеви према обали били су густо насељени. Тамо су се многобројне варошице и силна села збила око слободних градова Антиохије, Апамеје и Емесе (Хомса). Као какво острво усред пустиње цветао је далеко у унутрашњости велики семитски трго-

вачки град Палмира, који је, као неутрално тржиште међу Римом и Партијом, све већма растао и богатио се. Међу Ливаном и Антиливаном био се развио до врхунца сјаја и раскоши Хелиопољ (Балбек), чије нас саме рушевине још и данас испуњавају дивљењем. Окренемо ли се пут Галилеје, наићи ћемо на дивне градове Герасу и Филаделфију (Аман), повезане зиданим улицама, а водом снабдевене горостасним водоводним постројењима. Сирија је и дан дањи још толико богата остацима из оног раздобља да нам није тешко створити суд о степену њене тадање просвећености. Грчка уметност, још одавна пресађена у оне крајеве, била се развила до раскош у извођењу и уређењу грађегрубим и разметљивим просташтвом. Ванредно обиље украса, распикућски раскош у извођењу и уређењу лрађевина, раскалашна љубав према крајњој удобности о којима сведоче ти остаци, показују нам да је укус сладострасних, на свој начин уметности жељних семита био исти какав је још и данас. Стојао сам под импозантним низом стубова у Палмири, а у Лондону сам ручавао у »Хотел-Сесил«-у. Па иако је тај хотел подигнут од гвожђа, иако су дрвени облози на зидовима, таваница, злато, кадифа и камен лажни, све сама имитација, утисак од прилике ипак остаје исти. У Сирији је било довољно робља да се могу извести грађевине од правога градива, па ипак уметничка вредност тих грађевина није ништа већа од простих, машинама израђених имитација нашег времена. А ван градских зидина сеоско становништво мора да је живело исто као што живи и данас, по кућицама од земље или од лабаво слепљеног камења. Подаље од тих насеобина Бедуини су чували своја стада, живећи у слободи под својим племенским краљевима. Често су се као стражари, путовођи или посредници стављали у службу трговачких каравана.

»Одонуд пашњака ових скитничких племена шириле су се простране пустиње, усијане врелим сунчаним зрацима и сачињавале су непроходну и поуздану природну границу према држави Парта, која је почињала одонуд Еуфрата, где су се налазили велики градови Ксетифон, Селеукија, Хатра, Нисибин, Харан и још стотинама других чија су имена данас заборављена. Ови велики градови живели су од огромног вишка производње жита у Месопотамији, која је у оно време још наводњавана вештачким каналима. Имена људи, који су негда извели ове велике радове за вештачко наводњавање, била су већ и у оно време заборављена. Вавилоније и Ниниве у оно време више није било. Они што у овим крајевима одменише власт Персијанаца и Македонаца били су уступили место Партима. Међутим, људи и прилике тих крајева остали су исти као што су били и у времену кад је освајач Кир први пут подјармио ове земље. Свакако су у међувремену многи градови примили грчки језик. Веровно су образовани грађани у Селеукији зналачки критиковали философска дела и трагедије Атине, али, милиони сеоског становништва, по свој прилици, о свему том нису знали више но што зна, рецимо, сељак у Есексу о стварима које се догађају у Лондону.«

Дед да сад успоредимо односе, које је сер Марк Сајкс описао у горњим наводима са приликама при крају седмог века. Он за њих вели:

»Сирија је сад већ била осиромашена и упропашћена земља. У њезиним великим градовима свакако је и сад још било доста становништва, али ти градови мора да су били на све стране пуни рушевина, за чије раскрчивање више нису достизала расположива јавна средства. Дамаск и Јерусалим се никако нису могли опоравити од последица дугих и страшних опсада. Аман и Гераса били су сведени на обичне селендре, потупно подчињене власти Бедуина. У Хаурану су се можда још и могли наћи трагови благостања, којим се онај крај био прославио у доба цара Трајана. Међутим, бедне грађевине и груби натписи који су тамо заостали из времена о којем сад говоримо, сведоче и овде о мучну и жалосну пропадању. Усред пустиње дизала се Палмира, пуста и напуштена, изузев једино војне посаде у тврђави. На обали и у Ливану једва

ако је још што било преостало од некадање силне трговине и старог богатства. Пустош, рушевине и општа пропаст већ су били постали редовним стањем једне земље, кроз коју су у току сто година у неумољиву сталну понављању све наново пролазиле заграђене војске, а која је, уз то, претурила била преко главе петнаест година непријатељске окупације. Земљорадња је била запуштена, а сам број становништва кугом, глађу и ратним невољама знатно је проређен.

»Кападокија беше постепено спала на ступањ варварства. Монументалне цркве и друге грађевине по градовима, које необразовано становништво није било у стању ни одржавати, а камо ли поправити, беху сравњене са земљом. Малоазиско полуострво било је опустошено персиским војскама, а његови велики градови беху опљачкани и разорени.«

4.

Док је цар Ираклије покушавао да успостави ред у опустошеној Сирији, — било је то после смрти Хозроја II, а пред закључењем коначног мира са Персијом — донеше му неку необичну поруку. Доносилац ове поруке био је промакао кроз царске предстраже код Бостре, у пустињи јужно од Дамаска. Писмо је било писано на арапском, у оно време још слабо познатом семитском језику скитачких племена јужне пустиње. Свакако је Ираклије саслушао само усмени превод тога писма, и при том је лако могућно да је и преводилац још на своју руку додао неколике презриве опаске.

То је писмо било необичан позив, писан китњастим стилом, а од неког човека који се називао Мухамедом, божјим пророком. Колико се дало разабрати, тај Мухамед је позивао Ираклија да призна јединог, истинитог бога и да му служи. Друго се ништа одређено није могло закључити из овог писмена.

Не знамо како је примљена та порука, али је веровно да на њу није одговорено. Претпостављамо да се цар Ираклије весело насмејао овом необичном догађају, да је слегао раменима и гледао своја посла.

А у Ксетифону већ су много више знали о том Мухамеду. Тамо су говорили да је то неки незгодан лажан пророк који је подбунио Јемен, богату покрајину јужне Арабије, да устане против краља над краљевима. Кавад, краљ над краљевима, био је у оно време увелике заузет крупним државним пословима. Био је збацио и убио свог оца, Хозроја II, па се сад трудио да што боље преуреди персиску војску. И њему је стигла иста порука коју је био примио и Ираклије. Порука га је страшно наљутила. Сав бесан, исцепао је писмо, сасуо је парчад у лице доносиоцу па га отерао.

Кад је пошиљалац писма у далекој, запуштеној варошици Медини сазнао за то, био је силно увређен.

»Исто тако, о Господе, — узвикнуо је — уништи и Ти њему његово царство!« (године 628. после Христа).

5.

Пре но што приступимо приказивању полета ислама и његова успеха у свету, морамо још допунити своја расматрања о приликама у Азији у почетку седмог века после Христа. Морамо рећи неколико речи и о верском развитку персиске државне заједнице под владом лозе Сасанида.

Још од Кирових дана Заратустрина наука је била у надмоћности над старим божанствима Ниниве и Вавилона. Заратустра (иранско име, које су на грчком изменили у »Зороастер«) био је Аријанац као и Буда. Не знамо тачно у које је време живео. Неки научници претпостављају да је живео у времену око године 1000. пре Христа, други опет мисле да је био савременик Буде и Конфуција. Исто тако не знамо место његова рођења ни племе којем је припадао. Његова наука је садржана у Зенд-Авести, но пошто данас више не игра велику улогу у свету, нећемо се упуштати у опширно приказивање исте. Језгру ове вере представљала су два контраста, у виду једног доброг божанства, Ормузда, бога свет-

лости, истине, искрености и сунца, и злог божанства, Аримана, бога тајанствености, лукавства, сплетака, мрака и ноћи. У времену кад у историји сусрећемо ову науку, затичемо ју већ окружену читавим низом свештеника и свечаних обреда. Ова наука не зна за ликове божанства, идоле, али зато предвиђа пуно свештеника, храмова и светилишта, на којима гори свети огањ и где се приносе жртве. Једна од нарочитих особености ове науке била је у томе што је она безусловно забрањивала како сахрањивање, тако и спаљивање мртваца. И данас још Парси у Индији, последњи Зратустранци који у наше време исповедају ту веру, полажу своје мртве у неке нарочите куле без крова, такозване »куле ћутања«, одакле крагуји, гавранови и друге птице грабљивице постепено развлаче њихове лешеве.

Под краљевима из дома Сасанида, а почевши од владавине Ардашира (године 227.), ово веровање проглашено је државном вером у Персији. Највиши верски поглавар био је после краља прва личност у држави, а сам краљ је важио као биће божанског или полубожанског порекла, нарочито уско везано за Ормузда, бога светлости.

Међутим, обзиром на стање верског превирања које је тада владало у свету, обожавање Заратустре при свем том није било неоспорни господар персиског царства у верском погледу. Не само што је хришћанство и даље надирало у правцу истока, већ су се по Персији стале јављати и друге секте, а под утицајем мисли оног доба. Већ смо раније поменули једну од првих вера, која се јавила као огранак. Заратустрине вероисповести, и то митраизам. Ова вера се знатно стала ширити и у Европи у првом веку пре Христа, а после војних похода Помпеја Великог на истоку, митраизам је постао необично омиљен међу војницима и међу простим народом, па је све до владавине Константина Великог представљао опасна такмаца хришћанству. Штавише, један од Константинових наследника, Јулиан Отпадник (361.—363.) учинио је позан покушај да њиме потисне већ службено установљено хришћанство. Митра се по том веровању сматрао као неки бог светлости, који је »водио порекло« од Ормузда, а који је рођен на чудотворан начин, од прилике онако, као што је друго лице хришћанског Св. Тројства потекло од првог. У трећем веку после Христа појавила се нова вера: манихеизам, о којем нам такође ваља рећи неколико речи.

Мани, оснивач манихеизма, рођен је у угледној породици у Екбатани, старој престоници Мидије (године 216. пре Христа). Школовао се у Ксетифону. Отац му је био верски секташ, па је Мани на дому одрастао у верским препиркама. Једног дана је дошао до уверења да он једино осећа у себи праву истину. Такво уверење, уосталом, имају сви оснивачи нових вера. Године 242., исте године, кад је дошао на престо Сапор I, Мани је отпочео свој проповеднички рад.

Уочљиво је за дух онога времена, да је и Манијево учење било основано на некој врсти верске синтезе. Говорио је да оно што он проповеда не представља ништа ново. Велики оснивачи вера, који су се јављали пре њега — говорио је Мани — Мојсије, Заратустра, Буда, Исус Христос, сви су они добро учили, сви су они били велики пророци, али је њему, Манију, остало да усаврши и потпуно објасни њихово непотпуно учење. То је Мани стварно и покушавао а у духу и стилу Заратустрина учења. По њему се све противуречности и тешкоће у животу своде на борбу међу светлошћу и мраком. Ормузд је био бог, а Ариман сотона. Нећемо се овде упуштати у тумачења која Мани даје о стварању човека, ни да говоримо о његову паду из светлости у област мрака, и о улози Исуса Христа, пошто се ова књига бави историјом, а не богословијом. Са нашега гледишта занимљива је чињеница, да се Мани није задовољавао проповедањем ове своје науке, коју је сматрао коначном истином, само по Ирану, већ је тежио придобити за њу и Туркестан и Индију, па је са својим учењем продро чак и у Кину. Неоспорно је да су се

саобраћајна средства у оним крајевима већ била знатно поправила. Исто тако морамо доћи до закључка, да у оно доба Туркестан није више био област опасних скитача, него земља са лепо развијеним градовима, у којима су људи имали где да се школују, те су били у стању да се упуштају у богословска расправљања. Манијеве мисли ширили су се нагло и на исток и на запад, па су за време више од хиљаду година за хришћански свет представљали неизмеран извор јереси.

Око године 270. Мани се вратио у Ксетифон и тамо је придобио много присталица. Тиме је дошао у сукоб са државном вером или, боље рећи, са свештенством. Године 277. Мани је по наредби тадањег владара земље разапет на крст и жив одран, а уједно је отпочело страховито гоњење његових присталица. Поред свега тога, манихеизам је сачувао задобивени положај у Персији, каогод и несторијанско хришћанство и строговерна вероисповест Заратустре (маздејизам).

6.

Све јасније се долази до закључка, да су у петом и шестом веку после Христа не само Персија, него и крајеви који данас сачињавају Туркестан и Авганистан, били на вишем ступњу образованости него Енглеска и Француска у оно доба. Новим историским истраживањима у току ових последњих двадесет година подигнут је вео са повеснице тих крајева за оно време, па је пронађена читава једна књижевност на језицима из турске групе. Први од ових рукописа потичу из седмог века после Христа. Писани су сиријском азбуком, прилагођеном за потребу тих језика; ту азбуку су били увели манихејски проповедници. Многи од тих докумената — неки су пергаменти нађени на прозорима где су уместо стакла служили као окна — могу се по читком и лепом рукопису упоредити са радовима Бенедиктинаца. Поред те манихејске књижевности, међу тим рукописима има и верских списа. Долази се до закључка превода из Св. Писма и будистичких да ови векови, који за Европу представљају време сломова и општег назатка, за Азију значе време сразмерног полета и напретка.

Осим тога, у шестом веку запажа се како се у крајеве северно од Касписког Језера померају извесна хунска племена, данашњи Татари и Турци. Међутим, у овом случају се пре ради о неком одливању вишкова становништва него ли о правој сеоби читавих народа. Од Дунава па до кинеске границе живели су још увек поглавито скитачки народи. Овде онде, на местима која су била на ударцу великих трговачких путева, ницали су поједини градови. Турска племена источног Туркестана у сталном су сукобу са становницима јужне Персије. То је била борба међу Турцима и Иранцима. Не запажају се знатнији покрети Персијанаца у правцу севера, али зато наилазе надирања на југ Тиранаца који живе источно од Касписког Мора, и Алана који живе западно од њега све до трећег и четвртог века, кад Хуни и Алани у силну налету крећу на Европу. У исто време запажа се покрет скитача у правцу источне Персије, па кроз Авганистан и у саму Индију. Већ смо говорили о племену Јује-Хи (гл. XXVIII, 4.) које се, после многих лутања најзад у другом веку спустило у Индију, где се задржало под именом Индо-Скити. Један заостао одломак тога племена био се задржао у средњој Азији, па се под именом Ефталита, или Белих Хуна, намножио у туркестанским степама. Пошто су ти Ефталити читава три века досађивали Персијанцима, најзад су пошли путем својих саплемника и појавили



Ефталитски новац

се у Италији године 470., дакле отприлике четврт века по Атилиној смрти. Међутим, они се нису одселили у Индију на сталан боравак, већ су крстарили по тој земљи, тамо се напљачкали, па се онда са пленом вратили у своју ранију домовину; као што су то доцније учинили и сами Хуни, који су се били излили по великим дунавским равницама и оданде предузели пљачкашке походе по целој Европи.

Историју Индије за време ових седам векова, што их сад расматрамо, као нарочито важни догађаји обележавају ова два упада, то јест упад Јуе-Хи-а, Индо-Скита (као што смо већ раније напоменули, они су у Индији уништили и последње трагове негдашње јелинске власти) и упад Ефталита. Индо-Скити су терали пред собом вал народа, потиснутог са своје родне груде у Ек Саке који су се пре њих сручили у Индију. Тако је Индија доживела укупно три упада варварских народа: године 100., 120. и 470. после Христа. Међутим, од ова три упада само се други, т. ј. упад Индо-Скита, завршио трајним освајањем преплављених земаља и сталним настањивањем освајача у њима. Индо-Скити настанили су се поглавито у крајевима поред северо-западне границе Индије. Они су довели на власт династију Кушана, која је господарила највећим делом Северне Индије. У правцу истока њихова власт је допирала до Бенареса.

Најзнаменитији међу владарима из ове династије Кушана био је Канишка (тачно време његове владавине није познато). Он је северној Индији придружио Кашгар, Јарканд и Хотан. Као што је био и Асока, и Канишка је био силан поборник будизма. Његова силна освајања, којима је увећана ова држава на североистоку Индије, свакако су засновала уске и многоструке везе међу Индијом с једне и Кином и Тибетом с друге стране.

Не можемо се зауставити ни на разним цепањима и поновним здруживањима Индије, нити на династијама које су наишле после династије Кушана. Покаткад је Индија била шарен крпеж малих држава; покаткад је опет било врло пространих држава, као, на пример, држава Гупта. Ова држава је цветала у четвртом, петом и шестом веку. Под њеном заштитом развили су се почеци данашњег хиндуизма, те је било и једно доба живе књижевне делатности. Међутим, све то није много утицало на умни развитак, веру и свакодневни живот индиских народа. Браманство је одолевало навали будизма. И једна и друга вера упоредо су се развијале. Велика маса народа живела је начином врло сличним данашњем свом животу. Међу ондашњим и данашњим одевањем, обрађивањем земље и грађењем кућа једва ако има неке незнатне разлике.

Упад Ефталита знаменит је не толико због неких својих последица за роцнији развој земље, колико због свирепости ових освајача. У своме варварству Ефталити су личили на Атилине Хуне. Њини походи су били чисто пљачкашке природе. Нису били у стању истаћи из своје средине владарску лозу каква је била династија Кушана. Главни стан њихових поглавица био је у западном Туркестану. Најспособнији међу тим њиховим вођама био је Махирагула, кога зову индиским Атилом. Кажу да је његова најмилија забава била гледати кад би пуштали слонове да се сурвају низ стрме обронке, и да би уживао гледајући муке несрећних животиња. То је свакако била мало скупа забава... Најзад су његова зверства довела до устанка индиских кнежева, које је био натерао на плаћање данка, те је Махирагула најзад оборен (године 528.). Међутим, самим пљачкашким походима Ефталита нису коначно учинили крај Индијанци већ Турци који су се у оно доба већ доста оснажили. Турци су у заједници са Персијанцима навалили на Ефталите и разорили њихово главно средиште на Оксу (године 565.). После овог пораза Ефталити су се нагло и потпуно претопили у околне народе, као што је то било сто година раније, по Атилиној смрти, са Хунима у Европи. Скитачки народо, који немају неких својих средишњих ослоних тачака морају се раније

или доцније растурити. Тврди се да нека главнија данашња раџпутанска племена у северној Индији воде порекло од Белих Хуна.

Жалимо што овде немамо кад опширније говорити о развијању витешког сталежа у мањим раџпутанским државама. Рећи ћемо само толико, да тај развој за чудо много личи на истовремено стварање витешког реда у Европи.

7.

Ових седам векова што обухватају целу историју римских царева, од њихове појаве па до коначног слома царства, као и потпуну пропаст и поступни преображај привредног, друштвеног и верског живота у западној Европи, донела су и кинеском свету великих и значајних промена. Додуше, како кинески и јапански, тако и европски историчари и сувише често претпостављају да су династија Хан у почетку овог раздобља и династија Танг при крају тога раздобља у ствари, и под сличним околностима, управљали државом, у којој се ништа није било променило. Они сматрају да она четири века раскомаданости, од краја династије Хан (године 220.) до почетка времена династије Танг (године 619.), представљају просто доба немира и трзавица, а никако раздобље дубоких и значајних промена. Они ту раскомаданост посматрају као искључиво територијалну и политичку појаву. Заваравају се чињеницом да је Кина и пре и после тог четиревековног периода имала отприлике исти обим, да је то и на завршетку тог раздобља још увек била она иста Кина у погледу заједничке образованости, заједничког писма и заједничких схватања, па и не запажају силне преокрете, који су се били одиграли у Кини, а који у многу погледу одговарају превратима, који су у оно доба настали у Европи.

Додуше, свакако је тачно да у Кини друштвени слом није био онако потпун као у Европи. Било је покрајина у којима се за све време трајања трзавица и распарчаности живот и даље развијао у правцу префињавања. У Кини историја не бележи онако савршено сурвавање свега и свачега у као, онако општу пропаст сваке привредне, уметничке и књижевне делатности као на западу, нити онако крајње ишчезавање сваког смисла за лепоту и забаву. Тако се, на пример, у оно време појавила употреба чаја и раширила се по читавој Кини. Кинези су почели пити чај у шестом веку. Било је кинеских песника, који су са уживањем описивали шта човек осећа при првој шољи чаја, а шта при другој, трећој и т. д. Још за дуго време по паду династије Хан Кина је давала дивних сликарских радова. Баш из другог, трећег и четвртог века потиче неке кинеске слике предела, које спадају међу најумиљатије што их је икад људска рука кичицом израдила. И надаље су израђивани дивни резбарски и порцулански радови. Градили су лепе зграде и уметнички их украшавали. Истовремено са употребом чаја пронађено је у Кини и штампање дрворезом, а у седмом веку јавио се знатан полет песништва.

Има много околности по којима се велике државе истока разликују од западних државних творевина, а које су допринеле већој сталности источног света. Кина, на пример, није имала једнообразна новчаног поретка. Стога се у кинеског привредника капитализам и кредит, колико корисне толико опасне појаве, нису били развили у оној мери као на западу. Не велимо да је у Кини био непознат сам по себи појам новца. Мањи обрти вршени су у појединим покрајинама помоћу пробушеног месинганог и цинканог »новца«, док је за веће обрте било жигосаних сребрних шипака. Као у Вавилонији још за време арамејских трговаца, већина послова у тој великој држави рађена је још на основу трампе. А тако је остало све до самог почетка двадесетог века.

Видели смо како је у римској републици услед развијености новчаног поретка настала и сувише велика несталност поседа и како је услед тога дошло до пропасти привредног и друштвеног стања. Новац је био по-

стао нешто и сувише замишљено, па је с тога изгубио везу са стварним вредностима које је имао да представља. Поједини људи, па и читаве заједнице, на неразуман начин су запали у дугове. Цео свет је био притиснуо један ред богаташа, зајмодаваца, који ако и нису имали да рукују и управљају истинским богатством, ипак су имали моћи да приграбљују све више новаца. Оваква развоја »финансиског« поретка у Кини није било. Богатство у Кини остало је видљива стварност. Кинезима није требало Лициниjева закона, нити Тиберија Граха. Појам поседа у Кини није много прелазио границу опипљивих ствари. Није било робова нити принудног рада*). Ренту од земље уживали су у великој већини њени стварни власници, који су морали плаћати порез на земљиште. Било је малопоседника, а велепоседа није било. Људи који нису имали земље радили су, као и у старом Вавилону, за плату, коју су примали у производима.



Све су то биле прилике које су ишле у прилог сталности поретка, а и сами земљописни услови Кине представљали су залог јединства. При свему томе, моћ династије Хан је стално слабила, па кад је најзад крајем другог века наишла зараза куге, која је у римској царевини донела читав један век расула, та династија се срушила као труло дрво под буром. И на истоку као и на западу појавила се наклоност за цепање у неколико држава, које су се бориле међу собом. И овде су избијали на површину владари из редова варварских народа. Као и у великој царевини на западу, и у Кини је била уздрмана вера. Г. Фу приписује политичку слабост Кине великим делом епикурејству, а оно се опет по његову мишљењу појавило као последица скептичног индивидуализма Лао-Це-а. Ово доба распарчаности познато је у Кини под именом »време трију краљевина«. У четвртом веку видимо једну династију мање или више просвећених Хуна, која је владала у покрајини Шен-Си. Ова хунска краљевина обухватала је не само северну Кину већ и велике области у Сибиру. Ова династија је примила кинеску просвећеност, па су њеним утицајем кинеска трговина и тековине кинеске науке продрле чак до самих полуполарних крајева. Фу упоређује ову сибирску монархију са царством Карла Великог у Европи. Овде се, вели, ради о »кинезираним« варварима, као што је Карло Велики, владар из варварског народа, био романизиран. Из претапања ових Сибираца са староседеоцима северне Кине произашла је династија Суи, која је освојила јужну Кину. Са династијом Суи почиње препород Кине. Под једним од владара из ове династије придружена су Кини острва Лу-Чу и настало је доба живе књижевне делатности. Број

*) Било је робиња, које су вршиле домаће послове, као и иначе жена, које су се куповале и продавале. Ј. Ј. Л. Д.

књига у царској књижници, како се тврди, порастао је у оно време на 54.000 свезака. У почетку седмог века дошла је на власт велика династија Танг, која је владала три века. Овај препород Кине почиње под династијом Суи, а достиже врхунац под династијом Танг. Он, како уверава поменути историчар г. Фу, као да је читаву земљу пробудио на сасвим нов живот.

»Дух народа, вели г. Фу, био се потпуно преобразио, па је отуда доба династије дошло до неких обележја, по којима се из основа разликује од предходних времена. Запажа се једновремени утицај четири главна чиниоца: 1.) слободоумне кинеске образованости; 2.) кинеског класицизма, 3.) индиског будизма и 4.) севернјачке храбрости. Била се појавила једна сасвим нова Кина. Покрајински поредак, средишња управа и војно уређење под династијом увелике су се разликовали од свега што је раније постојало на том пољу. Захваљујући утицају Индије и средње Азије, био је наступио препород уметности и лепих вештина. Књижевност се није више кретала у дотадањем правцу, већ је представљала потпуно нову и оригиналну умну производњу. Поред тога јавља се, као сасвим нов чинилац, верско и философско учење будизма.

»Мислимо да ће бити занимљиво ако упоредимо тадање стање у Кини са приликама у римској царевини у последње време њезина опстанка. Као што је римски свет био подељен на две половине, западну и источну, тако је и кинески био подељен на јужни и северни. Као и град Рим, тако је и Кина била изложена замашним упадима варвара. Власт тих варвара у освојеним крајевима била је слична у једном и другом случају. Царству Карла Великог на западу одговарала је на истоку држава сибирске династије (последње династије Ваj). Као што је Јустиниан успео да поновно подчини својој власти крајеве бившег западног царства, тако је и Лију-Ју успео да за неко време поврати крајеве на северу. Низ византиских царева одговара јужнокинеским династијама. Али, овим престаје ова сличност у развоју. Од овог часа развитак западног и источног света креће се сасвим супротним правцем. Кина успева да успостави своје јединство, док Европа тек у будућности има да дође до њега.«

За владе цара Таj-Чунга (године 627.) другог владара из династије Танг, земљиште кинеског царства простирало се на југу до Анама а на западу до Касписког Мора. Јужна граница царства донекле се поклапала с границом Персије, док се северна граница повлачила алтајским планинским венцем, почевши од киргиске степе, па до на северу од пустиње Гоби. Међутим, за владе цара Таj-Чунга Кина још није држала Кореју, коју освоји тек његов син. Ова династија Танг просветила је читаво становништво на југу царства и претопила га је у Кинезе. Као што Кинезе са севера зову »Хановцима«, тако Кинезе са југа зову »Танговцима«. Под овом династијом је измењено законодавство и извршено преуређење истина из књижевности. Приређено је и верно и потпуно издање свих кинеских класика.

Цар Таj-Чунг упутио је нарочито посланство на византиски двор. а што је још значаније, из Персије је дошла у Кину читава група несторијанских проповедника (године 631.). Цар Таj-Чунг примио је врло лепо ове мисионаре. Умолио их је да му изложе главне основе своје вере, па је наредио да се Св. Писмо преведе на кинески језик, да би се што савесније могло проучити. Године 638. цар је дао на знање да ту нову веру сматра у сваком погледу разумном и да нема ништа против њена проповедања на земљишту свога царства. Одобрио је и грађење једне цркве и оснивање једног манастира.

Године 628., три године пре доласка несторијанаца, појавило се на двору цара Таj-Чунга једно још необичније изасланство. То је било једно друштво Арапа, који су били кренули из Јанбу-а, пристаништа града Медине у Арабији, па се на неком трговачком броду дохватили Кантона. Те Арапе је послао Мухамед, о коме смо већ

раније говорили, а који се био назвао божјим пророком. Порука, коју су ти Арапи донели цару Тај-Чунгу, веровно је била иста онаква као и порука, коју је Мухамед био упутио византиском цару Ираклију и Каваду у Ксетифону. Кинески владар није ту поруку примио с омаловажавањем, као што је то био учинио Ираклије, а још мање је увредио изасланике, као што је то био учинио оцеубица Кавад. Напротив, показао се врло пажљив према њима. Саслушао је са интересовањем њихова богословска разлагања и, тврди се чак да им је помогао подићи џамију у Кантону за тамошње Арапе трговце; та кантонска џамија постоји још и дан данји и мисли се да је то најстарија џамија на свету.

8.

Отменост друштвеног уређења, образованост и моћ Кине под првим владарима из династије Танг у толикој мери су у супротности са потпуним расулом и раскомаданошћу ондашњег западног света, да човек не може а да себи не постави једно питање — једно од најважнијих питања једно од најзанимљивијих питања читаве историје људске просвећености. Зашто кинеско царство није и надаље остало онако одважан пионир и носилац образованости, каквим га је учинио његов брзи повратак реду и јединству? Зашто се како на просветном тако и на политичком пољу не налази на челу данашњег света?

Неоспорно је да се Кина стварно у погледу напретка дуго налазила на челу човечанства. Тек хиљаду година после времена о којем сад говоримо, тојест тек у току шеснаестог и седамнаестог века, у времену по открићу Америке, захваљујући све већем ширењу штампаних књига, као и све већем развитку и гајењу духа научног истраживања, западни свет ће претећи свог кинеског супарника. У доба династије Танг, чија владавина представља у правом смислу историско доба кинеске величине, под династијом Сунг (960.—1276.), обдареном великим смислом за уметност, иако мало слабију, и најзад под династијом Минг, Кина је, у кудикамо већој мери но иједна данашња држава, пружала слику сретна народа, који живи у благостању и који се сав одао уметничком стварању. Зашто је напор тог народа стао на томе« Морима су пловили многобројни кинески бродови, а кинеска царевина водила је живу трговину са прекоморским земљама. Откуда Кинези да не пронађу Америку и Аустралију? Та, било је међу њима толико великих проналазачких умова. Кинези су пронашли барут још у шестом веку употребљавали су угаљ и грејање плином неколико векова пре но што ће Европа и помислити да се тиме послужи; били су изврсни градитељи мостова и машина покретаних воденом снагом; њихове израде од лакова и емаља доказивале су колико је савршено било њихово техничко знање. Зашто се нису организовали на основи заједнице, па створили поредак научна прибирања и истраживања, какав је свету дала савремена наука? А како то да код овог тако лепо васпитаног народа, који је толико умео владати самим собом, просвета није могла продрети до најширег пука?

Обично се на то питање добивају доста површни одговори. Вели се како је Кинез најконзервативније људско биће које се уопште може замислити, да је читав његов дух управљен искључиво у правцу прошлости, да је покоран роб етикеције и традиционалних обичаја. Приказују нам га као човека толико посебне душе, да би се човек, слушајући све то, чисто морао питати, да ли склоп лубање у Кинеза није сасвим различан од лубање нас западњака. У прилог оваква гледишта уз то се још редовно помињу савети Конфуција о поштовању прадедовске мудрости.

Ако мало изближе узмемо да размотримо ову теорију, која се подаје врло површну уопштавању, видећемо да ће се она брзо свести ни на шта. Пре свега, онај дух делања, иницијативе и све нових подхвата, за који се тврди како представља нарочито обележје западњачке душе, јавља се у историји запада тек у извес-

ним раздобљима и под ванредним околностима. У размацима међу тим појединим раздобљима, западни свет се показује исто толико конзервативан и традиционалист као и кинески. С друге стране опет, код једнако повољним условима, који подстрекавају, и кинески дух се показивао исто толико проницав, проналазач и уопште гибак, као и западњачки. Кинеском веома сродни јапански дух у том још и надмашује западњачки. Узмимо, на пример, случај Грка. Видимо, да се савколики њихов прави стваралачки умни полет своди на доба од шестог века пре Христа до времена опадања значаја александриског музеја за владе последњих Птоломејаца у другом веку пре Христа. Било је наравно Грка и после тога времена, као што их је било и пре њега. Међутим, у току оне хиљаде година византиског царства видимо један јелински свет, који се налази у стању умног застоја бар исто онолико какав је доцније настао у Кини. Исто тако смо већ указали на сразмерну јаловост италијанског духа за време римског царства и насупрот томе истакли толико обилну плодност тог истог духа у времену по Ренесансу, препороду науке. Енглески дух доживео је доба величине у седмом и осмом веку, па после тога тек опет у петнаестом. Дух Арапа засветлео је као каква звезда луталица за време неких шест наштаја по појави ислама, а да ни пре ни после те пролазне величине није произвео ништа значајније. С друге стране, у Кини се стално јављају, мада покаткад само местимично и усамљени, по неки проналазачки духови. Развитак кинеске уметности сведочи о напуштању старих праваца и о полету у правцу новога. Код нас влада претерано мишљење о страхопоштовању Кинеза према оцевима, шта више, случајеви оцеубиства чешће се јављају код кинеских царева него ли код самих персиских владара. Уз то је у Кини било у више махова слободоумних покрета, те имамо историских података о читаву низу бојева против свега што је било старинско и традиционално у тој земљи.

Већ смо нагласили да мене истинског умног напретка у једној заједници свакако зависе од тога да ли у тој заједници постоји известан сталеж независних људи, који су слободни у толико што нису принуђени радити од јутра до мрака и мучити се за насушни хлеб, а ипак нису толико богати и моћни да би подлегли искушењу да се потпуно одаду свакојаком претеривању у уживању, раскошу, идући у томе и до свирепства. Такви људи морају с једне стране имати осећање материјалне обезбеђености, а с друге стране не смеју бити обесни и надмени. Такву реду становништва мора се обезбедити, како смо такође напоменули, могућност слободне узајамне размене мисли и иначе што лакшег међусобна општења. Такве људе не вреди сумњичити као јеретике, нити их ваља гонити због идеја које исповедају. Такви срећни услови неоспорно су постојали у Грчкој за време њене величине. Гдегод и кадгод чујемо у историји о полету на пољу смелих философских мисли и уопште о стварним новим научним тековинама, видимо да је то дело једног реда умних, независних и отмених људи.

У доба династије Танг, Сунг и Минг свакако је у Кини био велик број људи материјално независних и уопште у повољним условима живота, отприлике онаквих какви су били кругови из којих су излазили младићи са атинске академије, или попут сјајних умова италијанског Ренесанса или чланова лондонског Краљевског Друштва *(»Royal Society«)*, тога расадника савремене науке. Па ипак, у Кини за време тога раздобља најповољнијих могућности није било замашнијег рада на пољу научне књижевности и научног испитивања.

Ако смо, дакле, одбацили гледиште о некој дубљој расној разлици међу Кинезима и западњацима, због чега би први били по самој природи конзервативни, а други опет приступачни напретку, онда морамо тражити на другом пољу узроке за неједнакост у напредовању и развијању једног и другог света. Многи људи налазе да

је разлог што је Кина, како у своје време знатно измакавши испред запада, у току последњих четири-пет векова опет толико заостала, у окивању кинеског духа нарочитим поретком писма, говора и мисли. Тај поредак је стварно толико тежак и извештачен да је потребна силна умна снага да се он научи. Ово мишљење заслужује да се поближе испита.

Већ смо описали особености кинеског језика и писма. Јапанско писмо изведено је из кинеског, али се састоји из знакова, којима се може брже писати него кинески. Велик број тих јапанских писмена јесу идеограми узети из кинеског, па се и употребљују исто онако као у кинеском; с друге стране има у јапанском известан број знакова, који се употребљују за ознаку одређених слогова. Има јапанских писмених знакова за слогове налик на сумерске, о којима смо говорили у једној ранијој глави. Ако је јапанско исто толико незграпно као негдашња клинаста азбука, оно ипак није толико неспретно као кинеско писмо. Уосталом, у Јапану се у своје време јављао покрет за примањем које од западних азбука. Кореја је на том пољу отишла корак даље тиме што је, узимајући кинеско писмо као основицу, разрадила азбуку у правом смислу речи. Са изузетком овог писма даљног истока, сви начини писања, који се данас у свету употребљују, почивају на темељу средоземне групе азбука, те их је несравњено лакше научити и савладати него кинеско писмо. Док други народи уче сразмерно веома лаке знаке, којима могу записати све што хоће на свом матерњем или другом ком познатом језику, Кинез мора да научи грдну количину сложених знакова за поједине речи, па и поједине групе речи. Мора да учи не само поједине знакове сваки за себе, већ и разне начине груписања тих знакова, који су различити према мисли коју жели да изрази. Зато мора да се упозна са читавим низом класичних дела. Због тога у Кини има додуше много људи који познају значење извесних знакова за речи, које се често употребљују у свакодневном животу; с друге стране, тамо их је веома мало чија је писменост довољна да могу разумети какав већи одељак у новинама, а још мање оних, који при читању могу схватити поједине танане преливе у изразу и мисли. То исто важи и за Јапан, додуше у нешто мањој мери. Нема збора да и међу читаоцима европских народа постоје силне разлике како у погледу броја књига који је уопште умно приступачан овом или оном читаоцу, тако и у погледу степена у којем поједини читалац добро схвата и разумева оно што је прочитао. Међутим, то нема никакве везе са способношћу читања као таквом, већ зависи само од богатства речника и општег образовања појединог читаоца. Напротив, Кинез који жели доћи на ступањ какав одговара Европљанину који течно чита, мора у ту сврху учинити несразмерно већи напор у погледу труда и времена. Васпитавање мандарина у Кини састоји се највећим делом у томе што га уче читању.

Труд, који улажу образовани сталежи у Кини, да би били у стању савладати дела својих класика, толики је да им та дела самим тим морају прирасти за срце. Не напушта се радо ради разних новотарија нешто што се са много труда савладало. То је појава коју запажате подједнако код западњака и источњака, код васпитаника енглеских и америчких универзитета као и код кинеских мандарина. Тиме се објашњава зашто се Енглези толико одлучно противе напуштању свога варварског правописа и усвајања фонетичке азбуке и правописа.

Благостање и срећа што их је Кина у прошлости доживела, довољни би били да објасне толико изразити конзерватизам те земље. Нема тог жива бића које би изменило своје обичаје, доклегод му они омогућују да живи и да се развија. Све до деветнаестог века, тојест за време две хиљаде година, читава историја његовог земље учвршћивала је Кинеза у веровању да је његова просвећеност на вишем ступњу од просвећености које било

друге земље и да према томе нема разлога да се у њој ишта измени. Кина је била богата уметничким делима, песништво је било на високу ступњу развитка, кухиња му је била изврсна, а људи су с колена на колено били срећни и задовољни. Кинески бродови су саобраћали дивном мрежом унутарњих, слатководних пловних путева и веома ретко су излазили на море. Отпловити у Борнео или у Индију значило је за њих већ ванредно смео поморски подвиг. Кинези нису знали за онакво недостојно поступање богаташа са сиромасима, какво је владало у римској империји. Сва та беда, сав тај јад, били су за њих непознати. Неоспорно је и у Кини било пуких сиромаха и незадовољника, али тамо ни сиротиња ни незадовољство нису биле опште друштвене појаве, којима би били захваћени читави народни слојеви.

Било је у Кини промена династија, било је побуна, избијала би глад у читавим пространим областима, појављивала би се куга; у два маха су велике навале варвара доводиле туђинске династије на престо Небеског Сина. Али, све те појаве, нису могле коначно срушити кинески друштвени поредак, који је читавих хиљаду година изгледао потпуно неприкосновен. Те несреће нису донеле промену у свакодневном животу. Мењали су се цареви и династије, али мандарини, поштовање класика, традиционални ред на испитима, сва та битна обележја кинеског живота ни најмање се нису мењала. Већ у седмом веку после Христа, кинеска просвећеност је достигла врхунац свога развитка. Њено најзнаменитије доба била је владавина династије Танг. И поред тога што је Кина и после тог периода постепено али стално настављала да се шири у правцу Анама, Камбоџе и Сијама, у правцу Тибета и Непала и у правцу Монголске, Манџурије и Кореје, ово су били само чисто земљописни просторни успеси. Изузев њих, кинеска историја од нестанка династије Танг, па за хиљаду година, не бележи никаквих истинских знаменитих догађаја.

9.

Године 629., дакле исте године кад су Мухамедови изасланици стигли у Кантон, неки Јуан-Хванг, високо образован и веома одан својој вери, кренуо је из Сингана, Тај-Чунгове престонице, на дуго путовање по Индији. Читавих шеснаест година провео је на путу. Кад се године 645. вратио, написао је путопис, који се сматра једним од најдрагоценијих дела кинеске класичне књижевности. За нас су од нарочите занимљивости извесна његова запажања, пошто представљају драгоцен прилог слици, коју покушавамо дати о стању у свету после Христа.

Тај Јуан-Хванг био је исто толико лаковеран као и Херодот. Као и он уживао је у свему што је чудно и необично, али је мање јасно схватао историју од поменутог славног грчког писца. Свакако да је Јуан-Хванг, као и сваки Кинез, имао и сувише високо мишљење о задатку књижевности, да би се могао решити да нам у појединостима исприча како је путовао, ко га је кад пратио, како је где успут становао, како се на путу хранио и како је и чиме плаћао своје потребе. Међутим, баш би такве појединости данас добро дошле историчару. С друге стране, није могао проћи поред каква споменика или какве рушевине, а да не унесе у свој путопис какву бајку о тој грађевини. При свему том, Јуан-Хванг нам је оставио много управо дивних запажања о приликама онога доба у Кини, Средњој Азији и Индији.

Пут, који је Јуан-Хванг превалио, управо је неверован. И при одласку и при повратку прешао је преко Памирске Висоравни. На поласку је кренуо пут севера, прошао је кроз пустињу Гоби, ишао затим дуж падина Тјен-Шанских Планина, обалом великог плавог језера Исик-Кула, па тим путем ударио на Ташкент и Самарканд. Затим, кренувши стопама Александра Великог, наставио је пут кроз Кајберски Кланац у працу Пешауера. При повратку се служио прво јужним путем, прелазећи преко Памирске Висоравни, од Афганистана до Кашгара,

идући, дакле, у супротну правцу, путем, којим је седам векова раније било кренуло племе Јуе-Хи, па је најзад, преко Јарканда и падина Куен-Луна избио на пут, којим се био послужио при поласку, а отприлике на месту где се у пустињи завршава велики кинески зид. Како при одласку тако и при повратку, имао је да пређе преко високих планинских ланаца. О његовим путовањима по Индији немамо ближих података. Боравио је тамо четрнаест година и прошао је унакрст цело индиско полуострво, од Непала па све до Цејлона.

У оно је доба у Кини једним царским указом било забрањено путовање у иностранство. Због тога је Јуан-Хванг морао кришом да умакне из Сингана, као какав одбегао робијаш. Неко време су га и гонили, хотећи да омету његов одлазак из земље. У књизи »Живот Јуан-Хванга«, читалац ће наћи силних појединости о том његову бежању: како је купио неког мршава коња шарца, који је добро знао пустињске стазе из времена кад га је јахао његов ранији власник, неки особењак проседе браде; како му је неко »непознато лице« помогло да се неопажен провуче поред неке стражаре на граници, саградивши му од обична грања мост преко реке нешто низводно од речене карауле; како је превалио пут кроз пустињу, где су му као путоказ служиле кости помрлих путника и угинуле стоке; како је у пустињи гледао »фата-моргану« и како у два маха умало није погинуо од руку стражара-стрелаца, кад се једном тражећи воду и сувише био приближио некој караули. Једном је опет залутао у пустињи Гоби, па је четири ноћи и пет дана био без воде. По планинским глечерима смрзла су му се дванаесторица пратилаца. Све те појединости налазе се у Јуан-Хвангову Животопису. У своме путопису, Јуан-Хванг тек овде-онде помиње нешто од тих доживљаја.

Из тог његова путописа види се да су Турци, ти нови наследници хунских предања, били господари не само данашњег Туркестана, већ и свих земаља на северном делу пута којим је прошао при одласку. Помиње многе градове и говори о добро развијеној земљорадњи у тим крајевима. Био је лепо примљен код више владара, који су сви више или мање били обавезни на плаћање данка Кини. Међу осталим примио га је турски хан, за кога вели да је био угледна појава, одевен у одело од зелена атласа, дуге косе, исплетене свиленим тракама.

»... Златни везови његова великог шатора блистали су засењивим сјајем. С лева и десна од хана седели су на дугим поређаним асурама, министри који су му били дошли на поклоњење, док се остала свита, која га је дворила, била повукла у позадину. Као што се види, овај владар, мада је управљао само малом пограничном облашћу, показао је много отмености и господствености. Изишавши из шатора био је неких тридесет корака пошао у сусрет Јуан-Хвангу који је, учтиво се клањајући, ушао у шатор... Убрзо затим наиђоше изасланства из Кине и Као-Чанга и предадоше своја пуномоћија, која је хан брижљиво прегледао. Хану је очигледно много ласкао долазак ових изасланика. Затим је наредио да се донесе вина и доведе музика за њега и изасланике, а шире за путника. Пијући, они су један другом наздрављали. Испијање и пуњење пехара вршило се уз велик шум, а уједно су свирачи били дигли грдну буку разним инструментима. Мада су то биле неке сасвим необичне народне мелодије, ипак су врло пријатно деловале на чула незнаног путника из далеке земље и разонодиле га. Убрзо затим донеше за остале пржену говедину и овчје месо, док су путнику дали храну какву прописује његова вера: колача, млека, слаткиша, меда и грожђа. После обеда су опет донели шире. Пошто га је хан позвао да користи ову прилику и да што проговори о својој науци, Јуан-Хванг је изложио науку о »десет врлина«, науку о милосрђу према животињама, парамит о равноправности људи. Хан подиже руке, поклони се, радосно поверова и пристаде на науку.«

По опису, који Јуан-Хванг даје о Самарканду, то је био велик и богат

град. Вели да је та варош »велико трговачко средиште, окружено врло плодним крајевима, пребогатим дрвећем и цвећем а обилно и добрим коњима. Становници су веште занатлије, хитри и истрајни.« Треба имати на уму да у англосаксонској Енглеској онога доба једва ако је већ постојао који град.

Али чим се у напису Јуан-Хванга поведе реч о Индији, у њему редовно одушевљени и учени будистички ходочасник надвлађује над путником и путописцем, те књига у том свом делу кипти препричавањима најневеровнијих чудеса. При свему том, из његових описа добијамо слику ондашњих кућа, одевања и другог у Индији. Како изгледа, нема велике разлике међу ондашњим и данашњим начином живота у тој земљи. Као што је и данас, шарена разнородност у спољашњој појави народних гомила и тада је јако одскакала од једнообразности просечног становништва у Кини. Сумњамо да је у Будино доба већи број људи знао читати и писати. Сад је то знање већ било постало обична ствар. Јуан-Хванг нам даје занимљив опис великог будистичког универзитета у Наланди, чије су рушевине тек ту скоро пронађене и ископане. Изгледа да су у доба отварања атинских школа Наланда и Таксила у Индији већ представљале важна просветна средишта. Јуан-Хванг је нашао да је кастински поредак, поред утицаја будизма, још увек био на чврстим ногама. Брамани су сад већ увелике били надмоћни. Помиње четири главне касте, које смо и ми већ поменули, само што његов приказ позива тих појединих каста знатно одступа од нашег описа. Тако, на пример, Јаун-Хванг вели да су Судре били земљорадници. Међутим, индиски писци за њих вели да им је позив био да служе »два пут рођеним« кастама вишим од себе.

Као што смо већ напоменули, описи стварног живота у Индији код Јуан-Хванга су испреплетани ситним легендама и измишљотинама верних будиста. Због тих ствари је поглавито и био дошао у Индију и уживао је у њима. Све остало, као што ћемо још видети, значило је за њега нарочит задатак који му је био постављен. Будина вера, која је у доба Асоке, па чак још и у данима Канишке, била још довољно непомућена другим примесама да би могла истински одушевити своје присталице, сад се била изгубила у неразмрсиву сплету којекаквих глупости, у некој филозофији бескрајних Буда и причама о небројеним оличењима и чудесима. Ту се причало о безгрешним зачећима слонова са шест зуба; о владарима-добротворима, који су се предавали на жртву гладним тигрицама; о храмовима подигнутим над неким светим комадићем нокта, и још много којечему. Не можемо овде редом набрајати све те приче. Ако би се читаоцу допадале такве ствари, нека прелиста издања »Краљевског азиског друштва« *(»Royal Asiatic Society«)* или »Друштва за Индију« *(»India Society«)*. Браманизму није било тешко да узме све јачег и јачег маха потискивањем оваква будизма, чија је морална снага била затрпана, па готово и сасвим угушена разним шароликим којештаријама; ту чињеницу и Јуан-Хванг наводи са жаљењем.

Поред ових извештаја неверовног умног назатка у Индији, налазимо у путопису Јуан-Хванга више места где се помињу разорени и напуштени градови. Велик део земље још се није био подигао од пустоши што су је били за собом оставили Ефталити, као и немири који насташе по њихову одласку. Сваки час наилазимо на ставове попут овога: »... Пошао је правцем североистока кроз велику шуму. Место друма била је ту само усамљена шумска стаза, где су путнике вребали дивљи биволи, слонови, друмски разбојници и обесни ловци. Изишавши из те шуме, наишао је на област Куши-На-Ка-Ло (Кусинагара). Градске зидине биле су порушене, сам град и околна села опустели и напуштени. Темељи зида »старог града« (бивше престонице), подигнути од опека, имали су отприлике десет ли-а у обиму. Био је остао још сасвим мален број становника, а средиште града било се

потпуно претворило у пустињу.« Међутим, Јуан-Хванг нипошто није по целој Индији наилазио на овакве трагове пропасти и пустоши; поред појава, каква је ова, поменута у малочашњем наводу, помињу се бар исто толико често обилно насељени градови и крајеви у којима влада жива земљорадња.

У животопису Јуан-Хванга прича се о силним невољама, што их је путник претурио преко главе при повратку. Путник је пао шака разбојницима. Слон, који је носио највећи део његове имовине, удавио се приликом преласка преко неке реке, и Јуан-Хванг видео је грдне муке док је нашао нових средстава за пренос. Далеко би нас, међутим, одвело, кад бисмо хтели да се упуштамо у све појединости тих његових доживљаја.

Повратак Јуан-Хванга у Синган, тадању кинеску престоницу, претворио се, како тврде, у право славље. Мора бити да су нарочити весници, који су му били пошли у сусрет, благовремено јавили за дан његова доласка. Тај дан је прослављен великим народним весељем. Улицама искићеним на све стране шареним заставама, одјекивала је весела песма и свирка. Сам Јуан-Хванг уведен је у град на најсвечанији начин. Требало је двадесет коња да би се на њих потоварило све што је Јуан-Хванг био донео с пута. Био је донео стотинама будистичких књига, написаних на санскриту на палмову лишћу, увезаном уместо корица у јасенову кору. Осим тога је био донео силне ликове Буде, од злата, сребра, кристала и скупоцена дрвета, а затим још и силесију светих слика и не мање него стопедесет разних аутентичних Будиних реликвија. Одвели су Јуан-Хванга до цара Тај-Чунга. Овај га је примио као личног пријатеља, задржао га на стану у свом двору и свакодневно се код њега распитивао о чудесима необичних страних земаља у којима је смели путник провео толико времена. Међутим, док се цар стално интересовао за саму Индију, ходочасник опет није марио да прича о чему било другом до само о будизму.

Доцнији живот Јуан-Хванга обележен је извесним моментима, који бацају веома значајну слику на умни рад великог владара Тај-Чунга, који је свакако у души био колико муслиман, толико и хришћанин или будиста. Код свих добрих познавалаца разних религија невоља је у томе што они и сувише знају о својој властитој вери и о разликама између ње и других религија. Преимућство — а можда опет и мана — конструктивних владара државника попут цара Тај-Чунга или цара Константина Великог у томе је, што се они сразмерно слабо разумеју у те ствари. Тај-Чунг је нашао да код свих тих вера постоји у суштини једна иста добра језгра. С тога је цар нашао као сасвим природно да треба да предложи Јуан-Хвангу нека сад напусти живот посвећен искључиво вери, те да му се у будуће наће на руци при вођењу спољне политике. Јуан-Хванг ни часа није хтео да чује за такав предлог. Тада је цар тражио од њега да бар напише опис својих путовања. Тако је постало поменуто драгоцено класично дело. Најзад је цар Тај-Чунг предложио овом човеку, који је потпуно прожет био будизмом, да користи своје знање санскрита и да на тај језик преведе дела Лао-Це-а. Тиме ће учинити приступачном Индицима науку овог великог кинеског учитеља. Обзиром на неоспорно добру језгру која се налази у свакој вери, цар је сматрао да би то са свачијег гледишта могло бити само корисно и умесно дело. Свакако је сматрао да се Лао-Це, у свему узевши, могао мерити са самим Будом, односно да је чак и над њим, те да би Браманци у Индији радосно поздравили превод његових дела. Задојен сличним схватањима каквим се одушевљавао овај знаменити кинески цар, и Константин Велики је био учинио све што је могао, не би ли склонио Атанасија и Арија на пријатељско решење свога верског спора. Разуме се да је Јуан-Хванг одбио овај царев предлог. Повукао се у манастир и до краја живота се трудио да преведе на кинески што више од будистичке књижевности коју је донео с пута.

ГЛАВА XXXI.

МУХАМЕД И ИСЛАМ.

1. Арабија пре појаве Мухамеда. — 2. Живот Мухамедов до хиџрека. — 3. Мухамед постаје борбеним пророком. — 4. Учење ислама. — 5. Калифе Абу Бекр и Омар. — 6. Знаменити дани Омајада. — 7. Опадање ислама под Абасидима. — 8. Умни живот арапског ислама.

1.

Већ смо описали како су се године 628. на дворима цара Ираклија, Кавада и цара Таj-Чунга били појавили Арапи, које је из малог трговачког града Медине као своје изасланике био послао неки Мухамед, који се називао божјим пророком. Сад нам, дакле, ваља опширније говорити о том пророку, који се био појавио међу номадским племенима и трговцима арабиске пустиње.

Од памтивека је Арабија осим Јемена, плодног појаса на југу, била земља настањена скитачима. Била је колевка и главна домовина семитских народа. У разним временима поједини вали тих скитача изливаху се кад у северном, као у источном или западном правцу, надирући у рано просвећене области Египта, обала Средоземног Мора и Месопотамије. Већ у ранијим главама овог дела испричали смо како су Сумерци били поплављени овим таласима Семита, како су се дуж источне обале Средоземног Мора настанили семитски Феничани и Кананићани, како су Вавилонци и Асирци постали народи са сталним боравиштима, како су Хикси освојили Египат, како су се Арамејци настанили у Сирији, начинивши Дамаск својом престоницом, и како су Јевреји делимично освојили своју »обетовану земљу«. У доба, које данас не можемо тачно одредити, иселили су се Халдејци из источне Арабије и настанили се у негдашњим јужносумерским крајевима. Са сваком новом таквом најездом појављује се у историји по једно ново племе семитских народа. Али, сваки нови рој таквих освајача оставља у старој постојбини извесну своју језгру, од које ће се доцније одвојити све нови ројеви.

У доба развијенијих држава, кад се већ зна за употребу гвожђа и коња, па држава које већ имају друмове и писмо, Арабија представља као неки клин, који се увукао међу Египат, Палестину и земље око Еуфрата и Тигра. Она и надаље остаје складиште људства за скитачка племена, која на све стране предузимају пљачкашке походе, а при том се баве и трговином, уз то наплаћују сталан данак од каравана којима допуштају пролазак кроз своје области, пружајући им потребну успутну заштиту. Покаткад их и покоре, али је та власт над њима пролазна и ни мало чврста и стварна. Једно за другим Египат, Персија, Македонија, Рим, Сирија, Византија, па опет Персија, проглашују неку своју врховну власт над Арабијом; али ту власт једва успевају стварно вршити. Под Трајаном је постојала римска покрајина која се звала »Арабија«. Она је обухватала плодну област Хаурана и простирала се до Петре. Покаткад би опет овај или онај арапски поглавица успео уздићи себе и свој град до неке пролазне моћи. Такав поглавица је био Оденат у Палмири, о чијој краткој слави већ раније причасмо. Други један град пролазна опстанка усред пустиње био је Балбек, чије рушевине још и данас задивљују путника.

Од времена по разорењу Палмире, пустињске Арапе у римским и персиским написима називају Сараценима.

У доба Хозроја II, Персија је имала неку врховну власт над Арабијом, те је у покрајини Јемену држала порезнике и друге чиновнике. Пре наступања те персиске превласти тај крај је неколико година био под влашћу абисинских хришћана, а пре ових опет читавих седам векова земљом владаху

владари домородци, који су — што треба нарочито истаћи — били јеврејске вере.

Све до почетка седмог века после Христа није било знакова, који би указивали на какву необичнију или опаснију тежњу међу племенима арапске пустиње. Живот у земљи развијао се је и даље онако исто како је био протекао за време небројених дотадањих поколења. На сваком иоле плоднијем комадићу земље, т. ј. где-год би било каква извора или каква бунара, постојала би каква мања насеобина земљорадника. Ради заштите од Бедуина, који су са својим коњима, својим говедима и својим овцама тумарали по пустињи, ти градићи би били окружени зиднинама. Неке од тих насеобина, које су лежале поред главнијих путева каравана, дошле су биле и до извесна ступња благостања. Међу овим градовима најважнији су били Медина и Мека. Медина је у почетку седмог века била град од својих 15.000 становника, док их је Мека у оно доба могла имати 20.000 или 25.000. Медина је имала сразмерно довољно воде, па је у њој било пуно вртова урминих палми. Становници су јој били Јеменити из плодних крајева јужне Арабије. Мека је била град друге врсте. Подигнута је око извора, чија је вода била некако горка куса, а насељена је била Бедуинцима, који су од скора били напустили скитачки живот да би се ту настанили стално.

Мека није била у првом реду трговачки град, већ место ходочашћа. Међу арапским племенима била се развила нека врста амфиктионског савеза, који се груписао око Мекe и других освештаних места. По обичају, било је месеца безусловна примирја. Тада су се морали обуставити сви оружани спорови, па и вршење саме крвне освете; а обичаји су налагали сваком да указује поклоницима најширу заштиту и пуно гостопримство. Уз то се приликом ових стицања поклоника са свих страна јављало и нешто што је подсећало на грчке Олимпијаде. Арапи би у таквим приликама неговали лепоту свог језика, утркујући се у певању љубавних и ратничких песама. Шеици, поглавице појединих арапских племена, искупили би се под председањем једног »краља песника« и образовали би оцењивачки суд, који је делио награде. Награђене песме би се после певале широм целе Арабије.

Ћаба, светиња Мекe, постојала је још од најстаријих времена. То је био нпеки мален четвртаст храм од црна камена, у чији је један угао био узидан неки метеорит. Тај угаони камен сматран је божанством, под чијом су заштитом били сви мали племенски богови Арабије. Бедуинци, насељени у Меки, били су приграбили тај храм и прогласили се његовим чуварима. У месецима, кад је важило речено опште примирје, притицала је у Меку множина народа, да би свечано прошла кроз Ћабу, поклонила се томе камену и пољубила га. Уз то су тај свој боравак у Меки уједно користили за своје трговачке послове и за учешће у поменутим песничким утакмицама. Становници Мекe сјајно су зарађивали на тим посетиоцима.

Све то много подсећа на верске и политичке прилике, које су владале четрнаест векова пре тога у Грчкој. Незнабоштво тих примитивних Арапа било је у то време већ са више страна начето. У доба кад су у Јудеји били Макавејци и Иродовци, било је већ доста Арапа отпалих од вере својих отаца. Притом смо већ споменули да је област Јермена била једно за другим под влашћу Јевреја (или, тачније речено, Арапа јеврејске вере), хришћана и присталица Заратустре. Само се по себи разуме да је приликом састанака поклоника у Меки и сличним зборштима било доста разговора о верским питањима. Схватљиво је да је Мека била тврђава старих незнабожачких обреда, који су за њене становнике били извор богаћења и благостања. Медина напротив нагињала је јеврејској вери. У њеној близини било је јеврејских насеобина. Између Мекe и Медине морало је због тога неизбежно доћи до супарништва и сукоба.

2.

Мухамед, оснивач ислама, рођен је око године 570. после Христа. Био је сиромашан и необразован, чак и по скромном мерилу ондашњих пустињских Арапа. Шта више, сумња се да ли је икад научио писати. Неколико година је чувао стоку, па се затим погодио као слуга код неке Кадиџе, удовице богата трговца. Веровно му је био посао да тера њене камиле и уопште да јој помаже у њеним трговачким пословима. Тврди се да је са караванима одлазио у Јемен и у Сирију. Изгледа да као трговац није показивао неких нарочитих способности, али је зато имао срећу да се допадне својој газдарици која се удала за њ, на велико незадовољство своје породице. Тада је Мухамеду било тек двадесет и пет година. Не знамо тачно, је ли му жена била много старија. Предање вели да јој је било четрдесет година. Изгледа да Мухамед после женидбе није више предузимао дужих путовања. Имао је са Кадиџом неколико деце, од које се једно звало Абд Маниф, што значи слуга бога Манифа у Меки. По томе се може видети да Мухамед у оно доба још није сневао о каквим било изменама у дотадањој вери својих сународника.

До своје четрдесете године, Мухамед је проводио у Мски сасвим обичан свакодневни живот човека који се богато оженио. Тврди се да је био ортак у некој трговини пољопривредним производима. Човек, који би око године 600. после Христа посетио Мумахеда у Меки, затекао би га као беспослена, лепа, а готово стидљива човека, који би ћутке слушао разговоре гостију. Нашао би да је осредњи песник, а притом сасвим обичан човек.

Само можемо нагађати о томе шта се све одиграло у Мухамедовој души. Поједини писци, обдарени богатом маштом, смислили су како је Мухамед издржао силне душевне борбе и како је у наступима сумње и чежње за богом лутао по пустињи ... »У тишини пустињске ноћи, у страховитој јари пустињског поднева, он се, као и сви људи, осећао *сам*, али не и усамљен, пошто се бог налази свуда, па и у пустињи, а пошто га у пустињи нико не може порицати.«*)

Можда је било и тако. Међутим, немамо никаквих доказа, да је Мухамед збиља предузимао такве излете по пустињи. Свакако је много размишљао о стварима које су се одигравале око њега. Можда је, за време путовања у Сирију, посећивао хришћанске цркве. Извесно је да је много штошта знао о Јеврејима и њиховој вери. Поред осталог, знао је колики су били мржња и презир Јевреја према црном камену Ћабе, који је владао над три стотине племенских богова у Арабији. Посматрао је поворке поклоника и запажао је непоштење и празноверје незнабожаца свога града. То га је све тиштало. Можда су га Јевреји већ били привели вери о једином богу, а да тога ни сам није био свестан.

Најзад, Мухамед више није могао да сакрије своја осећања. Кад му је било четрдесет година, почео је да води разговоре о богу, испрва веровно само са својом женом и са малим бројем пријатеља. Показивао је стихове које му је, по његову тврђењу, био говорио божји анђео. У тим стиховима је брањено јединство бога, а осим тога су садржавали неке врло умесне опште изреке о правичности и поштењу. Уз то је изрично говорио о вечном животу, о страху пред паклом који чека непоуздане и неваљале људе, и о рају у који ће доћи сви који верују у јединог бога. Изгледа да његова наука у оно доба није садржавала много нових појмова, ако изузмемо његов захтев да га сматрају новим пророком. Међутим, у Меки су ту науку називали бунтовничком. Та Мека је живела од дотадањег многобожачког обожавања, па су с тога били решени да се и даље држе својих каменех идола, па ма их се и сав остали свет одрекао. Каогод и Мани, тако је у Мухамед говорно да су сви пророци пре њега, а нарочито Исус и Аврам, били богом послани учитељи, али да је он позван да крунише и усаврши њихову науку. Будизам није помињао, по свој прилици стога што

*) Сер Марк Сајкс.

никад није био чуо за Буду и његову науку.

За време неколико година, нова вера је представљала тајну једне скучене групице обичних људи, и то Кадице, Мухамедове жене, његова посинка Алије, његова роба Сајида и Абу Бекра, једног његова пријатеља и поштоваоца. Затим се нова наука проширила на неколико меканских породица, које образоваху неку готово никоме још не познату секту. Те нове присталице углавном задовољаваху се тиме што су гунђале против незнабожачког идолопоклонства. Иначе се нису нимало много истицали и уопште су изгледали толико безначајни да водећи људи у граду нису ни најмање водили рачуна о њима и њихову држању. Постепено почеше да прикупљају снаге. Мухамед је отпочео да говори јавно, претећи огњем пакла идолопоклоницима и незнабошцима. Изгледа да су већ прве његове јавне проповеди учиниле силан утисак. Многи су мислили да он ради на томе да награби неку врсту диктаторске власти у Меки и да у ту сврху купи око себе незадовољнике и иначе лако распаљиве људе. Учињен је покушај да се нови покрет спута па и сасвим угуши.

Мека је била освећено место поклоништва. На њену земљишту није се смела проливати крв. Па ипак су тамо много отежавали живот присталицама нове науке. Стадоше их гонити прво општим избегавањем сваког додира са њима, а затим и одузимањем имовине. Неки су били принуђени да потраже уточишта у хришћанској Абисинији. Сама пророка нису узнемиривали, јер је имао добрих веза, те његови противници нису желели да заметну с њим крвну заваду. Обим овог дела не допушта нам да пратимо промењиви ток ових борби, али ћемо зато поменути један необичан тренутак у Мухамедову животу. При свој одлучности свога учења о божјем јединству, почео је у један мах и сам да се колеба. Дошао је у двориште пред Ћабом и изјавио је да мекански богови и богиње можда ипак постоје и да су они можда нека врста светаца и светица са влашћу да некога или нешто препоруче богу.

Ово Мухамедово одрицање поздрављено је с одушевљењем. Међутим, тек што је то био изрекао, већ се и покајао. То нам покајање и доказује колико је Мухамед био искрено и дубоко побожан, каогод што и његово пролазно оклевање доказује, колико је био поштен. Чинио је све што је могао да поправи грешку. Говорио је да му је тога часа језик био опчаран ђаволом, па је опет почео двоструком жестином да осуђује незнабожачко идолопоклонство. После кратка затишја, борба против старих божанстава сад је поново планула љуће но икада, и то већ без икаква изгледа на измирење.

Неко време се у Меки одржала превласт свију, који су се руководили дотадањим интересима града. После десет година пророштва, Мухамед, сад већ човек од педесет година, није још био постигао никаквих истинских успеха у Меки. Прва му жена, Кадица, била је умрла, а исто тако и неколицина најугледнијих његових присталица. Покушао је да потражи уточишта у суседном граду Тајфу, али су га оданде отерали, бацајући се на њ каменицама и вређајући га погрдним речима. Међутим, баш у часу, кад му је цео свет изгледао безизлазно мрачан, синула му је нова могућност успеха. Показало се да га признају и цене онде, где се он томе најмање надао. Град Медина био је у оно време разједињен силним унутарњим трзавицама, а многи његови грађани, долазећи у Меку на ходочашће, били су пристали уз Мухамедову науку. Уз то је веровао да је у Медини старо незнабоштво било већ уздрмано под утицајем многих тамошњих Јевреја. Тек оданде су упутили Мухамеду поруку да дође и да влада Медином у име свога бога.

Мухамед није одмах кренуо у Медину. Читаве две године водио је преговоре, па је упутио у Медину једног свог ученика да тамо проповеда и да разори старе незнабожачке идоле. Затим је стао да шаље у Медину једног по једног и остале ученике што их

је имао у Меки. Наредио им је да тамо сачекају његов долазак. Није хтео одмах да се повери њему лично непознатим пристаницама у непознатом граду. То поступно исељавање верних из Мекe настављало се све док су од целе њине заједнице у том граду били остали једино још сам Мухамед и Абу Бекр. Изгледа да су градске старешине у Меки биле дознале шта се ради у Медини, те схватили опасност која би их снашла кад би пророк бунтовник овладао једним градом на главном путу њихових каравана за Сирију. Пред неопходном потребом, мислили су, не могу се имати обзири ни према најосвештанијим обичајима. Мухамед има да умре, па ма из тога настала и крвна завада. Решили су да Мухамеда убију на спавању. Да се не би на једног јединог човека свалио грех за скрнављење светиње — проливање крви у освештаном граду — изабрали су за извршење дела по једног члана из свих меканских породица, изузев наравно из породице сама Мухамеда. Међутим, Мухамед је већ био припремио своје бегство. Кад убице ноћу упадоше у његову собу, затекли су тамо само његова Алију где спава или се бар претвара да спава.

Мухамедово бегство (»хиџред«) било је врло романтично. Меканци се дадоше у потеру за њим. Али, док су најискуснији пустињски вођи северно од Мекe покушавали да пронађу траг бегунцима, Мухамед и Абу Бекр били су ударили пут југа и ту се сакрили у некој пећини, где су њихови помагачи још раније били довели камиле и спремили намирнице за пут. Из тог скровишта кренули су много заобилазећи у Медину. Двадесетог септембра године 622. стигли су Мухамед и верни му пратилац у Медину, где су одушевљено дочекани. Тим је био дошао крај Мухамедовим искушењима, а почетак његовој моћи.

3.

Посматран у времену до хиџрета, дакле до његове 51. године, Мухамедов карактер изгледа доста нејасан, сталан предмет спора међу истраживачима. Од тог часа на овамо можемо сагледати сасвим одређену слику његове личности. Видимо пред собом човека бујне маште, карактеристична Арапина у погледу увијена изражавања. Код њега видимо готово све врлине и готово све мане Бедуина.

Почетак његове власти, свакако, био је увелике — бедуински. Власт јединог бога над светом, како је Мухамед схватао, отпочела је низом напада на караване из Мекe. Читаву годину дана ни један од тих напада није успевао. Најзад је дошло до срамна недела. Стародревним предањем освештано примирје арапске амфиктиоије у месецу Рахабу оскрнављено је. Једна група Мухамедоваца подло је напала, усред тога времена потпуног мира, на неки мален караван и убила једног човека. То је био сав успех тог одреда, који је поступио по изричној наредби пророковој.

Убрзо затим дошло је до битке. Неких седам стотина људи придружише се као оружана пратња неком каравану и наиђоше на групу нападача, јаку око триста људи. Дошло је до борбе (битка на Бадру), у којој су Меканци врло рђаво прошли. Педесет до шездесет их је погинуло, а исто толико их је рањено. Мухамед се с победом вратио у Медину, где су га Алах и радост због овог успеха надахнули да нареди да се погуби известан број према њему нерасположених Јевреја, грађана тога града, који су некако олако прелазили преко његових пророчких својстава.

У Меки решише да пошто-пото освете пораз на Бадру. У боју на Ухуду, близу саме Медине, нанели су пророковим пристаницама пораз, који додуше није имао тежих последица за Мухамедовце. Сам Мухамед у току борбе у један мах оборен је на земљу, те умало није погинуо, а многе његове пристанице разбегоше се куд који. Меканци нису искористили ову своју победу; нису ни покушавали да продру у саму Медину.

Неко време по овом поразу Мухамед је посвећивао све снаге да поново охрабри и прикупи око себе

своје утучене присталице. У саму Корану оставило је трага суморно осећање потиштености тих дана. »Суре Корана које потичу из тог времена — вели сер Марк Сајкс — надмашују све остале у погледу величанствене дубине речи и мисли и у погледу племените вере у бога«.

Неколико година непријатељства се настављаху промењивом срећом. Најзад у Меки учинише и крајњи напор, не би ли коначно и за навек скрхали моћ Медине, која је све већма расла. Тешком муком скупише са свих страна разнородну војску, не мање од 10.000 људи, што је за оно доба и за оне крајеве представљало огромну оружану силу. Разуме се да је то била не уређена војска већ шарена гомила без икакве дисциплине — пешаци помешани са јахачима на коњима и делом на камилама наоружани стрелама, мачевима и копљима — која никад није била видела друге борбе осим уобичајених препада по пустињи. Кад је та гомила, обавијена густим облаком прашине, стигла на домак првих кућа и колиба Медине, наишла је, уместо малобројне Мухамедове војске у борбеном поретку, какав је био уобичајен у пустињи, на нешто сасвим ново, непознато и неочекивано: на ископан ров и на зид. Радећи по саветима неког Персијанца, који је примио његову веру, Мухамед је био утврдио Медину.

Овај ров је изгледао чопорима Бедуина нападача као нешто што не може бити невитешкије. Збуњени су обигравали око утврђеног града, гласно дозивајући опкољене и изражавајући им свој презир због оваква начина борбе. Избацише неколико стрела на њих, па онда разапеше шаторе, да под њима већају шта да се ради пред овако нечувеном подвалом противника. Али коликогод су решавали, никако нису могли да се сложе о томе шта да се ради. А Мухамед никако није хтео изићи да прими отворену битку. Ударише неке кише, шатори почеше прокисавати, нису се могле ложити ватре за справљање хране. Мишљења су и даље била подељена, а дух нападача нагло је опадао. Најзад се ова силна хорда поче растурати, и не окушавши срећу у правој борби (године 627.). Једна по једна гомила одлазила је, убрзо ишчезавајући пред погледом осталих у велику облаку прашине. Неки одоше на југ, неки на север, а неки на исток. Близу Медине налазио се неки утврђен јеврејски град. Мухамед је већ одавна био киван на те Јевреје због тога што су презирали његово верско учење. А Јевреји као да су чекали на исход ове последње одлучне борбе између Мекe и Медине, да би после пристали уз оног који буде победио. Но Мухамед их сад препадом савлада, поби све мушкарце, њих око девет стотина, а жене и децу одведе у ропство. Мека, после необична бескрвна пораза претрпљеног пред утврђеном Медином, никад више и није покушавала нов војни поход на Мухамеда. Поједини угледни грађани Мекe почеше, постепено, један по један прилазити пророку.

Нећемо у појединостима излагати како је Мухамед најзад преговорима и уговорима коначно проширио своју власт над Меком. У закљученом споразуму била је битна одредба да ће се верни за време молитве одсад окренути Меки, а не у правцу Јерусалима, као што су дотле чинили, и да се Мека проглашује средиштем поклоништва нове вере. Изгледа да је Меканцима било главно да се и даље продужи прилив поклоника у њихов град, а да им је било сасвим свеједно хоће ли се те »хајџе« скупљати у славу *једног* бога или *многих* богова. Сад се Мухамед већ све мање и мање надао да ће му икад поћи за руком привољети своју вери и хришћане и Јевреје. Стога сад више није наглашавао, као што је то испрва чинио, да се све те три вере, т. ј. његова вера, хришћанство и Мојсијев закон, обраћају једном истом богу. Алах је све више постајао неки његов посебни бог. Веру у њега повезаше за онај камен у Ћаби и постепено су у њему све мање гледали оца човечанству. Већ одавна је пророк дао на знање да би радо закључио нарочит уговор са Меком, па је најзад и дошло до таква споразума. Као што већ рекосмо, не

мислимо се упуштати у ближе излагање појединих мена преговора који најзад уродише плодом. Године 629., Мухамед је као господар ушао у Меку. У часу, кад је пророк ушао у Ћабу, уништен је лик божанства Манифа по којем је Мухамед некад био назвао свога сина.

Од тада се Мухамедова власт почела нагло ширити. Било је још доста крвавих окршаја, покоља, подлих издаја. Мухамед је углавном у тим борбама стално побеђивао, па је најзад загосподарио целом Арабијом. Тек што је то био постигао, умро је, године 632., у својој шездесетидругој години.

За време последњих једанаест година његова живота, тојест у току година по хиџрету, Мухамедово држање није се много разликовало од држања кога било владара, који је жељан да у својој држави окупи што већи број народа. Од осталих владара разликовао се само по томе што му је као спона којом ће одржати на окупу своју државу служила нарочито вероисповест коју је сам био створио. Умео је да буде кад дипломат, кад подмукао, кад свиреп, кад помирљив, како су то кад прилике изискивале, једном речи онакав какав би се под истим околностима показао сваки други арапски краљ на његову месту. У његову управљању државом било је зачудо мало што истински умно. Ни сам његов лични начин живота у оно доба није представљао нешто нарочито примерно. Све до смрти Кадице, тојест све до своје педесете године, изгледа да је Мухамед био веран супруг те своје тада једине жене. Доцније се у њему развило, као што то бива код многих људи под старост, нешто претерано интересовање за жене.

По Кадициној смрти узео је две жене. Једна од њих, млада Ајша, од почетка је била и остала пророкова љубимица и најутицајнија супруга. У току времена узео је још известан број жена, које законитих супруга, које прилежница, које су све живеле под заједничким кровом. Такви односи изазваше силне тешкоће и забуне, те и поред многих нарочитих и корисних објављења, надахнутих Алахом, ти заплети још и дан данји код верних изискују силна тумачења и објашњења. Алах је морао често и строго проговорити против прохтева за »световним животом, лицкањем и кинђурењем«, који су владали међу женама овог дома. Затим је опет било узбуне због тога што је пророк своју младу рођакињу Зајнибу био прво удао за свог посинка Сајида, па онда, »пошто је Сајид био задовољио своју жељу за њом«, сам узео Зајнибу за жену. То је учинио, како вели Ћатиб, једино у сврху да би јасно подвукао разлику међу посинком, усвојеником и рођеним сином. »Дали смо ти је за жену, како се за верне не би јављале тешкоће у погледу жена њихових посинака, а пошто буде посинке минула жеља за њима; Алахову заповест ваља поштовати.« Можда је за то била довољна и проста одредба унесена у Коран, а без ове и сувише практичне очигледне наставе. Уз то је једном приликом дошло до правог бунта у харему због претеране милоште, коју је пророк указивао некој прилежници Египћанци. Била му је родила сина, кога је силно волео. Од Кадициних синова ниједан више није био жив у оно доба. За нас су ове његове домаће невоље нераздрешиво везане за пророкову личност. Једна од Мухамедових жена била је Јеврејка. Том женом — звала се Сафија — био се оженио у вече по неком боју, у којем су јој мужа били заробили и убили. По завршеном боју Мухамед је наредио да му се изведу заробљене жене. Том приликом му је Сафија замакла за око, па су је одвели у његов шатор.

Ево, то су чињенице, које се нарочито истичу за последњих једанаест година Мухамедова живота. Једино из разлога што је и он основао једну велику и распрострањену вероисповест, неки књижевници су склони да тога сладострасног и препреденог човека приказују на начин као да би се он могао поставити у један ред са Исусом, Гаутамом или Мани-ем. Јасно је међутим, да Мухамед није

био толико пременита кова. Био је сујетан, себичан, тиранин и варао је сама себе. Мислимо да би се косило са начелима на којима почива ова књига, ако бисмо, из неких неискрених обзира према какву читаоцу муслиманске вероисповести, приказали Мухамеда у другој светлости.

При свему том, ако хоћемо да будемо правични, не смемо истицати једино сујету, себичност и самообману у Мухамедову карактеру. Насупрот његову претераном слављењу код његових верних, не смемо отићи у другу крајност и донети о њему претерано неповољан суд. Може ли човек, који нема баш никаквих добрих особина, доћи и до једног правог пријатеља? Међутим, видимо да су у Мухамеда најјаче веровали баш они који су га најбоље познавали. Кадиџа је веровала у њега до свог последњег даха. Додуше, код ње је могла бити по среди женска заљубљеност. Поузданији нам је сведок Абу Бекр; а ни он ни часа се није поколебао у дивљењу и поштовању према пророку, за кога је био готов на сваку жртву. Алија опет метнуо је главу у торбу за Мухамеда у најтежим данима. Мада се у својој сујети покаткад понашао тако као да му Алах у свако доба стоји на располагању и као да се његове властите мисли у свему поклапају са божјим мислима, Мухамед нипошто није био варалица. За наше савремено схватање изгледа одвратна његова крвљу умрљана страст за Сафију; с друге стране, његова љубав према малом Ибраиму, синчићу Марије Египћанке, и страшни бол који му је раздирао срце по смрти тога детета, враћају га у велико братство свих оних који су осетили шта је то — искрено волети па изгубити. Својом руком је поравнао земљу над малим детињим гробом.

»То је мелем за рањено срце — говорио је том приликом, — иако рахметлији (покојнику) од тога није ни боље ни горе; али тек, то је утеха за оног који га је преживео.«

4.

Наш суд о Мухамеду као човеку нема никакве везе са оценом сама ислама, вере коју је он засновао. Није био устао Мухамед против Исуса и Мани-а, па је с тога за нас од подређена значаја оцена његове личне вредности у сравњењу с овом двојицом, — већ се био дигао ислам против искваренога хришћанства седмог века и изрођених предања Заратустриних свештеника, а то је за историчара куд и камо важније, Нико не може порећи да у ислам има толиких лепих и племенитих црта — без обзира је ли те црте у њ унео сам пророк или су настале мимо њега, под другим утицајима, којима су можда ишле у прилог особености пустињских племена међу којима се појавила ова вера. Велике ствари не пружају човечанству вазда само узвишени људи. Само неразум ограничена ученика, који вазда жели да окити величанство истине јевтиним и штурим украсом чудеса, очекује безусловно од оног који ту истину тумачи безусловну чистоту карактера.

Годину дана пред смрт, на концу десете године по хиџрету, Мухамед је последњи пут пошао из Медине на поклоњење у Меку. Тамо је одржао велику проповед своме народу из које ћемо мало ниже навести речи. Разуме се да постоје спорови о томе да ли су те речи баш сасвим верно сачуване, али је неоспорна чињеница да их цео исламски свет — а он данас обухвата триста милиона душа — и дан данји признаје основним правилима за живот и скоро без разлике строго их се придржава. Читалац треба да обрати нарочиту пажњу на чињеницу да се у првом ставу присталицама ислама забрањују отмица и крвна завада. У последњем ставу опет, последњи Црнац, који је примио ислам, ставља се на равну ногу са калифом. Саме речи можда нису онолико узвишене као што су извесне изреке Исуса Назарећанина, али је њима засновано велико предање достојне правичности. Из њих избија племенит дух, а притом су блиске човеку и корисне за живот. На њима

је засновано једно друштво које је било кудикамо слободније но иједно до њега од свеопште свирепости и друштвеног угњетавања.

»О људи, слушајте ове моје речи, јер не знам да ли ћу по овој години још икад да се нађем међу вама. Живот и имовина нека вам буду међусобна светиња и неприкосновени све до конца свих времена.

»Господ је сваком одредио наследство; завештање, којим се штете наследници, није на закону основано.

»Дете припада родитељима; ко се огреши о брак треба да се каменује.

»Ко некога лажно приказује својим оцем или својим господарем, на тога нека падне проклетство божје и анђела и целог човечанства.

»О људи, ви имате дужности према својим женама, а оне имају дужности према вама. Оне су дужне да се не огреше о брачну верност и да не учине какво дело отворене непристојности. Ако би ипак урадиле такво што, имате право да их затворите у одељене просторије и да их шибате кајишевима, али не одвећ јако. Клоне ли се тога, дужни сте да их храните и одевате. Поступајте добро са својим женама, јер оне се код нас налазе као заробљенице, те немају права над самим собом. Ви сте се пред богом примили старања о њихову добру и по божјој речи сте их законито привезали за се.

»Поступајте добро и са својим робовима. Храните их храном коју сами једете, а одевајте их истим онаквим оделом какво и сами носите. Учине ли пак какву грешку, коју нећете да им опростите, а ви их продајте; јер и они су слуге господње и не смеју се мучити.

»О људи, слушајте ове моје речи и добро их разумите. Знајте да је сваки муслиман брат сваког муслимана. Сви сте ви једнаки.«

Једна је од главних врлина ислама што је прописао добро поступање и обзире у свакодневном животу; но то му није једина врлина. Исто толико је важан у Корану изрично подвучени монотеизам, слободан од сваке јеврејске искључивости. Ислам је од самога почетка био заштићен од цепидлачке богословске разраде, каква је унела забуну у хришћанство и пригушила Исусов дух. Трећи извор снаге ислама састојао се у опширним, од почетка утврђеним прописима за молитву и службу божју за јасно ограничење уобичајеног значаја Мека. Правоверном је забрањивано свако приношење жртава. Затворена је свака могућност узимању власти над новом вером у руке свештеника-управљача старинским жртвама. Ислам не само што је био нова вера, чисто пророчка вероисповест као Исусова наука у само Исусово доба, као Гаутамина наука у само доба Гаутаме, већ је од сама почетка тако јасно одређена и утврђена, да му је за навек било обезбеђено да сачува тај карактер. Па и данас ислам има много ученик богослова, учитеља и проповедника, али нема свештеника у правом смислу те речи.

Ислам је био испуњен духом узајамне доброте, племенитости и братства. Био је проста, једноставна и сваком разумљива вера. Дисао је витешким духом пустињских народа, а обраћао се примитивним нагонима свакодневна човека. Нашао се у одлучној супротности са јеврејством, које је бога било прогласило искључивим поседом јеврејске расе. Био је у исто толикој опреци према хришћанству, које је без краја и конца расправљало о Св. Тројству, о доктринама и о јереси, дакле о стварима при чијем помену обичан човек уопште не зна шта треба да замишља под тиме. У не мањој супротности је био према маздаизму, вези Заратустриних свештеника, на чији је захтев Мани разапет на крст. Већина људи који су пришли исламу нису се много бринули за Мухамедов сладострасни живот, ни за његове лукаве и не увек оправдане поступке. За њих је била главно чињеница да је Алах, бог о коме је он проповедао, по гласу њихове савести, био бог правичности и да ће искрено поштовање његова закона да им покаже пут, којим ће изићи из света неизвесности, издаје и несносних сукоба у круг великог братства људи достојних поверења; у један рај, у

којем не морате стално певати химне и вршити чине обожавања, у којем свеци, свештеници и миропомазани краљеви не уживају повлашћен положај, већ напротив у један рај обичних и разумљивих радости, за којима душа чезне. Мухамеду је пошло за руком да своју науку усади у људска срца, а да му за то нису требали двосмислени симболизам, замрачени олтари и свештеници-певачи.

5.

Право оличење духа исламске науке није био толико сам Мухамед, колико његов најбољи друг Абу Бекр. Ако је Мухамед био дух и машта примитивног ислама, Абу Бекр је био савест и воља те вероисповести. За време њихова заједничког живота и рада, Мухамед је проповедао, а Абу Бекр је веровао. Кад би се Мухамед поколебао, Абу Бекр би га учврстио у вери. Абу Бекр није знао за сумњу и колебање. Његова вера, оштра као бритка сабља, управљала је његовим делима. Никад не би Абу Бекр из страха пред ситним божанствима Меке ма и за длаку одступио од свога уверења, никад не би употребио Алахова надахнућа да њима објасни свој приватни живот. Кад је у једанаестој години по хиџрету (године 632.) Мухамед оболео од грознице и умро, на његово место је стао Абу Бекр као калифа и народни вођ (калифа-наследник). Никад непоколебива вера Абу Бекра у Алахову правду дала му је снаге да спречи раскид између Меке и Медине, да сузбије замашну побуну против увођења пореза за опште добро; подстрекла га је да предузме велики поход на Сирију, који је још сам пророк имао намеру да изврши. Затим је Абу Бекр, црпући снагу из оне вере, толико чврсте у њега да би могла брегове померити, решио да читав свет подчини Алаху, и то мајушним војскама од по три до четири хиљаде Арапа, а позивајући се на писма што их је пророк године 628. из Медине био разаслао свим владарима тадањег света.

Тај покушај умало није успео. Да је у исламском свету било свега још неколико људи Абу Бекрова кова, неколико млађих људи, који би наставили његово дело, нема сумње да би тај подхват успео. А успео би због тога што је Арабија била постала жариште вере и воље и што нигде у свету, све до граница Кине — осим можда по степама Туркестана и Русије — није било друге такве заједнице људи слободна духа, испуњених толико силном вером у своје владаре и вође. Глава византиске империје, цар Ираклије, победник над Хозројем II, већ је био проживео своје најлепше доба и сад је патио од тешке хроничне болести. Држава му је била исцрпена дугим ратовањем са Персијом. Највећи део становништва мало је што знао о њему и слабо је марио за њега. Персија је била доспела на најнижи ступањ опадања монархизма. Пошто је оцеубица Хавад II био умро после свега неколико месеци владања, у двору су се низали династички спорови и романтична убиства, а земља је све даље пропадала. У доба кад је дошао на власт Абу Бекр, рат међу Персијом и византиском империјаом био је само формално окончан. И једна и друга страна била се послужила одредима арапских најамника. У Сирији је постојао читав низ градова и насеља, настањених Арапима, који су прешли у хришћанство а који нису били много одани Цариграду. Над главним персиским саобраћајним жилама међу Месопотамијом и пустињом био је стварни господар неки арапски владар, персиски вазал, чија је престоница била Хира. У неким угледним градовима, као што је био, на пример, Дамаск, арапски утицај је био веома јак. Тамошњи образованији Арапи хришћани могли су читати и рецитовати нове песме, награђене на утакмицама што су их приређивали њихови сународници у пустињи. Као што се види, у пространим крајевима у суседству Арабије било је широких слојева становништва, које је било лако придобити за ислам.

Војни походи који сад наилазе спадају у најсјајније оружане подвиге светске историје. Арабија је одједном постала коелвком див-јунака. Видимо

читав низ способних и пожртвовних исламских војсковођа. Најугледнији међу њима био је Калид. Гдегод би се Калид појављивао с војском, победа би била његова. А кад га је други калифа, Омар, суревњив на његову славу, сменио с положаја*), Калид се није много бунио због те неправде, већ је и даље одушевљено служио Алаху, слушајући оне којима је дотле заповедао. Не можемо овде редом пратити ток тих похода. Арапске војске једновремено навалише на византиску Сирију и на персиски погранични град Хиру. Вазда су остављали побеђенима, да бирају између ове три ствари: или да плаћају данак, или да приме ислам и да им се придруже, или да умру. Наилазили су на велике и дисциплиноване војске, али су их тукли, јер те војске нису имале заједничке мисли која би их могла одушевити. Нигде нису наилазили на отпор самог народа. Становницима густо насељених наводњаваних крајева Месопотамије било је потпуно равнодушно, хоће ли плаћати порезу Цариграду, Персепољу или Медини, а уз то су Арапи, у данима своје величине, били неоспорно кудикамо поштенији, правичнији и милостивији господари од Персијанаца. Арапи, који су били примили хришћанство, драговољно су пришли освајачима; исто тако и многи Јевреји. Као што је некад било на западу, тако се сад и на истоку најезда претворила у друштвени преврат. Па ипак, у овом случају то је био првенствено верски преврат, који је засновао нов и значајан умни живот.

Одлучну победу (године 634.) над Ираклијевом војском извојевао је Калид на обалама Јармука, притоке Јордана. Као што је бивало и раније, царске легије нису имале праве коњице. Седам векова било је протекло од пораза Марка Лицинија Краса, па ипак за све то време нису били стигли да користе поуке из тог догађаја. Коњица царске војске састојала се из најамника, хришћанских Арапа, који су још у саму почетку битке пришли муслиманима. Византинци упутише војсци свештенике да осоколе војнике. Пред њих су изношене освећене заставе, иконе и друге свете утвари, а уз побожно певање калуђера. Међутим, свете утвари нису имале никакве чаробне моћи, а побожна калуђерска песма слабо је одушевљавала војску. У арапском табору емири и шејици су ватреним говорима распаљивали ратнике, а из позадине су арапске жене клицањем и дозивањем по старом обичају пустиње соколиле своје мужеве. Муслимански ратници били су све људи чврсти у својој вери, убеђени да их чека победа у случају да остану живи, а ако погину — рај. Приласком византиске најамничке коњице противнику, о исходу битке од сама почетка није могло бити сумње. Повлачење Византинаца убрзо се претворило у дивље бежање, које се завршило страшним покољем. У бежању царске чете наиђоше на реку Јармук, која се убрзо напуни лешевима.

После тог пораза Ираклије мало по мало остави својим новим противницима целу Сирију, коју је тек кратко време пре тога био преотео Персијанцима. Убрзо је пао Дамаск, а годину дана после тога ушли су и у Антиохију. За неко су време опет потиснути из тога града последњим одлучним противнападом Византинаца, али га убрзо потом, под вођством прослављеног Калида, опет заузеше.

На источном бојишту су Арапи испочетка имали успеха и заузели Хиру, али је убрзо ојачао отпор Персијанаца. Династичке борбе у Персији биле су окончане појавом новог краља над краљевима, а уз то су Персијанци имали спремна војсковођа Рустама. Он је, године 637., примио битку са Арапима код Кадесије. Његове трупе су личиле на војску коју је негда Дарије био повео у Тракију, или на војску коју је Александар Велики био потукао код Иса. То је била шарена гомила свакојаких најамничких буљука. Рустам је имао тридесетитри

*) Шурц (у Хелмолдовој Историји Света) додуше тврди да је Калидов приватни живот наилазно на осуду код правоверних. Извршио је браколомство, дакле тежак злочин у друштву, у којем је било узаконьено многоженство.

ратна слона, а сам је седео на златну престолу подигнутом на високој скели иза персиских редова, да би могао оданде пратити ток борбе. Ова појединост подсетиће можда читаоца на Хелеспонт или на Саламину. Битка се отегла читава три дана. Сваког дана су Арапи нападали, а Персијанци би одбијали нападе све док не би наступио мрак и прекинуо борбу. Трећег дана стигоше Арапима појачања, а Персијанци су пред вече покушали да окончају борбу налетом ратних слонова. Потераше пред собом џиновске животиње. Но у том је један слон тешко рањен. Нико више није могао уздржати избезумљену животињу, која је стала бесно јурити час на једну, час на другу страну. Од тога се поплашише сви остали слонови. Неко време и једна и друга војска у руменој светлости залазног сунца, сва запањена и збуњена, гледаше обесну јурњаву ових сивих чудовишта, која су рикала, тражећи да се некуд пробију и побегну ван домашаја ових збијених гомила наоружаних људи. Пуки је случај хтео да су се слонови најзад пробили кроз саме персиске, а не кроз арапске редове. Арапи искористише забуну, изазвану тиме код њихових противника, па учинише силан противнапад. Пао је мрак, али сад борба више није прекидана. Све до зоре Арапи су у Алахову славу ударали по Персијанцима и терали их пред собом. А кад је освануо дан, разбијени остаци Рустамове војске увелике су бежали, тамо негде већ далеко од првобитног бојишта. Пут којим су Персијанци побегли, био је обележен баченим оружјем и опремом, напуштеним колима, мртвима и рањенима. Скела са златним престолом била је срушена, а сам Рустам лежао је мртав, затрпан читавом гомилом погинулих ратника.

Абу Бекр био је умро већ године 634., а као калифа био га је наследио Омар, Мухамедов шурак. Под Омаровом влашћу (624.—643.) муслимани су извојевали своје најзначајније победе. Византиска царевина коначно је потиснута из Сирије. У тавриским планинама заустављен је налет Мухамедоваца. Прегажена је Јерменска, а освојена Персија до одонуд Еуфрата и Тигра. Египат*) је без отпора прешао из грчких у арапске руке. У току само неколико година семитска раса била је, у славу Алаха и његова изасланика, повратила готово све крајеве, које јој хиљаду година пре тога беху отели ариски Персијанци. Убрзо се предао и Јерусалим, који је закључио мир са завојевачима, не хтевши да се изложи опсади; тако је опет потпао под туђинску власт прави крст, који су дванаестак година пре тога били однели Персијанци, а који је затим био повратио цар Ираклије. Ипак је бар остао у хришћанским рукама. Арапи су решили да трпе хришћане, само што су им наплаћивали нарочит лични порез, харач. Оставили су им све цркве и све реликвије.

Приликом преговора о предаји Јерусалима постављен је необичан услов: тражено је да се преда само лично калифи Омару. Омар је дотле стално седео у Медини, где је прикупљао нове војске и примао извештаје о догађајима на бојишту. Године 638. дошао је у Јерусалим. Неке појединости о његову дочеку показују нам колико су велики ратни успеси већ били начели ону снажну и сирову личну скромност, којом су Мухамедови ученици били пошли на освајање суседних земаља. Омар је превалио дуг пут од шест стотина миља до Јерусалима са једним јединим пратиоцем. Јахао је камилу, а једина путна опрема били су: једна овећа котарица пуна јечма, друга пуна урми, мех воде и дрвена чинија за обеде. Пред градом дочекали су калифу његови војсковођи, сви

*) Арапским завојевањем Египта одсечена је Абесинија од других хришћанских земаља. Од тога часа, па за читавих хиљаду година, не чујемо ништа о тој далекој земљи. Међутим, хришћанство се тамо и даље одржало, па је око средине четрнаестог века стигло у Рим неко абесинско изасланство, да се обавести о неким појединостима хришћанске науке. Дотле је дуго времена по хришћанском свету кружила магловита легенда о постојању једне велике хришћанске земље на истоку. Изгледа, да је та легенда потекла из магловитих гласова о Абесинији, који су се бркали са причама о неким монголским поглавицама, које су несторијанци били привели хришћанству.

раскошно одевени у саму свилу, а на дивно опремљеним коњима. Видевши их такве, старац калифа се изненади и страшно наљути. Скочивши са камиле, стао је купити са земље каменице и балегу и бацати се на ту своју отмену господу, ружећи их и грдећи. »Шта значи ово лицкање и кинђурење?« викао је. Питао је војсковође да ли можда неће да увреде свога калифу? Где су ратници, где су храбри синови пустиње? Најзад је изјавио да неће да уђе у град у пратњи оваквих кицоша. Продужио је пут, праћен само момком који је са њим путовао, а отмени емири пошли су за њим тек на далеку

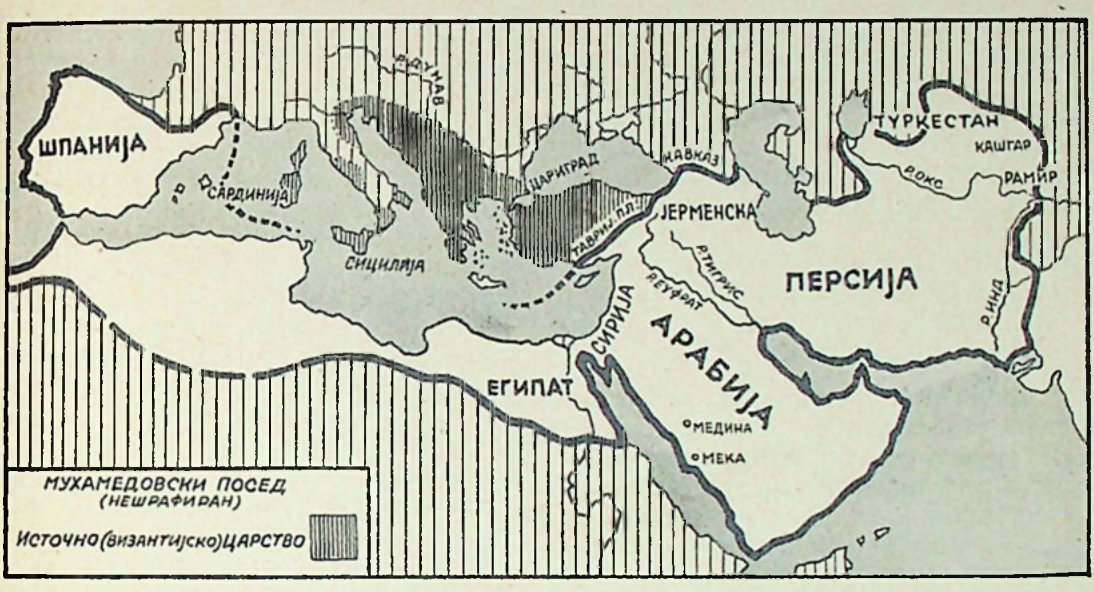

двору*), да си чак решио да на свом дворцу наместиш исте онакве капије, какве је он некад имао. Да нећеш на тим капијама поставити страже и слуге, као што је чинио Хозрој? Зар хоћеш да се одвајаш од осталих верних, па да не примаш сиротињу, која хоће да ти се жали или нешто да те моли? Зар хоћеш да напустиш обичаје нашег пророка, да би се одао раскошну животу као персијски цареви, па да одеш у пакао као и они?«

6.

Абу Бекр и Омар I јесу две главне личности у историји ислама. Не може одстојању, да не би добили још коју каменицу. Без пратње се састао са јерусалимским патријархом, који је, изгледа, био примио управу над градом из руку византиских властодржаца. Њих двојица су се одмах лепо сложили. Патријарх је повео калифу да му покаже света места, а Омар се опет био расположио, па је правио досетке на рачун својих раскошно одевених доглавника.

Исто толико је значајно за тежње оног времена писмо које је Омар написао једном од својих намесника, а у којем му наређује да сместа опет поруши дворац, који је намесник био подигао у Куфи.

»Веле ми — пише му калифа Омар — да хоћеш да подражаваш Хозројеву

бити наш задатак да овде редом опишемо све ратне походе, који су ислам у току од двадесетипет година раширили од реке Инда до Атлантског Океана и Шпаније, а од Кашгара на граници Кине до горњег Египта. Довољна ће бити ова карта, коју доносимо, да покаже границе до којих је снажни излив нове вере пренео арапске мисли и списе, пре но што ће световни живот, стари трговачки и разбојнички дух и раскош свиленог одела опет спутати природну обдареност и јаку вољу Арапа. Велика бујица излила се преко трагова Јуан-Хванга, а у Африци се у супротну правцу поновише лако извојеване победе Вандала.

*) т. ј. двор у Ктесифону.

Ако читалац мисли да су том бујицом збрисане лепе просвећености, као, рецимо, персиска, римска, јелинска и египатска, нека се окане тога гледишта. Ислам је успевао где год би се појавио зато што је доносио најбољи друштвени и политички поредак што га је било у оно доба. Продро је, јер је вазда наилазио на политички равнодушне народе, привредно исцеђене од властодржаца, угњетаване, гоњене, необразоване и неорганизоване, као и на себичне и нездраве управе, које нису одржавале никаква додира са самим народом. Ислам је био најопштија, најживља и најпоштенија политичка мисао, која је икад у свету остварена. Пружао је људству кудикамо боље услове за живот него иједан други поредак. Капиталистички поредак римског царства са својим држањем робља, а и сваколика просвета, образованост и друштвено предање Европе, били су се потпуно скрхали и изродили још пре но што ће се појавити ислам. Опадање и самог ислама јавља се тек пошто су људи били почели да губе веру у поштење његових представника.

Ислам је истрошио већи део својих снага у освајању и сређивању Персије и Туркестана. Најјачи његови налети били су управљени на северу одонуд Персије, а на западу пут крајева одонуд Египта. Да је он своју првашњу и најјачу снагу управио против византиске царевине, без сумње би још у осмом веку заузео био Цариград, па би нова вера исто онако лако продрла у Европу, као што је била досегла до Памирске Висоравни. Додуше, калифа Моавија читавих седам година (од 672. до 678.) опсађивао је Цариград, а Сулејман је покушавао да га заузме године 717. и 718. Међутим, у овом случају напор ислама није био довољно јак и трајан, те се византиска империја још читава три или четири века одржала као трошна брана Европе. У Аварима, Бугарима, Србима и Саксонцима, које новопокрштеним, које још многобошцима, ислам би свакако исто тако лако стекао нових присталица, као што их је стекао међу Турцима у Средњој Азији. Уместо што би упорно наставио налете на Цариград, ислам је пошао на Европу далеким заобилазним путем преко Северне Африке и Шпаније. Тек у Француској наишао је на силу довољно јаку да спречи даље надирање његово.

Новом државом од сама почетка управљали су бедуински аристократи из Мекe. Први калифа, Абу Бекр, проглашен је за таква у Меки без нарочитих формалности, а исто тако и Омар I и Отман, трећи калифа. Па ипак, сва тројица су водила порекло из врло угледних меканских породица, а никако нису били родом из Медине. И Абу Бекр и Омар били су скромни и честити људи, док је Отман већ био човек нешто нижега карактера, човек који је већ уживао у свилену оделу, који је предузимао освајачке походе не у славу Алаха, већ ради Арабије, или, тачније, ради Мекe, односно, још тачније, ради себе и своје породице, за лозу Омајада. Иначе је био заслужан човек. Залагао се за своју земљу, свој град и свој народ. Није изишао из редова најранијих присталица Мухамедових, као што су били његови предходници. Био је из политичких разлога пришао пророку. Са његовим доласком на престо, калифа више није чаробан човек, чија сама личност распаљује одушевљење верних, већ постаје источњачки владар као што их је много било и пре и после њега. Додуше, био је добар владар, али и ништа више.

Отманова владавина и смрт исто су толико јасно испољавале последице Мухамедових слабости колико је живот Абу Бекра и Омара био доказ божанске снаге његове науке. У часовима, када би Абу Бекр, да је био на његову месту, показао непоколебиву постојаност, Мухамед се био показао политичар. Прохтеви, који су почели да се јављају са Отмановим доласком на престо, били су плод тих политичких момената. Пророков харем, без много размишљања скупљен са свих страна, био је пун свакојаких суревњивости и породичних спорова. За владе прве двојице калифа, били су се ти сукоби притајили, али су сад тим отвореније избијали на повр-

шину. Алија, пророков синовац, усвојеник и зет — имао је за жену Фатму, Мухамедову кћер — сматрао је себе законитим калифом. Његови захтеви су се донекле подударали са негодовањем Медине а и неких меканских породица, жељних калифске власти, против Омајада. Ајша пак, пророкова најдража жена, била је вазда суревњива према Фатими, а непријатељски расположена према Алији, те је због тога помагала Отмана. Тако се дивни почеци ислама и сувише брзо почињу губити у ружним споровима и свађама међу наследницима и удовицама.

Године 656., руља на улици у Меки навали каменицама на Отмана, осамдесетгодишњег старца. Отерали су га у његову кућу и тамо убили. Сад је најзад Алија постао калифа, али је убрзо и сам убијен (године 661.). У једном од бојева овог грађанског рата, Ајша, која се сад већ била изметнула у врло ратоборну стару госпођу и која је својим сплеткама изазивала многе невоље, истакла се тиме што је, узјахавши камилу, лично командовала неким јуришем. Противници су ју заробили, али су лепо поступали са њом.

Док су војске ислима и даље настављале свој победнички поход по свету, болест грађанског рата нагризала је језгру његове снаге. Много је марила Ајша за власт Алахову над целим светом! Њој је било важније да уклони њој толико мрску Фатму. Марили су Омајади и Алијина странка за душевно јединство човечанства, кад су могли код куће да се наужинају у жестокој породичној распри, и то по цену калифата! Исламски свет је подвојен пакошћу, прохтевима и глупом пристрасном заслепљеношћу неколиких људи и жена у Медини. А тај спор траје још и данас. И дан данњи, једна важна грана муслимана, шиjити, остају при томе да Алијино право наслеђа представља *верску догму!* Шиjити су у већини у Персији и Индији. Друга, подједнако важна грана муслимана, сунити, које ми као непристрани оцењивачи морамо да сматрамо разумнијим, одричу ову необичну допуну Мухамедову толико јасном и једноставном учењу. Уколико га данас, после толика времена, можемо проценити, Алија је по свој прилици био сасвим обичан, просечан човек.

Проучавање овог верског расцепа, који је унео клицу болести у испрва толико снажни и здрави ислам, отприлике је исто толико занимљиво као и проучавање каква случаја болести мозга. Читалац треба о томе да прочита у обилној књижевности оног времена, ако жели да сазна како је Хасана, Алијина сина, отровала жена и како је погинуо његов брат Хусејин. Ми пак те ствари овде помињемо једино из разлога што оне и дан данњи дају повода знатну делу човечанства за сентименталну подвојеност и међусобне спорове. Хасан и Хусејин главни су мученици шиjита. У току ових бојева изгорела је и стара Каба у Меки. Разуме се да је после тога било бескрајних спорова око тога да ли да се она подигне исто онаква као што је била и пре пожара или у ширим размерима.

У овом одељку, као и у раниjима, могли смо и опет да видимо како један новопробуђен нагон, управљен душевном уједињењу света, неминовно мора доћи у сукоб са тренутним жељама и прохтевима људи, прикованих за земљу. Затим смо утврдили да су Мухамедови замршени породични односи повукли за собом врло кобне последице за нову веру. Даља историја ислама одсад је испреплетена уобичајеним злочинима и сплеткама једне источњачке династије, и тиме долазимо до сазнања о трећој једној основној слабости Мухамедова препорода света. Пророк је био необразован Арапин, који није знао историју, који није ништа знао о искуствима Рима и Грчке, а готово ништа ни о поукама, које пружа историја Јудеје. Мухамед својим наследницима није оставио у аманет какав било план за поредак трајна и поуздана управљања, у којем би се оличавала и усредсредила општа воља правоверних. Није им определио згодан облик, у којем би се могао у примени испољити прави дух демократије

(употребљавамо ту реч у њену данашњем значењу), којим је иначе испуњено најбитније учење ислама. Лично Мухамед владао је до крајности самовољно и тако се у исламу одржавала свесна склоност ка самодржављу. У сравњењу са слободоумљем и старим обичајним правом пустиње, ислам је у политичком погледу био пре назадан него напредан. Груба повреда освештаног обичајног права, какав је био напад на хаџије што изазва битку на Бадру, јесте најтамнија тачка раног ислама. Номинално је Алах највиши господар, а у примени је био неограничен господар онај, који би био довољно моћан и несавестан да награби калифат и одржи га у својој руци. Све док тај не би био уклоњен убиством или побуном, у ствари је искључиво његова вера била меродавна.

По Алијиној смрти дошло је до велика полета лозе Омајада, из које су готово читав један век излазили владари ислама.

Арапски историчари толико причају о династиским сукобима и злочинима оног доба, да је тешко из њихових дела изводити спољне црте историје. Сазнајемо да је бродовље Мухамедоваца (године 655.) у великом поморском бољу на обалама Ликије потукло византиску морнарицу а не знамо откуда Мухамедовцима то бродовље. По свој прилици су то били већином египћански бродови. Свакако је извесно да је ислам неколико година имао превласт у источном делу Средоземног Мора. Моавија, први велики калифа из дома Омајада, у два маха је с мора нападао на Цариград (године 662. и 672.). Бар морамо претпоставити да су ти напади на сваки начин вршени с мора, јер, доклегод су освајачким ширењем ислама управљали Арапи, његов замах на копну никако није могао да савлада природну брану, коју је представљао тавриски планински ланац. У исто време, Мухамедовци су све даље надирали у средњој Азији. Док је у својој постојбини већ увелике био почео да опада, ислам је у туђини и надаље придобијао масе нових присталица и пробудио је нов дух међу дотле разједињеним турским народима. Медина сад већ није више била подесно средиште за велика предузећа у Азији, Африци и осталим средоземним крајевима. Због тога је за владе већине калифа из лозе Омајада престоница био Дамаск.

Најзначајнији међу тим калифама, а у време кад су династиске сплетке нешто биле попустиле, били су Абдал Малик (владао од 685. до 705.) и Валид I (владао од 705. до 715.). За владе ове двојице калифа династија Омајада достигла је врхунац своје славе. На западу је власт калифе досизала до Пиренеја а на истоку до саме Кине. Сулејман, Валидов син (дошао на престо године 715.), извео је нов низ напада на Цариград, које је смерао већ и његов отац. Као и упади калифе Моавије, педесет година раније, тако су и ови походи вршени с мора, пошто је Мала Азија још једнако била несавладана, као што смо већ напоменули. Бродови су већином били пореклом из Египта. Тадањи византиски цар, узурпатор Лав Исавријевац, показао је много вештине и упорности при одбрани Цариграда. Приликом једног сајно изведена испада опсађених запалио је већи део мухамедовског бродовља и пресекао је одступницу трупама, које су се биле искрцале на азиској обали Босфора. По двогодишњем њиховом војевању по Европи (717. и 718.) најзад је још необично јака зима учинила још тежим пораз Мухамедоваца.

Од тога времена почиње опадање славе Омајада. Први силни напон исламских снага био се истрошио. Даљег ширења више није било, а и само верско одушевљење очигледно је попуштало. Ислам је био придобио милионе присталица, али је многе од њих само делом био учврстио у новој вери. Та џиновска држава Мухамедових наследника била је прогутала градове, народе, читаве секте и расе. Поред тадањих арапских многобожаца била је захватила много јевреја, хришћана, манихејаца, присталица Заратустре и туранских незнабожаца. Карактеристично обележје свих вели-

ких оснивача нових вера, заједничка заблуда коју налазимо код свију њих, јесте претпоставка да широм целог човечанства постоје исти богословски и морални идеали, што их запажају код оних, којима се прво обраћају. Мухамед, на пример, оснивао је своје погледе на старинском витештву и у суштини већ постојећем монотеистичком осећању умнијих Арапа свога времена. И једна и друга мисао већ је скривено живела у души и у свести Мекe и Медине. Мухамед их је коначно пробудио и развио. Доцније, пошто се нова наука раширила и пошто се стереотипно укалупила, она је деловала и на људе, који нису били за њу припремљени у оноликој мери као Арапи. Морала је, дакле, расти и на земљишту, на којем је закржљала и изродила се. Једини основни верски спис ислама био је Коран. Многим људима, који нису били кадри да схвате мелодију арапског језика, као што то и данас још запажамо код већине Европљана, та књига је изгледала као мешавина китњасте реторике — да кажемо отворено — безоблична, неразумљива причања. Многе нове присталице ислама нису умеле да нађу оно што чини суштину у Корану. Тиме се може објаснити што су се персиске и индиске присталице ислама приволеле шијитској секти. Они су то учинили на основу једног спора, који су бар схватили и разумом и осећајима. На основу исте тежње, да се нови предмет доведе у везу са старим предрасудама, развило се необично богословље. Убрзо је настао спор о томе да ли је Коран од увек постојао, једновремено са богом*). Били бисмо запањени овом замисли, кад у њој не бисмо познали добронамерни покушај једног образована хришћанина, прешавшег у ислам, да на овај начин исламизира речи јеванђеља: »У почетку бјеше ријеч, и ријеч бјеше у бога, и бог бјеше ријеч«**).

Ниједан од великих оснивача вера, што досад покушаше уједињење човечанства, изгледа да није до краја схватио огромни васпитни задатак, који се тиме пред њим јављао. Ниједан од њих изгледа да није имао довољно разумевања за огромни рад у сврху јасна и једноставна излагања својих идеја и умне организације, који је неопходно потребан за извршење тог задатка. Све велике вере показују исти развој: нагло ширење — као мало воде разасуто по великој површини — за којим долази прелажење у површност и изроћавање.

Убрзо наилазимо на омајадског калифу Валида II (владао од 743. до 744.), за кога се вели да исмева Коран, да једе свињско месо, пије вино и не моли се богу. Можда су те приче истините, а можда су ширене само из политичких разлога. У Меки и Медини појавио се пуритански покрет управљен против духа лакомислености, раскоша и распикућства, који се ширио из Дамаска. Друга једна велика арапска породица, лоза Абаса (Абасиди), чији су чланови иначе били познати као рђави људи, већ одавно је тежила да дође на власт па је сад користила опште незадовољство. Завада међу Омајадима и Абасидима потицала је још из времена пре постанка ислама. Постојала је још пре рођења сама Мухамеда. Ти Абасиди су сад прихватили предање шијитских »мученика« (Алије и његових синова Хасана и Хусејина) и прогласили га својим. Док је застава Омајада била бела, Абасиди истакоше црну заставу, у знак жалости за Хасаном и Хусејином, а и зато што је црна боја некако угледна. Изјавише да су све калифе од Алије на овамо били сами узурпатори. Године 749. изведоше брижљиво припремљен преврат. Последњи калифа из лозе Омајада немилосрдно је гоњен и најзад и убијен у Египту. Абул Абас, први калифа из лозе Абасида, почео је владавину тиме што је сваког мушког члана породице Омајада, који би му пао шака, бацио у тамницу, па затим наредио, да се сви похапшени побију. Прича се да су лешеви побијених Омајада скупљени на гомилу, да је преко њих пребачена кожна простир-

*) Сер Марк Сајкс.

**) По Јовану, гл. 1., 1.

ка, па да је затим Абул Абас са својим доглавницима сео на простирку и пировао за тако грозном трпезом. Гробови калифа из дома Омајада раскопавани су, кости су им спаљене и пепео разбацан на све стране. Тако је најзад освећена неправда, извршена над Алијом; Омајада је нестало из историје.

Занимљиво је да је у Корасану дошло до устанка присталица Омајада и да је кинески цар помагао тај устанак.

7.

Ну, ни Алијиним потомцима није било суђено да дуго уживају у својој победи. Абасиди су били пустолови и владари предисламске школе. Пошто им је Алијино име било послужило у њихове сврхе, калифа Абул Абас је пожурио да пронађе све Алијине и Фатмине живе потомке, па је наредио да се сви побију.

Потпуно су успостављени обичаји и појмови Персије из времена Сасанида и из предјелинског времена. Доласком на престо Абасида изгубљена је не само превласт на мору, већ су изгубљене и северна Африка и Шпанија. У Шпанији су образовали независну муслиманску државу, којој је стао на чело неки изданак Омајада, који је био измакао покољу. Тежиште ислама померило се одонуд пустиње, пренело се из Дамаска у Месопотамију. Манзур, наследник Абу-Абаса, саградио је себи нову престоницу у Багдаду, недалеко од рушевина Ксетифона, негдашње престонице Сасанида. Сад су, поред Арапа, и Турци и Персијанци постајали емирима, а војска је преуређена по угледу на војску Сасанида. Медина и Мека задржале су извесна значаја само као света места и стецишта поклоника; приликом молитве, верни су се окретали у правцу тих светих места. Арапски језик међутим се и даље ширио, јер је леп језик и јер је језик Корана. Најзад му је пошло за руком да потисне и сам грчки, па је постао језиком свих образованих људи у исламском свету.

О абасидским владарима после Абул-Абаса немамо много шта причати. Из године у годину се настављало месно ратовање у Малој Азији, а да ни Византија ни Багдад нису извојевали каквих трајних успеха, мада је Мухамедовцима два или три пута полазило за руком да избију на сам Босфор. У један мах се појавио и неки лажан пророк, Мокана, који је тврдио да је сам бог. Имао је тешко извојевана а веома кратка успеха. Јављале су се и даље завере и побуне, али оне нису од већег историског значаја. Морамо нарочито поменути свега још једног калифу из лозе Абасида, и то не само због његова стварног значаја. Тај калифа је Харун-ал-Рашид (владао од 786. до 809.). Он је био господар једне силне и развијене државе у свету стварности, а осим тога је његово име везано за једно бесмртно царство из области поезије: та, он је калифа из »Хиљаду и једне ноћи«!

Навешћемо овде неколико ставова из једног дела сер-Марк-Сајкса *(»The Caliph's Last Heritage«)*, који говоре о стварној држави Харун-ал-Рашида:

»Царски двор био је раскошан и одисао је високом образованошћу, а располагао је неизмерним богатством. Престоница Багдад била је горостасно трговачко средиште, а средину града сачињавала је велика тврђава, седиште највише државне управе. Свака област државе имала је овде своја добро уређена управна надлештва. Ту је било у велику броју школа и других васпитних завода. Притицали су ђаци, филозофи, доктори, песници и богослови из свих делова просвећеног света... Главни градови покрајина били су украшени великим државним зградама, а међусобно повезани поштанском и караванском службом, која је одлично радила. Границе су биле сигурне. Чувале су их поуздане чете. И иначе је војска била одана, храбра, добро уређена и опремљена. Чиновници и министри били су поштени и трпељиви. У читаву свом пространству, од Киликиских Папија па до Адена на крајњем југу Арабије, од Египта па до средње Азије, у држави се осећао једнообразан поредак, који је одавао сталну, поуздану и свесну управу. У државну службу су

примали не само муслимане, већ и хришћане, многобошце и Јевреје. Разни узурпатори, војсковође-бунтовници и лажни пророци у оно доба се нису више јављали у мухамедовском царству, као да тога и није никад било. Место ранијих честих револуција и глади, сад сте на све стране опажали знаке живе трговине и благостања... Заразне и све остале болести лечили су по државним болницама лекари, државни службеници. Ранији веома површни начини арапске управе били су ишчезли и наместо њих сад видимо сложен поредак дивана, који је делом разрађен по угледу на римски, али још у већој мери по угледу на персиски управни поредак. Сваком поједином граном, као што су: поште, финансије, крунска имања, правосуђе, војска и т. д., управљало се из посебних надлештава, која су била испуњена читавом војском министара, чиновника, писара и помоћних чиновника. Том чиновништву је постепено пошло за руком да награби сву стварну власт у држави и да спречи свако непосредно општење међу господарем правоверних и његовим поданицима. И сам дворски живот и дворанство били су уређени по римском и персиском узору. Око личности господара правоверних тискали су се евнуси, жене из харема, чије је лице било покривено густом фередом, стражари, уходе, проводаџије, дворске будале, песници и патуљци. Сваки је гледао на свој начин доћи до мало владарске милости, и тиме је скретао пажњу господареву са правих државних послова, Трговина са истоком чинила је, те су се праве бујице злата сливале у Багдад. Уз то се још гомилаху силна богатства од ратног плена, што га задобише заповедници победоносних војски у Малој Азији, Индији и Туркестану. Захваљујући огромним гомилама турског робља и скоро неизмерном приливу византиског новца, ојачана су и још већма развијена обилна природна богатства Ирака. Силно развијени трговачки живот, чије је средиште био Багдад, произвео је велик и моћан сталеж богаташа, који су сачињавали синови војсковођа, високих чиновника, велепоседника, владаревих љубимаца, трговаца и сл. Ти људи су помагали науку и уметност, опако по свом ћефу и како им је кад падало на памет. Градили су палате, трудећи се, да један другог надмаше у раскошу при својим забавама. Држали су своје личне песнике, који су морали да их славе у песмама. Огледали су се и сами у философским радовима. Помагали су разне философске школе. Живели су дакле, као што проводе век крупни богаташи свих времена.

»Већ сам рекао да је држава Абасида у извесну погледу била слаба и под самом владавином Харун-ал-Рашида. После свега што сам тек малочас навео о одличној управи државом, о добро уређеној управи и о дивном благостању, то моје раније тврђење читаоцу ће можда изгледати противуречно. Међутим, та слабост је у томе што је држава Абасида била изгубила суштину ислама, сасвим изгубила непосредни додир са свим оним што је сачињавало основу и оним што је у њему било нарочито способно за живот, и што је сама држава била подигнута на рушевинама пропалих царстава. У тој великој држави није било ничега што би могло одушевити њене воље за узвишеније смерове. Свети рат био се изметнуо у низ обичних пљачкашких похода. Калифа се био претворио у неког правог краља над краљевима, који је уживао у велику раскошу. Управа је од патријархалног била прешла на чисто чиновнички поредак. Богатији сталежи убрзо су изгубили истинску веру у државну везу. Наместо строговерних поука Корана и арапске примитивности јављала се нека умствена философија, производ и сувише раскошна живота. Калифа и његови саветници занемаривали су једину спону, која је била кадра трајно одржати на окупу ову велику државу — јасну и озбиљну науку ислама... Сам Харун-ал-Рашид радо је пио вино...

»За један час можда запрепашћени смо величином и сјајем државе Абасида, али убрзо увиђамо да све то није ништа друго до леп плашт, којим су покривени прах и пепео ишчезлих ранијих просвећености.«

Харун-ал-Рашид је умро године 809. По смрти овог калифе његова велика држава за час се опет нашла у грађанском рату и општем метежу. Наредни догађај од највеће историске важности у овом делу света је појава Турака као независна политичког чиниоца, а која наилази отприлике два века по смрти Харун-ал-Рашида. Под вођством велике породице Селџука, Турци се спустише из Туркестана на југ и освајају не само багдадско царство, већ и Малу Азију. Пошто су они долазили са североистока, могли су обићи велику препону Таврских Планина, која је дотле била задржала даље надирање Мухамедоваца у том правцу. Турци су у оно доба били у главном још исти онакви какве нам их је описао Јуан-Хванг на четири века раније, само што су сад били муслимани, и то примитивни Мухамедовци, у којима би уживао Абу Бекр. Они су силно оживили и подмладили ислам и наново су успели да одушеве мухамедовски свет на верски рат против хришћанства. Од кад је било престало даље надирање ислама и од кад су били пропали Омајади, између ове две велике вере било је настало као неко примирје. Нису се више водили истински ратови међу њима; сукоби су се сводили на пограничне чарке. Тек у једанаестом веку распламтеће се поново страсна и огорчена борба.

8.

Пре но што продужимо те почнемо причати о Турцима и крсташима, о великим ратовима који су вођени међу хришћанством и исламом, а који су међу једном и другом великом једнобожанском вером изазвали бесмислено непријатељство и нетрпељивост, што се и дан данји још осећа, морамо проговорити коју о умном животу крајева у којима је владао арапски језик, а који се све више ширио по областима, у којима је некад владала јелинска образованост. Прво буђење Арабије наишло је још неколико поколења пре Мухамеда. Већ тада су се јављала песничка дела и већ тада се осећала наклоност ка расматрањима о вери. По великим народносним успесима арапски дух је доживео доба величине и полета, са којим се може упоредити једино доба врхунца у развоју старих Грка. Арапски дух је са потпуно нових гледишта и пун бујне, младалачке снаге приступио срећеном развијању позитивног знања, које су Грци били започели, па затим напустили. Арапски је дух наново оживео тежњу човечанства за знањем. Арапски научни начини рада одликују се безусловним слободоумљем, крајњом једноставношћу у утврђивању и објашњавању, а тачним бележењем и просуђивањем. У том погледу, данашњи свет није толико научио од Латина, него је нарочито много научио од Арапа.

У току свог победничког похода Арапи су дошли у дотицај са грчком књижевношћу. У први мах, додуше, упознаше се само преко сиријских превода грчких писаца. Несторијански хришћани, тојест они који су живели источно од крајева у којима је владала православна црква, изгледа да су били и мудрији и живљег духа од византиских дворских богослова, а на кудикамо вишем ступњу образовања од хришћана латинског језика на западу. У доцније доба сасанидске власти били су трпљени, а исто тако и под исламом, све док у једанаестом веку у том крају нису извојевали превласт Турци. Били су великим делом прихватили лекарску науку Грка, па ју доста и обогатили својим властитим прилозима. За време Омајада већина лекара у калифину царству били су хришћани-несторијанци. Нема сумње, да су многи образовани несторијанци без много гриже савести прелазили у ислам, а да се при томе није много што изменило у њиховој души и у њиховим поступцима при раду. Аристотелова дела била су им приступачна, било у грчком оригиналу, било у сиријским преводима. Имали су богату научну књижевност и из области математике. У поређењу са њиховом спремом, знање Св. Бенедикта или Касиодора било је бедно. К тим несторијанцима дошли су Арапи из пу-





Византиски мозаик. Цар Јустинијан са епископом Максимом и пратњом; мозаик се налази у базилици Сан-Витале, у Равени. Пример је византиског уметничког мозаика из 6. столећа. — *Мухамед заузима тврђаву.* Нека тврђава предаје се Мухамеду, после опсаде којој је пророк присуствовао. Из једног арапског рукописа из почетка 14. столећа.

стиње, ведра духа, и пуни полета и жеђи за знањем, те су се код њих поучавали и поред њих се усавршавали.

Ну, нису једино учитељи Арапа били несторијанци. У свим богатим градовима истока било је доста Јевреја, по пореклу сродних Арапима, а који су имали властиту оригиналну књижевност и посебна предања. Настао је узајамни утицај арапског и јеврејског духа, а од тога су и једна и друга страна виделе користи. Док се Арапин поучавао, Јевреjин је у дотицају са њим још већма изоштравао свој и без тога већ оштри дух. Јевреји се нису никад преупорно и под сваку цену држали властитог језика. Већ раније смо видели да су још хиљаду година пре појаве ислама у јелинизованој Александрији говорили грчки; а сад су у читаву новом мухамедовском свету говорили и писали арапски. Многа знаменита дела јеврејске књижевности написана су на арапском језику, као н. пр. верски списи Мајмонида. Врло је тешко утврдити, где у арапској образованости престаје јеврејско, а где почиње чисто арапско; толико је битан и важан у тој просвећености био јеврејски утицај.

Други један извор подстрека на умни рад, а напосе у области математичке науке, била је Индија. Мада још немамо тачнијих података о томе, не може бити никакве сумње да је арапски умни живот у своје најлепше време био у живу и плодну дотицају са санскритском књижевношћу и са индиским мисленим светом уопште.

Већ под владавином династије Омајада увелике се испољила уочљива живост арапског духа, док се под Абасидима умни живот Арапа развио до највећег ступња. Писање историје је полазна тачка и језгра сваке здраве философије и сваке велике књижевности, па су и први знаменити арапски књижевници били које историчари, које животописци и донекле историски песници. А кад су већ сваким даном бивали све многобројнији читаоци, који су тражили забаве, почеше се јављати романтични спевови и кратке приповетке. Убрзо је наишло доба кад се код Арапа читање није сматрало неким нарочитим степеном учености и када је сваки трговац и сваки младић из иоле боље породице морао да научи читати. Тада је створен читав просветни поредак и, у вези с тим, почела се развијати научна књижевност. У деветом и десетом веку налазимо у исламском свету не само граматике, него чак и велике речнике и гомилу филолошких дела.

Пошто је био протекао од прилике један век од његова продирања на запад, у исламском свету се почињу оснивати велики универзитети, у Базри, Куфи, Багдаду, Каиру, Кордови и другим угледним градовима. Ти универзитети се развише из ранијих верских школа, отворених поред џамија и зависних од ових. Слава ових универзитета продрла је далеко изван граница исламског света, па су притицали ђаци и из далеких крајева истока и запада. Нарочито на универзитету у Кордови учио је велик број и хришћана, па је из Шпаније утицај арапске философије продро на универзитете у Паризу, Оксфорду и северној Италији, као што је философија и уопште имала утицаја на умни живот западне Европе. Међу научницима, који су нарочито допринели том утицају, ваља на првом месту да се истакне Аверој (Ибн-Рошд) из Кордове (живео од 1126. до 1198.). Аверој, развијајући Аристотелово учење, извукао је из њега закључак у правцу потребе да се повуче јасна граница међу верском и научном истином. Тиме је научно истраживање ослободио окова богословског учења, којима је оно било спутано колико у хришћанском, толико и у исламском свету. Други знаменити човек јесте Авицена (Ибн-Сина), краљ лекара (живео од 980. до 1037.), који је рођен на другом крају исламског света, у Бухари, а који је путовао по Хорасану. Занат преписивања књига био је лепо развијен нарочито у Александрији, Дамаску, Каиру и Багдаду. Наведимо још чињеницу да је године 970. у Кордови било 27 бесплатних школа за школовање сиромашних младића.

Код Течера и Швила »*A general History of Europe*« вели се на једном месту:

»...За разраду математике, Арапи су као основицу узимали грчку математику. Порекло такозваних арапских цифара још увек је тамно и неразјашњено. За владе Теодориха Великог, Бецијѣ је употребљавао извесне знаке, који делом много личе на наших данашњих девет цифара. А знаке још сличније нашим данашњим употребљавао је неки Гербертов*) ученик. Ну, нула је у оно доба на сваки начин била непозната. Њу је у дванаестом веку смислио арапски математичар Мухамед-ибн-Муса, који је такође први почео употребљавати десетну тачку и уопште утврдио ред вредности цифара по месту где стоје у неком броју. У геометрији, Арапи нису одмакли много даље од Еуклида, али је зато алгебра баш њихова творевина. Осим тога су Арапи развили и сферну тригонометрију, пронашли су синус, тангенту и котангенту. У физици су измислили платно, а доста су писали и о оптици. Постигли су доста напретка и у астрономији. Подигли су неколико звездара и склопили многе звездарске направе, које су и дан данѣи још у употреби. Израчунали су угао еклиптике и тачке пресека круга равноденице (еквинокцијалне тачке). Неоспорно је њихово знање астрономије било врло угледно.

»У медицини су, пошавши са тековина старих Грка, знатно одмакли. Изучавали су физиологију и хигијену, а њихова »*materia medica*« била је углавном иста као и наша данашња. Њихови су хирурзи већ знали за опијајућа средства, па су вршили извесне операције, које се и данас још убрајају у најтеже. Према томе Арапи су имали истинску и лепо развијену медицинску науку у доба кад је у Европи још било црквом забрањено свако јавно бављење медицином, а зато што је црква желела сама да лечи болеснике молитвом. Такође су имали успеха и у својим првим покушајима на пољу хемије. Пронашли су многе нове супстанције, као н. пр. алкохол*), поташу, сумпорну киселину и др.... Њихови занатски производи у погледу лепоте, укуса и разноликости превазилазили су одговарајуће производе свег осталог света. Обрађивали су све метале: злато, сребро, бакар, бронзу, гвожђе и челик. Њихови ткачки производи још ни дан дањи нису нашли достојна такмаца. Израђивали су најфинију стакларску и грнчарску робу. Знали су за тајне бојадисања, као и за многе поступке у штављењу коже. Израђивали су хартију. Израђивали су тинктуре, есенције и сирупе. Њихове су израде биле познате у целој Европи. Добијали су шећер из шећерне трске и гајили многе племените врсте лозе. Изучавали су пољопривреду на научној основи те су имали добро наводњавање. Знали су за вредност гнојења, као и за прилагођивање семена посебним особинама разних врста земље. У вртарству су били ненадмашни. Успевали су да вештим цепљењем добију потпуно нове врсте воћа и цвећа. Пренели су са истока на запад многе врсте дрвећа и биља и написали доста научних расправа о пољопривреди.«

Од свих многобројних тековина Арапа, набројених у горњем наводу, мишљења смо да се мора нарочито подвући једна као ванредно важна за умни развитак човечанства; а то је хартија. Изгледа да су Арапи до овог проналаска дошли од Кинеза, а преко средње Азије; Арапи су га опет предали Европљанима. Дотле су морали да пишу књиге на пергаменту или на папиросу, а при том је арапским завојевањем Египта Европи био пресечен довоз папироса. Доклегод није било хартије у издашним количинама, ни штампарска вештина није могла бити од неке особите користи, а није могло бити новина и ширења народне просвете путем књига. Биће да је то био битнији узрок за сразмерну заосталост Европе у њеним тамним веко-

*) Герберт од Оријака, доцнији папа Силвестар II (999. — 1003); 991. надбискуп ренски. 998. надбискуп равенски; одличан математичар и философ; учитељ римско-немачког цара Отона III.

*) Плинијѣ (године 100. после Христа) већ је знао за алкохол.

вима, него што историчари хоће да признају...

Умни живот мухамедовског света сјајно се развијао и поред жестоких политичких трзавица. Међутим се Арапи никад нису позабавили још и данас нерешеним питањем напредне, а чврсто основане државе. Њихова владавина на све стране беше апсолутистичка, па стога и подчињена свима трзавицама, изненадним променама и скоковима, сплеткама и убиствима и осталим појавама те врсте, које су вазда пратиле крајње типове монархије. За време неколиких векова дух ислама одржао је, мимо злочине и сплетке дворова, известан поредак опште пристојности и дисциплине у животу. Византиско царство није било у стању да разори ту просвећеност, а турска опасност са севера тек је поступно расла. Умни живот ислама развијао се све дотле док га нису узели у своје руке Турци. Можда су носиоци те образованости у души помишљали да ће се она и надаље одржати, и поред свега насиља и неразума политике. Тога су мишљења још и дан данји људи од науке и књижевности у свима земљама. Умни радник је вазда слабо расположен да физички устане против човека силе и насиља. Често код њега има неких карактерних црта дворанина, те је слуга свога времена. Веровно је у осталом да се сад тај тип човека никад није потпуно и до краја поуздао у себе сама. Људи разума и науке никад не располажу онаквим самопоуздањем и онаквом храброшћу какву имају верски фанатици. При свему томе, људи ума и науке стекли су у току последњих векова извесна убеђења, па је код њих ојачало и самопоуздање. Постепено су у народној просвети и у књижевности нашли средство за задобијање моћи, па су данас већ у знатно већој мери него пре расположени да јаче нагласе своја мишљења и опште да снажним гласом учествују при решавању односа међу људима.

ГЛАВА XXXII.

ХРИШЋАНСТВО И КРСТАШКИ РАТОВИ.

1. Западни свет у доба своје највеће запуштености. — 2. Феудални систем. — 3. Франачка краљевина Меровинжана. — 4. Покрштење варвара. — 5. Карло Велики постаје царем запада. — 6. Личност Карла Великог. — 7. Почетак подвајања доцнијих Француза и доцнијих Немаца. — 8. Норманци, Сарацени, Мађари и Селџуци (Турци). — 9. Цариград се обраћа Риму за помоћ. — 10. Крсташки ратови. — 11. Крсташки ратови као пробни камен хришћанства. — 12. Цар Фридрих II. — 13. Мане и недостаци папске власти. — 14. Набрајање истакнутијих папа.

1.

Бацивши поглед на умни препород истока, да се вратимо сад стварима западног света. Описали смо већ потпуни слом завојевачког римског поретка у привредном, друштвеном и политичком погледу, као и општи мрак и метеж, који је потом наишао у шестом и седмом веку. Затим смо говорили о напорима које су чинили људи, као Касиодор, да не допусте да се усред метежне буре потпуно угаси луч знања. Било би излишно да овде узмемо набрајати имена држава и владара овога времена. Мањи или већи пустолови заузимали би какав замак или какав посед, па би затим овладали неком облашћу неодређених граница. Тако је, на пример, земљиште британских острва било подељено међу великим бројем разних владара. Небројене келтске племенске поглавице у Ирској, Шкотској, Уелсу и Корнуолу борили су се један с другим. Исто је тако део Британије, који се налазио под англосаксонским освајачима

био раскомадан на читав низ неодређених »краљевина«: Кент, Уесекс, Есекс, Сесекс, Мерцију, Нортембрију и источну Англију; све те државе биле су стално у по неком међусобну рату. Такво или слично стање владало је готово у целом западном свету. Овде је неки епископ вршио владарску власт, као, на пример, Гргур Велики у Риму, онде се опет кад један, кад више градова налазило под влашћу каква војводе или кнеза. Усред силних рушевина града Рима одржавале су своју власт разне самовољне породице пустолова, чије је племство било често врло сумњива порекла. Папа је додуше вршио неку врсту врховне власти, али му се често као супарник у тој власти јављао какав »римски војвода«. Велика арена Колосеја била је претворена у приватан замак, а исто тако и горостасни кружни маузолеј цара Хадријана. Пустолови, који су се са својим присталицама били угнездили у тим тврђавама, стално су били у неким међусобним споровима и завадама и водили су борбе по запуштеним улицама напуштене некадашње царске престонице. Хадријанова надгробна зграда добила је у времену после Гргура Великог назив Анђеоска Тврђава, а то се име објашњава овим предањем:

Кад је у доба велике заразе куге Гргур преко тибарског моста пошао у цркву да молитвом призове божју помоћ, указало му се виђење анђела који је лебдео над тамном зградом маузолеја и враћао мач у корице. По томе је Гргур видео да је бог услишао његове молитве. Сама пак Анђеоска Тврђава играла је важну улогу у Риму у оним данима општег метежа.

И Шпанија се налазила у стању отприлике исте онакве политичке поцепаности, као и Италија, Француска и Британија. Овде су се некадањи љути ратови међу Картагињанима и Римљанима обнављали у виду огорчених бојева међу потомцима и наследницима једног и другог народа, т. ј. међу хришћанима и јеврејима. А кад су калифе, надирући дуж северноафричке обале, стигле до гибралтарског мореуза, нашли су у шпанским јеврејима врло наклоњене и добродошле савезнике за свој освајачки прелазак у Европу. Муслиманска војска, састављена из Арапа и Бербера, скитачког хамитског народа северноафричких пустиња и планина, који је био примио ислам, прешла је преко мореуза и потукла Визиготе године 711. Само за неколико година Мухамедовци су освојили целу Шпанију.

Године 720., војска ислама је стигла до Пиренеја, па, обишавши источну ивицу тих планина, продрла у Француску. Неко време изгледало је као да ће та вера освојити и Француску исто онако лако као што је овладала Шпанијом. Ну, убрзо су освајачи наишли на отпор код новообразоване франачке краљевине, која се у току двају векова била образовала у рајнској крајини и северној Француској.

Мораћемо врло опширно говорити о тој франачкој краљевини, заједничком претечи данашње Француске и Немачке, која је одиграла улогу бедема запада против Мухамеда. Ну, предходно морамо описати нови друштвени поредак, који је послужио као основица за стварање те државе.

2.

Потребно је да читалац створи себи тачну представу о друштвеним приликама у западној Европи у осмом веку. Овде није владало необуздано варварство као у источној Европи, где је још увек владало стање какво нам је описао Гибон, говорећи о Приску и Атили. И у западној Европи била је разорена просвећеност. Било је нестало закона и управе. Друмови су били упропашћени. Није било редовна школовања. У овом делу Европе ипак је био велик број људи просвећених појмова, навика и предања. То је било доба забуне и слободног вршљања разбојника, доба некажњених злочина и свеопште несигурности. Врло је занимљиво пратити ток којим се из тог општег метежа развио зачетак новог поретка. По неком велику слому у наше данашње доба веровно би се на првом месту образовале неке месне народне страже, ради за-

штите безбедности, да би омогућиле стварање неке врсте месне демократске власти. У шестом, седмом и осмом веку људи су се више држали појединих вођа него већих група. Час би се прикупили око каква варварског поглавице, час опет око неког одлучна владике, или око каква римског чиновника, који је преживео слом. Други би се опет придружили какву угледну председнику или иначе човеку из старе и угледне породице, а често и какву одлучну и вешту самозванцу. Пошто се појединац није осећао сигурним, људи су били принуђени да се удружују. Слабији су се прибијали уз најмоћнијег и најодлучнијег свога краја, сматрајући га »својим човеком«. Дотле слободни сељак или малопоседник повезао би се са којим било моћним господарем. Сваким новим таквим придруживањем расла би вредност заштите тога господара, а исто тако и опасност за оног ко би му се показао непријатељ. Западно-римског царства било је потпуно нестало, али је у мору метежа, што га за собом остави његова пропаст, настала нагла политичка кристализација. Из наведених природних савеза међу појединим господарима-заштитницима и њиховим подчињеним штићеницима развио се нарочити *феудални (клетвенички) поредак,* који је све до данас оставио свога трага у свим европским политичким заједницама, које се налазе одовуд западне границе Русије.

Ово таложење је убрзо засновало нове облике поретка и нове законе. Такво учвршћење прилика у Галској почело се јављати још пре времена победоносних упада варварских племена. Када су Фрузи дошли у Галску, постојало је код њих већ извесно уређење, слично оном које смо већ видели код Македонаца, а какво је по свој прилици владало и код свих северних народа. Око поглавице, или народног вођа у рату — краља, купила се група младих људи из угледнијих породица. Ти млади људи били су другови (комитати = грофови) или војне подстарешине главног вођа. Природна последица тога уређења била је да су се код народа-освајача односи између стабијег и јачег господара развили отприлике на истој основици као односи међу појединим грофом и његовим краљем. Исто тако, на основу поменутог уређења, владар, који би у рату победио, разделио би освојену земљу међу своје другове. Од пропалог царства феудализам је примио мисао удруживања ради заједничке заштите живота и поседа. Од Германа примио је феудализам појмове витешког другарства, узајамне верности лица повезаних феудалним обавезама и обавезе личног служења клетвеника господару. Док се оно прво односило на привредну страну новог уређења, ово је последње био темељ личног држања и опредељивања у њему. Човек би могао бити склон да упореди развитак феудалног поретка са процесом кристализације. Историчар, посматрајући бучни метеж у западној Европи у току четвртог и петог века, види стално померање појединих политичких група. Вођи и подчињени су се одвајали и ударали један на другог, поново се удруживали и опет се после завађали.

»...Употребљујемо израз »феудални поредак« краткоће ради, а да за појам који њиме хоћемо да опишемо никако не везујемо право значење речи »поредак« или »систем«. Јер феудализам, у доба кад је процветао на западу, представљао је све друго, само не систематско уређење. Владала је општа забуна, у којој су се јављали тек покушаји за стварањем неке организације, а у тим покушајима није било никакве равномерности ни једнообразности. Не треба се чудити ако у оно време у области сваког месног господара затичемо другачије обичаје и друге навике. У једанаестом и дванаестом веку англо-нормански феудализам достигао је степен доследности и равномерности, какав иначе нигде не налазимо на толикој области, а у право феудално доба.

Темељ феудалног односа било је клетвеничко добро (баштина), које се обично састојало из земље, али које се могло састојати из каквих других ко-

ристи какве су биле, на пример, неко звање, какво примање у новцу или стварима, право наплаћивања царине или држања воденице. У накнаду за добивену баштину њен прималац би постао клетвеник (или вазал) свога господара. Клекнуо би пред њим, пружио би му руку и заветовао му се на верност и готовост да га у свако доба служи... Верно испуњавање свих дужности и обавеза примљених клетвеничком заклетвом била је основа, на којој је почивало право држања баштине. Док је год клетвеник савесно испуњавао своје дужности, имали су права и он и његов наследник да клетвеничко добро сматрају својим власништвом. Иначе се клетвеник у сваком погледу јављао као прави власник, па и у односу према људима којима је давао земље под закуп. При свечаном чину поклоњења господару и примања баштине из његових руку — а тај је чин био основни уговор на којем су почивали односи феудалног доба — обавезе обеју страна обично нису биле јасним изразима одређене. То је зависило од обичаја и предања, која су како у којој земљи или у којем крају владала. ...У појединостима, клетвеничке обавезе биле су врло различите у појединим земљама феудалног света. Па ипак, ми те обавезе по њиховој битној суштини можемо поделити на две главне врсте. У обавезе прве врсте спада све што бисмо данас обухватили појмом лојалности: дужност да се вазда чувају интереси господара и његове тајне, да се издаду намере његових непријатеља, да се штити његова породица и т. д... Посебне обавезе биле су одређеније природе. Оне су обично биле утврђене обичајима, али су понекад уговаране и писменим исправама. Најбитнија служба клетвеника била је војна обавеза у рату, тојест дужност да на господареву заповест пође у војску са одређеним бројем војника-најамника, за које је тачно било прописано како морају бити наоружани и опремљени, и који су морали да служе одређено време. Уз ово је ишла обавеза чувања господарева замка, а прилагођавање уређења властилог замка клетвеникова у складу са господаревим војним намерама. Ако се ствар посматра чисто теориски, може се рећи да је Европа оног доба била покривена великом мрежом оваквих баштина, од којих је свака била на извесну степену, почевши од најниже, од клетвеничког добра обичног витеза, па све до самог краља на челу државе, коме је припадала сва земља, а за кога се сматрало да је државу добио као баштину од самог бога...« (»*Encyclopaedia Britannica*«, чланак »Феудализам« од проф. Ц. Б. Адамса.)

Но то́ је била само теорија, подметнута стварним чињеницама. Истинска вредност феудализма, међутим, била је у драговољној сарадњи господара и клетвеника.

У феудалној држави, објашњавају, јавно право било је потиснуто приватним правом. Много би тачније било ако се каже да је јавно право у оно време било потпуно издало, а да је приватно право попунило празнину, остављену сломом јавнога. Јавно право било се претворило у приватну обавезу.

3.

Већ смо раније говорили о појединим краљевинама, које су засновала разна варварска племена што су вршила више или мање одређену власт над овим или оним крајевима, а на рушевинама скрхане римске царевине. Поменули смо краљевине Суева и Визигота у Шпанији, краљевину Острогота у Италији и италијанско-лонгобардску краљевину, насталу, кад је Јустиниан протерао Остроготе и после велике заразе куге. Друга варварска држава те врсте била је фрушка (франачка) краљевина. Та краљевина се зачела у области данашње Белгије, па се доцније проширила на југ све до Лоаре и показала је више снаге и чврстоће од свих осталих. Та краљевина је била прва истинска држава која се издигла из општег слома. Најзад је та држава и дошла до замашна и силна политичког значаја. Из ње су доцније настале две велике силе савремене Европе: Француска и Немачка. Фрушку државу засновао је

Клодвик (владар од 481. до 511.*), који је отпочео као незнатан краљић у данашњој Белгији, па је најзад померио своју јужну границу скоро до самих Пиренеја. Своју краљевину је поделио четворици синова, али су успркос ове поделе Фрузи одржали своје јединство. Ратови вођени међу браћом око искључиве превласти пре су здруживали народ, него што би га подвајали. Много већу опасност по јединство представљало је поступ-

подељен на два дела: Невстрију, језгру Француске, где су говорили латинским језиком, из којег се развио данашњи француски — и Аустразију, рајнску крајину, која је по језику била остала немачка*).

Нећемо да говоримо о пропасти династије Меровинжана, коју је засновао Клодвик, а исто тако нећемо у појединостима да излажемо како је у Аустразији постепено стварним



Француска за владе Карла Мартела.

но латинизовање Фруза у западним крајевима државе. Они су држали под својом влашћу романизовану Галску и тамо научили искварени латински језик, којим је говорило покорено становништво те земље, док су Фрузи у рајнској крајини сачували свој северонемачки језик. Код народа на ниску ступњу просвећености разлике у језику често изазивају опасне политичке супротности. Стопедесет година фрушки је свет био господарем државе постао известан дворски часник, такозвани *major domus*, у чијим рукама је краљ био проста играчка. У седмом веку звање *major-domus-a* постало је наследно. Године 687. неки Пипин Хериста-

*) У француској историји тај се владар назива Клови (*Clovis*). Прим. прев.

*) Фрузи или Франци доста су се разликовали од Шваба и јужних Германаца, а били су сличнији Англосаксонцима утолико што су говорили северонемачким („доњонемачким", а не „високонемачким" наречјем. Њихов је језик („plattdeutsch") био налик на данашњи приморско-немачки диалекат. Холандски и фламански језик развили су се непосредно из фрушког. Наиме, гдегод Фрузи нису латинизовани; из њих

ски, аустразиски *major domus*, покорио је Невстразију и тако уједиио све Фруге. Године 714. наследио је Пипина у звању његов син Карло Мартел, који такође није узимао никакву вишу титулу од назива *major domus-a* (јадни меровишки краљеви, који су у оно време по имену владали, ни у колико нас не занимају). Карлу Мартелу пошло је за руком да заустави навалу Мухамедоваца. У часу, кад се Карло Мартел сукобио са њима, они су били продрли до Тура *(Tours)*. У великом боју међу овим градом и Поатије-ом Карло Мартел до ногу потуче муслимане и тиме скрха нападачку моћ у овом делу Европе. Од тада Пиренеји осташе северна граница Мухамедоваца, који са те стране никад више нису покушавали надирати у западну Европу.

Карло је поделио своју државу међу своја два сина, али се од те двојице један одрекао власти, отишао у манастир и оставио свога брата Пипина да влада целом државом. Овај Пипин је најзад и коначно учинио крај Клодвиковим потомцима. Поручио је папи да каже ко је прави краљ Фруга: да ли човек, који има сву власт у земљи или онај што само носи круну? Папа, коме је требала потпора фрушке државе, одлучио је то питање у корист *major-domus-a*. На то је сабор фрушких племића у меровишкој престоници Соасону изабрао Пипина за краља, миропомазао га и крунисао (године 751.). Пипинов син, Карло Велики, учврстио је уједињену Франко-Германију, која се одржала до смрти Лудвига, Пипинова унука (године 840.). Потом се Французи и Немци одвојише, а на велику штету човечанства. Ова два франачка народа није раздвојила никаква разлика у раси или нарави, већ једино разлика у језику и предању.

су постали Фламанци и јужни Холанђани. Северна Холандска и дан данњи је по раси фризландска (фришка), дакле англосаксонска. Судећи по старим списима, француски језик, којим су говорили латинизовани Фризи и Бургунђани од седмог до десетог века, врло је сличан данашњем рето-романском језику, који се говори у неким крајевима Швајцарске. Х. Х.

4.

Становништво, над којим су владали Карло Мартел и краљ Пипин, било је — како у ком крају државе — на врло неједнаку ступњу просвећености. На југу и западу се то становништво састојало из латинизованих Келта, хришћана; у средњим крајевима државе владари су имали за поданике германска племена која су само делом прешла у хришћанство — Фруге, Бургунде и Алемане; на северу је било још незнабожаца — Фриза и Саксонаца, док су у источном делу државе живели Баварци, које је кратко време пре тога Св. Бонифације био превео у хришћанство. Многобожачка вера старих Германаца и Словена била је врло слична првобитној вери старих Грка. То је била мушка и успрвна вера, у којој су храмови, свештеници и жртве играли веома незнатну улогу. Своје богове су замишљали као виша бића врло слична људима, као неку врсту старешина, који су се неочекивано и по својој ћуди мешали у људске ствари и односе. Код Германаца је Јупитру одговарао Один, Марсу отприлике Тор, Венери опет богиња Фраја и т. д. У току седмог и осмог века поступно је извршено покрштавање незнабожачких германских и словенских племена. Читаоце Енглезе занимаће чињеница, да су највреднији и најуспешнији мисионари, који су радили међу Саксонцима и Фризима, долазили из Енглеске. Хришћанство је у два маха пренесено на британска острва. Донекле је тамо било ухватило маха још у доба кад је Британија сачињавала део римског царства. Град Сент Албенс добио је име по неком мученику из оног времена, по Св. Албану; а већ сваки онај, ко је кадгод био у Кентербери-у, зна за црквицу Св. Мартина, која је постојала још у римско доба. Из тадање римске покрајине Британије хришћанство је прешло границе царства и пренело се у Ирску, где је главни мисионар био Св. Патрик. Потом је настао силан монашки покрет, за који су у првом реду везана имена Св. Колумбе и верске насеобине у

Јони. У петом и шестом веку наишла је навала дивљих незнабожаца Англосаксонаца, којом је млада ирска хришћанска црква одвојена од језгре хришћанских земаља. У седмом веку ирски мисионари су покрстили северну Енглеску, док су римски мисионари завршили покрштавање јужне Енглеске. Те римске мисионаре још у шестом веку упутио је у Енглеску папа Гргур Велики. Још пре краја седмом веку Енглези су у великој већини својој били хришћани. Једино средњоенглеска незнабожачка краљевина Мерција упорно се држала својих старих обичаја и није хтела ни да чује за хришћанске свештенике. Међу новопокрштеним у осталој Енглеској појавио се убрзо велик полет на просветном пољу. Манастири у североенглеској краљевини Хортембрији убрзо постадоше угледна просветна средишта. У оно доба живео је Тодор Тарзански, један од најзнаменитијих кентенбериских надбискупа (669.—690.).

»... Мада је грчки језик у оно време у западној Европи био готово потпуно непознат, неки надбискупови ученици знали су га. По манастирима је било много калуђера, који су били одлични ученици. Од свих је био најчувенији Бид, познат као »високоуважени Бид«, калуђер родом из Јаро-а на Тајну (673.—735.). Поред шест стотина калуђера, који у манастиру бејаху његови редовни ученици, долазили су још и многи странци, да га слушају. Временом му је пошло за руком да савлада свеколико знање свог доба. Кад је умро, оставио је за собом четрдесетипет књига својих дела. Од тих дела је најважнија књига о историји дотадањег развитка хришћанске цркве у Енглеској и енглески превод јеванђеља по Св. Јовану. Његова дела надалеко су се прославила. У целој Европи се служаху њима. Бид је све године и знамените дане рачунао од Христова рођења, па је тиме у Европи завео данашње наше хришћанско рачунање времена. Захваљујући многобројним манастирима у Нортембрији, ови крајеви су неко време били кудикамо даље одмакли у просвећености од јужног дела Британског Острва«. (»*A Generaly History of Europe*« од Течера и Швила.)

У седмом и осмом веку наплазимо на енглеске мисионаре где делају у источним крајинама фрушке краљевине. Међу овим мисионарима био је најзначајнији Св. Бонифације (680. до 755.). Он је рођен у Кридтону у Девоншајру, покрстио је Фризе, Тиринжане и Хесенце, па је најзад мученички погинуо у Холандији.

Као у Енглеској, тако и на европском копну владари, који су постигли извесних успеха у проширењу својих држава служили су се хришћанством као моралном споном за учвршћење плодова својих победа. Хришћанство тиме постаде знамењем одважних војсковођа. Пошто је године 768. умро фрушки краљ Пипин, наследише га његова два сина, од којих је један умро већ године 771., тако да је његов брат Карло остао као искључиви господар све веће и моћније фрушке краљевине. Тај је Карло у историји забележен као Карло Велики. Французи га у својој историји зову *Charlemagne* (Шарлмањ). Као и у погледу Александра Великог и Јулија Цезара, потомство је силно преценило значај и Карла Великог. Он је својим освајачким походима дао обележје верских ратова. Читава северозападна Европа, данашња Велика Британија, Француска, Немачка, Данска, Норвешка и Шведска, била је у деветом веку поприште љутих борби међу незнабоштвом и новом вером. Читави народи силом оружја су привођени хришћанству, отприлике исто онако као што је стотињак година раније народима Арабије, средње Азије и северне Африке наметнут ислам.

Карло Велики је проповедао јеванђеље огњем и мачем. На истоку је продро до данашње Мађарске*), на југу до данашње Далмације; Мухамедовце је одбацио од Пиренеја све до Барселоне.

У Енглеској је штитио Егберта, човека, кога су били прогнали из

*) Управо Југославије. Успомена на ту владавину налази се у називу „Фрушка Гора" у Срему. Прим. прев.

Уесекса и помагао га да заседне на престо као краљ Уесекса (године 802.). Егберт је затим покорио Британце у Корнуолу, као што је Карло био покорио њихове саплеменике у Бретањи, па је читавим низом ратова, које је наставио и по смрти свог моћног фрушког заштитника, најзад постао краљ целе Енглеске.

Напади Карла Великог на последња упоришта многобоштва изазвали су силан отпор још непокрштених народа. Код покрштених Англосаксонаца у Британији већ су се готово биле изгубиле поморске способности, којима су се били одликовали њихови преци, кад су напустили копно и пребродивши море продрли на острва; а Фрузи у оно време још нису били никакви поморци. Пошто је Карло Велики у току својих похода ради ширења хришћанства био продро до обала Северног и Балтичког Мора, многобошци беху принуђени да изиђу на море. На гоњења, којима су били изложени од хришћана, они одговоришe пљачкашким походима на приморске крајеве северне Француске и хришћанске Енглеске. Данци и Нормани (Норзи), које помиње енглеска историја, јесу ови Англосаксонци многобошци са копна и њихови сродници из Данске и Норвешке. Називали су их и Викинзима од речи »вик«, што значи фјорд или мален залив, т. ј. »људима из залива«, пошто су долазили из дубоко усечених залива скандинавске обале. Пловили су на неким дугуљастим црним галијама, на којима је било врло мало једрила. Велик део података, што их имамо о војевању и походима ових многобожаца Викинга, потиче од хришћанских писаца. Стога чујемо и сувише о покољима и другим зверствима ових помораца. Напротив, врло мало се пише о зверствима која је Карло Велики вршио над Саксонцима незнабошцима, по крви браћом Викинга. Тачно је да су Викинзи били задојени страшном мржњом против крста, калуђера и калуђерица и да су били срећни кадгод би им пошло за руком да попале какав манастир и да побију његове становнике.

У току времена од петог до деветог века ови Викинзи су се све већма усавршавали као поморци, па су продирали све даље и даље. Усуђивали су се да отплове и у мора крајњег севера, па су најзад стигли и до ледених обала Гренланда. Временом су добро упознали ову земљу, а у деветом веку имали су својих насеобина и у Америци (за ово, наравно, готово нико у Европи није знао). Много њихових »загâ« (кажа) прибележено је на Исланду у десетом и једанаестом веку. Викинзи су посматрали свет са гледишта одважна пустолова. Ловили су китове, морске коње и медведе. У њиховим спевовима велику улогу игра некакав легендарни велик и богат град на југу, нека врста мешавине међу Римом и Цариградом. Тај град се у викиншким песмама назива »Миклагард« (»Михаилов Двор«). Тај легендарни Миклагард магнетском силом је све наново вукао потомке Нормана у Средоземно Море, и то како чисто поморским путем, са запада, тако и путем преко Балтичког Мора и Русије. О тим походима ћемо још говорити. Путем кроз Русију ударили су доцније и Швеђани, потомци Нормана.

За живота Карла Великог и Егберта, Викинзи су само овде-онде вршили упаде. У току деветог века упади се претварају у организоване најезде. У неким крајевима Енглеске хришћанство још никако није било коначно учвршћено, те су Нормани као многобошци тамо наилазили на симпатије и потпору, а нарочито у Мерцији. Око године 886., Данци покоришe велик део Енглеске, те је енглески краљ Алфред Велики закључио уговор са њиховим вођом Гутрумом, којим овај признаје данску власт над свим крајевима, које су завојевачи били посели (Денло). Нешто доцније, године 912., дошло је до друге једне најезде у западној Европи. Гомиле завојевача са севера, вођене неким Ролфом, упале су у приморску покрајину северозападне Француске, која се од тада зове Нормандијом. Нећемо давати појединости о једном доцнијем данском упаду, нити о коначном освајању Ен-

глеске од норманског војводе. У погледу расе и друштвених односа било је врло мало разлике међу Англима, Саксонцима, Литима, Данцима и Норманима. Те разлике у машти данашњих Енглеза можда изгледају врло замашне, а у ствари су тек једва приметна таласања у току светске историје. Убрзо се борба више није кретала око превласти хришћанства или многобоштва. Хедморским уговором пристали су Данци да пређу у хришћанство, ако им се коначно призна право на све освојене крајеве. А потомци Ролфових освајача не само да су се покрстили, него су чак од просвећеног народа, којим су били окружени, научили и француски језик, те временом потпуно напустили и заборавили свој властити северњачки матерњи. Међутим, за историју човечанства у ово доба однос Карла Великог према суседима на југу и истоку много су важнији од овог развоја ствари на северозападу.

5.

Појавом Карла Великог поново је оживљено у Европи предање римских царева. Док је западно римско царство већ вековима било нишчезло, византиска царевина је била у оно доба већ увелике у опадању. Па ипак, просвета и умни живот Европе били су се толико срозали да очигледно није била могућна појава нових, стваралачких политичких мисли. У читавој Европи није се могла наћи једна једина искра оне мислилачке снаге, какву налазимо у атинској књижевности из петог века пре Христа. Није било те силе, која би знала користити какву нову прилику или смислити какав нов поступак. Службено хришћанство давно је помрачило дивну науку Исуса Назарећанина из које је било постало, и већ се навикло да у свему прелази преко ње. Римска црква, која се грчевито држала титуле »*pontifex maximus*«-*а*, већ је давно била напустила тежњу небеском царству, и сад се трудила да наново оживи римску превласт на земљи, коју је сматрала својом баштином. Постала је политичким телом, које је користило веру и невољу простог света ради остварења својих посебних смерова. Тако је Европа кренула путем штурог подражавања једној прошлости, из чијег слома није хтела ништа да научи. Почев од Карла Великог па читавих једанаест векова, у историји Европе се нижу императори и цесари, попут каквих сабласти. У даљем току ове историје причаћемо како се постепено развио умни живот Европе, како се ширио њен видокруг, како је расла њена морална снага; но све то се развијало независно од политичког уређења свога времена, или, боље речено, упркос том уређењу, а све док се сам тај политички поредак није коначно скрхао. За време ових једанаест векова подражавања Цезару, које почиње са Карлом Великим а завршава се тек чудовишним проливањем крви од године 1914. до године 1918., Европа пружа изглед неке фабрике у пуну јеку неуморна рада, чији је власник некакав месечар. Покаткад је тај власник без икаква значаја, а покаткад се опет испречи као кобна препрека даљем развоју. Можда је боља слика, ако га назовемо лешином, која с времена на време као да неком чаробном силом оживи. Римска царевина посрће, пада, нишчезава и поново се јавља, а — ако хоћемо до краја да изведемо поређење са наведеном сликом — римска црква је онај чаробник, који с времена на време оживљава мртво тело.

За све то време свештена власт се бори са световним власницима свога времена око превласти над оним мртвим телом. Већ смо говорили о књизи Св. Аугустина »Божји Град«. Као што знамо, Карло Велики је прочитао ту књигу (односно, прочитали су му је, пошто је његово знање писма било и сувише сумњиво). Карло то прижељкивано хришћанско царство не може да замисли у другом виду, него под управом каква моћна цесара, на пример под његовом. Друкчије се по његову мишљењу не може одржати такво строговерно царство. И сам папа, по његову мишљењу, треба да је под царском влашћу. У Риму су опет некако на други начин замишљали обновљено царство. Тамо су сматрали

да папа мора да посвети и упућује хришћанског цара, а да уз то мора имати и само право да императора искључи из цркве и збаци с престола. То разилажење у гледиштима запажало се већ за време владавине самог Карла Великог, а у току даљих векова из њега се развише све жешћи и жешћи сукоби.

Тек мало по мало појавила се у души Карла Великог помисао на ускрснуће царства. Испочетка је Карло био

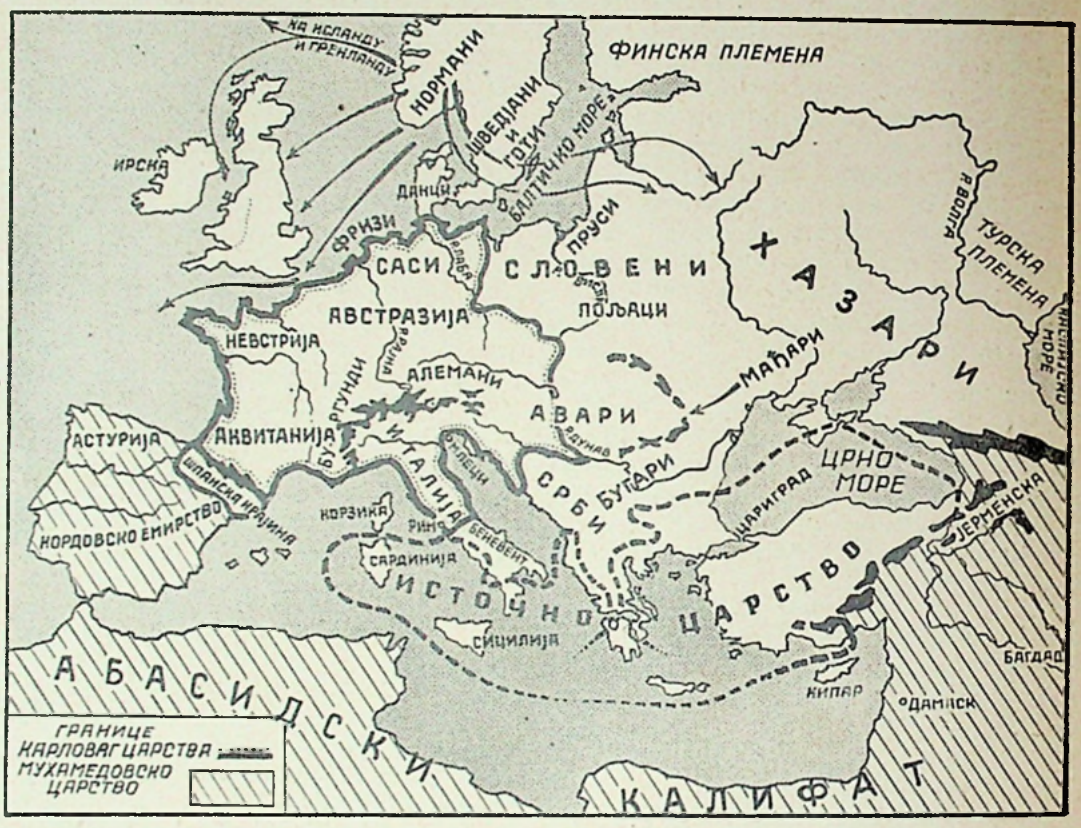

Европа у доба смрти Карла Великог

просто господар фрушке краљевине, коју је био од оца наследио. Његове војске и сувише беху заузете борбом против Баваpаца и Саксонаца, као и војевањем са Словенима на истоку и са Мухамедовцима у Шпанији, а и са сузбијањем устанака у властитој држави. Услед неке заваде са лонгобардским краљем, својим тастом, Карло је заузео Ломбардију и читаву северну Италију. Већ смо у своје време навели да се Лонгобарди беху настанили у северној Италији око године 570. после Христа, после велике заразе куге и после пропасти остроготске краљевине под ударцима цара Јустинијана. Лонгобарди су били страх и трепет свих папа, за које представљаху сталну опасност. Због тога је за владе краља Пипина дошло до савеза међу папом и фрушким краљем против Лонгобарда. Карло сада потпуно покори Ломбардију (год. 774.), отера њена краља, а свога таста, у манастир и настави своје освајачке походе до одонуд данашње североисточне границе Италије, те стаде надирати у Далмацију. Године 781. један од његових синова (који је међутим умро још пре оца) крунисан је у Риму на Карлов захтев за краља Италије.

Године 795. дошао је на престо нови папа, Лав III, који је, како изгледа, од самог почетка био решен да Карла направи царем. Све дотле је

византиски двор имао неку скривену, неодређену власт над папом. Моћнији цареви, какав је, на пример, био Јустинијан, беху покорили папе и чак их принудили да дођу у Цариград, али безначајнији источни цареви само су им досађивали, не могавши им стварно много нахудити. Одавно су се већ у Лателрану*) носили мишљу да и у световном и у верском погледу коначно прекину са Цариградом. Сад су сматрали да су у фрушкој краљевини нашли одличну потпору против Цариграда, ако би им оданде опет нешто загрозили. Због тога је Лав III, убрзо, пошто је изабран за папу, послао Карлу Великом, у знак признања његове превласти над Римом у својству краља Италије, кључеве Св. Гроба и неку заставу. И сувише брзо би папа принуђен да потражи помоћи од тек изабраног заштитника. Лав III није био омиљен ни у самом Риму. За време неке литије нападнут је на улици, злостављен и принуђен да бежи у Немачку (године 799.). Историчар Егинхард тврди да су папи тада изболи очи и одрезали језик. Изгледа, међутим, да је годину дана доцније некако опет био дошао и до очију и до језика. Карло Велики га је вратио у Рим и успоставио га на папски престо (године 800.).

Ускоро затим наступио је крупан и врло значајан догађај. На први дан Божића године 800. у цркви Св. Петра, а у часу кад је Карло устао са молитве, коју је дотле на коленима читао, папа, који је све то био добро припремио, натукао му је на препад круну на главу и прогласио га за цара. Искупљени народ бурно је клицао. Егинхард**), пријатељ и биограф Карла Великог, тврди да сам новопроглашени цар ни најмање није био очаран овим папиним потезом. По Егинхарду, цар, да је само знао што му се спрема, »не би ни отишао у цркву, па ма колико велик празник био«. Међутим, нема сумње да је Карло сам желео да постане царем и да је о тој жељи и говорио. По својој прилици Карло није хтео да постане царем само по папиној милости. Намеравао је да се ожени царицом Јеленом, која је у оно време владала у Цариграду, па да на тај начин завлада једновремено и западним и источним светом. Сад је, међутим, био принуђен да прими царски назив као дар из папиних руку. То је изазвало негодовање у Цариграду, а уз то је тиме постао неизбежан и коначни, формални, раскид међу Римом и византиском црквом.

Византија у почетку није пристајала да призна царску титулу Карла Великог. Но године 810. задесила је византиску империју велика несрећа. Бугари, многобошци, под својим ханом Крумом (802. до 814.) потукли су и сатрли војске цара Никифора и освојили знатан део Балканског Полуострва. То значи да су Бугари дошли до прве своје политичке творевине од прилике у исто доба кад се политички уједињо енглески народ. После те катастрофе, Византија није могла ни помислити да се упусти у какав озбиљнији спор због обнове западног царства, те је године 812. стигло византиско посланство које је Карла Великог признало царем по милости божјој.

Тако се римска империја, коју је године 476. био уништио Одоакар, поново подигла године 800. под именом свете римске царевине. Док се тежиште њене физичке силе налазило у крајевима северно од Алпâ, тежиште њене мисли било је у Риму. Стога је то царство од сама почетка представљало извесну противуречност, неку недовољно одређену силу, појам који је пре изгледао као какав доказ, као захтев, него као потребна стварност. Све нове и нове, до зуба наоружане, немачке војске прелазиле су преко Алпâ и спуштале се у Италију, док су из Рима разне мисије и изасланства у супротну правцу прелазиле тај тегобан пут. Немци се никад трајно не могаху одржати у Италији. Косила их је маларија, која је беснела у тој разграђеној, запуште-

*) Латеран је био у оно време папски дворац у Риму. Доцније су тек пренели своје седиште у Ватиканску Палату.

**) По немачким историчарима, право име овог доглавника Карла Великог гласило је *Ајнхард*, а форма *Егинхард*, је дуго одомаћена грешка. Прев.

ној и неканалисаној земљи. А уз то је у Риму, а и у другим неким италијанским градовима, тињало друго једно предање, још старије од царског, предања аристократске републике, подједнако непријатељски расположено према папи и према цару.

6.

Иако нам је Егинхард (Ајнхард)*), његов савременик, дао животопис Карла Великог, тешко је доћи до неких јаснијих закључака о нарави и личним особинама тога владара. У Егинхарда нема довољно живота у описивању. Губи се у пуно појединости, а притом нам ипак није дао ниједну ситницу, која би нам помогла да у машти изразитије оживимо Карлову личност. Од њега сазнајемо да је Карло Велики био крупан човек, доста слаба, готово пискава гласа, плавих очију и велика носа. »Глава му је била округла«, вели Егинхард, и тиме не казује богзна шта, »а коса му је била седа«. Врат му је био кратак, »доста дебео«, а »трбух позамашан«. Носио је капут оперважен сребрним гајтаном и чакшире са појасем. Преко капута носио је плаву кабаницу, а стално је имао припасан мач, чији су балчак и темњак били од злата. Био је свакако веома вредан човек. Замишљамо га у сталну покрету и раду. Његове небројене љубавне везе ниуколико нису ометале политички и војнички рад. Имао је много жена и љубазница. Уживао је у телесним вежбањима, а волео је помпу и верске свечаности. У даривању био је лаке руке. Као човек, чија је делатност била упућена у најразноврснијим правцима, а који је при томе био грдно самопоуздан, подсећа на Вилхелма II, бившег немачког цара, последњег — тако се бар надамо — из реда подражавалаца цесара у Европи, који почиње Кралом Великим. Оно што Егинхард прича о духовним тежњама Карла Великог, занимљиво је не само због тога што бар донекле осветљава необични карактер овог владара, него и зато што нам даје извесну слику просветног ступња оног времена. Веровно је Карло знао читати. »За време обеда слушао је музику или му је неко нешто читао«, вели Егинхард, да би нам на другом месту казао да Карло никад није успео да коначно научи да пише:

»...Имао је обичај да држи под узглављем књигу и таблицу, да би могао, кадгод угради мало слободна времена, да се вежба у преписивању слова. Но у вештини писања, коју је тек доцкан почео учити, није до краја живота далеко одмакао.«

За целог свог живота показивао је право страхопоштовање према науци и био задојен искреном жељу за знањем. Чинио је све што је могао да би привукао на свој двор што више учених људи. Међу овим научницима истицао се поред осталих и Алквин, Англосаксонац по народности. Научници оног доба били су сви без разлике људи свештеног реда, па није чудо што је знање које је Карло од њих стекао имало изразито верско обележје. На његову двору, чије је седиште најчешће било наизменично у Ахену о Мајнцу, одржавао је за време зимских месеци необичну установу, коју су називали његовом школом. У тој школи Карло Велики и научници његова двора одрекли би се за време рада сваке мисли у вези са својим положајем у држави. У знак тога примили би имена класичних писаца или имена Св. Писма, па би се препирали о богословљу и о књижевности. Сам цар Карло Велики био је за време тог школског рада примио име »Давид«. У току тих препирака, Карло Велики је дао доказа о замашну знању из области богословља. Чак му се приписује реч »*filioque*«, која је додата Никејском »Вјерују« и која је изазвала коначни разлаз латинске и грчке цркве. Међутим је више него сумњиво да је сам цар Карло желео да дође до тог расцепа цркве. Просто је желео да и он дода какву било реч хришћанском »Вјерују«, — отприлике онако као што је Вилхелм II желео да компонује опере или ради као сликар, те је прихватио једну богословску

*) „*Vita Caroli Magni*“. Новија издања овог дела: Холдер-Егерово, 6. изд. 1911. и Таглово, 4. изд. 1920. Прим. прев.

новину која се први пут била појавила у Шпанији.

О уређењу царства Карла Великог нема много шта да се каже. Карло је био стално и сувише заузет другим пословима а да би могао стићи да дубље размишља о способностима, које ће управа његовом државом изискивати од његова наследника, као и о унутарњем учвршћивању саме те државе. У том погледу можда је још најзначајније да је Карло Велики изрично упутио свога сина Лудвига Побожног (814. до 840.) да приликом свога крунисања сам узме круну са олтара и сам се њоме крунише. Не Лудвиг је био и сувише побожан да би извршио то очево упутство, чим је папа изјавио да се са таквим поступком не може сложити.

У законодавству Карла Великог огледа се утицај изучавања Светог Писма. У току времена био се одлично упутио и у Стари и у Нови Завет. Пада у очи да је по свом крунисању за цара тражио од свих својих поданика, старијих од дванаест година, да обнове клетвеничку заклетву, с тим да се сваки од њих заветује да ће бити не само веран поданик него и добар хришћанин. Одбијање крштења или накнадно одрицање од њега сматрало се злочином, који се кажњава смрћу.

Карло Велики је много учинио за подизање неимарства. Позвао је за то к себи многе угледне италијанске архитекте, већином из Равене. Њему свет има да захвали за оне дивне византиске грађевинске споменике, којих данас не може да се сит нагледа путник у Келну, Вормсу и другим градовима рајнске крајине. Карло је положио темељ велику броју катедрала, основао је монашке школе и трудио се да што више развије и рашири по својој држави учење латинског језика. Исто тако је чинио много за црквену музику, коју је много волео. Питање, да ли је цар Карло Велики сам знао да говори латински а разумевао грчки језик, спорно је. Вероватно је знао да говори неким исквареним француско-латинским језиком. Иначе је у свакодневном животу говорио фрушки. По његову налогу прикупљена је збирка старонемачких песама и приповедака, коју је уништио његов наследник Лудвиг Побожни, због многобожачке садржине тех народних умотворина.

Карло Велики се дописивао са Харун-ал-Рашидом, абасидским калифом багдадским, коме је фрушки цар можда био нарочито драг као одлучан противник омајадске лозе у Шпанији. Гибон претпоставља да је »овај службени однос двојице владара био заснован искључиво на личној сујети«, а пошто је »огромно растојање између једне и друге државе искључивало могућност сваког супарништва«. Међутим, треба имати на уму да су византиско царство на истоку, независни шпанско-омајадски калифат на западу и заједничка опасност од Турака, који су надирали из великих равница, представљали заједничке интересе, који би били довољна основица за стварно политичко пријатељство између Карла и Харун-ал-Рашида. Гибон прича како је био Харун-ал-Рашид послао на дар Карлу Великом неки диван шатор, водени сат, једног слона и кључеве Св. Гроба. Овај последњи поклон указује на то да је сарацески господар сматрао Карла Великог заштитником хришћана и хришћанског поседа у области свога царства. Неки историчари, шта више, изрично тврде да је о томе међу њима двојицом закључен и нарочит уговор.

7.

Царевина Карла Великог није надживила његова сина и наследника Лудвига Побожног. Поново се распала у своје главне састојке. Код латинизованог келтског и фрушког становништва Галске почиње се јављати збијање у једну заједницу; почињу се разабирати црте будуће Француске, иако је њена област и даље подељена на поједине војводине и кнежевине, које тек по имену сачињаваху једну целину. Сличан развој настаје и код племена немачког језика међу Рајном и границом словенских насеља на истоку, где се почињу назирати први зачеци немачке државе. А кад се нај-

зад године 962. опет појавио нов истински цар у западном делу Европе, тај цар више није фрушке (франачке) народности, већ Саксонац. У областима немачког језика, негдашња покорена племена постала су господари.

Не можемо потанко овде описати све догађаје деветог и десетог века, сав тај сплет савеза и издаја, прохтева и освајања. На све је стране владало опште безакоње и борба физичком силом о превласт. Године 987. прешла је номинална Француска из руку Каролинжана, последњих потомака Карла Великог, у руке Хуга Капе-а, који је засновао нову династију. Већина племића његових клетвеника или поданика у ствари су били потпуно независни и готови да при најмањем изазиву устану с оружјем у руци против свога краља. Област норманског војводе, на пример, била је кудикамо већа од земље, којом је лично и непосредно владао Хуго Капе. Јединство Француске, којом је краљ владао само по имену, сводило се једино на то што су све његове покрајине биле решиле да не приме над собом превласт какве државе са владарем Немцем, ни државе којој би на челу био папа. Повезана само лабавом споном, какву је представљала заједничка воља у овом погледу, Француска је иначе била прави мозаик читава низа у ствари потпуно независних области. Било је то доба утврђених замака и међусобних оружаних борби појединих месних господара широм целе Европе.

Стање римске државе у десетом веку уопште је тешко описати. Сломом царства Карла Великог папа је остао без сигурна ослонца. С једне стране му је претила опасност и од Византије и од Сарацена, који су били заузели Сицилију, а с друге стране су против њега устајали и сами римски племићи. Међу овим племићима најмоћније су биле две жене, Теодора и Мароција, мати и кћи, које су једна за другом биле заселе у Анђеоској Тврђави. Ову тврђаву беше заузео Теофилакт, Теодорин супруг, родом из старе патрициске куће, па тиме приграбио и велик део папине световне моћи. Ове две жене, Теодора и Мароција, у погледу одважности, безобзирности и разврата, не заостајаху ни за којим владарем мушкарцем свога времена. Историчари их што више приказују као још страшније од иједног мушкарца насилника. Мароција је године 928. заробила папу Јована X, који је убрзо и умро, захваљујући њену старању. Затим је Мароција прогласила свог ванбрачног сина за папу Јована XI. После њега засео је на столицу Св. Петра њезин унук, Јован XII. Гибон, описујући неморал Јована XII, у немогућности да отворено опише све појединости, принуђен је најзад да прибегава латинским напоменама. Тога Јована XII најзад је збацио немачки цар Отон, који је био прешао преко Алпа, да би се крунисао у Италији*).

Нова династија царева Саксонаца, која ће сад одиграти крупну историску улогу, почиње са Хајнрихом Птичарем. Њега је године 919., збор немачких племића, владара и црквених великодостојника изабрао за немачкога краља, а на краљевском престолу наследно га је године 936. син му Отон I, назван Отон Велики, који је изабран у Ахену за наследника свом оцу, и године 962., на позив папе Јована XII, кренуо у Рим, да се тамо крунише за цара. Папино издајство принудило је Отона да збаци Јована XII. Доспевши до царског достојанства, Отон додуше тиме није у исто време коначно савладао Рим, али је ипак могао на поштен и достојан начин наставити стару борбу међу царством и папством. Отона I наследио

*) Ово историско време је врло замршено. Ауторитет за историју овог доба јесте Греговије („Историја града Рима у Средњем Веку"). Јован X био је дошао до папске круне захваљујући својој љубазници, Теодори старијој. Додуше, вели да је био „први државник свога времена". Године 928. Мароција га је свргла са престола. Јован XI дошао је за папу 931. године. У међувремену, т. ј. од 928. до 931. засели су један за другим на столицу св. Петра не мање него три папе. Јован XI био је син Мароцијин, а отац му је био ваљда папа Сергије III. Јован XII није дошао на престо непосредно за Јованом XI, који је умро 936. године, већ је међу њима било још неколико папа; Јован XII је дошао за папу 955. године. *Е. Баркер.*

је Отон II (973. до 983.), а овог опет Отон III (983. до 1002.).

Борба међу царем и папом о превласт у светој римској империји играла је велику улогу у првим временима Средњег Века. Убрзо ћемо приступити описивању главних мена те борбе. Иако црква од тада никад

рамо имати на уму да је у свим тим временима било пуно људи и жена, несебичних и смирених. Такви људи су стварно имали силна утицаја на своју околину, иако их историчари нарочито не помињу. То су били људи и жене испуњени духом Исуса Христа, који је још увек живео у

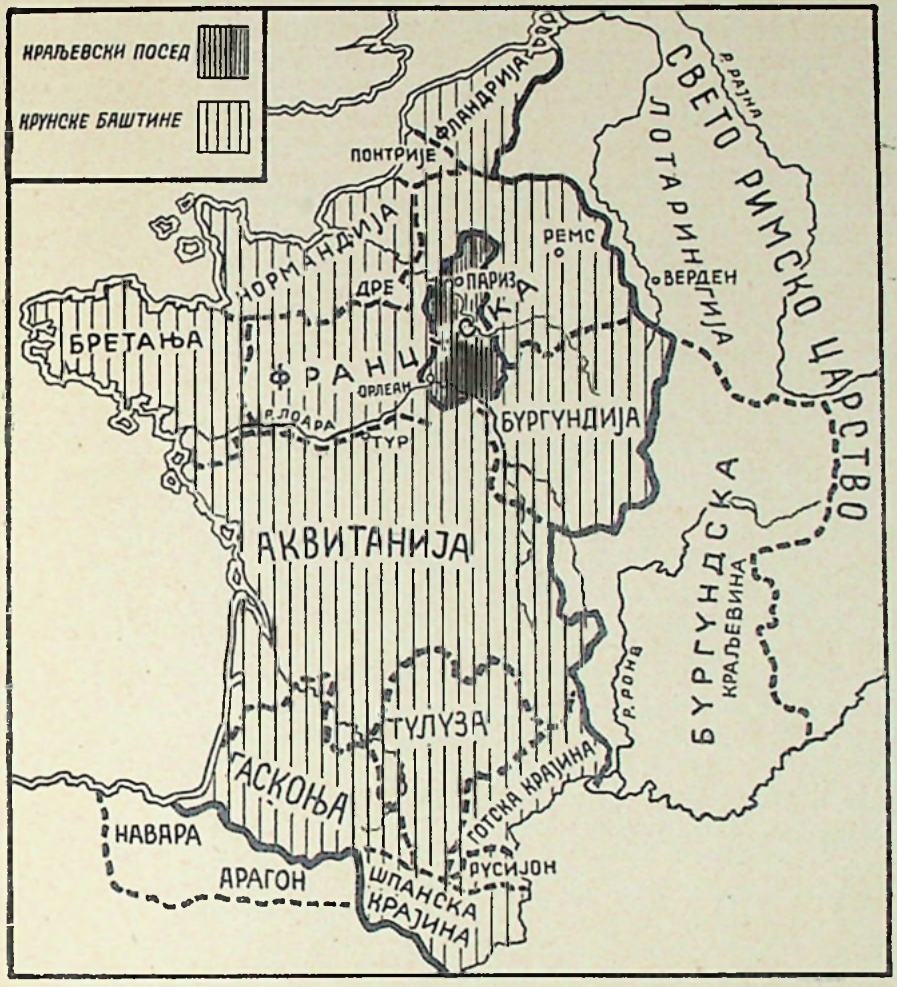

Француска крајем X столећа.

више није спадала на тако ниске гране као за време Јована XII, ипак је још и надаље доживљавала највећа насиља, метеже и тешке заваде. Треба напоменути да су у Латерану били исто онолико лукави, безумни и наклоњени злочину као и на већини других дворова оног времена, али би било неправично кад би се нарочито подвукла та чињеница. Осим тога мо-

срцу хришћанства, као што живи и данас. Они су живели богоугодним животом, вазда готови да помогну ближњем, вазда чистили ваздух и омогућили су наступање бољих времена. Исто тако је у мухамедовском свету истински дух ислама с колена на колена жњео све нову жетву храбрости, чистоте и доброте.

8.

Док су се из скрајње раскомаданости западноевропских просвећености постепено почеле дизати краљевине Француска и Енглеска и света римска империја, сама ова просвећеност — а исто тако и византиска — нападнута је са три стране: од сараценских сила, од Норманаца и од Турака. Напад Турака се најспорије развијао, али је био најстрашнији. Напшло је нове надирање турских племена из средње Азије пут запада, а кроз јужну Русију, као и кроз Јерменску и кроз багдадско царство. Пошто је абасидска династија збацила Омајаде, нападачка снага Сарацена против Европе била је попустила. Мухамедовци више нису представљали сложну целину. Шпанија је била под влашћу свог посебног калифе. Северна Африка, ако је по имену и припадала Абасидима, била је стварно независна, а убрзо се и Египат одвојио као независна сила (године 969.), а под властитим шијитским калифом, који је тобоже водио порекло од Алије и Фатиме (»фатимистички калифа«). Ови египатски фатимисти, мухамедовци, присталице зелене заставе, били су фанатици у поређењу са Абасидима и увелике су криви што су заоштрени дотле добри односи међу хришћанством и исламом. Заузевши Јерусалим, они су хтели да забране хришћанству приступ до Светог Гроба. Одонуд сад већ јако умањене државе Абасида налазила се још једна шијитска краљевина, и то у Персији.

Сарацени су у деветом веку освојили прво Сицилију. Међутим, ово острво није заузето величанственим налетом у току једне једине године, као што се освајало у време првих калифа, већ је освојено тешком муком и дугим борбама, које су се отегле кроз читав један век, а у чијем су току освајачи често трпели и поразе. На Сицилији је затим дошло до борбе међу шпанским и афричким Сараценима. У Шпанији су Сарацени морали да се повлаче испред хришћана, који су почели да надиру у земљу. При свем том су византиско царство и западне хришћанске државе на Средоземном Мору још увек биле толико слабе да су сараценски гусари из северне Африке били у стању, готово ни од кога неометани, да врше упаде у јужну Италију и на грчко острвље.

Сад се на Средоземном Мору појави нова сила. Већ смо напоменули да стара римска царевина никад није била досегла до Балтичког Мора, нити је икада успела да продре до Данске. Међутим, северни ариски народи били су много научили од те царевине, која није била у стању да их покори. Почеше да развијају грађење бродова и временом постадоше одлични поморци. Преко Северног Мора почеше да узимају маха на западу, а преко Балтичког Мора зашли су, пловећи узводно великим рекама, све до у срце Русије. Тамо је прва њихова насеобина била данашњи Новгород. За историчара-истраживача исто толико је тешко разликовати једно од других ова разна северњачка племена, као што је тешко правити разлику међу појединим скитским племенима класичног доба или међу хунско-турским народима средње Азије. Јављају се под силним разним именима, мењају се и мешају се међусобно. У Британији, на пример, Англи, Санксонци и Јитланђани покорили су у петом и шестом веку највећи до данашње Енглеске. За њима у осмом и деветом веку дођоше Данци, који су, строго узевши, били нов вал исте народности као и ранији освајачи. Године 1016. владао је у Енглеској краљ Данац, Кнут Велики*), који је поред тога завладао и самом Данском и Норвешком. Под Кнутом и његовим синовима изгледало је као да ће доћи до трајна савеза свих северних народа. Године 1066. сручио се на Енглеску трећи вал освајача северњака. Тај вал је дошао из норманске државе, коју су Норзи (Норманци), као што смо већ поменули, били засновали године 912. у Француској, где су освајачи били примили француски језик. Ту најезду је пред-

*) У старијим историјама овај краљ се често помиње као *Канут* Велики. Изгледа да историчари сад претпостављају данашњи облик тог скандинавског имена — Кнут. Прим. прев.

водио Виљем, војвода Нормандије, кога у енглеској историји називају Виљемом Освајачем*). У ствари, а нарочито ако се овај развој посматра са ширег, светскоисториског гледишта, сви ови народи јесу један исти народ, огранци једног те истог северњачког стабла. У својим походима, они су ударали како у западном тако и у источном правцу. Већ раније смо говорили о једном врло занимљиву покрету тих истих народа, тада под именом Гота, — покрету, који је пошао са Балтичког, а досегао до Црног Мора. Поменули смо расцеп тих Гота на Визиготе и Остроготе и описали смо доцније романтичне походе једних и других, који су довели до оснивања остроготске краљевине у Италији и визиготске краљевине у Шпанији. У деветом веку дошло је до нова похода северних народа кроз Русију, а у исто време кад су се њихови саплеменици пребацили у Енглеску, а у Француској основали војводину Нормандију. Становништва јужне Шкотске, Енглеске, источне Ирске, Фландрије и Нормандије према томе у погледу свог даљег порекла много су сроднија међу собом него што ми то обично мислимо. Становништво свих поменутих земаља бар донекле води порекло од готских и других племена са севера. Нормани, који су били ударили кроз Русију, путовали су лети да би могли користити пловне реке. Дошавши до горњег тока руских река, које теку пут севера, они су своје лађе пренели до река које теку у јужном правцу, па су се њима спустили до Црног Мора и Касписког Језера. Тамо су се јављали час као гусари, час као освајачи, а час као трговци. Арапски летописци оног времена помињу њихову појаву на Касписком Језеру и за њих су прихватили име »Рус«. Норманци су вршили упаде у Персију, а у неколико махова (година 865., 904., 941. и 1043.*) нападали су и на сам Цариград флотама састављеним из многобројних малих и лаких бродова. Један од поглавица тих Норманаца, Рурик, заго-

*) „*William the Conqueror*". Прим. прев.

**) Године по Гибону.

сподарио је око године 850. као владар у Новгороду, а његов наследник, војвода Олег*) освојио је Кијев и тиме је положио камен темељац данашњој Русији. У Цариграду су убрзо запазили вредност ових руских Викинга као одважних ратника. Грци су их називали Варјазима. Образована је царска гарда састављена од најамника Варјага. По покорењу Енглеске од Норманаца године 1066. прогнан је из Енглеске велик број угледних Данаца и Англосаксонаца. Ови изгнаници отишли су руским Варјазима и изгледа да су им се брзо и лако прилагодили у погледу језика и обичаја.

У међувремену Нормани, настањени у Нормандији, пронашли су пут до Средоземног Мора и са запада. Прво се стадоше јављати у јужним крајевима као војници-најамници, а доцније као слободни пустолови. Треба напоменути да они у први мах већим својим делом нису долазили морем него сувим и у већим или мањим групама. Рајнском Крајином и Италијом пролазили су које као војници-најамници, које као поклоници, а које и као разбојници и пљачкаши. У току деветог и десетог века та норманска поклоништва јављају се све чешће и чешће. На Средоземном Мору се убрзо почеше прибојавати Нормана као ванредних помораца, а немилосрдних и срчаних гусара. Чак је и дошло до савеза римског папе и византиског цара против њих; само што је тај савез од сама почетка био слаб, те је остао без резултата. Норманци су и даље харали и рушили, а папа им је стално праштао. Најзад се учврстише у Калабрији и по суседним крајевима јужне Италије, те (1060. до 1090.) отеше Сараценима Сицилију. Затим их је године 1081. повео и на саму византиску царевину Роберт Гискар, који је био дошао у Италију као поклоник-авантурист, а који се у прво време био прочуо као разбојник у Калабрији. Његова војска, делом састављена из сицилијанских муслимана, пребацила се преко мора од Брундизија у Епир (тринаест векова ра-

*) По данашњем руском изговору тачније: Аљег. Прим. прев.

није, године 275. пр Христа, краљ Пир је био извршио тај прелаз у супротну правцу, да би напао римску републику), те је из Епира кренуо на Драч, тада византиску тврђаву, и отпочео опсаду тога града.

Драч је пао године 1082., али се Роберт Гискар због хитних послова мораде вратити у Италију. Тиме престаде први налет Норманаца на византиску царевину. У Цариграду је у то време била дошла на власт сразмерно јака династија Комненоваца (од 1081. до 1204.). У Италији сад су настале борбе, које су биле и сувише замршене, да бисмо их овде могли пратити у свим појединостима. Рећи ћемо само да је најзад Роберт Гискар опсео Рим па га и заузео (године 1084.). У дванаестом веку дошло је до нових норманских навала на византиску империју, од којих је једну предводио син Роберта Гискара, док су два другга похода, којима је полазна тачка била Сицилија, вршена поморским путем . . .

Међутим, стара византиска империја и свето римско царство ни од Норманаца ни од Сарацена нису трпели онако тешке ударце, какве су им задали народи што у два упоредна налета навалише из туранских средишта у средњој Азији. Већ смо поменули покрет Авара пут запада, као и најезду Мађара, турског племена које је пошло њиховим стопама. Још од дана Пипина I, фрушка сила, односно они који су је у Немачкој одменили на власти, били су у сталној борби са овим народима, који су им на све стране загрожавали источну границу. Карло Велики их је казнио и успео је да их обузда све до краја своје владавине. Био је себи обезбедио неку врсту превласти, која је на истоку допирала све до самих Карпата. Но за време опадања моћи фрушке државе по смрти Карла Великог, ти народи које су сада називали заједничким именом Угра а које су предводили Мађари, коначно су се ослободили и предузимали замашне пљачкашке походе, који би покаткад допирали и до саме Рајне. Гибон вели да су на тим походима међу осталим порушили манастир Сант-Гален у Швајцарској и опустошили град Бремен. Њихови пљачкашки походи беху најчешћи у времену међу годинама 900. и 950. Највећи њихов подвиг је поход, којим су, прошавши кроз целу Немачку, упали и у саму Француску, одакле су прешли у северну Италију, па се преко Алпа вратили својим кућама (године 938.—939.).

Услед ових померања, а и због других поремећаја, о којима ће мало после бити говора, Бугари су потиснути према југу, па су се под својим ханом Крумом настанили у крајевима међу доњим Дунавом и Цариградом. Бугари су пореклом били турско племе, али су се, од своје прве појаве у источној Русији на овамо, честим мешањем били претворили готово у праве Словене по крви и језику. По доласку у своја данашња насеља остали су још неко време многобошци. Њихов краљ Борис (852. до 884.) држао је на свом двору мухамедовске посланике и као да се неко време решавао да приступи исламу. Најзад се оженио неком византиском принцесом, те је са целим својим народом примио хришћанство.

Мађаре су у десетом веку Хајнрих Птичар, изабрани немачки краљ, и Отон I, први цар из саксонске лозе, донекле били научили да поштују просвећеност; па ипак, они су се тек око године 1000. одлучили да приме хришћанство. Свој турско-фински (мађарски) језик сачуваше до данас.

Надирање турских племена кроз јужну Русију није се ограничавало само на померање Угра и Бугара према западу. За њима се појавише Хазари, опет турско племе, а са јаким јеврејским примесама. Хазарима се беху придружили Јевреји протерани из Цариграда, који многе своје нове сународнике по избору придобише за своју веру. Од ових јеврејских Хазара воде порекло оне силне јеврејске насеобине у Пољској и Русији. Хазаре опет сустигоше и прегазише Печењези, дивље турско племе, за које први пут чујемо у деветом веку, а које се — као што је било пет векова раније са Хунима, сродницима Печењеза, — убрзо претопило у дру-

ге народе, не остављајући никаква трага за собом. Ако желимо испитати порекло данашњег становништва јужне Русије и суседних земаља југоисточне Европе, морамо водити рачуна не само о покрету свих малочас поменутих народа пут запада, него и о походима северних народа кроз крајеве од Балтичког до Црног Мора. Надирање тих народа са севера и најезда турских племена са истока међу собом су испреплетена као основа и потка неког ткива. Осим тога не смемо заборавити да се у оним крајевима, у којима није било ни мира ни закона, али где је земља била врло плодна, беше настанило знатно словенско становништво, које је представљало потомке Скита, Сармата и сродних народа. Све те расе изукрстише се и измешаше и међусобно се прилагодише. Чињеница, да су у свим тим крајевима, осим средњих делова Угарске, и даље владали словенски језици, доказује да је становништво у главном било остало словенско. Изузетак чини данашња Румунија, где су, и поред проласка толиких туђих народа, сачувана предања негдашње римске покрајине Дакије, бар што се тиче румунског језика који је романског корена.

При свему том, овај непосредни налет турских племена на хришћанство који се кретао кроз крајеве северно од Црног Мора, по крајњем свом исходу ни изблиза није био тако значајан као што беше њихово надирање са југа, кроз калифино царство. Нећемо се овде упуштати у појединости о појединим турским племенима у Туркестану, о њиховим подвајањима и споровима, као ни о посебним разлозима, због којих је најзад дошло до превласти извесних племена под породицом Селџука. Ова селџучка турска племена упадоше у једанаестом веку неодољивом силом, са групом војски, којима су били на челу два брата, у разграђене делове негда силног калифина царства. Одавно већ ислам више није био на окупу у једној јединој држави. Строговерна сунитска држава Абасида сада већ по обиму није била већа од негдашње Вавилоније; а сам калифа у Багдаду био је сад само још лутка у рукама своје телесне гарде; стварни владар био је Турчин, нека врста *major domus-a*. И источно и западно од калифине државе, то јест у Персији с једне и у Египту, Сирији и Палестини с друге стране, владали су шијитски јеретици. Селџучки Турци пак били су строговерни сунити. Нагрнувши у силну налету, скрхали су шијитске владаре и самозване господаре и наметнули се за заштитнике бегдадском калифи, ограбивши власт.

Убрзо отеше Грцима Јерменску и тиме савладаше брану, која је дотле већ читава четири века задржавала даљу навалу Мухамедоваца у том правцу. На тај начин су обишли са северозапада киликиски планински ланац, о који се разбише ранији налети ислама. Под вођством Али-Арслана, који је био прикупио у своје руке сву селџучку силу, Турци страшно разбише византиску војску у бој на Манзикерту (Меласгирду) године 1071. Неверован је био утисак, што изазва овај пораз Византије у ондашњем свету. Ево где се одједаред новом снагом подиже ислам, привидно већ одавно и увелике на путу потпуна пропадања, и где се под његовим ударцима назире пропаст старе и дотле још чврсте византиске империје. После боја на Манзикерту, Византија врло брзо изгуби читаву Малу Азију. Селџуци се учврстише у Иконији (данашњој Конији) у Анатолији. Не потраја дуго, па загосподарише и самом Никејом, тврђавом, која се налазила преко пута Цариграда.

9.

Већ смо говорили о нападима које су са запада вршили на византиску империју Нормани, као и о бој на Драчу (године 1081.). Исто тако су поморски походи Нормана из Русије (последњи је био године 1043.) на Цариград били још у живој успомени. Бугари се беху смирили, али Византинци зато беху уплетени са Печењезима у тешке ратове без одлучна исхода. Према томе цар је и сувише био заузет на северу и на западу своје државе. Тим већу опасност је

за њега представљало нагло надирање Турака у Малој Азији, која је дотле толико времена била сигуран и ни од кога неоспорен посед Византије. Под притиском те невоље византиски цар Михаило VII одлучио се на корак од огромна политичког значаја и за Цариград и за Рим. Затражио је помоћ од папе Гргура VII. То тражење римске помоћи још много усрдније понови Михаилов наследник Алексије Комнен, који се обратио папи Урбану II.

Папини саветници свакако су одмах схватили да је ово јединствена прилика да се папа начини поглаваром целог хришћанског света.

Већ смо говорили о замисли верске превласти хришћанства у свету, а преко ње и световне власти над целим човечанством. Описали смо постепени развој те мисли и нагласили да је она створила своје средиште у Риму, привучена предањима светске империје, везаним за тај град. Римски папа био је једини црквени патријарх запада, а тиме верски поглавица пространих области у којима је преовлађивао латински језик. Патријарси православне цркве говорили су грчки, те су се тешко могли споразумети са вернима из крајева подчињених папи. Она реч »*filioque*« додана латинском »ВјерујУ« изазвала је отцепљење византиских хришћана. Ту је био по среди један од оних доктринарних спорова, са чијим замршеним цепидлачењем не можете изићи на крај и код којих због тога никад није могућно помирљиво решење (формални и коначни расцеп међу западном и источном црквом настао је године 1054.). Живот у Латерану мењао се доласком сваког новог папе. Покаткад су у папском Риму царовали покварености и разврат, као на пример у данима Јована XII. Покаткад, опет, Рим је био сав под утицајем каква племенита и широкогруда човека на папској столици. Ну, за папама је вазда стојао низ кардинала и виших свештеника, као и велик број других високообразованих службеника. Тај свет никад, па ни у најцрњим данима разврата и моралног расула, није потпуно заборављао замисао хришћанског царства на земљи, мисао општег светског мира, коју је био изнео Св. Аугустин. Та мисао у првом реду је преовлађивала у Риму кроз читав Средњи Век. Додуше, у извесним је раздобљима та мисао била потискивана кудикамо нижим прохтевима. У таквим часовима Рим би у свету играо улогу неке грамзиве, препредене и болесно подмукле бабе. После таквих раздобља наилазила би опет или времена мушке, усправне и потпуно световне државничке мудрости, или раздобља нестварна занесењаштва. Затим би се појавила мена фанатизма или педантерије, кад би се у првом реду полагало на јалово доктринарство; или би дошло до морална слома, те би Латеран постао седиште каква самодршца, уживајући само у чулности или естетици. Такав човек би све наде и сву част цркве продавао за новац, који би трошио на забаве и раскош. У основним потезима брод папинства стално је пловио истим правцем.

У време о којем сад говоримо, тојест у једанаестом веку, Римом је владао Хилдебранд, врло знаменит државник, који је прво заузимао разне високе положаје под читавим низом папа, све док није најзад и сам изабран за папу, а под именом Гргура VII (1073. до 1085.). Запажа се да по његову доласку за папу настаје борба против нерада, искварености и разврата у цркви, да се мења дотадањи поступак за избор папе и да долази до велика спора са царем око очито врло важног питања инвеституре, тојест око питања да ли ће цар или папа имати претежни глас при избору владика. Дотле је римском свештенству била допуштена женидба; а сад је свим свештеницима наметнута целомудреност, како би се они што више одвојили од световног живота, те постали што боља и искључива оруђа цркве.

Заузет спором око питања инвеституре, Гргур VII није могао да обрати пажњу првом позиву за помоћ, који му је био упућен из Цариграда. Његов наследник Урбан II (од 1087. до 1099.) чим му је предано писмо којим га Алексије Комнен моли за помоћ,

решно је да искористи прилику и да распали страсти, којима ће здружити у једну једину сврху све мисли и све страсти западне Европе. Надао се да ће тиме учинити крај сталним месним ратовима, који су се водили на све стране, а да ће згодно скренути на другу страну неисцрпиву војну снагу Нормана. Уједно је сматрао да се сад јавља могућност за сузбијање моћи византиске државе и источне цркве, те да се уплив латинске цркве прошири и на Сирију, Палестину и Египат. Посланици Алексија Комнена саслушани су на црквеном сабору, који је на брзу руку био сазван у Пјаченци (Плаценцији). Године 1095. сазвао је папа Урбан други велики сабор у Клермону, на коме су постепено прикупљене снаге цркве организоване за општу пропаганду за рат против Мухамедоваца. Решено је да се обустави свако ратовање међу хришћанским народима, све док неверници не буду потиснути и док земља, у којој се налази Свети Гроб, опет не буде у хришћанским рукама. Усрдност и одушевљење, којим се западна Европа одазвала том позиву јасно нам доказују колики је био организаторски рад извршен у овом делу нашег копна за време од пет векова. Видели смо да је још у почетку седмог века западна Европа била сва у политичком и друштвеном расулу без икакве заједничке мисли или наде. Уместо каква било заједничког поретка јављало се безброј појединачних себичних прохтева. А сад неколико година пред почетак дванаестог века, видимо на све стране заједничку веру, видимо свет окупљен око једне мисли којој се сви људи подају свом душом и која их одушевљава за један крупан подхват. То је опет један пример који показује колико је силно дело хришћанске цркве и поред извесних њених слабости, и поред недовољне умне и моралне спреме толиких њених представника у току векова. Ако станемо на то гледиште, бићемо у стању да дадемо правичан суд о тој цркви и поред свих оних ружних мена, кроз које је Рим прошао у десетом веку, а које су обележене срамотом и невољалством, убиством и насиљем. Без сумње да је свуда по целом хришћанству било доста лених, невољалих и глупих свештеника, али је исто тако тачно да је с друге стране вазда постојао неизмеран број поштених, исправних, несебичних и вери оданих свештеника, калуђера и калуђерица. Да њих није било, не би се могли ни замислити онакви успеси на пољу учења и моралне сарадње какве је постигла хришћанска црква. Сад се, ето, био појавио нов амфиктионски савез, у виду свехришћанског савеза, а створиле су га хиљаде безимених али добрих и вери искрено оданих људи.

Позиву папе Урбана II одазвали су се само такозвани образовани људи. Нису само владари и витезови били вољни да пођу у крсташки рат за ослобођење Свете Земље. Коликогод је овај покрет био заслуга папе Урбана, толико је био заслуга и Петра Испосника (Петра Амијенског). Петар Испосник био је за Европу нов тип. Подсећао је донекле на старе јеврејске филозофе. Тај човек се јавио као неуморан проповедник крсташког рата међу простим народом. Причао је о свом поклоништву у Јерусалим. Да ли је све што је причао било истина или није, то овде не игра улогу. Причао је да су Турци Селџуци, који су од године 1073. држали света места, обесно опустошили Христов Гроб, описивао је уцене, насиља и зверства, која су вршили над хришћанским поклоницима. У кострети, јашући на магарцу, тај човек је прошао Француску и Немачку, проповедајући народу кад у цркви, кад по дрмовима и трговима.

Први пут у историји видимо Европу задахнуту једном заједничком тежњом. Приче о некој великој неправди која се врши тамо негде у далекој земљи, изазивају опште огорчење. И богаташ и сиромах подједнако схватају, да се овде ради о заједничкој ствари. У царству цесара Августа, или у којој било ранијој великој држави прошлости, овакво што било би искључено. Једино би се нешто слично дало замислити у ужем јелинском свету или у Арабији у предисламско доба. У Европи је

сад овај општи покрет захватио државе и народе најразличнијих језика. Очигледно је да се сад јавља нешто што се не памти у дотадањој историји. И сам прости човек из народа свестан је неког заједничког интереса и смера.

10.

Ну, овом величанственом одушевљењу од самог почетка, поред чистог идеализма било је и ниских побуда. Ту је, пре свега, био хладни рачун латинске цркве, која је хтела да подчини византиску, којој је на челу био цар. Ту је затим велику улогу играо и гусарски нагон Нормана, који су дотле черечили Италију, а који су једва чекали да им се укажу још обилнији крајеви за пљачкање. Осим тога је душу свих тих гомила, што сад окренуше погледе према истоку, загревало нешто што је у човеку вазда јаче него љубав: мржња, рођена страхом, који изазваше страсни покличи агитатора, претерани описи о грозотама и зверствима неверника. Поред тога јавише се и друге побуде. Нетрпељиви Селџуци и Фатимиди беху постали несавладива препрека за трговину Ђенове и Млетака са истоком. Та трговина, преко Египта, Алепа и Багдада некад беше врло развијена. Ђенова и Млеци желели су пошто-пото опет да прокрче себи тај трговачки пут, пре но што Цариград преко Црног Мора приграби у своје руке сву трговину са истоком. Уз то је у годинама 1094. и 1095. Европу од ушћа Шелде па до Чешке била снашла страшна зараза куге, праћена глађу, па је услед тога дошло до нових друштвених поремећаја. »Зар је чудо, — вели Ернест Баркер, — што се читава бујица исељеника почела изливати пут истока, исто онако као што би се данас кренула пут неке земље, у којој би пронашли нове и издашне руднике злата; бујица, чији бесни вали вуку собом много талога, скитнице и пропале трговце, сврзиманције и одбегле робијаше; бујица која обухвата исту онакву шарену мешавину разних елемената, исте оне различности међу обиљем и крајњом бедом, какву видимо данас у некој гомили која пође у далеку земљу да тражи злата.«

При свем том, побуде ове врсте играле су само другостепену улогу. Меродавна је и од нарочите занимљивости за историчара само и једино *одлучна воља да се пође у крсташки рат*, а она се одједном била појавила као нова, заједничка мисао, која први пут захвати и саме народне гомиле.

Цела историја крсташких ратова толико је обилно искићена романтичним и песничким појединостима да писац једног чисто историског дела мора строго обуздати своје перо, кад нађе до овог примамљивог одељка светске повеснице.

Прве чете које кренуше пут истока личиле су пре на руљу без икакве дисциплине него на војску. Мислили су да прођу долином Дунава, па да оданде ударе на југ пут Цариграда. Никад дотле у светској историји није било оваква призора. Гомила без вођа јурила је напред, задахнута заједничком тежњом. Но сама мисао у тај мах још никако није била зрела. Два велика буљука народа, који су кренули као предходници, починили су толика зверства у Мађарској, где се због незнања језика нису могли ни споразумети с народом, да су Мађари морали побити те прве крсташе. Поклаше их све до једног. Друге групе крсташа отпочеше поход са великим покољем Јевреја у Рајнској Крајини — била их је обузела страховита мржња према свему што није крштено — па су доцније и оне сатрвене у Мађарској. Две друге групе, које је предводио сам Петар Испосник, пробиле су се и стагле у Цариград, на највеће изненађење и запрепашћење цара Алексија. Тек што ови крсташи стигоше, ударише у пљачку и насиља, па су најзад, по наредби цара Алексија, превезени преко Босфора, те су на азијској страни сви побијени од Селџука (године 1096.).

После ове прве несрећне самосталне појаве »народа« у европској историји, наиђоше године 1097. организоване војне снаге првог крсташког рата. Крсташи су кренули разним путевима

из Француске, Нормандије, Фландрије, Енглеске, јужне Италије и Сицилије. Главнина по вољи и одлучности међу крсташима беху Нормани. Крсташи прећоше преко Босфора и заузеше Никеју, али им је цар Алексије преотео град још пре но што су стигли да га опљачкају. Затим кренуше отприлике истим путем којим је некад био прошао Александар Велики, прођоше Киликиским Вратима, оставише Турке непобеђене у Конији, прођоше негдашње поприште битке на Ису и стигоше прд Антиохију, коју су заузели после опсаде од године дана. Потукли су велику војску, која је била кренула из Мосула да спасе Антиохију од опсаде. Велик део крсташа оста у Антиохији, док мањи део, предвођен Готфридом Бујонским *(Godefroy de Bouillon, Gottfried von Bouillon,* 1058.—1100.) крену на Јерусалим.

»...После опсаде, која је трајала нешто више од месец дана, Јерусалим је заузет (15. јула 1099.). Настао је страховит покољ. Улицама су јурили потоци крви побеђених. Но кад је пао мрак, крсташи, плачући од махните радости, поврвеше пут Светог Гроба и тамо склопише на молитву још крваве руке. Тако се оног жарког јулског дана завршио први крсташки рат*).

Латински свештеници међу крсташима одмах су тражили за себе власт јерусалимског патријарха, па је убрзо православним хришћанима под латинском влашћу било још горе но и под самим турским јармом. У Антиохији и Едеси већ је била установљена латинска власт, а сада је у Јерусалиму почела борба о превласт међу појединим дворовима и краљевима. Учињен је и безуспешан покушај да се Јерусалим стави под непосредну власт папе. Но све су то појединости које излазе из оквира ове наше историје. Навешћемо само један уочљив став из Гибонова дела:

»...У делу које не би било толико озбиљно као што мора бити историско дело, можда бих упоредио цара Алексија са шакалом, који иде у стопу за лавом и прождире што онај за собом остави. Колико год невоља и брига да је видео приликом проласка крсташке војске, он је за све то увелике награђен издашним користима за које је имао да благодари једино делима западњака. Захваљујући својој вештини и опрезности, био је обезбедио Никеју, први град, који су крсташи освојили, па су, притиском са тог надмоћног положаја, Турци принуђени да се повуку из крајева у непосредну суседству Цариграда. А док су храбри крсташи као снага без очију продирали све дубље у Азију, лукави Грк је ограбио згодну прилику, кад су сви турски емири из приморских крајева били позвани под султанову заставу, па је отерао Турке са острва Рода и Хија. Затим су градови Ефез, Смирна, Сард, Филаделфија и Лаодикија опет придружени Византији, чије је границе Алексије проширио од Хелеспонта па до реке Меандра и до камените обале Памфилије. Цркве заблисташе у нову сјају. Градови су обновљени и утврђени, а напуштена земља посејана насеобинама хришћана, који су постепено повучени са даљих и опаснијих граница. С обзиром на очинско старање, које је показао у овом погледу, може се опростити Алексију што је заборавио на ослобођење Христова Гроба. Латини, додуше, жигосаше га ружном оптужбом да их је издао и напустио заједничко војевање. Они су се били заклели на верност и послушност његову престолу, а он се био обавезао да ће лично, или бар својом војском и својим благом, помагати њихов подхват. Сматрали су да су његовим срамним повлачењем лишени сваке обавезе према њему, те мач, којим извојеваше своје победе, постаде и залога и основ њихове оправдане независности. Не велимо да цар није покушао истаћи своја застарела права на јерусалимску краљевину; али погранични крајеви Киликије и Сирије били су за њега новији и стварнији посед, приступачнији његову оружју. Велика крсташка војска буде које растурена, које уништена, а кнежевина Антиохија обезглављена

*) „Encyclopaedia Britannica" под „Crusades" („Крсташки ратови"); чланак Е. Баркера.

тиме што је Бохемунд*) на препад био заробљен. Био се силно задужио да би се могао откупити, а његови верни нормански ратници и сувише су били малобројни а да би могли трајно одолети сталним нападима Грка и Турака. У тој невољи се одважни Бохемунд реши да остави одбрану Антиохије верном Танкреду, своме брату од стрица, а да сам дигне на оружје запад против византиског царства, те да изведе план, који му је и примером био оставио у аманет његов отац, Роберт Гискар. Потајно се укрцао на неки брод, па се тамо — ако се може веровати причању принцезе Ане — за време путовања непријатељским водама, крио у мртвачком сандуку. У Француској је дочекан одушевљено, а његова женидба са ћерком француског краља још му је већма подигла углед. Најсветлији јунаци онога времена прибоше његовој прослављеној застави. Бохемунд је са пет хиљада коњаника и четрдесет хиљада пешака, прикупљених и из најудаљенијих крајева Европе, пребродио Јадранско Море. Али жестоки отпор града Драча, мудрост цара Алексија, глад и зима осујетише његове славољубиве намере, а подмитљиви савезници један по један буду склоњени да га напусте. Склопљен је уговор о миру, којим су отклоњена сва даља страховања Грка.«

Подуже смо се забавили првим крсташким ратом због тога што је он карактеристичан за походе ове врсте. Све се јасније испољавала борба међу латинским светом и византиском државом. Године 1101. стигоше појачања, међу којима су играле важну улогу поморске снаге трговачких република Млетака и Ђенове, те је проширен опсег јерусалимске краљевине.

Године 1147. дошло је до другог крсташког рата, у којем су учествовали цар Конрад III и француски краљ Луј VII. Овај поход је сам по себи био кудикамо угледнији од предходног, али није више било ни онолико одушевљења, а ни онолико успеха. Повод другом крсташком рату било је заузеће Едесе од стране Мухамедоваца године 1144. Једна велика немачка војска, уместо да крене у Свету Земљу, напала је и покорила источно од Лабе Словене, тада још незнабошце. Папа је одобрио овај поход и признао га крсташким ратом, а исто тако и заузеће Лисабона од стране француских и енглеских војних снага и оснивање хришћанске краљевине Португалије.

Године 1169. Саладин, неки курдски пустолов, загосподари Египтом, где су сунити били дошли до превласти над шијитским јеретицима. Овај Саладин удружи снаге Багдада и Египта и стаде проповедати »џихад«, свети рат, противкрсташки рат свих муслимана против хришћана. Тај џихад је изазвао у исламском свету скоро исто онолико одушевљења, као што га је био изазвао први крсташки рат код хришћана. Полумесец је устао против крста. Мухамедовци године 1187. повратише Јерусалим. Тиме је изазван трећи крсташки рат, на који су се одлучили цар Фридрих I (боље познат под именом Фридриха Барбаросе), француски краљ и енглески краљ, који је у оно време држао неке од најлепших крајева Француске. Папинска власт играла је споредну улогу у овом крсташком рату; за њу је опет била настала мена слабости. Овај крсташки рат је био најугледнији, највитешкији и најромантичнији од свију. Верско огорчење било је ублажено витештвом, којим су се истицали Саладин с једне стране и енглески краљ Ричард I Лавље Срце *(Richard Lion-heart, Richard I-er Coeur de Lion, Richard Löwenherz)* с друге стране. Ко воли романтику, нека се удуби у чари песничких дела која говоре о оном времену. Крсташи су успели да за неко време поврате Антиохију, али не могаху освојити Јерусалим; но хришћани су ипак сачували бар палестинску обалу.

У доба трећег крсташког рата већ је било нестало чаробног и чудотворног утиска, који су ти походи раније чинили на широке пучке слојеве. Силне војске кренуле су пут Свете

*) Најстарији син раније поменутог норманског војводе Роберта Гискара. Прим прев.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

Земље, али су се само краљеви и племићи враћали као појединци, па и они често тек по цену силна блага, које су давали у име откупа из ропства. Услед одвећ честе и тривијалне примене њихове, мисао крсташког рата била је много изгубила од своје снаге. Кадгод би се папа с ким завадио, објавио би крсташки рат против њега, тако да је та реч убрзо значила само покушај да се бар колико-толико популарише какав ни од кога нежељени рат. Тако је вођен »крсташки рат« против јеретика на југу Француске, па »крсташки рат« против енглеског краља Јована без земље *(John Lack-land)* и »крсташки рат« против цара Фридриха II. Папе никако не умедоше да сачувају достојанство своје власти. Рим је, додуше, био успео да изазове првим крсташким ратом онако силан морални полет у хришћанском свету, али је сад немилице трајно ту прикупљену душевну снагу. Не само што су унизили мисао крсташког рата, него су учинили смешним и искључење из цркве, ту дотле тако страховиту казну, којом су поједини људи лишавани утехе што је пружа вера. То искључење из цркве изрицали су приликом свакојаких ситних политичких сукоба. Тако против Фридриха II не само што је проповедан крсташки рат, него је изречено и његово искључење из цркве, а цар од тога није видео никакве стварне штете. Године 1239., цар Фридрих је и по други пут био искључен, а године 1245. папа Инокентије још једном је изрекао анатему над овим владаром.

Главнина војске, која је била кренула у четврти крсташки рат, никада није ни стигла до Свете Земље. Кренувши године 1202. из Млетака, та војска је заузела Задар, опсела године 1203. Цариград и на јуриш га заузела године 1204. Тај поход био је очигледно отворен и унапред смишљен препад на византиско царство. Млечићи заузеше добар део обала и острва византиског царства, а у саму Цариграду проглашен је за цара Балдуин Фландриски, западњак-латин. Изјавише да су латинска и грчка црква опет уједињене, па су од 1204. до 1261. латински цареви као победници владали Цариградом.

Нешто грозно се одиграло године 1212.: »дечји крсташки рат«. Стадоше позивати децу на поход, за који више није било могућно одушевити одрасле и разумне људе, а нарочито у долини Роне и у суседним крајевима јужне Француске. Хиљаде и хиљаде несрећних француских дечака слегоше се у Марсеј. Тамо су их трговци робљем намамили на своје бродове и одвели у Египат, где су их распродали. Исто тако су се из Рајнске Крајине велике гомиле деце упутиле пут Италије. Великим делом су деца успут пропала, а остала су се растурила куд које. Папа Инокентије III искористио је овај нечувени и ужасни поход. »Ево где нас и деца осрамотише!« — говорио је хотећи тиме одушевити свет за пети крсташки рат. Смер тога крсташког рата било је освојење Египта, пошто се Јерусалим сад налазио под влашћу египатског султана. Они који изнеше главу из овог похода, вратили су се године 1221., а после неславног одступања из Дамитије коју су неко кратко време држали. Донели су собом остатке »правог крста«, које су им победници тако рећи као утеху били уступили. Већ смо једном говорили о судбини ове часне реликвије, пре но што ћемо говорити о Мухамеду. Као што се зна, њу је Хозрој II однео у Ктесифон, па је после цар Ираклије повратно. Међутим, поједини делови правог крста налазили су се у Риму, у цркви Св. Крста јерусалимског, још од дана царице Јелене. Како тврди легенда, овој царици, матери Константина Великог, приликом поклоништва у Св. Земљу, неким привиђењем показало се скровиште Правог Крста*).

*) Гибон вели: „Старање о правом крсту, који је на први дан Ускрса свечано показиван народу, било је поверено јерусалимском епископу. Једино је он имао право да задовољи радозналост верско одушевљење поклоника делећи им ситне комадиће, које би опточили златом и драгим камењем и у тријумфу донели својим кућама. Пошто је овој трговини убрзо морао доћи крај, нашли су да је згодно веровати, како је у том светом дрвету нека тајанствена моћ рашћења, те да његова супстанција остаје стално једна иста, иако се стално од ње одсеца".

Шести крсташки рат године 1229. већ је био готово права бесмислица. Цар Фридрих II био је обећао да ће предузети крсташки рат, али је оклевао да изврши овај свој завет. Привидно је кренуо, али се опет вратио. Свакако му је била досадна и сама помисао на крсташки рат. Међутим, његов завет је био саставни део уговора, на основу којег му је папа Инокентије III био обезбедио своју потпору приликом избора за владара. Стога се пожурио да преуреди и учврсти управу у својој сицилијанској краљевини, иако је папи био обећао да ће се одрећи овог свог поседа, ако га само начини царем. Папа опет хтео је да га омете у том раду на учвршћивању царске власти у тим крајевима, па га је стога слао у Свету Земљу. Папа је хтео лично да влада Италијом, па због тога није трпео у тој земљи ни Фридриха ни кога било другог цара. Кад је Фридрих и даље избегавао да изврши своју обавезу, папа Гргур IX изрече искључење царево из цркве, објави крсташки рат против њега и упаде у царске земље у Италији (године 1228.). На то се цар најзад укрца са својом војском и отплови пут Свете Земље. Тамо се састао са египатским султаном (цар Фридрих је говорио шест језика, па и арапски). Изгледа да су се ова два владара, — и један и други скептичке нарави — у много чему слагали. Биће да су некако врло световним тоном разговарали о папи, да су измењали мисли о надирању Монгола према западу, у којем су и један и други гледали велику заједничку опасност, те најзад склопили трговински уговор и споразум, којим је султан уступио Фридриху један део негдашње јерусалимске краљевине. То је, додуше, био чудан крсташки рат, крсташки рат у виду пријатељског уговора. Пошто је необични крсташ Фридрих био проклет, морао се задовољити световним крунисањем у Јерусалиму. Морао је својом руком узети круну са олтара и ставити је себи на главу, а све то у цркви, из које је било побегло све свештенство. Слабо да му је ико показао света места. Напротив, изгледа да су за све време његова боравка сва та места била строго затворена. Но, било како му драго, овај подхват увелике се разликовао од страховитог покоља, који беше настао по заузећу Јерусалима у првом крсташком рату. Фридрих је, готово без пратилаца, одјахао из Јерусалима и укрцао се за Италију, где је врло брзо довео ствари у ред. Истерао је папску војску из својих земаља, а сама папу је натерао да дигне са њега анатему (године 1230.). Шести крсташки рат довео је до бесмислице не само крсташке ратове, већ и папске анатеме. Доцније ћемо још и више проговорити о Фридриху II, пошто је његова личност типична за извесне нове снаге, које сад почињу да узимају све већег маха у развоју догађаја у Европи.

Године 1244. хришћани и опет изгубише Јерусалим. Видевши да се против њега врше неке сплетке, египатски султан га је брзо и лако повратио. Тиме је изазван седми крсташки рат, поход светога Луја (Луја IX), француског краља, који је заробљен у Египту и који је године 1250. полагањем откупнине повратио своју слободу. Тек године 1918. отеле су британске и индиске трупе Јерусалим од Мухамедоваца.

Морамо поменути још један крсташки рат, а то је поход на Тунис који предузе речени краљ Луј IX. Он је у току те војне и умро од неке грознице.

II.

При расматрању тих ратова историчара битно занима само и једино силни вал одушевљења и оно осећање општег душевног јединства којим је био задахнут први крсташки рат. Доцније су крсташки ратови постали као нека уобичајена навика, а са све мање живих догађаја од трајних последица. Први крсташки рат био је догађај исто оноликог значаја, какав је доцније имало откриће Америке. Даљи крсташки ратови, ако останемо при горњем упоређењу, у сравњењу са првим, све већма су личили на обичне излете преко океана. Вальда би у тринаестом веку, на глас да се

спрема нов напад у Свету Земљу, солидни грађанин наљућен узвикнуо: »Ма, шта је то? Зар опет крсташки рат?!«

У почетку крсташких ратова, Европа, сва испуњена наивном вером, била је вољна до краја и слепо да се покорава сваком папину мигу. За оне силне саблазни у Латерану у његовим најтежим данима, које су данас опште познате историске чињенице, у оно време изван сама града Рима нико није ни знао. Гргур VII и Урбан II били су својим радом окаjали срамни живот многих својих предходника, али зато опет њихови наследници у Латерану и Ватикану*) ни умно ни морално нису били дорасли свом времену. У силној вери, коју су у њ имали људи, била је сва снага папства. Међутим су се папе толико безбрижно и лакомислено играле са том вером, са тим својим моралним капиталом, да су га најзад окрњили. Одувек је у Риму било више свештеничке препредености него истинске пророчке моћи. Људи једанаестог века били су незналице, пуни слепа поверења, а људи тринаестог века већ су били просвећенији, и отрежњени искуством. Свет је у међувремену био доста одмакао у просвећености, па више није био толико лаковеран. Поједини бискупи, свештеници и манастири латинског хришћанства у време пре папе Гргура VII били су у врло лабавој међусобној вези, па стога и врло различити. Извесно је, међутим, да су били у тим тешњој вези сваки са народом своје околине, и да је у њиховој души још живео Исусов дух. Веровали су им, па су с тога имали огромне власти *над савешћу својих верних*. У поређењу са доцнијим њеним уређењем, црква је у оно време кудикамо више била под влашћу световњака, владара појединих области. Још није било потоње њене универсалности. Одлучним учвршћењем црквене организације, коју је извршио папа Гргур VII, а у смеру усредсређивања црквене власти у Риму, раскинуте су с једне стране много дубље везе између свештеника и манастира, а с друге стране и између свештеника и народа. Побожни и мудри људи верују у напредак, верују у своје ближње. Свештеници, па макар били и кова једног Гргура VII, подају се варљивом веровању у користи од силом наметнуте дисциплине. Спор око инвеституре изазвао је код свих хришћанских владара неповерење према бискупима, које су све већма сматрали агентима једне стране силе. А утицај тог владарског неповерења преносио се све до најмање парохије. Политички подхвати папске власти изискивали су све више новаца. Већ у тринаестом веку говорило се на све стране да су свештеници грдни сребролупци.

У доба незнања и непросвећености људи су вазда били склони веровању да су католички свештеници добри и мудри људи. Свакако, да су они у то доба и били у многу погледу бољи и мудрији од осталог света. Црква им је била дала силну власт и велике повластице, па и на пољима која су се налазила изван граница њихова свештеног позива. Свештенство је издашно користило поверење које је уживало. Црква је била у Средњем Веку држава у држави. Имала је своје властите судове. Пред тим су духовним судовима расправљани не само случајеви који су се тицали свештеника, већ и предмети у које би били уплетени калуђери, ђаци, војници бивши крсташи, удовице или сирочад. Поред тога, црква је захтевала да се пред њене судове изнесу и други случајеви, ако је само дело у каквој било вези с њеним прописима или обредима, дакле, кад су биле у питању ствари као што су: завештања, заклетве, женидба и удаја, а наравно и јерес, лажно чаробништво и хуљење бога. Било је безброј црквених тамница, у којима су многи јадници, оглашени кривим од црквених судова, трунули целог свог века. Папа је

*) Папе су до године 1305. становали у Латерану; а речене године подигао је један папа француске народности резиденцију у Авињону. Кад је године 1377. седиште папа враћено у Рим, Латеран је готово био рушевина, те је за седиште папинског двора изабран Ватикан. Поред осталих преимућстава ове палате над Латераном, треба поменути да је Ватикан био много ближи Анђеоској Тврђави, главном војничком ослонцу папске власти.

био врховни законодавац хришћанства, а уједно је пресуда Рима била и највиша и последња судска установа. Црква је наплаћивала и своје нарочите порезе. И поред тога што је имала силних поседа и имања, и поред тога што је имала великих прихода у разним таксама, узимала је од својих верних још и десетак, и то не у виду побожног дара, него пуноважне законске дажбине. Само свештенство је тражило да буде ослобођено плаћања тих терета, који су се наплаћивали од световњака. Ова стална тежња свештенства да, поред толиких других повластица, избегава још и пореску обавезу, много је допринела све већем незадовољству, које се јављало против овог сталежа. Да и не говоримо о питању њихове оправданости, ове тежње свештенства нису биле паметне са чисто политичкога гледишта. Тиме, што су свештеници били ослобођени пореза, он је изгледао кудикамо тежи терет осталом свету, који је плаћао. Сваки је на својој кожи осећао изузеће цркве. Још несразмерно већу грешку учинила је црква тиме што је присвојила право давања разрешнице (диспенса). На основу тог права папа је у безброј случајева могао прећи преко црквених прописа и закона. Могао је одобрити брак међу братом и сестром од стрица, могао је по неком одобрити да има две венчане жене, могао је човека разрешити дане заклетве; а кад се чине такве ствари, изазива се утисак да постојећи закони нису основани на неопходној потреби и на чврсту темељу правице и поретка, већ да се стварно може прећи преко њих. А кад се преко неког закона већ може прећи, значи да је он излишан. Његово даље одржавање изгледа свету као непотребна стега. Прва и најсветија дужност законодавца је да се сам највернсније покори законима. Више од свег осталог света, сам законодавац мора доказати својим владањем да су његови закони и неопходна потреба и обавезни за сваког без разлике. Стара је слабост људи у томе што они сматрају својом личном својином добро које им је поверено само на управљање.

12.

Цар Фридрих II одличан је пример за онај тип људи пољуљаних у вери и бунтовних природа, који се почиње јављати у тринаестом веку. Мислимо да ће занимати читаоце ако проговоримо мало више о овом владару, који је био врло паментан човек а велик циник. Био је син немачког цара Хајнрика VI, а унук Фридриха Барбаросе. Мати му је била кћи Роже-а I, норманског краља Сицилије. Ту дедову краљевину наследио је године 1198., кад му је било четири године. Првих шест месеца била му је мати старатељка, а кад је она умрла, туторство и регентство у његово име преузео је папа Инокентије III (1198. до 1216.). Изгледа да је Фридрих добро и свестрано школован. Својим силним знањем стекао је доцније ласкави надимак »*stupor mundi*« т. ј. »човек, који запрепашћује свет«. Захваљујући свом знању и својој начитаности био је у стању да оцењује хришћанство са арапског, а ислам са хришћанског гледишта. Тако је дошао до закључка да су све вере варљиве. Можда су поред њега и многи други људи умни и тихи посматраоци у души били дошли до тог закључка, у оно доба још безусловне моћи вере. Цар је могао себи дозволити да и јавно исказује своје мишљење о тим стварима. Историја нам је дословно сачувала неке његове говоре, пуне јереси и хуљења на бога. Одрастао под надменим туторством папе Инокентија III, који као да уопште није био запазио колико је тај младић умно давно био измакао његову утицају, Фридрих се доцнијим односима са папом служио изврдавањем, које је донекле било задахнуто и добрим делом хумора. Папина је политика ишла за тим да спречи уједињење Немачке и Италије под једном једином влашћу. А Фридрих се био решио да награби све што му падне шака. Чим се дала прилика да дође до немачке царске круне, обезбедио је себи папину потпору тиме што је у Риму обећао да ће за случај да постане цар, напустити своје поседе на Сицилији и у јужној Италији, а сузбити јерес

у Немачкој. Од свих папа, Инокентије III био је један од најнемилосрднијих гонилаца јеретика, способан, одважан и одлучан. Као папа био је размерно млад човек. Дошао је на престо Св. Петра у тридесет и седмој години. Објавио је немилосрдан крсташки рат против неке јеретичке секте у јужној Француској. Тај крсташки рат убрзо се претвори у општу пљачку, те је папа изгубио сваку власт над његовим даљим током. Чим је Фридрих године 1211. изабран за цара*), Инокентије стаде навaљивати на њ да испуни завете и обећања која му је био изнудио као тутор за време Фридрихова малолетства. Поред осталог, папа је тражио потпуно изузеће свештенства испод надлежности државних судова и ослобођење свештеника од плаћања пореза. Фридрих није испунио ни један ни други захтев; а већ смо рекли да није ни помишљао да папи уступи Сицилију. Шта више, радије је боравио на Сицилији него у самој Немачкој.

Инокентије III умро је године 1216. преварен у својим надама. Његов наследник, Хонорије III, такође није могао да постигне ништа против цара Фридриха. За Хоноријем дошао је године 1227. папа Гргур IX, који је очигледно ступио на престо чврсто одлучен да научи памети незгодног младића Фридриха. Убрзо га је искључио из цркве, правдајући ту одлуку тиме што цар није предузео крсташки рат, на који се био заветовао још дванаест година пре тога. У отворену писму оптужио је цара због силних порока, јереси и других недела. Фридрих му је одговорио кудикамо боље састављеним написом, који је упутио свим европским владарима**). Ово је ствар од највеће важности, пошто је то први случај, у којем се јасно и писмено излаже гледиште по спору између папе и цара, између духовног владара, који тражи безусловну власт над целим хришћанством, и световног владара, који неће ни да чује о уступању неких својих права. Давно већ је тињала та борба између царства и папства. Избијала је час у једном, час у другом виду. Сад је Фридрих први пут јасно и одређено изложио предмет тога спора, и сви су могли јасно схватити у чему је управо била ствар.

Задавши папи тај ударац, Фридрих је пошао на онај мирни крсташки поход, о којем смо већ причали. Године 1239. папа Гргур IX по други пут га је искључио из цркве и поново је прибегао начину борбе, који је већ толико био нашкодио угледу папства, т. ј. јавном грђењу противника. борба се наставила и за владе папе Инокентија IV, Гргурова наследника. Цар Фридрих је и опет објавио жестоко отворено писмо против цркве, чије су речи остале дубоко урезане у памћењу и доцнијих поколења. У том писму је напао свештенство, тврдећи да је оно надмено и да не верује у бога, а да су богатство и гордост цркве извор опште покварености и многих других невоља. Предложио је осталим владарима Европе општу конфискацију свих црквених добара, а у интересу саме цркве. Том замишљу су се од тада па надаље стално бавили европски владари.

Нећемо овде описивати последње године живота и владавине цара Фридриха II, као ни незгоду која га је снашла пред Пармом*), а због његове необазривости. Уопште, крај његове владавине донекле је помрачен сенком доста честих неуспеха. Усталом, појединости из његова живота за историчара нису толико важне као основне црте његова карактера и његових погледа. Подаци којима располажемо допуштају нам да донекле представимо какав је био живот на његову двору на Сицилији. Описују нам га као човека ријеђе браде, ћелава и кратковида, али фина и симпатична лица. Водно је доста раскошан жи-

*) Тек године 1220 крунисао га је за цара папа Хонорије III, наследник папе Инокентија.

**) По неким историчарима-истраживачима је спорно питање да ли је тај напис саставио сам цар.

*) Цар је опсађивао град Парму, који се био побунио против њега. У један мах је пармско грађанство извршило изненадан испад, заузело је утврђени логор опсађивача, задобило је доста заробљеника (међу којима се налазио и један угледни Фридрихов великаш) и натерало је цара да се повуче до Кремоне. Прим. прев.

вот естета. Неки му пребацују да је био и раскалашан. Његов дубоки ум очигледно није хтео да се задовољи верским скептицизмом. Осећао је неуморну тежњу за научним истраживањем. На његову двору су се купили филозофи; међу њима је било колико хришћана, толико и муслимана и јевреја. Сам цар је много повлађивао сараценском утицају на умни живот Италије. Фридриху се има захвалити што су и хришћани ћаци оног времена познавали алгебру и арапске бројке. Међу осталим филозофима, на његову двору је био и Михаило Скот, који је превео поједине одломке из Аристотела, једновремено са дотичним тумачењима великог арапског филозофа Авероја из Кордове. Фридрих је године 1224. основао напуљски универзитет, а уз то је знатно проширио и богато обдарио велику медицинску школу при универзитету у Салерну, најстаријем универзитету уопште. Између осталог наредио је да се уреди један зоолошки врт. Сам је написао књигу о лову помоћу соколова, из које видимо да је цар био одличан посматрач природе. Цар Фридрих је био један од првих људи у Италији, који је почео писати стихове на италијанском језику. Може се рећи да је италијанско песништво (насупрот дотадањој књижевности, која се служила скоро искључиво латинским језиком, рођено на његову двору. Неки угледни књижевник назвао је овога цара »првим модерним човеком«, чиме је добро обележио независност његова духа, који је био слободан од предрасуда. Био је пун оригиналних мисли. Тако једном приликом, кад је била настала оскудица злата, извео је успешан покушај увођењем неких кожних »новчаница« на којима је била утиснута царева обавеза замене за злато у означеној своти*).

И поред оне силне бујице погрда и клевета која се била изручила на Фридриха, овај цар је оставио дубока утиска у народној машти. У јужној Италији сећање на њега и дан данји је скоро исто толико живо као сећање на Наполеона код француских сељака. Називају га »*Il Grand Federigo*«. По мишљењу неких немачких научника, позната легенда о цару Фридриху Барбароси стварно се односи на овог његова унука.

Фридрих II био је жива невоља за мајку цркву, а уз то претеча још толиких доцнијих »живих невоља«. Владари и образовани људи широм целе Европе читали су и тумачили његова писма. Вреднији међу ћацима тадањих универзитета читали су његов латински превод Аристотела. У поређењу са умним животом Салерна, Рим нам се оних дана приказује у ружној светлости. А свакако да је на многе људе морала учинити силан утисак чињеница да неколико узастопних анатема и искључења из цркве стварно готово ништа не наштодише Фридриху.

13.

Као што изгледа да папа Инокентије никад није могао схватити колико је младић Фридрих, коме је он био тутор, умно измакао испред његова утицаја, тако као да папство уопште није хтело да увиди како је исто тако постепено и цела Европа сазревала у правцу независности од Рима. Савремени историчар по праву мора срдачно поздравити првобитну мисао водиљу папског двора, мисао светске империје правичности као основице за светски мир, те ће одати признање многим племенитим побудама политике Латерана. Човечанство раније или доцније мора доћи до трајна светског мира, ако не жели да буде коначно истребљено све већим страхотама својих нових проналазака на пољу средстава за убијање, пустошење и разоравање. Тај светски мир мора чувати и одржавати нарочити форум, организација, која штити законитост и правичност и која је према томе, религиозна у најлепшем значењу те речи. То мора бити као нека врховна

* Свакако су те „новчанице" биле од пергамента, а не од коже. Још стари Картагињани употребљавали су такве обавезнице исписане на пергаменту. Можда је тај Фридрихов новац баш и био само наставак једне старе традиције, која се на Сицилији била сачувала још из давних времена картагинске власти над тим острвом.

Е. Баркер.

управа светом, која влада људима тиме што их је васпитала пут сарадње свих умова у смислу заједничког и једнообразног схватања историје и судбине човечанства.

У вези с тиме морамо уз похвалу признати да је папство учинило први јасни и свесни покушај да обезбеди свету такву једну врховну управу. А опет не можемо а да нарочито јасно не осветлимо све мане и недостатке папске власти, и то због тога што је свака поука, коју ћемо из тога извући, од огромне важности за нас, који хоћемо да проучимо данашње међународне односе. Покушали смо да схватимо главне узроке због којих је дошло до слома римске републике, па ћемо се сад потрудити да утврдимо због чега римска црква није успела у својој тежњи да на свагда одржи и постави на трајну основицу добру вољу човечанства.

Историчару пре свега мора пасти у очи чињеница да црква тек с времена на време ради на свом правом смеру, на заснивању божјег царства на земљи. Њена политика нити је непрекидна, нити је свим срцем упућена томе смеру.Тек овде-онде покушали би какав знаменит и племенит појединац или каква већа група добрих и мудрих људи да цркву коначно упуте тим правцем. Наука о божјем царству на земљи, коју је некад проповедао Исус Назарећанин, од сама почетка је била унакажена примесом извесних доктрина и церемонија старијих предања и разним умовањем ниже врсте. Хришћанство је и сувише рано изгубило своју првобитну пророчку и стваралачку снагу. Заплело се у прастаро предање људске жртве, у митраистичко предање о душевном пречишћавању крвљу, прихватило је мисао одржања свештеничког сталежа, која потиче још из најранијих времена стварања људског друштва и, најзад, дало се на изграђивање доктрина о суштини божанства. Имате утисак као да је етрурски »*pontifex maximus*« својим кажипрстом крвавим од баратања по цревима заклане жртве, подвукао чисту и дивну науку Исуса Назарећанина. Увелике се осећао утицај доста збрканих умних праваца александриских Грка. Услед тога што поједине своје појмове није могла да доведе у склад, црква је постала сва догматична. Не могавши наћи решење за своје духовне противуречности, постала је уз то још и насилнички самовољна. Своје свештенике све више и више је васпитавала на основу символа вере, догмата и уопште тачно укалупљених образаца; а кад би ти људи постали кардинали или папе, били би обично већ у годинама, навикли на политику уских и ситних смерова, неспособни за какве било замашније планове осниване на начелима о преуређивању света. Били су већ потпуно заборавили да им је прави задатак био стварање царства божјег у срцима људи. Тежили су једино да наметну људима власт цркве, тојест своју личну власт. Да би себи што боље обезбедили ту власт, никад се нису устручавали, да искористе у своје сврхе мржњу, страх, пожуду и уопште све најниже људске побуде. А баш због тога што су многи од њих у души и сами сумњали у исправност свога доктринарства, нису допуштали никакву дискусију о томе. Према томе крајња нетрпељивост, коју су испољавали и према најмањим сумњама или скретањима у вери није се оснивала на неком њихову безусловну поуздању у своју веру, већ је напротив била последица њихова властитог колебања у вери. Просто је било у интересу њихове политике да се одржи јединство цркве.

Очигледно је црква баш у тринаестом веку била у неком нарочиту, болесну страху пред сумњама, које су се на све стране јављале, а које су претиле да сруше читав поредак њених тврдња. А у том страху, наравно, није могла имати довољно душевне одређености и јасноће.

Поменули смо у своје време Персијанца Мани-а, кога су године 227. ишибали и разапели на крст. Он представља борбу између добра и зла као бој између светлости која устаје против силе мрака, што је притисла васелену. Мани-еве дубоке тајне, да би биле разумљиве људима, морале су,

наравно, бити изложене у виду песничких слика. Његове мисли и дан данањи још налазе одјека у редовима духовитих људи. Па и из уста многог хришћанског проповедника можемо чути поједине ставове из манихејског учења. Символ строговерне католичке цркве био је друкчији. Мани-еве мисли биле су узеле велика маха и у Европи, нарочито на Балкану*) и у јужној Француској, где су њихове присталице поглавито називали Албигенжанима**) или Катарима. Њихови погледи углавном толико су се мало разликовали од хришћанских начела да су они сами себе сматрали правоверним хришћанима. У време општег насиља, разузданости и порока, њихово братство је живело животом беспрекорне чистоте и врлине. Ну они су оспоравали чистину римске догме и били су противни одвећ строгом тумачењу Светог Писма. Сматрали су Исуса бунтовником који је устао против свирепости старозаветног бога, а не покорним сином божјим. У тесној вези с Албигенжанима беху Валдези (Валдовци), присталице Валдо-а, католика и човека који је потпуно био уверен у исправност званичног богословља, али који је изазвао службену цркву тиме што је осуђивао богаћење и раскалашни живот свештенства. Више и није требало, па да се Латеран разгоропади. Папа Инокентије III стаде проповедати крсташки рат против ових несрећних секташа, па је тиме дао неограничену слободу сваком беспосличару и скитници који би ступио у крсташку војску да огњем, мачем и камом до миле воље чини сва зверства над најмирнијим поданицима француског краља. Описи насиља и зверстава овог крсташког рата грознији су од прича о иједном другом мучеништву, а утолико су страшнији што за њих знамо да су безусловно истинити.

Оваква суморна и неумољива нетрпељивост била је у страшној опреци са жудњом према божјем царству на земљи. Била је у најизразитијој супротности са духом Исуса Назарећанина. Није он учио хришћане да непослушне или колебљиве ученике треба шибати по лицу или ишчашити им зглавкове. А папе у доба своје највеће моћи дивљачки су устајале против свакога који би изразио ма најблажу сумњу против непогрешивости цркве.

Али, није се нетрпељивост цркве ограничавала само на област вере. Лукави, надувени и осетљиви старци, који су очигледно сачињавали већину појединих црквених сабора, мрзели су свачије знање, изузев своје властито, па су се показивали неповерљиви према свакој мисли, коју они не би били у стању надзирати или исправити. Ишли су на то да притегну науку, на коју су били суревњиви. По њиховим појмовима сваки умни рад лајика, несвештеника, био је сам по себи дрскост. Тако су најзад повели силну борбу око питања положаја наше земље у васељени, тојест око питања да ли се земља окреће око сунца или обрнуто. Право да кажемо, то питање се цркве баш ништа није тицало. Боље би учинила да је оставила разуму оно што је ствар разума. Међутим, она као да је осетила неки унутарњи нагон ка угњетавању умне савести својих верних.

Баш и да је таква нетрпељивост цркве и почивала на какву дубоку убеђењу, то би већ само по себи било велико зло. Међутим, та мржња је била удружена са једва скривеним презиром према разуму и умном достојанству просечног човека. Утолико је одвратнија та нетрпељивост по нашој данашњој оцени, а без сумње да је иста таква била и оцена слободнијих духова и самог оног времена. Раније смо дали потпуно непристран приказ борбе, коју је римска црква водила против своје сестре на истоку, а у часу кад је ова била у тешкој невољи. Средства и оруђа, којима се она том приликом служила, била су одвратна. Уосталом, показала је много нескривена цинизма и у начину, којим је поступала са својим властитим људима. Непоштовањем својих властитих прописа и учења сама је уништила

*) Богомили у Бугарској и Босни. Прим. прев.

**) Француски »Albigeois«, по граду Албн, једном од њихових главних средишта. Прим. прев.

свој углед. Већ смо говорили о диспенсу (разрешници). Међутим, круну свога безумља постигла је црква, кад је, најзад у шеснаестом веку, почела продавати за новац бонове за опроштај грехова, с тиме да сваки за новац може умањити своје будуће патње у вечитом огњу због почињених грехова. Дух, који је цркву најзад одвео до тако срамна и, како се показало, по њу кобна поступка, већ се и у дванаестом и тринаестом веку запажао у њеним редовима. Још дуго пре но што ће у душама људи сазрети семе које је био посејао цар Фридрих II и пре но што ће доћи до неизбежне жетве: побуне против Рима, већ се у хришћанским редовима јављало јасно осећање да дух те и такве цркве не може бити исправан. Почеше се јављати покрети, који ако нису изрично критиковали постојеће начине и организације, ипак су такву критику — ако је допуштен тај израз — њутке наговештавали. Било је људи који су покушавали доћи до нова вида часна и исправна живота независно од свештеника и манастира. Међу овим људима, као знаменита појава, истиче се Св. Фрања Асиски (1181.—1226.).

Неможемо овде опширно испричати како се овај весели младић одлучио да се одрекне свих удобности и радости свог дотадањег живота и како је пошао да тражи истиниту веру у бога. Почетак његове повести увелике подсећа на прве доживљаје Гаутаме Буде. Усред вртлога безбрижног живота, посвећеног проводу и уживању, у његовој души одједном долази до прекрета. Он полаже завет крајњег сиромаштва и подаје се подражавању Исусова живота. Ставља се у службу бедних и потиштених, болесника и нарочито губавих, који су у оно време у Италији били врло чести. Придружује му се безброј ученика, па је тако постао монашки ред фрањеваца. Убрзо упоредо са тим братством, образован је и ред побожних жена, а у вези с једним и другим редом, ако и не организовани у нарочита тела, радили су још и многи други људи и жене. Фрања је проповедао у Египту и Палестини, неометан од муслимана, мада су баш у оно доба беснеле борбе петог крсташког рата. Још дан данаи није потпуно расветљено питање у какву је односу био Фрања Асиски према цркви. Папа Инокентије III дошао је посветио његов рад; но за време, док је Св. Фрања боравио на истоку, преустројили су његов ред. Тражила се строжа дисциплина у његовим редовима, а безусловна послушност наместо племенитијих побуда слободног уверења. Последица тих мера била је да се Св. Фрања одрекао старешинства над својим редом. Све до своје смрти страсно је заступао идеалну обавезу потпуна сиромаштва. Али, тек што је умро, а већ је његов ред путем завештања дошао до велике имовине и подигао велику цркву и манастир у Асису, у спомен свога оснивача. Најближи сарадници Св. Фрање, одмах по његовој смрти, спутавани су у раду толико строгим прописима да је то већ личило на право гоњење. Неки од најнепоколебивијих проповедника дужности сиромаштва чак су и шибани или хапшени. Један од њих је и убијен због тога што је покушао да бежи, а други један, брат Бернардо, назван »први ученик«, крио се годину дана по планинама и шумама, гоњен као дивља зверка.

Ова борба у фрањевачком реду занимљива је због тога што представља предзнак невоље и забуне која ће доцније настати у хришћанском свету. За све време тринаестог века једна група фрањеваца задавала је много посла цркви, а године 1318. четворица из те групе спаљени су у Марсељу као непоправими јеретици. Изгледа да је било мало стварне разлике међу учењем Св. Фрање и науком Валда, оснивача немилосрдно поклане секте Валденза (Валдоваца). И Фрања и Валдо били су страсно задахнути духом Исуса Назарећанина. Валдо је устао против цркве, док се Св. Фрања трудио да јој остане веран син. У његову учењу било је само прећутне критике службеног хришћанства. Ну, они су и један и други примери за отпор савести против самовољне искључивости службене цркве и њених обичаја. Очигледно је црква и у једном и у другом

случају сматрала да има посла са бунтовницима. Насупрот Св. Фрањи, Шпанац Доминик (1170.—1221.) био је пре свега безусловно строговеран. Пошто је Доминик био страсно одушевљен за рад на враћању у крило цркве поколебаних путем проповеди и убеђивања, папа Инокентије га је послао да проповеда јеретицима Албигенжанима. Своју мисију вршио је у исто време кад су беснела зверства и покољи »крсташког рата« објављеног Албигенжанима. Кога Доминик није могао да убеди, тога су пребили »крсташи«. Сам Домиников рад и помоћ коју је папа указивао његову реду доказују у колико се мери већ било развило јавно претресање о односима у цркви. Уједно се из тога може назрети и чињеница да ни на саму папину двору нису више веровали да своју превласт могу одбранити само и једино грубом силом. Сам развој црних калуђера или доминиканаца — Фрањевце су звали сивим калуђерима — у неку руку нам приказује цркву на раскршћу. Уместо да изабере бољи пут, она се све више залетела у правцу организоване догме и тако се заплела у безнадежну борбу са све живљим разумом и све изразитијом умном самосталношћу човечанства. Црква, чија је дужност била да води човечанство пут напретка, прибегла је сили и принуди. Сачуван нам је последњи говор Св. Доминика, одржан јеретицима које је хтео да врати у крило цркве. Тај говор је карактеристичан историски документат. Он нам одаје безнадежно очајање човека који је изгубио веру у моћ истине због тога што није победила *његова* истина.

»... Много сам вам година узалуд проповедао, рекао је Св. Доминик у тој својој беседи, проповедао сам вам благо, молећи се богу за вас и плачући. Али, као што се вели у једној пословици моје домовине, где благослови не помажу, морају помоћи батине. Подићи ћемо против вас владаре и црквене великодостојнике, који ће позвати на оружје и повести против вас народе и државе... И тако ће да се прибегне батинама онде где су благодети и благост били немоћни«*).

У тринаестом веку развила се једна нова црквена установа — папска инквизиција. И раније би се дешавало да папа од случаја до случаја у једној или другој земљи или покрајини нареди какву истрагу због јереси. Сад је папа Инокентије III у новооснованом реду доминиканаца нашао одлично оруђе за угњетавање. Под руковођењем доминиканаца организована је инквизиција као стална црквена установа. Црква се дала на посао да преко тог свог оруђа огњем и мукама насрне на људску савест и скрха је, иако је баш људска савест била једини темељ на којем је црква могла, да је само хтела и умела, подићи толико прижељкивану зграду свеопште своје власти над светом. У времену до тринаестог века само у ретким случајевима над јеретицима или неверницима је изрицана смртна казна. А сад сте могли видети на главним трговима у стотинама европских градова црквене великодостојнике где седе и гледају како огањ ломаче пржи и прождире телеса њихових противника, већином сиромашних и безначајних људи. А једновремено са овим жртвама, претворила се у прах и пепео и велика мисија цркве међу човечанством.

Фрањевци и доминиканци првог доба по оснивању својих редова представљају само две међу многим новим снагама, које су се јављале у редовима хришћанства, једне да подупиру службену цркву, друге да уздрмају њену моћ, како је којој то налагала мудрост њених покретача. Ова два реда црква је примила у своје крило и начинила их својим оруђима. Фрањевцима додуше, као што смо видели, насилно је наметнула такву улогу. Међутим, било је сила, кудикамо одлучнијих у непослушности и куђењу. Подруг века после Св. Фрање јавља се Уиклиф 1320.—1384.)**). Уиклиф је био научник, оксфордски доктор, а неко време управник »Белиол Колица« у Оксфорду. Доцније је вршио разна

*) *„Encyclopaedia Britannica"* «под» *Доминик«.*

**) У неким нашим уџбеницима историје транскрибирају га »Виклиф«. Прим. прев.

црквена звања. Тек као човек у годинама објавио је низ критичких беседа о искварености међу свештенством и неразумности црквене управе. Ради ширења својих мисли по Енглеској организовао је известан број сиромашних свештеника, такозване Уиклифите. А да би и сам народ могао јасније оценити разлику међу држањем службене цркве и његова учења, превео је Свето Писмо на енглески језик. Уиклиф је био кудикамо образованији и способнији него Св. Фрања и Св. Доминик. Имао је помагача и у највишим круговима, а у народу је имао силних присталица. Иако се Рим био запенушио од беса због његова рада, нако је стално наређивао да се он ухапси, Уиклиф је не само умро као слободан човек, него и као свештеник који до последњег часа врши своју службу. Но дух мрака, којем је било суђено да отера у пропаст католичку цркву, није хтео да остави на миру његове кости у гробу. Једном одлуком костничког сабора од године 1415. наређено је да се његови посмртни остаци ископају и спале. Ту наредбу, по налогу папе Мартина V, извршио је епископ Флеминг године 1428. Ово скрнављење гроба није било дело каква фанатика, усамљена појединца, већ службени чин цркве.

14.

Услед огромна броја папа, који су један за другим седели на престолу Св. Петра, читалац се тешко сналази у историји папске власти. Папе су већином долазили на престо као старци, те владали само кратко време, просечно нешто мање него по две године. По неке папе истичу се над другима, те се дубље урежу у наше памћење. Такве папе јесу, на пример: Гргур I (590.—604.), први папа изишао из калуђерског реда, Бенедиктов пријатељ, познат и по томе што је изаслао мисију која је вршила покрштавање у Енглеској; Лав III (795.—816.), који је крунисао Карла Великог; па жигом срамоте обележене папе: Јован XI (931.—936.) и Јован XII (955.—963.); Јована XII збацио је цар Отон I. Велику улогу је одиграо славни Хилдебранд, који је, дошавши за папу, узео име Гргур VII (1073.—1085.). Гргур VII је завео целибат (забрану ступања у брак) свештеникâ, настојао је да учврсти превласт цркве над краљевима и владарима и да прикупи у Риму сву црквену власт. Међу њиме и немачким царем Хајнриком IV дошло је до силне борбе око питања инвеституре. Цар је покушао да збаци папу, а папа је искључио цара из цркве и разрешио је подчињене му владаре кветвеничке заклетве. Цар је морао као понизан покајник изићи пред папу (године 1077.) одевен у одело од саргије; морао је бос три дана стојати у снегу, у дворишту замка у Каноси, док је дочекао папин опроштај. Доцније је Хајнрих опет био у надмоћности према папи, при чему су му били од велике помоћи силни напади које је на папску власт вршио норманскн авантуриста *Robert Guiscard*. (1015.—1085.). Убрзо после Гргура VII*), дошао је за папу Урбан II (1087. до 1099.), под којим је отпочео први крсташки рат. Са Гргуром VII почиње за цркву велико раздобље частољубља и тежњâ за ширењем њене моћи које траје отприлике подруг века. То раздобље представља озбиљан и уморан покушај да се свеукупно хришћанство удружи под влашћу пречишћене и преуређене цркве.

Установљењем латинских краљевина у Сирији и у Светој Земљи после првог крсташког рата, државâ које су биле у тесној вези са Римом, почиње римско освајање крајевâ у којима је владало источно-православно хришћанство. То је достигло свој врхунац за време латинске власти над Цариградом (1204.—1261.).

Године 1176. клечао је цар Фридрих Барбароса (Фридрих I) пред папом Александром III, признао његову врховну власт и заветовао му се на верност. Ну, по смрти Александра III (умро године 1181.) све се јасније испољавало кобно обележје папске власти, које је било у томе што су за папе већином долазили старци, скрхани теретом година. У року од десет

*) т. ј. после кратке владе Виктора III (1086./87(. Прим. прев.

година отишло је на слабим ногама у Латеран једно за другим пет стараца да тамо заседну на престо и умру. Тек доласком одлучног папе Инокентија III (1198.—1216.) опет је настављена политика стварања божјег царства на земљи.

За владе Инокентија III, тутора цару Фридриху II, и петорице папа, који су редом владали после њега, папска власт била је ближе смеру да завлада свеукупним удруженим хришћанством но што је икад била пре и после тога. Царска власт била је ослабљена унутарњим трзавицама. Цариград је био у рукама Латина. Од Балкана па до Ирске, од Норвешке до Сицилије и Јерусалима, папа је био врховни господар. Па ипак је та врховна власт била више привидна него стварна. Јер, као што смо видели, док је у доба папе Урбана вера у целој хришћанској Европи стојала на чврстим ногама, за владе Инокентија III већ је папа био изгубио власт над срцима владара, док су народи и на основу саме вере и по гласу своје савести устајали против једне насилничке цркве, која је ишла за чисто политичким смеровима.

У тринаестом веку црква је, додуше, проширила своју закониту власт у свету, али је изгубила власт над савешћу људи: што је више губила у погледу моћи убеђивања, све више је прибегавала стези и насиљу. Сваки мисаони човек може само с мучним осећањем у души пратити поједине мене овог опадања моралног угледа цркве. За време дугих и тешких времена метежа и мрака црква је била заштитница Европе, па ју је најзад била и преобразила. Црква је била мати нове европске просвећености. Међутим, та просвећеност је даље расла и развијала се својом властитом животном снагом, а црква се није показала кадра да расте и да се развија упоредо са просвећеношћу и да јој се прилагоди.

Први очигледни знаци опадања животних и стваралачких снага папске власти испољили су се у часу кад су папе дошле у сукоб са француским краљем, чија је моћ у оно доба све већма расла. У доба цара Фридриха II у Немачкој је владало расуло, па је француски краљ почео да игра улогу папина заштитника, помагача, а уједно и супарника, коју су дотле играли цареви из дома Хоенштауфена. Читав низ папа водио је политику подупирања француских владара. Са пристанком па и уз припомоћ папе, доведени су Французи за владаре у сицилијанско-напуљској краљевини. Пред француским краљевима се у један мах указа могућност да под својим скиптром успоставе државу Карла Великог. Но кад је у Немачкој окончан *interregnum*, који је био настао смрћу последњег владара из дома Хоенштауфена, Фридриха II, а завршен тиме што је године 1273. изабран за цара Рудолф Хабсбуршки, први цар из дома Хабсбурговаца, политика Латерана почела је да се колеба међу Немачком и Француском, а према личним симпатијама појединих папа. На истоку су Грци године 1261. отели Латинима Цариград, а Михаило Палеолог, који је као цар Михаило VIII засновао нову византиску династију после неколиких више привидних покушаја измирења са папом, коначно је окренуо леђа Риму. Нестанком латинских држава у Азији, које су у своје време основали крсташи, дошао је крај папској превласти на истоку.

Године 1294. дошао је за папу Бонифације VIII. Био је Италијанац по народности, непријатељски расположен према Французима, а сав испуњен замишљу о обнови великих предања Рима. Он је године 1300. прославио јубилеј, те се том приликом у Риму искупио огроман број поклоника.

»... Колики је био прилив блага у папску ризницу том приликом, може се оценити кад се зна да су по два човека непрекидно грабљама прикупљали злато и остало благо, које су поклоници остављали као дар на гробу св. Петра.« *(J. H. Robinson.)*

Но ма колико да је био успех папске власти приликом тих свечаности, ипак је све то било варка. Лакше је скупити хиљадама излетника него крсташку војску. Године 1302., Бонифације је дошао у сукоб са француским краљем, а идуће године 1303., баш

кад је хтео изрећи искључење овог владара из цркве, напао га је на препад и заробио у Анањи-у, у дворцу његових предака, *Guillaume de Nogaret* († 1313.). Ногаре, који је радио за рачун француског краља, на силу је упао у папин дворац, продро до у саму спаваћу собу пређрављеног папе — затекао га је где лежи у кревету, држећи у рукама крст — и обасуо га погрдама и претњама. Додуше, дан два доцније становништво Анањи-а опет је ослободило папу, који се вратио у Рим. А у Риму је папу заробила и бацила у затвор породица Орсини. Неколико недеља после тога, разочаран и потресен оваквом судбином, старац је умро као заточеник.

Становништво Анањи-а било је додуше огорчено због насиља извршеног над папом, те се било побунило против Ногареа, да би ослободило Бонифација. То међутим не значи одвећ много. Треба имати на уму да је папа Бонифације био родом из Анањи-а. Много је важнија чињеница да је француски краљ овако грубо и безобзирно поступио према папи са пуном сагласношћу читава свог народа. Пре но што ће приступити насиљу према папи, био је сазвао савет трију сталежа (племства, свештенства и простог народа), те од њега добио пристанак за насртање на папу. Уосталом, ни у самој Италији, ни у Немачкој или Енглеској, није се чуо ни најмањи глас осуде због оваква поступања са папом. Мисао хришћанства била је у опадању, а њене власти над савешћу људи било је нестало.

У току четрнаестог века, папинска власт није ништа предузела у смеру успоставе своје негдашње моралне власти. Следећи папа, Клементије V, француз по народности, био је такорећи искључив изабраник француског краља Филипа IV. Никад није ни одлазио у Рим, већ је за столицу изабрао град Авињон, који у оно време није припадао Француској, већ Светој Столици (иако је био окружен француским земљиштем). У Авињону су становали и наследници папе Климентија, а све до године 1377., кад се папа Гргур XI вратио у Рим и тамо изабрао за становање ватиканску палату. Међутим, папа Гргур XI није уживао неподељену љубав целе цркве. Многи кардинали били су по народности Французи, који су обичајима и осећањима кудикамо више били везани за Авињон него за Рим. Кад је године 1378. умро Гргур XI, па је на његово место изабран за папу Урбан VI, Италијанац по народности, његови противници међу кардиналима огласише избор ништавим и изабраше другог папу, »противпапу« Климентија VII. Овај расцеп у историји цркве назива се »великом схизмом«. Папе остадоше у Риму, а сви противници француске силе у Европи, тојест: цар, енглески краљ, Угарска, Пољска и земље северне Европе биле су уз њих. »Противпапе« пак са своје стране и даље су заседавале и владале у Авињону, подупиране од француског краља и његова савезника, шкотског краља, као и од Шпаније, Португалије и неких немачких владара. Сваки папа је прогласио искљученим из цркве и проклетим присталице свога противника, тако да је у оно доба (од 1378. до 1417.) цело хришћанство било — под проклетством. Не може се довољно нагласити колико је било разорно деловање овог расцепа на дух слоге и узајамности хришћанског света. Зар је онда чудо што су поједини умни људи, као на пример Уиклиф, стали учити људе да треба самостално мислити, пошто је извор истине у толикој мери био замућен? Велику схизму најзад је године 1417. отклонио сабор у Костницу, онај исти сабор који је одлучио да се Уиклифови посмртни остаци ископају и спале, а који је предао смрти на ломачи Јана Хуса, о коме ћемо још говорити. И папа и »противпапа« одступили су или, тачније речено, просто су одбачени, па је изабран Мартин V као једини папа по форми опет уједињеног, али душевно раздруженог западног хришћанства.

Далеко би нас одвело ако бисмо хтели овде испричати како је доцније, приликом базелског сабора (године 1437.) дошло до нова расцепа у цркви.

Ово је укратко изложена историја највеће моћи и постепеног опадања папске власти. То је историја неуспелог извођења једне дивне и племените замисли, замисли стварања на верском темељу душевно уједињеног света. Показали смо како је кобно наслеђе једног замршена и скроз догматична богословља омело цркву у остварењу њена частољубивог плана. При свем том, потребно је да се нарочито укаже колико је допринела неуспеху овог замашног плана и слому моралног достојанства цркве и сама чињеница што папе ни лично нису биле на висини свог задатка. Општи ступањ образовања био је у оно време и сувише низак да би се могао јавити низ папа и кардинала, који би у погледу обимна знања и државничке далековидости потпуно били дорасли свом задатку. Нико од тих људи није био довољно образован. Само би се овде-онде по неки појединац, захваљујући искључиво својој генијалности, уздигао над ту и сувише осредњу висину. Уз то, као што већ раније напоменусмо, већина папа је дошла на власт у старачким годинама, у доба кад ти људи више нису имали снаге да врше своју власт онако како би требало. Док би они најзад правилно схватили питања и односе којима су били позвани да управљају, већ би их задесила смрт. Није без занимљивости размишљање о питању не би ли било можда повољније за цркву да су нешто у своје време решили да се сваки кардинал мора повући по навршеној шездесетој години, а да се за папу не може изабрати човек старији од педесет и пет година. Да је тако урађено, сваки би папа просечно кудикамо дуже владао, а политика цркве кретала би се равномернијим правцем. А могли су прописати и бољи ред за избор кардинала. И тиме би се много добило, пошто су кардинали бирали папу и служили му као саветници. Правила и путеви, којима људи долазе до власти, од највеће су важности. Психологија владања је наука коју би требало тек потанко проучити. Видели смо како се срушила римска република, а сад видимо неуспех цркве у њеној општесветској мисији — а и једно и друго наишло је као последица неподесних начина избора.

ГЛАВА XXXIII.

ВЕЛИКА ДРЖАВА ЦИНГИСКАНА И ЊЕГОВИХ НАСЛЕДНИКА.

(ДЕОБА СУВОЗЕМНИХ ПУТЕВА)

1. Азија крајем дванаестог века. — 2. Јачање и победа Монгола. — 3. Путовања Марка Пола. — 4. Турци-Османлије и Цариград. — 5. Зашто Монголи нису примили хришћанство? — 5. а) Кублај Кан оснива династију Јуан. — 5. б) Монголи се разједињују и враћају посебном племенском животу. — 5. в) Држава Кипчака (Златне Хорде) и московски цар. — 5. г) Тамерлан. — 5. д) Монголска држава у Индији. — 5. ђ) Монголи и Цигани.

1.

Дошло је време да причамо о последњем и највећем пљачкашком походу против просвећених земаља истока и запада. У овој књизи изложили смо упоредни развој двеју врста народног живота, живота у уређеној држави и живота у скитачким племенима. Показали смо како су, у исто време док се у другим земљама ширила и учвршћавала просвећеност, упоредо и сами скитачи напредовали, како су усавршавали своје наоружање, како су развијали своју гипкост и како им се уопште ширио умни видик. Скитача не треба сматрати просто човеком који је лишен сваког појма о просвети, него нарочитом вр-

стом човека који се развија у посебну правцу. Од ваикада у историји запажамо узајамних утицаја међу скитачким народима и народима са сталним боравиштем. Причали смо о упаду Семита и Еламита у Сумерију; видели смо како су скитачи великих равница разорили западно-римску империју; видели смо како су скитачи арапске пустиње победили Персију, а уздрмали Византију. Кадгод се јављала бојазан да ће се просвећеност угушити у корову богатства, дугова и ропства; кадгод се чинило да се и последњи трагови вере и поштења губе у цинизму; кадгод се чинило да јалови и укалупљени обрасци безнадежно спутавају снагу за сваки даљи развој: наилазила је навала скитача да, као рало што оре у трулеж заспалу земљу, оспособи свет за даље плођење новог семена и даљи развитак. Монголска навала, која је отпочела у тринаестом веку, представља последње у низу тих пустошних орања на њиви човечанства.

Из потпуног мрака који их је дотле обавијао, Монголи се крајем дванаестог века сасвим изненада појављују у историји. Појављују се у крајевима који се налазе северно од Кине, дакле у постојбини Хуна и Турака, за које су очигледно везани блиским сродством. Удружили су се под једним поглавицом, чијим именом не желимо да оптерећујемо памћење читалаца; а под Џингисканом, сином тога поглавице, њихова је моћ стала да расте невероватном брзином.

Мислимо да је читалац у међувремену створио себи свакако доста јасну представу о томе како се постепено распало јединство ислама. У почетку тринаестог века постојао је у западном делу Азије и у суседним крајевима читав низ посебних исламских држава, које су често биле у узајамним сукобима и ратовима. Ту треба на првом месту поменути Египат (где су владали потомци султана Саладина који је држао и Палестину и знатан део Сирије), затим абасидски калифат са Багдадом као средиштем; а источно од овог калифата била се развила веома замашна држава, Каризмија, коју засноваше турски владари из Киве, који беху отели неке крајеве од Селџука, па најзад проширили своју власт од долине Ганга до Тигра. Додуше, власт те државе над покореним персиским и индиским становништвом никако није била учвршћена.

Тадање стање кинеске просвећености такође је мамило предузимљивог освајача. Последњи пут смо површно поменули Кину у овој књизи кад смо говорили о приликама које су владале у тој земљи у седмом веку, у прво време по доласку на власт династије Танг. Тада је способни и лукави цар Тај-Чунг упоредио и одмерио заслуге несторијанског хришћанства, ислама, будизма и Лао-Це-ове науке, па се углавном приволео мишљењу да бољег учитеља од Лао-Це-а не треба тражити. Описали смо како је овај цар лепо примио путника Јуан-Хванга. Тај-Чунг се показао трпљив према свима верама. А неки његови наследници немилосрдно су гонили будизам. И поред свих тих гоњења, будизам се и даље развијао и ширио у Кини, а његови манастири у многу погледу играли су улогу сличну оној, коју су на западу одиграли хришћански монашки редови. У почетку су помагали развитак науке и просвете, а доцније су тај развитак спутавали. У почетку десетог века, династија Танг већ је увелике била зашла у мену опадања своје моћи. И ова лоза владара била је доживела уобичајено изроњавање изазвано низом сладострасника и мекушаца, те се најзад Кина опет распала на читав низ држава, које су се међусобно трле и крвариле. Ово доба расула, које Кинези у својој историји називају »доба десет држава«, отегло се целе прве половине десетог века. Затим се појавила нова династија, лоза Северних Сунга (960. до 1127.), која је додуше, у неку руку успоставила јединство Кине, али је била у сталној борби са низом хунских племена са севера, што су надирала дуж источне обале Кине. Једно време превласт је имало једно од тих племена, Китанци. У дванаестом веку, то племе је у тим крајевима уступило место другој једној хунској држави, држави Кин, ко-

јој је престоница била у Пекингу, а чија се јужна граница налазила јужно од реке Хоанг-Хо. Ова држава Кин стала се ширити на рачун царства Сунга. Нанкинг, престоница ове државе, сад се већ налазила и сувише близу северне границе. Стога је године 1138. престоница премештена у Ханг-Чау, град који се налази на обали мора. У времену од 1123. до 1295. династија Сунг се наставља под именом Јужних Сунга. Северозападно од њене империје налазила се сад татарска држава Хсија, а северно поменута држава Кин, и једна и друга државе, чије се урођено кинеско становништво налазило под владарима који су се још увелике држали старих скитачких предања. Према томе и овде на истоку највећи део месног азиског становништва живео је под владарима туђе крви и туђих обичаја. Стога је било расположено да трпи, па чак и да поздрави, појаву каква освајача.

И северни део Индије, као што смо већ малочас напоменули, налазио се у почетку тринаестог века под влашћу туђих завојевача. Испочетка је северна Индија била саставни део Киванске Државе (Карисиме), а године 1206. засновао је неки пустолов Кутуб, негдашњи роб који је постепено био дотерао до положаја намесника Индиске Крајине, нову самосталну муслиманску државу са Делхијем као средиштем. Браманство је било већ давно потисло из Индије будизам, а ислам је била примила незнатна мањина, која је представљала владајући ред у земљи.

Такви су, ето, углавном били политички односи у Азији, када је, у почетку тринаестог века Џингискан почео да шири своју моћ над скитачким племенима у областима међу Балкашким и Бајкалским Језером.

2.

Победоносни поход Џингискана и његових непосредних наследника запрепастио је свет, али је по свој прилици још више но иког другог запрепастио саме те монголске вође.

Племе Монгола било је у дванаестом веку под влашћу државе Кинâ, који су били освојили североисточни део Кине. Монголи бејаху хорда скитача коњаника, који су живели под шаторима, а хранили се поглавито млеком од кобиле и месом. Главно им је занимање било сточарство и лов, наравно у времену кад нису били на какву ратном походу. По обичају, који влада у оним степама, они би у пролеће, кад би се отопио снег, кренули на север, на летње пашњаке да се у јесен опет врате на југ, на зимске пашњаке. Ратнички развој Монгола отпочео је победоносним устанком против државе Кин. Држава Кина опет је имала на расположењу средства и искуства половине Кине, па су Монголи у борби са њом научили много штошта из кинеске ратне вештине. Крајем дванаестог века већ су били ванредно спремно и отресито ратничко племе.

Прве године своје власти Џингискан је употребио на усавршење своје убојне силе. Организовао је Монголе и племена, која су им се била придружила као савезници, у добро уређену војску. Прво знатније проширење своје власти остварио је у западном правцу, а захватило је киргиске Татаре и Ујгуре (тојест татарска племена Тарина слива), за које се пре може рећи да их је Џингискан увео у своју војну организацију него покорио у правом смислу речи. Потом је Џингискан напао на државу Кин и заузео је Пекинг (године 1214.) Племе Китанаца, које тек што су били покорили Кини, везало је своју судбину за Џингискана и било му је од велике помоћи. Урођено кинеско становништво за време те нове промене господара и даље је мирно сејало, жњело и трговало, не опредељујући се ни за једну ни за другу страну.

Већ смо поменули новостворену киванску државу, која је обухватала Туркестан, Персију и северни део Индије. Ова држава, чије су источне границе досизале до Кашгара, мора да је била једна од најбоље развијених државних творевина оног времена и допуштала је најлепше наде за будућност. Још док је ратовао са државом Кина, Џингискан је упутио гласнике у Каризмију. Те гласнике су убили, а

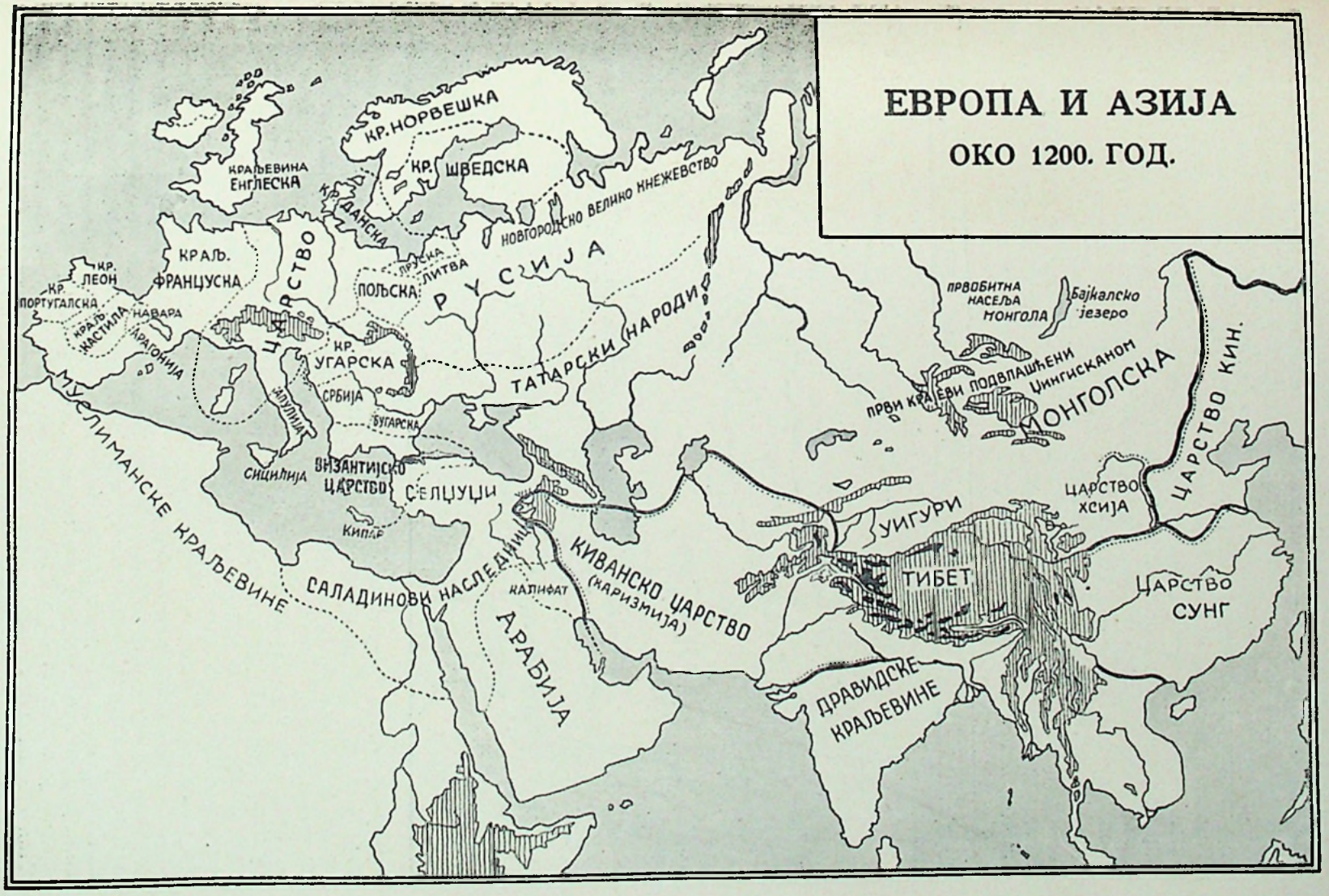
ЕВРОПА И АЗИЈА
ОКО 1200. ГОД.
КР. НОРВЕШКА
КР. ШВЕДСКА
КРАЉЕВИНА ЕНГЛЕСКА
КР. ДАНСКА
НОВГОРОДСКО ВЕЛИКО КНЕЖЕВСТВО
КРАЉ. ФРАНЦУСКА
ЦАРСТВО
ПРУСКА
ЛИТВА
ПОЉСКА
РУСИЈА
КР. ЛЕОН
КР. ПОРТУГАЛСКА
КРАЉ. КАСТИЛА
НАВАРА
АРАГОНИЈА
КР. УГАРСКА
ТАТАРСКИ НАРОДИ
ПРВОБИТНА НАСЕЉА МОНГОЛА
Бајкалско језеро
ПРВИ КРАЉЕВИ ПОДВЛАШЋЕНИ Џингисканом
МОНГОЛСКА
ЦАРСТВО КИН.
СРБИЈА
БУГАРСКА
ДУНАВ
МУСЛИМАНСКЕ КРАЉЕВИНЕ
СИЦИЛИЈА
ВИЗАНТИЈСКО ЦАРСТВО
СЕЛЏУЦИ
КИПАР
ЦАРСТВО ХСИЈА
УИГУРИ
ТИБЕТ
ЦАРСТВО СУНГ
САЛАДИНОВИ НАСЛЕДНИЦИ
КАЛИФАТ
АРАБИЈА
КИВАНСКО ЦАРСТВО (ХАРИЗМИЈА)
ДРАВИДСКЕ КРАЉЕВИНЕ

то је била неверовна грешка. У Каризмији су били решили — да се послужимо изразом наших данашњих политичара — да Цингискана »не признаду«. На то су се (године 1218.) велике гомиле коњаника, које је био прикупио и обучио Цингискан, сручиле преко Памирске Висоравни у Туркестан. Били су добро наоружани, а вероватно су имали и доста топова и барута за опсаде. Треба имати на уму да су Кинези у оно доба свакако већ знали за барут и служили се њиме, а Монголи су опет били научили употребу барута од Кинеза. Падоше Кашгар, Коханд, Бохара, а убрзо затим заузет је и Самарканд, престоница државе Каризмије. Монголи се нису дуго задржавали у освојеној земљи, већ су наставили надирање, и то у западном правцу пут Касписког Мора, а у јужном правцу до Лахора. У крајевима северно од Касписког Мора сукобила се једна монголска војска са кијевским руским снагама. Дошло је до читава низа битака. Руске чете су најзад побеђене, а кијевски велики војвода је заробљен. На вест о томе завладао је велик страх у Цариграду. Стадоше на брзу руку оправљати градска утврђења. За то време су друге монголске војске освајале државу Хсија у Кини. Та земља је покорена, те је само још јужни део државе Кина сачувао независност. Цингискан је умро године 1227. у пуном јеку славе и успеха. Оставио је за собом државу, која се већ протезала од Тихог Океана до Дњепра, не достигавши још врхунац свога замаха.

Као и све друге државне творевине које су засновали скитачи, ова држава се сводила готово искључиво на војничко уређење и на највишу власт. Представљала је пре оквир него доследно уређену једнообразну управу. Држава је била поглавито оличена у особи владара, а њени односи према множини покорених народа ограничавали су се на наплату порезе, потребне за одржање војске. Међутим, Цингискан је узео за свога доглавника врло искусна великодостојника државе Кина, који се био одлично упознао са свима предањима и науком Кинеза. Јелију Хуцај — тако се звао тај државник — још дуго по смрти Цингискана својим радом је чинио велике услуге Монголима, те не може бити спора о томе да тај човек треба да се убраја



међу историске великане. Јелију Хуцај је ублажио необуздану дивљину својих нових господара. Сачувао је од уништења многе градове и многа уметничка дела. Прикупљао је рукописе и друге споменике. Кад су га једном приликом оптужили за примање мита, нашли су да се сва његова имовина састоји из рукописа и неколико музичких справа. Можда и за добро уређење војске има толико исто његове заслуге, колико заслуге сама Чингискана. А што је нарочито важно, за владе Чингискана у целој његовој држави, која се као појас протезала средином целе Азије, владала је потпуна верска трпељивост.

Кад је умро Чингискан, престоница нове државе још увек је био Каракорум у Монголској. Искупљене монголске поглавице тамо изабрале су наследника Чингискану сина му Огдајкана. Настављен је рат против остатака држава Кин, која је најзад (године 1234.) коначно покорена. У тој борби Монголе је помогла јужнокинеска држава под династијом Цун, која је тиме сама допринела рушењу јединог бедема који је одвајаше од ових освајача света. Потом монголске чете прешавши целу Азију поврвеше на Русију (године 1235.). По преваљеним растојањима то је био неверован поход. Године 1240. заузет је и опустошен Кијев. Готово цела Русија је покорена и принуђена на плаћање данка Монголима. Ови затим опустошише и Пољску, а године 1241. у бој код Лигница у Доњој Шлеској сатреше војску састављену од Пољака и Немаца, која је покушавала да их задржи. Што се тиче цара Фридриха II, он се, изгледа, није много ни трудио да задржи ову страшну бујицу која је била навалила пут запада.

Бери вели у својим коментарима уз Гибиново дело »*Опадање и пропаст римске империје*«:

»... Тек у последње време европски историчари су се приволели чињеници да успеси монголске војске, која је прегазила Пољску, а године 1241. заузела Угарску, треба да се припишу њеној савршеној вештини у војевању, а да то ни у ком случају нису биле победе задобијене просто притиском огромне бројне надмоћности. Код многих још увек влада мишљење да су ови Татари били просто дивља и непрегледна руља која је притиском свога броја све терала испред себе, која је без икаква стратешког плана на коњима јурила кроз источну Европу, налетајући слепо на све препреке, и рушила их само притиском своје бројне снаге...

»Међутим, управо је дивно колико су тачно и са колико успеха извршиване све наредбе монголског главног заповедника, и то при операцијама које су се протезале од доњег тока Висле све до Ердеља. За такве операције ни у ком погледу нису били способни нити каква било европска војска нити који било европски војсковођ оног времена. Цар Фридрих II и сви други војсковођи оидашње Европе били су новајлије у стратегији у поређењу са Субутајем. Осим тога је врло значајна и чињеница да су Монголи, крећући се на тај поход, добро знали какав је политички положај у Угарској и какве су прилике у Пољској. Били су се потанко обавестили путем разгранате и добро уређене шпијунаже. А Мађари, и остале хришћанске силе, били су у том погледу детињасти и примитивни као какви варвари. Једва ако су што знали о томе ко су и какви су им били непријатељи«.

Монголи не продужише наступање пут запада, иако су били победили у бој код Лигница. Беху нашли у брежуљкасте и шумовите крајеве, неподесне за развијање њихове војне тактике. Стога кретоше на југ, решивши да се настане у Угарској, убијајући или асимилујући своје сроднике по крви, Мађаре, као што су и ови били у своје време ударили са Скитима, Аварима и Хунима. Каогод што су то радили Мађари у деветом, Авари у седмом и осмом и Хуни у петом веку, Монголи су по свој прилици намеравали да из угарске равнице као основице с времена на време предузимају велике походе у јужну и западну Европу. Ну, Монголи су у исто време у Азији упорно ратовали против кинеске династије Сунг, покушавајући да је покоре, а уз то су вршили и походе у Персију и Малу Азију.

Огдај Кан је умро на пречац, те године 1242. настадоше спорови око наслеђа. Принуђени због тога да се врате у постојбину, непобеђени монголски таласи почеше да се одливају пут истока, а преко Угарске и Румуније.

На велику срећу Европе, династички спорови у Каракоруму отегли су се неколико година, а почели су и да се јављају општи знаци опадања у великој монголској држави. Године 1251. постао је Мангу-кан врховним каном, те је поставио свога брата Кублај-кана за главног намесника Кине. Постепено, али стално, вршило се коначно покорење царства династије Сунг, а притом су источни Монголи по образованости и начину живота све већма и сами постајали Кинезима. Мангу је продро у Тибет и опустошио га је, па је затим увелике захватио и Персију и Сирију. Овим походом је управљао Хулагу други, брат Мангу-ов. Повео је своје чете против калифата и заузео је Багдад, где је по његовој наредби поубијано све становништво. У оно време, Багдад је још био верско средиште ислама, а Монголи су били временом постали жестоки противници Мухамедоваца. То непријатељство још је било појачано природном супротношћу, која је морала да постоји међу градским становницима и скитачима. Мангу је умро године 1259., а године 1260. (треба имати на уму да је прошла скоро читава година док су се искупиле све монголске поглавице из свих крајева ове недогледне државе, из Угарске, Сирије, Кине итд.) изабран је Кублај-кан за врховног кана. Он се много интересовао нарочито за Кину. Престоницу државе пренео је из Каракорума у Пекинг. Персија, Сирија и Мала Азија којима је управљао његов брат Хулагу, за његове владе постадоше готово потпуно независне од врховног кана, а исто тако углавном задобише независност монголске хорде у Русији, у азиским крајевима суседним Русији, као и неке мање монголске групе у Туркестану. А кад је године 1294. умро Кублај, нестала је коначно власт врховног кана, која је дотле бар по имену још постојала над поменутим крајевима.

По Кублајевој смрти постојале су ове монголске државе: главна монголска држава, којој је престоница била Пекинг, а која је обухватала Кину и ужу Монголску; друга велика монголска држава, тако звана држава Кипчака у Русији; треба велика монголска држава, такозвана држава Илкан, коју је био основао Хулагу, обухватала је Персију и суседне државе, па су јој били вазали и малоазиски селџучки Турци; затим сибирска држава међу државом Кипчаком и ужом Монголском; најзад је постојала као посебна држава још и тзв. великотурска држава у Туркестану. Нарочито пада у очи да Монголи у том раздобљу никад нису продирали у Индију одонуд Панџаба, а да је године 1260. египатски султан у Палестини до ноге потукао Хулагу-ова војсковођа Кетбогу, и тиме спречио надирање Монгола у Африку. Године 1260. освајачка моћ Монгола већ је била прешла свој врхунац. Од тада повесница Монгола бележи појаве цепања снага и опадања.

Монголска династија, коју је у Кини био основао Публај Кан, тзв. династија Јуан, владала је од 1280. до 1368. Доцније је дошло у западном делу Азије до ускрснућа монголске снаге, те ће Монголи основати у Индији царство, које ће се још дуже одржати но што је владала ова династија. У тринаестом и четрнаестом веку пак у Северној Индији нису били господари Монголи, већ Авганци, чија је држава досизала до Делкана.

3.

Монголска завојевања неоспорно су најзнаменитији подухвати ове врсте у целој светској историји. У погледу подручја за војевања Александра Великог не могу се мерити са њима. Огромно је било њихово деловање на умни развитак човечанства, на проширење видокруга људи оног времена. Једно време постојале су сталне везе међу Азијом и целом западном Европом. У том раздобљу сви главни саобраћајни путеви били су потпуно слободни. На двору врховног кана у

Каракоруму јављаху се представници свих тадањих народа.

Јаз, који се био отворио међу Азијом и Европом услед борбе међу хришћанством и исламом, није више био ни изблиза тако дубок. Папска власт се надала поуздано да ће придобити Монголе за хришћанство. Дотле је једина вера Монгола била шаманизам, неко врло примитивно незнабоштво. На двору монголског врховног кана сусретали су се изасланици папе, будистички свештеници из Индије, занатлије Французи, Италијани и Кинези, трговци из Цариграда и Јерменске, па чиновници Арапи, персијски и индиски звездари и математичари. Историја нам и сувише прича о ратовима Монгола и о њиховим покољима, док нам и сувише мало говори о томе колико су они били жељни знања и науке. Иако у умном погледу нису били сами стваралачки народ, ипак су као посредници у преношењу науке и методе имали силна утицаја на умни развитак човечанства. Све оно што се данас још може сазнати о магловитим и романтичним личностима Цингискана и Кублајкана, потврђује утисак, да су та два човека у најмању руку у истој мери били увиђавни и продуктивни владари, као што су били сјајно обдарени, али себични Александар Велики, или онај стваралац политичких аветиња, одлучни али необразовани богослов Карло Велики.

Покушаји папске власти да придобије Монголе за хришћанство завршили су се неуспехом. Хришћанство је у оно време већ доста било изгубило од своје моћи убеђивања. Испочетка Монголи нису имали никаквих предрасуда против хришћанства; чак изгледа да су за њ испрва показивали много више љубави него за ислам. Но мисионари, који су им долазили, и сувише очевидно су хтели да искористе моћ Исусове величанствене науке у сврху помагања папиних прохтева за превлашћу над целим светом. Монголи су, можда, хтели хришћанство као такво, али нису хтели да знају за покварено хришћанство оног времена. Замисао да огромна монголска држава постане један део божјег царства свакако је налазила одјека у њиховим срцима. А никако се нису могли помирити са помишљу да постану клетвеници шаке француских и италијанских свештеника, чији су захтеви били исто толико ненасити колико су у њих биле незнатна стварна моћ и увиђавност, и који су били оруђа час немачког цара, час француског краља, а час опет жртве властите ситничарске пакости и бедне сујете. Године 1269., Кублај Кан упутио је изасланике папи, очигледно у жељи да дође до неког споразума са западњачким хришћанством. Тражио је да се на његов двор упути стотинак учених и способних људи. Ти његови изасланици затекли су, међутим, западни свет без папе, заплетен у један од оних спорова о наслеђе Столице Св. Петра какви су се толико често јављали у историји папства. Пуне две године западна хришћанска црква била је обезглављена. Кад је најзад именован нови папа, он је упутио — ради придобијања највеће силе у Азији за своју духовну власт — у Азију двојицу доминиканаца. Ова двојица пречасних отаца толико су били уплашени самом помишљу на бескрајно далеки и тегобни пут да су убрзо нашли изговор на основу којег су одустали од своје мисије.

Додуше, ова несуђена мисија била је тек један од многих покушаја папске власти да дође до сагласности са Монголима. Међутим, сви ти покушаји били су редом некако млаки и неспретни, ниуколико нису били задојени ватреним духом и јачином воље ранијих мисија. Већ папа Инокентије IV беше послао неке доминиканце у Каракорум. Свети Луј, француски краљ, беше преко Персије послао Монголима мисионаре са неким светим реликвијама. Осим тога на двору Мангу-кана живели су многи хришћани несторијанског обреда, а најзад је доцније било папских изасланика, који нису одустали од пута као поменута двојица доминиканаца, већ који су стварно и стигли у Пекинг. Имамо података о именовању неколицине папских посланика и владика за дални исток. Међутим, изгле-

да да су многи, одлазећи на нову дужност, погинули или залутали успут, пре но што би стигли до граница Кине. Године 1346. налазио се у Пекингу неки стални папин посланик. Али тај човек је по свој прилици, сматрао се бе папиним дипломатским представником и ничим више. По паду монголске династије (династије Јуан) године 1368., хришћанске мисије у Кини остадоше без икаква уплива. Династију Јуанг одменила је на власти династија Минг, изразито народна кинеска династија, која је у прво време била непријатељски расположена према свима странцима. Веровно је чак да су тада побијени сви хришћански мисионари. Свакако, све до силаска с власти династије Минг (године 1644.), Кина готово више није видела хришћанâ, било католикâ, било несторијанаца. После тог времена Исусовци приступише нову и прилично успелу покушају пресађивања католицизма у Кину; но овај други мисионарски вал већ је дошао поморским, а не сувоземним путем.

Године 1298. била се нека поморска битка између Ђеновљана и Млечића, у којој Млечићи бише побеђени. Ђеновљани задобише око седам хиљада заробљеника. Међу овим заробљеницима налазио се и неки млетачки властелин, Марко Поло, који је био пропутовао силне земље, а чије су приче о тим путовањима код суседа сматране као хвалисање и претеривање. Марко Поло беше у своје време додељен првој мисији, одређеној да оде Кублај-кану. Кад се вратише она двојица доминиканаца, он је сам на своју руку продужио пут. А сад седећи у ђеновском ропству, Марко Поло себи је прекраћивао време тиме што је неком писару Рустичиану причао о својим путовањима. Рустичиано је бележио све што му је Марко Поло причао. Нећемо овде улазити у научни спор о томе, је ли и уколико Рустичианова књига аутентична. Чак се не зна тачно ни на ком је језику првобитно написана. Међутим, тешко је сумњати у истинитост бар главних чињеница које се ту износе. Главно је да је тај путопис у току четрнаестог и петнаестог века био ванредно омиљен код свих људи жива духа. »*Путовања Марка Пола*« спадају међу најзнаменитије књиге светске историје, Та књига боље но иједна од савремених летописа крчи пут нашој мисли ка свету тринаестог века, века који је видео владавину цара Фридриха II и прве почетке инквизиције. А што је главно, та књига је дала подстрека за проналазак Америке.

Књига почиње са описом једног путовања у Кину које су начинили отац Марка Пола, Николо Поло, и стриц му, Мафео Поло. Ова два брата беху угледни млетачки трговци, а живели су у Цариграду. Око године 1260. отишли су на Крим, а одатле у Казан, из Казана су продужили пут у Бухару, где су наишли на изасланство, које је Кублај-кан из Кине био упутио у Персију, своме брату Хулагу. Ови изасланици стадоше наваљивати на ова два млетачка трговца да са њима пођу до врховнога кана, који дотле још није видео ни једног човека из кога од латинских народа. Браћа Поло одоше са њима до врховнога кана. Очигледно су начинили одличан утисак на Кублај-кана и својом појавом уопште пробудили код њега живље интересовање за хришћанску образованост. Они су и пренели у Рим већ раније поменуту молбу Кублај-кана да му се пошљу стотинак учитеља и образованих људи. Тражено је да то буду »паметни људи, добро упућени у свих седам главних наука и вештина, способни за јавну дискусију и у стању да покажу незнабошцима-идолопоклоницима и другим људима да је Христова наука боља од иједне друге«. Ну, кад се вратише у отаџбину, затекоше хришћански свет у општој пометњи и раздору. Прошле су две године док су добили овлашћење да пођу натраг у Кину, праћени поменутом двојицом малодушних доминиканаца. Повели су собом и младог Марка Пола. Околности што су се решили да поведу сина, односно синовца, као и околности што је доцније Марку Полу у ђеновском ропству било досадно, па је прекратио време причањем о својим путовањима, имамо да захвалимо што су забележени сви ти толико значајни догађаји.



Српски цар Душан. Фреска у Леснову (14. столеће). Слика из историске збирке Народнога Дела, друштва за националну културу.

Овог пута су Николо, Мафео и Марко Поло ударили преко Палестине, а не преко Крима, као приликом првог путовања. Врховни кан им је био дао неку златну таблицу, као и још неке знаке распознавања којима су могли доказати да уживају његову милост, па им је то на путу била велика олакшица. Врховни кан био је затражио од њих да му донесу нешто уља из кандила које гори на Св. Гробу у Јерусалиму. Због тога су прво и ударили на Јерусалим, па затим преко Киликије пут Јерменске. Пошли су тим заобилазним путем због-тога што је у оно време египатски султан чешће упадао у област Илкана. Преко Месопотамије, путници су избили код Ормуза на Персиском Заливу, по свој прилици у намери да продуже морем. У Ормузу су наишли на неке трговце из Индије. Не знамо из кога разлога, али тек одустали су од намере да се укрцају на брод, већ су продужили пут копном, ударивши северним правцем. Прешавши Персиску Пустињу, стигли су преко Балка и Памирске Висоравни у Кашгар, па одатле, преко Котана и Лоб-Нора (дакле идући стопама Јуан-Хванга) скренуше у долину Хоанг-Хо-а и стигоше у Пекинг. Марко Поло назива Пекинг »Камбалак«, северну Кину »Кетај«, а јужну Кину, област негдашње династије Сунг, назива »Манци«. У Пекингу изиђоше пред врховнога кана, који их прими лепо. Нарочито се Кублај-кану много допао млади Марко. Био је паметан младић, а свакако да је успут био врло добро научио татарски језик. Кублај-кан је одмах примио Марка Пола у своју службу и поверио му је неколике мисије, поглавито у југозападној Кини. Његови описи о пространим областима питоме, плодне и добро обрађене земље, о »одличним гостионицама за путнике«, којих је било на све стране, о »лепим виноградима, њивама и вртовима«, о »силним манастирима« будистичких монаха, о многобројним радионицама, у којима су израђивали »лепа свилена и златом извезена ткива, као и одлични тафт«, о »непрекидном низу густо насељених села и градова« као о толиким другим појединостима, испрва су у Европи наилазили на слабо веровање, али су ипак убрзо силно надахнули машту западњака. Марко Поло је причао много о Бурми и о њеним војскама, које су располагале стотинама слонова, па описује како монголски стрелци у борби излазе на крај са тим убојитим џиновима. Описује и како су Монголи освојили Пегу. Прича и о Јапану, а ту као да мало претерује у описивању силних количина злата у тој земљи. Но још је необичније оно што Марко Поло прича о неким хришћанима и хришћанским владарима у Кини, напосе о свештенику Јовану »краљу« неког хришћанског народа. Лично није био дошао до тог народа. Претпоставља се да се ту ради о неком татарском племену у Монголској, које је било примило хришћанство од несторијанаца. Вероватно је помињање ових хришћана тамо далеко на истоку нарочито узбудило писара Рустичиана, те да је на своју руку што је боље могао искитио причу Марка Пола о томе, сматрајући да је то најважнији и најлепши и најзанимљивији део у свеколиком путопису његова сабеседника. Тако је прича о свештенику Јовану постала популарном легендом четрнаестог и петнаестог века. Она је много деловала на машту људи. Неоспорно је да је силно морала подићи вољу Европљана за походе у непознате крајеве помисао да се тамо у предалекој земљи, у Кини налази јака заједница њихових једноверника, која ће свакако лепо примити Европљанина који би тамо дошао и помоћи га у сваком погледу. Марко Поло је три године био на положају гувернера града Јанг-Чау. Верујемо да тај високи представник власти са далеког запада није месном урођеном кинеском становништву изгледао туђинац у већој мери но какав било висок чиновник Татарин. У самим кинеским летописима помиње се неки Поло, за кога се вели да је године 1277. радио у царском савету. То нам је, уосталом, веома драгоцен доказ о томе да се причање Марка Пола, бар у својим главним цртама, оснива на чистој истини.

Николо, Мафео и Марко Поло путовали су три и по године док су

стигли у Кину, а онде су провели читавих шеснаест година. Најзад се у њих пробуди чежња за домовином. Били су у нарочитој милости код Кублај-кана па су можда и осећали да та његова наклоност према странцима из далеке земље изазива завист код монголских великаша. Претпостављали су, ваљда, да би због тога могли врло рђаво проћи ако би нешто Кублај-кан умро. С тога они замолише Кублајкана да им допусти да се врате својој кући. Неко време врховни кан није хтео ни да чује за то, али им се најзад указа врло згодна прилика. Аргону, владару Илкана, унуку Хулагу-а, Кублај-канова брата, била је умрла жена Монголка. На самртној постељи била је затражила од супруга да се по њеној смрти не ожени другом женом него Монголком њена племена. Аргон је упутио посланике у Пекинг да јаве о томе, па су му тамо изабрали подесну прилику неку младу принцезу, девојку од седамнаест година. Да би невести уштедели тегобе путовања у каравану, решише да је упуте морем са довољном и сигурном пратњом. Властела пак, којима је било поверено да прате принцезу, замолише врховног кана, да пусти и Николу, Мафеја и Марка Пола да путују с њима, а као мудре људе и нарочито искусне у путовању далеким земљама. Млечићи, наравно, радосно прихватише прилику да се докопају отаџбине. Принцеза и њена пратња укрцаше се у неком пристаништу југоисточне Кине. Успут су се дуже задржали на Суматри и у јужној Индији, па су најзад, после две године путовања морем, стигли у Персију. Пошто је Аргон у међувремену био умро, млада принцеза је предана његову сину, који ју је узео за жену. Николо, Мафео и Марко Поло пак наставили су пут преко Тебриза за Трапезунт, где су се укрцали за Цариград, па су се најзад (по своју прилици године 1295.) вратили у Млетке. Тврди се да онде нико није могао да позна обу тројицу путника у татарској ношњи, да их чак нису хтели пустити у рођену кућу. Прошло је доста времена док су успели да коначно докажу ко су. При свему том, многи људи у Млецима некако су их попреко гледали, сматрајући их у неку руку скитницама. Да би успоставили свој углед, приредили су једно вече велику забаву. Кад је свечаност била достигла врхунац, наредили су да им се донесе старо, источњачко одело. Затим су уклонили послугу из дворане, и узели парати комад по комад старог одела. У постави запањени гости угледаше »невероване количине бљештавих сафира, рубина, смарагда и диаманата« — како се вели у извору, из којег узимамо овај податак. Међутим, чак и после таква очигледна доказа, причања Марка Пола о његовим путовањима и доживљајима примана су у Млецима са неверицом, па чак и са прикривеним подсмехом. Нарочито се сумњало у тачност његових тврдњи о величини и броју становништва Кине. Неке млетачке шаљивчине окрстиле су Марка Пола надимком »*Il Milione*« (»милион«), зато што је, причајући о својим путовањима, стално говорио о милионима душа и о милионима дуката.

Ето на чему се оснивала прича, која је у петнаестом веку запањила прво Млетке, а за њима и читаву Европу. У европској књижевности, а нарочито у романима петнаестог века сваки час сусрећемо имена из путописа Марка Пола — имена Кетај, Кембалук и друга.

4.

Путовања Марка Пола била су тек увод за врло замашно јачање светског саобраћаја. Ну, пре но што наставимо у свом излагању, да бисмо приказали знатно ширење умног видокруга Европе, а захваљујући великим делом путописима Марка Пола, морамо описати једну врло необичну последицу великих монголских завојевања, а то је појава Турака-Османлија у Дарданелима. Затим ћемо у главним цртама приказати распадање негдашње државе Џингискана у више делова и развитак сваког тог дела понаособ.

Турци-Османлије били су шака бегунаца, који су приликом првог упада Џингискана у западни Туркестан побегли пут југозапада. Прешли су силан пут, крепувши из централне

Азије, па кроз пустиње и преко планина, кроз насеља туђих народа, да траже нову земљу, у којој би се могли настанити. »То је била шака пастира из туђе земље — вели сер Марк Сајкс — који су упорно настављали свој пут, кроз кнежевине и царевине, па и кроз редове самих крсташа. Морамо се у чуду питати: где су ти људи успут логоровали и отпочивали? Како су свуда налазили довољно пашњака? Како су и какве споразуме склапали са разним владарима и властодршцима кроз чије су области пролазили?«

Најзад су нашли крајеве у којима су се могли стално настанити уза суседе сродне и по крви и по обичајима. Населили су се међу Турцима-Селџуцима на малоазиској висоравни. Већ у оно доба у највећем делу данашње Анадолије беху овладали турски језик и ислам. Једино у градовима живљаше већи број Грка, Јевреја и Јермена. Неоспорно је у крви тога турског становништва било примеса хетитских, фригиских, тројанских, јонско-грчких, кимериских, галатских и италиских (из доба Пергама). Међутим, временом давно већ беху избледели утицаји тих многоструких расних примеса. Свакако да су ови људи углавном били иста онаква мешавина тамно-беле расе средоземних крајева, Аријанаца из северне Европе, Семита и Монгола као и становништво Балканског Полуострва. Сами себе су сматрали чисто туранском расом, па су стога мислили да су нешто више и боље од хришћана с оне стране Босфора.

Постепено су Турци-Османлије стали узимати све већег маха над својим суседима и сродницима по крви. А најзад приграбише превласт у појединим малим кнежевинама, у које се било распало негдашње царство Селџука — Рум. Њихови односи према византиском царству, које је полако умирало, били су у току неколиких векова обележени — ако се тако може рећи — неким трпељивим непријатељством. Нису нападали на Босфор, али су ухватили маха на Дарданелима. Тим, дакле, Ксерксовим, а не Даријевим путем кренули су на поступно продирање у Македонију, Епир, Илирију, па све дубље у крајеве данашње Југославије и Бугарске. У Србима чија је култура достизала нарочиту висину у средњевековној немањићској Србији, и Бугарима, Турци су нашли живаљ, који им је у културном погледу био веома сличан, а и у погледу саме расне примесе по свој прилици сличнији, но што то и једна и друга страна хоће да призна. У Срба и Бугара има нешто мање тамно-средоземних и монголских, а нешто више северњачких примеса. Ови балкански народи били су хришћани, а међусобно љуто закрвљени. Турци су говорили сви једним истим језиком. У њих је било више осећања о јединству, одликовали су се старо-мухамедовском умереношћу и скромношћу у прохтевима, а уз то су углавном били војници. После великих окршаја на Марици, Плочнику и Косову, рушећи српску државу и њене велике културне тековине, уколико су могли, потурчивали су покорене народе; хришћане су разоружавали и од свих права оставили су им једино повластицу да они једини у држави плаћају порез. У току времена османлиски владари изградише државу, која је од Таврискиx Планина на истоку допирала до Угарске и Румуније на западу. За престоницу су узели Једрене. Поткресана византиска империја била је са свих страна опкољена њима.

Османлије устројише сталну војну трупу, јањичаре, трупу сличну мамелуцима који су владали Египтом.

». . . Ова трупа се допуњавала регрутовањем до хиљаду младића хришћана годишње. Ти младићи су примани у ред дервиша-бекташа. Ако можда и нису сви од сама почетка радо примали ислам, ипак су листом од сама почетка били прожети мистичним идејама братства, чији су били чланови. Добро плаћани, одлично дисциплиновани, а чврсто здружени и безусловно сложни попут каква тајна друштва, јањичари су за младу османлиску државу представљали добро изучену, одушевљену и родољубиву трупу. У доба, кад су друге државе имале само пешаке-најамнике и лаку коњицу, то је било од неоцењиве користи.

»... Односи међу османлиским султанима и византиским царевима представљају нешто чему нема равна примера у светској историји. Турци се увелике уплитаху у породичне и династичке распре византиске престонице, везиваху се крвним сродством са појединим владарским породицама; често даваху трупе за одбрану Цариграда, а дешавало се и да узимаху под најам поједине одреде из његове посаде за своје властите ратне походе. Дешавало се да су у таквим случајевима и чланови царског дома и синови угледних византиских државника полазили у рат у турском табору. Међутим, без обзира на то, Османлије би једно за другим приграбљивали све нове и нове царске крајеве и градове, како у Азији, тако и у Тракији. Ови необични односи међу Османовом династијом и византиским царством имали су трајних и осетних последица и за једну и за другу страну. Док су Грци све већма губили остатке морала и достојанства због смицалица, којима су морали — с обзиром на своју војничку слабост — прибегавати према својим суседима, дотле су Турци временом искварени овим, њима дотле непознатим, ваздухом сплетке и преваре, који се у току времена увукао и у сам њихов домаћи живот. Братоубиство и оцеубиство, два тешка злочинства, који понајчешће кваре летопис царског двора у Византији, најзад се одомаћише и у политици Османове династије. Један од синова Мурата I упустио се са Андроником, сином грчког цара, у заверу, којој је био смер да један и други једновремено убију своје родитеље...

Византинци су нашли да је лакше погодити се са турским пашама него са папом. Дуго су Византинци и Турци били повезани родбинским везама, а заједнички су зашли на врло необичне политичке стазе. Турци су у Европи служили и Србима и Бугарима против цара, а цар је опет преко разних азиских емира радио против султана; поједини чланови грчког и турског владарског дома били су уговорили да једни друге помажу тиме што ће држати као заробљенике или таоце разне супарнике својих сауговарача, ако би им пали шака. Речју, односи међу Грцима и Турцима били су толико замршени да је било веома тешко рећи јесу ли Турци сматрали Грке својим савезницима, својим непријатељима или покореним народом, и да ли су Грци гледали у Турцима тиране, разараче византиског царства, или напротив његове — заштитнике...«*)

Најзад, године 1453., за владе султана Мухамеда II, Турци се докопаше Цариграда. Напали су град са копна, са европске стране, силном артиљеријом. Сам грчки цар је погинуо. По заузећу града настало је страховито и свеопште клање и пљачкање. Величанствена црква Св. Софије, коју је године 532. био подигао цар Јустиниан Велики, опљачкана је и сместа претворена у џамију. Пад Цариграда изазвао је силан утисак у Европи. У један мах се помишљало чак и на крсташки рат. Али, време крсташких ратова било је прошло једном за свагда...

Сер Марк Сајкс вели: »... Заузеће Цариграда било је за Турке колико славан, толико и кобан догађај. Цариград је након заузећа играо улогу васпитача и просветитеља Турака. Доклегод су Османлије могли да црпу науку, просвету, филозофију, уметност и трпељивост из једног жива извора просвећености, који је био окружен њиховим освојеним земљама, располагали су, поред необуздане силе, још и великом моралном снагом. Доклегод је отоманска империја у Цариграду имала слободно пристаниште, тржиште, финансиско средиште, главно место за трговачку размену добара, никад није оскудевала у новцу и финансиској потпори. Султан Мухамед био је велик државник. Чим је коначно загосподарио Цариградом, потрудио се да поправи штету, почињену његовом жудњом за новом славом. Стао је помагати патријарха, трудио се да умири пострављене Грке и, уопште, чинио је све што је могао да Цариграду и надаље сачува његово обележје царског града... Ну, кобни

*) Sir Mark Sykes, „The Kaliph's Last Heritage".

корак, једном учињен, није се више дао поправити. Султанов Цариград није више био онај стари Цариград. Трговина је нагло попуштала, нестајало је старе образованости и просвећености, а усахнуло је силно и многоструко развијено новчарство. Турци су били остали без свога учитеља, без свога дотадањег просветног ослонца. С друге стране одржала се и даље сваколика покварености овог великог града, оличена у чиновништву, евнуси, дворским стражама, уходама, уцењивачима и достављачима. Све то су примили у наслеђе Османлије, све то се под њима чак и даље развијало и ширило. Заузевши Цариград, Турци су упропастили једно своје неизмерно благо, да би навукли на врат кугу . . .«



Славољубље султана Мухамеда, уосталом, никако није било засићено заузећем Цариграда. Прохтело му се да заузме и сам Рим. Заузео је и опљачкао италијански град Отранто. Може се свакако сматрати да једино услед султанове смрти (године 1481.) није дошло до снажна налета, који би се по свој прилици завршио турским заузећем Рима, тим пре што је и у оно доба читаво Апенинско Полуострво било огрезло у унутарњим трзавицама. Мухамедови синови међусобно су се били крвно завадили. Под Мухамедовим наследником, султаном Бајазитом II (1418.—1512.), Турци навалише на Пољску, док су на другој страни освојили највећи део Грчке. Султан Селим (1512.—1520.), Бајазитов син, проширио је османлиску власт и на Јерменску и освојио је Египат. У Египту је живео последњи калифа из абасидске лозе под заштитом мамелучког султана. Некадањи фатимистички калифат давно више није постојао. Султан Селим купио је од последњег изрођеног потомка некад тако моћне династије Абасида назив калифе, свети барјак и остале реликвије пророка Мухамеда. Тиме је османлиски султан уједно постао и калифом свих мухамедоваца. Султана Селима наследио је Сулејман Вели-

чанствени (1520.—1566.), који је на истоку освојио Багдад, а на западу највећи део Угарске. Београд је заузео 29. VIII 1521., а тачно пет година после тога, 29. VIII 1526. сатро је Мађаре код Мохача. Замало није заузео и сам Беч, пред којим је био године 1529. Његове флоте вршиле су искрцавања у Алжиру и нанеле читав низ пораза Млечићима. У већини ратова, што их је султан Сулејман водио против римско-немачког цара, имао је уза се као савезнике Французе. За његове владе османлиско царство било је на врхунцу своје моћи.

5.

Тек сасвим укратко расмотрићемо даљи развој појединих посебних делова некад огромне државе врховног кана. Ни у једној од тих монголских држава хришћанство није било успело да придобије народну душу. Хришћанство се у оно време налазило у стању умна и морална пропалице, било је без јединства у вери, лишено сваке снаге и частољубља. Већ смо причали о оној двојици јадних и плашљивих доминиканаца, што их је папа био упутио на молбу Кублај-кана, а исто тако и о неуспеху свих мисија које су у току тринаестог и четрнаестог века сувоземним путем ишле на исток. Било је умрло у хришћанској цркви оно негдашње апостолско одушевљење које је било кадро да придобије читаве народе царству божјем.

Године 1305. папа постаде заробљеником француског краља. Сви напори папâ у XIII веку да истисну цара из Италије, према томе, довели су само дотле што су уместо цара до превласти над папом дошли Французи. Од 1305. до 1377., папе су седеле у Авињону. Одашиљање мисија за њих у оно време значило је само обичан потез у чисто политичкој игри. Додуше, године 1377., папа Гргур XI вратио се у Рим, па је онде и умро. Кад је, међутим, требало да се бира његов наследник, кардинали Французи се одвојише. У једно исто време су изабрана двојица папа, један у Авињону, а други у Риму. Овај расцеп, назван »велика схизма«, као што већ знамо, трајао је од 1378. до 1416. Знамо такође да је сваки од ове двојице папа проклео свог противника, а искључио из цркве супарникове присталице. Такво је, ето, у оно време било стање хришћанства и такви су били људи којима је била дужност да чувају науку Исуса Назарећанина. Азија је била зрела за жетву, али није у хришћанству било човека вољна и способна да је пожње.

Кад је, најзад, успостављено јединство цркве и кад је појавом исусовачког реда обновљена мисионарска делатност, већ је било доцкан да се та прилика искористи. Сад већ није могло више бити ни помисли да се исток и запад удруже у недогледно царство, над којим би у име вечног мира владало хришћанство. Монголи у Кини и у средњој Азији пришли су будизму, а у јужној Русији, у западном Туркестану и у илканском царству прихватили су ислам.

5а.

У Кини су били Монголи већ у доба Кублај-кана потпуно прожети кинеском образованошћу. Од године 1260. па надаље, кинески летописи говоре о Кублају као о кинеском владару, оснивачу династије Јуан (1280.—1368.). Ову монголску династију најзад је оборио кинески националистички покрет, који је довео на престо династију Минг (1368.—1644.), царску лозу, која је дала низ образованих владара, великих пријатеља уметности. Династија Минг је владала све до времена, када са севера навалише Манџурци, народ сродан по крви Кинезима, које беше победио Џингискан. Манџурци освојише Кину и у њој засноваше династију, која се одржала све до године 1912., кад је уступила место новом републиканском режиму, који је био у рукама аутохтоних Кинеза.

Са доласком манџурске династије јавља се у Кини обичај ношења перчина. Манџурци су прописали Кинезима да носе перчин у знак покорности. По проглашењу републике ношење перчина више није било обавезно, и сад се већ велик део Кинеза одрекао тога украса.

5б.

У области Памирске Висоравни, у добром делу источног и западног Туркестана као и на северу, Монголи се вратише племенском животу, из којег их је био извео Цингискан. Готово све до данашњег дана могу се пратити поједине мере развоја држава многих мањих канова, који у оно време дођоше до пуне независности. Калмуци су у току XVII и XVIII века основали замашно царство, које се, међутим, распало, услед династичких размирица, још пре но што би стигло да захвати крајеве и изван средње Азије. Године 1757. Кинези преотеше Калмуцима источни Туркестан.

Тибет је био више или мање у саставу кинеског царства, и постао је главно уточиште будизма и његових калуђера.

Још и дан дањи запажају се у знатну делу средње Азије, Персије и Месопотамије трагови давнашње супротности међу скитачима и живљем са сталним боравиштем. Градско становништво у тим пределима презире и израбљује скитаче, а и ови такође презиру грађане и, где им се укаже прилика, гоне их и злостављају.

5в.

Монголи велике кипчачке државе остали су и надаље скитачи, те су, као и њихови дедови, терали стоку с једне паше на другу широм недоглед-них равница јужне Русије и суседних крајева западне Азије. Прихватили су ислам, не придржавајући се строго у свему своје нове вере, уз коју су задржали и доста остатака свог негдашњег варварског шаманског обожавања. Главни кан им је био кан златне хорде. Даље на запад, у пространим равницама данашње Украјине, староседеоци Скити, мешавина Словена и Монгола, такође су се вратили скитачком животу. Ови скитачи хришћани, Козаци, образовали су неку врсту војне крајине, која је бранила Татарима надирање на запад. Њихов слободни и пустоловни живот толико је привлачио сељачки живаљ Пољске и Литве, да су тамо били принуђени донети строге законе ради спречавања сеобе у гомилама земљорадничког света пут степа у којима су живели Козаци. Због тога су и пољски велепоседници, бојећи се да ће остати без кметова, били велики непријатељи Козака. Козаци су са пољским племством ратовали готово исто толико колико и са самим Татарима.

Као што је било све доскора у западном Туркестану, у кипчачкој држави — у којој су скитачи тумарали по појединим њеним пространим крајевима — постојао је известан број градова и обрађених крајева, где је био нашао уточишта живаљ са сталним боравиштем. Такви градови и крајеви обично су плаћали данак кану скитача. У градовима какви су били Кијев, Москва и други, становништво је живело животом који је личио на живот хришћанских градова пре монголске најезде, а под влашћу било руских кнежева, било татарских намесника, који су наплаћивали данак за рачун кана златне хорде. Московски велики кнез био је успео задобити каново поверење. Тиме је дошао до све изразитије превласти над осталим кнежевима, клетвеницима, као што је био и он. Но у XV веку, за владе Ивана III, Ивана Великог (1462.—1505.), Москва се ослободила монголске превласти и одбила даље плаћање данка (године 1480.). Пошто Цариградом нису више владали наследници цара Константина, Иван је узео као свој грб византиског двоглавог орла. Шта више, сматрао је да је својом женидбом са Зојом Палеологовом, кнегињом царске лозе, постао стварним наследником византиских царева. Но поред тога је московска велика кнежевина имала и других прохтева. Напала је и покорила стародревну новгородску трговачку републику, коју су некад били основали Нормани, па је тиме ударила темељ савременој руској држави, обезбеђујући себи везу са трговачким средиштима на балтичкој обали. Но и поред својих тежња за Цариградом, Иван III није примио царски назив. Тај последњи корак учинио је његов син Иван IV,

Грозни (1533.—1584.). Иако се господар Москве од тада називао царем (од »цесар«*), био је по нарави ближи Татарима него Европљанима. То је био самодржац источног типа. Исповедао је православно хришћанство византиског двора, које је било узело маха у Русији још давно пре монголске најезде, а захваљујући раду словенских мисионара, који су били дошли из Цариграда.

Западно од Кипчака, већ далеко изван домашаја Монгола, била се у току XI и XII века створила друга словенска држава — Пољска. Монголски вал био се у своје време излио и преко Пољске, али се убрзо опет повукао. У овој словенској земљи није владало православље већ римско католичанство. Служили су се латиницом. Пољски владар је вазда у неку руку био клетвеник римско-немачког цара. Укратко, Пољска је, по свом постанку, била као нека источна крајина хришћанства светог римског царства; Русија пак никад није играла такву улогу.

*) Петар Велики је доцније узео титулу „император".

5г.

Развој илканског царства у Персији, Месопотамији и Сирији можда је занимљивији од развитка иједне друге моноголске силе, и то због тога што је у тим крајевима скитачки дух освајача тежио да уништи један већ учвршћени поредак просвећености, не успевши у томе никако до краја. Кад је Цингискан први пут упао у Кину — тако причају — настала је силна препирка међу монголским поглавицама, не би ли требало порушити градове и до последњег побити становништво са сталним боравиштем. Тим простодушним људима, навикнутим на живот под ведрим небом, становништво са сталним боравиштем, а надасве становништво збијено у градове, морало је изгледати као искварен, млитав, морално опасан и уопште несхватљив свет, као неки чир људског рода, израстао на месту које би душу дало за пашњаке. Ти скитачи су сматрали да им баш ништа не требају градови. Треба имати на уму да су први фрушки и англосаксонски завојевачи у јужној Британији истим таквим очима гледали затечено градско становништво. Међутим су



Монголи такве своје погледе до краја доследно примењивали само у Месопотамији, под Хулагом, који је од тога направио политичко начело. У Месопотамији се Монголи нису задовољили паљењем и убијањем; они су у тој земљи уништили још и прастаре установе за наводњавање, које су постојале већ најмање осам хиљада година, уклањајући на тај начин последњи траг најстарије од свих западних просвећености. Од сама времена сумерских краљева-свештеника, ти плодни крајеви стално су обрађивани, силна предања се беху створила у њима, а један за другим беху изникли многи велики и многољуди градови: Ериду, Нипур, Вавилон, Нинива, Ктесифон, Багдад. Сад беше дошао крај тој плодности. Разорењем канала за наводњавање, Месопотамија сад постаје земља рушевина и очаја, неискоришћених река које се изливају у кужне баруштине. Доцније су се ипак Мосул и Багдад опет уздигли као до извесна благостања.

Да није Хулагу-ов војсковођ Китбога године 1260. био потучен у Палестини, свакако би и Египат прошао онако као што је прошла и Месопотамија. Но Египат је сад био турски султанат. Стварно је управљала њиме једна посебна војничка трупа, Мамелуци. Та трупа беше састављена на сличној основи као и јањичари у османлиском царству. У њу су узимали младе откупљене робове, одлично изучене за војну службу. Ако би султан био способан, мамелуци би га слушали, ако би био слабић или лоше нарави, збацили би га с престола. Тако се Египат под влашћу мамелука одржао као независна држава све до године 1517., кад су том земљом овладали Турци Османлије.

Првобитна разорачка обест Хулагу-а убрзо је попустила. Но у петнаестом веку кренуо је из западног Туркестана последњи скитачки освајачки вал под вођством Тимура, званог Тимур Хроми (Тимур Ленк) или Тамерлан. Тамерлан је по мајци био Џингисканов потомак. Из Самарканда, где је био загосподарио, проширио је своју власт над области Кипчака (од Туркестана до јужне Русије), над Сибиром, а на југу над крајевима све до реке Инда. Године 1369. примио је титулу врховног кана. Као скитач сасвим примитивна дивљег соја, створио је огромно царство пустоши и насиља, које је досизало од северне Индије па све до Сирије. Уживао је да диже пирамиде од лубања побијених људи. Тако је, на пример, заузевши на јуриш Испахан, наредио да се подигне једна таква »њеле-кула« од 70.000 одсечених глава. Његова тежња је била да обнови Џингисканову велику државу, тојест онако како је он схватио творевину свога претка. У тој тежњи је претрпео потпун неуспех. Успео је једино да шири пустош и ужас на све стране. Турци-Османлије, који у оно своје право јуначко доба још нису загосподарили Цариградом као и Египћани, плаћали су му данак. Пенџаб је страшно опустошен од Тамерлана. Град Делхи му се предао, а на то је по његовој наредби на најгрозничји начин поклано све становништво. Кад је године 1405. умро Тамерлан, оставио је за собом као једине трагове своје моћи име окружено крвљу и ужасом, рушевине и пустош и најзад једну поткресану и осиротелу државу у Персији.

Династија коју је Тамерлан засновао у Персији збачена је после педесет година приликом навале друге једне хорде туркоманских скитача.

5д.

Године 1505., Бабер, неки мањи туркомански поглавица Тамерланов па према томе и Џингисканов потомак, пошто је ратовао неколико година с пролазним успехом — неко време је држао Самарканд — био је принуђен да са шаком присталица бежи преко Хиндукуша у Афганистан. Тамо је стекао нових присталица те загосподарио Кабулом. Он прикупи војску, набави топове и стаде захтевати за себе Пенџаб, правдајући свој захтев тиме што је Тамерлан сто и седам година пре тога био заузео ту земљу. Не само да је освојио Пенџаб, него је, прегазивши га, продро још

дубље у Индију. Индију су у оно време раздирале унутарње трзавице па јој је било добро дошао који било способан туђин освајач, ако би само био кадар да донесе земљи мира и реда. Пошто је неко време водио борбу са промењивом срећом, Бабер године 1525. удари на делхиског султана. Дошло је до битке северно од града Панипата. Бабер је додуше имао топова, али је располагао војском од само 25.000 људи, док је противник располагао са четири пута више л- ди и хиљадом слонова. Овакав бројни однос је био, узгред буди речено, по процени самог Бабера. При свему том, Бабер је извојевао потпуну победу. Од тада се више није називао кабулским краљем, већ је примио назив хиндостанског цара. »Ово је сасвим други свет него наши крајеви«, писао је једном приликом, мислећи при томе да је Индија и лепша и плоднија и уопште, богатија. Бабер је победоносно продро до Бенгалске. Његова прерана смрт (године 1530.) зауставила је за четврт века даље надирање монголске освајачке бујице. Освајање је настављено по доласку на престо Баберова унука Акбара. Акбар је освојио све индиске крајеве до Берара, а његов праунук Аурангсеб (1658. до 1707.) био је стварно господар над целим индиским полуострвом. Владавина ове велике династије »великих могула« (»могул«: Монгол), коју су сачињавали: Бабер (1526.—1530.), Хумајун (1530.—1556.), Акбар (1556. до 1605.), Цихенгир (1605.—1628.), Шах Цихан (1628.—1658.) и Аурангсеб (1658.—1707.), а у којој је шест поколења стално син наслеђивао оца, представља најлепше доба које је Индија икада дотле била доживела. Акбар, који би се можда могао ставити у исти ред с Асоком, био је један од највећих индиских владара, а спадао је у опште међу оне владаре светске историје, који су били уистину велики људи.

Са Акбаром се вреди позабавити исто онолико као и са Карлом Великим или Константином Великим. Велик део онога што је створио у погледу организације и учвршћивања Индије постоји још и дан данъи. Британци који наследише велике могуле као господари Индије, примили су у наслеђе и даље развили то дело. Краљ Велике Британије стварно, у својству владара Индије, носи негдашњу титулу великих могула — »*Kajzar-i-Hind*«. Све остале велике државе Цингисканових потомака у Русији, западној и средњој Азији и Кини, давно су нишчезле, уступивши место другим владавинама. Те државе стварно једва ако су биле што друго но области из којих се цедио порез. Ударали су се намети да би се њима богатила главна, ужа област владарева, као на пример област златне хорде у јужној Русији или престонице у Каракоруму или Пекингу. Освајачи нису марили знати како живе и шта мисле покорени народи. Нека живе како хоће и знају, мислили су, само док плаћају намете. Тиме се једино и може објаснити што су после читавих векова робовања из монголске бујице опет испливали хришћанска Москва и хришћански Кијев, шијитска Персија и Кина у неокрњеној својој националној образованости. Акбар, напротив, створио је нову Индију. Успео је да код појединих индиских кнезова клетвеника и уопште код владајућих сталежа, створи бар неке основице свести о заједничким интересима. Ако Индија представља данас нешто више него шарену мешавину држава и раса без међусобне везе, то је у првом реду Акбарова заслуга.

Главне црте Акбарове нарави биле су слободан дух и ширина погледа. Позивао је у Индију на сарадњу за опште добро земље сваког способна човека, без обзира које је вере и народности био. У њега је било правог државничког нагона, било је смисла за стваралачко прикупљање снага. Он није хтео ни државу мухамедовског или монголског обележја нити државу у којој би имали превласт било Рађпути, Аријанци, Дравиди или Хиндуси, или у којој би била штићена ова или она каста. Хтео је индску државу у правом смислу речи. Васпитајући се, имао је непрестано прилике да се увери о добрим особинама, верности, оданости и племенитости индиских кнезова, за које су његови дво-

рани муслимани мислили да су осуђени на вечите муке у паклу, јер су били браманске вере. Био је свестан да ти људи, и остали који су били истих верских убеђења, сачињавају већину његових поданика. Запазио је и чињеницу да су баш они међу њима који су били најдостојнији његова поверења непоколебиво остајали верни својој вери, мада би преласком у државну веру могли доћи до великих користи са чисто световног гледишта. Као човек који је од рана био навикао зрело да размишља, ни једног часа није хтео пристати уз гледиште да ислам треба да је једина права вера целог човечанства, зато што је случајно баш он рођен као муслиман. Овакве његове мисли навеле су га једном приликом на опаску: »Зашто да ја тражим за себе право да водим друге, када и ја сâм још морам имати некога да ме води и упућује?« Дајући да га поучавају у другим верама и наукама, он је све већма увиђао колико су биле оправдане његове искрене сумње. А пошто је, уз то, сваког дана имао прилике да запази жалосну тесногрудост секташтва, у његовој души из дана у дан јачало је начело опште трпељивости према свима и свакоме.

»Рођен у пустињи као син цара-избеглице одрастао упола као заробљеник, он је већ као дете био окусио сву горчину живота. Био је савршено развијена тела, које је сталним вежбањем очеличио до врхунца издржљивости. Неуморан у витешком такмичењу, био је страстан ловац, а нарочито је уживао у укрочивању необузданих коња или слонова и у опасним походима на крволочне тигрове. Једном је за два дана превалио на коњу пут од двеста и двадесет енглеских миља. Јурио је да рачу од Џопура склони да не спали удовицу свог преминулог сина. У борби је био до крајности храбар. У озбиљним часовима рата лично је предводио војску. Мање значајне походе до коначног завршетка војне остављао је својим војсковођима. Чим би била извојевана победа, показивао би се човечан према покореним, а одлучан противник какву било насиљу или зверству. Потпуно слободан од многих предрасуда које су делиле и заваћале друге људе, слободан од мржње на иноверце, слободан од какве било суревњивости према инородним Хиндусима, био је позван да здружи разнородне народе своје државе у јаку и срећну целину.

»Свом снагом се залагао за велика дела мира. Захваљујући својој умерености у свим уживањима, скромној потреби за сном и строгој и тачној дневној подели рада, налазио је времена да се свршивши отправљање редовних државних послова, бави и науком и уметношћу. Пријатељски се дружио са знаменитим људима и научницима које је био привукао у своју престоницу. Сваког четвртка у вече искупљао би их око себе ради измене мисли и философских расправа. Најближи пријатељи била су му два брата, веома даровити људи, Ших Фези и Абдул Фези, синови неког учена слободна мислиоца. Старији брат био је одличан познавалац хиндуске књижевности. По налогу и под надзором самог Акбара, он је превео на персиски језик главна санскритска дела. Абдур пак, који је лично био нарочито близак Акбару, био му је једновремено историчар, војсковођ, државник и организатор. Његову раду и има се у првом реду захвалити знатна унутарња срећеност и чврстина Акбарове државе«.*)

Као и Карло Велики и цар Тај-Чунг, Акбар се много бавио верским питањима. Водио је дуге разговоре са мисионарима исусовцима. Ти разговори су забележени и сачувани.

Ето такав је био круг људи који се окупљао у палатама у Фатепур-Сикри-у. И данас још врело индиско сунце грије те грађевине, но оне су сада напуштене и опустеле. Каогод и Акбар, данас је и Фатепур-Сикри мртав град. Пре неколико година у једној од његових улица погинуло је дете неког британског чиновника од пантера.

Но као и сви људи, значајни или безначајни, и Акбар је био подчињен ограничењима свога доба и свога ви-

*) Др. Шмит у Хелмолтовој „Историји Света„.

докруга. Као Туркоман који је владао Индијом није могао знати много о свему што је Европа била научила у току једног века мучна искуства. Он није имао ни појма о развитку заједничке свести у Европи, а једва ако је мало што знао о замашним могућностима васпитања, које је на западу црква била створила. Да би могао доћи до јасних сазнања о томе, требало би да је са западом имао ближих додира но што су били разговори које је с времена на време водио са каквим хришћанским мисионарем. Васпитан у исламу, а даровит од природе, он је увидео да се многољуда Индија могла здружити у сложан и једнодушан народ само путем учвршћења заједничких мисли на верској основици. Али, о питању како треба да се дође до такове солидарности, како она треба да се одржи путем јавних школа, јевтиних књига, путем универзитета, строго организованих а слободних духом (и савремене државе тек поступно и оклевајући греде к том смеру). Акбар је исто толико мало могао знати, колико је могао наслућивати доцније проналаске парода и аероплана. Што се тиче ислама, он је напосе био упознат са његовим уским и необуздано нетрпељивим видом, који су исповедали турски сунити. Муслимани су били мањина становништва у Индији. Питање пред којим се нашао Акбар, било је слично ономе које је имао да реши Константин Велики, али је у овом случају било још неких нарочитих, кудикамо већих тешкоћа. Једино што је Акбар био у стању да учини у том правцу, био је покушај преуређења ислама. Речи »Један је бог, а Мухамед му је пророк« заменио је речима: »Један је бог, а његов намесник јесте цар«. Мислио је да ће тиме моћи створити једну заједничку тачку, око које ће се сложити све вероисповести заступљене у Индији, томе калеидоскопу вера. За тако измењену веру прописао је обреде, узете од Парса, персиских присталица Заратустре којих и дан данаји још има у Индији). Но ова државна вера није преживела сама Акбара, не могавши ухватити корена у души и у мислима становништва.

У организацији државе која треба да буде способна за живот и даљи развој — данашњи свет најзад почиње то и да увиђа — главно је развијање поретка јавне наставе и образовања. Акбар није могао доћи до тога сазнања. Није располагао ниједним редом људи, који би му могао разложити ту мисао и помоћи му при њену остваривању. Учитељи мухамедовци у Индији нису у ствари били толико учитељи колико жилави чувари упорног и формалистичког богомољства. Они нису тежили стварању општег јединства у целој Индији већ само чувању опште и неумољиве нетрпељивости ислама према осталим верама. Брамани, једина каста учитеља међу Хиндусима, били су опет пуни надмености и немарности сталежа свесног стародревних наследних повластица. Ну, ако Акбар и није разрадио план за опште и једнообразно ширење просвете у Индији, ипак је отворио приличан број које мухамедовских, које хиндуских школа. Мада је у том погледу знао несравњено мање од Енглеза, својих данашњих наследника на власти над Индијом, ипак је више од њих урадио за народ те земље. Неки од британских вицекраљева Индије мајмунисали су раскош његових драгоцених шатора и балдахина, његових двораца и његових раскошно опремљених одабраних парадних слонова, али ни један од те господе није се довољно уздигао над политички видик тога Туркомана из средњег века, да би порадио на стварању онакве народне просвете каква је неопходно потребна Индији, да би и та земља могла одиграти улогу која јој припада у раду на општем добру човечанства.

5њ.

Ови последњи монголски походи, покрети XIV века, чије је средиште био Тамерлан, оставили су за собом необичну последицу, мада без икаква нарочита значаја. У Европи се појавише поједине групе неког народа, који је избегао са истока, а то су били Цигани. Крајем четрнаестог и почетком петнаестог века појавили су се прво у

Грчкој, где су за њих мислили да су Египћани (отуда, између осталог, и реч «*gipsy*«, којом се на енглеском означују Цигани). То веровање су уосталом прихватили и сами Цигани и стали га ширити. Цигански вођи називали су се »грофовима од Мале Азије«. Веровно су они већ неколико векова тумарали по западној Азији, док се најзад, бежећи испред крволочних Тамерланових хордâ, нису преко Хелеспонта пребацили у Европу. А из првобитне њихове постојбине отерао их је веровно још општи преврат међу азиским народима, изазван Џингискановим походима. Терани су и потискивани час овамо, час онамо, као и Турци-Османлије у своје време; само што су ови имали кудикамо више среће од њих. Цигани су постепено продирали све дубље у Европу. И данас их још гледамо као чудне преостатке некадањег скитачког живота усред света великих градова и плуга, где, за навек протерани из некадање постојбине у бактриским степама, логорују час овде час онде по општинским ливадама, по шумама или по запуштеним пољанама. Немци су их некада називали »Мађарима« или »Татарима«, а Французи »*Bohémiens*«. Изгледа да се предања о њихову правом пореклу нису одржала код њих, али су зато сачували посебан језик, који указује на ток заборављене историје овог народ. Судећи по многим речима из језика тога краја, цигански језик пореклом је по свој прилици из северне Индије. Поред тога у цигањском језику има и персиских и јерменских примеса. Данас има Цигана у свим земљама Европе. Баве се крпљењем котлова, торбарењем, трговином коњима, циркуским радом, врачањем, просјачењем... На људе обдарене живљом маштом Цигани чине силан утисак својим логорима поред друмских јендека, својим округлим шаторима, својим седењем око ватре, својим коњима, којима на паши свезују предње ноге, и својом препланулом и немирном децом. Просвећеност је стварно још нешто доста ново у историји, а већином и просторно доста скучен појам. Оно тек има да победи или бар прилагоди својим захтевима већину наших нагона. Притешњен њеним правилима и њеним многоструким захтевима, многи од нас осећа где се у њему буди прадедовска скитачка жица. Некако стегнутим срцем решавамо се да градимо све нове и нове куће. У нашим жилама тече трома сељачка крв, али при свем том у дну наше душе још живи нагон степских народа за сталним путовањем и лутањем.

ГЛАВА XXXIV.

ПРЕПОРОД ЗАПАДНИХ ЦИВИЛИЗАЦИЈА.

(СУВОЗЕМНИ ПУТЕВИ УСТУПАЈУ ПРВЕНСТВО ПОМОРСКИМ ПУТЕВИМА.)

1. Хришћанство и народна просвета. — 2. Европа почиње самостално мислити. — 3. Велика зараза куге и први наговештаји комунизма. — 4. Како је хартија ослободила људски ум. — 5. Владарски и народни протестантизам. — 6. Поновно буђење науке. — 7. Нови полет европских градова. — 8. Књижевни препород. — 9. Уметнички препород. — 10. Америка улази у историју. — 11. Шта је Макијавели мислио о свету. — 12. Швајцарска република. — 13. а) Живот цара Карла V. — 13. б) Протестанти по милости владара. — 13. в) Умна реакција.

1.

Ако судимо по земљописној мапи, она три века од почетка тринаестог до краја петнаестог века представљају доба назатка за хришћанство. Та три века су била доба монголских народа. Скитачки народи из средње Азије владали су у тада познатом свету. Најистакнутије појаве из тог

времена јесу владари монголске или њој сродне турске расе, владари скитачких предања, а који владају у Кини, Индији, Персији, Египту, северној Африци, на Балканском Полуострву, у Угарској и Русији. Турци-Османлије били су се пустили чак на море, те су напали Млечиће на Средоземном Мору, па и у самим њиховим властитим водама. Године 1529. Турци су опсађивали Беч, и од њега су отерани, строго узевши, више рђавим временом него ли оружјем бранилаца. Хабсбуршко царство под Карлом V плаћало је данак султану. Тек поморском битком на Лепанту године 1571., битком у којој је Сервантес, писац »Дон-Кихота«, изгубио леву руку, — да се послужимо речима тога књижевника — »хришћанство је сломило гордост Османлија и учинило крај лажном веровању да је турска морнарица непобедива«. Једина земља, у којој је хришћанство надирало и у том раздобљу, била је Шпанија. Да је у почетку шеснаестог века неки далековид човек разгледао тадањи положај у Европи, свакако је морао доћи до закључка да ће проћи само још неколико нараштаја, док се цео свет помонголи, а, по свој прилици, и прими ислам. Отприлике онако као што данас већина људи мисли: да су Европа и нека врста слободоумног хришћанства позвани да овладају целим светом. Изгледа да има само мало њих који су свесни, колико је нова та европска превласт. Та, тек крајем петнаестог века наилазимо на јасније знакове истинске животне снаге западне Европе.

Наш опис сад се већ приближује нашем времену, те и наше разлагање све више постаје испитивањем и садањих прилика и односа. У почетку петнаестог века почео је у раскомаданој, од Монгола загроженој Европи да се развија поредак просвећености, под којим и данас још живи европски или поевропљени читалац ове књиге. У тадањим питањима већ се даје назирати зачетак наших данашњих проблема. Готово је немогуће да се говори о оном времену, а да се при томе не расправља и о стварима наших дана. Хтели не хтели, ми постепено прелазимо и на данашњу политику. — вели сер Ц. Р. Силе*) — а историја без политике не носи плода«.

Покушаћемо да расправимо, уза што већу непристраност, ово питање: које су то биле силе што су разједниле европске народе за време оних страшних упада монголских народа, а које су при свем том ипак изазвале потајно прикупљање умне и физичке снаге каква се најзад и испољила на крају те мене привидног назатка?

Исто онако као што су се у мезозојском раздобљу, када су горостасни гмизавци имали власт над земљом, у појединим заклоњеним скровиштима развијали длаком обрасли сисавци и перјем обрасле тице, које ће врсте најзад потпуно потиснути онај грозни свет гмизаваца и дати превагу другачем животињском свету, способнијем за живот и даљи развитак, — тако је у времену кад су монголски владари господарили над крајевима од Дунава до Тихог Океана, од Северног Мора до Мадраса, од Марока до Нила, у сразмерно скученим областима средњевековне западне Европе, положен темељ новијој, снажнијој и кориснијој врсти људске заједнице. Ову нову врсту заједнице, која се и дан данањи још налази у току развоја, и која ни сад још није изишла из мене растења, па и сама покушаја, могли бисмо назвати »савременом државом«. Ваља нам признати да је ово нешто мало нејасна ознака, али ћемо покушати у даљем току свога разлагања да тој речи дамо одређеније значење. Већ смо поменули где се прво појавише главне и основне замисли те нове врсте заједнице. Појавише се у старогрчким републикама, нарочито у Атини, у великој римској републици, у јеврејству, у исламу и у католичком свету западне Европе. Ова савремена држава, каква се и данас још развија пред нашим очима, представља покушај да се удруже две мисли, које су привидно у противуречности. Мисао

*) *Sir John Robert Seeley*, енглески књижевник и историчар, рођен 1834. у Кембриџу; од 1869. професор историје на кембриџском универзитету; умро 13. I. 1895. Прим. прев.

заједнице основане на темељу вере и послушности, какве су несумњиво биле прве просвећености, и мисао *заједнице основане на вољи својих чланова,* какве су биле примитивне политичке творевине северњачких и хунских народа. Изгледа као да су хиљадама година просвећени народи са сталним насељима, — у прво доба поглавито црномањасти представници »беле«, кавкаске расе, Дравиди или јужни Монголи — развијали своје погледе и обичаје у животу на темељу обожавања и личног подчињавања, док су скитачки народи, напротив, постављали свој опстанак и развитак на основицу личног поверења у сама себе и личног заступања властите воље. Природно је да су под таквим околностима скитачки народи давали просвећеним народима све нове владаре и све нове племићске слојеве. У томе јесте било читаве ране историје човечанства. Хиљадама година развијале су се ствари овим сталним кругом промена: подмлађивање преживелих народа које омогућује развијање нове просвећености, опадање и изрођивање те просвећености, па нова најезда и тако даље, док најзад није почело стапање међу »просвећеним« тежњама, т. ј. тежњама ка послушном раду и »слободним«, т. ј. »аристократским«, одважнијим и више индивидуалним тежњама, стварајући тим стапањем нову врсту заједнице, којој ћемо одсад посветити велику пажњу у овим редовима, јер чине главну суштину савремене историје.

У својој историји изложили смо спори и поступни развитак »цивилизованих« људских заједница, који узима већег замаха почев од времена кад се јавља породично-племска заједница старијег каменог доба. Видели смо колико су користи од земљорадње, па страх од племенских богова и појмови краља-свештеника и богокраља допринели учвршћењу заједница, које су постајале све веће обимом и све моћније, а које су захватале плодније крајеве. Приказали смо улоге, које су у тим раним просвећеностима играли свештеник, који је обично био домородац, и владар, који је често био туђин-освајач. Видели смо како се било развило писано предање, које се најзад измакло утицају свештенства, и како су се појавиле нове силе, испочетка више узгредне и случајне, а које смо назвали слободним духом и слободном свешћу човечанства. Видели смо како су поглавице примитивних просвећених заједница речних долина шириле своје области, док су се у исто време племена мање плодних крајева удруживала, напуштала првобитну савршену дивљину и постепено се развијала у јаке скитачке народе, код којих је већ било зачетака политичкој организацији и заједничкој свести. Дуго су се поједини делови човечанства развијали који у првом, који у другом од та два испрва један од другог строго одељена правца. За време дугих векова све просвећене заједнице развијаху се у правцу апсолутне монархије; а, као што смо видели, у свакој од тих монархија, и под свим династијама, као по неком неумитну правилу, првобитна снага, одлучност и способност постепено се све више стала губити у раскошу, мекуштву и опадању, да би најзад династија подлегла каквој младој, свежијој и снажнијој лози, пореклом из пустиње или из степе. Историја тих раних земљорадничких просвећености, историја храмова, владарских дворова и градова, који су сачињавали њихово обележје, заузима знатан део историје света. Међутим, треба имати на уму да су крајеви, на којима се одиграла та историја, представљали само веома незнатан део целокупне земљине површине. Све до пре сразмерно кратка времена (кратка по мерилу историје човечанства од најдавнијих почетака), т. ј. од почетка садашњег хришћанског рачунања времена, малобројнији, раштрканији, али јачи народи шуме и степе и скитачки народи, који су према годишњим временима мењали своје пашњаке, били су господари већег дела земљине лопте, и ту су се развијали својим посебним начином живота.

Првобитне просвећености представљале су, ако можемо тако да се изра-

зимо, »заједнице послушности«. Цемент, који је одржавао целокупност тих заједница, била је послушност богокраљевима или краљевима, који су важили као постављени од божанства. Скитачи, напротив, вазда су нагињали другој основици удруживања, основици, коју ћемо овде да назовемо »заједницом воље«. У заједници која је стално у покрету и готово стално у борби, сваки њен појединн члан мора бити једновремено и дисциплинован и самопоуздан човек. Поглавице таквих заједница морају бити вођи за којима ће њихови људи драговољно ићи кроз ватру и воду, а не господари који ће их искључиво принудом нагнати на послушност. На такве заједнице, основане на слободној вољи њихових чланова, наилазимо у целом току светске историје. Притом ћемо вазда доћи до закључка да у скитача, били они северноариске, семитске или монголске расе, у основи њихове нарави има много више појединачне јачине воље него код народа са сталним боравиштем. Северни народи продрли су у Италију и Грчку, предвођени краљевима, који су у првом реду били војсковођи. Нису донели собом никакво своје храмовско обожавање; просто су примили вере, које су затекли у покореним земљама, и то какве су их затекли. Грци и Латини лако су се вратили републиканском облику заједнице, а исто тако и Аријанци у Индији. У првим фрушким и германским краљевинама владало је предање, по којем се бира краљ. Додуше тај избор се ограничавао само на поједине чланове краљевске касте или породице. Прве калифе, израиљске судије и картагински и тирски »краљеви« долазили су сви на те положаје избором, а исто тако је биран и монголски врховни кан, бар све до времена кад се Кублај претворио у кинеског самодршца.

Код народа са сталним боравиштем, напротив, видимо исто тако чврсто утемељену супротну замисао: замисао божанског краља који се не може изабрати вољом људи, а који је наслеђеним природним правом позван да влада.

У току својих досадањих излагања указали смо на појаву нових момената који мењају и заплићу живот у људским заједницама. Видели смо како се јављају скитачи, који су се претворили у посреднике и трговце, а уједно смо запазили све већи утицај поморства на развој човечанства. Изгледа да путовање морем исто толико ослобађа људски дух и шири му видокруг, колико га стални боравак на скученом земљишту чини ропским и плашљивим... Но и поред тих нових момената, који односе међу људима чине сложенијим, одржала се кроз читаву историју човечанства, а све до наших дана супротност међу покорношћу и слободном вољом. Ни дан данњи још се није успело да се коначно изравна та супротност.

Просвећеност, и онда кад је везана за најтеже поробљавање, има у себи много којечега привлачна и удобна, што годи људској природи. Али уједно у човечјој души живи неко осећање несталности и непокорности, које га гони да покуша потиснути просвећеност са њене првобитне основице слепе покорности и пренети је у заједницу саздану на сагласној и равноправној вољи. Скитачким нагонима, који притајени живе у души сваког од нас, а нарочито у души владара и племића, морамо приписати сталну жељу за ширим делокругом, жељу која гони сваку државу да проширује своје границе кадгод јој се укаже прилика за то, а у којој би она најрадије захватила сав земљокруг као своју »интересну сферу«. Моћ овог немирног скитачког нагона, који прижељкује да цео свет подчини једној јединој власти, изгледа да је једно исто што и онај дух који већину нас гони да се бунимо против сваке управе и принуде и у нама буди жељу да и сами учествујемо у власти коју трпимо. А тај природни, човековом природом условљени, нагон да измиримо просвећеност са слободом, одржао се од поколења до поколења, захваљујући војничкој и политичкој неспособности свих заједница основаних на покорности које су се до данас јављале. Кад људи једном увуку главу у јарам и

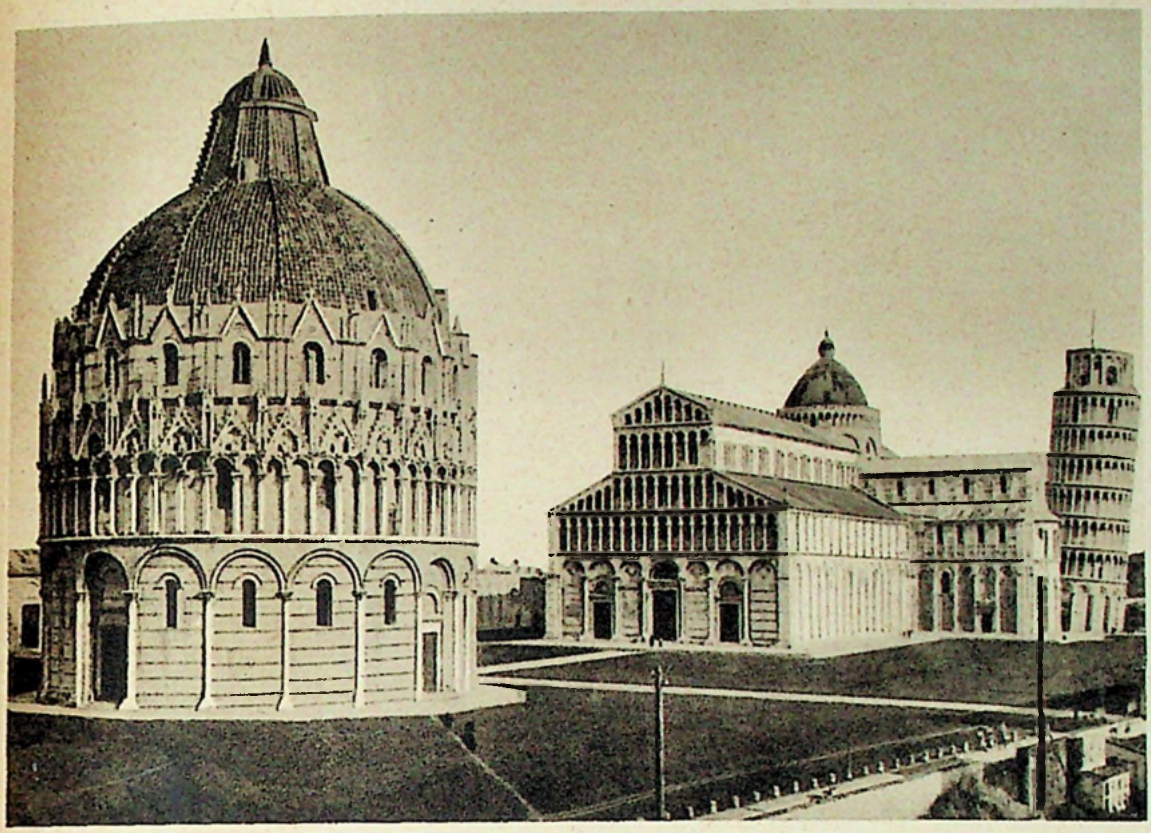



Примери италијанског неимарства. Катедрала, крстионица и кампанила, тзв. „Коси Торањ" у Пизи; изразита група италијанских грађевина из доба око 12. столећа. — *Зора Реформације,* Џон Уиклиф, раздаје свештеницима-бескућницима, својим бившим ученицима, примерке свога превода Св. Писма, упућујући их како да тумаче народу Јеванђеље.

под њим омекшају, онда је лако одржати их у јарму или превести их из старог у нови јарам. Доказ за тачност овог тврђења јесте неотпорно држање Индије, Месопотамије и Египта. То су првобитне и типичне земље покорности, »колевке просвећености«, које су прелазиле из једног ропства у друго. Ропска просвећеност стално изазива и дражи слободног човека борбу која настаје међу слободоумним и ропским предањем, кадгод и гдегод какав нов освајач, одрастао тако рећи под ведрим небом, заседне у краљевски дворац неке старе монархије.

У римској републици, светска историја нам приказује прву велику заједницу основану на слободној вољи, прву слободну заједницу чија се об-

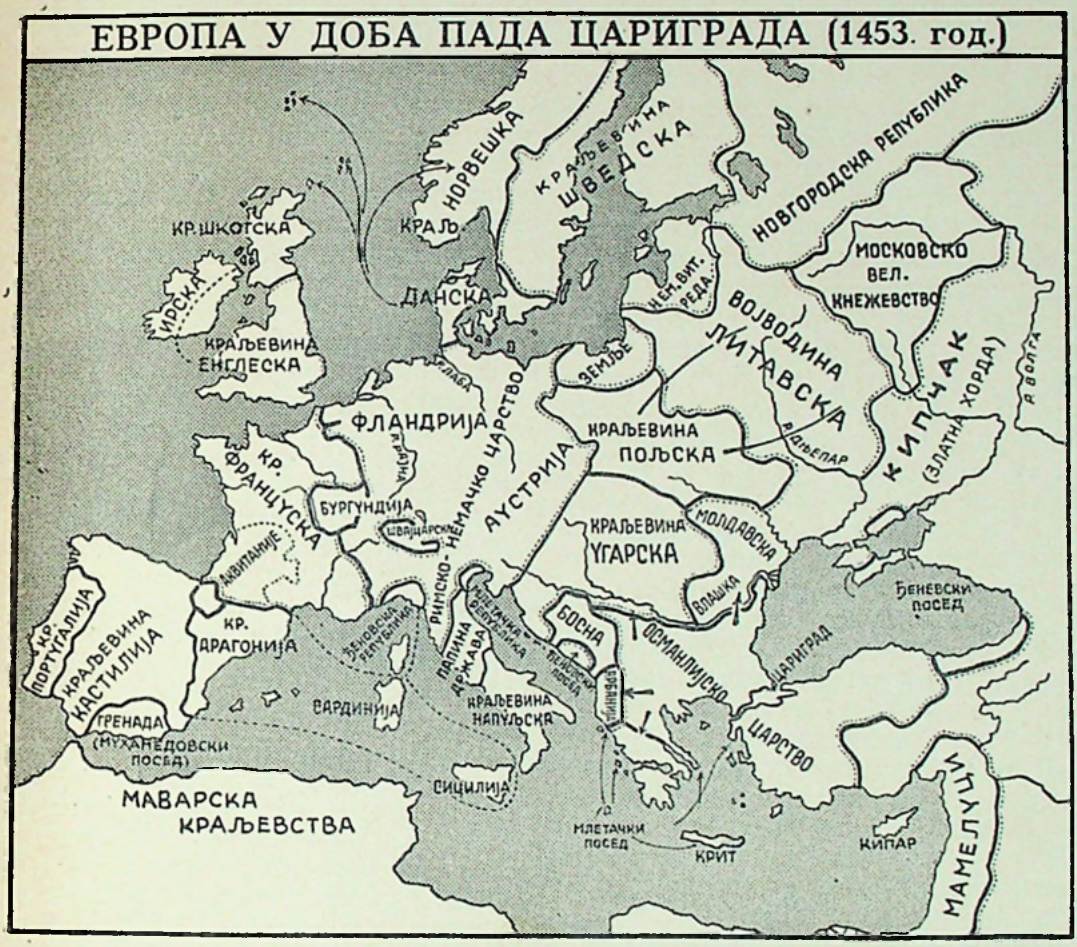

разбојничких нагона. Напротив, заједница основана на слободној вољи изискује међусобно претапање света супротних нагона или интереса. Такву заједницу много је теже створити, а још теже одржати. Историја Александра Великог показује нам како је његово тражење да му се искажу божанске почасти изазвало постепено распадање заједнице основане на слободној вољи македонских војсковођа. Клитова погибија одличан је пример за ласт не састоји само из једног јединог града. Видимо како је та заједница бивала стварно све слабија што је више земаља освајала, како се трошила усред својих успеха, да би се најзад претворила у монархију старога типа и срозала до степена једне од најслабијих заједница ропства, која се икад срушила под ударцима шаке освајача. У овој књизи посветили смо нарочиту пажњу узроцима пропасти Рима, пошто су ти узроци од највећег значаја

за историју човечанства. Један од најочигледнијих узрока било је одсуство каква било просветна поретка, који би код грађана пробудио смисао за дужности и обавезе према републици, и тиме сачувао држави карактер заједнице основане на слободној вољи грађана. Други узрок био је одсуство каква било средства, којим би се народ обавештавао о догађајима у земљи, да би се према тим догађајима могао једнодушно определити, другим речима да би грађанство могло изражавати сложну и *заједничку вољу* као политичко тело, као целина. Обим једне заједнице, основане на слободној вољи, не може прећи границе простора на којем је могућно опште и заједничко обавештавање становништва. Опадањем заједничке свести и нестанком општенародног схватања јавних послова, које су појаве морале наићи као последица силног пространства државе, олакшано је приграбљивање поседа од стране сразмерно малена броја појединаца и довођење робова на место слободних радника. Уз то Рим није имао подесне верске мисли, на коју би се могао ослонити. Суморни етрурски обреди, којим су врачали по цревима закланих животиња, исто толико мало су одговарали политичким потребама велике државне заједнице као сасвим слични шаманизам Монгола. Огромни историски значај како хришћанства тако и ислама баш и јесте у томе што су те две вере, свака на свој начин, а први пут откад је на свету било људи способних да мисле, пружиле бар наду да ће попунити овакву очигледну моралну празнину, од које су патили како републикански Рим, тако и велике државне творевине скитача освајача. Те две велике вере су допуштале очекивање да ће се народним гомилама, моћи да пружи заједничко морално васпитање, да ће бити могућно упутити их на заједничко, једнообразно схватање прошлости и истоветне појмове о смеровима и задацима човека. Као што смо видели, Аристотел је замишљао идеалну заједницу од свега неколико хиљада грађана, и то просто зато што није могао себи представити на који би се то начин могао да окупи око неке заједничке мисли већи број људи него што је он замишљао. Није могао замислити неке начине просвећивања, шире и општије него што је био систем домаћих учитеља његова времена. Уз то, старогрчко образовање ширило се готово искључиво живом речју и према томе, до њега је могао доћи само мален круг племића. И хришћанска црква и ислам својим радом су доказали да је неоправдано спутати у тако уске границе заједницу, како је то замишљао Аристотел. Схватљиво је да су хришћанство и ислам свој васпитни задатак на огромном пространству својих делокруга решили на површан и недовољан начин. Али је битно да су уопште приступили извршењу тог задатка. И једна и друга вера држале су се моћи писане речи, да би удружиле велике гомиле разнородних људи на заједничке подхвате, и у том правцу имале су успеха. Видели смо да је, почев од једанаестог века, хришћанство било накалемљено свеколикој шареној, и међусобно завађеној, шареној мешавини народа на земљишту разореног западно-римског царства, па и осталој Европи одонуд тих негдашњих царских граница. Хришћанство се ту јављало као мисао која удружује и храбри. Било је створило заједницу воље, додуше лабавим везама повезану, али ипак значајну, јер, на земљишту са којим се по пространству није могла мерити ни једна дотадања заједница, биле се окупиле дотле незапамћене гомиле људи. Само једампут је знатан део човечанства био доживео нешто слично а то је била мисао о заједници људи окупљених око замисли добра и исправна живота, коју су научници били пронели широм читаве Кине*).

Католичка црква дала је оно чега није било у римској републици, дала је просветни поредак, дала је универзитете и средстава за стварање умних веза уопште. Тим својим творевина-

*) Јевреји, додуше, већ у времену кад почиње наше садање рачунање времена, а можда још и раније, одржавали су своју заједницу одређеним просветним поретком.

ма католичка црква утрла је пут ка новим могућностима владања над људима, ка могућностима које ћемо сад у својој књизи приказати, ка могућностима које се још и у наше време сагледају и разрађују. Све дотле је државна управа била у рукама или свештеника и владара апсолутиста, недостижних за критику или за напад, или је била демократија необразованих и ни о чему необавештених људи, држава која би, само ако би стала да се шири, неминовно запала под власт руље и појединих вештих политичара, као што је то било у Риму и Атини. У тринаестом веку, међутим, појавила се први пут још магловита мисао о идеалној владавини, која и дан данаи још увек тек греде путем ка остварењу. Та мисао тежи владавини која је васпитачица народа, а којој је делокруг цео свет, и под којом обични, просечни човек није роб било каква апсолутна владара, било какве демагошке владавине, већ равноправан члан заједнице, који за њу осећа, кога обавештавају и кога стварно питају за мишљење. Наглашујемо нарочито васпитну дужност државе, као и потребу да се народ стварно обавести пре но што га питају за мишљење. Оно што зову савременом државом разликује се од свих ранијих типова државе поглавито баш по томе што су у њој увидели да је васпитање народа општа, заједничка јавна дужност, а не приватна ствар. Грађанин, онакав каква смо на путу да створимо, мора бити прво обавештен, па онда позван да се определи. Мора да зна у чему су питања о којима се ради, па тек онда да просуђује. Није главно поставити што више и што савршенијих одељења за тајно гласање, него је битно да се подигне што већи број школа, да се целом народу учине приступачним наука и књижевност, ако се жели да се гомиле из ропства и забуне поведу пут свесне и слободне сарадње на општем добру. Само гласање не значи ништа. Људи су имали право гласа у Италији још у доба Граха, па им то ипак ништа није вредело. Докле-год сваки појединац није довољно просвећен, гласачки листић је за њега излишна, па и опасна, ствар. Идеална заједница којој гремо јесте не само заједница воље, већ заједница основана на знању и слободној вољи, позвана да заузме место старе заједнице вере и послушности. Просвета је оруђе којим ћемо довести у склад слободарски скитачки дух вере у сама себе са битним особинама сваке просвећености: сарадњом, богатством и безбедношћу.

2.

Иако је католичка црква својом пропагандом, својим утицајем на јавни живот, својим школама и универзитетима створила први темељ, на којем би се у Европи могла развити државна просветитељка својих грађана, ипак је доказано да је црква тим својим радом ишла за сасвим другим смеровима. Црква није у свету ширила просвету уз свој благослов, желећи умно подизање човечанства, већ оно што је добро урадила учинила је несвесно. Римска црква сматрала је себе наследницом не римске републике већ римског царства. Њена васпитна начела нису ишла за умним ослобођењем, за истинским просвећивањем народа, већ напротив за подјармљивањем духова. Двојица највећих васпитача средњег века нису били црквени великодостојници, већ су то били владари и државници: Карло Велики и енглески краљ Алфред Велики. Њих су двојица само искористили постојећу организацију цркве. Чињеница се не даје порећи да је ту организацију, којом су се они служили, била дала црква. У својој борби о превласт, и владари и црква позивали су се на мишљење, на појмове и обичаја човека. А ти позиви са двеју противничких страна умно су пробудили тог обичног човека, човека разних високих положаја и служби, те је и он почео мислити самостално.

Већ у XIII веку видели смо како се јављала жесток и јаван спор између папе Гргура IX и цара Фридриха II. Већ у оно време почињало се јављати осећање да се на свету појавио још већи судија но што су папа или мо-

нархија, тојест да има људи који читају и нешто налик на јавно мишљење. Бегство папâ у Авињон и силни спорови и расцепи папства у току четрнаестог века увелике су ишли у прилог развијању слободна расуђивања о свакој власти широм целе Европе.

Критика цркве, која се почела јављати на све стране, испрва се ограничавала само на морална и материјална питања у вези са радом њених представника. Поглавито су се јављали гласови овде због богатства и раскоша вишег свештенства и због претераних папских пореза. Први покушаји повратка ка некадањој хришћанској скромности и једноставности, — као, на пример, оснивање фрањевачког реда — нису били покрети за оцепљењем од римске цркве, већ су тежили њену препороду и подмлађивању. Тек доцније се развила дубља и изразитија критика цркве, која је ударала на саму језгру црквене науке, тојест на жртву о св. миси, која једино оправдава значај свештеничког сталежа.

Оцртали смо у најглавнијим потезима прве почетке хришћанства и показали како је за нас тешко објашњиво схватање о царству божјем, које сачињава језгру науке Исуса Назарећанина, убрзо изопачену обнављањем старе мисли жртве, науке коју је додуше још теже схватити, али која се лакше прилагођавала наклоностима и обичајима свакодневног живота народâ блиског истока. Видели смо како је дошло до неке врсте смесе хришћанства и јеврејства са Сераписовим обожавањем, као и са митраистичким и другим обредима. Видели смо како су тиме новој вери, која се тек налазила у мени почетног развитка, наметнути митраистичка недеља, јеврејско схватање крви као битна састојка у обредима, александриско схватање мајке божје, шишање косе до главе код свештенства, аскетско мучење сама себе и многе друге појединости како у погледу саме науке, тако и у погледу верских обреда и обичаја. Нема збора да је све то допринело да у Египту, у Сирији и сродним земљама нову науку много лакше разумевају и радије јој прилазе. Све су то биле ствари које су некако годиле идеологији тамнокосе беле расе средоземних крајева, која је у њима нашла много штошта већ од давнине познато. Напротив, као што смо показали, говорећи о Мухамеду, ове примесе нису ишле у прилог ширењу хришћанства међу скитачким Арапима. Штавише, многа од тих обележја баш су одбијала Арапе од хришћанства. А и код варвара северне и западне Европе као да су до главе ошишани калуђер и калуђерица у својим мантијама изазивали као неко урођено непријатељство. Поменули смо у своје време чудну одвратност Англосаксонаца и Нормана најранијег времена према калуђерима и калуђерицама. Изгледа да су они сматрали као нешто необично и неприродно начин живота и обичаје овог побожног монашког света.

Супротности међу појмовима у хришћанству који потичу од средоземних »тамнобелих« народа, и оним што је у њему млађег порекла, неоспорно су се још већма заоштриле кад је оно папа Гргур VII у једанаестом веку наметнуо католичком свештенству неженство. Забрана женидбе за свештеника, или уопште из каквих других верских побуда, била је на истоку позната већ хиљадама година, на западу напротив доношење тога прописа дочекано је са сумњом и неповерењем.

У тринаестом и четрнаестом веку, у времену кад су код народа на северу и световњаци почињали да стичу знања, да се уче читању и писању и самосталну изражавању мисли, а кад се уз то осетио плодни утицај живог арапског духа, настаје много озбиљнија и опаснија критика католицизма но што је дотле била. Напади на свештенство сад се више не крећу око спољних питања раскоша, богатства и намета; напада се сам свештеник као такав, напада се на обред свете мисе као језгру верског живота и уједно се захтева повратак Исусову основном учењу онакву како нам га тумачи јеванђеље.

Већ смо укратко описали живот и рад Енглеза Уиклифа (1320.—1384.).

Поменули смо да је превео Св. Писмо на енглески језик, како би тиме створио јачу противтежу папину угледу. Уиклиф је осуђивао учење цркве о светој миси, називајући га кобном заблудом, а нарочито је устајао против схватања по којем се освећени хлеб који се једе приликом тог обреда неким чудом претвара у само Христово тело. Нећемо овде даље да се упуштамо у стварно грдно замршено питање *transsubstancije*, како називају у црквеној науци овај тајанствени преображај. То је ствар богослова. Међутим, очигледно је да наука која освећење хлеба под таквим околностима представља као неки чудотворан чин, а тај чин који врши свештеник, уједно сматра најбитнијим у читаву верском поретку, самим тим грдно узвисује значај свештеничког сталежа. Супротно типично »протестантско« схватање, по којем овај чин није ништа друго до једење хлеба и пијење вина у знак успомене на Исуса Назарећанина, строго узевши чини излишним даље постојање посвећена свештеника. Уиклиф међутим и није у томе отишао тако далеко. И сам је био свештеник, па је то и остао до смрти. По његову мишљењу, бог је био духовно а не телесно у освећеном хлебу Међутим, Уиклифова наука истакла је једно питање, које су прихватили други, да би дошло до кудикамо одлучнијег схватања него што је било његово. Посматрана са историскога гледишта, борба против Рима, коју је отворио Уиклиф, убрзо се развила у сукоб између нечега што бисмо могли назвати рационалном или световњачком вером, тојест између вере која се обраћа слободном духу и слободној савести људи с једне стране, и свештеничке вере са њеном неограниченом влашћу, њеним предањима и њеним обредима с друге стране. Крајњи смер оних који су заподели ту замршену борбу био је ослобођење хришћанства од свих поповских варки, како би оно било исто толико слободно као што је у том погледу слободан ислам, а с тим да се Св. Писмо сматра јединим ауторитетом у верским питањима, и да се тако по могућству допусти повратак првобитној Исусовој науци. Већина тих спорних питања, међутим, ни до данашњег дана није решена.

Више но и у једној другој земљи, Уиклифове написе су одушевљено прихватили у Чешкој. Некако око године 1396. неки је учени Чех, Јан Хус, одржао на прашком универзитету низ предавања, чија су излагања била основана на тези великог оксфордског учитеља. Хуса су изабрали за ректора универзитета, а црква га је године 1412. због његова учења искључила из своје заједнице. То је било у времену великог расцепа у цркви, а пре но што ће се састати сабор у Костницу да расправља о жалосном стању у цркви. Већ смо испричали како је расцеп у цркви окончан избором папе Мартина V. Но сабор није хтео да се задовољи тиме, већ је тежио да уопште и у сваком погледу поново уједини читаво хришћанство. Додуше средства којима су хтели да постигну тај смер била су управо чудовишна по нашем савременом схватању. Уиклифови посмртни остаци осуђени су на спаљивање. Хус је домамљен у Костниц тиме што му је обећан слободан долазак и одлазак (*»salvus conductus«*), па је тамо оптужен као јеретик и саслушан. Наредише му да опозове нека своја тврђења. Изјавио је да то не може да учини, пре што би га убедили о нетачности тих тврђења. Одговорише му да му је дужност опорећи те изјаве кад то од њега траже његови претпостављени, а без обзира на то да ли је убеђен или није у нетачност својих мисли. Хус, међутим, није хтео да се приклони овакву схватању. Упркос царском писму, којим је Хусу био загарантован слободан повратак из Костница, њега су године 1415. жива спалили. Хус је издахнуо на ломачи као мученик не толико за неку одређену науку, колико за слободу људског духа и људске савести уопште.

Спор међу свештеницима и њиховим противницима не може се јасније одредити него што је изражен у саслушању Јана Хуса. Другим речима, не може се јасније приказати зли дух ондашњег свештенства. Идуће

године спаљен је један од Хусових другова, Јероним Пражки.

Ова насиља су изазвала устанак Хусових присталица — хусита — у Чешкој (године 1419.), којим је отворен низ верских ратова што су пратили васпон хришћанства. Папа Мартин V је године 1420. издао булу којом објављује крсташки рат ради »истребљења уиклифоваца, хусита и осталих јеретика«. Примамљени овим позивом, нагрнуше на ту храбру земљу беспослени војници-најамници и свакојаке протуве из целе Европе. Но у Чешкој, која се борила под својим великим вођом Жишком, ти људи су доживели много више невоља а нашли много мање плена него што то крсташи могу да поднесу. Хусити су били засновали до крајности демократски поредак, а цела земља била је успламтела у силну одушевљењу. Крсташи су опсађивали Праг, али га нису могли заузети. Претрпевши низ неуспеха, најзад су се повукли из Чешке. Други крсташки рат, подузет године 1421., није постигао нимало више успеха, а исто се тако скрушше и два следећа похода. После тога је нажалост настао раздор међу хуситима. Охрабрена тиме, упала је године 1431. у Чешку и пета крсташка војска под командом крајишког кнеза Фридриха Бранденбуршког.

По најнижој оцени, та крсташка војска имала је 90.000 пешака и 40.000 коњаника. Упавши са запада у Чешку »крсташи« су прво опсели Тахов. Не могавши заузети овај силно утврђени град, заузели су на јуриш градић Мост, па су у њему и његовој околини починили најгрозница зверства над становништвом, које уосталом ни појма није имало о богословским споровима, који су свему томе предходили. Споро наступајући, »крсташи« су продирали све дубље у Чешку, те се најзад примакоше граду Домажлицама (Таус). Разапели су били шаторе у равници међу Домажлицама и Хорсувим Тином, кад им 14. августа 1431. стиже глас да иду хусити под Прокопом Великим. Иако су Чеси били удаљени још читавих неколико километара, већ се чуло зврјање њихових војних кола као и убојита песма »Сви ви божји бојовници . . .« коју је цела војска на глас певала. За тили час нестаде одушевљења у редовима »крсташа«. *Lico**) прича, да су се папин изасланик**) и саксонски војвода попели на један брег, са којега ће моћи прегледати бојиште. Но убрзо се запазило да бојишта у правом смислу речи неће ни бити. Још пре но што би почела каква било борба, у немачком табору је настало опште расуло. На све стране су се видели коњаници где беже куд који. Зазвржаше празна кола, са којих је био бачен награбљени плен да би се само брже могло побећи, тако да се од те галаме готово више није чула страшна песма хусита, од којих се »крсташима« ледила крв у жилама. У то стиже и порука од сама бранденбуршког крајишког кнеза, да је најбоље одступити. Сад се и најхрабрији дадоше у бежање. »Крсташи« су много пре били вољни да се у дивљем бежању покољу међу собом него са противником, а папин изасланик провео је страшну ноћ, кријући се у некој шуми . . . Тако се завршио крсташки рат против Чешке.

Године 1434. дошло је и опет до грађанског рата међу хуситима, у којем је подлегло наодлучније и најекстремније крило њихово, а године 1436. дошло је тешком муком до споразума међу базелским сабором и умереним хуситима. Чешкој цркви признато је право на нека одступања од општих обреда остале католичке цркве. Одредбе овог споразума остале су у снази све до реформације у Немачкој у шеснаестом веку.

3.

Раздор међу хуситима великим делом је настао због тога што је њихова екстремнија група нагињала неком примитивну комунизму, а то је плашило богатије и утицајније чешке племиће у њиховим редовима. Сличне тежње биле су се већ раније појавиле међу енглеским уиклифовцима. Како

*) *Lico „Češka"*.

**) Кардинал *Giuliano Cezarini*, који је доцније, бежећи без главе, оставио Хуситима свој црвени кардинални шешир. Прим. прев.

изгледа, те тежње наилазе као природна последица проповеди о братству и једнакости, које се јављају гдегод се чини покушај повратка првобитним основицама хришћанства.

Међутим, развијање таквих мисли добило је грдна маха страховитом несрећом, која је била снашла свет и уздрмала темеље друштвеног поретка. Појавила се била страховита зараза куге која је косила дотле незапамћеном жестином. Називали су је »црном смрћу« и изгледало је као да ће потаманити све живо на земљи. Ова зараза је покосила несравњено више жртава него заразе куге за Периклово време или за време Марка Аурелија, а много више него и вали куге у доба Јустиниана и Гргура Великог, што Лонгобардима прокрчише пут у Италију. Зараза се прво јавила у средњој Азији и јужној Русији, па је са Крима неки брод пренео у Ђенову, а преко ње даље у западну Европу. Преко Јерменске продрла је у Малу Азију, Египат и осталу северну Африку. У Енглеску је пренесена године 1348. Две трећине студената у Оксфорду помрло је од ње; цене да је у Енглеској подлегла заразн четвртина, па чак и половина становништва. У целој Европи настао је страховит помор. По Хекеровој оцени помрло је тада од куге у целој Европи до двадесет и пет милиона душа. На истоку се зараза пренела у Кину, па у кинеским летописима веле да је тамо помрло тринаест милиона душа. Услед тог помора дошло је у Кини до општег друштвеног растројства; међу осталим запуштени су насипи поред река, те су због тога страшне поплаве опустошиле плодне и богате, густо насељене крајеве.

Ова зараза куге била је опомена човечанству — страшнија но што се икад дотле памтиле — опомена људима да се окану међусобних сукоба и зађевица, већ да се сложе и удруже у борби против тамних сила природе. Свиколики покољи што их извршише Хулагу и Тамерлан нису били ништа у поређењу са нечувеним кошењем ове заразе.

»Најстрашније је беснела, — вели Џ. Р. Грин — по великим градовима, у чијим су нечистим улицама (тада наравно још нико није могао да сања о канализацији) губа и разне грознице биле сталне госће. На гробљу које је побожни сер Валтер Мени даровао лондонском грађанству, говоре да је сахрањено преко педесет хиљада људи, помрлих од куге. У Норуичу су умирали на хиљаде, а у Бристолу су сви живи једва стизали да посахрањују мртве. Но и сама села готово су исто тако страшно страдала од »црне смрти« као и градови. Утврђено је да је у јоркширском крају помрло више од половине становништва. У норуичком крају остале су без свештеника две трећине свих парохија. Читава организација пољопривредне производње у Енглеској пољуљана је из темеља овом несрећом. Немајући где да нађу раднике, мањи закупци нису били у стању да обрађују земљу; да не би напустили закупе и расељили се којекуда, велепоседници су им за дуже времена спустили закупнину на половину. Неко време, поред свега тога, стао је сав пољопривредни рад. Говеда и овце тумарале су по ливадама и њивама — вели се у неком летопису из оног времена — а да се нико није нашао који би ту стоку без господара отерао у своју стају«.

Беда изазвана помором од куге била је узрок сељачким устанцима у четрнаестом веку. И сувише се мало радило, па није било ни најнеопходнијих потреба. Богати манастири, као и племићи и остали богаташи, и сувише су мало схватили основне законе народне привреде да би увидели како у таквим часовима опште беде не вреди угњетавати сељака. Они су видели само да им је посед опадао по приносу, да им је све више и више њива остало необрађено, па су сељаку постављали немилосрдне захтеве, желећи да га по сваку цену натерају да ради, а при томе да не увећавају његову зараду и да не учине ништа чиме би га спречили да бежи у свет и потражи другог рада који би му се боље исплатио. Разумљиво је што је такво стање изазвало нов отпор против целокупног поретка друштвене неједнакости, који се дотле сматрао као нешто сасвим природно, као поредак

од бога дан. Очајни крик сиротиње нашао је нарочита израза у речима неког »сулудог свештеника из Кента«, како за њега вели дворанин Фроасар. Пркосећи црквеном проклетству и тамници, тај свештеник је читавих двадесет година (од 1360. до 1381.) проповедао кентским сељацима, који су се потајно скупљали по гробљима. Тога свештеника Џона Бела називали су велепоседници »сулудим«, па ипак је он био први човек који је у Енглеској проповедао једнакост и основна права људи. »Људи божји — говорио је овај проповедник — зло ће бити у Енглеској доклегод не будемо дошли до заједнице свих добара и доклегод буде било кметова и господара. По коме су праву људи, које називамо својим господарима, нешто више од нас? Чиме ли су заслужили да буду нешто више од нас? По ком нас праву држе у ропству? Ако сви водимо порекло од истог оца и од исте мајке, од Адама и Еве, од куд они могу да кажу, или чак да докажу, да су они нешто више и боље од нас? Можда једино због тога што нас принуђују да својим радом за њих стичемо све оно што они страће у свом бесу? Одевају се у свилу и кадифу; топло им је у њиховим крзнима, док се ми вучемо у дроњцима. Они се госте вином, скупоценим зачинима и белим хлебом; за нас су добре и погаче од зоби, слама и вода. Они у лепим кућама уживају у доколици, а ми се мучимо радећи по ветру и киши на њиви. А, међутим, ти људи за свој положај и такав свој угодан живот имају да захвале само и једино нама и нашем раду«. Револуционарно учење Џона Бела изражено је укратко у једној народној изреци, која гласи:

„Док је Адам коп'о, а Ева прела,
„Где ли тад', боже, беше властела?")

Из тих је речи избијао дух, који је био опасност за читав друштвени поредак Средњег Века.«

Уат Тајлер, вођ енглеских усташа, погубљен је године 1381. од председника лондонске општине у присуству младог краља Ричарда II, а сам устанак, који је био подигао, скрхао се.

И у комунистичкој страни хуситског покрета запажамо исти тај бунтовни дух. Нешто раније него у Енглеској дошло је и у Француској до сељачког устанка. Тај покрет, познат у историји под именом *»Jacquerie«*, јавио се године 1358. Француски сељаци устадоше на оружје, палећи племићске замкове и пустошећи велепоседничке земље. Сто година доцније изазвала је иста невоља и у Немачкој читав низ крвавих бојева са побуњеним сељацима. Сељачки покрети у Немачкој почели су крајем петнаестог века*). У Немачкој се, при томе, још у кудикамо већој мери него у Енглеској, опажају утицаји привредних и верских поремећења. Нарочити моменат, који има извесне везе са сељачким устанцима, представља појава секте анабаптиста, која се прво јавља године 1521 у Саксонској под вођством тројице »пророка«**), па године 1525. изазива оружани устанак у Тиришкој. Од године 1532. до 1535. држали су анабаптисти град Минстер у Вестфалској и тамо се трудили да остваре своје тежње на верској основаног комунизма. Минстерски бискуп је опсео град са својом и савезничком војском, па је под невољама опсаде у граду избило неко нарочито лудило. Тврди се да је било случајева људождерства. Неки Јован из Лајдена *(Jan van Leyden,* 1509. до 1536.) приграби сву власт, прогласи се наследником краља Давида, па се по угледу на тог владара одаде многоженству***). Кад је минстерски бискуп најзад заузео град, наредио је те су анабаптисти на главном тргу прво страшно мучени, па онда погубљени. Онакажени лешеви стављени су у кавезе, који су окачени на црквене

*) *„When Adam delved, and Eva span,*
„Who was then the gentleman?"

*) Сељачки устанци у појединим крајевима Немачке 1476., 1492., 1502., 1514., па најстрашнији, који је захватио већи део јужне и средње Немачке, 1525.

**) На челу са Томом Минцером.

***) Минстерски анабаптисти били су у тој последњој мени покрета уопште „озаконили" многоженство за све чланове своје заједнице. Прим. прев.

торњеве, како би се целом свету дало на знање да су у Минстеру успостављени ред и поредак..

Ови сељачки устанци у земљама западне Европе у четрнаестом и петнаестом веку били су озбиљнији и значајнији но иједан ранији догађај те врсте у светској историји. Од свих тих ранијих догађаја понајпре би се још могли упоредити са њима извесни комунистички покрети међу персиским мухамедовцима. У позније време римског царства долазило је такође до сељачких побуна (тзв. »*bagaudae*«), а око године 1000. после Христа побунили су се сељаци у Нормандији. Међутим, сви ти ранији покрети ни по обиму ни по својим страхотама не могу се мерити са сељачким устанцима четрнаестог и петнаестог века. Јавља се нови дух, дух који је сасвим друкчији од тупог очајања огромна маха. Социјалистички покрет деветнаестог века представља само један посебан вид те непрекидне борбе.

У многим земљама, на пр. у Француској, Немачкој и Русији, овај покрет радног народа у одређеним тренуцима заузимао је непријатељски став према хришћанству. Међутим, не може бити сумње да је стални, и у главном све јачи, отпор народа у земљама запада против живота рада и подчињености у ускоj вези са хришћанском науком. Свакако да црква и хришћански мисионари нису имали намеру да пропесу светом науку о једнакости свих људи; али иза цркве дизала се вазда величанствена и неизбрисива личност Исуса Назарећанина, тако да је хришћански проповедник, и против своје воље, гдегод би се појављивао, остављао по зрно

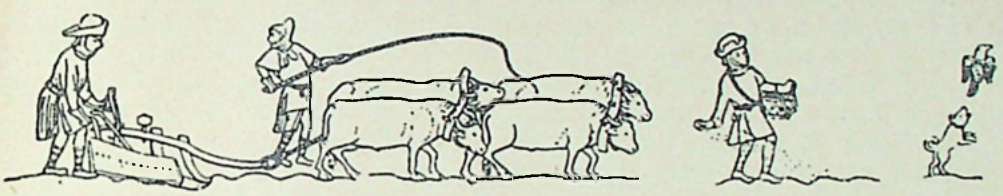

„За нас је само рад и труд, нас бију ветар и киша на њиви".

кметова и сељака у земљама старијих просвећености, сасвим друкчији и од анархистичке безнадежности робља које је некад својим радом богатило владајуће редове у Риму. Сви ти први устанци радног народа четрнаестог и петнаестог века угушени су на најсвирепији начин, а да тиме никако није потпуно утрнуо и сам покрет, чији су израз били ти устанци. Од тада па све до наших дана дух револуције и даље тиња у дољним друштвеним слојевима. Било је мена устанака, за којима су долазиле мене нова угњетавања или пак мене споразума, сразмерно мирних времена у том погледу. Но све до данас није та борба потпуно престала ни једног јединог дана. Видећемо где се распаљује за време велике француске револуције крајем осамнаестог века, да би после дошло до нових покрета у почетку задње четвртине деветнаестог века; а наших дана та борба узела је већ семена слободе и свести које је раније или доцније проклијало.

Овај стални и сваким даном све већи покрет радничког света, развитак његов који га је довео до свести о узајамности једног реда, који као целина поставља своје одређене захтеве целом свету, исто је тако битно обележје наше данашње просвећености, као што су то многобројне школе и универзитети, обиље штампаних књига и све већи развој и ширење науке. Због ове појаве савремена просвећеност или »модерна цивилизација« битно се разликује од сваке раније мене у развоју људског друштва, те и поред повремених успеха изгледа као нешто несвршено или пролазно. Јер та наша просвећеност или је зачетак нечег новог, или, напротив, нешто на смрт осуђено... Лако је могућно да ће јој поћи за руком решити сложено питање заједничког рада и заједничке среће, и да ће се тако при-

лагодити потребама људске душе. А можда неће успети у томе, па свршити поразом, као што је свршио негдашњи поредак старог Рима. Можда је она полазна тачка на путу ка стварању нова, већма уравнотежена и уопште повољнијег поретка, а можда јој је суђено да се скрха, да би уступила место сасвим новој основици за живот људске заједнице. Као и њене предходнице, тако и ову нашу данашњу просвећеност можемо упоредити са оним усевима, које пољопривредник сади само зато да би поправио земљу увлачењем душика или азота из ваздуха. Можда је и она створена само зато да би попут тих биљака увукла у земљу извесна предања, да после буде преорана, како би се наместо ње засадило нешто боље и савршеније. Оваква и слична питања и јесу оно што је најбитније у читаву изучавању историје. Уколико будемо даље одмакли са својим излагањима у овој књизи, истицаће се та питања све јасније и упорније, све док не закључимо и последњу главу књиге, као што закључујемо сваки дан и сваку годину свога живота: прегледом својих нада и својих зебња. који се завршава — великим знаком питања.

4.

Развијање слободног расправљања појединих питања у ово доба превирања добило је силна маха појавом првих штампаних књига. Увожењем хартије са истока омогућена је примена у ствари већ одавно измишљене штампарске вештине. Тешко је тачно утврдити коме заиста припада част првобитног проналаска овог једноставног средства за умножавање књига. Сматрамо да је неукусно препирати се о том питању. У Харлему је неки Костер штампао већ године 1446., употребљујући одвојена слова, која су се по вољи могла размештати; у исто време штампао је и Гутенберг *(Johannes Gensfleisch von Sorgenloch, genannt zum Gutenberg,* 1397.—1468.) у Мајнцу*). У Италији јављају се први штампари већ године 1465., а у Енглеској је прву штампарску машину поставио године 1477. Кекстн *(Wiliam Caxton,* 1421.—1491.) у Уестминстеру*). Међутим је било већ и много раније разних покушаја штампања. Чак и на неким рукописима из сама дванаестог века налазимо почетних слова, која су можда отиснута помоћу дрвених клишета.

Много важније од питања порекла саме штампарске вештине јесте појава израде хартије. Ни најмање није претерано ако кажемо да се хартији има да захвали препород Европе. Хартија је проналазак кинеског порекла. Изгледа да су се у Кини служили хартијом још од другог века пре Христа. Године 751. Кинези нападоше на самаркандске Арапе-мухамедовце, који су одбили нападаче, задобивши приличан број заробљеника. Међу тим заробљеним Кинезима било их је неколицина вештих у изради хартије. Од њих и Арапи научише ту вештину. До данашњег дана сачувани су неки арапски рукописи на хартији, састављени у деветом веку. У хришћански свет пренесена је вештина израде хартије или преко Грчке или заузећем појединих маварских радионица хартије приликом поступног надирања хришћана у Шпанију. Додуше, хартија хоју су израђивали у хришћанској Шпанији бивала је временом све гора и гора. Тек крајем тринаестог века почели су у хришћанској Шпанији да израђују добру хартију. Изгледа да је у том погледу Италија предњачила осталим европским земљама. У четрнаестом веку штампарска вештина је пренета и у Немачку, па је најзад крајем тога века производња хартије била и довољно обилна и довољно јевтина да би се исплатило штампање књига. Штампарска вештина појавила се као природна и неопходна последица увећане и усавршене производње хартије, те је сад сав умни живот човечанства зашао у нову мену бржег развоја и силнијег замаха. Уместо мајушног млаза, чије су

*) Прва Гутенб ргова књига, израђена из металног слога, а одштампана на нарочитој преси, коју је он конструисао, појавила се 1451. године.

*) Прва потпуна српска књига штампана у Ободској Штампарији Ђурђа Црнојевића (која је увелике била прва штампарија у целој југоисточној Европи) појавила се 1493. год Прим. прев.

капи падале само на појединце, тај умни живот сад се претворио у широку и брзу реку, која је носила собом једновремено хиљаде и стотине хиљада.

Једна од непосредних последица најзад пронађене штампарске вештине била је појава безброја примерака Св. Писма. Друга последица је појевтињавање школских књига, како их данас зовемо. Вештина читања нагло је стала да продире и у народ. Не само да се сад сам број књига нагло и многоструко увећао, већ су се штампане књиге несравњено лакше читале па према томе и лакше разумевале од рукописних. Место што ће се прво намучити сричањем каква нечитка рукописа, да би тек после размишљао о оном што је на једвите јаде прочитао, човек је сад могао да размишља упоредо са самим читањем. А пошто је читање постало много лакша ствар, нагло је растао и број читалаца. Сад већ књига није више била лепо украшена играчка или тајна научникâ. Почеше да пишу књиге и за народ. Са четрнаестим веком стварно и почиње историја европских књижевности у правом смислу речи. Поједина месна наречја убрзо уступише место заједничким и општим књижевним језицима појединих народа. Развише се једнообразни и чисти књижевни језици: италијански, енглески, француски и шпански, а нешто доцније и једнообразни немачки језик*). Сви ови језици, постепено су се употребом утанчавали и усавршавали у погледу јасности и језгровитости израза. Најзад су достигли степен на којем су и у филозофским расправама у сваком погледу били кадри да замене грчки и латински језик.

5.

Посветићемо сад нарочит одељак извесним главним основицама верских покрета у петнаестом и шеснаестом веку. То нам је потребно као увод за боље схватање политичке историје седамнаестог и осамнаестог века.

Ваља јасно да се повуче граница између два правца отпора против католичке цркве, који се из основа разликују један од других, али се у свом деловању некако чудно испреплићу па тиме могу изазвати забуну у погледу оцењивања њихове суштине. С једне је стране црква изгубила власт над владарима, и иначе над богатим и угледним људима, а с друге стране је све више губила веру и поверење широких народних слојева. Попуштање њене духовне власти над моћним људима изазвало је отпор тих људи против њена мешања у њихове ствари, против моралних граница које је постављала њихову раду и њиховим одлукама, против њених владалачких прохтева, а напосе против права које је за се тражила црква, да наплаћује порезе и да по нахођењу разрешује поданике од дужности и обавеза према њиховом владару. Овај отпор владара против цркве јавља се у току читавог Средњег Века. Међутим, тек у шеснаестом веку, кад је оно црква стала на страну свог дотадањег вековног супарника и противника, цара, нудећи му своју потпору, а тражећи од њега у замену одлучну борбу против јереси, поједини владари почеше се озбиљно носити мишљу да се потпуно издвоје из заједнице римске цркве и да образују властите, народне цркве. А они никад не би ни долазили на такву помисао да нису запазили како је увелике попустила власт цркве над народом.

Међутим, тај отпор владара против цркве нимало није био основан на верским побудама, већ је био управљен искључиво против њене световне власти. Цар Фридрих II, са писмима против папе, која је слао осталим европским владарима, био је претеча том покрету.

Отпор широких народних слојева против цркве био је, напротив, чисто верске природе. Народ се није бунио против моћи цркве, већ против њених слабости. Народ је тражио правичну и неустрашиву цркву, која ће га заштићивати па и предводити у борби

*) У Немачкој су се, поглавито због политичке подвојености на безброј држава и државица, наречја у књижевности одржала нешто дуже него код осталих великих народа запада. Као основица данашњег горње-немачког књижевног језика сматра се обично Лутеров превод Св. Писма. Прим. прев.

против насиља велике и моћне господе. Овај народни покрет против цркве није ишао за ослобођењем од верске превласти цркве; напротив, народ је желео појачање те верске власти. Народ није желео да одсад буде мање вођен у верским стварима, већ је, напротив, желео да то вођство буде још чвршће, али наравно с тим да оно буде основано искључиво на вери. Гомиле су се буниле против папе не због тога што је он по имену био црквени поглавар света, већ баш због тога што папа *стварно то није био;* због тога што се био претворио у богата световна владара, уместо да буде духовни вођ свих народа.

Према томе, у великој борби која настаје у Европи почев од четрнаестог века јављају се три противничка табора: папа, владари и народи. Владари су хтели да се послуже снагом народа у борби против папа, али с тим да се народи у тој борби не осиле у толикој мери, да би могли умањити моћ и славу владара. Једно време црква је ишла од владара до владара, тежећи да придобије једног или другог међу њима за савезника, никако не увиђајући да је уместо тога требала да учини напоре за повратак изгубљеног најсилнијег и најважнијег савезника — страхопоштовање народа пред црквом.

Духовне и моралне борбе које се развијају у току четрнаестог, петнаестог и шеснаестог века, као и преврати који наилазе као последице тих борби, обухваћени историјом под општим и заједничким именом »реформација«, могу се посматрати са трију разних гледишта. Видимо прво реформацију, коју покрећу владари. Они су хтели да зауставе бујицу злата, која је стално отицала пут Рима; хтели су да приграбе у своје руке моралну власт и васпитни уплив на народ и, најзад, хтели су да отму црквену имовину, која се налазила на земљишту њихових држава. Затим видимо реформацију коју покреће народ. Он је опет желео да од хришћанства направи силу, која ће сузбити сваку неправду, а нарочито насиља и безакоња властодржаца и богаташа. Најзад пак, као треће, видимо тежње за реформацијом у кругу саме римске цркве, тежње чији је први претеча био Св. Фрања Асиски *(Francesco d' Assisi,* правим именом *Giovanni Bernardone,* 1182.—1226.). Овај покрет је ишао затим да успостави моћ цркве обновом њене моралне чистоте.

Владарска реформација ишла је за тим, да уместо папе сам владар буде и верски поглавица и духовни вођ свога народа. Притом владари никако нису имали намеру да својим поданицима даду слободу савести; нису хтели ни да чују за то. Ако ништа друго, од тога их је морала одвратити помисао на пример који су били дали хусити и анабаптисти. Владари су желели само и једино стварање националних цркава, које би зависиле једино од престола. Пошто су се Енглеска, Шкотска, Шведска, Норвешка, Данска, Северна Немачка и Чешка биле издвојиле из заједнице римске цркве, владари и њихови министри чинили су највеће напоре да би задржали у својој руци власт над тим покретом. Хтели су допустити само онолико праве реформације, колико је било потребно за коначно раскидање везе са Римом. Одлучно су се опирали свему што је прелазило ту границу, напосе сваком, по њих опасном, враћању к Исусову првобитном учењу или једноставном и непосредном тумачењу Св. Писма. Са тога гледишта је енглеска државна црква (»Висока Црква»), један од најтипичнијих и најсавршенијих примера погодбе настале из тежње чисто владарске реформације. Она се и надаље чврсто држи свештеничке јерархије и светих тајана. Али средиште њене организације јесу двор и лорд-канцелар, па ако се у редовима нижег и мање имућног свештенства овде-онде можда и запажају покаткад чак и отворено избијају превратничке наклоности, ти црквени револуционари немају баш никакве могућности да дођу до моћи и утицаја.

Реформација, коју су биле покренуле народне гомиле, односно људи из народа, била је задојена сасвим другим духом него што је била задах-

нута владарска реформација. Већ смо нешто поменули о народним покушајима реформације у Немачкој и Чешкој. Духовни народни покрети онога времена били су у замисли својој поштенији, али притом збуњенији, збрканији, били су трајнији и упорнији, али су у први мах постизали мање успеха од владарских реформа. Тек врло мален број дубоко побожних људи нашао је храбрости да потпуно раскине са науком, која је дотле важила, или чак одважности да јавно призна да су им одсад једини духовни ослонац властити разум и властита савест. Такав одлучан корак захтевао је огромне моралне храбрости. Човек из народа у Европи оног времена обично је био склон да као противтежу ауторитету римске цркве истави Св. Писмо, које тек што је био добио у шаке. То је у првом реду била тежња Мартина Лутера (1483.—1546.), славног вођа немачких протестаната. У целој Немачкој, па и у целој западној Европи, свет је срицао страну по страну тек преведене и одштампане Библије. Полако, реч по реч, читали су Књигу Свештеника, Соломунову Песму над Песмама — све за тај свет чудне и дивне ствари — па најзад колико једноставни и скромни, толико пун одушевљења опис Исусова живота у јеванђељима. Природно је што су тадањи људи при томе дошли до необичних погледа и смешних тумачења. Шта више, чудо је што та примитивна тумачења нису била још необичнија и смешнија но што су се овде-онде јављала. Но људски разум је врло самовољан. И поред најбољих одлука и намера својих не може да се одрекне критике и испитивачког пробирања. Велик број нових читалаца Библије узео је из ње све оно што се слагало са његовом савешћу, а прелазио је преко њених загонетака и противуречности. У свим европским земљама, у којима су владари били основали нове протестантске националне цркве, био је остао известан број духовно живљих и независнијих протестаната, који нису хтели — ако се тако може рећи — да им други по својој вољи кроји и до ситница одређује веру. То су били »непокорни«, »нонконформисти«, шарена мешавина секата, која једна с другом нема ничег заједничког изузев отпор против наметнуте вере, без обзира да ли ју намеће папа или држава*). Већина ових »нонконформиста«, иако не сви, држали су се Св. Писма као меродавног духовног вођа, испуњеног божанским духом. Но то је за њих био пре изговор него ли чврсто и трајно убеђење. У даљем свом развоју »нонконформисти« све су се више удаљавали од свог првобитног једностраног обожавања Библије, те су показивали благу и разумну наклоност к враћању основној науци Исуса Назарећанина. Данас већ и изван круга нонконформизма, па и изван свега круга верски организова-



Игњат Лојолски

ног хришћанства, наилазимо на све веће ширење једне опште човечанске вере у једнакост људи, алтруистичке науке, чији је дух, као што смо већ утврдили, произишао из хришћанства, а која се у Европи почела јављати од кад је црква изгубила свој претежни утицај на људске душе...

А сад да проговоримо неколико речи још и о трећем виду у којем се јављаху реформације, тојест о реформацији у кругу саме римске цркве. Покрет, који је ишао за таквом реформацијом, почео је већ у дванаестом и тринаестом веку појавом фрањевачког и доминиканског реда (в. гл. XXXII, одељак 13.). До новог по-

*) У Немачкој су угушили „нонконформистичке" покрете.

лета у истом правцу дошло је баш у часу кад је то римској цркви било потребније но икад, и то оснивањем Друштва Исусова, које је дело Ињига Лопеса де Рекалде, данас у свету кудикамо познатијег под именом Св. Игњата Лојолског (1491.—1556.).

Игњат Лојолски отпочео је своју каријеру као и сваки други млад Шпанац, као витез од главе до пете. Био је паметан и окретан младић, сав испуњен страсним одушевљењем за одважна и јуначка дела, а притом приличан хвалиша. Његов љубавни живот био је слободан и романтичан. Године 1521. Французи отеше цару Карлу V шпански град Памплону. У редовима њених бранилаца борио се и Игњат, који је том приликом тешко рањен и заробљен. Топовско ђуле било му је пребило обе ноге. Пошто му једну ногу нису били добро наместили, морали су да обнове прелом, да би се исправила та лекарска грешка. Тешка и болна операција умало га није стала главе. Већ су му били дали и последњу причест. Међутим, одмах друге ноћи било му је боље и убрзо се Игњат нашао на путу оздрављења, само што се морао помирити са мишљу да ће можда довека остати богаљ. Тако му дође мисао да се одсад сав посвети вери. Покаткад је размишљао како би, ма и богаљ, неким нарочитим подвигом могао изазвати дивљење извесне велике госпође. Понекипут, опет, помишљао је на то да постане нека нарочита врста Христова борца, а неким новим правцем чисто личног рада. Једне бесане ноћи, прича сам Игњат Лојолски, док су се у његовој души опет борише толике противуречне мисли, пажња му је скренута на другу једну велику госпођу: јавило му се привиђење Св. Деве Марије са дететом Христом у наручју. »Тога часа га је обузела одвратност према дотадањем његову начину живота.« Решио је да се окане сваке даље помисли на жене овога света и да се ода животу крајње чистоте и безусловне оданости Мајци Божјој. Под тим је у први мах замишљао одлазак у калуђере и честа и замашна поклоничка путовања.

Начин, на који је у први мах приступио испуњењу свога завета, приказује нам га као права дон-Кихотова сународника. Био је оздравио, па је без смера одјахао у свет, онако на срећу, као сиромах витез који једва ако има што више од имања осим свога оружја и мазге која га носи. Лутајући тако, наишао је на неког Мавра. Њих двојица продужише пут у друштву, и, разговарајући, поведоше најзад реч и о вери. Мухамедовац се показа као човек образованији од свог младог сапутника, па је Игњат у тој верској препирци извукао дебљи крај. Његов сапутник најзад изговори нешто увредљиво за Св. Деву Марију, а Игњат на то није знао шта и како да одговори. Мухамедовац се, ликујући са те победе, растаде од свог сапутника, а млади витез Мајке Божје сав је кипео од огорчења и стида. Стаде размишљати да ли да продужи намеравани пут на поклоњење или да појури за Мавром и да га убије за увреду нанесену Мајци Божјој. У том колебању најзад је решио да остави својој мазги нека она одлучи шта треба да се ради, пуштајући је на једној раскрсници да сама изабере пут. Мазга не удари путем којим је ваљало поћи за Мухамедовцем, те га је тако спасла смрти. Игњат, најзад стиже до бенедиктинског манастира Маиресе код Монтсерата. Ту се угледао на омиљеног јунака средњевековне романтичне књижевности, Амадиса де Гаула: бдио је целе ноћи пред олтаром Мајке Божје. Затим је мазгу поклонио манастиру, а световно одело неком просјаку; мач и каму положио је пред олтар. Оденуо се у одело од најгрубљег платна, а обуо неке плетене ланене ципеле. Затим се настанио у оближњем манастирском склоништу и тамо вршио самомучење. Читаву недељу дана није ништа окусно, а уз то се стално шибао. Потом је кренуо на пут у Свету Земљу.

Провео је неколико година лутајући час овамо час онамо, сав испуњен жељом која га је чисто сагоревала: жељом да оснује неки нов витешки верски ред. Међутим, никако није знао како ће то извести. Сваким даном све

више је увиђао колико је недовољно образован да би могао шта било корисније учинити за цркву. Најзад је и сама инквизиција запазила његов рад, па му је забранила да ма шта учи друге, пре но што би сам, бар четири године, провео на учењу. Кад год иначе говоримо о инквизицији, принуђени смо да причамо о све самим њеним зверствима и доказима крајње нетрпељивости, па је човеку чисто мило што у овом случају може казати да је ту и сама инквизиција урадила нешто паметно што је извела на правилан пут једног самовољна и бујном маштом занесена човека. Инквизиција је добро запазила снагу и силу у том човеку, које су могле много користити, ако се правилно упуте, а које су могле бити и штетне и опасне, ако би тај човек остао необразован и незналица. Игњат је учио прво у Саламанки, затим у Паризу и још и на другим универзитетима. Год. 1538. рукоположен је за свештеника, а годину дана после тога најзад је дошло до оснивања новог реда, о којем је Игњат толико времена сањао, а под именом »Друштва Исусова« *(»Societas Jesu«)*. Као што то чини и »Војска Спаса« у данашњој Енглеској, тако је и ова организација сасвим отворено покушала да стави у службу вере замашна предања војничке организације и дисциплине.

У време кад је основао исусовачки ред, Игњат Лојолски био је човек од четрдесет и седам година. Сад је већ био сасвим друкчији, кудикамо мудрији и сталоженији, но што је био некад кад је оно као настран младић мајмунисао Амадиса де Гаула бдијући у манастиру Манреси. Организација за мисионарски и школски рад, коју је сад створио Игњат Лојолски, стављајући је на расположење папи, представљала је једно од најсилнијих оруђа којима је икад руковала црква. Исусовци се целим бићем својим подадоше служби цркви и вери. Исусовачки ред поново отпоче са проповедањем хришћанства по Кини, нарочито у време по паду династије Минг, а и хришћански мисионари у Индији и северној Америци били су највећим делом Исусовци. О просветитељском раду Исусоваца међу Индијанцима јужне Америке још ћемо проговорити другом приликом. Главна заслуга Исусоваца лежи у томе што су знатно подигли католичку школску наставу. Исусовачке школе биле су и дуго су времена остале најбоље школе у читаву хришћанском свету. Исусовци су својим радом подигли и префинили савест целог католичког дела Европе, а протестантски део Европе нашао је у њиховим успесима подстрека да уложи све снаге ради такмичења са њима у што живљем просветном раду... Можда ћемо једног дана доживети и стварање једног нова реда Исусоваца, који ће се посветити не папиној служби, већ служби читавом човечанству.

Упоредо са просветним радом Исусоваца знатно су допринеле полету у редовима римске цркве и одлуке трентског сабора у погледу пречишћавања самог црквеног учења и преуређења организације и дисциплине у јерархији. Поменути сабор заседавао је уз више дужих прекида од године 1545. до године 1563., које у Тренту, које у Болоњи. Његов рад је допринео бар у истој мери колико и рад Исусоваца кидању са злочинима и грешкама, због којих је једна држава за другом напуштала римску заједницу. Промене, које су остварене овом реформацијом у оквиру саме римске цркве, биле су исто толико значајне као и промене које су у верском погледу биле извеле поједине протестантске националне цркве, створене оцепљењем од Рима. Од тог времена у римској цркви се више не јављају ни јавне саблазни ни расцепи. Али упоредо са тим појачана је и доктринарска тесногрудост римске цркве. Не јављају се више времена идејне стваралачке снаге каква је била у Гргура Великог или у оне групе папа, у којој се нарочито истичу Гргур VII и Урбан II и најзад у време, које почиње Инокентијем III. Сад историја папства постаје нешто уравнотежено, умерено и свакодневно. Светски рат од 1914. до 1918. био је за папу неверовна прилика, прилика каква се не памти, да целом свету гласно и јас-

но проповеда општу дужност, дужност правичности и братства, дужност да се добро човечанства претпостави народносним страстима. Међутим, папа није учинио никакав покушај да овим путем узме у своје руке морално вођство света. Изгледа да су се у Ватикану стално колебали међу старим предањем наслањања на своје верне Хабсбурговце и зазирања од погоршавања спора са републиканском Француском.

6.

Читалац не треба да мисли да су разорна критика католичке цркве и католичког хришћанства и изучавање Св. Писма представљали једину, или бар претежну, умну делатност четрнаестог и петнаестог века. Критика Рима и изучавање Св. Писма само су најопштија и најуочљивија обележја умног препорода оног доба. Поред буђења света за самостално размишљање и препирке јавља се умни развој још и на другим пољима. Та деланост у први мах још не пада толико у очи, али она је по крајњим последицама још кудикамо важнија по човечанство. Сад ћемо казати нешто о правцу којим је пошао тај развитак. Био је отпочео још давно пре појаве првих штампаних књига, али је јасно избио на видело тек проналаском штампе.

Већ смо у своје време говорили о првом умном ослобођењу човечанства, првим његовим напорима да дође до јасна сазнања и упознавања свега што постоји око њега. Овај први напор ка стицању сређена знања неразрешиво је везан за једног човека, за Аристотела. Поменули смо и кратку мену научног рада у Александрији. Од тог времена на овамо, замршени привредни, политички и верски сукоби у Европи и западној Азији ометали су сваки даљи стварни умни напредак. Као што смо видели, тим деловима света за дуго времена били су овладали монархија источњачког типа и верска предања истока. Рим је покушао да створи ред производње радом робља на свим пољима. Овај први велики капиталистички поредак развио се, да би се затим опет срушио у прах и пепео, захваљујући покварености, чије је клице носио у себи од сама зачетка. И опет је настала општа несигурност у Европи. Семити устадоше против Аријанаца, па је јелинство у читавој западној Азији као и у Египту потиснуто арапском образованошћу. Доцније западна Азија и пола Европе западоше под власт Монгола. Тек у току дванаестог и тринаестог века северњачки дух опет доби већег маха.

На универзитетима у Паризу, Оксфорду и Болоњи, који се све лепше и лепше развијају, филозофска препирка узима све већег маха. По облику свом, то је у првом реду претрес логичких питања. Као основица тог прења послужио је један део Аристотелове науке. Нису узети у обзир сви његови безбројни списи, него само они који се тичу логике. Доцније су боље упознали његово дело превођењем арапског превода на латински језик, а са коментарима чувеног Авероеса. Осим ових превода Аристотела, који су уз то били још и до зла бога слаби, у западној Европи су све до петнаестог века врло слабо читали дела старогрчке филозофске књижевности. Стваралачки Платон — стваралац насупрот чисто научном Аристотелу — био је скоро потпуно непознат. Знали су за неколицину неоплатонских писаца. Међутим, међу неоплатонизмом и Платоном постоји отприлике исти однос као и међу »*Christian Science*«-ом*) и Исусом Христом.

Некако је ушло у обичај да се расправе средњевековних схоластичара омаловажавају и означују као досадне и без икакве вредности. Таква оцена међутим није правилна. Њихова расправа морала је у техничком погледу да се држи строго укалупљена облика, због тога што се висо-

*) „*Christian Science*“ („Хришћанска Наука“); у овом случају овај израз не треба разумети по општем, већ по сасвим посебном значењу, на које писац алудира у овој својој ироничној примедби. Наиме, под именом „Хришћанске Науке“ подразумевају у земљама енглеског језика теорију Американке Марије Бекер-Еди (1821-1910), о могућности лечења и болести тела чврстом вером и животом у духу јеванђеља. Прим. прев.



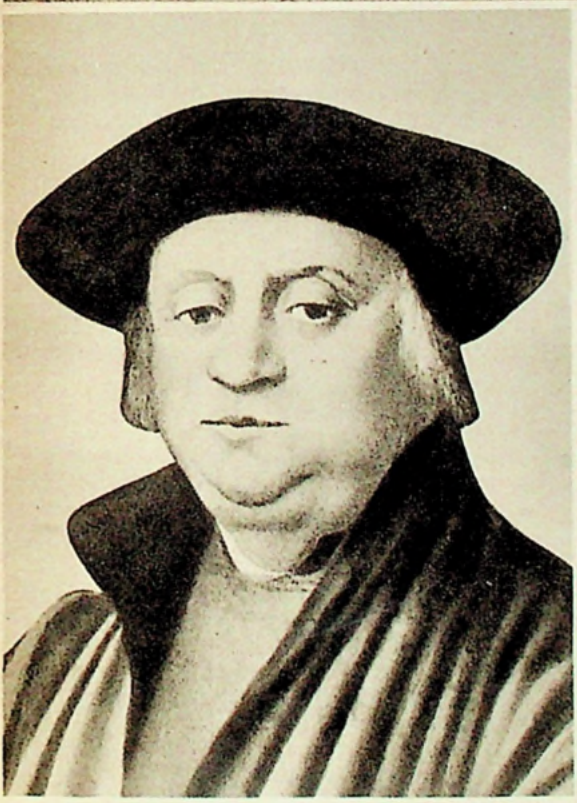



Јан Хус пред сабором у Костинцу. Јан Хус пред сабором у Костинцу даје своју одбрану по оптужби за јерес. Одбио је да оповрге своје учење. Иако му је цар био дао јемство слободног доласка и одласка („salvus conductus"), Хус је жив спаљен. Слика Карла Лесинга, у Штеделовој Галерији, Франкфурт н. М. — *Др. Мартин Лутер,* вођа немачких протестаната. Дело славног сликара Холбајна, сад се налази у Галерији Корзини, у Риму. — *Коперник,* астроном, који је први доказао да се земља окреће око сунца.

ком свештенству у његовој крајњој нетрпељивости и у његову незнању стално привиђала нека јерес. Отуда код њих није могло бити оне лепе јасности храбрих мисли. Они су често само наговештавали оно што се нису усуђивали рећи јавно. При свему том, они су расправљали о стварима од сновне важности. Њин рад представља дугу и потребну борбу у сврху излагања и поправке извесних недостатака људског духа. Данас многи људи падају у велику и кобну грешку тиме што занемарују спорна питања којима су се бавили схоластичари.

Људски дух нагиње претеривању у оцени разлика или сличности које се оснивају на некој класификацији. Другим речима, човек је склон претпоставци да две ствари различита назива морају бити потпуно различне, а да две ствари истог имена морају бити готово истоветне. Ова склоност да се прецењује значење неке класификације, извор је безброју зала и неправди. Колико се само греши на том пољу у погледу питања народности или расе. »Европљанин«, на пример, често гледа на »Азијата« као на створ сасвим друге врсте, док, напротив, другог Европљанина, самим тим што је из Европе, сматра унапред исто тако дивним и красним човеком, каквим сматра и сама себе. Само по себи се разуме да ће у неком спору без расуђивања стати на страну Европљана против Азијата. Међутим — мислим да ће бар читаоци ове књиге то увидети — нема ни изблиза толике разлике, каква се жели наговестити истицањем једног назива према другом. Та разлика јесте утвара створена под утицајем двају назива.

Главна супротност у умном животу Средњег Века јављала се међу »реалистима« и »номиналистима«. Притом читалац треба да зна да израз »реалист« у смислу средњевековне препирке треба разумети као нешто готово тачно супротно значењу, које се том изразу придаје у нашој савременој терминологији. Савремени реалист полаже пре свега на материалистичке појединости, средњевековни »реалист« много пре личи на оно што бисмо по данашњем изражавању назвали идеалистом, јер тај средњевековни »реалист« никако није хтео да узима у обзир случајну појединост. Реалисти су достигли врхунац у погледу претеривања у оцени значаја класификације по називима. Они су били мишљења да неки назив, дакле обична именица мора садржавати нешто сасвим стварно. Мислили су н. пр. да постоји типични Европејац, идеални Европејац, који је за њих био много стварнији него који било живи створ из редова људи које називају тим именом. За њих је у неку руку сваки живи Европејац несавршен представник тога реда људи, као неки човек који је подбацио, који је одступио од правила, од оне дубље »стварности«, коју по њихову мишљењу представља сам назив. »Номиналисти«, напротив, били су мишљења да у овом случају стварност представљају само живи, постојећи појединци, а да је назив »Европејац« просто име, примењено за све појединце који живе у Европи, и ништа више.

Ништа није теже него збијање мисли у филозофске контроверзе, које су по природи својој обимне и многоструке, а на које уз то утичу умне особености разнородних људи. Ако се, на пример, разлика међу реалистима и номиналистима прикаже у неколико неувијених речи, као што смо то ми малочас урадили, савремени читалац, неупућен у филозофско прење, биће склон да без речи стане на страну номиналиста. Ствар, међутим, није тако проста да би се могла објаснити једним јединим примером; а ми смо уз то намерно били изабарли нарочито драстичан пример. Поједини називи и класификације веома су различни у погледу вредности и стварне садржине. Разуме се да је апсурдно претпоставити да мора настојати дубока разлика међу човеком који се зове Тома и човеком који се зове Вилхелм, односно да постоји неки идеални тип »Вилхелма« или »Томе«, тако рећи нека прасрж или квинтесенција реда људи који носе име Вилхелм или реда људи који носе име Тома. А постоји велика разлика и међу белим човеком и Хотентотом, а још већа разлика међу садањим човеком (»*homo*

sapiens«-ом) и неандерталским човеком (»*homo neanderthaliensis*«-ом). Разликовање опет између појма корисних (потребних) и раскошних домаћих животиња сасвим је односно и потпуно зависи од начина живота и обичаја људи у питању, као и од начина саме употребе поједине животиње. Па ипак н. пр. међу псом и мачком постоји толика разлика, да је стручњак помоћу микроскопа може запазити и међу једном једином длаком или једном једином капљу крви једне и друге животиње. Ако питање посматрамо са тога гледишта, разумећемо да су номиналисти најзад морали одступити од гледишта да име или назив не значе ништа више него по вољи прикачена цедуљица, па се најзад из поправљеног номинализма развило срећено тражење тачне, т. ј. оправдане и корисне класификације, дакле рад, који ми данас називамо научним истраживањем.

Исто тако мора нам бити јасно да је средњевековни реализам — као што је разумљиво код још недовољно школованих духова — одвећ нагињао догматици, претерано строгу разликовању и расуђивању као и уопште непопустљиву држању, док је, напротив, и ранији и доцнији номинализам био наклоњен ограничењима, тачну испитивању појединачних случајева, и уопште проучавању, опиту и сумњању.

На пијацама, по улицама, и иначе на јавним местима свакодневног живота, разговарали су у оно време људи о моралу и правичности свештенства, критиковали су његове погледе на веру и његово неженство и препирали су се о оправданости папских пореза. У богословским круговима духови су се загревали питањем *трансубстанције*, питањем божанства хлеба и вина употребљеног приликом мисе. На универзитетима и иначе у просторијама, у којима су се скупљали научници, развијала се далекосежнија критика опште распрострањених метода католичке наставе. Не можемо се овде упустити у оцену значаја свих људи који су ту играли видниј улогу, као што су били, на пример, Петар Абелар (1079.—1142.), Алберт Магнус (1193.—1280.) и Тома Аквински (1225. до 1274.). Они су покушали да преуреде католизицам на новој основици, на здравијем идејном темељу. Приволели су се номинализму. Најважнији њихови наследници у раду и критичари били су Денс Скотус (?—1308.) оксфордски фрањевац, који је, судећи по плодности својих мисли, богатих добро смишљеним тананостима, по свој прилици био Шкотланђанин, и Енглез Уиљем Окем (?—1347.). Као и Аверојес, ова двојица повлачили су јасну границу између богословских и филозофских истина. Поштовали су богословље, али нису хтели допустити да оно и даље спутава научно истраживање. Денс Скотус је говорио да је немогућно доказати научним разлозима постојање бога, Св. Тројства или чин божанског стварања света. Окем је још одлучније истицао то одвајање богословља од остале науке, па је тако научно истраживање ослобођено утицаја догме. Доцнија поколења уживала су у слободи, коју су били извојевали ови пионири, и не знајући коме је дугују. Људи су доцније били чак толико неблагодарни па су Скотусово име почели употребљавати као ознаку за глупаке. Отуда долази енглеска реч »*dunce*«. Професор П. Пајзон*) вели:

»... Окем, који још спада у ред схоластичара, даје нам схоластичку одбрану духа, којим је био испуњен Роџер Бекон, а који ће после, у петнаестом и шеснаестом веку, коначно добити маха.«

Овај Роџер Бекон, фрањевац из Оксфорда (рођен око 1210., а умро око 1293.), с обзиром на своју особиту генијалност, јесте сам за себе сасвим посебна појава. И он је био Енглез, и то баш типичан Енглез — лако раздражљив, пренагљен, поштен и жесток. Био је измакао за два века испред свога доба.

Х. О. Телор**) вели о њему:

»Беконов живот и рад био је умна трагедија, сасвим у духу старих пра-

*) „*Encyclopaedia Britannica*", чланак о схоластицизму.

**) *Henry Osborn Taylor*, „*The Medieval Mind*".

вила за класичну трагедију, која се оснивају на начелу да јунак трагедије јесте и велик и племенит човек, али да није без мрље, јер његов кобни крај мора да настане као последица сама његова карактера, а не као производ случаја. Умро је у дубокој старости, а био је од младости до последњег часа одушевљен присталица странци науке. Калуђерски ред, чији је био несретни и бунтовни члан, кочио је његово трагање за стварним знањем, сазнањем и изван граница тадањег научног рада; а у самој његовој души његово дело је исто тако кобно онакажено тиме што је он био усвојио начела свога времена. Свакако, за ту наклоност према тадањим погледима треба чинити одговорним њега сама. Његове мисли су изазвале неповерење код његове сабраће редовника, а својом тврдоглавошћу направио је себи много непријатеља. Човек који је тежио да наметне своме времену идеје у толикој мери нове као што су биле његове, а нарочито ако је желео да избегне гоњењу за изношење таквих идеја усред тринаестог века, требао је да има више такта и способности за убеђивање других. Међутим, Бекон је без такта, надмено и неправедно нападао часне људе, живе и мртве. О саму његову животу мало се што зна, изван алузија које он чини о себи и другима, а које нису довољне да би се из њих могао конструисати колико-толико потпун, или бар неиспрекидан животопис. Знамо да је рођен и да је учио у Оксфорду, да је отишао у Париз па и онде учио и вршио опите; да се затим као фрањевац вратио у Оксфорд, где, настављајући и сам учење, учи друге; да је постао сумњив фрањевачком реду и упућен натраг у Париз, где је стављен под присмотру; да је примио писмо лично од папе и да је писао, много писао. Најбоље су позната три његова дела. Затим је запао у нове невоље. Провео је многе године у тамници. Најзад пуштен, умире и бива заборављен, да би га тек пет стотина година по његовој смрти опет извукли из заборава.«

Она »три најпознатија дела« Бекона, о којима је овде реч, представљају у главном жестоку, често грдњама испреплетену, али оправдану осуду незнања онога времена, у вези са хрпом предлога како би могло да се стекне више знања. Писац одлучно препоручује свету да врши опите и уопште да прикупља искуство где може и како може. Аристотелов дух поново је оживео у њему. Опит, и једнако опит, то је припев код Роџера Бекона, који је додуше грдио и сама Аристотела. То је чинио због тога што су ондашњи људи, уместо што би смело погледали чињеницама у очи, седели у својим собама и лупали главу над лошим латинским преводима Аристотелових дела; осим тих лоших превода, ондашњи свет није имао другог начина да се упозна са делима тога великана. »Кад бих могао све што бих хтео, — вели Бекон на једном месту у њему својственом неодмереном тону — спалио бих све Аристотелове књиге, јер изучавање њихово проста је дангуба, изазива заблуде и само још погоршава опште незнање«. То је мишљење, са којим би се вероватно сложио и сам Аристотел, да је у оно време некако могао да устане из гроба и да је видео како су његова дела не толико читали, колико слепо обожавали, а притом још, како нам и Бекон доказује, у до зла бога лошим преводима.

Кроз све књиге Роџера Бекона одјекује поклич: »Људи, не дајте да над вама и надаље царују догма и постојећи ауторитет! Разгледајте свет властитим очима!« Бекон истиче ова четири главна узрока за опште незнање свога доба: страхопоштовање пред постојећом влашћу; моћ навике; отупелост непросвећене гомиле и надменосујетну одвратност људи према учењу. Ако би се људи решили да савладају ове четири препоне, вели Бекон, пред њима би се створио читав нов свет неслућене моћи.

»... Могућно је измислити машине, помоћу којих може пловити брод без веслача, тако да и велике лађе, подешене било за реке, било за океан, којима управља један једини човек, могу брже путовати него под напорима

многих и многих веслача. Могу се израдити кола, која ће се кретати »*cum impetu inaestimabili*« без тегленје стоке запрегнуте у њих, као што су се, по нашем мишљењу, кретала, и нека убојна кола, којима су се у борби служили стари народи. Па се могу створити и машине летилице на којима седи човек, рукује умном справом и вештачким крилима сече ваздух као птица«

Окем и Роџер Бекон јесу ране претече великом покрету, који од »реализма« у описаном средњевековном значењу те речи скреће пут праве стварности. Неко време присталице старијих струја водили су борбу против овог натурализма »номиналиста«. Године 1339. проклете су Окемове књиге, свечано је осуђен и номинализам уопште. Чак је године 1473. учињен још један задоцнео и узалудан покушај да се учитељи у Паризу заклетвом привежу за »реализам«. Но тек у шеснаестом веку, пошто се довољно била развила штампарска вештина и пошто се нешто намножила интелигенција, настао је општи покрет за напуштањем научног апсолутизма, тежња, која греде опиту, те се може рећи да је тек тада настала права научничка сарадња.

Иначе вршење опита са самом материјом у току тринаестог и четрнаестог века јављало се све чешће и чешће, па су задобијене и поједине нове тековине на пољу науке. Међутим неког општег, доследног напретка није било. Све је то потајан нескладан и неславан појединачни рад. Тај поредак чисто појединачног истраживања били су у Европу пренели Арапи, алхимисти, преко којих данашњи писци и сувише олако прелазе с презиром, а они су много којечега створили у свом потајном појединачном раду. Одржавали су уску везу са мајсторима који су израђивали стакло и са мајсторима који су прерађивали метале, као и са траварима и произвођачима лекова оног времена. У току свога рада, алхимисти су открили многе природине тајне. Међутим, они су ишли за »практичним« мислима. Нису тражили знања, већ су им смер биле власт и моћ. Хтели су пронаћи начин израђивања злата и мање драгоцених материја, као и неки животни еликсир, којим би се човек могао направити бесмртним. У таквим тлапњама трошили су своју снагу. У самоме току рада око разних опита много су се усавршили у познавању разних отрова и материја за израду боја; много штошта су научили у погледу обраде метала и т. д. Пронашли су неке праскаве материје и опитима дошли до поступка за израду савршенијег стакла, па затим и самих сочива и оптичких справа. Међутим, људи од науке нас стално уверавају — а то »практични« људи никако неће да верују — да наука само онда обилно и неочекивано дарује своје слуге кад они на њој раде искрено и ради ње саме. Међутим, и дан данји половина људи који раде по нашим лабораторијама, у првом реду сања о патентима и о новим индустриским начинима који ће се ради што веће материјалне добити чувати као највећа тајна, како би их стално користило само једно једино предузеће. Ако се сад и подсмевамо алхимистима, и дан данји у том погледу добрим делом живимо у сличну душевном расположењу. Данашњи »пословни човек« сваки научни рад на тражењу нових и нових проналазака у неку руку посматра са истог гледишта као што га је посматрао средњевековни алхимист.

Врло слични алхимистима били су астролози. И то су били »практични« људи. Изучавали су планете, да би по њима предсказивали судбину. У њих није било оног дубљег прохтева за знањем који данас гони људе да изучавају планете просто за то да би више знали о њима.

Тек у петнаестом веку почеле су да носе плода мисли какве је исповедао Роџер Бекон, а у виду нових научних тековина и нових изгледа за даљи развитак. Па кад је настао шеснаести век, пошто се свет био опоравио од буре друштвених поремећаја, који беху настали као последица велике заразе куге у четрнаестом веку, у западној Европи одједном се појави сјајна плејада научника, чија имена бацају

у засенак најзнаменитије људе науке из најславнијег времена старе Грчке. Као што ће читалац видети, готово сваки је народ допринео свој део овом раду, иако, уосталом, права наука неће да зна за народносне разлике.

Међу овим великанима науке, један од најранијих и најзнаменијих био је Леонардо да Винчи (1452.—1519.) из Фиренце, човек са управо чудотворним способностима сазнања стварности. Био је не само велик уметник, него уједно сјајан природњак, анатом и инжињер. Први је он познао праву природу фосилија. У његовим бележницама налазимо напомене које нас и дан данји још запрепашћују. Тако је, на пример, Леонардо био убеђен у остварљивост вештачког летења по ваздуху помоћу нарочитих техничких направа. Као друго велико име помињемо Коперника (1473.—1543.), Пољака, који је први јасно приказао како се крећу планете и који је доказао да се земља креће око сунца. Тихо де Брахе (1546.—1601.), Данац, који је радио на прашком универзитету, додуше је покушавао да побија Коперниково тврђење о кретању земље око сунца, али је зато о кретању појединих планета у васељени утврдио неке друге чињенице, које су биле од највеће вредности за рад неких доцнијих знаменитих астронома, а нарочито за тековине Немца Кеплера (1571. до 1630.). Галилео Галилеји (1564.—1642.) засновао је науку о динамичким силама. До његова времена мислили су да предмет сто пута тежи од другог мора да пада сто пута брже од оног лакшег. Галилеји је устао против тог мишљења. Уместо да ту ствар нашироко и надугачко усмено претреса по начину ондашњих научника и такозваних лепо васпитаних људи, он је просто приступио опиту, на највеће запрепашћење свих исправних научника. Бацио је два тега неједнаке тежине са горње галерије »накривљене куле« у Пизи. Готово би се могло рећи да је Галилеји склопио и први телескоп. Развио је, даље, Коперникова учења на пољу звездарства или астрономије. Римска црква, која се јуначки борила против светлости, одлучила је да веровање по којем је земља мања од сунца, представља омаловажавање људског рода и хришћанства, а умањује углед папе. Галилео, тада већ стар човек од шездесет и девет година, натеран је под претњом најстрашнијих казни да опорекне своје мишљење и да врати земљи место које јој по мишљењу цркве припада, тојест да је прогласи непокретним средиштем целе васељене.

Њутн (1642.—1727.) рођен је исте године кад је умро Галилеји. Проналаском закона о гравитацији он је окончао разрађивање јасне слике о васељени, слике, какву имамо и данас. Међу величинама из времена пре Њутна нарочито се истиче д-р Гилберт из Колчестра (1540.—1603.). Док је некад Роџер Бекон стално проповедао вршење опита, Гилберт је био један од првих који су их стварно и вршили. Несумњиво је да су Гилбертова дела, која се поглавито тичу магнетизма, била од силна утицаја на Франсиса Бекона лорда Вирулема (1561.—1626.), који је под Џемсом I био енглески лорд-канцелар. Овог Франсиса Бекона назвали су »оцем опитне или експерименталне филозофије«, али је његов стварни удео у развитку научног истраживања увелике прецењиван*). Био је, како вели сер Р. А. Григори, »ако не оснивач, а оно апостол« методе у науци. Највећу услугу науци учинио је својом фантастичном књигом »Нова Атлантида«. У тој књизи Франсис Бекон китњастим и пуним бујне маште језиком износи замисао Палате Проналазака, величанственог храма науке, у којем би се по што корисницим начелима организовао истраживачки рад по свим научним гранама.

Из овог утопистичког сна Ф. Бекона родила се »*Royal Society of London*«, којој је године 1662. енглески краљ Чарлс II издао краљевску повељу. Битни значај овог друштва и битна корист од њега била је, и још је и сада, у најширој јавности коју пружа раду својих чланова. Његово оснивање представља значајан корак на путу од појединачног ка општем за-

*) В. о том: *Gregory „Discovery"*, гл. VI.

једничком научном раду, од усамљене и потајне делатности у закључаној соби алхимиста до слободног објављивања и јавног расправљања свих нових проналазака, што и јесте најбитнији састојак, душа савременог рада на научном пољу. Права метода научног рада и истраживања лежи у томе да се не верује на реч никакву тврђењу, нити какву туђем доказивању, већ да се све подвргне што може бити строжем испитивању и проверавању, да се ништа не крије и не држи у тајности, да се ништа не тражи само за себе као нека повластица, већ да сваки скромно и јасно саопшти другима и најбоље што уради, а да се не служи ком било другом смеру до само науци ње саме ради.

Анатомску науку, која је дуго чамала у застоју, наново је оживео Харвеј (1578.—1657.), који је изложио систем крвотока. Ускоро затим Холанђанин Левенхук (1632.—1723.), помоћу првог примитивног микроскопа, почео је проматрати и најмања, дотле скривена жива бића. Тиме је и њих учинио приступачним даљем научном испитивању.

Поменули смо свега неколико најсветлијих имена из све већег и већег броја људи који су, почев од петнаестог века па до данас све већом снагом у заједничком раду допринели ширењу нашег знања о свету и природи, и тиме увећали утицај који смо у стању да вршимо на услове свога живота.

7.

Говорили смо готово опширно о поновном оживљавању науке у Средњем Веку због огромне важности тога раздобља за даљи развитак човечанства. У неку руку Роџер Бекон је од већег значаја но иједан владар онога времена. Међутим, огромна већина људи онога времена ни појма није имала о тихом раду научника у њиховим собама за рад, у учионицама великих школа и у алхимистичким лабораторијама, мада ће тај рад за сразмерно кратко време изазвати читав преображај у свим условима живота. Црква је, додуше, пратила све што се радило на том пољу, али искључиво с тога што се у том раду нису поштовале њене одлуке које је она сматрала коначним. Она је утврдила да је земља средиште целе васелене и да је папа богом постављени управљач над светом, па је одлучно захтевала да се мишљење људи о тој ствари не сме пореметити никаквим супротним учењем. А тиме, што је натерала Галилеја на изјаву да се земља не креће, била је задовољна. Изгледа као да никако није могла схватити колико је кобна по њу била баш чињеница што се земља ипак креће.

Силни друштвени и духовни преображаји одиграше се у западној Европи за све време у овом опсегу познијег Средњег Века. Међутим, људски дух много лакше схвата догађаје него што схвата промене. Као и данас, људи су се и у оно време чврсто држали својих старих предања, иако се свет, који их је окружавао, увелике мењао.

Не могу се унети у овакав један извод из историје сви историски догађаји, од којих су, уз то, многи без значаја за главну линију развитка људског рода, ма колико иначе били сјајни и романтични. Има нешто о чему вреди нарочито да се говори кад је реч о западној Европи у времену од првог крсташког рата па до шеснаестог века. То је стални пораштај градова, поновно оживљавање моћи трговине и новца, постепено учвршћивање закона и обичаја, побољшање личне безбедности и нестанак месног, ситног ратовања, које је више или мање личило на лично разрачунавање. Много штошта, о чему се нашироко и надугачко прича у појединим народним историјама нећемо моћи овде ни да поменемо. Простор којим располажемо у овој књизи не допушта нам описивати овде у неколико махова поновљене покушаје енглеских краљева да освоје Шкотску и да приграбе власт над Француском, као ни приказати покушај норманских Енглеза, учињен у дванаестом веку да завладају и Ирском, па здружење Уелса са енглеском круном (године 1282.). За све време Средњег Века Енглеска је била готово стално у бор-

би са Француском и Шкотском. Било је часова кад је изгледало да је Шкотска коначно покорена, и тренутака кад је енглески краљ у Француској држао више земље од сама француског владара. У енглеским историским делима ова се борба и сувише често представља као да је Енглеска сама покушала да освоји Француску и како јој то умало те није пошло за руком... Стварно, Енглеска није била без савезника у походима који су ишли за тим да освоје и раскомадају краљевину засновану од Хуга Капета. Имала је уза се прво Фламанце и Баварце, а затим Бургундију, моћног клетвеника Француске. У овој књизи нећете наћи ништа ни о победи Шкотланђана над Енглезима код Бенокберна (године 1314.), о шкотским народним јунацима Уиљему Уелесу и Роберту Брјусу, о биткама код Креси-а (године 1346.), Поатије-а (године 1356.) и код Азенкура (године 1415.). Ти догађаји сјају попут звезда у енглеској машти, а у ствари су то биле мале битке, где су снажни стрелци за време неколико врелих летних сати начинили пустош међу француским витезовима у железним оклопима. Најзад неће бити ништа ни о Црном Принцу, енглеском краљу Хенрију V и о младој сељанци Жани д' Арк, Девици Орлеанској, која је истерала (1429.—1430.) Енглезе из Француске. Свака земља има таквих својих народних догађаја, који су јој нарочито прирасли за срце. То су богати украси, рецимо велике слике на зидовима зграде светске историје, али нису саставни делови саме зграде. И Рајпутана и Пољска, и Русија и Шпанија, и Персија и Кина, све те и толике друге земље могу да се мере у романтици своје историје са западном Европом, па је можда у томе и превазилазе. Сви ти народи имали су исто толико витезова богатих у ју-

Главни трговачки путеви Европе у XIV столећу.

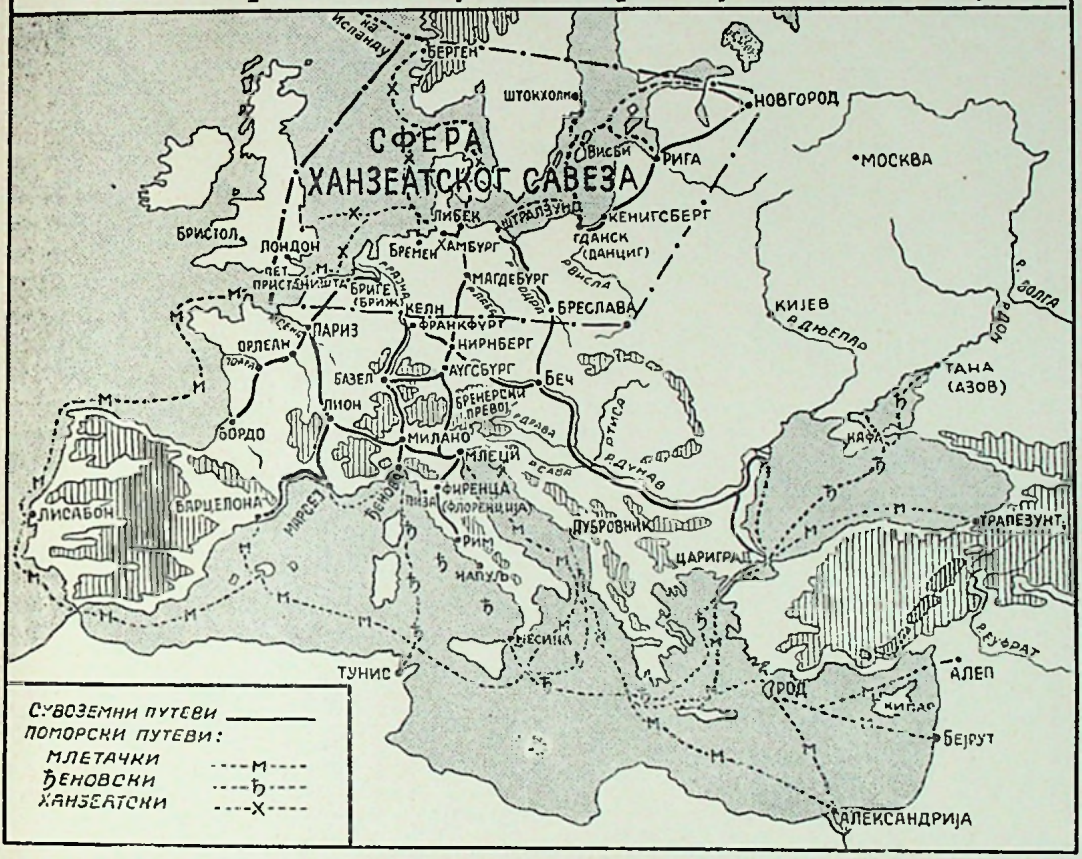

начким подвизима и храбрих књегињица и могу се исто тако похвалити љутим окршајима. Нећемо овде причати ни о томе како је француски краљ Луј XI (1461.—1483.), син Шарла VII, краља за кога се борила Девица Орлеанска, најзад покорио Бургундију и положио темељ централисаној француској монархији. Кудикамо и несравњено је важнија чињеница што је у тринаестом и четрнаестом веку пренесен у Европу барут, тај дар Монгола. Сад су краљеви (међу њима и поменути Луј XI) и закон, упирући се на све веће, моћније и богатије градове, били у стању да топовима руше утврђене дворце полунезависних витезова пљачкаша и барона; они су се били толико осилили још од првих времена Средњег Века и тако су могли да створе централисану државну власт. За време ових векова о којима сад говоримо, постепено ишчезавају из историје ови убојити племићи и витезови, заостали из доба варварства. Доста их је изгинуло у крсташким ратовима, а сатирале су их и династичке борбе, као што је био рат Беле и Црвене Руже у Енглеској. Стреле енглеских »дугих лукова« обарале су их, а све боље наоружана пешадија косила их је на бојиштима. Почињали су да се баве и сами трговином и уопште да прилагођују начин живота и појмове новим приликама. У западној и јужној Европи од некадање свемоћи остало им је само извесно односно преимућство ранга и титуле. У Немачкој витезови су све до шеснаестог века остали ратници од заната.

У времену од једанаестог до петнаестог века изникао је у западној Европи, а нарочито у Француској и Енглеској, попут цвећа огроман број лепих грађевина, нарочито готског стила. Биле су то саборне цркве, опатије и сродне грађевине. И у Италији и Шпанији вратили су се опет лепом и слободном неимарству. Испрва је такве монументалне грађевине у првом реду дизала црква, захваљујући свом огромном богатству, али су убрзо почели да граде и краљеви и трговци.

Упоредо са развојем трговине, у целој Европи, почев од дванаестог века, јавља се обнављање и моћан полет градског живота. Међу европским градовима били су у оно време најважнији Млеци (Венеција), по уређењу у малом њима доста слични Дубровник и Крф, Ђенова, Верона, Болоња, Пиза, Фиренца, Напуљ, Милано, Марсељ, Лисабон, Барселона, Нарбон, Тур, Орелеан, Бордô, Париз, Гент (Ган), Бриге (Бриж), Булоњ, Лондон, Оксфорд, Кембриц, Сауземптн, Довер, Анвер, Хамбург, Бремен, Келн, Мајнц, Нирнберг, Минхен, Лајпциг, Магдебург, Бреслава, Штетин, Гданск (Данциг), Кенигсберг, Рига, Псков, Новгород, Визби и Берген.

»Градови западне Немачке у времену међу годинама 1400. и 1500. располагали су свим напредним тековинама оног времена, мада су још били без много којечега са нашег данашњег гледишта. Улице су већином биле тесне и кривудаве. Подигнуте без плана, куће су биле поглавито дрвене, а готово сваки грађанин је држао стоку у кући. Чопори свиња које је општински чобанин свако јутро кроз градске улице изводио на пашу, били су једно од неизбежних обележја тадањих градова. У Франкфурту на Мајни године 1481. забрањено је било држање свиња у Старом Граду, док се у Новом Граду и у предграђу Саксенхаузену обичај држања свиња у кући и надаље одржао као нешто сасвим природно. У Лајпцигу су тек године 1645. (пошто је први пут године 1556. учињен неуспео покушај у том погледу) порушили оборе у средини града. Богати грађани, од којих су многи били чланови великих трговачких друштава, били су уједно и поседници, па су на саму градском земљишту, т. ј. на простору обухваћеном градским зидинама имали великих зграда за пољопривредне сврхе. Најбогатији међу њима били су власници оних дивних патрицискнх домова, којима се дан данји још дивимо. Од осталих зграда из петнаестог века једва се која до данас одржала. Тек овде-онде нас још по нека кућа са силном испреплетеном дрвенаријом на лицу или са спратовима надвишеним један над другим, на пример у Баларалу или Милтенбургу, подсећа





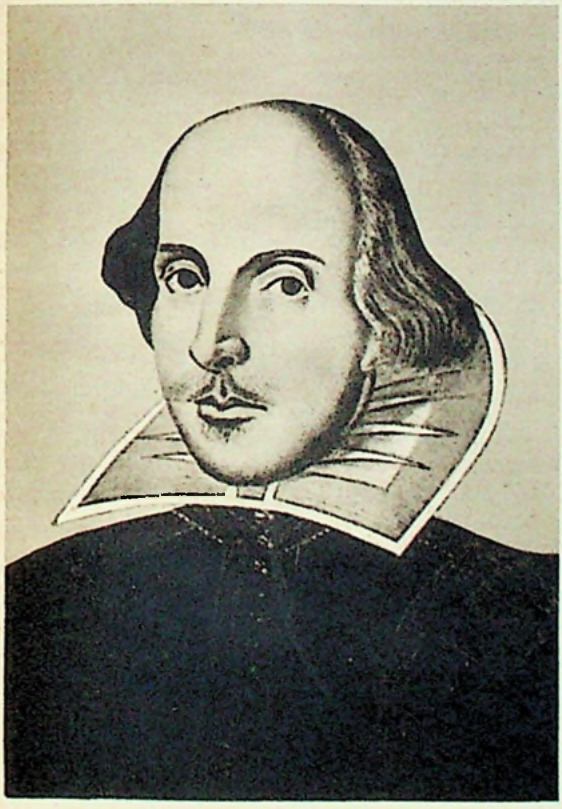



Данте Алигијери. Према једној фресци од Ђота, у Народном Музеју у Фиренци. — *Петрарка,* припадао је групи Италијана која се трудила да ускрсне славу италијанске књижевности. — *Уиљем Шекспир.* Прва од ове две слике узета је из првог издања Шекспирових комада; друга слика представља репродукцију портрета из Народне Галерије.

на стил, који је тада био уобичајен за грађанске домове. Маса сиромашног становништва, које је било упућено на прошњу, у колико није налазило хлеба у разним тешким пословима, животарило је по бедним колибама ван градских зидина, често прилепљеним уз њину спољну страну. Унутарње уређење и богатијих кућа било је по нашим садањим појмовима и сувише скромно. Готски стил, који је дивно пристајао црквама и општинским домовима код приватних зграда није био подесан за украшавање разним раскошним предметима. Доцније, јачањем утицаја Ренесанса, јавља се и све удобније унутарње уређење кућа.

»У току четрнаестог и петнаестог века подигнуте су широм целе Европе безбројне монументалне цркве и општинске палате, које на много места још и данас служе својој првобитној намени. Те грађевине, као и градска утврђења са јаким кулама и капијама, најбоље су мерило моћи и богатства тих градова. На свим сликама градова из шеснаестог века, па и из нешто доцнијег времена, падају нам у очи ова утврђења која су штитила град, а којима су се грађани поносили. У оно време су градови имали много права и дужности, које данас спадају искључиво у делокруг државе. Поред тога су већ у оно време градске управе покретале поједина питања, која бисмо по данашњем изражавању могли назвати »друштвеним питањима«. О питањима која су се односила на ред у трговини решавали су еснафи у споразуму са општинским судом. Старање о сиротињи била је ствар цркве, док је општински суд имао да води рачуна, поред осталог, нарочито о одржавању утврђења у исправну стању и о пожарницима, који су били преко потребни с обзиром на ондашње грађевинске и друге прилике. Водећи рачуна о својим друштвеним дужностима, општинска управа је надзирала и стање стоваришта жита у граду, како би било сачуване хране у годинама у којима би жетва подбацила. Такви велики кошеви у току петнаестог века подигнути су готово у свим градовима. Прописиване су цене за продају свакојаке робе и израђевина. Одређиване су цене довољно високе, да би занатлије обезбедиле пристојну зараду, а купцу пружиле сигурно јамство у погледу каквоће дотичне израђевине. Град је у оно доба у исто време био и најзнатнији капиталист.

Издајући разне ренте, градска управа је вршила и банкарске послове и уживала је неограничено поверење, па је вазда имала доста средстава за одржавање и проширивање градских утврђења, као и за друге крупне издатке. Тако су на пр. градови користили прилику кад би неки владар био у новчаним тешкоћама, да од њега откупе признање пуног суверeног права граду«*).

Ови европски градови били су највећим делом независне или полунезависне аристократске републике. Већина их је признавала неку више или мање номиналну власт цркве, цара или каква краља. Други градови су били саставни делови какве краљевине или и саме престонице каква краља или војводе. У такву случају унутарња градска самоуправа била би им обезбеђена краљевском, односно царском, повељом. Тако се у Енглеској краљевски град Уестминстер на Темзи налазио непосредно поред утврђеног Лондона. Међутим је краљ могао долазити у Лондон само по нарочитој дозволи града и уз нарочито за то прописани церемонијал. Потпуно независна млетачка република владала је над државом састављеном од читава низа острва и приобалних градова, као некад атинска република. И Ђенова је била потпуно независна посебна држава. Немачки градови на Балтичком и Северном Мору, од Риге, па Миделбурга у Холандској, као и Дортмунд и Келн, били су повезани лабавим савезом као ханзеатски градови (Ханза). На челу савеза били су градови Хамбург, Либек и Бремен. Сам ханзеатски савез, као такав, био је са своје стране у некој још лабавијој савезничкој вези са немачким царством. Ханза, у којој је било удружено свега преко седамде-

*) Др Тиле.

сет градова, а која је имала трговачких представништава и стоваришта у Новгороду, Бергену, Лондону и Брижу (Бригу), много је допринела чишћењу бар северних мора од гусара, од којих су Средоземно Море и мора источних крајева и даље патила као од неке куге. Источно царство, у последњој мери свога постојања, то јест од кад су Турци освојили његово европско залеђе крајем четрнаестог и почетком петнаестог века, па до свог коначног пада године 1453., било је углавном сведено на сам град Цариград. Било се према томе претворило у градску државу какве су биле и Млеци и Ђенова, с разликом, што је Цариград имао на врату покварени византиски царски двор.

Најлепше и најснажније развио се градски живот позног Средњег Века у Италији. Пошто је у тринаестом веку изумрла династија Хоенштрауфенâ, власт немачко-римског царства над северном и средњом Италијом била је слабија, иако су, као што ћемо чути, немачки цареви све до времена Карла V одлазили у Италију на крунисање. Северно од Рима, папске престонице, био се развио читав низ полунезависних градских држава. Јужна Италија и Сицилија и даље су биле остале под туђинском влашћу. Ђенова и Млеци, њена супарница, биле су најугледнија средишта поморске трговине оног времена. Још данас се дивимо отменим и угледним палатама и дивним уметничким сликама у тим градовима. Милано, на подножју Св. Готхарда, поново се подигао до богатства и моћи. Дубље у унутрашњост полуострва дизала се Фиренца, средиште трговине и банкарства, у којој се, под готово монархиском управом породице Медичи, у петнаестом веку развило ново »Периклово доба«. Но уметност је била на висини у Фиренци још и пре времена ове породице, која је показала толику љубав и толико разумевање за уметност. Већ су постојали Ђотов звоник (Ђото је рођен 1266., а умро 1337.) и величанствена катедрала (коју је подигао Филипо Брунелески, рођен године 1377. † године 1446.). Пред крај четрнаестог века Фиренца је постала средиштем поновног откривања, васпостављања и подражавања античке уметности (т. зв. »Ренесанс«). За разлику од филозофског рада и научног истраживања, уметничка дела не представљају толику стваралачку снагу историје колико њен украс и један од њених израза. Ипак ћемо нешто проговорити о овом времену препорода књижевности и уметности, у којем је Фиренца одиграла тако лепу и видну улогу.

8.

Ово опште буђење европског духа испољило се и у виду силна стваралачког књижевног рада. Већ смо забележили подстицаје самог цара Фридриха II на књижевном пољу, који представљају прву познатију појаву књижевног рада на италијанском језику. У Француској, како у њену северном, тако у јужном делу, трубадури су привикавали свет на стихове на народном језику, било на северно-француском, било на јужном (провансалском) наречју. Све те појаве наилазе у време, кад још влада општа тежња да се пише и чита искључиво на латинском. Ови нови покрети, уосталом нису у први мах ни полазили из кругова ученог света у правом смислу речи, јављали су се под утицајем слободоумнијих људи. Данте Алигијери, кога нам ваља поменути на првом месту, рођен је у Фиренци године 1265. Истакавши се жестоко у политичкој борби, нашао се најзад у изгнанству, где је, поред осталих дела, написао ванредан спев на италијанском језику, *»Божанствену Комедију«*, сликовито алегориско песничко дело са верском подлогом*). Описује посету паклу, чистилишту и рају. Веза са прадедовском латинском књижевношћу видно је изражена тиме што песнику као путовођ у доњем свету служи Вергилије. Кад га читате у појединим

*) Досад најпознатије српскохрватске преводе Дантеове »Божанствене Комедије« дали су: у прози Исидор Кршњави, а у стиховима которски бискуп Учелини. Недавно пак издала је *Савремена Библиотека* превод д-ра Драгише Станојевића чистом двосложном терцином у целини и са ванредним предговором и објашњењима у красну илустровану издању као своју јубиларну књигу. Прим. прев.

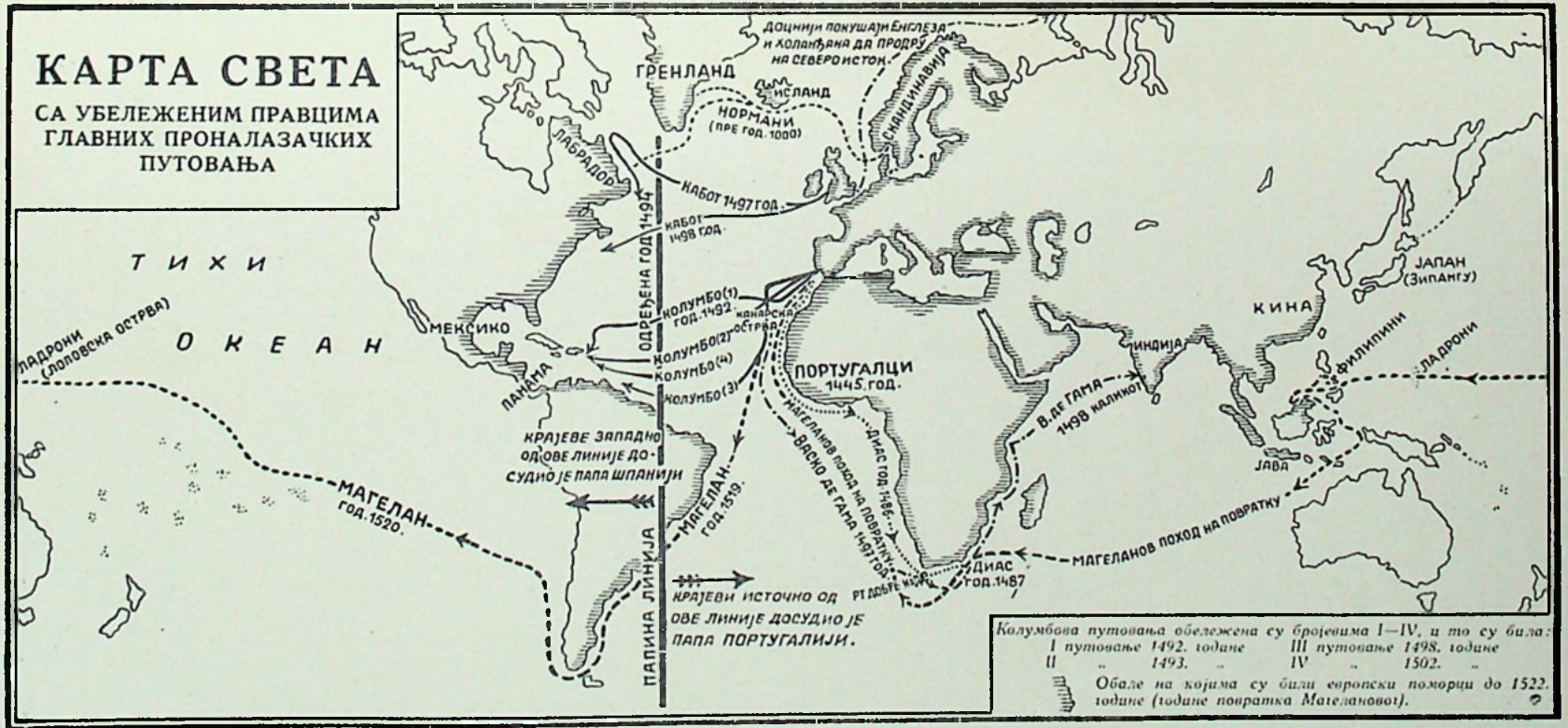
КАРТА СВЕТА
СА УБЕЛЕЖЕНИМ ПРАВЦИМА ГЛАВНИХ ПРОНАЛАЗАЧКИХ ПУТОВАЊА
ТИХИ ОКЕАН
ГРЕНЛАНД
ИСЛАНД
НОРМАНИ (ПРЕ ГОД. 1000)
ЛАБРАДОР
СКАНДИНАВИЈА
Доцнији покушаји Енглеза и Холанђана да продру на северо исток.
КАБОТ 1497 ГОД.
КАБОТ 1498 ГОД.
ОДРЕЂЕНА ГОД. 1494
МЕКСИКО
ПАНАМА
КОЛУМБО(1) ГОД. 1492
КАНАРСКА ОСТРВА
КОЛУМБО(2)
КОЛУМБО(4)
КОЛУМБО(3)
ПОРТУГАЛЦИ 1445. ГОД.
ДИЈАС ГОД. 1486
ВАСКО ДЕ ГАМА 1497 ГОДИНЕ
РТ ДОБРЕ НАДЕ
ДИАС ГОД. 1487
В. ДЕ ГАМА 1498 КАЛИКОТ
ИНДИЈА
КИНА
ЈАПАН (ЗИПАНГУ)
ФИЛИПИНИ
ЈАВА
ЛАДРОНИ
ЛАДРОНИ (ЛОПОВСКА ОСТРВА)
МАГЕЛАНОВ ПОХОД НА ПОВРАТКУ
МАГЕЛАН ГОД. 1520.
МАГЕЛАН ГОД. 1519.
КРАЈЕВЕ ЗАПАДНО ОД ОВЕ ЛИНИЈЕ ДОСУДИО ЈЕ ПАПА ШПАНИЈИ
КРАЈЕВИ ИСТОЧНО ОД ОВЕ ЛИНИЈЕ ДОСУДИО ЈЕ ПАПА ПОРТУГАЛИЈИ.
ПАПИНА ЛИНИЈА
Колумбова путовања обележена су бројевима I—IV, и то су била:
I путовање 1492. године
II „ 1493. „
III путовање 1498. године
IV „ 1502. „
Обале на којима су били европски поморци до 1522. године (године повратка Магелановог).

енглеским преводима, дело чини утисак једноличности, готово изгледа досадно; међутим, људи који су најпозванији да суде о томе уверавају нас о изванредној лепоти, живости и финоћи изражавања умних мисли самог оригинала. Данте је писао и на латинском језику, и то дела политичке природе, као и расправе баш о праву народног италијанског да буде подигнут на степен књижевног језика. Неки су га жестоко критиковали због употребе италијанског језика у књижевности, нападајући га да то чини због тога што је неспособан да пише латинске стихове.

Нешто после њега јавља се Петрарка (1304.—1374.), који такође пише на италијанском језику, у првом реду сонете и оде. Његова песничка дела одушевила су све људе који су били на довољну ступњу истинске умне образованости, да би их могли схватити. Тако вели н. пр. Џон Адингтон Сајмондс: »... Док буде људи и века, никад неће прећи у заборав *»Rime in Vita et Morte di Madonna Laura«*, јер је то дело, у којем се савршени песнички облици удружују с јединствено одабраним и чистим језиком...« Из тих стихова се не даје јасно разабрати да ли је њихова јунакиња мадона Лаура личност која је икад стварно живела и постојала. Петрарка је, међутим, иако писац савршених дела на италијанском језику, припадао групи Италијана којој је била амбиција да ускрсну славу старе латинске књижевности. Са гледишта овог нашег извода из историје, латинска књижевност ни у које доба старог Рима и није била постигла славу баш толику колика је изгледала овој групи Италијана, у чијем се срцу поновно пробудио смисао за дражи књижевне лепоте. Тек, овим новим полетом у правцу књижевног рада на латинском језику, за неко време је мало посустало писање на италијанском. Од Петраркиних дела на латинском вања на првом месту поменути његов еп »Африка«. Под утицајем овог покрета настала је силна производња лажно или псевдокласичних дела, епова, осредњих трагедија, и исто тако осредњих комедија на латинском. По савршенству свога латинског језика, та се дела свакако могу упоредити са прозом или стиховима које пишу на енглеском језику — рецимо — даровити млади Индијанци. Тек доцније, појавом Бојарда и Ариоста (1475.—1533.), песништво на италијанском језику опет добија јачег маха. Ариостов *»Orlando Furioso«**) представља круну савршенства међу мноштвом романтичких епова, у којима су уживали образовани читаоци из доба Ренесанса. Ти су спевови стално представљали, кад више кад мање подражавање Вергилијева епског песништва, односно, у најмању руку, у њима се осећа утицај Вергилија. Притом ваља имати на уму да ни сама Вергилијева дела нису много више него обично ђачко подражавање. Највећи део књижевности овог раздобља сачињавају комедије, епови и краће песме разне врсте. Књижевност у прози још је била занемарена, пошто је ондашња критика није сматрала довољно уметничком, књижевном и отменом творевином.

Поновно књижевно буђење у кругу француске језичке заједнице јавља се такође у знаку утицаја старе латинске књижевности. И раније је већ у Француској постојала нека књижевност, заступљена поглавито веселим песмама на искварену латинском језику Средњег Века; песмама које су се могле чути и по крчмама и по друмовима (голијардиско песништво XIII века). Дух ове у правом смислу аутентичне књижевности избија и из природних и неизвештачених стихова Вилона (1431.—1463.). Међутим из Италије је продирао и у Француску покрет за изучавање и обнављање старолатинске књижевностиЧ Он је наметао извештачену укоченост облика и најбунтовнијим духовима. Установљен је неки узор-стил, који је давао утисак неке монументалне али хладне грађевине. Појавише се песме и комедије намењене више дивљењу него уживању доцнијих поколења. При свему том, геније француског умног живота

*) Најпознатији српскохрватски превод дао је покојни др Драгиша Станојевић (»Бијесни Роландо«). Прим. прев.

није био сав спутан у границама овакве достојанствене и одмерене књижевне делатности. Поред ње се појави жива и природна књижевност у прози. Монтењ (1533.—1592.) писао је симпатично о свакодневном животу и свету, а врло непријатне ствари о учењацима. А већ Рабле (1490.—1553.) навалио је на достојанство и одмереност педаната као необуздана бујица вулканске лаве, која је пред собом све пржила и сатирала духовитим подсмехом, праћена грохотним и здравим смехом савременика и доцнијих поколења.

У Немачкој и Холандији нови умни покрети углавном су се развијали упоредо са политичким и верским напорима Реформације, те је у њих било мање чисто уметничке стваралачке снаге. Еразмо (Ротердамски), вели Џ. Адингтон Сајмондс, јесте исто толико знаменит представник препорода у Холандији, какав је у Немачкој био Лутер, али није писао на холандском, већ на латинском језику.

У Енглеској се такође у четрнаестом веку развија жива књижевна делатност. Џофри Чосер (1340.—1400.) дао је красне епске песме, очигледно рађене по угледу на слична дела италијанске књижевности. Међутим, настадоше грађански ратови, ратови Двеју Ружа, дођоше куга и верске борбе, те угушише овај први полет књижевног препорода. Тек у шеснаестом веку, после владавине Хенрија VIII, енглеска књижевност доживљује ново доба снажна замаха. Настаде прво нагао покрет за што бољим изучавањем старих класика, па бујица преводилачког рада са латинског, грчког и италијанског. Ти преводи су оплођавали енглески дух. Под утицајем тога рада запажамо нагло префињавање енглеског књижевног језика, који се пречишћава, усавршује и добија знатно у лакоти изражавања. Спенсер је написао своју »*Faerie Queen*« (»Чаробну Краљицу«), алегориско дело можда досадно за читање, али богато лепотом украшавања. Међутим, енглески дух је дошао до најсјајнијег израза у драми, и то у доба краљице Јелисавете. Енглеска драма се никад није укалупила у неки устаљен класични облик. Драме Јелисаветина доба представљају богатију, гипчу и снажнију, а притом природнију књижевну производњу. Драмску књижевност тога времена у највећем савршенству представља Шекспир (1564.—1616.), човек који је срећом знао »само мало латински, а још мање грчки«, а чија су најлепша и најсавршенија места у многобројним делима узета из домаћег па и најпростијег живота. Био је човек смела духа а силно развијена укуса; он је претапао у мелодију сваку реченицу која би изишла из његова пера. Осам година пре Шекспирове смрти рођен је Милтон (1608.—1674.). Под утицајем класичких студија код Милтона и стихови и проза имају неки охол и свечан тон, кога се ни у доцнијим делима тај песник никад није могао коначно да отресе. Милтон је ишао у Италију и онде гледао славна сликарска дела из доба Ренесанса. Сликарска дела Рафаела и Микеланцела он је у неку руку пренео у енглеску књижевност у виду дивних стихова својих великих епова »*Paradise Lost*« (»Изгубљени Рај«) и »*Paradise Regained*« (»Повраћени Рај«). За енглеску књижевност добро је што је имала Шекспира као противтежу Милтону, па је тако сачувала највећим делом свој оригинални дух од море класичних утицаја.

У Португалији јавља се као најзнаменитије дело, настало у тој земљи у знаку књижевног Ренесанса Камоенсов еп »*Лузијада*«*). Камоенс је живео од године 1524. до године 1580. А Шпанија, као и Енглеска, имала је срећу да се у њој роди човек савршене величине ума, неоптерећен утицајима претеране начитаности, који ће бити природни израз народног духа. Сервантес (1547.—1616.) дивно је разрадио смешна и немогућна стања, која настају опреком средњевековних витешких предања (којима је задојен неки кракат, сиромашан и полуумоболан племић) и захтева и појмова свакодневног живота. Као и Шекспиров

*) „*Os Lusiadas*“, спев у којем се величају дела Васка да Гаме и других славних португалских морепловаца-проналазача. Прим. прев.

сер Џон Фалстаф и Рабле-ов Гаргантуа, Сервантесови ликови дон-Кихота и Санча-Пансе пробили су обруч достојанства и јунаштва старе књижевности, те се нашли на отвореном пољу слободе и смеха. Учинили су исто што су постигли и Роџер Бекон и доцнији прави научници кад су оно пречистили са укалупљеном »књишком« науком дотадањих учитеља; и исто што и сликари и вајари, које ћемо поменути у наредном одељку, раскинувши са декоративним ограничењем и шаблонским верским мотивима украса средњевековне уметности. Основна и битна суштина Ренесанса није био класицизам, већ су то били слобода и природност у стварању. Ускрс темељног изучавања латинског и грчког језика само је допринео увећању стварне вредности Ренесанса тиме што је деловао разорно на католичка, готска и царска предања.

9.

Изишли бисмо изван оквира ове књиге и њених смерова, ако бисмо потанко описали препород сваке појединe гране уметности у ово велико доба где човечанство опет долази к себи. Далеко би нас одвело, ако бисмо изложили како је северно-готски стил ушао у употребу за јавне и приватне грађевине и како се постепено мењао, да би после у знатној мери био замењен облицима пореклом из италијанско-романског стила; као и да говоримо о оживљавању класичких предања у Италији и на овом пољу. Италија се никад није истински привољела готском стилу, који је био продро у земљу са севера, као ни са сараценским неимарством, чији се утицај осећао на југу. У петнаестом веку извучене су из заборава Витрувијеве латинске расправе о архитектури. Оне су биле од велика утицаја на преображај, који је већ и без тога био настао. Класички утицаји, који су се увелике осећали у књижевности, почели су да прелазе и на свет уметничког стварања, који је био на нову путу развитка.

Док је књижевном препороду предходило доба обнове изучавања класика, буђење на уметничком пољу, напротив, већ увелике беше настало још пре но што ће се обратити пажња на класичку уметност. Још у дане Карла Великог почиње у Европи да се јавља тежња за преображајем уметности у том смислу да се од ње направи што сличније подражавање ликова из живота и природе, а не само украс. У Немачкој, у дванаестом и тринаестом веку, јавља се силан развој сликарства у виду пресликавања стварних ликова на дрвету. У Италији, чије су зграде романског архитектонског стила располагале са много више слободна места у својим просторијама, све већма је растао значај зидног сликарства. Прва немачка сликарска школа одређена правца јавља се у Келну (од године 1360. па надаље). Нешто доцније јављају се у Холандији Хуберт и Јан фан Ејк. Њина дражесна уметност одликује се светлим и свежим бојама.

У Италији, у тринаестом веку, радио је сликар Ђовани Чимабуе, учитељ Ђота (1266.—1337.), најранијег великог мајстора у првој мени овог препорода уметности. Ова мена достиже врхунац развитка, а и завршава се фра-Анђеликом да Фиезоле (1387. до 1455.).

По окончању реченог раздобља настала је у Италији, а напосе у Фиренци, тежња за што савршенијим реалистичким приказивањем предмета, а на основу чисто научног истраживања. Потребно је да се нада све истакне ова чињеница, јер се у свим делима о уметности ни преко чега толико не прелази, колико преко чињенице, да суштина свих промена, насталих у доба Препорода у европском вајарству, и уопште у европској уметности, јесте баш у напуштању естетичких у корист научних мерила. Док се дотле у избору предмета и извођењу полагало на то да то буде оку пријатно, без обзира на нестварност, сад је настало тражење стварности, која је додуше често одавала чврстину и лепоту, али исто тако често и грубост и суровост. Живост природних покрета стварног људског тела, за које сараценска умет-

ност није хтела да зна, а које је византиска уметност вештачки била укочила, сад су се опет вајали на зиду и у камену. Уметност је оживела приказујући тело онако какво јесте, у зноју и природном покрету. Проучили су и решили питање перспективе, и сад, први пут у историји уметности, сликари почињу правилно да представљају односе у простору, онако како их људско око види. Брижљиво и потанко је вођено рачуна о анатомији. Једно време уметност је била сва прожета жељом за што вернијим и природнијим приказивањем предмета. Била је то општа утакмица: ко ће стварније приказати најмање појединости на какву цвету, на какву накиту, на какву комаду поставе од одела што се види на слици, или на пример преламање светлости на стаклу или другом чему провидну. Било је дошло и прошло доба крајњег савршенства у ликовној уметности.

Границе које смо поставили овом делу не допуштају нам да изближе изложимо сав развој ових тежња, буђења уметности у кругу појединих италијанских и севернонемачких сликарских школа, као што не можемо да се задржимо ни на приказивању узајамних утицаја сликара фламанске, умбријске, фирентинске и њима сличних група. Од најславнијих мајстора на пољу сликарства у петнаестом веку помињемо Фирентинце: Филипа Липи, Ботичелија, Гирландија, а од Умбријаца: Синьорелија, Перуџина и Мантењу (1431.—1506.). Мантења се истиче по томе што у његовим делима, више но код иједног савременика запажамо трагове утицаја старе класичке уметности. Одликује се неком нарочитом строгошћу и озбиљношћу потеза.

У почетку шеснаестог века истиче се Леонардо да Винчи (1452.—1519.), о чијем смо научничком раду већ говорили. Албрехт Дирер (1471.—1528.), Немац из Нирнберга, био је по духу сродан Леонарду да Винчи. У Млецима је сликарска уметност досегла врхунац са Тицијаном (1476.?—1576.)*), Тинторетом (1518.—1594.) и Паолом Веронезом (1528.—1588.). Разуме се да самим набрајањем имена не можемо пружити читаоцу ни најповршнију представу о значају ових славних уметника. И саме илустрације могу за читаоца да значе тек известан наговештај особености свих ових великих мајстора и школа које су они представљали. Код овог или оног могли бисмо обележити тек њихове најбитније односе према уметности и животу, са гледишта новог посматрања тела и конкретних ствари. Онај који хоће изближе да позна њихов значај и њихове особености, мора разгледати сама њихова најглавнија дела. Између осталог као најлепше међу најлепшим цвећем овог дивног врта, можемо нарочито препоручити разгледање Тицијанове слике познате под не баш тако згодно изабраним именом »Небеска и земаљска љубав« или разне сибиле*), па Микеланџелово »Стварање Адамово«, насликано на своду Сикстинске Капеле. Енглеска се упознала са овом новом сликарском уметношћу преко Немца Ханза Холбајна (1497. до 1543.)**). Боравак у Енглеској овог чувеног сликара није могао имати замашнијег утицаја у погледу развоја сама домаћег сликарства оног времена. Енглеска у оно време била је и сувише обузета грађанским ратом, да би могла развити у својој средини неку властиту сликарску школу. Чак и само доба краљице Јелисавете, толико обилно у погледу значајног књижевног рада, толико плодно на пољу музичке уметности, није дало ни сликарства ни вајарства које би се могло сравнити са тадашњим ступњем тих грана уметности у Француској и Италији. Убрзо видимо где рат и политичке трзавице спутавају уметничку делатност и у Немачкој. Фламански уметнички полет настављен је Рубенсом (1577.—1640.), Рембрантом (1606. до 1669.) и великим бројем славних сликара »жанриста« и пејзажиста.

*) Већина писаца претпоставља да је *Тицијано Вечели*, кога кратко зову »Тицијаном« рођен око год. 1480. Умро је 27. августа 157б., од куге. На сваки начин је дочекао скоро сто год. Прим. прев.

*) Најчувенија међу њима јесте Микеланџелова фреска Кумејске Сибиле у Сикстинској Капели.

**) Познат под именом Ханс Холбајн *млађи*, за разлику од његова оца Ханса Холбајна *старијег* (рођ. око 1460. умро 1524.). Прим. прев.

Иако није могло бити никаквих могућности веза и узајамних утицаја међу овим мајсторима, који су радили уљаним бојама у западној Европи, и далеког истока, ипак њихова дела по духу и избору предмета зачудо су сродна неким од истакнутијих кинеских сликарских дела. Можда се та чудна упоредност даје објаснити неком магловитом сличношћу општих друштвених прилика на далеком истоку и у западној Европи.

Од краја шеснаестог века па надаље, италијански сликари почињу губити у погледу уметничког значаја и вредности својих дела. Попустила је драж новине, какву је дотле представљало сликање људског тела строго по природи и у пуној светлости, а у свим могућним ставовима и размерама, према више него стварним позадинама. Увелике су већ били исцрпени извори које су за тај физички до ситница верни и природни рад пружали вајарство и класична митологија; оличавање врлина, порока, појединих уметности, наука, градова, народа итд. спретно одабраним и постављеним женским ликовима нису више могли надахнути какве оригиналније мисли. Јавља се мање смео, али спреман, уметник, практичар, који се у својим радовима, подешеним према потражњи и потребама, задовољава израдом слика, од којих се ни најбоље нису могле такмичити са ранијим неумрлим делима. Европско вајарство, од једанаестог века амо, које се било развило постепено и природним током у Немачкој, Француској и северној Италији, а које је било произвело тако дивна дела каква су анђели на парискоj цркви Сенц-Шапел, коњанички кип Кан-Гранде-а у Верони, Колеонијев кип у Млецима (од Верокија и Леонардија), скреће са свог правца под утицајем тежње, да се оживе посебне особености класичног вајарства, које је сад извучено из мртвих и посматрано с дивљењем. Микеланџело, сав опијен тим надахнућем произвео је дела величанствене силине и несравњене анатомске моћи. Његови последници, збуњени тако надмашивим примером, запали су у чисто подражавање и самим тим пошли на ниже у свом даљем развоју. У седамнаестом веку силно развијено сликарство и вајарство Европе почело је да личи на неког атлету који је претерао у сталну вежбању и челичењу, па је најзад посустао, или, да се послужимо другом сликом, личило је на прецвателу ружу.

Међутим, док опадају гране уметности које нису тесно везане за потребе свакодневног живота, баш та потреба напротив и даље одржава на висини архитектуру, тако да у целом току шеснаестог и седамнаестог века запажамо колико солидну толико разнолику производњу лепих грађевина широм целе Европе. Од најславнијих неимара поменућемо овде једино Паладија (1518.—1580.), чијих је дела пуно у родном му граду Виченци, а чије су књиге и учење пренели његов оживљени класични стил готово у све европске земље. Паладијо јесте неисцрпиво врело све нових подстицаја на пољу неимарства. Нисмо иначе у могућности да овде дамо преглед свих сложених замаха и варијација архитектуре Ренесанса, које су се наставиле природним и доследним развојем све до самих наших времена.

У Шпанији сликарство није било у толикој мери природно изникло са домаћег тла као у северној Немачкој или у Италији. Шпански сликари одлазили су на усавршавање у Италију, па су оданде углавном и пресадили своју уметност. Али око половине седамнаестог века, на више не толико моћном али још богатом шпанском двору, шпанско сликарство доживело је доба највећег сјаја, оличеног у знаменитој и оригиналној уметничкој особи Веласкеза (1599.—1660.). У њега је било нове непосредности виђења, нове снаге у његовој кичици. Поред Холанђанина Рембранта. Веласкез по духу и каквоћи својих творевина, истиче се из сјајног кола осталих сликара Препорода, а увелике надвисује и најспажија дела деветнаестог века, па и сама нашег времена.









Монтењ, француски есејист. — *Ариосто*, италијански песник. — *Николо Макијавели*, италијански дипломат и писац. — *Едвард Гибон*, историчар, писац „Опадања и Пропасти Римског Царства".

10.

Године 1453. пао је Цариград. За време читава једног века по овом догађају, Европа је стално и увелике била под притиском турске најезде. Граница између монголске и ариске расе, која се у Периклово доба налазила тамо негде источно од Памирске Висоравни, сад је била истурена чак у Угарску. Цариград је дуго времена штрчао као неко хришћанско острво на Балканском Полуострву, покошеном од Турака, а сад је његов пад увелике кочио трговину остале Европе са истоком.

Од ових двеју главних супарница око трговачке превласти на Средоземном Мору, Млеци су обично бивали у кудикамо бољим односима са Турцима него Ђенова. Услед тога је дошло до превласти Млечића на мору, што је, природно, сваког доброг ђеновског морнара морало да пече и упућује на смишљање како ће ту превласт дуждева града да сломије или је обиђе, само да не зависи од ње.

Уз то су се сад поморској трговини посвећивали и други народи, тражећи нове путеве којима ће опет доћи до својих пијаца, пошто им је турска најезда била затворила дотадање копнене трговачке путеве. Португалци н. пр. ударише у живу обалску пловидбу Атланским Океаном, на којем је сад оживела пловидба после дуга занемаривања тих вода почетим од римског уништења Картагине. Доста је тешко да се човек изјасни о питању да ли су западно-европски народи из властитих побуда изишли на Атлантски Океан или су их у том правцу потисли Турци, који су све до поморске битке код Лепанта (године 1571.) били господари Средоземног Мора. Млетачко и ђеновско бродовље стизало је, иако с муком, до Анвера, а поморци ханзеатских градова сад су одлазили даље на југ и ширили свој дотадањи делокруг. Поморство је у оно време знатно одмакло у развитку, а било је напретка и у техници грађења бродова. Средоземно Море је врло подесно за обалску пловидбу као и за саобраћај галијама на весла. На Атлантском Океану и на Северном Мору дувају јачи ветрови, море је кудикамо немирније, а обала је тамо за морнара пре опасност него уточиште. За пловидбу пучином био је потребан искључив једрењак, који почиње да се јавља у четрнаестом и петнаестом веку; за одржавање правца служе му бусола и звезде.

Још у тринаестом веку ханзеатски трговци редовно су бродили преко хладног сурог мора до далеког Исланда. Исланђани су у оно време већ увелике познавали обале Гренланда, док су поједини нарочито смели поморци већ одавно били наишли на једну још удаљенију земљу, коју су назвали Винланд, а чији су клима и прорашће били подесни за насељавање свих оних, који би се помирили с тиме да занавек остану одељени од осталог њима дотле познатог човечанства. Тај је Винланд био или данашња Нова Шкотска (канадска покрајина) или, што је још веровније данашња Нова Енглеска (Њу-Ингленд) историски назив североисточног дела данашњих Сједињених Америчких Држава).

У петнаестом веку су се трговци и поморци у целој Европи стално бавили мишљу о проналажењу нових поморских путева пут истока. Португалци, којима није била позната чињеница да је фараон Нехон био решио тај проблем већ у давној прошлости, поставише себи питање да ли се можда не би могло доспети у Индију пловећи дуж афричке обале. Њихови бродови кренуше истим правцем, којим је године 445. пре Христа*) био отпловио до Кап-Верда картагиски поморац Ханон. Скренуше затим на запад даље на пучину, те пронађоше Канарска Острва, Мадеру и Азоре.**) То је већ било право далеко надирање у Атлантски Океан. А године 1486. неки Диас, Португалац, јавља како мисли да је обишао јужни врх Африке...

*) Око године 480. пре Христа по другим изворима.

**) Претече Португалаца у одважним проналазачким поморским походима по источном делу Атлантског Океана били су у тринаестом, четрнаестом и у почетку петнаестог века Нормани, Каталонци и Ђеновљани. Х. Х. Џонстон.

У то време је Ђеновљанин*) Кристофоро Колумбо све више стао да размишља о подхвату који нам данас мора изгледати као нешто сасвим природно, али који је у петнаестом веку представљао крајњи напон најбујније маште: да преброди Атлантски Океан држећи се стално правца ка западу. О постојању Америке као читава посебна континента нико у оно време није имао ни појма. Колумбо је знао да земља има облик лопте и да, пловећи у том правцу, мора наићи на земљу. Међутим, подценио је обим земљине лопте. Читајући путописе Марка Пола, био је стекао недовољно јасне појмове о величини Азије, па је претпостављао да се Јапан, земља, коју ти путописи хвале са њена богатства златом, налази отприлике на месту где се стварно налази Мексико. Био је већ подузео неколико путовања по Атлантском Океану. Између осталог одлазио је и на Исланд, где је можда слушао о земљи на западу коју су тамо називали Винланд, а у том случају то је свакако поткрепило његово уверење. Тек план да заплови пут заласка сунца постаде смером читава његова живота. Колумбо је био сиромашан човек; по некима је у своје време био пао под стечај. Према томе, једина могућност за остварење његова плана била је да му неко повери какву поморску команду. Отишао је прво португалском краљу Јовану II. Овај га је саслушао, колебао се, па је најзад наредио да се спреми поморска експедиција, која је на крају крајева отпловила, а да Колумбо није ни знао за то; желели су да то буде чисто португалски поход. Овај дипломатски смишљени покушај да се преотме слава једном великом уму, свршио се онако како је био и заслужио: посада се побунила, командант се уплашио и вратио се одакле је и пошао (године 1483.). Колумбо се реши да се обрати и шпанском двору. Испочетка ни тамо није могао доћи ни до брода, ни до каква било звања. Шпанија се у оно време спремала да навали на Гранаду, последње упориште мухамедоваца у оном делу Европе. У време међу једанаестим и тринаестим веком највећи део Шпаније био је повраћен хришћанству. Затим је дошло до дужег застоја у коначном потискивању мухамедоваца са Пиренејског полуострва. Сад се Шпанија, уједињена женидбом краља Фердинанда Арагонског са краљицом Изабелом Кастилијанском, спремала да оконча хришћанско завојевање. Колумбо је већ био изгубио наду да ће наићи на потпору у Шпанији, па је с тога слао свога брата Бартоломеја енглеском краљу Хенрију VII, али овај обазриви владар није могао да се загреје за поморску пустоловину, коју му је предлагао Колумбо. Најзад је године 1492. пала Гранада. Сад су дали Колумбу, кога су уз то новчано помогли још и неки трговци из приморског града Калоса, бродове које је толико времена тражио. Била су то три брода, од којих је само један, »Санта Марија«, брод од својих сто тона, имао крова; друге две лађе*) били су малени, отворени бродићи по тонажи у пола мањи од »Санта-Марије«.

Мала флотила — укупна посада свих трију бродова састојала се из свега 88 људи — ударила је прво јужним правцем на Канарска Острва, па се оданде, при лепу и повољну ветру, смело пустила на неизмерну и незнану пучину Атлантског Океана ...

Онај који хоће правично да оцени сву величину овог смелог подхвата, мора прочитати опширни опис овог путовања од два месеца и десет дана. Посада се у један мах била поколебала и уплашила, морнари су мислили да неће доживети крај овог необичног пута. Но кад су најзад угледали прво неке птице, па кад убрзо затим извукоше из воде неку овећу грану, на којој су били остаци неког незнана плода и по којој се могло познати да је неко почео тесати ножем или другим каквим алатом, дух посаде се опет нешто подигао. У вече 11. октобра 1492. око 10 сати Колумбо

*) Познато је колико је и данас још спорно питање о месту рођења и народности Кристофора Колумба.-Шпанци упорно тврде да је био њихов сународник, а исто тако полажу право на њега Корзиканци, Наполеонови саплеменици.

*) „Пинта" и „Ниња" (т. ј. „Мала").

запази неку светлост, а сутрадан пред зору осмотрена је обала. 12. октобра 1492. око два сата ујутро испаљен је са »Пинте« топовски хитац, уговорени знак, да је осмотрена обала. И тек што се било разданило, Колумбо је, одевен у богато, господско одело крочио ногом на тле Новог Света, да лично пободе шпанску краљевску заставу...

Почетком године 1493. вратио се Колумбо у Шпанију. Донео је собом злата, памука, неке непознате птице и друге животиње, па и двојицу збуњених и тетовираних Индијанаца, које су решили да покрсте. Мислило се да је Колумбо стигао, место у Јапан куда је био наумио, у Индију, па су зато и прозвали откривено острвље »Западном Индијом«. Исте године је поново кренуо на пут у нове крајеве, сад на челу велике експедиције, састављене од седамнаест бродова са укупно 1500 људи посаде, а снабдевен нарочитим овлашћењем папе, да све земље које буде пронашао прогласи поседом шпанске круне...

Не можемо овде потанко приказати искуства што их је Колумбо стекао као гувернер нове шпанске насеобине. ни о томе како су га у један мах били сменили с положаја и оковали. Убрзо се читав рој шпанских пустолова излио пут запада да настави испитивање нових земаља. Колумбо је умро, а није ни знао да је стварно пронашао читав нов део света. До последњег часа вероваше да је допловио до саме Азије.

Вест о проналаску нових земаља изазвала је силно одушевљење у целој западној Европи. Њоме подстакнути, Португалци удвојише напоре у новим покушајима да се дохвате Индије поморским путем, обилазећи јужну Африку. Године 1497. кренуо је из Лисабона Васко де Гама*). Стигао је у Занзибар, одакле је повео неког арапског морнара, који му је послужио као пилот за пут преко Индиског Океана, па је најзад у Каликоту стао на тле Индије. Године 1515. португалски бродови су као први стигли на Јаву и на Молуке. Године 1519. Магелан**), португалски морнар, а у служби шпанског краља, кренувши дуж источне обале јужне Африке, нашао је и прошао суморни и опасни (по њему прозвани) »Магеланов Мореуз«, те избио у Тихи Океан, који су већ раније били осмотрили неки шпански путници-истраживачи изишавши на западну обалу Панамског Земљоуза.

Магелан је смело наставио пут Тихим Океаном држећи се стално правца пут запада. Подвиг овог јунака-поморца представља још кудикамо веће јунаштво него и сам Колумбов поход. Смело и неустрашиво пловио је Магелан читавих *деведесет и осам* дана неизмерном пучином Тихог Океана, не видевши за све то време никаквих трагова земље, изузев два мала и пуста острвца. Посада његових бродова стала је поболевати од скорбута. Понестајало је свега и свачега. Били су спали на нешто мало устајале воде и буђава пексимита. Очајно су ловили пацове по броду, јели струготине и грицкали кожу, не би ли количкотолико утолили глад. У такву су стању, најзад, стигли на Ладронско Острвље**). Продуживши пут, пронашли су Филипине, где је Магелан погинуо у борби с урођеницима. Изгибоше и неколико заповедника појединих бродова његове флотиле. Од пет бродова са укупно 280 људи посаде колико је августа 1519. било кренуло са Магеланом, једино брод »Виторија« са остатком од тридесет и једног човека посаде, врати се Индиским, па Атлантским Океаном дуж афричке обале. Јула месеца 1522., пристао је на исто место одакле је три године пре тога био пошао, на ушћу Гвадалкивира, недалеко од севиљског гата, а

*) По португалском облику тога имена тачније Васко *да Гама*.

*) *Fernao de Magalhaens* (изговори „Магеланс" слично француском изговору слова „ан"). Шпанци су му изокренули име у „Магеланес", а осталом се свету доцније одомаћило, по Енглезима, име „Магелан".

**) Ладронско (Лоповско) Острвље, доцније прозвано Маријанско Острвље; после шпанско-америчког рата 1898. године највеће острво тог архипелага, Гуам, уступљено Сједињеним Државама. Остала острва продала је Шпанија 1899. Немачкој, па су 1919. Версајским Уговором да и као мандатска власт Јапану.

као први брод који је обишао око наше планете.

Енглези, Французи, Холанђани и поморци ханзеатских градова тек су знатно доцније почели да се упуштају у овакве поморске пустоловне истраживачке походе. Њима се није много журило, јер нису имали толиких трговачких интереса на истоку. Па кад су се најзад и они тргли, тежили су на првом месту да обиђу северни крај Америке и северни крај Азије, онако као што је Магелан био обишао јужни врх Америке, а Васко де Гама јужни крај Азије. Као што данас, по нашем садањем знању, сваком мора бити јасно, ти покушаји обиласка ова два копна са севера морали су унапред бити осуђени на неуспех. Како у Америци, тако и на истоку, Шпанија и Португалија биле су за пола века измакле испред Енглеске, Француске и Холандије. Немачка уопште није учествовала у тој утакмици. У оним годинама, најодсуднијим за замашна прекоморска освајања, шпански краљ је једновремено био и немачки цар, а папа је био признао Шпанији искључиво право на Америку, и то, строго узевши, не целој Шпанији, већ напосе Кастилској Краљевини. И та околност мора да је од похода на Америку одвратила Немачку, а испочетка и Холандију. Ханзеатски градови били су упола независни; нису имали за собом владара, који би их потпомагао, а ни међу собом нису довољно чврсто били повезани да би се могли упустити у замашне подхвате, какви су истраживачки походи по далеким морима. Била је то несрећа за Немачку, а можда и за цео свет, што је олуја ратова, о којима ћемо ускоро проговорити, кочила Немачку баш у доба кад су државе западне Европе својим прекоморским походима пролазиле кроз нову школу, учећи се савременијој трговини и савременијој управи.

У шеснаестом веку запањена Европа све је већма запажала колику неизмерну срећу беше доживела Кастилија својим прекоморским завојевањима. Беше открила читав нов свет, богат златом и сребром, а у којем је било неограничених могућности за насељавање. Све је то било кастилијанско; та, сам папа је тако био решио. У наступу великодушности, ватикански двор у Риму био је поделио међу Шпанијом и Португалијом ове бајне земље, којима се толико заносила машта целе Европе. По папинској одлуци све земље које су се налазиле на овамо од црте, повучене на 370 морских миља западно од Капвердских Острва имало је да припадне Португалцима, а све остало, т. ј. крајеви одонуд, западно од те црте, признати су Шпанцима.

Једини људи, на које су Шпанци испочетка наилазили у Америци, били су дивљаци, по типу слични Монголима. Многа племена била су људождери. Права је срећа за науку што су први Европљани који су стигли у Америку били баш Шпанци, народ који је у оно време слабо жудео за знањем и просветом, који се није одушевљавао науком, али који је био тим жеднији злата, а уз то, под утицајем тек завршеног рата против мухамедоваца, задахнут слепом верском затуцаношћу. Прикупили су и сувише мало употребљивих података о начину живота и појмовима народа затечених у новим крајевима; али су те народе убијали, пљачкали, поробљавали и — крстили. Слабо су или нису никако водили рачуна о народним обичајима и појмовима, који су се мењали, па најзад и ишчезавали под утицајем њихове најезде. Без бриге су харали и пустошили, исто онако као у Тасманији Британци, који су тамо поубијали из пушке последње палеолитске људе и морили их, бацајући им отровано месо.

Пространи крајеви у унутрашњости Америке били су све сама прерија, а ту су живела скитачка племена одсад већ готово изумрлог бизона, америчког дивљег бивола. По свом начину живота, по свом оделу ишараном сликама (уопште честа употреба сликања код њих) као свеколике телесне особености тих прериских Индијанаца указују на велику сличност са позно-палеолитским човеком т. зв. Солитрејеве епохе у Европи. Коња међутим

нису имали. Изгледа да у току свог даљег развитка нису били много одмакли од ступња на којем су се по свој прилици налазили и њихови преци у времену кад су дошли у Америку. Знали су за употребу неких метала; нарочито, и на много начина, употребљавали су бакар. За гвожђе нису знали. Продирући дубље у Америку, Шпанци су наишли на две просвећености, потпуно одељене једна од друге, а које се беху развиле на америчком копну потпуно независно од просвећености старог света. Шпанци су напали, опљачкали и уништили те две просвећене државе. Једна је била држава Ацтека у Мексику, а други Перу у Јужној Америци. И једна и друга образованост биле су по свој прилици настале из хелиолитске подпросвећености, која је, из своје првобитне области, т. ј. крајева око Средоземног Мора, у току дугих векова, пребацујући се чамцима од острва до острва, најзад била продрла чак преко Тихог Океана. Већ смо у своје време били истакли нарочито занимљиве тренутке овог развоја, јединственог у својој особености. Ови просвећени народи Америке, настављајући самостално свој даљи развитак, по доласку на ново копно, били су достигли степен, који је отприлике одговарао стању у Египту у т. зв. прединастичком времену или у првим сумерским градовима. Изгледа да је још у времену пре Ацтека и Перуанаца било почетака и других просвећености, које су или уништене од оних што после дођоше, или су иначе пропале.

Ацтеки изгледа да су били мање просвећен освајачки народ. Они су владали земљом чији је ступањ просвећености био виши од њихова, отприлике онако као што су Аријевци владали Грчком и северном Индијом. Њихова вера је био примитиван, а притом сложен и свиреп поредак, у којем су велику улогу играле људске жртве и обредно људождерство. Изгледа да их је стално пратила мисао греха и потребе крвавих покајничких жртава.

Државу Ацтека уништила је шпанска експедиција којом је командовао Фернандо Кортес. Овај је имао једанаест бродова, а од војске свега 400 Европљана, око 200 Индијанаца, шеснаест коња и четрнаест топова*). Негде на Јукатану наишао је на неког залутала Шпанца, који је неколико година био заробљен код Индијанаца, те је био колико-толико научио неколико индијанских наречја. Од њега је Кортес сазнао да је власт Ацтека била омрзнута од многих њихових поданика. Окружен тим незадовољницима, Кортес је прешао преко планина и продро у саму мексиканску котлину (године 1519.). Како је ушао у сам главни град Мексико, како је мексикански владар, Монтесума, погинуо од својих властитих људи зато што је био наклоњен Шпанцима, како је Кортес опсађиван у самом Мексику, па се пробио кроз опсаду, остављајући у граду своје коње и своје топове, како је после страшног повлачења до морске обале најзад поново кренуо у напад и покорио целу земљу, све је дуга, фантастична и романтична прича, коју овде не можемо ни покушати да испричамо.

Становништво Мексика јесте и дан данањи великом својом већином урођеничке крви, али је шпански језик потиснуо домаће језике, а образованост — уколико о њој и може бити говора у Мексику — носи католичко и шпанско обележје.

Још знаменитија перуанска држава пала је као жртва другог једног шпанског пустолова Франсиска Пизара. Овај освајач године 1530. крене морем са панамског земљоуза, на челу одреда, у којем је било свега 186 Шпанаца. Као што беше урадио Кортес у Мексику, тако је Пизаро у Перу-у вешто користио домаће распре и трзавице, да приграби власт над овом државом, осуђеном на пропаст. Као што је Кортес начинио Монтесуму својим заробљеником и оруђем, тако се и Пизаро на превару дочепао личности перуанског инке (владара) Атахуалпе, и покушавао је да влада у његово име.

*) По другим изворима имао је са собом 110 морнара, 554 војника, од којих само најмањи део наоружан пушкама, и 200 Индијанаца. На поход је кренуо противно изричној наредби шпанског гувернера Кубе, са којим је био дошао у сукоб.

Ни овде не можемо пратити замршени ток даљих догађаја. Не можемо описати поједине недовољно припремљене и уређене устанке урођеника, долазак шпанских појачања из Мексика и коначно претварање земље у шпанску покрајину. А не можемо овде ништа опширније причати ни о наглом узимању маха разних шпанских пустолова по осталој Америци, изузев Бразилије, коју су себи били задржали Португалци. Готово сваки од тих похода је историја пустолова, свирепости и пљачке. Шпанци су кињили урођенике, а прегонили су се и међу собом. Та, од Шпаније, од њених закона и њена поретка одвајали су их читави месеци па и читаве године путовања. Тек врло споро и постепено развила се из овог стања општег насиља и грабежа сталнија и уређенија управа. Али још дуго пре но што ће у Америци настати колико-толико редован поредак, почеше преко Атлантског Океана притицати шпанским властодршцима и шпанском народу тешки товари злата и сребра.

Но после прве необуздане трке за пљачком и благом, шпански прекоморски освајачи почеше најзад да се баве и рударством и уређењем пољопривредних добара. Тиме се почеше јављати у новом свету прве тешкоће у погледу изналажења радне снаге. Испочетка су на најгрубљи и најнеправичнији начин као робове терали на рад Индијанце. Међутим, убрзо се јавила жива критика таква поступања, што несумњиво служи на част Шпанцима. У одбрану права урођеника смело и одважно устадоше чланови доминиканског реда, а поред њих и један свештеник нередовник, Лас Казас, који је неко време као поседник на Куби и сам држао робове, док се у њему најзад није пробудио глас савести. Још у саму почетку шеснаестог века настаје увоз робова Црнаца из западне Африке. Најзад су се Мексико, Бразилија и шпанска Јужна Америка развили у велике робовске земље, у којима се производњаху неизмерна богатства...

Иако бисмо много желели да то учинимо, жалимо што овде немамо простора да опширно проговоримо о дивном просветитељском делу, које у Јужној Америци, а нарочито међу урођеницима изведоше фрањевци, а убрзо за њима и исусовци, што дођоше у Америку у другој половини шеснаестог века (од године 1549. па надаље).

Тако је Шпанија за неко време дошла до велике моћи и угледа у свету. Био је то колико изненадан, толико знаменит полет. Кршевито и неплодно Пиренејско Полуострво било је од једанаестог века амо поприште борби и ратова. Њено хришћанско становништво било је у сталној борби са Маврима. Некако као историском случајношћу наишло је баш у добар час уједињење земље, тако да је била у стању да извуче прва користи од проналаска Америке. Све дотле је Шпанија стално била сиромашна земља. И данас је опет сиромашна. Готово једино богатство су јој њени рудници. Међутим, за време једног века, она је тако рећи господарила светом, захваљујући свом искључивом праву на злато и сребро из Америке. Источна и средња Европа у оно време су још стрепиле пред турском и монголском опасношћу. Проналазак Америке био је у неку руку посредно последица турске најезде; а, ако су се у прибрежним државама на Атлантском Океану тако дивно развиле умне, телесне и друштвене снаге, за то имају да благодаре врло много монголским проналасцима компаса и хартије, као и подстреку што га дадоше путовања по Азији и у вези с тиме све јасније сазнање о богатству и образованости источне Азије. Одмах по овим великим успесима Шпаније и Португалије дошао је ред и на Француску и Енглеску, па убрзо и на Холандију, да се шире и да освајају прекоморске поседе. Док су раније земље јужне Европе и блиског истока представљале средиште европске историје, сад се тежиште интереса помера од Алпских Планина и Средоземног Мора пут Атлантског Океана. Одсад па за неколико векова, европски историчар не обраћа много пажње на турску царевину, средњу Азију и Кину. При свему том, те земље су остале средиште света. Њихово благостање и њихова

ГРАДС ПЕСКОВАЦ

сарадња безусловна су потреба за трајан мир човечанства.

11.

Расматрали смо ширење моћне бујице нових мисли у Европи у четрнаестом и петнаестом веку, па силни напредак науке, проналазак нових земаља, замашно ширење просвете захваљујући хартији и проналаску штампе, као и појави јаке тежње за слободом и једнакошћу. Да бацимо сад поглед на политичке последице свих тих појава, да се упитамо како је све то деловало на дворове и краљеве, у чијим је рукама била управа над формалним животом човечанства. Већ смо приказали како је власт цркве над људским савестима у оно време све више и више попуштала. Једино је код Шпанаца, који тек што су били изишли из дуга и по крајњем исходу победоносна верског рата са исламом, било још истинског одушевљења за цркву. Турским завојевањима и знатним проширењем дотле познатог света, римско царство је изгубило свој дотадањи углед светске превласти. Скрхали су се дотадања идеологија и дотадањи морал Европе.

Шта је било са владарима, војводама и краљевима старог поретка за време овог раздобља преображаја и преврата? У Енглеској, као што ћемо доцније још ближе износити, довеле су извесне веома утанчане и занимљиве тежње до нова облика владавине, парламентаризма, који ће се доцније раширити по целом свету. Међутим, у шеснаестом веку свет такорећи још није имао ни појма о тим новим тежњама.

Само је мало владара, који су нам оставили писмених забележака. Бити владар а притом отворен и искрен према сваком — како се то може сложити? Владарски позив сам по себи силом околности се састоји делом из позирања. Стога историчар мора, какогод уме и зна, сам правити претпоставке и закључке о томе какве су се кад мисли врзле по крунисаним главама. Нема спора да се психологија краљева у току времена променила. Међутим, из времена о којем сад говоримо, имамо дела једне врло умне главе, човека који се трудио да проучи и изложи вештину владарског позива, онако како су га схватили пред крај петнаестог века. Тај човек је био чувени Фирентинац Николо Макијавели (1469.—1529.). Родом из угледне породице и имућан, ступио је у двадесетипетој години у државну службу. Османаест година служио је као фирентински дипломат. Био је једно за другим на неколико посланичких положаја, па је године 1500. упућен у Француску да преговара са француским краљем. Од 1502. до 1512. био је десна рука фирентинског стегоноше (т. ј. доживотног председника републике) Содеринија. Макијавели је организовао фирентинску војску, састављао је говоре своме стегоноши, те је уопште једном речју био главна личност у фирентинским државним пословима. Најзад је Содеринија, који се наслањао на Французе, збацила породица Медичи, коју су опет помагали Шпанци. Макијавели је прво стављен на муке, па затим прогнан из града, иако је био покушао да ступи у службу нових властодржаца. Настанио се у некој вили код Сан-Кашијана, дванаест миља од Фиренце. Тамо је прекраћивао време не само прикупљањем и писањем »масних« причица за неког свог пријатеља у Риму, него и писањем књига о италијанској политици, у којој му више нису давали да игра какву улогу. Као што дугујемо чувене путописе Марка Пола околности што им је писац допао ропства, тако и за Макијавелијева дела: *»Владар«, »Историја Фиренце«* и *»Ратна вештина«* имамо да заблагодаримо његову паду с власти и његовој изгнаничкој доколици у Сан-Кашијану.

Трајна вредност ових књига је у том што из њих стичемо јасне представе о битним особинама ондашњих владара и о скучености њихових погледа. Њихов ваздух био је и ваздух Макијавелијев. Уколико је он за вођење њихових послова имао на расположењу нарочито развијен и истанчан ум, утолико нам се јасније приказују сами ти послови.

Силан утисак на Макијавелијев пријемљиви дух беху учинили лукавство,

свирепство, одважност и славољубље Чезара Борџије, валентинског војводе, у чијем логору Макијавели беше провео неколико месеци као посланик. У својој књизи »Владар« Макијавели идеализира ову истакнуту личност. Читалац треба да зна да је Чезаре Борџија (1476.—1507.) био син папе Александра VI (Родриго Борџија, папа од 1492. до 1503.). Можда ће се читалац зачудити кад чује за папу који има сина, али треба да има на уму да се ту ради о папи из времена пре Реформације. У оно доба папство је чисто уживало у некој врсти крајње моралне разузданости. Иако је Александар као свештеник био положио завет нежење, то му ни најмање није сметало да јавно и пред целим светом живи са неком врстом невенчане жене и да сва обилна морална и материјална средства која му је пружао хришћански свет, што више употреби у корист своје породице. Млади Чезаре Борџија био је веома плаховит младић, чак и по појмовима оног времена у којем је живео. Још у раној младости беше наредио да се убије његов старији брат, а исто тако по његову налогу убијен је супруг његове сестре Лукреције; као што је доцније још силне људе подлачки послао на онај свет. Потпомогнут оцем, беше као војвода завладао доста пространом влашћу у средњој Италији. У то време његова владања посетио га је Макијавели. Војничких способности било је у њега мало или није било никаквих, али се зато одликовао великом спретношћу и даром управљања. Иначе је његова власт била врло пролазне природе. Чим је, убрзо затим, умро његов отац, Чезарева моћ је спласнула као мехур од сапуна. Макијавели, међутим, није схватио колико је та моћ била вештачка и неодржива. За нас је Чезаре Борџија занимљив углавном због тога што је он оличавао Макијавелијев идеал сјајна и успехом крунисана владара.

Много је писано у жељи да се докаже, како Макијавелијеви написи потичу из неких широких и племенитих побуда; па ипак, сви ти покушаји узвисивања неће загрејати сумњала читаоца који не жели да чита између редова, већ се држи једино онога што је стварно написано. Очигледно је свакако да је Макијавели био човек који није имао осећања правичности, који није веровао у бога који влада светом, нити у бога који живи у људским срцима, који није имао никаква разумевања за моћ савести над људима. Није хтео ни да чује за неке утопистичке снове о општесветском уређењу људског друштва, о покушајима да се оствари царство божје на земљи. Њему је изгледало као врхунац смеру целог људског живота: доћи на власт, задовољити све жеље, чулне прохтеве и мржњу, па у слави ходати по овом свету. А по Макијавелију само је владалац могао да оствари такав живот. Било у неком наступу скромности, било што је био свестан тога колико су били бедни његови властити прохтеви, очигледно је сам себе искључио из таквих снова. Уместо тога могао се бар надати да ће му се дати прилика да служи неком владару, под непосредним окриљем славе какву је он замишљао, и да са својим господарем дели уживања, плодове искоришћавања других и задовољене пакости. Можда би му чак могло поћи за руком да се такву владару наметне као сталан доживотан саветник! Стога је Макијавели себи и увртео у главу да је некакав »стручњак« за вештину владања. Био је десна рука Содеринија, све док овај није свргнут с власти. Пошто Медичијевци нису хтели ни да чују за услуге које им је нудио Макијавели него су га напротив ставили чак и на муке, пошто више није имао изгледа да негде нађе места макар као какав бољи дворски чанколиз, написао је ове своје уџбенике лукавства и подмуклости, да би тиме показао каква је ваљана слугу у њему изгубио овај или онај владар тиме што није хтео да га узме у своју службу. Мисао која влада Макијавелијевим делима, најбитнија суштина његова прилога политичкој књижевности, било је његово начело да моралне обавезе важе за обичне људе, али да не могу важити за владаре.

Код многих се опажа тежња да признаду Макијавелију родољубље,

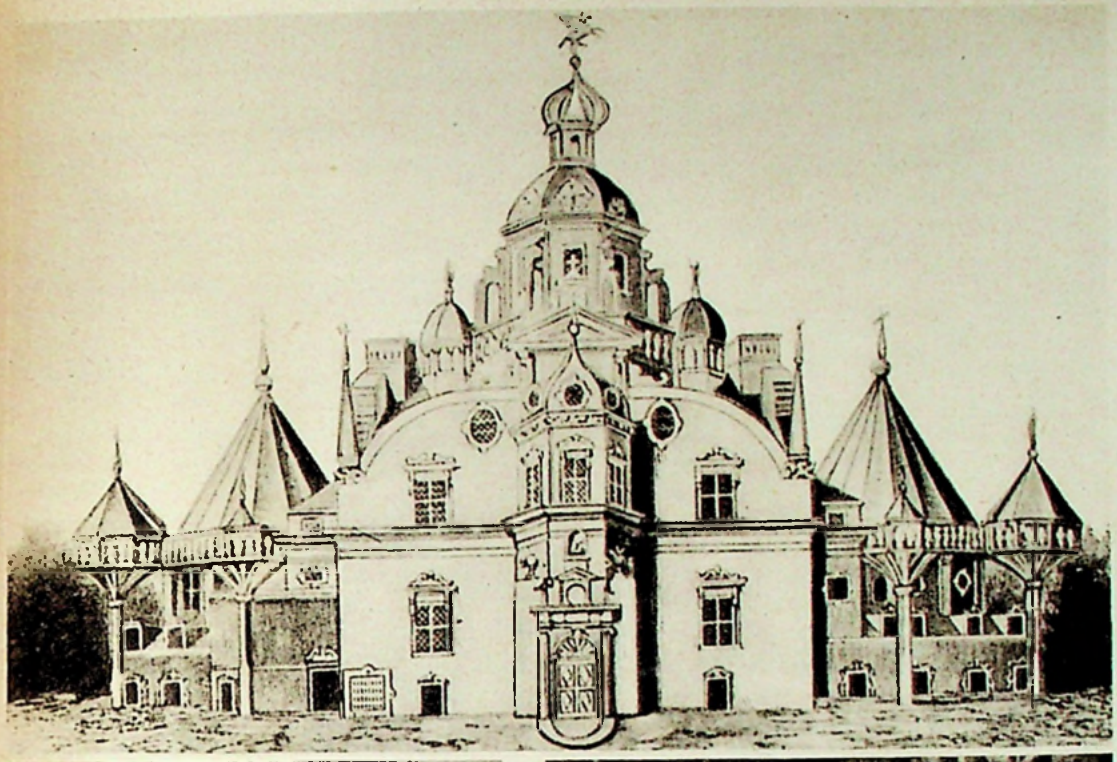



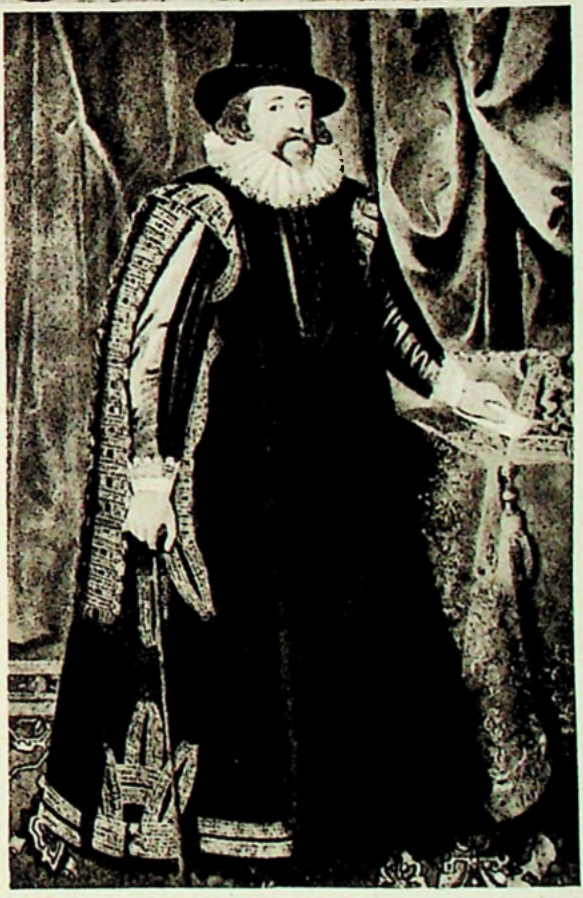

Звездара Тиха Брахе. Опсерваторија у Ураноборгу („Замак Неба") на данском острву Хвену, у Суиду, близу Елсинора, где је Тихо Брахе извршио своја запажања о небеским телима. Према једном старом цртежу. — *Тихо Брахе.* Лик данског астронома, на његовој гробници у Прагу. — *Франсис Бекон,* лорд Веруламски, адвокат, државник и филозоф.

што је предлагао да се Италија уједини и тиме ојача. А у оно време је Италија била збиља разједињена и слаба. Турци беху упали у земљу па је, додуше, смрт султана Мухамеда била спасла Италију турског јарма, али су се зато сад о њу отимали Шпанци и Французи. Међутим, Макијавели у уједињењу Италије није гледао ништа друго до згодну прилику за каква владара. Стварање народне војске опет препоручивао је једино због тога што је увидео сву безнадежност таданьег италијанског начина ратовања туђинским најамничким бандама. Код таквих трупа морало се вазда рачунати са могућношћу да ће пребећи противнику, ако им овај буде само понудио бољу плату, а нарочито да ће опљачкати државу коју су били позвани да штите. На Макијавелија беху учиниле силан утисак победе Швајцараца над Миланом, а није умео схватити да су те победе извојеване у првом реду захваљујући духу слободе којим су Швајцарци били прожети. Фирентинска народна војска, коју беше створио Макијавели, потпуно је издала све наде које су у њу полагане. Тај човек је био слеп код очију за особине које човека чине слободним, а народе великима.

Ако је Макијавели био морално слеп, треба имати на уму да је живео у ситном свету људи морално слепих као и он. Очигледно је да су његови погледи просто били израз друштвеног стања дворова оног времена. Иза владара нових држава, које су биле настале по слому царства и неуспеху римске цркве да на целој линији прихвати његову власт, крили су се вазда канцелари, лични секретари и опуномоћени министри Макијавелијева кова. Кромвел, на пример, министар енглеског краља Хенрија VIII, после његова раскида са Римом, сматрао је Макијавелијеву књигу »Владар« као сржполитичке мудрости. А уколико су владари умели да мисле властитим мозгом, сами од себе су били макијавелисти. Стално су ковали планове како би један другога преварили, како би слабије опљачкали, како би уништили овог или оног супарника, да би бар за неко време могли поносно дизати главу. Као да им никад није ни падало на памет да може бити и нечег узвишенијег од ове игре, којом су изигравали један другог.

12.

Занимљиво је подвући да она швајцарска пешадија што беше учинила толико дубок утисак на Макијавелија није имала ничег заједничког са европским владарским поретком. У самој средини Европе и њезина монархиског поретка била се образовала швајцарска конфедерација, мален савез слободних државица, који је додуше два века по имену важио као саставни део светог римско-немачког царства, али који се године 1499. био прогласио републиком. Још у тринаестом веку били су се сељаци по долинама око Фирвалдштетског Језера присетили да врло лако могу бити без неког врховна господара, и да своје ствари могу расправљати сами како буду најбоље знали и умели. Највише им је својим прохтевима досађивала нека племићска лоза из долине Аре, породица Хабсбурговаца. Године 1245. народ из покрајине Швица спалио је нови замак Хабсбурга, који су они били подигли близу Луцерна да заплаше народ. Рушевине тог замка могу се видети и дан данъи.

Породица Хабсбурговаца расла је и гранала се, па се упињала да што више награби земље. Постепено је дошла до појединих поседа по свим крајевима Немачке. Године 1273., по изумирању династије Хоенштауфена, изабран је немачким царем Рудолф Хабсбуршки. У току доцнијих векова немачка царска круна у хабсбуршком дому постала је више или мање наследна. При свему том, горштаци швајцарских покрајина Урија, Швица и Унтервалдена нису били вољни да трпе власт Хабсбурговаца. Да би се боље одбранили од њих, закључили су године 1291. међу собом савез на вечита времена, те су у својим планинама све до данашњег дана успели да одрже своју самосталност, прво

као слободни чланови римско-немачког царства, а доцније као потпуно независна федеративна држава. Простор ове наше књиге не допушта нам да овде препричамо легенду о јунаку Вилхелму Телу, као што не можемо пратити поједине ступњеве ширења нове савезне државе све до времена кад је достигла данашње своје границе. Убрзо се храброј малој републици придружише и долине у којима се говорило рето-романским, франкуским и италијанским језиком. Застава са женевским црвеним крстом постала је символом међународне човечности за време рата. А дивни и напредни швајцарски градови постали су склоништа слободних људи, који су, бежећи испред тираније, напустили своју домовину.

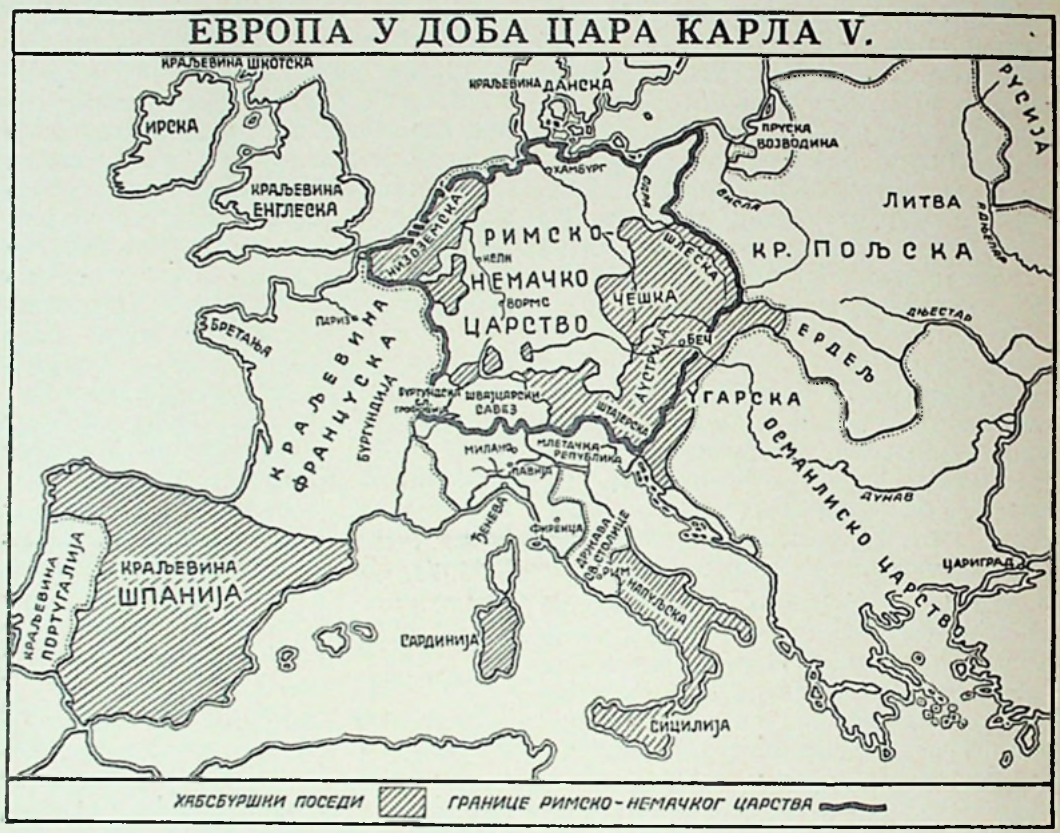

13а.

Већина људи, чија имена штрче у историји, одликују се каквим било необичним личним особинама, добрим или лошим, са којих се издижу изнад својих ближњих. Године 1500. рођен је у Гану (Генту) у Белгији човек осредњих умних способности, а меланхоличне нарави, као син душевно поремећене мајке, коју беху удали из обзира државних рачуна. Није била ни кривица ни заслуга тога човека што је он постао жариштем све већих невоља у Европи. Историчар је принуђен да том човеку прида колико случајна толико и незаслужена значаја; хтео, не хтео, мора га силом околности ставити у један ред са уочљивим личностима, какве су били Александар Велики, Карло Велики и цар Фридрих II. Тај је човек био цар Карло V. У један мах је изгледало да је то највећи владар што га је икад видела Европа од Карла Великог амо. Међутим, његова појава у историји и његова обмамљива величина просто су биле производ спретне политике његова деде, цара Максимилијана I (рођ. 1459., умро 1519.), политике извођене вештим склапањем владалачких бракова.

Неке владарске лозе докопаше се светске моћи борбом, друге сплеткама, а хабсбуршки дом постиже тај смер женидбама и удајама. Максимилијан је започео владарску каријеру тиме што је наследио очевину свог дома, т. ј. ужу Аустрију, Штајерску, један део Елзаса и још неке крајеве. Оженио се Холандијом и Бургундијом. Име госпођице која му је те земље донела у мираз, слабо да овде игра неку улогу. Бургундију је опет највећим делом изгубио по смрти своје прве супруге, али је зато коначно задржао Холандију. Затим је покушао, додуше без успеха, да се ожени — Бретањом. Године 1493. постао је царем, као наследник свога оца, Фридриха III, а уз то се оженио миланском војводином. Најзад је оженио сина са душевно поремећеном ћерком Фердинанда и Изабеле, који су владали не само тек уједињеном Шпанијом, Сардинијом и Краљевином двеју Сицилија, него — захваљујући папину дару, учињеном Кастилији — још и свим крајевима Америке одонуд приближне западне границе Бразилије. Отуда је Максимилијанов унук Карло наследио највећи део Америке и нешто између трећине и половине дела Европе непокорене од Турака. Карлов отац је умро године 1506., а Максимилијан је учинио све што је било у његовој моћи да обезбеди избор свог унука за цара.

Године 1506. завладао је Карло Низоземском, године 1516. умро му је дед по мајци, Фердинанд, па пошто му је мати била душевно поремећена, још онда је стварно загосподарио свим шпанским областима. Године 1519. умро му је дед по оцу, цар Максимилијан, а године 1520. изабран је Карло за цара, а у сразмерно још врло младим годинама. Било му је тек двадесет година.

Против Карлова избора за цара устао је млади француски краљ Франсоа I, сјајан владар, који беше године 1515. у двадесетипрвој години живота засео на француски престо. Франсоазову кандидацију за цара помагао је и папа Лав X (ступио на престо године 1513.), којем такође морамо признати придев »сјајни«. Уопште је било у оно време настало неко доба сјајних владара. Та, то је било доба Бабера у Индији (1526.—1530.) и Сулејмана Величанственог у Турској (ступио на престо године 1520.). И папа Лав и краљ Франсоа зазирали су од прикупљања толике моћи у руци једног јединог човека, што је морало настати у случају Карлова избора за цара. Поред већ поменутих само још *један* владар у Европи био је у положају да игра неку већу улогу у оно доба. То је Хенри VIII, који је године 1519., као младић од осамнаест година, био постао краљ Енглеске. И он се појавио као кандидат за римско-немачку царску круну. Читалац, ако располаже са мало више маште и ако га то занима, може размишљати о историским последицама, које су могле настати, да је Хенри збиља и био изабран за цара. У том троуглу тројице угледних краљева било је и сувише места за све могуће потезе и смицалице дипломатије. Путујући из Шпаније у Немачку, Карло је свратио у Енглеску и обезбедио себи тамо помоћ Хенриа VIII против краља Франсоаза, и то тиме што је подмитио Хенриова министра, кардинала Уолзеја. Хенри се при свему томе градио неким великим пријатељем краља Франсоаза. Приликом неких дворских свечаности, приређених у Француској у част краља Хенрна (године 1520.) било је силних турнира, гозби и много којекаквих других, у оно време већ преживелих витешких парада. У шеснаестом веку је свеколико старинско витештво већ било спало на афектацију. Немачки историчари још и данас зову цара Максимилијана »последњим витезом«.

Карло је најзад изабран за цара, а помоћу безбројних подмићивања, што ваља нарочито да се нагласи. Његови главни помагачи и поверноци при овоме били су чланови велике немачке патрициске породице Фугер*). Од пада римског царства, у политичком животу Европе више није играо улогу онај велики поредак новчаних и кредитних интереса, који данас зове-

*) У непосредној близини Београда живи једна породица која, како изгледа, води порекло од тих чувених Фугера.

мо »утицај финансиских кругова«. Сад се тај утицај поново почиње осећати. Појава породице Фугер, чије су палате у раскошу надмашавале царске дворце, представља јачање сила и утицаја, који су се већ два или три века запажали у двору у Француској и у Фиренци и по другим италијанским градовима. На малој позорници ове наше књиге и опет се појављују новац, друштвени покрети и незадовољство као историски чиниоци. Карло V није био толико цар Хабсбурговац колико — фугерски цар.

За неко време овај плави младић, не баш много умна лица, дебеле доње усне и дугих гломазних вилица — све црте лица које запажамо још и код данашњих његових потомака — није био ништа много више него обична лутка у рукама својих министара. Испочетка су читавим његовим радом управљали способни саветници Макијавелијева типа, који су свога господара упућивали у вештину владања. Затим се постепено, али све изразитије, почиње да развија Карлова властита личност. У саму почетку своје владавине над Немачком, цар Карло се нашао пред замршеним питањем расцепа у хришћанству. Отпор против власти римског владара-првосвештеника, који је тињао још од дана Јана Хуса и Уиклифа, тек што се поново био распламтео својом силином, а изазван новим и неверовно циничким продавањем »бонова за опроштај од грехова«, којим је папски двор хтео да дође до новаца потребних за довршење цркве Св. Петра у Риму. У то време по пословима свога реда био је упућен у Рим неки калуђер Лутер, који се по свом рукоположењу за свештеника био одао изучавању Библије. У Риму се Лутер запрепастио, гледајући распуштеност и световни раскош на папину двору. Године 1517. јавно је у Витенбергу устао против поменутог продавања »бонова за опроштај грехова«, изјављујући да је вољан јавно говорити о томе. У то име објавио је својих »95 тачака«*). Настала је значајна препирка, коју је Лутер водио испрва на латинском, па затим на немачком језику, и њоме је убрзо заталасао широке народне слојеве. Кад је цар Карло из Шпаније дошао у Немачку та борба је већ била у пуну јеку и он је сазвао државни сабор, који се састао у граду Вормсу на Рајни. Лутер, кога је папа Лав X био позвао да себе опорекне, а који се том позиву није био покорио, позван је да изиђе пред тај државни сабор. Стао је пред сабор па је тамо, исто онако, као што некад беше учинио Јан Хус, изјавио да ништа не може опорећи, осим ако му се логичним разлозима или на основу Св. Писма не докаже да је у заблуди**). Његови заштитници међу немачким владарима били су довољно моћни, да уштеде Лутеру судбину Јана Хуса.

Положај за младог цара беше доста замршен. Постоје извесни основи који допуштају претпоставку да је Карло испрва био расположен да потпомаже Лутера против папе. Треба имати на уму да је папа Лав X приликом борбе о царску круну био против Карлова избора и да је помагао његова супарника, Франсоаза I. Међутим, Карло V ипак није био добар ученик Макијавелијев, а уз то се у Шпанији био привикао на оданост католичкој цркви. И донео је одлуку неповољну по Лутера. Ну, многи немачки владари, а међу њима нарочито саксонски кнезбирач (*»Kurfürst«*), стали су на реформаторову страну. Лутер се неко време крио под заштитом саксонског кнеза-бирача**), а цар Карло се нашао пред једним тешким сукобом, који ће убрзо поделити западњачко хришћанство на два непријатељска табора.

Непосредно по овим потресима, а по свој прилици у вези са њима, избио

*) Прикуцао их је на врата витенбершке дворске цркве 31. октобра 1517. Стога протестанти евангеличке аугсбуршке конфесије славе 31. октобар као „празник реформације".

*) Одбрану пред државним сабором завршио је Лутер речима: „Ево ме пред вама! Бог нека ми је на помоћи, другачије не могу. Амин!"

**) Лутер је одлуком сабора стављен ван закона; међутим, чим је Лутер пошао из Вормса, саксонски кнез-бирач (*„Kurfürst"*) Фридрих Мудри упутио је за њим своје људе, који су, под видом разбојничког напада, одвели Лутера собом и склонили га у замак Вартбург, где је велики реформатор провео неко време под заштитом поменутог владара, радећи на преводу Св. Писма на немачки језик.

је у целој Немачкој велики сељачки устанак*). Овај покрет је силно уплашио Лутера. Згрозио се над насиљима и зверствима, до којих је у току устанка долазило**), па се од тада његов реформаторски рад више не креће у духу народних, већ у правцу владарских жеља. Био је изгубио веру у народну моћ слободна расуђивања, за које је испрва мушки и јуначки био устао.

У међувремену цар Карло увиде да је његовој великој држави озбиљно загрожено и са запада и са истока. На западу није мировао његов одважни супарник Франсоа I; на истоку су Турци све даље надирали на север, закључили савез са краљем Франсоазом, те одлучно тражили да им се плати заостали данак, на који се беху обавезале аустриске пограничне области. Карло је, додуше, имао на расположењу војску и новчане изворе Шпаније, али је било врло тешко извући какве било значајније своте новаца и из Немачке. Његов дед је био уредио немачку пешадију по швајцарском узору, при чему се увелике придржавао начела изложеног у Макијавелијевој *»Ратној вештини«*. Али те трупе ваљало је плаћати. Стога је цар морао, с обзиром на недовољна новчана средства којима је располагао, да закључује непокривене зајмове, који ће напослетку упропастити његове банкаре, породицу Фугер.

Углавном, цар Карло, који је за савезника имао енглеског краља Хенриа VIII, имао је успеха и у борби са краљем Франсоазом I, и у борби са Турцима. Главно бојиште била је северна Италија. Рат је и с једне и с друге стране вођен незграпно и неспретно. Наступање или одступање зависило је поглавито од благовремена пристизања појачања. Немачка војска је из Италије упала у јужну Француску Без успеха је покушала да заузме Марсељ, повукла се опет у Италију, упустила је Милано, и најзад се затворила у Павији. Краљ Франсоа је дуго безуспешно опсађивао Павију. Најзад је наишла друга немачка војска, упућена да спасе Павију. Она је Франсоаза напала с леђа. те је он претрпео страховит пораз. И сам рањен и заробљен, упутио је својој супрузи поруку да је »све изгубљено, изузев части«*) и закључио је понижавајући мир, који је, међутим, прекршио, чим се опет докопао слободе Сад краљ Хенри VIII и папа, верни начелима макијавелистичке стратегије, напустише Карла, сматрајући да он не треба одвећ да се осили, и приђоше краљу Франсоазу. Немачке трупе у Милану под командом »конетабла« војводе бурбонског**) већ дуго не беху примиле плату и радо су по-



Франсоа I



Хенри VIII



Цар Карло V

*) В. о томе и у 3. одељку ове главе.

**) Саставио је оштар напис „Против сељака убица, пљачкаша и паликућа!"

*) „*Tout perdu, lors l'honneur*".

**) Војвода Карло Бурбонски био је године 1515., после п беде на Марињану, добио од краља титулу „конетабла" (врховног заповедника војске и првог краљева доглавника); године 1523., дошавши у сукоб са краљем Франсоазом, био је пришао цару Карлу V.

шле са својим командантом у пљачкашки поход на Рим; или, тачније речено, нагнале су »конетабла« да предузме тај поход. Заузеше Рим на јуриш и ударише у пљачку (године 1527.). Папа се склонио у Анђеоску Тврђаву, док су по граду разуздани освајачи настављали клање и пљачку. Најзад се папа отресао немачких трупа, наредивши да им се исплати 400.000 дуката на име откупнине. Десет година се отезало ово замршено и бесмислено ратовање, у којем је сва Европа осиромашила, а цар је најзад задржао у својој руци Милано. Године 1530. папа га је у Болоњи свечано крунисао царем. То је био последњи немачки цар који је круну примио из папиних руку. Мора бити да је његово доста тупо лице са дебелом доњом усном и дугачком вилицом у том моменту добило свечан израз, какав нехотице добија човек који се подвргава мало чудној, али на крају крајева ипак историској и сјајној церемонији.

У међувремену Турци беху узели силна маха у Угарској. Године 1526. до ногу су потукли угарског краља који је и сам погинуо*), држали су Будим, а године 1529, као што смо већ раније поменули, замало што нису били заузели и сам Беч. Цар је био у највећој бризи због овог надирања Турака и чинио је све што је могао, не би ли их сузбио, али је слабо успевао да успостави слогу међу појединим немачким владарима, иако је турска опасност свима подједнако грозила. Франсоа I још неко време остао је непомирљив противник царев, па је дошло и до нова рата са Француском. Године 1538., Карло је опустошио јужну Француску и тиме принудио краља Франсоаза на попустљивије држање. Најзад цар Карло и краљ Франсоа склопише савез против Турака. Протестантски владари, пак, тојест они немачки владари који су били чврсто решени да коначно раскину са Римом, били су се удружили против цара Смалкалдским Савезом (названим по маленом хесенском граду Смалкалдену, где је састављен и потписан уговор о савезу). Карло, иако је припремао велик поход против Турака, којим је хтео повратити Угарску хришћанима, морао је сад, хтео-не-хтео, прво да се позабави овим унутарњим спором у Немачкој. Доживео је само прву мену борби, које су настале услед овог спора. Била је то крвничка и бездушна борба немачких владара о превласт, борба која се водила час у виду отворена рата и пустоши, а час опет само дипломатским смицалицама и сплеткама. Средња Европа беше се претворила у прави осињак макијавелистичке политике. Све до у сам деветнаести век није могла да се смири, и сваки час је пустошена ратовима.

*) Битка код Мохача, 29. августа 1526. на саму пету годишњицу пада Београда. Прим. прев.

Цар Карло V изгледа да никад није потпуно схватио праве узроке ових све тежих и тежих заплета. С обзиром на своје доба и на положај који је заузимао, Карло је био ванредно исправан човек, па изгледа као да је збиља сматрао чисто богословским несугласицама верске сукобе, који Европу поделише на безброј табора. Сазивао је државне и црквене саборе, узалуд се трудећи да успостави сагласност. Когод изближе проучава немачку историју, мора да лупа главу са појединостима нирнбершког верског мира, одлукама регенсбуршког државног сабора, аугсбуршким интеримом и сличним. Ми све то помињемо само узгред као неке од појединости из живота овог цара, богатог тешким невољама и бригама. Иначе изгледа да готово ниједан од тадањих безбројних европских владара није поступао из чиста и поштена уверења. Изгледа, напротив, да је дипломатија тих владара сматрала опште верске смутње, тежње народа за истином и друштвеном правдом, нагло ширење просвете и остале појаве што се јављаху у вези са свим овим само и једино као прилике из којих ће извући што је могуће већу корист свака за себе. Енглески краљ Хенри VIII био је у почетку своје владавине написао књигу против јереси, па га је зато папа наградио називом »браниоца вере«. Доцније Хенри је зажелео да се разведе од своје прве супруге, да би се

ожењио Аном Булен*), младом дамом жива темперамента; осим тога хтео је да напусти савез са царем, и да се против Карла V удружи са Франсоазом I, а најзад је хтео и да награби силну имовину коју је црква имала у Енглеској. Због свега тога пришао је краљ Хенри године 1530. протестантским владарима. Шведска, Данска и Норвешка још су раније биле пришле протестантизму.

Верски рат у Немачкој избио је године 1546., неколико година по Лутеровој смрти. Појединости ове војне за нас су равнодушне. Протестантска саксонска војска претрпела је тежак пораз код Лохау-а**). Поступком, који је увелике личио на превару и грубо гажење задане речи, Карло се дочепао и другог свог главног противника, владајућег грофа (»Landgraf«) Филипа Хесенског. Те исте године 1547. умро је и француски краљ Франсоа I, те је цару и са те стране лакнуло. Уопште, Карло V у току те године у неку руку успоставио је ред у своме царству, па се потрудио и да коначно успостави мир, иако су односи били такви да о миру није могло бити ни речи. Године 1552. цела Немачка опет беше у рату. Сам цар Карло само наглим бегством из Инсбрука измаче заробљењу***). Исте године пасавским миром успостављена је нека врло сумњива равнотежа. Цар Карло је сад већ увелике био сит царског блеска и владарских брига. Са здрављем није никад понајбоље стојао, а уз то је по природи нагињао нераду; у последње време је уз то много патио од подагре. Стога је одступио са престола. Сву своју владарску власт у Немачкој пренео је на свога брата Фердинанда, а Шпанију и Низоземску предао своме сину Филипу. Извршивши то, повукао се у манастир *San-Iuste*, који се налази у брежуљкастом крају северно од долине река Тајо *(Taho)*, окружен силном храстовом и кестеновом шумом. Тамо је и умро године 1558.

Много је писано о овом цареву повлачењу у манастир. Многи су осећајним тоном приказали како је овај величанствени горостас владарске моћи, сит овога света, потражио у самоћи богоугодан живот. Међутим, живот Карла V у манастиру нити је био усамљен, нити је био скроман или чак испоснички. Био је окружен свитом од скоро стопедесет људи. У свом начину живота био је задржао све удобности и забаве свога двора, а да притом више није имао на врату владарске бриге. А Филип II, царев наследник на шпанском престолу, био је послушан син, који је сваку речцу свога оца сматрао заповешћу. Што се тиче тобожње строге једноставности у животу бившег цара, навешћемо шта вели о томе Прескот:

»... У ванредно живој преписци коју су водили Квихада и Газтелу са државним секретарем у Ваљадолиду једва се може наћи писмо у којем се не би у овој или оној вези помињале храна и болест царева. Једна од тих двеју тема се стално јављала као природна последица расправљања друге. Изгледа да су ретко кад питања ове врсте играла толику улогу у службеним саопштењима упућеним једном од највиших државних надлештава. Државном секретару мора да није било лако да се гласно не насмеје при читању свих аката у којима су се у толикој мери мешали политика и облапорство. Гласник, који је редовно ишао из Ваљадолида у Лисабон, морао је стално путовати заобилазним путем преко Харандидије, да би успут набавио и предао разне намирнице и посластице за царску трпезу. Четвртком морао је донети рибе, као посно јело за петак. Карло је нашао да су пастрмке из околине манастира и су-

*) Важан узрок овом разводу био је у томе што краљица није била родила наследника. У енглеском народу је била још весма жива успомена љуте династичке борбе тзв. ратове Беле и Црвене Руже.

**) Битка се углавном била на Лохаучкој (Анабершкој) Пустари недалеко града Милберга, по којем се она у немачким историјама обично назива „Битком на Милбергу" [24. априла 1547.]. Пред крај битке заробљен је сам саксонски кнез-бирач Фридрих.

***) Саксонски војвода Мориз, иако протестант, члан Смалкалдског Савеза и зет заробљеног владајућег грофа Филипа Хесенског, био је године 1546. пред сам почетак рата, из себичних разлога пришао цару, који га је на место заробљеног Јохана Фридриха направио кнезом-бирачем саксонским. Постигавши то, Мориз је изненада опет устао против цара, и умало га није препадом заробио.

бише ситне, па је наређено да се у Бањадолиду нађу крупније и лепше. Карло је уопште волео рибе, па су поред осталог и јегуље, жабљи бутови и остриге играле важну улогу на царском јеловнику. Велику су милост у његовим очима стекле конзервиране и на разне начине прерађене рибе, нарочито сарделе, па је много пожалио што у своје време није био понео већу резерву тих конзерви из Низоземске. Нарочито га је једном приликом одушевила нека пастета од јегуље«*).

Године 1554. цар Карло је од папе Јулија III добио разрешење од поста, с тим да сме доручковати чак и пред само свето причешће.

»Да је Карло и за време боравка у манастиру Сан-Јусту много полагао на своју спољашност, може се између осталог закључити и по томе што је у тамошњој својој гардероби имао не мање од шеснаест свечаних одела од свиле и кадифе, постављених које хермелином, које младим перјем поларне гуске. А што се тиче намештаја и уопште унутарњег уређења његових одаја у Сан-Јусту, можемо видети колико не треба олако веровати у поједине вести које круже о томе, ако само бацимо поглед на попис, који су о томе саставили Квихада и Газтелу убрзо по смрти свога господара. Међу стварима, које се у том попису набрајају помињу се: ћилимови из Турске и из Алкереса, престони балдахини од кадифе и других скупоцених ткива, па зидне простирке од танаких црних материја, какве је стално држао у својој спаваћој соби још од смрти своје матере. Што се других просторија тиче, у попису се набрајају не мање него 25 гарнитура гобелена, израђених на разбојима у Фландрији, богато украшених ликовима животиња и сликама појединих предела... У попису столног посуђа набрајају се поједини комади од сама масивног злата, као и други који се посебно истичу због нарочите уметничке израде, а кад се има на уму колико је савршенство у оно доба била достигла уметничка прерада племенитих метала, не може бити сумње да су се међу царевим посуђем налазили све најлепши и најскупоценији комади. Укупна тежина царева столног посуђа ценила се на дванаест до тринаест хиљада унција*)...«**)

Карло обично није сам читао, већ су му, као оно Карлу Великом, после ручка читали, па би он после — како пише неки савременик — »давао слатко, божанствено тумачење«. Радо се занимао и разним техничким опитима, или је слушао концерте или проповеди. Покаткад се и по одступању с престола занимао појединим државним пословима, за које би се заинтересовао. По смрти царице, коју је много волео, потпуно се приволео вери у њеним најстрожим церемонијалним облицима. Сваког петка за време великог поста шибао је сам себе у друштву осталих калуђера, и то толико издашно да је често био сав крвав по телу. Услед таквих обичаја, а и услед болести која се све жешће развијала, најзад је код њега узела потпуна маха савршена верска затуцаност, коју су раније у њему спутавали политички обзири. Страшно га је раздражила појава протестантске науке у непосредној близини његова садашњег боравишта, у Ваљадслиду.

»Да се саопшти великом инквизитору и његовим саветницима моја порука, нека буду на свом месту и нека секиром засеку у сам корен зла, пре но што би се оно даље раширило,« рекао је он једном приликом. Рекао је даље да се нешто мисли: да ли »у тако ружној ствари« не би било згодније да се пређе преко редовног судског поступка предвиђеног за ове случајеве и да се поступи без икакве милости«... »јер, кад покажете милости према њему, дајете злочинцу могућности да чини све нове и нове преступе.« Препоручује као пример начин којим је он сам у своје време поступио у Низоземској, где су »сви који су се показивали узрни у својој заблуди, живи спаљивани, док је онима који би се покајали, само одсецана глава«***).

*) Из Прескотова додатка Робертсоновој „History of Charles V".

*) Унција: нешто више од 30 грама.

**) Прескот.

***) Прескот.









Јохан Гутенберг, први Немац који је употребио покретни слог (слог који се може растурити) за штампање. Са једног старог цртежа. — *Лоренц Костер*, за кога Холанђани траже славу проналазача штампе покретним слогом. — *Кристоф Колумбо*. Слика рађена са једне копије Колумбовог портрета, који је раније био у Јовијусовој збирци у Кому. Веровно је ово најстарији аутентичан портрет Колумбов. — *Франциско Пизаро*, шпански пустолов, који је у 16. столећу освојио Перу.

У најглавније забаве у којима је овај католички цар уживао у свом манастирском животу, спадали су, поред издашних ручкова и вечера, нарочито опела и помени. Као да је осећао потребу да напише »свршено« под свој окончани владарски рад. Не само што је лично присуствовао сваком стварном опелу, које би се одслужило у манастирској цркви у Сан-Јусту, не само што је приређивао величанствене помене о годишњици смрти своје супруге и помене за поједине људе помрле у далеком свету, него је најзад наредио да му се за живота одслужи — његово властито опело.

».. Манастирска црква била је сва обложена црним, тако да ни стотине запаљених свећа нису биле у стању да растерају мрак који је владао. Браћа калуђери у редовничком оделу и царски дворани одевени у црно одело окупили су се око огромног катафалка, постављеног на средини цркве, који је био раскошно застрвен црнином. Затим настаде дуго опело. Праћене суморни збором калуђера, упућиване су молитве за спас душе »покојника«, препоручујући га за пријем у вечно боравиште блажених. Ожалошћени присутни озбиљно су бризнули у плач, гледајући намештену слику тобожње смрти свога господара, а можда их је ражалостио и овај очигледни доказ да царев мозак почиње да слаби. У један мах се појави међу својим дворанима сам Карло, огрнут неком црном кабаницом, држећи у руци запаљену свећу, те стаде да гледа своје властито опело, да би по завршетку обреда предао свећу свештенику који је опело служио, а у знак да предаје душу свемогућем богу.«*)

По другим изворима цар Карло није присуствовао томе опелу међу својим дворанима, већ је стварно жив лежао у мртвачком сандуку, под покровом, па је одатле изишао тек пошто је последњи ожалошћени напустио цркву.

На два месеца после ове необичне маскараде цар Карло је уистину умро. Са њим је легла у гроб и величина светог римског царства. Додуше, то царство је и даље постојало све до дана цара Наполеона*), али само као болесно тело осуђено на смрт. А његова несахрањена предања још и данас трују ваздух европске политике.

*) Прескот.

13б.

Фердинанд, брат Карла V, наставио је у Немачкој онде где је био стао његов брат, па је године 1555. искупио све немачке владаре на државном сабору у Аугсбургу. Том приликом је учињен нов покушај да се дође до верског мира. Какав је био овај покушај споразума, најбоље показује вид у којем је закључен. По њему се може видети у коликој су мери владари и државници који су на томе радили, били слепи код очију, те нису умели да сагледају кудикамо дубље и замашније појаве оног времена. Према свом споразуму, слобода опредељивања у погледу вере признавала се само појединим државама као таквим, а не сваком поједином грађанину за себе. Проглашено је начело »*cujus regio eius religio*«, тојест вера државног поглавара има да буде и вера његових поданика.

13в.

Позабавили смо се тако опширно делима Макијавелија и личношћу цара Карла V, јер се тиме приказују у јаснијој светлости супротности о којима ћемо говорити у идућем делу своје књиге. У овом делу говорили смо о неверовно замашном проширењу видокруга људи, о силном јачању и ширењу просвете; видели смо како се пробудила свест и простог човека из народа и како се широм читаве области западњачке просвећености јавља као прво наслућивање потребе неке нове и дубље друштвене правде. Међутим, те умне тежње нису биле ни

*) Последњи римско-немачки цар Франц II. прогласио се прво 11. августа 1804. *наследним царем Аустрије*, па се затим коначно 6. августа 1806. одрекао титуле римско-немачког цара, која је постала бесмислена услед тога што је стварањем рајнске конфедерације већи део Немачке постао Наполеоновим клетвеником.

од каква утицаја на дворове и политички живот ондашњег света. У делима Макијавелија налазимо врло мало ствари, за које се не би могло рећи да их није исто тако могао написати какав мудар доглавник на двору Хозроја I или Си-Хванг-Ти-а, па можда чак и још на двору Саргона I или Пеписа. У свему и на свим пољима свет је стално напредовао, само није напредовао или се чак кретао унатраг у погледу политичких мишљења, у погледу мисли о пословима међу појединим државама и о односима међу владарем и грађанином. Јер велику замисао католичке цркве о стварању царства божјег на свету сама та црква је разорила у људским душама, а сан европског светског царства однео је собом у гроб Карло V. Као да се свет у политичком погледу враћао на поредак личне монархије по асирском или македонском узору.

Не треба веровати да су новопробуђене умне силе западноевропског човечанства и сувише биле заузете богословским питањима, научним радом, истраживањем нових крајева света или новим полетом трговине, па да нису имали кад да размишљају и о правима и дужностима владалаца. Напротив, не само што су из Св. Писма, сад већ сваком приступачног, почели да црпу мисли теократског, републиканског или комунистичког обележја, него је, захваљујући обновљеном проучавању грчких класика, на духове почео деловати и Платонов стваралачки и плодни дух. У Енглеској сер Тома Мор у својој књизи »*Утопија*«, фантастичном подражавању Платонове »*Републике*«, развијао је мисли у правцу неке врсте аутократског комунизма. На сто година доцније, неки брат Кампанела у Напуљу показа исто толико одважности у свом »*Граду Сунца*«. Међутим, такве расправе нису имале никаква непосредна утицаја на политичке прилике. У поређењу са замашношћу задатка, који је ваљало решити, те књиге су изгледале као безначајна научничка игра. (Па ипак је »Утопији« доцније било суђено да донесе неког плода у енглеским војним законима). Све замашнији умни и морални развој западњачког света с једне стране и тежња ка монархији Макијавелијева типа у Европи с друге стране неко време су се упоредо кретали једно поред другог, немајући притом једно с другим готово никаква додира. Државници никако нису престајали да кују планове и да смишљају све нове смицалице, као да на свету постоји само власт умних и јаких краљева. Тек у току седамнаестог и осамнаестог века обе ове струје, — полет општечовечанских мисли и тежње традиционалне себичне монархиске дипломатије, удариће једна на другу, и доћи ће међу њима до сукоба.

ГЛАВА XXXV.

ВЛАДАРИ, ПАРЛАМЕНТИ И ВЕЛИКЕ СИЛЕ.

1. Владари и спољна политика. — 2. Холандска република. — 3. Енглеска република. — 4. Расуло и метеж у Немачкој. — 5. Доба сјаја великих европских монархија. — 6. Идеја великих сила узима све већег маха. — 7. Крунисана република Пољска и њена судбина. — 8. Прва трка за великим прекоморским завојевањима. — 9. Британија завлађује Индијом. — 10. Русија се шири ка Тихом Океану. — 11. Како је Гибон године 1780. гледао свет. — 12. Крај друштвеном примирју.

1.

У прошлој смо глави приказали почетке новој просвећености »модерне цивилизације«, која се сад почиње ширити целим светом. Она је још сирова и неразрађена, налази се тек у почетним менама растења и развоја. Видели смо како су средњевековне мисли светог римског царства и римске цркве као основице за нов општесветски закон и нов светски поредак

опет избледеле тако рећи тек што се беху појавиле. Избледеле су као да је то морало тако бити, а да би мисао једног јединог закона и једног јединог поретка за све људе могла још једном да се смисли на новој основици и у свој својој свеопштој горостасности. А док је било напретка готово на свакој области која интересује човечанство, на политичком пољу, упоредо са ишчезавањем општих политичких мисли римске цркве и светог царства вратили су се чисто личној монархији и монархиском национализму старомакедонском. Наишла је, такорећи, нека међувлада на путу сређивања људских односа, наишла је мена, коју би кинески историчар назвао »временом опште забуне«. Ова међувлада сад већ траје исто онолико колико је било прошло од пропасти западно-римског царства до крунисања цара Карла Великог у Риму. И дан данњи још живимо у том раздобљу. Можда се сад већ ближи крају. Од куд можемо то знати? Старе мисли водиље беху се скрхале, замршени сплет изукрштаних нових, неокушаних планова и потицаја изазивао је забуну у мислима и раду људи, и тако свету углавном није преостало ништа друго него да, по прастаром предању, преда вођство опет у руке појединим владарима. Новог општег и заједничког смера, који би се јасно и наметљиво указивао целом човечанству није било; а владара је било довољно!

Крајем шеснаестог века јавља се широм целог света превласт монархиског облика владавине и тежња ка самодржављу. Немачка и Италија биле су крпеж безбројних аутократских кнежевина, Шпанија се налазила под готово чисто апсолутистичком управом, у Енглеској је престо био силнији но икад дотле, а француска монархија у току седамнаестог века постепено се развила у највећу и најчвршћу силу у Европи. Нећемо се упуштати у приказивање појединих мена и колебања у њену развоју.

На сваком двору било је група министара, који су макијавелистичком игром тежили да надмудре своје иностране супарнике. Спољна политика сад је већ увелике природно занимање дворова и монархија. Министарства спољних послова постају такорећи главне уочљиве личности у историској комедији седамнаестог и осамнаестог века. Никако нису давали да се Европа умири, никако нису допуштали да ратова за дуже времена нестане. А ратови су бивали све скупљи. Војске се више нису састојале из неизвежбаних регрута, а ни из сакупљених витезова везаних феудалном обавезом који су носили властито оружје, јахали властите коње и доводили собом своје властито наоружане клетвенике. Јављала се све већа потреба за артиљеријом. Трупе су плаћене, па су полагале на уредно примање плате. То су били ратници од заната, дуго и свестрано обучавани у том свом позиву. Било је дугих опсада и марљиво изграђених утврђења. На све стране су расли ратни трошкови, па су изискивали све веће порезе. А у томе и ваља тражити први разлог сукобима, који почињу да се јављају међу монархијама шеснаестог и седамнаестог века и још сирових и неразвијених слободарских друштвених снага. Владари запазише да нису више потпуни господари над животом и имовином својих поданика. Стаде да се јавља незгодан отпор против пореских терета. Без тих високих пореза владари не би били у стању да наставе своју политику савеза и нападања. Финансиско питање лебдело је као каква немила сабласт над сваким крунским саветом. У теорији је владар сматран као лични сопственик целе државе. Енглески краљ Џемс I изјавио је године 1603.: »Као год што је безбожно хуљење вере кад неко расправља о томе шта бог може, а шта не може, исто тако је дрскост и велеиздаја кад поданик покреће питање о томе шта краљ сме и може, или вели да краљ ово или оно не може да уради«. У примени овај краљ се уверио, а још више од њега његов син Чарлс I (године 1625.), да је у држави био велик број поседника и трговаца, богатих и паметних људи, који су умели да повуку јасну границу захтевима краља и његових министара. Ти људи су пристајали да трпе

краљеву власт, али само под условом, да их он призна господарима на њихову поседу, у њиховој трговини, у њихову подузећу итд.

По целој Европи ствари су се развијале у истом правцу. Поданици се претворише у мале владаре. А сви ти богати велепоседници, племићи, имућни грађани итд. одупирали су се појединим владарима, као што су се некад поједини немачки владари одупирали цару. Ако су налазили да су порески терети претешки, тражили су да се они смање; тражили су да буду потпуно слободни господари у својим домовима и по својим имањима. Ширење књига и писмености пружало је могућност тим ситним господарима земље или новца да се удружују ради заједничке одбране заједничких мишљења. Појавила се узајамност отпора, каква се није дала ни замислити ни у једном ранијем раздобљу светске историје. На све стране су ти људи нагињали отпору против владара, али нису свуда подједнако наилазили на подесне прилике за организовани живи отпор. С обзиром на политичка предања и на привредне прилике у тим земљама, прво се у Низоземској*) и Енглеској супротност међу монархијом и приватном својином претворила у отворен сукоб.

Испочетка су се имућни сталежи седамнаестог века врло слабо занимали за спољну политику. Нису одмах могли сагледати, у којој се мери ту радило и о њиховој властитој кожи. Нису хтели да имају никаква посла са тим питањима, која су по опште учвршћеним појмовима оног времена била ствар искључиво краљева и осталих владара. Стога нико у тим редовима и није покушавао да ма уколико утиче на развој спољних заплета. Али зато се свет тим више жалио на непосредне последице тих заплета. Викало се против силних пореза, против сметња у трговини, против самовољног хапшења, против спутавања слободе савести и свега осталог што је рађено у владарево име. Око тога је, најзад, дошло до отворене борбе са круном.

*) Као већ неколико пута до сада, принуђени смо да употребљавамо назив „Низоземска", слабо усвојен у источним деловима наше краљевине, пошто би израз „Холандија" био географски и историски неоправдан за целину старе Низоземске у опсегу, који је имала до ослобођења данашње Холандије од шпанске власти, па доцније од бечког конгреса до коначног одвајања Белгије године 1830. Уосталом и данашња краљевина Холандија службено се зове *„Nederland"* (Низоземска), али је у свакодневном разговору одомаћено за ту државу име њене најугледније покрајине, Холандије, отприлике онако, као што смо навикли да зовемо краљевину Велику Британију кратко „Енглеском".

2.

Први у низу тих сукоба који се јављаху у току шеснаестог и седамнаестог века било је одметање Низоземске од самодржавне монархије. Ти сукоби по спољном изражају свом разликоваху се један од другог према особеностима појединих земаља и народности. У суштини то све беху устанци против безусловне превласти једног јединог човека, владара, и против његова искључивог вођства у политичким и верским стварима.

У дванаестом веку сва област Доње Рајне била је распарчана на земље читава низа малих владара. Становништво је било северонемачке расе, а измешано са остацима некадањих келтских староседелаца. Доцније је било и нешто данске примесе. Мешавина је, према томе, била врло слична састојцима из којих беху произашли Енглези. У југоисточним пограничним покрајинама владала су нека француска наречја, док се у осталом делу земље говорило фришки (фризландски), холандски и другим сродним језицима северонемачке гране. Низоземци су у крсташким ратовима играли велику улогу. Готфрид (Годфроа) Бујонски, освајач Јерусалима у првом крсташком рату, био је Белгијанац. Оснивач такозване латинске царске династије за време четвртог крсташког рата (латинско је име узето због тога, што је то царство основано под окриљем латинске, римске цркве, а насупрот православном византиском царству, тада за дуже времена потиснутом из Цариграда) био је Балдуин Фландриски. У току тринаестог и четрнаестог века процветали су у Низоземској врло углед-

ни градови: Ган (Гент), Бриж (Бриге), Ипр (Иперн), Утрехт, Лејден, Харлем и т. д.; у њима се, под општинским управама, готово сасвим независним од државе, развио сталеж образованих грађана. Нећемо замарати читаоца династичким променама, којима је Низоземска везана за Бургундију (данашњу источну Француску), док је најзад Карло V наследио врховну власт над овим крајевима.

За владе Карла V, протестантско учење, које је увелике било узело маха у Немачкој, продрло је и у Низоземску. Карло се трудио да насиљем спречи ширење протестантизма, па је године 1556., као што смо видели, оставио тај задатак у завет свом сину Филипу II. Филипова предузимљива спољна политика — заподео је рат са Француском — постала је убрзо новим извором сукоба међу њим и низоземским племићима и градовима, а због тога што је за рат црпао средства у првом реду из Низоземске. Високо племство, којем су били на челу принц Вилхелм од Оранје, назван Вилхелм Ћутаница, и грофови Егмонт и Хорн, подиже народни устанак. Тешко је рећи да ли су тај устанак у првом реду изазвали високи порези или пак верска гоњења. Високо племство у Низоземској испочетка није било протестантско. Било је пришло протестантизму тек под утицајем све већег огорчења у току борбе. А у народу је било од сама почетка одушевљених протестаната.

Филип беше чврсто решен да не испусти из шака пуну власт и над имовином и над савешћу својих низоземских поданика. Упутио је у Низоземску пробране шпанске трупе, а за гувернера земље поставио угледног племића војводу Фердинанда Алвареса од Албе. Алба је био један од оних немилосрдних »људи јаке руке«, какви упропашћују владе и монархије. Неко време је примирио земљу својом гвозденом песницом; али гвоздена песница ствара и гвоздено срце у телу које стеже; притиснуто јаче све навише скаче. Године 1567. устанак у Низоземској распламтео се свом силином. Узалуд је Алба погубљивао, клао и пљачкао. Холанђани направише Вилхелма Ћуталицу својим вођом, стварно својим краљем. Дуго времена, и уз много заплета и мена, настављена је борба за слободу, па је врло значајно напоменути да су усташи све до краја заступали гледиште по којем Филип II и надаље остаје њихов законити краљ, само с тим да повуче разумне границе својој власти. Али монархија са ма уколико ограниченом краљевском влашћу била је прави баук за крунисане главе ондашње Европе. Тако је Филип II удружене покрајине, које данас називамо Холандијом, силом отерао пут републиканског облика владавине. Није се, дакле, ослободила цела Низоземска, већ само Холандија. Јужни део Низоземске (данашња Белгија) и после ових борби је остао под шпанском влашћу и у католичкој вери.

Опсада Алкмара (године 1573.), како је описује Мотлеј*) нека овде послужи као један једини пример о страхотама ове дуге борбе међу малим холандским народом и још увек силним католичким империјализмом.

»Чим будем заузео Алкмар, — пише војвода од Албе у једном извештају Филипу II — по чврстој одлуци коју сам донео, побићу све живо у граду; сви редом имају да осете нож под грлом . . .«

». . . А сада видевши опљачкани и опустели Харлем, као пророчку слику судбине која их по свој прилици и саме чека, шака људи се затвори у Алкмару, спремна на све. Браниоци града полагали су највећу наду у море, свог старог пријатеља. Само неколико километара од њихова града налазиле су се велике капије канала, којима је читава северна покрајина лако могла да се стави под воду. Ако отворе те капије и, уз то, прораде још неколико насипа, нагрнуће валови Атлантског Океана као њихови савезници у борби са Шпанцима. Али пре но што би се приступило томе, ваљало је предходно тражити пристанак сеоског становништва, пошто би остварењем овог плана била уништена целокупна жетва. Град је био већ толико притешњен, да је сва-

*) Motley: „The Rise of the Dutch Republic".

ки који би покушао да се провуче кроз редове опсаћивача, ишао скоро у сигурну смрт. Стога је било доста тешко пронаћи човека, који би био вољан да стави главу у торбу и да изврши овај опасни налог. Најзад се неки алкмарски дрводеља, Петар *van der Mey,* примио претешког задатка.

»...Положај опсађеног града убрзо већ постаде критичан. Свакодневно изван градских зидина долазило је до чарки без одређена исхода. Најзад, 18. септембра, а после дванаест сати жестока бомбардовања, дон Федериго*) нареди у 3 сата после подне јуриш. И поред искуства, стеченог за седам месеца опсаде Харлема, мислио је да ће моћи заузети град Алкмар на јуриш. Напад је извршен једновремено у правцу на Фризландску Капију и у правцу на Црвени Торањ, на супротној страни града. Прво кренуше у напад два одлична пука, тек пре кратка времена доведени из Ломбардије. Пошли су на јуриш уз страшну вику, уверени у лаку победу. За њима кренуше огромне снаге добро дисциплинованих трупа. Али никад дотле, па ни за време опсаде Харлема, није било јуриша, који би наишао на срчанијег противника но што су били браниоци Алкмара. Штогод је било мушког становништва у граду, изишло је на градске зидине. Нападачи су дочекани ватром из топова, кратких пушака и пиштоља. Браниоци су их засипавали врелом водом, катраном, прегрејаним уљем, истопљеним оловом и негашеним кречом. Вештом руком са зидина бацаху запаљене венце, намазане катраном, намичући их око врата појединим шпанским војницима, који су чинили очајне напоре да се отресу тих страшних оковратника. А чим би овде-онде који од њих жив стигао у неки од продора направљених топовском ватром у зидинама, наишао би на мачеве и сабље грађана и зачас би главачке слетео у градски ров.

»Трипут узастопце и све огорченије нападачи кренуше на јуриш, и трипут их браниоци одбише несломљивом снагом. Четири сата трајао је овај напад. За све то време ни један једини бранилац није се макао са места које му је у борби одређено, осим ако би се срушио мртав или тешко рањен... Најзад је са шпанске стране труба засвирала знак за одступање, и нападачи се, потпуно клонули духом, удаљише од градских ровова у којима су оставили најмање хиљаду својих другова, док је са стране бранилаца погинуло само тринаест грађана и двадесетичетири војника... Неки заставник Солис, који се за час био испео у један продор зидина, одакле је бачен у удубину, а притом као чудом остао жив, причао је доцније да међу браниоцима града, које је он видео у часу, кад се налазио у продору, није било ни једног човека у шлему или оклопу, већ да је спазио само шаку обичних људи, у оделу какво су носили холандски рибари. И ти рибари победили су Албине ветеране.

»У међувремену, по наредби гувернера Соноа, већ беху провалили многе насипе. Око шпанских логора појавише се баруштине, иако још није била наишла коначна, велика поплава. Војници се због тога поплашише, и почеше да се буне. Онај дрводеља Петар *van der Mey,* послат из Алкмара, није седео скрштених руку. Вратио се са неким писменим порукама к браниоцима Алкмара. Провлачећи се при повратку кроз шпанске редове, он је, случајно или намерно, да би њиховом садржином поплашио Шпанце, изгубио те акте, који су пали шака Албе. Међу тим порукама налазило се и саопштење војводе Оранског да је чврсто решен потопити земљу и подавити шпанску војску. Тиме би свакако био уништен највећи део жетве и стоке у земљи. Но Албе, прочитавши нађене документе, решио се да и не чека да дотле дође, и убрзо су јуначки браниоци Алкмара, уз песму и подсмех, гледали одлазак шпанске опсадне војске...«

Ослобођена Холандија примила је облик владавине патрицијске републике на челу са домом Оранских. Главна сталешка скупштина те државе није била представништво целокупног грађанства земље ни толико колико је то био ондашњи енглески парламе-

*) Син војводе од Албе.

нат, чије ћемо борбе с круном мало ниже описати.

Иако је после борби око Алкмара Холандија била претурила преко главе најтеже часове свога ратовања за слободу, ипак је тек године 1609. постала стварно независном државом, а та независност јој је правно призната коначно тек вестфалским миром године 1648.

3.

Отворена борба приватног власништва против владарске самовоље почиње у Енглеској још у саму дванаестом веку. Прва мена те борбе, о којој ћемо сад говорити, почела је тиме што су Хенри VII, Хенри VIII и њихови наследници Едвард VI, Марија и Јелисавета покушали да од Енглеске направе монархију личне владавине као на копну. Сукоб се још већма заоштрио кад је године 1603. шкотски краљ Џемс постао уједно и енглеским краљем, па је, као што већ раније узгред напоменусмо, тражио за себе као неко »богом дано право« да би дао слободна маха својој личној самовољи. Енглеским владарима никад није било лако. У свим земљама, у које су у појединим менама њихова развитка била продрла племена германске или иначе северњачке расе, одвајкада је постојало предање неког јавна збора, на којем су се угледни људи као представници народа старали о чувању извесних општих права. У Енглеској је то предање било живље но и у којој другој земљи. Француска је имала стару скупштину трију сталежа, а у Шпанији су постојали »кортес«-и (сталешка скупштина). Енглеско представничко тело било је нарочите врсте, и то се истицало двема главним одликама. Прво, што је оно своја права оснивало на нарочитој повељи, у којој су била писмено утврђена извесна општа основна права, а друго, што у њему нису заседавали само изабрани представници градова, већ и изабрани представници појединих грофовија. У француској и у шпанској сталешкој скупштини, напротив, било је додуше представника градова, али није било изасланика остале земље, сеоских крајева.

Услед ових својих особености, енглески парламенат био је нарочито јак у борби са круном. Раније поменута повеља била је »*Magna Charta*«, велика »*Повеља слободе*«, изјава, коју су после једне побуне племића године 1215. били изнудили краљу Џону (владао од 1199. до 1216.), брату и наследнику краља Ричарда Лављег Срца (владао од 1189 до 1199.). У њој је набројен известан низ основних права, па је њоме Енглеска још онда направљена државом, у којој не влада сам краљ, већ влада закон. »*Magna Charta*« одређује да краљ нема власти да дира у личну својину или личну слободу свога поданика без сагласности сталешких другова дотичног човека.

Друга особеност енглескога парламента, одашиљање представника и са села, настала је на врло прост и привидно безазлен начин. Обично су позивали из сваке грофовије по два витеза пред народни савет да их тамо саслушају колико њихов крај може да плати пореза. Још од године 1245. бирали су ситни племићи, слободни сељаци-поседници и сеоске старешине сваке грофовије ту двојицу витезова. Симон де Монфор који се био побунио против Хенриа III, наследника краљу Џону, први је позвао по двојицу витезова из сваке грофовије и по два грађанина из сваког града и сваке општине као редовне чланове у народни савет. Краљ Едвард I, наследник краља Хенриа III, задржао је то и даље, јер се надао да ће преко њега лакше доћи до финансиских веза са градовима, који су све већма расли и богатили се. Испрва витезови и грађани никако нису радо одлазили у парламенат, али постепено су почели схватати да тамо не само што су имали власт да решавају о неким порезима, него, у вези стиме, и да што помогну по оправданим жалбама. Убрзо, ако не и од сама почетка, ти представници приватног власништва градова и села заседавали су одвојено од

*) Не онај Симон де Монфор, који је предводио крсташке походе против Албигенжана, већ његов син.

лордова и епископа. Тако се у Енглеској појавило, поред горњег дома, патрицијско-црквеног представништва лордова, друго народно представништво — доњи дом, представништво »простог народа« (*»House of Commons«*). Иначе у оно време није било разлике у личном саставу једног и другог тела. И међу представницима појединих грофовија било је много угледних људи, често исто толико богатих и утицајних као што су били »пирови« у горњем дому, па и синова или браће тих »пирова«. При свему том је доњи дом ипак имао неко више пучко обележје. Оба представничка тела, а нарочито доњи дом, од сама почетка радили су на томе да узму у своје руке искључиву власт у одређивању пореза. Постепено су проширивали круг свога рада, и почели су расправљати сва државна питања. Нећемо у појединостима пратити колебања у погледу утицаја и моћи парламента за владе краљева и краљица из династије Тјудороваца (Хенрика VII, Хенрика VIII, Едварда VI, Марије и Јелисавете); из свега што смо досад рекли може се јасно разабрати да су у часу, кад је краљ Џемс Стјуарт најзад сасвим отворено показао аутократске прохтеве, енглески »пирови«, трговци и ситни племићи за одбрану од тих његових тежња имали у рукама обичајима освештано, окушано и силно оружје, какво у оно време није имао ни један други народ у Европи.

Друга једна особеност политичке борбе у Енглеској била је у томе што се она развијала углавном изван утицаја великог сукоба међу католицима и протестантима, који се сад беше распламтио широм целе Европе. Нема збора да су и у Енглеској верски утицаји играли извесну улогу у политичкој борби, али се она ипак углавном сводила на сукоб међу краљем и парламентом, који је у оно време представљао имућне слојеве становништва. По имену и облику обе стране, и круна и народ били су протестанти; били су прошли кроз реформацију. Додуше, у народу је било много онаквих протестаната, који се држе Св. Писма, а слабо маре за свештенике, другим речима присталица народне реформације, а краљ је, опет, био по имену поглавар енглеске државне цркве, цркве у којој су свештенство и обичаји били све и сва. Био је, према томе, представник владарске реформације. Међутим, та супротност ниуколико није утицала на прави узрок сукоба.

Борба међу краљем и парламентом беше зашла у опасне мене још пре смрти краља Џемса I (године 1625.), али је сам грађански рат избио тек за владе његова сина Чарлса I. Краљ Чарлс је поступио у свему онако, како се то и морало очекивати од владара једне земље, чији парламенат није имао власт да утиче непосредно на вођење спољне политике. Увукао је земљу у рат са Шпанијом и Француском, па се затим обратио својим поданицима за новчана средства ради вођења рата, у нади да ће патриотизам народа бити јачи од природног отпора према таквим захтевима. А кад је парламенат одбио тражене своте, краљ је затражио зајмове од појединих својих поданика и приступио разним незаконитим уценама. На то парламенат године 1628. састави врло знаменито писмено, такозвану *»Petition of Right«* (»Представку о (народним) правима«). У њој се наводи *»Magna Charta«* и још једном се наглашују границе краљеве власти. Подвлачи се да краљ нема права наплаћивати порезе без предходна законом прописаног одобрења њихова, да нема права никог мимо закон кажњавати или затварати, нити коме слати војнике на стан. *»Petition of Right«* изнела је гледиште краљевског парламента. Ова тежња да се при сваком сукобу предходно јасно изложи своје гледиште, вазда је била битно обележје енглеске нарави. Председник Вилсон, који је за време светског рата (1914.—1918.) пре сваког свог новог политичког корака предходно предавао ноту, поводио се тиме за једним добрим и старим обичајем својих предака Енглеза. Краљ Чарлс показао се надмен и осилан према парламенту. Распустио га је године 1629., па га читавих једанаест година није сазивао. Нашао је пута и начина да безаконито дође до новаца, иако није нашао оволико колико му је требало. Знајући да је црква одлично

средство за изнуђивање послушности, учинио је кентерберискim надбискупом и према томе стварном главом енглеске државне цркве Лода, борбена човека из редова високог свештенства, који је увелике био уверен у власт која краљу припада као врховном поглавару државне цркве и уопште по »божанском праву«.

Године 1638. покуша краљ Чарлс да наметне енглеску државну цркву са њеним пола католичким, пола протестантским обележјем и другој својој краљевини, Шкотској. У тој земљи беху извели одвајање од католицизма доследније и потпуније но у Енглеској, и направили народном црквом један облик хришћанства који није хтео да зна за власт свештеничке јерархије и уобичајене црквене обреде, такозвани презвитеријанизам. Шкоти се побунише због тог покушаја, а енглески војници, које је Чарлс упутио да их умире, одрекоше послушност. Убрзо се поче назирати слом, природна последица сваке спољне политике »јаке руке«. Оставши без новаца и без поузданих трупа, Чарлс немаде куд, већ године 1640. мораде сазвати парламенат. Овај парламенат, познат у историји под називом »кратки парламенат«, исте године опет је распуштен. Потом је краљ покушао са некаквом саветодавном скупштином »пирова«, која се састала у Јорку (године 1640.), па је, најзад, у новембру исте године сазвао свој последњи парламенат.

Овај, назван »дуги парламенат«, састао се у врло борбену расположењу. Одлучио је да се ухапси Лод, кентерберискi надбискуп, и оптужио га је за велеиздају. Објавио је такозвану »*Grand Remonstrance*« (»Велику представку, замерку, опомену«), у којој је опширно изнео своје гледиште према Чарлсовој политици. Донео је закон, по којем се парламенат састаје бар једанпут у три године, без обзира на то да ли га краљ сазива или не. Ставио је под оптужбу главније краљеве министре — међу њима на првом месту ерла (грофа) Стратфорда — јер га беху помогли да толико времена влада без парламента. Да би спасао Стратфорда, краљ стаде смишљати превратт — поседање града Лондона оружаном силом. Међутим, ова намера је откривена. У народу настаде силно огорчење, па је парламенат убрзаним поступком изгласао »бил« (закон) о осуди Стратфорда. Чарлс I, ваљда један од најнепоштенијих и најбескарактернијих људи, који су икад седели на енглеском престолу, сад се озбиљно уплашио од лондонског становништва. Да би се Стратфорд могао законито погубити, био је потребан краљев пристанак. Чарлс је тај пристанак дао и Стратфорду је одрубљена глава. У међувремену краљ је тражио помоћи где је год знао — код католичких Ираца и код појединих шкотских издајника. Најзад се одлучи на нов насилнички потез. Отишао је у зграду парламента, у намери да тамо нареди хапшење петорице његових најжешћих противника. Ушавши у дворану доњег дома, засео је на председничко место. Био је припремио смео говор у којем је мислио штошта рећи о велеиздаји и сличном; али запазивши да су седишта оне петорице његових противника празна, почне, запрепашћен и збуњен тиме, да замуцкује и да говори у испрекиданим реченицама. Сазнао је да она петорица беху умакли из његова краљевског града Уестминстра и склонили се у слободни град Лондон. Лондон стаде пркосити краљу. Недељу дана доцније одреди лондонске грађанске гарде у слави допратише петорицу бегунаца у Уестминстер и уведоше у зграду парламента. Сам краљ, да би избегао буку овог весеља, отворено управљеног против њега, напустио је Уајтхол*) и отишао је у Уиндзор*).

На то се и једна и друга страна отворено стадоше припремати за грађански рат.

Краљ је био по обичају и предању

*) *Whitehall*, краљевски замак у Уестминстру, који је одавно већ део града Лондона; у улици Уајтхол, у којој се сад налази већи део зграда појединих британских министарстава, још се могу познати трагови тог замка. Уиндзор (*Windsor*), краљевски замак и варошица на Темзи, 34 км. западно од Лондона. И данас још летње боравиште енглеских владара. За време светског рата (17. јула 1917.) озакоњена је одлука краља Џорџа, по којој садања енглеска династија замењује своје име „Кобург" (које подсећа на њено делом немачко порекло) са „Уиндзор".

врховни командант војске, па је према томе безусловна послушност краљу била прешла војницима у крв. А парламенат је располагао већим финансиским средствима за вођење рата. Једне суморне и бурне вечери, августа 1642., Чарлс је побо свој краљевски стег у Нозингему. Настаде дуг и упоран грађански рат, у којем је краљ држао Оксфорд, док је парламенат био колебиве среће: нити је краљ успевао да се пробије до под сам Лондон, нити је парламенту полазило за руком да заузме Оксфорд. И у једном и у другом табору кочиле су извесне умереније присталице, које су захтевале »да се не иде у последњу крајност«. Међу вођама присталица парламента убрзо се истакао неки Оливер Кромвел, који је био саставио неки коњички одред, па убрзо напредовао до ђенералског чина. Лорд Уорвик, његов савременик, описује га као скромна човека »у чохану оделу, израђену код неког бедна кројача са села«. Кромвел је био не само добар војник, већ и одличан војни организатор. Увидео је да је војска парламента највећим делом својим била слабе каквоће, па је одлучио да томе доскочи. Краљева госпоштина била је окружена свим блеском предања, гласом витешких и оданих бораца. Парламенат је у таквој борби народу изгледао као нова и гломазна ствар, лишена готово сваког предања. »Ваши војници, рекао је Кромвел, већином су стари, ислужени и изнемогли људи, или подрумције и слично. Зар мислите да ће дух тих бедника икад моћи да се одржи у борби против храбре и одлучне господе, која зна шта је ратничка част?« Увиђао је, међутим, да је верско одушевљење нешто још јаче него шаролики сјај витешких предања. Одлучио се да састави нарочити пук побожних људи, у који ће се примити само озбиљни и трезвени људи, чврсти у свом уверењу. Притом је прелазио преко свих друштвених предрасуда, па је своје официре бирао из свих редова и сталежа. »Милији ми је, као капетан, скромно одевен прост човек из народа, који схвата зашто се бори и који воли ту ствар коју схвата, него човек кога ви зовете »господином«, а који иначе није ништа друго до само — господин,« говорио је Кромвел. Тако се као нова оружана снага појавише у Енглеској »*Ironsides*«-и (гвоздењаци, гвоздени коњаници), код којих су старешинске положаје заузимали бивши служитељи, таљигаши, морнари и слично поред људи из имућних и угледних породица. Парламенат је сад тежио да читаву своју војску састави из таквих пробраних људи. »Гвоздењаци« постадоше кичмом читаве нове »узор-војске« парламента. Потераше пред собом краљеве витезове од Марстон-Мура до Незби-а. Најзад војска парламента зароби и сама краља.

Још су чињени покушаји да се сукоб оконча неким пријатељским поравнањем, којим би се краљу реда ради оставио његов положај. Но Чарлсу као да је било суђено да сврши трагично. Непрекидно кујући завере, био је, како се негде вели, »човек толико подмукао, да му се није могло веровати«. Енглези дођоше у положај какав се онда први пут јавио у светској историји. Владар је имао да се стави под прави суд и осуди због издаје извршене над својим народом.

Већина револуција, као што је било и код овог преврата у Енглеској, убрзавају се испадима владара, покушајима њиховим да се пошто-пото покажу чврстим, макар и по цену гажења закона. А по неком природном закону, већина револуција у току свога развоја одлазе много даље но што то оправдава првобитни сукоб који их је изазвао. Енглеска револуција у том погледу није била изузетак. Енглези су по својој нарави наклоњени споразуму; шта више, они су колебљив народ. Вероватно је стога да је и у оно доба већина била зато да краљ и даље буде краљ, али с тим да народ буде слободан — да сви лавови у миру и слободи живе поред јагњаца. Међутим, нова узор-војска више није имала куд. Да је краљ враћен на престо, слабо да би било милости за све те послужитеље и кочијаше, који су својим коњима били погазили на бојишту краљеву госпоштину. Кад је парламенат стао опет да преговара са краљевским сплеткарем, нова војска

уложила је протест. Пуковник Прајд је насилно удаљио осамдесет чланова парламента повољно расположених према краљу, па је остатак парламента, поставши тим удаљавањем незаконито тело, такозвани »крњи парламенат«, узео да суди краљу.

Краљ је унапред био осуђен. Горњи дом је одбацио оптужбу, па је на то крњи парламенат дао изјаву у којој се вели »да је народ поред бога извор свеколике законите власти и да у Енглеској доњи дом представља највишу власт у народу«. Сматрајући себе законитим доњим домом, крњи парламенат је узео сам у своје руке суђење краљу. Краљ је осуђен као »тиранин, издајник, убица и непријатељ своје земље«. Једног јутра, у јануару 1649., повели су га на губилиште, које је било подигнуто под самим прозорима његове властите свечане трпезарије у Уајтхолу. Тамо су му одсекли главу. Умро је као побожан човек показујући достојно и племенито жаљење за све што је ствари било дотле довело — осам година по погубљењу Стратфорда, а после шест и по година разорног грађанског рата, који је био изазван готово искључиво његовим незаконитим радом.

Ово је дело парламента било колико замашно, толико и страшно. Овако што свет још није био доживео. Све дотле се и сувише често дешавало да се краљеви убијају међу собом. Оцеубиство, братоубиство, убиство из заседе, све је то дотле било повлашћено средство владалаца. Али све европске дворове је запрепастило кад први пут доживеше случај где један део народа сме да устане да свечано и свесно суди своме краљу за неверство, обману народа и издају, па најзад га по пресуди и погуби. Крњи парламенат био је увелике зашао изван круга мисли и погледа свога доба. Изгледало је као да се догодио неки злочин против природе, као да је чопор јелена напао и убио тигра. Руски цар је отерао са свога двора енглеског посланика. Француска и Холандија прешоше у отворено непријатељство према Енглеској. Збуњена и мучена грижом савести због почињеног недела, Енглеска се нађе усамљена у свету.

При свем том, јака личност Оливера Кромвела и дисциплина и снага војске коју је он био створио, одржаше Енглеску за неко време и надаље на путу републиканског развоја којим је била пошла. Ирски католици беху начинили покољ међу Енглезима протестантима који су живели у тој земљи. Кромвел је снажним замахом угушио ирски устанак. Изузев неколико калуђера, побијених приликом јуриша на Дрогеду, Кромвелови војници убијали су једино људе затечене с оружјем у руци. Додуше, за усташе-борце није било милости, пошто је пред Кромвеловим очима била и сувише жива слика зверстава што их беху починили Ирци приликом покоља Енглеза. Сећање на Кромвела и данас још пече срца Ираца, који су увелике злопамтила за нанесене им неправде. После Ирске дошао је ред на Шкотску, где је Кромвел (године 1650.) код Денбера сатро једну војску краљеваца. Затим је Кромвел ударио на Холандију, која је и сувише била пожурила да искористи грађански рат у Енглеској као згодну прилику да нанесе што већу штету једном свом трговачком супарнику. Холанђани су у оно време били господари мора, па је енглеска морнарица имала да се бори против кудикамо надмоћније силе. Ну, после низа жестоких поморских борби Холанђани су потиснути из британских вода, и Енглези су им преотели положај надмоћне поморске силе. Холандски и француски бродови морадоше да поздрављају енглеску заставу. Енглеска флота продрла је у Средоземно Море. Тада се први пут енглески ратни бродови у већем саставу појавише у оним водама. Енглеска морнарица је тамо с успехом расправила извесне жалбе енглеског трговачког бродовља на поступање Тоскане и Малте према њима, бомбардовала је Тунис, гнездо гусара, и уништила гусарску флоту, која је у данима немара и нерада за владе краља Чарлса била навикла да напада на обале Корнуола и Девона и да тамо отима трговачке бродове и одвлачи становништво у Африку, па да га тамо продаје као робље. Енглеска је својом

јаком руком притекла у помоћ и протестантима у јужној Француској, које је савојски војвода страховитим гоњењем терао у смрт. Убрзо поједине државе, као Француска, Шведска и Данска, нађоше да је паметније савладати првобитну своју одвратност према енглеским краљоубицама и склопити савез са Енглеском. Ускоро дође до рата међу Енглеском и Шпанијом. Славни енглески адмирал Блек код Тенерифе уништи шпанску флоту, састављену од оклопљених бродова. Примио је борбу и са обалним батеријама, и био први човек у историји поморског ратовања »чији бродови нису зазирали ни од самих тврђава на обали«, како је негде написано. (Адмирал Блек је умро године 1657. и сахрањен је у Уестминстерској Опатији. По успостави монархије, његови посмртни остаци по наредби краља Чарлса II ископани су и пренесени у цркву Св. Маргарете у Уестминстеру.) Ето какав је положај била заузела у свету Енглеска за кратко време које је провела под републиканским обликом владавине!

Кромвел је умро 3. септембра 1658., баш за време неке силне олује са грмљавином. Ова случајност учини силан утисак на сујеверне људе. Тек што је била утрнула јака рука овог човека, Енглеска је већ напустила преурањени покушај да се претвори у снажну заједницу слободних људи. Године 1660., Енглеска добродошлицом дочека Чарлса II, сина краљу-мученику Чарлсу I, а уз све оне силне доказе личне верности и оданости, толико драге енглеским срцима. Попустила је моћ Енглеске на копну и на мору. Пуританци су били и прошли. И опет се беше нашла на окупу негдашња весела Енглеска, па су године 1667. Холанђани, успевши још једном да се за неко време докопају превласти на мору, упловили су у Темзу и продрли узводно све до Гревсенда, те попалили једну енглеску ескадру у Медвеју*). Пепис вели о томе у свом дневнику: »Оне ноћи кад су Холанђани палили наше бродове, краљ је вечеравао са госпођом Кестлмен, па су се у један мах њих двоје као махнити дали у потеру за једним грешним мољцем који се био појавио у соби«. Од сама свог повратка на власт, године 1660., краљ Чарлс је узео у своје руке вођење спољне политике, а године 1670. закључио је тајни уговор са француским краљем Лујом XIV, којим се обавезао да ће енглеску спољну политику потпуно подчинити интересима Француске, с тим да му ова за то плаћа ренту од сто хиљада фуити стерлинга. Још пре тога била је Француска искупила град Денкерк, који Кромвел беше заузео. Краљ Чарлс II био је велик спортист. Као прави Енглез нарочито је уживао у коњским тркама, па је велико тркалиште у Њумаркету можда најуочљивија његова задужбина.

Захваљујући својој гипкости и љубазности у опхођењу, Чарлс је успео да сачува британску круну, али је вазда морао да буде обазрив и предусретљив. Но кад је године 1685. дошао на престо његов брат Џемс II, побожан католик, а као човек и сувише туп да би могао запазити скривене границе повучене британској краљевској власти, поново је избио стари сукоб између парламента и круне. Џемс је био увртео себи у главу да натера своју земљу да се у верском погледу поново подчини римској цркви. Већ године 1688., краљ Џемс се нађе као бегунац у Француској. Овог пута лордови, трговци и племићи-посједници постарали су се, да овом приликом вођство устанка не узме у своје руке какав Прајд или Кромвел. Већ су били нашли нова краља, принца Виљема од Оранијe, кога су решили да посаде на престо наместо краља Џемса. Ова промена на престолу убрзо је изведена. Само у Ирској је дошло до грађанског рата. Дубље револуционарне снаге у земљи овом приликом нису се испољиле.

Нећемо овде расправљати о основима, по којима је полагао права на енглески престо Виљем, односно тачније његова супруга Марија; нећемо говорити ни о томе како су владали Виљем и Марија, нити како је по смрти Виљемовој, који је у последње дане свога живота владао као удо-

*) Притока Темзе.

вац, на престо дошла Маријина сестра Ана (владала од 1702. до 1714.). Изгледа да је Ана радила на томе да врати на престо династију Стјуартоваца. Међутим, лордови и чланови доњег дома, који су сад водили енглеске државне послове, желели су краља који би имао што мање наслеђених права на престо. Успели су да некако изнађу нека права, по којима је хановерански кнез-бирач направљен краљем Енглеске, а као Џорџ I (владао од 1714. до 1727.). Џорџ је био сав и у свему Немац, није знао ни енглески језик и довео је на енглески двор читав рој немачке послуге и Немица. Са његовим доласком у земљу настало је тамно и суморно доба за умни живот Енглеске; међутим, сама чињеница што се његов двор био оделио од енглеског живота годила је велепоседницима и крупним пословним људима који су тога краља били довели, а који су у том погледу били врло задовољни њиме. За Енглеску је сад наступило једно раздобље њене историје, које је лорд Биконсфилд назвао »добом млетачке олигархије«. Највиша власт у држави била је сад у рукама парламента, а у саму парламенту опет били су господари стања лордови (пирови), јер је доњи дом био изгубио некадању слободу и моћ прво услед сталног подмићивања његових утицајнијих чланова, а затим, нарочито, и услед извесних изборних смицалица у којима је врхунац савршенства био постигао сер Роберт Уолпол *(Walpole)*. Спретним смицалицама био је све већма смањен број бирача с правом гласа. Стари, мали градићи са незнатним становништвом или готово напуштени, остали без становништва, бирали су по једног или по два посланика (стари, напуштени град Сарум, без икаква становништва, имао је једног бирача, који је живео у другом месту, а који је »бирао« — два посланика, док поједине новије и многољуде насеобине уопште нису имале представника у парламенту. Осим тога је сваки кандидат за посланика морао доказати да има знатну личну имовину. Тиме је још већма била спутана могућност да чланови доњег дома тамо у народном духу воде преговоре о беди широких народних слојева. Џорџа I наследио је краљ Џорџ II (владао од 1727. до 1760.), у сваком погледу врло сличан своме предходнику. Тек његов унук и наследник Џорџ III био је опет краљ рођен у Енглеској, који је колико-толико тачно и правилно говорио енглески. У једном од идућих одељака навешћемо како је овај владар покушао да успостави бар део некадање моћи монархије.

Тиме смо у најкраћим потезима изложили историју борбе која се у седамнаестом и осамнаестом веку водила у Енглеској између три главна чиниоца који одлучују у питању савремена државе, тојест између круне, крупног личног власништва и треће још неодређене и несвесне силе, снаге без очију, какву представља народ. У доба о којем сад говоримо, овај трећи чинилац појављује се само у часовима кад би земља била из основа узбуркана и поремећена. Сама борба, пак, завршена је у тај мах потпуном победом британског крупног приватног власништва над макијавелистичким и апсолутистичким сновима. Као што је ту скоро једном приликом рекао »Тајмс«, Енглеска је доласком хановеранске династије постала »круниса-ном републиком«. Био се развио нов облик владавине, парламентарна владавина, која у многом погледу подсећа на сенат и народну скупштину у старом Риму, али који је чвршћи и поузданији од тих својих претеча утолико што се сад, иако још уз силна ограничења, примењује поредак изабраних посланика. Представничко тело, искупљено у Уестминстеру, на којем је почивао тај режим, било је позвано да доцније постане »мајка свих парламената на свету«.

Однос енглеског парламента према круни био је, и јесте и данас, сличан односу који је владао међу мајордомом *(»maior-domus«)* и краљева из меровиншке династије. Краљ се сматра репрезентативном и неодговорном личношћу, живим оличењем енглеског краљевства и заједнице британског светског царства. Поред свега тога обичаји и лични углед круне и данас представљају велику моћ. Наследници четири хановерска Џорџа, и то

краљ Вилем IV (владао од 1830. до 1837.), краљица Викторија (владала од 1837. до 1901.), краљ Едвард VII владао од 1901. до 1910.) и садањи краљ Џорџ V (ступио на престо године 1910.) јесу људи сасвим другог кова но што су били слаби и кратковеки меровиншки владари. Поменути енглески владари вршили су кад јачи, кад мањи утицај на развој црквених питања, на усавршење устројства војске и морнарице и на рад министарства спољних послова. Тај утицај се можда не даје сасвим тачно определити и оценити, али зато нимало не губи у важности и значају.

4.

Ни један други део Европе није толико тешко погођен сломом замисли јединства хришћанског света, колико Немачка. Било би сасвим природно да се по слому речене замисли цар, који је како за владе ранијих династија, тако и по доласку хабсбуршке лозе, вазда бивао Немац по народности, претворио у народног владара уједињене велике државе, која би обухватила све крајеве немачког матерњег језика за Немачку је била несретна историска коб што њени цареви готово никад нису остајали Немци по народносном осећању. Видели смо, на пример, да се Фридрих II, последњи цар из династије Хоенштауфена, био претворио у неког Сицилијанца, у пола источњака. Хабсбурговци опет били су у један мах, у личности Карла V, женидбом и личном наклоношћу, примили прво бургундско, па затим шпанско народно осећање. По смрти Карла V његов брат Фердинанд наследио је немачку царску круну и аустриске поседе, док је његов син Филип II добио Шпанију, Низоземску и Јужну Италију. Међутим и сама аустриска грана Хабсбурговаца, која се и даље упорно држала католицизма, вазда је тежила да своју дедовину учврсти и шири у првом реду у правцу источних граница. У тој тежњи, Хабсбурговци, увелике уплетени у борбе око Угарске, морали су за владе сама Фердинанда и двојице његових наследника плаћати данак Турцима. Стога нису ни били у стању да врше неки већи утицај на северну Немачку. У првом реду, хабсбуршки цареви нису имали никакву власт над склоношћу што је показиваху северни Немци према протестантизму, над њиним односима са балтичким земљама и са западном Европом, па стога и нису нимало били у стању да измене незналачку и несвесну равнодушност северне Немачке према турској опасности.

Сви небројени немачки суверени, кнежеви, војводе, кнежеви-бирачи, владајући надбискупи и бискупи итд., чији поседи у Средњем Веку беху направили од Немачке немоћан и разграђен политички крпеж, и поред номиналне суверености стварно нису били равни по владарском положају краљевима Француске и Енглеске. Они се стварно много пре могу упоредити са највећим и најмоћнијим кнежевима и пировима-велепоседницима у Француској и Енглеској. До године 1701.*) ниједан од тих немачких владара није имао титулу краља. Међу безбројним немачким сувереним државицама било их је и таквих, чија је цела земља и по обиму и по вредности била незнатнија од личних, приватних поседа појединих енглеских племића. Немачки Рајхстаг (државни сабор) личио је на неку сталешку скупштину, тек свакако на неку врсту парламента, чији чланови нису били изабрани заступници народа. На основу таква стања ствари може се рећи да је велики братоубилачки рат, који је сад избио у Немачкој, познат у историји под именом тридесетгодишњег рата (од 1618. до 1648.), у ствари био сличнији, но што на први поглед изгледа, грађанском рату у Енглеској (од 1643. до 1649.) и ратовању савеза феудалаца против круне у Француској, познатом под именом »*fronde*« (од 1648. до 1653.). У свим овим сукобима круна је била одлучно католичка, односно расположена да се врати католицизму, док је непокорно племство по својим индивидуалистичким наклоностима пре нагињало протестантизму.

Међутим, док су с једне стране у

*) Бранденбуршки кнез-бирач Фридрих III крунисао се 18. јануара 1701. као пруски краљ, назвавши се као такав Фридрих I.

Енглеској и Холандији победили протестантски племићи и богати трговци, док је с друге стране у Француској круна извојевала пуну победу, у Немачкој нити је цар био довољно јак, нити су владари протестанти били довољно сложни, те ни једна ни друга страна није на целој линији победила. Уз то је у Немачкој ствар била још већма замршена и тиме, што у борбу беху уплетени и разни туђи, ненемачки народи, као Чеси и Швеђани (у чијој је земљи, као непосредна последица монархије била дошла на власт нова, протестантска династија, коју је основао Густав Васа). Најзад се у борбу у Немачкој умешала и француска монархија, која је већ била покорила властито племство, иако је сама била католичка, а стала је на страну немачких протестаната, у очигледној намери да отме Хабсбурговцима царску круну.

Овај рат је био један од најсвирепијих и најразорнијих што их је Европа видела од времена упада варвара на овамо, колико због његова дуга трајања, толико и што се борбе нису водиле на извесним одређеним границама, него су се расплинуле преко читава велика склопа малих држава, од којих је једна била протестантска, а друга католичка. Највећа несрећа није била толико у самим борбама, колико у приликама уз које се она водила. Војна тактика у оно време већ је била довољно развијена. Обични регрути нису могли ништа да ураде у борби против искусних војника од заната. Ако су плотуни из кратких пушака испаљени на свега неколико десетина метара одстојања учинили крај убојној вредности витезова појединаца у оклопу, ипак још јуриши добро изучених коњичких маса беху у стању да разбију сваку пешачку јединицу, која у борби не би показала савршену, хладнокрвну машинску дисциплину. Тадања пешадија са својим гломазним и несавршеним пушкама-предњачама није могла да одржава онако брзу и равномерну паљбу, да би могла зауставити одсудан коњички јуриш, пре но што ће доспети до пред саме њене редове. Тада је ваљало одржати непријатељски коњички налет иза ограде својих бајонета или копаља, у стојећем или клечећем ставу. Војници који ће издржати такву борбу морали су бити ванредно дисциплиновани и очеличени дугогодишњим искуством. Гвоздени топови били су у оно време још сразмерно ситни и ретки, а свакако још нису били одлучан састојак у борби. Својим дејством додуше могли су да изазивају поједине продоре у густо збијеним редовима пешачких јединица, али ретко би им полазило за руком да својом ватром разбију и потерају у бегство по читаве одреде. Под таквим околностима вођење рата било је искључиво у рукама строгокушаних војника од заната. Те војнике ваљало је добро и уредно плаћати, и обезбеђење средстава за војничке плате за тадање војсковође било је исто толико важно питање као и питања исхране и муниције. Кад се овај бескрајни рат стао све даље отезати од једног преокрета до другог, кад је финансиска пропаст зараћених и ратом захваћених земаља бивала све очитија, војсковође и једног и другог табора беху принуђени да ударе у прорачунато пљачкање градова и села, да би се снабдели намирницама за исхрану војске и награбили се новца потребног за исплату још неисплаћених војничких плата. Тако се војници све већма претворише у праве правцате разбојнике, који би као скакавци прождирали земљу у којој би се кретали. Тридесетгодишњи рат прогласио је општу пљачку као законито средство за војевање, а свакојака зверства и насиља признатим правом сваког појединог војника; а то је још и у само доба пред велики рат године 1914. шкодило угледу Немачке. Прве главе Дифоових »*Мемоара једног витеза*«, живим описом страшног покоља и паљевине приликом заузећа Магдебурга, пружају читаоцу кудикамо језгровитију слику ратовања оног времена него што то може дати које било научно историско дело. Земља је у толикој мери била опљачкана, да су сељаци престали обрађивати земљу. Оно што се могло на брзу руку пожњети, то се сакривало. Силне жене са децом, гладне и оставши без

крова, пођоше за војском као нека њена комора лопова и намета, крадући где би шта стигли. По завршетку тридесетгодишњег рата цела Немачка је била опустела и упропашћена. Ни за читав век средња Европа се није коначно опоравила од последица ужасног пустошења и опште пљачке.

Од најзнаменитијих војсковођа овог рата поменућемо само Тилија и Валенштајна*) чувене ђенерале-пљачкаше у хабсбуршком табору, а од њихових противника шведског краља Густава Адолфа, најистакнутијег вођа протестаната, »лава са севера«, који се заносно планом да од Балтичког Мора направи шведско језеро окружено земљама под његовом влашћу. Густав Адолф је погинуо у бој на Лицену (године 1632.), у којем је његова војска нанела одсудан пораз Валенштајну. Сам Валенштајн је убијен године 1634.**) Најзад се године 1648. искупише владари и дипломати усред пустоши која је настала њиховом кривицом, а да би вестфалским миром опет закрпили рашчеречену средњу Европу. Тим миром је стварна власт царева сведена на фикцију, док је Француска, добивши Елзас (Алзас), допрла до саме Рајне. Један од немачких владара, и то бранденбуршки кнез-бирач, дошао је вестфалским миром до толико земље, да је нарастао до највеће немачке силе после цара. Те се ускоро затим (године 1701.) прогласио пруским краљем***). Између осталог, овим уговором о миру коначно и формално озакоњене су две стварно већ одавно свршене чињенице — издвајање Швајцарске и Холандије из састава римско-немачког царства и признање њихово за потпуно независне државе.

*) Право му је име било Албрехт пл. *Валдштајн*, али је у историји много познатији под именом Валенштајн, поред осталог и због чувене Шилерове драмске трилогије, чији је он главни јунак.

**) У Хебу у Чешкој, а од једне групе официра-завереника, која је радила по упутствима из бечког двора.

***) Писац овде ствар мало сувише сумарно представља. Бранденбуршки „курфирст" Фридрих Вилхелм [1640—1688], у немачкој историји познат под именом „Велики Курфирст", додуше је и вестфалским миром био добио доста земље. Но стварни темељ доцнијој пруској сили засновао је тек доцније, у току замршених ратова прво на страни Шведске против Пољске, а затим против Шведске. Између осталог му је пруско војводство, које је дотле држао као клетвеничко добро, признато као пуноправни саставни део његове државне територије. Пруским краљем се није прогласио сам Велики Курфирст, већ тек његов син Фридрих III [1688—1713], који се као пруски краљ прозвао Фридрихом I.

Прим. прев.

5.

У почетку ове главе укратко смо изложили извесно раздобље у историји двеју земаља, Холандије и Енглеске, у којима је победио отпор имућног грађанства против нове врсте монархије, макијавелистичке монархије, која беше настала из слома мисли о политичком уједињењу свега хришћанства. У Француској, у Русији, у многим деловима Немачке и Италије (н. пр. у Саксонској и у Тоскани) монархија заснована на начелу чисто личне владавине била се одржала на целој линији. Чак се може рећи да је та монархија у току седамнаестог и осамнаестог века била политички поредак владавине који је преовладао у целој Европи. Па чак и у самој Холандији и Енглеској монархија је у току осамнаестог века у извесној мери ојачала. У Пољској су владали неки посебни односи нарочите врсте, па ћемо о њима проговорити у једном доцнијем одељку.

У Француској нити је постојала каква »*Magna Charta*« нити је било неког јачег и дубљег предања о власти државног сталешког сабора. Додуше, и овде је постојао сукоб интереса међу круном с једне стране и посједницима и трговцима с друге стране, али ови супарници круне нису имали заједничког, опште признатог збориштa, нити су умели да нађу достојна начина да се удруже. Они су образовали неке страначке скупине управљене против круне, закључивали су некакве савезе за заједничку одбрану, какав је, на пример, била »фронда«, која се борила против младог краља Луја XIV и његова знаменитог министра Мазарена, баш у исто доба кад се у Енглеској краљ Чарлс I борио за свој живот. Најзад (године 1652.) присталице »фронде« коначно су потучене у грађанском рату. А док су у Енглеској, по доласку хановерске ди-

настије, земљом владали горњи дом и њему покорни доњи дом, у Француској је напротив после године 1652. двор био потпуно надвладао над племством. Мазарен је настављао изграђивање државе на темељу који је био припремио Ришеље, савременик енглеског краља Џемса I. У времену после Мазарена чујемо за крупне француске племиће само још утолико, уколико су као дворани живели у краљевој околини или уколико су заузимали какав виши чиновнички положај. Француско племство било је укрођено, али под коју цену? Свиколики порески терети били су натоварени на грбачу тупих гомила простог народа. Свештенство и племство, тако рећи сваки човек без разлике који је носио какву било титулу, све је то било ослобођено плаћања пореза. Оваква неправда на крају крајева постала је неподносива. Па ипак је неко време француска монархија цветала као зелено ловорово дрво псалмопевца. А већ у почетку осамнаестог века поједини енглески писци указују на беду нижих редова у Француској, упоређујући је са кудикамо повољнијим положајем енглеске сиротиње оног времена.

Из таквих се ето неправичних и нездравих односа развила у Француској »велика монархија«, како ћемо је овде назвати. Луј XIV управљао је у стилу великог монарха за време од седамдесет и две године (1643.—1715.), у историји незапамћене дуге владавине, те је постао узором за све европске краљеве оног доба. Испрва га је упућивао његов министар макијавелист кардинал Мазарен, а по смрти кардиналовој сам Луј лично и главом постао је онај идеални »владар«, каква тражи Макијавели. У тим границама иначе Луј XIV је био веома способан владар. Частољубље у његовој души било је ипак јаче од свих силних његових ниских прохтева. Кривудавим стазама одважне и дрске спољне политике водио је своју земљу пут банкрота, а то све са толико достојанства, да ни данас не можемо а да му се не дивимо. Његови први и непосредни смерови беху да учврсти француску државу, да прошири њене границе до Рајне и до Пиренеја и да награби шпански део Низоземске (данашњу Белгију). Што се тиче смерова за даљу будућност, он је у својој машти гледао будуће француске краљеве као веровне наследнике Карла Великог на челу неке обновљене свете римске империје. Под његовом владавином подмићивање поста једно од основних средстава државне политике, готово важније и од сама ратовања. Видели смо већ да је енглески краљ Чарлс II био је његов плаћеник, а видећемо мало доцније да је био поткупио и високо пољско племство. Његов новац, односно много тачније речено новац оних делова француског народа који су плаћали порез, расипао се на све стране. Главна садржина живота овог владара било је уживање у развијању што већег раскоша. Цео свет, пун зависти, дивио се његову огромну дворцу у Версају са небројеним ходницима, галеријама, степеницама, парковима, водоскоцима и дивним видиком у даљину. Убрзо почеше на све стране да му подражавају. Сваки краљ и сваки владарчић широм Европе узе да гради неки свој Версај, прекорачујући притом увелике своја средства, и идући до крајњих граница свога кредита и средстава која се могаху извући од поданика. И племство је градило на све стране нове и преправљало своје старе дворце по новом узору. Свеопшти раскош на све је стране изазвао полет уметности која му је служила. Радили су се дивни кипови од алабастера, савршена дела од фајанса, ванредно лепе позлаћене резбарије од дрвета, па уметнички ковачки радови од разних метала, израде од пресоване коже, а уз то јединствена штампарска и књиговезачка дела; компоновано је много нових музичких дела у оно доба, а и сликарство је било на великој висини. Уза све то запажало се осетно префињавање куварске вештине и винарства. А по просторијама, које беху украшеме многим и великим огледалима и лепим намештајем, кретала су се нека необична господа у великим пудерисаним барокама, одевена у свилу и чипке, на високим црвеним потпетицама, подупирући се неким чудним штапићима; поред њих вијале су се

још необичније госпе код теретом читавих кула пудерисане косе, у огромним, на жици разапетим сукњама од свиле и атласа. А посред њих бочно се велики Луј, сунце свога света, који је слабо марио за испијена, намрштена и тужна лица, што гледаху у њ из оних дубрна, до којих не могаху доспети његови сунчани зраци.

Не можемо овде опширно набрајати поједине ратове и остала дела овог владара. И данас још Волтеров »*Siècle de Louis XIV*« у многу погледу је најбољи и најразумнији опис владавине тога краља. Луј је створио француску морнарицу, која је била кадра да одоли енглеској и холандској, а то је свакако врло знаменито дело. Међутим, пошто се његов ум никако није могао отети мамцу оне фата-моргане, оне болесне тачке у политичком разуму Европе, тојест сна о светој римској империји, која би се простирала над целим светом, у последњим годинама живота тежио је за измирењем с папском плашћу, према којој се дотле био показао непријатељски расположен. Тада је устао против слободних и независних духова, протестантских владара, па је и у самој Француској гонио протестантизам. Тим својим верским гоњењем отерао је из земље многе од својих најтрезвенијих и најваљанијих поданика, а они су собом преносили у иностранство разне вештине и индустрије којима су се бавили. Тако су н. пр. индустрију свиле у Енглеској засновали француски протестанти-избеглице. За владе Луја XIV вршене су такозване »драгонаде«, колико гнусан толико насилан начин гоњења. У домове протестаната упућивани су на стан груби војници*), којима је било допуштено да на све могуће начине узнемирују своје домаћине, па и да насрћу на њихове жене. Под таквим насиљем клонули су духом и попуштали људи, који би под другим околностима отрпели и пљачку и паљевину, а да не попусте у својој вери. Забрањено је било васпитавање протестантске деце у њиховој вери; родитељи су морали да школују децу или у католичкој вери или никако. А може се већ замислити да су тој деци предавали католичку веронауку уз толико поруге и погрде на вероисповест њихових родитеља протестаната, да су код њих уништили сваку веру уопште. Док се у другим, трпељивијим, земљама свет васпитавао или поштено католички или поштено протестантски, нетрпељиве земље, какве су биле Француска, Италија и Шпанија, у толикој мери су уништиле поштену протестантску науку, да су од свога становништва направиле које безусловне вернике католичке цркве, које католичке безбожнике, који су само чекали згодну прилику да се отворено изјасне као такви. Владавина наредног француског владара, Луја XV, била је доба чувеног пакосника Волтера (1694.—1778.), доба, кад је цело француско друштво по имену исповедало католичку веру, а тек по неки појединац ако је у шта веровао.

Велике монархије оног доба сматрале су својом дужношћу да помажу књижевност и науку, а то је свакако била једна од њихових добрих страна. Луј XIV је основао академију наука, која се такмичила са енглеским »краљевским друштвом« (»*Royal Society*«) Чарлса II и са сличним друштвом које је постојало у Фиренци. На свом двору је окупио сјајан круг песника, драмских писаца филозофа у научника. Иако његова милост иначе није пружала неко нарочито обилно надахнуће за развој науке, ипак јој је он давао средства потребна за разне опите и издања, те је тако захваљујући краљу дошла до извесна угледа и у очима самих народних маса.

Књижевна делатност у Француској и Енглеској била је од велика утицаја на књижевност у већини других европских земаља у оно доба малих и великих представника »монархије великог стила«, великих племићских двораца и јачања трговачке моћи. Ондашња француска књижевност много је већма од енглеске била у знаку монархизма, централизације и једнообразности. Француским књижевницима недостајало је велико наслеђе слободна и необуздана духа какав је

*) У првом реду драгонци [род коњице]; отуда назив „*dragonade*".

био Шекспир. Француски умни живот био је поглавито усредсређен око двора, па је стога осећао над собом и много строжи надзор од енглеског. Француска књижевност оног времена није имала књижевног »човека из народа« какав је био Енглез Бењен *(Bunyan)*, а у седамнаестом веку Француска није могла имати онакво доба слободе духова какво је било доба енглеске републике, које је произвело једног Милтна. Француски књижевни живот више је био управљен пут исправности и тачно утврђеног спољнег облика, и био је кудикамо више од енглеског под стегом учитеља и школске критике. Он је сам предмет подчињавао стилу. Стварање француске академије још већма је појачало и онако већ велику стегу у том погледу. С обзиром на те разлике, француска књижевност из времена пре деветнаестог века била је испуњена неким књижевним самопоуздањем, а њена дела су више личила на радове добра ђака, који се труди да избегне слабу оцену, него ли на производ човека који тежи да слободно изрази оно што мисли. То је књижевност која се састоји из хладних, спољашње беспрекорних, а унутра сразмерно штурих мајсторских дела. Све те трагедије, комедије, ти романи и те критичне расправе некако су лишене правог живота. Међу драмским писцима који се нарочито истичу савршенством облика на првом месту треба да се помену Корнеј (1606.—1684.) и Расин (1639 до 1699.). Молијер (1622.—1673.) истиче се својим друштвеним комедијама. Међутим, готово још понајвише збиља жива и занимљива штива у свем овом китњастом и високоумном књижевном украсу велике француске монархије наћи ћете у брбљавим и саблажњивим мемоарима оног времена.

Али најсветлији и најбољи француски књижевни рад оног доба дело је појединих Француза незадовољника, који су живели у изгнанству. Декарт (1596.—1650.), најзнаменитији међу француским филозофима, провео је највећи део свога живота у Холандији, где је био обезбеђен од гоњења. Он је средишна и главна личност међу читавим низом критичких умова, који су радили на подривању и преображавању хришћанског покрета свога времена. Све остале ускоке ове врсте, па готово и све савремене европске писце свога време навелике надвисује велика личност Волтера (1694.—1778.), о чијим погледима ћемо доцније још једном проговорити. Жак Жак Русо (1612.—1778.), други један бунтовни и одметнички дух, својом сентименталном борбом против формалистичког морала и исто тако сентименталним величањем слободе и природе истиче се као најугледнији приповедач свога времена и своје земље. И о њему ћемо доцније још више говорити.

Енглеска књижевност седамнаестог века производ је мање крутих и централисаних јавних прилика у Енглеској, па је стога у поређењу са француском књижевношћу истог века силнија по унутарњој вредности, а мање углађена у облику и обради. Енглески двор није био приграбио у своје руке претежни утицај над целим умним животом народа, као што је то учинио француски. Према Декарту и његовој школи можемо истаћи у Енглеској Бекна *(Bacon)*, о коме смо већ говорили у свом летимичном прегледу научног препорода; па Хобса и Лока. Милтн (1608.—1674.) био је производ неке мешавине класичних грчких и латинских проучавања, италијанске образованости и пуританског богословља, али зато његова слава ипак носи искључиво обележје његове велике личности. Поред тога је постојала и обилна слободна књижевност која се налазила потпуно изван граница класичних утицаја, а коју можда најбоље обележава Бењанов »*Pilgrim's Progress*« (године 1678.). Стваралачка а можда још и данас неправично подцењивана дела Дифо-а *(Defoe,* 1659. до 1731.) очигледно су намењене свету који је далеко од високог образовања и уображености академског света. Његов »*Робинзон Крусе*« спада у најпознатија и најоригиналнија дела светске књижевности. Његов »*Moll Flanders*« одличан је приказ живота, појмова и обичаја. У оба ова дела Дифо је као приповедач технички далеко одмакао испред својих савременика Отприлике на једнакој висини

са њим налази се Филдинг *(Fielding)*, лондонски судија, писац »*Том-Џонса*« *(»Tom Jones«)*. Самуел Ричардзон, платнарски трговац, који је написао »*Памелу*« и »*Кларису*«, представља трећу велику личност међу живим стварностима енглеске књижевности у осамнаестом веку. Књижевни историчари уобичајили су да упоредо са овом тројицом помињу кудикамо слабијег Смолета. Са именима ових књижевника, као и са именом Жана Жака Русо-а скопчан је нови полет приповетке, лажно-реалног излагања пута живота, кретања по далеком свету, а уз упоредо расправљање моралних питања.

Пре но што завршимо ова убачена, кратка разматрања о књижевном животу оног времена, треба да поменемо као значајне појаве енглеске књижевности некако љупку фриволност Адисона (1672.—1719.) и мало незграпно удварање др. Самуела Џонсна (1709. до 1784.), компилатора првог »*Речника енглеског језика*«. Од његових списа о савременим предметима оног времена свега неколико кратких биографија песника заслужују да се и данас читају. Његове изреке и његове особености за навек је сачувао потомству својом јединственом биографијом Бозуел *(James Boswell*, 1740. до 1795.), књижевник и лични пријатељ Џонснов. Александар Поп (1688. до 1744.) класичар по правцу, а Француз по духу, превео је Омира и пренео је неку увелико деистичку филозофију у чисто и брижљиво дотеране стихове. Најсилније дело из овог доба углађених и другостепених људи у Енглеској и Француској дао је један дух који је био у очајну сукобу са постојећим поретком, може се рећи са уређењем читава тамошњег света. То је Суифт *(Swift*, 1667.—1745.), писац »*Гуливерових Путовања*«. Лавренс Стерн (1713.—1745.), доцније морално дисквалификовани свештеник, који је написао »*Tristram Shandy*«, а од кога су се доцнији новелисти много чему научили, црпао је своју животну снагу из узора великог предкласичног Француза Рабле-а. О историчару Гибону говорићемо посебно у једном од идућих одељака, па ћемо том приликом подврћи строгој оцени особена умна ограничења овог племићског доба.

Луј XV био је праунук Луја XIV, а иначе неспособан подражавалац сјаја и блеска свога предходника. Волео је да глуми моћна краља, али је у ствари био сав под влашћу своје страсти за женама; једино је сујеверни страх од пакла колико-толико спутавао његове незаситне прохтеве за љубављу, претеране до маније. О томе како су жене кова војвоткиње ***de Châteauroux***, маркизе ***de Pompadour***, грофице ***du Barry*** управљале краљевим разоноћењима и забавама, о томе како су вођени ратови и склапани савези, како су пустошене поједине покрајине и како је побијено хиљадама људи, све само ради сујете и пакости ових створова, па како је ради њих сав јавни живот Француске и Европе каљан сплеткама, проституцијом и преваром, читалац ће се најбоље обавестити ако прелиста мемоарска дела из оног доба. Тек, за владе Луја XV, смела и нападачка спољна политика пошла је право пут свога слома.

Године 1774. умро је од богиња тај краљ Луј XV, Луј Многољубљени, како су га називали ласкавци. Наследио га је на престолу његов унук, Луј XVI (1774.—1793.*), ограничен и доброћудан човек, одличан стрелац, а доста даровит као бравар-аматер. Доцније ћемо описати како је, попут Чарлса I, свршио на губилишту; овде се за сада још бавимо великим монархијама у доба њихова највећег сјаја и блеска.

Међу главним представницима оног времена великих монархија изван Француске поменућемо на првом месту пруске краљеве: Фридриха Вилхелма I (1713.—к740.) и његова сина и наследника Фридиха II Великог (1740.—1786.). Историја поступног полета династије Хоенцолерна, која је владала Пруском, а која се, почевши у врло скученим приликама, испела до велике моћи, изгледа нам и сувише замршена, а за ову књигу не-

*) Номинално је владао до јесени 1792. кад је проглашено његово коначно збацивање; године 1793. (21. I.) је погубљен.

важна, да бисмо се на њој задржавали. То је историја срећних стицаја околности и насиља, смелих прохтева и вероломстава. Карлајл је доста исцрпно приказује у својој књизи »Фридрих Велики«. У осамнаестом веку пруска краљевина већ се била довољно осилила да је могла загрозити цару. Располагала је јаком, добро изученом војском, а краљ јој је био добар и достојан ученик Макијавелија. Фридрих Велики подигао је свој Версај у Потсдаму. Парк замка »Сансуси«, који је тамо подигао, са својим је водоскоцима, стазама и киповима подражавао версајски узор. Тамо је уз огромне трошкове подигнут т. зв. »Нови Дворац« *(»Neues Palais«)* врло велика зграда; тамо је била оранжерија уређена у италијанском стилу, па галерија слика мраморна палата *»(Marmorpalais«)* итд. Фридрих Велики био је високо образован човек, па се чак окушавао и као књижевник. Дописивао се са Волтером, па га је неко време држао и на свом двору; ово пријатељство није се завршило на задовољство ни једне ни друге стране.

Аустриске земље биле су и сувише притегнуте међу чекић и наковањ, — тојест међу Турке и Французе — а да би се у њима могао развити прави стил велике монархије. До тога се тамо дошло тек под Маријом Терезијом (1740.—1780.). Њу је на бечком престолу године 1780. наследио Јосиф II (римско-немачки цар од 1765. до 1792.)*)

Московско царство је доласком на престо Петра Великог (1682.—1725.) раскинуло са својим обичајима преосталим од негдањих татарских утицаја, па је ступило под уплив француске образованости. Петар је обријао својим племићима источњачке браде и завео западњачко одело. Но то су били само спољни, видљиви знаци Петрова нагињања западу. Да би се коначно отресао азијатских појмова и осећања Москве, чији Кремљ представља нешто слично светом унутарњем (царском) граду у Пекингу, Петар је на барушгинама Њеве сградио нову престоницу, Петроград. Само по себи се разуме да је, на неких 30 км од тог новог Париза, сградио и свој Версај, који је назвао Петерхоф, а који су му подигли француски архитекти. Тако је и он дошао до својих тераса, својих водоскока и вештачких водопада, до своје галерије слика, до свога парка, тојест до свега што је по опште признатом мишљењу било неопходно потребно владару онога времена. Међу његовим наследницима најистакнутији су били: царица Јелисавета (1714. до 1762.) и Катарина Велика*), по рођењу немачка кнегиња, која је прво, онако право по источњачки, приграбила круну убиством свога супруга, законитог цара, да би затим пришла напреднијим мишљењима запада и завела снажну владавину. Била је на престолу од 1762. до 1796. Основала је академију наука и дописивала се са Волтером. Још је доживела да види крај епохе великих монархија и погубљење Луја XVI.

Ситнију господу међу »великим монарсима« оног доба у Фиренци (Тоскани), Савоји, Саксонској, Данској и Шведској нећемо овде чак ни да набрајамо. У сваком данашњем путовођу Версај је истакнут масним словима међу десетинама других имена. Путник задивљен звера у палате из овог времена. Нећемо поближе говорити ни о рату за шпанско наслеђе. Преморена царским подхватима Карла V и Филипа II, а ослабљена услед затуцаног гоњења протестаната, муслимана и Јевреја, Шпанија је у току седамнаестог и осамнаестог века са своје пролазне висине светске силе опет спала на европску силу другог реда.

*) Јосиф II син Марије Терезије, рођен је 13 марта 1741. Године 1765. је изабран за римско-немачког цара, а Марија Терезија га је прогласила „сувладарем" у аустриским земљама, тј. земљама под непосредним суверенитетом Хабсбурговаца; међутим, не одобравајући његове политичке погледе, мати му није допуштала никакав дубљи и стварнији утицај на државне послове; с тога се може сматрати да је Јосиф II стварно ступио на престо тек по њеној смрти, године 1780.

*) Колико је нама познато, руски историчарц много ређе од страних називају Катарину II — „Великом".

Ондашњи европски владари управљали су својим краљевинама као што су њихови племићи господарили са својим имањима. Ковали су завере један против другог, водили политику на основу сасвим уображених предвиђања, водили ратове и трајили благостање Европе немогућном »политиком« напада и одбране. И тако све док се из дубина није развио вихор који се сручио на њих. Та бура, прва француска револуција, страховити излив огорчења простог народа у Европи, за трен ока је уништила тај поредак. Француска револуција била је прва у дугом низу политичких и друштвених олуја чији таласи још запљускају садашњицу и хоће да утичу и на будућност све док се небо коначно не разведри у знаку општег мира удруженог човечанства.

6.

Седамнаести и осамнаести век били су раздобље силна полета на пољу музичке уметности. Умна и техничка средства којима се она служила силно су усавршена и префињена. Сад је композитор био у могућности да јасно изрази мисао коју је хтео исказати својом творевином; до најмањих ситница могла се већ довести у склад складна сарадња појединих музичких справа. Уз то су нови друштвени услови, развитак великих градова, живот на дворовима и замцима, отварали све нове могућности за делатност на пољу музичке уметности, која се у старије време развијала нарочито у виду црквене хорске песме. Већ у шеснаестом веку били су карневали и друге велике свечаности омиљене и дале су повода развијању одабране музике, прилагођене тим приликама. У седамнаестом веку наилази силан полет друга два типа уметничке музичке творевине — опере и ораторија.

У Италији се јављају »*Nuove Musiche*«. Лули*) (1635.—1687.), вели сер В. Х. Хедо, најистакнутији је у свом раздобљу историје музике, не само са драмске силине својих мелодија, већ и са техничког савршенства својих творевина«. Поред њега се истиче Италијан Монтеверде. Тада је музичка уметност кренула силним замахом новог развоја.

У шеснаестом веку компоновали су мисе за црквене хорове, а мадригале за друштванца пријатеља, која би каква вечера или седељка окупила око стола. Тек пред крај тога века лаутари и спинетисти (вирџиналисти*) почињу уносити тежњу ка виртуозности у своје извођење... Упоредо са знатним усавршавањем у техници грађења оргуља, јављају се нови велики уметници и на том пољу музике: Енглези Бел и Филипс, Холанђанин Свелинк, Фрескобалди у Риму, Фробергер у Бечу, Букстехуде у Либеку, Јован Себастијан Бах путовао је пешице у Либек, само да чује свирање Букстехуде-а... Једновремено се сјајно развија уметничко свирање на спинету (вирџиналу)... Исто тако је важна појава виолине и њој сродних справа. Она се сразмерно споро усваја и популарише. Док су прве виолине почели да израђују Тифенбрикер и чланови породице Амати*) још у првој половини шеснаестог века, потрајало је стотинак година док се тај инструменат коначно и на све стране одомаћио. Та, још године 1676. лаутар Мес(?) устаје против »суморног и мрзовољног гласа виолине« и жали за њеном предходницом, виолом, чији је тон по његову мишљењу био кудикамо пријатнији. Па и поред свега тога, виолина је, захваљујући ширим и гипчим могућностима што их пружа музичару и силини свога израза, изишла као победник из те дуге борбе. У Италији, својој главној постојбини, иако су тамо на њој испрва доста неспретно свирали, најзад су је огласили једи-

*) Јован Батиста Лули *(Jean Baptiste Lulli)* по народности Италијан, дошао је још као дечак (рађени као паракувар) у Париз, где ће доцније постати оснивач француског оперског стила.

*) Спинет или вирџинал, старински инструменат; претеча данашњем гласовиру.

*) Чланови ове чувене породице били су: Андреа Амати, рођен 1530. у Кремони, умро 1611., његови синови Антонио Амати (1556.—1635.) и Џеронимо Амати (1556.—1630.) и унук му (син Џеронимов Никола Амати (1596.—1687.)

ном музичком справом, која је кадра да се такмичи са људским гласом.«*)

За неко време, како сазнајемо од писаца, који су то доба историје музике обрадили, разметање и општа омиљеност вокалних уметника у италијанској опери спутавала је сам развој музичке уметности у ужем смислу. Ти певачи из седамнаестог века, а нарочито мушки сопран, уживали су глас, који по свом проста̀штву и неукусности подсећа на славу данашњих »филмских звезда«. Па ипак нам је оно доба дало колико обилне, толико лепе музичке творевине Алесандра Скарлатиа (1659.—1725.), Моцартова претече. У Енглеској, после извесна застоја за време републике, настала је силна уметничка производња која је достигла врхунац са Перселом (1658.--1695.). У Немачкој су мали дворови и градски оркестри представљали управо безбројна средишта живе и плодне музичке делатности. Године 1685. родили су се у Саксонској Јохан Себастијан Бах и Хендел, два човека, који ће немачкој музици извојевати прво место на свету. Она је то своје првенство одржала за подруг века. О њима вели сер В. Х. Хедо: »... Од свих композитора из времена пре бечког раздобља, њих двојица су се са својим делима понајбоље одржали све до наших дана; звуци њихових творевина некако су нам остали блиски и добро познати.«

Палестрина, који својом појавом означава један од тренутака савршенства старе музике у поређењу са њима спада у други круг. Он је био најсавршенији мајстор на пољу хорске музике, а пре но што ће наступити дани савршенства инструменталне музике. За Бахом наилази читава плејада славних музичара, међу којима се, као највећи међу највећим, истичу Хајдн (1732.—1809.). Моцарт (1756.—1796.) и Бетовен (1770.—1827.). Сад се већ буџица савремене музике претворила у широку и дубоку реку, која још и дан данаи тече. Ми ћемо доцније у овој књизи дати још неколико имена славних композитора и иначе, у једном крајем одељку, обележити са неколико општих ознака музику од почетка деветнаестог века, па све до наших дана. У доба кад је створена музика седамнаестог и осамнаестог века, о којој је овде реч, уживање у овој уметности било је повластица сразмерно уска круга образованог света, људи око дворова, по племићким замцима и дворцима, где су се могле приређивати представе и концерти, по већим градовима у колико су ови били довољно богати да могу дизати и издржавати властите опере и концертне дворане. Напротив, сељачки и раднички народ западне Европе у седамнаестом и османаестом веку, за време док се музичка уметност тако сјајно развила, слушао је све мање и мање музике. Народна песма била је у опадању. Изгледало је као да је готово потпуно била нишчезла. Све што је од тадањег музичког живота продрло у шире народне слојеве, сводило се на незнатан број народних песама и на нешто мало црквене песме. Тек наших дана, захваљујући замашном развоју механичких средстава музичке репродукције, модернизована, развијена и усавршена, враћа се музика у свакодневни живот народа, те и сама дела Баха и Бетовена постају један део опште образованости људског рода.

*) Sir W. H. Hadow, „Music".

7.

Каогод и музика, тако и сликарство и архитектура овог раздобља представљају израз друштвених прилика свога времена. То је било доба ситничарства у схватањима и борбе око моћи, те ни сликарска уметност тог времена не полаже много на предмет и на достојанство дела. Верски мотиви потиснути су у други ред, а уколико се њима и прибегава, обрађују се више као узгредни догађаји у некој причи, а не као чињенице које као такве делују самом својом силином. Нестаје и алегоријских и симболичних ликова. Сликар ради сам само за љубав спољног изгледа, а не за љубав мисли или чињенице. Јуначко и верско сликарство замењује свагдашњица, каогод што наместо епа и фантастичког романа у књижевно-

сти наилази приповетка. Два највећа мајстора на пољу сликарства у седамнаестом веку били су Веласкез (1599. до 1660.) и Рембрант (1606.—1669.). Они су врло радо приступали обради свакојаких предмета у животу, ако им само пружају прилику да развију што више лепоте у погледу светлости и живости. На шпанском двору, чији је углед опадао, сликао је Веласкез краљеве и папе без ласкања а патуљке и богаље без презира. У делима оних уметника које можемо да сматрамо претечама данашњих сликара, наилазимо уместо раније крајње савесности у природној репродукцији сваке ситнице, уместо аналитичког и строго на чињеницама основаног цртежа, на подвлачење дејства или ефекта, на обезбеђење јединства утиска, а на рачун свих других уметничких састојака. Уз то је некад с обзиром на већма централисани живот старијих времена, слика бивала сведок, опомена, ласкавац, средство за улепшавање. Сад, у великој већини ствари, бивала је ствар за себе, која је створена и постојала ради саме себе. Слике су окачиване о зидове и прикупљане у галерије као такве, као уметничка дела. Сликање предела као и жанр-сликарства силно су се развили. Нагост је сликана колико складно толико и дражесно, а у Француској су Ватo *(Watteau)*, Фрагонар *(Fragonard)* и други очаравали племиће и ласкали им нежним апотеозама призора из живота на поседима и дворцима. Из ових дела избија као неко сведочанство о постојању све веће заједнице обезбеђених, богатих и умно префињених људи, који умеју да цене живот, а не брину много ни за његове величине ни за његове патње.

У Енглеској, у доба краљице Јелисавете, на пољу ликовних уметности није било дела, која би се могла ставити у исти ред по вредности са књижевним и музичким радом оног раздобља енглеске историје. У оно време Енглеска је доводила сликаре и архитекте из иностранства. У седамнаестом и осамнаестом веку, упоредо са силнијим гомилањем богатства и благостања у земљи — дотле је у овом погледу Енглеска некако била тек као неки ивични крај области европске просвећености — јављају се повољни услови за јаче уметничко стварање. Енглески сликари осамнаестог века, какви су били Ренелдс *(Reynolds,* 1723.—1792.), Генсбро *(Gainsborough,* 1727.—1788.) и Ромни *(Romney,* 1734.—1802.), могу да се такмиче са свим највећим уметничким подвизима оног доба у другим земљама.

Ово доба јаке монархије и преимућства племства било је такође врло повољно за развитак извесних области архитектуре. Неки процеси, који су на том пољу већ били настали у шеснаестом веку, сад су се настављали удвојеном снагом. На све стране су владари градили нове и преправљали старе палате, а племићи су рушили своје утврђене замке и наместо њих градили укусне дворце и отмене зграде. Градски домови грађени су сад у већим размерама него раније. А црквена архитектура била је у застоју. Исто тако градске заједнице сад су мање стварале на грађевинском пољу. Као и у свим осталим областима јавног живота овог времена, тако и у грађевинским творевинама сада превлађује богати и моћни појединац. У Енглеској уништење знатног дела Лондона великим пожаром године 1666. пружило је издашну и изузетно повољну прилику за рад сер-Кристоферу Врену (1632.—1723.). Катедрала Св. Павла и друге лондонске цркве које је он подигао, представљају једну од мена највећег савршенства у развоју британског неимарства. Слао је и у Америку многе нацрте за домове по великим поседима, те се и у почетној мени развоја америчког грађевинарства осећа утицај ретког генија овог великог архитекта. Други знаменит човек међу енглеским архитектима у првом делу седамнаестог века био је Иниго Џонс *(Inigo Jones,* 1572.—1652.). Његова Банкетска Дворана — била је замишљена као део једне нацртане а никад незавршене палате у Уајтхолу — још и данас сликовито приказује његов рад сваком посетиоцу Лондона. Оба ова велика енглеска неимара, а и иначе сви енглески, француски и немачки архитек-

ти онога времена, радили су на основици неимарских начела италијанског Ренесанса, која су још живела и даље се развијала. Уз то су и многе од најлепших зграда у Енглеској, Француској и Немачкој биле сграђене од италијанских неимара. Но некако пред крај осамнаестог века, слободни и природни развој архитектуре у стилу Ренесанса спутан је новим валом класичне педантерије. Упоредо са све укоченијом класичном наставом по школама западне Европе јавља се тежња да се и у неимарству што више пође за грчким и римским узорима. Класични утицај, који је некад био клица буђења и надахнућа, сад се напротив јавља као неко средство за умно успављивање. Градили су банке, цркве и музеје у стилу античких храмова; чак ни терасе појединих приватних кућа нису поштеђене античких стубова. Но најгоре претеривање у правцу ове наклоности ка укоченом класичном начину у неимарству јавља се у деветнаестом веку, па чак и одовуд граница самог нашег времена.

8.

Видели смо како се први пут појавила замисао свесветског царства и опште заједнице људи. Изложили смо како појединим хришћанским црквама није пошло за руком да учврсте сазнања свога оснивача, па да наставе грађење на том темељу. Тако је дошло до моралног слома државног живота; саможивост је поново преовладала, а вера је опала. Видели смо даље како се макијавелистичка монархија ставила духу хришћанске братске заједнице, и како се из тога развише на пространом делу Европе велике монархије и парламентарне монархије седамнаестог и осамнаестог века. Међутим, дух и машта стално раде у човека, у непрестану су покрету, па је под влашћу великих монархија настао сплет погледа и обичаја, као нека мрежа, у коју су заробили људске мисли. Учили су људе да међународну политику не треба схватити као питања која се расправљају међу појединим владарима, већ такорећи међу појединим бесмртним бићима — силама. Владари су долазили и одлазили. Једног Луја XVI наследио је женскарош Луј XV, а овог опет ограничени брават-аматер Луј XVI. За Петром Великим дошао је на престо низ царица. А настављање Хабсбурговаца у Аустрији и Шпанији изражавало се у главном дебелим уснама, грубом развијеном вилицом, и сујеверјем представника те лозе, који су се низали један за другим. Љубазношћу ублажено подлаштво Чарлса II било је ругло које је самим собом побијало његове властите захтеве за влашћу. Међутим, много чвршће од свих тих владара ухватише корена појединa министарства спољних послова и појмови људи који су писали о државним интересима. Министри су одржавали сталност државне политике. Обезбеђивали су њено настављање од једне владавине до друге и онда кад би им владари негде били »на дужем одсуству«.

Тако, ето, видимо, да је временом сам владар у главама људи играо мању улогу од силе чији је поглавар. Све мање читамо о намерама и прохтевима *краља* тога и тога, а све чешће наилазимо на изразе »намере *Француске*«, »прохтеви *Пруске*« и сл. У једно доба у којем моћ вере над људима све више и више попушта, јавља се код њих сасвим нова и другојача вера, вера у стварност малочас наведених оличења. Неприметно су ови колико крупни толико магловити »бауци«, названи »силама«, узимали све дубљег и дубљег маха у политичким појмовима Европе, да би најзад, почев од краја осамнаестог па надаље кроз цели деветнаести век потпуно овладали њима; а може се рећи да и дан данји још владају политичким мишљењем нашег света. Живот Европе само је по имену остао хришћански; јер истински се у души клањати *једином* богу, значи сачињавати једну једину велику заједницу са свима осталим једноверницима. А у ствари Европа ниуколико не сачињава такву душевну заједницу, већ је напротив сва у знаку клањања појединим посебним државним божанствима. Она је тим суверeним божанствима, која су носила називе »јединство Италије«, »пруска хегемонија«, »слава Францу-

ске«, »историска мисија Русије« и т. д. кроз многе и друге нараштаје жртвовала своје јединство, свој мир и своје благостање, а уз то животе многих милиона људи.

Од вајкада је било у нарави људског духа да неко племе или неку државу сматра као неком врстом личности. Библија је пуна таквих оличења. Јуда, Едом, Моав, Асирија у старојеврејским се написима помињу као да су какви људи, појединци; често готово и не можете јасно разабрати да ли јеврејски писац мисли каква човека појединца или читав један народ. Очигледно је то нека природна наклоност људског идејског живота сировог, примитивног времена. Но кад се јавља у савременој Европи, онда свакако представља корак у назад. Јер треба имати на уму да је Европа под утицајем хришћанства већ била доста одмакла на путу ка јединству. А док су оличавана племена, као »Израиљ« или »Зор«, бар представљала јединствену целину у погледу крви и порекла, једнообразности типа и заједнице интереса, европске силе, које су настале у току седамнаестог и осамнаестог века, представљале су потпуно нестварне, уображене јединице. Русија је у ствари збир најразнороднијих саставних делова: Великоруса, Малоруса, Козака, Татара, а од времена Петра Великог амо и Естонаца и Литаваца. Француска Луја XV обухватала је Елзас (Алзас) са становништвом немачке расе и новоасимиловане крајеве Бургундије. Била је и надаље тамница за гоњене протестанте, а ништа боље и за сељаке. У »Британији« Енглеска се била оптеретила немачким поседима хановерског дома, па Шкотском, затим у језгри свим инородним Уелшанима и према држави непријатељски расположеним католичким Ирцима. Ако разгледамо развој сила као што су биле Шведска, Пруска, а нарочито Пољска и Аустрија путем низа временски поређаних историских мапа видећемо да се обим њихова подручја час скупљао, час опет ширио, продужујући се у неким привесцима, те се изливају по мапи Европе отприлике онако као што под микроскопом мењају облик нека најпримитивнија мајушна жива бића...

Ако узмемо да расматрамо психологију међународних односа, какви нам се приказују у свету који нас окружује, и у развитку појма »силе« у савременој Европи, доћи ћемо до извесних, са гледишта историје врло важних закључака о човековој природи. Аристотел вели да је човек »политичка животиња«. Међутим, по данашњем значењу речи »политика«, које је данас истоветно са појмом светске политике, та Аристотелова одредба човека никако не одговара стварности. У човека још и дан данји постоје стари инстинкти шире породичне заједнице, а изван њих ваљда само још наклоност да себе и породицу привеже за какву већу заједницу — племе, град, нацију или државу. Остављена сама себи, та је наклоност још врло неодређена и некритична. Човек зазире од критике веће заједнице, која обухвата његов живот и којој се подчинио. Он ту критику избегава. Можда га гони неки неодређен страх од усамљености у којој би се нашао ако би се скрхао или пореметио велики поредак чији је он члан. Он се мири са средином у којој се налази, као са нечим што тако мора бити. Задовољан је својим градом и својом владом отприлике онако као што се мири, рецимо, са носем и са варењем онаквим, какво му је даровала природа. Међутим, верност држави и политичко опредељивање нису ствари које се стичу рођењем, него васпитањем. То васпитање код велике већине људи састоји се поглавито у нему и трајну утицају ствари, установа и прилика, које човека окружују. Човек се осећа једним саставним делићем »веселе« Енглеске или »свете« Русије. Сам од себе човек стицајем околности некако зарасте у неку оданост, коју сматра као део своје властите природе.

Свет тек споро и поступно почиње схватати колико често ово прећутно васпитање општим животним приликама може да се допуни, мења и поправи стварном наставом, књижевношћу, расправљањем текућих питања и критичним расматрањем стече-

ших искустава. Прави живот малог човека јесте онај његов најобичнији свакодневни живот, тај његов ситни круг наклоности, страха, глади, уживања и уобразиље. Ако му се обрати пажња на политичка питања, он ће се њима позабавити само у случају ако она дирају и у сам тај његов сићушни круг свакодневног живота, па и онда некако без воље и мрзовољно. Мислимо да нећемо претерати ако кажемо да просечни човек из народа што може мање размишља о политици; а кад с времена на време баш буде принуђен на то, он се труди да то што пре може опет оставити. Само врло радознале и необичне главе или људи, који су примерима из живота или подесним васпитањем навикнути да попут научника при свакој појави постављају питање »зашто?«; или људи који су, огорчени или запрепашћени каквим јавним сломом, сагледали величину опасности која прети заједници, у стању су да се бар у себи унапред не помире са појединим владама и установама које ће оне завести. Већина људи помириће се са њима, ма колико наопаке биле, све док непосредно на својој кожи не осете штету од њих. Просечни човек, уколико га нешто нарочито не би тргло из те његове равнодушности, вазда ће се помирити са каквим било радом на општој ствари у свету у којем живи, вазда ће одобравати сваку реч и сваки знак, који могу задовољити ону неодређену потребу коју осећа за нечим већим, на шта би ради обезбеђења ослонио сићушни круг свог властитог свакодневног живота.

Узмемо ли у обзир ово очигледно ограничење своје природе, па ако имамо на уму да је схватање хришћанства као светске братске заједнице свих људи поколебано због кобног сливања са свештеничком јерархијом и папством с једне стране, а с влашћу владара с друге стране, и да је наместо негдашњег времена чисте вере настало наше време сумње и безверства — не може нас много чудити што су људи раскрстили са идејом о царству божјем на земљи и општем братству свих људи. Уместо тих мисли они су привезали свој живот за привидно кудикамо живље стварности, које се зову »Француска« и »Енглеска«, »света Русија«, »Шпанија« или »Пруска«, а које су бар биле оличаване врло активним дворовима, које су прописивале законе и прибављале им поштовања, које су путем својих војски и морнарица представљале извесну моћ, које су уз неке чаробне свечане церемоније дизале своје заставе да се лепршају на ветру, а чија је ненасита грамзивост била људима потпуно схватљива и разумљива, из простог разлога што је она општа људска особина. Свакако да су људи, какви су били кардинал Ришеље и кардинал Мазарен, сматрали да служе још узвишенијим смеровима но што су биле њихове личне амбиције, па и сами интереси њихових владара. Сматрали су да служе такорећи божанској Француској што је постојала у њиховој машти. А исто тако извесно је да се такав ток мисли пренео не само на њихове непосредне подчињене, него и у сам народ. У тринаестом и четрнаестом веку становништво Европе било је дубоко одано вери, док је било тек слабих и неодређених трагова патриотизма; у деветнаестом веку је патриотизам постао на целој линији водеће и владајуће осећање тога становништва. У неком препуну енглеском, француском или немачком железничком вагону крајем деветнаестог века свакако да каква подругљива реч, изречена о богу, није била кадра ни изблиза да изазове толико негодовања колико каква незгодна досетка на рачун једног од оних необичних бића, што их називамо »Енглеска«, »Француска« или »Немачка«. За те појмове људи су били свим срцем прирасли, просто зато што су мислили да у целом свету не постоји ништа боље на што би се могли ослонити. Ти појмови су били стварна и жива божанства којима се клањала Европа.

Ово идеалисање влада и министарстава спољних послова, ова митологија сила, њихових осећања и сукоба, толико су овладали маштом Европе и западне Азије, да су се из тога развили читави нови и сасвим посебни појмови и начини изражавања мисли.

Готово сва историска научна дела, готово целокупна политичка књижевност последњих двају векова написана су у начину изражавања тих митова. Па ипак, доћи ће време када ће неко поколење јаснијих погледа од данашњих са запрепашћењем читати да је у заједници западне Европе — насељеној готово у целом свом пространству — уз незнатне промене више или мање исте мешавине расе северњачких и иберских, са нешто примеса досељених семитских и монголских народа, у којој се говоре готово свуда огранци једног те истог ариског празика, која је повезана заједничком историском прошлошћу у границама римског царства, која уз то исповеда у основним цртама исту веру, која живи у истоветном друштвеном поретку, која има заједничку уметност и заједничку науку, која се међусобно толико меша женидбом и удајом да данас нико с поузданошћу не може рећи које ће му народности бити праунуци, — дакле да се у тој и таквој заједници међу људима могло доћи до најстрашније узбуне око питања и крилатице као што су »превласт Француске« или »снажење и уједињење Немачке« или »супарништво Русије и Грчке због претензије на Цариград«. Ти и такви сукоби изгледаће једног дана доцнијим поколењима исто толико неразумни и бесмислени као што нама данас изгледају неразумне, на пример, борбе међу »зеленима« и »плавима« у Византији, које су некада уз проливање силне крви тутњиле цариградским улицама.

Ма колико још и данас ове утваре, назване »силама« увелике владале нашим духом и нашим животом, оне су и поред свега тога, као што се види из ове књиге, творевине тек последњих векова, а то представља тек, као један обичан сат, сасвим споредну мену у историји људског рода, која споро и постепено одмиче. Доба »сила« представља раздобље назатка, исто онаква какво је представљало и доба полета макијавелистичке монархије. Таква раздобља су само пролазне заблуде човечанства поколебаног у вери, а у току процеса, чија је општа намера кудикамо замашнија и сасвим друге врсте, у процесу духовног и моралног уједињења свих људи. Међутим, ово враћање људи националним и државним божанствима само је привремено. Идеја свесветске државе, царства правде на земљи, чији ће грађани бити свака жива душа, већ је постојала пре две хиљаде година и никад више неће ишчезнути са овог света. Људи знају да она постоји, па макар то неки пут и не хтели да признаду. Из написа и разговора данашњих људи о међународним питањима из уобичајених препирки историчара и новинара који пишу о политичким питањима, добијате утисак, као да се то пијани људи трезне, а да се притом страшно плаше тог отрежњавања. Они још и дан дањи на сав глас причају о некој својој »љубави« за Француску, о »мржњи« према Немачкој, о »традиционалној надмоћи Британије на мору« и тако даље, и тако даље, као онима који певају о вину, иако знају да их убрзо чекају отрежњавање, мамурлук и главобоља. Мртва су божанства којима они служе. Људима више нису потребне надмоћне силе на копну или на мору, већ су им потребни једино закон и користан рад. То сазнање продире споро и постепено, али неумољиво, као што сунчани зраци продиру кроз прозорске капке неке нераспремљене и непроветрене собе.

9.

Седмнаести век је у Европи век Луја XIV. Он, превласт Француске и Версај, јесу главни покретачи тога одељка историје. Исто је тако опет осамнаести век »уздизања Пруске на степен велике силе«, а главна му је личност Фридрих II, Велики. У тесној вези са развитком Пруске јесте и историја Пољске.

Прилике у Пољској биле су неке сасвим особене врсте. За разлику од трију својих суседа — Пруске, Русије и Хабсбуршке Монархије — Пољска се није била развила у монархију »великог стила«. Њен облик владавине најзгодније може да се назове републиком са краљем на челу, односно са доживотним изабраним председником. Кадгод би престо био упражњен,

нови би се краљ бирао. Стварно је Пољска имала републиканскије уређење од Британије, само што је пољско републиканство по облику било више аристократско. Пољска је имала мало трговине и мало индустрије. Главна привредна грана била јој је земљорадња, али је уз то било у земљи великих површина шума, пашњака и пусте, необрађене земље. Била је то сиромашна земља, а поседници су јој били сиромашни племићи. Становништво је сачињавао угњетавани и страховито непросвећени сељачки сталеж. Уз то је у земљи живео велик број врло бедних Јевреја. Пољска која је остала у католичкој вери, била је у неку руку као нека католичка и копнена Британија, коју су уместо мора окружавали сами непријатељи. Није имала јасних природних граница, обележених морима или планинама. А уз то је имала још несрећу да су се неки од њених изабраних краљева били показали као ратоборни владари и љубитељи сјаја, славе и раскоша. На истоку је пољска захватала извесне крајеве настањене готово искључиво Русима; на западу је имала извесних покрајина, у којима је било доста и немачког живља.

Пошто није било добро развијене трговине, није било ни великих градова који би могли да се мере са градовима западне Европе. Пољска није имала утицајних универзитета*) који би представљали духовну спону. Племићи су живели на својим имањима, те нису међу собом одржавали одвећ живих духовних веза. Били су патриоти, задојени неким аристократским слободарством, које им међутим није бранило да свесно израбљују своје кметове; и поред свег патриотизма и слободарства нису били способни за сталну и корисну сарадњу на заједничком добру. Док је ратовање представљало само питање колико ће ко скупити људи и коња, Пољска је била сразмерно јака сила. Доцније се није показала способна да иде у корак за све већим и већим развитком војне вештине, која је сад већ изискивала одржавање сталних кадрова војника од заната. И поред тога ова држава, иако изнутра разграђена и неспособна у позније доба свог опстанка извојевала је још неколико знаменитих победа. Последње турске навале на Беч одбила је пољска коњица под командом краља Јана III (Јана Собјеског). Пре свог избора за краља, тај је исти Јан Собјески био плаћеник Луја XIV, па се и на страни Швеђана борио против властите отаџбине... Није чудо што је ова слаба племићска република са својим све новим изборима краља просто мамила сва три суседа да је нападну. При сваком такву избору сливало се у земљу много страна новца, а још више страна утицаја сваке врсте. Као што су то некад чинили незадовољници у старој Грчкој, тако би и сваки разочарани пољски патриот бежао у коју страну земљу, где би до миле воље давао одушка свом негодовању према незахвалној отаџбини.

Кадгод би се после многих тешкоћа најзад изабрао нов краљ, овај би услед међусобне суревњивости племића располагао са врло мало стварне власти Каогод и енглески »пирови«, и Пољаци су више волели краљеве странце од домородаца, и то свакако из истих разлога, тојест због тога што странац у њиховој земљи нема никаква корена ни природна ослонца. Али за разлику од британске, пољска државна управа није могла да се ослања на онакву солидарност водећих кругова, какву су у Енглеској обезбеђивали стални повремени састанци парламента у Лондону и иначе редовно долажење енглеских »пирова« у Лондон. У Лондону је постојало »друштво«, тојест стално дружење и лични додир међу угледним и утицајним личностима, које су личним додиром стално мењале мисли о општим питањима. Пољска није имала ни онакве престонице какав је још онда био Лондон, нити »друштва« у горњем смислу. Отуда Пољска такорећи и није имала праве средишне државне управе. Пољски краљ без пристанка сабора (»сејма«) нити је могао да објави рат или закључи мир, нити је могао да разрезује порезе, ни да мења какав закон, а уз то, сваки поје-

*) А старославни Јагелонски Универзитет у Кракову, основан године 1364? Прим. прев.

дини члан сабора имао је право да својим личним ветом обори сваки поднесени предлог. Довољно је било да један једини члан сабора устане и рекне »Не одобравам!« *(»Nie pozwolam«)* — па да се ствар скине с дневног реда. Штавише, тај његов »слободни вето« *(»liberum veto«)* давао је сваком поједином члану сабора још већа права. Довољно је било да се који било члан изјасни против сама састанка сабора, па да самим тим овај буде распуштен. Пољска није била просто крунисана аристократска република као Британија, већ држава у којој је на чудан начин била укочена свака могућност доследна и складна рада на јавним пословима.

Фридриху Великом била је Пољска трн у оку зато што је један огранак пољског државног подручја код Гдањског (Данцига) излазио на Балтичко Море и тиме одвајао Фридрихов наслеђени посед у источној Прускоj од остале његове државе. Он је био тај. који је руској царици Катарини II и немачкој царици Марији Терезији — овој другој је био улио силно поштовање освајањем Шлеске — упорно предлагао заједнички напад на Пољску.

Четири упоредне карте Пољске, које овде доносимо, најбоље ће приказати историју те земље.

После извршеног првог препада суседа, године 1772., у Пољској је дошло до великих унутарњих промена. Може се рећи да се тај народ у часу кад је већ био на самој ивици пропасти претворио у јединствену народност у правом смислу речи. Настао је нагао али угледан развој на пољу просвете, књижевности и уметности. Појавише се знаменити историчари и песници. Промењен је немогући устав који Пољску беше учинио немоћном. Доношење тога чувеног устава од 3. маја 1791., први савремени устав на европском континенту, као што је познато, обновљена Пољска слави 3. маја као народни празник. Укинут је »слободни вето«, а престо је проглашен наследним, да би се земља сачувала трзавица и сплетака страних сила, које су пратиле сваки нов избор краља. Створен је парламенат по британском угледу. Међутим, у земљи је било и присталица старог поретка, који су попреко гледали на ове толико потребне промене. Те незадовољнике помагале су Пруска и Русија, којима никако није ишао у рачун препород Пољске. Тако је дошло до друге деобе Пољске*). У пределима, које је том приликом присајединила Пруска, дошло је до устанка, који се претворио у општу витешку борбу Пољака за одбрану независности, борба која је у Тадији Кошчијушком нашла не само вођа, већ и народног јунака, а по чијем је савлађивању Пољска збрисана са мапе Европе као самостална држава. Тако је учињен крај овом покушају стварања парламентарне монархије. Бар у источном делу Европе апсолутне монархије великог стила за неко време биле су тако ослобођене страха, који им је задавала појава оваква нова типа владавине у њихову непосредну суседству. Али што је веће било туђинско угњетавање, тим се јаче и у све одређенијем правцу развијао патриотизам Пољака. Стоидвадесет година се раскомадана Пољска неуморно борила да раскине политичке и војничке окове под којима је стењао њен народ. Успостављена је године 1918. при крају великог рата**).

*) Јануара 1793. Њоме су Пољској отете области по простору знатно веће од наше Југославије — 308.370.000 кв. километара са преко 4 милиона становника (приликом прве поделе, године 1772. биле су Русија, Аустрија и Пруска отеле Пољској око 214 000 кв. километара). У другој подели Пољске учествовале су само Русија (отела око 250.000 кв. километара са 3 милиона становника) и Пруска (отела 58 370 кв. км. са 1.100.000 становника). Пошто је 1. новембра 1794. угушен устанак Кошчијушког, проглашена је 24. октобра 1795. трећа и коначна подела Пољске, којом су приликом приграбиле: Русија 111.780 кв. км. са нешто мање од 1,200.000 становника, Пруска 54 898 кв. км. са близу милион становника (Пруска је поред осталог добила и саму Варшаву), а Аустрија 45.922 кв. км. са преко 1,00,000 становника. Прим. прев.

**) Да предухитре рускога цара, који се некако у исто време спремао да објави уједињење и успостави независности Пољске, као један од руских ратних смерова, Немачка и Аустро-Угарска објавиле су 5. новембра 1916. преко својих окупационих војних власти — немачког гувернера генерала Безелера у Варшави и ц. и к. гувернера генерала Кука у Љубљину — намеру својих владара да сместа приступе успостави

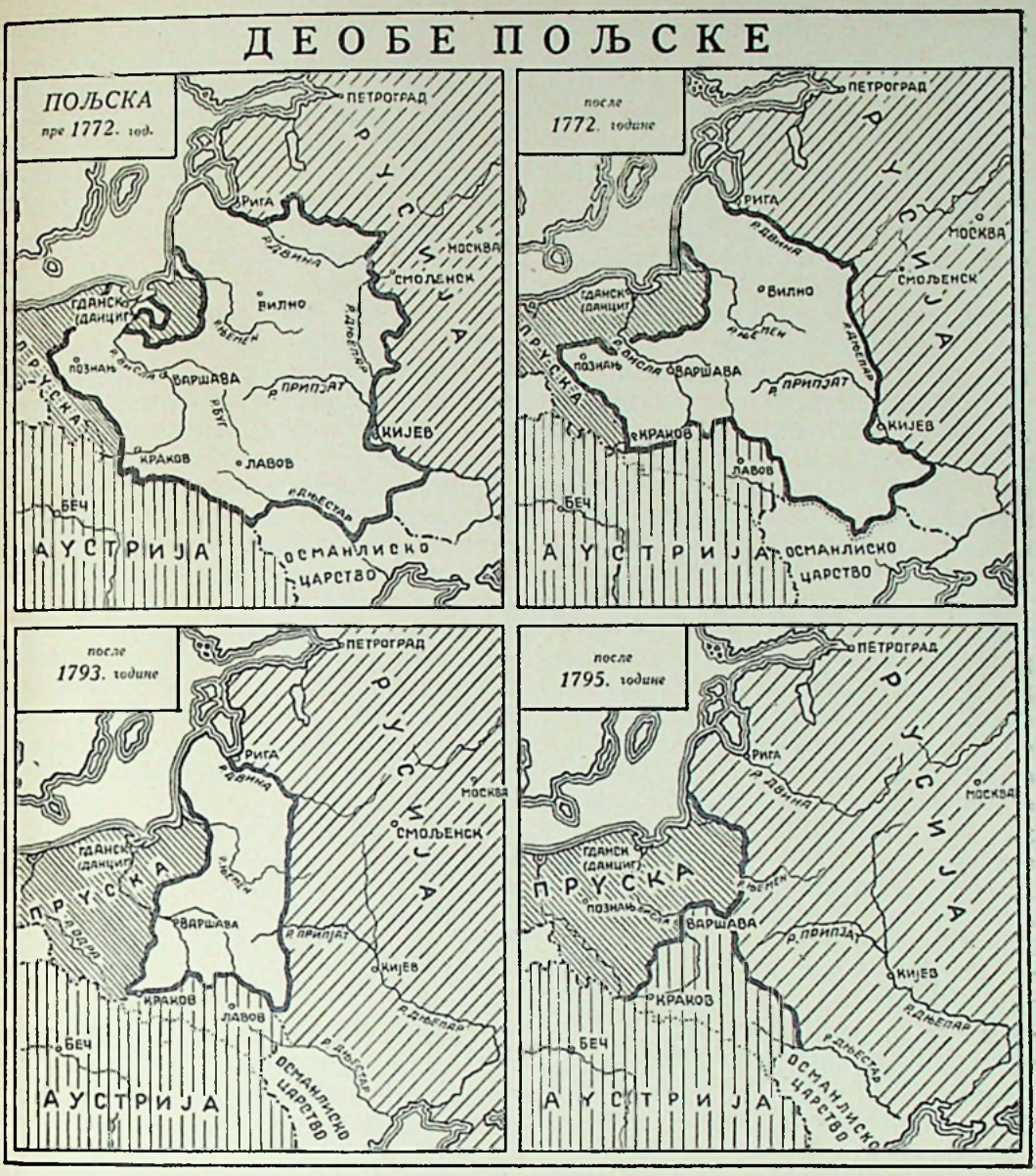

10.

Укратко смо приказали превласт Француске у Европи, постепено опадање шпанске силе засноване на слабу темељу, одвајање Шпаније од Аустрије и снажење Пруске. Што се тиче Португалије, Шпаније, Француске, Британије и Холандије, њихова борба о превласт у Европи још је пооштрена и заплетена истовременом борбом око тога ко ће доћи до што више прекоморских поседа.

Проналазак горостасног америчког копна, које је, ретко насељено а привредно неразвијено, пружало недогледне могућности за европско насељавање и искоришћавање; једновремено откривање замашних необрађених крајева јужно од жарких полутарских предела у Африци, дотле неприступачних Европи; поступно откривање силног, утицајем западне просвећености још недотакнутог острвља

пољске краљевине. И у самим окупираним крајевима (да и не говоримо о Пољацима у иностранству) овај је „проглас" примљен с неповерењем. Само доста незнатна мањина („активисти") интелигенције пристала је на сарадњу на оваквој основи. Прим. прев.

у источним морима: све су то биле могућности какве се у толиком обиму нису запамтиле у дотадањој историји. Као да се земљина лопта одједном била учетворостручила, бар са гледишта Европе. Било је више него доста за све и сваког. Европски народи су имали само да запоседну жељене земље и да се у њима лепо понашају, па би сиромаштва изазваног у Европи пренасељавањем нестало као ружна сна. Али европски народи, примивши ово дивно наследство, показали су се као посве недостојни наследници. Оно је за њих било само повод за нове свађе и размирице. Та, која је та људска заједница која је досад икад претпостављала стваралачки рад завера ма и сплеткама? Та, где је тај народ у нашој историји који је икад пристајао да сарађује с другим народом, уместо што би, макар и по најскупљу цену, гледао да нанесе што више штете том другом народу? Пре свега, поједине европске силе, уз велику галаму, истицале су своја »права« на поједине прекоморске крајеве. Затим су се око тих поседа међусобно клали до потпуне изнурености. Шпанија, која је прва и најгласније била почела да истиче своја »права«, а која је неко време била »господарица« двеју трећина Америке, није умела са тим неизмерним поседом да уради ништа паметније него да се стално крвави око њега, и да у тим борбама дође скоро на саму ивицу пропасти.

Видели смо како је папство, чинећи тиме последњи покушај да се на делу покаже као господар света, у своје време било разделило Америку међу Шпанијом и Португалијом, уместо што би указало на општехришћанску дужност свих европских народа да у новооткривеним крајевима заснују велику, заједничку просвећеност. Разуме се да је папина одлука изазвала отпор код осталих народа. Енглески морнари нису хтели ни да чују за признање прекоморских права Португалије и Шпаније, па су устали нарочито против ове последње. То исто су учинили Швеђани под својом протестантском заставом. А Холанђани, тек што су били збацили шпански јарам, и сами кренуше својим бродовима пут запада, да и они, у пркос папи, дођу до свог дела новооткривених земаља. А ни Његово надасве католичко Величанство краљ Француске у том погледу није имало ништа више обзира према папи него ови протестантски народи. Убрзо видимо све поменуте силе, где се напрежу, пркосећи једна другој, да се награбе што више земаља у Северној Америци и по западно-индиском острвљу.

Ни краљевина Данска, која је у оно време себи била придружила и Норвешку и Исланд, ни Шведска нису притом могле бог зна шта да ограбе. Данци су присајединили неколико малих острва у западно-индиском архипелагу, а Швеђани су остали без икаквих колонија. И једна и друга земља биле су баш у оно време и сувише уплетене у борбе у Немачкој. Већ смо поменули ратовање шведског краља Густава Адолфа, протестантског »Лава са Севера«, у Немачкој и Пољској. У тим борбама народи источне Европе утрошили су силну снагу. Напор који је напосе Шведска учинила у тим борбама, могао јој је донети простране крајеве у новом свету, док јој је стварно у Европи донео само скромну славу. Оно мало незнатних насеобина што их Швеђани заснова ше у Америци убрзо су преотели Холанђани.

Ни сами Холанђани нису могли сву своју снагу уложити у утакмицу за освајањем прекоморских крајева, јер је француска монархија под Ришеље-ом и Лујом XIV, надирући кроз шпанску Низоземску (Белгију), полако посизала и за холандском границом. Другачије је ствар стојала код Британије. Унаоколо заштићена сребрнастим појасом мора, она је сву своју снагу уложила у прекоморске подхвате.

Уз то су апсолутистички покушаји Џемса I и Чарлса I, као и успостава Чарлса II на престо изазвали исељавање из Енглеске многих протестаната, уверених републиканаца, људи честитих и имућних. Населили су се у Америци, већином у Новој Енглеској (*»New England«*), мислећи да ће тиме измаћи краљу и његовим порезима.

»*Mayflower*«*) је био тек један од тих пионирских бродова који су преносили ову бујицу исељеника. Била је права срећа за Британију, што су ти људи, иако су се начелно разилазили са старом домовином, остали верни британској застави. Холанђани никад не беху упутили у Америку исељенике у оволиком броју и толике личне вредности, испрва зато што им то нису допуштали њихови шпански господари, а по ослобођењу због тога што су били заузети и уређивањем властите своје државе. Из Француске су додуше многи протестанти-Хугеноти бежали испред злогласних »драгонада« и осталих насиља, што их је над њима вршио Луј XIV. Но они су великим делом нашли много ближег уточишта у Енглеској и Холандији, где су својим великим способностима, својим трезвеним духом и својом вредноћом много допринели развоју и јачању земаља које су их прихватиле, а нарочито Енглеске. Неки од њих су отишли и преко мора и настанили се у Каролини. Тамо нису дуго остали Французи. Дошли су прво под шпанску, а затим под енглеску власт.

И холандске колоније у Северној Америци, а међу њима и насеобине преотете од Швеђана, прећоше у британску својину. Године 1674. припао је Британији Нови Амстердам, те је добио име Њу-Јорк (Нови Јорк). Из карте, коју смо узели из Робинзонова дела »*Mediaval and Modern Times*«, могу се јасно разабрати односи снага у Северној Америци године 1750. Британски посед се провлачи дуж источне обале од ушћа Реке Св. Лавренција до Саване, а осим тога је уговором добила од Француске обимне крајеве даље на северу, и то Нову Фундландију и области »Друштва Худзонског Залива«. Британци су још године 1605. били посели Барбадос (који им је углавном најстарија насеобина у Америци), па су затим били отели Шпанцима Јамајску, Бахамска Острва и данашњи Британски Хондурас. Француска је играла опасну игру, која додуше на мапи изгледа замашнија но што је у стварности била. Она је на северу засновала стварне колоније око Квебека (Кибека) и Монтреала, а на југу у Новом Орлеану. Из тих двеју колонија, француски пионири и агенти продирали су далеко на југ, односно на север, тежећи да уговорима склапаним са индианским племенима великих равница обезбеде себи свеколико земљиште у залеђу британских обалских поседа и тако једним појасом земље који се провлачио преко целога копна споје своје поседе на северу и на југу Северне Америке. Али они те новостечене земље нису насељавали. Стварно је у оно време положај у Северној Америци био у овоме: Британске колоније засновали су људи најбољег кова и одличних способности и одмах су их добро уредили и средили. Њихово становништво већ у оно време досизало је милион душа, док у француским колонијама на северу и на југу Северне Америке није било насељеника ни за десети део тога броја. Французи су имали на расположењу леп број одличних путника-испитивача и мисионара, али нису имали ни изблиза довољан број самих насељеника.

Сачуване су нам још многе карте Америке из оног доба, израђене једино у смеру да застраше Енглезе и да им предоче намере и тежње Француза у Америци. Године 1754. избио је рат међу Енглеском и Француском, па су године 1759. удружене британске и колонијалне трупе под командом генерала Волфа заузеле Квебек (Кибек), а године затим коначно освојиле целу Канаду. Године 1763. Канада је и формално уступљена Британији. Западни део чисто недогледне француске колоније Луизиане — тако назване по Лују XIV — на југу Северне Америке, остао је изван домашаја британске власти. Те крајеве су тек доцније отели Французима Шпанци; године 1800. су их Французи повратили, а најзад их је Француска године 1803. продала Сједињеним Државама. У току овог ратовања у Канади, амерички колонисти изблиза су се упознали са војним уређењем Британије, а то им је било од велике користи, као што се убрзо затим показало.

*) „Мајски Цвет", чувени брод, који је пренео у Америку једну од првих група емиграната.

11.

Нису само у Америци дошле у сукоб Француска и Британија. И у Индији су у оно време владале прилике, које су биле врло примамљиве за европске пустоловине. У великом монголском царству Бабера, Акбара и Аурангзеба било је давно настало расуло. Индија је у том погледу била прошла слично као Немачка. Као и свети римски цар у Немачкој, тако је и велики могул у Делхи-у у оно време још увек био врховни господар у Индији; али од смрти Аурангзеба, власт тога владара била је само још формалне природе; његова стварна власт није се простирала даље од непосредне околине његове престонице. Међу Хиндусима било је дошло до нова полета народносне свести. У југозападној Индији био се побунио против ислама хиндуски народ Марата. Марати су успели да успоставе у својим крајевима браманство као владајућу веру и за неко време распростри су своју моћ над целим јужним троуглом индиског полуострва. И у Раџпутани је на место ислама било успостављено браманство. У Бартпуру и Џанџруфу завладаше моћни раџпутански кнезови. У Ауду је постојала нека шијитска краљевина са Лекновом као главним градом, и Бенгалска је била посебна (муслиманска) краљевина. На северу, у Пенџабу, била се образовала нека занимљива верска заједница, Сик-и. Они су исповедали свемоћ једног бога, а устајали су против индиских Веда и против исламског Корана. Испочетка су били мирољубива верска секта, али Сики су се убрзо повели за примером ислама, те су покушавали — у први мах на властиту своју штету — да мачем заснују царство божје. У ту и такову разграђену и разједињену Индију продро је године 1738. Надир-шах (1736.—1747.), туркомански владалац Персије. Продревши кроз Кајбарски Кланац, Надир-шах је кренуо према југу, потукао редом све војске, које би покушале да му се одупру, па је најзад освојио и опљачкао Делхи и одвукао собом неизмеран плен. Тај напад је толико изнурио северну Индију, да је у току идућих двадесет година морала да отрпи не мање него шест пљачкашких похода. Ти походи су вршени из Авганистана, који се по смрти Надир-шаха био одвојио од Персије као независна држава. Неко време су се Марати борили са Авганцима око превласти у северној Индији; доцније се и сами Марати поцепаше у неколико одељених кнежевина: Индор, Гвалиор, Бароду и др. Још од седамнаестог века амо Индија је личила на Европу осмог и деветог века, т. ј. запажао се известан спор и поступан развој и напредак у земљи, али је овај био често ометан упадима разних туђинских народа. Ето такве прилике владаху у Индији, кад у њу у току осамнаестог века продреше Французи и Енглези.

Још од знаменитог поморског похода Васка да Гаме, који, обишавши Рт Добре Наде, беше стигао у Каликут, једна европска сила за другом покушаваху да се трговачки и политички учврсте у Индији. Поморска трговина са Индијом била је раније у рукама Арапа из крајева око Црвеног Мора; њих су после дугих поморских бојева потисли Португалци. Њихови трговачки бродови били су већи и боље опремљени, те су неко време Португалци играли водећу улогу у трговини са Индијом, па је Лисабон претекао Венецију у својству пијаце источњачких производа. У седамнаестом веку покушаше Холанђани да приграбе у своје руке монопол те трговине. У време кад су били на врхунцу моћи, Холанђани су имали већих насеобина на Рту Добре Наде, острво Маврицније цело је било у њиховим рукама; затим су имали две насеобине у Персији, дванаест у Индији, шест у Цејлону, а уз то су имали још мањих утврђених трговачких станица разасутих по целој Индији. Њихова себична тежња да искључе из трговања са Индијом све остале европске народе, силом околности је принуђивала Швеђане, Данце, Француз и Енглезе да устану против њих. Прве осетније поразе у европским водама задао је Холанђанима Блек *(Blake,* 1599.—1657.), адмирал републиканске Енглеске, а у почетку

осамнаестог века видимо Енглезе и Французе у жестокој утакмици са Холанђанима око трговине и разних повластица у Индији. Мадрас, Бомбај и Калкута постадоше главне станице Енглеза у Индији, док су Французима најважнији ослонци били Пондишери и Чандарнагар.

Испочетка су европске силе долазиле у Индију једино ради трговине, и тамо су установљавале само трговачке куће. Међутим, с обзиром на несређене прилике у земљи, а нарочито с обзиром на несавесна средства којима су поједини европски супарници покушавали да шкоде један другом, показала се потреба подизања утврђених места са војничком посадом. Ове европске тврђаве, опет, постајале су привлачне тачке за поједине кнезове, који су у Индији владали, а који су били у сталним међусобним размирицама. Радило се сасвим у духу савремене националистичке политике: ако би Французи узели да потпомажу неког индиског владара, Енглези би безусловно стали на страну противника. Главни вођ на енглеској страни био је Роберт Клајв *(lord Clive)* који је рођен године 1725., а био се доселио у Индију године 1743. Његов главни противник био је Диплекс *(Joseph François Duplex)**). Ова борба, која се провлачила кроз целу прву половину осамнаестог века, била је одвећ дуга и замршена а да бисмо је могли приказати у оквиру ове књиге. Године 1761. Британци су већ били потпуни господари индиског полуострва. Код Пласеја (године 1757.) и Буксара (1764.) њихове су армије извојевале одлучне победе над војскама Бенгалске и Ауда. Велики могул био је »правно« још увек врховни господар и над тим Енглезима, али је у ствари постао њихово оруђе. На пространим областима они су не само наплаћивали порезе, већ чак и глобе и намете на име казне због стварна или измишљена отпора становништва против њих.

Све ове успехе нису извојевале непосредно оружане снаге енглеског краља, већ их је извојевало »Источно-Индиско Трговачко Друштво«, које у доба свога оснивања, за владе краљице Јелисавете, није било ништа више него обично удружење поморских пустолова. Мало по мало, друштво је било принуђено да набави ратне бродове и да најми читаву једну властиту војску. Сад је то друштво, развивши се у знаку трговине и добитка, трговало не само источњачким зачинима, материјама за бојадисање, чајем и драгим камењем, већ и приходима и самим земљиштем појединих индиских владара, и уопште судбином целе Индије. Чланови-оснивачи овог друштва били су некад кренули у свет да купују и препродају, а сад се њихово предузеће беше изметнуло у освајачко-пљачкашки поход највећег замаха. Није било тога, који ће те људе позвати на одговорност. Зар се под таквим околностима можемо чудити што су се не само поједини заповедници бродова, разне више старешине и чиновници друштва, већ и најобичније његове писарице и војници враћали у Енглеску претоварени драгоценим личним пленом? Људи у овакву положају, видевши да им је на милост и немилост предата једна недогледно велика и богата земља, просто више нису умели да разликују међу допуштеним и недопуштеним. Индија је за њих остала туђа земља коју је грејало туђе сунце. Њено црнопутасто становништво било је туђе расе и никад није могло да ужива њихову љубав. Њени храмови и палате указивали су на необичне и неразумљиве обичаје. На велико чуђење домовине, поједини ђенерали и високи чиновници Источно-Индиског Трговачког Друштва, враћајући се у Енглеску, стали би се узајамно оптуживати за извршена зверства и уцене. Клајву је једном одлуком парламента изражено неповерење. Године 1774. извршио је он самоубиство. Године 1788. други један високи управни чиновник Индиског Друштва, Ворен Хестингс *(Warren Hastings)*, оптужен је, па ослобођен као невин (године 1792.). Таква стања још није било у светској историји. Енглески парламенат

*) Од 1741.—1754. француски ђенерал у Пондишерију. Прев.



је владао над једним енглеским трговачким друштвом, а ово је опет са своје стране владало над земљом која је била и по простору и по становништву већа од свих укупних земаља британске круне. За шире слојеве енглеског народа Индија је важила као далека, фантастична, готово недостижна земља, у коју су одлазили сиромашни младићи, склони пустоловинама, да би се после много година вратили као грдно богата, нервозна и осетљива стара господа. Просечну Енглезу тешко је било да себи представи у чему је то пролазио живот оних небројених милиона тамнокожих урођеника тамо под жарким сунцем Индије. Његова машта није била довољна да му о томе свему пружи јасну представу. Због тога Енглеска и није била у стању да врши стваран и утицајан надзор над радом и поступцима Источно-Индиског Трговачког Друштва.

12.

У исто време док је велико полуострво на југу Азије, на начин који смо приказали, потпало под власт британских помораца и трговаца, јавља се и у северном делу азиског копна исто толико важан развој ствари у смислу превласти Европе над Азијом. Испричали смо како су се хришћанске државе данашње Русије учиниле независнима од Златне Хорде и како је московски цар завладао новгородском републиком, а у једном од предходних одељака ове главе видели смо како се Петар Велики придружио кругу западњачких владара-апсолутиста великог стила, и тиме у неку руку привукао Русију Европи. За судбину човечанства од највећег је значаја снажење ове велике средишне силе старог света, која нити има чисто западњачко, нити чисто источњачко обележје. Већ смо споменули и појаву једног хришћанског степског народа, Козака, који су представљали као неку природну ограду међу феудалним аграрним државама Угарске и Пољске на западу и Татара на истоку. Ако би се смело тако рећи, Козаци су у неку руку били »дивљи исток« Европе, који се у многу погледу може упоредити са »дивљим западом« Сједињених Држава око године 1850. Сви они, којима се из било којих разлога није остајало у старој, ужој Русији — одбегли злочинци и невино гоњени људи, кметови-одметници, верски секташи, разни пустолови, харамије и скитнице — потражили би уточишта у степама на југу, започели тамо нов живот и учествовали у борбама за слободу оних крајева против Пољака, Татара итд. Нема збора да су татарски бегунци нешто допринели мешавини раса из које су изишли Козаци. Главни огранци ових скитачких племена били су малоруски Козаци на Дњепру и донски Козаци на Дону. Постепено је овај погранични живаљ приведен у службу руске државе, исто онако као што је некад британска влада претворила шкотска планинска племена у пукове. Затим је Козацима дана земља за насељавање у Азији. Постали су одлично оруђе против силе монголских скитача, која је већ попуштала прво у Туркестану, па затим у целом Сибиру, све до Амура.

Није тако лако објаснити узроке попуштању монголске снаге у току седамнаестог и осамнаестог века. У

року од два до три века од дана Цингискана и Тамерлана амо, Азија је од једног раздобља у којем је владала светом, спала до крајње политичке немоћи. Може се претпоставити да су при овом опадању снаге народа средње Азије деловале и климатске промене и извесне нама непознате заразе, болештине као да су сличне маларији. Ако се ствар посматра широким мерилом светске историје, ко зна да ли назадак тих народа није само пролазне природе. Неки научници заступају мишљење да је снагу и борбеност средњеазиских народа кочила будистичка наука, која је ширена из Кине. Тек, главно је да се од шеснаестог века амо монголски Татари и турски народи више нису ширили, него су напротив нападани, подјармљивани и потискивани, и то са запада од хришћанске Русије, а са истока од Кине.

За време читавог седамнаестог века Козаци, пошавши из европске Русије, померали су се према истоку, настањујући се свуда где би наишли на плодну земљу, подесну за обрађивање. Кордони тврђава и козачких станица сачињавали су гипку границу, која се поступно померала све до насеобина на југу, где су у оно време Туркомани још били јаки и независни. У правцу ка североистоку Русија није наишла ни на какву препреку у даљем ширењу, све док није избила на Тихи Океан...

У исто доба и Кина се поново почела снажити. Манџурски освајачи надахнули су земљу новом снагом, а пошто су имали посебних рачуна у крајевима северно од уже Кине, допринели су знатну ширењу кинеске образованости и кинеског утицаја у правцу Манџурије и Монголске. Услед тог обостраног померања и ширења, Руси су око средине осамнаестог века у Монголској дошли у додир са Кинезима. У оно време Кина је поред осталог владала источним Туркестаном, Тибетом, Бирмом и Анамом.

Раније смо поменули једну јапанску најезду на Кину (или, тачније речено, на Кореју). Ако се не узме у обзир тај упад, Јапан све до деветнаестог века не игра никакву улогу у светској историји. Као и Кина у доба династије Минг, тако се и Јапан био најодлучније оградио против утицања туђинаца на његове унутарње прилике. Била је то земља, која је живела потпуно за себе, чисто својим духовним животом, а чисто чаробно затворена свим туђинским уљезима. Досад нисмо много говорили о тој земљи из простог разлога што о њој и није имало много шта ни да се прича. Његова фантастично-романтична историја одигравала се сасвим одељено од велике драме општељудског развоја. Становништво му је било углавном монголско, а са врло занимљивим примесама белих људи северњачког типа, великом косом и брадом обраслих Ајноса, који живе на најсевернијем делу јапанског острвља. Иначе јапанска просвећеност изгледа да је пресађена искључиво из Кине и Кореје. Јапанска уметност развила се из кинеске, а исто тако и јапанско писмо представља огранак кинеске азбуке.

13.

У предходним одељцима ове главе приказали смо једно доба разједињења, доба подвојености међу народима. Већ раније смо једном приликом назвали ово доба, тојест седамнаести и осамнаести век, међувладом *(interregnum)* са гледишта развијања човечанства пут светског јединства. За све то време није се у духу човечанства запажала никаква мисао уједињавања. Подстрек који је у том правцу некад пружало римско-немачко царство био је посустао. Сâм цар је био само један од многих владара-супарника, а сан хришћанства такође је бледео. Свуда на свету покушаваху поједине снажније силе да потисну једна другу. Једно време изгледаше као да ће се то вечито тако наставити, а да се ипак не мора свршити великом пропашћу за човечанство. Откривање недогледних нових земаља у шеснаестом веку било је толико појачало материјалне изворе човечанства, да се међу становништвом Европе, и поред свега трошења снага ратовима и завојевачком политиком, опажало знатно бла-

гостање, које је све већма расло. Средња Европа се сваким даном све више опорављала од пустоши тридесетгодишњег рата.

Ако данас посматрамо раздобље, које је у осамнаестом веку достигло врхунац, а данас га можемо гледати из пластичког одстојања, упоређујући га са вековима који су му предходили и са великим покретима садашњице, увидећемо колико су били привремени и пролазни политички облици који се у њему развише и колико недовољна беху јемства на којима су почивале његове творевине. Било је то раздобље, привремено у већој мери но и једно друго доба прилагођавања и прибирања, време политичког застоја у којем ће се прикупљати снаге у погледу мисли човечанства и помоћних средстава науке за снажније и замашније подхвате људског рода. Тадањи људи нису гледали своје доба у таквој светлости. Пошто су биле издале велике стваралачке мисли образоване у Средњем Веку, људски дух беше остао без икаква духовна вођства. Чак и образовани људи обдарени богатом маштом гледали су тадашњи свет сасвим недраматски. Никако га нису гледали као производ наизменичног деловања воље и судбине, него као позорницу на којој се тежи свакодневној срећи и на којој се грађују благе врлине. Мишљење да је у свету и поред свих бурних промена постигнута сталност услова људског живота, владало је не само међу конзервативним светом који беше задовољан собом и својом околином; чак су и критички и бунтовни духови нагињали истом такву мишљењу, јер душа целине у оно доба није показивала ни најмањих знакова појаве стваралачких снага. Очигледно политички живот више није био онако важан и трагичан какав је био раније. Био се претворио у салонску комедију. Осамнаести век уопште је век комедије, иако са језивим свршетком. Искључена је и сама помисао да би свет из времена око године 1750. могао произвести каква Исуса Назарећанина, каква Гаутаму, каква Фрању Асиског или Игњатија Лојолског. Да се баш и могао замислити какав Јан Хус у осамнаестом веку, ипак не бисте нигде у оно доба нашли онолико страсти колико је било потребно да се он спали. Најзад ће у Британији опет да се тргне савест, опет ће да оживи методистички покрет; а пре тога једва да можемо наћи ма и трага свести о томе како је наша раса позвана да реши још пуно великих задатака, како у блиској будућности предстоје велики поремећаји, како је човекова путања кроз време и простор тамна и пуна опасности, и како та путања од почетка до краја представља колико узвишен, толико и страшан подхват.

Ми смо досад у овој историји у више махова наводили Гибоново дело »*Decline and Fall of the Roman Empire*« (»Опадање и пропаст римског царства«). Сад ћемо последњи пут навести неке ставове из његове књиге, јер смо већ стигли до времена у којем је сам Гибон живео. Гибон је рођен године 1737. а последња књига његове историје изишла је године 1787 Одломак, који ћемо овде навести, написан је по свој прилици године 1780. Гибон је био млад човек доста слаба здравља, а прилично имућан. Студије је почео у Оксфорду, а завршио у Женеви. Његови погледи на свет пре су били француски и космополитски него британски. Увелике се налазио под утицајем славног Француза Волтера (1694.—1778.). Волтер је био писац ретке вредноће. Седамдесет књига писаних његовом руком красе библиотеку писца ове књиге, а друго једно издање Волтерових дела обухвата не мање него деведесет и четири књиге. Бавио се поглавито историским и политичким питањима. Дописивао се са руском царицом Катарином Великом, са пруским краљем Фридрихом Великим, са Лујем XV и већим бројем знаменитих личности свога времена. И Волтер и Гибон имали су много смисла за историју. И један и други врло је јасно и обимно изложио своје погледе на људски живот; а јасно је да је и једном и другом поредак у којем су живели изгледао као најчвршће основани по-

редак од када је света; а то је била монархија са беспосленим и повлашћеним племством, са прилично презреним трговачким и занатским сталежом, са угњетаваним радницима и јадним, бесправним народним гомилама. Мало су се разметали као некакви републиканци и исмевали су позивање монархије на свој божански извор. Међутим, републиканизам какав је прижељкивао Волтер био је крунисани републиканизам тадање Британије, у којем краљ није био ништа друго до званични вођ, први и најмоћнији међу племићима.

Њихов је идеал био образован и уљуђен свет, у којем ће људи (људи извесна друштвена положаја, наравно, пошто се код њих само такви људи узимају у обзир) да се стиде сваке свирепости или грубости, а и сваког одушевљења, у којем ће кретање у свакодневном животу бити и слободно и отмено, те у којем ће, најзад, поред сама правног поретка одржавању пристојности и равнотеже живота допринети просто страх сваког појединца да се не учини смешним. У Волтеровој души пламтела је страсна мржња против сваке неправде. У другој и замршеној историји његова живота најсветлији часови јесу његово залагање за гоњене или злоупотребљаване људе. Код таква душевног настројења у Волтера и Гибона и њихова времена природно је што су њих двојица веру у опште, а хришћанство напосе сматрали чудном и у приличној мери необјашњивом појавом. Читава та страна људског живота изгледала им је као нека врста умне поремећености у човекову развитку. Гибоново велико историско дело у суштини представља напад на хришћанство као живи узрок римске пропасти коју описује у њему. Идеалише грубу и свирепу плутократију старог Рима, приказујући је као свет отмене госпоштине сличне високом друштву осамнаестог века, те износи како је Рим подлегао нападима варвара, који су споља налетали на њ стога, што је изнутра био покривен хришћанством. Ми смо у овој својој историји покушали да дамо тачнију слику о томе. За Волтера је службено хришћанство значило »*l' infâme*« представљало је у његовим очима нешто што је спутавало живот људи, ограничавало њихову слободу мисли и гонило безазлене безверце. Збиља је у оно време било и сувише мало живота или светлости у строговерном хришћанству Рима, па и у безопаснијој руској православној цркви и државним црквама протестантских владара. У оно доба, толико богато гипким и лукавим свештеницима, било је збиља тешко човеку да замисли колико је светао и жесток био пламен, који је некад буктао у срцу хришћанства, а колики ће се огањ политичких и верских страсти у будуће још моћи да разбукти у људским срцима.

На крају треће књиге свога дела Гибон описује пропаст западно-римског царства. Притом поставља питање да ли ће икад још просвећеност доживети силан слом. То га питање наводи на разматрање прилика и односа у времену кад је писао (године 1780.), упоређујући их са стањем у доба пропасти римског царства. С обзиром на општи смер овог дела, мислимо да ће бити врло корисно ако наведемо неке ставове из тих упоредних разматрања, пошто она боље но ишта обележавају стање духа у слободноумних мислилаца Европе у часу највећег политичког застоја, у време великих сила, дакле, у доба пре но што ће се појавити предзнаци тешког политичког и друштвеног расула, које је најзад довело до оног трагичног знака питања пред којим се налазимо данас.

Гибон вели о слому западно-римског царства:

»Овај страховити преврат врло згодно може послужити као поука у садањем нашем веку. Дужност је родољуба да ваздa свему претпоставља и помаже искључиви интерес и славу своје отаџбине. Филозоф сме да гледа ствари под ширим видиком, сматрајући притом у неку руку целу Европу као једну јединy велику републику, чији су разни становници достигли углавном исти степен образованости и просвете. Равнотежа ће

се и даље колебати, а благостање наше властите земље или суседних краљевина можда ће час расти, час опадати; но сви ти усамљени догађаји не могу битно шкодити стању опште среће, уметности, вештинама, законима и развијеним обичајима којим Европљани и њихове насеобине имају да захвале што толико штрче над осталим човечанством. Дивљи народи на земљиној лопти заједнички су непријатељи просвећеног друштва, па се за нас поставља забринуто питање: има ли и данашња Европа стално да зазире од понављања свих оних невоља што некад скрхаше оружану моћ и уништише све установе Рима? Нека расматрања, која ћемо овде изнети, објасниће нам ближе околности пада моћне римске империје, а уједно ће нам приказати веровне узроке наше садање безбедности.

»Римљани нити су били свесни величине опасности која им је претила, нити су знали колики је број њихових непријатеља. Земље одонуд Рајне и Дунава биле су насељене безбројним сточарским и ловачким дивљим племенима, немирним, сиромашним, гладним и насртљивим, код којих је био необуздан прохтев да приграбе плодове туђе марљивости. Варварски свет је био испуњен ратним комешањем, а мир Галије или Италије био је загрожен последицама великих промена, насталих чак у далекој Кини. Хуни, узмичући испред победоносног противника, кренуше пут запада. Њихова бујица је расла сталним притицајем све нових савезника или заробљеника. Ратнички и освајачки дух захватио је и она племена која су такође бежала испред Хуна. Овај бескрајни вал све је јаче притискивао римску империју. Кадгод би једни нападачи били уништени, пусти простори око граница царства за час би се испунили новим непријатељима. Данас са севера више не могу да се појаве овакве страшне сеобе народа, а дуготрајни мир, који су неки приписивали смањењу становништва, у ствари је срећна последица силног напретка што их учинише пољопривреда, знанство и вештине. Док је некада у Немачкој био ограничен број бедних села, разасутих међу огромним шумама и баруштинама, данас у тој земљи има две хиљаде и три стотине зидовима окружених градова. Једна за другом настале су хришћанске краљевине Данска, Шведска и Пољска, а Ханзеатски Савез и Немачки Витешки Ред имају својих насеобина дуж целе обале Балтичког Мора, све до Финског Залива. Русија, која се протеже од Финског Залива до Океана далеког истока сад добија изглед моћна и просвећена царства. Плуг, разбој и ковачница заведени су на обали Волге, као и на обалама Оба и Лене, а чак и најдивљије татарске хорде сад научише послушност и покоравање властима...

»Римско царство било је чврсто засновано необичним и потпуним стапањем својих појединих делова... Али то је стапање било извршено на рачун слободе и ратничког духа појединих народа, па су поробљене покрајине, лишене властита народног живота и покрета, очекивале спас од најамничких трупа и царских намесника који су примали наредбе од једног далеког двора. Срећа стотина милиона зависила је од личних особина једног или два човека; а ти су људи могли бити деца чија је душа била покварена лошим васпитањем, раскалашношћу и самом деспотском влашћу коју су вршили. Најтеже ране су нанесене царству за време малолетства Теодосијевих унука, а пошто су ови неспособни владари постали пунолетни, оставили су цркву епископима, државу евнусима, а покрајине варварима. Данас се Европа дели у дванаест моћних, иако не у свему једнаких краљевина, у три уважене републике и у читав низ мањих, али независних држава. Оволики број владара пружа широко поље развијању краљевских и министарских талената, те ако на северу владају један Јулиан*) и једна Семирамида**), на југу, на престолима бурбонске лозе опет дремају Аркадије и Хонорије.***) Уза-

*) Пруски краљ Фридрих Велики.
**) Руска царица Катарина Велика.
***) Француски краљ Луј XVI и шпански краљ Карло III.

јамни стид и страх не допуштају владарима да тирански злоупотребљавају своју власт. Републике су постигле сталност и постојаност свога поретка, а монархије су се приволеле начелима слободе или бар умерености, па стога се и кроз најнесавршеније уставе с обзиром на просвећеност нашег времена бар у извесној мери пробија осећање части и правичности. У миру се убрзава напредак на пољу просвете и радиности живим утркивањем толиких такмичара. У рату се оружана снага Европе вежба у смишљеним борбама у којима не долази до крајње одлуке. Ако би једног дана навално какав диваљ освајач из степа Татарске, морао би једно за другим и у више махова да победи снажне руске сељаке, многобројне војске немачких држава, храбре француске племиће, неустрашиве слободне становнике Британије, који би се у том случају свакако сви удружили ради заједничке одбране. А ако би варварским хордама збиља пошло за руком да пронесу пустош и ропство све до самог Атлантског Океана, онда би се остаци просвећеног друштва на десет хиљада бродова измакли домашају њихова гоњења, па би Европа ускрсла на нов живот у америчком свету, где већ сад видимо, у европским насеобинама, пресађено европско уређење.

»Хладноћа, сиромаштво и живот испуњен опасностима и тегобама челиче снагу и храброст варвара. У свако доба историје ти варвари су успевали да покоре углађене и мирољубиве народе Кине, Индије и Персије, који се нису старали, па се ни сад не старају, да усавршавањем у ратничкој вештини спутавају те стихиске силе. Ратоборне државе Старог Века: Грчка, Македонија и Рим, одгајивале су покољења ратника, вежбале су и челичиле своје тело, трудиле су се да дисциплином подигну вредност своје личне храбрости, умножавале су своје убојне снаге њиховим редовним даљим развијањем, те су претварале гвожђе којим су располагале, у убојито и корисно оружје. Но постепено је бледела та њихова надмоћност у вези са доцнијим развојем обичаја и закона; слаба политика Константина Великог и његових наследника наоружавала је у војнички обучавала, на несрећу царства, дотле грубу и неуку храброст варварских најамника. Проналаском барута, који људима даје могућности да владају двема најјачим силама природе, ваздухом и ватром, настао је читав преображај у ратној вештини. Математика, хемија, механика, грађевинарство, све је то данас стављено у службу рату, те сад зараћене силе излазе једна против друге са најумније промишљеним новим видовима напада и одбране. Нека историчари и даље с огорчењем указују на чињеницу, да би се средствима утрошеним на једну једину опсаду могла основати и издржавати нека велика насеобина. Ми никако не можемо видети зло у томе што се вредни народи штите помоћу оних вештина, које су преживеле опадање некадањих ратничких врлина, замењујући ове, па да према томе данас није ни лака ни јевтина ствар разорење некога града. Топови и утврђења представљају сад несавладиву брану навали татарске коњице*), па је стога Европа у наше доба заштићена од сваког упада варвара, а пошто би ови желели да победе, морали би предходно престати да буду варвари . . .

»Но ако би и ова расматрања била варљива или сумњива, остаје нам и поред тога један други, смиренији извор утехе. Колико проналасци старих и новијих морепловаца, толико и сама историја и предања најпросвећенијих народа представљају дивљег човека као створа, гола и душом и телом, без закона, без вештина јасних појмова, готово и без сама говора. Из тог првобитног и понижавајућег стања у којем су можда некад били сви људи на свету уопште, човек се постепено научно владању над животињама, оплођивању земље, пловљењу по мору и премеравању растојања по небеском своду. Његово напредовање у примени и усавршавању

*) Гибон је заборавио да су баш Монголци и пренели у Европу и топове и савременије методе ратовања.

својих умних и телесних способности било је неравномерно и разнолико, бескрајно споро у почетку, па затим постепено све наглије и наглије. Затим би после читавих векова мучна напредовања и развитка, наишао час изненадна и савршена слома свега што је постигнуто. Сва поднебља наше земље већ су доживела овакве мене светлости и мрака. Но искуство, старо четири хиљаде година, требало би да у нас појачава наду, а умањује забринутост у том погледу. Не можемо предвидети до које ће и колике висине људски род доспети у даљем напредовању пут савршенства, али можемо с поуздањем претпоставити — изузев да настане преображај у самом лицу наше природе — да ниједан народ неће спасти баш у потпуности до саме првобитне своје дивљине.

»Још од проналаска првих основних вештина, које рат, а које трговина или верска ревност пренеле су те неоцењиве дарове међу дивљаке старог и новог света, па су се они међу њима све даље и даље ширили, те се никад више не могу у потпуности изгубити. Стога се можемо утешити радосним уверењем да је у ствари свако раздобље историје света увећало истинско богатство, срећу, знање, а можда и саму врлину људског рода и да се све то и надаље увећава.«

14.

Једна од најзанимљивијих појава, коју запажамо у историји Европе седамнаестог и првог дела осамнаестог века, дакле у доба самодржавних монархија великог стила, јесте сразмерни мир који влада у редовима сељака и радника. Пламен побуне, који се све наново разбуктавао у четрнаестом, петнаестом и шеснаестом веку, изгледаше као да се био угасио. Жестоки привредни сукоби предходног раздобља беху за неко време ублажени површним мерама. Проналазак Америке био је из основа изменио обим и развој трговине и индустрије. Огромне количине племенитих метала биле су довучене у Европу ради ковања новца. Биле су се појавиле многобројне нове могућности за рад и зараду. Неко време су живот и рад стварно били и подношљиви за сиромашне сталеже. Разуме се да је и поред свега тога и у оно време било много беде и незадовољства; сиротиње је било вазда откад је људи. Само што су онда појаве беде и незадовољства биле растурене и разређене, те су се једва и запажале.

Раније је прости народ имао мисао око које су се могли развити општи погледи на свет; то је била мисао хришћанског комунизма. У разним професорима и докторима-отпадницима Уиклифова кова беху гомиле у том правцу нашле и образованих вођа. Но пошто се покрет за поновним оживљавањем хришћанства био истрошио, у часу кад лутеранство није више гледало свога вођа у Исусу, већ у појединим владарима-протестантима, престао је и утицај ових бистријих глава из редова просвећених сталежа на прости свет, нестало је додира међу гомилама и таквим појединцима. Ма колик бројем био угњетавани сталеж, ма колико страшна била његова беда, никад он неће бити кадар да се побуни с успехом, доклегод не дође до солидарности на темељу каква заједничког мишљења. Мање но ниједан други политички процес, политички покрет ширих народних слојева не може да буде без образованих људи, богатих мислима... Монархија се самим владањем учи владању, а олигархија сваке врсте има искусних вођа. Прости свет из народа, сељак и занатлија, немају никаква искуства у стварима које су подаље од његова свакодневног живота и занимања. Као политичка снага он се може замислити једино у случају, ако му се образовани људи као вођи ставе на чело и пожртвовно му служе. Реформација, каква је сад била преостала, тојест владарска реформација, била је умањила могућности општег просвећивања, те је тиме нестало и оног реда сиромашних студената и свештеника, чији је убедљиви утицај на народ некад и омогућио реформацију.

Пошто су владари протестантских земаља били узели у своје руке

државну цркву, убрзо су се уверили о потреби да ставе руку и на универзитете. Под школовањем и просветом ти владари су подразумевали спремање умних младића за службу искључиво владаревој личности и његовим интересима. Уколико је просвета прелазила ту границу, владари су је сматрали опасном. Отуда би сиромашан човек једино нечијом препоруком могао доћи до школовања. Разуме се да су се у свим монархијама личне владавине разметали тежњама за подизање просвете. Осниване су разне академије или краљевска учена друштва, али су те установе користиле само уску кругу услужних ученика. И црква се била научила да с неповерењем гледа образована човека. И у великој, аристократској »крунисаној републици« Британији спутавали су могућности просвећивања ширих слојева. »Оба стара универзитета*), — вели Хамонд у свом опису прилика у осамнаестом веку — била су универзитети за богаташе. Меколе *(Macaulay)* описује колика је помпа развијана у Оксфорду, кад би канцелар универзитета, високо уважени војвода од Ормонде, у свом богато извезеном плашту седео на свом престолу, а под сликовитим сводом шелдоиског позоришта, окружен стотинама дипломираних, разнолико одевених, према академском рангу који су имали, па како су му у таквим приликама представљани младићи из првих енглеских племићских лоза као кандидати за академско образовање... Универзитет је и даље представљао силу, али никако слику у оном смислу, у којем је то негда био париски универзитет, у оно доба кад су и саме папе дрхтале пред његовим научним радом; сад су универзитети представљали силу једино у својству једног од саставних делова опште признатог аристократског поретка. А исто то може се рећи и за остале више школе. Просвета у Енглеској није представљала васпитавање подмлатка читавог друштва, већ само подмлатка једног сталежа, не подмлатка једне државе, већ само деце нарочитог соја плутократа. У читавој Европи био је ишчезао онај дух мисионарског одушевљења, који је некад владао у просвети. Тим и таквим околностима, поред извесне поправке односа с обзиром на повећано благостање, треба приписати ову мену мира у редовима нижих сталежа. Ти народни слојеви имали су шта да једу, а били су заборавили да мисле и разумно да говоре. Гомила је у оно време била у рукама владајућих сталежа као нека укроћена животиња.

Поред тога биле су настале битне промене и у погледу бројних односа међу појединим сталежима. Није лако историчару проценити колики се део укупне имовине неког друштва у одређено доба налази у рукама једног одређена сталежа. Тај однос расподеле народне имовине стално се колеба, и понеки пут се и врло нагло мења. Сељачки устанци у Европи указују да је у оно доба било настало гомилање силне имовине у рукама сразмерно малобројних појединаца, и да су се услед тога широки народни слојеви сматрали опљачканима и преварепима, па тражили спаса у насилним покретима великих гомила. То је било доба кад су били на врхунцу моћи Фугери и њима слични људи, доба развоја међународних крупних финансиских кругова. Доцније, пошто стадоше да притичу из Америке у Европу велике количине злата, сребра и разне скупоцене робе, изгледа да је за неко време опет настала правичнија расподела добара. Свакако да се сиротиња ништа мање није мучила него раније, али је можда било сразмерно мање сиротиње, а уз то се та сиротиња делила на читав низ разних врста сиромаха, које једна с другом нису имале никакве везе. У Великој Британији, пошто су била прошла узапћивања имања у доба реформације, било је дошло до нова полета пољопривреде. На великим поседима било се развило обрађивање земље преко закупаца. Поред ових велепоседа било је и општинске земље, на коју су сиромашни сељаци имали права да истерују своју стоку на пашу, а најзад је било и доста земље, коју је, подељену на деонице, обрађивала сама општина. Средњи сталеж, а на селу и сам сиро-

*) Т. ј. оксфордски и кембрицски. Прев.

машни свет имали су у време око године 1700. сасвим подношљив живот. С друге стране, у почетним менама времена монархије великог стила подигао се просечни начин живота, тојест, тачније, појам о томе што се има сматрати као подношљив живот, није више био толико скроман као раније. Тако изгледа да је по истеку извесна времена опет отпочело прикупљање имања у руке сразмерно малена броја појединаца. Велепоседници су потискивали сиромашније сељаке са њине груде, и опет је почео расти број сиротиње која је сматрала да јој се чини неправда. Власт у Великој Британији била је сад готово искључиво у рукама богаташа, а ови се дадоше на доношење закона, познатих под именом »*Enclosure Acts*«, којима је, поглавито у корист велепоседника, одузета готово сва неограђена општинска земља. Сиромашнији људи постадоше сад најамни радници на истој земљи, коју су некад за властити рачун обделавали или употребљавали као пашњак.

Сељак у Француској, и иначе на европском копну, није лишаван своје земље на овај начин. Сељаку у овим земљама био је већи непријатељ порезник него велепоседник. Уместо што би га одједном отерали са његове земље, одузимали су му је постепеним цеђењем имовине на име пореза.

У књижевности осамнаестог века запажамо да се људи поново почињу бавити питањем: шта да се ради са сиротињом? Тим су се питањем мучили мислиоци онако жива духа какви су били Дифо *(Defoe,* 1659.—1731.) и Филдинг *(Fielding,* 1707.—1754.). Али засад још не оживљују комунистичке мисли једнакости основане на првобитном хришћанству Уиклифа и Јана Хуса. Разбијајући општесветско јединство хришћанске цркве, протестантизам је за неко време био уништио и мисао општељудске солидарности. Општесветска црква Средњег Века, иако наравно није била остварила ту замисао, ипак је бар представљала њен симбол.

Дифо и Филдинг располагали су живљом и практичнијом мастом него Гибон, и умели су да запазе привредни ток који је започео у њихово доба. Исто то може се рећи и за Оливера Голдсмиса (1728.—1774.). Његово »*Опустело Село*« (године 1770.) представља, скривену под велом песме, тешку оптужбу против гореспоменутих »закона о земљи« »*Enclosure Acts*«. Гибон је живео у тако повољну материјалном стању, да му се није ни пружила прилика да изближе посматра извесне чињенице привредног живота. Он је посматрао свет једино са гледишта борбе између образованости и варварства, а није умео баш ништа да запази о другој једној борби, преко које је он прелазио, о немој, још несвесној борби заједнице против способних, моћних, богатих и себичних појединаца. Никако није запажао прибирање снага које ће убрзо извести равнотеже и оборити оних његових »дванаест моћних, иако не у свему једнаких краљевина«, његове »три уважене републике« и његову чету независних ситних кнежева, владајућих војвода и т. д. Чак ни сам призор грађанског рата који је већ био започео у британским насеобинама у Америци у време кад је написано оно што раније поменусмо, није могао да у Гибону пробуди сазнање колико је близу оно што ми данас називамо »демократијом«.

Потискивањем малопоседника и сељака велепоседом, отмицом општинске земље и све изразитијим прикупљањем имовине у рукама једног моћна, грамзива и повлашћена сталежа, међутим, никако нису још набројане све невоље, које су у току осамнаестог века снашле енглеско село. Упоредо са поменутим променама у власништву, јавља се и знатно усавршење у начину обраде земље. Нема збора да су технички начини, којим су се сељаци, насељеници и ситни закупци служили при обради земље, били застарели, распикућски и сразмерно непроизводни. Нема сумње да су велепоседи настали благодарећи »*Enclosure Acts*«-има боље користили земљу (двадесет пута боље, како тврде неки стручњаци). Сама по себи, та промена у начину рада свакако је била потребна, а није ваљало код ње једино што се, упоредо са увећањем имовине бо-

гаташа, увећао и број сиротиње. Користи од техничког усавршења пољопривреде имали су само велепоседници. Огромне користи, што их је тиме постигао овај један ред, биле су на очиту штету заједнице.

Овим долазимо до једне од најзамашнијих загонетака нашег времена, до питања поделе стеченог добитка, захваљујући напретку. За време од двеста година, а поглавито захваљујући науци и научном испитивању, стално су поправљана и усавршавана средства за производњу готово свих људских потреба. Да је од тада на овамо у нас било више смисла за заједницу, и друштвеног схватања, а од тога би силног увећања производње видела користи читава заједница, и да је њоме сваком човеку прибављен одговарајући део просвећености, слободног времена и личне слободе, какву се ранији људи ни у сну нису могли надати. Но иако је увећан степен појма о томе шта има да се сматра пристојним животом, ипак је тек код врло малена броја људи стварно и постигнут речени степен. Богаташи су стекли слободе и раскоша у незапамћену обиму, а уз то се релативно увећао број богатих и имућних, а при том чланова непроизвођача у заједници. Али ни тиме се још довољно не објашњава где је то остао постигнути добитак. Добар део тог добитка просто је страћен. Неизмерне количине материјала и снаге утрошене су за припремање и вођење ратова. Много је жртвовано за љубав безуспешне трговачке утакмице. Силне могућности остале су неискоришћене само зато што су се разни капиталисти, препродавци и спекуланти противили њиховој пуној економском искоришћавању. Користи, што су их људима пружале наука и усавршавање рада, нису целисходно прихватане и до краја искоришћене, већ су се око њих отимали разни коцкари и пустолови, па их користили само у духу своје саможиве грамзивости и своје сујете. Осамнасти век био је у Европи уопште, а више но игде у Великој Британији и у Пољској, типично доба приватног власништва. Појам »приватног предузећа« увелике је цветао, а у пракси тај појам је значио да је сваки имао права да из послова заједнице извуче што може више за себе лично. У просечним романима, позоришним комадима и сл. написаним у оно доба, не можете да нађете ни трага осећању одговорности према држави, чим се ради о трговачким пословима. Сваки гледа само како ће »да ограби срећу«, а нигде нема сазнања да не ваља бити непроизводан трут у заједници, а још мање сазнања о томе да награда коју финансијё, трговац или фабрикант наплаћује за услуге учињене људима треба да има и извесних граница. То вам је била морална атмосфера оног времена, у којем су пирови и друга господа што отеше народу општинску земљу, што приграбише рудна блага испод њива, а малопоседнике и сељаке сведоше на надничаре, сматрали да ьоде не може бити заслужнији живот.

Упоредо са преласком од старог ситног газдинства и заједничке испаше ка израбљивању велепоседа на темељу научних тековина, у Енглеској се јавља битна промена и у погледу начина фабричке производње. Енглеска је у оно време била у том погледу прва земља на свету. Све дотле, а почев од првих најосновнијих зачетака образованости, производња добара, грађење домова, уопште свака врста производње коју би данас назвали индустриском, била је у рукама појединаца занатлија, ситних мајстора, који су радили по својим властитим домовима. Били су организовани по еснафима, а већином су радили сами без подзакупаца. Они су сачињавали битан и постојан део средњег сталежа. Било је међу њима, додуше, и капиталиста, који су издавали под закуп ткачке разбоје и слично, који су занатлији стављали на расположење сировину, а продавали готову његову израђевину, али они нису били велики капиталисти. Богати људи оног времена били су велепоседници, банкари, зајмодавци или трговци. У осамнаестом веку почели су у извесним гранама производње да скупљају занатлије по фабрикама, да би се помоћу промишљене поделе рада дошло до производње добара у већем обиму. На тај начин је дошао до важности пред-

узимач који сад није више био исто са самим занатлијом, већ друго лице. Осим тога низ механичких проналазака довео је до изграђивања разних машина, које су теране прво водом, а затим паром. Ове машине увелике су упрошћавале производњу, вршену дотле поглавито ручним радом. Године 1765. склопио је Уат своју парну машину, а то је важан датум у историји индустријализације производње.

Једна од првих грана производње, у којој се од занатског прешло на фабрички рад, била је прерада памука. Код ње су се испрва служили машинама са водом као покретном снагом. Убрзо за њом дошла је индустрија прераде вуне. У исто време при топљењу гвожђа, при којем су дотле били упућени на врло скучено топљење дрвеним угљем, почели су употребљавати кокс, произведен од угља, па је тиме узела знатна маха индустрија угља и гвожђа. С обзиром на горе приказану промену, средиште индустрије гвожђа пренело се из шумовитих крајева Сесекса и Сереја у крајеве богате угљеним рудницима. Око године 1800. већ увелике беше узео маха овај преображај производње од радионица малена обима са ситним предузимачима пут производње великог стила са крупним предузимачима. На све стране поникоше фабрике, теране прво воденом снагом, а затим парним машинама. Био је то преокрет од најдубљег значаја за човеков привредни живот. Као што смо рекли, занатлија је од самих почетака историје припадао градском средњем сталежу. Сад су машине и капитал предузимача потискивали производ његових вредних руку. Постао је или послодавац својих дотадањих другова, ако би му пошло за руком да и сам дође до богатства и да ступи у ред виших редова, или је, оставши при свом занату, убрзо спао на улогу обична фабричког надничара. Овај велики преображај у човековом животу познат је под именом »индустриске револуције«. Та револуција је отпочела у Великој Британији, да би се у току деветнаестог века пренела на цео остали свет.

Што је та револуција одмицала даље у свом развоју, све дубљи је бивао јаз између послодаваца и радника. Раније се сваки занатлија могао надати да ће једног дана и сам бити самосталан мајстор. Чак и робови који су се бавили занатима у Вавилону и Риму били су заштићени законима, који су им допуштали да штеде, како би једног дана могли да искупе своју слободу и постану самостални људи. Сад су фабрике и машине биле скупоцености за танку занатлиску кесу. Да би се основало какво предузеће, ваљало је да се удруже по неколико имућних људи, а за то је требало кредита и инвестиција, т. ј. »капитала«. Занатлија је углавном морао да се одрекне наде да ће се икад моћи учинити самосталним. Одсад му је било суђено да остане радник од колевке па до гроба. Поред велепоседника, трговаца и банкара, који су финансирали трговачка друштва и давали зајмове држави, јавља се сад као нова сила у земљи индустриски капитал.

Доцније ћемо проговорити о даљем развоју ових односа. Као непосредна последица индустриске револуције настале су у свим њоме захваћеним земљама силне и кобне промене у животу мутавих, непросвећених, безглавих народних гомила, које су сад биле остале и без икакве имовине. Сеоски малопоседници и сељаци, упропашћени и оставши без крова, преселили су се у нове индустриске крајеве, где су се по фабрикама нашли поред осиромашених и понижених занатлија. Брзо стадоше да ничу градови са бедним сиротињским кућама. Изгледа да у оно доба нико није тачно ни посматрао, шта се то у ствари одигравало. Значајно је обележје »приватног предузећа« да се оно стара само о властитом послу, да гледа по сваку цену да истера што већи добитак, а да нипошто неће да води рачуна о свим осталим последицама које проистичу из његова рада. Ницале су велике и ружне фабрике, сграђене уз што ниже трошкове, да би само у њих могло да стане што више машина и радника. Унаоколо око фабрике ницале су улице са зградама за радничке станове, и оне сграђене уз што мање трошкове, без довољно просторија за оне којима су биле намењени, без икакве удобности, једва

такви да човек у њима може склонити своју и своје породице главу; а станове у њима издавали су уз највеће закупе, колико су само могли да извуку од радника. А ова нова индустриска средишта испрва нису имала ни школа ни цркава...

Енглеска велика госпоштина последњих деценија осамнаестог века читала је трећу књигу Гибонова дела и ужива ла је у помисли да одсад Европа више нема разлога да се озбиљно прибојава какве нове најезде варвара. А притом се, тамо једва на сат хода од њихове капије, развијала нова врста варвара. Огроман број властитих сународника те господе претварао се у тамну, огорчену и очајну гомилу.

ГЛАВА XXXVI.

АМЕРИКА И ФРАНЦУСКА, НОВЕ ДЕМОКРАТСКЕ РЕПУБЛИКЕ.

1. Штетне стране система великих сила. — 2. Тринаест америчких колонија у време пре устанка. — 3. Колоније силом угуране у грађански рат. — 4. Рат за независност. — 5. Устав Сједињених Америчких Држава. — 6. Основне црте тога устава. — 7. Револуционарне идеје у Француској. — 8. Револуција године 1789. — 9. Крунисана република Француска 1789.—1791. — 10. Јакобинска револуција. — 11. Јакобинска република 1792.—1794. — 12. Директорија. — 13. Прекид процеса обнове и први зачеци модерног социјализма.

1.

Кад је Гибон пре скоро једног и по века уверавао кругове префињених и образованих људи да је срећом коначно прошло време великих политичких и друштвених катастрофа, он је смео с ума многе појаве, које ми, имајући пред очима све што се одиграло од тада, данас оцењујемо као предзнаке жестоких потреса и преврата, каквима се у оно време нико није надао. Знамо како се у току шеснаестог и седамнаестог века борба међу владарима око превласти постепено претворила у препредено и замршено ршљање министарстава спољних послова, која су се доцније, у току осамнаестог века, заклонила маском идеализаног појма великих сила. Развила се надмена и увијена вештина дипломатије; владари сад више нису сами за себе потајно ковали макијавелистичке планове, већ су постали крунисаним символом читава једног макијавелистичког система. Пруска, Русија и Аустрија су напале Пољску и поделиле су је међу собом. Француска је стално и узалуд смишљала неке нападе на Шпанију. Британија је опет осујетила чувене »француске планове« у Америци и освојила је Канаду, па је и у Индији извојевала надмоћност над Француском. Но после тога наступило је нешто сасвим необично, нешто због чега је европска дипломатија грдно негодовала. Британске колоније у Америци одлучно су одбиле да и надаље учествују у овој игри великих сила. Истицале су да оне у свим тим европским плановима и сукобима немају свога гласа, а стварно ни неког свог интереса, па стога нису више пристајале да учествују у подношењу увећаних терета које је наметала оваква спољна политика. Кад се на неку земљу ударе порези, а не даје јој се да шаље посланике у парламенат, то је тиранија. У томе је била основна идеја на којој је почивало држање америчких колонија.

Разуме се да се одлука о одвајању од Британије није у саму почетку одмах као таква појавила у главама Американаца. Каогод што је било у седамнаестом веку у самој Енглеској, тако је и у Америци у осамнаестом веку код свих просечних људи из на-

рода владало опште расположење да се вођење спољне политике остави краљу и његовим министрима, али се код њих у исто време осећала и жестока тежња да свале са себе што више пореских терета, као и жеља да не буду узнемиривани у својим властитим стварима. Међутим, такве две упоредне тежње не могу се помирити једна с другом. Обичан човек из народа не може да се не интересује за светску политику, а да притом ужива личну слободу. Требало је да прођу небројена покољења, док су људи то увидели. Први повод побуне Американаца против владе Велике Британије био је огорчење због високих пореза и због мешања у њихове унутарње ствари; и једно и друго зло било је непосредна последица »спољне политике«, а да притом људи нису јасно разабрали против чега је то посредно био упућен њихов покрет. Тек пошто је устанак био окончан, становништво америчких колонија јасно је сагледало, да је оно својим отпором било устало против идеје великих сила. То одбијање било је изражено у Вашингтоновој поруци да се избегава склапање савеза, који би земљу могли увући у заплете. Читав један век бивше Удружене Колоније Северне Америке, ослобођене, претворенне у независну државу под именом Сједињених Америчких Држава, држале су се потпуно по страни од крвавих интрига европских министарстава спољних послова. Убрзо по извојевању своје независности (у време од 1810. до 1823.) пошло им је за руком да убаце своје начело политичког издвајања и на све остале земље новог континента, те да тако извуку нови свет изван домашаја освајачких прохтева старог света. А кад су Сједињене Државе године 1917. најзад биле принуђене да ипак и саме ступе на позорницу светске политике, оне су то учиниле, да би у међународне односе унеле нови дух и нове смерове, који су се у њих били развили, захваљујући њихову дотадањем издвајању од политике европских сила. Уосталом, Сједињене Америчке Државе нису биле једине које су се држале по страни од те политике. И у самој Европи, а још од вестфалског мира (године 1648.), федеративна република Швајцарска, користећи безбедност, коју су јој пружале њезине планине, била је извојевала право да се држи потпуно по страни у заплетима, који буду изазвани плановима краљева и сила.

Пошто ће народи Северне Америке одсад у нашој историји играти све важнију улогу, то ће бити добро ако њихову развоју обратимо већу пажњу но што смо то досад учинили. У једном од одељака прошле главе, ми смо површно и укратко додирнули њихову историју .Сад ћемо нешто опширније — а ипак само у главним цртама — да изнесемо, какве су врсте биле ове колоније, чији је отпор у толикој мери покварио рачуне краљу и министрима Велике Британије у дипломатској игри, коју су играли са осталим светом.

2.

Када се погледа на раније карте новога света види се обим који су имале британске колоније у Америци у почетку осамнаестог века: виде се две врсте области, једне које су колонисане у време до године 1700., док друге представљају крајеве насељене у време до године 1760. Види се да су те колоније представљале тек појас земљишта дуж источне обале, чије се становништво постепено ширило према унутрашњости, заустављајући се пред јаком природном браном, коју представљаху Елегенијске Планине *(Alleghany Mountains)* и Плаве Планине *(Blue Mountains)*. Једна од најстаријих колонија била је Вирџинија *(Virginia)*, која је добила име по краљици Јелисавети, девичанској краљици Енглеске. Први поход у ту земљу повео је године 1584. сер Валтер Рели *(Raleigh*, 1552. до 1618.), али у први мах још нису створене сталне насеобине. Тек за владе краља Џемса I (1603.—1625.), а оснивањем »Вирџинског Друштва« (године 1606.), отпочело се са систематским насељавањем Вирџиније. Богатство ове колоније засновано је гајењем дувана. У исто доба кад је основано »Вирџиниско Друштво«, до-

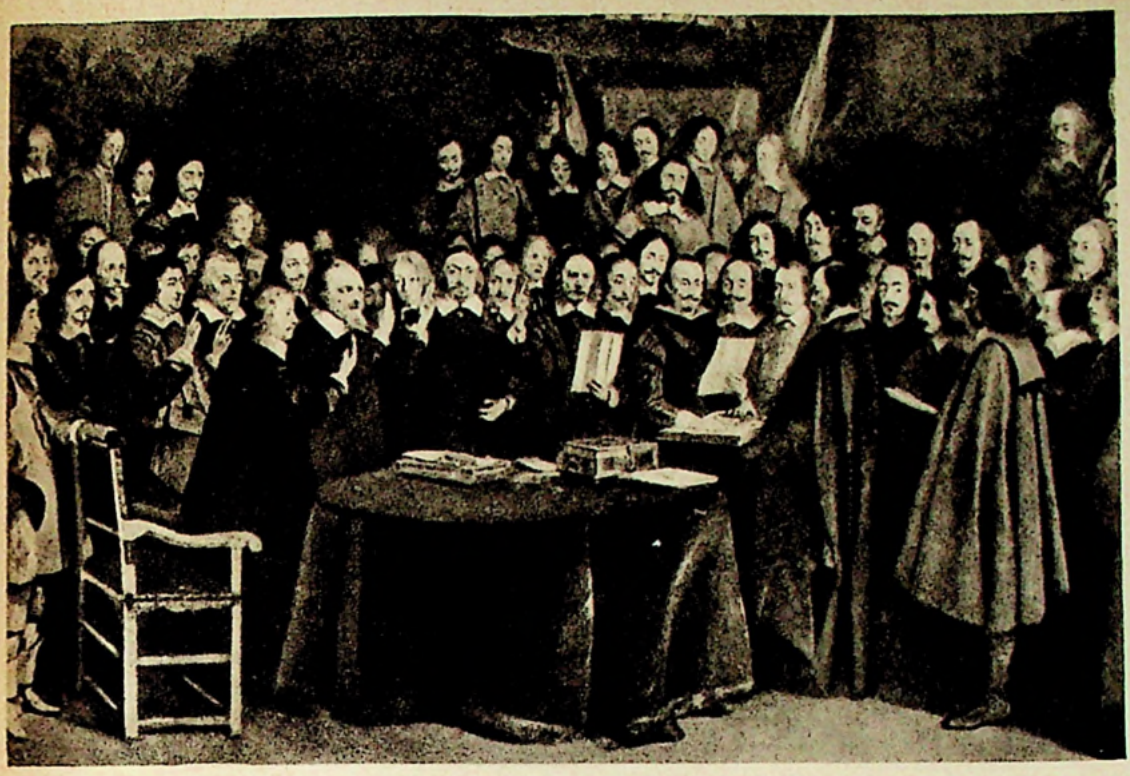

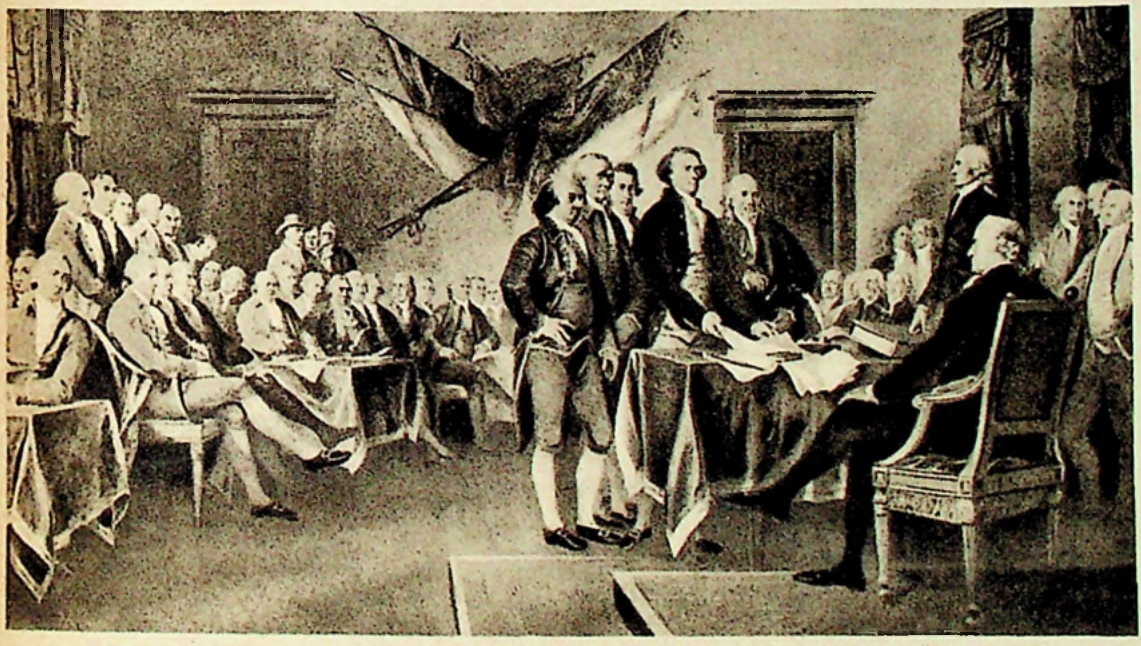

Вестфалски Мир. Пуномоћници окупљени у дворани Општинске Палате у Минстеру, ради потписивања Вестфалског Мира (1648. год.), којим је завршен 30-годишњи рат. — *Проглас Америчке Независности.* Усвајање прогласа независности Сједињених Америчких Држава по предлогу Томе Џиферсона, 4. јула 1776. год.

било је и »Плимутско Друштво« концесију за насељавање у крајевима северно од Лонг-Ајлендског Мореуза *(Long Island Sund)*, на које су Енглези полагали права. Међутим, тек године 1620. почело је стварно насељавање тих северних крајева, па су притом издане и нове повластице. Насељеници северних крајева, Њу-Инглеида (Нове Енглеске), т. ј. крајева који сачињавају данашње северне државе Њу-Хемшир, Род-Ајленд и Месечусетс, били су људи друкчијег кова но Виргинијани. Били су изразити и строговерни протестанти, незадовољни компромисом какав је представљала англиканска (енглеска државна) црква, људи задојени републиканским духом, а одлучни противници монархије, личног режима Џемса I и Чарлса I. Њихов је пионирски брод био чувени »*Mayflower*« (изг. »Мејфлауер«, т. ј. »Мајски Цвет«), чији су исељеници године 1620. основали Нови Плимут. Најглавнија колонија на северу била је Нови Месечусетс. Услед размимоилажења у питањима која су се тицала вере и трпељивости, Месечусетс се одвојио од остале три пуританске колоније. У прилог јасније представе о ондашњим приликама да наведемо како је неки капетан Џон Мезон био прогласио Њу-Хемшир својом домовином, те га године 1671. понуди краљу (Чарлсу II) на продају, тражећи у замену за њ право да без царине увезе 300 тона француског вина; понуда је одбијена. Садашњу државу Мен *(Maine)* купио је Месечусетс од њена назови-власника за 1250 фунти стерлинга.

За време грађанског рата, који се завршио погубљењем краља Чарлса I, симпатије Нове Енглеске биле су на страни парламента, док је Виргинија напротив симпатисала краљу и његовим витезовима. Но пошто је једна колонија од друге била удаљена двестапедесет миља*), то није било озбиљних сукоба међу њима. По успостави монархије у Енглеској (године 1660.) британска колонизација у Америци живо је коракнула напред. Чарлсу II и његовој страни требало је новаца, а никако више нису имали воље да покушају да га набаве у властитој земљи путем незаконитих пореза. Напротив, изгледало им је као да неодређени однос британских колонија према круни допушта издашно финансиско експлоатисање тих прекоморских земаља. Плантаже и приватне насеобине нагло су се развијале. Већ године 1632. био је лорд Балтимор у крајевима северно и источно од Виргиније основао колонију, у којој би се католицима обезбедило слободно исповедање њихове вере; та је колонија добила привлачно име Мериленд*). По том се квекер Уиљем Пен (*William Penn*, 1644. до 1718), чији је отац био учинио велике услуге Чарлсу II, настанио у Филаделфији, те је основао колонију Пенсилванију. Њену главну границу, према Виргинији и Мериленду, утврдиле су два човека, Мезон и Диксн. Доцније ће ова »Мезон-Дикснова линија« још одиграти врло важну улогу у политици Сједињених Држава. Каролина, где су испрва француски протестанти без успеха били покушали да оснују своју колонију (име није добила по енглеском краљу Чарлсу II, већ по француском краљу Шарлу IX), била је пала шака Енглезима, који су је на неколико њених тачака били и населили. Међу Мерилендом и Њу-Инглендом налазио се низ малих холандских и шведских насеобина, чији је главни град био Нови Амстердам. Те су колоније Холанђанима године 1664. отели Енглези, године 1673. их је Енглеска опет изгубила, да би их повратила идуће године 1674. приликом закључења мира међу Енглеском и Холандијом. Тако је сад читави део атлантске обале од Мена до Каролине у овој или оној форми био британски посед. Јужно од њих били су засели Шпанци; њихов је главни стан било утврђење Св. Августин на Флориди. Године 1732. основао је енглески филантроп Оглизорп *(Oglethorpe)* град Савану; био се сажалио на оне јаднике који су у Енглеској лежали у затвору због дугова, те је био известан број њих

*) Нешто више од 400 км.

*) *Maryland*, т. ј. Маријина земља.

искупио; ти људи засноваше нову колонију Џорџију *(Georgia)*, која је требала да послужи као крајина, брана према Шпанцима. Према томе, средином осамнаестог века видимо дуж америчке обале ове насеобине: групу насеобина пуританаца и слободних протестаната у Њу-Ингленду, Мен (који је у оно време припадао Месечусетсу), Њу-Хемшир, Конетикет, Род-Ајленд и Месечусетс; групу насеобина освојених од Холанђана, која се делила на Њу-Јорк (тако су били прекрстили Нови Амстердам), Њу-Џерзи *(New-Jersey)* и Делевер *(Delaware)*, испрва шведска, затим холандска колонија; дошавши под британску власт, ова је покрајина једно време била саставни део Пенсилваније; затим долази католички Мериленд, па монархистичка Вирџинија; низ се завршавао Каролином (која ће се убрзо поделити на северну и јужну Каролину) и Оглизорпова Џорџија. Доцније је избегао у Џорџију још и већи број тиролских протестаната, а и у Пенсилванији настаје усељавање веома културних колониста Немаца.

Ето колико су разнолика порекла били грађани ових тринаест колонија. Године 1760. једва да би какав непристран посматрач могао да претпостави могућност да ће они икад моћи да се стопе у једну јединствену целину. Основним разликама, које су проистицале из разноликости порекла, придружиле су се доцније још и друге разлике изазване климом у новој домовини. Северно од Мезон-Дикснове линије, земљу су у главном обрађивали, као у Енглеској и Средњој Европи, слободни бели људи. Насељени крајеви Њу-Ингленда ускоро су личили на сам енглески пејсаж. А пространи крајеви Пенсилваније убрзо су пружали слику јужнонемачких њива и сељачких кућа. Нарочити услови у северном делу ових колонија имали су својих нарочитих последица и у социалном погледу. Газда и његови људи морали су радити раме уз раме крчећи шуму, па су се један другом прилагодили, иако испочетка нису били на истом друштвеном ступњу. На списку путника исељеничког брода »*Mayflower*« помињу се многи служитељи. Под нарочитим околностима пак које су владале у колонијама, ти су се служитељи убрзо изравнали са господарима, који су их били довели у нови свет. На пример, сваки је могао да добије бесплатно повише земље, а тиме једино да се обавеже да ту земљу и обрађује. Служитељи су, наравно, узимали земље каогод и господари, па би постали своје газде. Тако је с ону страну Океана нестало енглеског система сталежа. Отуда се под оваковим приликама у колонијама развила општа једнакост, у којој су се ценили само умне и телесне способности, а уз то и потпуна слобода расуђивања, која није трпела никакво мешање из Енглеске у унутарње ствари колонија. Јужно, пак, од Мезон-Дикснове линије приступили су гајењу дувана; тамо је владала топлија клима, која је давала маха развоју великих плантажа, које су се обделавале присилним радом. Прво су покушавали такав присилан рад са заробљеним Индијанцима, али су нашли да су ови били и сувише крволочни и опасни. Кромвел је упутио у Вирџинију заробљенике Ирце, који су много допринели да од ројалиста, какви су били насељеници ове колоније, направе републиканце. Слали су преко мора и робијаше, а развила се и замашна трговина са украденом децом, коју су »чаробним путем« пребацили преко океана, да би тамо од њих направили шегрте или на силу кулучаре. Најзад се пак показало да су најподеснији за присилни рад афрички Црнци-робови. Прве је афричке Црнце још године 1620. искрцао у Џемстауну у Вирџинији неки холандски брод. Око године 1700. било је већ по свим крајевима Северне Америке црначких робова, а понајвише су их употребљавали у Вирџинији, Мериленду и Каролини. Док су у северним колонијама живели посједници-пољопривредници нити много богати, нити одвећ сиромашни, на југу се развио нарочит тип велепоседника, заједница белих људи, који су систематски експлоатисали рад робља за своје богаћење и искључиво од тога живели. За прво време употреба

робља била је стварна потреба за привредни систем, који се био развио на југу; на северу су робови били излишни, а у неком погледу чак и нежељени. Кад будемо изближе расматрали тешкоће кроз које је пролазила америчка демократија, вратићемо се још једном на ово поновно увођење ропства у свету. Засад смо га само узгред поменули као још једну од чињеница које ваља узети у обзир при оцени разнородности мешавине, из које се састојало становништво британских колонија у Америци.

Међутим, иако је међу становништвом ових тринаест колонија било многих и темељних разлика у погледу народносног порекла, обичаја и наклоности, то су ипак постојале три ствари у којима су били потпуно сложни и једнодушни: прво, имали су заједничког интереса да се боре против Индијанаца; друго, подједнако су — бар за неко време — страховали од освајачких прохтева Француске и могућности потпадања под њену власт; треће, били су сложни и једнодушни у одбијању захтева британске круне и трговачке саможивости тесногруде олигархије, која је у оно време господарила британским парламентом и у чијим су се рукама налазили британски државни послови.

Што се тиче прве од поменутих трију опасности, Индијанаца, то су ови свакако представљали трајну невољу, а да притом никад нису постали права катастрофа. Вечито су се међу собом крвили. Овде-онде, додуше, успевали би да се сложе и удружују. Тако н. пр. удружених пет племена Ирокеза (в. на карти) представљају доста угледан савез. При свему том, ни њима није пошло за руком да изиграју Французе против Енглеза, да би спасли свој народ. Међу номадима новог света није се појавио никакав Џингискан. Француски освајачки прохтеви представљали су већу опасност него што су је икад представљали Индијанци. Ни у ком часу Французи нису били створили у Америци праве насеобине, које би се по обиму могле мерити са енглеским колонијама; међутим, француска влада је страховитом упорношћу радила на покушајима заокруживања и покорења енглеских колонија. Енглези су у Америци били прави насељеници; тамошњи Французи пак били су научници-испитивачи, пустолови, агенти, мисионари, трговци и војници. Једино у Канади Французи су ухватили неког дубљег корена. Француски државници седели су над географским мапама, упуштајући се у најсмелије снове; трагове тих снова налазимо на мапи коју уз ове одељке доносимо, а у виду низа француских тврђавица, који се провлачи од великих језера ка југу, а исто тако и са југа пут севера, дуж реке Мисисипи и Охајо. Борба међу Француском и Енглеском била се широм целог света. Била се у Индији, и у Немачкој*) и по морима. Париским миром од године 1763.**) Французи су уступили Канаду Енглезима, а Луизијану леним рукама опадајуће Шпаније. Тиме се Француска одрекла поседа у Америци, па су тиме и ослобођене снаге енглеских колониста у Америци, који су дотле стрепили од Француза, а који су сад могли да се позабаве и трећим заједничким противником, тојест круном и владом своје старе отаџбине.

3.

У прошлој смо глави чули како је у току читавог осамнаестог века владајући сталеж Велике Британије стицао све више и више земље и уништавао слободу простог народа, а како је слепом грамзивошћу изазвана индустриска револуција. Даље смо видели како је доњи дом преиначавањем првобитне методе бирања представника потпуно постао оруђем велепоседа и његове превласти. И велепосед и круна имали су највећих интереса у Америци; велепоседници

*) У седмогодишњем рату (1746.—1763.) што га је пруски краљ Фридрих Велики водио против пола Европе (удружене Аустрије, Русије, Француске, Саксонске и читава низа мањих држава), Енглеска је била савезник Фридрихов, дајући му повчано, а донекле (преко хановерске војске) и (доста бедну) војничку помоћ. Прим. прев.

**) Исте је године завршен седмогодишњи рат хубертусбуршким миром закљученим између Пруске и Аустрије. Прим. прев.

су у њој гледали крајеве у којима се као пустолови могу и даље богатити; интерес круне био је опет да из Америке извуче што више средстава уопште, а напосе средстава за вођење своје спољне политике. Ни лордови ни круна нису били расположени да увиђавније поступају са тим трговцима, власницима плантажа и другим насељеницима у Америци, но што су били поступили према малопоседницима и сељацима у самој Енглеској. Строго узевши, интереси простог човека из народа били су једни исти и заједнички и у Енглеској, и у Ирској, и у Америци. Свуда је прости народ истим системом експлоатисан. Но док су у самој Британији, угњетачи и угњетавани били повезани једни за друге чврсто сазданим друштвеним поретком, Америка се налазила у срећној географској удаљености од круне и оних који су их експлоатисали, те су се тамо људи могли да удруже и да развију силну свест заједнице ради отпора против заједничких противника.

Уз то је амерички колонист имао значајно преимућство утолико што је у представничком телу или законодавној скупштини своје колоније, неопходне ради решавања локалних ствари, имао властити орган, преко којег ће дати отпора британској влади. Прости свет из народа у самој Енглеској напротив, јер су му преваром били отели право да буде стварно и онако како он жели представљен у доњем дому, није имао таква органа, нити је уопште имао места са којег би; јавно изразио своје незадовољство или где би чак могао извојевати поправку стања којим је био незадовољан.

Ако се узме у обзир разноликост британских колонија, читалац ће лако разумети да је овде било и сувише разлога за бескрајне сукобе, нападе и противнападе. Сам ток првобитног спора међу америчким британским колонијама и владом старе домовине и сувише је замршен и развучен, да бисмо га могли изложити у овој књизи. Задовољићемо се тиме што ћемо истаћи главне ствари на које су се жалили колонисти. Те су ствари биле углавном ове: покушаји британских пустолова, па и саме британске владе, да приграбе добитка од експлоатације новонасељених крајева; систематско ограничавање трговине америчких колонија, а у смеру да се сва количина њихова спољна трговина задржи у британским рукама, да се њихов извоз врши искључиво посредством Енглеске, те да се с друге стране у самим колонијама троши само енглеска роба; најзад пак ту треба навести покушаје британског парламента да у својству највише пореске власти свих земаља британске круне удари нове порезе и на америчке колоније. Под притиском такве тростуке невоље, амерички колонисти били су принуђени да много и темељно размишљају о политичким питањима. Људи какви бејаху Патрик Хенри и Џемс Отис почели су сад да расправљају основне појмове о управљању државом и о њену политичком уређењу у духу, који је сасвим сличан оном, у којем се то расправљало у велике дане Кромвелове народне заједнице. Спорили су како божански извор краљевске власти, тако и врховну власт британског парламента, а Џемс Отис је године 1762. рекао ово:

»Бог је све људе створио једнаке по природи.«

»Мисли о подређивању једних људи другима стичу се само васпитањем, а никако рођењем.«

»Краљеви су створени ради народа, а нису народи ради краљева.«

»Нема те државне управе која би имала права да од својих поданика начини робове.«

»Иако су већина државних управа »*de facto*« самовољне, те због тога представљају неприродно ругло и срамоту, ипак ни једна државна управа не може бити самовољна по неком правном основу, »*de jure*«.«

Нека од наведених начела од врло су замашна значаја.

Ово време у политичким погледима Американаца почивало је на идејама потеклим из Енглеске. У том је правцу врло утицајан био енглески књижевник Џон Лок (1632.—1704.) чије су »Две расправе о државној управи«,

уколико се уопште такво што може рећи за једну једину књигу, могу сматрати пролазном тачком за развијање савремених демократских идеја. Џон Лок је био син неког Кромвелова војника, школовао се на »*Christ Church*« у Оксфорду, па је проживео неколико година као емигрант у Холандској; његове расправе представљају као неки мост међу одважним политичким начелима оних првих републиканских дана и доцнијих револуционарних покрета у Америци и Француској.

Међутим, људи се не покрећу на делање самим теоријама. Вазда мора постојати нека стварна опасност, нека практична потреба, која ће их гонити да од речи пређу на дело. А власт теорије наилази тек пошто се делом раскину стари односи, тек пошто се тиме створи неко ново, необично стање. Тек тада је теорија у стању да правилно одигра своју улогу. Осећање размимоилажења идеја и интереса према Британији, што су га осећали амерички колонисти, сазрео је до отворене борбе тек пошто је британски парламенат, по закључењу париског мира године 1763. упорно остао при одлуци да намеће порезе колонијама. Британија је париским миром била задобила силне успехе. Изгледало јој је да је дошао згодни час да се науче памети непокорене америчке колоније. Но велики британски богаташи нађоше поред себе једну силу, која је исто тако била расположена, али која је гредила са сасвим другим крајњим силама; та сила била је британска круна, која је сад опет била на путу јачања. Краљ Џорџ III, који је био ступио на престо године 1760., као да је био решен да своју краљевску моћ примењује сасвим друкче него ли његова два предходника Немца. Знао је добро да говори енглески; хтео је »као Британац« да увећа славу Британије; ако ћемо по праву, мало необичан прохтев код човека, у чијим жилама није било ни капи ни енглеске, ни уелске ни шкотске крви. Изгледало му је као да круна може у америчким колонијама, као и уопште у прекоморским поседима, где још није било никаквих или само неодређених привилегија, да тражи силу власти и да обезбеди себи материјалне изворе, какве јој у самој Британији ни у ком случају не би одобрило моћно и суревњиво племство. Због тога опет многи су племићи »уиговци«*) почели да симпатишу са америчким колонистима, за које иначе слабо да би икад осетили какву било наклоност. Ти људи баш ништа нису имали против израбљивања америчких колонија, док се оно само врши за рачун британског приватног власника и предузимача; тим мање су пак хтели да допусте да се таква експлоатација колонија врши у интересу јачања круне, која би тако на крају крајева још могла да се учини независном од потпоре британских племића и богаташа.

Рат, који је сад избио, према томе у ствари није био рат међу Британијом и колонистима, већ само рат међу британском владом и колонистима, при чему су ови имали уза се је дан део племства и знатан део енглеског јавног мишљења. Ускоро после године 1763. британска влада је покушала да дође до нових прихода тиме што је прописала неку нарочиту жиговину за новине и поједине исправе издане у колонијама. Колоније су жестоко устале против тога, британска круна се збунила, те је закон о жиговини опет укинут (године 1766.). Ова је одлука поздрављена великом радошћу, и то још већим одушевљењем у Лондону него ли у самим колонијама.

Међутим, тај спор око жиговине представљао је тек један једини врт тог у бујици која је јурила пут грађанског рата. Под читавим низом изговора представници британске централне власти сад су дуж читаве обале приступали неким мерама, којима

*) „*whig*“ („барока“), множина „*whigs*“, прво погрдно, а затим усвојено име присталице слободоумне странке у Енглеској, претечо доцнијој либералној странци; њихови противници били су торијевци, „*tory*“ (множина „*tories*“), претече доцнијим конзервативцима. Ови се називи, нарочито ли конзервативце, „торијевце“ још и сад покаткад употребљавају, а били су у свеопшто употреби све до године 1867. Прим. прев.

су желели да се увере у чврстину британске власти у америчким колонијама, те су тиме британску власт учинили неподносивом за колонисте. Поред осталог, чинили су незграпну грешку те су појединим колонистима упућивали војнике у кућу, на становање. Становништво Род-Ајленда опет жестоко се бунило против ограничења наметнутих трговина. Они су изјавили да су »присталице слободне трговине«, другим речима, били су кријумчари. У један мах се десило, да се неки државни брод, »*Gaspee*«, насуче недалеко од Провиденса; једна група наоружаних становника напала га је, отела и спалила. Године 1773. британски парламенат, без икаквих обзира према већ развијеној трговини чајем у колонијама, дао је Источно-Индиском Друштву нарочите повластице у погледу увоза чаја у Америку. Колонисти су решили да бојкотују тај чај. Кад су се увозници чаја у Бостону спремали да истоваре своју робу, једна гомила људи, прерушених у Индијанце, а у присуству силне масе народа искупљене на пристаништу, навалила је на сва три брода натоварена чајем и побацала чај у море (16. децембра 1773.).

Године 1774. већ се и једна и друга страна почела оружати за сукоб, који се спремао. У пролеће 1774. парламенат је решио да за казну затвори бостонско пристаниште. Решили су да му униште трговину, кад неће да прими чај Источно-Индиског Друштва. То је био типичан пример оне политике »чврсте руке« од које пропадају читаве државе. Да би се та одлука привела у дело, упућене су у Бостон трупе под командом ђенерала Геџа *(Gage)*. Колонисти опет стадоше предузимати мере за отпор. У септембру се у Филаделфији састао први конгрес колонија. Било је заступљено дванаест колонија: Масечусетс, Конектикет, Њу-Хемпшир, Род-Ајленд, Њу-Јорк, Њу-Џерси, Пенсилванија, Милеранд, Дедоуер, Вирџинија, северна и јужна Каролина. Џорџија није била заступљена. Поводећи се за најлепшим енглеским традицијама, конгрес је изложио своје гледиште једном »декларацијом права« коју је издао. Стварно пак овај је конгрес већ представљао неку врсту револуционарне владе. Међутим, још није било никакве оружане борбе, све до пролећа године 1775., кад је дошло до првог проливања крви.

Британска влада била је наредила да се ухапсе и оптуже за велеиздају двојица америчких вођа, Хенкок и Самуило Адамс (1722.—1803.); било је познато да се њих двојица баве у Лексингтну. У ноћи 18. априла 1775., ђенерал Геџ је кренуо са својим трупама, да их ухвати.

Ова је ноћ врло значајна за историју. Покрет Геџових трупа није био остао незапажен; са неког црквеног торња у Бостону дати су сигнали са фењером, а два човека, Дос *(Dawes)* и Павле Ривер, кришом су се чамцима пребацили преко залива, те појахаше коње да узбуне околне крајеве. И Британци прећоше преко воде, па док су маршовали кроз ноћ, слушали су како на све стране пуцањем и звоњењем црквених звона на узбуну оглашују њихов долазак. Кад су у зору ушли у Лексингтн, нађоше се пред неким малим одредом људи у некој врсти униформе. Британци изгледа да су први отворили ватру, и то су избацили прво појединачне метке, а затим и читав плотун, те је она шака људи утекла, а да није, по свој прилици, испалила ни један једини хитац; осам мртвих и девет рањених остадоше на сеоском шору.

Британци кренуше још 15 км даље, до Конкорда, те тамо поседоше сéло и мост. Циљ похода, да се ухапсе Хенкок и Адамс, није био постигнут, те изгледа да британски команданат није знао шта треба сад да ради. У међувремену притицали су са свих страна узбуњени колонисти, који су се били латили оружја, те се убрзо онај одред на мосту нађе под све јачом ватром, која је на њ отварана са свих страна из заседе, иза дрвећа и плотова. Решише се да одступе. Јадно је то било одступање. Британски војници су били у својим униформама дречеће црвене боје са жутим реверима, белим доколеницама и оковратницима; све те боје мора да су живо одскакале од хладних и строгих боја пролетњег пејса-

жа тога краја Америке, пружајући одличну мету. Био је топао сунчан и прашњив дан. Војници су већ били заморени ноћним маршем. На сваких неколико корака по неки би се војник срушио, погинуо или био тешко рањен. Остатак се вукао даље, застајући с времена на време да испали који плотун. Противнапад није био могућ. Нападачи су на све стране били ухватили заседе. У Лексингтну су разбијени одред прихватила нека британска појачања, која су се тамо налазила, са два топа. После кратка одмора, повлачење је настављено у бољем реду. Међутим, нападачи-стрелци гонили су Британце до саме реке, те кад се Британци вратише у Бостон, колонијалне трупе поседоше Кембриџ, одакле су се спремали да блокирају Бостон.

4.

Тако је, ето, избио рат. Околности су биле такве да није имао да се очекује одлучујући исход. Колонисти нису имали главнога града, центра, чије би их заузимање могло осетно погодити; били су разасути широм простране земље, а за леђима су имали недогледне дивље пределе, те је у њих стога била велика отпорна снага. Служили су се тактиком, којој су се били научили поглавито од Индијанаца; били су вешти борби у малим растуреним формацијама, четничком ратовању, у којем су нападали и разбијали противничке трупе, вршећи препаде на њих за време маршева. При свему том нису имали потпуно изучене војске, која би била кадра да се мери са Британцима у правој отвореној битци, а уз то су оскудевали и у опреми. Кадгод би се какав поход почео отезати, њихови војни обавезници бивали би нестрпљиви и тражили би да буду пуштени кућама. Британци напротив имали су добро изучену војску, а пошто су уз то били господари мора, то су били у стању да пренесу тежиште напада час на ову, час на ону тачку атлантске обале. У то време Енглеска је била у миру са целим осталим светом. Но краљ је био глуп, па му се прохтело да и лично утиче на ток ствари. Његови ђенерали били су које приглупи »људи јаке руке«, које господа висока рода и фантастичних планова; притом сама Енглеска никако није једнодушно одобравала овај рат. Краљ је мислио да ће колонисте принудити на покорност много пре препадима, блокадама и т. д. него ли одлучним војним освојењем и поседањем целе њихове земље. Међутим његове методе. а нарочито употреба најамних немачких војничких одреда и служење Индијанцима као савезницима, који су пљачкали колонисте, чија су имања била у забаченијим крајевима, допринеле су да су сами Британци у кудикамо већој мери били сити рата него ли Американци. Конгрес колонија, који се године 1775. састао по други пут, одобрио је дотадање поступке колониста и прогласио је Џорџа Вашингтона врховним командантом америчких трупа. Године 1777. ђенерал Џон Бергојн *(Burgoyne)*, († 1793.) при покушају да се из Канаде пробије до Њу-Јорка, потучен је код Фриманова Имања *(Freemans Farm)*, на горњем Хедзону, опкољен и најзад принуђен да се код Саратоге преда са целом својом војском. Овај енглески пораз охрабрио је Французе и Шпанце, да ступе у борбу као савезници колониста. Французи упутише ђенерала Лафајета *(Marie-Joseph marquis de La Fayette* 1634.—1692.) у Америку, да помогне Американце стручним саветима, а њихова је морнарица изравнала дотадању британску надмоћност на мору. Године 1781. нападнут је ђенерал Корнуолис *(Cornwallis,* 1738.—1805.) на полуострву Јорктауну у Вирџинији, те је капитулирао са својом војском. Британска влада, која је сада и у Европи војевала са Француском и Шпанијом, била је посустала и на крају своје снаге.

У саму почетку рата као да колонисти нису одмах помишљали на одбацивање монархије и извојевање потпуне независности, каогод што то нису били мислили ни Холанђани кад их је оно толико обесно почео да гони Филип II. Они који су од почетка били за потпуно одцепљење од Британије називани су радикалима; ти су људи

већином били екстремни демократи, како ми данас у Енглеској називамо људе таквих начела, па су њихови напредни погледи заплашили многе сталожениje и богатије колонисте, за које су сталешке повластице и сталешке разлике имале извесну драж. Но у почетку године 1776. у Филаделфији објавио је Тома Пен *(Paine,* 1737. до 1809.) даровит и речит Енглез, памфлет под насловом *»Здрави разум«;* тај је спис неверовно утицао на јавно мишљење. Стил овог памфлета богат је китњастим фразама, као »... Чује се болни крик крви побијених, чује се плач и ридање љуто увређене природе« — и томе сличних. Али тек, дејство овог списа било је врло замашно. Њиме су многе хиљаде које су раније биле другог мишљења, убеђени да је потребно потпуно одцепљење. А чим је једном започео преокрет у јавном мишљењу убрзо је и коначно настао на целој линији.

Ну, тек у лето године 1776. конгрес се одлучно на коначан и судбоносан корак, да прогласи оцепљење од Британије. Проглас америчке независности спада међу оне примерне историске документе, што их је енглески дух даровао човечанству. Проглас је саставио Тома Џеферсн *(Jefferson,* 1743. до 1826.), а по извршеним неким изменама и допунама, тај је проглас постао основном повељом Сједињених Америчких Држава. Нацрт прогласа, онако како га је Џеферсн био саставио, садржавао је два врло значајна става, који доцније нису усвојени. Један од та два става јесте место у нацрту где се говори против држања робова и осуђује британска влада што је била омела покушаје колонија да учине крај трговини робљем. Поред овог става, изостављена је и једна реченица, у којој се говори о Енглезима, а која је гласила: »Морамо покушати да заборавимо раније љубав што смо је осећали према њима ... А толико је лако било могућно да ми са њима образујемо један велик и слободан народ.«

Крајем године 1782. потписане су у Паризу предходне одредбе уговора, којим је Британија признала потпуну независност Сједињених Држава. Коначни завршетак рата пак објављен је 19. априла 1783. равно о осмој годишњици дана кад је оно Павле Ривер појахао коња да узбуни бостонски крај и кад су се трупе ђенерала Геџа по неуспелом походу морале повући у Бостон. Сам уговор о миру пак потписан је у Паризу у септембру исте године.

5.

Са гледишта историје човечанства, начин којим су тих тринаест америчких држава извојевале независност, није толико важан колико сама чињеница да су оне дошле до независности. Јер извојевањем те њихове независности појавила се у свету нова врста државне заједнице: заједница основана на западноевропској култури, која је била одбацила и последње трагове традиције царства и хришћанства, монархије и државне вере, чега је потпуно нестало у новој држави. Није било војвода, није било кнезова, није било грофова нити уопште људи са каквим било титулама, које би могле да представљају захтев за нарочитом влашћу или макар само за нарочитим поштовањем према њихову носиоцу. А и само јединство државе испочетка се оснивало једино на истоветној слободи и на заједничкој одбрани од спољног непријатеља. Са тих гледишта ова је творевина као политичка заједница представљала новину, какву свет још није био видео. Нарочито је значајно одсуство какве било верске споне. У Америци су били заступљени многи обреди и видови хришћанства, а по свом духу су Американци чак шта више били одлични хришћани; међутим један политички документ из године 1796. изрично изјављује, да се »влада Сједињених Држава ни у колико не оснива на хришћанској вери«*). Нова државна заједница била је отишла до краја, била је раскрчила све око самих темеља људског друштва, па је на тим темељима узела сад да гради нов облик друштва, нов тип државе.

*) Уговор о Триполису, в. *Channing*, књига III, гл. XVIII.

Ту вам је било четири милиона људи, растурених по огромним областима, повезаних међусобно врло слабим и спорим саобраћајним средствима, засад још сиромашних али са добрим изгледима за стицање неограничена благостања. Ти су се и такви људи сад спремали да подигну нову уметничку државну и друштвену зграду, какву су у теорији били замислили атински филозофи двадесетидва века пре тога.

Овакво стање ствари представља известан ступањ ослобођења човека од обичаја утврђених предањем, одлучан корак унапред на путу ка свесну и смишљену преуређењу његових животних односа, а у сврху да се ти односи што боље прилагоде његовим потребама и смеровима. Овде видимо и сасвим нову методу у уређивању послова заједнице. Док се у савременим европским државама једна установа за другом без нарочита плана поступно развијала из оног што је раније постојало, Сједињене Државе створене су по унапред утврђену плану.

Додуше, у једном погледу стварачка слобода нове нације била је озбиљно ограничена. Нова политичка заједница, нова држава, ипак није подигнута на сасвим недодирнутом тлу. Није била чисто уметна творевина ни у оној мери као што су некад биле колоније старе Атине у познијем раздобљу њена развитка, чији су становници били кренули из постојбине да оснивају нове новцате градове-државе са потпуно новим уставима. При крају рата за независност свака од тринаест америчких колонија већ је имала свој устав. Ти су устави били постали или из првобитних посебних привилегија појединих колонија, као што је било код Конектикета и Род-Алјенда, или су — у другим колонијама, у чијој је управи до рата велику улогу играо британски гувернер — као нешто ново створени тек за време сама сукоба. На ипак, све те реконструкције могу се сматрати опитима и прилозима општем и стваралачком раду нове државне заједнице као целине.

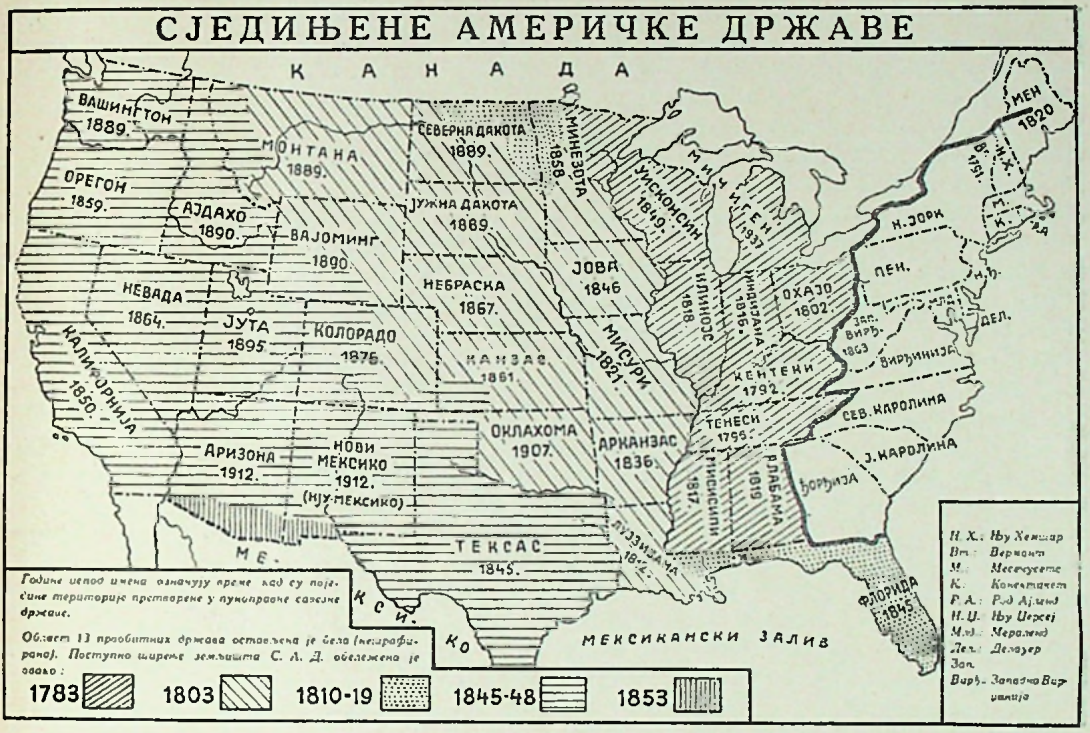

Неке се замисли нарочито истичу при изграђивању свог дела. На првом месту идеја политичке и друштвене једнакости. Ова замисао, која се као

нека екстремна, готово несхватљива представа била појавила у свету у време међу Будом и Исусом Назарећанином, сад се, ево, у другој половини осамнаестог века усваја као стварна основица за уређење односа међу људима. Ево како вели основни државни закон Вирџиније: »Сви су људи на основу саме природе једнаки, слободни и независни«; затим се даље набрајају »права« и вели се, да су сви чиновници и управљачи само и једино »повереници и слуге« заједнице. Сви људи су у потпуној мери равноправни у исповедању своје вере. Из овог политичког уређења, бар уколико су меродавне овакве декларације, нестало је и краља по праву рођења, и аристократе, и »роба по природи«, и богокраља, па и самог бога. Већина осталих америчких држава издале су сличне основне програме о уређењу државе и управљању њоме. У прогласу независности вели се да су »сви људи по рођењу једнаки«. На све стране се, у изразима, уобичајеним у осамнаестом веку, утврђује, да нова државна заједница — да се послужимо изразима што смо их употребили у ранијој једној глави — треба да буде заједница основана на слободној вољи својих чланова, а никако заједница основана на покорности. Додуше, мислиоци оног времена изражавали су се доста неспретно; они су замишљали неку врсту држављанства, које је сваки појединац лично изабрао себи и признао (а да у ствари тога уопште није ни било) такозвани друштвени уговор. Уводни став устава Месечусетса н. пр. вели да држава јесте добровољно удруживање, »у којем се цео народ са сваким појединим грађанином, а сваки појединн грађанин са целим народом споразумео, да њима свима управљају извесни закони, а у прилог општег добра«.

Свакако је очигледно да су многа од тих основних начела врло спорне природе. Људи се не рађају ни једнаки ни слободни, већ самим својим рођењем улазе у састав једног веома разнородна мноштва људи, уплићу се у мреже једног стара и сложена друштвеног поретка. Исто тако се нико не позива да потпише друштвени уговор, нити се, да за случај да неће да га потпише, упућује да се губи из заједнице и живи негде у самоћи. Ако се узму дословно, поменуте су свечане изјаве толико очито нетачне, да се не може веровати да су их њихови састављачи схватили буквално. Они су само на известан увијен, описан начин изразили само по себи врло важне мисли; данас, после подруг века бављења друштвеним питањима, свет већ уме боље да се изражава. Као што смо показали у овим основним смерницама историје човечанства, цивилизација је постала као заједница основана на покорности; језгра и суштина њена била је послушност, било је подчињавање. Но од поколења до поколења, свештеници и владари су све већма злоупотребљавали дух послушности. Вољу за владањем и господарењем над другим све су наново обнављали номади из шума, са пашњака и степа. Најзад је људски дух устао против поретка слепе послушности, покушао је, испрва још врло незграпно, да постигне нов и бољи вид цивилизације, којом би се, бар до извесна степена, остварила заједница основана на слободној вољи. Да се то постигне, било је потребно да човек буде свој властити господар, да његов положај у друштву почива на другарству, а не на подчињености слуге, да његова истинска вредност и његов значај почивају на његовим личним особинама.

Начин којим су стваоци независне Америке тежили изграђивању заједнице, основане на слободној вољи својих чланова, био је испрва сиров и једноставан. Увели су изборни систем, који је био веома широк за ондашње доба, а нарочито с обзиром на посебне прилике у Америци. Појединости тог изборног система пак биле су различите у појединим савезним државама; најдаље су у том погледу отишли у Пенсилванији, где је право гласа имао сваки мушкарац, који је плаћао порез. У поређењу са ондашњим приликама у Британији, Сједињене Државе су се према тому крајем осамнаестог века већ увелике биле приближиле општем праву гласа. Творци америчке независности увели-

ке су радили на томе да створе широки систем народне просвете, за оно доба врло значајан, иако по данашњем мерилу и сувише недовољан. Обавештавање грађана о догађајима у земљи и иностранству, остављали су, очигледно без икакве бојазни и колебања, јавним зборовима и штампи, која је била у приватним рукама.

Историја посебних устава сваке од појединих савезних држава, као и сама заједничког устава Сједињених Држава као целине, доста је замршена, те се у њу овде не можемо подробније упуштати. Са савременог гледишта најзначајнија јесте чињеница да се жена није сматрала пуноправним грађанином. Америчка државна заједница углавном је била примитивна пољопривредна држава; већина одраслих жена била је удана; изгледало је сасвим природно да их у јавним пословима заступају њихови мужеви. Савезна држава Њу-Џерзи дала је право гласа извесну броју жена са одређеним износом имовине. Друга важна одлика јесте у томе што су се скоро свуда без разлике изјаснили за систем двају представничких тела, која су се, по угледу на горњи и доњи дом у Енглеској, међусобно подупирала или међусобно ограничавала у власти. Једино се Пенсилванија била одлучила за једно једино представничко тело, а тај њен једнодомни систем сматрао се у оно време као нешто много опасно и претерано демократски. Ако ћемо по праву, а изузев можда начело да законодавство треба да ради полако, а поуздано и смишљено, збиља је врло тешко да се каже у чему би могла бити нека добра страна дводомног система. Изгледа нам да је тај дводомни систем крајем осамнаестог века више био као нека мода него ли захтев здравог разума. У Британији је та подела на два представничка тела била стара историска установа; лордови, чланови првобитног парламента, били су скуп »првака«, водећих људи у краљевини; њима се затим као нов чинилац придружио доњи дом, зборште изабраних представника интереса грађана и сеоских малопоседника. У осамнаестом веку су се нешто пренагљено повели за схватањем да би се народна заједница лако могла подати необузданим страстима, те да је стога треба вазда донекле спутавати; у оно се време додуше већ тежило демократији, али су на том путу вазда тражили снажних кочница, као да имају да се савладају силне узбрдице и низбрдице. Отуда су горњи домови на све стране уживали глас нарочито одабраних скупова; избори њихових чланова вршили су се у Америци уз осетна ограничења права гласа. Данашњим мислиоцима појам горњег дома, који треба да буде потпора имућних класа, никако не годи оволико као људима осамнаестог века. Но, замишљено на другој основици, начело дводомног система још и данас има својих присталица. Те присталице сматрају да је добро кад се у једној државној заједници сва питања расматрају са двају гледишта: прво очима једног изабраног законодавног тела, у које ће као такви ући изабрани представници трговине, индустрије, слободних занимања, државних и других јавних службеника и т. д., једном речју, дакле, тела чији представници заступају гледишта појединих функција што их врше у друштву; а затим са друге стране очима једног другог представничког тела, које би се бирало по чисто месним гледиштима, као заступник свих појединих месних заједница грађана. Другим речима, чланове првог тела бирао би сваки грађанин на основу свог позива и у оквиру људи свог позива, а чланове другог тела по свом месту или крају становања. Присталице дводомног система наглашују да је и сам дом лордова у Енглеској у ствари представништво по занимању, у којем су додуше несразмерно многобројно заступљени велепосед, судски сталеж и црква, али у којем седе и представници индустрије, финансија, државних и осталих јавних службеника, науке и уметности; доњи дом пак, веле, изабран је на основу чисто географских гледишта. У Енглеској су чак предлагали, да се наименују и »пирови-радници«, тиме што би се поставили за чланове дома лордова поједини прваци из редова вођа великих радничких синдиката.

Но ово су све ствари које се налазе изван круга расматрања којима имамо овде да се бавимо.

Централна влада Сједињених Држава била је испочетка врло немоћно тело, конгрес представника влада сваке од тринаест појединих држава одржаних на окупу извесним одредбама о њихову савезу. Овај је скуп једва био нешто више него ли каква конференција представника појединих суверених држава. Он, на пример, није имао никаква утицаја на спољну трговину појединих савезних држава, нити је имао власт да сам прописује ковање новца или наплату пореза. Кад је Џон Адамс, први посланик Сједињених Држава у Лондону, дошао британском министру спољних послова да са њим преговара о склапању трговинског уговора, министар је тражио да разговара и са представницима сваке од тринаест заинтересованих држава понаособ, па је Адамс морао да призна да због њих није овлашћен да склапа коначне споразуме у име свих савезних држава. Убрзо су Британци почели да преговарају независно и понаособ са сваком поједином савезном државом, не водећи рачуна о конгресу, те су задржали у својој руци извéстан број тачака на америчком земљишту у области великих језера, а због тога што конгрес није био у стању да стварно врши државну власт на тим тачкама. Исто се толико слаб показао конгрес и у једном другом важну питању. На запад од тринаест америчких држава ширили су се недогледни крајеви, пут којих се крстао све већи прилив насељеника. Свака од појединих савезних држава почела је сад, сасвим произвољно и без икаква јасно одређена правног мерила, да тражи за себе крајеве одонуд својих дотадањих западних граница. За сваког увиђавног човека морало је бити очигледно да ће прохтеви који су се овде сукобљавали, на крају крајева одвести до међусобних ратова, ако централна влада не буде у стању да у том питању изведе поравнање међу појединим савезним државама. Слабост и недовољна увиђавност средишне владе у том питању изазвала је тешке незгоде, па је најзад довела до положаја, који је по некима изгледао толико опасан, да се потајно већ почело расправљати о могућности увођења монархије. Натаниел Горем *(Gorham)* из Месечусетса, председник конгреса, предузео је у том правцу чак и кораке, да се почне разговарати о понуди престола пруском принцу Хајнриху, брату краља Фридриха Великог. Најзад је године 1787. сазвана уставотворна скупштина, која се састала у Филаделфији и која је у основним цртама израдила устав, који још и данас важи у Сједињеним Државама. Био се у међувремену појавио нов дух, били су свуда и на све стране најзад схватили колико су потребни слога и споразум.

Кад су оно у своје време рађене првобитне одредбе о савезу, водило се рачуна само о »народу Месечусетса«, »народу Род-Ајленда« и т. д. и т. д. Сад пак, при изради правог устава, појавио се нов појам — »народ Сједињених Америчких Држава«. Нова врховна државна управа, на челу са председником, којем је дата извршна власт, члановима сената и конгреса, као и са врховним државним судом, који је сад створен, прогласили су као врховну власт управу »народа Сједињених Држава«. Сад се говорило »Ми, народ Сједињених Држава«, и није се више говорило »Ми, Сједињене Државе«, а на велику жалост вирџинског представника Ли-а *(Lee)*. Америка је сад била *савезна држава* (федеративна држава), а није више била *савез држава* (конфедерација).

Једна за другом, све су савезне државе ратификовале нови устав, па се у пролеће године 1788. у Њу-Јорку састао први конгрес у новом облику, који му је био дао устав, а под председништвом Џорџа Вашингтона, који је за време рата за независност био врховни командант. Устав је том приликом подвргнут осетној ревизији, а за савезни главни град изабран је град Вашингтон на реци Потомаку.

6.

У једној од ранијих глава, римску републику, у којој су се модерни појмови мешали са најмрачнијим сује-

верјем и праљудском дивљином, назвали смо »неандерталским видом« савремене демократске државе. Можда ће доћи време, када ће се установе и начин рада предвиђени америчким уставом сматрати нечим што по свом ступњу развоја одговара начину живота, алату и оруђу човека из каменог доба. Но одредбе америчког устава одлучно су испуниле свој задатак, па је под њиховом заштитом народ Сједињених Држава постао једна од највећих, најмоћнијих и најцивилизованијих заједница досадањег света; при свем том било би неразумно мислити да је амерички устав нешто коначније и непроменљивије него што је мрежа застарелих уличних железница која још захвата толике крајеве Њу-Јорка, или на укусни и пријатни тип кућа, који још и данас преовлађује у Филаделфији. И то су ствари које су испуниле своју сврху, које имају својих мана, а које се дају поправити и усавршити, каогод и уређење нашег дома, каогод и наша механичка постројења, тако и наш политички поредак стално ваља усавршавати и дотеривати упоредо са развојем нашег знања и нашег разумевања за те ствари.

Од времена кад је донесен амерички устав па на овамо знатно су се усавршили наши погледи на светску историју и наше знање из области психологије гомила. На пољу управљања државом почињемо да запажамо много што-шта, за шта су људи осамнаестог века још били слепи код очију. Ма колика била храброст, о којој су ти људи дали доказа својим стваралачким радом, а у поређењу са политичким поретком који је томе предходио, ипак су они били још много удаљени од смелости, колика је потребна по данашњем нашем сазнању, ако хоћемо да решимо узвишени задатак стварања опште цивилизоване заједнице целог света, основане на слободној вољи својих чланова. Они су сматрали коначним и необоривим чињеницама многе ствари, за које данас знамо да се морају тек подврћи најтемељнијем научном испитивању и најбрижљивијем изграђивању и усавршавању. Мислили су да је довољно отварати школе и универзитете, дати им комад земље, чији би приходи служили њихову даљем издржавању, па их после оставити себи самима. Међутим, просвета није никакав коров, који ће без бриге расти на каквој било земљи; просвета јесте напротив колико неопходно потребна, толико осетљива биљка, која и сувише лако подивља или се иначе поквари. Данас увиђамо да недовољни развитак универзитета и просветног апарата уопште представља исто што и закржљалост мозга и живаца, услед које запињу нормални живот и развитак читава социјалног тела. Ако га меримо европским мерилом, ако га упоређујемо са приликама у којој било досадашњој држави, ступањ опште просвете у Сједињеним Америчким Државама може се сматрати високим; узмемо ли пак као мерило оно што би се могло постићи, онда је Америка непросвећена земља. Затим су оцеви америчке идеологије мислили да је довољно дати слободу штампе, па да сваки грађанин живи у пуној умној светлости. Нису знали да слободна штампа, с обзиром на свој однос према оглашивачима, може да постане из начела, доследно и стално поткупљива, те да тако крупни издавачи листова могу постати прави разбојници над искреношћу уверења, сулуди рушиоци најпохвалнијих подухвата. Најзад пак оснивачи Сједињених Америчких Држава још нису имали никаква искуства што се тиче разноликих могућности злоупотребе права гласа на изборима. Читава наука какву представља изборни систем превазилазила је њихов умни видокруг. Нису ни појма имали о потреби права да се глас може пренети и на другог, којим се правом једино може спречити »прављење« избора преко нарочито у ту сврху створених организација. Сирове и круте методе које су у том погледу створили Американци, направили су њихов политички систем прћијом великих страначких машинерија, које су америчкој демократији отели половину њене слободе, а готово сву њену политичку душу. Политика се претворила у трговину, и то у врло ниску трговину. По завршетку првог и знаменитог

периода стварања Сједињених Држава, пристојни и даровити људи су се повукли из политике и посветили су се »пословима«. Смисао и схватање за државу стали су да попуштају. На многим пољима од јавна интереса завладао је систем приватна предузећа, а зато што је политичка корупција била онемогућила вршење тих функција преко државних установа.

Међутим, ови недостаци великог политичког система, што су га били створили Американци у револуционарном периоду, нису се одмах у пракси испољили. За време неколиких поколења у Сједињеним Државама се запажао наглији развој, већа мера слободе и домаће среће појединца, живљи рад но и у једној земљи на свету пре њих. А историја Америке за последњих стопедесет година, и поред понеког враћања пут неједнакости, и поред многих грубости и неспретности, зато ипак нимало није мање чиста и часна него историја кога било другог савременог народа.

У овом кратком опису о стварању Сједињених Америчких Држава једва ако смо стигли тек да поменемо само имена неколицине великих људи, који су се били прихватили овог великог стваралачког дела у историји човечанства. Уколико смо уопште и то стигли да учинимо, тек смо узгред поменули људе као што су били Тома Пен, Венијамин Франклин, Патрик Хенри, Тома Џеферсн, два брата од стрица Адамса, Медизон, Александар Хемилтн *(Hamilton)* и Џорџ Вашингтон. Није лако упоређивати људе једног периода историје са знаменитим личностима другог раздобља историје. Поједини писци, па међу њима чак и неки Американци, толико су се дали збунити и засенити вештачким сјајем европских дворова, бљештавим али разорним ратовима каква Фридриха Великог или какве Катарине Велике, да некако са висине гледају на скромност појаве оснивача Сједињених Америчких Држава, па их се у својој уображености можда чак и стиде. Осећају да Венијамин Франклин са својом пуштеном дугом косом, у свом скромном оделу и са својим шеретскошаљивим начином опхођења свакако није био баш много аристократска појава на двору краља Луја XVI. Узмемо ли пак као мерило личну вредност једног и другог човека, доћи ћемо до закључка да Луј XVI једва ако је био довољно и паметан и поштен, да би могао бити макар и слуга Франклину. Ако се величина неког човека састоји само у његовој спољној моћи и блеску што га развија око себе, онда Александар Велики неоспорно представља врхунац људске величине. Али зар је у томе величина? Или зар, напротив, велик човек није онај који на високу положају и усред срећних прилика — а право обдарење и није ништа друго него велика и срећна прилика — смиреним срцем служи богу и својим ближњима на земљи? А изгледа да су многи Американци из времена револуције дали доказа о својој несебичности и много самопожртвовања. И они су били само смртни људи; и они свакако нису били без мана или ограничења; али углавном изгледа, да им је збиља државна заједница коју су основали била преча од какве било личне користи или личне сујете.

Сви су они били људи, ограничени у погледу знања и ширине погледа; а природно је да су били такви, с обзиром на ограниченост читава ондашњег времена. Каогод и сви ми, и они су били људи, у чијој су се души сусретали добри и рђави нагони; у њиховим су се срцима јављали значајни подухвати и знамените идеје, али су поред тога једновремено могли бити љубоморни, лени, тврдоглави, грамзиви и развратници. Ако би неко узео да пише истиниту, потпуну и до ситница разрађену историју постанка Сједињених Држава, морао би добронамерно и у ведру расположењу да приступа опису догађаја, који почињу као сјајна комедија која најзад води до најузвишенијих смерова. Ни на једном другом пољу не видимо у толикој мери јасно и прегледно развијене општељудске особине америчке историје, као у питању робова. Питање робова, као део замашна радничког питања, било је пробни камен америчке душе, те нове душе која се јавља у историји света.

Ропство се у Америци јавља још у

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА "ВУК КАРАЏИЋ" БЕОГРАД

раним периодима насељавања Европљана с ону страну Атлантског Океана. Ниједна од европских народности заступљених међу насељеницима у Америци није потпуно без свог дела кривице по тој ствари. У наше доба, где је још једнако уобичајено да се Немачка приказује као неки морални баук Европе*), нарочито вреди истаћи да су се баш Немци у том погледу најлепше показали. Први су одлучно устали против робовања Црнаца немачки насељеници у Пенсилванији. Додуше, немачки насељеник, који се служио плаћеном радном снагом, већином се настањивао у крајевима умереније климе, далеко на север од праве области великих плантажа; према томе, Немци у већем броју нису ни долазили у искушење што се тиче употребе робова. Само је ропство у Америци почело поробљавањем Индијанаца и њиховим упућивањем на принудни рад по рудницима и плантажама. А чим би им понестало робова Индијанаца, власници плантажа би се послужили не само Црнцима, већ би затражили и радне снаге из казнених завода и сиротињских домова Европе. Ко прочита Дифо-ов »*Moll Flanders*«, видеће, какав је био утисак што га је у почетку осамнаестог века трговина белим робљем у Вирџинији чинила на енглеску интелигенцију. Црнац се као роб у Америци јавља врло рано. Исте године (1620.) кад су се у Новој Енглеској искрцали чувени исељеници са »*Mayflower*«-а да оснују Нови Плимут, искрцао је неки холандски брод први »товар« афричких Црнаца-робова у Џемстауну (у Вирџинији). Употреба афричких Црнаца као робова била је дакле у Америци исто толико стара као и сама Нова Енглеска. У доба америчког рата за независност представљала је стару установу, која је у оно доба постојала већ стопедесет година. А одржала се још више него пола века и после извојевања независности Сједињених Држава.

*) Прво издање ове историје изишло је године 1920., а друга (допуњена) издања 1923. и 1925. Доцнија издања обухватала су поглавито допуне, а мање измене дотадањег текста с обзиром на извесне промењене прилике. Тако се и ова примедба односи на тои, који је владао првих година после рата. Прим. прев.

Међутим, ни за све то време савест мислених људи у колонијама ни у ком часу није била потпуно мирна што се тиче тога питања. Једна од тачака оптужбе што је подигао Тома Џеферсн против круне и госпоштине Велике Британије, наводила је да су велики капиталисти у метрополи ради заштите својих личних интереса у зачетку угушивали сваки покушај колонија да ублаже или ограниче трговину робљем. Лорд Дартмос *(Dartmouth)* написао је тим поводом године 1776., да се »колонистима не може допустити да спречавају или ометају трговину која доноси толико користи британском народу«. Упоредо са душевним и моралним врењем револуције и питање робова Црнаца било је стало у ред најважнијих ствари, које су будиле јавну савест. И сувише су очити били супротност и поруга што га је представљало то стање. »Сви су људи по самој природи слободни и једнаки«, писало је у основном државном закону Вирџиније; а напољу на плантажама радио је под врелим сунцем и под ударцима надзорникова корбача роб Црнац . . .

Чињеница међутим, што су се уопште и јављала оваква питања савести, доказује колики је преокрет био настао у појмовима људи од времена кад се римско царство било распало под налетом варвара, па на овамо. Прилике у занатству, у пољопривреди и у производњи уопште биле су дуго времена такве да само по себи нису ишле у прилог обнављању принудног рада робова. Сад су пак у сталном кружном току ствари опет биле наста-



Бенџамин Франклин

ле прилике у којима су имућни сталежи обнављањем те старе установе по рудницима, на плантажама и приликом јавних радова могли да дођу до непосредних и огромних користи. Установа ропства је обновљена, али се против ње дигао жесток отпор. Одмах су се чули протести, који су бивали све гласнији. Обнављање ропства противило се савести човечанства. У многу погледу је нови принудни рад робова био гори од најтежег вида ропства у старо доба. Нарочито грозни и одвратни били су читави ратови што су их водили трговци робљем, и формални лов на људе, који је приређиван у западној Африци, а исто је такав ужас било дуго путовање робова морем. Ти су несрећни створови трпани на бродове без обзира на најосновније прописе хигијене, без довољне хране и без икаквих лекарија за случај болести. Многи људи који су се још и могли помирити са самом чињеницом да по плантажама раде робови, нису могли да одобре такав начин трговине робљем. У овом жалосном послу учествовала су углавном три европска народа, и то Британци, Шпанци и Португалци, а зато што су њихове државе биле најглавнији сопственици колонија у Америци. Релативна невиност осталих европских народа у том раду углавном се своди на чињеницу што се њима није указала прилика или потреба да то чине. Иначе су остале државе у оно време биле истог друштвеног уређења као и оне три напред поменуте, под истим околностима и оне би све то исто чиниле.

Око средине осамнаестог века појавио се у Великој Британији и у Америци силан покрет против установе ропства Црнаца. Године 1770. ценио се број робова у самој Британији на 15.000. То су већином били робови, које су њихови власници били довели у Енглеску са својих поседа у Вирџинији или по западно-индиском острвљу. Године 1771. донео је лорд Менсфилд *(Mansfield)* одлучујућу пресуду по овој ствари, бар у колико се тиче Британије. До тога је дошло овако: неког Црнца, Џемса Сомерзета, био је његов сопственик довео из Вирџиније у Енглеску. Побегао је, но убрзо ухваћен, те силом одвучен на неки брод, којим је требао да буде упућен за Вирџинију. Суд се умешао и наредио је да се Црнац доведе са брода, на који је био одвучен мимо закон. Лорд Менсфилд је том приликом образложио своју одлуку речима, да је ропство »одвратна« установа, непозната енглеском праву; тако је Сомерзет као слободан човек напустио судску зграду.

У устав савезне државе Месечусетса од године 1780. био је унесен став у којем се вели да су »сви људи по рођењу слободни и једнаки«. Године 1783., неки Црнац, звао се Квеко, позвао се на ту одредбу и збиља, још од те исте године, држава Месечусетс није више допуштала ропство на свом земљишту, као што га више није допуштала ни сама Британија. Роб који би ступио ногом на земљиште Месечусетса био би самим тим слободан. Но у тај мах ниједна од осталих савезних држава још се није повела за овим примером. Кад је године 1790., вршен попис становништва у Сједињеним Државама, једино је на пописним формуларима Месечусетса свуда под рубриком »робови« била исписана реч »нема«.

Нарочито је значајно држање које је по овом питању заузимала Вирџинија, пошто ово њено држање нарочито јасно приказује тешкоће са којима су се у том погледу борили јужне државе. Велики државници Башингтон и Џеферсн, родом Вирџињани, осуђивали су установу ропства, па ипак је сам Вашингтон држао робове, из простог разлога што се у његовој ужој отаџбини није могла наћи друга врста послуге. У Вирџинији је постојала јака странка, која се залагала за ослобођење робова. Међутим, ове су присталице укидања ропства у свом програму тражиле да, у случају да дође до тог укидања, сви ослобођени робови Црнци имају у року од године дана да напусте земљиште Вирџиније, а у противном да опет постану бесправни робови. Разумљиво је, наиме, да су бели становници Вирџиније стрепили пред самом помишљу да би се поред њих у Вирџинији могла раз-





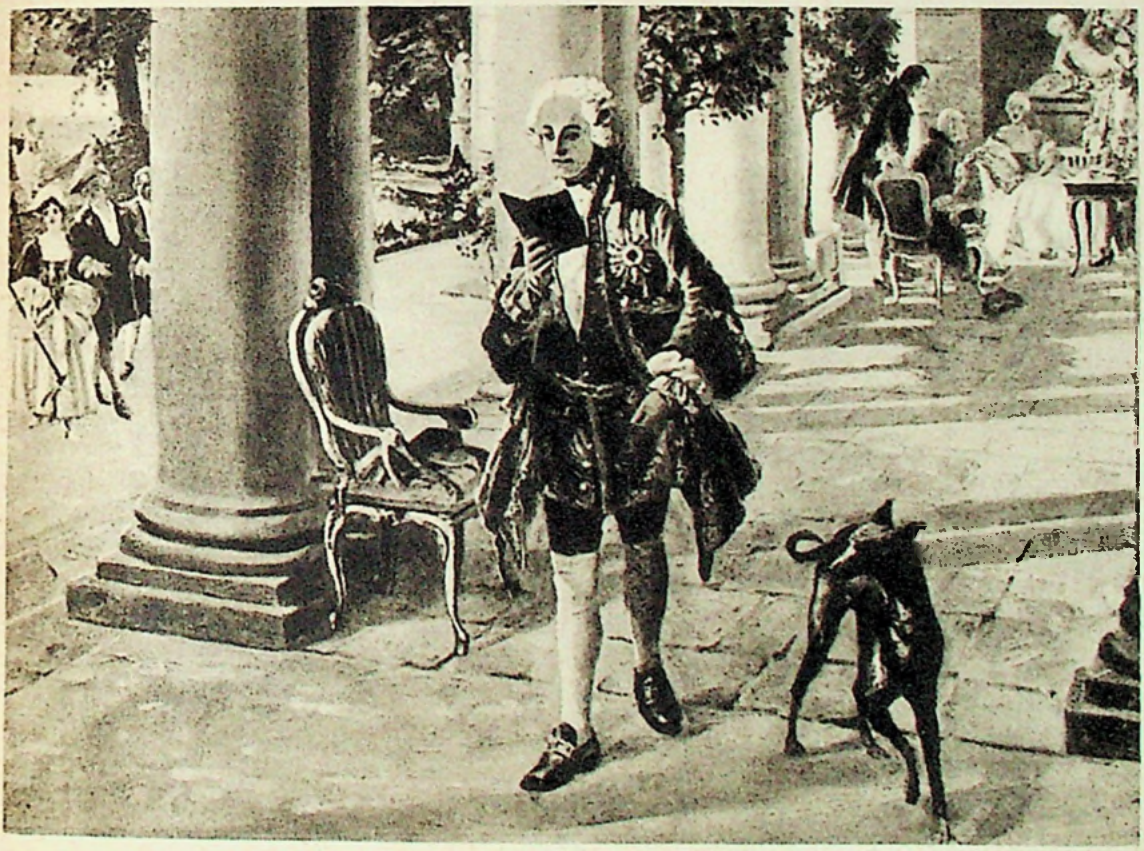

Волтер. По бисти Худоновој. — *Луј XVI.* По слици Димениловој. — *Фридрих Велики,* пруски краљ у свом дворцу Рајнсбергу, пре ступања на престо. За време док је живео у овом дворцу посвећивао се највише књижевности и филозофији.

вити слободна заједница варвара Црнаца, од којих је један део још био рођен у Африци, а којима су још били у крви лудождерство и свакојаки тајни и грозни незнабожачки верски обреди.

Ако ствар расмотримо са овог гледишта, разумећемо откуда то да је толики број Вирџињана био за то да и даље задржи под својом влашћу робове Црнце који су се већ налазили у земљи, док је у исто време жучно устајао против трговине робљем и против увоза новог црначког робља у земљу. Ослобођени Црнци могли су лако постати великом невољом за земљу. И Месечусетс, држава која је Црнце била огласила за слободне људе, убрзо им је забранила даљи приступ на своје земљиште . . .

Питање ропства, које је некад у старом свету представљало само сталешко питање међу људима једне исте расе, овде је у Америци било везано за друго једно, много теже питање, за проблем како да се уреди однос међу двема расама, које представљају две супротне крајности у разним својевима људског рода, а које су из основа различите по култури и по предањима. Да су ови Африканци били беле, а не црне коже, њихова би ропства нестало најдаље у року од једне генерације по објави независности Сједињених Држава, каогод што су били ослобођени негдашњи бели робови, родом из Европе, а на основу начела, садржаних у објави независности.

7.

Рекли смо да амерички рат за независност представља прво велико кидање са системом европских монархија и европске дипломације; била се отворила нова државна заједница, која је одбацила и напустила начела макијавелистичке политике, што су дотле неограничено владала расправљањем односа међу државама. Једну деценију доцније дошло је до друге и несравњено страшније побуне против необичне игре великих сила и против неизлечиво замршене политике европских дворова. Но овог пута није се радило о одцепљењу области које су се налазиле на крајњој ивици домашаја европских сила; ова је друга експлозија напротив настала у Француској, извору и утоци апсолутне монархије, срцу и средишту Европе. А за разлику од америчких колониста, који једино што више нису хтели да признаду над собом краљеву власт, Французи су се повели за примером енглеске револуције и одсекли су главу своме краљу.

Каогод што се британска револуција и одцепљење Сједињених Америчких Држава објашњавају владарским грешкама, тако је и француска револуција по крајњим узроцима својим последица бесмисленог славољубља француске монархије. Освајачки планови, прохтеви и намере апсолутних владара изискивали су широм целе Европе силне издатке за оружање, који нису били ни у каквој сразмери са пореском способношћу оног времена. А и сам раскош који је монархија развијала у земљи био је грдно скуп, нарочито по мерилу ондашњих привредних извора. Каогод што је било у Британији и у Америци, тако ни у Француској првобитни отпор није био управљен против владара као таква, нити против његове спољне политике као такве. Ни у овом случају није владало довољно јасно сазнање о томе да баш владар и спољна политика представљају извор свега зла. Напротив, првобитни отпор био је управљен једино против незгода и терета, што их је тај систем наметао појединцу. А пошто су у Француској племство и свештенство у многу погледу били ослобођени пореза, то мора бити да је ефективна пореска способност Француске била много мања од моћи плаћања енглеских пореских обавезника. Према томе је терет који су у Француској носили нижи слојеви народа, био још кудикамо већи. Из истих разлога имућнији сталежи, који су у Енглеској били противници двору, били су у Француској његови савезници и допринели су продужењу трајања његове власти и његова расипништва. Но с друге стране, кад је најзад дошло до експлозије у Француској, она је зато и била несравњено страшнија и разорнија него поменута два предходна потреса.

За време трајања рата за независност Сједињених Америчких Држава, у Француској се готово нису још осећали никакви предзнаци буре која је била на помолу. Било је много беде међу нижим народним слојевима, било је много критике и сатире, било је много изразито слободоумних мисли, али једва да је било какве појаве која би допуштала да се не претпостави да ће читав тај режим да се настави још за неодређено време. Трошило се више него што се производило, али последице таква стања осећале су на својим леђима једино мутави нижи сталежи. Историчар Гибон одлично је познавао Француску, нарочито Париз, који му је био исто тако добро познат као и сам Лондон. Међутим, у одломку који смо раније цитирали из његова дела не можемо наћи баш никакву алузију о томе да се треба надати данима политичког и друштвеног расула. Нема збора да је у оном свету било у изобиљу и глупости и неправде; али, са гледишта једног научника, који је уз то још био имућан господин, при свем том све је изгледало као да је на свом месту и довољно обезбеђено.

У ондашњој је Француској било много слободоумних мисли и осећања, па и слободоумна говора. У исто време као и Џон Лок у Енглеској, а и после њега, био је у Француској Монтескије *(Montesquieu,* 1689.—1755.) подвргао темељној и свестраној анализи друштвени, политички и верски поредак, а нарочито у својој књизи »*Esprit des Lois*«. Он је апсолутну монархију у Француској лишио њена чаробног нимбуса. Поред Џона Лока, Монтескије-у припада заслуга за пречишћавање са идејама које су дотле ометале свестран и одлучан преображај људског друштва. А није његова кривица, ако су прво време на расчишћеном земљишту подигли само врло несигурне нове зграде. Поколење које је дошло за њим (то јест људи око половине и пред крај осамнаестог века) надрло је врло смело у пропланке светлошћу обасјане, што их је Монтескије био искрчио у шуми дотадањег морала и дотадањег духа. Под вођством Дидеро-а *(Denis Diderot,* 1713.—1784.) појавила се група одличних књижевника, названих »енциклопедистима«. Већином бунтовни духови, а стекавши темељно знање у одличним исусовачким школама, енциклопедисти су се спремали да низом књига укажу на смернице које ће одвести стварању новог света (године 1766.). Мале *(Mallet)* вели да заслуга енциклопедиста јесте »у њиховој мржњи према свакој неправди, у жестокој оптужби којом су жигосали трговину робљем, пореску неједнакост, корупцију у судству, расипање народне имовине ратовима, као и у њиховим сновима о друштвеном напретку и у симпатијама, којима су поздрављали све веће ширење делокруга индустрије, која је у оно доба почињала да преображава свет«. Њихова највећа грешка пак изгледа да је била у слепом непријатељству што га показиваху према свему што се односи на веру. Они су сматрали да је човек по самој природи својој правичан и способан за правилно политичко схватање. У ствари пак воља за несебичну службу интересима друштва обично се у човеку може пробудити само васпитањем, религиозним у својој суштини, и то само у атмосфери поштене сарадње.

Раме уз раме са енциклопедистима радили су економисти или физиократи, који су смело, иако доста незрело, расправљали о питању производње и расподели животних намирница и других добара. Морели *(N. Morelly)* писац дела »*Code de la nature, ou le véritable esprit de tout temps négligé ou méconnu*« из године 1755., изразио се против установе приватног власништва и предлагао је комунистичко уређење друштва. Био је претеча велике и силно разгранате школе колективистичких мислилаца деветнаестог века, које називамо општим именом социјалисти.

Како енциклопедисти, тако и економисти или физиократи тражили су од својих ученика знатно напрезање мисли, ако су хтели да их разумеју. Разумљивији и популарнији био је Русо *(Rousseau,* 1712.—1748.). Код Русо-а налазимо чудну мешавину круте логике и бујног осећања. Проповедао је

заводљиву науку, у којој је тврдио да је човек првобитно био поштен и срећан, а да је и врлину и срећу изгубио само и једино необјашњивим радом свештеника, краљева, правника и слично. У свему узев, утицај Русо-а био је деморализирајући. Нападао је не само тадашње друштвено уређење, већ сваки социјални поредак уопште. Пишући о »Друштвеном Уговору« као да је више хтео да правда повреду уговора него да нагласи потребу сама уговора. Човек је толико несавршен створ, да није чудо што је књижевник Русо-ова кова морао доћи до силних присталица у сваком сталежу који је био кадар да га чита. Није чудо, кад се зна, да је Русо тврдио, да човекове опште наклоности, од којих највише мора да се отима, као наклоност да не плаћа учињене дугове, да даје слободна маха својим чулима, да, гдегод може, избегава напоре и трошкове, — да све те наклоности нису никакво зло, већ напротив прави изражај природне врлине. Нечувени успех што га је био постигао Русо увелике је допринео, да је у расправљање социалних и политичких проблема у Француској од тада стално уношен неки сентименталан и декламаторски тон.

Већ смо једном приликом напоменули да досад још није било случаја да нека људска заједница пређе на дело на основу самих пустих теорија. Потребно је прво да наиђе неки слом као и да се створи војство, које ће узети ствар у своје руке, па да тек онда дође до стварних примена теорије. Све до године 1788. републикански и анархистички говори и написи француских мислилаца мора да су изгледали исто толико лишени сваких практичних последица са гледишта држања ширих народних слојева и уопште политички безначајни као што је био естетски социализам Уиљема Мориса крајем деветнаестог века. Друштвени и политички систем и даље је ишао својим током, као да вечито има да остане онакав какав је био. Краљ је ишао у лов и петљао на својим сатовима као аматер-часовничар, двор и отмени свет гледали су и даље своје уобичајене забаве и проводе, финансјери су се подавали све смелијим плановима у правцу својих трансакција, трговци и остали људи од посла, тешко оптерећени дажбинама, настављали су рад старим, погрешним путевима, сељаци су стењали под теретом свога кулука и запајали су срца мржњом против племићских дворова. Много се говорило али се осећало да су то били само — разговори. Све је могло да се каже, пошто су сви били уверени да ниуколико не ће доћи до дела.

8.

Ово осећање безбедности и поуздности поретка који је владао у Француској, први пут је уздрман год. 1787. Луј XVI (владао од 1774. до 1792.) био је ограничен, доста необразован владар, а уз то је био те среће да за супругу има Марију Антоанету кћер аустриског цара, жену нерасположену и расипну. За историчаре извесна кова питање њених женских врлина изгледа да је од најдубљег интереса; ми се пак овде тим питањем нећемо забавити. Она је — да се послужимо речима П. Вирјеза *(Wiriath-a)**), — живела поред свога мужа, а не са својим мужем«. Иако је била доста грубих црта лица, увелике је тежила да глуми улогу лепе, романтичне и узвишене краљице. У часу кад је државна благајна била исцрпена ратом у Америци (до крајности микајавелистичким потезом, којим се мислило наштодити Енглеској), кад се у целој земљи почело јављати све веће незадовољство, краљица је уживала у томе да омета сваки покушај краљевских министара да заведу мало штедње у државним расходима; не само да је давала маха сваковрсном аристократском расипништву, већ је желела да врати цркви и племству у свему онакав положај у држави какав су ти сталежи уживали у великим данима Луја XIV. Тражила је да се отпусте из војске сви официри који нису племићског рода, а моћ цркве требала је по њену мишљењу да се простре и на приватни живот сваког појединца. У Калону *(Charles-Alexan-*

*) „*Encyclopaedia Britannica*", под „Француска".

dre de Calonne, 1734.—1802.) високом чиновнику из аристократске породице, била је нашла министра финансија који је савршено одговарао њеним погледима. Од 1783. па до 1787. тај је министар-чудотворац као чаробњак стварао све нове новчане изворе, док је сав тај новац исто тако чаробно отицао као што је био и дошао. Године 1787. методе овог министра претрпеле су коначан слом. Калон је био гомилао зајам за зајмом, па сад није имао куд, већ је морао дати изјаву, да је сјајна монархија великог стила, која је у Француској владала од дана Луја XIV, дочекала финансиску пропаст. Нигде више ни једна пара није могла да се нађе. Морао је да се сазове састанак угледних људи из целога краљевства, да решава о мерама које ваља предузети.

Пред тим скупом угледних и водећих личности, Калон је изложио нацрт, по којем би одсад плаћали порез и сви велепоседници без разлике. Ово је изазвало буру негодовања у редовима племића. Тражили су да се сазове једно тело, које је унеколико личило на британски парламенат, тојест сталешка скупштина *(États Généraux)*, која још од године 1610. амо никако више није сазивана. Ни најмање се не обазирући на чињеницу да су тиме помагали и потиштеним класама да дођу до места, преко којега ће и они изложити своје жалбе и захтеве, слепи од огорчења услед постављеног захтева да и они одсад треба да сносе један део државних терета, француски племићи упорно су остајали при том свом захтеву. Тако се маја године 1789. састала сталешка скупштина.

Ова је скупштина била састављена из представника трију сталежа: племства, свештенства и изасланика трећег сталежа, простог народа. Право гласа за избор представника трећег сталежа било је веома широко. Сваки порески обавезник старији од двадесетипет година, сеоски пароси (жупници) и племићи-малопоседници бирали су представнике свога сталежа, тојест изасланике који су улазили у састав представништава свештенства односно племства у сталешокј скупштини. Несазивана скоро пуна два века, сталешка скупштина била је остала без икакве праксе у погледу пословника. Затражише мишљења о том од историчара, чланова Француске Академије. Прво се расправљало о томе да ли сталешка скупштина треба да решава као једна једина целина или пак да ли представништво сваког од трију сталежа треба да решава посебно, па да по одлуци већине у свом саставу гласа као сталеж. Пошто је представништво свештенства имало 308, представништво племства 285, а представништво трећег сталежа 621 члана, то би у првом случају, тојест ако би се решавало као једно једино тело, трећи сталеж имао апсолутну већину, те би вазда могао да надгласава свештенство и племство; у другом случају, трећи сталеж би представљао само једну трећину гласова, тојест један од укупно три гласа. Исто тако се имало да реши о месту састанка сталешке скупштине: да ли да се она састане у самом Паризу или у којем граду у унутрашњости Француске? Најзад је као место састанка изабран Версај; то је објашњено тиме што је Версај »подесан за одлазак у лов«.

Само се по себи разуме да су краљ и краљица сматрали финансиске тешкоће државе и расправљање о њихову отклањању као нешто досадно, те да су се трудили да не допусте да им то питање много ремети дотадањи начин живота и провода. Настављене су седељке по салонима уколико ови нису били потребни за већања око рада сталешке скупштине, по оранжеријама и другим раскошним просторијама.

Очигледно је да је од судбоносна значаја било горње питање да ли ће се решавати као једно једино тело уз равноправно гласање сваког члана или да ли ће се гласати по сталежима. Шест недеља су расправљали и препирали се о том, док најзад трећи сталеж, строго се поводећи за примером енглеског доњег дома, није изјавио да он једини представља народ и да се у будуће без његова пристан-

ка не може наплаћивати никакав порез. На то је краљ наредио да се затвори скупштинска дворана, а представницима трећега сталежа је препоручио да се разиђу кућама. Уместо тога, посланици трећег сталежа искупили су се у једној лоптачкој дворани *(Jeu de Paume)* и ту су положили заклетву, историску »заклетву у лоптачкој дворани« — да се неће растати пре но што буду дали устав Француској.

На то се краљ одлучи на политику јаке руке, те покуша да силом растури ову скупштину трећег сталежа. Ну, војници су одрекли послушност. Затим је одједном, неком сумњивом готовошћу, дао начелни пристанак да представници свих трију сталежа заседавају и гласају као једно једино тело под именом народне скупштине. Али, у исто време су, а по свој прилици на наваљивање саме краљице, доведени из унутрашњости поуздани пукови састављени искључиво из туђинаца-најамника, под командом маршала де Броља. За те се пукове знало да ни часа неће оклевати да пуцају у народ, ако им се то нареди, па је сад краљ почео да повлачи учињене уступке. На то је дошло до побуне у Паризу и у унутрашњости. Маршал де Броља *(Victor-François de Broglie,* 1718.—1804.) никако није могао да се реши да поведе своје трупе у борбу против народа. У Паризу и у већини знатнијих градова у унутрашњости образоване су месне привремене управе, које су организовале нову оружану силу, народну гарду, испрва намењену отпору краљевим трупама, ако би ове ступиле у акцију.

Овај устанак, који је избио у јулу 1789., представља истинску француску револуцију. Париски народ заузео је на јуриш Бастију, страшну тамницу, а само слабо брањену. Устанак се нагло ширио целом Француском. У источним и северозападним крајевима земље сељаци су спалили многобројне племићске замке, свесно уништавали тапије тих поседа, а саме њихове власнике поубијали или протерали. Убрзо је сва Француска била у пламену. У року од свега месец дана био се скрхао цео стари, подривени систем аристократског поретка. Поједини принчеви, дворани и племићи, који су се били истакли као присталице безусловне превласти круне, побегоше у иностранство. А народна скупштина нашла се пред задатком да сазда нов политички и друштвени поредак за нов историски период који је наступао.

9.

Француска народна скупштина имала је да се бори са кудикамо већим тешкоћама но што је имао да их савлада амерички конгрес; овај је имао за себе половину читава једног континента, а против себе само британску владу. Верске и просветне организације Америке биле су разнородне прилике, у својој целости нису имале велика утицаја на јавна питања, а уз то су већином биле добро расположене према новом стању. Краљ Џорџ седео је далеко одонуд океана у Енглеској, а постепено је постајао малоуман. Поред свега тога, Сједињеним Државама требало је неколико година док су дошле до подесног устава. Французи напротив били су окружени агресивним суседима макијавелистичкога духа, ометани краљем и двором, који су сплеткарили против њих, док је црква, јединствена, велика организација, нераздвојиво била срасла са старим режимом. Краљица је била у живој преписци са грофом Артоаским, са војводом Бурбонским и другим прогнаним принчевима, који су покушавали склонити Аустрију и Пруску да нападну нову слободну француску нацију. Уз то је Француска у тај мах већ била финансиски упропашћена земља, док су Сједињене Државе располагале са још безброј неискоришћених извора. Најзад је револуција у Француској била изменила услове пољопривредне производње и трговине, те тиме изазвала на привредном пољу забуну; у Америци пак таквих појава никако није било.

Навели смо неизбежне тешкоће које су се наметале самим положајем. Но поред њих, народна

скупштина још је и сама себи правила других тешкоћа; није било јасно одређена пословника. Енглески доњи дом располагао је у оно време већ искуством од пет векова, а Мирабо *(Honoré-Gabriel Mirabeau,* 1749. до 1791.) један од великих вођа првог периода револуције, узалуд се трудио да у том погледу уведе енглеска начела парламентарног рада. Душевно расположење оног времена некако је више нагињало бучној галами, узбудљивим упадицама и сличним изливима природне грађанске врлине. Међутим, неред се није рађао само из круга саме скупштине; ту је била још и велика галерија за слушаоце, и сувише велика галерија. А ко сме да брани слободном грађанину, да и сам прозбори на месту где се у име народа управља државом? На галерији је било пуно људи, који су само чекали да у дворани дође до неког жагора или сукоба, па да и сами упадну својом виком, кад храбрећи, кад уђуткујући говорника. Даровити говорници били су принуђени да глуме за галерију, да би задовољили прохтеве народа у сентименталностима и сензацијама. Кадгод би настале неке тешкоће или сукоби, није било тешко довести на скупштинску галерију уличну руљу, која би својом галамом за час прекинула расправу.

Под тим и таквим тешкоћама народна скупштина се дала на свој посао изграђивања новог поретка. Велик драматски успех постигла је 4. августа. Тога дана је, на подстицај неколицине слободоумних племића, изгласала низ резолуција: о укидању кметства, о укидању разних сталешких повластица, о укидању дотле важећих ослобођења од пореза, и о укидању »десетка« и феудалних судова. (У многим крајевима земље, ове су одлуке стварно извршене тек неколико година доцније). И титула је нестало. Још доста времена пре но што ће Француска постати републиком, племићима је било забрањено да свом имену додаду какав предикат. Читавих шест недеља бавила се народна скупштина формулисањем *декларације права човека.* При расправљању о томе било је и сувише прилике за развијање бујне и бескрајне реторике. Као узор узети су енглески »*Bills of Rights*«, који су некад у Енглеској представљали почетак организована преврата. За то време, двор је ковао реакционарне завере, а народ је те сплетке назирао. Историја овог периода нарочито је замршена с обзиром на нитковске смерове војводе Филипа Орлеанског *(Louis Philippe-Joseph d' Orléans-Philippe-Egalité,* 1747.—1793.), краљева брата од стрица, који је мислио да користи опште незадовољство оног доба, те да сам на место Луја XVI заседне на француски престо. Отворио је вртове своје палате публици, те су они убрзо постали збориште свих напредних елемената. Агенти војводе Филипа Орлеанског увелике су у народу потпиривали сумњу у краљеве намере. Положај је још већма отежан оскудицом животних намирница, па је свет почео и зато да криви краљевску владу.

Убрзо се у Версају појави режиму одани фландриски пук. Краљевска породица је намеравала да се склони некуд подаље од Париза, да поништи све што је дотле било урађено и да потпуно ускрсне тиранију и распикућски раскош. Уставни монархисти кова ђенерала Лафајета озбиљно су се забринули. Баш у оно време дошло је у народу до силна излива негодовања због несташице животних намирница. То негодовање се убрзо претворило у отпор против претеће појалистичке реакције. Мислило се да у Версају има огромних количина нагомиланих животних намирница, које се тамо крију од народа. Уз то је јавно мишљење било узрујано гласовима — по својој прилици претераним — о неком банкету, који су недавно пре тога приредили у Версају народни непријатељи. Навешћемо овде неколико ставова из Карлајловог *(Thomas Carlyle,* 1795.—1881.) описа ове кобне гозбе (у његову делу »Француска Револуција«):

»... Одобрена је употреба оперске дворане, док је за пријем изабрана Ираклијева Дворана. На тој гозби

имају да учествују не само официри фландриског пука, већ и официри Швајцараца, официри одреда »швајцарске стотине«, па чак и официри версајске народне гарде, бар они, који показују макар још мало лојалности; тек, треба то да буде гозба каква се не памти.

»Па сад замислите да је та гозба при крају или бар да је завршен њен солиднији део; сваки је, рецимо, већ испио прву боцу. Замислите да су већ и пале уобичајене здравице; здравице краљу и краљици напијене су уз громко, заглушујуће клицање, а здравица народу »заборављена« по некима, или чак »одбијена« како веле други. Замислите сад где уз разговоре пуне винског одушевљења и звуке музике шампањац тече потоцима и где празне главе украшене шеширима са перјаницама које услед властите шупљине које услед буке која их окружује праве све већу галаму. Рекли су Њену Величанству, које је вечерас некако тужније расположено него иначе (Његово Величанство опет заморено је ловом на којем је било тога дана), да ће је развеселити ако погледа гозбу. И сад видите дражесну, несрећну краљицу где излази из својих одаја, као кад се месец пробија кроз облаке; поред ње је њен краљевски супруг, а у наручју носи малог престолонаследника. Окружена сјајем, а дочекана одушевљеним клицањем, дражесно силази из своје ложе и, милостиво поздрављајући, обилази све трпезе, пуна краљевског достојанства. Поглед јој је испуњен бригом, али уједно одаје захвалност и одлучност, а на своје груди је притисла дете, узданицу Француске. Па кад је сад још музика засвирала арију »*O Richard, o mon roi, l'univers t'abandonne*« — па зар се могло очекивати друго него да ројалистичко одушевљење доспе до врхунца? Зар су млади заставници под сликовитим перјаницама које им се виле око шешира, смели урадити нешто друго него прикачити на шешире беле бурбонске кокарде, које су им додавале лепе и нежне руке. Зар су могли да ураде нешто друго, него да извуку сабље из корица, да уз бурно клицање пију у здравље краљице, да газе ногама народне кокарде скинуте са шешира, да се пењу у ложе, пошто им се учинили до се оданде чуло неко негодовање и гунђање, једном речју, шта су могли друго да раде него да галамом, песмом, играњем и необузданом обешћу покажу занос пијанства и неразмишљености који их је био обузео?

»Само по себи обична гозба, која би у редовним временима изгледала сасвим безазлена, сад је постала кобна. Јадна ти, лошим саветницима окружена Марија Антоанета, пуна женског заноса, али лишена владарске ширине погледа! Све је то било толико природно и објашњиво, а ипак толико неразумно. Сутрадан, приликом свечаног пријема, Њено Величанство је изјавило да је одушевљено догађајима од четвртка.«

Сад ћемо дати, као контраст овом што довде наведосмо, један став, у којем Карлајл описује расположење у народу:

»Многа мајка, будећи се иза сна у понедељак, чује где јој деца плачу тражећи хлеба. Ваља јој изићи на улицу, на пијацу зеља и у ред пред пекарницама; тамо се састаје са другим мајкама, које исто тако мучи глад и које осећају исто што и она, које су огорчене као и она. Тешко нама јадним женама! Уместо што овде стојимо пред пекарницама чекајући ред, што не бисмо кренули пред дворце племића, који су извор свему злу? *Allons'*. Хајде да се искупимо, да кренемо пред градску кућу, па затим у Версај!«

Било је још много галаме и јурњаве по Паризу, док најзад није приведена у дело и ова најновија замисао. Неки Мајар *(Stanislav-Marie Maillard,* † 1794.) се ту појавио као организаторска снага и дошао је као до неког вођства. Иначе нема због да су вође револуције, нарочито генерал Лафајет, користили ову побуну, да би задржали у својим рукама краљеву личност, пре но што би им некуд измакао — као што се оно краљ Чарлс I био склонио у Оксфрод — те отпо-

чео грађански рат. Пред вече се поворка кренула на тај поход од седамнаест километара.

Чујмо сад даље Карлајла:

»...У тај мах је Мајар зауставио своје менаде*), укаљане друмским блатом, на последњој узвишици и сад се пред њиховим зачуђеним очима шири Версај, версајски дворац и свуд унаоколо, докле око може догледати, краљева очевина. У десном правцу поглед вам допире до далеко одонуд Марлија и Сен-Жермена, па затим у кругу све до Памбуј-а с лева; све се то ниже једно до другог љупко и складно, али сад при мутну и кишовиту времену, као да је било застрто неким велом туге и жалости. Близу пред нама се види Стари и Нови Версај, један од другог одвојен широком и хладовитом *Avenue de Versailles*, широком скоро триста стопа, са своја четири двореда. Најзад сам версајски дворац са својим парковима и китњастим вртовима као позадином, са својим сребрнастим језерцима, својим красним венцима, својим лавиринтима, са Великим и Малим Трианоном. Ту су високим торњевима надвишена обитавалишта, ту су тиха скровишта, у којима уживају они што представљају богове за овај јадни прости свет. Али ни од тих красних обитавалишта данас неће да бежи суморна брига, јер на њих крећу ове гладне менаде наоружане копљима уместо тирзовим палицама«.

Пошто је пао мрак, ударила је киша.

»Јер гле, еспланадом у свој њеној ширини размилеле су се групе прљавих, покислих жена, па групе мушке фукаре дугачке неочешљане косе, наоружане зарђалим копљима, старим пушкама или окованим моткама (*batons ferrés*, нека врста импровизираних хелбарди, мочуге и тољаге за које су приковали какву ножицу или каму), а сва та маса одише духом гладног бунта. Киша лије као из каблова, међу групама појављују се, каскајући тамо-амо и »праћени потмулим звиждањем« телесни гардисти коњаници »*Gardes du Corps*«; њихова појава само изазива и раздражује масу, а штогод би они растерали на једној страни, опет се прикупља и групише на другој...

»Небројене прљаве жене опколише председника и депутацију и траже да и оне пођу са њима. Та зар није главом Његово Величанство погледало кроз прозор и наредило да се пита шта хоћемо? Хоћемо хлеба и да разговарамо са краљем (*du pain et parler au roi*), ето то му је био одговор на то питање. Уз много вике најзад је одређено дванаест жена, које ће се придружити депутацији и које сад иду преко еспланаде, кроз растурене групе, кроз гардисте-коњанике који каскају тамо-амо, а под кишом која пљушти.«

»Хлеба и мање причања.« Зар није то сасвим природан захтев?

»...А сазнаје се и то да тамо прежу краљевске кочије, као да се спремају на пут за Мец. Истина је да су код задњих капија виђена нека кола; да ли су то баш краљевске путничке кочије или друга кола, то је сад свеједно. Показивали су неку писмену наредбу наше још монархистички, а не демократски расположене версајске општинске управе, или су се можда само позивали на такву неку наредбу; и поред тога су их версајске патроле под строгом командом вазда будног Лекоантра (*Laurent Lecointre*, 1744.—1805.) опет отерале да се врате у круг дворца...

»И тако се усред кише и ветруштине коначно спушта ноћна тама; тамни су сад сви путеви и стазе. Од времена Вартоломејске Ноћи, када је Версај, како пише Басомпјер (*François de Bassompierre*, 1579.—1646.), још биобедан замак, ово је можда најнеобичнија ноћ што је доживео овај крај.

»Ах, да је неком Орфејева лира, како би ударајући у њене мелодичне жице могао вратити у ред и разлог ову суманиту гомилу! Јер овде као да се све распало, као да се све померило са свог места; а у празнинама које су настале, зјапи бездна која се отворила. Каогод пред слом читава једног света, најниже је дошло у додир са

*) „менаде", разуздане поклонице старогрчког бога Диониса (Баха).

највишим. Француска руља опсађује француског краља, железом окована мотке дижу се око краљевске круне и то се не дижу њему у заштиту. Поред тешких оптужби против крволочне противнародне краљеве гарде чује се и неко суморно гунђање у којем се помиње краљица.

»А двор седи немоћан и дрхти; његово се расположење мења упоредо са расположењем овамо напољу на еспланади или према томе како кад гласе вести из Париза, које пристижу у кратким размацима једна за другом, наговештавајући час ратоборно, час мирно расположење. Некер *(Jacques Necker,* 1739.—1794.) и сви министри држе седницу, али не могу да дођу ни до каква резултата. »*Oeil de Boeuf*«*) сав бруји од шапата. Те треба да се бежи у Мец, те не треба да се бежи. Краљевске кочије још једном покушавају, макар онако пробе ради, да изиђу. Лекоантрове патроле и опет их враћају.«

Читалац треба и даље да чита ову главу у наведеном Карлајлову делу, те да види како је у току ноћи стигао ђенерал Лафајет са народном гардом, како су вођени преговори међу народном скупштином и краљем, како је у јутру дошло до борбе међу краљевом гардом и гладним опсаћивачима, па како су ови најзад извршили јуриш на двор, те умало нису побили краљевску породицу. У дванаестом часу су Лафајет и његове трупе дошле да спрече њену погибију, а у дванаестом часу су стигла и кола са хлебом за гладну руљу.

Најзад је решено да се краљ мора преселити у Париз.

»Много је свечаних поворака видео наш свет; видео је римске тријумфаторске и поклонствене поворке; видео је поворке приликом старогрчких свечаности у част тајанствених божанстава Кабира, праћене свирком цимбале; видео је много краљевских поворака; видео је ирске пратње; али је остало да види и ову пратњу, да види француску монархију на путу за самртничку постељу. Дужина те поворке износила је читаве миље а већ ширина јој се губила у недоглед, јер је из читаве околине притицао народ да гледа. Споро се одмиче, а покаткад се и потпуно застане, чинећи вам се као неко огромно непокретно језеро. Али то језеро хучи и шуми као Ниагара, бесни и галами као Вавилон или Бедлем.†) То гази, прскајући на све стране блатом, то кличе, урла, то шенлучи — збиља прави комад античког хаоса усред нашег времена. Тако се споро ваља поворка, да би се најзад сручила у Париз, а пошто се већ увелике почиње смркавати; од Пасси-а, па до саме општинске палате пролази кроз шпалир радозналих Паризлија начичканих по тротоарима, који су досад чекали да виде ово.

»Та, видите, молим вас: као предходница одреди народне гарде са неколико топова; затим неки људи и женске наоружани копљима: неки седе на топовским карама или на фијакерима, неки ходају пешице, играјући од радости. Сви су од главе до пете окићени тробојним тракама. На бајонетима носе набодене хлебове, а уста пушчаних цеви искићена су зеленилом. Затим један од најважнијих делова поворке: педесет колских товара жита, што су их за љубав мира у престоници узели на зајам из версајских стоваришта. Затим поједини гардисти, у гренадирским капама, сад већ сасвим тихи и кротки. Непосредно за њима иду краљевске кочије, праћене другим дворским колима. Јер ту су у колима и стотинак чланова народне скупштине, међу њима и сам Мирабо; није нам сачувано какве је опаске правио том приликом. Поворка се завршава шареном гомилом: ту има и војника фландриског пука, Швајцараца, гардиског одреда »швајцарске стотине« и других гардиских јединица, а са њима се измешала нека фукара, као и уопште сви који из било каквих разлога нису нашли места у предњим деловима поворке. А око поворке у целој њеној дужини гура се без реда фукара предграђа Сент-Антоан и ра-

*) Главно предсобље краљевих личних одаја у версајском дворцу. Израз се често употребљавао и у пренесеном смислу за краљеву камарилу.

†) Бедлем *(Bedlam)*, чувена лондонска душевна болница.

тоборне жене, које су биле извршиле поход на Версај; оне се некако најрадије тискају у близини краљевих кола; идући играју да им се лепршају тробојне траке којима су се окитиле и певајући »незгодне песме«. Сваког часа, показујући једном руком на краљевска кола, на чију су адресу упућене све њихове шале и досетке, кличу: »Не брините се, пријатељи! Сад више нећемо остати без хлеба; ево доводимо вам и пекара, и пекарку и пекарског шегрта *(»le boulanger, la boulangère et le petit mitron«)*...«

»...Киша кваси тробојке, али никако не може да угаси пламен опште радости. Та зар сад није све лепо и красно испало? Ономад је рекла једна од ових чупавих дама чврсте песнице што сад прате поворку: »*Ah, Madamme, notre bonne Reine*, само ви немојте више да будете издајица, па да видите како ћемо вас ми сви волети!...«

Описани краљев прелазак у Париз одиграо се 6. октобра 1789. Од тада, па скоро читаве две године краљевска породица мирно је живела у Тијеријама. Да двор није изневерио народно поверење, Луј XVI би тамо остао до краја свог живота и био би умро једног дана природном смрћу са круном на глави.

Прва фаза француске револуције трајала је од 1789. до 1791.; Француска је у том периоду била уставна монархија са ограниченом краљевском влашћу; краљ је живео у Тијеријама окружен мањим бројем дворана него некад, а народна скупштина је управљала поготову умиреном земљом. Читалац који буде још једном хтео да загледа у оне карте Пољске што их донесмо у предходној глави, одмах ће се сетити чиме су у оно време биле заузете Русија, Пруска и Аустрија. Док се на западу Француска трудила да створи круписану републику, тамо су вршили коначну победу оне круписане републике са истока. Француска је имала кад да чека.

Узме ли се у обзир колико је неискусна била француска народна скупштина, под каквим је условима радила и колико су били замршени проблеми што је имала да их реши, ваља признати да је дала много стваралачког рада. Међу оним што је урадила, било је и пуно здравих творевина, које и данас постоје; а много што-шта представљало је тек опите, па је доцније опет ишчезло. Велико је чишћење извршено у кривичном законику: укинули су тортуру, уклоњене су могућности за самовољна хапшења без правна основа, а избачене су и одредбе по којима се кажњава јерес. Наместо дотадањих француских покрајина, као што су биле Нормандија, Бургундија и т. д., земља је подељена на осамдесет округа (»департмана«). У војсци је сваки, без обзира на сталеж из којег је поникао, одсад могао доспети и до највиших чинова. Уведен је колико одличан, толико и упрошћен систем судства, али му је уједно увелике умањена вредност тиме што су предвиђене народом изабране судије, и то изабране само за врло кратке периоде времена. На тај је начин у неку руку највишим судом у земљи учињена маса, а саме судије биле су принуђене да, исто као и посланици у народној скупштини, у првом реду угађају галерији. Сваколика огромна имовина цркве секвестрирана је и стављена под управу државе. Све установе које је била основала и којима је руководила црква, а уколико нису биле намењене настави или хуманим делима, затворене су, а плате свештенства стављене су на терет државе. За ниже француско свештенство ово је уосталом било врло повољно, пошто је оно дотле било бедно плаћено, у сравњењу са вишим црквеним великодостојницима. Уз то је уведен слободан избор свештеника и бискупа; то је била новина, која је ударала у саме темеље римокатоличке цркве, пошто она својим средиштем сматра папу, у којем гледа извор и утоку свога ауторитета. Практички је тиме француска народна скупштина хтела једним јединим замахом католичку цркву у Француској да преведе у протестантизам, ако не по саму верском учењу, а оно по начелима јерархиског

уређења. На све стране су се јављали сукоби и спорови међу државним свештеницима, које је постављала народна скупштина и непокореним свештеницима, који су били одбили полагање заклетве на устав, те остали верни Риму.

Поред осталог, француска народна скупштина је донела и једну необичну одлуку, која је увелике умањила утицај представништва на ток ствари. Наиме, решила је да ниједан од њених чланова не може постати извршни државни орган, тојест министар. Ова је одредба донесена по угледу на амерички устав, који такође строго одваја министре од законодавне власти. Британски парламентарни систем напротив иде на то да се сви министри морају узети из редова законодавног тела, како би у њему у свако доба могли да одговарају на питања, те уопште да би могли народу јавно да полажу наручна о примењивању закона и управљању државним пословима. Ако се сматра да је законодавно тело представник сувереног народа, онда је природно да се министри морају налазити у најужем додиру са тим својим сувереном. Одвајање законодавне и извршне власти онако како га је била извршила француска народна скупштина, изазвало је силне неспоразуме и много неповерења. С једне стране законодавство није имало довољно контроле, а с друге стране извршној власти је недостајало моралне снаге. Отуда је дошло до толиких незгода у средишној државној управи, да су се многи градови и сеоске општине у појединим крајевима земље практички одметнули у сасвим независне заједнице. Наредбе из Париза су кад усвајали, а кад их опет одбацивали; одбијали су да плаћају порезу, а црквену земљу су делили искључиво на темељу чисто месних потреба.

10.

Да је само круна хтела лојално да је помаже, да је племство показало разумна родољубља, народна скупштина могла је лако коначно да се развије у основицу за трајну парламентарну монархију у Француској, и поред својих необузданих галерија, и поред свог русовског духа, и поред своје неискусности. У Мирабо-у су имали државника у којег су били врло јасни појмови о потребама оног времена. Мирабо је познавао одлике и мане енглеског уставног система, па је очигледно хтео да створи сличан политички поредак, али основан на ширем и поштенијем изборном систему. Додуше, Мирабо је пред краљицом био глумио заљубљена човека, имао је са њом тајне договоре, свечано се назвао »једним човеком« у околини краљевој и тиме се донекле направо смешним. При свем том су његови смерови били несравњено разумнији и далековиднији од оних који су се ковали преко разних капицика Тијерија. Његовом смрћу, године 1791., Француска је неоспорно изгубила најзнатнијег свог државника-стваралаца, а народна скупштина и последњи изглед на сарадњу са краљем. Гдегод постоји неки двор, тамо обич-

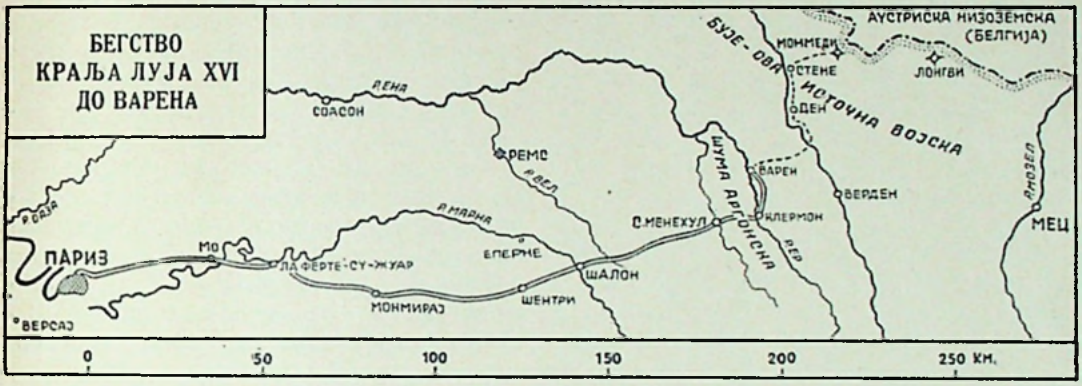

но има и сплетака; а разни потајни ројалистички планови и вршљања коначно су уздрмали положај народне скупштине. Ројалисти нису водили рачуна о Мирабо-у, као што нису водили рачуна ни о самој Француској; нису ишли ни за чим другим него ли за успоставом свога изгубљеног раја, тога раја повластица надмености и охолости и бескрајна распикућства. Мислили су да је било довољно ако им некако пође за руком да учине немогућом власт народне скупштине, па да као неким чудом устане из гроба већ осушени костур старог режима. А никако нису умели да сагледају и другу могућност: јаз крајњег републиканства, који је био зинуо пред самим њиховим ногама.

Једне јулске ноћи године 1791. између једанаест сати и поноћи, краљ и краљица и њино двоје деце прерушени умакоше из Тијерија, провезоше се узбуђени кроз париске улице, обиђоше око северне и источне ивице града и најзад се дохватише путничких кола, која су их чекала на друму за Шалон. Били су решили да побегну, те да се склоне код војске која је била размештена у пограничним крајевима источне Француске. Та је војска била »лојална«, т. ј. бар њени генерали и официри били су спремни да издаду Француску за љубав краља и двора То је најзад био подвиг по краљичину укусу, те се може замислити колико су расли радост и узбуђење краљевске породице, што су путничка кола даље одмицала од Париза. Тамо, одонуд брегова, опет ће наићи на страхопоштовање, дубоко клањање и љубљење руку. Било је наде да ће потом убрзо доћи и до мало пушкарања париске фукаре, а по потреби и уз учешће артиљерије; затим неколико смртних пресуда, али не над истакнутим људима. Неколико месеци белог терора, па ће све опет бити у најлепшем реду. Можда ће се тад и Калон опет вратити на положај министра финансија и опет пронаћи нове иовчане изворе. Моментано је упорно обигравао око појединих немачких владара, тражећи од њих потпоре. Имаће да се поново подигне маса попаљених замака, али бар они који су их спалили неће имати разлога да се жале, ако им буду опет ставили главу под јарам и натерали их да баш они сврше тај тешки посао...

Но сви ти дивни снови свирепо су осујећени оне ноћи у Варену. Управник поште у Сен-Менехулду био је познавао краља, па чим је пала ноћ, настаде на друмовима који су водили на исток трка коњаника-гласоноша, који су узбунили све оне крајеве, како би се бегунцима пресекао пут. У Горњем Варену били су за краљева путничка кола спремљени нови одморени коњи; млад официр, одређен да сачека и да му се нађе при руци, није те ноћи водио рачуна о краљу и био је отишао да спава*). Сиромах краљ пак за то време, прерушен у служитеља**) у доњем делу села препирао се са »постијонима«, који су чекали смену и одморне запрежне коње, изјављујући да неће ни корака даље да возе. Најзад су се ипак решили да крену. Но било је већ доцкан. Путници наиђоше на поменутог управника поште из Сен-Менехулда, који је био престигао краљева кола за време оно препирања са постијонима, искупио у селу шаку одважних републиканаца, те посео мост, који је спајао доњи и горњи део села. Кад су краљева кола наишла, мост је био барикадиран, а са њега заблисташе пушчане цеви. Из мрака се зачу глас: »Молим, покажите пасоше!«

Краљ се предао без икаква отпора. Одведоше путнике у кућу неког малена општинског чиновника. »Лепо! — рекао је краљ. — Ево ме код вас«. Напоменуо је уз то да је гладан, те је уз јело затражио и

*) Тај официр био је млади Бује. син маршала Бује-а *(François Claude de Bouillé, 173º.—1800.)*, главнога команданта трупа у североисточној Француској, до којег је бежао краљ. Био је са малим одредом хусара, упућен у Варен да сачека краља с одморним запрежним коњима. Краљ је о томе био извештен. Но Бује је одсео у једном крају села, а краљ је ушао у село с другог краја те нигде није могао да нађе обећаног му официра са одморном запрегом. Млади Бује пак, не слутећи да се краљ већ налази у другом крају села, мислио је да те ноћи више неће ни проћи, па је легао да спава.

**) Краљица је путовала под именом баронице Корф, издајући прерушеног краља за свога служитеља.

вина, »неког доброг вина«, како се изразио. Шта је краљица том приликом рекла, то нам није сачувано. У близини је била трупа оданих краљу, али оне нису предузеле никакав покушај да краља избаве*). Црквено звоно почело је звонити на узбуну, а село је осветљено да би се отежао какав било препад.

Као жалосни представници краљевске моћи враћени су путници у Париз. По свим улицама којима су кола прошла владала је самртничка тишина. Била је издана лозинка да ће онај који би краља увредно, бити бијен, али онај који би га клицањем поздравио — убијен...

Тек после ове неразмишљене краљеве пустоловине Французи су почели да помишљају на републику. И пре краљева бегства у Варен свакако да је било много теоретских републиканаца, али ипак дотле нико није изрично био изразио своје мишљење да би требало укинути монархију. Чак штавише, још у јулу, читав месец после покушаног краљева бегства, власти су растурнле велики збор на Мартову Пољу, на којем је тражено краљево збацивање; много је људи том приликом изгинуло. Међутим, ни такве одлучне мере нису могле ниуколико да сузбију наук што су га људи били извукли из краљева покушаја бегства. Исто онако као што је било у Енглеској у данима Чарлса I, сад су у Француској људи увиђали да се под оваквим околностима не може веровати краљу, те да је краљ управо опасан. Нагло је расла јасна моћ јакобинаца, екстремне републиканске странке. Њени вођи, Робеспјер *(Maximilien de Robespierre,* 1758.—1794.) Дантон *(Georges-Jacques Danton,* 1759.—1794.) и Мара *(Jean-Paul Marat,* 1743.—1793.), који су дотле важили као екстремисти са којима се не може радити, мало по мало су постајали господари ситуације у Француској.

Јакобинци су били слични америчким радикалима, људи необуздано напредних идеја. Њина је снага била у томе што су били без икакве незгодне политичке прошлости, а притом поштени и доследни. Били су сиромашни људи, који нису имали шта да изгубе. Умерену странку, странку компромиса, водили су људи од гласа и положаја, као што бејаху ђенерал Лафајет, који се у младим годинама био истакао као добровољан борац за независност америчких колонија, и Мирабо, аристократ, којем су донекле политички узор били богати и утицајни енглески племићи. Робеспјер пак био је сиромашан, а паметан адвокат из Араса, чија је најдрагоценија имовина била — његова вера у начела Жана Жака Русо-а. Дантон је био не много имућнији париски адвокат*), човек великих гестова и бујна говорничког дара. Мара је био старији човек, по рођењу Швајцарац**), врло образован, а такође не много обдарен земаљским благом. Потребно је да нарочито подвучемо Маратово високо образовање пошто је код енглеских писаца обичај, да вође великих револуционарних покрета сасвим неверно представљају као незналице. А таквим нетачним приказивањем личности добија се и неверна слика о идејном развоју револуције. Задатак је историчара да исправи те нетачности. Утврђено је да је Мара од страних језика знао енглески, шпански, немачки и италијански. Био је провео неколико година у Енглеској, где је био стекао сентендрјуски почасни докторат и био је написао на енглеском језику неколико одличних медицинских расправа. За његове радове из области природних наука поред осталих много су се ин-

*) Око шест сати у јутру стигао је пред Варен сам маршал маркиз Бује. Успут је сазнао шта се одиграло те ноћи у Варену. Село је затекао барикадирано. Добио је извештај, да се у селу већ налази десетак хиљада наоружаних грађана, а да се у целом крају народ диже на оружје. За краља је чуо да је већ на подруг сат пре тога кренуо колима натраг за Париз. Маршал Бује сазвао је на конференцију све присутне своје официре и они су дали мишљење да се више ништа не може урадити. Још истог дана је маршал Бује прешао границу и отишао у емиграцију.

*) Рођен у Арси-сир-Об-у.

**) По првобитном занимању био је марвени лекар, а као такав са службом у ергели краљева млађег брата, грофа од Артоа доцнијег краља Карла X. (1757.—1836., краљевао од 1825. до 1830.) Прим. прев.

тересовали Венијамин Франклин (1706. до 1790.) и Гете (1749.—1832.). Ето, тога и таква човека Карлајл назива »бесним псом«, »одвратним«, »прљавим« и »псећим доктором«.

Револуција је Марата начинила политичарем; први његови прилози великим дискусијама оног времена били су лепи и здрави. У Француској је у оно време владало погрешно веровање да је Енглеска некаква земља слободе. Маратов »*Tableau des vices de la constitution d' Angleterre*« приказао је положај у Енглеској у правој светлости. Последње године живота загорчала му је страшна кожна болест коју је био добио, кад се крио по париским каналима да би избегао гоњењима због тога што је после краљева бегства у Варен био огласно краља за издајника. Услед те болести могао је да пише једино кад би седео у кади пуној вреле воде. Били су га гонили и био је много пропатио, па је због тога и сам отврднуо. При свем том, Мара у историји штрчи као човек ретко узвишена и ничим неокаљана поштења. Изгледа као да га је Карлајл презирао нарочито због његова сиромаштва.

»... Колики је пут од тада превалио ... А сад ево га где седи око пола осам сати увече у кади, знојав, туробан, болестан од револуционе грознице. До крајности оронуо и изнурен, а са имовином која се састоји од читавих 23 су-а готовине у папирну новцу, од једне каде, једне тешке дрвене просте столице на којој пише; а газдарица му је нека прљава праља. Ето, тако изгледа више но скромни стан у »*Rue de l' Ecole de Médecine*«; дотле а не даље стигао је на свом путу. Слушај! Опет неко куца. Пријатан женски глас. Не да се одбити. Хоће пошто-пото да уђе. Ах да, то је она грађанка што је изјавила да хоће, да жели да учини услугу Француској. Мара, који је познао по гласу, виче: Пустите је, нека уђе! Шарлоту Кордеј (*Charlotte Corday d' Armont*, 1768.—1793.) на то пуштају до Марата.«

Млада јунакиња му је дала неке податке о контрареволуционарном покрету у Кану (*Caen*-у), а док је он бележио њене податке, пробола га је неком великом ножином (13. јула 1793.).

Већина јакобинских вођа били су слични Марату, невезани људи, без икакве имовине. Без корена у постојећем друштву, а у елементарнијој снази својој јачи од других странака, били су расположени да идеју слободе и једнакости остваре до граница логике. Имали су врло високих и строгих појмова о родољубљу. Чак и у самим њиховим тежњама које су биле задахнуте смеровима човечности било је нечег — нечовечна. У њих није било никаква разумевања за покушаје умерених елемената да омогуће неки компромис тиме што би сиротињу и надаље донекле одржали у беди и покорности како би круни и имућнијим сталежима обезбедили бар колико-толико поштовања. Заносећи се Русо-овим начелима, јакобинци су били слепи за историску истину да је човек по самој својој природи или угњетач или угњетаван и да се човечанство може учинити слободно и срећно тек врло поступно, законом, просвећивањем и ширењем духа љубави.

Док су у Америци демократска начела, проглашавана у другој половини осамнаестог века, углавном деловала као здрав и користан подстрек — а зато што је тамо, бар уколико су били у питању бели људи, већ постојала једнакост — у Француској су она била опијајућа и опасна за градско становништво. Знатан део француских градова био је пун бедних, судбом запостављених, деморалисаних, понижених и огорчених људи. Нарочито је очајно и опасно расположење владало међу париским масама. Треба имати на уму да је међу париском индустријом под страним режимом доминирала производња луксузних потреба. Велик део радника налазио је зараде у овој производњи која је задовољавала слабости и развратне прохтеве елегантног света. Сад је отмени свет, који је трошио те предмете, већином био побегао преко границе; путника са стране за време револуције у Паризу готово није ни било; послови су стали, а град је био пун беспослених радника, гладних и огорчених.

Ројалисти пак нису схватили значај јакобинаца ни опасну силу коју су представљали својом непоквареношћу и својим силним утицајем на ток мисли народних маса. Напротив, ројалисти су били толико уображени да су веровали како ће од јакобинаца моћи направити своје оруђе. Приближавало се време кад је уставотворна народна скупштина по одредбама новоствореног устава имала да уступи место њиме предвиђеној редовној законодавној скупштини. Кад су јакобинци, мислећи тиме да скрхају умерене елементе, предложили да се ниједан члан уставотворне скупштине не сме кандидовати за законодавну скупштину, ројалисти су одушевљено потпомогли тај предлог, који је, захваљујући ројалистичким гласовима, и прошао. Ројалисти су сматрали да ће законодавна скупштина, ако буде састављена све из самих нових посланика, бити лишена сваког политичког искуства, те спасти на степен политички немоћна скупа. Они ће тада, како су говорили, »извући добру страну из врхунца зла«, па ће по њихову уверењу Француска убрзо опет да се нађе коначно у рукама својих законитих господара. У том су правцу ројалисти отишли још даље. Помогли су избор једног јакобинца за париског председника општине. То је било отприлике исто толико паметно као кад би, рецимо, неки муж, само да убеди жену да јој је он потребан као заштитник, довео својој кући — гладна тигра. Тиме је створено друго тело, са којим ројалисти нису рачунали, кудикамо орније за борбу него ли двор, који ће у згодном часу преотети власт слабој законодавној скупштини — јакобинска општинска управа са седиштем у париском *Hotel de Ville* (општинској палати).

Дотле је Француска уживала мир споља. Није је напао ниједан од њених суседа, јер су ови сматрали да се она већ и сама довољно слаби и руши својим унутарњим раздором, па да се с тим падом може чекати. Због таква првобитна става према Француској и јесте толико рђаво прошла Пољска, којој су њени суседи имали кад да посвете сву пажњу. При свем том, изгледало је неким силама да је згод-



но још сад увредити Француску и загрозити јој, како би се тиме донекле припремио пут за изговоре под којима би се доцније и Француска поделила као и Пољска. Године 1791. састали су се пруски краљ и аустриски цар у Пилници*) и тамо су дали заједничку изјаву, у којој се вели да је за све владаре од нарочита значаја потреба успоставе реда и враћања неограничене монархије у Француској. Емигрантској војсци састављеној од француских племића и разне

*) Замак на Лаби (узводно од Дражћана) са дивним парком.

госпоштине, у којој је било готово све самих официра, допуштено је да борави у близини границе.

Француска је, међутим, сама објавила рат Аустрији. Разнолике су биле побуде оних који су тражили ту одлуку. Многи су републиканци желели рат, јер су хтели да сродни белгиски народ ослободе аустриског ропства. Желели су га с друге стране и многиројалисти, гледајући у рату могућност да се успостави углед круне. Мара пак у свом листу »*L' Ami du Peuple*« жестоко се противио објави рата, јер није хтео да се републиканско одушевљење изметне у ратну грозницу. Можда је својим политичким инстинктом предосећао да ће рат најзад одвести до појаве Наполеона. На дан 20. априла 1792., краљ је дошао у народну скупштину и уз буран аплауз предложио објаву рата.

Рат је отпочео врло несретно по Француску. Три француске војске упале су у Белгију. Од њих су две страшно потучене, док је трећа, под командом Лафајета, могла да се повуче у реду. На то је Пруска, као савезница Аустрије, објавила рат Француској, те се удружена аустриска и пруска војска спремаху да упадну у Француску, под командом војводе од Брауншвајга*). Војвода је издао проглас француском народу, који спада међу најглупље саставе те врсте што их памти светска историја. У прогласу је рекао да упада у Француску ради успоставе краљеве власти и угледа, а да ће свако зло које би се догодило краљу, казнити »силом оружја» над члановима скупштине напосе и над градом Паризом уопште. Ово је било довољно да већину Француза роjалистичких начела, — бар за време трајања рата — претвори у републиканце.

Непосредна последица ове прокламације била је нова револуција, револуција јакобинаца. Та је револуција законодавну скупштину начинила немогућом, у њој су већину имали разумни републиканци (»жирондинци*) иројалисти, а исто тако је онемогућила и владу, која је била растурила онај републикански збор на Мартову Пољу, а Марата натерала да се крије по каналима. Побуњеници се окупише око општинске палате. Јакобинска општинска управа их је 10. августа 1792. упутила на јуриш на краљевски двор, на Тијерије.

Краљ је поступио незграпно и глупо, а уз ону савршену равнодушност према судбини својих ближњих која представља нарочиту повластицу краљева. Имао је око себе око хиљаду гардиста Швајцараца, а отприлике исто толико народних гардиста, врло сумњивих са гледишта поузданости и оданости круни. Колебао се све док није отворена ватра, па је затим отишао у законодавну скупштину, која је заседавала поред његова двора, да би себе и своју породицу ставио под њену заштиту, а Швајцарце је оставио да се и даље боре. Нема сумње, надао се да ће изиграти скупштину и општинску управу једну против друге. Краљевски бегунци одведени су у ложу одређену за новинаре; иза те ложе налазио се неки собичак. Ту су остали читавих шеснаест сати, док је скупштина решавала о њиховој судбини. Са улице је допирала у дворану хука жестоке борбе која се водила око Тијерија. С времена на време би прсло које прозорско окно на скупштинској згради. Несрећни Швајцарци пак борили су се притиснути лећима уза зид, безнадежно остављени својој кобној судбини.

Скупштина ни најмање није била расположена да поступи онако како је била поступила влада приликом оног јулског збора на Мартову Пољу. Осећала је над собом необуздану снагу оних у општинској палати. Краљ није могао да нађе никакве утехе у њеној средини. Често га грдећи и осуђујући у току дискусије, у скупштини су решавали о његову »привременом

*) Читаоцима историских дела на француском језику овај суверени војвода, а пруски маршал Карло Вилхелм Фердинанд од Брауншвајга [1735. до 1806.] познатији је под именом војводе од „*Брунсвика*“, како Французи и Енглези називају то немачко војводство. Прим. прев.

*) Ова је странка добила тај назив отуда, што су јој први њени чланови били изабрани или родом из округа [„департмана“] Жиронд [Gironde].

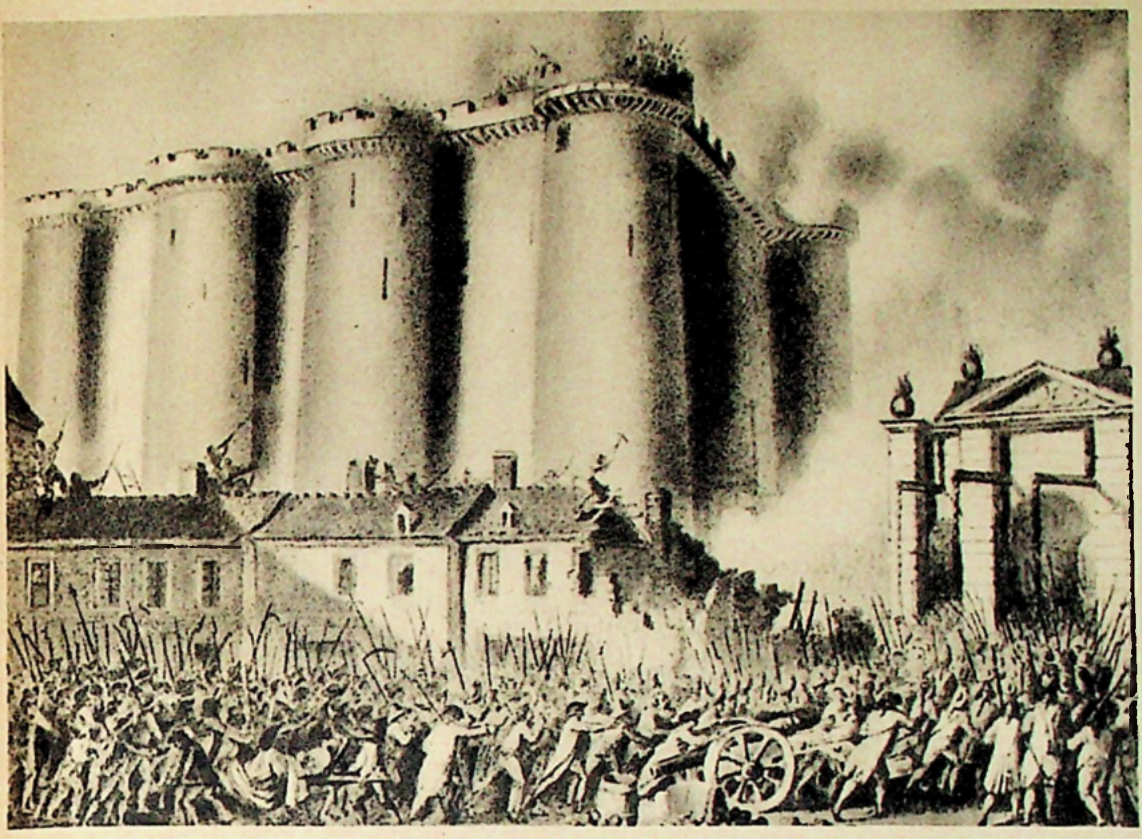



Заузеће Бастиље. Париско становништво јуриша на Бастиљу, стару тамницу 14. јула 1789. год. год. По цртежу Прије-а; сад у париском Лувру. — *Под терором.* Последње жртве; фаза Француске Револуције од 1792. до 1794. год По слици Шарла Луја Шилера.

смењивању с власти«. Швајцари су се борили све док им краљ није упутио писмену наредбу да обуставе паљбу. Но на то их је разјарена руља, огорчена због излишног проливања крви, побила готово све до последњег.

Сад се већ увелике ближио крају дуги и мучни покушај да се од Луја XVI направи »Меровинжанин«, да се од ограничена и неспособна, ни најмање прилагодљива апсолутна владара направи крунисан републиканац. Париска општинска управа била је стварно господар целе Француске. Законодавна скупштина — чије се расположење очигледно увелике било изменило — одлучила је да краља коначно збаци, затворила га је у »Тампл» *(Temple)**), поставила је на место краља извршни одбор и расписала је изборе за »народни конвенат«, који би имао да донесе нов устав.

Грозница републиканске и патриотске Француске ближила се врхунцу. Француске војске, тучене, одступале су у нереду у правцу Париза. Лонгви *(Longwy)* је био пао, а убрзо за њим пала је и велика тврђава Верден *(Verdun)*. Изгледало је већ као да ништа више не може да спречи улазак савезника у сам Париз. Сазнање о издаји ројалиста изазвало је безглаву свирепост маса. Ваљало је пошто-пото уђуткати ројалисте и слистити их. Општинска управа се дала у општи лов на све ројалисте без разлике, хапсећи сваког који би јој пао шака, а ма по чему изгледао присталица краљевства; убрзо су њима биле препуне све париске тамнице. Мара је предвиђао опасност страховита проливања крви. Још пре но што би било доцкан, покушао је да установи већи број каквих-таквих судова, да би се из шарене гомиле похапшених затвореника, сумњивих и потпуно безазлених племића, могли издвојити криви од невиних. Нису хтели да га слушају, па је почетком септембра дошло до неизбежног покоља.

Тих дана је побуњена руља изненада заузимала једну тамницу за другом. Увели би у самој тамници нешто као налик на преки суд, док је пред капијом чекала побеснела руља, наоружана сабљама, копљима и секирама. Један хапшеник за другим, људи и жене без разлике, био би изведен из ћелије, подвргнут кратку и површну саслушању, те или оглашен као невин узвиком »*Vive la Nation!*« или пак изгуран кроз капију међу подивљалу гомилу. Тамо су се тукли и гушали око тога ко ће премлатити жртву. Осуђени су бивали које претучени моткама, које избодени ножевима, које секирама исечени на комаде. Одсецали су им главе, натицали на копља и носили у тријумфу кроз град, а рашчеречене лешеве су бацали на гомилу. Међу многим осталим на овај је начин свршила принцеза Ламбал *(Marie-Thérèse-Louise de Lamballe*, 1749.—1792.), коју су краљ и краљица били оставили у Тијеријама. Њену главу, натакнуту на копље, дизали су пред прозоре Тампла, да би је краљица видела.

У краљичиној соби налазила су се у тај мах двојица народних гардиста. Један је пошто-пото хтео да краљици не уштеди тај језиви призор. Други опет, мекшег срца, чинио је све могуће да краљица не види ту грозоту.

Баш у те дане кад се у Паризу одиграла ова крвава трагедија, ђенерал Димуриje *(Charles-François Dumouriez*, 1739.—1824.), који се са својом војском из Фландрије брзо био пребацио у Аргонску Гору *(Argonne)*, зауставио је савезничке трупе одовуд Вердена. 20. септембра 1792. дошло је до битке код Валмија *(Valmy)*; та се битка у првом реду састојала од артиљеријског двобоја. Одбијен је не одвећ снажни пруски напад; француска пешадија одржала је положаје, а француска артиљерија показала се бољом од савезничке*). Војвода од Брауншвајга оклевао је још десет дана, па је најзад дао наредбу за повла-

*) Име ове зграде потиче отуда што је некада служила као Дом Витезова Храмовника (*Templiers*)

*) Главна заслуга за успех код Валмија припада одважном француском ђенералу Келерману (*François Christophe Kellermann*, 1735.—1820.), родом Елзашанину, кога је Наполеон доцније произвео за маршала, а са титулом „војводе од Валмија", и увео у редове високог племства.

чење према Рајни. Иако је сама по себи једва била нешто више од обичног артиљеријског двобоја, битка на Валмију спада у најзначајније одлучне битке светске историје. Јер том је битком спасена француска револуција*). Новоизабрани народни конвенат састао се 21. септембра 1792. и сместа је прогласио републику. Као да је силином логичне доследности у догађајима одмах затим морало доћи до суђења краљу и до његова погубљења. Погубили су га пре као неки символ него као човека, као личност. Нису знали шта би друго урадили са њим. Сиромах Луј XVI! Као да је био сувишан на овој земљи. Француска га није могла упутити у иностранство, јер би тамо појачао положај емиграната, а није га могла оставити без опасности ни у земљи, пошто би ту само његово присуство загрожавало земљу. Неумољиво је Мара захтевао да се краљу суди. Међутим, као оштроуман човек, тражио је уједно да се краљ никако ни за какво дело не оптужује, док не потпише нови устав. Пре но што то учини, говорио је Мара, краљ је правно још увек по старом уставу неприкосновен, изнад закона, те се не може оптужити ни за какво кривично дело. Исто тако је Мара тражио да се ништа не предузима против краљевих саветника. За све ово време Мара је играо неумољиву, али ипак правичну улогу. Био је знаменит човек, велика ума. А уз то му је услед болести кожа на живом телу сагоревала. Отимао се колико је могао некој органској мржњи, која код њега није била толико производ душе, колико производ болесног тела.

Луј XVI погубљен је 21. јануара 1793. Одрубљена му је глава на гијотини, која је од августа предходне године била уведена као службено средство за погубљивање.

*) Славни Гете, који је, у својству министра свога пријатеља и мецене, пруског савезника, саксонско-вајмарског војводе Карла Августа (1757.—1828), био у штабу главнокомандујућег, рекао је после битке на Валмију исколицини пруских официра, незадовољних неуспехом: „Од овог дана и на овом месту почиње нов период светске историје, па бар можете рећи да сте и ви лично присуствовали том преокрету".

Том приликом је Дантон сјајно одиграо своју »лавовску« улогу. »Краљеви Европе су нас изазвали, — загрмео је у једном говору — а ми им ево уместо рукавице бацамо под ноге главу једног краља!«

11.

Сад је настала необична фаза у историји француског народа. Настаде силно одушевљење за отаџбину и за републику. Решили су да се више не стаје на пола пута, да се више не праве компромиси ни у земљи ни према иностранству. Решили су да на дому има да се коначно рашчисти са роајализмом и са издајом у којем било виду; у иностранству пак требала је Француска, по схватању својих садањих вођа, да се јавља као заштитница и помагачица револуције у другим земљама. Цела Европа, цео свет имао је по њихову мишљењу да дође до републиканског поретка. Француска омладина уврштена је у војску републике; целом земљом орила се нова чудотворна песма, песма чији звуци и данас још загревају крв као неко јако вино — а то је Марсељеза, Пред овом песмом, пред бајонетима француских пешака и пред топовима, којима је њихова послуга руковала неограниченим одушевљењем, туђинске су снаге стално узмицале. Пред крај године 1792. француске су армије биле продрле много дубље у суседне земље но што је некад била стигла војска Луја XIV; целокупно бојиште било је пренесено ван француске територије. Французи су седели у Бриселу, били су прегазили Савоју, били су стигли до Мајнца, а били су одбацили Холанђане од Шелде. Но сад се француска влада одлучила на један веома несмишљен и неразуман корак. Огорчена због протеривања свога посланика из Енглеске после погубљења Луја XVI, објавила је рат Енглеској. То није било паметно од ње; револуција је била дала Француској одушевљену пешадију и сјајну артиљерију, била је војску ослободила официра из редова племића и многих других застарелих традиција, које су дотле ометале њен развитак; међу-

тим, у морнарици је револуцијом била уништена дисциплина а Енглези су и без тога били надмоћни на мору. Ова објава рата удружила је против Француске целу Енглеску као једног човека, док је раније напротив у Великој Британији постојао јак слободоуман покрет, који је био добро расположен према француској револуцији.

Не можемо овде да опишемо све појединости борбе, коју је Француска у току идућих неколико година имала да води против читавог једног европског савеза. Французи су занавек истерали Аустријанце из Белгије, а претворили су Холандију у републику. Холандско ратно бродовље, замрзнуто у леду поред обале код Тексела, предало се једном маленом одреду француске — коњице, а да ниједног топовског метка није било испалило. Притисак француске војске у правцу Италије неко је време био доста слаб. Тек године 1796. повео је неки нов и млад ђенерал, Наполеон Бонапарта (1769.—1821.), изгладнелу републиканску војску одевену у дроњке, у тријумфу кроз Пијемонт све до Мантове и Вероне. Овакав један приказ основних смерница светске историје не може да се упусти у описивање сваког појединог војног похода. Али морамо да поменемо нови начин ратовања који је била завела француска војска. Дотадање војске, састављене од војника-најамника, ратовале су само за љубав заната и плате, некако мрзовољно, као радници плаћени на сат. Ове нове и чудне француске армије пак бориле су се и гладне и жедне, не тражећи за то ништа друго осим победе. Њихови противници називали су их »новим Французима«. *C. F. Atkinson**) вели о томе: »Савезнике је више но ништа друго запрепашћивала знатна бројна снага и брзина у покретима републиканских војски. За ове импровизоване војске нису постојале никакве сметње ни препреке. Шатора нису имали, прво за то што нису имали новаца да их набаве, а друго зато, што би била потребна огромна количина кола за пренос тих шатора. А нису им ни били потребни, јер су ови одушевљени француски народни војници из година 1793.—1794. храбро подносили велике невоље, какве би код неке најамничке војске несумњиво изазвале бегства из јединица у масама. Редовни провијанат, којим би комора уредно снабдевала трупе, није се у довољној количини могао набављати, па су се Французи убрзо научили да живе на рачун земље у којој су се налазили. Година 1793. јесте година рођења модерних начела ратовања. Видимо брзину покрета, потпуно развијање свих народних снага, биваковање под ведрим небом, реквизиције и употребу силе, насупрот дотадањем обазривом маневрисању, малим војскама састављеним од војника по занату са шаторима, насупрот строго одмереном пуном дневном следовању и цепидлачењу на свему и свачему. Док оно прво представља одлучан полет, овај други, негдашњи систем мало ставља на коцку, али мало и може да добије . . .«

Док су се ови одушевљени ратници у дроњцима борили за Француску певајући Марсељезу, при чему очигледно ни сами нису били потпуно на чисто с тиме да ли су ослобађали или само пљачкали освојене земље, у самом Паризу се републиканско расположење приказивало у кудикамо неславнијој светлости. Мара, једини човек надмоћна духа међу јакобинским првацима, доведен до беснила неизлечивом болешћу, најзад је убијен. Дантон је приредио низ патриотских бура. Најзад је Робеспјеров упорни фанатизам био господар ситуације. Овог човека врло је тешко оценити правично. Био је слаба здравља, по природи стидљив, а »кицош« у облачењу. Али је у њега било нечега, што је неопходно потребно за човека који има силу и власт: у њега је било вере. Није веровао у бога у каква су навикли да верују људи, већ је веровао у неку врсту вишег бића и у Русо-а као његова пророка. Дао се на посао да спасе републику онако како је он њу схватао, а уверен да ју је једино он кадар избавити. Одржавање на власти и спасавање републике за ње-

*) Под „Ратови Француске Револуције" у „Британској Енциклопедији".

га је био један исти појам. Живи дух републике као да је био рођен из покоља ројалиста и краљева погубљења. Било је устанака. Један је устанак био у западној Француској, у области Вандеје *(Vendée)* где је народ предвођен племићима и свештеницима био устао на оружје због узимања регрута и због заплене имовине строговерног свештенства; други устанак је избио у јужној Француској, где су се побунили Лијон и Марсеј, док су тулонски ројалисти чак били примили у град енглеске и шпанске трупе. На све то изгледало је да једини одговор мора да буде настављање погубљивања ројалиста.

Ништа више није било довољно да задовољи подивљале прохтеве париске уличне руље. Револуциони суд се дао на посао, те је настало стално клање. Проналазак гијотине увелике је давао маха овим нагонима. Док је у току тринаест месеци до јуна 1794., било укупно 1220 извршених смртних пресуда, у идућих седам недеља било их је не мање него 1376. Краљица је гијотинирана, гијотинирана је већина Робеспјерових противника, а исто тако и атеисти који су тврдили да нема вишег бића; гијотиниран је и сам Дантон, зато што је заступао мишљење да гијотина ради и сувише. Дан за даном, недељу за недељом ова пакленa новопронађена справа за убијање косила је небројене главе. Изгледало је као да Робеспјерова власт живи од саме крви и као да јој из дана у дан треба све више крви, онако као што пушачу опијума требају све веће и веће количине опијума.

Дантон ни на самој гијотини није био другојачи него иначе, и ту храбар као што доликује »лаву револуције», достојан пример онима који ће за њим доћи.

»Дантоне, рекао је гласно сам себи, не буди слаб!«*)

*) Како се тврди, рекао је чувеном Самсону џелату, односно главном руководиоцу гијотине: „Грађанине Самсоне, да се ниси шалио да по свршеном послу не покажеш народу моју главу; имају шта и да виде". Кад су га привезивали за даску на којој се осуђеник намешта, како би га кобна секира која се спушта погодила тачно у потиљак, па пошто су га хтели привезати и

Најнеобичније у целој овој ствари јесте чињеница да је Робеспјер био несумњиво поштен човек, кудикамо поштенији од иједног од оних који су после њега водили прву реч. Био је надахнут страховитом страшћу за стварањем новог поретка на пољу читава људског живота. Уколико је од њега зависило, одбор за општу ствар *(»Comité du Salut Public«)*, нека врста владе дванаесторице, која је сад била преотела знатан део власти конвенту, давао је доста и стваралачког рада. Човека запањује одлучност којом се давао на посао. Све замашне проблеме око чијег решења се и дан данји још мучимо, решавао је површно и на брзу руку. Чињени су покушаји равномерне поделе добара изједначавања имовине. »Свако изобиље јесте срамота», говорио је Сен-Жист *(Louis de Saint-Just*, 1767.—1794.). Имовина богаташа оптерећена је силним порезима, па и сва заплењена с тиме да се раздели сиротињи. Хтело се да сваки човек има свој обезбеђени стан, обезбеђена средства за живот, те да сваки без разлике буде у стању да се жени и да заснује породицу. Тражило се да сваки онај који ради, за тај свој рад добија пристојну награду, али да не постизава добитка, тојест да не зарађује ни паре преко онога што му је потребно за пристојан живот. Покушали су дакле да потпуно укину добитак, ту најосновнију силу подстрекачицу сваког привредног рада. још од првих почетака људског друштва. А добитак је баш загонетка привредног живота, око које још и данас лупамо главу. У Француској је године 1793. било нарочитих закона против претеривања цена и постизавања несразмерна трговачког добитка; године 1919. и сама је Енглеска нашла да је потребно да донесе сасвим сличне законе. Јакобинска је влада, вазда у сликовитим контурама, градила нове планове не само за привредни, већ и за социјални поредак. Упрошћене су формалности како за ступање у брак, тако и за развод брака. Укинута је свака законска разлика међу брачном

другим кајишем, Дантон је рекао: „Нека, доста је и један кајиш; овај други чувајте, требаће вам једног дана за — Робеспјера". Прим. прев.

и ванбрачном децом. Саставили су нов календар са новим именима месеци, са недељама (»декадама«) од по десет дана и још много којечега што је давно опет напуштено. Међутим и незграпни новчани систем и компликоване јединице за мере и тегове старе Француске замењени су јасним и једноставним десетним системом који и данас још постоји. Нека група екстремиста тражила је да се поред осталих ствари укине и сам бог и да се наместо вере у бога заведе култ разума. У стародревној Богородичиној Цркви су збиља и прославили неки »празник разума«, при којем је нека лепа глумица представљала богињу разума. Но против овога је устао Робеспјер. »Атеизам, говорио је Робеспјер, то вам је нешто аристократски. Суштини народне душе најбоље одговара представа о највишем бићу које бди над потиштеном невиношћу, а кажњава злочин, који дрско ликује«.

Убрзо је отерао на гиљотину Ебера *(Jaques-René Hébert,* 1757.—1794.), главног приређивача »празника разума«, и све његове присталице.

У току лета године 1794. као да су се код Робеспјера појавили знаци умне поремећености. Био се и сувише дубоко уплео у своју религију. Број хапшења и погубљења политички сумњивих растао је из дана у дан. Париским улицама свакодневно је зврјао терор, у виду кола којима су спроводили осуђене на смрт на извршење казне. Тражио је од конвента да изгласа одлуку, којом Француска и законски признаје веру у највише биће и утешну науку о бесмртности душе. Јуна месеца 1794. приредио је велику свечаност, прославу тог свог највишег бића. Свечана поворка, којој је био на челу сам Робеспјер, кренула је пут Мартова Поља. Робеспјер је био у дивну оделу, а у руци је носио киту цвећа и класја. Свечано су спаљене две фигуре, нарочито за ту прилику израђене од лако запаљива материјала, а које су представљале порок и безверство. Затим се наместо спаљених фигура, нарочитим механизмом дигао из једног удубљења од незапаљива материјала израђени кип мудрости. Одржано је неколико говора — од којих је главни говор одржао сам Робеспјер — али како изгледа није било ничега што би личило на какав верски обред.

После се код Робеспјера појави склоност ка повучености и тиху размишљању у самоћи. Читав месец дана није долазио на седнице конвента.

Једног јулског дана се опет појавио у конвенту, где је одржао необичан говор, који се увелике могао схватити као наговештавање нових погубљења.

»Гледајући неизмерну количину порока што их је као мућ собом довукла бујица револуције — узвикнуо је Робеспјер у том свом последњем великом говору — често сам дрхтао при помисли да бих се и сам могао укаљати боравећи у нечистом суседству покварених људи... Знам да удруженим тиранима овог света није тешко да скрхају једног појединца; али знам исто тако шта је дужност човека који зна да мре на бранику чисте човечности...«

У том се тону настављао говор, пун разних алузија, о којима је готово сваки члан конвента мислио да се односи баш на њега.

Конвенат је мирно саслушао тај говор. Но кад је поднесен предлог да се тај говор одштампа и растури по целој земљи, настала је ларма и предлог је одбијен. Робеспјер је на то, силно огорчен отишао у клуб својих присталица и тамо им још једном прочитао свој говор.

Ноћ после те седнице била је испуњена гласовима који су кружили и који су се препричавали, разних састанака, договора и припрема за сутрадан. Сутрадан је конвент устао против Робеспјера. Посланик Талијен *(Jean-Lambert Tallien,* 1767.—1820.) претио му је камом. Кад је Робеспјер почео да говори, викали су и галамили, те му нису дали да дође до речи, а председник је витлао звоно у правцу Робеспјера уместо да њиме покушава умирити главне викаче.

»Председниче разбојника и убица — викнуо је на то Робеспјер, — тражим реч!« Није му дано да говори. У то Роберспјера издаде и глас; стра-

шно се закашљао, као да хоће да се угуши.

»Гуши га Дантонова крв!« узвикнуо је један посланик.

Убрзо затим је конвенат одлучио да се Робеспјер и његове најистакнутије присталице оптуже и ухапсе.

На то је општинска управа, још увек у рукама одлучних јакобинаца, устала против конвента, те су Робеспјера отели из руку његових противника. Те ноћи је настало опште комешање, прикупљање и јурњава. Најзад, око три сата у зору, трупе конвента нађоше се пред општинским домом лице у лице са присталицама општинске управе. Међутим, Анрио *(François Henriot*, 1761.—1794.), командант јакобинских снага, после напора што их је био издржао дан раније, лежао је мртав пијан негде у општинској палати. Настадоше преговори и после кратка колебања општинске снаге прибоше трупама конвента. Настадоше бурни изливи патриотског одушевљења. Тада се наједном од прозора општинске палате појави нека глава. Робеспјер и последње најверније му присталице, што су до краја били устрајали уз њега, нашли су се у општинској палати у клопци. Двојица или тројица од тих присталица поскакаше с прозора; страшно су се, али не смртно, повредили на гвозденој огради. Други су покушали самоубиство. Робеспјера изгледа да је ранио неки жандарм испаливши на њ метак, који му је разбио доњу вилицу.*) Нашли су га с укоченим погледом и самртнички бледим лицем, чији је доњи део био сав у крви.

Читавих седамнаест сати је лежао у агонији. За све то време није говорио ни речи; доњу вилицу су му завили неким прљавим крпама. Њега и оне које су затекли са њим, као и полумртва телеса оних који су били скочили кроз прозор, одвукли су на гијотину, а на место неких раније осуђених, који су тог дана требали да буду погубљени. Док је Робеспјер иначе дотле готово стално држао очи затворене, — вели Карлајл — отворио их је, стигавши под гијотину, да види велики нож, који је висио над њим, па се чак и отимао. Неки тврде да је викао, кад му је џелат скинуо завој с лица. Затим се брзо сјури велики нож да милостиво прекрати његове муке.

Доба терора било је завршено. За време његова трајања били су осудили и погубили око четири хиљаде особа.

*) Није се тачно могло утврдити да ли је Робеспјер покушао самоубиство или га је ранио жандарм Меда.

12.

Чињеница што је француска револуција сачувала доста стваралачког духа, чак и пошто је необичном личношћу и каријером једног Робеспјера била претворена у ругло и наказу, доказује колика је огромна животна снага и дубока оправданост оног безброја нових идеала што их је та револуција била пробудила у овом свету материјалних и себичних тежњâ. Робеспјер је збиља дао револуцији њене најдубље идеје, указао јој је пут у погледу метода и решења; али у исто време он је својом неразумном сујетом и својом себичношћу био унаказио револуцију, а све њене наде и њена обећања укаљао је и оскрнавио крвљу и ужасом. При свему томе остала је несломљена снага и моћ основних идеја револуције. Те су идеје биле надживеле и најтежа искушења; није им могло нахудити што им је у спољном виду извођења дана час смешна, час језовита форма. По паду Робеспјера, република је и надаље остала непоколебана. Без вођа — јер они који су после Робеспјера прихватили државну управу, били су гомила препредених, али иначе сасвим обичних људи — идеја европске републике је настављала борбу, посртала је, да би се после опет придигла, бори се и данас, често се заплићући у замке, али стварно непобедива.

Мислимо да неће бити згорег ако читаоцу овом приликом будемо помогли да стекне јаснију слику о трајању ове епохе терора, који вазда игра велику улогу у људској машти и чији је значај стога страховито прецењиван у поређењу са осталим фазама француске револуције. Од

године 1789., до у другу половину године 1791., француска револуција била је миран процес, који се развијао у потпуну реду; од лета године 1794. амо опет, француска република била је изнутра на закониту поретку основана држава, а победоносна у борби са спољним непријатељем. Уз то ова епоха терора никако није била дело целе земље, већ само дело градске уличне фукаре, коју су родили и таквом направили наопаки рад и друштвена неправда »*Ancien Régime*«-а, односно огорчење и незадовољство изазвано тим обележјем »старог режима«. Сам почетак терора изазван је једино сталним издајством и подлошћу роjалиста, који су тиме до лудила дражили крајње елементе, док је због таква њихова држања умерене републиканце, тојест велику већину републиканаца, пролазила воља да на који било начин коче или ублажују терор. Најбољи синови Француске били су у оно време на граници и бранили је од Аустријанаца и роjалистичких емиграната. Нарочито пак морамо подвући да је за све време терора платило главом свега до четири хиљаде људи, а међу тим хиљадама био је свакако велик број одлучних противника републике, које је она по појмовима оног времена имала права да погуби. Међу њима је било много кобних издајника, као, например, онај војвода Филип Орлеански, онај из Пале-Роjала, што је био гласао за погубљење Луја XVI. За време такозване офанзиве на Соми године 1916. британски су ђенерали само првог дана жртвовали више људских живота но што их је прогутала цела француска револуција. Што се пак тиче жртава епохе терора, то о њима читамо толико дирљивих и страшних појединости једино због тога што су то били великим делом племићи и познате личности и што је њихово мученштво увелике употребљавано за пропагандистичке смерове. Међутим, да бисмо дошли до нешто правичније оцене, треба да имамо на уму шта се у исто оно време одигравало у затворима других земаља. У доба, кад је у Француској беснео терор, у Великој Британији и Америци погубљено је због крађа (и то често врло безначајних) више људи но што их је француски суд револуције отерао на гијотину због велеиздаје. Ти јадници, погубљени због краће, били су наравно све прости људи из народа, али су и они имали душу; ни њихово страдање зато није било мање. У Месечусетсу су године 1789. обесили једну девојку зато што је другој некој девојци, коју је била срела на улици, силом била отела шешир, ципеле и неки украс са хаљине. Филантроп Ховард *(John Howard,* 1726. до 1790.) затекао је (године 1773.) по енглеским затворима знатан број потпуно невиних људи, које је суд већ био пустио, али које и поред тога нису пуштали из затвора, зато што нису имали да плате дуг тамничару. А ти су затвори у оно време били нечисти и над њима није постојала никаква контрола. А већ у Хановеру, немачком поседу Његова Британског Величанства краља Цорца III још се примењивала и тортура. У Француској су се њом служили све до времена уставотворне скупштине. Све те чињенице значајне су за културни ступањ оног времена. Напротив, нигде не можемо наћи података о томе да би француски револуционари за време терора икога свесно подвргавали мукама за време истраге. Оно неколико стотина француских племића сручило се у бездну у коју би они сами под другим приликама без икакве гриже савести бацили друге људе. Свакако да је доба терора било трагедија, али не баш толико велика трагедија у велику оквиру светске историје као целине. Свакако је просечни човек из народа у Француској у доба терора боље и срећније живео него године 1787.

Историја француске републике од средине године 1794. амо доста је замршена; та нам историја говори о политичким странкама свих боја, почев од најекстремнијих републиканаца, па до најреакционарнијих роjалиста. Међутим, све те странке биле су прожете жељом да макар и по цену узајамних замашних начелних уступака омогуће остварење практичног

државног програма рада. Долазило је до појединих побуна; бунили су се час јакобинци, часројалисти. Осим тога изгледа да је у Паризу у оно доба било извесних елемената, које бисмо ми сад називали »хулиганима«*), разне фукаре вазда готове да према околностима мења расположење и да се приликом нереда и метежа ради пљачкања бори час на једној час на другој страни. Поред свега тога, конвент је успео да створи нов тип средишне државне управе — директорија петорице, који је пет година владао Француском и држао је на окупу. Последња и најопаснија побуна избила је октобра године 1795.**) Тај је устанак колико вешто, толико одлучно сузбио амбициозни млади ђенерал Наполеон Бонапарта.

Влада директорије извојевала је значајне победе у рату са спољним непријатељем, али је у унутарњој политици њезин рад био неплодан. Чланови директорије и сувише су били заузети мишљу како ће што боље задржати у својим рукама власт, са свим почастима и удобностима које су са њом биле скопчане, да би допринели изради каква нова устава, којим би они постали излишни. Уз то су у својој већини били и сувише непоштени, да би се својски дали на финансиску и привредну обнову земље, иако је то ондашњи положај Француске изискивао више но икад. Довољно је ако овде од петорице чланова директорије поменемо двојицу, и то Карно-а *(Lazare Carnot,* 1753.—1823.), поштеног републиканца, и Бара-а *(Paul vicomte de Barras,* 1755.—1829.), који је био несумњив неваљалац. Ова власт петорице представља чудну епизоду у живој и променљивој историји француске револуције. Тај је режим пуштао ствари да иду онако како су биле пошле. Револуционарна републиканска пропаганда и даље је одушевљавала француске трупе, које су победоносно продирале у Белгију, у Холандију, у Швајцарску, у јужну Немачку и у Италију. На све стране су Французи протеривали краљеве и оснивали нове републике. Међутим, то пропагандистичко одушевљење ни најмање није сметало директорији да увелике пљачка народну имовину ослобођених народа, не би ли колико-толико ублажила финансиске невоље Француске. Ратовање француске републике од свете борбе за слободу све се више претварало у освајачке походе попут оних који су предузимани под »*Ancien Régime*«-ом, Француска је била устала и оборила апсолутну монархију; но једно обележје те монархије још је увек постојало, а та се карактеристика звала — »спољна политика«. За владе директорије, спољна политика у том смислу речи била је узела грдна маха, као да уопште никакве револуције није ни било.

13.

Сад је већ постепено попуштала силна бујица револуције, чија је полазна тачка била стварање велике америчке републике, а која је у један мах претила да ће слистити готово све европске монархије. Било је као да је нека подземна елементарна сила затресла нашим светом, па да је после, од силна напора, за неко време издала снага. Многе су застареле и рђаве ствари биле уклоњене, али је било остало још много другог зла и неправде. Решени су многи проблеми, али било је и других, још много замашнијих, чије решење једва ако се назирало, а с обзиром на које је у човеку и даље тињала незадовољена тежња за братством и редом. Нестало је било извесних врста повластица, нестало је било много тираније и верског гоњења. Но пошто су једном уклоњена ова главна обележја »*Ancien Régime*«-а, изгледало је одједном као да та зла никад нису ни представљала баш толико крупну ствар. Напротив, значајна је била чињеница да је прости човек из народа, упркос извојеваном праву гласа и праву да буде

*) „*Hooligans*", [из земаља енглеског језика израз се одавно пренео и у Русију, где се увелике употребљава] назив за мрачне елементе великих градова — скитнице, беспосличаре и друге подземне елементе.

**) Чувени устанак ројалиста у Паризу, у историји познат по свом датуму по револуционом календару и назван „*Побуном 13. вандемијера*".

изабран за посланика, и поред толиких напора и страсти утрошених у борби, стварно још ни сад није био слободан нити је уживао неку свуд подједнаку, равномерну срећу, чињеница да још нису била испуњена силна обећања што их је била дала револуција, наговештавајући стварање читава нова света.

Но с друге стране, револуција је бар била испунила готово све смерове, који су већ јасно били формулисани у доба кад је настала. Она у погледу плодова није подбацила због тога што јој је недостојало елементарне стваралачке снаге, већ због тога што није било готових, већ разрађених идеја. Било је збрисано много којечега, што је дотле тиштало човечанство. Но тек пошто је то учињено, запазило се да је овако сјајна прилика за стваралачки, напредан рад, каква је била револуција, затекла људе неспремне. Времена револуције јесу времена дела, у којима људи жању плодове сазреле у међувремену, те после крче њиву и приуготовљавају је за нову сетву и нове плодове; међутим, они не могу од данас на сутра произвести нове, зреле идеје, које би им послужиле за решавање проблема о којима дотле ни појма нису имали.

Пошто су били уклонили краљевство и племиће, свештенике, и никвизиторе, харачлије и надзорнике кулука, пред очима човечанства се први пут указаше разголићени темељи социјалног устројства. Све дотле су поједине односе међу људима сматрали као самим собом, природом дане, те раније свет никад и није осећао потребу да о тим стварима размишља дубље. Установе, које су изгледале да су условљене самом природом ствари, појаве, које су привидно настајале исто онолико силом природна закона, као што настају рецимо залазак сунца и редовна мена четири годишња времена, сад се наједамцут показаше као ствари вештачки створене, као ствари, на које се и раније могло утицати (да само нису биле толико неверовно замршене), а за које се сад, где су биле одбачене старе методе већ увелике увиђало да их треба преуредити и поправити. Нови поредак, створен револуцијом, нашао се пред трима основним проблемима, за чије решавање ни најмање није био припремљен терен. Та су три крупна проблема била: питање личне својине, питање регулисања новца као законског средства плаћања и питање међународних односа.

Сад ћемо редом бацити поглед на ова три проблема, с обзиром на њихову суштину и њихово порекло. За њих је тесно везан и у њихову решењу заинтересован свакодневни живот сваког човека. Последње главе ове књиге све већма и све јасније наговештавају све веће напоре за решењем ових проблема, т. ј. за коначним и правилним тумачењем појма личне својине, за срећивањем питања законских средстава плаћања и за уређењем узајамних међународних односа на темељу којих би допустио стварање општесветске, напредне и срећне заједнице основане на слободној вољи. То су три судбоносне савремене Сфингине загонетке, којима људска заједница по сваку цену мора да нађе одгонетку, ако не жели да пропадне.

Извор појму личне својине ваља тражити у сваћаличким нагонима људског рода. Још дуго пре но што су људи били нешто налик на оно што су данас, наши су прадедови мајмунског рода већ били нека врста личних власника. Најпримитивнији вид својине јесте оно за што се животиња бори: псето се бори за нађену коску, тигрица брани своју младунчад, похотљиви јелен не да супарнику ни да приђе његову чопору кошута; све су то примери распаљена инстинкта за својином. Нема веће бесмислице у друштвеној науци, но што је појам »првобитног комунизма«. Старешина братства, породичне заједнице раног каменог доба упорно је полагао на своје право својине над својим женама и кћерима, над својим алатом, над целим ситним светом, који је био обухваћен његовим уским видокругом. А ако би му који други човек закорачио у тај његов круг, повео би борбу са њим и гледао би да га убије. Временом се племе увећавало

— како је то онако убедљиво изложио Аткинсн у својој књизи »*Primal Law*« — и то тиме што је старешина постепено почео да трпи у свом кругу млађе људе и њихово право својине над женама, што су их за себе били похватали изван властитог племена, над алатом или украсима што су их сами израдили, над дивљачи што су је сами уловили. Људско друштво почело је да се шири и да се развија на основу компромиса међу својином једног човека и својином других људи. Овакав компромис, споразум или савез, наметнула је људима у првом реду потреба која се јављала за свако племе, да отера друга племена која би залазна у његов домашај. Временом би појам *моје* и *твоје* почео да се простире и на планине, шуме и реке, те оне нису силом околности морале остати заједничко власништво. Сваки би појединац најрадије и њих сматрао својом личном својином. Али то није било могуће, пошто би у том случају остали његови другари навалили на њега да га униште. Према томе појам живота у заједници од најранијих почетака представља извесно ограничење појма о личном власништву. Појам личне својине у животиње или у примитивна дивљака био је кудикамо необузданији него у нашег данашњег цивилизованог света. Појам својине има много више корена у нашим нагонима него у нашем разуму.

Дивљи праљуди, исто као и непросвећени људи наших дана — није згорег подсетити на чињеницу да нас једва нешто више од четири стотине генерација одвајају од стања праљудске дивљине — не знају ни за какве границе у погледу својине. Њихово је све оно за што су кадри да се боре: жене, заробљеници остављени у животу, похватане животиње, шумски пропланци или иначе што било. Упоредо са поступним растењем заједнице, са појавом неке врсте правног поретка, који чини крај крвавој борби и отимању, развила су се колико проста, толико одсечна начела за расправљање питања својине. Сваки је човек смео да сматра својим власништвом оно што је као први израдио, ухватио или затражио. Изгледало је као нешто сасвим природно да дужник који не може да плати дуг има да постане својином свога повериоца. Исто је тако изгледало природно да онај који је први био ставио руку на комад земље, од сваког који је хтео ту земљу да користи, имао право да тражи неко плаћање, неки данак. Тек сасвим постепено, тек пошто су људи почели да схватају могућност потпуно уређена живота у заједници, увидело се да неограничено право својине над неком ствари има својих незгода. Читав свет у којем су се људи рађали, сав је био предмет неких права и власништва, па су и сами људи рођењем својим постајали предмет неке повластице или неког права својине. Какве су биле социалне борбе у земљама пракултура, то је данас тешко испитати; ну зато нам историја римске републике, коју смо у овој књизи изложили, приказује једну заједницу, у којој се била појавила свест о томе да појам новчаног дуга може покаткад бити штетан по општу ствар и да се у такву случају има да сузбије, а исто тако да је и неограничен посед земље од штете по заједницу. Такође налазимо да је у познијој Вавилонији знатно ограничено право својине над робовима. А најзад налазимо да се у науци великог револуционара Исуса Назарећанина напада лична својина жешће но икад дотле. Рекао је да ће лакше камила проћи кроз иглене уши, него ли што ће богаташ доћи у царство божје.

Последњих двадесетипет или тридесет векова изгледа да су били испуњени сталним критичним расматрањима о томе где је допуштена граница личној својини. Хиљаду девет стотина година после времена Исуса Назарећанина налазимо у свим крајевима света до којих је досегла хришћанска наука, да не сме да постоји право власништва над људима, дакле ропство. У том је питању већ потпуно окончан преокрет у јавном схватању. Исто је тако очигледно знатно уздрман — а из обзира према другим правима власништва — појам да »човек са својим власништвом

може да ради штогод му је воља«. Ну крајем осамнаестог века свет се тек налазио при самим почецима расматрања о том проблему. Мисли тадањег света још нису биле довољно јасне, а нису биле ни довољно консолидоване, да би се могло прећи на дело. Првобитна тежња тих људи ишла је за тим да заштити личну својину против грамзивости и распикућства краљева и против израбљивања од стране племићских авантуриста. Револуција је, дакле, почела у знаку одбране личне својине, али су је њене тежње ка једнакости одвеле дотле да навали баш на личну својину, у чију је одбрану била устала. Та, како могу бити људи једнаки и слободни, кад их има безброј који немају кутића у којем ће главу склонити, кад немају шта да једу, а кад им имућни људи дају стан и храну само као противуслугу за претешки рад? То је по мишљењу сиромаха била и сувише тешка судба.

Одговор јакобинаца на ово питање гласно је: »Да се дели!« Хтели су да усаврше власништво тиме што ће га уопштити. За тим истим смером, само другим путем, тражили су већ у осамнаестом веку претече социјалиста — или, тачније речено, комуниста — потпуно »укидање« личне својине. Својина над свима добрима требала је да припадне држави. Тек у деветнаестом веку људи су почели увиђати да својина није тако једноставан појам, већ велик сплет правних основа разнолике вредности и разноврсних последица. Увидели су да има ствари (као на пр. властито тело, прибор уметника, одело, четкица за зубе) које по самој својој суштини морају вазда остати искључиво лична својина, док са друге стране постоји врло велик број ствари, као што су на пр. железнице, машине свакојаких врста, зграде, вртови, луксузни бродови, од којих свака мора да се посматра понаособ, ако се жели оценити, уколико и уз која ограничења та ствар може да остане у личном власништву, односно уколико потпада под појам јавна добра, којим у интересу заједнице има да управља држава, с тим да га може појединцу уступати под најам.

У сравњењу са поколењем првог доба револуције ми смо данас у повољнијем положају утолико што располажемо искуством из оних стотридесет година што су од тада прошле. Па ипак, и данас још критика личне својине много пре личи на револт силних и страсних нагона, него ли на какву науку. Под околностима какве су тада постојале било је потпуно искључено да Француска осамнаестог века пружи други призор, него ли слику магловитих и збуњених народних устанака у сврху одузимања имовине имућним класама с једне стране, а с друге стране слику малих и великих капиталиста, који су неумољиво бранили своје и захтевали пре свега безбедност личне својине.

У тесној вези са неодређеношћу појмова људи о својини било је и њихово магловито схватање о уређењу система новца, законитог средства за плаћање. Овај је проблем задавао много главобоље и америчкој и француској републици. Ни овде није по среди обична и једноставна ствар, већ читав сплет обичаја, споразума, правних прописа и силних, навиком учвршћених наклоности из којега се развијају проблеми, који никако не допуштају какво јединствено решење, а који су притом од основна значаја за свакодневни живот. Очигледно је да је за правилно кретање друштвеног механизма од најтемељније важности питање стварне вредности награде, коју човек прима за свој свакодневни рад. Упоредо за све већим поверењем у племените метале и коване новце мора да је сасвим споро и поступно у току историје човечанства продрло опште убеђење да добар новац свуда мора да задржи своју куповну моћ. Тек што се пак то поверење било колико толико учврстило, оно је одмах подривено или бар поремећено вештачким мерама појединих државних управа, а у првом реду калупљењем новца и издавањем папирног уместо кованог новца. При сваком озбиљнијем политичком или друштвеном потресу механизам оптицаја новца запињао би и кретао би се нередовним током. Каогод и француска република,

тако су и Сједињене Америчке Државе провеле прве године живота у знаку финансиских тешкоћа. И једна и друга влада биле су закључиле зајмове и издале на њих обвезнице, чија је камата убрзо превазишла њихову финансиску снагу. И једна и друга револуција изазвале су безнадежно распикућство у државним расходима, до застоја у пољопривреди и осталим гранама производње, чиме су с друге стране опет крњене знатније имовине, које су представљале најбоље пореске изворе. С обзиром на могућност да искупи своје обавезе плаћањем у злату, обе су владе приступале издавању папирног новца, дакле обвезница или бонова којима се доносиоцу обриче плаћање кованим новцем, а чија су подлога били или земљиште нових, појединцима још нераздељених крајева (као што је било у Америци) или тек конфисковано, црквено земљиште (као што је било у Француској). И у једном и у другом случају укупни износ изданог папирног новца увелике је био изнад поверења људи у означено покриће. Злато је било нестало из оптицаја, т. ј. или је било прикривено (»тезаурисано«) код промућурнијих појединаца, или се било одлило у иностранство за плаћање увоза. Тек, људи су сад уместо новца имали у рукама најразноврсније цедуље и исправе, а све то од сумњиве вредности, која је стално падала.

Ма колико замршено било порекло новца, овде ипак можемо покушати да изложимо у најглавнијим цртама његово практично деловање и услуге, које он треба да чини заједници. Свота новца, коју човек прима за свој умни или телесни рад, односно зато што напушта своју имовину да би дошао до потрошних добара, мора му омогућити да за ту своту добије за властиту потребу потрошних добара у одговарајућој вредности. (Овде ћемо употребљавати израз »потрошних добара« у најширем значењу, подразумевајући под њим међу осталим и ствари као што су путовања, штиво, позориште, представе, стан, лекарска помоћ итд.). У случајевима кад сваки члан државне заједнице поуздано зна да се куповна моћ новца неће умањити, оптицај новца — а према томе и трговачки промет робом — налази се у здраву задовољавајућем стању. У такву случају, али само у такву случају, људи ће са задовољством радити. Несумњива потреба за сталношћу и безбедношћу валуте мора бити полазна тачка за научна расматрања о питању оптицаја новца, као и за вештачке утицаје који би се над њим вршили. Међутим, чак и под најстабилнијим приликама вазда ће бити колебања у вредности новца. Укупна количина потрошних добара на расположењу у целом свету, па и у појединим земљама понаособ, мења се из године у годину, па чак и од једног годишњег доба до другог. Тако н. пр. јесен у сравњењу са пролећем мора бити доба изобиља. Упоредо са повећањем количине добара која стоје на расположењу мора да се увећа и куповна моћ новца, уколико није једновремено настало и увећање суме новца у оптицају. С друге стране опет ако се умањи производња потрошних добара, или се она као н. пр. за време рата, у великим количинама уништавају, то се количина потрошних добара, коју добијете за одређену своту новца, смањује, другим речима, цене роби и радничке надница ће да се пењу. У савремену рату експлозија једног јединог топовског метка највећег калибра, чак и ако ништа не погоди, разорава вредност укупно изражену за утрошени рад и материјал која је приближно равна вредности неке мале виле на селу или трошковима једногодишњег одсуства опоравка ради. Ако ли пак тај метак погоди, онда поменутој вредности треба додати још и вредност оног што је уништио. Свако зрно које се у минулом рату распрсло, умањивао је за мајушан разломак вредност сваког комада новца на целом свету. Ако се уз то још, у доба, кад се потрошна добра нагло троше, и њихова количина у целости не допуњује новом производњом — једновремено повећава количина новца у оптицају (а у доба рата и револуције такво се повећање оптицаја новца обично силом околности намеће), онда ће, наравно, утолико знатнији бити

скокови цена, а смањење вредности радом стеченог новца. Уз то у таквим часовима невоље владе закључују још и зајмове, т. ј. издају обавезнице које носе камате, а чија је вредност обезбеђена све дотле, док је заједница вољна и способна да сноси пореске терете. Овакве трансакције биле су већ само по себи доста тешке и у случају кад би их изводили људи од части, поштено, у најширој јавности и на научној основици. Међутим, досад ни једна таква операција није тако изведена. Вазда је паметан себичњак, тај лоши пример богата човека, покушавао да ствари скрене пут своје личне користи. Поред поменуте врсте човека налазите и тип глупа себичњака, који ће вазда лако да се уплаши, те да тиме изазива панику. Услед тога убрзо видимо државу угушену папирним новцем, који је затрпава, а који у правој суштини својој представља дуг без камата, а поред којег је оптерећена још и плаћањем камата за закључене зајмове. Чим почне нестајати јавног поверења, одмах се поколебају кредит и вредност новца; у том су случају, како се то вели, кредит и новац »деморалисани«.

Коначна последица пропасти новца, који би изгубио сваку вредност, био би престанак сваког рада и сваке трговине, уколико се не би могли обављати уз плаћања у натури, односно путем трампе. Људи не би више пристајали да раде, осим ако их за тај рад не би плаћали животним намирницама, оделом, станом и разном робом. А кад новац делимично изгуби своју вредност, као непосредна последица јављају се нагло скакање цена, грозничаво и несолидно трговање, неповерење и узнемиреност код радника. Под таквим околностима паметни људи се труде да што мање времена држе код себе зарађени новац, те траже шта је могуће више цене за своју робу, а за добијени новац што је брже могуће, одмах накупују нове робе, како би се што пре отресли папирног новца, тих крпа без вредности. Сви они пак, који имају сталних утврђених прихода или живе од своје уштеђевине, страшно пате у оваквим временима од скакања цена, а најамни радници констатују са све већим огорчењем да се стварна вредност њихове надница смањује све већма.

Кад настане овакво стање, онда би била дужност сваког увиђавна човека да сарађује на успостави реда и умирења народа. Међутим све традиције приватна предузећа, сва начела последњег дела осамнаестог века ишли су на то да оправдају поступке вештих и спретних људи, који су користили буру и забуну новчаног слома, да би у својим рукама гомилали разна права и стварна, опипљива добра. Оно мало разумних људи, који су поштено и исправно радили на томе да успоставе поштен и исправан новчани и кредитни систем, не могаху ништа постићи. Већина финансијера и спекуланата играли су улогу обалских разбојника који користе бродоломе ради плачкања и отимања оног што не прогута море. Можда нису ни сами били потпуно свесни нечасности свога рада, али су свакако били врло задовољни собом, а њихови пријатељи су им пљескали на успесима. Сваки је поле вештији човек сматрао да мора да му буде главни смер да нагомила што више богатстава лако замењивих у друге вредности, па да тек онда и никако раније, покушају да упуте политику правцем, који би омогућио да нагомилана добра буду не само сигурна, већ да се шта више врло корисно могу употребити. Такве су ето биле основице привредних прилика оног времена: на све стране се запажаху неповерење, грозничава журба, грамзивост и спекулација.

Па ни у погледу трећег проблема француска револуција није располагала јаснијим погледима. Тај трећи проблем, као што смо раније навели, били су међународни односи. На овом је пољу требало стати на супрот појавама које су биле у фаталну узајамну односу са нездравим финансиским и привредним положајем у земљи, са сталном бригом људи због неизвесности вредности добара и новца у оџацбини. Француска република се још при саму свом постанку

затекла у рату. Неко време се ратовало младим регрутима и то са толико одушевљења и родољубља, да томе нема равна у светској историји. То се, међутим, није могло вечито тако наставити. Директорија се нађе на челу једне победничке земље, која је сама била страшно сиромашна и у невољи, а која је притом била освојила многе туђе земље, пребогате примамљивим добрима и сваковрсним новчаним изворима. Сви ми људи имамо неку двојаку природу, а више од свих осталих народа изгледа да су се Французи логично и симетрички развили и у једном и у другом правцу. Дошли су у побеђене земље као ослободиоци, као весници републиканске идеје за добро целог човечанства. Из Белгије и Холандије начинише Батавску Републику, из Ђенове и околног приморја Лигурску Републику, из Северне Италије Цисалпинску Републику; Швајцарску прекрстише у Хелветску Републику, а исто тако проглашене су републикама области Милхаузена (Милуза), Рим и Напуљ. Ове нове републике, груписане унаоколо око француских граница, биле су намењене да буду као неки први бедем слободе целог света. У томе је била идеална страна овог подухвата. Међутим, у исто време француска влада, а у вези са њом појединци приватни људи, Французи, спремали су се да у потпуности и до краја приграбе све привредне изворе и богатства ових ослобођених земаља.

Десет година после састанка сталешке скупштине нова Француска почиње опет за дивно чудо да личи на Француску »старог режима«. Сад је поноситија и снажнија; наместо круне носи црвену фригиску капу слободе; има нову војску, али упола упропашћену морнарицу; уместо старих појавили су се нови богаташи, има нов сељачки сталеж, који мора више да ради и да плаћа веће порезе него под »старим режимом«, а има и нову спољну политику, која, међутим, ћаволски личи на спољну политику негдашњег француског краљевства. А што је главно, о неком светском миру нема још ни трага ни гласа . . .

ГЛАВА XXXVII.

КАРИЈЕРА НАПОЛЕОНА БОНАПАРТЕ.

1. Породица Буонапарте на Корзици. — 2. Бонапарта као републикански ђенерал. — 3. Наполеон као први конзул, 1799.—1804. — 4. Наполеон I као цар, 1804.—1814. — 5. Стодневна друга влада. — 6. Мапа Европе године 1815. — 7. Стил у време царства (Стил »Ампир«).

1.

Сад наилазимо на једну од најзнаменитијих личности савремене историје, на појаву једног авантуриста и превратника, чији нам живот ретком јасноћом предочава сталну опреку међу себичношћу, сујетом и личном вредношћу с једне и слабијим ширим осећањем према заједници с друге стране. Испред позадине нереда, невоље и наде, какву су претстављале тешко намучена Француска и цела Европа, као у бледој светлости бурна и облачна јутра, оцртава се овај растом ситни, тамни, временом прегојазни човек, тврда срца, снажан, даровит, без предрасуда, склон подражавању. Наполеон је рођен године 1769. на још полуварварском острву Корзици. Отац му ***Carlo Buonaparte*** (1746.—1785.) био је доста прозаичан човек, адвокат, раније корзикански патриот и противник француске монархије, која је тежила да покори Корзику. Доцније је пак пришао француским освајачима. Наполеонова мати ***Maria Letizia*** рођена ***Ramolino*** (1750.—1836.) била је жена нешто грубљег кова, страсна патриоткиња и уопште одлучна и окретна жена. Према својим синовима била је врло

строга; Наполеон је још као младић од шеснаест година једном добио батина од ње. Породица Буонапарте била је оптерећена силном децом, па је стално досађивала француским властима молећи за разне службе и олакшице. Изузев само Наполеона, Буонапартови су, изгледа, били сасвим свакодневна, обична породица, мучена материјалним бригама. Наполеон је био паметан, али по природи ћудљив и надмен. Од матере је био наследио њен романтички корзикански патриотизам.

Захваљујући наклоности француског гувернера Корзике према његовој породици, младом Наполеону је смогућено школовање, прво на војној академији, коју је учио најпре у Бријену, а затим у Паризу. Године 1785. завршио је школу и произведен је за артиљеријског потпоручника. У школи је показивао нарочито дара за историју и за математику; памћење му је било готово невероватно развијено. За свој је разум у доконим часовима пискарао о свему и свачему, пунећи тим запажањима читаве дебеле бележнице, које су и данас сачуване; ти младићски радови сведоче о великој интелигенцији. Поред осталог, ту се налазе и нека врло оригинална расматрања о самоубиству и сличним предметима омиљеним код младића. Још у раној младости запао је под утицај идеја Жана Жака Русо-а, које су у њему изазвале живу осетљивост и револт против покварености савремене цивилизације. Године 1786. написао је памфлет против неког швајцарског пастора, који је био напао Русо-а. Сањао је о ослобођењу Корзике од француске власти и борби за пуну независност родног острва. Револуција га је направила ватреним републиканцем и присталицом новог француског режима на Корзици. Неколико година, тојест до Робеспјерова пада, био је изразит јакобинац.

2.

Убрзо је Наполеон стекао глас ванредно спремна и способна официра; захваљујући Робеспјерову млађем брату, који се заузимао за њега, дала му се прилика да се одликује пред Тулоном. Тулонски ројалисти били су предали град удруженим Енглезима и Шпанцима, чија је морнарица држала пристаниште. Бонапарти је дана команда над артиљеријом опсадне војске, па је, захваљујући његову раду, Французима убрзо пошло за руком да истерају савезнике из града и пристаништа.

Потом је постављен за команданта артиљерије војсци која је оперисала у Италији; међутим, још пре но што је стигао да оде на нову дужност, наиђоше пад и погубљење Робеспјера, па је и саму Бонапарти у један мах била глава у торби. Ухапсише га као јакобинца, па је неко време изгледало да ће и њега отерати на гијотину. Но та га је опасност убрзо срећно минула. Ускоро затим вршио је дужност команданта артиљерије при неком одреду који је оперисао на Корзици; поход се свршио неуспехом и Бонапарта се вратио у Париз, јадан и утучен. У својим мемоарима, жена Наполеонова ађутанта Жино-а (*Andoche Junot*, 1771.—1813.) нам га описује какав је био оних дана, те говори о његовој »слабо очешљаној и небрижно пудерисаној коси«, која пада на прсти, сиви »шињел«, његове »руке без рукавица и његове слабо очишћене чизме«. Било је то доба замора и одисаја после неумољивог режима јакобинаца. Џон Холенд Роз*) вели: »Звезда слободе бледелa је у Паризу пред Меркуром, Марсом и Венером«. Новац, војници и лепе жене били су господари ситуације у оно доба. Најбољи синови народа били су у оно време под заставом и налазили су се са војском ван земље. Већ смо поменули последњи устанак ројалиста (године 1795.). Наполеон је имао срећу да се тога часа затече у Паризу, те му се по други пут даде прилика да се истакне.

*) *John Holland Rose*, енглески историчар, професор на универзитету у Кембрицу од 1911 до 1919. Нарочито се посветио изучавању Наполеонове историје. Познатија дела: „*The life of Napoleon I*" [„Живот Наполеона I. написано год. 1902]. „*The personality of Napoleon*" [„Личност Наполеонова"], написано године 1912.

Спасао је републику, односно режим директорије.

Бонапартове способности начинише силан утисак на Карно-а, најисправнијег и најчеститијег од петорице директора. Уз то се Бонапарта у оно време оженио лепом младом удовицом Жозефином *de Beauharnais* (1763.—1809.), која је имала велика утицаја на директора Бара-а. По свој прилици да су му у првом реду те две околности помогле да дође до положаја команданта армије, која је оперисала у Италији.

Не можемо овде потпуно испричати историју сјајног похода што га је Бонапарта са том војском, године 1796. до 1797. извео у Италији. Али треба да кажемо нешто о духу којим је био прожет овај поход. Јер тај нам поход пружа јасну слику двојаке душе и тадање Француске и сама Наполеона, показујући нам како револуционарни идеализам може да буде потиснут практичним прохтевима. Наполеон је прогласом објавио Италијанима да Француска улази у њихову земљу да им раскине окове; то је збиља и било тачно. Међутим, у једном извештају, упућеном директорији, Бонапарта пише: »Из те ћемо земље извући двадесет милиона франака; спада у најбогатије крајеве на свету«. А својим војницима је рекао: »Изгладнели сте и готово голи .. Водим вас у најплодније крајеве света. Наћи ћете у њима великих градова, питомих предела, части, славе и богатства . . .«

Таквих противуречности има у души сваког од нас. У многим од нас бори се тежња да доприносемо стварању лепшег света, чежња за узвишенијим дужностима и против прохтева и нагона што смо их наследили из прошлости. Малочас наведене речи писане су руком човека коме је тада било тек двадесетиседам година; видимо да је у Наполеона већ и сувише рано нестало младићског идеализма. Из тога што наведосмо говори заводљива речитост пустолова, коме није тешко да сложи са својом личном судбом оданост узвишеном смеру, којим је некад био испуњен.

Успеси извојевани у Италији били су сјајни и савршени. Неверовно су учврстили Наполеоново самопоуздање, а једновремено у њему су појачали и презир за енергију и способност других људи. Био је тражио да иде у Италију зато што га је тамо чекао најзахвалнији задатак. Био је ставио на коцку чин и целу војну каријеру, одбијајући да прими понуђени му положај главнога команданта војске што је оперисала против ројалиста-бунтовника у Вандеји. Био је прочитао Плутархове животописе славних људи и много проучавао римску историју, те је у својој бујној машти вазда сањао о неком освајању истока у обиму у којем је вршено у доба римског царства. Учинио је крај млетачкој републици, тиме што ју је поделио међу Француском и Аустријом. Том приликом Француска је добила Јонска острва и млетачко ратно бродовље. Кампоформиски мир*) био је непоштен са гледишта обју држава које су га закључиле, те је убрзо имао да се покаже кобан и за једну и за другу. Нова француска република била се направила саучесницом при уништавању једне старе републике. У Француској је било знатна отпора против тога, али је Наполеон успео да савлада тај отпор и да продре са својим гледиштем. Тако је Аустрија добила Венецију (млетачку област), у којој ће се године 1918. њене војске коначно искрвавити **). Уз уговор о миру у Кампоформију потписан је и неки тајан споразум, по којем ће Аустрија и Француска доцније приграбити неке крајеве у јужној Немачкој. Сад већ Наполеонов дух није ви-

*) Мир међу Француском и Аустријом, закључен у Кампоформију у јесен 1796., признавао је Француској аустриски део Низоземске, т. ј. данашњу Белгију и Јонска острва, а њену вазалу новој цисалпинској републици, дотле аустриске области Милана и Мантове. Аустрија пак добила је највећи део области млетачке републике, па и Истру и нашу Далмацију, коју је већ 1805. године опет изгубила пожунским [братиславским] миром, да би је опет добила године 1814. [бечким конгресом] и задржала до 1918. године.

**) Територијално је Аустрија изгубила млетачку област још 1866 године. Писац пак овде мисли на чувену офанзиву на Пијави јуна 1918. год., која се катастрофално свршила за аустро-угарску војску и која је представљала „почетак краја" за хабсбуршку монархију. — Прим. прев.

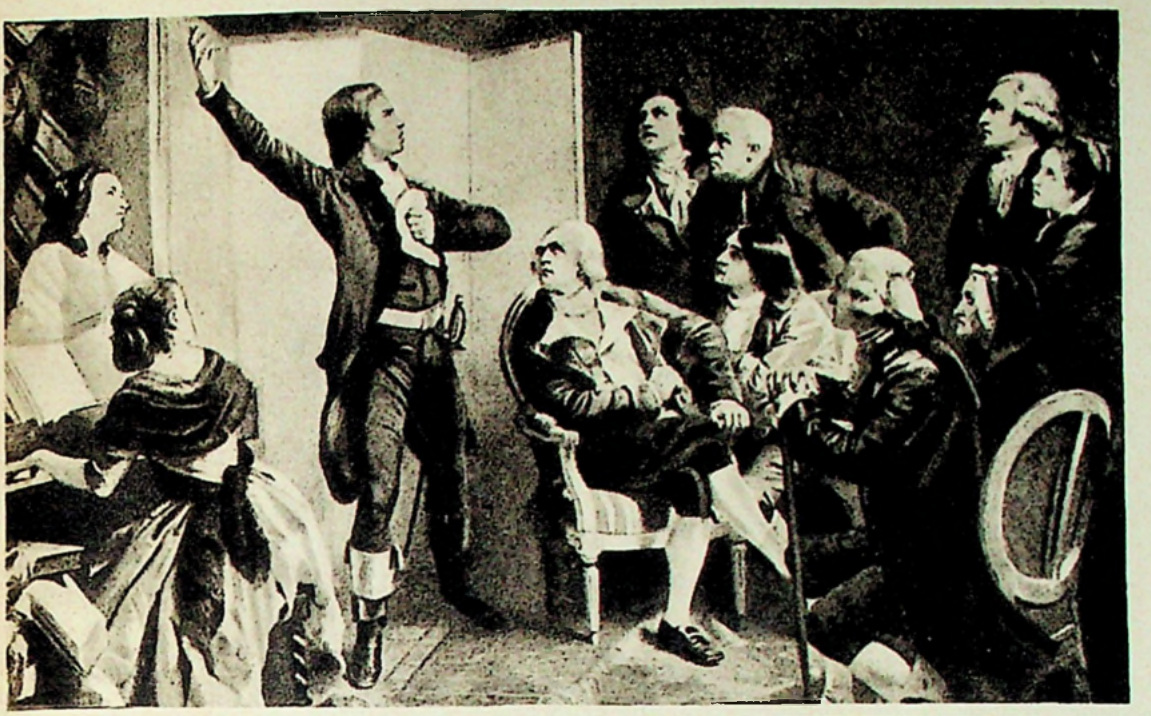







„Марсељеза“. Песник „Марсељезе“, млади инжињерски официр Руж де Лил, пева први пут своју песму пред групом пријатеља. По слици Исидора Пилса, у париском Лувру. — *Жан Пол Мара.* — *Максимилијен Робеспјер.* — *Убиство Маратово.*

ше занимало једино маштање о походу на исток. Та, сад се налазио у Цезаровој земљи, а Цезар је врло опасан пример за млада ђенерала-победника једне не одвећ учвршћене републике.

Цезар се био вратио из Галије као јунак и победник; његов подражавалац хтео је да се врати једнаком славом увенчан из Египта и Индије. Египат и Индија требале су да буду његова Галија. Неуспех је могао унапред да се предвиди. Пут за Египат и Индију водио је преко мора, а британска морнарица, и поред два велика бунта, која су се у њој била одиграла, била је јача од француске морнарице. Уз то је Египат био саставни део турске царевине, која у оно време није била за подцењивање; при свему том, Наполеон је успео да наговори директорију, засењену његовим дотадањим подвизима, да га пусти на тај поход. Једна је флота године 1798. пошла из Тулона, заузела је Малту и срећно је измакла британској морнарици, те стигла у Александрију. Наполеон је на врат на нос искрцао са бродовља своју војску. Битка на Пирамидама направила га је господаром Египта.

Главнина енглеске морнарице налазила се у онај мах у Атлантском Океану, пред Кадисом *(Cadix)*, али је њезин адмирал био упутио један одред састављен од најбољих бродова, под командом вицеадмирала Нелсона *(Horace Nelson*, 1758.—1805.) — који је свакако као поморац био исто толико генијалан као Наполеон као сувоземни војсковођ — да пронађе француску флоту*) и да је нападне. Неко време је Нелсон узалуд тражио противника. Најзад, у вече 1. августа године 1798., пронашао је француску флоту у Абукирском Заливу. Напао је изненада. Многи су морнари били пуштени да оду на копно, а на адмиралском броду баш је заседавао ратни савет. Нелсон није имао карата оних вода, те је било врло опасно, у полумраку заћи у залив, у којем је било много плићака. Због тога је француски адмирал и мислио да га противник неће напасти пре зоре, те је позвао и сувише доцкан људе пуштене на копно да се укрцају. Нелсон пак, противно савету неких својих команданата бродова, одмах је прешао у напад. Само се један једини британски брод насукао, а притом је добро дошао осталима, показујући им где се налази опасни плићак. Кренуо је при заласку сунца у напад, који је извршен у два борбена реда, од којих је један зашао између обале и Француза, тако да су ови били са две стране изложени ватри. За време борбе потпуно се смркло; битка се уз страховит тресак и грмљавину наставила кроз ноћ, коју су убрзо почели осветљавати пламенови запаљених француских бродова. Најзад је ватра букнула и на француском адмиралском броду »Ориан«, који је експлодирао... Још пре поноћи битка пред ушћем Нила била је завршена. Наполеонова флота била је уништена, а он одсечен од Француске.

Тјер *(Adolphe Thiers*, 1797.—1877.) вели да у историји није било брзоплетијег и лакомисленијег подхвата него што је био овај Наполеонов поход у Египат. Наполеон се сад нашао у Египту; Турци су се све више прикупљали за борбу против њега, војска му је била заражена кугом, а при свем том још неко време никако није хтео да се одрекне својих маштања о истоку. Извојевао је још једну победу код Јафе. Оскудевајући с намирницама, наредио је да се просто побију сви заробљеници. Покушао је да заузме Аку, где су дејствовали против њега његови властити опсадни топови, тек заплењени од Британаца са француских ратних бродова. Заплашен Наполеон се вратио из Сирије у Египат, где је код Абукира извојевао сјајну победу над Турцима. Потом је оставио своју војску у Египту на цедилу*). (Одржала се до године 1801., кад се предала Енглезима.) Побегао је у Француску (године 1799.),

*) Изгледа да је француска флота успут измакла Нелсону само зато што се он из извесних чисто личних разлога и сувише дуго задржао у Напуљу.

*) Команду у Египту предао је ђенералу Клеберу, Елзашанину (*Jean Baptiste Kleber*, 1753. до 1800.)

а успут, на сицилијанској обали, умало га није заробила једна енглеска крстарица.

Да су у Француској само знали за све што је било, свакако да би толико неуспеха и забуне било довољно да убије глас једном ђенералу. Међутим, баш британске крстарице, које су стражариле по Средоземном Мору и које умало нису биле заробиле Бонапарту, нехотице су радиле за њега, тиме што нису допуштале да до Француске доспу какве било вести, из којих би народ сазнао за право стање ствари у Египту. Овако је Бонапарта при повратку могао да се хвали битком код Абукира, а да прикрије губитак Аке. Баш у оно време Француска војнички није добро стојала. На многим је тачкама њена војска била тучена. Добар део Италије — Бонапартине војничке тековине — била је Француска опет изгубила. Отуда је било могуће да је опште расположење увелике било наклоњено Бонапарти, у којем су гледали природног спасиоца. Баш у то време биле су се одиграле многе корупционе афере, од којих су неке и у целости избиле на јавност. Француска је преживљавала један од својих великих финансиских скандала, а Наполеон опет био је човек који никад није био извршио какву било проневеру. Свет се налазио у оном стању моралне малаксалости када тражи јака и поштена спасиоца, човека каква уистину у свету нема, човека који би био у стању свима од реда да помогне. Увртели су себи у главу да је опште прижељкивани јаки поштени спасилац — нови Вашингтон — баш тај млади човек строга и неумољива лица, кога је сам Усуд благовремено био вратио из Египта.

Ну, Бонапарта се одазвао позиву свога времена, угледајући се кудикамо више на Јулија Цезара него на Ђорђа Вашингтона. Вешто припремљеном смутњом збачен је режим директорије и замењен влашћу тројице »конзула« — сав је тај свет у оно време и сувише читао римску историју — од којих је најстарији по рангу (»први конзул«) имао да буде Наполеон. Сама та смутња и сувише је замршена, да бисмо је овде могли опширно изложити. Морало је да се изврши једно растурање доњег дома (»савета пет стотина«), по угледу на Кромвела. Извршујући то, Наполеон је у један мах изгубио власт над својим живцима. Посланици су се са свих страна били развикали на њега и стадоше на њ навaљивати; Бонапарта се, како изгледа, силно уплашио; умало није пао у несвест; ударио је у неко муцање, неспособан да честито изговори и једну реч. Ситуацију је, међутим, спасао Наполеонов брат Лисијен *(Lucien Bonaparte,* 1775.—1840.), који је помоћу одреда војника растурио тај парламенат. Сад више ништа није стојало на путу извршењу Наполеонова плана. Конзули се настанише у луксембуршкој палати и са двојицом комесара дадоше се на израду нова устава.

Повративши поверење у сама себе после оне тренутне слабости и уверивши се да може увелике да рачуна на потпору у народу, Наполеон је убрзо почео да заузима надмено држање према својим колегама-конзулима и према комесарима. Израђен је устав, у којем је највишем представнику извршне власти, »првом конзулу« дана огромна власт. А сам је устав изрично означио Наполеона првим конзулом. После десет година имао је да буде поново изабран или замењен другим. Поред њега предвиђен је државни савет, чије је чланове постављао сам први конзул. Државни савет имао је да израђује предлоге закона и да их износи пред два тела: законодавно тело *(»Corps Législatif«)*, које је имало права да гласа о законским предлозима, али не и да дискутује о њиховој садржини, и трибунат, који је имао права да расправља о законским прелозима, али не и да гласа о њима. Чланове ових двају тела бирало је треће, сенат (састављен од 80 чланова), а из редова 5000 изабраних »првака« *(»notables nationaux«)* из целе државе; ове су опет бирали окружни »прваци *(»notables des départements«*, њих укупно 50.000), изабраних од општинских првака *(»notables de la commune«*, њих укупно 500.000), које је бирао непосредно народ. За

избор тих »*notables de la commune*« било је предвиђено опште право гласа. То је и био једини траг демократизму што га је задржала ова необична уставна пирамида.

Овај је устав углавном био заједничко дело Бонапарте и једног од друге двојице конзула, уваженог филозофа Сијеса (*Sieyès*, 1748.—1836.). Толико је уморна била Француска од силних немира и напрезања, толико су поверење људи имали у поштење и способност овог »господара судбине«, да је народ на плебисциту са 3,011.007 против 1562 гласа примио овај и овакав устав. Француска се сва предала у руке Бонапарти, па је од њега очекивала мира, благостања и славе.

3.

Ово је била прилика, каква се дотле није била указала ниједном човеку; то је био положај, у којем је човек требао да зазире од сама себе, те да скрушено испитује своје срце, како би најбоље послужио богу и људима. Стари поредак у свету био је мртав или бар на самрти; јављале су се туђе и нове силе, тражећи вођа и коначне облике. У безбројним пробуђеним срцима зачела се замисао општесветске републике и трајна светског мира. Да је у тог човека било дубље увиђавности или силине стваралачке маште, да је његово частољубље било несебичније, Наполеон Бонапарта могао је човечанству изградити дело, које би га начинило јарким сунцем на небу светске историје. На њега су чекале читава Европа и Америка, а не само Француска; чекале су његова дела испуњена обећањем да сад настаје ново доба. Француска је била сва у његовој руци; била је његово оруђе, с којим је могао да чини што је год хтео. Била је жељна мира, али вазда спремна и на борбу, као какав скупоцен мач. Бонапарта, међутим, у јединственој прилици која му се указала, показао се као човек без племените маште. А пошто те маште у њега није било, то није знао ништа друго да ради, него да шета и да се кочопери на врху тог недогледног брега могућности као петао по буњишту. Улога коју је Бонапарта одиграо у историји сведочи о готово несхватљивој сујети, о савршеној безобзирности према свима који су се поуздали у њ, и о разметљиву мајмунисању Цезара, Александра Великог и Карла Великог; да није стало живота толиких људи, то би мајмунисање свакако изгледало само и једино — смешно. Најзад је, како вели страшна реч Виктора Ига (*Victor Hugo*, 1802.—1885.), »дозлоградило и саму богу«. Одбачен је у страну, те је последње године живота провео све наново причајући о томе како су баш његови најнаопакији подхвати били неверовно паметни. То је говорио на жарком острву, по којем је шетао, ловећи птице и на бедан начин препирући се са једним неваспитаним тамничарем*), који му није указивао дужно поштовање.

Време што га је Наполеон провео на положају првог конзула можда ипак представља доба у његовој каријери, кад се још најмање показао непоштен. Узео је у своје руке војне ствари, које је директорија била увелике запустила; после нове, замршене војне у Италији извојевао је својом победом код Маренга, близу Александрије године 1800. значајну одлуку. Била је то победа, која је у извесним својим фазама грдно личила на пораз. У децембру исте године ђенерал Моро (*Jean-Victor Moreau*, 1763. до 1813.) страховито је потукао Аустријанце код Хоенлиндена; управо је сатро противника. Да је ову битку добио сам Наполеон, свакако да би је у историји убрајали међу његове најзначајније и највеличанственије подвиге. Овим догађајима на бојиштима омогућен је давно жељени мир. Године 1801. потписан је предходни мир са Енглеском и Аустријом. Коначни мир са Енглеском закључен је амијенским уговором (године 1802.), па је сад Наполеон имао прилике да се посвети стваралачком државничком раду, толико потребном Француској, а преко ње и целој Европи. Рат је био

*) Ђенерал сер Хедзон Ло (*Hudson Lowe*, 1769. до 1844), гувернер острва Св. Јелене, познато је да је често био до крајности нетактичан према заробљеном Наполеону.

проширио француске границе, уговором са Енглеском враћени су Француској многи њени у току рата изгубљени прекоморски колонијални поседи; земља се сад у погледу безбедности налазила у стању тако повољну какву се некад ни сам Луј XIV ни у сну није могао надати. Да је хтео, Наполеон је сад имао кад да разради и учврсти нови политички поредак, да од Француске направи модерну државу, која би служила као светао пример и узор Европи и свему осталом свету.

Међутим, Бонапарта ништа од свега тог није учинио. Бонапартина ситна машта, склона подражавању, била је сва испуњена жељом да постане други Цезар. Хтео је да начини од себе истинског цара: зажелео је да види где му пузе пред ногама његови супарници, школски другови и пријатељи. Додуше, није могао извојевати још већу власт но што је и онако већ имао, али је сматрао да ће цела ствар сјајније и свечаније изгледати, ако то учини, а нарочито да ће запањити своју матер. Колико је мало тај човек марио за силни захтев свога доба за стваралачким радом!

При свем том, прво је ваљало повратити привредни полет у земљи; јер Бонапарти је ипак било јасно да у једној гладној Француској не може бити места за цара. Стога се даде на грађење друмова, а по плановима које је био одобрио још Луј XV; градио је канале по енглеском узору, преуредио је полицију и дао је својој земљи пуну јавну безбедност. Да би припремио позорницу за своју властиту велику драму, желео је да Париз помало почне личити на Рим; китио је престоницу класичним луковима и стубовима. Затекао је још од раније израђене одличне планове за помагање и развијање банкарства; те је нацрте први консул прихватио и остварио. Сва та дела била су захтеви сама времена; свакако да би дошло до њихова остварења, да се Наполеон није никад ни родио; у том случају те мере нити би биле толико аутократске нити прожете онако строго централистичким духом, којим су се истицале Бонапартине мере. Потом се Наполеон дао на слабљење правих републиканаца, пошто је имао намеру да коначно учини крај саму облику владавине, који је сачињавао основну полазну тачку њихових начела. Позвао је емигранте да се врате у земљу, тојест оне који су били вољни да даду задовољавајуће изјаве о признању новог стања. Многи се одлучише на повратак у земљу под овим условом, пуштајући Бурбонце »низ воду«. Затим је приступио закључењу конкордата, замашном акту измирења са римском црквом. Рим је требао да помаже његову политику, а он ће опет успоставити углед Рима у парохијама. Сматрао је да без успоставе ауторитета цркве неће моћи Француску начинити покорном и у свему подложном својој вољи; увиђао је да без религије Француска никад неће хтети да поднесе нову монархију.

»Како можете створити реда у држави без вере?« — говорио је. — »Друштво не може бити без неравномерне поделе добара, а ова неравномерност у срећи и благостању опет не може да се одржи без религије. Човек који гладује, а поред себе види човека, који се разболео услед раскалашности и претеривања у јелу и пићу, никако се неће моћи помирити са овом неједнакошћу, ако ту нема неке опште признате власти, која ће му рећи: Бог хоће да тако буде. На овом свету мора да буде богаташа и сиромаха, али ће зато у вечном животу бити правилнија расподела добара која представљају срећу.«

Једном речју, сматрао је да је вера или, тачније речено, религија по калупу Рима одлично средство, којим ће се народне масе одржати у миру и покорности. А некад, као јакобинац, баш је због тог њена својства и нападао веру.

Друго једно дело, значајно за Наполеонову машту и за његову оцену људске природе, јесте установа ордена легије части *(Légion d' Honneur)*, увођење тога реда био је одличан потез, да се амбициозни људи скрену са правца револуционарних идеја, те да се њиховом частољубљу постави леп смер у виду комадића црвене пантљике . . .

Бонапарта се интересирао и за ши-

рење хришћанства у прекоморским земљама. Његови погледи о политичком искоришћавању Христове науке исти су они којима се истичу сви француски мисионари оног доба.

»Желим да успоставим установу хришћанских мисија за иностранство; јер мисионари за прекоморске крајеве могу ми бити од велике користи у Африци, Азији и Америци; тражићу од њих да уједно врше и обавештајну службу у свим земљама, у које дођу. Свештеничко рухо не само што ће да их штити, него ће бити и вео, под којим ће одлично моћи да заклањају своја политичка и трговачка извиђања. Седиште средишне управе иностраних мисија неће више бити у Риму него у Паризу.«

То су већ пре мисли препредена трговца него ли државника. Бонапартино држање у просветним питањима сведочи такође о уским погледима, о слепоћи према полету, који се запажао у развоју његова доба. Основну наставу је потпуно занемарио. Њу је потпуно оставио старању месних власти, одређујући да се учитељске плате имају покрити искључиво из школарине. Очигледно је да није желео просвећивање широких маса. Међутим, много се интересовао за отварање и усавршавање високих и виших стручних школа, али једино с тога што је сматрао да држави требају спремни и паметни људи, способни да у свом раду мисле властитим мозгом. Таква је просветна политика значила велик назадак у сравњењу са замашним и широкогрудим просветним планом што га је Кондорсе*) године 1792. био израдио за француску републику, а којим се предвиђао систем потпуно слободног и општег просвећивања читава народа. У наше доба пак видимо где се, постепено али стално, стварно приводи у дело Кондорсеов план код највећих народа на свету. Наполеонови погледи о томе данас нигде више не могу наћи на одобравање. Што се пак тиче просвећивања жена и матера, ево како је мудровао Наполеон:

»Мишљења сам да немамо потребе да се трудимо око израде неког просветна плана за женске. Ко ће их боље васпитати него њине рођене мајке? Уосталом, јавна настава и није за њих, из проста разлога што нису позване да се икад посвете јавном раду. За њих је главно да се науче лепу и пристојну опхођењу, а једини смер којем имају да теже у животу јесте удаја.«

Ни у »*Code Napoléon*«-у*) први конзул се није показао правичнији према женама. По том грађанском законику н. пр. удана жена није николико располагала властитом имовином, већ је била потпуно у мужевљевим рукама. Овај је законик највећим делом израдио државни савет. Наполеон изгледа да је пре задржавао и отежавао рад на томе, него ли што га је помагао. Радо је непријављен упадао у седнице државног савета, да почаствује његове чланове дугим беседама, у којима се често увелике удаљавао од предмета о којем се решавало. Савет га је слушао са страхопоштовањем; шта је могао друго и да ради? Волео је да задржава на послу поједине своје саветнике и референте до касно у ноћ, па се вазда поносио тиме што њему не треба много сна. У доцније доба се врло често и радо сећао тих својих дискусија, па је једном приликом рекао да његова слава није у томе што је победио у четрдесет битака, него у томе што је створио »*Code Napoléon*« ...

Утолико што је у законодавству масу неразумљивих тајанствених формула заменио јасним и сваком схватљивим одредбама, тај је законик збиља добро дело. Безброј дотле страшно измешаних старих закона у њему су сређени, преправљени и јасно дотера-

*) *Marie Jean-Antoine-Nicolas marquis Condorcet*, рођен 1743. године, угледан философ и математичар; спадао је међу оне племиће који су још у саму почетку пришли револуцији. Ухапшен, као присталица жирондиста, извршио је самоубиство у затвору марта 1794. године.

*) Назив француског грађанског законика, донесеног под Наполеоном године 1804. покаткад и збирни назив за пет основних законика, донесених за његове владе, а који још и данас важе у Француској са сразмерно незнатним изменама и допунама (I грађански законик, II грађански судски поступак од године 1806. III трговачки законик од 1807., IV кривично-судски поступак од 1808. и V Кривични законик од 1810.

ни. Као и сваки Наполеонов стваралачки рад, и ово је дело ишло поглавито за тренутним дејством; постављало је дефиниције за ствари и односе, са којима се одмах, без даље дискусије, могло да ради. Што су те дефиниције често биле погрешне, то у први мах није било од велика значаја. Овај зборник закона сведочи свакако о умној одлучности, али не и о умној снази у правом, узвишенијем смислу те речи. Он је стао на гледиште признавања ствари онако као што су биле и постојале. *(»Sa Majesté ne croit que ce qui est«)**). Међутим свуд унаоколо око Наполеона био је настао процес преображаја темељних мисли на којима почива људско друштво и услова сарадње међу људима, док он то није ни запажао. Он је сматрао као постојећим известан ступањ дотадањих промена, па је покушао да тај пролазни ступањ учврсти као коначан за вечита времена. Француска је дан данји још притегнута овим тесним законодавним капутом, што јој га је навукао Наполеон у саму почетку деветнаестог века. Наполеон је одредио положај жена, радника и сељака, те се сви они и данас још боре против ове железне мреже његових укочених дефиниција.

Тако се, ето, Наполеон својим јасним, али неумољивим и уским духом дао на посао, да што пре и што више подигне Француску. Та обнова земље међутим за њега није била смер за себе, већ само средство на путу ка остварењу кудикамо замашнијих снова, којима се подавао. Његова се машта кретала пут замисли нова светског царства. Године 1802. успео је да исходи да му се мандат за власт првог конзула, испрва утврђен на десет година, претвори у доживотан положај, а са правом да сам одреди свога наследника. Амијенски мир пољуљан је још од сама почетка и сувише јасно показаном Наполеоновом намером да анектује Холандију и Италију, и поред примљене уговорне обавезе да ће тим двема земљама оставити самосталност. Пошто је смерао изазивање новог рата са Енглеском, требао је да буде миран докле год не би успео да слабију француску морнарицу изравна по снази са британском. Располагао је издашним новчаним средствима за грађење бродова. Британска влада напротив била је у оно време слаба, па би можда три или четири године биле довољне да се помери у корист Француске однос снага на мору. Међутим, Наполеон с једне стране, упркос горких искустава у Египту, није био схватио значај јаке морнарице, а с друге стране није располагао са довољно душевна мира и сталожености, да би могао да се помири са дугим припремама и стрпљивим сачекивањем подесна часа за борбу. Криза у француско-британским односима убрзана је године 1803. поседањем Швајцарске, што га је извршио Наполеон, па је најзад дошло до нова рата с Енглеском. Слаби енглески министар-председник Адингтон се повукао, да би уступио место знаменитијем Питу*). Тај је рат кобан за даљу судбину Наполеонову.

Још за време конзулства, Наполеон је тежио да у свакој прилици што више учини за своју браћу и сестре; то је уосталом са општељудског гледишта сасвим разумљива, права корзиканска верност својој крви и свом роду. При свему томе јасно показује како је Наполеон ценио свој положај и могућности које су му се њиме отварале. Јако изражена црта у Наполеонову карактеру била је тежња да запањи и засени целу породицу Буонапарте и њене суседе у родном крају, те да их принуђује да му се све више и више диве. Своју је браћу поставио на највише положаје, иако су били сасвим обични људи. При свему том, постојала је *једна* особа, која га је одлично познавала, а која се није дала ни засенетити ни запањити, а та особа била је — његова мати**).

*) Цитат из Гурго-а *(Gaspard Gourgoud, 1783.—1852.)* у делу *„John Holland Rose"*.

*) Познат у историји под именом Уиљем Пит *млађи* (рођен 1759., умро 18 6.) за разлику од свога готово исто тако чувеног оца Уиљема Пита *старијег*, грофа Четемског (рођен 17c8., умро 1778.)

**) Тврди се, да је на дан свечаности крунисања свога сина за цара (2. децембра 1804.) скептички рекла *»Pourvu que ca dure!«* („Дај боже да ово потраје!"

Слао јој је много новаца, како би што више трошила и тиме изазвала дивљење суседа. Опомињао је да треба да живи на већој нози и уопште онако као што приличи матери тако славна сина, који је уздрмао свет.

Ну, ова паметна жена, која је тога господара над судбином још као младића од шеснаест година била избила, зато што се био некако искезио на своју стара-мајку, није била засењена његовом величином ни кад му је било тридесет и две године. Макар га и цела Француска обожавала, она се није подавала никаквим илузијама. Новац што јој га је слао син, остављала је на страну, па је и даље живела навикнутим скромним и штедљивим животом. »Кад то све буде било и прошло — рекла му је — и теби ће добро доћи моја уштеђевина.«

4.

Нећемо да се заустављамо на свим појединостима пута, којим је Наполеон дошао до царске круне. Његово је крунисање било најнеобичније обнављање прастарих догађаја, што га само можемо замислити. Сад већ Наполеонов узор није више био Цезар; сад се играо Карла Великог. Та, био је крунисан цар. Додуше, није крунисан у Риму, већ у Богородичној Цркви у Паризу. За извршење овог свечаног чина били су довели сама папу (Пија VII) из Рима. У одсудном часу Наполеон Први одмахнуо је папи руком, сам дохватио круну и посадио је себи на главу. Значи да је најзад била донела плода поука, што ју је, на хиљаду година раније, Карло Велики био дао свом сину Лудвигу. Год. 1806. Наполеон је обновио још један догађај из старославне прошлости; следујући и опет примеру Карла Великог, крунисао се у миланској катедрали гвозденом круном Ломбардије.

Сад је ваљало претворити у монархије и оне четири републике-усвојенице, што их је Француска била створила у свом суседству. Године 1806. посадио је брата Луја *(Louis Bonaparte,* 1778.—1846.) на престо као краља Холандије, а брата Јосифа *(Joseph Bonaparte,* 1768.—1844.) као напуљског краља. Нећемо се овде упуштати поближе у историју осталих кратковеких и зависних краљевина, што их је Наполеон стварао по Европи, иако је посредно ово слободно разврставање дотадањих граница било врло корисно за доцније уједињење Италије и Немачке.

Савез је био закључен међу новим »Карлом Великим« и новим »Лавом III«. Наполеон је убрзо почео да тиранише папу Пија VII. Године 1811. чак га је и затворио у Фонтенбло-у. Овај је поступак био врло неразуман; док се крунисањем био отуђио од слободоумних елемената, сад је овим насиљем према папи одбио од себе строговерне католике. Сад више није био ни на небу ни на земљи; нити се држао људи старог кова, нити се могао ослонити на нове људе. Људе нових идеја био је издао, а да није могао тиме придобити »старовремске« људе. Тако је најзад био потпуно усамљен.

Исто је тако неразумна била и Наполеонова спољна политика, која је увукла Европу у читав низ нових ратова. Пошто је и сувише рано био изазвао нов рат са Британијом, прикупио је године 1804. велику војску у Булоњу, да покуша освојити Енглеску, а без икаква обзира на размер снага међу својом и британском морнарицом. У Булоњу је наредио да се подигне некакав стуб, а исто тако је дао да се искује нека медаља, све у славу тек намераваног упада у Енглеску. Мислио је да на неки »наполеонски« начин одмами британску флоту, да за то време кришом сплавовима и чамцима пребаци војску преко Канала Ла Манш, те да онда заузме Лондон, још пре но што би се британско бродовље вратило у Канал. У исто време, испади што их је Наполеон вршио по јужној Немачкој најзад су натерали Аустрију и Русију да склопе савез са Енглеском. Године 1805. Наполеон је претрпео два пораза, из којих је по праву требао да извуче закључак. У јулу те године је британски адмирал Калдер потукао француску флоту у Бискајском Заливу, а у октобру је Нелсон уништио удружене флоте Француске и Шпаније у битци на Трафалгару. Победник Нелсон и сам

је погинуо на свом броду »*Victory*«. Од тада је Британија за Наполеона била недостижна и непобедива, док га је она са своје стране могла нападати дуж свих европских обала.

Читавих неколико година скривана је од Француза смртна рана која им је задана битком на Трафалгару. У први мах су о тој битци чули једино саопштење, да је »неколико линиских бродова, после неке лакомислено примљене борбе пропало у бури«. После Калдерове победе, Наполеон је повукао своју војску са обала Канала Ла Манш и, јурећи је кроз пола Европе, тукао је Аустријанце код Улма, а удружене Русе и Аустријанце код Аустерлица (2. децембра 1805.). Сад је, и поред тога што су околности биле не може бити неповољније за њу, Пруска ударила на Наполеона, па је у битци на Јени потпуно потучена. Иако су сад Аустрија и Пруска већ биле оборене*), Русија је још увелике била способна за борбу, па је идућа година (1807.) посвећена ратовању са овим жилавим противником, којем је било тешко доскочити осетно. Не можемо овде тачно да рећамо све појединости ове војне у Пољској. Код Пултуска је Наполеон рђаво прошао (у Париз је додуше јавио о некој сјајној победи), а исто тако код Пруске Јихлаве *(Preussisch-Eylau)*; потом су Руси тучени код Фридланда (године 1807). Наполеон још није био ни ступио на руско тле; Русија је стварно још била исто тако непобеђена као и Енглеска. Но сад је настао преокрет врло повољан за Наполеона. Разметањем, лукавством и ласкањем био је успео да придобије младог и честољубивог руског цара Александра I — који је тек био навршио тридесету годину — да склопи с њим савез. Два цара се састадоше у павиљону подигнутом на сплаву у средини реке Њемена *(Niemen)* код Тилзита и ту су се споразумели.

Васпитан на двору царице Катарине II, Александар је био примио много слободоумних идеја; увелике је био за слободу, просвету и преуређење света, под његовом врховном влашћу, разуме се. Један од његових другова из младости рекао је о цару Александру: »Много би волео да сваки буде слободан, кад би само сваки био решен да добровољно ради тачно онако како жели цар.« Говорио је да би укинуо кметство — па макар га и главе стало — да је само народ нешто мало просвећенији. Рекао је да је пошао у рат против Француске зато што је Наполеон тиранин и што жели да ослободи француски народ. После битке код Фридланда гледао је Наполеона сасвим другим очима. Њих су се двојица састали једанаест дана после фридландског пораза. Нема сумње да је Александар пошао на тај састанак унапред чврсто решен да се споразуме с Наполеоном.

Што се Наполеона тиче, мора бити да га је тај састанак неверовно обрадовао. Та, то му је био први састанак са једним царем, који га је примио као себи равна*). Са сплава на Њемену маште двојице царева упоредо полетеше до недогледне висине.

— Шта је данас Европа? — примети у један мах Александар.

— Европа, то смо нас двојица! — гласно је Наполеонов одговор.

У том су правцу њих двојица и решавали питања која су се тицала Пруске и Аустрије; унапред су се споразумели о будућој подели Турске, договарали су се о освајању Индије и највећег дела Азије и решили су да се Финска има одузети Шведској и дати Русији. Притом су смели с ума незгодну чињеницу да већи део површине земљине лопте сачињавају мора, а да је на морима искључиви господар била британска морнарица. А у њиховој најнепосреднијој близини налазила се Пољска, спремна да устане на оружје и да буде надасве одан са-

*) Аустрија се била повукла из борбе, закључивши с Наполеоном мир у Пожуну (данашњој Братислави). Русија пак наставила је ратовање на страни Пруске. Стигла је таман још да прихвати остатке (око 25.000 људи) разбијене пруске војске. Прим. прев.

*) Пре тога је већ имао састанак са аустриским царем Францом 4. децембра 1805., два дана после битке код Аустерлица на саму бојишту. Додуше, тај састанак није био церемонијалан као састанак у Тилзиту Цареви су разговарали под ведрим небом, грејући се поред наложене ватре. Прим. прев.

везник Наполеону, да је овај само хтео; али Наполеон је био слеп код очију, што се Пољске тиче*). Изгледа као да се већ онда заносио смелом помишљу да би једног дана могао да се ожени неком руском великом кнегињом, правом принцезом владарске крви. Но као што се уверио доцније, године 1810., у тој се нади, бар што се руског двора тиче, преварио.

После тилзитског мира извесне црте Наполеонова карактера још су се изразитије почеле испољавати; био је сад још напраситији, још нестрпљивији на очиглед сметњама које би се испољиле према његовим намерама, показивао се нетрпељивији и уопште је све већма глумио улогу судбином позваног господара света.

Врло је крупну грешку учинио године 1808. Шпанија му је и дотле била покорна савезница; налазила се стварно под његовом врховном влашћу. Наполеон је сматрао како је сада дошло време да се збаци шпански краљ из бурбонске лозе, да би шпанску круну подарио своме брату Јосифу, краљу Двеју Сицилија. Португалију је већ био покорио, па је сад намеравао да је споји са Шпанијом у једну једину краљевину. Но тада Шпанци, успламтевши родољубивим гневом, устадоше на оружје, опколише код Бајлена *(Baylen)* један већи одред француске војске и натераше је да се преда. То је био неочекиван и запрепашћујући догађај после дотадањег непрекидног низа француских победа.

Британци брзо прихватише прилику, коју им је пружао овај шпански устанак. У Португалији је искрцана једна британска војска под командом сер-Артура Велесли-а *(Wellesley,* 1769. до 1852.), доцнијег војводе Велингтонског *(Duke of Wellington).* Та је војска потукла Французе код Вимијера *(Vimeiro* или *Vimieiro)* и принудила их је да се повуку у Шпанију. Вест о овим француским поразима силно је узбунила духове у Немачкој и Аустрији, а и руски цар је променио држање, те је сад био нешто надменији према свом новом савезнику.

Дошло је до нова састанка ове двојице најмоћнијих владара Европе у Ерфурту, на којем је руски император показивао већ много мање допадања према блеску којим је Наполеон окружавао своју појаву. После тога прођоше још четири године врло сумњиве »хегемоније« Француске; границе европских држава мењале су за то време стално облик, као комади рубља прострти за сушење кад дуне ветар. Наполеонова царевина стално је расла нескриваним анексијама; присвојио је коначно Холандију, знатан део западне Немачке и источну обалу Јадрана*). С друге пак стране прекоморске француске колоније су једна за другом падале шака Енглезима, на шпанском полуострву су енглеске трупе, појачане шпанским одредима, постепено потискивале Французе пут севера. Цела Европа је већ углавном била сита Наполеона. Сад му противници нису више били само поједини владари и њихови министри, већ и читави народи. Пруси су се, после катастрофе претрпљене код Јене, били дали на посао да направе реда у својој кући. Под управом барона Штајна *(Heinrich Friedrich Karl Freiherr von und zum Stein,* 1757.—1831.) били су учинили крај феудалном уређењу, били су укинули разне сталешке повластице и кметство, били су много учинили на подизању народне просвете, били су у народу пробудили истински и искрени патриотизам, те су без икаквих унутарњих борби стварно били постигли готово све оно исто што је била извојевала Француска године 1789. Око год. 1810. већ

*) Наполеон је био већ учинио као неки почетак обнављању. Пољске тиме што је — баш овим тилзитским миром — створио такозвано варшавско велико војводство (од пољских крајева одузетих Пруској, изузев област Бјелостока, која је дана Русији), под суверенитетом саксонског краља (кога је Наполеон године 1806. од кнезабирача био начинио краљем). Новообразовани пољски пукови до краја су се јуначки борили уз Наполеона.

*) Од Далмације, дела Хрватске и дела Словеније био је Наполеон саставио вазалну „Илирску краљевину", која је у нашем народу оставила лепе успомене. Заведена је доста напредна управа, грађени су друмови, учињено је доста за сељака; у Далмацији фаворисана је употреба српскохрватског народног језика итд. И у словеначким крајевима „Илирије" наполеоновска управа је много допринела народном буђењу. П

видимо нову, препорођену Пруску, језгру будуће нове Немачке. А руски цар Александар, и сам по свој прилици прожет занесењачким сновима о завлађивању целим светом, сад је некако уживао у улози браниоца слободе народа. Године 1810., а пошто руски император никако није хтео да изиђе у сусрет Наполеоновим жељама о женидби са једном руском великом кнегињом, односи међу обојицом цасу били рачунали аустриски државници. Решили су се да му дају за жену своју царску принцезу, јер су га тим браком придобили за стари династички систем. Наполеон, коме се била дала прилика да постане творац новог светског поретка, више је волео да буде зет старог стања.

У току идуће две године скрхали су се плодови свих његових дотадањих успеха. Нико више није веровао



рева још су већма охладнели. Наполеон се пак развео од своје супруге Жозефине, која му је у почетку каријере била толико помогла; била је нероткиња, а он је хтео да обезбеди континуитет своје »династије«. Не само преварен у својим надама што се тиче руске велике кнегиње, већ управо грубо одбијен од цара Александра, обратио се Аустрији и оженио се надвојвоткињом Маријом Луизом (1791. до 1847.), ћерком цара Франца. Добро његовим варкама. Одавна више није био вођа и душа револуције; одавна више није представљао дух новог уређења света; напротив, био је просто нека нова и грубља врста самодршца и ништа више. С једне стране био је одбио од себе све слободоумне људе, а с друге је стране био отерао цркву у ред својих непријатеља. Кад га је требало рушити, нашли су раме уз раме краљеви и јакобинци. Енглеска му је сад била неумољив и непо-

мирљив непријатељ, а Шпанија је пламтела од огорчења, које је он као Корзиканац могао боље него ико да разуме, да је само хтео. Требао је само још да нађе коначни прекид са императором Александром I, па да се сруши ова империја блефа и комедијантства. Сукоб је најзад и наишао. И иначе је Александар од сама почетка био расположен лично према Наполеону, што 'но веле, и овако и онако. Завидео је Наполеону као супарнику, а презирао га је као скоројевића. Уз то је у Александровој магловитој сентименталности било и неких црта истинске величине и узвишености. Био је склон некој мистичној побожности; пред очима му је била нека мисија Русије и његова лична, и то мисија да ослободи свет Наполеона и да свету тако обезбеди мир. Додуше помисао о враћању мира Европи по његову се мишљењу лепо слагала са анексијом Финске, готово целе Пољске и многих крајева турске царевине. У првом реду пак му је много било стало до тога да обнови трговинске везе са Великом Британијом. За ово последње пак Наполеон није хтео ни да чује. Цела трговина Немачке била је поремећена, а трговци су били очајни због Наполеонове »континенталне блокаде«, мере коју је био наметнуо Наполеон, не би ли тиме уништио Велику Британију. Та се мера састојала у томе што ни једна европска држава није смела да увози енглеску робу. Русија је од »континенталне блокаде« трпела чак још већу штету него Немачка.

До прекида међу Наполеоном и Александром дошло је године 1811., кад је Русија отказала даље учешће у »континенталној блокади«. Године 1812. почела је да се креће према Русији силна војска, око 600.000 људи, а под врховном командом сама Наполеона. Једва ако је половина ове војске била састављена од Француза; другу половину сачињавали су помоћни одреди разних савезника и контингенти регрутовани међу појединим покореним народима. Био је то прави конгломерат војски, отприлике као некад војске Дарија или Кавада. Рат у Шпанији за то време и даље се продужавао, а да Наполеон није ни покушао да му учини крај, иако је био извео из Француске укупно око четврт милиона људи. У току јесени, Наполеон се пробио кроз Пољску и Русију до Москве — руске су армије већином избегавале да приме битку — али још пре но што је наступила зима нашао се већ у очигледно опасну положају. Заузео је Москву, надајући се да ће тиме да императора Александра натера на закључење мира. Александар пак није хтео ни да чује, те се Наполеон нашао углавном у истом положају у какву се на 2300 година пре тога био нашао Дарије у јужној Русији. Непобеђени ни у једној одлучној битци, стално су нападали Наполеонову позадину и иначе му препадима слабили војску. Уз то су се у редовима Наполеонових трупа појавиле и болештине. Још пре но што је био заузео Москву, Наполеон је био већ изгубио 150.000 људи. Међутим, није се показао мудар као што се у сличну положају био показао Дарије; није хтео да се реши на одступање. Први део зиме био је неочекивано благ; да је хтео, могао је још лепо да умакне из Русије. Уместо тога је неодлучно седео у Москви, кујући немогуће планове. Код свих ранијих његових пустоловних похода била га је управо неверовно послужила срећа. Незаслужено му је било пошло за руком да умакне из Египта; уништење француске морнарице британским победама на мору спасло га је пропасти коју би доживео, да је с војском прешао преко Канала у Енглеску. Сад је и опет био запао у клопку, али да се свог пута из ње више не извуче. Можда би и презимио у Москви, али Руси су га ватром изгнали; запалили су град, који је највећим делом изгорео.

И сувише доцкан, тек крајем октобра, Наполеон се одлучно на одступање. Учинио је безуспешан покушај да то повлачење изврши новим, југозападним правцем; најзад је пак био принуђен да остатке своје »*Grande Armée*« проведе кроз исте крајеве, које је за време наступања била опустошила. Зима се још ни сад није журила; првих осам дана одступања та »*Grande Armée*« се вукла кроз блато.

Затим наиђоше први мразеви, па прве пахуљице снега, па затим све више снега и снега, без краја и конца...

Постепено је почела да попушта дисциплина. Гладни војници размилели су се тражећи намирнице, јединице су се постепено распадале, док се најзад цела војска није потпуно растурила у безброј банди пљачкаша скитница. Руски сељаци приступише самоодбрани, вребајући и убијајући из заседе растурене групе војника. Читави облаци лаке козачке коњице — потомци старих Скићана — немилосрдно су гонили остатке војске и нису им дали ни да дахну. Ово повлачење спада у ред великих историских трагедија.

Најзад се Наполеон, окружен свитом и шаком гарде, опет појави у Немачкој. Друге војске није имао; далеко за њим потуцале су се изнурене, изгладнеле и деморалисане гомиле. Додуше, главнина »*Grande Armée*« коју је за време одступања водио Мира *(Joachim Murat,* 1771.—1815.) стигла је у Кенигсберг *(Königsberg)* у реду и дисциплини; само што је та »главнина« војске, која је била кренула у Русију у јачини од 600.000 људи, сад износила — 1000 бораца. Из Кенигсберга је Мира кренуо у Познањ. Пруски одреди Наполеонове војске били су се предали Русима*). Аустриски одреди били су се јужним правцем вратили у своју отаџбину; на све стране су бегунци, гладни, у дроњцима и упола промрзли, пронели вест о катастрофи Наполеонове војске.

Наполеона је готово већ била издала његова чаробна моћ; није се усуђивао да остане са својим трупама у Немачкој, већ је на врат на нос побегао у Париз. Док се на све стране рушила његова светска империја, он је скупљао нове регруте и образовао нове армије. Аустрија је устала против њега (године 1813.*). Цела Европа била је скочила на ноге против овог вероломног весника слободе, против овог простог узурпатора. Наполеон је био извршио издају према новом поретку у Европи, а сад га је рушило и уништавало баш то старо стање, које је био својом издајом спасао и наново оживео. Пруска је устала на оружје; отпоче »немачки ослободилачки рат«. Шведска приступи Наполеоновим непријатељима; доцније се против Наполеона побунила и Холандија. Мира је око оног остатка дисциплинованих одабраних трупа, што их је био довео у Познањ, био у току времена прикупио неких 14.000 Француза, те је са том војском одступио кроз Немачку. Мора бити да је за време тог одступања имао осећање човека који се усудио ући у кавез лавова опијених неким омамљујућим средством, па сад одједном опажа да се лавови почињу будити из наркозе. У пролеће је Наполеон лично примио команду над новоформираним трупама. Победио је у великој битци код Дражђана *(Dresden,* 26. и 27. августа 1813.); после тога изгледа да је за неко време запао у стање умне и душевне клонулости. Није предузео готово ништа у сврху да користи победу код Дражђана. У октобру дошло је до велике битке код Липског *(Leipzig),* назване »битком народа«, у којој је Наполеон потучен, на што су Саксонци, који су дотле били уз њега, пришли савезницима**). На крају године 1813., Французи су већ били пребачени преко Рајне у Француску.

Године 1814. настала је завршна војна. Француска је једновремено нападнута са југа и са истока. Руси, Пруси, Аустријанци и Швеђани прешли су преко Рајне. Енглеске и шпанске трупе упале су преко Пиренеја у Француску. Наполеон је још једном

*) Није сасвим тачно; командант пруског одреда стављеног на расположењу Наполеону, генерал Јорк, потписао је самовољно 30. децембра 1811. у ветрењачи у селу Пожеруну код Таврога [у данашњој Литви] са руским генералом Дибићем [доцнијим маршалом Дибићем-Забалканским] конвенцију о неутралности и слободном одласку из Русије. Прим. прев.

*) Пролетњу војну године 1813. водиле су против Наполеона само Русија и Пруска. Аустрија им је приступила тек по истеку примирја, августа 1813.

**) Важнији и поузданији његови немачки савезници напустили су Наполеона овим редом: Баварци у почетку јесени 1813., Виртембержани пред саму лајпцишку битку, Саксонци за време лајпцишке битке, Баденци тек доцније.

ГРАДСКА БИБЛ. „РАДОЈЕ ДАМАНОВИЋ" ЛЕСКОВАЦ

сјајно војевао, али није могао одолети. Савезничке војске које су биле упале са истока, строго узевши нису потукле Наполеона, већ су га обишле, те се у марту предао Париз. Нешто доцније Наполеон је у Фонтеблоу абдицирао.

Кад је одлазио из земље, пролазећи кроз јужну Француску био је у опасности да буде и физички нападнут од ројалистичке руље.

нису дошли до речи ни мудрост, ни наука. Ту је пак био руски император Александар са својим магловитим човекољубљем и сањалачком сујетом, ту су били ослабљени аустриски Хабсбурговци, осветољубиви пруски Хоенцолерни, традиционално аристократски Енглези, који се још нису били повратили од страха пред револуцијом, а којима уз то није било пријатно, кад би их подсетили на децу што

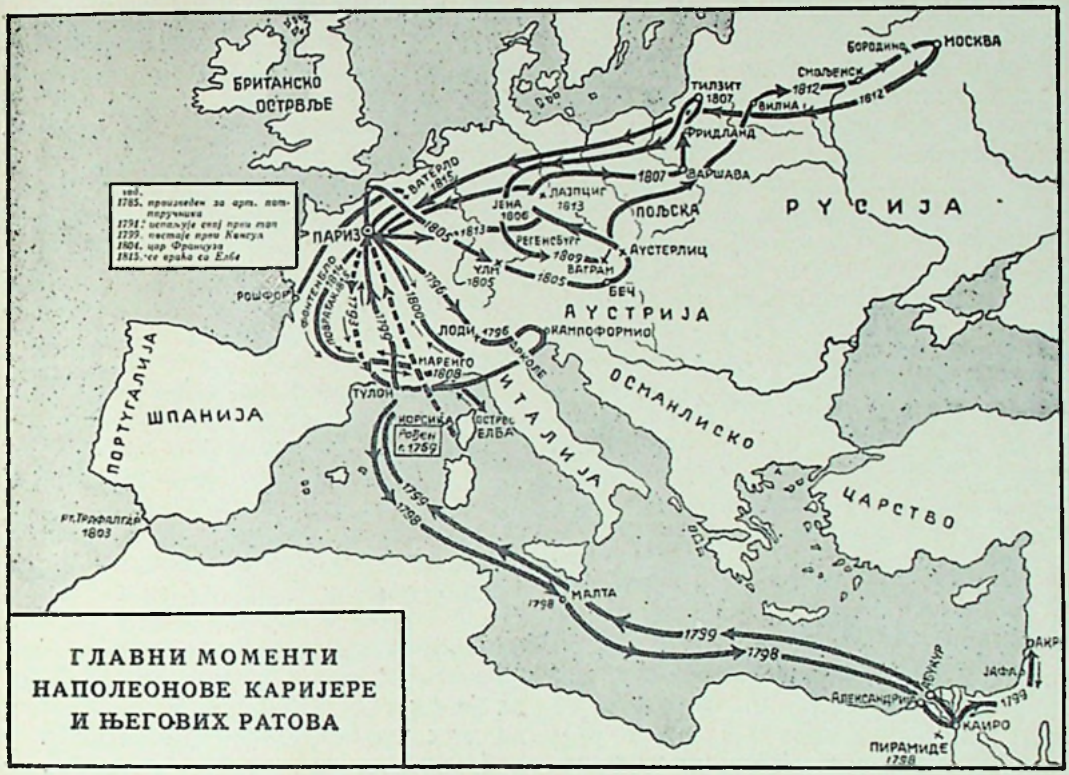

ГЛАВНИ МОМЕНТИ НАПОЛЕОНОВЕ КАРИЈЕРЕ И ЊЕГОВИХ РАТОВА

5.

То је био природни крај Наполеонове каријере. Најзад је био оборен. А да је било мудрости међу ондашњим управљачима света, ти би се људи свом снагом и по најбољем знању и умењу посветили били задатку, чије је решавање било прекинуто Наполеоновом сујетом и издајом. А тај је задатак био стварање новог светског поретка правичности слободне сарадње наместо банкротираног старог стања. Но баш ништа није урађено у том правцу. На великом конгресу у Бечу, што су га сазвали савезници,

су радила по енглеским фабрикама. На овај конгрес нису дошли народи, него владари и министри спољних послова. Конгрес се још честито није био ни састао, а већ су се дипломати дали на посао, да један другом за леђима склапају разне тајне уговоре и савезе. Просто је ненадмашна блештава тривиалност овог конгреса, што се састао у Бечу. Пре бечког конгреса била је заједничка и надасве свечана посета свих савезничких владара у Лондону. Друштвена страна бечког конгреса много је наглашена; ту је било безброј лепих дама, ту су блистале најразноврсније униформе и високо ор-

дење; бескрајан је био низ свечаних ручкова, вечера и игранака, а неизмерна је бујица јединствених анегдота и сјајних досетака препричаваних за време конгреса и о конгресу. Најбоља глава на овом конгресу био је неоспорно Талеран *(Charles Maurice de Talleyrand-Périgord,* 1754.—1838.) кнез по Наполеоновој милости, а збиља врло паметан човек; био је пре револуције бискуп, за време револуције предлагач заплене црквених добара, а сад је радио за успоставу бурбонске династије у Француској.

Савезници су трачили драгоцено време грамзивим препиркама. Бурбонци се вратише у Француску, а са њима остатак емиграната, који су смерали коначну успоставу старог поретка, а сновали о освети. Био је збачен са престола један велик егоист, само да би направио места гомили још кудикамо одвратнијих себичњака. Нови краљ, брат Луја XVI, примио је назив Луја XVIII *(Louis-Stanislas-Xavier,* 1755. до 1824.), сазнавши да је његов нејаки синовац, Луј XVII *(Charles-Louis,* 1785.—1795.) умро у ропству за време револуције, Луј XVIII, тром човек, болестан од улогâ, свакако није био човек рђава срца, али у свему представник »*Ancien Régime*«-а. Сви напредни елементи у Француској мучно су предосећали претећу реакцију, коју је он самим својим доласком носио собом. То није било ослобођење, већ нова тиранија, и то не само тешка, него и неславна тиранија, уместо богате подвизима и сјајне владе насиља која јој је предходила. Зар Француска није имала да се нада другом него овоме? Бурбонци се показаше нарочито опаки према ветеранима Наполеонове силне војске, која је била страдала у Русији. Француска је у оно време била препуна пуштених заробљеника, који су били у очајну положају. Наполеону су, утехе ради, били створили властито мајушно царство на острву Елби. Било је решено да може задржати царску титулу, као и малобројну свиту дворана. Било из великодушности или из ћефа, руски император Александар био је упорно захтевао да се укажу ови обзири према његову оборсном супарнику. Хабсбурговци пак, који су му ласкали за време док је био моћан и силан, сад му одузеше његову царицу хабсбуршке крви. Изгледа да се много радовала што може да се врати у свој Беч. Наполеон је никад више није видео.

Пошто је једанаест месеци провео на острву Елби, Наполеон је сматрао да је Француска сад већ сита Бурбонаца. Пошло му је за руком да умакне британским бродовима, који су стражарили око Елбе, те се поново појавио у Француској, у Кану (1. марта 1815.), да би последњи пут окушао борбу против судбине. Његов поход на Париз лично је на тријумфалну поворку. Целим путем је газио по баченим белим бурбонским кокардама. Опет је загосподарио Француском; но ова његова друга владавина трајала је само сто дана.

Његовим повратком сваки се карактерни и напредни Француз нашао у тешку положају. С једне је стране гледао пустолова, који је био издао републику, а с друге стране опет неподношљиву власт успостављеног бурбонског краљевства. Савезници нису хтели ни да чују за какве било нове републиканске опите у Француској; према томе, земља је имала да бира једино између Бурбонаца и Наполеона. Зар је чудо што је под таквим околностима готово цела била уз Наполеона? А он се вратио уверавајући да је он сад други човек; обећао је да сад више неће бити самодржавља и да ће он завести уставну владавину...

Прикупио је војску, па је прво покушао да се мирним путем споразуме са савезницима. Видевши да у том неће успети, брзо је ударио на Енглезе, Прусе и Холанђане, концентрисане у Белгији, надајући се да ће их потући, пре но што ће им се придружити још и Руси и Аустријанци. Умало, па би у том био и успео. Потукао је Прусе код Линьи-а *(Ligny,* 16. јуна 1815.), али их није потпуно разбио. Потом је у битци код Ватерло-а *(Waterloo,* 18. јуна 1815.), захваљујући непоколебивој истрајности британске војске под командом војводе Велингтонског, претрпео коначан и савршен пораз; пред вече, при крају битке, стигли су и

Пруси, под командом маршала Блихера *(Gebhard Leberecht Blücher,* 1742. до 1819.) те нападоше Наполеонов десни бок. Битка код Ватерло-а свршила се дивљим бежањем Француза. Наполеон се сад нађе потпуно усамљен, без икакве наде и без икакве потпоре са које било стране. Француска га је и опет напустила; сви они који су му по повратку са Елбе били пришли сад су журили да га што више нападну, не би ли тиме колико-толико исправили учињену грешку. Некаква привремена влада, која се била образовала у Паризу, позвала га је да сместа напусти Француску, дајући му двадесетичетири сата времена за извршење те наредбе.

Покушао је да умакне у Америку; но присганиште Рошфор *(Rochefort)* где је хтео да се укрца, већ је било под присмотром британских крстарица. Разочарана и сад наједанпут опет страшно ројалистички расположена Француска без милости га је гонила да напусти њено земљиште. Немајући куд, укрцао се на британску фрегату »*Bellerophon*«, тражећи да на њој буде примљен као емигранат, политички бегунац. Уместо тога су га на броду одмах сматрали заробљеником. Одведен је у Плимут *(Plymouth)* а оданде на усамљено тропско острво Свету Јелену.

На Светој Јелени је остао до смрти; умро је од рака 5. маја 1821. Поглавито се бавио припремањем својих мемоара, у којима је мислио занимљиво и уз вешто извртање чињеница да прикаже главне догађаје свога живота, па да умањи и своје најсудбоносније грешке. Неколицина њих, који су на Св. Јелени боравили у његовој околини, забележили су поједине разговоре вођене са њим, пропраћене својим властитим утисцима. Ови су радови, како у Француској, тако и у осталој Европи, много и радо читани.

Света алијансија владара Русије, Аустрије и Пруске (којој су позвани да приступе и други владари) деловала је руковођена заблудом, да је Наполеоновим падом оборена и свака замисао револуције у Европи. Просто је у неку руку самовољно вратила сказаљке на сату судбине и проглазила је апсолутну монархију великог стила успостављеном на освештаној основици и за вечита времена. Тврди се да је главна повеља о склапању свете алијансије састављена под утицајем баронице Криденер *(Barbara Julie von Krüdener,* 1764.—1824.) која је, изгледа, била духовни ментор руског императора. Та повеља почиње речима: »У име пресветог и нераздељивог тројства«, те обавезује владаре потписнике да се сматрају оцевима породице у односу према својим поданицима и војскама, а међусобно као сународнике. Потписници се даље обавезују: да ће се узајамно помагати, да ће штитити праву веру и да ће опомињати своје поданике да вазда буду чврсти и непоколебиви у вршењу својих хришћанских дужности. Ту се вели даље да је Христос прави краљ свих хришћанских народа — по појмовима састављача ове повеље свакако владар кова меровиншких краљева, којем као свемоћни »мајордомуси« уз колено седе владари потписници »светог савеза«. Британски краљ није имао уставно право да потписује овакав документ, а папа и султан нису ни позивани да га потпишу, остали пак европски владари, а међу њима и француски краљ, пришли су »светој алијансији«. Пољски краљ није потписао повељу о савезу, а из проста разлога што пољског краља уопште није било. У својој побожној расејаности, император Александар I био је присвојио највећи део Пољске. »Света алијансија«, међутим, никад није стварно ни постала законитим савезом држава; уступила је место некој врсти стварне лиге народа, такозваном »европском концерту«, којем се године 1818. прикључила Француска, а из којега се Енглеска повукла године 1822.

Сад је у Европи настао период мира и суморна угњетавања народа. У оним безнадежним данима многи су људи били склони да блаже суде и о саму Наполеону, те да усвоје као оправдано његово тврђење како је он тиме што је успео лично да се наметне у неку руку нешто учинио и за револуцију и за Француску. После његове смрти настао је око успомене на

Наполеона читав култ, као око каква мистичног хероја.

6.

За време од читавих четрдесет година, година идеје »свете алијансије«, »европског концерта«, који је био њесно чедо, и низ конгреса и конференција, што се једни за другим састадоше, одржали су некакав несигуран мир у Европи, прекореној дугим ратовима против француске републике и Наполеона. Но постојале су две околности, које нису допуштале да тај период мира са гледишта одсуства оружаних сукоба међу европским државама, буде уједно и раздобље савршена друштвеног и међународног мира, а које су напротив припремале земљиште за нов низ ратова, који су се одиграли у времену међу годинама 1854. и 1871. Те су две околности биле: прво, тежње краљевских дворова да поново установе разне неоправдане повластице и да спутавају слободу мисли, писања и учења, а друго, немогући систем државних граница, што их повукоше дипломати на бечком конгресу.

Упорна тежња монархије да се стално враћа минулим и преживелим стварима, у оно се доба прво и најизразитије испољила у Шпанији. Тамо је поново уведена такозвана инквизиција. Шпанске колоније одонуд Атлантског Океана биле су се повеле за примером Сједињених Америчких Држава, па су устале против поретка европских великих сила, кад је оно Наполеон год. 1810. посадио на шпански престо свога брата Јосифа. Уло Џорџа Вашингтона одиграо је у Јужној Америци ђенерал Боливар *(Simon Bolivar,* 1783.—1830.). Шпанија није била кадра да угуши тај устанак. Борбе су се отегле исто онако као што се у своје време био отегао и рат Сједињених Америчких Држава за независност, па је најзад Аустрија, са привољом свете алијансије, предложила да европски владари у тој борби притекну у помоћ Шпанији. У самој Европи је против тога предлога устала Енглеска. Међутим, његово је остварење коначно спречио годинс 1823. председник Сједињених Америчких Држава Монро *(James Monroe,* 1759.—1831., председник прво од 1817. до 1821. год., па затим, по други пут изабран, од 1821. до 1825.). Објавио је да ће Сједињене Америчке Државе сматрати као непријатељски чин свако ново ширење или учвршћивање европских великих сила на америчком континенту. Ова је такозвана Монро-ова доктрина за време скоро читава једног века одбила од Америке систем европских великих сила, те је омогућила новим државама, бившим шпанским колонијама, у Америци, да узму у властите руке своју судбину. Међутим, ако је шпанска монархија и била остала без својих америчких колонија, ипак је у својој земљи у Европи, а под заштитом европског концерта, још вазда могла да чини што јој је било воља. Године 1823. угушен је народни устанак који је био избио у Шпанији, француским трупама, упућеним у ту земљу на основу одлука донесених на једном конгресу европских сила, док су у исто време Аустријанци угушили револуцију која је била избила у Напуљу.

Године 1824. умро је Луј XVIII. На престолу га је наследио његов млађи брат, онај исти гроф Артоаски, што смо га у своје време видели где већ године 1789. као емигрант обиграва око граница Француске. Ступио је на престо под именом Шарл X. Радио је на томе да угуши слободу штампе и аутономију универзитета, те и уопште да успостави апсолутну монархију. Утрошена је милијарда франака на име давања одштета племићима за уништење њихових земаља и разне заплене имовине вршене за време француске револуције, почев од године 1789. па надаље. Године 1830., Париз се побунио против тога владара, који је био право правцато оличење »*Ancien Régime*«-а, збацио је Шарла X и довео је на престо сина жалосном Филипу, војводи Орлеанском, погубљеном за време владе терора, новембра 1793. Остале монархије европског континента нису се умешале у ову ствар, а с обзиром на то што је Велика Британија отворено одо-



Наполеон. По слици Жераровој.

бравала ову револуцију*), а исто тако и због времена које се осећало међу слободоумним елементима у Немачкој и Аустрији. А најзад, главно је за њих било да је Француска на крају крајева и поред те револуције остала монархија. Поменути син погубљеног војводе Орлеанског, доведен револуцијом на престо, Луј Филип *(Louis Philippe*, 1773.—1850., владао од 1830. до 1848.) био је осампак, које су произилазиле из неувиђавног разграничења појединих држава од стране дипломата на бечком конгресу, испољавале су се нешто спорије, али су биле још кудикамо опасније за мир човечанства. Веома је незгодно ставити под једну исту државну управу народе који говоре разним језицима, те према томе имају различите књижевности и различите погледе на општа питања, а нарочито

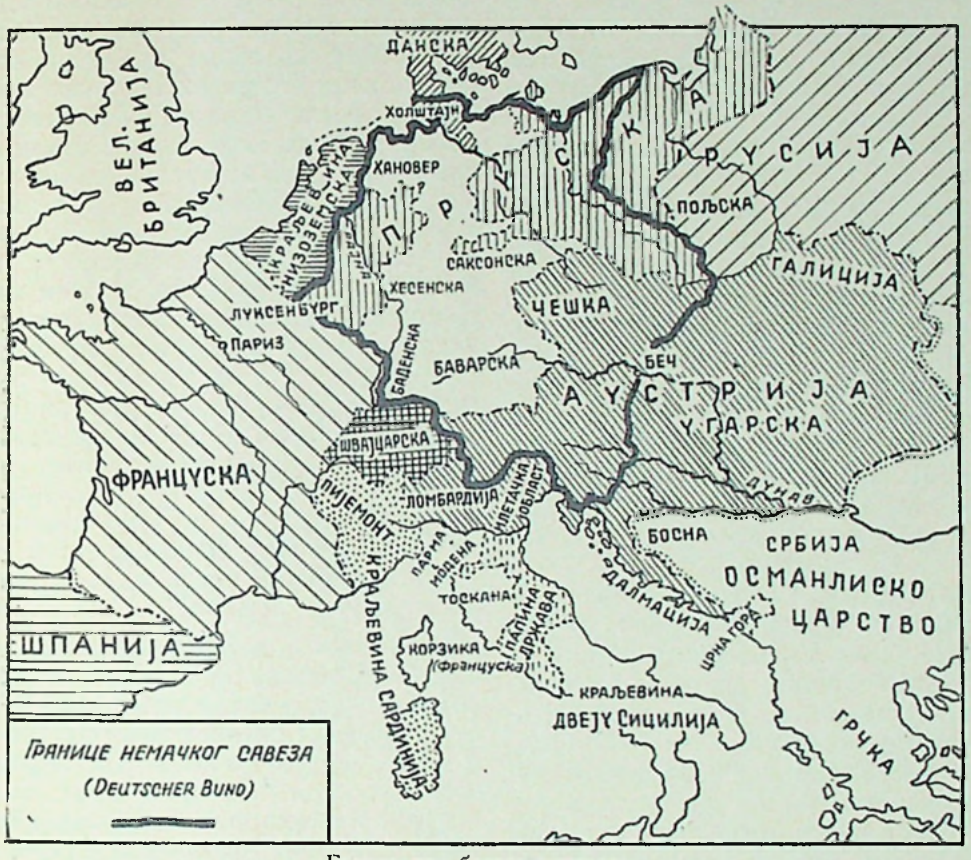

Европа пре бечког конгреса

наест година уставни краљ Француске. Збачен је с престола године 1848., врло бурне године у Европи, о којој ћемо у идућој глави проговорити још више.

Мир бечког конгреса био је према томе изложен доста непријатним колебањима, која су била изазвана реакционарним мерама, којима раније или доцније прибегавају готово све монархиске државне управе. Незгоде кад су те разлике још појачане и верском подвојеношћу. Једино какав силан заједнички интерес, као што је н. пр. потреба заједничке одбране код швајцарских горштака, може да оправда тесно удруживање у истој државној заједници народа разних језика и разних вера. Уз то чак у Швајцарској влада до крајности широка месна аутономија. Доцније, пошто већ једног дана буде мртва и сахрањена традиција великих сила, можда ће се становништво Швајцарске према је-

*) Позната је у историји под именом „јулске револуције". Прим. прев.

зику и пореклу вратити које Немачкој, које Француској, које Италији. А кад је у некаквој држави становништво, као какав крпеж, измешано по срезовима или чак и по селима, неопходно је потребан кантонални систем. Узме ли читалац да разгледа мапу Европе каква је прекројена на бечком конгресу, још мало па ће му изгледати као да је постојала баш изричита намера да се поједине земље огорче и изазову до крајњих граница. Без икакве су потребе уништили холандску републику, слепили су протестантске Холанђане са католицима (делом француског матерњег језика) некадање шпанске Низоземске (доцније аустриске), те су тако створили низоземску краљевину. Аустрији, у којој је господарећи језик био немачки, предали су не само област млетачке републике, већ и знатан део остале северне Италије, све до Милана. Савоја, покрајина француског матерњег језика, спојена је са деловима Италије, само да би се успоставила раније краљевина Сардинија. Аустрија и Угарска, већ и дотле и сувише експлозивна мешавина појединих народности, које се међу собом нису трпеле — Немаца, Мађара, Југословена, Чеха, Словака, Румуна, па затим и Италијана — учињене су још немогућнијим творевинама тиме што су им додате још и тековине Аустрије добијене приликом прве и треће деобе Пољске, година 1772. и 1795. Пољски народ, католичке вере и републиканског духа, предан је већим својим делом под власт православног руског императора, док су неки важни пољски крајеви дани протестантској Пруској. Руском императору је такође признато придруживање његовој круни инородног финског народа. Швеђани и Норвежани, врло различни по карактеру и погледима, здружени су под једним истим краљем. А Немачка, као што ће читалац још имати прилике да чује, остављена је у нарочито опасну стању политичке несрећености. И Аустрија и Пруска само су једним делом свога државног земљишта припадале Немачкој Конфедерацији (*»Deutscher Bund«*), која је обухватала безброј малих државица*). С друге стране немачкој конфедерацији припадао је као члан и дански краљ, а преко неких својих поседа насељених Немцима у Холштајну. Исто је тако примљена у немачку конфедерацију и Луксембуршка, иако је њен велики војвода уједно био и холандски краљ, и поред тога што је знатан део луксембуршког становништва био француског матерњег језика. То је била лудачка збрка, то је било насиље извршено над здравим разумом, дрско непоштовање чињенице да људи, који говоре немачки, развијају и своје мисли на темељу немачке књижевности, да би се људи који говоре италијански и чији умни живот почива на италијанској књижевности, и људи који говоре пољски и чијем је идејном свету темељ пољска књижевност, сви много боље осећали, да би били много кориснији, а ни најмање штетни човечанству, кад би могли да управљају својим општим пословима на свом матерњем језику, а сви у државној заједници, која би се поклапала са границама њихова језика и племена. Зар је чудо што је једна од најпопуларнијих песама, која се у оно време певала у Немачкој, говорила да је немачка домовина свуда где се немачким језиком говори?**)

Па чак ни данас још људи неће да схвате да земље нису мртве ствари, са којима цареви, краљеви и министарства спољних послова могу да тргују и да се играју. Постоји једна природна, потребна политичка мапа света, постоји једна најбоља могућа подела света у управне јединице и један најбољи могући вид владавине, који води рачуна о језику и народности становништва, па је заједничка дужност интелигентних људи, да раде пут извођења такве управне поделе света и таквих облика владавине, који ће бити независни од разних застава и ди-

*) Али, ипак захваљујући Наполеону (као што је и писац раније на једном месту подвукао), несравњено мање ситних и најситнијих државица него етаро римско-немачко царство, на чије је место ступила немачка конфедерација, створена године 1815. Прим. прев.

**) *„Was ist das Deutsche Vaterland?"* од Арита (*Ernst Moritz Arndt*, 1679.—1860.) Прим. прев.

пломата, од разних »захтева« и мелодрамских »лојалности«, као и од садање политичке мапе света. Та природна политичка мапа света и сама собом тежи да постепено продре до остварења. Стење и превија се под данашњом вештачком мапом, као какав џин, којем су навукли и сувише тесно одело. Године 1830. устала је Белгија француског матерњег језика, пробуђена јулском револуцијом у Француској, против силом јој наметнуте заједнице са Холанђанима у оквиру низоземске краљевине. Велике силе, уплашене помишљу на могућност да би се могла образовати каква република или да би Француска могла да присвоји Белгију, пожуриле се да ствар уреде мирним путем тиме што су Белгији дали краља, и то краља родом из Немачке, тога плодног расадника владара: Леополда I Саксонско-Кобуршко-Готског (1790. до 1865., владао Белгијом од 1831.—1865.). И у Немачкој и у Италији дошло је године 1830. до неуспелих устанака, много озбиљнији устанак пак избио је те године у руској Пољској. У Варшави се једна републиканска влада читаву годину дана одржала против цара Никојала I (који је године 1825. био наследио цара Александра I на руском престолу), па је најзад сломљена силном војничком акцијом и уз много свирепости. Употреба пољског језика у управи уклоњена је, а православна вера важила је као државна црква и за земљиште Пољске, наместо римокатоличке . . .*)

Други један покушај у правцу остварења природне политичке мапе Европе појавио се године 1821. и најзад је наишао на потпору Енглеске, Француске и Русије. Тај је покушај био грчки устанак против Турака. Шест година су Грци водили очајничку борбу, док су европске владе биле неми посматрачи. Слободоумно јавно мишљење Европе устало је против те равнодушности. Добровољци из свих земаља Европе стадоше притицати у редове усташа, па се најзад Енглеска, Француска и Русија удружише на заједничко дејање. У битци код Наварина, удружени Енглези и Французи уништише, године 1827., турску морнарицу, док је царско-руска војска упала у Турску. Једренским миром (године 1829.) Грчка је проглашена слободном, али јој нису допустили да обнови своје старе републиканске традиције. Пронашли су и за Грчку краља Немца, принца Отона Баварског (1815.—1867., владао Грчком од 1833. до 1862.). Подавао се претераним заблудама у погледу својих божанских права, па је збачен године 1862. У дунавским покрајинама (данашњој Румунији) и у Србији потврђени су међународно хришћански владари из народа. Србија је, кроз два устанка (1804. и 1815.) властитом снагом прва извојевала своју слободу. И Молдавска и Влашка, уједињене 1859. у Румунију, имале су до 1866. године владаре своје крви. То је био делимичан уступак природној политичкој мапи Европе. Али пре но што ће Турци коначно бити потиснути из свих тих земаља, имало је још много крви да потече.

Нешто доцније остварила се природна политичка мапа Европе у погледу Италије и Немачке.

7.

Наполеонова тежња за обновом римског царства нашла је верна израза у неимарству, сликарству, намештају и осталом унутарњем уређењу домова, као и у одевању његова доба. На свим тим пољима запажала се тежња да се оживе облици и дух доба царског Рима. Женски шешири и хаљине Наполеонова времена изгледали су, као да су право из неког музеја изнесени на улицу. Грађевине на стубове и лукови гордо су се опет почели дизати на најугледнијим местима већих градова. Тако је Париз добио свог славолука (»*Arc de Triomphe*«), а Лондон, који је нашао за сходно да то имитира, до свог мраморног лука (»*Marble Arch*«). Стилови барока и рококо, потекли из доба Ренесанса, нису више уживали толико наклоности у

*) Важила је утолико што је Пољска почев од године 1831. сматрана као коначан саставни део руског царства, којем је државна вера била православна; слобода вероисповести Пољака-католика међутим није ограничавана. Прим. прев.

неимарству, које је сад претпостављало хладније и једноставније фасаде. Најугледнији вајар онога доба био је Антонио Канова (1757.—1822.) Италијан по народности. Велики француски сликар Давид *(Louis David,* 1748.—1825.) уживао је у јуначкој наготи. Енгр *(Jean-Auguste Dominique Ingres,* 1780.—1867.) је овековечио принцезе из дома Бонапартових као староримске даме, па и у лику римских богиња. Споменици подигнути у оно доба у Лондону представљају угледне државнике и владаре, којима су подигнути, као римске сенаторе и императоре. А кад су Сједињене Америчке Државе утврдиле свој државни грб, сасвим је природно да су се одлучиле за орла, којем из канџа севају муње Јупитра Громовника.

ГЛАВА XXXVIII.

СТВАРНОСТИ И УМНЕ ТЕКОВИНЕ ДЕВЕТНАЕСТОГ СТОЛЕЋА.

1. Механичка револуција. — 2. Однос механичке према индустриској револуцији. — 3. Бурна година 1848. — 4. Развој социалистичке мисли. — 5. Недостаци социализма као основице за нов друштвени поредак. — 6. Утицај дарвинизма на верске и политичке идеје. — 7. Идеја национализма. — 8. Велика изложба у Лондону године 1851. — 9. Живот и владавина Наполеона III. 10. Линколн и грађански рат у Сједињеним Америчким Државама. — 11. Руско-турски рат и берлински конгрес. — 12. Европа и опет јури за новим прекоморским поседима. — 13. Индија, као преседан у Азији. — 14. Историја Јапана. — 15. Конац раздобља тежњи за ширењем у прекоморским крајевима. — 16. Британска империја године 1914. — 17. Сликарство, вајарство и неимарство у деветнаестом столећу. — 18. Музика у деветнаестом столећу. — 19. Превласт романа у светској књижевности.

1.

У историским делима која говоре о деветнаестом веку, несразмерно се много простора посвећује животу, владавини и личности Наполеона I. Међутим, са гледишта општег напретка у развоју односа у човечанству, Наполеонов је значај врло незнатан. Није био ништа више него нека врста пролазне сметње, преко које су избила на јаву извесна скривена зла. У неку руку је био као бацил какве кужне заразе. Па чак и кад га схватате као болештину, заразу, Наполеон ипак није био ни са тог гледишта појава првог реда. Јер, стварно, његови су ратови стали живота мање људи но што их је покосила зараза грипе године 1918., а у политичком и социалном погледу, Наполеон је изазвао мање забуне него што је изазвала велика епидемија куге под Јустинианом. Морао је да наиђе такав интермецо, морало се доћи до таква крпежа на мапи Европе, какав је створио »европски концерт«, јер није постојао разрађен идејни систем, који би могао послужити као темељ на којем би се изградио нови свет. Међутим, чак и сам »европски концерт« садржавао је у себи извесне трагове напретку. Бар је уклонио чисто лични дух макијавелистичке монархије, те је бар признао да ипак постоји нешто налик на опште добро човечанства или бар опште добро Европе. Иако су разделили свет међу краљеве, ипак су се с поштовањем клањали пред замишљу о јединству људи и изјављивали су да треба да се служи богу и људима.

Пре но што би се могла подићи каква била поуздана и чврста зграда друштвеног и политичког поретка, мора прво да се изврши задатак, на којем је људски ум досад радио, уз много прекида и много невоље и забуне, на којем још ради и на којем ће још радити и у будуће. Тај се задатак састоји у разрађивању и практичној примени једне науке о власништву као основици за слободу и друштвену правду; затим једне науке о

уређењу вредности новца, која ће створити и одржати погодно законско средство плаћања; па науке о управљању и заједничком раду, из које би чланови сваке људске заједнице могли да науче како треба да раде, па да послуже својим заједничким интересима; најзад пак науке о светској политици, која би послужила отклањању луда распикућства и зверства ратова међу народима и расама, те ставила под заједничку контролу све заједничке интересе људског рода. Пре свега пак потребан је просветни систем распрострањен преко целог света, који ће подупрети саму тежњу људи за заједничком судбином целог човечанства и одржавати њихов интерес за ту судбину. Само они који су сарађивали у наведених пет главних праваца стваралачког рада јесу истински творци историје двадесетог века. Они ће и у овом веку, који је наступио, одредити правац животу људи. Министри спољних послова, »државници« и политичари тога раздобља, у поређењу са њима просто изгледају као шака неваспитаних и по неки пут бунтовних ђака, који се — уз учешће неколиких крадљиваца метала, што су се помешали међу њих — на какву земљишту где треба да се подигне велика зграда, чију сврху не разумеју, играју грађевинским материјалом, који се на том земљишту припрема и гомила, те праве штету.

Док се у току деветнаестог века дух западне цивилизације, ослобођен Ренесансом, прикупљао, да би приступио стваралачком задатку друштвене и политичке обнове света, задатку што га ми све до данашњег дана још нисмо решили, у целом су свету за то време настале силне промене, које су измениле услове људске моћи и материјалне услове живота. Ове су промене биле могућне захваљујући некаданьим првим научним тежњама ослобођеног духа. Пророштва Роџера Бекна *(Roger Bacon*, 1214.—1294.) почињала су да се остварују. Захваљујући дотадањем нагомилавању новостеченог знања и захваљујући смелости и самопоуздању малена броја људи, који су били помогли развој науке, сад су створена дела, која је могао схватити и прости народ. Најстварнији и сваком најсхватљивији међу тим првим практичним плодовима науке била је парна машина. Прве парне машине осамнаестог века служиле су постројењима пумпи, којима се из новоотворених рударских окана црпла вода. Ови су рудници угља били отворени, да би се добијао кокс потребан за топљење метала, а на то се дотле употребљавао дрвени угаљ. Џемс Уат *(James Watt*, 1736.—1819.), градилац математичких справа из Ливерпула, поправио је поменуту парну црпку, па ју оспособио за покретање и других машина. Прва таква машина покретана паром узета је у употребу године 1785. у некој предионици памука у Нотингхему. Године 1804. Тривизник *(R. Trevithick)* је Уатову машину преправио и за покретање саобраћајних средстава, те је измислио локомотиву. Године 1825. предана је саобраћају прва железница између Стоктона и Дарлингтона. Прва локомотива, која је пуштена у саобраћај на тој прузи (»локомотива бр. 1, 1825«) коју је саградио Стифенсон *(George Stephenson*, 1803.—1859.) још и данас стоји као спомен на рођење железнице на железничкој станици у Дарлингтону. А већ око средине деветнаестог века цела је Европа била ишарана мрежом железничких пруга.

Овим проналаском био је напречац измењен један услов људског живота, за који су дуго времена мислили да је сталан и непроменљив, а то је појам о највећој брзини саобраћаја на копну.

После претрпљена пораза у Русији, Наполеон је дојурио у Париз из области Вилне за 312 сати, преваливши око 2000 километара. Путовао је брзином највећом у оно време, превалујући просечно по осам километара на сат. Обичан путник у оно време не би прешао поменуто растојање ни за двапут толико времена. А од прилике исти максимум брзине путовања важио је још у првом веку после Христа за пут из Рима у Галију, па и у четвртом веку пре Христа за пут из Сарда у Сузу. А сад је, после толиких векова, одједном наступила колико нагла толико замашна промена у том погледу. Же-

лезницом сваки најобичнији путник може да превали онај Наполеонов пут из Вилне за Париз за четрдесетиосам сати. То значи да су географска растојања у Европи сведена на десети део онога што су некад била. Тако је омогућено вршење стварна и успешна административна рада површинама земље десет пута већим но раније. У Европи се још не схвата потпуни значај те удесетостручене могућности. Европа је, поред своје велике железничке мреже, ишарана још и мрежом граница повучених великим делом још у доба када се путовало колима и коњима. У Америци пак плодови тог убрзања саобраћаја одмах су се испољили и на овом пољу. За сједињене Америчке Државе, које су се нагло ширили према западу, појавила се могућност да се са сваке тачке у држави брзо стигне у главни град Вашингтон, ма колико се и ширили државне границе. То је Америци обезбедило јединство и компактност, какви се под другим условима у тој мери не би дали ни замислити.

Пароброд је у свом развитку био нешто измакао испред локомотиве. Још године 1802. пуштен је пароброд »*Charlotte Dundas*« на каналу Ферс сф Клајда *(Firth of Clyde)*, а год. 1807. Американац Роберт Фелтон *(Robert Fulton*, 1765.—1815.) отпочео је с успехом рад са путничким паробродом »*The Claremont*« на реци Хедзону *(Hudson)*, узводно од Њујорка *(New-York)*. Машине за тај Фелтонов брод биле су грађене у Енглеској. Први пароброд, пуштен на море, пловио је такође под америчком заставом, а то је био »Феникс«, који је вршио саобраћај међу Њујорком и Филаделфијом. Први пароброд (имао је, осталом, и једра), који је прешао преко Атлантског Океана, звао се »Савана« и био је америчка лађа (године 1819.). Сви ти бродови покретани су побочним точковима, па према томе неупотребљиви, када је море узбуркано. Точкови се под ударцем јаких морских таласа и сувише лако крхају, те се тиме брод онеспособљава за даљу пловидбу. Тек знатно доцније почело се грађењем бродова покретаних вијцима (»пропелерима«, »елисама«) намештеним на задњем крају бродовског трупа. Ваљало је превродити силне тешкоће, пре но што се могло приступити корисној употреби вијка (»пропелера«). Тек средином деветнаестог века пароброди су запремином (»тонажом«) почели да надмашују једрењаке. Но потом се поморски саобраћај нагло стао усавршавати. Тек сад, после толиких векова поморства, људи који би полазили на неки дални пут морем, били су у могућности да приближно предвиде време доласка на место опредељења. Путовање из Европе за Америку, које је све дотле представљало у неку руку неизвесну пустоловину од неколико недеља, а које се покаткад било отегло месецима, сад је бивало све лакше и брже. Године 1910., најбржи су бродови прелазили тај пут за пет дана, с тим да су могли унапред срачунати готово и тачан сат доласка. На свим морима је из године у годину пут бивао све бржи и сигурнији.

Упоредо са овим наглим преображајем саобраћаја на води и на копну јавиле су се нове и дотле неслућене могућности општења међу људима, захваљујући испитивањима појава електрицитета, што су их вршили Волта *(Alessandro Volta*, 1745.—1827.), Галвани *(Luigi Galvani*, 1737.—1798.) и Фарадеј *(Michael Faraday*, 1791.-1867.). Године 1835. први пут је примењен електрични телеграф; године 1851. положени су први подморски телеграфски каблови, који су везивали Енглеску и Француску. За свега неколико година поникла је телеграфска мрежа широм свих цивилизованих крајева света. Вести које су дотле тек споро путовале од места до места, сад су се сазнавале једновремено скоро на целом свету.

За схватање ширих народних слојева око средине деветнаестог века парна железница и електрични телеграф значили су проналаске од невероватна значаја, савршен преврат у људском животу. Међутим, то су тек била два проналаска најлакше схватљива тим ширим слојевима, јер су највише падали у очи људима оног времена; стварно, то су тек били први практични плодови несравњено за-

ПРИРОДНА ПОЛИТИЧКА КАРТА ЕВРОПЕ

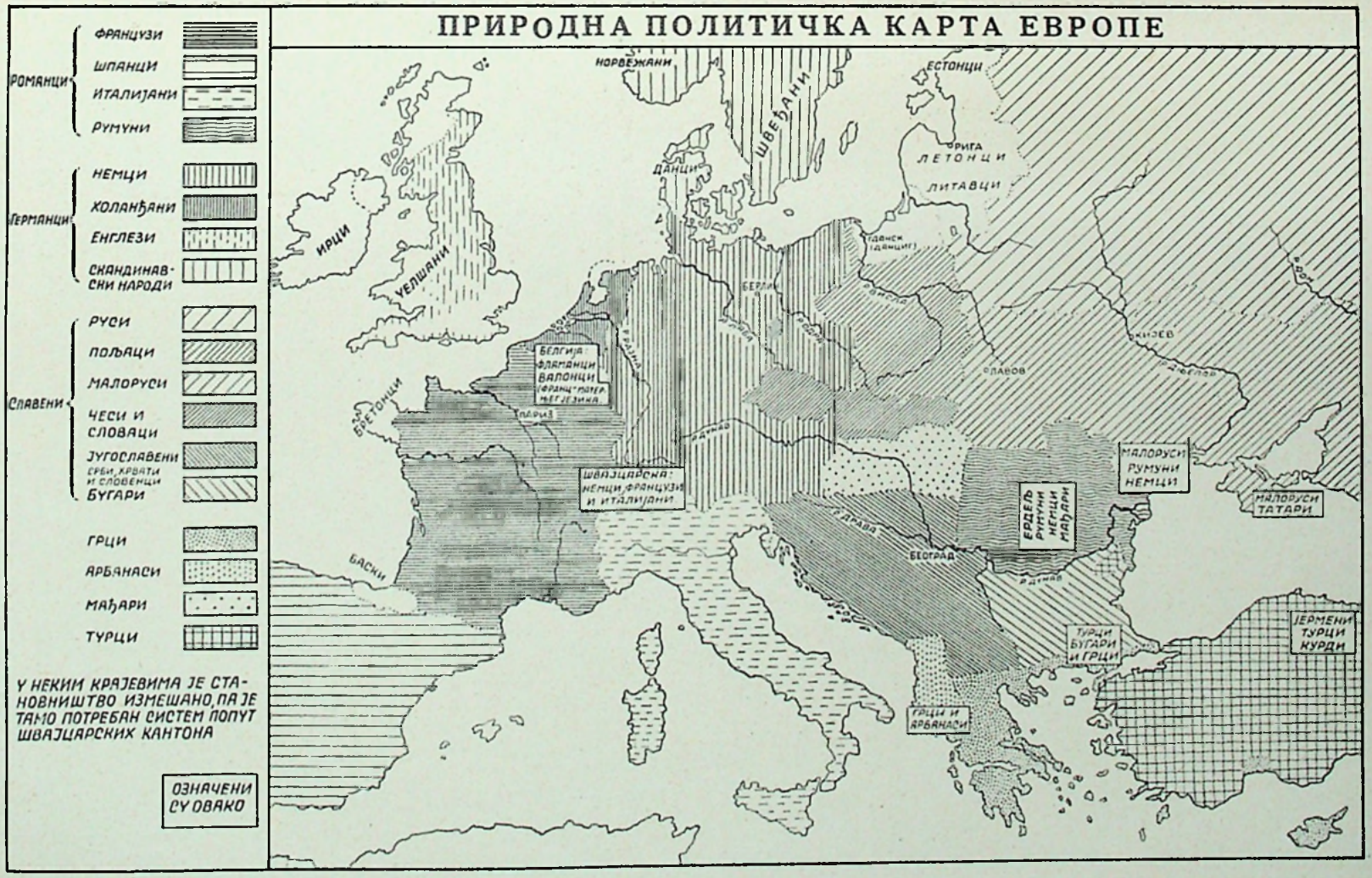

машинијег процеса. Сад су се техничко знање и техничка вештина стали развијати нечувеном брзином, нарочито у сравњењу са кораком којим се кретао напредак на тим пољима у току предходног века. Иако је у свакодневном животу можда мање падао у очи, напредак на пољу употребе извесних важних сировина био је стварно још кудикамо важнији од раније поменутих проналазака. Пре средине осамнаестог века гвожђе су усијавали ватром од дрвеног угља, ситнили га, па затим му ковањем давали жељени облик. Према томе, прерада гвожђа била је у оно време посао занатлије, те је каквоћа обраде и сама предмета зависила од личног искуства и вештине појединог занатлије, који је ствар израдио. Под таквим условима, највећа количина гвожђа, која се могла обрадити, достизала је, у шеснаестом веку, две до три тоне (поред осталог, тиме су биле повучене и уске границе за величину топова, који су се у оно време могли израдити). У осамнаестом веку јављају се високе пећи и нагло се развијају, захваљујући употреби кокса. Пре осамнаестог века није било ваљана гвозденог лима (први пут израђен године 1728.) нити шипака и полуга од ваљана гвожђа (први пут израђене године 1783.). Тек године 1838. почели су да употребљују парни чекић који је конструисао Џемс Несмит *(James Nasmyth,* 1808.—1890.). У старо време, обзиром на слабо знање на пољу обраде метала, нису били у стању да користе снагу водене паре. Па ни по проналаску првих парних машина, оне се (чак ни поменуте парне пумпе по рудницима) у први мах нису могле корисно развити и усавршити, све док није било плоча од ваљана гвожђа. Прве машине данас нам изгледају као бедне и гломазне крпетије; па ипак, представљале су врхунац свега што је у њихово време могла дати наука о преради метала. Тек године 1856. пронађен је Бесемеров *(Henry Bessemer,* 1813.—1898.) поступак (процес), па 1864. Сименс *(Ernst Siemens,* 1816.—1892.)-Мартинов поступак, којим су се челик и гвожђе сваке врсте могли истопити пречистити и обрадити у дотле неочекиваној мноштву облика и видова. Данас у електричној високој пећи можете видети многе тоне једновремено до максимума истопљена челика где кључају као врело млеко у лонцу. Нема тога успеха на којем било пољу дотадањег напретка човечанства, који би могао да се сравни са овим што је сад постигнуто, а то јесте: власт човека над толиким неограниченим количинама и разноликим врстама челика и гвожђа. Железница и првобитне парне машине представљају тек уводне победе људског ума на путу ка новим методама прераде метала. Убрзо почеше да граде бродове од гвожђа и челика, џиновске мостове; и у грађевинарству наиђоше нове методе рада, при којима су употребљаване огромне количине челика. Људи и сувише доцкан увидеше да су свој систем железница били засновали на одвећ скромној и неодрживој основици, а коју су могли од почетка начинити кудикамо широм, тако да би у том случају железнички саобраћај био и бржи и удобнији.

Пре деветнаестог века није било бродова много већих од 2000 тона; данас пак брод од 50.000 тона никако више не представља необичну ствар. Има људи који се подсмевају напретку на овом пољу, говорећи о просту »разметању величином и количином«. Говорећи тако, једино доказују да су ограничени. Данашњи велики бродови и зграде са гвозденим скелетом није оно што себи представљају ти људи; — они мисле да су то бродови и зграде, као што су и раније били, само у већем обиму. Међутим, и једно и друго представљају нешто сасвим ново — лакши, јачи и поузданији начин грађења, уз употребу финијег, а јачег материјала. Није то нешто што је одавно већ било, па сад само у неколико технички развијено, него је то сасвим нов производ тешких и замршених стручних рачунских студија. Код зграде или брода старог типа, употребљени материал одређивао је правац рада; градитељ се ропски морао управљати према њему. Код нових метода грађења, напротив, материал је побеђен, савладан, потпуно подчињен човеку. Довољно је ука-

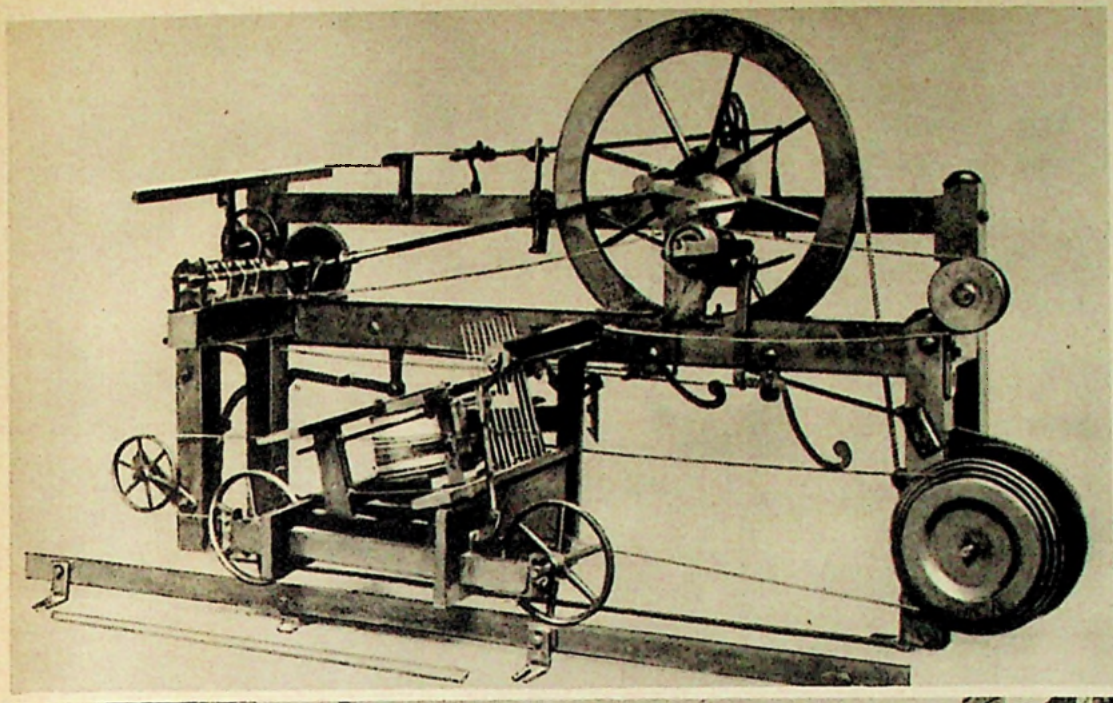

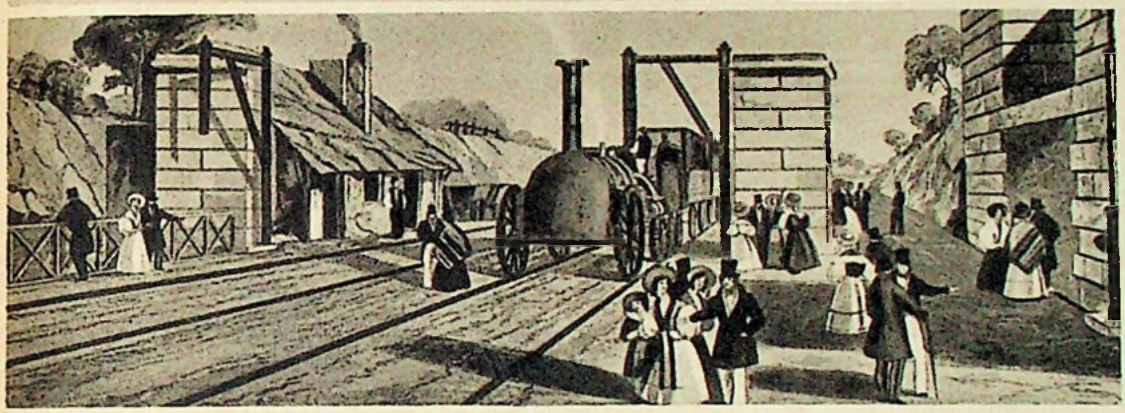

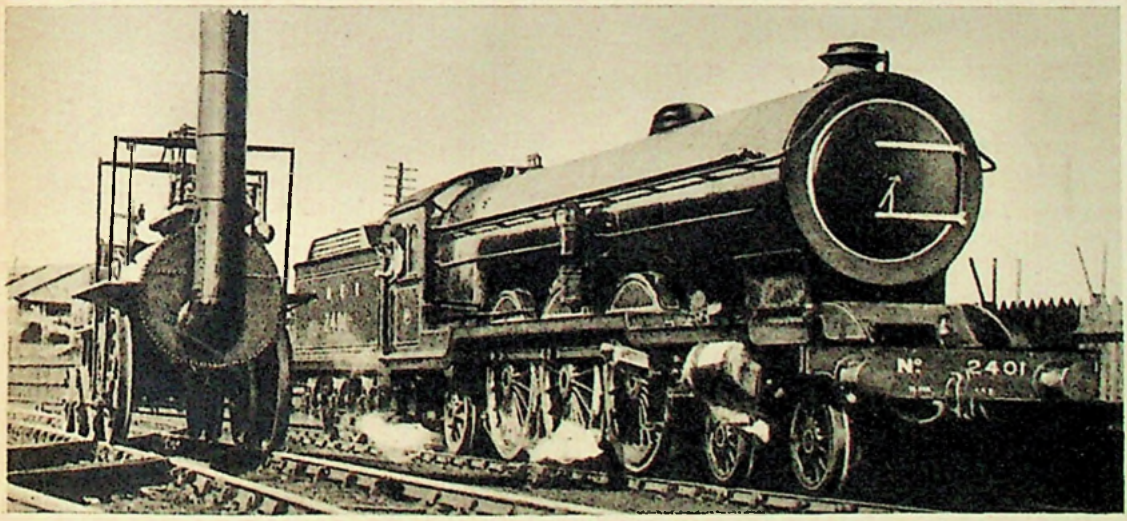

Први разбој. Разбој је пронашао Самуило Кромптон 1779. год. Овај је додуше користио извесна начела обухваћена ранијим машинама Аркирајка Харгрива. — *Железница Ливерпул - Менчестер.* Локомотива на једној станици пруге Ливерпул - Менчестер, једне од првих енглеских железничких пруга, узима воду, 1831. год. — *Прва локомотива поред данашње локомотиве.* „Локомотива бр. 1", коју је Ђорђе Стифенсон саградио 1825. год. за пругу Стоктон-Дарлингтон. Поред ње је једна локомотива најновијег типа локомотиве „Лондонског и Северозападног Железничког Друштва".

зати на три важна елемента савремене технике — угаљ, гвожђе и песак Извлаче их из јама и рударских окана, топе их, развлаче их, савијају их до миле воље, да надвиси живе градске улице нежно светлуцава а горостасна и јака творевина од челика и стакла.

Мало смо се дуже задржали на развоју науке о преради метала, што се тиче напосе челика, како бисмо тиме указали на један једини пример. Исто толико могли бисмо пак причати о бакру и калају, као и о никлу и алуминију; ова два последња метала помињемо зато, што у почетку деветнаестог века још нису били познати. Огромне су победе што их је досад славила механичка револуција на путу све веће и потпуније човекове власти над најразноврснијим материјама, над каменом, стаклом, кречом и сличним, над бојама и ткивима и другим. Па ипак, ми сад уживамо тек прве плодове тих тековина. Располажемо знатном силом, али нам тек ваља научити како ћемо до краја да користимо и примењујемо ту своју власт над материјом. Досад је примена тих нових дарова, што их је човеку дала наука, и сувише често била простачка, глупа, површна па и свирепа. Уметник пак и прави уметнички занатлија такорећи тек су почели и са своје стране да користе безбројну количину супстанција, што им сад стоје на расположењу.

Једновремено са проширењем постојећих могућности на пољу механике, јавља се и замашно проширење рада у правцу науке о електрицитету. Тек осамдесетих година деветнаестог века јављају се и на овом пољу резултати, који су у стању да начине дубљег утиска и на шире масе. Једно за другим јављају се проналасци електричне светлости, на нових примена електричног напона, те методе за преображај електричне снаге, тојест начини, којима се та снага по вољи и потреби преобраћа у светлост или топлоту, те спроводи бакарним жицама исто онако, као што се и вода спроводи цевима; све је то сад постепено улазило у стални круг схватања и широких слојева народа.

Испочетка су при разраћивању ових наука најистакнутију улогу играли Британци и Французи. Убрзо пак Немци, који су се под Наполеоновим јармом били научили скромности, стрпљењу и стрпљиву раду, стадоше испољавати толико труда и истрајности у научном раду, да су најзад превазишли народе који су им дотле на том пољу били учитељи. Нове тековине британске науке биле су највећим делом производ рада појединих Енглеза и Шкота, који су делали изван опште познатих чувених збориштa научничког света*). Већ смо раније испричали како у Енглеској универзитети после реформације више нису били задојени народним духом, како су користили једино племићској омладини и како су претворени у тврђаве англиканске државне цркве. На њима је превлаћивала надменост класичног образовања, па су у том правцу утицали и на остале школе, на којима се школовао подмладак вишег и средњег сталежа. Једино знање које се на тим школама признавало, састојало се из некритичког дословног познавања извесних одабраних дела грчких и латинских класика, а као мерило доброг стила сматрали су навођење безброја цитата, алузија и низа готових фраза. Први вал у новом развоју британске науке јавља се мимо тадањи просветни систем укалупљен у формуле, изазивајући чак и непријатељство признатих професора по занимању и клерикалних кругова. И француски просветни систем налазио се сав под влашћу класичних традиција Исусоваца, па стога Немцима није било тешко да из своје средине избаце групу научних радника, која није била велика бројем, у сразмеру према задатку који је била себи поставила, али која је ипак била врло знатна у поређењу са шаком британских и француских проналазача и истраживача. Иако су плодови тога рада на научном истраживању и опитима направили Британију

*) Значајно је, да су скоро сви велики проналазачи у Енглеској у осамнаестом веку били занатлије, те да су ти проналасци рођени у радионици, а не у научничкој лабораторији. Исто је тако значајно, да су само двојица од тих знаменитих проналазача дошли до веће имовине те засновали породицу.

и Француску најбогатијим земљама на свету, ипак сами научници и проналазачи ретко би се лично обогатили, те постали моћни и утицајни људи. Поштени научник обично силом околности живи и ради, не познајући живот и свет свагдашњице који га окружују; и сувише је заузет својим научничким радом, да би стигао да размишља и о томе како би од плодова свога рада најбоље дошао до новаца. Према томе привредно коришћење његових проналазака и сувише лако, често и природно пада шака какву крупну човеку од посла, новца и зараде. Тако можемо да запазимо појаву да у Енглеској после сваке замашније нове тековине на пољу научних и техничких проналазака, ничу нови богаташи као печурке после кише. Ти нови богаташи, додуше, не желе тако страсно да закољу кокошку, која је народу и земљи снела златна јаја, као што то желе разни професионални научници и клерикалци, — али с друге стране много не лупају главу о томе, ако сазнаду да човек, који им је својим проналаском донео толике користи — гладује... Они сматрају да проналазачи и истраживачи представљају поклон природе, дарован другим паметнијим и себичнијим људима, који ће умети да извуку што више личних користи из њихова рада.

У том су правцу били Немци нешто мудрији. Образовани слојеви у Немачкој нису испољавали онолико жестоку мржњу према правој и стварној науци. Помагали су њен развој. Немачки пак пословни човек и немачки трговац нису омаловажавали човека од науке, проналазача, у оноликој мери у којој су то чинили њихови британски конкуренти. Немци су дошли до уверења да наука може дати добру жетву онима који ће је својом материјалном помоћу оплодити. Стога су научним радницима дали извесних ширих и удобнијх могућности за рад. Државни и остали јавни расходи за помагање научног рада у Немачкој знатно су увећани, а ти су се увећани издаци врло брзо и исплатили. Захваљујући раду немачких научника, већ у другој половини деветнаестог века научници осталих земаља, ако су хтели стално да прате најновија дела и расправе о тековинама своје струке, морали су да науче немачки језик. У извесним областима научног рада, на пример на пољу хемије, Немци су достигли силну надмоћност над својим западним суседима. Немачки рад на науци у току шездесетих и седамдесетих година почео је у осмој деценији увелике да носи и практичних плодова, те постепено Немци превазиђоше Британију и Француску и на пољу саме технике и индустрије.

У књизи која треба у кратким потезима да изложи ток историје човечанства не може се до ситница пратити читава замршена мрежа умног делања, којем имамо да захвалимо стално ширење људског знања, које се и данас још једнако наставља, допуњује и усавршава. Једино што можемо у овим редовима и у том погледу учинити јесте у томе што ћемо читаоцу указати на најкрупније етапе и прекретнице у том развитку, те да им обратимо пажњу на вратолому брзину, којом је сад кренуо ток људског напретка. Причали смо у своје време о првом буђењу људске радозналости и о самим почецима темељног научног испитивања и вршења опита. Такође смо изнели како се поново пробудила тежња за научним испитивањем по слому плутократског римског поретка и империализма, који се био појавио као последица тог поретка. Изложили смо такође како временом научно испитивање више није било, као раније, лична тајна и повластица појединаца, те како се почиње јављати замисао о што ширем објављивању тековина научног рада и о братској сарадњи и узајамности свих научника. Поменули смо оснивање »британског краљевског друштва« (*»Royal Society«*), фирентинског друштва и сличних установа, чија појава наилази као плод замисли о удруживању и уопштавању (социализацији) умног живота. Ове појаве представљају корен механичке револуције; а доклегод буде било чисто научна испитивања, дотле ће и ова револуција да се наставља и даље да се развија. Може се рећи да је механичка ре-

волуција почела у Енглеској оним часом, када је фабрикама почело нестајати дрва за прераду гвожђа, које су се дотле њима служиле. Нестајање дрва довело је до употребе угља, рад на вађењу угља по рудницима опет дао је повода проналаску просте и несавршене рударске парне црпке (пумпе); ова парна црпка опет дала је Џемсу Уату подстрека за даље усавршавање парне машине уопште, све док се није сразмерно брзо дошло до пароброда и локомотиве. Ово је било прво значајно раздобље механичке револуције, раздобље замашнијег искоришћавања снаге водене паре. Друга фаза механичке револуције почела је применом науке о електрицитету при решавању питања свекодневног живота, па је довела до постепена развоја електричног осветљења, те преноса електричне силе и напона.

Трећа фаза настаје осамдесетих година деветнаестог века, када се почиње јављати нов вид машине, и то машине код које је, као средство за погон, експанзивна снага водене паре замењена снагом једне експлозивне смесе. Тиме је омогућено грађење лаких ,а врло јаких машина, које су прво омогућиле проналазак аутомобила, па затим, све даље усавршаване у правцу лакоте и снаге, најзад допустиле практично остварење летења по ваздуху, — нечега што је у теорији већ одавно било оцењено као остварљиво. Још године 1897. извео је професор Ленгли *(Langley)*, са Смитсонова Завода у Вашингтону, успешан покушај, израдивши летилицу; међутим, та Ленгли-ева летилица још није била довољно велика, да би могла поуздано да носи човека. Но године 1909., летилица (аероплан) већ је увелике била усавршена, могла је да носи човека*). Неко је време изгледало као да је усавршењем железнице и аутомобила настао известан застој у даљем увећању брзине саобраћаја. Међутим, проналаском летилице (аероплана) наново су знатно скраћена растојања између појединих тачака земљине лопте. У осамнаестом веку трајало је путовање од Лондона до Единбурга осам дана; а године 1918. дала је мишљење »*British Civil Air Transport Commission*« (Британски одбор за трговачки ваздушни саобраћај) да ће веровно у року од неколико година за тих осам дана, колико је претпрошлог века трајао пут од Лондона до Единбурга, моћи да се превали аеропланом пут од Лондона за Мелберн у Аустралији, тојест половина пута око света.

Међутим, не треба да се припише и сувише много значаја овом запрепашћујућем увећању брзине саобраћаја, то јест смањењу значења растојања између појединих места и земаља; оно представља тек један вид кудикамо даљег и значајнијег проширења могућности, којима располаже човечанство. Тако су, на пример, у току деветнаестог века пољопривредна наука и пољопривредна хемија исто толико одмакле у свом развитку као и друге науке. Људи су научили да силно појачају плодност тла, тако да земља данас даје по четири или пет пута толики жетвени принос колики је давала у седамнаестом веку. Још је знаменитији напредак који је остварен на пољу медицинске науке; просечно трајање људског века увећано је, издржљивост људског тела је појачана, а просечни број смртности умањен.

На основу свега тога што смо рекли, запажа се на свим пољима људског живота толика промена, да можемо сматрати да тиме почиње ново раздобље светске историје. Ова се механичка револуција одиграла у току нешто мало више од једног века. За то сразмерно кратко време остварен је већи напредак на свим пољима материјалних услова живота, но што је остварен у другим размацима времена, који су протекли, на пример, од каменог доба, па до времена почетака земљорадње, или од времена Пепових у Египту, па до доба британског краља Џорџа III (1738.—1820., владао од 1760. до смрти). Створен је нов циновски оквир, у којем ће одсад да се креће људски живот, а он изискује великих промена у погледу наших досадањих друштвених, привредних

*) У лето године 1909. Блерио је прелетео преко канала Ла Манш. Прим. прев.

и политичких метода, како би се и оне прилагодиле том оквиру и ширини видицима које он допушта. Тежње за овим прилагођавањем силом околности су знатно заостале за развитком саме механичке револуције, те се данас налазе тек у почетној фази.

2.

У многим историским делима наилазимо на склоност да се оно што смо ми овде назвали *механичком револуцијом,* — а што представља нешто потпуно ново на пољу људског искуства, производ развитка организоване науке, корак унапред исто оноликог значаја као што су некад били проналазак земљорадње или откриће метала — брка са нечим сасвим другим, по самој основи својој и пореклу свом различитим, са нечим што већ има свога претечу у историји, и то са друштвеним и финансиским развитком, који се назива *индустриском револуцијом.*

Ова два процеса настала су једновремено, стално су утицала један на други, али су били различни како по свом корену тако и по својој суштини. И да није било угља, паре и машина, ипак би дошло до неке врсте индустрије, само што би се она у том случају кретала више у правцу у којем се кретао друштвени и финансиски развитак познијег доба римске републике. Поновила би се историја оних слободних сељака који су остали без куће и кућишта, историја рада робова, велепоседа, крупног финансиског капитала и уопште са социалног гледишта разорног финансиског развитка. Чак и сам метод фабричког рада већ је постојао још дуго пре машина и пре употребе паре као силе за погон. Фабрике нису производ машина, већ производ начела »поделе рада«. Већ и у времену кад се у индустрији још није употребљавала ни текућа вода као погонска снага, већ су изучени и измучени радници, скупљани у великој броју у појединим предузећима, израђивали галантериску робу, кутије од круте хартије, намештај и т д., пресликавали су земљописне мапе или слике за књиге и слично. Фабрика је већ било и у Риму, у доба цара Августа. У таквим су фабрикама, на пример, нове књиге, а за рачун књижарница, диктиране једновремено великој броју преписивача. Кад год пажљиво прочита Дифоа *(Daniel Defoe,* 1660.—1731.) или Филдингове *(Henry Fielding,* 1707.—1774.) политичке памфлете, јасно ће да утврди како су Британци крајем седамнаестог века већ увелике знали за систем прикупљања по читавих чопора сиромаха ради заједничког рада на послу, на којем ће зарађивати свој хлеб. Па чак још и године 1516. налазимо где Тома Мор *(Sir Thomas More,* 1480.—1535.) у своме делу »Утопија« унапред предвиђа ту замисао. Ту је дакле био по среди *друштвени,* а не *механички* развитак.

Све до друге половине осамнаестог века социална и привредна историја западне Европе стварно се развијала у истом правцу као и историја римске државе у току трију последњих векова пре Христа. Америка је западној Европи у многу погледу била оно, што је Риму била Шпанија; Индија и Кина биле су у неку руку нови Египат. Но политичка неслога у Европи, отпор против монархије и отпор простог народа уопште, а можда и боља приступачност западноевропске интелигенције за замисли нових проналазака на пољу механике, скренули су тај развој у сасвим нове путање. Захваљујући хришћанству, идеје о солидарности људи биле су далеко боље распрострањене у новом европском свету него у старом, политичка власт није била у толикој мери концентрисана, а одлучни и предузимљиви људи, који су желели да се обогате, радо су се одрекли замисли о раду робова у којем било виду, те су претпостављали да се послуже механичком снагом машине.

Механичка револуција, процес механичког проналаска и открића, представљао је нешто ново у искуству човечанства; та је револуција кренула својим током, а да испочетка нико није мислио о томе какве ће бити њене последице на друштвеном, политичком, привредном и напосе индустриском пољу. Индустриска револу-

ција напротив, као и већина осталих прилика у човечанству, све се већма мењала и преображавала под утицајем трајних промена услова људског живота изазваних механичком револуцијом; тај утицај механичке на индустриску револуцију вазда је постојао и још постоји. Главна разлика између процеса гомилања богатства, уништавања ситних поседника и малих пословних људи, процеса развитка моћних финансиских кругова у последње време римске републике с једне стране и врло слична процеса нагомилавања капитала у осамнаестом и деветнаестом веку с друге стране у томе је што је механичка револуција донела собом сасвим други начин рада. Радна снага старог времена била је искључиво људска радна снага; све је зависило од људских мишића, мишића непросвећених и угњетаваних људи. Њој се још придруживала снага животиња, то јест рад коњске и воловске запреге. Где је имао да се подигне какав терет, подигао би га човек, где би имала да се развали нека стена, развалио би је човек, где би имала њива да се изоре, то би урадили људи и волови. Уместо пароброда, у римско су доба имали галије, које су веслима покретали измучени робови. Уопште је у цивилизованим земљама старог времена знатан део човечанства употребљаван искључиво за најгрубљи и најтежи механички рад. Испочетка је изгледало као да проналазак машина неће донети собом ослобођење људи од таква убиствена и тупа рада. Велико је мноштво људи употребљавано за ископавање канала, грађење железничких пруга и сличне радове. Број радника по рударским окнима растао је из дана у дан, али су се још много бржим ходом развијале практичне олакшице у раду и захваљујући њима и сам капацитет производње. У току деветнаестог века положај је бивао све јаснији и јаснији. Људска се бића више нису употребљавала за чисто механичке послове. Оно што би чисто механички извео човек, то ће вазда машина израдити и боље и брже. Људска рука била је потребна само при пословима где је потребан макар и известан део умног рада у погледу одабирања или оцењивања сировине или слично. Сад су људе употребљавали за рад само као такве, као људе у правом смислу речи. Сад већ за развој благостања људи није више био потребан радник као искључиво груба физичка снага, створење слепе послушности мигу и наредби, на којем су почивале све старе цивилизације, човек од кога се не тражи да мисли, већ искључиво да напрегне сву снагу својих мишића.

Ово је важило не само за давно већ постојеће области рада, као што су били земљорадња и рударство, већ и за најновије начине обраде метала. Пронађени су машински плугови, машине сејачице и жетелице, које су својим радом замењивале мишице десетина људи*). Римска култура била је саздана на кулуку јевтине и понижене људске радне снаге; савремена цивилизација пак оснива се на јевтиној механичкој снази. Ако можда за време једне прве генерације нису још употребљавали машине по рударским окнима, то је било просто стога што је у први мах на том пољу људска радна снага још била јевтинија од машинске**).

Ово представља промену од највећег значаја у животу људи. У старо време, главна тежња богаташа или владара ишла је за тим да дође до што већег броја робова. У току деветнаестог века умнијим водећим људима бивало је све јасније да прост човек из народа мора да буде нешто боље него обична физичка радна снага без душе. Увиђали су да га треба обучавати, васпитавати, иако можда једино у смеру да би се оспособио за квалификована фабричког радника. Било је потребно да он разумева и умно схвата свој рад. Први зачеци народне просвете јављали су се у Европи још у саму почетку ширења хришћанства, а исто тако и у Азији

*) У овом је предњачила, Америка служећи као пример Европи.

**) У прво доба вађења угља у Нортхемберленду и Дерему та је људска радна снага толико слабо цењена да приликом несрећних случајева у рударским окнима чак нису вршили ни обдукцију лешева жртава.

и у свим другим крајевима где је ислам био узео маха. Ово се јавља отуда што се тражило да верни стварно нешто треба да схвате о вери којој су их привели и да могу читати бар нешто од освештаних књига, у којима се тумачи њихова вера. Појединн спорови у хришћанству и рад на придобијању нових верних припремали су тле за ширу народну просвету. У Енглеској су, на пример, тридесетих и четрдесетих година деветнаестог века спорови међу разним хришћанским сектама и тежња сваке од њих да приграби што више присталица међу омладином дале повода стварању многих недељних и вечерњих школа, па и многих већих васпитних завода за децу, која су се међу собом живо такмичила. Тако су се појавиле школе британских »нон-конформиста«, школе англиканске државне цркве, па чак и римокатоличке основне школе. Старији, непросвећенији власници фабрика, који нису умели да схвате корист коју ће они сами имати од тих школа тиме што ће им дати интелигентније раднике, мрзели су те школе, па су чак и радили против њих. И на овом пољу је сиромашнија Немачка била учитељица својих богатијих суседа. Није прошло много времена, па је вероучитељ у Енглеској нашао помагача у индустријалцу и осталим богаташима, који су јурили за што већим добитком. Ови су људи сад неочекивано били за то да прости свет треба, ако не просветити у правом, узвишенијем смислу речи, а оно бар дотерати, »дресирати«, како би дошао на ступањ, на којем ће својим радом моћи пружати већих привредних користи.

У другој половини деветнаестог века запажа се широм западног света знатан и нагао полет на пољу народне просвете. Просвета међу вишим сталежима, међутим, није напредовала у оноликој мери, да би се одржао сразмер, који је дотле у погледу образовања владао међу њима и простим светом; било је наравно и ту напретка, али је био сразмерно кудикамо мањи од напретка постигнутог на пољу просвећивања маса. Тако је готово нестало дубоког јаза, који је некад делио човечанство у интелигенцију и неписмену народну масу; на место ње видимо сад једва осетне разлике у ступњевима образовања појединих друштвених редова. Сила покретачица овог просветног полета била је механичка револуција, за коју би се у први мах могло мислити да није утицала на друштвене односе, а која је, међутим, у ствари у првом реду допринела ишчезавању савршене непросвећености међу најнижим народним слојевима.

Прости народ у Риму никад није био потпуно схватио економску револуцију римске републике. Обични римски грађанин никад није био кадар да сагледа онако јасно поједине промене што их је доживљавао, као што бисмо их ми данас разумевали. Прости народ пак, при крају деветнаестог века, који је на себи осећао њене последице, све је јасније схватао индустриску револуцију као једнообразан процес, а зато што су ти људи сад знали да читају и да расправљају о оном што су читали, што су се својим послом често кретали из места у место, те према томе запажали догађаје, а у степену, у којем их никад дотле нису били у стању сагледати чланови које било људске заједнице.

У овој својој књизи трудили смо се да прикажемо појаву простог народа као сталежа задахнутог заједничком вољом и заједничким мислима. Писац ове књиге је уверен да су велики покрети маса »простог света« широм пространих крајева омогућени тек појавом двеју великих пропагандних религија, хришћанства и ислама, и то поглавито због тога што су те две вере наглашавале потребу индивидуалног поштовања сама себе. Навели смо одушевљење маса за први крсташки рат као почетак нове фазе у социалној историји. Пре деветнаестог века, међутим, чак и ови покрети маса били су сразмерно ограничени. Сељачки устанци, који су тежили извојевању равноправности, од Уиклифова времена амо били су ограничени на сеоске општине одређених крајева; тек су се споро и поступно преносили и на друге крајеве, у којима су дело-

вале сличне тежње. С времена на време бунио се и градски занатлија, међутим, све те побуне биле су само локалне природе. Кад су оно сељаци за време француске револуције палили племићске замке, то нипошто није било дело сељака који су били предходно оборили неку владу, већ напротив дело људи који су били постали слободни тиме што су други оборили владу. За време париске комуне године 1871. први пут видимо градског занатлију као политичку силу. Париска гомила за време прве револуције била је веома разнородна и примитивна у погледу мисли, била је дивља руља у поређењу са елементима који су подупирали било који други бунтовни покрет у западној Европи од године 1830. амо.

Механичка револуција је не само допринела просвећивању свеукупних народних маса, већ је изазвала и стварање капитализма великог стила и преуређење индустрије на широј основици, што ће уместо полунесвесна буњења и елементарног отпора непросвећене гомиле изазвати систем нових и јасније обележених идеја. Већ смо запазили да је индустриска револуција поделила произвођачки сталеж, који је дотле био измешан, обухватајући у својим редовима разноврсне елементе, на два дела: у послодавце, који су се богатили и који су стали у исти ред са крупним финансјерима, са великим трговцима и са велепоседницима, и у раднике, чији је положај бивао све неповољнији те почињао све више да се приближује положају сиромашна земљорадника. У исто време, док је фабрички радник падао на све нижи и нижи ступањ, положај земљорадника се поправљао, захваљујући увођењу пољопривредних машина и других средстава рационалне обраде земље, којима је повећана његова производња.

Око средине деветнаестог века, Карл Маркс *(Karl Marx*, 1818.—1883.), врло учени немачки Јеврејин, указао је на то да организација радничке класе, а насупрот групи капиталистичких власника, која се све више концентрише, мора да оствари ново друштвено уређење, које би потисло замршенији сталешки поредак прошлости. Власништво, уколико представља моћ, говорио је Маркс, временом се прикупља у све мањем броју руку, у рукама великих богаташа, капиталистичке класе. Насупрот овим капиталистима, огромно мноштво радника са врло мало или без икакве имовине, које је Маркс називао »експропријисаним« или »пролетерима« — погрешно примењујући тај израз — биће принуђено да развије заједничку класну свест, мораће јасно да схвати супротност међу својим интересима и интересима богаташа.

Неко време је изгледало као да разлике које су у погледу ступња образовања и традиција делиле поједине старије друштвене елементе, што су сад имали сви да се претопе у сталеж безвласника, неће допустити ово претерано уопштавање. Традиције малих чиновника и службеника, сељака-малопоседника и сличних разликовале су се једне од других, а нарочито су се разликовале од разних традиција фабричких радника. Међутим, све даљим ширењем просвете и појевтињавањем књижевних дела марксистичко уопштавање све више се приближава стварности. Ове класе, које испочетка нису биле везане једна за другу ничим другим до чињеницама да су заједно осиромашиле, све се више налазе на истом ступњу услова за живот, све су већма принуђене да читају једне исте књиге и да пате од једних истих зала. У наше се време све јасније разазнаје осећање солидарности међу свим врстама сиромашних људи без имовине, а насупрот класама, које гомилају зараду и богатство, Нестаје старих разлика; губи се разлика међу радницима у радионици и радницима под ведрим небом, међу црним капутом и радничком блузом, међу сиромашним свештеником и учитељем основне школе, међу полицијским позорником и шофером аутобуса. Сви они морају да купују исти јевтини намештај, сви морају да траже стан у истим јевтиним кућама. Њихови синови и кћери узимају се међу собом. Изгледи на успех и избијање у имућнији друштвени ред бивају све мањи и мањи за људе из го-

миле. Маркс није толико *проповедао* класну борбу, рат експропријисане масе против сразмерно малог броја богаташа, колико је он ту борбу *предвидео;* а мора се рећи да догађаји све више и више потврђују његово мишљење. Покаткад је против Марксових начела изнесен приговор да се у многим савременим државним заједницама увећао број људи који имају улога по банкама и штедионицама. Ови улози за штедњу технички стварно представљају »капитал«, те су њихови власници такође »капиталисти«, ако се ствар посматра са тога гледишта. Отуда изгледа као да је овим чобијено Марксово тврђење да се свакојака имовина постепено концентрише у све мањем и мањем броју руку. Маркс је, међутим, био доста безбрижан у избору многих својих израза, а покаткад је чак и употребљавао погрешне изразе; био је јачи мислима него речима. Наиме, кад вели просто »имовина«, он при томе хоће да каже »имовина у колико је довољно велика да свом власнику може донети силе и власти«. А неверовно су безначајне сила и моћ што их његов капитал пружа власнику ситног улога на штедњу.

3.

Ванредно је тешко да се у главним цртама прикаже превирање идеја, које је настало у деветнаестом веку, упоредо са механичком и индустриском револуцијом. Па ипак, ако желимо да прикажемо везу међу овим што досада описасмо и нашим данашњим светом, морамо покушати да то изложимо.

Најзгодније ће бити, ако се оних сто година од 1814. до 1914. поделе на два главна раздобља. Прво траје од 1814. до 1848. Ово је прво раздобље обиловало у слободоумним мислиоцима и књижевницима, који су радили и кретали се у сразмерно затвореним и уским круговима људи, док напротив није било великих промена и знатнијег напретка у идејама које су владале код народних маса. У то је доба свет, да се тако изразимо, живео од свог старог умног капитала. Другим речима, свет је још живео које од мисли водиља француске револуције, а које опет на темељу начела проглашених противреволуцијом. Либерални кругови били су за слободу и неку нејасно схваћену једнакост; конзервативци опет били су за монархију, за чврсто уређене верске заједнице, за друштвене повластице и покоравање.

Све до године 1848., дух свете алијансије, Метернихов *(Klemens Lothar Wenzel von Metternich,* 1773. до 1859.) дух борио се против поновног оживљавања европске револуције, коју је био издао Наполеон. У Америци, у северној као и у јужној, била је победила револуција, те је тамо већ неограничено владао либерализам деветнаестог века. Британија пак била је у том погледу непостојана земља: никад није бивала до краја поштено реакционарна, а никад ни до краја и поштено присталица напретка; никад није била сва монархистичка, а никад ни сва републиканска, била је отаџбина Кромвела *(Oliver Cromwel,* 1599.—1658.), али је у исти мах била и отаџбина веселог краља Чарлса *(Charles I,* 1600.—1649., владао од 1625. до 1842.); била је непријатељски расположена према Аустрији, према бурбонској династији и према папи, али је њен отпор против свега тога био слаб. Већ смо причали о првим бурама либерализма у Европи, око године 1830. Године 1832. олакшан је положај у Британији реформом којом је проширено право гласа и којом је доњем дому бар у неколико враћен његов представнички карактер.

Око године 1848. наишао је нов низ побуна и устанака, сад већ кудикамо озбиљнијих. У Француској је оборена орлеанска монархија и по други пут установљена република, која се одржала од 1848. до 1852.; северна Италија и Угарска устадоше против Аустрије, познањски Пољаци против Немаца, а папа је пред републиканцима морао да бежи из Рима. У Прагу је одржан врло значајан свесловенски конгрес, који се још онда изјаснио за многе од територијалних промена, које су стварно и изведене седам деценија доцније, године 1919. Но пошто су аустриске трупе угушиле уста-

нак, који је био избио у Прагу, конгрес се растурио. Устанак Мађара био је нешто снажнији; одржао се у борби скоро годину и по дана. Главни вођ био му је Лајош Кошут *(Kossuth Lajos,* 1802.—1894.) који је и после пораза, у изгнанству, наставио живу пропаганду за ослобођење своје домовине.

Сви ти устанци на крају крајева нису успели; владајући поредак се заљуљао, али се најзад ипак одржао. Основ свим тим побунама неоспорно је било озбиљно социално незадовољство; међутим, изузев у Паризу, то незадовољство нигде није дошло до јасна изражаја. Што се остале Европе тиче, то се бурна 1848. година још најбоље може протумачити као *побуна природне политичке мапе Европе против вештачког разграничења што га извршише дипломати на бечком конгресу* и против угњетачког поретка, што га је донело собом овакво разграничење.

Историја Европе од 1815. до 1848. била је у својим основама природни наставак њене историје од 1789. до 1814. Нових мотива који су деловали у смислу покретања догађаја није било, већ су главни потреси и надаље били последица борбе — често слепо и лоше вођене — међу интересима простог народа и системом великих сила, који је притезао и спутавао живот човечанства.

Но после године 1848., тојест у време од 1848. до 1914., упоредо са делимичним поправком мапе Европе у правцу природних услова, а у виду стварања слободне и уједињене Италије и уједињене Немачке, отпочела је нова фаза у процесу духовног и политичког прилагођавања новостеченом знању и новозадобијеним материјалним тековинама човечанства. На Европу се сручила читава бујица нових друштвених, политичких и верских идеја. У идућим трима одељцима проговорићемо нешто о извору и суштини тих нових мисли, које представљају темељ нашем данашњем политичком кругу мисли. Међутим, испрва су те нове идеје дуго времена биле без икаква утицаја на политику свога времена. Та се политика настављала у правцу старих смерница, али је при томе наилазила све мање и мање потпоре у убеђењу и савести људи.

Већ смо у своје време описали како је један јак интелектуални процес поткопао апсолутну монархију великог стила у Француској. Сличан је процес подривао целу Европу у периоду великих сила, од 1848. до 1914. Тешке сумње у погледу оправданости постојећег управног поретка и у погледу извесних повластица имућних слојева обузеше и уздрмаше свеукупни социјални склоп нашег континента. Затим је наишао највећи и најразорнији рат што га памти светска историја, те још ни данас нисмо у могућности да оценимо снагу и домашај тих нових идеја, што се накупише у току шездесетишест година. Доживели смо већу катастрофу но што су били потреси изазвани Наполеоном. Сад се пак налазимо у периоду назатка, који се може упоредити са раздобљем од 1815. до 1830. Тек има да нађу наша нова »1830.« и »1848. година«, те да нам покажу где смо и шта смо.

4.

У овој смо књизи приказали поступна ограничења којима је редом подчињаван појам својине, и то почев од неограничених прохтева јаког првобитног човека, који је сматрао својом својином све на што би наишао, па све до постепеног остварења замисли о братству међу људима, која сузбија себичност. Испрва је људе принуђивао на ступање у веће заједнице страх од каква владара или од каква божанства. Тек у току последње три или четири хиљаде година наилазимо на јасније доказе о томе да су људи почели да усвајају и да су појединци почели да бране идеју о добровољну одрицању од личних користи ради каква вишег смера, па макар и без награде и признања. Затим пак, као они изненадни и пролазни млазеви сунчане светлости, што о ветровитим пролетним данима играју по падинама планина, јављајући се час овде час онде, да би тре-

нутак доцније ишчезли, почиње да се јавља над масом људског рода сазнање да несебични рад може значити већу срећу од свих личних задовољстава и успеха, а да живот човечанства значи нешто значајније и узвишеније него посебни живот сваког појединца. Такве изненадне појаве светлости над људским родом јесу учења Буде, Лао-Це-а и Исуса Назарећанина. И поред свих својих расцепа и странпутица, којима су га доцније повели, хришћанство само по себи ни часа није престајало да проповеда службу општој заједници Господа Бога, пред чијом моћи сви владари и властодршци света са свим својим блеском нису ништа друго до нека врста богато одевених слугу. Човек, који живи у заједници, у којој се исповедају вере какве су хришћанство и ислам, не може никад бити потпун роб; у тим је верама садржано начело о непобедној врлини, а оно нас принуђује да с једне стране дајемо свој суд о онима који управљају с нама, а с друге стране да стално водимо рачуна о својој савести и одговорности.

Свакако се ова нова тежња испољавала на најразноврсније начине. Пошто је она била сама по себи у противуречности са постојећим поретком, то су људи наравно под утицајем те тежње били склони да устану против тога поретка. Нашавши се у свету чије је читаво уређење, а напосе његов систем поделе на друштвене редове увелике ишао на руку прохтевима себичњака и угњетавача, људи су, наравно, у први мах били склони да проповедају општу једнакост и безвлашће. Било је сасвим природно што су они у свету, у којем је својина у првом реду изгледала као средство за подчињавање и поробљавање својих ближњих, стали говорити против личне својине у ком било виду. Што даље одмиче историја, то све чешће наилазимо на појаве устанака против вођа заједнице и против имућних сталежа. Још у Средњем Веку се дешава да побуњени сељаци ударе у пљачкање и рушење племићских замкова и приступе покушајима којима желе доћи и пут теократије и пут комунизма. Ова двојака бунтовничка тежња врло се јасно испољава у току појединих револуција у Француској. Ту видимо где се боре раме уз раме људи, који мисле само и једино на неумољивог порезника, сматрајући да њихова лична својина треба да буде неприкосновена, и људи који су огорчени једино због незајазиве грамзивости власника, који користи њихов рад, те стога говоре да се мора учинити крај приватној својини у сваком виду. И у једном и у другом случају узрок овом бунтовничком отпору један је исти; тај узрок јесте у чињеници што су и господар земље и богаташ експлоататори уместо да буду слуге заједнице, остали, као и већина људских створова, савршени себичњаци, те сневају само и једино о подчињавању својих ближњих.

Вековима и вековима стално се у човеку развија убеђење да је могућ преображај закона и власти, и то тако да се може управљати, а да при том ипак буду ограничена себичност владара или какве владајуће класе, уколико је такав сталеж потребан, те да се својина постави на основицу, која омогућује слободу и искључује угњетавање. Данас већ почињемо да схватамо, да се тај смер може постићи једино многостраним стваралачким трудом. А те нам смерове јасно показује борба нових људских потреба против незнања и застарелих установа. У деветнаестом веку упорно су се држали убеђења да се тај проблем може решити некаквом обичном формулом. (Мислили су да ће се остварењем такве формуле за вечита времена обезбедити срећа човечанства, као да се људски живот и савколики живот у току свих времена уопште не састоји баш из непрестана и непрекидна решавања једног стална и многострука живота).

У првој половини деветнаестог века јављао се читав низ покушаја, да се образују људске заједнице нове врсте. Од тих покушаја међу најважније са историског гледишта спадају опити енглеског филантропа Овена *(Robert Owen,* 1771.—1858.). Овен, који је био власник неке тка-

онице памука у Менчестру *(Manchester)* обично се сматра оснивачем савременог социализма; у вези са његовим делом је у осталом први пут и употребљавана реч »социализам« (око године 1835.).

Изгледа да је Овен био врло спреман у свом послу; завео је низ техничких новина у постројењима за израду памучних предива, па је већ у младим годинама стекао лепу имовину. Стално је патио при замисли, колико има његових радника који би под другим околностима силно могли допринети даљем развоју људског рода, док овако у њима остају неискоришћене и пропадају неслућене вредности. С тога се дао на посао, трудећи се да поправи како само стање радника, тако и односе међу послодавцима и радницима. Те је покушаје прво вршио у својој фабрици у Менчестру, а доцније у Њу-Ланарку, где су се под његовом управом налазиле фабрике које су укупно запошљавале више од две хиљаде радника. У време од 1800. до 1828. стварно је и извео значајне промене: био је скратио радно време, био је преуредио фабричке просторије са гледишта хигијене и удобности, био је укинуо упошљавање мале деце, био је усавршио стручну обуку својих радника, био је обезбедио извесну плату беспосленим радницима у времена кад се послови нису повољно развијали, био је уредио нов систем школа за радничку децу; једном речју, био је од Њу-Ланарка направио узор за боље и сношљивије прилике у индустрији, а при свему томе је своје предузеће био одржао на висини и са гледишта трговачког успеха. У својим је расправама и написима бранио народне масе од тврђења да су оне неумерене и лакомислене; то се тврђење, наиме, стално наводило у оправдање привредних неправди онога доба. Роберт Овен је изнео мишљење да су људи и жене највећим делом производ утицаја и васпитања своје околине. То је тврђење у наше доба толико очевидно тачно да га данас више и није потребно бранити. Повео је живу пропаганду својих начела, што их је својим радом у Њу-Ланарку живим примером био оправдао. Нападао је саможиву равнодушност осталих индустријалаца, па је године 1819., захваљујући поглавито заузимању Роберта Овена, донесен закон о фабричком раду који представља први покушај да се ограниче користи власника фабрика, што су дотле на колико глуп толико одвратан начин користили беду и немаштину својих радника. Неке од одредаба овога закона такве су природе да нас данас морају запрепастити. У наше време нам, на пример, изгледа просто неверовно да је требао тек да нађе овај закон, па да ослободи фабричког рада децу испод *девет* (!) година, а да радно време скрати на *дванаест* сати дневно!

Можда је човек и сувише склон да поробљавање и израбљивање сиротиньске деце приписује искључиво индустриској револуцији, а сматрајући да су та деца била срећна и слободна, док није наишао тај преображај. Износити такво мишљење значи фалсификовати историју. Од самих почетака цивилизације, сиротиньска су деца вазда била принуђена да раде колико су игда могла. Међутим, тек је појавом фабрика тај дечји рад претворен у једнообразан систем, почео је јасније да пада у очи, па је стога изазивао негодовање. Према томе, људска се савест у том погледу пробудила баш посредно захваљујући фабричкој индустрији. Британски закон о фабричком раду од године 1819., ма колико нам и изгледао недовољан под данашњим приликама, био је као нека »*Magna Charta*« деце; то је зачетак законских мера за заштиту деце. Децу су ослободили прво фабричког рада, а затим и глади и незнања.

Не можемо овде испричати целу историју живота Роберта Овена. Јасно је осећао да је оно што је био урадио у Њу-Ланарку представљало само опит у малену обиму. Сматрао је да се оно што је урађено у једном једином већем индустриском предузећу, може да изведе и у свим осталим индустриским предузећима у земљи. Препоручивао је подизање градских колонија по угледу на Њу-Ланарк за индустриско становништво. Једно вре-

ме је изгледало као да је занео људе својим погледима и увелике их придобио. »Тајмс« и »Морнинг Пост« стадоше подупирати његове предлоге. Међу чувеним личностима које су посетиле Њу-Ланарк налазио се и велики кнез Николај, који је по смрти свога брата, цара Александра I (1777. до 1825., владао од 1801. до смрти) као цар Николај I (1796.—1855., владао од 1825. до смрти) засео на руски престо. Одличан је пријатељ тога предузећа био и војвода Едвард од Кента (1767. до 1820.), четврти син краља Џорџа III *(George III,* 1738.—1820., владао од 1760.—1810.), а отац краљице Викторије (1819.—1901., владала од 1837. до смрти). Међутим, сви они који су били противници сваке замашније промене, па сви они који некако завиде сиротињи, ако само има изгледа да јој буде мало лакше — а таквих људи вазда има врло много — па исто тако сви послодавци, који су били узнемирени тим плановима, чекали су само на подесан час да изведу противнапад на Овена. Најзад су и пронашли повод да то учине, и то су га пронашли у верским назорима Роберта Овена, који се нису поклапали са службеним хришћанством; на основу тога су га с успехом нападали и грдили. Поред свега тога, Овен је наставио рад на својим пројектима и опитима. Од свих покушаја што их је извео, највећи и најзнаменитији јесте стварање нове заједнице у Њу-Хармони-у (северноамеричка савезна држава Индијана); у тај је покушај био уложио највећи део свога капитала. Године 1828. продао је својим ортацима свој удео у предузећу Њу-Ланарку.

Овенови опити и његове замисли били су смишљени на врло замашној основици, те се не дају протумачити једном једином формулом. То је био човек слободан од свега доктринарства Његов опит са Њу-Ланарком у ствари јесте прва појава »пословна предузећа од опште користи« у овом свету; Порт-Сенлајт *(Port Sunlight)* лорда Леверхелма, Кадберијев *(Cadbury)* Бернвил *(Burnville)* и Фордова предузећа у Америци представљају у наше време покушаје исте врсте. Њу-Ланарк нипошто није био социјалистички, већ напротив патријархалан опит. Његови предлози пак односно државних предузећа били су оно што данас називамо »државним социјализмом«. Његов амерички опит и његове доцније расправе израз су савршенијег вида социјализма, а све су се већма удаљавали од тадашњег стања ствари. Овена је очигледно много занимала велика загонетка новчаног система. Схватио је да не може бити наде у економску правду, докле год се рад плаћа новцем, чија се вредност колеба. Један од његових опита био је у томе, што је издао неку врсту новчаница, бонове за рад, од којих је једна представљала вредност рада обављеног за један сат, друга за пет, трећа опет за двадесет сати и т. д. Данашње задруге, тојест удружења сиромашних људи, који се удружују ради заједничке куповине намирница, ради заједничке израде каквих производа или ради заједничког обављања млекарства или земљорадње, поникле су непосредно из сугестија Роберта Овена. Додуше прва таква задруга, коју је сам Овен основао, свршила се с неуспехом. Њене наследнице пак раширише су се по целом свету, те данас на земљиној кугли имамо задругарство са укупно тридесет до четрдесет милиона чланова-задругара.

Потребно је да се подвуче да Овенов социјализам испочетка никако није био демократског духа. Побуде које су руководиле Овена биле су искључиво љубав према ближњем и доброта; први облик његова социјализма био је патријархалан; сматрао је да раднике треба да васпитају слободоумни послодавци и вођи. Првобитни социјализам према томе није био замисао радника, већ замисао једног послодавца. Па и надаље, кроз целу своју доцнију историју, социјализам је као главне носиоце својих идеја имао на челу већином људе који нису били потекли из радничког сталежа: Маркс, бар како га описује Бер *(Beer),* био је у неку руку и нека врста »аристократа«; Енгелс је био трговац, а Љењин прогнани члан једне племићско-велепоседничке породице.

Упоредо са Овеновим радом јављао се по Енглеској и Америци читав низ

предузећа заснованих на сличном темељу. Та су предузећа била сасвим независна од Овенових, али су на крају крајева и она сва дошла у додир са социјалистичким идејама. Енглеским су законима већ одавно била забрањена удружења којима би био смер да ометају трговину тиме што би удруженим радом тежили дизању цена или надница. Ова забрана није представљала неко веће зло, све док велике промене, настале у осамнаестом веку на пољу аграрних и индустриских односа, нису биле довеле до појаве оних силних мноштава радника, који су живели, што но веле, од данас на сутра и који су се међусобно отимали око рада и зараде, којих није било довољно за све. Под овим новим околностима, положај радника у многим индустријама грдно је отежао. Изигравали су их једне против других. Из дана у дан, па и од једног сата до другог британски радник у оно време вазда је зазирао од тога да ли није његов најближи друг по раду потајно опет учинио неке уступке послодавцу и да ли због тога неће и за њега и за све остале произићи нова смањења надница и повећања траженог рада. За раднике је сад било животно питање да нађу могућности да се удруже ради заједничке одбране од оваква такмичења по цену тражења мање наднице, којим су сами радници обарали награду за свој рад, без обзира на то што су таква удружења била законом забрањена. Да би се сложили, ваљало је дакле испрва радити путем тајних друштава. Основали су, под видом клубова, који су по гласу својих правила служили сасвим другим сврхама, забави и слично, укопних друштава и свих могућих других удружења тајне савезе за одбрану надница. Сама чињеница што су по свом правом смеру била незаконита, принуђивала је та удружења да прибегавају насиљу; веома су грубо поступали са такозваним »*blacklegs*«-има и »*rats*«-има (»пацовима«), тојест радницима, који нису хтели да се придруже њиховим тајним удруженьима, а наравно још кудикамо свирепије са издајницима и потказивачима. Године 1824., доњи дом је увидео потребу да се затегнути односи у индустрији ублаже тиме што ће се радницима одобрити удруживање ради заједничког решавања односа са послодавцима. На тај су начин »*Trade Unions*«-и могли слободно да се развију. Испочетка незграпне и примитивне организације доста скучене у својој делатности, »Тред-Јуниони« су се постепено стварно развили у право представништво четвртог сталежа; данас је то замашан систем корпорација, који заступа интересе индустриских радника.

Испочетка су »Тред-Јуниони« основани ради заједничке одбране против покушаја спуштања надница и смањења несносно дуга радног времена као покрет представљали нешто сасвим друго него социјализам. »Тредјуниониста«, тојест члан »*Trade Unions*«-а, трудио се да из владајућег капиталистичког друштва и постојећих услова рада извуче за себе што може више; социјалист пак тежи измени читава друштвеног уређења. Машта Карла Маркса и његов дар уопштавања довели су та два покрета у међусобну везу. У Маркса је био врло јако развијен смисао за историју; он је први увидео да су се стари друштвени сталежи који су постојали још од времена првих почетака цивилизације, налазили у фази распадања и нова груписања. Произишавши из јеврејске расе, Маркс се одликовао јасним схватањем трговачког и пословног живота, па је боље но ико умео да сагледа колико је било непријатељство међу капиталом и радом. Пошто се уз то школовао у Немачкој, где је склоност да се сталешке разлике пооштравају у читаву кастинску подвојеност јаче изражена но и у једној другој земљи Европе, то је лако схватио да ће се у радника убрзо развити »класна свест« и заједничка мржња против имућних сталежа. У покрету »*Trade Unions*«-а, који се широко по свету, сматрао је да треба гледати развитак радничке сталешке свести.

Маркс је себи постављао питање: какав ће бити крајњи исход сталешке борбе међу капиталистима и пролетаријатом? Капиталистички пустолози,

мислио је Маркс, захваљујући својој незајазној грамзивости и својој борбености, учиниће да ће се капитал усредсредити у све мањем и мањем броју руку, све докле једног дана не буду концентрисана сва средства производње и промета у једном виду, у којем ће их радници, чија се сталешка свест и солидарност у међувремену процесом организације и услед саме концентрације индустрије развила у једнакој мери као и код њихових противника, лако приграбити у своје руке. Они ће га, дакле, узети у своје руке и користиће га за властити рачун. То ће бити социјална револуција. Тада би се успоставила лична својина и слобода, али уз ограничење што би земља била заједнички посед и што би заједница као целина узела у своје руке крупна предузећа и сва остала знатнија средства производње и промета, што су их били створили и концентрисали у својим рукама капиталисти. То ће, по Марксу, бити крај приватних система »капиталиста«, али не и крај капиталистичког поретка уопште, јер ће наместо капитализма приватних власника доћи државни капитализам.

Марксов социјализам одлази кудикамо даље од Овенова. Као и Платон, Овен се позвао у здрави разум, којега има код људи свих класа, надајући се да ће његовом помоћи наћи лека појединим недостацима политичког, привредног и друштвеног уређења. Маркс опет гледао је главну силу покретачицу за победу својих начела у сталешкој мржњи, насталој услед неједнаке поделе добара и неправде. Маркс није био само пророчки теоретичар већ и један од првих бораца радничке револуције, револуције такозваног »пролетаријата«. Схватио је да раднике на све стране удружује заједнички интерес против капиталиста; међутим, ваљда под утицајем ратова који су у његово време вођени међу појединим европским великим силама, а нарочито под утицајем уједињења Италије. Маркс је смео с ума чињеницу да радници свих земаља имају заједничког интереса да се одржи светски мир. Мислећи стално на социјалну револуцију, успео је да створи међународни савез радника, прву интернационалу.

У времену које долази за овим, историја социјализма колеба се међу британском традицијом коју је засновао Овен, и немачким начелом класне свести које је постављено Марксом. Социјалистичко учење лондонског »Фабианског Друштва«*) обраћа се разумним људима свих сталежа. Слична правца држе се такозвани »ревизионисти« којих има у редовима немачких социјалиста. Иначе је у главном Маркс однео победу над Овеном, те су социјалисти свих земаља склони да сматрају организацију радника оруђем борбе, којој треба да је смер преотети вођство над политичким и привредним уређењем људских односа из руку више или мање неодговорних крупних приватних власника и пустолова, који сад то вођство држе у својим рукама.

То су, ево, главне црте начела, што их називају социјализмом. У идућем одељку проговорићемо о недостацима и празнинама тога учења. Очигледно је морало доћи до онакажавања социјализма услед разних сукоба и распра, колебања, праваца и струја што се током времена јавише у његовим редовима. У овој књизи можемо узгред указати на разлику међу државним социјализмом, који тежи да преда управљање свим привредним односима у земљи у руке државне управе, и новијим правцима синдикализма и »еснафског« социјализма, који тражи да у сваком индустриском предузећу особље свих степена, почев од директора до најмлађег радника, учествује у управи предузећа. »Еснафски« социјализам није ништа друго него нова врста капитализма: наместо појединца, приватна капиталиста, ступа одбор чиновника и радника. »Персонал« предузећа претвара се у неку врсту колективна капиталиста.

5.

»Данас смо већ сви без разлике социјалисти« — рекао је већ пре подоста година сер Уиљем Харкорт *(Sir*

*) *„Fabian Society"* основано у Лондону почетком осамдесетих година. Један од главних оснивача јесте славни књижевник Бернар Шо *(Shaw)*.

William George Granville Vernon Harcourt, рођ. 1827.). Међутим, тек наших дана те речи у главном одговарају стварном стању. Не може бити много људи који нису свесни опасне несталности нашег данашњег политичког и привредног поретка, а још их је мање који би веровали, попут упорних, доктринарних индивидуалиста, да људе може довести благостању и срећи начело сковано од оних што само јуре за добитком и зарадом, а које гласи: »Сваки нека ради како хоће, зна и уме«. Потребни су замашни преображаји, потребно је систематско законско подчињавање личне себичности општем добру. Уколико се тиче схватања наведених чињеница, данас су збиља разумни људи у великој већини социјалисти. Међутим, то што рекосмо да усваја и одобрава сав разуман свет представља тек почетне претпоставке, полазне тачке. Али се на то намеће питање: докле су одмакли социјализам и савремена идеологија уопште у правцу разраде основица за тај нови политички и друштвени поредак, за који сви признају да је потребан нашем свету? На то питање смо принуђени да одговоримо да још не постоји никаква јасна представа о жељеном новом поретку, којем тежимо, а да никако још не знамо какав нам изгледа тај смер; принуђени смо да одговоримо да је сва наша данашња наука о односима међу људима још и данас толико неизграђена и спекулативна да нам није у стању дати јасна одговора на читав низ питања основне и првенствене важности. Данас, тојест двадесетих година двадесетог века, исто толико нисмо способни да израдимо добро смишљен нацрт новог поретка у свету, као што људи пре сто година, дакле око године 1825., нису били способни да подигну, рецимо, велику даљинску електричну централу за снабдевање струјом читавих крајева. У оно време, људи не би били у стању да подигну такву централу, па и да су знали да им је свима глава у питању, ако то не изведу.

Марксистички систем истиче се гомилањем бунтовних снага у савременом свету. Те ће снаге стално гурати пут револуције. Ну, Маркс је био и сувише брзоплет у својој претпоставци да ће победа револуције на сваки начин створити уређену државу нова и савршенијег вида но што је садањи. Свака револуција може лако да застане на пола пута, а да ништа друго није дала осим пустоши и рушевина. Ниједна од појединих социјалистичких струја или група досад није јасно изложила свој нацрт државне управе. Бољшевици, при извођењу свог огита у Русији, изгледа да су се руководили у првом реду фразом о диктатури пролетаријата. У пракси пак, уверавају нас, Љењин и Троцки су се показали исти толики аутократи какав је био и цар Александар I, који је можда мање знао, али је био бар исто толико добронамеран као и они. У својем кратком расправљању о француској револуцији, уложили смо доста труда да бисмо доказали како се револуцијом не може саздати ништа ново и трајно, ако није нацрт тога новог, што треба да се оствари, унапред смишљен, разрађен и схваћен од шире јавности. Прва француска република се скрхала у часу кад се нашла пред неочекиваним тешкоћама на пољу привреде, новчарства и међународних односа; скрхала се због егоизма нових богаташа који су били поникли за владе директорије, да би се најзад коначно срушила због Наполеонова егоизма. У доба револуције јасни закони и до ситница унапред разрађен план на чијем се остварењу ради, још су много потребнији но у обичним данима свагдашњице, а због тога што за време револуције друштвом и сувише лако могу овладати насилници и подмукли људи, те изазвати општу забуну.

Ако расмотримо стање политичке и друштвене науке нашег времена, моћи ћемо отприлике оценити колики је припремни умни рад што га човечанство још има да изврши, пре но што се може надати да ће доћи до нечег збиља корисна и трајна, уместо самих традиција и експеримената, који још данас владају целим нашим животом. Социјализам, који тврди да је у теорији разрадио потпун нов нацрт друштвеног поретка, ако га из-

ближе узмемо расматрати, приказује нам се као ништа више него делимична теорија, о својини, иако доста јасна у оној мери у којој је разрађена. Већ смо говорили о односима међу друштвеним развојем и ограничењем појма о власништву. Постоје неколико разних праваца мислилаца, који теже ограничењу власништва. Комунизам предлаже да се појединачно власништво потпуно укине или, другим речима, да се све ствари сматрају заједничким поседом. Модерни социјализам пак — боље ће бити ако га назовемо јаснијим именом »колективизма« — јасно повлачи разлику међу личним и колективним, заједничким власништвом. Језгра социјалистичке мисли јесте у томе да земља као и сва природна средства производње и саобраћаја буду заједнички посед. У оквиру тих граница социјализам допушта лично власништво и неограничену личну слободу. Ако би се добро и разумно остварио, тај план тешко да би наишао на отпор код већег броја људи. Међутим, социјализам никад још није ни покушавао да темељно разради питање о путу и начину којим треба ићи у сврху остварења његових начела

Која ће то бити заједница која треба да буде власница добара, означених као колективна својина? Хоће ли власник тих добара бити владар, општина, округ, нација или цело човечанство? Социјализам нам не даје јасна одговора на ово питање. Социјалисти у свом речнику врло често и радо употребљују појам подржављења, »национализације« добара; међутим нисмо ли ми у овој историји показали колико има извештачена у појмовима »нација« и »национализам«? Ако социјалисти не допуштају појединцу да држи као своје искључиво власништво већи простор обрађене земље или какав рудник, зашто онда да допусте једној јединој нацији да монополише руднике, саобраћајна средства и природна богатства на своме земљишту, искључујући остало човечанство из уживања ових добара? Све су то увелике нерасветљена питања у социјалистичкој теорији. На затим, како ће заједница одређивати службенике позване да управљају тим заједничким добрима, осим ако можда људи свих земаља и свих народа не треба да буду стално окупљени на збору, како би решавали о томе? Зар данас власник какве њиве или каква предузећа у неку руку није нешто као јавни службеник, пошто је његово право власништва признато и заштићено државном заједницом? Уместо што би му одредила плату, заједница му допушта да за свој рачун остварује добитак са тог добра. За заједницу би имало смисла лишити га те својине само у једном јединому случају: ако управа тим добром, која би заменила дотадањег власника, даје већи непосредни добитак заједници и уједно увећава општи принос добра. Ну, зар власник, ако му се одузме добро, не би имао права на неку одштету, исто онако као што би имао права радник који услед проналаска какве нове машине остаје без хлеба и зараде?

Тиме долазимо на питање, о управи, тој здравој и корисној кочници пренагљеној социјализацији. А најважније још нерешено питање заједничког живота људи и јесте у овоме: како да обезбедимо себи најбољу управу над животом људи, а уједно максимум драговољна, заједничког рада под том управом? Ово је и сувише замршен психолошки проблем, али би било апсурдно тврдити да је нерешив. Но ако није нерешив, с друге је стране неразумно тврдити да је већ решен. Као целина, тај проблем изискује разрађивање најбољих метода на следећим областима људског живота, а с тим да све те методе буду међусобно у складу, с обзиром на заједнички крајњи смер:

I. *Просвета:* На овом пољу ваља радити на припремању сваког појединца за разумну, корисну и добровољну сарадњу.

II. *Обавештавање:* Стално и веродостојно излагање догађаја који се одигравају у јавном животу, како би сваки појединац могао да створи себи мишљење о њима и да би могао, ако устреба, дати свој суд о донетим одлукама. У тесној вези са овим задатком стална и тачна обавештавања

јесте и потреба прикупљања (кодификације) закона, који морају бити јасни и разумљиви сваком човеку без разлике.

III. *Начело представништва:* Под овим подразумевамо избор представника, позваних да раде у општем интересу, у складу са општом вољом, која са своје стране треба да се оснива на просвећености, спреми сваког појединца за јавни живот, и на здраву и поштену обавештавању.

IV. *Извршни органи:* Морају се одредити службеници позвани да извршују одлуке заједнице, одговорни њој, а притом способни да и сами узимају корисне иницијативе.

V. *Умни живот и критика:* Стварна и систематска критика закона и свих владиних одлука којима се даје материјала народу за расуђивање, те којима се он оспособљава да и сам сарађује на усавршењу уређења људског друштва.

Међутим, гдегод су потребне добро смишљене одлуке, у овом нашем данашњем свету пружају нам само и једино разна привремена решења »за нужду«. Наш просветни систем прима од државе само смешно незнатну финансиску помоћ*), а притом је често ометана мешањем према њој неповољно расположених црквених чинилаца. Старање о обавештавању народа остављено је поткупљивој штампи, која је сва у рукама великих огласних предузећа. Наш садашњи систем избора представља просту обману, те политичари који посредством тога система долазе на власт, ништколико више не представљају власт основану на правом представничком систему, него ли најнезнатнији међу наследним државним поглаварима или који било случајни освајач. Извршна власт је готово свуда више или мање под утицајем политичких пустолова, а истинским критичким проучавањем политичких и друштвених питања бави се тек ограничен број општој ствари оданих и покаткад помало настраних људи, уместо да рад на овоме буде опште признато и уважено звање у држави. Пред људима који имају правно осећање налази се огроман Херкулов посао чишћења и проветравања политичке Аугијеве штале. Пре но што се тај посао не изврши, не може бити ни говора о потпуном остварењу социјализма. Доклегод приватни пустолови владају над јавним животом у држави, сасвим је смешно и помишљати да би држава могла узети у своје руке још и заједничка привредна добра, с тим да их у име целине одузме од дотадањих власника, тојест од тих истих приватних пустолова . . .

Социјалистички покрет не само што досад није успео да изради научнички смишљен план за довођење у склад просвете, законодавства и извршне власти, већ и на саму привредном пољу још увек се чека на састављање подесна нацрта за правилно преуређење кредитних, као и за најподеснију методу законских средстава за плаћање и њихова промета. Опште је призната чињеница да код радника воља за рад, поред осталог, увелике зависи од његова поверења у куповну снагу новца, којим га плаћају. Чим тога поверења нестане, рад престаје тако рећи сам од себе, осим ако послодавац не пређе на плаћање у натури. Међутим, још никако немамо средства да спречимо поједине владе да се упуштају у штетна мешања у ствари јавног кредита и оптицаја новца, и то зато што нам је још увек недовољно развијена наука о новцу и о пословној психологији. Таква незгодна мешања државне управе одмах изазивају обуставе рада, обуставе производње најважнијих потреба. Међутим, огромна већина социјалиста нема утврђена мишљења ни начела баш о тим животним питањима. А очигледно да у једној заједници, било да је уређен на социјалистичкој или на другој каквој основици, појединац мора бити на-

*) Ово можда важи за Енглеску где се фаворише систем приватних школа. Да ли пак у тој мери важи на пр. за Југославију, можда једину државу у Европи, која је у свој устав унела одредбу о *бесплатној средњој и вишој настави* (док је неким земљама чак и основна настава потпуно бесплатна само за сиротињу), тако да се често чује како је наша држава примила на се и сувише тежак терет. Прим. прев.

грађиван другим средствима, а никако у натури, ако жели да сачува бар нешто личне слободе.

Као и о досад наведеним питањима, тако су и на пољу међународних односа погледи људи деветнаестог века били и сувише осредњи и скучени. Социјалисти у својим делима, расправама и написима непрестано говоре о »држави«, а ни најмање не узимају у обзир чињеницу да држава може имати много разноврсних видова, као и да може бити врло разнолике величине. Кад се говори о држави, може се мислити и на мајушну републику Сан Марино, а може се мислити и на британску империју; и једна и друга јесу државе. Додуше, у Карла Маркса јако је изражен смисао за солидарност интереса међу радницима свих индустриских држава. Па ипак, Маркс не извлачи логични закључак из свога нацрта социјалне револуције. А тај би закључак морао нагласити потребу стварања општесветске федеративне демократске републике, у којој би све дотадање суверене нације биле сведене на степен појединих савезних држава, састав-них делова те општесветске федерације. Тај смер би стварно требао да буде главна језгра свих људских тежњи, а међутим за марксисте представља тек као неки магловит и неодређен идеал. Уз то је сам почетак рата године 1914. показао да ни сама социјалистичка свест о међународној солидарности радника није ништа више него танак и слаб спољни омот или украс на силној и чврстој творевини националног осећања. Социјалисти су углавном у свим земљама објавили да је рат дело капиталистичких влада; међутим, шта вреди оптуживати ову или ону државну управу, док немате шта било боље или савршеније чиме бисте ју могли заменити.

Једном речју, потребно је да се учини огроман умни напор, напор на пољу васпитања и просвете, на пољу усавршавања критичке оцене људских појава, напор који ће можда трајати читаве векове, па да се створи нови поредак; то ће морати да буде поредак саздан са исто толико смелости, са исто толико вођења рачуна о свакој ситници као што су сграђени наши данашњи паробродн и железнице, поредак који ће — као већ сад наше телеграфске и кабловске мреже или поштанска служба уопште — обухватити целу земљину површину. Све дотле пак, као што ћемо то убрзо показати излагањем историје ратова, који су се почели ређати од године 1854. амо — живот ове наше земље биће утолико тежи и беднији, што ће већма механичка револуција, стављена у службу духа убијања и рушења, показати своје разорне последице.

6.

Док је механичка револуција у цивилизованим земљама рушила сталешки поредак, који је био производ читавих хиљадугодишта развитка, те људима отварала видик пут новог друштвеног поретка основаног на правди, појавио се истовремено у најмању руку исто толико важан преокрет на пољу верских идеја. И овај је преокрет настао као производ напретка у научном раду.

У своје смо време у овој историји указали на нешто што смо назвали науком о стенама. У вези с тиме, истакли смо шта значи људски век: мало неприметно и тренутно светлуцање које се губи у још неоскрнављеној недогледности времена и простора. Међутим, у времену све до XVIII века, ум људског рода још није био кадар да сагледа узвишеност те горостасне прошлости нашег света, сазнање које нас, данашње људе, мора с једне стране чинити скрушеним и скромним, а с друге стране мора нас испуњавати надом. Све дотле небо је било тек као неко позоришно платно, задња кулиса мајушне позорнице, на којој су краљеви одигравали своје ситне драме. Људи су и сувише били занети својим особним страстима и својим личним мржњама, да би могли обратити какву било пажњу дивним обећањима што су им се са свих страна указивала.

Сазнали су за свој стварни положај у простору васелене много раније но

што су схватили свој мајушни значај у оквиру времена. Говорећи о првим астрономима, испричали смо како је Галилеј био принуђен да повуче своје тврђење како се земља окреће око сунца. Натерала га је црква, која је у самој помисли о томе да земља не представља средиште васелене, гледала опасност за углед хришћанства.

Кад говори о овоме, писац савремене историје мора бити једновремено и обазрив и смео. Мора држати средину међу плашљивим избегавањем с једне стране и пристраношћу с друге стране. Уколико је то могуће, мора се држати самих чињеница, а да не износи своје властито мишљење. Па ипак, ваља имати на уму да се никад не може потпуно скрити властито мишљење. Читалац не сме заборавити да писац ове књиге има врло одређених и чврстих својих убеђења. Историска је чињеница да наука Исуса Назарећанина представља нешто увелике ново, нешто увелике стваралачко. Проповедао је ново царство небеско, а подигао га је у срцима људи. Уколико ми то после толиког времена можемо да просудимо, у његовој науци нема ничега што би се могло противити какву било открићу о историји постанка света и човечанства или уопште стицању каква дубљег сазнања о томе. Но исто је тако неоспорна чињеница да су Св. Павле и његови следбеници доста што-шта додали дубоко бунтовничкој науци Исуса Назарећанина, допуњавали ју, па јој чак потпуно и изменили смисао. Поставили су врло вешто смишљену и до крајности замршену теорију о спасу, у смислу да се до тога спаса долази у првом реду вером и чисто спољним обичајима, а да се тиме ни најмање не омета начин живота и свакодневно занимање сваког појединог верног. Ова наука Св. Павла стварно обухвата и сасвим одређене верске поуке о историји постанка света и људи. Није посао историчара да се упушта у критику ових ствари. Тумачење крајњег њихова значаја јесте ствар теолога; историчар има само да утврди чињеницу да је службено хришћанство широм света усвојило гледиште Св. Павла. То је гледиште врло јасно изражено у његовим посланицама, док једва да се даје разабрати из јеванђеља. Оно је у томе да значај вере није у будућности, већ у прошлости, те да је Исус мање био учитељ дивне, нове науке, него напротив унапред одређена божанска крвава жртва, која се морала принети ради окајања греха наших прародитеља Адама и Еве што у рајском врту нису могли да одоле искушењу змије. Доктринарно је хришћанство саздано на темељу тога првога греха, који је узет као стварна чињеница, а не на личности Исуса Назарећанина; саздано је на Павловим теоријама, а не на Исусовим заповестима.

Већ смо једном приликом напоменули да је прича о стварању света, о Адаму и Еви и о змији стара вавилонска легенда, или тачније још старија сумериска скаска, те да су освештане књиге Јевреја примиле ову прастару и примитивну »хелиолитску« легенду о змији, те је предали и хришћанству. Куд је год у току свог ширења доспевало хришћанство, носило је собом и ту легенду. Нераздвојно је повезано за њу. До пре једва сто година читаво је хришћанство веровало да је васелена створена једном божјом речју у року од шест дана, и то пре неколико хиљада година; епископ Ешер *(Ussher)* тврди да је то било године 4004. пре Христа. (У једној енглеској историји света, коју је године 1779. издала нека група лондонских књижара у 42 свеске, расправља се о питању да ли је тачни датум почетка стварања света 21. март или 21. септембар године 4004. пре Христа, па се долази до закључка да је веровнији овај други датум).

На овој, ето, историској претпоставци почива зграда верске идеологије западних цивилизација, иако је цела земља, и по бреговима и планинама, и по ушћима река и по морима пуна и препуна доказима о бесмислености те претпоставке. Верски живот најпросвећенијих и најутицајнијих народа, и данас још искрен и пун дубоко укорењена осећања, саздан је на колебљиву темељу.

У класичној књижевности често наилазимо на трагове здравијег посматрања света. Већ и сам Аристотел (384.—322. пре Христа) знао је за основне појмове данашње геологије; јасно их назиремо и у студијама Лукреција *(Titus Lucretius Carus,* 98. до 55. пре Христа). А о Леонардову *(Leonardo da Vinci.* 1452.—1519.) умном тумачењу фосилија већ смо говорили. Француз Декарт *(René Descartes-Renatus Cartesius,* 1596.—1650.) упустио се у смела расматрања о смеси наше земље, излажући да је она испочетка била усијана. Данац Стено (1631. до 1687.), отпочео је да скупља фосиле и дао је први описе извесних појава на том пољу. Међутим, тек крајем осамнаестог века изучавање геологије развило се до степена који је био довољан да уздрма опште распрострањену веру о тумачењу унетом у Библију из старосумериске легенде о стварању света. У исто доба кад је у Лондону изишла малочас поменута велика историја света, француски природњак Бифон *Georges-Louis Leclerc de Buffon,* 1707.—1788.) писао је године 1778. о епохама природе, па је имао довољно смелости да старост наше земље оцени са 70.000 до 75.000 година. Поделио је своју историју у шест епоха, да би одржао бар неки склад са оних шест дана о којима говори библиска историја стварања света. Рекао је да тих шест дана ваља схватити само као симболе, док се у ствари ради не о данима, већ о огромним размацима времена. Млада геолошка наука показала се вољна на уступке, па јој је таквим вештим прилагођавањем и пошло за руком да избегне сукоб са строговерним религиским учењем; тога се геологија придржавала отприлике до средине деветнаестог века.

Не можемо овде опширније говорити о труду што га уложише људи какви бејаху Енглези Хетен *(James Hutton,* 1726.—1797.), Плефер *(Sir Lyon Playfair,* р. 1819.), сер Чарлс Лајел *(Sir Charles Lyell,* 1797.—1875.) и Французи Ламарк *(Jean Baptiste chevalier de Lamarck,* 1744.—1829.) и Кивије *(Georges Cuvier,* 1773.—1838.) ради разгонетања и даљег развијања науке о стенама. У западном свету је постепено почело да узима маха сазнање о двема изненађујућим чињеницама: прво, да развој живота, какав нам се приказује проучавањем науке о стенама, никако не може да се доведе у склад са библиским излагањем о стварању света за шест дана; друго, да је наука о стенама, а исто тако и много биолошких чињеница, у сушгој противности са тврђењем Библије, да је свака врста бића створена одељена једна од друге, те да напротив указује на то да постоје везе у погледу порекла међу свим видовима живих бића, *не изузимајући при том ни сама човека.* Очигледна је била важност овог последњег тврђења с обзиром на постојећи доктринарни систем. Ако су све животиње па и сам човек тек поступним и међусобно повезаним развојем дошли до садашњег свог изгледа, то је значило да није могло бити ни прародитеља Адама и Еве, ни раја, ни првога греха. А ако нема првога греха, онда је осуђена да се сруши као кућа од карата сваколика историска зграда хришћанства, наиме повест о првом греху и тумачење о потреби његова окајања, две претпоставке, на којима се осећајно и морално оснива хришћанство.

Због тога су, ево, многи поштени и побожни људи са згражањем читали радове енглеског природњака Чарлса Дарвина (1809.—1882.). Године 1859. објавио је Дарвин своју књигу »*Origin of Species by Means of Natural Selection*« (»О постанку фела путем природног одабирања«), силно и драгоцено излагање промена у развоју сојева (фела), које смо у III глави ове књиге приказали у неколико најглавнијих црта. Године 1871. Дарвин је допунио и усавршио свој дотадањи научни рад, издавши књигу »*The Descent of Man*« (»Човеково порекло«), у којој доказује да је човек постао и развио се истим путем као и сва остала жива бића.

Још и данас живи пуно људи који из властита сећања памте неверовно запрепашћење и згражање што настаде међу просечном интелигенцијом

западног света, кад оно геолози и биолози отворено устадоше против строговерног хришћанског схватања о постанку света и људи. Многи су од њих инстинктивно одбили ту нову науку и показали се потпуно неприступачни свим разлозима здравог разума. Сваколика зграда њихова морала била је саздана на неверној повести. А били су већ и сувише одмакли у годинама, да би имали кад саздати себи зграду новог морала. Осећали су своје морално убеђење као стварну истину, са којом по њихову убеђењу није могла да се сложи нова истина. Сматрали су да би постали сукривци припремању моралног слома света и човечанства, кад би прихватили ту нову истину. У ствари су пак изазвали морални слом баш тиме што нису хтели да ју прихвате. Нарочито енглески универзитети, који су у основици својој били клерикална духа, жестоко су устали против нове науке. У току седамдесетих и осамдесетих година деветнаестог века водила се око овога жестока борба у читаву културном свету. О томе какав је био квалитет тих дискусија и какво је било кобно незнање представника цркве, моћи ћемо да судимо, ако прочитамо у Хекитову »*Commonplace Book*«-у опис једног састанка »Британског краљевског друштва« (»*Royal Society*«) одржаног године 1866. Тамо се моменат, кад је епископ Уилберфорс напао Хексли-а (*Thomas Henry Huxley*, 1825.—1895.), знаменитог поборника Дарвинових начела, описује овим речима:

»... Гледајући га изазивајућим смешком упитао је Хексли-а, да ли *он своје порекло од мајмуна заснива по свом деди или по својој старамајци?* Пре но што ће да одговори, Хексли се окренуо једном што је седео поред њега и рекао је: »Сад ми га је сам Господ предао у руке«. Затим је устао и рекао »да се никако не стиди што потиче од претка мајмуна, али да би се стидео да је нешто у сродству са човеком, који своје велико умно обдарење користи у сврху замрачавања истине...«

По другој једној версији, Хексли је одговорио дословно овим речима: »Свакако сматрам да човек нема никаква разлога да се стиди, ако би му деда био мајмун. Али ако би требало да се стидим кога од својих предака, то би било по мом мишљењу много пре у случају, ако је тај мој предак човек безусловно висока и многострана ума, који се међутим упушта у питања из области наука, са којима нема никакве стварне везе, а искључиво у тежњи да та питања замрачује сувишном реториком, те хоће да скрене пажњу слушалаца са стварног предмета речитим препадима и спретним дражењем људских предрасуда«.

Било како му драго, ове су речи свакако изговорене врло узбуђеним гласом. Била је уопште врло узбудљива сцена. Хекит вели да је чак и једна дама која се налазила међу гостима пала у несвест... Тај један пример довољан је да покаже колико је била страсна борба око овог питања.

Препад дарвинистичког покрета на формално хришћанство био је потпуно неочекиван и наишао је напречац. Службено хришћанство се нашло пред јасним доказом нетачности једног од својих теолошких тврђења. Хришћански теолози, међутим, нити су били довољно духовно гипки нити довољно мудри да мирно усвоје нову истину, да измене своје старе теолошке формуле, а да се држе и даље живог и овим нимало неокрњеног значаја вере, коју је сад једино ваљало тумачити формулама савршенијим од дотадањих. Јер стварно откриће да човек потиче од нижег вида жива бића, нема баш ни најмање везе са науком о царству небеском. Па ипак су епископи и свештеници сипали дрвље и камење на Дарвина; чињени су управо сулуди покушаји да се уништи дарвинистичка књижевност, и да се поборници нових начела што више увреде, унизе и онемогуће. Било је много жестоких расправа о сукобу међу вером и науком. Међутим, у свим је временима било скептика у редовима хришћана. Такав је скептик неоспорно још у тринаестом веку био цар Фридрих II (1194.—1250. владао као немачки цар од 1220. до смрти).

У осамнаестом веку јављају се Гибон *(Edward Gibbon,* 1737.—1796.) и Волтер *(François Marie Arouet de Voltaire,* 1694.—1778.) већ као два сасвим отворена и изразита противника хришћанства, па су њихова дела била од трајна утицаја на приличан број њихових читалаца. Па ипак, све су то били само сразмерно ретки изузеци... Сад је пак сумња захватила читаво хришћанство. Ови нови спорови допирали би до сваког, који би прочитао какву умницју књигу или би присуствовао какву паметну разговору. Одрасло је ново поколење, које је гледало службене представнике хришћанства где се боре за своју ствар са много упорности и жестине али без достојанства и правичности. Нове тековине науке биле су се очешале само и једино о строговерну теологију; огорчени теолози међутим неумесно су тврдили да је нападнута и сама вера као таква.

Једног ће дана људи најзад увидети да вера баш утолико јасније светли, уколико јој полази за руком да се отресе разних доктринарних теолошких омота. Омладини, међутим, засад још увек изгледа као да је наука збиља дошла у сукоб са самом вером, те да је у том сукобу наука и победила.

Збиља је био штетан непосредни утицај што га је имао овај замашни спор на савколики рад и на кретање мисли имућнијих и утицајнијих сталежа у западном свету. Нова биолошка наука још није била стигла да пружи нечег конструктивна, није још била дала ништа чиме би се могла заменити начела старог морала. Настала је истинска деморализација. Иако се иначе углавном може рећи да се друштвени живот тих сталежа у почетку двадесетог века налазио на вишем ступњу него у седамнаестом веку, ипак бисмо рекли да су у једном погледу раније морали владати бољи односи, и то што се тиче несебичности и савесности. У редовима имућних и угледних сталежа седамнаестог века — и поред извесна врло малена броја »безвераца« — мора да је био кудикамо већи постотак људи и жена, који су се искрено молили богу, који су озбиљно испитивали своју савест и који су били спремни и да страдају и да принесу велике жртве за оно што су сматрали да је право. После године 1859. пак настало је право расуло вере. Једновремено са отрцаном и изношеном кесом, у којој су је толико времена били држали, као да су били бацили и суво злато саме вере, а да га никад више не нађу. Пред крај деветнаестог века могло се на све стране запазити површно и због тога наопако разумевано познавање дарвинизма код великих маса тобоже »образованих« људи. Краљеви седамнаестог века, као и имућни људи и остали властодршци и вођи веровали су свом душом својом; били су искрено убеђени да њихова власт потиче од божје воље, па су се истински и бојали бога. Постављали су свештенике, да би одржавали у реду свој однос према богу; ако су били зли и неваљали, трудили су се да што мање мисле на бога, јер су се бојали његове казне. У двадесетом веку пак, под разоравајућом светлошћу научне критике, било је нестало негдашњег веровања краљева, властодржаца и богataша. И многе врло истакнуте личности крајем деветнаестог века заступале су мишљење да су до свог завидног положаја дошле једино силом борбе за опстанак, у којој вазда побеђују јаки и лукави људи над својим слабијим и одвећ искреним ближњим; сматрали су да човек, који хоће да успе, мора бити одлучан, безобзиран, себичан — једном речи »практичан«; зашто да не поступају тако, мислили су, кад бога и онако више нема, а можда га никад није ни било. Савремена наука, додуше, никад није ни покушавала да оправда, нити данас оправдава ову последњу њихову претпоставку.

Људи су доста брзо измакли изнад првог ступња погрешног схватања дарвинизма, ступња који представља погрешно веровање да је сваки човек јединица сам за себе и остављен сам себи. Али зато никако нису могли да одмакну даље од другог ступња погрешног схватања тих научних тековина; наиме, на том ступњу су веровали да је човек животиња са јаким

смислом за удруживање, какав је, на пример, и индиски ловачки пас. Каогод што се у чопору паса млађи и слабији угњетавају и злостављају у корист целине, тако, мислили су, и у људском чопору велики пси треба да угњетавају и злостављају мале. Тиме се објашњава жестоки нови вал отпора против демократских идеја, које су биле извојевале победу у Европи у првој половини деветнаестог века, упоредо са новим обожавањем свега што је јако, силно, па и насилно и свирепо. Карактеристична за менталитет последњих година деветнаестог века јесте чињеница, да г. Р. Киплинг *(Rudyard Kipling,* * 1865.) у својим њих тројица (и г. Киплинг) извршују тај налог. Наук из овога изгледа да је овакав: пре но што удариш у насиље, злостављање и мучење, ти некако изазови у себи мало оправдана моралног негодовања и огорчења, па ће све бити у најбољем реду. А још ако је уз тебе и власт, нико те не може осудити. То је, очигледно, просто и јасно начело сваког империјалиста.

А још је нешто карактеристично у овој епизоди г. Киплинга. Они који су желели и тражили казну над жртвама нису се у ту сврху сами послужили својом влашћу, већ су као оруђе употребили ону тројицу дечака, Киплингових јунака. А кад се огорчена



делима води децу вишег британског и средњег сталежа у индиску џунглу, да би се тамо научили »закону«, те да им у својој књизи »*Stalky & Co.*« са одобравањем описује како три дечака лукаво и свирепо муче двојицу других. Задржали смо се на овој појединости у поменутој књизи г. Киплинга због тога што она не само баца врло живу светлост на политичку психологију британске империје при крају деветнаестог века, него што у многом доприноси и бољем разумевању читаве историје друге половине прошлог века. Она су два дечка »разметљивци и неваљалци«, те се тиме извињавају њихови мучитељи, које је на такво поступање подговорио неки свештеник. Неверовно је са каквим задовољством мати жали због тог поступка, главни подстрекачи праве се глуви и неми. Све то г. Киплинг сматра као појмове које те још како ваља поздравити.

У тим појмовима лежи кључ оног што је наружније, најназадније и, по својим крајњим последицама, најкобније у замисли савременог империјализма: *начело потајна споразума међу законитим поретком и незаконитим насиљем.* Пређутно трпећи да »черносотци« убијају у маси Јевреје и друге, за које су мислили да су императорови непријатељи, поједине владе царске Русије саме су уздрмале своју државу. А углед британске империје био је, па је и данас још окаљан незаконитим упадом у Трансвал, што га је пред бурски рат извео др.

Џемсон *(dr. Jameson)*, пустоловинама сер Едварда Керсона*) (доцнијег лорда Керсона) у Ирској, па пређутним одобравањем британске владе приликом такозваних »репресалија« што су их вршиле присталице постојећег поретка у Ирској против криваца или набеђених криваца синфајновских атентата и злочина.

Оваквим неверством према властитим држављанима појединa царства руше сама себе. Права снага владара и држава није само у њиховим војскама и морнарицама већ и у уверењу људи да су им државне управе поштене, искрене и строго основане на закону у свом раду. Чим каква државна управа више не одговара овим узвишеним захтевима и начелима, њени су дани избројани.

7.

Већ смо изложили да мора да постоји једна природна политичка мапа света, која ће представљати најбољу могућу географску поделу са гледишта добре управе над људским односима. Све политичке поделе и сва разграничења држава, што не одговарају овим начелима, никако неће ваљати и морају изазвати све нове борбе и устанке, чија ће тежња бити извојевање природних политичких граница у дотичном делу света. Човек би могао рећи да је то чињеница која се сваком казује сама собом; међутим, дипломати на бечком конгресу нису хтели да верују у њу или, тачније, нису имали појма о том. Сматрали су да имају права да разделе и разграниче свет онако како им је било воља. Већина борби и немира што снађоше Европу од времена кад је почела да се опоравља од рана заданих јој Наполеоновим ратовима, очигледно су били последица тежњама народа да се отресу сасвим неподесних, а у неким случајевима у сваком погледу неподносивих властодржаца. А државне управе у Европи скоро су све редом биле лоше из разлога што сам народ није учествовао у управи. Те су државне управе ометале производњу и пропуштале да користе и најсјајније могућности за подизање и даљи развој својих земаља. Ако је пак ово и без тога велико зло било још већма појачано постојањем верских или народносних разлика међу властодршцима и поданицима (као што је био случај у највећем делу Ирске) различних народности и језика међу самим држављанима (као што је било углавном у читавој хабсбуршкој држави), или ако су све те тешкоће постојале једновремено и упоредо (као н. пр. у Пољској и у европској Турској) ,онда је очајање народа обично доводило до проливања крви. Европске земље имале су на свом челу до крајности слабе државне управе. Из те невоље родили су се поједини »национални« покрети, који играју толику улогу у историји деветнаестог века.

Шта значи »нација«? Шта значи »народност«? Ако ишта, а оно наша Историја Света показала је како су се поједина племена и народности међу собом мешали, како никаква подела, што је извршише људи, није била трајна, како су напротив сва прибирања и груписања, као и сами појмови, била подложна сталним променама и преливањима. Веле да нација јесте скуп људи који сматрају да сачињавају један одређен народ. Међутим. веле нам да Ирска јесте нација; протестантска, северноирска покрајина Улстер, међутим, сигурно да не дели то мишљење. Па ни сама Италија, још дуго времена по извршеном свом политичком уједињењу, није се честито сматрала једним јединим народом. Кад је писац ове књиге године 1916. боравио у Италији, говорили су му људи: »Овај ће рат нас Италијане тек направити нацијом«.

Па затим морамо да поставимо себи поред осталог питање: Јесу ли Енглези нација за себе или су се са осталим елементима Велике Британије претопили у неку »британску народност«? Шкоти као да много не верују у ту »британску народност«. Ни заједничко порекло по крви, ни заједнички језик не могу бити оно што сачињава нацију, пошто се, на пример, шкотска

*) Curson, конзервативни првак и чувени вођ улстерског (северно-ирског) унионистичког покрета у пролеће године 1914. Прим. прев.

нација састоји из Гала »*Highlander*«-*а* (»планинаца«) и »*Lowlander*«-*а;* такође, нацију не може сачињавати јединство вере, пошто у Енглеској има заступљених доста разних верских секата; не може бити спона нације ни заједничка књижевност, јер, да је тако, зашто би Британија била одвојена од Савезних Америчких Држава, зашто би Шпанија била одвојена од републике Аргентине? Могло би се рећи да је нација велика гомила или, тачније речено, мешавина људи који пате или сами желе да пате од једног истог министарства спољних послова, како би, окупљени око њега, сложно иступали према другима, као да су њихови прохтеви, њихове жеље и њихова сујета важнији од општег добра целог човечанства. Већ смо приказали како су се развиле макијавелистичке монахрије и како су постепено изграђивале своја министарства спољних послова, која су најзад такорећи сама оличавала појам »великих сила«. »Национализам« пак, који је превлађивао политичком идеологијом деветнаестог века, у ствари није ништа друго него романтично и сентиментално претеривање невоље, која је настала из чињенице што постојећа политичка подела света није одговарала природној политичкој мапи света.

У току деветнаестог века, а нарочито у његовој другој половини, национализам је и сувише помаган и гајен. Сви су људи по природи својој партизани и патриоти, али је у деветнаестом веку природна племенска свест људи и сувише претеривана; према државама је и прегрејавана, те силом угурана у националистички калуп. У школама су учили децу национализму, у новинама су га величали, проповедима, песмама и поскочицама сви су га наново наметали људским мозговима. Најзад су успели убедити људе да је човек без националног осећања у овом смислу речи исто тако непристојан као, рецимо, човек који би дошао го на какав јаван збор. Источни народи, иако никад нису били ни чули за појам нације, примили су од Европе национализам исто онако као што су од ње били примили, рецимо, круте шешире и цигарете. Тако је Индија, та шарена мешавина раса, вера и култура, аријског, монголског и дравидског порекла, проглашена »нацијом«. Јављали су се најнеобичнији случајеви, као, на пример, кад је какав младић Јеврејин из Уајтчепла*) имао да одлучи о томе којој нацији стварно припада, британској или јеврејској.

И карикатурама и разним политичким алегориским сликама издизали су култ нових великих »племенских божанстава« — јер тако нешто представљају савремене »нације« — све док нису потпуно овладали маштом деветнаестог века. Ако узмете да прелиставате поједине годишње комплете енглеског шаљивог листа »*Punch*«-*а*, тога толико необичног талога производа енглеске душе, који излази још од године 1841., наћи ћете тамо врло често симболичне ликове појединих земаља — »Британију«, »Галију«, »Германију«, »Хибернију« и другс, нацртане у свакојаким ставовима, час где се грле, час где се свађају, час радосне, час дубоко ожалошћене. Овакво тумачење политике прилагођено површном схватању шире публике увелике је ишло на руку дипломатима при њиховој игри. Ваљало је да прости човек из народа, огорчен због тога што му сина шаљу у рат да гине, схвати да то не бива само због тврдоглавости и грамзивости министарстава спољних послова, већ због тога што се самим собом намеће неизбежна циновска борба међу тим појединим силним, иако врло магловитим божанствима. Тако је, на пример, »Германија« била учинила неправду »Галији«, или је опет »Италија« била изазвала »Аустрију«. Тиме је синовља погибија представљена човеку из народа не као насиље над здравим разумом, већ је напротив приказивана као обасјана неком врстом митолошког блеска и славе. Но и идеја народног устанка могла је оденути исто романтичко рухо, којим се служила дипломатија. Тако је Ирска представљана као нека Пепељуга међу симболичким божанствима, »*Cathleen in Houli-*

*) Уајтчепел (*Whitechapel*) сиротињски крај у источном делу Лондона; тамо живи доста досељеника Јевреја из источне Европе.

han«, као лик жене сломљене страховитом, неопростивом неправдом, извршеном над њом. А ни индиска омладина, без икаква обзира на стварне односе и прилике у својој отаџбини, није хтела изостати у томе, већ је себи створила једно такво симболично национално божанство, у виду лика названог »*Bande Mataram*«.

Најбитнији састојак национализма деветнаестог века био је појам »оправдана захтева« сваког народа да одржи неограничено свој суверенитет, тојест да може на свом земљишту решавати своје ствари без икаква обзира на друге народе. Неоправданост оваква тока мисли доказана је, међутим, чињеницом да развој односа у модерној заједници има својих последица и утицаја чак и на најудаљеније крајеве света. Тако је, на пример, сарајевски атентат године 1914., повод светском рату, донео многе невоље и — индијанским племенима у Лабрадору. Ратом је обустављена трговина крзнима; лабрадорски ловци више нису добијали муниције у замену за крзна уловљене дивљачи. Без муниције опет нису могли да лове, па су убрзо почели да гладују. Постојање све самих потпуно суверених народа једног поред другог на нашој земљи представља стална узајамна изазивања и сталну приправност за рат. Поред самог национализма, а донекле и у супротности са њим, развијала се код појединих јачих народа силна пропаганда у правцу другог склопа идеја, који називамо заједничким именом империализма. Основна замисао империализма у томе је што поједини јачи и напреднији народи сматрају да имају права да владају над другим, мање напредним и политички неразвијеним народима, а претпостављају при томе да ти народи имају да им буду чак још и захвални на указаној заштити и управи установљеној над њима. У данашње доба појам »империје« нема више оно значење што га је некад имао, када се под њим подразумевала нека општесветска власт. Нове империје сад више ни речима ни форме ради не означују себе неким продужењем римског светског царства. Нестало је и последње споне која је некад везивала замисли светске империје и светског мира.

У читавој другој половини деветнаестог века национализам и појам »империје«, замишљен као крунисање националног успеха, владали су политичком идеологијом Европе, па и читава света, — и то у толикој мери, да је било потпуно искључено какво друго, шире и широкогрудије схватање за општељудско добро, за благостање и будућност читава човечанства. Идеје национализма и империализма биле су лако схватљиве, али у својој суштини нездраве и опасне. Нису заступале ништа основно, ништа непромењиво у људској природи. Никако нису биле у складу са потребом стварања неког врховног надзора над светом у име целог човечанства и учвршћења безбедности света, двема основним потребама које су се, упоредо са развитком механичке револуције, из дана у дан све хитније наметале. Па ипак, замисли национализма и империализма на све су стране продирале и узимале све већег маха, а то зато што у људи није било ни оне дубље увиђавности, до које се може доћи једино проучавањем светске историје, нити опште љубави према ближњем, какву може дати само нека заједничка, општесветска религија. А опасност, коју су национализам и империализам представљали и за најобичнији свакодневни живот људи, осмотрена је тек у часу кад је већ било доцкан...

8.

У саму почетку друге половине деветнаестог века, ова мешавина нових снага и старих идеја — као какво младо вино, још у превирању, источено у боце старе дипломатије — раскинула је слабе бране, постављене бечким миром од године 1815., те је изазвала низ нових ратова. А иронија судбине је хтела да ови нови поремећаји наиђу баш убрзо после велике славе мира, рада и напретка, тојест после велике светске изложбе, приређене у Лондону године 1851.

Главни иницијатор ове светске изложбе био је принц Алберт Саксонско-

Кобуршко-Готски (1819.—1861.), синовац белгиског краља Леополда I 1790.—1865.), немачког кнежевића, што су га године 1831. били посадили на новостворени белгиски краљевски престо. Краљ Леополд је у исто време био ујак младе енглеске краљице Викторије (1819.—1901.), која је године 1837., у осамнаестој години свога живота, била ступила на британски престо. Ово двоје младих рођака и вршњака по годинама, краљица Викторија и принц Алберт, узели су се године 1840., под окриљем свога ујака односно стрица, белгиског краља. У Енглеској је кнежевић Алберт добио титулу »принца-супруга«. Био је то млад човек, ванредно образован и даровит са много здрава разума. Дошавши у своју нову отаџбину, изгледа да се запрепастио са запарложености, у коју је у оно време био запао умни живот у Енглеској. Оксфорд и Кембриџ некад светла средишта просвете и науке, тек су у оно доба почињали поступно да се опорављају од последица назатку, који је пред крај осамнаестог века био наступио у умном животу. Ни на једном ни на другом универзитету, број нових студената, који се сваке године уписивао, није прелазио четири стотине. Испити су били спали на степен неких декламаторских церемонија. Поред поменута два чувена универзитета, Енглеска је у оно доба од великих школа са академским степеном имала само још два друга универзитета, и то један у Лондону, а други у Дерему *(Durham)*. Највећим је делом заслуга овог младог Немца, за кога се била удала енглеска краљица и који је био запрепашћен оваквим стањем, што је године 1850. установљен врховни одбор за вишу наставу *(University Commission)*. Принц-супруг Алберт се силно залагао за прву велику међународну изложбу, у намери да Енглеској даде нова полета тиме што би на тој изложби добила преглед напретка других народа на пољу индустрије, уметности и др.

Његова идеја о приређивању те изложбе наплазила је испрва на жесток отпор. У доњем дому су поједини говорници прорицали да ће приликом те изложбе Енглеска бити преплављена којекаквим страним пропалицама и револуционарима који ће поткопати морал енглеског народа те уздрмати осећање верности и лојалности у земљи.

Изложба је приређена у лондонском Хајд-Парку *(Hyde Park)* у огромној згради подигнутој у ту сврху од стакла и челика; доцније је обновљена под именом »*Crystal Palace*«-*а*. Многи су се Енглези тек приликом те изложбе уверили да њихова земља сад већ није више била једина индустриска земља, а да њена сјајно развијена трговина није била повластица испред других народа дана самим богом на вечна времена. Сад су у Енглеској могли да се увере да се европски континенат увелике био опоравио од пустоши Наполеонових ратова и да је почео да се јавља као такмац Енглеској у трговини и индустрији. Убрзо после изложбе створено је (године 1853.) министарство науке и уметности, којем је постављен био задатак да у колико се може надокнади оно што је у последње време било пропуштено на просветном и васпитном пољу.

9.

Ова је изложба изазвала нешто као неки дух међународног споразума и међународне солидарности. То су осетили поједини тадањи млади песници, као, на пример, Тенисн *(Alfred Tennyson,* 1809.—1892.), па су тим осећањима дали маха и у неким својим песмама:

„Умукао рапни добош,
„Остављен је војни стег,
„Па збор зборе сада људи
„О здружењу света свег."

Ну, било је још и сувише рано за таква маштања. Под привидним миром овог кратког раздобља слободоумља и површна споразума међу народима већ је клијало семе нових међународних сукоба. Француска је по имену била слободоумна република. Али, председник јој је опет био један из дома Бонапарта, синовац Наполеона I, човек препреден и предузимљив

Било му је суђено да Француску и целу Европу увуче у још већу несрећу од оне коју је пола века раније био изазвао његов стриц.

Француска република, која је била проглашена године 1848. по збацивању орлеанске монархије била је кратка века, те се у свом развоју кренула несталним и кобним током. У саму свом почетку патила од слабо смишљених социалистичких експеримената, који су изазвали забуну у привредном животу и застрашили трговачке кругове. Други Наполеон Бонапарта испрва је глумио слабоума, »безопасна« човека, обећао је да ће успоставити опште поверење народа у држави и учврстити политичке прилике, па је тако обезбедио свој избор за председника. Као председник положио је заклетву да ће бити веран демократској републици и да ће сматрати својим непријатељима све оне који би покушали да промене тај облик владавине. Неколико година доцније (децембра 1852.) освануо је као цар Француза...

Испочетка је краљица Викторија с неповерењем гледала Бонапарту, односно, тачније речено, посматрао га је с неповерењем барон Стокмар *(Christian Friedrich, Freiherr von Stockmar,* 1787.—1863.), пријатељ и слуга белгиског краља Леополда I, који је важио као неки чувар међународне савести енглеске краљице и њена принца супруга. Цела ова група владара и кнежевића из лозе саксонско-кобуршкоготске разумно је и великодушно симпатисала тежњи за уједињењем и подизањем Немачке — на слободној основици, разуме се — па су и са тог гледишта били узнемирени ускрсом бонапартизма. С друге је стране опет лорд Палмерстон *(Henry John Temple, viscount Palmerston,* 1784.—1865.), британски министар спољних послова, од сама почетка био наклоњен узурпатору. Увредио је краљицу тиме што је француском председнику републике слао љубазне депеше, а да јој предходно није показивао те депеше, односно да јој није дао времена да се предходно договори са бароном Стокмаром. Палмерстон је због тога морао дати оставку. Доцније, пак, британски двор је заузео пријатељскије држање према новом авантуристу.

Прве године владавине цара Наполеона III (1808.—1873.) — узео је назив Наполеона III, рачунајући Наполеонова рано преминулог сина »Орлића« (1811.—1832.), прво престолонаследника са титулом римског краља, а затим војводе од Рајхштата, по милости свога деде, аустриског цара Франца I (1786.—1835., немачки цар од 1792.—1805., аустриски цар од 1805., до смрти) као Наполеона II — наговештавале су пре режим слободоумне монархије него ли какву нову наполеоновску каријеру. Нека од основних начела његове владавине била су да се народу обезбеди »јевтина хлеба, доста јавних радова ради налажења зараде и доста празника*), а и иначе се топло заузимао за остварење начела народносних држава. Ово је последње другом француском цару придобило доста симпатија међу слободоумним Немцима. Године 1848. био се састао у Франкфурту на Мајни свенемачки парламенат; био је кратка века: године 1849. учинила му је крај монархија**).

До године 1848. сви европски велики дворови, који су били заступљени на бечком конгресу, били су здружени у некој врсти савеза, а из заједничког страха пред каквом другом и општом демократском револуцијом. После неуспеха револуције од године 1848., тог је страха нестало, па су сад опет били слободни, да до миле воље кују планове и противпланове, исто тако, као што су чинили и пре године 1789., а оснивајући се на јаке војске и морнарице, какве је било створило Наполеоново доба. После прекида од шез-

*) Албер Тома у *Encyclopaedia Britanica.*

**) Франкфуртски парламенат био је изгласао свенемачки устав од 29. марта 1849., којим је пруски краљ Фридрих Вилхелм IV проглашен немачким царем. Међутим, краљ Фридрих Вилхелм IV одбио је понуђену му царску круну. (Тврди се, да је рекао: „Нисам ја Фридрих Велики.") На то су Пруска и Аустрија нагнале посланике изабране на њихову земљишту, да се повуку из франкфуртског парламента. Са њима су се повукли и други умерени елементи. Остали, левица, састали су се као „крњи парламенат" у Штутгарту, где их је најзад растурила виртембершка влада. Прим. прев.

десет година, опет је пуном снагом обновљена игра великих сила, па настављана све до године 1914., кад се завршила катастрофом.

Неко је време Наполеон III био обазрив. Први се одлучио на рат руски цар Николај I. (1796.—1855., владао од 1825. до смрти). Он се вратио традицији надирања пут Цариграда, заснованој још Петром Великим (1672. до 1725., владао од 1689. до смрти). Од овога цара потиче назив »болесни човек у Европи« за султана и његову државу. Узевши као повод лоше поступање према хришћанском становништву у Турској, Русија је посела године 1853. дунавске кнежевине (Молдавску и Влашку).

Тиме се коначно повратило старо зло у међународним односима. Европски дипломати нашли су се сад пред једним »питањем«, које је било потпуно у стилу осамнаестог века. Нашли су да намере Русије морају по сваку цену да се косе са смеровима Француске у Сирији и да загрожавају Енглезима средоземни пут за Индију. Резултат је био савез међу Француском и Енглеском и рат, познат под именом кримског рата, који се свршио поразом Русије. Мислио би човек да би потискивање Русије пре требала да буде ствар Аустрије или Немачке. Међутим, министарства спољних послова Француске и Енглеске вазда су се и сувише необуздано гурала да испеку прсте мешањем у руске ствари. А нови Наполеон гледао је уз то у овом рату могућност за учвршћење свога непоузданог пријатељства са Британијом, а нарочито и са британским двором, који се све дотле некако држао на извесну одстојању од француског цара.

Наредна занимљива фаза обновљене драме великих сила било је коришћење лоше управе и беде, која је владала у разједињеној Италији, а нарочито у деловима северне Италије, који су били под Аустријом, и то су те прилике користили за себе цар Наполеон III и краљ мале италијанске државе Сардиније. Сардински краљ, Виктор Емануел II (1820.—1878., краљ Сардиније од 1849.—1861., а затим краљ Италије до смрти), био је направио, сасвим у старовременском духу, трговачко-политички посао са Наполеоном III, обећавши му Ницу и Савоју за помоћ коју ће му Француска указати. Године 1859. избио је рат међу удруженом Француском и Сардинијом с једне и Аустријом с друге стране. Аустријанци претрпеше тешке поразе код Мађенте (4. јуна 1859.) и Солферина (24. јуна 1859.). На то је Наполеон закључио мир с Аустријом, пошто му је на Рајни претила Пруска, а Сардинија је том приликом увећана Ломбардијом.

Наредни шаховски потез краља Виктора Емануела и његова министра Кавура (1810.—1861.) састојао се у помагању усташког покрета на Сицилији, који је предводио велики италијански патриот Ђузепе Гарибалди (1807.—1882.). Тај устанак је донео слободу Сицилији и Напуљу, те је сардинском краљу припала цела Италија, осим Рима, који је остао веран папи, и млетачке области, коју су још држали Аустријанци. Године 1861. састао се у Торину први свеиталијански парламенат, а Виктор Емануел постаде први краљ Италије.

Сад се тежиште интересовања у игри дипломата пренело у Немачку. Тамо су већ били пошли путем остварења природне политичке мапе, онакве каква је одговарала здраву разуму. Године 1848. била је цела Немачка, подразумавајући ту, наравно, и Немцима насељене крајеве Аустрије, окупљена у већ раније поменутом франкфуртском парламенту. Разуме се да уједињење оваквим путем никако није било по вољи појединим немачким дворовима и министарствима спољних послова. Они нису желели да се Немачка уједини вољом свога народа, већ су хтели да се то изведе акцијом владара и дипломата, по угледу на Италију. Године 1848. немачки парламенат био је захтевао да већином Немцима насељене покрајине Шлезвиг и Холштајн, које су и онако већ биле чланице немачког савеза, коначно припадну Немачкој. Парламенат је био наредио пруској војсци да поседне те крајеве, али је пруски краљ одбио да прими какве било наредбе од немачког парламента. Таквим својим

држањем убрзао је крај тога народног представништва. На то је дански краљ Кристијан IX (1818.—1906., владао од 1863. до смрти) без икаква схватљива разлога, изузев неувиђавности, каква се неки пут јавља код краљева, почео да гони Немце у поменута два војводства.*) Пруски државни послови пак били су у оно време већ највећим делом у рукама једног министра кова државника из XVIII века, Отона пл. Бизмарка (1815. до 1898., године 1865. добио је титулу грофа, а године 1871., по извршеном уједињењу Немачке, титулу кнеза). Он је сматрао да се у том хаосу отварају за Пруску неочекиване могућности, па је почео живо да се залаже за очување немачког карактера Шлезвиг-Холштајна; при том не треба заборавити да је године 1848. пруски краљ био одбио да прими ту мисију у име демократске Немачке**). Бизмарк је наговорио Аустрију да учествује са Пруском у интервенцији.

Данска, разуме се, није могла да одоли овим двема великим силама; лако је побеђена и принуђена да одступи војводства Шлезвиг и Холштајн.

Затим је Бизмарк заподео свађу с Аустријом око тога коме ће припасти ове две покрајине, одузете Данцима. Тиме је изазвао излишан и братоубилачки рат међу Немцима, а све ради увећања славе Пруске и да би династији Хоенцолерна обезбедио превласт у Немачкој. Многи Немци гледају у Бизмарку велика државника, творца немачког уједињења. Међутим, то је уједињење године 1848. стварно већ било извојевано; било је дано самом суштином ствари. А кад је потом године 1871. Немачка најзад коначно уједињена, приказала се свету таква не толико у виду савремена, цивилизована народа, колико у лицу препотопског Бизмарка, човека у високим кирасирским чизмама, са шлемом на глави и сабљом о бедрима.*)

У рату са Аустријом године 1866., Пруска је уза се као савезника имала Италију. Већина мањих и средњих немачких држава пак, зазирући од намера Пруске, бориле су се на страни Аустрије. Без сумње да би читалац врло радо желео да чује, због чега то Наполеон III није користио у интересу своје политике ову сјајну прилику, те се није и сам умешао у овај рат. Та сва начела традиционалне политике великих сила говорила су у прилог његову улажењу у рат. Уместо тога, Наполеон је мирно допустио да се Пруска толико осили да му је постала озбиљан такмац у Европи. Неоспорно да је са гледишта своје политике требао да предузме нешто да то спречи. Међутим, Наполеон III није био у стању да се умеша у рат године 1866., јер је био с оне стране Атлантског Океана увукао прсте у неку опасну кључусу.

Америка је мамила Наполеона III. Спор међу северном и јужном групом Савезних Америчких Држава — настао је био око економских питања, изазваних трговином робљем — био се најзад претворио у отворен грађански рат. У наредном одељку проговорићемо опширно о том грађанском рату. Овде ћемо узгред напоменути само толико да је тај рат трајао четири године и да се завршио успоставом јединства Сједињених Америчких Држава. За време те борбе, сви су назадњачки елементи ужнвали због овог крвавог раздора у великој америчкој републици. Британска аристократија била је отворено на страни групе јужних држава које су се под именом »Конфедерисаних Америчких Држава« биле одцепиле од Сједињених Држава. Британска

*) Војводства Шлезвиг и Холштајн била су персоналном унијом везана за Данску, а притом (како је писац малочас приметио) чланови немачког савеза. Краљ Кристијан је хтео године 1873. да одвоји Шлезвиг од Холштајна и да га прогласи саставним делом данске државне територије. Прим. прев

**) Иако не по одлуци франкфуртског парламента већ одлуком немачког савеза, Пруси су међутим, стварно и године 1848. војнички интервенисали у Шлезвиг-Холштајн. Прим. прев.

*) Почетком шездесетих година, у једном свом говору, у пруском сабору, а у току неке од честих и жучних својих дискусија са напредњачком опозицијом, Бизмарк је рекао: „Питање уједињења Немачке не може се решити дугим парламентарним говорима и резолуцијама — као што су погрешно мислили године 1848.-49. — већ се може решити само железом и крвљу".

влада је чак допустила да се у њеној земљи за рачун јужних држава сагради и опреме неколико бродова — од којих је најпознатији носио име »Алабама« — да они њима врше нападе на морнарицу (северних) Сједињених Држава.

Још већма је пренаглио Наполеон III, а у претпоставци да је овим дух старог света однео победу над поретком новог света. Познато је да су се Сједињене Државе све дотле држале гледишта да не допуштају мешање европских држава у ствари америчког континента. То је гледиште било постало једно од трајних и основних начела спољне политике Сједињених Држава. Међутим, Наполеон III је веровао да је сад, наступањем великог америчког грађанског рата, за навек сломљен овај силни штит Монроове (*James Monroe*, 1758.—1831.) доктрине. Сматрао је да се сад европске силе опет до миле воље могу мешати у америчке ствари, те да могу одонуд океана успоставити благодати авантуристичких монархија.

Повод за мешање у ствари америчког континента нашао је у држању председника мексиканске републике, који је себи био допустио неке слободе у погледу имовине страних држављана. Одред, састављен из удружених француских, британских и шпанских трупа, искрцао се у Мексику и посео је град Вера-Крус. Међутим, убрзо се Британци и Шпанци уверише да се њихов савезник Наполеон III носи и сувише вратоломним плановима. Сазнавши да он смера ни за чим мањим него за претварањем Мексика у царевину, Британија и Шпанија одустале су од даљег учешћа у овом походу и повукле су своје трупе. Наполеон III, међутим, стварно је и привео у дело своју намеру. После жестоких борби, Наполеон је године 1864. направио аустриског надвојводу Максимилијана (1832. до 1867.)*) царем Мексика. Стварно су пак у Мексику прави властодршци и даље остале француске окупационе трупе, те сад навалише у Мексико силни француски спекуланти, да тамо експлоатишу руднике и остала природна богатства земље.

Ну, у априлу године 1865. завршио се велики грађански рат у Сједињеним Државама, те се сад она шака Европљана што је била загосподарила Мексиком нађе лице у лице са владом Сједињених Држава, која је била победила своје унутарње противнике и успоставила целокупност своје земље. Влада Сједињених Држава била је силно огорчена због овог европског мешања у ствари америчког континента, а уз то је у тај мах располагала још од грађанског рата великом и јаком војском. Француским империалистима стављено је до знања да имају да бирају: или да се сместа повуку са америчког континента, или да ратују са Сједињеним Државама. И сувише им је јасно дано на знање да ће ова друга евентуалност стварно наступити, ако се не повуку. То су, ето, били заплети, који Наполеону III нису допуштали да се умеша у оружани сукоб међу Пруском и Аустријом. Бизмарк је опет због те околности гледао да што више убрза рат с Аустријом.

Док је у Европи Пруска ратовала са Аустријом, Наполеон III је покушавао да се некако извуче из трња мексиканске пустоловине. Поступио је као неки бедник. Заподео је свађу са Максимилијаном око неких финансиских питања, па је затим повукао француске трупе из Мексика. По свим начелима владарске науке, Максимилијан је под таквим околностима требао одмах да абдицира. Уместо тога, он се и даље борио за своју круну. Најзад су га његови побуњени поданици победили, заробили и године 1867. стрељали као »човека штетна за јавни живот«. Тако је у новом свету поново прибављено поштовање начелу председника Монро-а.

Док је Наполеон III још сав био заузет својом пустоловином у Америци, Пруска и Италија се године 1866. пожурише да потуку Аустрију. Додуше Италија је и сама страшно потучена у битци код Кустоце, а исто тако у поморској битци на Вису; Пруси

*) Брата аустриском цару Францу Јосифу I (1830.—1916., владао од 1848. до смрти).

напротив задали су Аустријанцима код Садове*) толики страховит пораз да су их принудили на срамну капитулацију. Италија је добила млетачку област, па се тиме примакла још за корак ближе коначном уједињењу; сад су се ван њених граница налазили само још Рим, Трст и неки мањи градови на северу и северозападу. Пруска пак постала је главом новооснованог северонемачког савеза, у који нису примљене Баварска, Виртембершка, Баденска, Хесенска и Аустрија. Сад је Пруска била супарник Француске; била је победила Аустрију и потисла је са положаја номинално најутицајније силе у немачким питањима. Краљевина Фридриха Великог била је извојевала хегемонију. Појавило се међу Француском и Пруском непријатељство, које је из дана у дан бивало све изразитије, а које ће најзад постати једним од основних узрока за највећи и најгрозији рат светске историје. Одсад је било само још питање времена кад ће Пруска и Француска јурнути једна на другу. И једна и друга била је добро наоружана и опремљена. Ну, Пруска је имала просвећеније шире масе, више дисциплине и бољу војну обуку.

Замало Наполеон III није заратио са Пруском још године 1867., а због Луксембурга, који је тражио за Француску. Најзад је стварно објавио рат Пруској године 1870., кад се као кандидат за шпански престо појавио неки сродник прускога краља**). Наполеон си је уображавао да ће како Аустрија, тако и Баварска, Виртембершка и остале немачке државе које су биле остале изван северонемачког савеза, прићи њему као савезници против Пруске. Тачније речено, само је желео да тако буде. У ствари пак Немци су још године 1848. били сложни и једнодушни у питањима спољне политике.*) На тој је већ створеној основи Бизмарк са много помпе, свечаности и крвопролића још већма уздигао хоенцолернску династију. Тек године 1870. цела је Немачка кренула у рат на страни Пруске.

У августу 1870. удружене немачке снаге упадоше у Француску. После битака на Верту (6. августа 1870.) и код Гравлота**) једна је француска војска под командом маршала Базена потиснута у тврђаву Мец и тако опкољена, а 1. септембра 1870. под командом самог цара Наполеона III тучена код Седана и натерана на предају. Цар Наполеон је допао немачког ропства. Париз је остао без икакве одбране изложен упадачу. И по други пут је ето Француска била доживела несрећу због тога што је веровала наполеоновским обећањима.

На глас о Седану, Француска се 4. септембра 1870. прогласила републиком, па се сад одлучила на продужење борбе на живот и смрт са ликујућим прусизмом. Јер иако је француски империализам била победила удружена Немачка ипак је њој на челу била Пруска. Октобра месеца капитулира војска маршала Базена (*Achille Bazaine*, 1811.—1888.) опсађена у Мецу, а јануара 1871., издржавши дотле опсаду и бомбардовање, предао се и сам Париз; Француска је молила за мир.

У огледалској дворани версајског дворца, уз силну помпу и параду, пред великим збором шарених и раскошних парадних униформи, проглашен је (18. јануара 1871.) пруски краљ немачким царем. Стадоше хвалити Биз-

*) У западној Европи ова је велика битка од 3. јула 1866. најпознатија под именом „Битке код Садове". Код нас је позната колико под тим именом, толико под именом „Битке на Кралову Хрaцу". У старијим делима на нашем језику налазимо је покаткад наведену и под немачким именом поменутог чешког града — Кенигрец. Прим. прев.

**) Могло је бити речи само о неком номиналном, историско-династиском сродству. Тај кандидат, принц Леополд Хоенцолерн Сигмарингски (брат пок. румунског краља Карола), припадао је јужно-немачкој, католичкој линији хоенцолернског дома. Прим. прев.

*) Поред тога је Бизмарк још одмах после рата године 1866. био закључио тајне војне конвенције са дојучерањим својим противницима Баварском, Виртембершком и Баденском, а за случај рата са каквом страном силом, напосе са Француском. Прим. прев.

**) Док је на Верту била тучена и натерана на повлачење у унутрашњост Француске војска маршала Мак-Махона, у другој половини августа је у низу битака (Коломбеј—Нуји 14. августа; Вионвил—Марс ла Тур 16. августа и Гравлот—Сен Прива 18. августа) тучена војска маршала Базена. Прим. прев.

марка и бритку сабљу хоенцолернског дома као творце немачког уједињења. У ствари пак истоветност језика и књижевника већ је одавна самим собом била створила то јединство.

Франкфуртски мир, којим је окончан овај рат, био је мир по укусу династије Хоенцолерн. Бизмарк се био послужио свенемачком идејом јединства, да би себи обезбедио војничку помоћ јужнонемачких народа. Међутим, ни он ни његов краљ и господар нису знали које су то у ствари биле силе којима је имао да захвали за исвојевану победу. Главна сила којој је Пруска дуговала за своју победу била је тежња за остварењем природне политичке карте Европе, у овом случају дакле тежња за уједињењем свих племена немачког матерњег језика у једној држави. У својим источним деловима већ се у часу свога уједињења и сама Немачка била огрешила против те природне мапе Европе, а тиме што је држала под својом влашћу познањску област и околне крајеве, насељене Пољацима. Сад пак, у својој грамзивости, да се награби што више земље, а нарочито што више рудника гвожђа, анектовала је и простране крајеве Лотарингије, са градом Мецом, француског матерњег језика, и Елзас (Алзас), који је био немачког матерњег језика, али по симпатијама увелике на страни Француске.

У тим је присаједињеним крајевима неизбежно морало доћи до сталних сукоба међу управљачима Немцима и француским становништвом, које по осећању а које и по саму матерњем језику. Било је неизбежно да огорчење покорних лотарингиских Француза вазда налази болна одјека у Паризу, те да се тиме одржи срџба Француза због претрпљеног пораза. Доцније ћемо видети како се из те срџбе разбуктао пламен велике одмазде . . .

Наполеон III отишао је у Енглеску, где је и умро, доста ускоро по свом паду (године 1873.).

Тако се свршила владавина и другог Бонапарте у Француској.

10.

Право је уживање, оставити разговор о подхватима пустолова Бонапарте у Француској и о победи хоенцолернског дома над правим народним тежњама у Немачкој, те прећи на приказивање једне кудикамо веће и значајније личности, Аврама Линколна (1809.—1865.) Његов живот и рад врло се лепо дају изложити упоредо са догађајима великог америчког грађанског рата.

Прва половина деветнаестог века која је у Европи била доба политичке реакције и поступна опорављања од последица Наполеонових ратова, за Америку је напротив представљала епоху нагла развоја и напретка. Нова саобраћајна средства, пароброд, железница, а убрзо за њом и телеграф, била су наишла баш у добри час, да олакшају тежњу америчког становништва за све даљим ширењем. Да није било тих техничких средстава, западна граница Сједињених Држава можда ни дан данаи не би била одонуд великог планинског ланца Рокн-Маутенса *(Rocky Mountains)*, па би можда на западној, тихоокеанској обали Северне Државе господарио какав други народ.

Политичари још никада нису честато схватили колико је развој појединих крајева спојених у одређене државне или управне јединице зависан од саобраћајних прилика и услова. Ако претпоставимо постојање друмова и лаког општења писмом, онда се поједине равнице и отворене долине доста лако могу одржати на окупу и развити под једном истом управом. Напротив високе планине не само да су у старије доба раздвајале народе једне од других, неко су биле брана и освајачким прохтевима самих владара Старо римско царство имало је добре друмове, на којима су саобраћала обична кола. Његово постепено распадање и његова коначна пропаст добрим делом су последица немогућности стварања бржих саобраћајних веза и иначе бржег општења међу појединим деловима те велике државе. После наполеоновске буре, западна Европа је изнова раздељена у низ др-

жава, чији је обим углавном био довољно скучен да би могле одржати своје јединство, иако су у прво време располагале једино колима и коњима као најбржим саобраћајним средствима. Да је пак унутарња веза Сједињених Америчких Држава, које су се постепено биле увећале захвативши целу ширину северног америчког континента, и даље одржавана једино лошим друмовима, колима са коњском запрегом и писмима, нема сумње да би се у појединим крајевима, а с обзиром на разлику привредних услова, развили веома разноликн социјални типови. Велика растојања дала би маха наглој појави разлика у наречју, а упоредо слабљењу међусобних симпатија. Са сваким даљим померањем савезне државне границе према западу показало би се све већма отезано редовно присуствовање посланика и сенатора нових крајева седницама конгреса у Вашингтону, док се најзад велика федеративна република не би претворила у сасвим лабав савез држава, које би у ствари свака за себе представљале потпуно одељене нације. У том случају не би потрајало дуго, па би међу тим појединим државама дошло и до ратова, час око каквих рудника, час око приступа мору и т. д. — једном речју, од Америке би се у том случају направила друга Европа.

Међутим, проналасци железнице, речног парода и телеграфа појавили су се баш у жељени час, у којем су још били кадри да спрече овакво распадање услед великих растојања. Захваљујући тим новим техничким тековинама, Сједињене Државе постале су нов тип политичке заједнице, модерна држава у правом смислу те речи, држава чији је темељ у првом реду почивао на добру и брзу саобраћају, већа, моћнија и свеснија свога јединства но идејна ранија државна заједница на овом свету. Америка се и даље развија у правцу прикупљања, а не растурања снага, чији грађани и поред великих растојања, и поред разлика у пореклу постају сваким даном све сличнији и једнообразнији у погледу језика, појмова и обичаја. Сједињене Америчке Државе стварно се не могу упоредити ни с једном европском силом као на пример са Француском или с Италијом. Оне представљају нов, шири тип политичке заједнице.

Већ и у ранија времена било је у свету држава које су по величини и броју становништва биле равне данашњим Сједињеним Државама. Међутим, те раније велике државе нису биле ништа друго него нагомилавања разноликих покорених народа, обавезних на плаћање данка, прикупљених под једну исту врховну власт. Код Сједињених Америчких Држава пак запажамо као једно од главних њихових обележја — потпуну једнодушност. У Европи су железнице дале само један нов повод споровима и суревњивим трзавицама. Нови технички проналасци све су већма олакшавали европским војскама развијање нових и страшнијих начина борбе на све већим одстојањима, а уз све разорније деловање новог оружја; отуда већ данас Европа нема другог избора него, или да се сва добровољно покори којој било надмоћној сили, или да дочека коначни хаос, савршену пустош и потпуно уништење. У републиканској Америци, напротив, железница и остали нови проналасци деловали су у смислу појачања једнодушности слободних грађана. Нове тековине на пољу искоришћавања водене паре изазвале су у Европи нове поремећаје, док су у Америци отварале све нове и нове видике даљег развоја и снажења.

Па ипак и сам амерички народ, на путу који је превалио док није дошао до данашње своје моћи и чврстине, морао је да прође кроз једно раздобље грозних сукоба. Речни пароброди, железнице и телеграф ипак нису били наишли довољно рано да би били кадри да изравнају тешку супротност интереса која се била појавила међу јужним државама, где су држали црначке робове, и северним, индустриским државама, где је сваки човек без разлике био признат као слободан грађанин. Међу овим двома деловима Сједињених Америчких Држава постојала је силна разлика у погледима и појмовима, па кад су наишла брза

саобраћајна средства и почела да убрзавају процес сливања, претапања и изравнавања, појавило се питање да ли треба у целој држави да превлада дух севера или дух југа. Могућности за поравнање биле су незнатне. Дух севера био је слободан и индивидуалистички; на југу је опет владао дух велепоседника, свесних феудалаца, који су по традицијама некадањих освајача држали под својом влашћу бесправно тамнокожо робље. Британски либерали и радикали одонуд океана били су са симпатијама уз северне државе; британски велепоседници пак и уопште ондашња владајућа класа у Британији били су срцем уз јужњаке.

Свака нова територија, која би добила ранг пуноправне савезне државе*), свака нова тековина у земљишту Сједињених Држава, које су се нагло ширили, постајала би предметом борбе између ових двеју опречних идеја, т. ј. борили су се око тога да ли ће та нова држава бити заједница искључиво слободних грађана, или да ли ће у њој завладати поредак велепоседника са црначком ропском радном снагом. Пошто су тако године 1821. били направили Мисури државом у којој је била призната установа ропства, а године 1836. увели у ред тих држава и Арканзас, овај се спор у Америци све жешће распалио. Од 1833. године отпочело је рад новоустановљено Америчко Друштво за борбу против ропства. Ово је друштво било не само против даљег ширења установе ропства по Америци, већ је по целој земљи вршило жестоку пропаганду за укидање ропства уопште, то јест и онде где је већ одавна постојало. Спорови око овог распламтели су се у жестоку борбу приликом примања Тексаса у оквир Савезних Америчких Држава. Тексас је раније био саставни део републике Мексико, али су га постепено били колонисали становници јужне групе Сједињених Америчких Држава. Године 1835. Тексас се одцепио од Мексика и прогласио се независном државом. Сад је настала жива утакмица међу северним и јужним државама, а око тога, чији ће утицај превладати у тој земљи. Године 1844. Сједињене Државе су анектовале Тексас, а већ наредне године 1845. дале су му степен пуноправне савезне државе. По мексиканском закону, држање робова било је у Тексасу забрањено. Сад пак, пошто је та земља коначно ушла у састав Сједињених Држава, тражила је група јужних држава, да се држање робова допусти на земљишту ове најновије чланице савеза, па је са тим захтевом и продрла

Због анексије Тексаса дошло је до рата међу Мексиком и Сједињеним Државама. У том рату Сједињене Државе су освојиле од Мексика још и Њу-Мексико (Нови Мексико) и друге неке области; и у овим новодобијеним крајевима допуштено је држање робова. Донесен је нов закон о одбеглим робовима, којим је још појачан поступак ради враћања њиховим господарима робова, који би из јужних држава побегли у северне државе у којима није постојала установа ропства. Ну, у међувремену становништво северних држава било се силно намножило све живљим приливом досељеника из Европе; затим су подигнуте на ступањ пуноправних савезних држава северне пољопривредне области Јова, Уисконсин, Минезота и Орегон. Тиме су северне државе, противнице ропства, дошле до надмоћи у сенату и представничком дому. Сад су јужне државе, земље великих плантажа памука, изазване све жешћим замахом покрета за укидање ропства и бојећи се те превласти северних држава у централним законодавним телима, почеле већ отворено да покрећу питање издвајања из Савезних Држава. Притом су јужњаци сањали о освајању Мексика, делова западноиндиског острвља и т. д., мислећи да ће тако временом створити велику државу са законски признатом установом ропства, која би се, одвојена од севера, простирала од Мезон-Диксонове линије до Панамског Земљоуза.

Догађаји у Канзасу били су послед-

*) Новодобијени крајеви С. А. Д. постајали би прво „територије", па пошто би достигли одређен број пуполетног мушког становништва, добили би ранг и атрибуте пуноправне савезне државе. Прим. прев.

њи повод, који је довео ствари до сама прелома. У територији Канзас било је због спора око питања ропства дошло до грађанског рата међу пољопривредницима пореклом из северних држава, противницима ропства, и досељеницима из јужних држава; овај је грађански рат трајао до године 1857., и то се завршио победом противника установе ропства. Међутим, Канзас је тек године 1869. добио степен пуноправне савезне државе. Питање даљег ширења ропства постаде главном изборном паролом приликом избора председника године 1860. Пошто је за председника изабран Аврам Линколн, противник даљег ширења установе ропства, јужне се државе решише да поцепају дотадању државну творевину. Јужна Каролина прва је објавила »одлуку о одцепљењу« и стаде се припремати за рат. Почетком године 1861. придружише јој се Мисисипи, Флорида, Алабама, Џорџија. Луизиана и Тексас. Представници тих држава састадоше се на посебни конгрес (конвент) у Монтгомерију у Алабами, узеше назив »*Конфедерисаних Америчких Држава*« и изабраше за председника Џефферсона Девиса *(Jefferson Davis*, 1808.—1889.). Конфедерисане Државе усвојише устав сасвим сличан уставу Сједињених Држава; међутим, унели су у њ нарочиту одредбу, која вели да се установа ропства Црнаца и надаље одржава.

Такав је био положај са којим је имао да рачуна Аврам Линколн, примајући дужност председника Сједињених Држава. Тај је човек био типичан за овај народ, какав се био развио у времену од рата за независност на овамо. Родитељи су му били врло скромни људи из народа; отац му је научио да чита и да пише тек после женидбе, а мати му је, како се тврди, била ванбрачно дете. То је била умна и веома карактерна жена. У младим годинама, Линколн је био учествовао у општем покрету себе пут западних крајева. Рођен године 1809. у Кентукију, био је тако као дечко дошао прво у Индиану, а затим у Илиноје. У оно време су насељеници водили врло тежак живот по прашумама Индиане. Родитељски дом био му је тамо обична колиба од тешких стабала усред дивљине. О неком редовну школовању младог Линколна није према томе могло бити ни говора. Међутим, мати га је још израна научила читању, па је, вазда жедан знања, стао марљиво да чита. У деветнаестој години био је снажан, атлетски развијен младић, одличан хрвач и тркач. Кад је напунио деветнаест година, погодио се као лађар на некој малој лађици*), па је веслајући прошао низ воду Мисисипијем све до Њу-Орлиенса. Једно је време опет радио као трговачки помоћник у неком дућану, па је учествовао као добровољац у неком походу против Индианаца. После тога је окушао срећу у трговини за властити рачун, али је наишао на ортака пијаницу, те је запао у дугове, које ни за читавих петнаест година није стигао потпуно да отплати. Најзад, пошто му је било око двадесетичетири године, ступио је у службу као чиновник код окружног надзорника *(»county surveyor«-a)* у округу Сангамон; често је говорио, да је у тој служби очеличио и душу и тело.

За све то време, Линколн је у часовима доколице неуморно читао. Прве књиге до којих је могао доћи, тојест штиво које највише утиче на душу непокварена млада човека, једва да су биле многобројне, али су, изгледа, биле добро одабране. Доцније је читао све књиге до којих је могао да дође; добро је знао Шекспирова и Бернсова *(Robert Burns*, 1759.—1796.) дела, живот Вашингтона *(George Washington*, 1732.—1799.), историју Сједињених Држава и т. д. Имао је природна дара за лепо и лако изражавање својих мисли, па је још од дечачких година почео да пише исто тако марљиво као што је и читао. Писао је стихове, есеје и слично. Многи од тих радова били су додуше незграпне којештарије. Убрзо поче ближе да се занима политиком. Године 1834. — било му је тек двадесетипет година — изабран је у савезној држави Илиноје за посланика представничког дома (доњег дома, скупштине). Потом је

*) тзв. „*flat boat*" у врсти дереглије, у оно време врло честој на Мисисипију и његовим притокама. Прим. прев.

студирао права и године 1836. постао адвокат. Неко се време бавио више адвокатским позивом него политиком.

Крупна питања што их је у оно време имао да реши народ Сједињених Држава у оно су време привлачила пажњу сваког способна човека. Природно је да је Линколн, даровит самоук јака духа — типичан представник становништва средње-западних крајева Сједињених Држава — морао временом силно да се загреје за спор око питања ропства и одвајања јужних држава. У Илинојсу је ово питање нарочито живо расправљано, због тога што је сенатор Дуглас, вођ странке, која се у конгресу залагала за даље ширење права држања робова, био изабран у Илинојсу. Међу Линколном и Дугласом *(Stephen Douglas,* 1813.—1861.) постојало је осим тога и лично супарништво: обојица су просили једну исту жену, која се доцније и удала за Линколна. Дуглас је био даровит и угледан човек, а Линколн је водио са њим борбу говорима и летацима испрва само у Илинојсу, а затим и по свим источним крајевима Сједињених Држава. Истрајном борбом извојевао је корак по корак исто онолики углед колики је уживао и Дуглас. Борба међу њима двојицом достигла је врхунац за време кампање око председничких избора године 1860. На дан 4. марта 1861. у часу кад су јужне државе већ биле прогласиле своје одцепљење од Сједињених Држава и увелике се спремале за рат, Линколн је изабран за председника.

Одцепљене државе (»сецесионисти«) прешле су на дело поседањем појединих војних утврђења и складишта. Ови војни објекти служили су Сједињеним Државама као целини, али су се сматрали као својина савезне државе на чијем су се земљишту налазиле. Јужне су државе стога сматрале да имају право узети у своје руке оно што им је припадало. Посада утврђења Семтер код Чарлстона у јужној Каролини дала је отпора, па је 12. априла 1861. бомбардовањем тога утврђења отпочео грађански рат. Сједињене Државе су у оно време имале само врло малу стајаћу војску. Она је сва остала верна законитом председнику. Одцепљене државе ступиле су у борбу са новопримљеним регрутима. Председник Линколн пак одмах је ради појачања стајаће војске позвао под оружје 75.000 људи. У то су савезне државе Тенеси *(Tennessee),* Арканзас, Северна Каролина и Вирџинија пришле јужним државама, које сад истакоше своју властиту заставу. Насупрот звезданој застави са уздужним белим и црвеним пругама Сједињених Држава, отпадници су били усвојили заставу, на којој су биле такође звезде, али са попречним пругама.

Тако је отпочео грађански рат у Америци. Вођен је испрва на брзу руку скупљеним и увежбаним трупама, прво са по неколико хиљада људи с једне и друге стране; доцније број бораца једног и другог табора отишао је у стотине хиљада; у последњој фази грађанског рата северне, тојест легалне, Сједињене Државе, имале су под заставама преко једног милиона људи. Бојишта овог рата била су разасута по огромном простору од Новог Мексика (Њу-Мексика) па до обале Атлантског Океана. Њене су жиже биле Вашингтон и Ричмонд, град који су јужни »отпадници«, тојест Конфедерисане Државе биле узеле за престоницу. Далеко би нас одвело, кад бисмо хтели описати све фазе ове романтичне борбе, која се водила са промењивом срећом, а највише и најжешће по брежуљкастим, шумовитим крајевима Тенесија и Вирџиније и дуж Мисисипија. Било је то дуго и страшно клање, које је прогутало огроман број живота. И за један и за други табор наишоше наизменично времена лепих нада и часови тешких разочарања. Час је изгледало да ће војска јужњака, »конфедералиста«, ући у сам Вашингтон, час су опет снаге северњака, легалних Сједињених Држава, надирале до пред Ричмонд. Војска јужњака била је слабија по броју и кудикамо слабија у погледу материалних извора и средстава, али је као врховног команданта имала човека велика дара и спреме, ђенерала Роберта Ли *(Lee,* 1807.—1870.). Војно вођство легалних Сједињених Држава било је у првој фази рата кудикамо слабије.

Председник Линколн се дуго времена поуздавао у ђенерала Мак-Клелан-а (1826.—1885.) »младог Наполеона«, педанта, а при том врло осредњег војсковођа, који је често разочарао оне што су веровали у њега. Доста је ђенерала смењено и замењено другим у војсци Сједињених Држава док најзад ђенерали Грант *(Ullysses Grant,* 1822.—1885.) и Шерман *(William Tecumseh Sherman,* 1820.—1891.) не извојеваше победу над изнуреном и оголелом војском јужних држава. У октобру 1864. армија којом је командовао ђенерал Шерман, пробила је лево крило »конфедералиста«, прошла је од Тенесија, па Џорџијом унакрст кроз отпадничке државе, до мора; затим је опет скренула на север, пролазећи Каролином, те напала с леђа конфедералисте. За то време је ђенерал Грант држао ђенерала Ли-а у шаху пред Ричмондом, све док га Шерман није опколио.

Трупе конфедералиста су на то 2. априла 1865. напустиле своју престоницу Ричмонд, а 9. априла 1865. предао се ђенерал Ли са својом армијом ђенералу Гранту. У току наредних месец дана положиле су оружје и све остале трупе јужних држава, које су дотле овде-онде још давале отпора. »Конфедерисаним Америчким Државама« био је дошао крај; целокупност Сједињених Држава била је успостављена.

Ове четири године крвава грађанског рата биле су стале народ Сједињених Држава огромних физичких и моралних жртава. У многим савезним државама, на пример, у Кентекију и Мериленду, мишљења о рату била су за све време увелике подељена. Намеру Сједињених Држава да наметну укидање ропства побеђеним јужним државама многи су увелике посматрали и са гледишта заштите аутономије, унутарње самосталности сваке поједине савезне државе. Многи су људи у начелу били одлучни противници ропства, али исто тако и противници мешања савеза, тојест централног законодавства, у питања која су спадала у надлежност посебног законодавства сваке поједине савезне државе. У крајевима који су у часу расцепа сачињавали границу међу северним и јужним државама било је често случајева да се блиски сродници, па и рођена браћа, па чак и отац и син, боре један у војсци Сједињених Држава, а други у војсци конфедералиста. У северним државама су били свесни да је њихова ствар у начелу била правична, али су многи били у сумњи о томе да ли је у свему правичан начин, којим се она заступа. За председника Линколна пак није могло бити ни сумње ни колебања; усред опште забуне, он се вазда показивао као човек јасних погледа који зна, шта хоће. А хтео је у првом реду одржање Сједињених Држава, хтео је успоставу мира у земљи. Иако је био присталица укидања ропства, ипак је за њега било кудикамо важније питање одржања целокупности Сједињених Држава. Главни му је смер био, да оне не остану занавек расцепљене у два крвавозаваћена дела. Као човек несаломиве воље, непоколебив у свом уверењу, за све четири тешке године рата доследно се управљао тим својим основним начелом.

Кад су у почетку рата конгрес и ђенерали тражили да се сместа прогласи ослобођење свих робова, Линколн се томе одупро, позивајући своје присталице на разбор и стрпљење. И поред тога што је већ беснео грађански рат, он је био за поступно ослобођење робова, а уз одштету њиховим дотадањим власницима. Тек у јануару 1865. године положај је био довољно рашчишћен да је у конгресу могао бити изнесен предлог о коначном ослобођењу робова путем допуне у уставу; овај је предлог коначно усвојен и ступио на снагу тек по завршетку грађанског рата.

Кад се у току година 1862. и 1863. видело да се рат отеже све даље и даље, нестало је првобитног одушевљења и у једном и у другом табору. Америка је тада проживела све фазе измучености од рата и осећала је свесну одвратност према њему. Првобитне добровољачке војске попуњавање су сад регрутима позваним на основу војне обавезе, а та је околност увелике изменила борбени дух, који

је дотле владао и на северу и на југу. Све веће су биле грозоте бескрајног братоубилачког рата. Јула 1863. дошло је у Њу-Јорку у неколико махова до побуна управљених против позивања све нових војних обавезника. Кад је дошло време новом избору председника*), присталице демократске странке на северу ступиле су у изборну борбу уз паролу да је прихватање грађанског рата била грешка и да га ваља прекинути. Да су међутим са овом паролом на изборима на северу победили демократи, то би уједно значило и коначну победу одцепљених јужних држава. Долазило је и до завера, којима је био смер онемогућавање позивања у војску нових војних обавезника. Високи, суви човек у Белој Кући у Вашингтону, имао је у властитом табору против себе разне дефетисте, издајнике, смењене ђенерале и подмукле политичаре-партизане, имао је донекле против себе и сам народ, заморен ратом и поколебане вере у успех. А уза се је имао само осредње ђенерале, који су командовали неодушевљеним војницима. Свакако да се могао тешити тиме што Џеферсон Девис у Ричмонду никако није био у повољнијем положају. Врло се рђаво показала британска влада. Као што већ напоменусмо, допустила је агентима јужних држава да у енглеским пристаништима набаве и опреме три брза брода — најпознатији од њих била је »Алабама« — који ће после по морима ловити трговачке бродове Сједињених Држава. А француска војска је за то време у Мексику газила ногама начела Монро-ове доктрине. Из Ричмонда су стизале у Вашингтон препредене поруке, да се грађански рат обустави, с тиме да се спорна питања расправе доцнијим преговорима о миру, али да још пре тих преговора удружене војске оба зараћена табора навале на Французе и потисну их из Мексика. Линколн је на те поруке одговарао да за њих неће ни да чује пре но што се коначно успостави целокупност Сједињених Држава. Сматрао је да Сједињене Државе могу приступити акцији за одстрањивање европског мешања у ствари америчког континента само као једини сложни народ, а не као два међу собом завађена табора.

Линколн је одржао на окупу Сједињене Државе у низу дугих и мучних месеци војних неуспеха и узалудних напора, за време суморних часова раздора и незадовољства у властитом табору; лично пак никад ни педља није одмакао од правца, којим је корачао до смера. Било је времена кад ни по најбољој вољи није имао шта да ради, да би са своје стране допринео успеху и миру. У таквим је временима седео нем и повучен у Белој Кући, као оличење чврсте, неумољиве одлучности да истраје, па ма шта било. Било је опет часова кад би покушавао да се мало разгали досеткама и анегдотама. Био је веома духовит човек, а притом вазда пун обзира и разумевања према другим. Једном му дођоше неки непријатељи ђенерала Гранта, те су код председника обедили овог војсковођа, говорећи како много пије. Линколн пак упитао их је да ли знају коју марку »уиски«-а најрадије пије ђенерал Грант. Требало би, рече, препоручити ту марку и другим ђенералима, кад Гранту толико прија и води га војним успесима. Сам је Линколн међутим био ванредно уздржљив у погледу свих уживања, а притом невероватно вредан и грдно стрпљив. Најзад, кад оно почетком године 1865. више није могло бити никакве сумње у коначну победу, својски се трудио да противнику што више олакша предају, да обезбеди разумно поступање према побеђенима, како би главни и најлепши плод победе било истинско измирење оба завађена табора. Његова лозинка била је вазда »целокупност Сједињених Држава«. Отуда је убрзо дошао у сукоб са неким екстремистима у свом властитом табору, који су тражили неумољив мир, освету над побеђеним противником.

Доживео је коначни тријумф Сједињених Држава и њихове целокупности. Стигао је у Ричмонд баш сутрадан по предаји; сазнавши да је ђенерал Ли већ капитулирао, похитао је натраг у Вашингтон, где је 11. априла

*) Т. ј. године 1864., када је поново изабран Линколн.

1865. одржао свој последњи говор. У том се говору залагао за потпуно измирење и за успоставу редовне управе у побеђеним јужним државама. Уочи 14. априла отишао је у Фордово позориште, па је тамо мученички погинуо. Неки глумац Буз *(John Wilkes Booth,* 1839.—1865.), ватрен присталица јужних држава, био се увукао у председникову ложу; у часу кад је Линколн пажљиво гледао пут позорнице, сасуо му је с леђа метак у теме.

Тиме је био увелике поремећен процес унутарњег оздрављења Сједињених Америчких Држава; настадоше године трзавица и незадовољства. Свега тога не би било, да је Линколн поживео још неко време. Ну, Линколново главно дело, одржање целокупности Сједињених Држава ипак је остало и није се више дало поколебати. Кад је почео грађански рат, није било још ниједне пруге која би избијала на сам Тихи Океан. Сад се пак железничка мрежа, у овом и у свим другим правцима, стаде ширити попут биљке наглога раста, коначно утврђујући нераздељиво душевно и материјално јединство Сједињених Држава.

Од тог времена унутарње учвршћење Сједињених Држава напредовало је наглим кораком и неометано. У року од пола века број становништва прешао је цифру од сто милиона душа. Досад још није наступило баш ништа што би могло допустити претпоставку да би даљи развитак Сједињених Држава могао да стане у ближој будућности. Понављамо да ова велика демократија без краља и без препредене спољне политике значи нешто сасвим ново у искуству света и људи. Сједињене Државе нису »велика сила« у европском значењу речи. У поређењу са другим великим државама, оне представљају нешто кудикамо веће и савременије, творевину са кудикамо замашнијим историским задатком.

II.

Покретима и устанцима, који су године 1875. настали међу хришћанским народима на Балкану, елементарна сила, коју смо назвали тежњом за остварењем природне политичке мапе Европе, извршила је нов продор у одлукама бечког конгреса. Турци приступише грдним насиљима у сврху угушења тих покрета, па су нарочито у Бугарској извршили страховите покоље. Године 1876. мала Србија и Црна Гора саме поведоше рат са још моћном турском царевином.

На то је године 1877. интервенисала Русија. После крвава рата, који је обе стране стао великих губитака, а који је трајао годину дана, Турци су били принуђени да потпишу сан-стефански мир. Био је то у главном разуман уговор о миру, који је умањио вештачки одржавану турску царевину, а који је у знатној мери тежио остварењу природне политичке мапе Европе.*) Британска политика пак већ је увелике сматрала неком својом традицијом тежњу да гдегод може, омета смерове руске политике. Сад се умешало британско министарство спољних послова којем је на челу био лорд Биконсфилд *(Benjamin Disraeli, earl of Beaconsfield,* 1804.—1881.). Службена Британија стала је претити ратом, за случај да се Турцима не допусти да продуже свој начин управљања, који се састојао из гоњења, пљачкања и убијања покорених народа. Британски »*music hall*«-и (»кафе-шантани«), ти окушани расадници патриотског одушевљења и одлични тумачи британске спољне политике, успламтеше у родољубиву гневу. Оних је дана лондонска улична дечурлија, сва задахнута осећањем природног достојанства великог народа, који је свестан тог замашног историског задатка, научила певати песму:

*„We don't want to fight, but, by Jingo**) if we do.*

*) У погледу смањења Турске сан-стефанским миром, писац неоспорно има право; али, да ли су иначе територијалне одредбе сан-стефанског мира биле у духу „природне политичке мапе Европе", т. ј. основане на начелу народности?
Прим. прев.

**) „*by Jingo*" (изг. бај Џинго) јавља се овде као народна деформација, можда израза „*by Jove*" (изг. бај Џов), т. ј. „тако ми Јупитра". По овој пак песми ушао је у Енглеској и Америци у обичај израз „Џинго" за претерана патриота, шовиниста. Прим. прев.








Вилхелм Рихард Вагнер. — Франца Лист. — Франца Шуберт. — Рихард Щраус. — Антонин Дворжак. — Римски Корзаков.

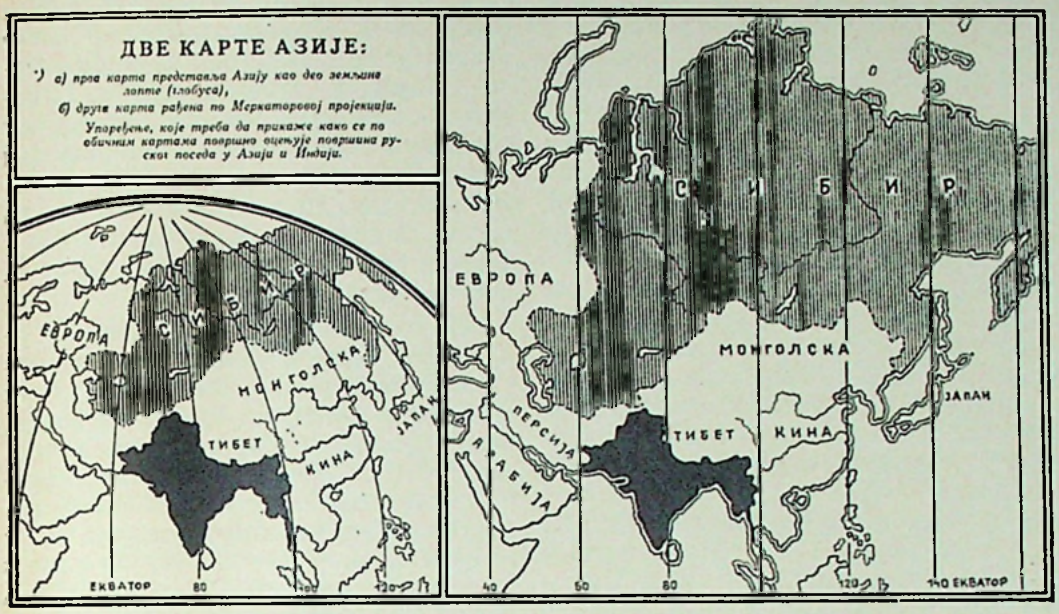

We got the ships, we got the men, we got the munn-aye too" . . . *)

па у том тону даље, све до свршетка песме громовитим усклицима:

„The Russ'ns shall not 'ave Con-stan-te-no . . . ple" **)

Због овог британског отпора сазвана је године 1878. конференција сила, која се састала у Берлину; на тој је конференцији извршена ревизија санстефанског уговора о миру, и то поглавито у прилог Турској и Аустро-Угарској. Британци добише острво Кипар, мада на њ нису имали никаква права. Лорд Биконсфилд се у тријумфу вратио са берлинскога конгреса, носећи са њега, што веле, частан мир.

Ну, тај берлински мир, поред уговора о миру закљученог године 1871. у Франкфурту на Мајни био је један од главних узрока великом рату од 1914. до 1918.

Већ смо нагласили да механичка револуција још није била изазвала темељнијих преображаја у европској политици у раздобљу од 1848. до 1878. И после године револуција, 1848., рад великих сила кретао се углавном у ранијим правцима; није било готово никакве промене у погледу формула којима су се служиле. С друге стране пак, убрзање и усавршење саобраћаја и телеграфских веза изазвали су веома значајне промене у приликама прекоморских колонијалних поседа Велике Британије и других европских сила, као и сама начина рада у њима. То је опет било од значајна утицаја за односе међу Европом с једне и Азијом и Африком с друге стране.

Крајем осамнаестог века видели смо распадање силних колонијских поседа и велико разочарање империалиста. Дуго трајање и тегобе поморског пута из Британије или Шпаније за Америку отежавало је везу међу овим европским државама и њиховим прекоморским поседима. Отуда су се колоније одцепиле од својих европских метропола, те су образовале нове, посебне државне заједнице, у којима су се развили посебни интереси и посебне идеје, а покаткад чак и посебна наречја. Својим су рашћењем и развитком све већма оптерећивале слабе и непоуздане бродовске везе. Додуше, поједине трговачке предстраже усред дивљине, као што су их у осамнаестом веку имале на пр. Француска у Канади и Британија у Индији, нису наравно могле ни да помишљају на одцепљење, већ су се морале и даље држати

*) „Није нам до битке, ал' тако нам Цињга, ако до ње дође,
„Имамо бродовља, људи, па топова и пара такође . . ."

**) „Да знаш, Русу, нећеш добит' Ца-ригграда-да!"

своје европске метрополе, без које им није било опстанка. Већини мислилаца прве половине деветнаестог века овакви су односи изгледали као крајња граница, до које се могу одржати прекоморски поседи европских држава. Ваља имати на уму да су до године 1820. магловите прекоморске колонијалне »империје« европских сила, које су изгледале тако импозантне на земљописним мапама из средине осамнаестог века, у ствари већ биле сведене на врло скроман обим. Једино се Русија и даље, горостасна као и раније, ширила преко Северне Азије. Међутим, у машти многих Европљана, Русија изгледа много већа по обиму но што је у ствари, и то због тога, што се географија света обично учи по картама рађеним по Меркаторовој пројекцији (в. мапу), по којој Сибир изгледа много већи но што стварно јесте.

Године 1815. биле су под британском влашћу ове прекоморске земље: ретко насељена област северно од канадских језера, у чијој се позадини простирала недогледна дивљина, у којој није било других насеља осим станица за трговину крзном »*Hudson-Bay*-Компаније«; затим трећина индиског полуострва, под влашћу »Источно-Индиског Друштва« (»*East India Company*«), у Африци је Британија имала неке приморске пределе на Рту Добре Наде, насељене Црнцима и непокорним холандским колонистима, и неколико трговачких станица на западно-афричкој обали; у јужној Европи је Британија држала Гибралтарску Стену и Малту, у Америци Јамајку, неколико других мајушних колонија у Западно-Индиском Архипелагу и Британску Гвајану у јужној Америци; на другој хемисфери Британија је имала две робијашке насеобине, и то једну на Ботаниском Заливу (*Botany Bay*) у Аустралији, а другу на острву Тасманији. Шпанији су били остали Куба и неки поседи на Филипинама. Португалија је у Африци држала још неке остатке некадањег колониалног богатства, Холандија низ острва у Индиском Океану и Холандску Гвајану у јужној Америци; Данска је имала једно или два острва у Западно-Индиском (Средњеамеричком) Архипелагу, а Француска такође неколико острва у западној Индији и Француску Гвајану у јужној Америци. Наведени поседи су у онај мах изгледали максимум онога што је европским државама стварно требало од прекоморског поседа и што су могле да одрже. Једино Источно-Индиско Друштво и даље је показивало тежњу за ширење свога поседа.

Већ смо раније испричали како се у Индији била појавила врло чудновата империја коју нису саздали ни британски народ, ни британска влада, него трговачко друштво приватних авантуриста, снабдевених монополом и краљевском повељом. У доба несталности и унутарњег раздора међу Инђанима, које је настало по распаду царства, по смрти Аурангсеба, године 1707., Источно-Индиско Друштво је било принуђено силом прилика да се развије у војничку и политичку силу. У току осамнаестог века, Источно-Индиско Друштво се научило да као раван с равним води трговину с појединим државама и народима. То је чудно царство био засновао Клајв (*lord Robert Clive*, 1725.—1774.), а уредио Уарен Хестингс (*Warren Hastings*, 1732.—1818.). Већ смо испричали како је сузбијена француска конкуренција у Индији. Године 1798. дошао је за главног гувернера Индије гроф Морнингтон, потоњи маркис Уелсли (*Richard Cowley Wellesley* 1760. до 1842.), старији брат ђенерала Артура Уелсли-а (*sir Arthur Wellesley, duke of Wellington*, 1769.—1852.), који је доцније добио титулу војводе Уелингтонског. Он је коначно кренуо политику Источно-Индиског Друштва у правцу замењивања царства великих могула својим властитим и формалним суверенитетом. Наполеонов поход у Египат био је ударац наменьен непосредно овом британском друштву. Док је Европа била сва заузета Наполеоновим ратовима, »*East India Company*« под низом гувернера, који су се један за другим ређали на челу њене управе, играла је у Индији готово исту улогу коју су некад у тој земљи били одиграли Туркомани и други уљези са севера. И после бечког мира, Ин-

диска Компанија је и надаље из године у годину увећавала добитак који је извлачила из земље , водила је ратове, акредитовала је посланике код појединих азијских сила итд., једном речју, била је готово права правцата држава, само са особеношћу што је стечена богатства стално слала на запад, у Европу.

У једној смо ранијој глави описали како се скрхало царство великог могула, како су се образовале државе Марата, рајпутске кнежевине, муслиманске државе Ауд и Бенгалска, те како су се појавили Сики. Не можемо овде редом и опширно испричати, како се британско Источно-Индиско Друштво постепено осилило, склапајући савез час са једном, час са другом индиском државом, да би их напослетку све редом победило. Његова се власт простирала до Асама, Синда и Ауда. Политичка карта Индије почела је сад већ да добије облик, какав је данас познат енглеским ћацима; шарени крпеж урођеничких држава, окружених, притегнутих и одржаних на окупу великим покрајинама, које се налазе непосредно под британском влашћу . . .

Док се ово неообично, у овакву правном облику још невиђено царство Источно-Индиског Друштва у раздобљу од 1800. до 1858. све даље ширило, постепено, тихо и стално су деловале последице механичке револуције, умањујући значај великог географског одстојања, које је одвајало Британију од Индије. Раније се власт Источно-Индиског Друштва слабо мешала у унутарње ствари појединих индиских држава. Наметнула им је управљаче туђинце; но Индија је већ одавна била навикла на владаре туђинце, а ови су се у осталом дотле редовно прилагођавали земљи. Сви ти Енглези обично су долазили у Индију као млади људи, проводили су у њој највећи део свога живота, те су се прилагодили тамошњим приликама. Сад се пак јавља механичка револуција, која почиње да мења прилике у Индији. Саобраћај је сад био бржи; британским чиновницима са службом у Индији било је сад већ много лакше да доводе у Индију своје жене и своју породицу или да одлазе на одсуство у Европу. Нису се више прилагођавали Инђанима; увелико су задржавали своје западњачке обичаје и држање. Уз то их је сад било много више у Индији него некад. Сад су почињали осетније да утичу на свакодневни живот Инђана. Појавише се ствари које су урођеницима изгледале чудотворне и страшне: железница, телеграф и друго. Хришћански мисионари отпочеше наметљиву делатност међу Инђанима. Ако им и није полазило за руком да много њих покрсте, то су ипак били кадри да изазову сумње и колебања међу присталицама старијих вера заступљених у Индији. Млађи урођенички свет по градовима почињао је да се »европеизира«, на велико запрепашћење својих старијих.

Индија је у току векова била променила многе господаре, али још није памтила да јој је дотле ико од њих наметао промене у начину свакодневног живота, какве су сад настајале. Подједнако су били узнемирени муслимански вероучитељи и Брамани; стали су Енглезима уписивати у грех тековине напретка људског рода. Убрзање саобраћаја са Европом изазвало је озбиљне привредне сукобе, који су се све већма заоштравали. Једна од најстаријих и најразвијенијих индиских домаћих индустрија, индустрија прераде вуне, силно је патила услед извесних законских одредаба, скројених искључиво у интересу увоза британских индустриских производа. Најзад је Источно-Индиско Друштво учинило неверовну глупост, која је увелике убрзала експлозију. Браманци сматрају краву светињом, а муслиманима верски прописи забрањују дотицај са свињом, коју сматрају нечистом животињом. У оно је пак време војска Источно-Индиског Друштва примила неке пушке нова модела, чији су се метци мазали машћу. А при ценању тих фишека, војници су их морали дохватати зубима. Војници-урођеници убрзо запазише, да се за подмазивање муниције употребљава које свињска маст, које говеђи лој, дакле и крављи лој. Због овога је дошло до бунтова у друштвеној војсци, из којих се развила велика и

страшна побуна године 1857. Прво су се побуниле трупе у Меруту, а за њима је устао гарнизон у Делхи-у, који је тражио да успостави у старом обиму царство великог могула.

Британска јавност као да се тек сада честито сетила Индије. Одједном је сазнала да шака Британаца*) тамо у предалекој земљи, под зрацима страшног тропског сунца и обавијена облацима вреле индиске прашине, води очајничку борбу на живот и смрт са недогледним масама фанатичких нападача. Јавно мишљење у Британији, додуше, није постављало себи питање како су ти Британци дошли у Индију и којим се правом тамо налазе. Преко таквих се питања и сувише лако прелази, кад је по среди болна љубав и брига према сународницима, који се тамо налазе у страшној опасности. Почеше да стижу вести о грозним покољима. Озбиљна брига и зебња обузеше Велику Британију те године 1857. Но британски команданти у Индији, нарочито Лоренс *(lord John Laird Mair Lawrence*, 1811.—1879.) и Николзон, са својом шаком људи починише права чуда. Нису сачекали да бунтовници дођу да их нападну и опсаде; нису им давали времена да се боље организују и прикупе око себе већи број присталица; да су то сачекали, Индија би за навек била изгубљена за Британце. Уместо тога, британски команданти сами хитро и без оклевања прелазили су у напад, примајући често борбу са бројно многоструко јачим противником. Уз то су урођенички пукови састављени из Сика и Гурка, као и јединице размештене у Пенџабу, остале верне Енглезима. Јужни део Индије није ни захваћен побуном. Остављамо другим историчарима да опишу страховита клања у Каунпору и Лухау-у, као и опсаду и заузеће на јуриш Делхи-а, што га изведоше британске трупе бројем много слабије од својих противника. У априлу 1859. угушени су и последњи трзаји побуне, те су Британци сад опет коначно били господари ситуације у Индији. Овај догађај ни уколико није имао значење неког народног устанка; по среди је била искључиво војничка побуна урођеничких трупа у Бенгалској, у првом реду изазвана тиме што надлежни чиновници и службеници Источно-Индиског Друштва нису хтели мало дубље да размисле при доношењу појединих својих одлука. Било је много случајева где су се урођеници показивали добри и племенити, прихватајући поједине Британце, који су бежали испред побуњеника. Цела је ствар била озбиљна опомена.

Непосредна последица ове побуне била је у томе што је велика Британија анектовала Индију. Законом названим »*Act for the Better Governement of India*« (»Закон о побољшању управе у Индији«), наместо дотадањег главног гувернера Источно-Индиског Друштва стао је на чело управе Индијом вицекраљ, као представник владара Велике Британије, а наместо самог Друштва као највише власти за Индију дошао је државни секретар за Индију који је одговоран британском парламенту. Лорд Биконсфилд је године 1877. крунисао то дело тиме што је извео проглашавање краљице Викторије царицом Индије.

На овај је необични начин Индија и данас још везана за Велику Британију. По имену је она још увек царство великог могула, само што је великог могула заменила »крунисана република« Велика Британија. Индија јесте апсолутна монархија без апсолутног владара, без самодршца. У управи том земљом видимо спојене рђаве стране апсолутизма са лошим странама безличности и неодговорности демократског чиновничког кадра. Инђанин, који има што да се потужи, нема видљива владара, којем би се могао жалити; његов је индиски цар само златан симбол. Ако хоће с успехом да се жали, он мора или да објављује штампане

*) „Источно-Индиско Друштво" имало је у оно време преко 300.000 војника и подофицира урођеника: у тим урођеничким пуковима само су официри били Енглези. Број војника, подофицира и официра Енглеза (рачунајући ту и млађе чиновнике, трговце итд. Енглезе способне за ношење оружја), растурених по целој огромној Индији износио је у најбољем случају трилесетак хиљада. Официри Енглези у побуњеним урођеничким пуковима већином су првих дана изгинули. Прим. прев.

оптужбе и нападе у самој Енглеској или да склони неког посланика да његов случај изнесе у доњем дому. Што је више био заузет самим британским стварима, то је британски парламенат све мање имао кад да се занима Индијом. У такву је случају земља остављена на милост и немилост малену броју високих чиновника.

Показало се да овакво стање ствари не може да се одржи. Ма колике сметње постојале, живот у Индији се развија и напредује, као и у целом свету. Индија из дана у дан троши све више новина, има све више школованих људи, који су задојени западњачким идејама, а које међусобно везује заједничка тежња за отпором против постојеће владавине. Британски чиновнички кадар у Индији у погледу квалитета и образовања није се у току последњих сто година усавршио у мери која би одговарала овом подизању просветног ступња код народа. Нема сумње да британско чиновништво у Индији има великих традиција и да је у његовим редовима вазда било много људи ванредних личних и стручних особина, али је читав управни систем који је тамо владао, био неразуман и укочен. Уз то представници војне силе, на које се ово чиновништво наслањало, за последњих сто година нису ниуколико напредовали ни у погледу начина рада, ни у погледу интелигенције. Нема тога сталежа који би интелектуално толико био заостао као што британски официрски сталеж. Британски официр, кад нађе на каква образована Инђанина, често и сувише јасно запази колико је сам необразован у сравњењу са тим ученіком, па се боји да се не направи смешним. С тога се често показује надмен и склон неким нервозним насилним методама, због којих је већ неколико пута дошло до најжалоснијих последица. Овакво истицање снаге и метода »јаке руке« онде где недостаје знања и владања самим собом, увелике је фаворисао и г. Киплинг, а начином писања о којем смо већ проговорили.

Иначе ширење британске империје у првој половини деветнаестог века ни на којој страни није било толико нагло као што је било у Индији. Постојала је угледна струја међу енглеским мислиоцима која је прекоморски посед сматрала само извором слабљења за британску краљевину. Колоније у Аустралији развијале су се споро, све док тамо године 1842. није пронађено богато лежиште бакра, а затим године 1851. и лежишта злата. Временом су усавршена саобраћајна средства побољшала могућности за избацивање аустралиске вуне на европске пијаце. Ни Канада до године 1849. није била постигла неког нарочита напретка; земља је узнемиравана споровима између њених становника британског и француског порекла; дошло је до више озбиљних побуна. Тек године 1867. земља је добила нов устав којим је постала доминија са федеративним државним уређењем, па је тиме ослобођена унутарњих трзавица. Железница је знатно изменьала услове за даљи развој Канаде. Сад се и Канада могла ширити пут запада, као што су чиниле Сједињене Америчке Државе, могла је своја жита и друге производе да избацује на европску пијацу, те, и поред нагла ширења, да остане заједница везана језиком и истоветним интересима. У Канади су дакле железница, пароброд и телеграф у већој мери и наглије, но у другим колонијама, знатно проширили све услове за даљи развој.

Још пре године 1840. било је енглеских насеобина на Новој Селандији, где је било образовано »Новоселандиско Друштво« (*»New Zealand Land Company«*). Године 1840. пак Нова Селандија је и службено придружена осталом непосредном колониалном поседу британске државе.

Као што смо баш мало час видели, Канада је била прва земља међу британским прекоморским поседима која је у већем обиму стала користити привредне могућности, отворене захваљујући техничком усавршењу саобраћаја. Убрзо пак и јужно-америчке републике, а нарочито република Аргентина, чија је трговина житима и стоком нагло расла, осетиле нове привредне услове, настале захваљују-

ћи знатном убрзању саобраћаја са Европом. Некада су само злато, остали метали, слонова кост, скупоцени зачини или могућност ловљења и препродавања робова привлачили Европљане у простране ненасељене прекоморске крајеве. Но у току последње четвртине деветнаестог века, нагло увећање становништва Европе принудило је поједине државне управе да се позабаве питањем набавке хране из прекоморских крајева за покриће вишка потрошње над својом домаћом производњом. Развој извесних грана индустрије, основаних на овим научним тековинама, био је изазвао све већу тражњу за извесним сировинама, којима се дотле није обраћала велика пажња, а као што су, на пример, разне масти, каучук и др. Разуме се, да су услед тога Велика Британија, Холандија и Португалија почеле извлачити још кудикамо веће користи него раније из својих поседа у тропским крајевима. После године 1871. почела је Француска да ради на увећању свог колонијалног поседа, а за њом и Немачка*), па убрзо и Италија стадоше да се обазиру за још ни од које европске силе неанектованим прекоморским крајевима у којима би се могло наћи поменутих много траженних сировина, у сталној тежњи да прошире у ком било виду власт или утицај над појединим источњачким земљама, које би се дале модернизовати у сврху бољег привредног искоришћавања.

Широм целог света — изузев Америку, коју је брана Монро-ове доктрине била затворила таквим пустоловинама — отпоче борба европских сила око превласти над политички још незаштићеним прекоморским земљама. На доглед Европе ширио се велики афрички континенат, поље недогледних још непроучених могућности. Године 1850. Африка је још највећим својим делом била таман и потпуно неиспитан део света. Једино Египат и сразмерно узак појас земљишта дуж афричких обала били су познати Европљанима. Мапа из тог времена, коју доносимо, најочитије показује, колико је мало Европа у оно доба још знала о Африци. Кад бисмо хтели написати историју пустолова и експлоататора, који су први зашли дубље у унутрашњост »тамног континента«, па рада политичких агената, трговаца, научника, насељеника и управљача, који убрзо пођоше њиховим стопама, ваљало би нам написати посебно дело, које би по обиму било равно читавој

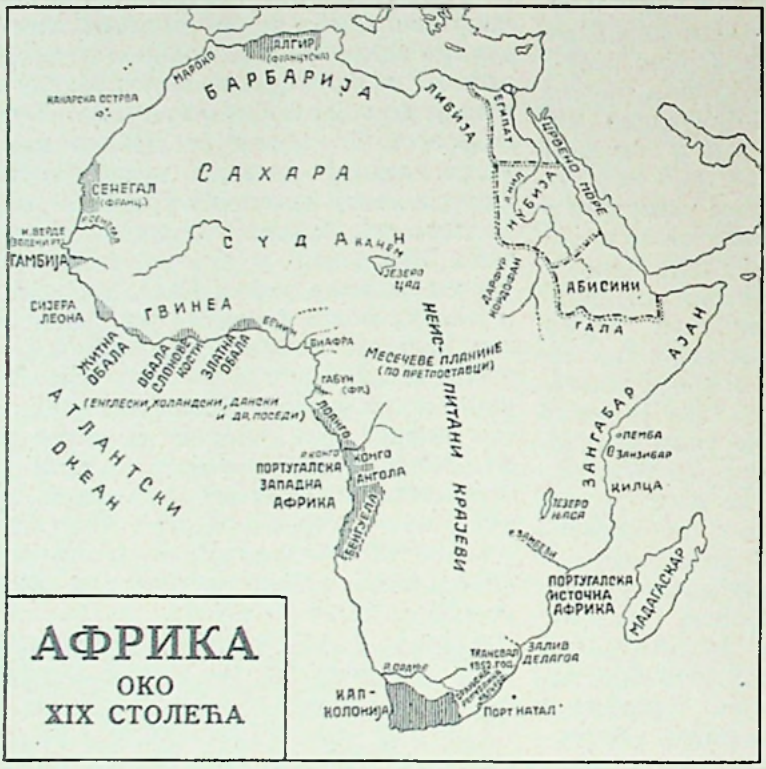
БАРБАРИЈА
САХАРА
СУДАН
ГВИНЕА
ГАМБИЈА
СЕНЕГАЛ
ЛИБИЈА
ЕГИПАТ
НУБИЈА
АБИСИНИ
ГАЛА
ЗАНГАБАР
АЗАН
ЗАНЗИБАР
ПЕМБА
КИЛЦА
ПОРТУГАЛСКА ЗАПАДНА АФРИКА
ПОРТУГАЛСКА ИСТОЧНА АФРИКА
МАДАГАСКАР
ЗАЛИВ ДЕЛАГОА
ПОРТ НАТАЛ
КАП-КОЛОНИЈА
ЗЛАТНА ОБАЛА
ЖИТНА ОБАЛА
ОБАЛА СЛОНОВЕ КОШТИЦЕ
ЗАЛИВ БИАФРА
ГАБУН (ФР.)
ЗЕМЉЕ ЗАПАДНОГ СУДАНА
ЗЕМЉЕ ИСЛАМСКОГ СУДАНА
ЗЕМЉЕ ИСТОЧНОГ СУДАНА
ЗЕМЉЕ ЗАПАДНОГ СУДАНА
ЗЕМЉЕ ЦЕНТРАЛНОГ СУДАНА
ЗЕМЉЕ ИСТОЧНОГ СУДАНА
ЗЕМЉЕ ЈУЖ

овој књизи. У току тога продирања у унутрашњост Африке откриле су необичне сојеве људи, као, на пример, читаве народе-патуљке (пигмеје), чудне животиње, каква јесте, на пример, »окани«*), чаробне биљке, плодове и инсекте, страшне болештине, величанствене шумске и планинске пределе, велика језера и огромне реке и водопаде — једном речју читав нови свет. У Цимбабви су чак пронашли трагове некој дотле непознатој и потпуно ишчезлој старој култури. У тај су нови свет сад надрли Европљани; затекоше пушку већ у употреби, и то у рукама арапских ловаца и трговаца робљем. Живот урођеника-црнаца био је разнолик, често врло бедан и хаотичан. Око године 1900., као што се може видети на другој нашој мапи, цела је Африка већ била географски снимљена, углавном у свим крајевима испитана и процењена, те подељена међу европске силе. Та је подела извршена уз силну свађу, а крајњи је исход био такав да је више или мање свака од заинтересованих сила била незадовољна или у страху одновних спорова. У току те грамзиве утакмице врло се мало пажње обраћало на подизање урођеника. Европске силе су, додуше, биле забраниле Арапима даље ловљење људи ради трговине робљем, али никако нису биле успеле да ту грозоту стварно коначно и угуше. Сами су пак грамзиво грабили драгоцене сировине, нарочито каучук. У Белгиском Конгу су урођеници морали под принудом да га скупљају. Жеља за што већим добитком и немилосрдни тврдичлук белгиског краља, као и сукоби још неискусних европских чиновника са урођеницима, довели су у овој земљи централне Африке до грозних зверстава над становништвом. Може се рећи да у овој ствари није без кривице ни једна од европских колонијалних сила.

Не можемо овде опширно да испричамо како се Енглеска године 1883. увукла у Египат, па тамо и остала, пошто је Египат формално био саставни део турског царства, као ни о томе како године 1898. неутољива похлепност за све новом земљом умало није изазвала рат међу Француском и Енглеском. Наиме, неки француски пуковник Маршан, дошавши са својим походом са запада, избио је код Фашоде на горњи ток Нила и хтео је тај крај прогласити као француски посед*). У Уганди су француски мисио-



*) Нека средина међу жирафом и антилопом, позната европским зоолозима тек од године 1900. амо. Прим. прев.

*) Тада је по наредби чувеног лорда Киченера (*lord Herbert Kitchener*, рођен 1851.) силом скинута већ истакнута француска застава. Прим. прев.

нари-католици и британски мисионари-англиканци стали да шире неко хришћанство које је толико било прожето Наполеоновим духом и толико нетрпељиво исповедано да није прошло ни неколико година од тих првих европских покушаја доношења цивилизације, а већ се догодило да Менго, главни град Уранге, буде посејан лешевима уроћеника »протестаната« и »католика«, изгинулих у међусобну клању.

Такође не можемо потанко да испричамо како је британска влада испочетка допустила Бурима, тојест насељеницима холандског порекла у Трансвалу и на реци Орању, да у унутрашњости јужне Африке заснују две независне републике, па како се после због тога покајала, те године 1877. анектовала те две бурске републике. Такође можемо само да поменемо да су трансвалски Бури потом устали на оружје, у одбрану своје слободе, те су са битком на Брду Мајуба (енгл. *Majuba Hill* или *Amajuba Hill)* године 1881. збиља и повратили своју независност. Захваљујући дуготрајној и упорној кампањи у штампи, енглески народ је добро задржао у памети битку на Мајуба-Хилу. Године 1899., међутим, избио је поново рат међу Британијом и обема бурским републикама; борба, у којој је британски народ претрпео много губитака и штете, отегла се три године и завршила се поразом Бура.

Но и сада су Бури само кратко време остали подјармљени. Године 1907. по паду владе империалистичке странке, која је била победила Буре, либерали, дошавши на власт, поново су се вратили јужноафричком питању. Бурским републикама је враћена слобода, па су се добровољно удружиле са британском »Кап-Колонијом« (Колонијом Рта Добре Наде) и колонијом Натал у »Савез јужноафричких држава«, који стварно представља у погледу својих унутарњих ствари самосталну републику под врховном влашћу британске круне.

За четврт века потпуно је окончана подела Африке. Крајем деветнаестог века свега три сразмерно мала народа била су сачувала независност и нису анектована ни од једне европске силе: Либерија, насеобина ослобођених црначких робова из Америке, који су се вратили у постојбину својих предака; муслиманска држава Мароко, под влашћу свога султана, и Абесинија, варварска земља, у којој се одржао неки прастари, првобитни вид хришћанства, а која је године 1896., битком на Адуи, одлучно била одбранила своју независност од Италијана.

13.

Тешко је веровати да су људи ову на врат на нос извршену деобу Африке међу европске државе могли да сматрају као неко коначно утврђивање светског поретка. Међутим, дужност је историчара да напомене да је та подела у оно време збиља тако схваћена. Строго узевши, схватање историје било је и у саму деветнаестом веку још увек и сувише површно; људи су имали и сувише слаба разумевања у погледу оцене о томе шта се може сматрати трајним политичким поретком, а шта не; никако нису још били навикли на темељну и основану критику постојећег стања. Преимућства, сасвим пролазне природе, што их је механичка револуција у први мах била дала европским великим силама над осталим деловима Старог Света, изгледали су као докази трајне и обезбеђене превласти људима, који ни појма нису имали о силним завојевањима Монгола у тринаестом и наредним вековима. Нису ни помишљали на то да тековине науке и технике могу увелике прихватити и друге земље, други народи, да, например, једног дана могу Инђани или Кинези да се лате даљег развијања рада на научном испитивању, те да се на том пољу временом могу показати исто толико спремни као Французи или Енглези. Сматрали су да је умни напредак одлика искључиво запада, а да ће исток вечито остати у знаку равнодушности, те да је стога Европљанима за вечита времена обезбеђена превласт над осталим светом.

Последица овог сујетног уображења била је да су се поједина министарства спољних послова у Европи не са-

мо свађала са Британцима око поделе крајева света ретко насељених дивљацима и потпуно непросвећених и неуређених, већ да су се спремала да разделе и добро насељене и цивилизоване азиске земље, као да се ту не ради о народима, већ о простим сировинама које ће Европа експлоатисати. По спољном изгледу величанствени, а по унутарњој снази веома непоуздани британски империализам у Индији, као и пространи и богати поседи Холанђана на источно-индиском острвљу, будили су у редовима владајуће класе и крупних капиталиста других сила супарница снове о сличним тековинама, до којих би они могли доћи, на пример, у Персији, у разграђеном турском царству, у Задњој Индији, у Кини и у Јапану. Као што читалац лако може да разабере из књижевности оног времена, последњих година деветнаестог века, сматрала се као природна и неизбежива чињеница да ће на крају крајева сав свет потпасти под европску власт. Лицемерно превртући очима и говорећи како само жели опште добро, Европљанин се спремао да се докопа онога што г. Ређард Киплинг назива »теретом белог човека«, тојест превласти над целим светом. У тим су се тежњама европске силе показале као и сувише непоштени такмичари. У њиховим властитим земљама просвета је била још на веома недовољну ступњу; озбиљним научним радом бавила се тек шака људи, неколико хиљада њих у најбољем случају; унутарњи политички поредак им је био у знаку грозничавих наглих промена, а привредно уређење, и сувише привремено по својој основици, колебало се на све стране; права и истинска вера била је давно пропала. И при свем том, људи су у оно доба могли озбиљно да верују да би огромне масе народа источне Азије допустиле да над њима занавек завлада та и таква Европа.

Чак и данас још има људи који никако неће да схвате какво је право стање ствари. Не знају да просечна интелигенција азиских народа ништа није на нижем ступњу од просечне интелигенције Европљана; не знају да нас историја учи да и Азијати умеју да се покажу исто толико смели, снажни, племенити и пожртвовни и способни на сложан рад као и Европљани; а најзад, не воде рачуна о томе да Азијата у свету има много више него Европљана и да ће их увек и бити више. Било је и раније врло тешко да се спречи прелажење знања, просвете и искуства од једног народа на други, а данас је то већ потпуно немогуће спречити. Под садањим условима више не може бити сумње о томе да ће се временом целим светом распрострети једнообразни вид и ступањ просвећености и привредног уређења. Данас већ запажамо процес умног и моралног уједињења међу азиским народима. Ако су они данас на неким пољима још отприлике за један век развоја заостали иза нас, та се разлика нагло изравњава тако да ће је за свега неколико деценија потпуно нестати. Данас, на пример, на сваког Енглеза, који добро влада кинеским језиком или који се може похвалити темељним познавањем умног и материјалног живота кинеског народа, долазе по стотине Кинеза, који имају у глави све знање просечно образованог Енглеза. Што се Индије тиче, то је код ње овај однос можда још неповољнији за Европу, него што је према Кини. Индија шаље силне студенте на британске универзитете, а Британија шаље у Индију само — чиновнике, који су највећим делом ненавикнути за дубља научна опажања. Не постоји никаква организација, која би себи поставила задатак да шаље у Индију европске студенте — и то као такве, наравно — да тамо изучавају историју, археологију и данашњи живот земље. Нема чак ни организације која би макар у самој Британији доводила у везу енглеске студенте са образованим Индијанима, који долазе у Европу.

Од године 1898. амо, тојест од године кад су Немци приграбили Кјаучу, Енглези Вај-Хај-Вај, а Руси Порт-Артур, догађаји у Кини развили су се наглијим ходом него и у једној другој земљи, изузев у Јапану. У целој се Кини разбуктала силна мржња против Европљана. Појавило се политичко удружење — тако звани »боксе-

ри«*) — које је тежило истеривању Европљана из Кине, а које је године 1900. пришло отвореном насиљу. У току године 1900. боксери су побили 250 Европљана и, тако бар тврде, близу 30.000 Кинеза хришћана. Кина се тада налазила под влашћу царице-удове; није јој била првина у њезиној историји царица-удова на престолу. Била је то необразована жена, али врло јака карактера и воље; увелике је симпатисала »боксерима«. Помагала их је и штитила је оне међу њима, који су одговарали за какво насиље извршено над Европљанима. Све су то биле ствари које су се исто тако могле догодити тамо негде 500 година пре Христа, кад су се Кинези бранили од навале Хуна.

Године 1900. положај у Кини постао је критичан. »Боксери« стадоше све жешће да устају против Европљана. Силе покушаше да упуте одреде својих војника и морнара да чувају зграде посланстава у Пекингу; међутим, та је мера само још убрзала развој догађаја. Немачки посланик барон Кетелер погибе насред улице у Пекингу од руке неког војника кинеске цареве телесне гарде. На то се страна посланства удружише, сва се скупише са особљем и канцеларијама у зграде неких посланстава нарочито подесне за одбрану, направише од њих као неку малу тврђаву и у њој издржаше опсаду од читава два месеца. За то је време одред од 20.000 људи, састављен из трупа удружених великих сила, а под командом једног немачког генерала (маршала грофа Алфреда Валдерзе) кренуо на Пекинг, заузео кинеску престоницу и ослободио посланства опсаде. Царица-удова побегла је у Сјан-Фу, негдашњу престоницу цара Тај-Чунга. Неке од савезничких трупа што ослободише посланства починиле су на овом походу много зверстава над кинеским становништвом.

После овог догађаја, Русија је извршила стварну анексију Манџурије; међу осталим силама настадоше размирице, а године 1904. Енглези упадоше у Тибет, земљу која је дотле била затворена сваком туђинцу. При овим догађајима можда се на први поглед није запажао нешто што је међутим било од велике важности и по чему се те трзавице знатно разликују од привидно сличних догађаја у прошлости. Наиме, ова је важна чињеница била у томе што је Кина сад имала већ велик број способних људи са европским васпитањем и образовањем. По поступном престанку боксерског устанка, ови су западњачки образовани елементи почели да узимају велика маха у јавном мишљењу. Почевши од године 1906. почело се говорити о доношењу устава. Издана је забрана пушења опијума и извршене су реформе на пољу народне просвете. Године 1909. донесен је устав по угледу на јапански устав, те је тиме Кина претворена из апсолутне у уставну монархију. Међутим, Кина није хтела да се задовољи преуређењем по јапанском калупу; револуционарни покрет се и после доношења устава наставио и све даље ширио. Јапан се приликом свога препорода, а у складу са својим менталитетом, био угледао на западноевропске уставне монархије. Кина пак радије је тражила свој узор одонуд Тихог Океана, у Сједињеним Америчким Државама. Године 1911. настала је тек права кинеска револуција. Наредне године 1912., цар је абдицирао, те је тако највећа државна заједница на свету претворена у републику. Са падом царства пала је уједно и превласт Манџура; они су били године 1644. прописали обавезно ношење перчина. Сад је Кинезима остављено на вољу да ли ће га и даље носити или неће. Додуше, највећи део кинеског становништва још и дан данаји га носи.

Изгледа нам да се данас у Кини улаже више добре воље и здрава разума у правцу модернизовања Кине, но што се улаже за благостање иједне европске државе. Ускоро ће Кина имати модернизовану азбуку, лако употребљиву и за прости свет, па према томе и масама приступачнију штампу, универзитете новог типа, нов систем индустрије и све већи кадар научника и економиста. Захваљујући

*) На кинеском језику се та организација звала „Та-Хуан", што значи савез родољуба. Прим. прев.

прирођеној својој вредноћи и своме проналазачком дару, неизмерно становништво Кине ускоро ће моћи да сарађује на равној нози са западним народима на даљем напретку света.

Засад додуше Кина има да се бори са унутарњим политичким великим тешкоћама, о чијем веровном трајању није лако дати свој суд. При свему том, није далеко време кад ће се будуће Сједињене Кинеске Државе наћи раме уз раме са Сједињеним Америчким Државама и са умиреном и измиреном Европом радити на одржању учвршћеног светског мира.

14.

Међутим, земља која је дала први и најјачи подстрек за препород азиских народа није била Кина, већ је то био Јапан. Говорећи малочас о Кини, нешто смо преко реда били измакли напред у својој историји. Досад, међутим, нисмо обратили много пажње Јапану у овој књизи. Његова култура, потпуно одељена од осталог света, већ самим тим није много могла допринети развоју судбине човечанства; на том пољу је Јапан много примио, а мало дао.

Староседеоци јапанског острвља свакако да су били силном косом и брадом обрасли Ајноси, који још и данас живе у малену броју у најсевернијем делу Јапана, народ донекле сродан са другим северњачким расама. Сами данашњи Јапанци пак припадају монголској раси. Има неке физичке сличности међу њима и америчким Индијанцима. Код појединих преисторијских израђевина, нарочито разних грнчарија, нађених у Јапану, запажамо изненађујућу сличност са предметима нађеним у Перу-у. Никако није искључено да се један од валова прахелиолитске културе, што преко Тихог Океана захватише Америку, вратио у супротну правцу, те додирнуо Јапан; но такође је могуће да у јапанској раси има и малајских или чак и негритских*) примеса.

*) „*Negritos*“ (шпански: „црнчићи“) или Асти, староседеоци Филипина, врло мала раста. Сад их има само још неколико хиљада чистокрвних. Прим. прев.

Но ма каква да су даљег етничког порекла Јапанци, не може бити никакве сумње о томе да су они своју културу, своје писмо, своје књижевне и уметничке традиције примили од Кинеза. Јапанци су се у другом или трећем веку после Христа тргли из варварства. Један од најранијих подвига извршених ван земље био је упад у Кореју, а под вођством неке краљице Јинго, која је, изгледа, одиграла велику улогу у погледу културног подизања Јапана. Јапанска историја занимљива је и романтична. Био се развио неки феудални систем витешких традиција, па се јапански упади у Кину и Кореју могу у неку руку упоредити са ратовањем Енглеза у Француској. Први пут је Јапан дошао у додир са Европом тек у шеснаестом веку, и то су године 1542. неколицина Португалаца стигли у Јапан на некој кинеској барци. Године 1549. отпочео је неки Исусовац мисионар Ксавер (*Franziscus Xaver*, 1506.—1552.) да проповеда хришћанство. Извештаји Исусоваца из Јапана веле да су ту земљу стално пустошили унутарњи феудални ратови. Једно време су Јапанци пријатељски примали Европљане, па су мисионари многе превели у хришћанство. Неки Адамс (*William Adams*, 1814.—1848.) из Гилингема у Кенту био је стекао највеће поверење код Јапанаца, те им је служио као нека врста европског стручног саветника. Међу осталим их је научио грађењу већих бродова. Убрзо су поједини бродови, сграђени у Јапану, пловили чак до Индије и Перу-а. Но потом настадоше неки замршени спорови и сукоби између шпанских доминиканаца, португалских исусоваца, па енглеских и холандских протестаната мисионара у Јапану. Свака је група мисионара препоручивала Јапанцима да се чувају злих политичких задњих намера других мисионара. Уз то су Исусовци, који су неко време били узели силна маха у Јапану, почели озбиљно да вређају и да нападају будисте. Ови су се спорови испреплетали и мешали са унутарњим јапанским феудалним трзавицама. Најзад се код Јапанаца поче јављати мишљење да су Европљани и њихово хри-

шћанство неиздржива невоља за Јапан; нашли су да напосе католицизам није ништа друго него вео под којим су се криле политичке тежње папе и шпанске монархије; Шпанија је у оно време, уосталом, већ била засела на Филипинима, не одвећ далеко од Јапана. Настадоше прво силна гоњења хришћана, док их најзад нису коначно протерали из Јапана. Од године 1638., па за двеста година на овамо, ако се изузме нека незнатна холандска трговачка насеобина, којој су допустили да остане на мајушном острвцету Дешими пред Нагазакијем — Европљанима је најстроже био забрањен приступ у Јапан. А и поменути Холанђани на Дешими били су изложени управо несносним понижењима. Било им је забрањено да опште ма с којим Јапанцем, изузев нарочито за то одређена чиновника, који је одржавао везу међу њима и влашћу. За време та два века Јапанци су били потпуно одсечени од осталог света, као да су живели на некој другој планети. Међу осталим, строго је било забрањено грађење већих бродова но што су били потребни за обалску пловидбу. Не само што Европљанин није смео ступити ногом на јапанско тле, већ је исто тако и самим Јапанцима било најстроже забрањено да оду куд било из земље.

Тако је Јапан два века живео сасвим по страни од велике бујице светске историје. За то време владао је у земљи романтичан феудализам, уз честе крваве распре међу поједином крупнијом госпоштином. Племићи-ратници *(»самурај«-и)* и њихове породице — сачињавали су укупно око пет на сто становништва — неверовно су и необуздано угњетавали сав остали народ. Кад би путем наишао племић, сви људи поред којих би прошао, уколико сами нису били племићи, имали су да клекну на колена. Ако би пропустили макар и најмању ситницу у погледу одавања поште какву »самурају«, могло им се десити да их тај племић на месту убије. Живот овог одабраног сталежа пак био је романтичан и пустолован, сличан животу повлашћених слојева и у другим земљама: водили су љубав, убијали су, делили су витешке мегдане. Они међу њима, који су били умно развијенији, мора бити да су и сувише тешко подносили овакав живот. Лако је замислити колико је морао да пати по неки човек сав задахнут тежњом за знањем и истином, чежњом за путовањем и познавањем туђих земаља, њихових искустава и тековина, а који је притом био осуђен да цео свој живот проведе на јапанском острвљу, испуњеном у оно време само и једноличним устајалим витештвом.

Но за то време остали свет, од којег се Јапан био оделио, није мировао, већ је напредовао и долазио до све новијег знања и до све новијих тековина. Све су чешће дуж јапанских острва пролазили неки бродови чудна и Јапанцима потпуно непозната изгледа. По неки пут би који од њих доживео и бродолом, па би онда страни морнари-бродоломци били доведени на копно. Преко Дешиме, тога јединог мајушног прозорчета, кроз које су посредно бар унеколико општили са страним светом, долазиле су Јапанцима поруке и опомене да су увелике заостали иза западних народа. Године 1837., једног дана, наиђе право у залив Једо неки туђ брод, на којем се вила нека чудна застава са звездама и белим и црвеним пругама; доводио је натраг у отаџбину неке јапанске морнаре-бродоломнике, што их је био избавио на пучини. И поред тога, Јапанци су га отерали топовском ватром. Но доцније су почели долазити и други бродови под истом том заставом. Један од њих дошао је године 1849., да тражи да се пусте осамнаест америчких морнара, који су били претрпели бродолом на јапанској обали, а које су Јапанци били бацили у тамницу. Године 1853. појавише се четири америчка ратна брода под командом комодора*) Перија; нису се дали отерати, већ су се мирно усидрили у забрањеним водама. Комодор Пери је упутио неке поруке двојици господара, који су у оно време управљали Јапаном. Наредне године 1854 Пери

*) Комодор: капетан бојног брода или иначе морнарички официр у чину нижем од контр-адмирала, а који самостално командује ескадром. Прим. прев.

се вратио са десет бродова; били су то за Јапанце сасвим необични бродови, покретани паром, а наоружани огромним топовима. Поднео им је тако примамљиве предлоге о заснивању трговинских и саобраћајних односа, да Јапанци не могаху одолети. Комодор Пери се искрцао ради потписивања уговора са одредом од 500 морнара, које је повео ради своје личне безбедности. Запањене гомиле света, које нису веровале својим очима, посматрале су ове посетиоце из незнана спољног света, где маршују кроз њихове улице.

Овом америчком примеру следовале су Русија, Британија и Холандија. Странци су почели да залазе у Јапан; долазило је до спорова међу њима и Јапанцима. Једном је приликом неки британски држављанин погинуо у некој уличној тучи, на што су Британци године 1863. одговорили бомбардовањем једног јапанског приморског града. Некакву угледну и моћну јапанском племићу, чији су се поседи налазили поред мореуза Шимоносекија, пало је опет на памет да отвара топовску ватру на стране бродове који су пролазили поред његове обале. Због овога је дошло до нова бомбардовања, које је вршила ескадра састављена од енглеских, француских, холандских и америчких ратних бродова, те својом ватром разорила батерије и растерала ратнике тога јапанског великаша. Најзад, године 1865., удружена ескадра страних сила, бацивши сидро пред Киотом, нагнала је Јапан, да потпише уговоре, којима се земља и коначно отвара трговини и промету са страним светом.

Јапанци су се овим догађајима осетили силно понижени. Изгледа, међутим, да је по неки пут овакво једно понижење баш спас и срећа појединих народа. Невероном енергијом и са много здрава разума дадоше се на посао, да своју културу и државно уређење доведу на исти ступањ, на којем су се налазиле у том погледу европске државе. Историја не памти да је икад који било народ толико брзо напредовао као што је одмакао Јапан у оно време. Године 1866. Јапанци су били још увелике средњевекован народ, карикатура крајњег, романтичног феудализма; година 1899. пак затекла их је као народ потпуно организован по угледу на западњачке државе, на равном ступњу развитка са најнапреднијим европским силама. Тиме је уједно на делу била доказана неоснованост тврђења да је Азија безусловно и на вечита времена осуђена да остане на нижем ступњу од Европе. Ако га упоредимо са неверовно наглим полетом Јапана, читав развој Европе изгледа нам као да се кретао и сувише споро и тромо.

Нећемо овде износити појединости о рату што га је Јапан године 1894./95. водио са Кином. Тај је рат био доказ колико се Јапан већ био прилагодио својим западњачким узорима. Имао је добро опремљену и увежбану војску, уређену по западњачком угледу, и малу, али спремну морнарицу. Док су Британија и Сједињене Америчке Државе не само правилно оцениле значај овог препорода јапанског царства, већ и чак шта више почели да га третирају као државу равну каквој европској сили, остале велике силе, које су још вазда тражиле по свету неку своју Индију, нису биле схватиле тај значај. Русија је кроз Манџурију надирала у правцу Кореје, Француска се била угнездила у Анаму и Тонкину, а Немачка се гладна обазирала на све стране, не би ли дошла до каква нова колонијалног залогаја. Ове су се три силе сад удружиле, да би отеле Јапану плодове његове победе над Кином. Нарочито им је било стало до тога да Јапан не заседне на извесним тачкама копна, са којих би владао Јапанским Морем. Јапан је био изнурен ратом са Кином, а Француска, Немачка и Русија претиле су му новим ратом.

Године 1898., под изговором да то чини због убиства двојице мисионара, присвојила је Немачка кинеску покрајину Шантунг. На то је Русија посела полуострво Љао-Тун и принудила је Кину да допусти продужење сибирске железнице до Порт-Артура. Године 1900. посела је Русија Манџурију. Британија пак није могла да одоли срцу, а да и у овом случају не уради као поменуте две силе, те је

посела кинеско пристаниште Вај-Хај-Вај (године 1898.). Ако погледамо на карту, схватићемо колико су ови догађаји морали да забрину сваког Јапанца који је умео зрело да мисли. Та су нова присвајања земљишта на даљном истоку довела до рата међу Русијом и Јапаном; тим ратом почиње ново доба у историји Азије, јер је њиме постављена брана надмености и наметљивости европских сила према азиским народима. Разуме се да је руски народ био потпуно невин у овој ствари; у чуду се питао откуд то да тамо, на крају света, настану толике трзавице баш због њега који ником није ништа радио. Исто су тако и сви умнији руски државници били против овога подухвата. Но руски император био је окружен многим утицајем, финансиски заинтересованим људима; финансиски су били заинтересовани и неки велики кнезови, блиски сродници цареви. Они су већ били уложили много новаца у разна предузећа у Кини и Манџурији, па нису хтели да допусте да се устукне*). Тако отпочеше транспорти силних маса јапанских трупа, које су преко мора пребацивали у Кореју и на домак Порт-Артура, док су бескрајни возови сибирске железнице носили руске сељаке пут предалеког бојишта.

Руси, чија је врховна команда била слаба, а који су уз то због непоштења управних органа били рђаво опремљени, тучени су и на копну и на мору. Тада је упућена на бојиште и руска балтичка флота. Морала је да обиђе Европу, Африку и Азију. У поморској битци у мореузу Цушими потпуно је уништена. С обзиром на револуционарни покрет, који се био појавио у руском народу, огорченом због бесмисленог пролевања крви на далеком истоку, руски император је био принуђен да се одлучи на окончање рата (године 1905.). Вратио је јужну половину острва Сахалина, коју је Русија држала од године 1875., напустио је део Манџурије и признао је јапанску превласт над Корејом. »Бели људи« почињали су у Азији да испуштају из руку »терет«, који су по г. Киплингу били дужни да носе. Немачка пак одржала је још неколико година свој непоуздани посед Кијау-Чау.

*) Русија је у овом рату била нападнута, а не нападач. Чак и пошто је Јапан 5. фебруара прекинуо дипломатске односе, крунски савет, што га је сазвао покојни император Николај II, одлучио је да Русија ни у ком случају неће узети иницијативу за почетак непријатељстава. На то је — без предходне објаве рата — ноћу од 8. до 9. фебруара наступио подмукли препад јапанских торпиљера на руску морнарицу пред Порт-Артуром и Чемулпом. Прим. прев.

15.

Већ смо узгред напоменули да је поход Италијана на Абесинију претрпео слом страховитим поразом у битци на Адуи (године 1896.), у којој је изгинуло преко 3000, а заробљено преко 4000 Италијана. По свим знацима се ближио крај времену империјалистичког ширења европских сила на рачун ваневропских народа. Та је политика освајачког ширења још већма била замрсила и онако тешке политичке и социјалне проблеме Велике Британије, Француске, Шпаније, Италије, Немачке и Русије, тиме што је домаћим бригама тих држава додала још и терет расправљања односа са знатним покореним туђим народима, који никако нису хтели да се прилагоде освајачу и који су стално мислили о томе да га се отресу. Велика Британија имала је поред осталог на врату проблеме Египта (који је стварно држала, иако га није била формално анектовала), Индије, Бирме, да и не говоримо о низу ситнијих управних питања која су се јављала, на пример, на Малти, у Шангхају и т. д. Француска, која је већ држала Алгир и Тунис, била се оптеретила, поред осталог, још и Тонкином и Анамом. Шпанија се упуштала у све нове заплете ради Марока, Италија је сама себи правила тешкоће у Триполитанији, а немачки прекоморски империјализам, — иако његово »место на сунцу« (како су у Немачкој називали свој удео у ваневропским поседима) није било баш толико пространо — гледао је да се утеши помишљу на нова завојевања, до којих ће доћи у будућем рату са Јапаном, који ће избити раније, или доцније због Кијау-Чау-а. Умни и просветни ниво покорених земаља често

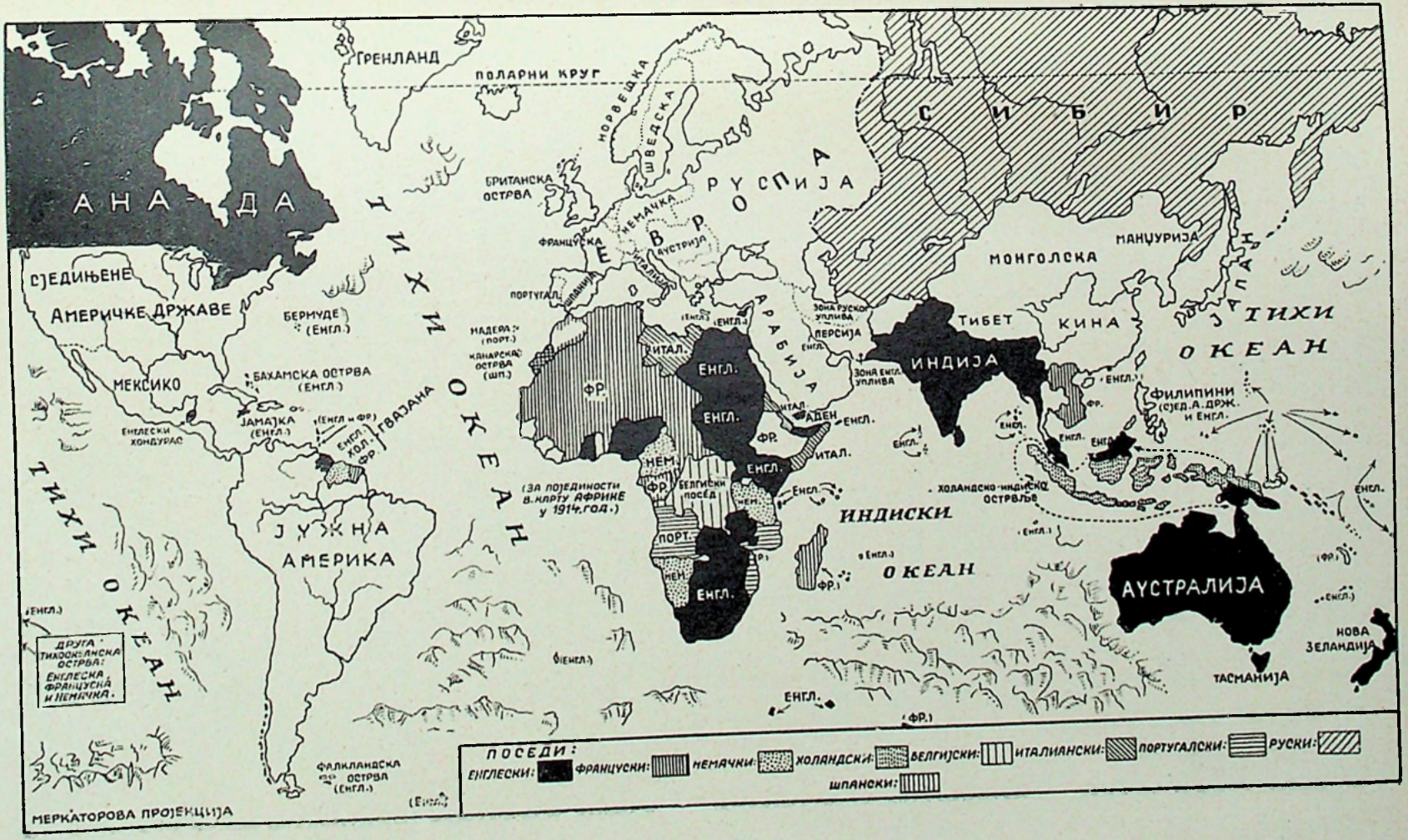

ГРЕНЛАНД
ПОЛАРНИ КРУГ
НОРВЕШКА
ШВЕДСКА
РУСПИЈА
СИБИР
АНАДА
БРИТАНСКА ОСТРВА
ЕВРОПА
НЕМАЧКА
АУСТРИЈА
ФРАНЦУСКА
ИТАЛИЈА
ШПАНИЈА
ПОРТУГАЛ.
МАДЕРА (ПОРТ.)
КАНАРСКА ОСТРВА (ШП.)
СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ
БЕРМУДЕ (ЕНГЛ.)
МЕКСИКО
БАХАМСКА ОСТРВА (ЕНГЛ.)
ЈАМАЈКА (ЕНГЛ.)
ЕНГЛЕСКИ ХОНДУРАС
(ЕНГЛ. и ФР.)
ЕНГЛ. ХОЛ. ФР.
ГВАЈАНА
ТИХИ ОКЕАН
ЈУЖНА АМЕРИКА
ФАЛКЛАНДСКА ОСТРВА (ЕНГЛ.)
(ЕНГЛ.)
ДРУГА ТИХООКЕАНСКА ОСТРВА: ЕНГЛЕСКА, ФРАНЦУСКА И НЕМАЧКА.
МЕРКАТОРОВА ПРОЈЕКЦИЈА
ФР.
ИТАЛ.
ЕНГЛ.
НЕМ.
ПОРТ.
БЕЛГИЈСКИ ПОСЕД
(ЗА ПОЈЕДИНОСТИ В. КАРТУ АФРИКЕ У 1914. ГОД.)
АРАБИЈА
ЗОНА РУСКОГ УПЛИВА
ПЕРСИЈА
ЗОНА ЕНГЛ. УПЛИВА
АДЕН
ИНДИЈА
ТИБЕТ
КИНА
МОНГОЛСКА
МАНЏУРИЈА
ЈАПАН
ФИЛИПИНИ (СЈЕД. А. ДРЖ. И ЕНГЛ.)
ХОЛАНДСКО-ИНДИСКО ОСТРВЉЕ
ИНДИСКИ ОКЕАН
АУСТРАЛИЈА
ТАСМАНИЈА
НОВА ЗЕЛАНДИЈА
ПОСЕДИ:
ЕНГЛЕСКИ:
ФРАНЦУСКИ:
НЕМАЧКИ:
ХОЛАНДСКИ:
БЕЛГИЈСКИ:
ИТАЛИЈАНСКИ:
ПОРТУГАЛСКИ:
РУСКИ:
ШПАНСКИ:

није био много нижи од ступња на којем су се у том погледу налазили сами освајачи. Неминовно је морало доћи до поступна стварања властите штампе за урођенике у многим од тих крајева, до развијања заједничке народне свести и на основу тога до тражења самоуправе, па и самосталности. За све време периода прекоморских освајања, државници Европе су и сувише били заузети радом на све новим и новим завојевањима, да би стигли да размишљају и о главном питању, тојест о томе шта ће да раде са свим тим земљама, кад их буду држали у својој руци.

Демократске државе западне Европе, осетивши поновно буђење жеље за слободом, сад су одједном честито запазиле да су увелике пловиле империјалистичким водама, те су биле непријатно изненађене том чињеницом, коју раније нису биле ни осетиле. Источњаци су почели долазити у главне градове западне Европе и ту су постављали запрепашћујуће захтеве. Просечни Енглез, лондонски радник и малограђанин, кога су занимали штрајкови и друге привредне тешкоће, питања око подржављења ове или оне установе, питања преуређења општинских управа и сличне ствари, сад је у чуду гледао како се на разним јавним зборовима поред Енглеза појављују у све већем броју и неки тамнокожи људи у чалмама, фесовима и егзотичној одећи, а који су говорили: »Ево, сад смо у вашим рукама. Људи, који представљају вашу владу, збацили су нашу раније власт, а не даду нам да сами уредимо своју управу. Реците нам, шта мислите да урадите с нама?«

16.

Хоћемо још укратко да набројимо поједине, веома разнородне делове, који су године 1914. сачињавали британску империју. Та је империја била не само једина политичка творевина ове врсте у своме добу, већ уопште прва оваква творевина коју памти светска историја.

На првом месту, а као средиште, жижа, целог овог склопа, налазила се »крунисана република« Британских Уједињених Краљевина, тојест Енглеске, Шкотске и Ирске (Ирска се налазила у том саставу против воље знатна дела свога становништва). Већина британског парламента, који се сматрао производом удружених парламената Енглеске, Шкотске и Ирске, одређује личности, политичку боју и политички правац владе, руководећи се при том у великој мери питањима чисто британске унутарње политике. Међутим влада, постала на оваквој основици, стварно представља највишу власт и за сву осталу империју, у којој одлучује о рату и миру.

После саме Велике Британије најугледнији саставни делови империје биле су »крунисане републике« Аустралија, Канада, Нова Фундландија (најстарији британски прекоморски посед, стечен још године 1583.), Нова Селандија и Јужна Африка; сви ти »доминиони« јесу практички независне државе, са својом независном државном управом и законодавством, а у савезу са Великом Британијом. Међутим, у свакој од тих земаља седи и по један представник круне, кога поставља британска влада.

После поменутих земаља долазило је индиско царство, проширење негдашњег царства великог могула, са свим својим вазалним земљама и државама »штићеницама« — које се сад протеже од Балуџистана до Бирманије, коју такође обухвата. У овом су царству власт некадање туркоманске династије узели у своје руке британска круна и британско министарство за Индију, одговорно лондонском парламенту.

Затим је долазио Египат, правно сасвим сумњив посед, који је до рата по имену још био под врховном влашћу турског царства, са властитим владарем, кедивом или вицекраљем, на челу, а у ствари се налазио под готово деспотском управом британских чиновника*).

Потом долази још сумњивији посед — такозвана »енглеско-египатска« су-

*) Године 1922. Египат је проглашен по имену независном краљевином, која се налази „у савезу" са Великом Британијом.

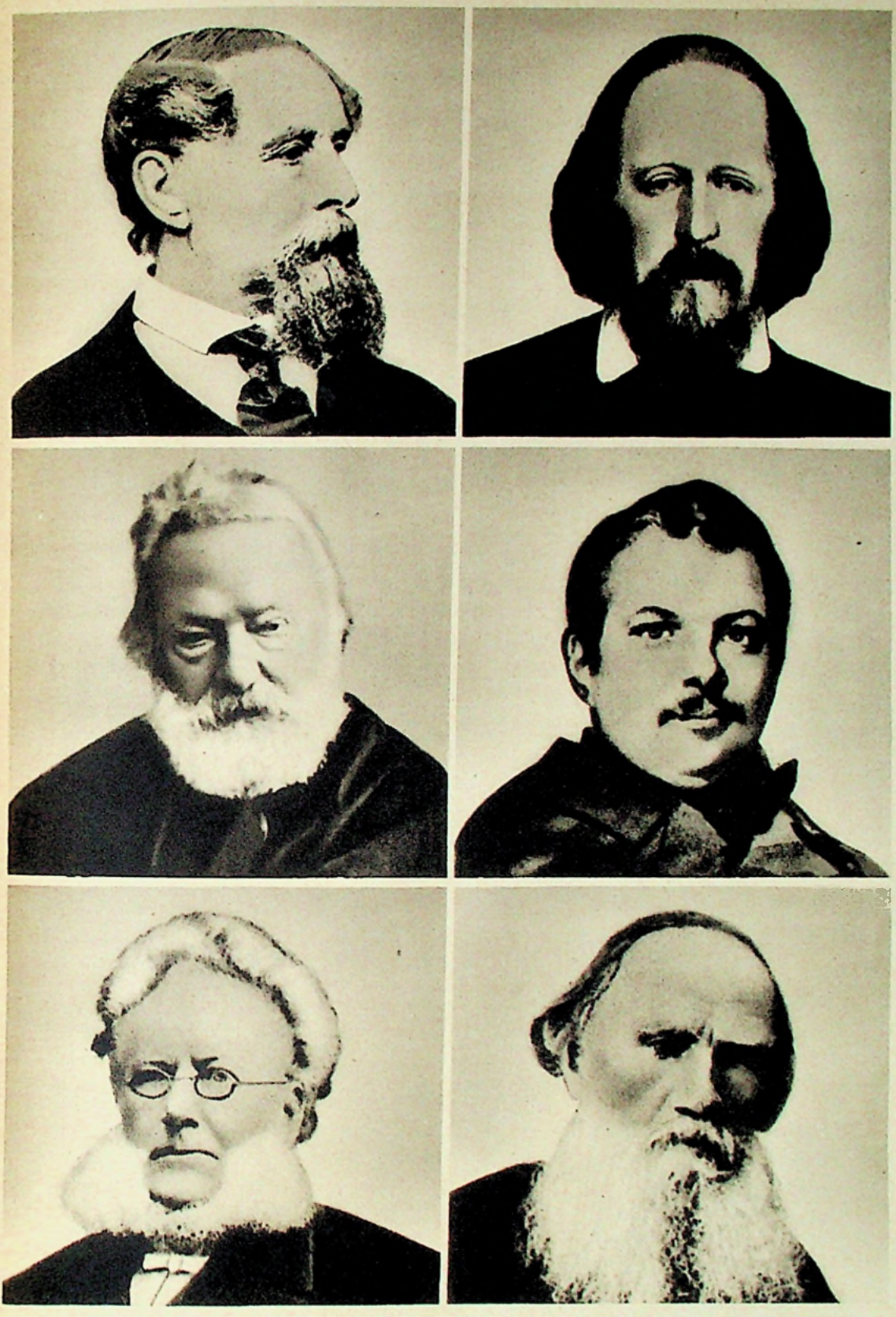

Чарлс Дикенс. — Тенисн. — Виктор Иго. — Оноре Балзак. — Хенрик Ибзен. — Лав Толстој.

данска покрајина, која је под заједничком окупацијом и управом британске и египатске владе (ова се међутим и сама налази под британском контролом).

После ових имали бисмо да наведемо читав низ самоуправних заједница, од којих су неке британске по пореклу већине становништва, а друге опет насељене чисто инородним житељем. То су заједнице међу које спадају, поред осталих, Малта*), Јамајска, Бахамска Острва, Бермудска Острва и т. д.

Као наредну групу треба навести такозване крунске колоније (*»Crown colonies«*) којима управља сама британска влада у Лондону (преко министарства колонија), а чија управа већ увелике личи на чисту аутократију.

Најзад долази група пространих, већином тропских крајева, важних у првом реду као извори замашних количина сировина; то су политички неразвијене и некултурне заједнице урођеника, који су по имену протекторати, а којима управљају пуномоћници британске владе, као врховна власт час над урођеничким поглавицама, као, на пример, у Базутоленду, час опет над каквим привилегованим друштвом, као што је, на пример, у Родезији. Колоније ове последње, најнеодређеније категорије потпадале су које под министарство спољних послова, које под министарство за Индију, али ипак најчешће под министарство колонија.

Из овога се може видети да британска империја као целина никако није зависила од једне исте врховне управе, а још мање од једног истог човека. Та је империја била шаролик збир свих могућих нових територијалних тековина и привезака, па се по томе разликовала од свих дотадањих великих државних творевина. Међутим, британска империја је ипак на пространим областима нашег света одржала мир и безбедност, па су је за то многи људи у редовима »покорених« народа не само трпели него и подупирали — и поред тиранског и доста неспособног чиновничког режима, и поред тога што је јавно мишљење у европском средишту империје, у самој Британији, толико мало водило рачуна о интересима становништва у колонијама. Каогод и некадања атинска држава, британска империја је била прекоморска државна заједница, чији су поседи били растурени по морима. Веза међу појединим деловима британске империје били су поморски путеви, па је стога и најјача спона и потпора ове државе била британска морнарица. Као и код свих великих држава, тако је и код британске империје главни услов за њену чврстину и спољну снагу био добар саобраћај. Силни развој поморства и бродоградње у раздобљу од шеснаестог до деветнаестог века, а нарочито пак проналазак пароброда, обезбедили су мир и поредак у овој великој државној творевини, која је стога и сматрана као силна и за све своје саставне делове врло корисна заједница. Нове могућности ваздушног саобраћаја пак, све бржег промета и на копну, а нарочито могућност подморничког рата, међутим, у свако доба могу доказати неподесност, недовољну чврстину и непостојаност британске империје.

*) У јуну 1920., Малта је добила нов и још слободоумнији устав, којим стварно улази у ред колонија са потпуно самосталном управом.

17.

У досадањим одељцима стално смо говорили о деветнаестом веку, а због тога што је то одомаћен израз. Међутим, потребно је да нагласимо читаоцу. да стварно раздобље, о којем говори ова глава, није време од 1800. до 1900., већ време од 1815. до 1914. У овом размаку времена, тојест од коначног завршетка Наполеонових ратова, па до почетка светског рата, није било великих катастрофа, бар не таквих које би представљале великих прелома. У том је раздобљу, додуше, било великих, па и огромних, промена, али оне нису наступиле напречац, већ поступно, а осим тога ниједна од њих није била такве природе, да би кочила или чак мењала природни правац општег развитка.

Пре но што пређемо на излагање страховитих трзавица којима је окончано ово раздобље, имаћемо укратко

да изложимо шта је оно дало у погледу трију најглавнијих видова уметничког стварања. О научном раду и о политичкој филозофији тога доба већ смо раније говорили. Остаје нам сад да се осврнемо на сликарску и вајарску уметност, на музички живот и најзад на књижевни рад ове епохе.

Историја сликарства у првој половини деветнаестог века веран је израз социјалних промена које су у међувремену биле настале. Било је то доба у којем је и средњи сталеж, оличен у првом реду у богату трговцу и индустријалцу, нагло био дошао до знатно већег богатства и угледа но што је раније имао. Напоше железнице, пароброди и силни полет прекоморске трговине, те, било као непосредни, било као посредни производ ових тековина почеше да ничу нова и огромна богатства. Обогаћени индустријалац и трговац постали су најбољи купци сликарских дела. Ти су људи уживали у сликама, које су радили отмени људи за отмене људе. Тражили су слике, под којима ће у својој трпезарији ручавати или пити чај у атмосфери удобности, господства и задовољства, и вазда су били спремни одлично да плате за њих. Многоструки и дивни шпански уметник Гоја *(Francisco de Goya,* 1746.—1828.), знаменити енглески сликари пејзажа Констебл *(John Constable,* 1776.—1837.) и Тернер *(Joseph Turner,* 1775.—1851.), Французи Давид *(Louis David,* 1748. до 1825.) и Енгр *(Jean-Auguste Dominique Ingres,* 1780.—1867.), које смо поменули кад смо оно говорили о уметности у доба првог француског царства били су и прошли, не оставивши за собом себи равне. Међутим, сликарски позив сад није више доносио својим угледнијим представницима само славе, већ и стварног угледа и великих прихода. Британска Краљевска Академија *(British Royal Academy)* и Француски Салон *(Salon Français)* приређивали су годишње изложбе уметничких слика, при којима су њихови творци доста водили рачуна о савременом укусу водећих кругова међу публиком; угледнији сликари сад су већ често куповали лепе и отмене куће и уопште су им приходи допуштали да живе на великој нози. У Енглеској је чак доста њих добило и племићске титуле. И вајарство је пошло истим правцем. Уметничка оцена сликарских дела сама више није била тако строга као раније, али је у накнаду за то стварно интересовање за уметност било захватило несравњено шире кругове него раније. Безброј Енглеза из целе земље и разних друштвених сталежа сматрали су као неким дугом части да један пут годишње дођу у Лондон као на неко ходочашће — »да виде Академију«, тојест годишњу уметничку изложбу у Британској Краљевској Академији.

Међутим, пошто је деветнаести век зашао у другу своју половину, запажен је и на пољу уметности исти онакав немиран покрет, какав је био заталасао и социјални и верски живот онога доба. У Енглеској су Џон Рескин *(John Ruskin,* 1819.—1900.) и Уиљем Морис *(William Morris,* 1838. до 1896.) у својим написима жестоко критиковали бескрвност и празнину уметности, какву је помагала Краљевска Академија. Појавише се нови правци у сликарској уметности, међу којима се нарочито истиче такозвана Прерафаелитска Школа, која је своје узоре тражила у времену пре Рафаела *(Raffaele Sanzio,* 1483.—1520.), тојест у времену кад сликарство још није било достигло доцнију отменост и раскош у извођењу. Уз живо одобравање поменутих критичара Рескина и Мориса, сликари овог правца тражили су предмете за своје слике у средњевековним мотивима, као јунацима из круга који се купио око легендарног старобританског краља Артуса (Артура), разним верским мотивима и т. д. Други правци опет, бунтовнијег духа, тражили су предмете непосредне у свету, који их је окружавао. Француски сликар Коро *(Jean-Baptiste Corot,* 1796. до 1875.) био је у периоду пролазног малаксавања и колебања у развоју сликарске уметности сачувао сву силину визије. У време после свог војног пораза године 1870. Француска је дала низ великих уметника, од којих поменућемо Дега-а *(Degas),* Мане-а *(Edouard Manet,* 1832.—1883.) и Реноара *(Renoir),* што сјајно оживише

велике традиције Рембранта и Веласкеза. Поред њих треба да се помене и знаменити Американац Уистлер (*James Whistler,* 1834.—1903.). Временом, а да он то није ни осетио, свет је био за неко време сит великих и отмених уљаних слика, па се развио известан архитектонски стил унутарњег уређења кућних просторија, који никако није допуштао заузимање зидова гломазним оквирима тих слика. Пред крај периода, о којем овде говоримо, излагање уметничких слика за куповину ради украшавања приватних домова није више постизавало толико успеха као раније. Све већи и већи прилив подмлатка, ђака, по сликарским академијама у великим школама упућен је делом у правцу можда скромнијег, али зато ипак врло корисног рада на декоративном сликарству, на уметничком занатству.

Пред сам крај деветнаестог века јављају се многи знаци, који указују на то да је прошло доба врхунца тачности у верном приказивању природе. Нестало је било тачно по природи представљених цветова и ликова са ћилимова, завеса и материја за женско одело. И у саму сликарству и вајарству у ужем смислу верност представљања по природи постала је елеменат другостепене важности. Већ смо како су тај период убрзо заменепредстављања ствари у уметничком раду у доба Акнатона у старом Египту, па о истом таквом раздобљу у грчко-римском периоду. Напоменули смо како су тај период убрзо заменули крутост, безукусност и симболизам византиске и готске уметности, као и формалистичко-геометриске методе исламског стила. У прастаро доба, такође, видимо где после дела људи из старијег каменог доба наилази формализам поколења првих фаза новијег каменог доба. Сличан преокрет запажамо ево и у току прве и друге деценије двадесетог века. Уметност, већ сита природе и њена верног представљања, скреће неким више аналитичким и симболичним правцем. Изгледа да се развој ствари у том правцу и даље наставља. Скретање сликарске уметности тим правцем посредно је олакшано и сјајним усавршавањем фотографије, пошто су њоме људи добили силно помоћно средство за случајеве кад им је потребно најверније представљање по природи чега било, те је сликарство разрешено задатка што га је некад имало у том погледу.

Што се тиче неимарства, то је деветнаести век био почео једним добом застоја. Класична предања, одржавана превлашћу класичара и педаната по школама, била су временом узела силна маха, те омела слободно даље развијање стила Ренесанса. Многе и многе грађевине из тог доба сведоци су тога жаљења за временима сахрањеним још пре две хиљаде година. Но после, упоредо са превлашћу романтике у књижевности, о чему ће мало доцније бити говора, а у вези са неуспехом Наполеона I да успостави римско царство, наилази промена на овом пољу. После ускрса класицизма у Наполеоново доба наилази сад ускрс готике, који је био нарочито снажан у Британији и којем дугујемо, поред других знаменитих дела, и садашњу палату британског парламента. Затим је у неимарству обновљен стил доба краљице Ане, које се одликовало нарочитим развојем извесних још живих типова Ренесанса. Британски архитекти били су базда на висини, ако вам је требало подићи кућу или уопште какву било зграду у класичком, готском, »шкотско-баронском« стилу или у стилу краљице Ане; једини стил који ћете узалуд тражити међу њиховим ондашњим творевинама, јесте неки стил — деветнаестог века. Енглези су шетали у дугачким панталонама, цилиндрима и модерном трезвеном оделу загасите боје, одбацивши раније китњасто и живописно одевање. Њихови домови и њихове јавне зграде пак и даље су дизани у духу давно минуле прошлости, у спољашности смишљеној у духу старог времена, као људи одевени за какву фантастичну историску костимирану игранку.

У Француској и Немачкој напротив било је више иницијативе на пољу неимарства. У Француској је још живео и даље се развијао стил Ренесанса. Међутим, никад се није при-

ступало занимљивим архитектонским проблемима, који се дају решити приликом примена и прилагођивања разних стилова за железничке станице, железничке мостове, велика трговачка стоваришта — изузев једино можда у Немачкој, где су чињени покушаји у том правцу. Иначе се за такве зграде сматрало као да је правило и пропис, да морају бити што једнообразније и ружније. Као да смелост и иницијатива тадање архитектонске уметности није била дорасла неизмерном валу нових потреба, нових могућности и прилика, новог материјала. Један од најдисхармоничнијих, најтипичнијих споменика оног времена архитектонске дезоријентације јесте Тауерски Мост *(Tower Bridge)* у Лондону, код којег је разграната гвоздена конструкција накрхана на мотиве у духу старофламанских каменних грађевина, а све то опет изведено у стилу средњевековног висећег моста. Уосталом све велике јавне грађевине деветнаестог века одишу лоше примењеним успоменама на историју минулих дана.

Но архитектура приватних зграда за становање чак је још већма дегенерисала него ли стил јавних грађевина. Силно увећање европског становништва, које је знатним делом изравњавало знатно увећање извора и богатства, изазвало је страховито множење зграда са малим, простим и јевтиним становима по великим градовима. По британским градовима стадоше се низати бескрајни редови једнообразних малих кућа, а у другим европским земљама гломазне и ружне зграде са безброј малих сиротињских станова. Тек у почетку двадесетог века, кад је с једне стране нагло почео да пада вишак рађања над смртношћу, а кад је с друге стране усавршењем аутомобила и других средстава за олакшање и убрзање саобраћаја опет допустило боље разређивање становништва, које је дотле закрчавало главне железничке раскрснице и станице, јавља се опет нови дух и у архитектури приватних зграда, који се испољава нарочито у пријатним кућама с баштом и кућама за летовање.

У доба док су још биле британске колоније, Сједињене Америчке Државе биле су створиле веома пријатан тип пољске куће, нарочито у Вирџинији и другим јужним крајевима, прилагођавајући тамошњим приликама модел британског летниковца, који је опет потекао из плодног корена Ренесанса. И овде ваља поменути заслуге сер Кристифора Врена у том погледу. Ако не узмемо у обзир поменуту врсту приватних кућа, америчко је неимарство све до последњих деценија деветнаестог века било обична копија Европе. Вашингтонски Капитол*), на пример, рађен је по чисто француском узору. То је грађевина која би исто тако могла да се налази у Паризу или Бриселу. Што се тиче приватних домова, то се код њих и сувише често запажао врло осредњи и једнообразан тип. Но у току осамдесетих и деведесетих година деветнаестог века, упоредо са растењем богатства и самопоуздања новог света, појавио се с ону страну океана нов и силан замах на пољу неимарства. Јединственом смелошћу и силним успехом почела је Америка да употребљава челик, стакло и све најновије тековине на пољу грађевинарства. Ова употреба савременијег материјала као и проналазак и усавршење електричне зидарске дизалице омогућише дизање зграда дотле незапамћених размера у погледу висине и обима уопште. Године 1870. Америка једва ако је и имала неке нарочите своје архитектуре; године 1910. Америка је била далеко одмакла испред свих осталих земаља света што се тиче полета и одважности у неимарству. Друго место у том погледу, а на приличну одстојању иза ње, заузимала је Немачка. Од угледних америчких архитеката овог новог раздобља треба на првом месту поменути Ричардсона *(Richardson,* 1838. до 1886.) и Стенфорда Уајта *(Stanford White,* 1853.—1906.).

С обзиром на веће богатство, повољније услове и прилике и већу слободу духа, од Америке двадесетог

*) Палата конгреса (сената и представничког дома) Сједињених Америчких Држава.

века имамо права да очекујемо, поред даљег постепеног развитка неимарства, а упоредо са њим, и нов полет вајарства, сликарства, уметничких мозаика и декоративне уметности уопште.

18.

Силна бујица музичког стварања која се била појавила у осамнаестом веку, претрпела је известан застој у раздобљу о којем говори ова глава. Споменули смо Моцарта и Бетовена као уметнике, чије стварање означава врхунац развоја музичке уметности у осамнаестом веку. Бетовен, уосталом, својим животом и радом прелази и у деветнаести век. Поред њега морамо да поменемо његова савременика Вебера *(Karl Maria von Weber*, 1786. до 1826.), великог уметника од најзамашнијег значаја, експериментатора који је прокрчио нове путеве. Нешто мало после њега наилазе знамените појаве Шуберта *(Franz Schubert*, 1797. до 1828.), Менделсона *(Felix Mendelssohn-Bartholdy*, 1809.—1847) и Шумана *(Robert Schumann*, 1810.—1856.). Такође не можемо да не поменемо Франка *(Cesar Franck*, рођен 1822. у Лијежу, умро 1890. у Паризу), јаког и одважног француског ствараоца. Музичка уметност сад већ увелике више није гајена само под заштитом дворова и угледнијих племића, већ се у оперској и концертној дворани подвргавала оцени кудикамо ширих кругова образоване публике. Поред опера, сад су све више производили и појединачне песме и комаде за гласовир, намењене префињеном укусу приватних домова, као и музику за игранке, која је оплемењавала игранке при великим друштвеним састанцима. Међутим, на пољу црквене музике није било одговарајућег напретка од дана Хендела и Баха амо. И поред тога што смо малочас рекли, дворови су и даље играли значајну улогу као средишта музичког стварања, а нарочито што се тиче велике оперске музике. У том погледу се нарочито истичу руски и баварски двор, као места на којима је одгајен нов тип »драмске опере« и нова концепција балета.

У развоју музичке уметности у деветнаестом веку можете да запазите колико музичка уметност с једне стране захвата шире слојеве, а с друге стране и ради за шире слојеве. Композитори почињу да траже нове предмете и нова надахнућа међу народном песмом источно-европских народа и источних народа уопште.

Тако је Шопен *(Frédéric-François Chopin*, рођен 1809. у Жељезовој Волји у Пољској, умро у Паризу 1849.) користио пољске, Лист *(Liszt Ferencz*, 1811.—1886.) и Јоахим *(Joachim József*, 1831.—1907.) употребљавали су мађарске народне мотиве, а Брамс *(Johannes Brahms*, 1833.—1897.) је чак у Индији нашао градива да га уплете у своје иначе поглавито класично стварање. Вагнер *(Richard Wagner*, рођен 1813. у Лајпцигу, умро 1883. у Млецима) пошао је у главном Веберовим стопама; у својим операма је раскинуо са дотадањом традицијом, уносећи више силине и страсти у оперску музику. Доцније су Руси Чајковскиј (Петръ Илычъ Чайковскій, 1840.—1893.), Мусоргски (1835. до 1881.) и Римскиј-Корсаков (Николай А. Римскій-Корсаковъ, 1844.—1908.) својим делима открили човечанству читава нова царства звонкости и чара.

И поред и сувише скученог простора којим располажемо, можемо још поменути Чеха Дворжака *(Antonin Dvořak*, 1841.—1904.), живе и љупке творевине Рихарда Штрауса *(Richard Strauss*, рођен 1864.) и свежу лепоту којом одише рад Дебиси-а *(Claude Debussy*, 1862.—1918.).

Америка је досад врло мало допринела правој и признатој уметничкој музици. Но каогод што су се Сједињене Државе деведесетих година нагло тргле из дотадањег свог ништавила на пољу неимарства, те силно измакле у погледу коришћења нових могућности и нова градива, тако може бити да ћемо једног дана дочекати да нам са западне обале Атлантског Океана дођу нови правци и облици и на пољу музичког стварања. За неко време нам је из Америке стизала у све већој количини само силна ларма, бука и галама, иако врло весела галама. Дух америчких Црнаца узео је

силна маха по играначким дворанама и на другим местима где људи траже забаве. Можда ће Американци једног дана бити још и горди са својим Црнцима у јужном делу Сједињених Држава. Разуме се да на овом месту и у оваквој вези не можемо расправљати о »џазу« и њему сличним облицима музике.

Ово је последњи пут што у овој књизи говоримо о музици. Садање доба одликује се широком распрострањеношћу музике, која је некад била повластица једино високо образованих сталежа. Грамофон, аутоматски клавир (»пианола«) и радио проносе широм целог света и у све народне слојеве дела најбољих и најславнијих композитора.

19.

С обзиром на скучени простор, којим располажемо, овде можемо дати само сасвим кратак и летимичан преглед силне бујице књижевног рада, којим су дошле до израза нове снаге овог века ширења видика и могућности. Већ смо говорили о водећим идејама твораца социјализма и о јаком утицају што су га вршили на верски, политички и друштвени живот проширени научни видици деветнаестог века. Међутим, немогуће нам је да на овом месту, у обиму какав би заслуживали, укажемо на силни утицај који су вршили велики практични мислиоци као Смит *(Adam Smith*, 1723. до 1790.), Малтус *(Thomas Robert Malthus*, 1766.—1834.) и следбеници који прихватише њихове идеје, као и на утицај дубоких и темељних философских расматрања Немаца Шопенхауера *(Arthur Schopenhauer*, 1788.—1860.) и Ничеа *(Friedrich Wilhelm Nietzsche*, 1844.—1900.). Хегел *(Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770.—1831.) изгледа нам својим делима као неко одлично јело које се служи на крају сувише обилна ручка. Он је скренуо савремени идејни свет врло чудним правцем, но сад се тај свет већ враћа са тих путева. Ни њиме не можемо дуже да се позабавимо.

Такође не можемо изближе да расправљамо о заблудама укуса и наностростима у излагању код лорда Бајрна *(George Gordon, lord Byron*, 1788.—1824.), који се при свему том сматра знаменитом књижевном појавом деветнаестог века. Не можемо да се упустимо ни у оцену значаја Гете-а *(Johann Wolfgang Goethe*, 1749. до 1832.), који је за дуг низ година важио као интелектуални и естетски бог Немачке. Сад више не ужива тај глас. Гете је изазвао пометњу у немачком умном животу силним мноштвом класицизма, ишчупаног из корена и пресађеног.

Деветнаести век почео је у знаку обилна песничког рада, нарочито у Британији. То је песништво по свом правцу било верна слика времена: нови видици назиру се у односу човека према природи, несвесно попуштање вере и приступање најдубљим питањима живота. Шели *(Percy Bysshe Shelley*, 1792.—1822.), Китс *(John Keats*, 1796.—1821.), Уордсворз *(Willliam Wordsworth*, 1770.—1850.) најугледнија су имена тога доба енглеског песништва. Под наредном генерацијом главни је носилац песничког полета био Тенисн (1809.—1892.), који је био песник заноснијег ритма и лепоте, али не толико дубока залажења у питања живота. Величао је краљицу Викторију, па је био први британски песник који је добио лордство за књижевне заслуге. Лонгфело *(Henry Wadsworth Longfellow*, 1807. до 1882.) прославио се пре као америчка противтежа него као амерички пандан Тенисну.

Књижевност у прози, која се развијала спорије, а мимо отпор застарелог критичарског света, извојевала је корак по корак прво равноправност, па затим и превласт над песништвом. Та, то је била књижевност коју је свет збиља и читао, какву је тражило ново доба. Уколико је даље одмицао деветнаести век, утолико је више узимала маха, усавршавала се и наилазила на признање приповетка у прози, узета из живота, чије су давне претече били прво Рабле *(François Rabelais*, рођен између 1483. и 1500., умро 1553.) а затим Филдинг *(Henry Fielding*, 1707.—1754.) и Стерн *(Lawrence Sterne*, 1713.—1768.). Временом, пошто је при-

поветка достигла обим и значај данашњег романа, поред тога се јавља и кратка приповетка или прича, данас такође обилно заступљена у књижевности.

Старији романи били су излагања догађаја и студије појмова и обичаја. Фани Бернеј *(Fanny Burney,* 1752. до 1840.) враћа нас у доба дра Џонсона. Џена Остен *(Jane Austen,* 1775.—1817.) засновала је традицију фино изражених женских запажања. Постепено је енглески роман раскинуо уске границе којима је испрва био притегнут у погледу начина излагања, каогод што је уопште и само столеће временом раскидало се много чиме што га је дотле спутавало.

Врло је знаменита појава са гледишта проширења и значаја романа знаменити немачки књижевник Жан Пол *(Jean Paul-Friedrich Richter,* 1763. до 1825.). Други знаменити немачки књижевник био је Хајне *(Heinrich Heine,* 1797.—1856.). Жан Пол је био од велика утицаја на енглеског књижевника Тому Карлајла, а посредно, преко Карлајла, знатно је утицао и на Дикенса *(Charles Dickens-Boz,* 1812. до 1870.) и Мередиза *(George Meredith,* 1828.—1909.) Текере *(William Makepeace Thakeray,* 1811.—1863.), велики супарник Дикенсов, води и поучава читаоца, излаже му филозофска начела, али начином и обликом, који треба приписати више утицају Стерна него немачких књижевника. Рид *(Charles Reade,* 1814.—1884.) у своме делу »*Cloister and the Hearth*« излаже нам односе међу католицизмом и протестантизмом у Европи у оквиру велика романа. Дикенс и Текере су у приказивању живота напустили ранији метод слободне фикције, ослањајући се уместо тога на приказ одређених историских епоха. Постоји природна и потребна веза међу великим романом европског типа и историје. Карлајлову »Француску Револуцију« и његова »Фридриха Великог« гутао је свет, као што се читају романи, а огромна је успеха постигао и Меколи *(Thomas Babington, lord Macauley,* 1800.—1859.) својом историјом познијег доба владе Стјуартоваца. То доказује да је кривица самих историчара, ако иначе свет не чита довољно радо историска дела. Историчари свакако морају да излажу живо и занимљиво, као што чине Литон Стречи *(Strachey),* Гиделе *(Guedalla)* и Белок *(Belloc),* који су у Енглеској и Америци исто толико популарни као и романсјери.

Исти мотиви и потребе, под којима се енглески роман развио од обичне приче до праве слике живота, деловали су и у Француској и покренули су Балзака *(Honoré de Balzac,* 1797. до 1850.) за замашни књижевни подвиг његове »*Comédie Humaine*«. На сличној основици, али не достигнувши њиме исту вредност, Зола *(Emile Zola,* 1840.—1920.) написао је свој циклус романа под заједничким насловом »*Les Rougon-Macquart*«, у којем приказује судбину једне многобројне француске породице у току неколиких генерација. Појаву за себе представља Виктор Иго *(Victor Hugo,* 1802.—1885.) скоро претерано плодан, смео и китњаст дух, покаткад визионар. Написао је у изобиљу позоришних дела, песама, романа и политичких расправа. У Француској је утицај Академије, пуне класичке и сколастичке традиције, знатно више но у Енглеској, кочио овај слободнији правац рада, полажући на »форму«, спољну »беспрекорност« и безличност. У тим границама један од најсавршенијих француских писаца јесте Флобер *(Gustave Flaubert,* 1821.—1880.).

Тома Харди *(Thomas Hardy,* рођен 1840.), последњи од знаменитих романсјера из доба владавине краљице Викторије, готово је сроднији овој француској класичној школи него ли британским књижевним традицијама. У старијим годинама је устао против ограничења што их је сам био поставио; коначно је напустио писање романа те је крунисао свој књижевни рад ремек-делом »*The Dynasts*«, у којем је, у виду драме, обрадио целу Наполеонову пустоловину. И ово дело јесте пример који доказује колика је сродност међу великим романсјером и историчарем.

Тежња за бољим познавањем живота и свих његових питања и поблема, због које се Британци више нису хте-

ли задовољити песмом, заробљеном захтевима форме, и која је изазвала уздизање романа на положај најважнијег књижевног облика, захватила је све земље Европе. Нарочито су се истицале на том пољу књижевног рада Немачка, Русија и скандинавске земље. Међу великим мноштвом одличних немачких писаца романа прво место заузима Густав Фрајтаг *(Gustav Freytag,* 1816.—1895.). Норвешка је дала Бјернсона *(Björnstjerne Björnson,* 1832.—1910.), а Русија велику плејаду сјајних приповедача, од којих помињемо Гоголља (Николај Василјевичъ Гоголь, 1809.—1852.), Достојевског (Феодоръ Михайловичъ Достоевскій 1821.—1881.), Тургењева (Иванъ Сергѣевичъ Тургеневъ 1818.—1833.), Толстоја (Левъ Николаевичъ Тольстой, 1828.—1910.) и Чехова (Антонъ Павловичъ Чеховъ, 1860.—1904.).

Међутим, нису сви читаоци деветнаестог века били жедни новине и истине. Међу појединцима и сталежима, што беху испуњени незадовољством и тежњом за напретком, било је слојева, који су се отворено одупирали напредним идејама. Стога се у Европи и Америци упоредо са све обилнијом и савршенијом књижевношћу, кадрој да читаоца надахне новим мислима или бар да га нагна на размишљање, јавља и силна количина књижевне производње свих степена чисто књижевно-техничке каквоће, којој је искључиви смер да забави читаоца, да му ласка или да га умирује.

Сер Валтер Скот јесте књижевна појава чији ће огромни углед што га је уживао међу савременицима, једног дана запрепастити потомство; исто вреди, уосталом, и за углед лорда Бајрна. Сер Валтер Скот почео је своју књижевну каријеру стиховима, те је написао два дуга епа. Затим је написао низ историских романа у којима је величао сликовиту прошлост, уздижући величину монархије и обиље традиција. Та су дела нашла огромна одзива код племства и код имућног сталежа, код људи збуњених хладном неизвесношћу садашњице, чије су сталне промене представљале вечити и велики знак питања. Сер Валтер Скот био је зачетник романтичке и штетне фикције, која је обухватила не само земље енглеског матерњег језика, него и све остале земље Европе.

На европском континенту су та два писца грдно — и свакојако — превођена и прерађивана, те су их сматрали симболима замашног вала утицаја, једнообразних по пореклу, разнородних по смеру и вредности. Та бујица, сад срећом већ пресахнула, звала се — романтички покрет. Тај покрет се састојао из наклоности према свем што је средњевековно, уживао је у богату и китњасту језику, у предметима пуним подвига витезова у оклопу, непријатељски је био расположен према савременим обичајима и интересима. Будио је инстинкте против здравог разума, а сентименталношћу је ратовао против стварне науке. Тај је покрет више личио на неку огромну и обесну пијанку, која се завршава општом тучом и метежима, него ли на какву фазу умног или естетског напретка. Био је у супротности не само са стварностима садашњице, него чак штавише и са стварношћу саме класичне прошлости. Тај је покрет био и католички и индивидуалистички, оживио је разне чаробне и давно одбачене легенде. Једном речју, романтизам је био све и свашта, а по крајњем свом исходу — ништа.

Био је преовладао у целој Европи, али је нарочито силно бујао у Немачкој. Тамо су и Шекспира били почели да убрајају у романтичаре. Тамо се била појавила нека безмождана »романтичка философија«, па нека романтичка теологија«. У Енглеској се јављала силесија такозваних »витешких романа« из старе историје, а као умна паралела оживљавању готског стила у неимарству. Разни берзански агенти и трговци, уморни од посла и брига свагдашњице, налазили би одмора и заборава замишљајући саме себе као неке крсташе, витезове, неустрашиве ратнике, ослободиоце отетих младих принцеса или грофица, све јунаке романа, што су их гутали у доконим часовима. При свем том те костимиране старинске глупости нису ни покушавале да даду бар нешто дубљи приказ значаја времена, у којем

су се одигравале. Но изгледа да је баш у томе и била њихова главна драж и привлачивост за извесну врсту читалаца. Та су дела била уточиште свих оних који плашљиво избегавају сваку прилику у којој би били принуђени да мисле. Менталитет личности ових романа био је слика душевног настројења слојева који су сачињавали језгро њихових читалаца, тојест људи из имућнијег средњег сталежа, додуше ипак мало улепшан и идеализан.

Стивензон *(Robert Louis Stevenson,* 1850.—1894.), последњи из династије књижевника-романтичара засноване сер Валтер-Скотом, признавао је да би био у стању да напише и паметније ствари и сам је себе називао умном проститутком, каква је стварно са тог гледишта и био. Овакви су романи писани и на европском континенту, само што се тамо нису развили у праву књижевну индустрију као у земљама енглеског матерњег језика, зато што је тамо до развитка имућне читалачке публике из средњег сталежа дошло нешто доцније, а уз околности које нису биле толико повољне прекомерном узимању маха ове производње.

После извесне паузе у погледу растења обима романа, за које се време покаткад јавља груписање романа у трилогије, у најновије доба опет се запажа силно ширење оквира појединих дела те књижевне врсте. Изгледа као да романи временом треба да представљају слику целога света онако како га гледа какав одређен појединац. Међу овим дугачким романима најновијег типа досад јесте најугледније дело »*Jean Cristophe*« од Француза Ромена Ролана *(Romain Rolland,* рођен 1866.); овај роман обухвата десет узастопних књига. Личност пак која заузима једно од најистакнутијих места у светској књижевности нашег доба јесте неоспорно био Анатол Франс *(Anatole Thibault France,* 1844. до 1924.), чије серије романа такође одају тежњу, да се усамљени роман замени неком настављеном оценом свих могућих појава и питања нашега доба уопште.

Нема збора да се у књижевности минулих времена могу наћи многе претече данашњег романа, као књижевног облика најподеснијег за излагање и оцене питања нашег свакодневног живота. Но ни једна од тих књижевних појава прошлости не може да се мери, ни по облику, ни по обиму и обиљу, ни по слободи и многострукости излагања, са романом, по којем се деветнаести век на књижевном пољу разликује од свих ранијих раздобља.

Развој драме је досад вазда зависио од постојања сређена друштва, које би јој, на основу учвршћених и устаљених обичаја, сталном посетом позоришта, обезбедило опстанак и даљи напредак. У раздобљу друштвене разграђености и прегруписавања, какво је време о којем сад говоримо, природно су морали наступити и поремећаји у саставу публике, на коју је позориште могло да рачуна. За време од неких педесет, па и више година доста се слабо виђао у позоришту баш онај свет, који је био научио да мисли и разумно да оцењује. Последица ове промене у квалитативном саставу публике била је да је европска драмска књижевност морала проћи кроз фазу свакодневне површности и безначајности. Каогод и народски романи и слични производи, тадања позоришна књижевност углавном је била намењена да публици пружи прилику како би пријатно провела своје слободно време.

Тек веома поступно, а после тешке борбе са критиком, дошле су и на пољу драме опет до изражаја јаке снаге, чија дела изискују размишљања и дубље оцене. На том путу најистакнутији драмски писац био је Норвежанин Ибзен *(Henrik Ibsen,* 1828.—1906.). Пријатна машта сер-Џемса Бери-а *(Barrie)* много је допринела у Енглеској обарању дотадањих традиција »добро написаних драма«. Бернард Шо *(Shaw,* рођен 1856.) постепено је извојевао коначну победу у правцу поновног подизања ниво-а драмске уметности. У Немачкој су истакнути представници драме у овој њеној новој фази отворености и снаге Хауптман *(Gerhart Hauptmann,* рођен 1862.) и Судерман *(Hermann Sudermann,* 1857.—1928.). Рат је за неко време

успорио развој драмске књижевности, али по његову завршетку запазили смо опет силну производњу с обеју страна Атлантског Океана, а међу њом и доста дела која оправдавају лепе наде. Свакако се данашња драмска књижевност и у Европи и у Америци налази у фази здрава развоја и обнове.

Кад је реч о америчкој књижевности, ваља да се разликују два јасно одељена раздобља: доба претежног утицаја европске књижевности, енглеске и француске, и доба кад америчка књижевност креће властитим правцем. Дуго времена, књижевни рад у Америци развијао се углавном само у источним крајевима, некадањој Новој Енглеској, а са Бостоном као главним књижевним средиштем. За то време америчка књижевност била је у правом смислу те речи само огранак, иако врло угледан огранак енглеске књижевности. Књижевници оног доба хтели су и на овом пољу рада да остану доследни објави независности, али, бар што се тиче облика и метода рада, изгледа да у томе нису успели. Иначе је Америка од почетка испољавала извесне своје особености у књижевном укусу. Тако је Карлајла брже прихватила но сама Енглеска. Есеји Емерсона *(Ralph-Waldo Emerson,* 1803. до 1882.) представљају већ покушај уношења више посебне оригиналности у америчку књижевност. Лонгфело пак просто је био енглески песник, који се родио у Америци и који је стога узимао америчке предмете. Напротив По *(Edgar Allen Poe,* 1809.—1849.) био је по методи мање енглески него уопште европски песник, а Хаторн *(Nathaniel Hawthorne,* 1804.—1864.), показује доста тевтонског самопоуздања. В. Д. Хауелс *(William Dean Howells,* 1837.—1920.), написао је низ одличних романа, по којима би се могао упоредити са Томом Хардијем. Хенри Џемс *(Henry James,* 1843.—1916.) био је Американац, који по духу нити је писао сасвим као Американац, ни сасвим као Енглез, већ као Американин пресађен у Европу. Позорница његових дела вазда је Европа, а омиљени предмет: наивни Американин који, дошавши у Европу, не може да се снађе у замршености једне старије цивилизације. »Најамеричкији« од свих америчких књижевника деветнаестог века био је можда Марк Твен *(Samuel Langhorne Clemens-Mark Twain,* 1835. до 1910.).

Тек у току двадесетог века амерички књижевници коначно су се дали на обраду појава новог друштвеног живота у Америци и питања која се тим појавама намећу. Књиге као што су »*Main Street*« и »*Babbitt*« од Синклера Левиса израз су америчког духа, који се бави својим америчким стварима, а да више не тражи узора и наслона у Европи. Америчка лепа књижевност сад је постала изразито независном. Књижевници као што су Шервуд Андерсон и Џемс Бренч Кабел показују свежину иницијативе која оправдава најлепше наде. При свему том, у америчкој књижевности још нема сасвим крупних имена. С обзиром на обиље просвећене читалачке публике у Америци, тешко је веровати да се неће појавити велика дела првог реда, која ће одговорити очекивањима тога огромног круга читалаца.

Није лако за европског књижевника да у садање доба дође до какве било тачније оцене индиске књижевности у току последњег века. Код британских управљача још увек влада тежња за игнорисањем и омаловажавањем умног живота Индије. Располажемо са врло мало превода индиских приповедака са чисто домаћим предметима из индиског живота, које су у велику броју поникле у новије доба. Рабиндранат Тагоре (рођен 1861.) увелике је познат на западу, али углавном као песник, а не толико као приповедач и публицист. Исток се у привредном и друштвеном развоју поводи за Европом, па се може очекивати да ће и тамо из истих узрока као и у Европи роман и кратка приповетка постати преовлађујући облик књижевне производње.

У Јапану и Кини осећа се сад замашни процес превирања духова и напредног развоја. Преводилачке везе међу истоком и западом још су лабаве и неразвијене, али се нагло усавршавају, те мислимо да ипак није одвећ далеко време кад ће велик део

угледнијих писаца од сама почетка успешнијег рада моћи да рачуна са читалачком публиком широм целог света.

Научни рад, разрађивање нових философских идеја и општа књижевна делатност периода што смо га сад расмотрили били су обилнији и по квоћи виши, а што је главно достигни несравњено ширим круговима, него и у једно доба пре тога. Нема никаква знака који би указивао за будућност на неки застој у том развоју који из дана у дан бива и наглији и шири.

ГЛАВА XXXIX.

КАТАСТРОФА САВРЕМЕНОГ ИМПЕРИЈАЛИЗМА.

1. Доба наоружаног мира пре великограта. — 2. Империјалистичка Немачка. — 3. Дух империјализма у Британији и Ирској. — 4. Империјализам у Француској, Италији и у балканским државама. — 5. Русија као монархија великог стила. — 6. Сједињене Америчке Државе и империјалистичка идеја. — 7. Непосредни узроци великог рата. — 8. Ток великог рата до године 1917. — 9. Други део великог рата, од руског слома до примирја.

1.

Од сан-стефанског мира и берлинског конгреса па за тридесетишест година Европа је у својим границама успела да одржи раздобље непоуздана и лабава мира. За то време, бар међу већим европским државама, није било рата. Силе су се мрштиле једна на другу, правиле су тешкоће и претиле једна другој, али до оружаних сукоба није долазило. После године 1871. свет је био увидео да је савремени рат нешто кудикамо страшније него ратови осамнаестог века, које су водиле војске састављене од професионалних војника. Схватили су да савремени рат јесте заједнички напор читавих народа у правом смислу речи, који увелике делује на друштвене односе, те да значи пустоловину, у коју се не ваља олако упуштати. Уз то је механичка револуција стварала све страшније, а што је главно, све скупље оружје за сувоземно и поморско ратовање, као и све бржа саобраћајна средства. С обзиром на све то било је јасно да је све немогућније водити рат без највећих поремећаја привредног живота. Сад су чак и сама министарства спољних послова зазирала од опасности рата.

Међутим, иако су се сви прибојавали рата као никад дотле, ипак ништа није урађено у правцу његова спречавања; није се ни помишљало, н. пр., на стварање каква међународног савезног већа, које би имало да мотри све тежње упућене у правцу рата, те да их за времена спречи. Додуше, године 1898. млади руски император Николај II (владао од 1894. до 1917.) био је циркуларним писмом позвао све велике силе на међународну конференцију, »да би се покушало обезбедити победу узвишене замисли светског мира над елементима раздора и неслоге«. Ово његово писмо подсећа на изјаву његова претка, императора Александра I (владао од 1801. до 1825.), којом је овај био дао основни тон за склапање Свете Алијанције. И једна и друга царска изјава почива на погрешном веровању да се мир може обезбедити самим споразумом међу владарима, а без обзира на права и потребе једног јединог и највећег народа који се зове — човечанство. При тежњама за обезбеђење мира у Европи никако нису хтели да воде рачуна о поуци што су је старом свету биле дале Сједињене Америчке Државе. А та је поука била о томе да не може бити ни мира ни сложна заједничког рада, све док се не бришу појмови »народ Вирџиније«, »народ Месечусетса« и т. д. и

замене појмом »народа Сједињених Држава«. На основу поменуте иницијативе цара Николаја II одржане су две међународне конференције, обе у Хагу, холандској престоници, и то прва године 1898., а друга године 1907. На другој конференцији биле су заступљене скоро све државе на свету. Све те државе послале су као своје представнике на те конференције саме дипломате. Шира јавност није била довољно обавештавана да би могла дати неки свој јасни суд о вредности тога рада, а народне масе нису ни знале да заседава нека конференција мира. Што се самих искупљених представника појединих држава тиче, то се већина њих препредено цењкала око појединости међународних правних одредаба о рату, остављајући сасвим на страну питање потпуног онемогућења рата, сматрајући га неостварљивим сном. Хашке конференције баш ниуколико нису допринеле побијању старог тврђења да се међународни живот силом околности мора састојати из борбе и утакмице. Напротив, оне су сматрале то тврђење као исправно. Далеко је од њих биле помисао да је опште добро човечанства далеко изнад владара и министарстава спољних послова, те према томе нису ништа ни могле учинити пут развијања те идеје. Међународни законодавци и државници, учесници на хашким састанцима, нису били вољни да саздају опште добро човечанства на таквој основици, каогод што пруски државници године 1848. нису ни помишљали на то да се сложе са установом свенемачког парламента, који би имао више права него пруски краљ и који би могао да утиче на његову политику.

У Америци су се три узастопна панамеричка конгреса, године 1889., 1901. и 1906., бавила нацртом за установљавање међународног избраног суда за све државе америчког континента.

Нећемо да се упуштамо у оцену карактера и добре воље цара Николаја II. Можда је мислио да у тај мах само време ради за Русију. Напротив пак не може бити ни најмање сумње у чињеницу да све велике силе без разлике нису хтеле ни да чују за какав план спајања свих држава у једну заједницу; а без припремања таква спајања све приче о трајном миру проста су бесмислица. У својим тежњама силе и нису ишле за тим да учине крај рату, најакутнијој фази међународне утакмице, већ су просто хтеле да дођу до појевтињавања будућих ратова, чији су веровни трошкови из дана у дан изгледали већи. Сваки је хтео себи да уштеди трошкове за мање спорове и сукобе, сваки је желео да протури ову или ону одредбу у међународно право, која њему самој не би сметала, али која би у случају рата била тим незгоднија за каква његова моћна супарника. Стварно је то био скуп који се састао углавном само ради тога да учини по вољи цару Николају II, каогод што су европски владари били потписали побожне одредбе Свете Алијанције, да би обрадовали цара Александра I. А кад су већ били на окупу, зашто баш да не покушају да том приликом извуку какву корист за своје посебне смерове?

2.

Франкфуртски мир био је ујединио Немачку под пруском превлашћу, те направио од ње најстрашнију међу свим великим силама. Француска је била понижена и осакаћена; уз то је својим враћањем републици била изгубила све пријатеље по европским дворовима. Италија се у оно време још није много питала, а Аустрија је убрзо спала на улогу проста оруђа немачке политике. Русија је била неизмерно велика, али још увек неразвијена држава, а Британска Империја била је моћна само на мору. Ван Европе, Немачка је имала да рачуна једино са Сједињеним Америчким Државама, које су се сад претварале у велику индустриску државу, али које су имале војску по европском мерилу сасвим безначајну, а исто тако и сразмерно незнатну морнарицу.

Нова Немачка, оличена царством проглашеним у Версају, била је замршена и чудна мешавина нових умних и материјалних снага света са

ограниченим традицијама европског система. Била је снажна у погледу просветних тежња, и у том погледу је збиља била измакла далеко испред свих осталих држава на свету. На пољу народне просвете представљала је узор и путоказ за све своје суседе и супарнике.

У данашње доба, кад се још увек осећају трагови општег разрачунавања са Немачком, мислимо да ће допринети правичнијој оцени британског читаоца, ако га подсетимо на ванредно корисне подстреке на просветном пољу, што их његова отаџбина дугује прво принцу-супругу Алберту, Немцу по народности, а затим и самој доцнијој утакмици са Немачком. Ниска завист образованог просечног Енглеза из владајуће класе, коју нису били кадри спутати ни патриотско достојанство нити иначе које друго племенито осећање, претворила се временом у прави страх пред способношћу Немаца. Немачка се дала на савременију организацију научног рада, на живљу примену научних метода у прилог индустриском и друштвеном развоју и то све са толико чврстине снаге и уверења какве на том пољу дотле није била показала ниједна друга држава. За све време периода наоружаног мира Немачка је убирала плодове, сејала ново семе и опет убирала све нове плодове жетве слободно развијене науке, жетве чији се нагомилани плодови никад не кваре. Брзо је израсла до ступња велике индустриске и трговачке силе. У производњи челика претекла је Енглеску. Заузела је прво место на свету у стотинама нових области производње и трговине, нарочито на пољима где су систематски рад и знање вредели више од обичних трговачких смицалица, међу осталим у изради оптичких справа, у изради боја, у производњи безброј хемиских артикала, а да и не говоримо о небројеним новим и савршенијим поступцима што их пронађоше Немци у свим могућим гранама индустрије.

Британском индустријалцу, који је био навикао да му се нови проналасци доносе на ноге у његову фабрику, да га моле да их прими, а да честито није ни знао одакле му ти проналасци долазе, изгледао је начин немачких индустријалаца да држе стално у својој служби научнике и да их редовно плаћају као страховито »нелојална конкуренција«. То му је изгледало као неко вештачко утицање на судбину, готово исто што и »пакловање карата«. Та, за бога, мислио је, тиме се храбри несимпатичан кадар интелектуалаца да завирује у послове спремних индустријалаца и трговаца. Наука је из своје првобитне домовине била отишла у бели свет као какво нежељено чедо породице. Дивна немачка хемиска индустрија била је саздана на основу проналаска неког Енглеза, сер Уиљема Перкинса, који у својој отаџбини није могао да нађе »практичног« човека од посла, који би га прихватио и финансирао му коришћење проналаска.

Поред тога је Немачка осталим државама предходила примером у погледу новијег и савременијег социјалног законодавства. Немачка је била свесна да је радна снага као неки општенародни посед, да беспослица квари и дегенерише раднике, те да је стога општи интерес да се води рачуна и о потребама радника у слободном времену, кад се налази ван фабрике. Британски послодавац још је једнако живео у великој заблуди да радник ван фабрике уопште нема никаква права на опстанак, а да је са друге стране утолико повољније за послодавца уколико је беднији приватни живот радника. Уз то је просечни британски индустријалац, често доста необразован, био жесток индивидуалист: у њему је стално тињала она бедна конкурентска мржња ниских људи. Мрзео је своје колеге, друге фабриканте, мрзео је своје раднике, мрзео је и саме своје муштерије. Немачки пак произвођачи боље су схватали потребу сарадње и узајамних уступака, па су се стога немачка индустриска предузећа све већма здруживала и концентрисала, те су готово почела да добијају неки општенародни карактер.

Ова просвећена, научничка и организаторска Немачка била је природним

развојем настала из оне слободоумне Немачке од године 1848. Корени те и такве Немачке доста су стари; потичу још из оног времена опште тежње за радом, обновом и поновним подизањем после понижења претрпеног под Наполеоновом влашћу. Све што је у овој новој Немачкој било узвишено, све што је ваљало, било је уистину дело немачког учитеља и професора. Међутим, ова савршена научна организација била је само један од два основна стуба на којима је почивало ново немачко царство. Други темељни чинилац била је династија Хоенцолерна, која је била преживела пораз код Јене, коју је године 1848. лукаво била преварила и угушила немачка револуција, па која је сад под Бизмарковим вођством била извојевала и закониту превласт над Немачком, без немачких крајева Аустрије. Наравно ниједна друга држава, изузев можда царску Русију, није била у толикој мери одржала традицију монархије великог стила из осамнаестог века, као што ју је одржала Пруска. Сад су у Немачкој — помоћу традиција Фридриха Великог и преко њих — владала Макијавелијева начела. На челу ове саме по себи лепе и модерне државе није владао леп и савремен дух, који би, служећи смеровима целога света, самим тим обезбедио тој држави умну превласт над целим светом, већ је владао неки матор паук жудан све нове силе, власти и моћи. Немачка потпала под пруску превласт била је једновремено једна од најсавременијих и једна од најзастарелијих појава на западу. Била је то једновремено најбоља и најгора држава на свету.

Психологија народа јесте још потпуно неразрађена наука. Једва ако су психолози почели да проучавају и појединца у његову односу према друштву. Ну, ко се год бави изучавањем светске историје мора да посвети нарочиту пажњу умном развоју оне немачке генерације која је одгајана после победа од године 1870. до 1871. Само се по себи разуме, да су људи те генерације, с обзиром на извојеване потпуне и несравњене победе и с обзиром на нагло растење благостања њихове дотле сразмерно сиромашне земље, били постали уображени. Да се под таквим околностима нису подавали наступима патриотске сујете, не би били људи, односно били би више него обични смртни људи. Међутим, овакво је расположење духова вешто прихваћено у интересу хоенцолернске династије, систематским надзором над школом и великом школом, над књижевношћу и штампом и злоупотребом тих средстава народног просвећивања, још и даље развијано и учвршћивано. Сваки учитељ, сваки професор, ако није желео да буде осуђен на запостављеност у каријери, морао је, на својој редовној дужности и ван ње, стално да проповеда надмоћност Немаца над свим осталим народима, у погледу општих расних одлика, духа, морала и физичке снаге, морао је да истиче њихову ванредну готовост за рат и њихову оданост дому Хоенцолерна, морао је сваком приликом да подсети како су Немци позвани да под вођством те династије одиграју водећу улогу у свету. За љубав будућности династије Хоенцолерн, настава историје у Немачкој претворена је у огромни фалсификат анала прошлости. Док су сви остали народи приказивани као недорасли и дегенерисани, Пруси су истицани као вођи и обнављачи човечанства. Немачка омладина је то читала у својим школским књигама, слушала је то у проповедима у цркви, налазила је на сваком кораку доказивања у том правцу у књижевности, па најзад, стигавши до универзитета, слушала је то и са катедре, из уста својих цењених и уважених професора. Могло се десити да и на предавањима, на пример, из биологије или математике, професор под којим било поводом прекине за час своја стручна излагања, да би ударио у неке патриотске декламације. Под оваквим бујицама сугестије које су навaљивале са свих страна, могли су одолети само најјачи духови и карактери. Постепено и неприметно, Немцу су били наметнули о Немачој и њену цару мишљење као о нечему величанственом, горостасну, незапамћену на овом

свету: божанствена нација, која се прси у »сјајну витешком оклопу« и која у десници витла »ваљани немачки мач«, јер је окружена народима ниже вредности, непријатељски расположеним према њој. Изложили смо историју Европе, па нека читалац сам просуди да ли је слава немачког мача била баш толико ненадмашна. Германија је свесно опијана, одржавана у неком магловиту заносу оваквом врстом патриотске реторике. Највећи злочин Хоенцолерна био је у томе што се круна стално и упорно мешала у питања школске наставе, а нарочито што се тиче наставе историје. Ни једна друга држава на свету није се у том погледу у толикој мери огрешила о народну просвету. Олигархија крунисане републике Велике Британије свакако да је била запустила просвету и изазвала њено закржљавање; хоенцолернска монархија, међутим, унизила је и покварила народну просвету своје земље.

Потребно је да се јасно и одлучно истакне чињеница, најважнија у историји последњих педесет година, да су немачком народу свесно и упорно били накалемили замисао превласти над светом, извојеваној силом, као и начело да је рат потребна ствар. Основно начело, по којем је разрађена школска настава историје у Немачкој, јесте изрека ђенерала грофа Молтке-а *(Helmuth Karl Bernhard Graf von Moltke,* 1800.—1891.): »Трајни мир јесте сан, и то чак није ни леп сан. Рат јесте један од састојака богом створеног светског поретка. Да није ратова, свет би утрнуо у учмалости и материјализму.«

Овакво учење, којим је немачко царство било прожето од мора до Алпа, није могло а да се не запази у осталим земљама, није могло а да не баци у бригу све остале народе, није могло а да не изазове противнемачки савез. Уз то је овакво васпитавање немачког народа било праћено изазивачким сружањем на копну и на мору, којим се подједнако претило Француској, Русији и Енглеској. Све је то утицало на умни живот, морал и начине опхођења читавог немачког народа. Од године 1871. амо, Немац, који би долазио у иностранство, ишао је гордо подигнутом главом и разговарао је гласно и одсечно. Чак и у самим трговачким односима падао је у очи оваквим понашањем. Ако су му машине доспевале на светску пијацу, ако су му бродови пловили морима, све је то било праћено неким патриотским изазивањем. Својим начином опхођења давао је изглед увреда нанесених другим народима, чак и самим заслугама којима је немачки народ био задужио човечанство. Додуше, веровно је да би се тако понашао и сваки други народ, а уз исте околности и у случају да су њега тако васпитали.

Услед једне од честих историских случајности, које још убрзавају катастрофе, владар Немачке, Вилхелм II *(Wilhelm Friedrich Viktor Albert,* рођен 1859.), био је по својим особинама савршено оличење тога новог васпитавања свога народа и хоенцолернске традиције. Дошао је на престо 1888., у двадесетдеветој години живота. Његов отац, цар Фридрих III *(Friedrich Wilhelm Nikolaus Karl,* 1831.—1888.) био је марта исте године наследио на престолу свога оца, Вилхемова деду, цара Вилхелма I *(Wilhelm Friedrich Ludwig,* 1797.—1888., владао од 1861. до смрти), па је сам умро већ 15. јуна 1888. после владавине од 99 дана. По мајци је Вилхелм II био унук краљице Викторије. Међутим, у њега није било ни трага оне слободоумне традиције, којом се вазда баш по свом немачком пореклу одликовала династија саксонско-кобуршко-готска. Вилхелмова глава, напротив, била је пуна идеја новог империјализма. Ступивши на престо, објавио је наредбу војсци и морнарици. Проглас народу о ступању на престо издао је тек три дана доцније. Из његових речи избијао је силан презир према демократији: »... Творци уједињене Немачке јесу ратници и војска, а не каква већина у парламенту. Уздам се у првом реду у војску.« Тиме су коначно били одбачени у страну плодови дугог и мучног рада немачког учитеља; Хоенцолернац је тријумфовао на целој линији.

Наредно дело младог цара било је у томе што се посвадио са својим

седим државним канцеларом Бизмарком, творцем нове уједињене немачке државе, па му је најзад и изнудио оставку. Међу њима двојицом није било дубљих начелних разлика у гледиштима, већ је по Бизмарковим речима, млади цар просто желео да буде »свој властити државни канцелар«.

Тако је почела ова владарска каријера, обележена непрекидним најразнороднијим иницијативама и агресивношћу. Овај је Вилхелм II желео да изазове сензацију у Европи, већу но иједан владар пре њега. Убрзо је цела Европа била добро упозната са спољном појавом овога цара, одевеног вазда у китњасте униформе, марцијалних бркова, одважна погледа, а закржљале леве руке, коју је вазда вешто умео да сакрије. Уживао је нарочито у посребреним грудним штитовима и дугим, белим кабаницама. Никако није могао да се смири и сталожи. Очигледно је мислио да је судбином позван да изврши велика дела. Додуше, неко време као да ни сам још није знао каква ће то бити дела у данашње доба. Та, више немамо делфиског пророчишта, које би му могло прорећи како је судбином позван да упропасти једну велику државу.

Његови театрални гестови, а нарочито обарање Бизмарка с власти узбунише многе Вилхелмове поданике. Но убрзо се умирили, а у уверењу да цар свој све већи лични утицај на државне послове користи у прилог одржања мира и унутарњег јачања Немачке. Много је путовао, час у Лондон, час у Беч, час у Рим — где је једном приликом имао неки тајан договор са папом — па у Атину (његова се сестра године 1889. удала за тадањег грчког престолонаследника, доцнијег краља Константина), па у Цариград. Вилхелм је био први хришћански владар који је учинио службену посету султану. Ишао је и у Палестину. Том приликом су кроз јерусалимске зидине пробили нарочиту нову и широку капију, да би цар са пратњом на коњу могао ући у град. Изгледало му је испод достојанства да пешице уђе у Јерусалим. Наговорио је султана да преуреди турску војску по немачком узору и под руковођењем немачких официра. Године 1895. објавио је једним говором да је Немачка сад већ светска сила и да је њена будућност на мору — не водећи рачуна о чињеници што су Британци сматрали себе господарима мора. Све се више почео занимати што јачим изграђивањем немачке морнарице. Наметнуо се за неког арбитра у немачкој уметности и књижевности, па се, између осталог, заложио и за то да се што више употребљава готица, и ако је странци тешко читају, а што мање латиница, искључиво писмо свих осталих земаља западне Европе. Помагао је пангерманску идеју, која је тражила да здружи у великој братској германској заједници Швајцарце немачког матерњег језика, Холанђане, скандинавске народе, белгиске Фламанце, с тиме да на крају крајева млада немачка царевина, жедна власти и земље, једног дана може просто анектовати сву ту германску браћу. Пред Вилхелмом II су бледеле појаве свих осталих европских владара.

Да би успео у својим смеровима о изграђивању силне морнарице, Вилхелм II је као згодну прилику прихватио опште нерасположење против Британије, какво је због бурског рата било обузело целу Европу. Поред наглог и изазивачког ширења немачких колонијалних поседа у Африци и у Тихом Океану, ово је много узнемирило и дражило Британце. Напосе британски либерали, ма колико им је то било непријатно, под таквим околностима нису имали куд, већ су морали у парламенту и сами да гласају за увећање британске морнарице. »Нећу да мирујем — говорио је Вилхелм — док не будем и своју морнарицу извео на исту висину на којој се налази моја војска«. Ово је била претња, преко које није могао да пређе ни најмирољубивији становник британског острвља.

Године 1890. Вилхелм је био добио од Енглеске острвце Хелголанд*); из-

*) Уговором, којим је Немачка дала у замену за њ доста знатну територију у Африци и признала Енглеској право протектората над Занзибаром. Прим. прев.

ГРАДСКА ... ПУБЛИЧНА БИБЛИОТЕКА

градио је од ње силну поморску тврђаву.

Уколико је више расла његова морнарица, утолико је Вилхелм постајао све предузимљивији. Изјавио је да су Немци људском роду оно што је со у јелу, те да »никако не смеју клонути у цивилизаторском раду«, и да »као некад дух царског Рима, Немачка мора да се шири и да продире« на све стране. Те је речи цар изговорио на земљишту настањеном Пољацима, а у прилог сталних напора што су их чинили Немци да у пољским крајевима, потпалим под њихову власт, што више угуше пољски језик и културу. Бога је прогласио »својим божанским савезником«. У старо доба апсолутизма или је сам владар сматран божанством или пак изабраним божјим изаслаником на земљи; овај цар пак говорио је о богу као о неком свом поузданом слузи. »Добри наш стари бог« говорио је као од милоште. Кад су Немци отели Кинезима Кијаучау, цар је говорио о »немачкој песници у железну оклопу«. Помажући аустриску политику против Русије, говорио је о »блиставом витешком немачком оружју«.

Несрећа коју је Русија године 1905. доживила у Манџурији, подстакла је немачки империјализам на још дрскије испаде. Изгледа да су у Немачкој мислили како је сад нестало сваке могућности руско-француске војне сарадње против Немачке. Цар Вилхелм направи путовање кроз Свету Земљу, па се затим, праћен ескадром морнарице, упути у Мароко, где се искрцао у Тангеру, да би тамо изјавио мароканском султану да ће га бранити против Француске, Француску је увредио, тражећи од ње оставку њена министра спољних послова Делкасе-а, претећи јој ратом, ако до те оставке не би дошло. Све је већма учвршћивао савезничку везу са Бечом, па је године 1908. Аустро-Угарска уз његову потпору прогласила анексију Босне и Херцеговине, двеју покрајина турског царства, настањених Југославенима. Изазивањем Велике Британије на мору и поменутим испадима против Француске и Словена, принудио је Енглеску, Француску и Русију да склопе одбранбени савез против њега. Услед анексије Босне и Херцеговине дошло је до хладнијих односа између њега и Италије, његове дотадање савезнице*).

Ето, такав је био човек, који је злим удесом судбине био дошао за владара Немачке. Тај је човек дражио природни понос и самопоуздање народа, вештачки је појачавао та осећања до мере да су постали несносни и неиздржљиви свему осталом свету. А то је учинио тако рећи тек пошто је тај народ, после векова разједињења и подељености у хаотичком систему безбројних посебних владара и владарчића, најзад био извојевао своје јединство и пошто је тиме био дошао до угледа у свету. Само се по себи разуме да је под таквим околностима у новој Немачкој водећим људима у трговини и индустрији, који су се сад силно обогатили, великим финансјерима, који су хтели да учествују у привредном израбљивању прекоморских крајева, овакав цар био сасвим по вољи, а и чиновничким круговима, поред њих и простом народу. Многи Немци, који су у дубини душе сматрали његово држање неукусним, ипак су га помагали с тога што је умео тако вешто да приказује сваки свој гест као неки немачки успех. На све стране се орило: »*Hoch der Kaiser!*«

Поред свега тога, Немачка се није без борбе приволела овој јакој струји империјализма. Врло значајни чиниоци немачког јавног живота устајали су против разметљивости овог новог самодршца. Поједина немачка племена, а нарочито Баварци, одупирали су се коначној превласти пруског духа. Упоредо са наглим напредовањем народне просвете радничка странка је развила свој посебни круг идеја и стално је устајала против милитаристичких и шовинистичких потеза владаревих. У држави се појавила нова и јака странка социјалдемократа, која је прихватила Марксова начела. И поред тога што су се чиновни-

*) Међутим, службено је тројни савез Немачке, Аустро-Угарске и Италије ипак продужен крајем године 1912. Италија је отказала своје учешће у њему тек 4. маја 1915., 19 дана пре но што ће објавити рат Аустро-Угарској. Прим. прев.

ништво и свештенство неумољиво борили против ње, и поред ванредних закона донесених ради сузбијања њене пропаганде и њена јавног рада, ова је странка стално расла. Цар је све наново сумњичио социјалдемократску странку, њени су прваци хапшени или принуђивани да беже у иностранство, а круг њених присталица и даље се нагло ширио. Кад је Вилхелм II дошао на престо, социјалдемократска странка није имала ни пола милиона гласова, а године 1907. имала их је већ преко три милиона. Сад је покушао да чини уступке, те да некако милостиво и са висине одобри оно што су социјалдемократи тражили као право радника (н. пр. осигурање радника за случај болести и старости*). Ово Вилхелмово тобожње прилажење социјализму много је запажено, мада он при том ипак није тиме никог успео да придобије за империјализам. Настала је упорна и спретна борба против честољубивих царевих поморских планова; исто је тако здрави разум ове странке широких народних маса стално жигосао колонијалне пустоловине нових немачких капиталиста. Што се пак војске тиче, то јој социјалисти нису отказали извесну умерену потпору. Такво су држање заузели и поред мржње којом су били задојени против аутократа у свом властитом дому, а због тога што су још већма мрзели назадну аутократију Русије, те у страху пред њом желели да немачка источна граница буде што боље заштићена.

Опасност за Немачку била је у томе што је њен разметљиви империјализам силом околности морао здружити Француску, Русију и Енглеску ради заједничког напада на њу, ради »офанзивне дефанзиве«. Цар Вилхелм се колебао у политици према Енглеској; час је његов став према њој био непријатељски, час је опет чинио врло незграпне покушаје да ју придобије. У међувремену пак његова је морнарица стално расла и спремала се за борбу са Француском и Русијом, коју су у Немачкој замишљали као прву фазу будућих ратова. Кад је године 1913. британска влада предложила да за годину дана и Британија и Немачка обуставе грађење нових бродова, тај предлог у Берлину нису усвојили. Цар је имао сина и наследника, који је био још већи Хоенцолернац, још већи империјалиста и још већи пангерман од свог оца. Био је васпитан у атмосфери империјалистичке пропаганде и у детињству су му једине играчке биле пушке и војници. Дошао је до преране популарности тиме што је надмашивао и самог оца у империјалистичком и шовинистичком држању. Сматрало се да цар почиње да стари, те да временом постаје и сувише обазрив; престолонаследник пак био је сад слика и прилика свога оца у млађим годинама. Говорили су му да Немачка још никад није била толико јака и спремна за нове ратне авантуре, за нове победе, него што је била сад; уверавали су га да је прилика згоднија него икад. Русија пропада, говорили су, Французи су дегенерисани, а Британија се налази пред грађанским ратом. Овај млади престолонаследник био је типичан пример за расположење немачке омладине највиших сталежа у пролеће године 1914. Сви су се они душевно били напојили на једном истом извору. Њихови професори и наставници, њихови говорници и војн, њихове матере и љубазнице, сви су их били спремили и охрабрили за сјајну прилику која им се указивала. Сви су они били испуњени неизвесним осећањем о некој борби која се спрема, сањали су о убојној труби, која ће их позвати на ненадмашиве подвиге, о победи над другим народима и о тријумфу над непокореним радничким масама на дому. Напрегнутим мишицама и узбуђена, чекала је цела земља у ставу каква атлета, који после дуга челичења и вежбања хоће да ступи у борбу за првенство.

3.

За све време периода наоружаног мира Немачка је давала тон осталој Европи. Нарочит утицај пак вршиле су агресивне империјалистичке немач-

*) На том је пољу било већ доста урађено за владе старог цара Вилхелма I. Прим. прев.

ке доктрине на британску душу, која није била створена да може одолети какву јаку умном притиску споља. Просветни подстицај што га је земљи био дао супруг краљице Викторије, убрзо је био сустао после његове смрти. Универзитети у Оксфорду и Кембрицу били су почели да усавршавају ступањ образовања виших сталежа. Међутим, свештенство је и надаље имало силна утицаја на попуњавање професорских катедара, па је са својим предрасудама и стрепњама, које су биле изазване тобожњим сукобом између вере и науке стално ометало реформу више наставе. Просвећивање широких маса опет било је закржљало услед сталних верских распри, услед претеране штедљивости надлежних државних власти тежњом послодаваца да себи обезбеде што више јевтине дечје радне снаге, и истицањем индивидуалистичког начела да сваком појединцу треба оставити на вољу како ће да васпитава своју децу. Под притиском ратова са Наполеоном било је великим делом нестало старих енглеских традиција, традиција трезвене искрености, правног осећања, »*fair play*«-а*) и извесне мере републиканског слободоумља. Романтички правац оличен сер-Валтер-Скотом и другима био је народну машту испунио тежњом за свим што је пустоловно и сликовито. »Мистер Брицс«, комични тип Енглеза како га је приказивао шаљиви лист »*Punch*« педесетих и шездесетих година, човек који се радо облачио у шкотску ношњу, кад би одлазио у лов на срне и јелене, сасвим је згодно оличење духа ових нових тежњâ. Убрзо се »мистер Брицс« са задовољством и гордошћу сетно чињенице да и он има империју, у којој сунце никад не залази. Земља која је некад била извела на оптуженичку клупу Клајва и Уорен-Хестингса због њихових бесправних поступака према Индијанцима, сад је почела ту двојицу да сматра витешким и племенитим појавама. Та, спадали су међу најугледније творце велике британске империје! Под чаробним утицајем источњачке маште Дисраелија који је краљицу Викторију био прогласио »царицом Индије«, Енглези су сразмерно брзо захваћени магловитим одушевљењем за савремени империјализам.

Сад су се и енглески књижевници угледали на оно извртање етнологије и историје, којим су били убедили немачки народ, састављен из теутонских, келтских и словенских састојака, да тобоже представља неку нарочиту, дивну расу. Ти су се енглески књижевници почели одушевљавати једним својим новим проналаском, и то пронашли су »англосаксонску расу«, која је представљена као најсавршенији део човечанства, позван да баци у засенак укупно некадашње деловање Грка и Римљана, Египћана и Асираца, старих Јевреја и Монгола и других нижих претеча ових нових белокожних господара света. Бесмислена бајка о природној надмоћности немачке расе много је допринела огорчењу угњетаваних Пољака у Познању и Француза у Лотарингији. Још смешнија бајка о некој надмоћности Англо-Саксонаца не само да је пооштрила отпор Ираца против енглеске власти, него је уопште погоршала начин опхођења Британаца према »нижим« народима, над којим су владали у разним деловима света. Јер оног часа, кад престане поштовање према другима, да би се прешло у процењивање сама себе, свршено је и с учтивошћу и с правичношћу у опхођењу.

Ну, мајмунисање политичког безумља Немаца није се зауставило на бајци о Англо-Саксонцима. Пошто им је била досадила празнина и непоштење, млади су људи, који су се осамдесетих и деведесетих година деветнаестог века затекли на енглеским универзитетима, пришли новој науци дрског, до ситница разрађеног и одлучног националног империјализма, који представља неку мешавину Макијавелија и Атиле, а који је био обележје и мисли дела немачке омладине. Сматрали су да и Британија треба да »блиста у сјајну оклопу« као Вилхелмова Немачка, да и она треба да »витла бритки мач«. Нови британски империјализам нашао је свога песника

*) »*Fair play*« — буквално „поштена игра (у спорту, при картама и т. д.), у ширем смислу коректност, витештво. Прим. прев.

у Киплингу, а материјалне потпоре код великих финансијера и људи од посла, који су прижељкивали нове трговачке монополе и могућности за експлоатацију. Ови Енглези пруског духа и сувише далеко су отишли у подражавању Немачкој. Средња Европа јесте привредна област, коју је најбоље ставити под једну исту управу. Нова Немачка била је остварила велику царинску област у срцу Европе, компактну попут стиснуте песнице. Енглеска империја напротив пружала се светом као раширен длан руке, а њени становници, другојачи по нарави, по појмовима, односима и потребама, били су међу собом повезани једино заједничким интересима и заједничком потребом безбедности. Нови британски империјалисти пак, слепи код очију, нису запажали ту разлику. Пошто је нова Немачка имала своје царинско јединство, мислили су да британско царство треба да се угледа на овај пример, па је сад природни развој појединих његових делова свуда ометан разним уступцима империјализму.

Међутим, при свему том, империјалистичка замисао у Енглеској никад није достигла толику моћ и једнодушност, као што их је била достигла у Немачкој. Та идеја није одговарала природи ни једног од трију народа удружених у британској краљевини, а међу собом толико различних. Краљица Викторија и њен наследник, краљ Едвард VII *(Edward VII,* 1841. до 1910., владао од 1901. до смрти), било по самој својој природи и темпераменту, било по традицијама свога дома, никако нису били склони да се угледају у Хоенцолерне, те да попут њих носе »светли оклоп«, да стежу »железну песницу« и да »витлају бритким мачем«. Били су довољно мудри да се клоне тих идеја, које су почињале да се шире. Уз то је »свебритански« империјалистички покрет од сама почетка изазвао отпор многих писаца енглеског, уелског, ирског и шкотског порекла. Ти писци никако нису хтели да признаду ту нову једнообразну »британску« народност, ни теорију о англосаксонском »надчовеку«. Многи замашни британски интереси, нарочито интереси поморства, почивали су на начелу слободне трговине, па су стога фискални предлози империјалиста и са њима скопчане финансиске и трговачке пустоловине наилазили на оправдано неповерење. С друге стране пак империјалистичке идеје нагло су се ширили у редовима војске, међу британским чиновништвом у Индији и у сродним круговима. Све дотле су у Енглеској некако са висине гледали на војнике по сталну занимању. Активни официр био је биљка, која никад није добро успевала на британском тлу. Сад се пак јављао покрет који му је обећавао славе и моћи, а пре свега исто онолико угледа, колико је имао и његов друг у Пруској. Поред тога је империјалистичка идеја наишла на потпору и у јевтиној народској штампи. Били су се појавили нови листови, који су, захваљујући напретку основне наставе, располагали широким слојем нових читалаца из народа. Тим су листовима биле потребне јасне, лако разумљиве и једноставне идеје, прилагођене умним потребама слојева, који тек што су били почели да се уче мислити.

Ну, и поред толике потпоре са разних страна, и поред силна раздраживања националне сујете, британски империјализам никад није продро у широке масе британског становништва. Енглези нису умно покоран и гибак народ, па је бучно, а ипак више или мање извештачено, одушевљење за империјализам и увећање царина, које се јављало код странке старих торијеваца, у редовима војске и свештенства са села, у забавним локалима, код прирођених Енглеза страна порекла, код разних скоројевића и нових капиталиста, изазвало неповерење у ширим народним слојевима, а нарочито у редовима организоване радничке странке. Ако је стално вештачки потпиривано огорчење због пораза на Мајуби угурало земљу у мучни, неплодни и скупи рат против јужноафричких бурских република, то је ипак за овом незгодном авантуром наишао доста повољан преокрет. Либерална странка је дошла на власт, те поново победише правда и пристојност. Стварањем јужноафричког са-

веза исправљен је бар велик део неправде учињене бурским ратом. И надаље се јављао велик напредак на пољу просвете, па су власт и пресудни утицај на јавне послове све већма прелазили из руку малена броја људи на све шире и шире кругове. У току периода наоружаног мира трију народа, који сачињавају британску краљевину, умало што нису дошли до споразума на доста правичној и разумној основици у погледу давнашњих спорова и сукоба, који су постојали у Ирској. Нажалост, усред рада и напора у том правцу наишао је велики рат, који је прекинуо све то.

Као и Јапан, тако досад ни Ирска није играла велику улогу у овој књизи: узрок је исти и у једном и у другом случају. И Јапан и Ирска јесу острва, која су досад много примила од других, али која са своје стране још нису много допринела општесветској драми. Становништво Ирске јако је измешано у погледу порекла. По језгри, а највећим својим делом, оно свакако припада тамнокожој средоземној раси, из времена пре северњачких и пре ариских народа, као и становништво јужне Италије и Португалије. Преко ових староседелаца излио се у шестом веку пре Христа вал келтских племена. Не знамо у којикој су мери ови Келти стварно дошли и до превласти на острву, али тек били су довољно јаки да острву наметну језик келтске гране, такозвани ирско-галски језик. Доцније је било силних покрета становништва између Ирске, Шкотске, Уелса и Енглеске, у виду упада и противупада час овог час оног келтског народа. У петом веку је Ирска примила хришћанство, а доцније су источну обалу освојили Нормани и тамо се настанили; додуше, није нам познато уколико је та најезда деловала у правцу знатнијих промена у раси ирског становништва. Почев од године 1169. за владе краља Хенрија II, почињу упади енглеских Нормањана. Биће да је у данашњој Ирској теутонска примеса у раси становништва готово исто толика као и келтска, ако не и још већа од ње. Све до тих упада Ирска је била још варварска земља чије је становништво живело примитивним племенским животом; имала је свега неколико утврђених градова, у којима су живели староседеоци са нешто културе, која се у уметничком погледу изражавала нарочито у израдама од метала и у украшавању црквених књига. Сад пак, у дванаестом веку, наишла је прва, још непотпуна победа енглеске круне над Ирском; у појединим деловима земље појавише се енглеско-норманске насеобине. Од сама почетка се показало да међу Енглезима и Ирцима постоје силне разлике у погледу нарави, појачане различношћу језика, а које су се још већма испољиле после реформације. Енглези постадоше протестанти, Ирци пак, по самој својој природи реакционарна духа, окупише се око гоњене католичке цркве.

Од првих својих зачетака, енглеска власт у Ирској била је — иако са дужим прекидима — вечити и бескрајни грађански рат, изазван разликом у језику и разликама између закона који су у једној и другој земљи владали у погледу поседа земље и права наслеђа. Не можемо овде описати побуне, покоље и гоњења, што их је несрећно острво доживело за владе Јелисавете и Џемса I. За владе краља Џемса наишао је уз то нов предмет распре због конфисковања пространих крајева у ирској покрајини Улстеру*) и насељавања у њима шкотских колониста, презвитеријанаца. Ти су досељеници на северу Ирске образовали нову протестантску заједницу, која је силом прилика морала бити у сталну сукобу са католицима остале Ирске.

За време тешких политичких борби у доба краља Чарлса I, Кромвела, Џемса I, Уиљема и Марије, оба су завађена табора у Енглеској налазила присталица и међу Ирцима. У Ирској су сматрали да свака несрећа Енглеске представља повољну прилику за остварење тежњâ Ирске. Тако је, на пример, грађански рат у Енглеској, који је започео по погубљењу Стратфорда, подстакао Ирце да изврше покољ међу Енглезима који су живели на њи-

*) Име ове покрајине пишемо код нас већ у велико одомаћеним начином, мада не одговара тачном енглеском изговору. Прим. прев.

хову острву (године 1641.). Кромвел је доцније тај покољ осветио тиме, што је у борби са Ирцима наредио да не сме бити милости ни за једног човека који би био ухваћен са оружјем у руци; ирски католици још и дан данъи говоре с највећим огорчењем о тој немилосрдној Кромвеловој строгости. Од 1689. до 1691. у Ирској је и опет пламтео грађански рат. Џемс II је био затражио помоћ ирских католика против Уиљема III, па су му присталице страшно потучене у биткама на Бојну (године 1690.) и Огриму (године 1691.). Дошло је, најзад, до поравнања лимеричким уговором. То је уговор, око којег је било много спорова; њиме је енглеска влада обећала католицима верску трпељивост и још много којешта, мада ниједну од примљених обавеза није испунила. Отуда је и лимерички уговор остао у болној успомени код Ираца. Сразмерно је врло мало Енглеза који уопште знају за лимерички уговор. У Ирској напротив све до данашњег дана и сувише га добро памте.

У осамнаестом веку настадоше још горе патње за Ирску. Енглези су, из пусте зависти конкурента, стали спутавати ирску трговину; индустрија вуне у јужном и западном делу острва је упропашћена. Притом се са протестантима у Улстеру није много боље поглавито и бунили. У осамнаестом што више Улстерци су се у оно време поглавито и бунили. У осамнаестом веку су незадовољство и отпор међу сељацима осећали кудикамо више на северу него на југу.

Уколико нам то допушта простор, описаћемо мало опширније опреке и сличности, које су биле у оно доба од утицаја на односе међу Ирском и Енглеском. Ирска је у оно време, додуше, имала неки свој парламенат, али је то био протестантски парламенат, још зависнији и са још мање политичког морала но и сам британски парламенат у оно оба. У Дублину и у крајевима око тога града била се развила знатна култура; ту је владала жива књижевна и научна делатност на енглеском језику, којој је као средиште служио протестантски универзитет *»Trinity College«*. То је била Ирска Суифта *(Jonathan Swift*, 1667. до 1745.), Голдсмиса *(Oliver Goldsmith*, 1728.—1774.), Берке-а *(Edmond Burke*, 1728. или 1730. до 1797.), Беркели-а *(George Berkeley*, 1684.—1753.) и Бојла *(Robert Boyle*, 1626.—1691.). Но сав је тај умни рад био саставни део енглеског културног живота и није у себи имао баш никаква ирског обележја. Католичка вера и ирски језик били су у оно време забрањени и гоњени.

Из те ондашње гоњене и непросвећене, силом у мраку одржаване Ирске развила се постепено отпорна Ирска двадесетог века. Парламенат, лепа књижевност, наука и сва култура Ирске уопште разуме се да су имали своје тежиште у Лондону, пошто се нису могли одвојити од енглеског културног круга. Богатији поседници су живели у Енглеској и тамо су чешће и децу школовали. Тиме је пак изазивано стално одливање ирског народног богатства пут Енглеске, пошто су силне суме новаца трошене или улагане ван земље. Све боље усавршавање саобраћаја још је већма ишло у прилог такву развоју, који је расељавао Дублин и упропашћавао Ирску. А *»Act of Union«* (1. јануара 1801.) био је природна последица свега тога, спајање двају сасвим сродних организама — дотадањег енглеско-ирског парламента са британским парламентом у Лондону. И једно и друго тело било је олигархиско по свом саставу, без политичког морала по свом раду. Против овог спајања парламента било је силна отпора, и то не толико код самих Ираца, колико код протестаната, који су живели у Ирској. Дошло је (године 1803.) и до устанка, којем је био на челу Роберт Емет, а који је врло брзо угушен. Дублин, који је око средине осамнаестог века био леп енглеско-ирски град, постепено је остајао без свог дотадањег значајног политичког и интелектуалног живота и преплављен је непомирљивим ирским елементима. И сам друштвени живот добијао је све ужи и званичнији карактер и кретао се око краљевског гувернера (лорда намесника), који је становао у дублинском дворцу. Интелектуални живот још је неко вре-

ме животарио, па је затим настало доба готово потпуне обамрлости.

Док је Ирска Суифта и Голдсмиса дошла истим путевима као Енглеска Попа *(Alexander Pope,* 1688.—1744.), дра Џонсона *(Samuel Johnson,* 1709. до 1784.) и сер-Џошуе Рејнолдса *(Sir Joshua Reynolds,* 1723.—1792.), док међу владајућим сталежима Велике Британије и владајућим сталежима Ирске никад није било друге разлике осим чињенице што су једни живели на једном, а други на другом острву, међу народним масама Ирске с једне и Енглеске с друге стране постојала је грдна разлика. Тежње енглеске демократије за просветом и политичким утицајем у многом се погледу разликовале од борбе коју су водили нижи народни слојеви у Ирској. Британија је била произвела замашно индустриско становништво, састављено из протестаната или из безвераца. У њој је било пољопривредних радника, али није било сељака у правом смислу речи. Ирска пак није имала угља, земља јој је била доста неплодна, а њени су велепоседници живели у Енглеској. Све је то било допринело да се од Ирске направи земља сељака-закупаца. Пољопривреда је све већма опадала, док најзад није сведена само на сађење кромпира и гајење свиња. А људи су се и даље женили и множили. Ако не би овде-онде попили нешто више »уиски«-а и потукли се, једино задовољство им је био породични живот. Строговерни ирски католицизам био је од лоших последица. Свештенство се у овој земљи и сувише било осилило, те је у њој кочило сваки напредак.

Становништво Ирске износило је:

године 1785.: 2.845.932 душе;
године 1803.: 5.536.594 душе;
године 1845.: 8.295.061 душу.

Последње од горенаведених година, 1845., производња кромпира у Ирској није била довољна за исхрану становништва, те је избила страховита глад. Многи су помрли а многи су се иселили, поглавито у Сједињене Америчке Државе. Исељавање у Америку узело је толики обим да је Ирска неко време била земља стараца и опустелих домова.

Спајањем ирског парламента са британским добило је и ирско становништво право гласа у истој мери као и Енглези. Опште право гласа у Енглеској значило је у исто доба опште право гласа и у Ирској. Британци су добили опште право гласа због тога што су га тражили, а Ирци су га добили просто због тога што су га добили Енглези. Показало се да је Ирска у удруженом парламенту бројно несразмерно јако заступљена; ово због тога што је за Ирску од раније био предвиђен велик број мандата, а у интересу британске владајуће класе, јер су се некада ти ирски мандати нарочито лако задобијали на изборима. По увођењу општег права гласа пак католички Ирци, који су дотле били политички бесправни, дошли су одједном до силна политичког оруђа у виду многобројна представништва у оквиру британског законодавног тела, а да сами никад нису ни тежили такву оруђу. Увођењем општег права гласа године 1874. нестало је старог типа народног посланика из Ирске, који је лако долазио до свог мандата, а чији је глас у парламенту било лако купити. Извојевавши равноправност, британска демократија се нашла раме уз раме са туђинском и необичном ирском демократијом, која се од ње разликовала и по вери, и по традицијама и по захтевима. Ова је ирска демократија почела да говори о дугој историји претрпљених неправди, о којој просечни Енглез није био ни чуо, те је страсно стала да тражи одвајање од Британије; тај захтев Енглези никако нису могли да разумеју, па су га схватили као сасвим неоправдано и непотребно непријатељство од стране Ираца.

Ирци се збиља у великој мери одликују жестоком националном себичношћу, али су их таквим направиле саме околности; нису били способни да оцене право стање ствари у Енглеској. Нова ирска странка је дошла у британски парламенат са чврстом намером да све дотле омета правилно расправљање енглеских јавних послова, док Ирска не буде слободна, са чврстом одлуком да што више досади Енглеској. Олигархији, која је владала у

британској империји, овако је држање Ираца било добро дошло. Удружила се са »лојалним« протестантима северне Ирске — тојест лојалним према британској влади, а из страха пред католичком превлашћу у Ирској — па је потпиривала и распаљивала огорчење британског народа због неуморног и упорног непријатељства што га је према Британији испољавао ирски народ.

Историја британско-ирских односа у другој половини деветнаестог века баца врло ружну светлост на владајућу класу британске империје. Енглези пак који су седели у доњем дому немају разлога да се стиде. Све су изнова давали доказа о својој доброј вољи за решавање ирског питања. Британско законодавство с погледом на Ирску у току скоро читавих педесет година представља низ неспретних покушаја енглеске либералне странке да изиђе у сусрет жалбама Ираца и уопште да пријатељским начином изађе на крај с њима — а све на очиглед жестоке опозиције конзервативне странке и становништва северне Ирске, Улстера. При свему том је Парнел *(Charles Stewart Parnell,* 1846.—1891.), познати вођ у покрету за извојевање »хомрула« *(Home Rule*)* био баш протестанат из Ирске. Године 1886. Гледстон *(William Gladstone,* 1809.—1898.), чувени либерални енглески министар-председник, поколебао је свој лични политички положај због тога што је парламенту поднео први предлог закона о »хомрулу«; ово је био поштен покушај да се, *први пут у историји,* решавање ирских унутарњих питања преда у руке ирског народа. Због овог предлога закона о »хомрулу« дошло је до расцепа у либералној странци. Гледстон је оборен с власти и на његово место дошла је нова коалициона влада, такозвана унионистичка влада.

Тиме смо завршили ово скретање с предмета о којем је реч у овој глави, а које је било потребно ради кратка излагања ирске историје, односно стигли смо у излагању те историје до времена којем је посвећен овај део књиге, до доба империјалистичке заразе у Европи. Унионистичка влада, која је била потиснула Гледстона с власти, а чија је већина у првом реду била састављена из торијевских елемената, била је по свом духу империјалистичкија но иједна ранија британска влада. Политичка историја Британије испуњена је у току идућих година борбом новог империјализма, чијом је помоћу »британски« национализам покушавао да придобије за се целу империју — против либерализма. Разумни либерализам, који по самој својој суштини много боље одговара енглеском народном карактеру, тежио је напротив за тим да британско царство изгради у заједницу слободних и драговољних савезника. Разуме се да су »британски« империјалисти тражили да Ирска и даље остане подјармљена, док су либерали тражили да буде слободна и равноправна. Године 1892. Гледстон је помоћу слабе већине присталица »хомрула« опет дошао на власт. Године 1893., доњи дом је усвојио његов други предлог закона о »хомрулу«; горњи дом, међутим, одбацио је тај предлог. Године 1895. дошла је опет на чело државне управе нека права правцата империјалистичка влада. Странку, која је ту владу подупирала, нису звали »империјалистичком«, већ »унионистичком« странком. По нашем мишљењу, ово је и сувише неподесан назив, ако имамо на уму да га је примила странка која је својим радом увелике поткопавала слогу у великој британској заједници. Ови су се империјалисти одржали на власти десет година. Већ смо говорили о освајачком рату, који су водили у јужној Африци. Године 1905. покушали су да заведу царински систем по немачком узору, али је тај покушај пропао. Либерална влада која их је одменила на власти начинила је од покорених јужноафричких Холанђана (Бура) задовољне држављане тиме што је створила јужно-афричку доминију, самосталну у погледу унутарње управе. За тим је влада повела бескрајну и замр-

*) »*Home Rule*«, буквално, домаћа управа, самоуправа; у овом случају су под тим подразумевали законодавну аутономију Ирске са властитим парламентом. Прим. прев.

шену борбу са горњим домом, чија је већина била упорно империјалистичка.

Та се борба водила око питања која су била од најосновније важности за Британију. У једном се табору налазила либерална већина народа Велике Британије, која се мудро и поштено трудила да ирско питање постави на здравију основицу, да непријатељство Ираца према Британији претвори у пријатељство; у другом табору опет налазиле су се све присталице британског империјализма, решени да по сваку цену, противно мишљењу већине бирача, законитим, а ако мора бити и незаконитим путем одрже своју превласт не само над Ирцима, него и над самим Енглезима и Шкотима, као и над свим осталим деловима британског царства. То се под новим именом поново јављала она прастара борба у енглеској заједници, борба међу слободоумним народом и моћном »крупном господом«, великим пустоловима и другим личностима жедним власти, које смо већ описали говорећи о рату за независност Сједињених Држава. Само што је сад, уместо Америке, главно бојиште у овој борби била Ирска. Владајућа класа и пустолови који су је помагали били су једнодушни, и то подједнако у Индији, као и у Ирској и Енглеској. Ирски народ пак, поглавито због верске разлике, мало је имао осећања солидарности, који би га везивао за Енглезе. При свему том су се поједини ирски државници, као н. пр. Џон Редмонд, вођ ирске странке у доњем дому, покаткад искрено одазивали на добре намере Енглеза. Споро и поступно али неуморно ломљен је отпор горњег дома па је најзад године 1912. тадањи министар-председник Аскит поднео и трећи предлог закона о »хомрулу« за Ирску. Целе 1913., као и прве половине 1914. године водила се у парламенту борба око тог законског предлога. Испрва је тај предлог предвиђао самоуправу за целу Ирску, али је затим израђен допунски предлог, по којем би се област Улстера уз извесне услове издвојила из те самоуправе. Борба око тога водила се до сама почетка светског рата. Пристанак круне на тај закон добијен је пошто је већ био почео рат. Но једновремено је примљен закон, којим се ступање на снагу закона о ирској самоуправи одлаже до свршетка рата. И један и други закон унесени су у зборник закона (»*Statute Book*«).

Од сама подношења трећег предлога закона о »хомрулу« за Ирску, отпор противника те реформе био је жесток и претеран. Сер Едвард Карзон, дублински адвокат — који је био угледни судски функционар у оној ранијој Гледстоновој влади, оборено расцепом либерала због »хомрула«, а исто тако и под империјалистичком владом што је Гледстона на власти одменила, — био је вођ и душа овог покрета против измирења двају народа. И поред тога што је био родом из Дублина, Карзон се прогласио вођом улстерских протестаната. У борби је испољавао оно презирање закона, којим се увелике одликују многи вешти и цењени адвокати, као и ону упорну, безусловну и неугасиву мржњу, која представља изразиту особину многих Ираца. Уопште, на њему није било ничег енглеског: био је тавне косе, романтичког духа и напрасит. Од сама почетка је врло радо говорио и о оружаном отпору против остварења слободније и правичније везе међу Енглезима и Ирцима, какву је требао да оствари предлог закона о »хомрулу«. Још године 1911. био се у Улстеру образовао неки добровољачки одред, а ради отпора против увођења самоуправе у Ирској. Сад су кришом почели да преносе оружје у Ирску, а сер Едвард Карзон је у друштву амбициозног адвоката Ф. Е. Смита, у полувојничком оделу и опреми, обилазио Улстер, вршио смотре над добровољцима и на све стране распаљивао страсти. Оружје за ове будуће бунтовнике било је набављено у Немачкој, а у многим изјавама појединих пристаница сер-Едварда Карзона указује се на помоћ од стране неког »великог владара протестанта«. Сасвим насупрот Улстеру, у осталим крајевима Ирске владао је у оно време савршен мир и ред. Ирци су се у тим крајевима потпуно уздали у свог знаменитог вођа Џона Редмонда и у

добру вољу трију народа који сачињавају Британију.

Претња грађанским ратом у Ирској нити је била нешто нарочито нити је била нешто ново у историји овог несретног острва. Но чињеница која улстерском покрету даје нарочита значаја баш у оном часу светске историје, јесте потпора што му је указаше поједини војнички и други истакнути кругови Велике Британије, као и обзири који су показивани према сер-Едварду Карзону и његовим пријатељима, који нису искусили законом предвиђену казну за свој рад. У владајућим и богатим слојевима Велике Британије, као што смо већ напоменули, увелике је био узео маха отров реакције, зачет привидним успехом и бљеском немачког империјализма. Било је одрасло поколење које је било заборавило горостасне традиције својих предака, које је било спремно да замени варљивим империјализмом историску узвишеност енглеске слободе и честитости. Скупљен је фонд од једног милиона фунти стерлинга — највећим делом прилозима из Енглеске, а мањим делом из самог Улстера — за помагање улстерског устанка. Образована је улстерска привремена влада; угледне личности из Енглеске су се умешале у тај покрет, јуриле су аутомобилима по Улстеру, присуствујући и самој обуци добровољаца у бојном гађању. Показано је да је читав низ британских ђенерала и виших официра тих дана био кудикамо више расположен за неки »пронунциаменто« по угледу на неке јужноамеричке републике, него на послушност законима. Код толика гажења закона од стране вишег сталежа у Енглеској морала је као природна последица наићи силна узрујаност у осталој Ирској, која и онако никад није била у добрим односима са Енглеском. Сад је и ова остала Ирска са своје стране почела да прикупља »народну добровољачку војску« и да за њу кришом набавља оружја из иностранства. Британске војне власти пак показивале су се несравњено строжије у мерама које су предузимале против ових припрема ирских националиста него што су се биле показале према кријумчарењу оружја за Улстер. Кад су јула 1914. у Хауту код Дублина власти спречиле националисте да тамо врше обуку својих добровољаца у бојном гађању, дошло је до борбе и проливања крви по дублинским улицама. Британско острвље налазило се на самој ивици грађанског рата . . .

То је у главним цртама историја империјалистичко-револуционарног покрета у Великој Британији у време пред сам велики рат. Јер покрет сер-Едварда Карзона и другова био је неоспорно револуционаран. Био је то очигледан покушај да се одгурне у страну парламентарна влада, да се насрне на постепено развијену а још непотпуну слободу британских народа, те да се уз потпору војске доведе влада пруског типа; ирски спор је притом служио само као повод и полазна тачка. То је био реакционаран покушај неколико хиљада људи, да се заустави развој света, који тежи демократским законима и социјалном развоју; тај се покушај кретао упоредо са новим империјализмом немачких племића-велепоседника и богаташа, чије је симпатије увелике уживао. Међутим, британски империјализам разликовао се од немачког у једној од најважнијих тачака. У Немачкој су се поборници империјализма купили око престола; сам је престолонаследник био најжешћи и најразметљивији коловођа тога покрета. У Великој Британији, напротив, краљ је стојао по страни; Џорџ V никада и ни на који начин није јавно показао да ма уколико одобрава тај покрет, а исто је тако било исправно држање и његова сина и наследника принца од Уелса.

Августа 1914. сручила се над светом олуја великог рата. Септембра месеца је сер Едвард Карзон поднео жалбу против уношења закона о »хомрулу« у Зборник Закона. А истог дана кад је Карзон поднео ту жалбу, Џон Редмонд, вођ већине ирских посланика, законити представник Ирске, издао је проглас ирском народу којим га позива да прими на се свој део терета рата. Неко време се Ирска у рату верно борила раме уз раме са Енглеском, све док године 1915. дотада-

ња либерална влада није замењена коалиционим кабинетом, у којем је сер Едвард Карзон, захваљујући попустљивости и опортунизму министра председника Аскита, заузео положај »*Attorney General*«-а (врховног државног тужиоца, са платом од 7000 фунти стерлинга и додацима). Убрзо је Карзона на том положају заменио његов друг из улстерског устанка, Ф. Е. Смит.

Дело измирења са Ирском, започето године 1886. Гледстоном, а године 1914. готово потпуно окончано, било је сад коначно и потпуно уништено.

У пролеће године 1916., у Дублину је избила побуна против нове владе; побуна је угушена, а коловође овог покрета, од којих су многи били младићи, готово још дечаци, пушкарани су неумољивом строгошћу. Овакав је поступак цела Ирска сматрала тешком неправдом, с обзиром на раније благо поступање према бунтовницима у Улстеру. Велеиздајник сер Роџер Кесмент *(Casement)*, који је у своје време био добио племићску титулу за заслуге стечене за британску империју, осуђен је на смрт и погубљен. То је свакако и заслужио својом издајом, али је само нечувено што је отварање кривичне истраге против њега наредио баш Ф. Е. Смит, ранији првак улстерског устанка.

Дублински устанак углавном није био нашао већег одјека у народу. Међутим, од тог је времена силно почео да се развија покрет за потпуно независном ирском републиком. Против ове и сувише сентименталне политике борили су се умеренији ирски државници, као што је био Хорес Пленкит *(Horace Plunkett)* који је тражио да Ирска постане доминија, крунисана република, тојест да остане у саставу британског царства, с тиме да у њему заузима исти положај какав заузимају Канада и Аустралија.

4.

Расматрањем империјалистичког покрета у Немачкој и Британији запазили смо да су у овим двема земљама у том правцу деловале и неке заједничке силе. На те ћемо исте силе, иако у разним видовима и степенима, наићи и код других великих државних заједница, којима ћемо сад да се позабавимо. Савремени империјализам није општи и прибирајући покрет који тежи за удруживањем света какав је био старији империјализам, већ то је *претерани национализам, оболео од маније величине*, национализам који је нарочито агресиван у богатим земљама, а под утицајем тога богатства. Тај модерни империјализам наилази на потпору обично у редовима војске, међу вишим друштвеним слојевима и међу грамзивим елементима какви су нови богаташи и разни крупни финансијери. Његови главни критичари јесу образовани сиромаси, а најљући противници сељаци и радници. Овај империјализам рачуна са монархијом у земљама у којима она постоји, али би била заблуда веровати да је он неки изразито монархистички покрет. Да би се модерни империјализам могао развити, потребно му је, додуше, министарство спољних послова старога кова. Та се потреба казује самим собом с обзиром на постанак савременог империјализма, који смо у својој књизи врло опширно изложили. Савремени империјализам јесте природна последица система великих сила, који се развио упоредо са политичким методама обележеним установом министарства спољних послова у макијавелистичким монархијама, а у времену од расцепа у хришћанству амо. Империјализма ће нестати тек онда кад народи међусобно више не буду општили преко посланстава и министарстава спољних послова, већ преко скупова изабраних представника који ће бити у сталну и непосредну додиру са својим народом.

Као што је разумљиво, француски империјализам у раздобљу оружаног мира није био онолико самопоуздан као немачки империјализам; у тој су га земљи обично крстили »национализмом«, те су тежили да драженьем народне сујете ометуу тежње свих оних социјалиста и националиста што су тражили споразум са слободоумним елементима у Немачкој. Француски национализам је вазда сневао о »реваншу«, о одмазди Пруској за претрпљени пораз у рату од год. 1870.-71.

Но и поред тога што му је ово био главни и најмилији план, на чијем је остварењу највише радио, француски империјализам је стизао и да се упушта у разне освајачке и анексионе пустоловине у Африци и на далеком истоку. У Африци су Французи године 1898. изазвали спор око Фашоде и том приликом на једвите јаде избегоше рату са Британијом. Поред осталог, француски империјализам је стално сневао и о освајањима у Сирији. И Италија је захваћена империјалистичком грозницом, али је поразом на Адуи за неко време излечена од ње. Међутим г. 1911. Италија се одлучи на рат с Турском и на анексију Триполитаније. Италијански империјалисти позвали су своје сународнике да забораве Мацинија (*Giuseppe Mazzini*, 1805.—1872.) а да се сете Цезара, да не забораве да су наследници римске империје. Ни Балкан није остао поштеђен од империјалистичке идеје. Мале државе, које су се тек сто година пре тога биле избавиле ропства, почеле су да се баве и сувише смелим плановима. Фердинанд бугарски се прогласио царем*) — био је последњи у низу лажних цезара — а по атинским излозима могао је пролазник да види мапе, које су на хартији остваривале сан о панџелинском царству у Европи и Азији.

Године 1913. три државе, Србија, Бугарска и Грчка, навалише на Турску, већ ослабљену ратом са Италијом, те је отераше из свих њених европских поседа, изузев крајеве међу Једренима и Цариградом. Потом, а још исте године, дошло је до рата међу савезницима. Бугари издајом нападоше на Србе, али се и тај сукоб сврши победом Срба. За време ове бугарске авантуре Турска је повратила Једрене. А за то време су моћнији империјалисти у Аустрији, Русији и Италији будним оком посматрали ове догађаје, а нарочито мотрили један другог . . .



*) Већ смо раније једном приликом напоменули да писац канда ово није добро разумео. Кнез Фердинанд се године 1908. прогласио „царем Бугара" уз изричну напомену да ту титулу треба преводити на друге језике са краљ. Титулу „цар" (на бугарском језику) носи и садањи краљ Борис. Прим. прев.

5.

Док се сав свет одовуд западних граница Русије нагло преображавао, у самој су се Русији у току деветнаестог века прилике тек врло споро мењале. Крајем деветнаестог века била је Русија исто што је била и у почетку тог века — апсолутна монархија великог стила попут оних из седамнаестог века. Била је то држава, која је у својој суштини још увек почивала на варварским темељима, у којој су прилике допуштале дворским сплеткама и царским љубимцима највећи утицај на међународне односе. Русија је била саградила велику железницу кроз цео Сибир, а та је железница такорећи најзад одвукла Русију до несреће рата са Јапаном*). Служила се савременим методима и савременим оружјем, уколико су то допуштали њена недовољно развијена индустрија и сразмерно уски круг образованих људи којима је располагала. Књижевници кова Достојевског измислили су неку врсту мистичног империјализма, сазданог на идеји Свете Русије и њена позива, а поткрепљаваног расним илузијама и противјеврејским страстима. Но, као што ће показати доцнији догађаји, све те мисли нису биле продрле одвећ дубоко у руске народне масе. Неписмене сељачке масе биле су задахнуте неким неодређеним, веома примитивним хришћанством, измешаним са много празноверице. Њихов је живот личио на живот сељака у Француској и Немачкој пре Реформације. Говорило се да руски сељак дубоко поштује и обожава свога цара и да радо служи господару. Још године 1913., поједини реакционарни енглески књижевници величали су простодушну и безусловну оданост руског сељака. Међутим, каогод што је било и код сељака западне Европе, тако је и код руског сељака страхопоштовање пред монархијом тесно било скопчано са претпоставком да су владар и племићи добри и благородни људи; требало је међутим само да властодршци својим поступцима нешто јаче изазову руског сељака, па да се та простодушна оданост руског сељака за час претвори у исто онакву нетрпељиву мржњу према носиоцима социјалне неправде, каква је некад на западу била довела до паљења дворaца за време француског сељачког устанка званог »*Jacquerie*« (в. гл. XXXIV, одељак 3.) и до крваве епизоде верских фанатика, анабаптиста у Минстеру (в. гл. XXXIV, 3.) А пошто је прост народ једном био изазван и раздражен, ни живље ширење народне просвете у Русији више није било кадро да обезбеди везу узајамна разумевања, која би могла ублажити страхоте експлозије. Између виших и нижих сталежа постојао је дубок јаз, као између двају сасвим различитих врста живих створова. Руске су масе биле заостале за три века иза ниво-а империјалистичког национализма, какав се био развио у Немачкој.

И у другом погледу се Русија много разликовала од савремене западне Европе. те се у по нечему налазила у средњевековном стању. Руски универзитети били су збориште многих врло сиромашних студената, који нису имали никаква додира са бирократским владајућим круговима, нити какве наклоности према њима. Све до године 1917. готово нико у Европи није био начисто с тиме да је све веће незадовољство у Русији, похрањивано слободоумним идејама што су их ширили студенти, гомилало све више запаљиве смесе, из које ће једног дана букнути револуција. Само је мален број људи схватао да у Русији више но и у једној другој земљи има услова за потпун преврат.

6.

Ако сад за неко време оставимо европске велике силе и њихово тешко наслеђе министарстава спољних послова и националистичке политике, те бацимо поглед на Сједињене Америчке Државе, које су године 1776. потпуно биле раскинуле са системом европских великих сила, наћи ћемо да су тамо, за дивно чудо, оне исте силе, које су у Европи довеле до освајачког империјализма, деловале у сасвим супротну правцу. Каогод и за Европу, тако су и за Америку путовања у удаљене крајеве света била постала ствар од сраз-

*) Велика сибирска железница представља културни и технички подвиг првог реда у историји човечанства.

мерно малена броја дана. Каогод и европске велике силе, тако су и Сједињене Америчке Државе имале замашних трговачких и финансиских интереса широм целога света; одонуд Атлантског Океана била се развила силна индустрија, којој су биле потребне пијаце. И у америчком свету биле су се појавиле оне исте кризе вере које су биле поколебале солидарност народа у Европи. Народ Сједињених Америчких Држава био је исто толико храбар и родољуб као и други народи. А кад је већ било тако, откуда то да Сједињене Државе нити су се оружале, нити су водиле насртљиву спољну политику? Како то да се њихова звездана застава није залепршала над Мексиком? А откуда то, да под том заставом није од Кине направљена друга Индија? Американци су били осталом свету отворили врата Јапана, па су после мирно трпели да се та земља не само модернизирала, него чак постала и опасна Сједињеним Државама. Да је на месту Сједињених Држава била нека велика сила европског типа, Велика Британија би била принуђена да јужну границу Канаде претвори у непрекидан низ јаких утврђења — уместо што је данас та граница потпуно отворена и незаштићена — и да ниже фабрике и складишта оружја и муниције дуж реке Св. Лавренција. Да је у Вашингтону владао дух какве велике силе европског соја, све би многобројне државе средње и јужне Америке већ давно биле покорене и стављене под управу чиновника из редова владајућих сталежа Сједињених Држава. Стално би се радило на американизацији Аустралије и Нове Селандије, а међу такмичарима око разграбљивања тропских крајева Африке.

Чудном игром судбине, Америка је у Теодору Рузвелту (*Roosevelt*, 1858. до 1919., двапут узастопце председник Сједињених Америчких Држава, и то од 1901. до 1904. и од 1904. до 1908.), избацила на површину човека силне енергије, човека исто онако немирна духа каква је био последњи немачки цар. Каогод и Вилхелм II, и Рузвелт се носио врло замашним плановима и у својим се говорима служио исто онако китњастим изражавањем. Овај је човек сам по себи био расположен за пустоловине и склон светској политици у смислу европских великих сила; уживао је и у оружању. Рекао би човек да је овакав председник био као створен да увуче Сједињене Америчке Државе у какав сукоб око неког прекоморског поседа.

Што су се Сједињене Државе и под таквим околностима показале уздржљиве и што нису хтеле да пођу путем европских великих сила, то се не може објаснити друкчије него чињеницом што је у њих било сасвим другојаче државно уређење, основано на сасвим другим традицијама. Пре свега, Сједињене Америчке Државе нису имале министарства спољних послова и дипломатског тела по европском узору утолико што одговарајуће установе у Америци нису скуп стручњака, који одржава и подхрањује предања насртљиве спољне политике. У Сједињеним Државама председник републике има силну власт, али је лично подчињен надзору сената; сенат са своје стране опет одговоран је појединим савезним државама и има строго да се држи закона. Према томе, спољни односи Сједињених Држава налазе се под стварним јавним надзором. Под оваквим уређењем није било могуће склапање тајних уговора. Због тога се и све европске силе жале да је »споразумевање« са Сједињеним Државама увек тешка и неизвесна ствар. А то се међутим само може поздравити. Значи да Сједињене Државе по саму свом уставу нису у стању да воде онакву спољну политику каква Европу већ толико времена држи у сталној опасности од рата.

Поред тога у Сједињеним Државама досад није било никакве организације ни традиције, која би тежила освајању крајева, који се не дају прилагодити. Где нема круне, ту не може бити ни колонијалног поседа круне. У свом постепеном ширењу преко америчког континента, од Атлантског до Тихог Океана, Сједињене Државе су развијале нарочит метод у поступању са новим крајевима. Овај је метод био одличан, кад се примењивао на пусте крајеве, који су се тек постепено на-

сељавали, али је имао својих великих незгода, кад би се и сувише слободно употребио за области насељене инородним становништвом. Овај је метод почивао на начелу да никакав живаљ не сме трајно да остане подчињен другом. Прва фаза процеса прилагођивања нових крајева што су га употребљавале Сједињене Државе била је у томе што би се новодобијена област прогласила »територијом« под управом саме средишње савезне владе у Вашингтону, али већ са знатном мером самоуправе. Такве су територије имале права да шаљу и по једног посланика у конгрес, само што је такав посланик имао права да излаже жеље и погледе свога краја, али не и да гласа са осталима. Таква »територија«, чим би достигла довољан број становника, проглашавана је савезном државом и изравнана у свим правима са осталима. Тако је поступљено са свим савезним државама које су се у току времена придружиле великој америчкој федеративној републици од извојевања независности амо. Последње »територије« које су прошле кроз ову фазу биле су Аризона и Њу-Мексико (Нови Мексико), проглашени равноправним савезним државама године 1912. Ледена пустиња Аљаска, коју су Сједињене Државе у своје време купиле од Русије, ни дан данас још није достигла до тог ступња политичког развоја једино због тога што јој број становништва није довољан да би и она могла бити проглашена равноправном савезном државом. Кад је пак услед британских и немачких завојевања по острвљу Тихог Океана америчкој морнарици претила опасност да ће остати без станица за угаљ, Сједињене Државе заузеше године 1889. један део Самоанског Острвља, а године 1898. један део Сандуичског Острвља (Хавај). Први пут у својој историји, Сједињене Државе сад су имале посла са покореним народима у правом смислу речи. Међутим, немајући нарочити чиновнички кадар, који би се дао упоредити са енглеским чиновништвом у Индији, толико утицајним у британском јавном мишљењу, Американци су и овде применили свој метод »територија«. Уложено је много труда, да се и на Хавају просвета доведе на исти ступањ, на којем се налази у самим Сједињеним Државама. Разрађено је нарочито законодавство опет на основици уређења које је у своје време постојало у појединим америчким копненим »територијама«, тако да изгледа да ће тамнокожи урођеници Хаваја једног дана због постати пуноправни грађани Сједињених Држава. (Мала Самоанска Острва налазе се под управом намесника узетог из редова америчких виших морнаричких официра.)

Године 1895. дошло је до спора међу Сједињеним Државама и Великом Британијом због Венесуеле. Председник Кливленд (*Grover Cleveland*, 1837. до 1908.) том се приликом чврсто држао Монро-еве доктрине. Г. Олни (*Olney*) дао је тада ову значајну изјаву: »Данас су Сједињене Државе стварни господар овог континента, па стога њихова одлука мора бити закон за сваког који на њему живи.« Овакво држање Сједињених држава, а у вези са појединим свеамеричким (панамеричким) конгресима, одржаним у току времена, показује да се за будућност може очекивати стварање једне нарочите међународне заједнице држава америчког континента, једне »*Pax Americana*«. У њој би били удружени у равноправну савезу сви амерички народи енглеског или шпанског матерњег језика, а Сједињене Државе играле би у њој улогу најстаријег брата, првог међу равним. То би била творевина коју не би могли назвати ни »империјом« у смислу у којем се ова реч употребљава за заједницу британских земаља, пошто би поједини делови били још кудикамо равноправнији међу собом него што су саставни делови британског царства.

У потпуну складу са овом идејом благостања и осигуране будућности целог америчког континента, Сједињене Државе су се године 1898. умешале у догађаје на острву Куби, где је већ дуго година владало стање трајна устанка против Шпанаца*). Дошло је

*) Иако не желимо бити нескромни честим прекидањем писчевих излагања, мислимо да ће се сложити с тим, ако утврдимо, да начин којим су Сједињене Државе вештачки створиле повод

до рата, који се врло брзо свршио и у којем су Сједињене Државе освојиле Кубу, Порто Рико (Пуерто Рико) и Филипине. Куба јесте сад потпуно независна република, а Порто Рико и Филипинска Острва имају неки нарочит облик владавине, тојест имају народом изабране скупштине (доње домове), и сенате, чије чланове поставља сенат Сједињених Америчких Држава. Не верујемо, да ће се Филипини и Порто Рико временом развити у савезне државе, које ће као такве у својству равноправних чланица ући у сам састав Сједињених Америчких Држава. Много је веровније да ће се оне развити у потпуно независне посебне државе, које ће ступити у општи савезнички однос са свим државама америчког континента, како са државама енглеског, тако и са државама шпанског (односно португалског) матерњег језика.

Куба и Порто Рико поздравили су помоћ, коју им указаше Сједињене Америчке Државе; на Филипинима напротив, и то одмах по завршетку шпанско-америчког рата, уроћеници су захтевали пуну независност своје отаџбине и жестоко су се одупирали установљеној америчкој војној управи. То је био случај, у којем је америчка политика још понајпре почела да личи на политику европских великих сила; ваља рећи да држање Сједињених Држава на Филипинима никако није било исправно. Било је на све стране силних симпатија за филипинске усташе, који су се борили против Америке. У својој аутобиографији (написаној године 1913.) бивши председник пок. Рузвелт вели о томе:

»Што се тиче Филипина, то сам сматрао да треба да их што брже васпитамо за самостални државни живот, да бисмо после оставили њихову народу да потпуно сам управља својом судбином. Нисам хтео унапред тачно да одредим рок у којем ћемо ми дати пуну независност, јер нисам сматрао да је мудро да проричем за колико ће времена Филипинци бити потпуно зрели за самостални државни живот. А да сам учинио какво обећање у погледу тог рока, морао бих то обећање и испунити. У року од неколико месеци били смо скрхали и последњи оружани отпор на Филипинима, иако тај устанак није имао само местимични, спорадични карактер. Чим смо успоставили мир, дали смо се свом одлучношћу на посао да ово острвље развијемо онако, како ће најбоље одговарати интересима уроћеника. Свуда смо дизали школе, градили друмове, завели правично и непристрасно судство, чинећи уједно све што је било у нашој моћи, да бисмо подигли пољопривреду, занате и индустрију. Све смо више и више узимали уроћенике за чиновнике и најзад смо установили и изабрано законодавно тело. Управљали смо и управљамо овим острвима само и једино у интересу сама становништва. Ако кроз извесно време сами Филипинци буду одлучили да не желе да се тако управља њиховом отаџбином, ми ћемо — тако бар претпостављам — да се повучемо са тог острвља. Ако бисмо их пак напустили, то би значило да бисмо тиме престали вршити протекторат над њима, а пре свега да нећемо учествовати ни у какву протекторату над њима у заједници са каквим другим силама, да им више не гарантујемо неутралност нити иначе шта било; једном речи, то би значило да одбијамо сваку даљу одговорност за њихову даљу судбину.«

Ово гледиште Рузвелтово очигледно се увелике разликује од становишта што би га под сличним околностима заузели британско или француско министарство спољних послова или какав великодостојник са службом у колонијама једне од тих двеју европских сила. С друге стране побуде овог Рузвелтова гледишта доста су сродне оном духу што је створио слободне »доминионе« Канаду, Аустралију и Јужну Африку и од којег су потекла три узастопна предлога закона о »хомрулу« за Ирску. То је још она старија права енглеска традиција, која је некад родила и сам амерички проглас независности. Тај дух неће ни

за рат са Шпанијом (случај са крстарицом »Maine«, по којем су петнаест година доцније сами Американци службено признали невиност Шпаније) представља (насупрот раније тврђењима писца) *баш типичан пример чисто макијавелистичке спољне политике.* Прим. прев.

да чује за одвратни појам »покорених« народа.

Нећемо се овде упуштати у политичке заплете што их је донело собом грађење Панамскога Канала, пошто ни сни никако не мењају слику правца којег су се држале Сједињене Америчке Државе у светској политици. Панамски спор јесте унутарње питање америчког континента*). Једно је пак тачно и неоспорно, а то је чињеница да Сједињене Америчке Државе представљају државну творевину сасвим нове врсте у историји, како у погледу свог унутарњег уређења, тако и са гледишта својих заграничних односа са осталим светом.

7.

Подуже смо се забавили расматрањем стања духова у Европи и Америци са гледишта међународних односа у годинама до трагедије од године 1914., и то због тога што је велики рат — из дана у дан је све већи број људи, који почињу то да увиђају — као и сваки други рат био неизбежна последица стања духова у раздобљу које му је предходило. Све што људи чине јесте које производ инстинктивна надахнућа, које производ идеја, што их говором, књигом, штампом, школом итд. усађују људима у главу. Свакако да и физичке потребе, заразе, куге, промене климе и сличне спољне околности могу донекле да утичу на ток историје; при свему том главна и најважнија сила покретачица у деланју људи јесте и биће вазда — мисао.

У својој основи читава историја људског рода јесте историја развоја људске мисли. По саму свом телесном и умном саставу данашњи се човек тек незнатно разликује од кромањонског човека. Битна разлика међу нама и тим типом преисториског човека јесте у обиму и садржини мисли, до којих смо дошли у току пет до шест стотина поколења, што нас одвајају од њега.

*) И у овом случају било је држање Сједињених Америчких Држава, по мишљењу светске јавности, скроз империјалистичко, као што јесте и сад, приликом америчког мешања у унутарње ствари републике Никарагуе. Прим. прев.

Још је и сувише мало времена прошло од великог рата, да бисмо већ у овој књизи могли забележити суд историје о њему. Међутим, сматрамо да нам је допуштено да изрекнемо претпоставку, да ће једног дана, кад се буду стишале страсти садањих препирки о томе, главна кривица за тај рат бити приписана Немачкој. Не мислимо да ће јој се та кривица приписати због тога што се Немачка по свом духу и моралу толико разликовала од својих суседа, него због тога што се код ње свеопшта болест империјализма била појавила у свом најжешћем и најпотпунијем виду. Нема тога историчара у којег би било и трунка поштовања сама себе, а који би — ма колико опште распрострањене и омиљене биле тежње за којима греде — могао да и надаље подупире неистину рођену невољама рата, а по којој тобоже Немци представљају неки нарочит, свирепији и одвратнији сој људског рода, различан од осталих народа. Пред годину 1914. све су се европске државе налазиле у неком расположењу насртљива национализма, те су главачке срљале пут рата. Једино што је немачка влада била на челу тог општег покрета. Она се прва сурвала у понор, и то је пала најдубље. Постала је тиме страшним примером, над којим су се после њени сукривци могли лицемерно да згражају.

Још одавна су се Немачка и Аустрија трудиле да преко Мале Азије својим утицајем продру што даље на исток. Та је тежња изражавана крилатицом »од Берлина до Багдада«. Ови су немачки снови били у највећој опреци са намерама Русије, која је сневала о ширењу словенске превласти пут Цариграда, а преко Србије и до Јадранског Мора*). Ови частољубиви снови Немачке и Русије не само да су се косили, већ су један другог у правом смислу те речи искључивали. Грозничаво стање на Балкану највећим је делом било последица сплетака и пропаганде у прилог немачких намера с једне, а у прилог словенских смерова с друге стране. Тур-

*) Што се Србије тиче, то би писац требао да води рачуна о ономе што је раније писао о природној политичкој карти Европе. Прим. прев.

ска се обратила за помоћ Немачкој, а Србија Русији. Румунија и Италија, и једна и друга романске земље, и једна и друга по имену савезнице Немачке, заједнички су радиле на својим посебним, још замашнијим и скривенијим смеровима. Још тамнији су били смерови за којима је ишао бугарски краљ Фердинанд, а већ тадање смицалице двора у Грчкој, чији је краљ био зет немачког цара, још и дан данји нам нису јасне.

У тој општој забуни нису једна против друге устајале само Немачка и Русија. Грамзивост, коју је била Немачка показала године 1871., била је Француску направила својом непомирљивом противницом. Французи, који су били свесни да никад неће моћи искључиво властитом снагом повратити изгубљене покрајине, полагали су претеране наде у моћ и савезничку помоћ Русије. Француски народ се силно био утрошио уписујући руске зајмове. Француска је била савезница Русије. Било је извесно да ће Француска напасти Немачку, чим би ова објавила рат Русији.

Кратка француска источна граница према Немачкој била је одлично заштићена и утврђена. Према томе је за Немце било врло мало изгледа да би у том правцу могли поновити своје успехе из године 1870.-71. Француска граница према Белгији пак била је дужа и знатно слабије заштићена. Према томе су Немци рачунали да би им напад на Француску, извршен надмоћним силама преко Белгије, донео још већих успеха но што су били постигли и саме године 1870. По овом немачком плану, француско лево крило имало је да се обухвати, да се потисне у правцу југоистока, те да се, са Верденом као угаоном тачком (»пиво-ом«), одбаци пут свога десног крила, отприлике онако као што се затвара отворен пероpез. Овај су план својих стратега Немци били разрадили до ситница, уложивши у то много труда и напора. Његово остварење није се дало извести без повреде међународног права, пошто је у своје време и Пруска била гарантовала Белгији неутралност, а пошто се уз то није налазила ни у какву спору ни сукобу са том земљом. Уз то је требало рачунати са опасношћу да ће и Велика Британија у том случају заратити са Немачком, пошто је и она била примила обавезу да штити белгиску неутралност. Међутим, Немци су мислили да им је морнарица већ довољно јака ла би само њено постојање одвратило Енглезе од мешања у овај рат. Водећи рачуна о тсм свом давнашњем плану напада на Француску преко Белгије, Немци су били изградили замашну мрежу стратешких железничких пруга пут белгиске границе и уопште извршили све припреме за што боље извођење тога свог нацрта. Надали су се да ће Француску скрхати једним једним ударцем, па да ће после мирно моћи да обрачунају са Русијом.

Године 1914. изгледало је као да се све околности развијају у прилог средњеевропских сила, Немачке и Аустро-Угарске. Русија се додуше била опоравила од године 1906. амо, али је тај процес опорављања био веома спор. Француска је била уздрмана разним финансиским скандалима, који су достигли врхунац марта године 1914., приликом нечувене погибије Гастона Калмета, политичког директора »Фигаро«-а, од руке госпође Кајо, супруге министра финансија. Што се Велике Британије тиче, то је сва Немачка била убеђена да је тамо грађански рат због Ирске неизбежан. У више махова тражили су које Енглези које странци да чују коначну и јасну изјаву британске владе о томе шта би Британија урадила у случају да Немачка и Аустрија нападну Француску и Русију. Но британски министар спољних послова, сер Едвард Греј, остао је у том погледу при свом двосмисленом ћутању све до сама дана кад су Британци ступили у рат против Немачке. Због тога је на европском копну владао утисак да Британци или уопште не мисле да учествују у рату или да бар у њ неће ступити одмах у саму почетку, већ да ће прво сачекати да виде како ће се рат развијати, да би према том развоју донели своје даље одлуке. А свакако изгледа да је тај утисак и храбрио Немачку да се понаша насртљиво према Француској. Ток догађаја још је знатно убрзан по-

гибијом аустриског престолонаследника, надвојводе Фрање Фердинанда, који је убијен 28. јуна 1914. приликом свечане посете у Сарајеву, главном граду Босне. То је био добродошли повод, да се већ једном крену војске преко границе. »Сад или никад!« рекао је немачки цар Вилхелм II *). Србија је оптужена да је припремила то убиство. И поред тога што за то нарочито одређени аустриски чиновници нису могли да утврде баш никакав доказ о неком саучесништву српске владе, аустро-угарска влада је из тог кобног догађаја вештачки створила повод за рат. 23. јула Аустрија је Србији упутила ултиматум. И поред тога што је Србија попустила скоро на целој линији, и поред свих напора британског министра спољних послова, сер Едварда Греја, који је тражио да се сазове конференција великих сила, хабсбуршка монархија је 28. јула објавила рат Србији.

Русија је на то 30. јула наредила мобилизацију своје војске, а 1. августа је Немачка објавила рат Русији. Већ сутрадан прешле су немачке трупе на француско земљиште, а једновремено са предајом немачког ултиматума несрећним Белгијанцима почео је по плану велики бочни покрет Немаца кроз Луксембуршку и Белгију. Појурише на запад извиднице и предходнице, затутњише пут запада безбројни теретни аутомобили начичкани војницима, а за њима су се ваљале непрегледне масе пешадије у сивим походним униформама. Били су то већином плавокоси млади Немци, честити и добро васпитани младићи, који никад још нису чули како свира куршум. »Ето видите, то је сад рат!« рекли су им. Наредише им да буду смели и немилосрдни. Многи су се од њих својски потрудили да ту наредбу својих војних старешина извршe што савесније, а на рачун јадних Белгијанаца.

Због појединих зверстава, извршених у Белгији, дигла се несразмерно велика повика; велимо »несразмерно«, јер је кудикамо страшније основно зверство које је почињено тиме што су уз повреду неутралности августа 1914. упали у Белгију. А кад је већ једном учињено то основно насиље, онда сва местимична пушкарања становништва, сва разбојништва, све бесмислено уништавање приватне имовине, пљачка уморних и гладних војника по трговинама животних намирница и гостионицама, па силовања и паљевине које су се у вези са тим догађале, представљају само природну и неизбеживу последицу тог почетног и основног насиља. Треба бити грдно ограничен па веровати да се војска на ратишту може понашати исто онако поштено, честито и правично, као што се код своје куће владају чланови једне културне народне заједнице. У свим земљама које су се у великом рату раме уз раме бориле против Немаца прешло је у навику да се зверства и покољи, што се за време рата одиграше у Белгији, представе као нешто дотле невиђено и незапамћено у историји. Та су недела приказивана као доказ неке нарочите опаке нарави немачког народа. Стадоше називати Немце »Хунима«. Међутим, немачка зверства у Белгији нимало се не могу упоредити са систематском пустоши, коју су некада у старо доба ширили Хуни — који су били решили да истребе све становништво Кине, да би ту бескрајно велику земљу претворили у пашњаке за своју стоку. Велики део тих злочина починили су били као опијени и пожив отињени самим тим што су први пут у животу више или мање по својој вољи могли некажњено да употребљују смртоносно оружје; а често је то било хистерично насиље људи, који су се били уплашили властитих поступака, те су сад били у вечиту самртну страху од освете народа, чију су земљу бесправно били ставили под ноге. Многа од тих зверстава опет извршена су по изричној заповести претпостављених; били су поставили начело да ратовање мора да буде што грозније, пошто се непријатељско становништво само страхом може одржати у покорности. Та, из пусте непоколебљиве и савесне послушности немачки народ се и дао преконоћ угурати у тај рат; тај је

*) По документима, које је о узроцима рата објавио Карло Кауцки.

прелаз из мирна живота у рат био толико нагао, да су зверства морала сама од себе наићи. Нема због да су Немци починили много ужаса и страхота. Међутим, сваки други народ, кога би прво *онако* припремили за рат, као што су били припремили Немце, па после *онако* повели у рат као што су повели Немце, свакако би се владао слично као што су се они понашали у Белгији.

Ноћу 4. августа 1914., док је готово још цела Европа седела с миром, навикла на мир после пола века без ратова, уживајући у давно навиклом изобиљу, у јевтиноћи и слободи кретања, у приликама какве више нико од нас неће доживети, и сневала о одсуству и летовању у бањи, — запаљено је белгиско пограничко сеоце Визе. Престрављени сељани су истеривани из кућа и стрељани, јер је неко био рекао да је неки човек из тога села из заседе пуцао на немачке уљезе. Официри, који су издали наредбу за овај покољ, и војници што наредбу извршише, мора бити да су и сами били запањени оним што су чинили. Вероватно је да већина њих још никад није била ни видела како изгледа човек који умире насилном смрћу. Међутим, те ноћи Немци нису били запалили само то једно белгиско сеоце, већ су били запалили цео свет. Та је ноћ била почетак крају једног времена угодности, задовољства и поверења, времена пристојног понашања у Европи.

Чим се јасно видело да Немачка озбиљно намерава да прегази Белгију, Велика Британија није више оклевала; 4. августа у вече објавила је рат Немачкој. Већ сутрадан је британска крстарица »Амфион« на ушћу Темзе ухватила и потопила неког немачког миноносца: сада су први пут у историји Енглези и Немци под својим властитим заставама*) као противници укрстили оружје на копну и на мору...

Цела Европа још се сећа необичне атмосфере оних судбоносних топлих августовских дана, кад је био дошао крај раздобљу оружаног мира. Готово пола века била је западна Европа остала на миру, мислећи да јој је мир и за даљу будућност обезбеђен. Само су старци или бар старији људи лично памтили рат. Новине су додуше већ увелике почеле да пишу о светској катастрофи која наилази, али зар су то могли да схвате људи који нису умели да представе себи друго стање него мир и безбедност? То је нарочито важило за Британију која је још неколико недеља по објави рата проживела потпуно у знаку мирнодопских навика и обичаја, иако наравно мало тише и одмереније. Свет је одлазио у бање и летовалишта, велике трговине су огласима објављивале да »неће бити никакве промене у пословању«. Кадгод би се појавило ново издање каква листа, настали би додуше узбуђени разговори и препричавања, али то је тек било узбуђење гледалаца, који мисле да само посматрају неку катастрофу, а још не осећају да су и сами њоме захваћени; но убрзо ће се и они сви наћи у њену вртлогу.

8.

Дајемо сад кратак преглед главних мена светског рата. Борба је почела онако како су то Немци били и предвидели, брзим и жестоким налетом на Француску, у тежњи да се ова онеспособи за борбу још пре но што би на истоку Русија завршила прикупљање својих снага. Неко је време изгледало као да ће се немачки план збиља остварити. Међутим, војна наука никад није потпуно на висини свога времена, због тога што су војни стручњаци као целина сталеж без живље уобразиље. Вазда се и у свако доба јављају нови, иако још недовољно развијени проналасци, који ометају извршење војних планова, а о којима умови војних стручњака нису кадри довољно да воде рачуна. Раније изложени немачки план био је израђен још неколико година пре рата; већ га је било прегазило време. Правилном и довољном применом ровова, жичаних препрека и т. д., свакако се извођење тога плана могло и потпуно омести у саму зачетку. Међутим, Французи су у војној науци далеко

*) Тј. писац хоће да каже да не рачуна прилике кад су немачки војници ратовали са Енглезима као туђи најамници. Прим. прев.

били заостали иза Немаца. Они су се опет поуздавали у своје методе покретног ратовања на отворену пољу, које су у тај мах биле застареле бар за четрнаест година. Нису били снабдевени ни изблиза довољним количинама бодљикаве жице, број митраљеза им је био такође потпуно недовољан, а осим тога је у француској војсци владало смешно традиционално веровање да се Французи не боре тако добро иза земљушних заклона као што се боре у чисто покретну рату. Белгиску границу штитила је тврђава Лијеж, чије је уређење било заостало бар за десет до дванаест година иза тадањих најновијих изума савремене фортификације. Притом су знатан део наоружања и опреме лијешке тврђаве биле израдиле и монтирале велике немачке фабрике оружја. И сама француска североисточна граница била је слабо опремљена са гледишта најмодерније науке о утврђивању. А кад је већ чувена немачка фабрика оружја Фридрих Круп по поруџбини била помогла да се изгради Лијеж, само се по себи разуме да се једновремено постарала да спреми и згодне тучкове, којима ће њени сународници у случају потребе без по мукс поломити тај »тврди

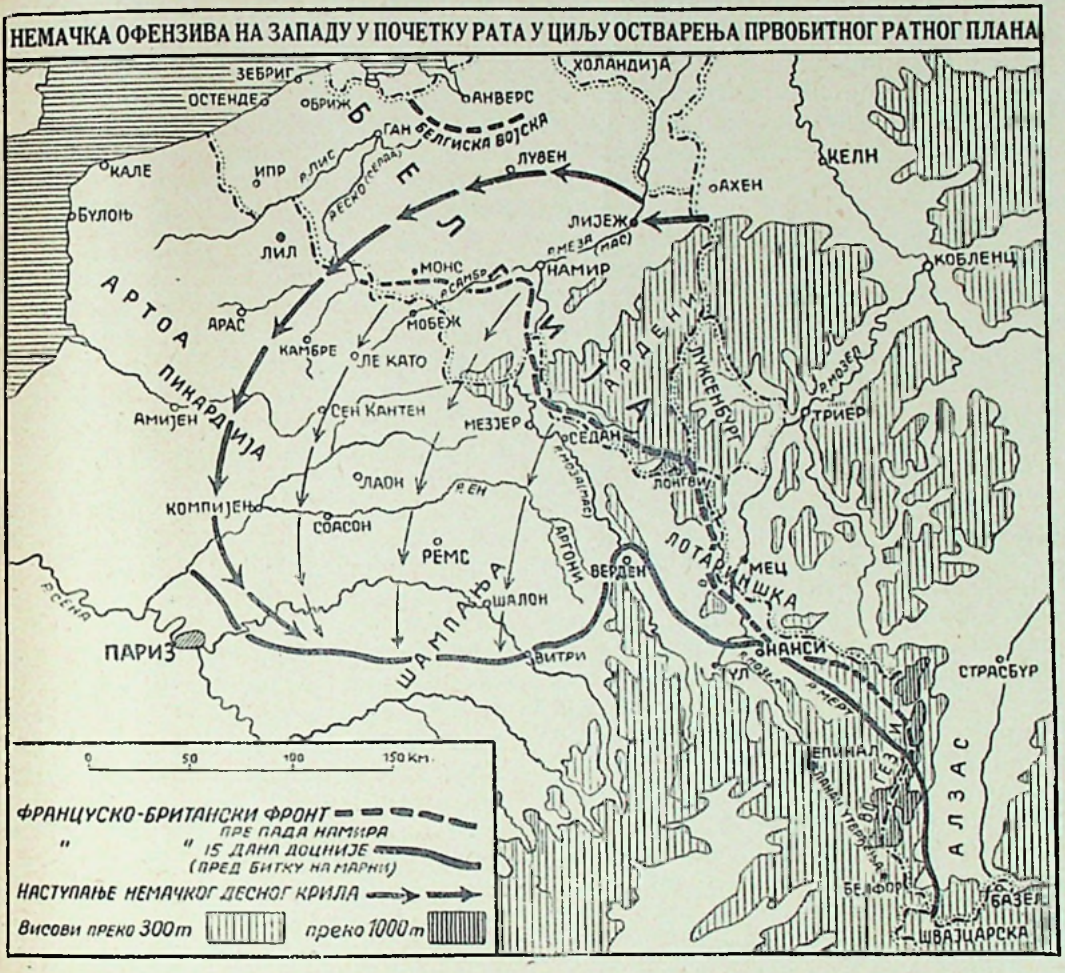

тврђаве« и њему сличне; ти су »тучкови« били горостасни топови, који су бацали своја џиновска разорна зрна под врло великим угловима. Услед тога се Лијеж и друге пограничне тврђаве показаше као обичне клопке за своје посаде. Французи прећоше у напад у јужним Арденима, али претрпеше пораз. Немци обиђоше француско лево крило и поврвеше напред неодољивом силином. Лијеж је пао 15. августа, а

20. августа Немци ућоше у Брисел. У међувремену је пребачена у Белгију једна британска армија од само 70.000 људи; она је 22. августа нападнута код Монса по броју силно надмоћним немачким снагама, те је одбачена и поред смртоносне тактике пешачке ватре, научене у јужно-афричком рату. Британци су потиснути у западном правцу, а немачко десно крило сад је свом снагом навалило, у намери да обиђе Париз са истока и да тако као клештима обухвати целу француску војску.

У тај мах је немачка врховна команда толико дубоко била убеђена да је рат на западу стварно већ добила, да је крајем августа почела да пребацује трупе са западног на источни фронт, где су Руси били упали у источну Пруску. Но сад је наишао савезнички противнапад. Французи неочекивано развише своје лево крило, а борбама у Белгији поколебана мала британска војска, којој су у међувремену била приспела појачања, стигла је још да одигра лепу и достојну улогу у том противнападу. Немачко десно крило је некако обухватило само себе, погубило је везу међу својим јединицама, те је одбачено од Марне до реке Ене *(Aisne)* (Битка на Марни, 6.—10. септембра 1914.*). Немци би сигурно били одбачени још и много даље, да нису сад применили своју давно припремљену вештину у копању јако утврђених ровова. Зауставили су се на Ени и укопали су се. Тешки топови, чија се зрна распрскавају на великој висини, танкови и остало, што је савезницима било потребно, ако су хтели да разоре немачке ровове, оних дана још нису постојали . . .

Битком на Марни коначно је осујећен првобитни немачки ратни план. Француска је за први мах била спасена; међутим, ако су Немци били задржани, они још нису били потучени. И бројем и савршенством опреме Немци су још вазда били јачи од савезника; њихов првобитни страх од Руса увелике је попустио после страховитог пораза што су га били нанели Русима код Таненберга. Сад су пак предузели пренагљени а не довољно припремљени покрет против левог крила савезника, тежећи да избију на пристаништа на Каналу Ла Манш, те да пресеку овај најкраћи пут за довозе из Енглеске. Савезници опет старали су се да избегну тај обухват, те међу обим противницима настаде као нека трка ка западу, у којој је и једна и друга страна гледала да прва продужи и учврсти свој фронт до саме морске обале. Затим Немци, силно надмоћни у погледу артиљерије и техничке опреме, навалише на Енглезе у области Ипра. Замало па да им пође за руком пробој фронта. Међутим, Британци одржаше положаје.

Западни фронт се укочио; прешло се на рововско ратовање; ни један ни други противник није располагао ни довољним искуством ни довољним техничким средствима, потребним за решење проблема пробијања фронта састављеног из читава склопа ровова и препрека од бодљикаве жице. У тој својој забуни војне управе и једне и друге стране биле су принуђене да потраже савета код невојника, научњака и проналазача. Па ипак, строго узевши, главни проблем рововског рата био је већ тада стварно решен; у Енглеској је, на пример, већ био израђен модел »танка«, који би савезницима још године 1916. био омогућио брзу и лаку победу, да је само војна управа хтела одмах да усвоји и практично да примени тај модел. Али дух војника од заната силом околности је узак и без уобразиље; нема човека истински велика обдарења који би пристао да свој мозак окује у тој професији. Готово сви знаменити војсковођи светске историје или су били још врло млади, неискусни и неистрошени људи, као, на пример, Александар Велики, Наполеон и ђенерал Хош*), или

*) Ни најмање се не умањује слава победника на Марни, ако се подвуче да је Париз спасен делом захваљујући подвизима и огромним жртвама Руса у источној Прускоj. Прим. прев.

*) Лазар Хош, рођен је 1768. у Монтреју код Версаја; захваљујући својим подвизима, авансовао је невероватном брзином од поднаредника до дивизиског ђенерала. Истерао је Аустријанце из Алзаса. 1795. једним је генијалном потезом скрхао војску француских емиграната, која се под заштитом ватре британске морнарице била искрцала и утврдила на полуострву Киберону. 1797. победоносно је упао у Немачку као ко-

политичари, од којих су околности биле направиле војсковође, као, на пример, Јулије Цезар, или номадски народни вођи, као код Хуна и других монголских народа, или најзад потпуни дилетанти, као, на пример, Оливер Кромвел и Џорџ Вашингтон. Међутим, овај рат, настао после педесет година најжешћег милитаризма, био је безнадежно у рукама војних стручњака. Од сама је почетка било потпуно немогуће отети његово вођење из руку активних ђенерала. Ни Немци, ни врховне команде савезничких војски нису могли да се реше на усвајање неког проналаска, који би изазвао преображај у њиховим традиционалним методима. Овој господи, војним стручњацима, »танк« је изгледао не само као нешто туђе, као нешто што долази из невојничких кругова, већ и као оруђе, код којег обични војници, одређени да њиме рукују, имају бољег заклона но што им начела стручне војне науке могу дати. При свему том, Немци ипак уведоше неке новине, добијене сарадњом невојничких научничких кругова. Тако су 28. фебруара 1915. први пут употребили направу за бацање пламена, која се није показала као много подесно и корисно оружје, пошто су војници, који су њоме руковали и сами били у опасности да живи изгоре. У априлу 1915. пак, у току своје друге велике офанзиве против британског фронта (друга битка на Ипру, од 22. априла до 24. маја) Немци почеше да употребљују пуштање отровних гасова. Ово су страховито средство Немци први пут употребили против положаја које су бранили алгирски и канаћански пукови. С обзиром на болове које је гас проузроковао и на ужасне муке у којима су многи поумирали од гаса, овај је напад проузроковао пометњу и колебање у савезничким редовима. Позвани су у помоћ хемичари, који су за време од неколико недеља на фронту били важнији чиниоци од самих војника. Захваљујући њихову раду, није прошло ни шест недеља, а већ су савезници били снабдевени средствима за заштиту од гасова, а и у могућности да се и сами служе гасовима.

Читаву годину и по дана, до јула 1916., рововска се борба на западном фронту водила без већих успеха ни за једну ни за другу страну. И једна и друга вршиле су с времена на време жестоке офанзиве, али би на њих редовно наилазили противнапади, који би поништили постигнуте местимичне успехе. Тако су у току године 1915. Французи уз силне губитке предузимали славне офанзиве код Араса и у Шампањи, а Британци код Лоса. Од Северног Мора до швајцарске границе провлачила су се један према другом два непрекидна противничка система ровова. Понегде су предњи ровови били удаљени од противничких по километар и више, а понегде (као, на пример, код Араса) свега метар-два. По тим роововима и иза њих патили су милиони људи, предузимали су мале местимичне походе, а с времена на време, страшне крваве и безуспешне офанзиве. У ранијим временима, оволико неверовно нагомилавање људи безусловно би изазвало страховите заразе. Но и у том погледу је савремена наука била изменила услове ратовања. Јављале су се, додуше, болештине, као, на пример, неко дотле непознато, нарочито оболевање ногу услед предугог стојања у хладној води, као и неки посебни, нови видови дизентерије, али ни једна од тих болештина није узимала толиког маха, да би коју од зараћених војски онеспособила за рат. А иза ових фронтова, живот у зараћеним државама кретао се у првом реду око питања снабдевања намирницама и муницијом, а нарочито пак око питања сталне допуне борбених редова, да би се надокнадили свакодневни губици у погинулим и осакаћеним. Немци су били боље срећи утолико што су располагали многобројном опсадном артиљеријом, спремљеном пре рата за рушење француских пограничних тврђава. Ова се артиљерија, захваљујући томе

маиданат самбр- и меске армије. Умро је 1797. у Вецлару (у Немачкој) где му је био штаб (како неки тврде, Хоша су отровали). У француској војсци је сматран као војсковођ по обдарењу раван Наполеону Бонапарти, ако не и јачи од њега. Ко зна до колике би славе био дошао, да га није задесила прерана смрт у 29. години живота. Прим прев.

што су се њена зрна распрскавала на великој висини, показала врло згодна за разоравање ровова, иако пре рата нико није био предвидео њену употребу за ову сврху. Антанта пак првих је година стојала кудикамо слабије у погледу топова великог калибра и муниције, па су стога њене трупе трпеле кудикамо веће губитке од Немаца. Аскит, британски министар председник, био је вешт парламентарац, али човек без довољна стваралачког дара. Децембра 1916. замењен га је на положају председника владе г. Лојд Џорџ. По свој прилици има да се захвали неуморном раду овог човека, као и сталним и упорним захтевима британске штампе, што су најзад уклоњени ти недостаци.

У првој половини године 1916. Немци предузеше страховит напад на Французе на одсеку Вердена. Немци по цену ужасних губитака продреше за неколико миља у француске положаје, док најзад нису заустављени. Губици Француза били су исто толики као и губици Немаца, ако не још и већи. Французи су говорили и певали »*Ils ne passeront pas*« и одржали су.

Немачки источни фронт био је несравњено дужи и није био изграђен онолико густим и савршеним системом ровова као западни. Неко време су руске војске, и поред пораза претрпљеног код Таненберга, и даље наступале на запад. Отеле су Аустријанцима готово читаву Галицију; Лавов су заузели још 2. септембра 1914., а 22. марта 1915. предала им се велика тврђава Пшемисл, коју су дотле опсађивали. Немци нису били успели да пробију западни фронт, и пошто су одбили нову офанзиву савезника, која није успела због тога што је започета без довољна материјала, упутили су за неко време главне своје напоре у правцу Русије. Предузели су низ страховитих удара против Руса, при којима су, прво на јужном, а затим и на северном делу фронта, примењивали нов систем дотле незапамћеног гомилања артиљерије на сразмерно малим одсецима*). Двадесет и другог јуна године 1915. Немци и Аустријанци повратише Пшемисл; руски фронт је све даље потискиван, док најзад 2. септембра Немци заузеше Вилно.

Италија је 23. маја 1915. године прешла на страну Антанте и објавила рат Аустрији; Немачкој је објавила рат тек годину дана доцније**). Зашла је на аустриско земљиште до пред Горицу (која је пала у лето 1916.). Улазак Италије у рат није донео у онај мах неке нарочите користи ни Русији ни двема западним великим силама. Развио се нов рововски фронт, који се провлачио сликовитим планинским крајевима дуж североисточне границе Италије.

Док је на најважнијим фронтовима главних зараћених страна био настао замор и застој, и једна и друга страна је чинила покушаје да удари на противничку позадину. Немци предузеше низ ваздушних напада на Париз и источну Енглеску, прво цепелинима, а затим аеропланима. Претварали су се као да врше нападе само на војна слагалишта, фабрике, муниције и друге војничке зграде или постројења. Истину пак тукли су бомбама без разлике и избора сва насељена места, макар и била без икаква војничког значаја. У почетку бомбе, што су их бацале немачке летилице, нису биле много страшне. Доцније пак, та су разоравајућа средства била све већа и све јача по разорној снази, те је изгинуо или рањаван силан свет, а причињена је знатна материјална штета. Ова су насиља изазвала крајње огорчење у енглеском народу. Иако су Немци већ годинама имали цепелине, нико од меродавних у Енглеској није се био благовремено постарао да смисли и припреми подесна одбранбена средства. Тек крајем године 1916. набављени су у довољној мери нарочити топови за одбрану од ваздушних бродова и организовани су нарочити одреди аероплана за гоње-

*) Руско наступање било је достигло врхунац у децембру 1914., кад је заустављено борбама на Лоју (напуштен од Руса 6. децембра 1914.) и на линији Лиманова—Лапаров (5.—17. децембра 1914.). Коначни преокрет на источном фронту пак наступио је страховитом битком на линији Тарнов—Горлице (2. маја 1915.), кад су удружени Аустријанци и Немци пробили руски фронт. Прим. прев.

**) 27. августа 1916., истог дана кад је и Румунија објавила рат Аустрији. Прим. прев.





Краљ Петар у повлачењу кроз Албанију.
Краљ Александар на француском бојишту.

ње цепелина. Захваљујући тим мерама пострадао је редом читав низ цепелина, те их Немци од пролећа године 1917. амо више нису употребљавали за нападе на непријатељске земље, већ једино за поморско извиђање. Њихову раније улогу пак предузели су сад аероплани нарочита велика типа (такозване »Готе«). У лето године 1917. учестала је посета ових летилица над Лондоном и источним делом Енглеске. У току целе зиме 1917.-18. Лондон је врло често ноћу — кадгод би било мало јаче месечине — буђен из сна пуцњевима, који су оглашавали приближавање непријатељских ваздушних снага, и реским звркањем полицискиx сигнала за узбуну. Уз велику буку би се испразниле улице. Затим би се чула далека и потмула тутњава стотина одбранбених топова, која би из минута у минут бивала ближа и јача, док се не би претворила у страховит кркљанац непрекидних хитаца праћена зујањем шрапнела. Најзад ако би који од непријатељских аероплана успео да се пробије кроз одбранбену линију, одјекнуо би потмули и снажни тресак бачене бомбе. Док би топовска паљба постепено попуштала, по лондонским би улицама зазвркали пожарнички аутомобили, а за њима у стопу похитала би санитетска возила да пруже прву помоћ рањенима ... То су били доживљаји, по којима је сваки појединн становник Лондона јасно осетно шта значи савремени рат.

Док су с једне стране на овај начин ударали на живце становништва противничке позадине, Немци су с друге стране гледали да свима средствима нанесу што више штете и британској прекоморској трговини. У почетку рата имали су по свим морима велик број бродова наоружаних ради уништавања противничког трговачког бродовља, а осим тога су у Тихом Океану имали ескадру јаких и модерних крстарица, коју су сачињавали ратни бродови »*Гнајзенау*«, »*Лајпциг*«, »*Нириберг*« и »*Дрезден*«. Осим тога су неке деташоване мање крстарице, међу којима се нарочито истицала »*Емден*«, починиле силну пустош међу савезничком трговачком морнарицом, док најзад једна по једна нису уловљене. Раније поменута немачка главна тихоокеанска крстаричка ескадра ударила је 1. новембра 1914. на слабији британски поморски одред, те је у борби која се развила, потопила британске бродове »*Гуд Хоп*« (»*Good Hope*«) и »*Монмауз*« (»*Monmouth*«). Месец дана доцније навалио је адмирал Стерди (*Sturdee*) са знатно надмоћним снагама на тај немачки одред крстарица, па је у битци на Фалкландским Острвима потопио све те немачке бродове, осим крстарице »Дрезден«, која је успела да умакне. Том битком је Антанта извојевала коначну и неоспорену власт на морима. Ту превласт није више била кадра да уздрма ни велика поморска битка на Јитланду (31. маја до 1. јуна 1916.*). Немци сад обратише све већу пажњу ратовању подморницама. Још у саму почетку рата били су постигли знатних успеха својим подморницама. Једног јединог дана, 22. септембра 1914., били су потопили три силне енглеске крстарице, и то »*Абукир*«-а, »*Хог*«-а и »*Кресн*«, са 1473 морнара посаде. У читаву даљем току рата немачке подморнице су потапале и плениле британске трговачке бродове. Испочетка су опомињале и прегледале путничке и трговачке бродове пре но што су их потапале; доцније су пак одустале од тога, бојећи се да не западну у клопку, те су почев од пролећа године 1915. почеле да потапају без икакве предходне опомене. Тако су у мају 1915. без предходне опомене Немци потопили велики прекоокеански путнички брод »Лузитанију«; на броду је било и многих америчких грађана. Ово је у Америци изазвало силно огорчење против Немаца. Но и поред тога Немци, у којих је била јача од свих обзира жеља да што више нанесу штете Британији па да је коначно и скрхају радом својих подморница, наставили су све жешће и жешће подморничко ратовање. А нису водили рачуна о опасности која им је претила, ако Сједињене Америчке Државе због тога буду стале у ред њихових непријатеља.

*) Ова је поморска битка позната и под именом „*Битке на Скагераку*“, како су је Немци називали. Прим. прев.

У међувремену су слабо опремљене турске снаге загрозиле Египту, надирући кроз Синајску Пустињу.

Док су Немци тако нападали Британију, свог најмоћнијег противника, а кога је најтеже било достићи, које ваздушним препадима, које подморничким војевањем, Французи и Енглези одлучише се на врло кобан бочни напад на централне силе, и то преко Турске. Сам по себи поход на Галипоље био је одлично смишљен, али је бедно изведен; да је успео, Антанта би још у току године 1915. била загосподарила Цариградом. Међутим, Турцима је тај њихов план тако рећи унапред службено наговештен преурањеним бомбардовањем Дарданела, фебруара 1915. Веровно га је уз то одао и грчки двор. А кад се најзад у априлу 1915. британске и француске трупе искрцаше на Галипољском Полуострву, затекоше тамо Турке боље опремљене за рововску војну но што су били сами нападачи. Савезници су мислили да ће им топови њиних бродова послужити као тешка артиљерија, али се убрзо показало да су они углавном доста незгодни за разоравање ровова; а међу многим другим околностима, са којима се унапред нису били сетили да рачунају, биле су и непријатељске подморнице. Савезницима пропадоше неколико великих ратних бродова; прогутали су их они исти сунцем обасјани вали, којима је некад пловила Ксерксова флота пут пораза на Саламини. Посматрана са гледишта Антанте, историја галипољске војне једновремено је јуначки узвишена и бедна; та историја упоредо бележи примере дивну јунаштву и неспособности, и неразумном трађењу људских живота, материјала и угледа, и завршила се коначно повлачењем са Галипоља у јануару 1916.

Држање Грчке било је колебљиво и неодлучно; овакав њен став увелике је утицао на улазак Бугарске у рат (12. октобра 1915.). Годину дана се бугарски краљ био колебао да ли да ступи у рат и на чијој страни. Сад, пошто је већ био очевидан пораз Британаца на Галипољу и пошто су удружени Аустријанци и Немци предузели жестоку офанзиву против Србије, приступио је централним силама. Док су Срби водили жестоку борбу са Аустријанцима и Немцима на Дунаву, од горњег тока Дрине, па дуж Саве и Дунава до Текије, бугарски краљ их је напао с леђа, те је у року од неколико недеља цела земља била прегажена. Српска војска је издржала страховито повлачење кроз арбанске кршеве до јадранске обале, где су њихове остатке прихватиле савезничке поморске јединице; ну то тек на врло одлучну личну интервенцију цара Николаја II.

У Солуну су се искрцале савезничке снаге, које су кренуле на север, у правцу Битоља. Међутим, оне нису стигле да укажу Србима неку битнију помоћ. Овим стварањем солунског фронта коначно је запечаћена судбина похода на Галипоље.

На истоку у Месопотамији, где су Британци употребљавали у првом реду индиске трупе, извршен је други бочни напад на централне силе, а још удаљенији од главних бојишта. Новембра 1914. искрцана је у Басри британска армија, у сваком погледу недовољно опремљена за овакав тежак поход, па је наредне године кренула у наступање, у правцу Багдада. Извојевала је победу код Ксетифона (Ел Мадијан), негдашње престонице Арсакида и Сасанида. Но Турцима стигоше појачања, те се британска војска мораде повући до Кута (Кут-ел-Амар) где је опкољена, те под командом ђенерала Таусенда *(Townshend)* издржала опсаду, све док се није предала приморана глађу, 29. априла 1916.

Но све ове борбе у ваздуху и на мору, у Русији, Турској, Азији и т. д., биле су од споредна значаја за коначни исход рата. Главно бојиште, на којем је имала да падне стварна одлука, био је западни фронт, који се протезао од швајцарске границе до мора. Ту су милиони бораца лежали по рововима и постепено се учили ратовању уз употребу свих тековина савремене науке. Нагло се одмицало у развоју ваздухопловства. У почетку рата су аероплани употребљавани само за извиђање; код Немаца су осим тога још бацањем сигнала помагали рад артиљеријских осматрача. Но већ

године 1916. аероплани су увелике били наоружани митраљезима, те су водили међусобне борбе у ваздуху. Све се већа пажња обраћала бацању бомби из аероплана. Прављени су из аероплана одлични фотографски снимци земљишта, а сарадња аероплана и осматрачких балона са артиљеријом из дана у дан је бивала тешња и важнија. Међутим, док се са другим оруђима нагло одмицало у развоју, мозак војних стручњака још никако није могао да се помири са »танковима«, иако је већ било очевидно да они морају бити одлучујуће оруђе у рововском рату.

Ван војних кругова било је много паметних људи, који су то јасно и увиђали. Та употреба »танкова« морала је силом околности бити једино средство у борби са противником у утврђеним рововима. Првог претечу »танка« био је пронашао још пре неколико векова — Леонардо да Винчи. Али где је тај војни »стручњак« који би био довољно образован да би познавао и живот и рад славног Леонарда? Убрзо по завршетку јужноафричког рата, године 1903., јављају се по енглеским илустрованим часописима фантастички романи о страхотама рата будућности, а у чијим се описима у више махова помиње оруђа сасвим слична данашњим »танковима«. Године 1911. пак и. Ц. А. Кори *(J. A. Corry)* из Лидса израдио је потпун модел »танка« и понудио га је британској војној управи, која га је — само се по себи разуме — одбила. Од тада, па у кратку времену до почетка рата, измислили су поједини проналазачи још неколико разних видова »танкова«*). Да је одлука о овом питању до краја остала искључиво у рукама војних лица, уопште никад не би ни дошло до стварне употребе »танкова« у рату. Г. Винстон Черчил *(Churchill)*, у оно време на положају лорда адмиралитета, био је тај који је године 1915.-16. одлучно захтевао грађење првих танкова; ваљало је савладати најжешћи отпор војних кругова, док су ови најзад пристали да се ови први »танкови« пренесу у Француску, на фронт. Према томе војна наука за стварну примену овог ратног оруђа има да захвали британској морнарици, а не британској војсци. Уосталом, и немачки војни великодостојници били су испрва исто толико упорни противници употреби »танкова«.

Месеца јула 1916. започео је сер Дуглас Хег *(Douglas Haig)*, британски главнокомандујући на западном фронту, силну офанзиву, а да њоме није успео да пробије немачки фронт. На неколико је места продро за неколико миља у немачке положаје, док је на другима опет одбијен на целој линији. Била је то само велика касапница новосастављених британских армија*). Танкове пак у тој офанзиви није употребљавао.

Септембра 1916., дакле у доба године које је већ и сувише било одмакло за успешно настављање прекинуте офанзиве, »танкови« се први пут стварно појавише на бојишту. Британци су их пустили у борбу свега неколико, и то њима још и нису баш вешто руковали. И поред тога је њихова појава силно деловала на Немце, међу којима је готово настала паника. Да су употребљени још у јулу, и то у довољну броју, а под руковођењем каква одлучна ђенерала са мало живљом уобразбом, свакако да би још тада био извојеван завршетак рата. У оно је доба Антанта на западном фронту већ била бројно знатно јача од Немаца. Однос бројних снага био је отприлике 7 : 4. Русија је вршила чувену Брусиловљеву офанзиву, када је задобијено преко 300.000 заробљеника. Италија је била притисла Аустрију, заузела Горицу и пред њом заустављена, а Румунија је ступила у рат на страни Антанте. И поред свих тих повољних околности, Антанта је, због луда трајења људских живота у

*) Један од тих проналазача повео је пре две-три године спор против британске државе, тврдећи да је она његовим проналаском извојевала победу у светском рату, а да га није наградила сразмерно постигнутим користима. Проналазач је на суду изгубио спор. Прим. прев.

*) Од лета 1915. године почеле су да пристижу на западни фронт прве од тридесет новообразованих британских дивизија (у првом реду заслугом маршала лорда Киченера). Најзад је 25. маја 1916. коначно законом уведена општа војна обавеза у Великој Британији. Одмах по свршетку рата опет је укинута Прим. прев.

јулској офанзиви и због неспособности својих команданата, тих дана била дошла на ивицу пропасти.

Неуспех Британаца увелике је опет био охрабрио Немце; ударили су на Румунију, која је у зиму године 1916. дочекала исту судбину, која је године 1915. била снашла Србију. Година 1916. била је започела повлачењем са Галипоља и предајом Кут-ел-Амаре, а завршила се сломом Румуније и бомбама што их је роjалистичка руља у атинском пристаништу бацила на искрцани одред британских и француских морнара. У један мах је изгледало као да грчки краљ Константин мисли да поступи но примеру бугарског краља Фердинанда; међутим, грчку је обалу тешко бранити од напада с мора. Савезници блокираше Грчку, а француске снаге са солунског фронта ухватише везу са италијанским трупама из Валоне, те је тако грчком краљу пресечена веза са његовим пријатељима, централним силама. Најзад је јула 1917. Антанта принудила Константина да се одрекне престола, па је за краља дошао његов други син Александар.

У главном, положај крајем год. 1916. био је за империјализам династије Хоенцолерн кудикамо мање озбиљан но што је био после битке на Марни. Антанта је била пропустила две године пуне згодних а неискоришћених прилика; Белгија, Србија, Румунија и простране области Француске и Русије биле су поседнуте немачким и аустриским трупама.

Читав низ узастопних офанзива савезника био се завршио неуспехом, а Русија се већ љуљала и ближила своме слому. Да је у главама тадањих управљача Немачке било макар мало мудрости, та би земља у то доба могла да закључи врло повољан и разуман мир. Међутим, нови су успеси коначно били занели немачке империјалисте. Они као плод рата нису тражили безбедност своје земље, већ су тражили да потпуно ликују над својим противницима; нису ишли за благостањем на целом свету, већ су тражили своју превласт над светом. Њихова је лозинка гласила: »Превласт над светом или пропаст«. При такву стању ствари, противницима Немачке није остајало ништа друго него да наставе борбу.

9.

Почетком године 1917. Русија је доживела слом. У оно доба су већ све европске народе силно тиштале страшне ратне невоље. Саобраћај је бивао све тежи и неуреднији; допуна и редовне оправке бродова, железничког и другог саобраћајног материјала нису се више могле вршити; резерве разног материјала нагло су се трошиле, а производња животних намирница стално се смањивала. Све је више људи одвојено од привредног рада, безбедност, поштење и исправност у свакодневним односима људи нагло су попуштале. Наместо навикнутих прилика, наместо префињеног мирнодопског поретка била је дошла грубо-незграпна војна власт, па ипак нигде није било те силе која би била у стању да стварно одржи ред у правом смислу те речи. Све веће и веће мноштво европског становништва истргнуто је из дотадање околине и из дотадањег начина живота. А све те људе су нове прилике и односи збуњивали, узрујавали и кварили. Од тих општих појава расула савремене цивилизације прва је почела да пати и највише је патила Русија. Руска аутократија била је неспособна и непоштена, император се, као и неко од његових предака, подавао настраној и наопакој побожности, а целим двором био је завладао неки варалица, назови-светац Распућин, који је проповедао култ неизрециве покварености; односи који су у том погледу владали, били су страховита саблазан. А под том су влашћу нечистог мистицизма нерад и покварености подривали успешно настављање рата*). Руски војник је јурен у борбу, док често на том одсеку није било довољно топова за

*) Нарочито су пак даље вођење рата подривали разни агенти, плаћени новцем иноземства, и то, нажалост, не само непријатељских страних земаља. Уосталом, и сам се читалац из досадањег и из оног што следује може уверити да је писцу тешко да говори објективно кад је реч о Русији, те су даље упадице изишле. Прим. прев.

артиљериску потпору напада, по неки пут ни довољно пешачке муниције. Као у неком заносу милитаристичког одушевљења, руски су ђенерали и официри бесмислено жртвовали своје људе. Једно је време изгледало као да руски војници без речи трпе све то, да трпе као стока. Међутим, и код најнесвеснијег и најнепросвећенијег човека мора бити границе у трпљењу. Кроз редове ове силне војске преварених и жртвованих људи почело је да провејава силно огорчење према царској власти. Још од краја године 1915. амо, стање у Русији задавало је много бриге њеним савезницима на западу. Велик део године 1916. провела је Русија у дефанзиви, а уз то су почели да се шире гласови о посебну миру са Немачком. Румунију је Русија слабо помагала*).

Уочи 29. јануара 1916. Распућин је убијен приликом неке гозбе у Петрограду; учињен је закаснео покушај да се у руској империји направи реда. Месеца марта се показало да се даљи ток ствари не може зауставити. У Петрограду настадоше демонстрације због оскудице животних намирница. Покушаше да растуре Государствену Думу, представничко тело Русије и да затворе слободоумније прваке. Пошто је император, 15. марта, абдицирао, образована је привремена влада са кнезом Лвовим на челу. Неко је време изгледало као да је могућа умерена револуција, која би успоставила ред и поредак, и то можда чак и са новим царем на челу. Но убрзо се јасно видело да је поверење народа и сувише уништено да би се могло помишљати на какво било поравнање. Руски народ је био смртно оболео од старог поретка, од царева, ратова и европских великих сила. Тражио је ослобођење од неиздрживе беде, тражио је брзо избављење. Савезници нису имали разумевања за догађаје у Русији, њихови дипломати нису знали руски. То су била фина господа, која су обраћала већу пажњу руском двору него земљи**), а која су све мање била дорасла новом положају. Нису били наклоњени републиканству, већ су се, напротив, трудили да новој влади направе што више неприлика. На чело републиканске владе стао је речит и романтички настројен човек — Керенски. Он је с једне стране имао да се бори са дубљим револуционарним покретом, на дому, а споља са владама савезника, које су се држале хладно и неповерљиво према њему. Француска и енглеска штампа из дана у дан су тражиле од изнурене савезнице Русије на предузме нову офанзиву. Кад су, међутим, убрзо потом, Немци предузели жестоку навалу на Ригу са мора и са копна, британски адмиралитет је одустао од намере о походу у Балтичко Море да помогне Русији. Нова руска република морала је да се бори сама, без ичије помоћи. И поред своје силне надмоћности у погледу морнарице и упркос жестоких протеста британског адмирала лорда Фишера (1814.—1921.), Антанта за све време рата, осим неколико напада подморницама, није предузела ништа у смеру да Немцима отме превласт на Балтичком Мору.

Руске масе биле су решене да учине крај рату. У Петрограду се појавило неко тело које је представљало раднике и војнике. То је тело захтевало међународни састанак социјалиста у Штокхолму. У оно време је у Берлину било демонстрација због оскудице животних намирница. Уопште је у Аустрији и Немачкој народ већ увелике био сит рата и тражио његово окончање. С обзиром на све то, а нарочито с обзиром на следеће догађаје не може бити никакве сумње о томе, да би тај састанак, да је дошло до њега, омогућио још године 1917. мир на разумној демократској основици и да би убрзао револуцију у Немачкој. Керенски је преклињао савезнике на западу да допусте представницима својих социјалиста одлазак на ту конференцију; но од страха пред валом социјализма и републиканства, који би могао са те конференције да се излије преко Европе, они се на то не могоше решити, и поред тога што је у британској радничкој странци постојала слаба већи-

*) Види предходну примедбу.

**) А држање красног сјер-Бјуканана, британског посланика у питању погубљења руског цара и царске породице? Прим. прев.

на, која се била изразила у прилог тој конференцији. Руска »умерена« република наставила је борбу без икакве моралне или друге потпоре савезника. Јула 1917. предузела је последњу очајну офанзиву. После извесних почетних успеха, та се офанзива сломила и завршила се новом и великом руском касапницом.

Сад је већ руски народ био дошао до границе онога што се може издржати. Дошло је до бунтова међу руским трупама, нарочито на северном делу фронта. 7. новембра 1917. оборена је влада Керенског, па је совјетска влада, на челу са социјалистима-бољшевицима којима је вођ био Љењин, приграбила сву власт и обавезала се да ће закључити мир без икаква обзира према западним силама. Тако је Русија коначно престала да учествује у рату.

У пролеће године 1917. били су Французи извршили у Шампањи напад, који их је стао страховитих губитака, али притом нису постигли жељени пробој немачког фронта. Да је немачка влада водила рат само за безбедност и благостање своје земље, а не за славу и потпуну победу над својим противницима, положај би се крајем године 1917. могао био сматрати као врло повољан за Немачку. Но уместо да користе овај положај повољан за закључење мира, народи централних сила јурени су све даље у борбу, терани су да се до последњег даха, до врхунца изнурења, боре за извојевање недостижне немачке превласти.



Тежећи за тим смером, Немачка се није задовољила тиме да се одбрани од Британије, већ је хтела потпуно да ју сломије. Том својом тежњом, Немачка је већ била отерала и Сједињене Америчке Државе у редове својих противника. У току године 1916., подморнички рат је из дана у дан бивао све жешћи, али ипак Немци бар нису дирали неутралне бродове. Јануара 1917. пак Немци објавише потпуну »блокаду« Велике Британије и Француске и упутише опомену свим неутралним силама, позивајући их да повуку своје бродове из британских вода. Сад настаде опет потапање бродова, без разлике заставе. Ово је нагнало Сједињене Америчке Државе да априла 1917. објаве рат Немачкој. У даљем току године 1917., док се с једне стране Русија скрхала и постала неспособна за борбу, Американци се брзим и неуморним радом за сразмерно врло кратко време претворише у велик војнички народ. Неограничени подморнички рат, због којег су Немци били себи навукли на врат овог новог противника, по својим резултатима увелике је подбацио њихова оче-

кивања. Британска морнарица показала се кудикамо досетљивија и спремнија но што се била показала британска војна управа. Нагло се развише средства и мере за борбу против подморница, под водом, на води и из ваздуха. Пошто су отприлике месец дана Немци подморницама збиља учинили силну пустош међу бродовљем, убрзо су извештаји о потопљеним бродовима постајали све ређи и ређи. С обзиром на подморнички рат, Британци су из обазривости нашли за потребно да снабдевање становништва животним намирницама ограниче прописивањем оброка. Међутим, ове су мере извођене спретно и са разумевањем. Дух становништва био је одличан; оно је правилно схватило положај, па је тако отклоњена опасност глади и социјалних потреса.

Царско-немачка влада пак и даље се држала старог правца. Иако подморнице нису оправдавале наду, која је полагана у њихов рад, иако су се као тамни облаци на хоризонту гомилале армије Сједињених Америчких Држава, ипак је Русија коначно била савладана. Истом онаквом јесењом офанзивом каквом је године 1915. прегажена била Србија, а године 1916. Румунија, сад су навалили на Италију, и то страховитом снагом. После битке на Кобариду (Капорету) скрхао се италијански фронт; аустро-немачке трупе се сручише у млетачку област и стигоше до на топомет од самих Млетака. Немачка је због свега овог сматрала да има право да подигне глас при разговору о руским предлозима за мир. Брест-литовски мир (потписан 2. марта 1918.) показао је западним силама шта их чека у случају немачке победе. Био је то страховит и насилнички мир, диктат надменог и самопоузданог победника.

У току целе зиме Немци су пребацивали трупе са источног на западно бојиште, да би најзад у пролеће избледело одушевљење гладне, сустале и искрвављене Немачке још једном приволели на нов надчовечански напор, који је требао једним ударцем да оконча рат. Већ неколико месеца било је у борбеним редовима у Француској већ и америчких трупа, али се главнина америчке војске још налазила одонуд оксана. Ако су дакле Немци хтели да изведу коначни ударац пре доласка те америчке главнине, било је за њих сад већ крајње време. Први су налет извршили против Британаца, и то на одсеку Соме. Не баш одвећ знаменити коњички ђенерали, који су још увек држали командантске положаје на овом фронту, на којем је коњица већ одавна била излишан терет за војску изненађени су овом офанзивом, са којом у тај мах нису рачунали. Британска пета армија, којом је командовао ђенерал сер Хјуберт Гоф *(Gough)* претрпела је 21. марта страховит пораз и одбачена је у нереду према Амијену. Због суревњивости међу француским и британским ђенералима није била установљена заједничка врховна команда свих савезничких сила, а ђенерал Гоф није имао за собом никакве резерве. Тако је изгубљено хиљадама топова, а многе хиљаде Британаца допадоше немачког ропства. У току месеца марта и априла просто су пљуштале офанзиве против савезничког фронта. Немци само што не пробише фронт на његову северном делу, а даље на југ померили су своје борбене редове до Марне, на коју су избили 30. маја 1918.

Овим су Немци били достигли врхунац својих напора; иза њих пак налазила се потпуно изнурена позадина. Сад је, најзад, маршал Фош *(Foch)* постављен за врховног команданта свих савезничких снага. На врат на нос су из Британије доведене преко Канала Ла Манш нове и одморне трупе, а уз то су сад и из Америке почели да пристижу стотинама хиљада нових бораца. Месеца јуна изнурени Аустријанци учинише последњи напор у Италији, али се скрхаше пред италијанским противнападом. Почетком јуна је маршал Фош започео својим противнападом, а у јулу се ратна срећа на западном фронту коначно преокренула. Немци стадоше да одступају. Битка на Шато-Тјери-у *(Château-Thierry)*, 18. јула 1918., показала је ваљаност нових америчких трупа. У августу и Британци изведоше победоносан продор у правцу Белгије. Под тим ударцем, онај одсек немачког

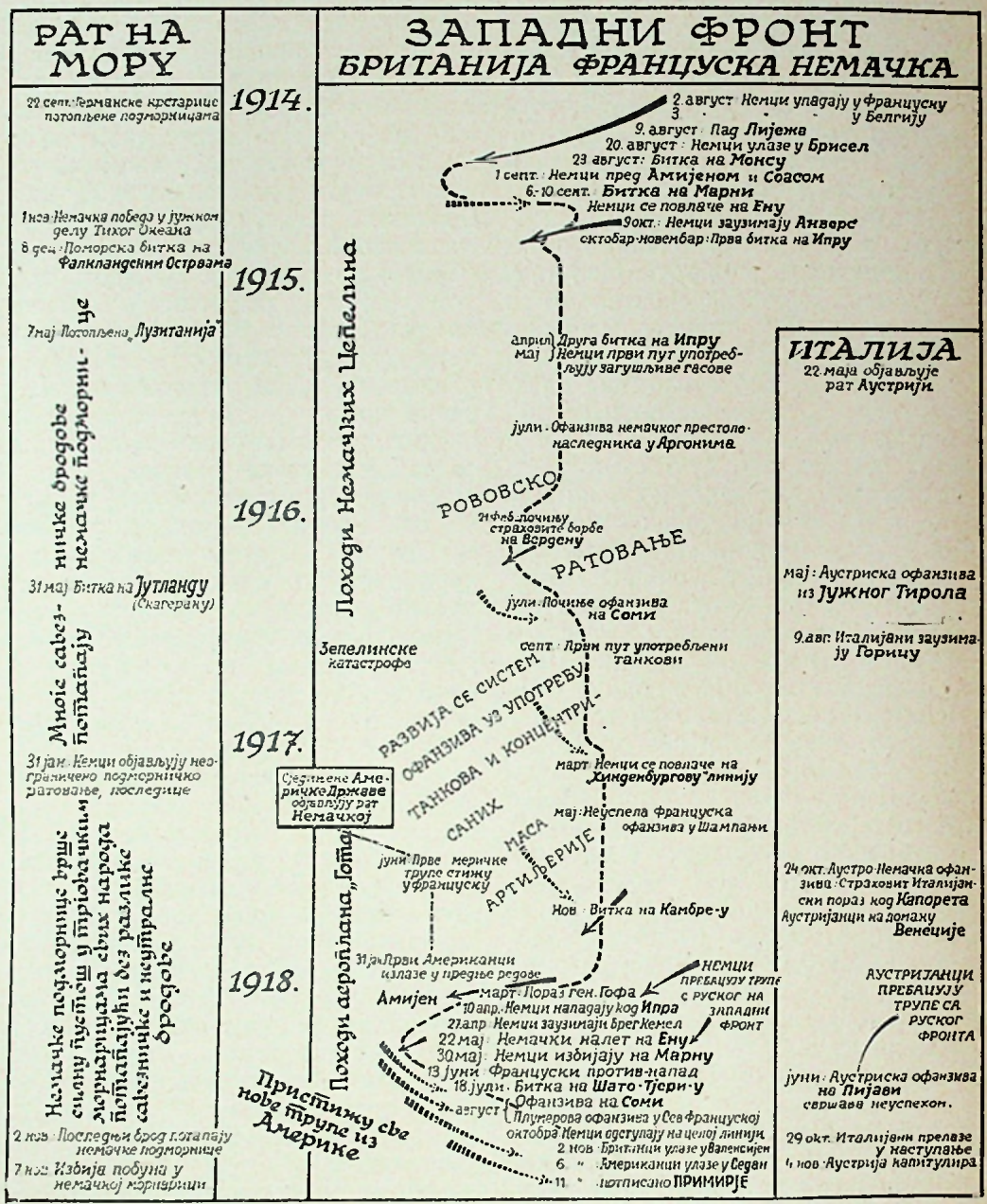
РАТ НА МОРУ
ЗАПАДНИ ФРОНТ
БРИТАНИЈА ФРАНЦУСКА НЕМАЧКА
1914.
1915.
1916.
1917.
1918.
22 септ. Германске крстарице потопљене подморницама
1 нов. Немачка победа у јужном делу Тихог Океана
8 дец. Поморска битка на Фалкландским Острвама
7 мај Потопљена „Лузитанија"
31 мај Битка на Јутланду (Скагерану)
31 јан. Немци објављују неограничено подморничко ратовање, последице
2 нов. Последњи брод потапају немачке подморнице
7 нов. Избија побуна у немачкој морнарици
Немачке подморнице врше силну пустош у тріовачким морнарицама свих народа потапајући без разлике савезничке и неутралне бродове
Многе савезничке бродове немачке подморнице
Походи Немачких Цепелина
Походи аероплана „Гота"
Пристижу све нове трупе из Америке
2. август Немци упадају у Француску
3 „ „ у Белгију
9. август Пад Лијежа
20. август Немци улазе у Брисел
23 август: Битка на Монсу
1 септ. Немци пред Амијеном и Соасом
6.-10 септ. Битка на Марни
Немци се повлаче на Ену
9 окт. Немци заузимају Анверс
октобар-новембар: Прва битка на Ипру
април мај Друга битка на Ипру
Немци први пут употребљују загушљиве гасове
јули - Офанзива немачког престолонаследника у Аргонима
РОВОВСКО РАТОВАЊЕ
21 феб. почињу страховите борбе на Вердену
јули: Почиње офанзива на Соми
Зепелинске катастрофе
септ. Први пут употребљени танкови
РАЗВИЈА СЕ СИСТЕМ ОФАНЗИВА УЗ УПОТРЕБУ ТАНКОВА И КОНЦЕНТРИСАНИХ МАСА АРТИЉЕРИЈЕ
март Немци се повлаче на „Хинденбургову" линију
Сједињене Америчке Државе објављују рат Немачкој
мај: Неуспела француска офанзива у Шампањи
јуни Прве меричке трупе стижу у француску
Нов. Битка на Камбре-у
31 јан. Први Американци излазе у предње редове
Амијен
март: Пораз ген. Гофа
НЕМЦИ ПРЕБАЦУЈУ ТРУПЕ С РУСКОГ НА ЗАПАДНИ ФРОНТ
10 апр. Немци нападају код Ипра
27 апр. Немци заузимаји брег Кемел
22 мај Немачки налет на Ену
30 мај Немци избијају на Марну
13 јуни Француски против-напад
18 јули Битка на Шато-Тјери-у
август Офанзива на Соми
Плумерова офанзива у Сев Француској
октобра Немци одступају на целој линији
2 нов. Британци улазе у Валенсијен
6 „ Американци улазе у Седан
11 „ потписано ПРИМИРЈЕ
ИТАЛИЈА
22 маја објављује рат Аустрији
мај: Аустриска офанзива из Јужног Тирола
9. авг. Италијани заузимају Горицу
24 окт. Аустро-Немачка офанзива: Страховит Италијански пораз код Капорета
Аустријанци на домаху Венеције
АУСТРИЈАНЦИ ПРЕБАЦУЈУ ТРУПЕ СА РУСКОГ ФРОНТА
јуни: Аустриска офанзива на Пијави свршава неуспехом.
29 окт. Италијани прелазе у наступање
4 нов. Аустрија капитулира

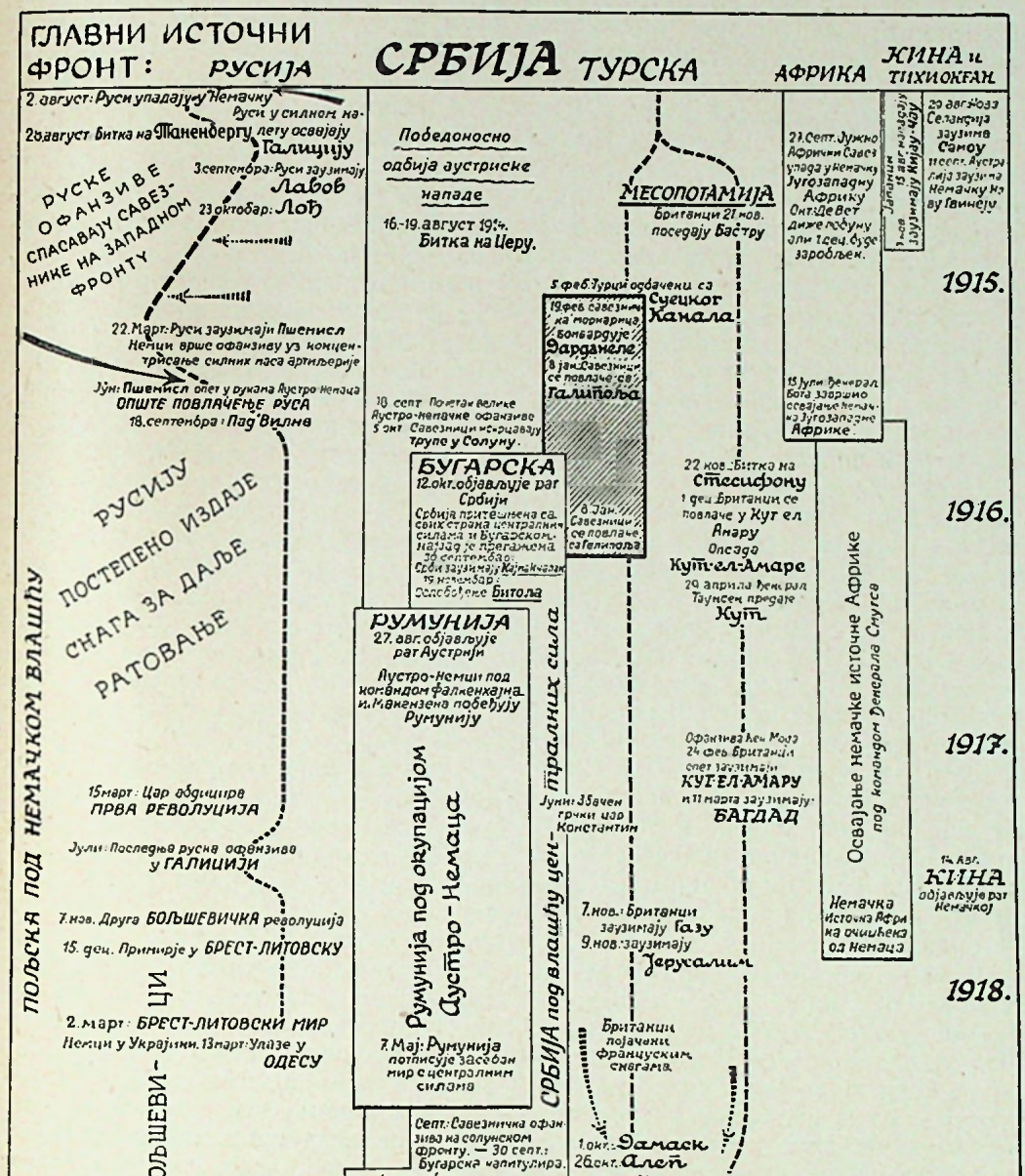
ГЛАВНИ ИСТОЧНИ ФРОНТ: РУСИЈА
СРБИЈА
ТУРСКА
АФРИКА
КИНА и ТИХИ ОКЕАН
2. август: Руси упадају у Немачку
Руси у силном на-
2. август Битка на Танебергу
летку освајају Галицију
3 септембра: Руси заузимају Лавов
23 октобар: Лођ
РУСКЕ ОФАНЗИВЕ СПАСАВАЈУ САВЕЗНИКЕ НА ЗАПАДНОМ ФРОНТУ
22. Март: Руси заузимају Пшемисл
Немци врше офанзиву уз концентрисање силних маса артиљерије
Јун: Пшемисл опет у рукама Аустро Немаца
ОПШТЕ ПОВЛАЧЕЊЕ РУСА
18. септембра: Пад Вилна
ПОЉСКА ПОД НЕМАЧКОМ ВЛАШЋУ
РУСИЈУ ПОСТЕПЕНО ИЗДАЈЕ СНАГА ЗА ДАЉЕ РАТОВАЊЕ
15 март: Цар абдицира
ПРВА РЕВОЛУЦИЈА
Јули: Последњи руски офанзива у ГАЛИЦИЈИ
7. нов. Друга БОЉШЕВИЧКА револуција
15. дец. Примирје у БРЕСТ-ЛИТОВСКУ
2. март: БРЕСТ-ЛИТОВСКИ МИР
Немци у Украјини. 13 март: Улазе у ОДЕСУ
БОЉШЕВИЦИ
Победоносно одбија аустриске нападе
16.-19. август 1914. Битка на Церу.
10. септ. Почетак велике Аустро-немачке офанзиве
5 окт. Савезници искрцавају трупе у Солуну.
БУГАРСКА
12. окт. објављује рат Србији
Србија притешњена са свих страна централним силама и Бугарском. Напад је прекинут 28 септембра.
Срби заузимају Кајмакчалан
19 новембар: ослобођење Битола
РУМУНИЈА
27. авг. објављује рат Аустрији
Аустро-Немци под командом Фалкенхајна и Мекензена побеђују Румунију
Румунија под окупацијом Аустро-Немаца
7. Мај: Румунија потписује засебан мир с централним силама
Септ.: Савезничка офанзива на солунском фронту. — 30 септ.: Бугарска капитулира.
1 новембар: Срби повраћају своју престоницу (Улаз у Београд)
СРБИЈА под влашћу централних сила
МЕСОПОТАМИЈА
Британци 21. нов. поседају Басру
5 феб. Турци одбачени са Суецког Канала
19 феб. савезници почињу бомбардовање Дарданела
8 јан. Савезници се повлаче са Галипоља
22 нов.: Битка на Стесифону
1 дец. Британци се повлаче у Кут ел Амару
Опсада Кут-ел-Амаре
29. априла ген. Таунсен предаје Кут
Офанзива ген. Мода
24 феб. Британци опет заузимају
КУТ-ЕЛ-АМАРУ
и 11 марта заузимају
БАГДАД
Јуни: Збачен грчки краљ Константин
7. нов.: Британци заузимају Газу
9. нов.: заузимају Јарусалим
Британци појачани француским снагама.
1. окт.: Дамаск
26. окт.: Алеп
30. окт.: Турска капитулација
21. Септ. Јужно Афрички Савез упада у Немачку Југозападну Африку
Окт. Де Вет диже побуну али 1. дец. буде заробљен.
Јапанци 15 авг. почињу заузимање Киао-чоу
15 Јули. Ген. Бота завршно освајање Немачке Југозападне Африке.
Освајање немачке источне Африке под командом Ђенерала Смутса
Немачка Источна Африка очишћена од Немаца
29 авг. 1914. Сезанска заузима Самоу
Нешт. Аустралија заузима Немачку Нову Гвинеју
1915.
1916.
1917.
1. Авг. КИНА објављује рат Немачкој
1918.

фронта испупчен према Амијену поколебао се и скрхао.

Немачку је већ била издала снага. У њеној је војсци било нестало сваке воље за даљу борбу. У октобру су се дуж целог западног фронта низали немачки порази; настаде опште повлачење Немаца. Почетак новембра затекао је британске трупе у Валансјену, а Американце у Седану. У Италији су се аустриске трупе самовољно повлачиле и растурале без реда и плана. На све стране су узмицале војне снаге Хоенцолернаца и Хабсбурговаца. До коначног слома централних сила дошло је још много брже но што се очекивало. Французи и Енглези готово више не хтедоше веровати својим новинама, читајући из дана у дан извештаје о све већем и већем броју заплењених топова и задобијених заробљеника.

У септембру су савезници на солунском фронту извели силну офанзиву против Бугарске која је у тој земљи изазвала револуцију; Бугарска је молила за мир. Крајем октобра је капитулирала Турска, а 4. новембра Аустро-Угарска. Учињен је покушај да се немачка морнарица изведе на пучину ради последње, очајне борбе са савезницима, али се 7. новембра побунише немачки морнари.

На то су немачки цар и престолонаследник на врат на нос и недостојно побегли у Холандију. Једанаестог новембра године 1918. потписано је примирје, те је тиме најзад велики рат био завршен . . .

Четири и четврт године био се отегао овај рат, па је редом био увукао у свој вртлог готово све становништво западног света. Преко десет милиона људи било је изгинуло на бојиштима, а двадесет или чак двадесетипет милиона других било је помрло од глади, оскудице и других невоља, што их је собом био донео рат. Небројени милиони опет били су оболели и оронули услед недовољне хране и беде. Од оних који су преживели велик део неборачког становништва саме позадине био је одвојен од редовног занимања и стављен у службу рата: једни су обучавали регруте, други су радили по фабрикама оружја и муниције, трећи опет су радили по болницама или су узимани на друге службе уместо људи упућених на фронт. Трговци су се у току рата били навикли на несолидне и нездраве методе рада, без којих се додуше није могло усред опште кризе, где је ваљало довијати се ради добитка. Рат је стварно био створио нове навике, нову атмосферу, нов друштвени поредак; а сад је све то од једном престало.

У Лондону је вест о потпису примирја објављена 11. новембра око подне. Прва последица те вести био је управо запрепашћујући поремећај у читаву свакодневном животу. Чиновници напустише канцеларије, да се тога дана више и не врате; и из трговина се све особље разбегло. Шопери пак градских аутобуса и војних камиона просто прекидоше своју редовну службу, потоварише на своја кола узбуђене и изненађене пролазнике, свакога који је хтео, те са њима ударише у јурњаву без смера по лондонским улицама, не знајући ни сами куда ће и шта ће. Убрзо се улице напунише људима који су били оставили свој посао. Ко је год имао какву заставу, истицао је на свом стану, на свом дућану или на својој канцеларији. А у вече највећи део лондонских улица, које су толико месеца ноћу биле неосветљене због опасности од немачких ваздушних напада, забљешташе у најјачем осветљењу. Била је то необична слика гледати те масе где се опет тискају у вештачкој светлости. Поједине гомиле хитале су без плана час овамо, час онамо. Свакоме је лакнуло, сваком се отео уздах из намучене душе. Једва једном био је дакле и томе дошао крај. Престало је клање у Француској, нема више опасности од ваздушних напада на Лондон — сад ће ваљда све бити добро. Људи су хтели и да се смеју и да плачу, али нису били кадри ни једно ни друго. Младићи и млађи војници на осдуству или боловању гурали су се у бучним поворкама кроз гомилу, трудећи се да развеселе и одушеве свет. Са Мела, где је било изложено доста ратних трофеја, одвукли су неки заплењени немачки топ до Трафалгар-

ског Трга и тамо спалили његову кару. Бацали су »жабице« и пуштали су ракете, па ипак се не може рећи да је владала нека општа и права радост. Готво сваки појединац био је и сувише много изгубио, и сувише много пропатио, да би сад могао искрено и од срца да се радује.

ГЛАВА XL.

САДАЊЕ СТАЊЕ У СВЕТУ.

1. Морално расуло створено великим ратом. — 2. Председник Вилсон у Версају. — 3. Стварање Друштва Народа. — 4. Склапање уговора о миру године 1919./20. — 5. Бољшевизам у Русији. — 6. Једно мишљење о »идућем рату«. — 7. Британско царство после рата и одвајање Ирске. — 8. Кинески хаос. — 9. Врење у муслиманском свету. — 10. Послератна Америка. — 11. Дугови, валута и стабилизација. — 12. Млитавост и лутање истинских стваралачких снага у свету. — 13. Свим силама треба тежити изравнању и уједињењу политичких тежња целог човечанства. — 14. Силе које делују у правцу уједињења света. — 15. Федеративна Свесветска Држава? — 16. Какав би био свет под владом једних истих закона? — 17. А шта даље?

1.

Прве поратне године свет се осећао као човек који је издржао опасну по живот а притом невешто извршену операцију и који, према томе, још не може да зна да ли ће збиља остати жив или да ли му је тело толико оронуло да ће на крају крајева ипак умрети. Свет је био збуњен и као у заносу. Немачки империјалистички милитаризам био је скрхан, али по какву скупу и прескупу цену! За мало па да он победи. Сад, пошто је било нестало море рата, живот је опет кренуо својим током, али некако слабим и малаксалим током, који је био изложен силним колебањима. Владала је општа жеља за правим и коначним миром, жеља за повратком безбедности, слободе кретања и благостања предратног доба. Но није било довољно јачине воље која је била потребна да се све то опет извојује и учврсти.

Каогод што је било у римској републици после дуготрајних пунских ратова, тако су и сад у свету на све стране царовали насиље и свирепост, тако је и сад био оронуо морал у новчаним пословима и у привредном животу уопште. Док су се племенити људи драговољно били жртвовали за неодложне потребе наметнуте ратом, ниски и препредени из кругова послова и новца били су у том грозничавом времену улучили згодну прилику да дођу до богатства и до политичког уплива у својој отаџбини. На све стране су били дошли до власти и утицаја људи, који су до године 1914. важили као сумњиви пустолови, док су се кудикамо бољи и ваљанији људи мучили за општу ствар, не тражећи добитка. Људи какав је био лорд Ронда, који је за време рата био врховни организатор исхране, пропали су од страховитог непрекидног рада и напора. Ратни богаташи пак гојили су се и знали су да дођу до уплива у штампи и по страначким организацијама.

У току рата вршили су у свим зараћеним државама необичне опите у погледу колективна коришћења привредних извора. Били су увидели да се са хитношћу ратних потреба не могу сложити начела мирнодопске трговине, цењкање на пијаци и чекање погодна закључка. Саобраћајна средства, горива, снабдевање животним намирницама, расподела сировина сваке врсте, не само за одевање већ и за све остале предмете, нарочито потребне за рат, питање станова; све је то подвргнуто највећим ограничењима под надзором државе и јавних

тела. Пољопривредници више нису смели да издају земљу у подзакуп, стока је на основу одобрења државне власти терана на пашу у приватна ловишта, ливаде су преоравање, све то без обзира на то да ли се власник тих ловишта или ливада слагао с тим или није. Рад спекулативних трговачких друштава ограничаван је. Под притиском горке нужде у целој је заграђеној Европи заведена нека врста социјалистичке државне привреде. Та је привреда била незграпна и неекономска у погледу начина практичне примене, али је свакако била и боља и корисније од сложене и необуздане борбе за ћаром, од вратоломна спекулативна куповања и нагомилавања робе и препродавања уз несразмеран добитак, од грозничаве производње свега и свачега без смера и плана и свих осталих обележја невезане, »слободне« и »приватне« привреде.

Првих година рата било се у свим заграђеним државама појавило замашно осећање братства међу грађанима и свести о потреби чувања општих интереса. Прости човек из народа на све стране је жртвовао живот и здравље за оно што је сматрао добром и спасом државе. Обећавали су му да ће, на име награде за показано пожртвовање, после рата много мање патити од социјалне неправде, јер ће се тада сви дати на свесрдан рад на општем добру. У Великој Британији, на пример, г. Лојд Џорџ је све наново говорио да ће он од послератне Британије начинити »земљу достојну јунака«. У лепим и одушевљеним говорима говорио је о настављању новог ратног комунизма и у мирно доба. У Британији је створено ново министарство под именом Министарства Обнове, а са задатком да припреми и разрађује нов и широкогрудији друштвени поредак, да побољша услове раду, да реши кризу станова, да утиче на проширење дотадањих начела народне просвете, једном речи, да ради на научној ревизији свеколиког привредног поретка. Сличне наде у бољу будућност бодриле су и француског, немачког и италијанског војника и давале су му снаге и воље да издржи у рову. У Русији пак дошло је до слома услед наглог отрежњавања маса. Отуда се догодило да се непосредно по завршетку рата средњеевропски свет нашао подељен у два опасно завађена специјална табора, поцепан у две потпуно опречне струје са гледишта будућег друштвеног уређења. Богати и предузимљиви људи, а нарочито нови, ратни богаташи, свим су силама радили против планова какав је, на пример, био нацрт да се узме искључиво у државне руке ваздушни саобраћај, те су се напротив трудили да преотму држави и врате у приватне руке пловидбу и све врсте саобраћаја, као и разне државне трговачке монополе, настале у току рата. У ту су се сврху служили свим средствима, почев од куповања новина па до појављивања на предизборним зборовима. За то време пак лаковерне народне масе још увек су веровале обећањима и чекале су да им се створи тај нови и правичнији друштвени поредак, удешен у прилог сиротињи, а основан на самим племенитим мислима о општем добру. Године 1919. долази до сукоба између ова два схватања. Сад су поједина државна надлештва која су дотле њима руководила, нагло почела да продају у рату створена државна предузећа појединцима спекулантима...

Око средине године 1919. већ је углавном било наступило разочарање код радничких маса целог света, те је наравно расположење у тим слојевима било и сувише неповољно. Британско министарство обнове и установе са одговарајућим задатком основане по другим земљама почели су сматрати као просту обману срачунату за умиривање ширих народних слојева. Прости човек из народа почео је да схвата да су га преварили. Није се ту радило ни о каквој »обнови«, већ се радило просто о успостави старог, предратног друштвеног поретка и то у још непријатнијем виду, с обзиром на опште осиромашење ширих слојева, настало услед рата.

За четири трагичне године рата било је потиснуто у позадину социјално питање, које се у току целог деветнаестог века из дана у дан све више истицало у свим земљама западњачког уређења. А сад, чим је рат био завр-

шен, наново је избило, опасније и страшније но икад.

Тешка невоља и општа неизвесност послератног доба још су знатно погоршане силним поремећајима у новчаним и кредитним односима. Новац, који у наше доба представља много пре сплет међусобно повезаних уговора него ли систем стварних вредности, био је у зараћеним државама остао без покрића у злату. Злато је било задржано за међународну трговину, а за потребу унутарњег промета све су државе биле издале огромне количине папирног новца. Чим су пак пала ограничења и преграде којима је за време рата био спутан међународни промет, настао је страховит хаос у међународним валутним односима, извор очајања за цео свет, изузев шаку берзанских коцкара и спекуланата. Цене су скакале без краја и конца. Људи који су живели од сталних месечних плата или надница, више нису знали шта да раде. С једне стране су се борили са послодавцем, који се свом снагом одупирао њиховим захтевима за повишицом, а с друге стране више нису знали како да плате све скупљи стан, храну и одело. А при свему том је најопаснија била чињеница да је тај свет *изгубио сваку веру да би се стрпљивим и преданим радом икад могао учинити крај ограничењима и оскудици што су га толико мучили.*

Из говора политичара крајем године 1919. и у пролеће године 1920. разабиремо да они све јасније схватају чињеницу да је у питању опстанак такозваног капиталистичког система, тојест поретка, у којем главна сила водилица јесте лични добитак. Признавали су да тај поредак ваља или упутити правцем, у којем би могао створити опште благостање, или пак мењати га. Између осталог је у том погледу занимљив говор што га је 6. децембра 1919. одржао г. Лојд Џорџ, британски министар председник.

Г. Лојд Џорџ је некад био адвокат негде у Уелсу. Још у раној се младости био посветио политици, па у току своје сјајне парламентарне каријере није имао много прилике да чита и да размишља. Иначе је пак по саму природном обдарењу врло памеган човек, који врло добро уме да тумачи идеје интелигентнијих трговаца и људи од посла, имућних и просечних грађана, тојест кругова на које се у политици ослања.

У поменутом говору рекао је г. Лојд Џорџ међу осталим:

»Пред нашом се цивилизацијом сад јавља нов захтев. У чему је тај захтев? Он јесте од најосновније важности. То је захтев који уздрмава читав наш навикнути друштвени поредак, трговину, финансије, индустрију, социјално уређење. Има људи који говоре да снага и благостање земље почивају на полету појединца, који подстрекава и својим примером снажи друге, дакле на индивидуалном деланју. То је једно мишљење. Што се државе тиче, она има по том мишљењу да васпитава, има да пружи помоћи где је ова потребна, има да води надзор где треба, има да штити слабе против самовоље јачих. Иначе пак сам живот јесте плод снаге и рада сваког појединца (Живо одобравање). То јесте, као што рекох, једно мишљење. А како гласи друго мишљење? Оно вели да је начело приватна подузећа наопака ствар, зграда склона паду, заблуда, и то свирепа заблуда. По том мишљењу, тај поредак појединачног рада треба уништити до сама корена; треба, вели, да производи не појединац, већ треба да производи заједница као таква, и то не само да производи, већ и сама да врши расподелу производа, да држи у својој руци савколики промет добара.

»То су озбиљни захтеви, о које се не смемо оглушити. *Ми* велимо да се штетне стране поретка појединачног рада могу отклонити. *Они* вели, није истина, те се мане не могу отклонити. Не може, вели, ту да помогне никакво усавршење, никаква предохрана, никакво ограничење, никакав лек уопште. Јер читав тај поредак јесте зло само по себи. Све те невоље, вели, јесу плод са једног истог дрвета, па стога треба посећи то дрво. То је захтев који данас одјекује широм целог света, од океана до океана, кроз горе и долине. Разабиремо га и из претећег урликања и махнитог крештања бољ-

шевика. Слушамо га у виду јетких тужбалица, иако изречених у блажем виду, на толиким конгресима и конференцијама. Бољшевици хоће да баце у ваздух читаву зграду друштвеног поретка и да на све стране шире страх и трепет. Други би се опет задовољили тиме што би је срушили само пијуком.

»Беспослица, та неправда према човеку, који не само што хоће да ради, већ који је жељан рада као озебао сунца, који моли да му нађу рада, а не може да га добије, који пати од зла, за које нема никакве кривице до њега, а који ипак плаћа то зло главу своје деце — то је невоља, *којој би приватна предузећа требала да учине крај, ако ни за шта друго, а оно у свом властитом интересу.* (Одобравање.) Мора нестати експлоатације, мора нестати азила за бескућнике, мора нестати ропског односа у раду. Морамо да подигнемо на виши ступањ осећање човечности тиме што ћемо са људима поступати — као са људима. Ако бих ја — а ја сам добро размислио о томе што ћу рећи — ако бих дакле *ја* имао да бирам тај поредак, у који те још како верујем, али кад бих знао да би при томе имали да пропадну милиони људи, жена и деце, ја не бих ни часа оклевао. Но хвала богу, не стојимо пред таквим избором. Систем приватног предузећа у стању је више да производи, те да сваки човек дође до свог дела . . . «*)

У горњем налазимо исказан, у врло вештој и речитој форми, израз здравог разума свих просечних имућних људи, не само оних у Великој Британији, већ и оних у Америци, Француској, Немачкој и Италији. Начин и тон излагања леп су пример за ток политичких мисли какав је владао у Енглеској године 1919. Основна мисао тога расположења гласи: Владајући привредни поредак направио нас је оним што јесмо, те никако не желимо препород друштва, ако би том препороду имали да предходе општа пустош и рушење. Не желимо да се праве опасни опити са темељима нашег друштвеног поретка. Г. Лојд Џорџ признаје да је потребно извесно прилагођавање. Међутим, треба имати на уму да је он говор, из којег смо малочас навели неке одломке, одржао на тринаест месеци по закључењу примирја, а да је за све то време поредак приватног предузећа увелике био подбацио у свему што је толико поуздано био обећао. Заједница је оскудевала у кућама и становима. За време рата не само што је била потпуно стала сва грађевинска делатност, него чак нису вршене ни редовне оправке потребне за одржавање зграда. Последњих месеца године 1919. сама Британија имала је безброј хиљада кућа мање но што би захтевала најпрешнија потреба. Огроман број људи живео је у страховитој тескоби, док су власници зграда вршили најбестиднију уцену са становима. Положај је свакако сам по себи био тежак, али није сам по себи био безнадеждан. Да је још било оног одушевљења, оне одлучности и оног пожртвовања из критичне ратне године 1916., то би задатак подизања једног милиона нових кућа можда био решен за само годину дана. Међутим, грађевински материјал био је постао предметом грдне шпекулације, саобраћај је био поремећен, а уз то је приватни подузетник сматрао да нема рачуна да гради нове куће, у којима би цене закупа станова морао да прилагоди средствима и имовном стању слојева, који су највише патили од кризе станова. Приватно подузетништво није ни помишљало на то да поради на ублажењу кризе станова; оно је и сувише било заузето тиме што је шпекулирало закупом и подзакупом станова. Најзад је затражило од државе, да му она помогне да гради и да на томе са том државном помоћи оствари лепу зарадицу. У стоваришима робе владала је претрпаност и неред због недостатка саобраћајних средстава. Били су преко потребни јевтини аутомобили за пренос робе и радника. Приватна аутомобилска индустрија, међутим, нашла је да је за њу много корисније да гради што више скупих и луксусних аутомобила за ратне богаташе. Фабрике муниције, подигнуте државним средствима, лако су могле да буду

*) „Тајмс" од 8. децембра 1919.

претворене у фабрике за израду јевтиних аутомобила у највећим масама. Међутим, приватно подузетништво било је упорно тражило од државе да она прода те фабрике; према томе, приватни капитал не само што није хтео прстом да мрдне да допринесе ублажењу опште невоље, већ није хтео да допусти ни држави да она што покуша на том пољу. Осим тога је на захтев приватног капитала обустављен рад на новосаграђеним државним бродоградилиштима, и поред управо страховите оскудице бродовља, која је владала после рата. Валута готово целог света била је уздрмана, а приватни капитал је опште зло још неизмерно погоршавао тиме што је неуморно куповао и препродавао франке и марке. У доба кад је г. Лојд Џорџ одржао поменути говор, огорчење народних маса већ је било силно нарасло, а ипак ништа није чињено да би се задовољили бар најважнији захтеви. Сваким се даном јасније видело да без темељне измене духа који је владао у пословном свету, а под режимом неограниченог рада приватног подузетништва, бар у Европи радници у току наредна два или три поколења немају никакве или имају тек врло мало наде за пристојан стан, пристојно одевање и задовољење својих просветних и културних потреба.

Све су то чињенице код којих је најбоље ако се историчар задовољи тиме што ће их просто утврдити. Приватни капитал у току година 1919. и 1920. није показао ни воље ни способности да ублажи страховиту невољу што је владала у оно доба. Чим је било нестало ратних ограничења и њима условљеног државног надзора, тај се приватни капитал бацио на шпекулацију, недопуштену кријумчарску трговину и производњу луксузних предмета. Једини му је смер био постизавање што већег добитка. Што је најважније, приватни капитал није показивао никаква разумевања за опасности што су претиле и њему самом. Чак ни у свом најрођенијем интересу није могао да се одлучи на колико-толико умерености у погледу зараде и на мало служења општем добру. А тако се држао на очиглед све опаснијих покрета и исказа незадовољства народних маса, које нису хтеле више да трпе до у бесконачност продужење оскудице и беде. Године 1913. радничке су масе живеле онако како су биле навикле још од рођења. Масе године 1919. пак биле су као ишчупане из ранијег корена. За време рата су служиле у војсци, радиле по фабрикама муниције, па су се биле одучиле од оног несебичног мирења са судбином, биле су много одважније него некад, вазда спремне на очајничка дела. Велик је део тих људи био прошао кроз школу рата, у којем су подивљали. Довољно је напоменути, примера ради, шта то значи кад се човек научи на борбу прса у прса са ножем на пушци. У рату су их били научили свирепости, те сад за њих убити човека или сам погинути није била тако страшна ствар као некад. Отуда су сад сви социјални немири били кудикамо опаснији него што су били пре рата. Све је указивало на то да овакво стање не може више дуго трајати. Свако је осећао да има да се бира између двога: или ће образовани, моћни и имућни људи у Европи предусрести рад својих приватних предузећа утолико што би се осим личног добитка водило рачуна и о општим интересима, радећи уједно у правцу привредног мира и обуставе општег трговачког рата међу појединим државама, или ће у противном случају све дотле да се нижу штрајкови и раднички бунтови, док се из свега тога не изроди општи слом. Никако не велимо да су масе располагале каквим планом за неким новим политичким, друштвеним и привредним поретком. Не само што га нису имале, него чак нису ни уображавале да га имају и да раде на његову остварењу. Недостаци социјалистичког поретка, на које смо у своје време указали, били су им добро познати. Стање је у том погледу било још кудикамо критичније. Масама је толико био огадно владајући поредак, толико им је био огадно обесни раскош ратних богаташа, толико им је била досадила беда широких слојева, да им је било потпуно равнодушно шта ће после наићи, ако само успеју да сруше тај

неправични поредак. Било је то стање духова слично расположењу народних маса, које је некад било омогућило рушење римске империје без икаква отпора народа.

Услед свега тога почињу на све стране по Европи да оживљују снаге социјалног преврата, а нарочито у Немачкој и Италији. У многим деловима Италије општинске управе прећоше у руке комуниста, а у Болоњи је дошло и до покушаја насилна увођења комунистичког уређења рада и производње. Јула 1920. заменио је г. Нитија на челу италијанске владе г. Ђолити, који је за време рата био присталица неутралности. Ђолити је извршио неке опите у правцу учешћа радника у добитку послодаваца. У септембру исте године пак сами су радници почели насилно да узимају у своје руке многе фабрике, нарочито ливнице, те да их експлоатишу по социјалистичким начелима. Ове је покушаје трпела па и помагала сама влада.

Покрет ка комунизму наставио се и у току године 1921. Било је озбиљних нереда и насиља у Фиренци, у Трсту, у Пуљи, у Пизи и многим другим градовима и крајевима. Ђолитијево повлаћивање преуређења производње у социјалистичком правцу било је изазвало силан отпор међу имућним сталежима, нарочито заинтересованим у смислу одржања ничим неограниченог начела приватног власништва. Развила се омладинска организација фашиста, људи у црним кошуљама и са тешким штаповима, који су проповедали најжешћи национализам и борбу против социјализма. Они су отишли у другу крајност, одговарујући на насиље насиљем, па су завели противсоцијалистички терор. Вођ им је био Бенито Мусолини, некадањи новинар са крајње левице, човек силне енергије, а без много предрасуда. Под његовим спретним вођством, фашисти су убрзо сузбили местимичне изгреде и насиља комуниста, па су ове и превазишли у насиљу у супротну правцу. Слободоумни политичари и публицисти нападани су из заседе и премлаћивани тољагама. Један од најомиљенијих поступака код фашиста био је у томе што су принуђивали људе, који би ма уколико нападали њихов рад, да попију прекомерне количине рицинуса. Убиство, премлаћивање, мучење слободоумних мислилаца и паљење њихове личне имовине постадоше редовним средствима за одржавање друштвеног поретка у Италији. Наместо тамног облака комунизма, који се дотле назирао, била је дошла стварност разбојничке управе.

Октобра 1922. фашисти су се били већ толико осилили, да су успели дићи на ноге читаву једну војску и повести је на Рим. Влада је прогласила опсадно стање и преки суд, спремајући се на оружани отпор према фашистима. Но краљ се није сагласио са тим мерама и позвао је Мусолинија да прими владу. Мусолини је понуду примио. Поставши министар председник, изјавио је да ће да распусти своје »црне кошуље«. Међутим то обећање није испунио. Фашисти загосподарише над војним и полициским снагама земље, слобода штампе је уништена, избори су претворени у лакрдију. Мусолини кога су сад називали »ил дуче«*) постао је стварни диктатор, бацајући потпуно у засенак краља Италије.

За неко је време успостављена нека груба и површна привредна равнотежа у Италији, али су зато социјални односи ове велике земље све до данашњег дана остали тамни и неизвесни. Положај у Италији јесте од највећег интереса за сав остали свет, због тога што је он најизразитијим и најгрубљим примером показао деловање присталица и крајње левице и крајње деснице на људске односе. С једне стране се видела неспособност оних првих и неприменљивост њихових начела, а с друге стране смо имали прилике да се уверимо како су капитал и крупно приватно власништво уопште, кад су стављени у положај да се бране, вазда готови да прибегну и насиљу и разбојништву. Данашња Италија као и данашња Русија постале су тамнице за сваког слободоумна човека. Болест безакоња која све више

*) »*Duce*« значи „вођ"; код нас се често погрешно мисли да г. Мусолини носи титулу војводе. Војвода се каже на италијанском »*duca*«. Прим. прев.

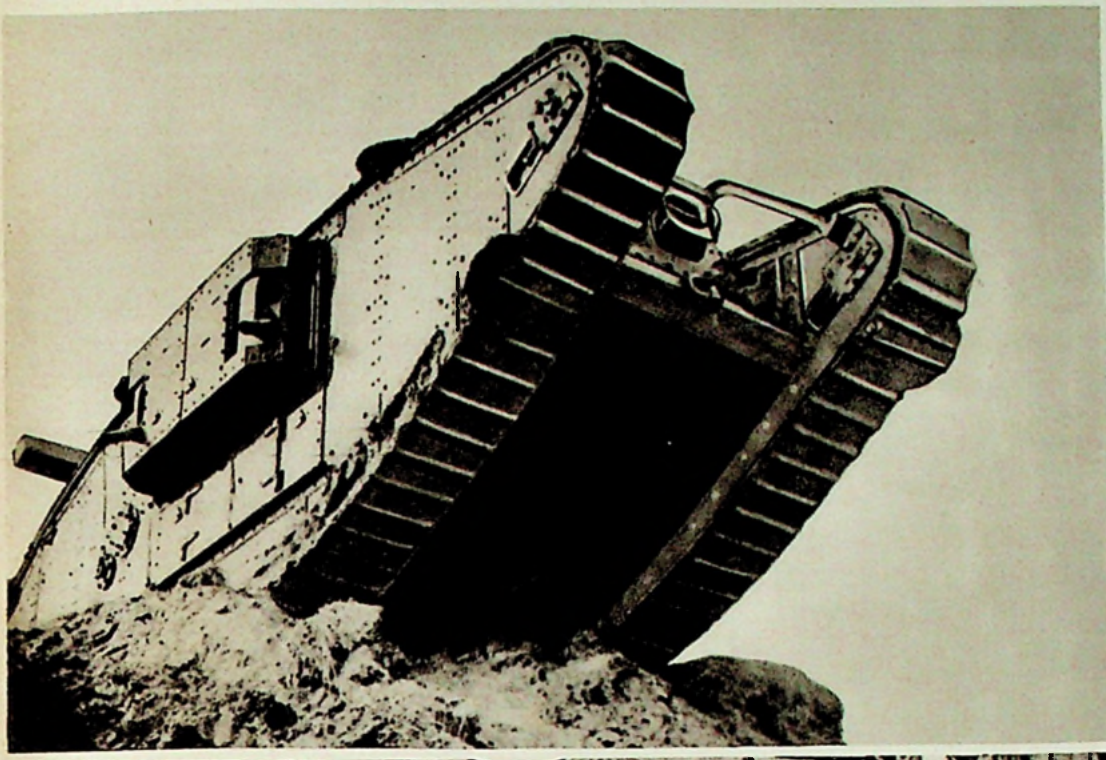



Британски тенк. Британци су увели тенкове као борбено оруђе, на западном фронту у септембру 1916., и сувише доцкан да би се могли употребити успешно још пре зиме, а после несрећне британске офанзиве од јула 1916. год. — *Конференција Мира у Версају.* Представници Велике Британије и осталих савезника, искупљени на Конференцији Мира у Версају 1919. год., ради састављања појединих уговора о миру, који су имали да се поднесу на потпис непријатељским државама.

расте, а на коју смо обратили пажњу у својој критици г. Киплингова дела »*Stalking & Co.*«, достигла је врхунац у тим двема земљама. Међутим, Италија у том погледу није сасвим усамљена. У Немачкој, Француској и Великој Британији има људи који подражавају фашистима, чија им слава не даје да спавају. Додуше, бар за сада њихов рад у тим земљама представља тек незгоду, а не тиранију.

2.

Изложили смо привредне и друштвене поремећаје послератног доба у Европи још пре но што ћемо да пређемо на рад конференције мира у Паризу, која је себи била поставила задатак да преуреди свет. Свет је био намучен и преоптерећен личним бригама око прихода, скупоће, налажења рада и т. д., па је отуд већ увелике владала атмосфера опште заморености, кад се конференција мира тек спремала да отпочне свој чиновски посао. А кад је живот сваког појединца неизвестан и притешњен невољом, тада не може бити говора ни о здраву и снажну јавном животу.

Историја ове конференције мира окреће се поглавито око личности једнога особита човека, једног од оних који, захваљујући особним врлинама, штрче као типична појава над осталима, те увелике олакшавају посао историчару. У току својих излагања у овој историји ми смо покаткад нашли да је корисно да усредсредимо своју пажњу на личност неког појединца човека, као на пример, на Буду, на Александра Великог, на Јуан-Хванга, на цара Фридриха II, Карла V и Наполеона. То смо чинили да бисмо тиме јасније осветлили доба у којем су живели ти истакнути појединци. Доба непосредно по завршетку светског рата пак најбоље се може расматрати упоредо са личношћу америчког председника Вилсона, који је у први мах играо највећу улогу, а који се после показао недорастао своме задатку.

Председник Вилсон (1856.—1924.) био је у своје време угледан научник и професор историје, уставног права и политичких наука. Држао је у току времена разне катедре, па је био и председник универзитета у Принстону *(Princeton)* у савезној држави Њуџерси *(New Jersey).* Написао је читав низ добрих књига, из којих се углавном може разабрати да се Вилсон у свом раду бавио у првом реду само америчком историјом и америчком политиком. У свету умног рада био је појава нове врсте утолико што за прилике и догађаје старијег доба, из којих је произашао његов нови свет, није много марио, а можда није много баш ни знао о њима. Најзад се повукао из универзитетског живота и посветио се политици. Године 1910. изабран је као кандидат демократске странке за гувернера савезне државе Њу-Џерси. Године 1912. демократи га истакоше као свог кандидата за председника републике. Захваљујући расцепу, насталом у владајућој републиканској странци љутом завадом међу дотадањим председником Тафтом и бившим председником Рузвелтом, Вилсон је изабран за председника Сједињених Америчких Држава.

Догађаји августа 1914. изгледа да су изненадили Вилсона као и све остале његове земљаке. 3. августа 1914. Вилсон је упутио телеграм европским силама нудећи им се као посредник за одржање мира. Пошто са том понудом није успео, то су он и Америка неко време били мирни посматрачи крваве борбе. Изгледа као да испочетка ни амерички народ ни његов председник нису имали јасна и дубљег разумевања за значај ове катастрофе, а нарочито за давнашњи развој прилика и односа, због којих је безусловно раније или доцније морала да настане. Читавих сто година владала је у Америци традиција да о приликама и догађајима у старом свету не треба водити рачуна. Такви се појмови нису могли преконоћ променити. Међутим, империјалистичка надменост немачког двора, глупава жеља немачких војних властодржаца да свагда и у свакој прилици на мелодрамски начин шире страх и трепет на све стране, упад у Белгију, зверства која су том приликом вршена, па употреба отровних гасова и нарочито

штета коју је поморска трговина трпела од подморничког рата, све је то, што је даље одмицао рат, изазивало у Сједињеним Америчким Државама све већу мржњу против Немачке. При свем том старо предање уздржавања од мешања у европске ствари, подржавано дубоко укорењеним убеђењем да политички морал Америке увелике надвисује све европске заједнице, још је доста времена бранило председнику да стварно ступи у акцију. Говорио је о питањима у вези са светским ратом врло резервисаним тоном, тврдећи да не може дати јасан суд о узроцима и правним питањима, из којих је био потекао светски рат. Захваљујући поглавито баш том свом »мирољубивом држању изабран је и по други пут за председника. Међутим, не може се успоставити поредак у поремећеном свету тиме што се на кривце гледа неким изразом неодређена и неизвесна неодобравања. Пред крај године 1916. било се код Немаца учврстило убеђење да Америка ни у ком случају неће да се умеша у рат. Поуздани у такво своје веровање, Немци су године 1917. приступили неограничену подморничком ратовању, па су сад потапали и америчке бродове без предходне опомене. Овом својом великом глупошћу Немци су просто натерали председника Вилсона и амерички народ да се умешају у рат. Исто су тако Американци принуђени, испочетка некако мимо своју вољу, да своје односе према приликама у старом свету изражавају другојаче, а не више у тону потпуне равнодушности. Настаде нагла промена у појмовима и расположењу Американаца у том погледу. Најзад су Сједињене Државе ступиле у рат, на страни савезника, али не као члан самог савеза, већ у име своје властите савремене цивилизације. Ступили су у борбу да казне и да учине крај неиздрживом политичком и војничком положају.

Неки пут јесте најбољи онај суд који се ствара споро и поступно и који наилази доцкан. У читаву низу »нота«, које су и сувише дугачке и разнолике, да бисмо овде поближе могли да говоримо о њима, председник Вилсон је такорећи »гласно мислио« пред целим човечанством; тежио је да разложи битне разлике међу америчком државом и великим силама старог света. У овој смо се књизи већ потрудили да и сами изложимо те разлике. Вилсон је изнео схватање о међународним односима које се слушало и читало као јеванђеље, а које је широм читавог источног дела света пробудило наду у бољу будућност људске заједнице. Говорио је да ваља учинити крај тајним дипломатским споразумима у односима између држава, да свака »нација« треба сама да одлучује о својој судбини, да треба учинити крај милитаристичком насиљу и да поморски путеви треба да буду слободни за цело човечанство. Ове мисли, опште и заједничке у америчкој идеологији, а потајна жеља свих разумних људи у осталом свету, засијаше као јасна светлост у тами закрвављене и мржњом испуњене Европе. Људи су осећали да се сад радило на томе да се већ једном раскрсти са сплеткама дипломатије, да се здере вео који је покривао политику великих сила. Ето где се једва једном гласно исказују жеље просечна човека из народа и где се подупиру снагом и ауторитетом млада народа.

Било је очигледно да је требала да се створи сила над силама, највиша инстанција, која би прописивала законе целом свету, а у сврху одржавања слободних и исправних односа у човечанству. Већ се био појавио безброј нацрта у правцу тога узвишеног смера; међу овим тежњама нарочито се истицао покрет који је тражио стварање »Лиге Народа«, неке врсте општесветског савеза. Председник Сједињених Америчких Држава прихватио је ту замисао и покушао је да је оствари. Један од главних услова мира, до којег је мислио да дође по паду немачког милитаризма, био је по његовим изјавама баш стварање тога Друштва Народа. То је требао да буде као неки највиши апелациони суд у међународним односима. Та је установа требала да буде стварно јемство трајног мира. И ова замисао председника Вилсона наишла је на силан одјек у свету.

Неко је време председник Вилсон био весник новог доба. У другој половини рата, а још и неко време после рата вршио је ту узвишену улогу, бар у очима старог света. У Америци пак, где су изближе познавали Вилсона, јављале су се сумње. Пошто је лако приказати прилике и односе око догађаја, који су се већ коначно одиграли, то можемо добро да схватимо и ове сумње Американаца. Америка, која је читав један век, па и више, била политички одељена од осталог света, те према томе уживала потпуну безбедност, била је развила нове идеале и облике у кругу својих политичких погледа, а уз то није помишљала како би у случају невоље и опасности једног дана ваљало страсно бранити те идеале. У Америци су сматрали као нешто сасвим природно, као нешто што се само по себи разуме ствари које су старом свету, са његовим застарелим сплетом политичких сукоба и спорова, изгледале као неко спасавајуће јеванђеље. Председник Вилсон се држао мисли и претпостављака своје земље и свога народа. Поменуте идеје саздане су на слободоумној традицији, која је некад први пут била дошла до речи у Енглеској. Европи и Азији пак изгледало је као да се тад први пут у историји чују такве мисли и такве речи, а да се дотле за њих није ни знало. Биће да је и сам Вилсон живео у тој заблуди.

Вилсон је био способан и угледан професор политичких наука, који није био довољно свестан тога шта је све у погледу својих идеја имао да благодари савременицима, књижевној и политичкој атмосфери, у којој се кретао целог века. Пошто је по други пут изабран за председника, убрзо се више није хтео задовољити улогом политичког вођа, већ је почео да заузима став Месије. Трудио се да у својим »нотама« изложи основне црте прилика и односа у свету. Најзад је у својој адреси упућеној конгресу 8. јануара 1918. изнео својих *четрнаест тачака,* којима је одредио основице на којима Америка мисли да закључи мир. Овај је документат био кудикамо бољи по духу којим је био задахнут него ли по начину којим је био изражен и по својој садржини.

У тој својој изјави, Вилсон је тражио: искрен и отворен споразум међу народима, крај тајној дипломатији, слободну пловидбу на свима морима, слободну трговину, разоружање, затим читав низ мера за боље обезбеђење независности сваког појединог народа и најзад, као четрнаесту тачку, стварање свеопштег Друштва Народа ради обезбеђења светског мира.

Ових четрнаест тачака изазвале су силан одјек широм целог света. Најзад се, ето, била појавила основица за мир, коју су мирном душом могли да усвоје разумни људи свих земаља, поштени и искрени Немци и Руси, каогод и сви поштени Французи, Енглези и Белгијанци. Неко је време свет био сав одушевљен вером у председника Вилсона. Да су године 1919. могли узети Вилсонових четрнаест тачака као темељ за општесветски споразум, свакако да би отпочело било ново доба за човечанство, пуно лепих нада.

Ну, морамо рећи да није било тако. У председника Вилсона била је извесна мера себичности. Америчко поколење, којем се била пружила ова јединствена прилика да поведе свет пут нова и бољег уређења, било је рођено у безбедности, било је одгајено у богатству и у потпуну незнању историје. То је поколење било умно и сувише удаљено од трагичних догађаја и болних искустава што Европу начинише озбиљном и суморном, састављено од људи доста плитких и површних. Никако нећемо да кажемо тиме да је амерички народ по самој својој природи површан. Чињеница је пак да се никад није поближе бавио мишљу о стварању какве људске заједнице која би била већа и шира од његове отаџбине. Његова су убеђења била развијенија у правцу здравог разума него у правцу морала. С једне смо дакле стране имали ове нове људе из новог света, задахнуте новим, лепшим и бољим замислима о миру и светској правди, а с друге су стране били стари, дугим и болним искуствима огорчени, тешко поремећени народи европског система великих сила. Романсијер Хенри Џемс *(Henry James)* обра-

дио је пре доста година овај сукоб сирове идеалистичке младости новог доба са искусном зрелошћу старог времена у својој типичној приповести »*Daisy Miller*«. Ту се излаже дирљива историја неке искрене, поштене, али уједно доста ограничене девојке Американке, пуне најчеститијих намера, а жељне живота: долази у Европу, убрзо запада у врло замршен положај, трпи силну неправду, да би најзад, не могавши се снаћи у за њу необичним приликама и тесногрудости старог света, сама од срца зажелела смрт. У свакодневном се животу овај предмет истински одиграва у хиљадама варијаната; било је хиљадама трагедија таквих људи дошлих с ону страну Атлантског Океана. И историја председника Вилсона спада у ред тих трагедија. Међутим, ако нешто ново подлегне старом злу, то још не значи, да то ново не ваља.

Можебити да још никад људски створ — према томе створ који не може бити без мана, а који је очигледно под најтежим околностима уложио све снаге да ради у најбољим намерама — у толикој мери није био изложен немилосрдној критици као што је био председник Вилсон. Осуђују га, и то, како изгледа, с правом га осуђују што је како сам рат, тако и преговоре о миру који су затим настали, водио на строго страначкој основи. И у часу кад је судбина од њега била направила представника интереса целог човечанства, остао је председник изабран гласовима америчке демократске странке. Није покушавао да за неко време заборави страначка питања и да се удружи са осталим знаменитим политичким вођима америчког народа, као на пример са Рузвелтом, Тафтом и др. Према томе није потпуно и у целости користио свеколику моралну и умну снагу Сједињених Америчких Држава. Уопште је целом свом раду давао и сувише лични карактер, окружујући се само личним пристаницама. Још кудикамо већа заблуда пак била је његова одлука да лично дође на конференцију мира. Готово сви искусни људи међу његовим критичарима заступају мишљење да је Вилсон требао да остане у Америци, те да би тек с времена на време требао да проговори у име целе америчке нације. У току последњих година рата, док се овако држао, био је створио себи дотле незапамћен положај и углед у свету.

У својој књизи »*The Peace Conference*« (»Конференција Мира«), др. Дилон вели:

»... Кад је председник стигао, Европа је личила на земљану смесу, која чека на вајара који ће од ње израдити уметничко дело. Никад дотле у историји нису народи толико били вољни да као један човек пођу за новим Мојсијем, који би их повео у обетовану земљу, где би ратови били забрањени а блокаде непознате. По њихову мишљењу такав је вођ био Вилсон. У Француској му се свет клањао, пун страхопоштовања и оданости према америчком председнику. Поједини раднички прваци говорили су ми у Паризу како су од радости заплакали кад су га видели, а да су њихови другови били вољни поћи и у ватру и у воду за Вилсона, само да га помогну у извођењу његових племенитих планова. За раднички сталеж у Италији његово је име било као звук анђеоске трубе, чија ће складна песма пратити препород човечанства. Немци су сматрали Вилсона и његова начела пуна човечности као свој једини спас. Неустрашиви Милон *(Muehlon)* рекао је о њему: »Кад би председник Вилсон проговорио Немцима као судија и изрекао над њима строгу пресуду, они би ту пресуду примили присебно и без роптања и одмах би се дали на посао«. У немачкој Аустрији Вилсон је увелике важио као спасилац, чије је само име било у стању да пружи утехе и наде тамошњем народу усред силних његових патња...«

Ето колико су биле неизмерне наде што су их у Вилсона полагали људи, којима се председник сад спремао у посету. Стигао је у Француску у децембру 1918., на броду »Џорџ Вашингтон«.

Био је повео и своју супругу. Као Американцу, то му је изгледало као нешто сасвим природно и у реду. Многи амерички делегати такође су довели жене. Нажалост је присуством

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА ЛЕСКОВАЦ „РАДОЈ ДАМАЊОВИЋ"

ових дама у овај међународни састанак који је имао да одлучи о судбини света, унесен неки »монденски« дух, неко расположење које је покаткад подсећало на неко друштво угледних и богатих излетника. Оних првих дана после рата могућности за путовање биле су и сувише ограничене, па су те даме већином стизале у Европу пресрећне, пуне радости што су оволико повлашћене над осталим светом. Дошле су као на какву велику свечаност; били су им рекли да им се даје прилика да виде Европу под нарочито занимљивим околностима, да ће узгред моћи да разгледају Честер, Уоруик *(Warwick)* и Виндзор. Та, ко зна да ли ће се икад доцније дати оваква прилика за разгледање толиких знаменитости. Отуда су често прекидани важни преговори ради разгледања каква старог историског замка. Можда ће то неком изгледати неозбиљно, што и овакве привидне ситнице уносимо у књигу која говори о историји човечанства. Међутим, баш због ситница овакве врсте конференцијом мира године 1919. овладао је неки дух површности. Сваки час би свет занажао да је Вилсона, наде целог човечанства, за неко време нестало на конференцији мира. Али су зато људи могли наћи у свим отменим илустрованим часописима слику америчког председника и његове супруге где се, насмејани као прави путници излетници, крећу у друштву европских владарских породица, чији су гости, или у друштву других високих и чувених личности, чије познанство обично ласка осталим људима...

Људи са којима је Вилсон у првом реду имао посла на конференцији, на пример госп. Клемансо, представник Француске, гг. Лојд Џорџ и Балфур, представници Енглеске, и г.г. барон Сонино и Орландо, представници Италије, били су људи сасвим других историских традиција но што бејаху његове. У једном погледу пак личили су на њ и наилазили су код њега на разумевање: и они су били партиски политичари, који су за време рата били на челу својих народа. Каогод и сам Вилсон, тако ни ти људи нису увиђали да би било кудикамо боље поверити вођење преговора о мире другим људима, нарочито способним за то.

»... Све су то биле саме новајлије што се тиче међународних односа. Земљопис и етнографија, психологија и политичка историја — све су то за њих биле књиге са седам печата. Некад је ректор лувенског университета рекао Оливеру Голдсмиту да не увиђа зашто се на повереном му заводу предаје старогрчки језик, кад је он могао да постане управитељ тог истог завода, а да никад није знао ни учио тај језик. Слично је било и са политичким вођима појединих народа: и они су, сваки у својој земљи, били избили на највише положаје, а да су о међународним односима имали тек неког врло површна појма. Отуда и нису били у стању да увиде колико је било преко потребно темељно познавање тих односа. А уз то се нису ни трудили да у току времена колико-толико попуне ту празнину у своме знању и својој спреми...*)

Међутим, те њихове недостатке у знању и спреми могли су бар донекле изравнати довођењем спремних и даровитих сарадника; ну, главни су делегати намерно узимали само врло осредње људе. Генијални људи се, међу осталим, вазда одликују и тиме што умеју да нађу себи способне помагаче; за пуномоћнике на конференцији мира не може се рећи да су у том погледу поступали као генијални људи. Неки од њих држали су, додуше, скривене у позадини поверљиве људе и »шаптаче«, чије су савете обично слушали; многи пак од оних који су тих дана имали да играју најважније улоге на светској позорници, били су слаби и неодлучни људи

Пошто су се људи који су били на челу влада главних сила били прогласили пуноважним представницима целог људског рода и пошто су уз то имали неограничена пуномоћја, то је важно да се истакне како је права народна штампа на све стране устајала против тих њихових претензија. Од сама почетка су се готово сви листови, који представљају мишљење ширих

*) *Dillon, »The Peace Conference«.*

маса, противила овој диктатури неколицине шефова влада, вазда изузимајући при томе самог Вилсона...

Уске границе, којих се у овој књизи морамо држати, не допуштају нам да опширно испричамо како је стварна конференција мира од првобитног савета десеторице спласнула на савет четворице (Вилсон, Клемансо, Лојд Џорџ и Орландо) и како се конференција уместо што би била јаван и слободан договор о будућности човечанства, изметнула у дипломатску заверу старог кова. Горостасне су и чаробне биле наде, које су испрва полагане у Париз. »Париз — вели др. Дилон — у доба конференције мира био је нешто много више него престоница Француске. Био је постао космополитски логор, испуњен необичним животом и вревом, по којем су се тискали представници народа, племена и језика са четири светска континента, који су били поврвели у Париз, да чују шта ће им донети тајанствена сутрашњица.

У својој тадањој шароликости, Париз је покаткад подсећао на приче из Хиљаде и Једне Ноћи. Било је ту необичних гостију из Курдистана и Татарске, из Кореје и Азербејџана, из Јерменске, Персије и Хеџаса, људи патријархалних брада и кукастих носева. Други су опет били дошли из велике пустиње, па из Самарканда и Бохаре. Вијали су се фесови и чалме, шиљате капе попут главица шећера, друге опет које су личиле на владичанске митре, па неке препотопске војничке униформе, уведене у предвечерје вечитог мира по новообразованим државама, које су покушале да на брзу руку образују неку своју војску. Белели су се арапски бурнуси, лепршале су се у ветру егзотичне кабанице, а овде-онде сте вијали људе чија је ношња личила на тоге старих Римљана. Све је то доприносило стварању атмосфере сањалачке нестварности усред града у којем су тада имале да се одиграју баш најгрубље стварности.

Затим наиђоше представници крупног капитала, индустрије, па интелектуалци задахнути идејама етичког преуређења светског поретка, чланови разних привредних организација из Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Италије, Пољске, Русије, Индије и Јапана, представници предузећа за добијање нафте и далеких угљених рудника, разни ходочасници, фанатици, занесењаци и пустолови из белог света, свештеници свих вероисповести, проповедници свих начела. Све се то мешало са владарима, маршалима, државницима и анархистима, искупљеним у Паризу. Била се слегла недогледна и шаролика гомила стваралачких и рушилачких снага. Сви су они желели да се нађу на месту где су се претапали и преображавали поједини политички и друштвени системи света. Сваког дана сам се за време шетње, у ресторанима, па и у свом стану састајао са изасланицима земаља и народа, за чија имена дотле код нас на западу једва да су многи знали. Тако ме је једног дана посетило изасланство црноморских Грка, приказало ми је стање које је у оно време владало у њиховим стародревним градовима Трапезунту, Самсуну, Триполију и Керасунту, изјављујући да желе да уђу у састав неке независне републике азиских Грка, те да је дошло да те своје захтеве изнесе пред конференцију мира. Арбанасе је заступао с једне стране мој стари пријатељ Туркан паша, а с друге стране Есад паша, са којим сам се такође познавао. Туркан паша је тражио италијански протекторат над својом отаџбином, док је Есад паша био присталица потпуно независне Албаније. Међу осталим народима из свих делова света тискали су се у Паризу Јапанци, Кинези, Кореанци, Хиндуси, Киргизи, Лезгици, Черкези, Мингрелци, Буријати, Малајци, Црнци и мелези из Африке и Америке. Све се то било искупило у Паризу да прати рад на изграђивању новог светског поретка; свако је хтео да сазна какво ће место у том новом поретку одредити његову народу...

Ето у тај необични Париз преплављен народом са свих страна земљине кугле, који је чекао на стварање новог света, наишао је председник Вилсон и већ је све те разнолике снаге

затекао под влашћу човека који је по погледима и појмовима био несравњено ужи и ускогрудији од њега, али по одлучности и јачини воље несравњено силнији од њега. Тај човек био је француски министар председник Жорж Клемансо. На Вилсонов предлог, Клемансо је изабран за председника конференције мира. Амерички председник је рекао да тај предлог подноси с обзиром на патње које је Француска била издржала и на жртве што их је била поднела. Самим тим избором председника дат је нажалост сасвим други основни тон конференцији мира, чији је рад по праву требао да буде посвећен будућности целог човечанства.

Жорж Банжамен Клемансо *(Georges Benjamin Clemenceau)* био је стар политичар, произашао из новинарских редова, врло вешт у откривању незгодних афера и у обарању влада. Некада је као лекар и општински одборник био управник неке болнице. Био се такође прославио као велик витешки мегданџија. Био је издржао масу двобоја, у којима је редовно добро пролазио и показивао велику личну храброст. Још у доба другог царства био је напустио лекарски позив и одао се новинарству, и то је био републиканац-левичар. Неко је време био учитељ у Америци, па се тада и оженио Американком, од које се доцније опет развео. Кад је године 1870. био рат, било му је 29 година. После седанске катастрофе, Клемансо се вратио у Француску и са пуно жара и снаге се бацио у политички вртлог побеђене земље. Од тада је опет сав његов свет била само и једино Француска, земља одличних и снажних новинара, земља жестоких личних сукоба и изазивања, земља драматских сцена у политичкој борби и земља у којој ваља бити духовит по сваку цену. Г. Клемансо је ванредно страсна природа. Дали су му надимак »тигар«, а он као да се грдно поноси тим надимком. Вазда је био, па и данас је, још много више патриот од заната но истински државник и мислилац. Тај је и такав човек био ратом постао председник Француске, додуше незгодан представник тога племенитог и благородног народа. Његова ускогрудост била је од највећег утицаја на читав ток конференције мира. Карактеристичан је за Клемансо-ов менталитет драматски ефекат, којем се тежило тиме што је потписивање уговора о миру извршено у оној истој Огледалској Дворани у версајском дворцу, у којој су Немци 18. јануара 1871. као победници били објавили своје народно уједињење. По Клемансо-овој жељи морали су баш у тој истој дворани да потпишу уговор о миру. За Клемансо-а и Француску у тај мах минули рат више није изгледао као светски рат, већ просто наставак ранијег немачко-фрацуског рата од године 1870.-71., који се завршио сломом и казном немачког кривца. »Целим светом треба да завлада демократија«, говорио је председник Вилсон. Са гледишта г, Клемансо-а, то је значило »говорити као Исус Христос«. Клемансо је канда мислио да би боље било рећи: »Целим светом треба да завлада Париз«. Многим од тих пре духовитих него дубокоумних дипломата и политичара, који су годину 1919. за навек обележили као врхунац у историји људског несавршенства, изгледало је управо смешно да неко хоће да »говори као Исус Христос«.

Другу једну за своју нарав карактеристичну досетку избацио је г. Клемансо кад је оно рекао да је председник Вилсон са својих 14 тачака »још гори« од Господа Бога, јер Бог се задовољно са само *десет* заповести...

Како прича г. Кејнс *(Keynes)*, Клемансо је са г. Орландом седео на средини полукруга што су га сачињавали њих четворица, баш преко пута наложене ватре. Носио је црн дугачак капут (»герок«) и сиве шведске рукавице, које никад није скидао за време седница. Значајно је, да је он од четворице обнављача света био једини, који је поред свог матерњег језика знао још и један страни језик, и то енглески.

Намере Клемансо-а биле су врло просте, а у онај мах нису ни биле недостиживе. Желео је, да се франк-

фуртски мир од године 1871. стави изван снаге, а да се Немачка казни, као да је Немачка била једини кривац, а Француска једина мученица светског рата. Желео је Немачку да увреди и унизи кудикамо више но што је ова била унизила и увредила Француску године 1871. Желео је да осакати Немачку толико да она никад више не буде у стању да устане против Француске. Што ће уништење Немачке значити уједно и пропаст Европе, то је г. Клемансо-у било сасвим свеједно, или, тачније речено, његов умни видик није допирао довољно далеко одонуд Рајне да би он то уопште могао схватити. Вилсонов предлог о стварању Лиге Народа одобравао је у начелу као одличну ствар с тиме да та Лига Народа свагда и под свим околностима има да зајамчи безбедност Француске. Додуше, он је лично био пре за изричан савез Француске са Енглеском и Сједињеним Америчким Државама, с тим, да ове две силе имају да подржавају Француску, да је чувају и да јој помогну да дође до нове славе. Тражио је за париске финансиске групе нове области за израбљивање и богаћење у Сирији, северној Африци и другим крајевима света, тражио је ратну одштету за Француску, тражио је зајмове, поклоне и данак за Француску, тражио је што више славе и части за Француску. Француска је била страдала, говорио је, па је с тога Француску ваљало наградити. Додуше и Белгија, Русија, Србија, Пољска, Јерменска, Британија, Немачка и Аустрија биле су страдале, цело човечанство је било страдало, али шта је то била брига г. Клемансо-а? Све друге земље биле су за њега само статисткиње у великој драми у којој је по његову мишљењу Француска била сама одиграла главну улогу.*) Отприлике у истом духу изгледа да је и г. Орландо заступао интересе Италије.

Г. Лојд Џорџ је у свом раду у савету четворице испољавао препреденост Уелшанина и замршени карактер савремена Европљанина. Уз то је био принуђен да се заложи за захтеве британских империјалиста и капиталиста, који су га били помогли да се одржи на власти. У тај и такав тајни савет ушао је дакле председник Вилсон задојен најплеменитијим смеровима своје новопронађене америчке светске политике, а наоружан са својих некако на брзу руку састављених четрнаест тачака и са доста несавршеним и неразрађеним нацртом за стварање Лиге Народа. »Ретко је канда било државника првог реда, који је толико мало био дорастао смицалицама зеленог стола«, вели г. Кејнс.

После силна већања, после многа шаптања у мраку, после многих спорова и сукоба које ми овде не можемо да опишемо, председник Вилсон се најзад опет појавио на светлост дана, али како? Његових четрнаест тачака били су страшно осакатили и очерупали, а његова Лига Народа личила је на кржљаво новорођенче, за које нико није умео да каже хоће ли умрети или ће можда ипак поживети и развити се. Ну, ипак, на крају крајева, био је бар нешто спасао од својих нацрта и начела...

3.

Ово недоношче, звано »Лига Народа« рођено у бочници за опите, а за које су се надали да ће једног дана од њега ипак бити човек, и то човек који ће завладати светом, онако како га је створио уговор од 28. априла 1919., стварно није био савез *народа,* већ савез »држава, доминиона и колонија«. Утврђено је да се у Лигу Народа имају да приме само земље са чисто »властитом народном управом«, али никако нису тачније дефинисали тај израз. Никаква ограда није чињена против ограничавања права гласа у појединим земљама, нити је вођено рачуна у томе у колико мери народ у појединим државама

*) Категорисању г. Клемансо-а имала је наша земља да захвали што је на конференцији мира у неку руку стављена у исти ред са јужно-америчким републикама, чије се учешће у рату ограничило на секвестар непријатељске имовине (поглавито трговачких бродова) у њиховој државној области. Прим. прев.

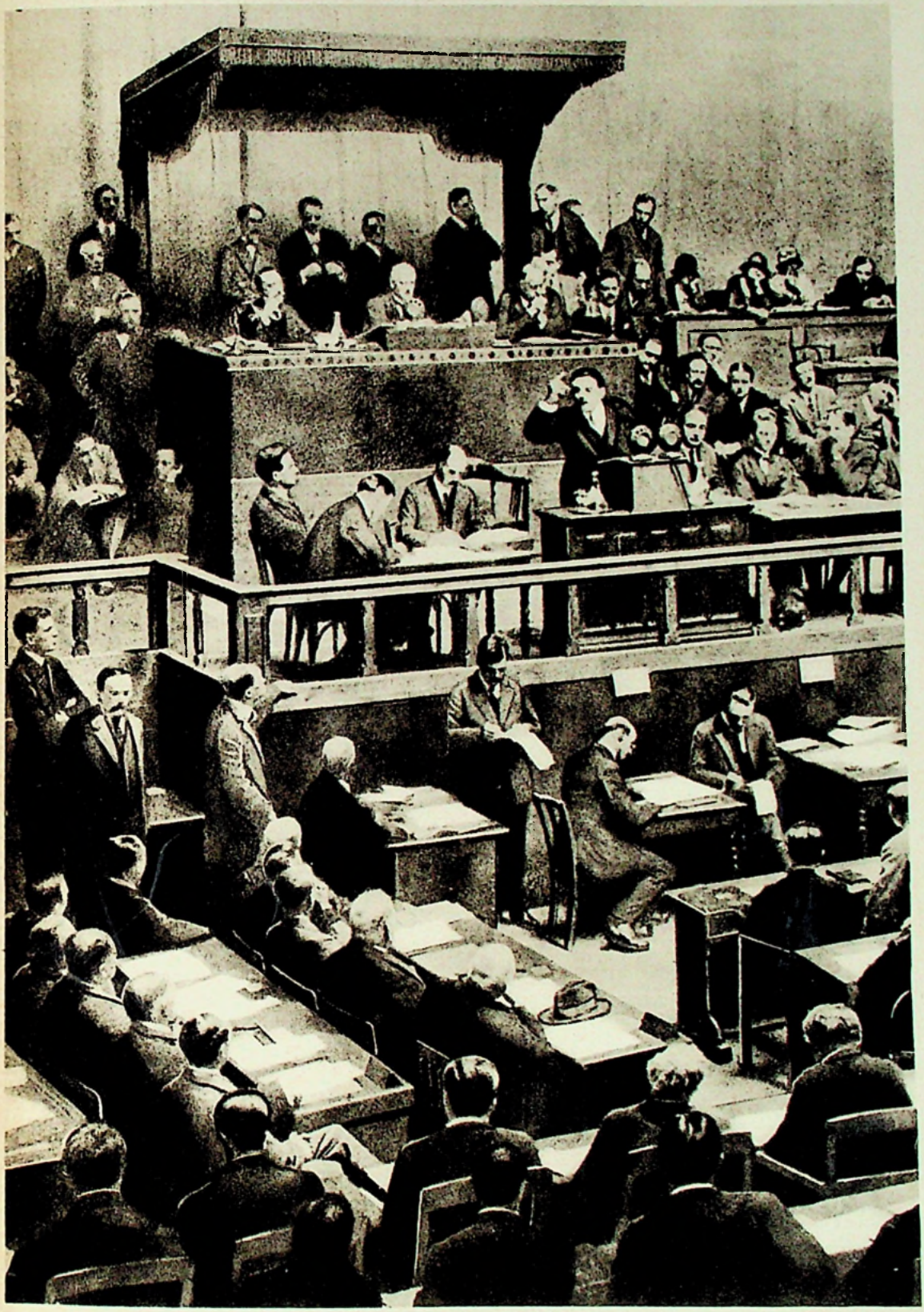

Лига Народа. Једна седница, на којој г. Ерио држи говор.

стварно учествује у управи. Примили су у Лигу Народа и Индију — свакако нашавши да је и то земља са... »чисто властитом народном управом«. Нема сумње, да се у Лигу Народа може примити и свака савршена аутократија; у том би случају објаснили да је таква земља демократска држава са чисто властитом народном управом, само што је право гласа ограничено на једно једино лице... Лига Народа, онако како је састављена на основу пакта од године 1919., стварно није била ништа друго него савез министарстава спољних послова. Она чак није рашчистила са бесмислицом посланстава одржаних у свим престоницама света. Британска империја се у Лиги Народа с једне стране јавља као целина, а с друге се стране у њој као самосталне државне творевине појављују и Индија и четири доминије: Канада, Аустралија, Јужна Африка и Нова Селандија. Доцније је и Ирска дошла до посебна представника у Лиги Народа. Као индиски представник, разуме се, није се могло ни замислити лице које стварно не би зато било одређено од британске владе; представници доминиона били су тамошњи политичари. Но кад је британска империја овако раздељена у погледу чланства у Лиги Народа, требало је по праву да у Лиги Народа, уместо представника целе британске империје, седи посебан представник Британије, а требало је дати посебно представништво и Египту. Уз то треба имати на уму да је свака посебна америчка савезна држава, на пример, Вирџинија или држава Њу-Јорк, бар у исто толикој мери суверена држава колико Канада или Нова Селандија. Увођење Индије у Лигу Народа изазвало је сасвим разумљиве захтеве за посебним представништвом и за неке француске поседе у Африци и Азији. Један француски представник тражио је да се у Друштву Народа даде посебан глас и мајушној кнежевини Монако.

Решено је да се створи скупштина Лиге Народа, у којој ће са равноправним гласом бити заступљене све државе чланице. Као извршно оруђе пак створен је савет Лиге Народа, који су имали да саставе представници Сједињених Америчких Држава, Британије, Француске, Италије, Јапана и још четири представника других држава, које је имала да изабере скупштина. Савет је имао да се састане једампут годишње; за састанке скупштине решено је да имају да буду у »одређеним размацима времена«; али, ти размаци времена међутим у пакту никако нису тачно одређени.

Изузев у неким нарочито предвиђеним случајевима, Лига Народа је по одредбама пакта могла да доноси одлуке само једногласно. Један једини глас који би био против њега, могао је да обори сваки предлог — сасвим у духу старог пољског »*liberum veto*« (в. гл. XXXV, одељак 9.). То је била кобна одлука. Било их је доста који су сматрали да је боље никакво него *овакво* Друштво Народа. Овакав је пословник значио признање ничим неограниченог суверенитета сваке државе и потпуно одбијање замисли о заједничком добру човечанства, које треба да буде изнад свих посебних тежњи појединих држава. Овим је одредбама уз то пресечена могућност за свако доцније усавршавање у уређењу Лиге Народа, изузев једино врло незграпно средство да већина држава чланица, ако озбиљно желе поправку Лиге, заједнички иступе из ње, да би образовале ново друштво народа на новим основицама. Уосталом, пакт Лиге Народа је такав да на крају крајева мора довести до растурања Лиге; а то је можда баш оно што је још и понајбоље у свему томе.

Предложено је да се ове државе искључе из првобитне Лиге Народа: Немачка, Аустрија, Русија и остаци турске империје, но с тиме да се доцније и свака од тих држава може примити, ако то реши скупштина са већином од две трећине гласова. Првобитни чланови Лиге имали су да буду по нацрту пакта ове државе: Сједињене Америчке Државе, Белгија, Боливија, Британска Империја (са Канадом, Аустралијом, Јужном Африком, Новом Селандијом и Индијом), Кина, Куба, Еквадор, Француска, Грчка, Гватемала, Хаити, Хеџас, Хондурас,

Италија, Јапан, Либерија, Никарагуа, Панама, Перу, Пољска, Португалија, Румунија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Сијам, Чехословачка и Уругвај.' Њима су по упућеном им позиву имале да се придруже још и ове државе, које су у рату биле остале неутралне: Аргентина, Чиле, Колумбија, Данска, Холандија, Норвешка, Парагвај, Персија, Сан Салвадор, Шведска, Шпанија и Венесуела.

Код овако уређене Лиге Народа не може се нико чудити што је и њезина власт била сасвим своје врсте и грдно ограничена. Као њезино седиште изабрана је Женева, где је смештен и њезин стални секретаријат. Лига Народа чак није имала ни власт да надгледа војне припреме својих држава чланица, а још мање да преко каква штаба војних стручњака изради нацрт о оружаној сарадњи на одржању светског мира. Француски представник у одбору за Лигу Народа, г. Леон Буржоа, у више је махова убедљивим речима подвукао логичну потребу да се Лиги Народа повери власт у овом правцу. Нажалост, г. Буржоа је као говорник и сувише био опширан и развучен; у њега није било оне оштрине, којом су се одликовали говори г. Клемансо-а. Г. Вилсон Харис описује завршну седницу одбора од 28. априла, пред коначно изгласавање пакта Лиге Народа. Описује нам препуну дворану за свечане обеде у палати француског министарства спољних послова на Орсејском Кеју, са столовима у облику слова »Е« за делегате, са масом секретара и чиновника поређаних дуж зидова и са збијеном гомилом новинара на дну дворане:

»...На горњем делу дворане »тројица великих« разговарали су полугласно, забављајући се на рачун уваженог г. Леона Буржоа, који је држао у руци бележницу, сасвим излишну у овој прилици, те је већ по пети пут узимао реч у одбрану својих чувених предлога у правцу бољег уређења Лиге Народа«.

И сувише су се често »полугласно разговарала« и забављала ова три човека, што их је Господ Бог свакако хтео да исмеје, дајући потпуно у њихове руке најсилнију и најсудбоснију прилику, која се икад указала у историји човечанства. У свом већ малочас цитираном делу, г. Кејнс нам износи још и више примера површности, неваспитаности, међусобног непоштовања, непажње и других незгода, што се јављаху на тадањим великим међународним састанцима.

Са оваквим бедним пактом Лиге Народа вратио се председник Вилсон у Америку, где се одмах јавио жесток отпор против овог дела. Пакт Лиге Народа у Америци је жестоко критикован и тражена је његова ревизија. Овакво држање Америке према пакту међу осталим је било доказ да политичка енергија Сједињених Америчких Држава није била малаксала. Амерички сенат је одбио да ратификује пакт, те већ на првом састанку савета Лиге Народа није било представника Сједињених Америчких Држава.

Уопште се крајем године 1919. и првих месеци године 1920. осетио значајан преокрет у симпатијама Америке, која се за време рата била толико одушевила Француском и Енглеском. Преговори о миру на све могуће су начине поново били отворили очи Американима о томе колико се њихови погледи на међународни живот у основи разликују од гледишта свих европских сила; у току рата биле су Сједињене Америчке Државе за неко време заборавиле на ту велику разлику. Сад су запазиле да су их у много што-шта били увукли и сувише олако, те су се нагло стале враћати политици усамљености, са којом су године 1917. биле раскинуле. Крајем године 1919. владао је у Сједињеним Америчким Државама колико под оваквим околностима схватљив, толико страстан, па и необуздан »американизам«, који је подједнако проклињао и европски империјализам и европски социјализам. Свакако да су можда неку улогу играле и ниске побуде, кад се оно Америка показала склоном да стресе са себе моралну одговорност примљену у стварима старог света, те да напротив користи огромне финансиске и политичке користи, што их је рат би пружио новом свету; у главном пак изгледа да се амерички народ

руководио својим здравим инстинктом кад је с неповерењем дочекао нове међународне споразуме.

4.

Главни производ раду сила искупљених на конференцији били су уговори о миру. Доносимо овде прво мапу територијалних одредаба уговора о миру са Немачком. Умно перо г. Хорабина, цртача мапа и цртежа за ову књигу, излажу нам главне чињенице прегледније него што то може да учини каква била дугачка расправа. Поред уступа у Земљишту, које је имала да учини по уговору, овај је предвиђао још и разоружање Немачке, предају њене ратне морнарице савезницима, плаћање велике ратне одштете и плаћање замашних свота на име накнада за рушење и штете почињене у току рата (репарације). Немачка морнарица имала је да се преда Британцима 21. јуна 1919. Међутим, официри и морнари посаде немачких јединица одређени за предају нису могли да се помире с тиме већ су предухитрили своје противнике, те су у заливу Скеп Флау *(Scapa Flow)* на очиглед Британаца потопили своје бродове.

Аустро-Угарска је сва распарчана. Остављена је мала Аустрија, којој су забранили да се придружи Немачкој; исто је тако остављена поткресана и Мађарска, која је тако сведена на своје праве етнографске границе. Румунија је проширена далеко одонуд својих правих народносних граница у Ердељу. Чешка, проширена Моравском и Словачком, успостављена је под именом Чехословачке. Срби, Хрвати и Словенци уједињени су у Југословенску Државу, која је одмах дошла у жесток сукоб с Италијом због пристанишног града Ријеке (Фиуме), који су Италијани без икаква права тражили за себе.

Бугарска је изнела главу, али је уступила Грчкој тек кратко време пре тога новозадобивене крајеве у Тракији. И поред свога издајства за време похода на Галиполе, Грчка је неко време била љубимче дипломата у Версају. Добила је земље одузете Бугарској, допуштено јој је да помери своје границе на домак Цариграду, а најзад јој је у Малој Азији дана пространа област око Смирне. С друге стране пак нису јој дали Род и остало Додеканеско Острвље и поред тога што је тамо живело чисто грчко становништво. То је острвље било део италијанског плена. Исто тако ни Британци нису ни помишљали да испусте из руку Кипар.

Уговор о миру са Турском састављен је уз највеће тешкоће, а показао се неизводив. Потписала га је номинална турска влада у Цариграду, док је друга, стварна турска влада, која се била образовала у Ангори, одбила да га потпише и призна. Грчка војска се пребацила у Смирну и њезину околину. Први уговор о миру са Турском замењен је другим, такозваним севрским уговором (августа 1920.). У Цариграду је јануара 1921. засела међусавезничка комисија, која је цариградску турску владу оставила као владу на хартији. Стварна пак турска влада у Ангори ступила је у додир са московским бољшевицима. Грци су пак постајали све насртљивији, потајно храбрени у томе са стране, на све могуће начине. Тајна ових дипломатских интрига, чије је оруђе била Грчка, има тек једног дана да се открије. Свакако да ће том приликом изићи на видело врло ружне, управо чудовишне ствари. У то доба необузданих прохтева Грци су се носили мишљу да освоје и сам Цариград. Отпочели су велику офанзиву према Ангори, којом су мислили да за навек учине крај Турској. Дошли су стварно до близу Ангоре, али су потом претрпели потпун и страховит слом. Почев од августа 1922., Турци су само још имали да јуре пред собом разбијену грчку војску, за којом су бежале престрављене масе грчког малоазиског становништва. Грци не одржаше ни комадића земље у Малој Азији. Смирну су напустили још пре краја септембра, а са њима је близу милион избеглица грчког порекла и језика напустило Азију, да се никад више у њу не врати.

Ванредна је животна снага што је у то доба показаше Турци. Не само што су разјурили нападаче Грке, уз-

гред по стародревној својој традицији кољући и Јермене, већ су стигли и да истерају Французе из Киликије. Поред осталих снажних налета пут модернизовања своје земље, Турци се отресоше султана и прогласише се републиком. Појавише се с оружаном силом у близини Мореуза те најзад повратише и сам Цариград. Одмах се видело да је Турска много пре ојачана него ослабљена тиме што су јој били одузели простране земље, у којима се дотле вековима трошила у неплодној борби с Арапима. Сирија и Месопотамија потпуно су одцепљене од Турске. Од Палестине је направљена посебна држава у саставу британске сфере утицаја, с тиме да се из ње постепено развије национално огњиште за Јевреје. Бујица досељеника Јевреја навалила је у Обетовану Земљу, где је убрзо дошло до жестока сукоба међу њима и домаћим арапским становништвом. За време рата су се Арапи били окупили у борби против Турака, задахнути идејом јединства своје народности. За овај је арапски народни покрет имао великих заслуга млади пуковник Лоренс *(Lawrence)*, бивши студент оксфордског универзитета. Но његов сан о великој арапској краљевини са Дамаском као престоницом и сувише је брзо разорен грамзивошћу Француза и Енглеза за новим завојевањима у виду »мандата«, па је на крају крајева његов нацрт о самосталној арапској држави сведен на пустињску краљевину Хеџас и неколико малих и непостојаних султанстава, имамстава и емирстава. Ако се икад сви ти крајеви буду ујединили и кренули пут истинске цивилизације, они ће то извршити не само без помоћи западњака него и мимо вољу оних.

Посматрајући несталност свега што су у оно доба створили дипломати, пада нам у очи с једне стране ускогрудост и неспособност што их посведочише у раду, а с друге стране необузданост и непомирљивост сила и струја, које су рушиле њихове творевине и споразум. Још дубљи утисак мора да чини на нас савршено неприхватање новог међународног идеализма, што га је у европске односе хтео да унесе председник Вилсон. Његових четрнаест тачака изгледале су после уговора о миру као страховите рушевине неког села разореног ватром тешке артиљерије. Неке од тих тачака уопште нису узимане у обзир; код других су опет начела, изражена у њима, толико онаказили, да их више нисте могли познати. Први покушај да се цео свет братски уједини под једним законом, једнаким за све, био је прошао, као што пролази каква безразложна бура смеха каква пијаног друштва искупљеног у кавани.

Међу свима сметњама, због којих се за неко време потпуно скрхала велика замисао општесветског јединства на основи обезбеђеног и озакоњеног мира, на првом месту ваља поменути британску империју. Ова велика заједница која са својим народима, подчињеним земљама и пространим политички још неразвијеним а економски експлоатисаним крајевима сама за себе представља као неког претечу Лиге Народа, била је потпуно неприпремљена за прихватање те велике идеје, коју је она у првом реду и упропастила тиме што није хтела ни да чује за неко своје преуређење и прилагођивање новим приликама, што је одлучно одбијала свако ограничење свога поморског и ваздушног наоружања. Друга сметња била је у томе што ни Американи нису били вољни да се одрекну превласти Сједињених Држава на америчком копну (види изјаву америчког министра спољних послова, државног секретара *Olney*-а, поменуту у гл. XXXIX. одељку 6.). Ове две велике силе, које су силом околности водиле прву реч у Паризу, нису биле разрадиле своје гледиште о последицама које би морала имати Лига Народа на њихове раније политичке тековине. С тога су већина европских посматрача гледали у њихову помагању нових тежња велико политичко лицемерство. Изгледало је као да је тим двема силама стало да сачувају своју сопствену силну превласт у свету, док су једновремено све друге силе хтеле да омету у ширењу, у анексијама и склапању савеза, како се из свега тога не би негде развио какав супарнички империјализам. Пошто те две силе нису предходиле при-

мером у погледу међународног поверења, то је разорено у клици поверење и код свих осталих сила заступљених у Паризу.

Готово још кобније било је држање Американа кад оно нису хтели да признаду Јапанцима расну равноправност.

Осим тога су министарства спољних послова у Британији, Француској и Италији била испуњена традиционалним агресивним плановима, који су били у суштој противуречности са новим идејама. Лига Народа, ако је требала да има какву било вредност за човечанство, морала је да значи крај империјализму стварањем слободоумне светске заједнице удружених држава. Иначе није могла ваљаги. А мало је људи било на парискоj конференцији који би имали довољно моралне снаге да извуку овакав неопходан закључак из предлога о стварању Лиге Народа. Већина твораца Лиге Народа желели су да једновремено буду оковани и слободни; хтели су једновремено да обезбеде трајни мир, а да не оставе из руку оружје. Према томе су сви стари освајачки снови из доба великих сила на брзу руку преудешени у предлоге за стварање Лиге Народа. Наиме, то јадно и кржљаво новорођенче од 28. априла 1919., та Лига Народа, која није могла ни да живи ни да мре, требала је безбрижном дарежљивошћу каква заробљеног папе да дели »мандате« старим империјализмима. Да је пак Лиге Народа била онакав млади Херкул каква је требала да буде, она би свакако још као дете у колевци подавила те империјализме. Решено је да се Британији дају позамашни »мандати« у Месопотамији и источној Африци, док је Француска имала да добије Сирију, а Италија крајеве јужно и југоисточно од Египта, такође све као »мандатске области«. Једно је јасно: чим буде пресвисло оно кржљаво чедо, што га тешком муком одржава на слабу животу његова дадиља, главни секретар Лиге Народа у Женеви — а установе основане онако као од беде, преко воље, као што је основана Лига Народа, никад не могу бити способне за живот — онда ће се сви ти »мандати« претворити у отворене и неприкривене анексије. Уз то су се на силу на парискоj конференцији свим средствима борили да дођу до што бољих стратешких граница, а то је већ само за себе био ружан знак. Шта ће тим државама стратешке границе, кад тврде да више неће да ратују? Тим је захтевом Италија правдала покоравање немачког живља у јужном Тиролу и југословенског живља у својим североисточним новим покрајинама.

Међутим, још незгодније од оваква злосретна решавања територијалних питања биле су по својим последицама »репарације« које су наметнуте Немачкој, а у износу, који је увелике превазилазио способност плаћања те земље. Тај је наметнути терет уз то био у суштој противности са претпоставкама и условима под којима је Немачка била капитулирала. Довели су Немачку у стање економског ропства. Наметнули су јој неизмерна повремена плаћања, разоружали су је, а пошто наравно није била у стању да испуни све те огромне обавезе, то је била изложена свим могућим насиљима од стране својих поверилаца. Тек по истеку прве године дала се потпуно сагледати сва тежина последица тих одредаба уговора о миру. Кад је затим Немачка застала са плаћањима, Французи су јануара 1923. упали у долину Рура, те су тамо остали све до августа 1925. Експлоатисали су тамошње руднике колико су знали и умели, узели су у своје руке железнички саобраћај, а што је главно, наново су распиривали бол и мржњу Немаца стотинама насиља што су их вршили у новопоседнутом крају.

Нећемо се овде упуштати у даље појединости, значајне за површни, неискрени недоследни рад у Версају, нећемо потанко излагати како је председник Вилсон попустио Јапанцима и допустио им да се наместо Немаца угњезде у Кијаб-Чау-у, који је по праву кинеска својина, па како је скоро чисто немачки град Гданск (Данциг), ако не формално, а оно стварно дан Пољској. Морали бисмо даље причати како су се силе цењкале око захтева италијанских империјалиста,

поткрепљеног горњим примерима, да приграбе југословенско пристаниште Ријеку, те да Југословенима тако отму добар и природан излазак на море. Некакви италијански добровољци под заповедништвом књижевника и фразера д' Анунција *(Gabriele d' Annunzio,* рођен 1864.) посели су тај град, у којем су засновали као неку одметничку републику, док није године 1921. придружен Италији*).

Такође ћемо без даљег коментара да наведемо како су се Французи на основу замршених уговорних одредаба и врло увијених оправдања дочепали немачке сарске котлине, а да је грубо повређено »право самоодређивања народа« и тиме што је у немачкој Аустрији стварно забрањено да се уједини са осталом Немачком, иако се то уједињење сасвим природно самим собом наметало.

У оно време никако нису имали јасна појма о томе колика је неверовна привредна депресија, колико је узалудно трошење снага изазвано толиким изобиљем нових граница, повучених приликом преуређења Средње Европе. Г. Франк А. Вандерлип**) вели:

»... Ванредно је опасан опит примена права самоопредељења народа онако како је изражена у овим уговорима о миру. Из њих је настала највећа несрећа која је икад снашла Европу. Никако не велим да право самоопредељења народа јесте само по себи лоша ствар. Међутим, сад се јасно види да је била заблуда стварати на основу права самоопредељења читав низ нових држава, које све сматрају себе неограничено сувереним, а да једновремено нису уређени међусобни односи тих држава. А такво стање представља још гору невољу него што је био и сам рат. А било је у власти стваралаца уговора о миру да међусобно повежу савезом те државе, те да тако избегну привредне немогућности настале из неограниченог права самоопредељења.

*) Италијанске редовне трупе су истерале д'Анунција. Пошто су избори за ријечку уставотворну скупштину дали велику већину странци г. Рикарда Занеле, присталици ријечке самосталности и добрих односа са Југославијом, Италијани су скупштину растерали и поставили владу г. Деполи-а. У јесен године 1923. упутили су на Ријеку ђенерала Бардинија и тиме уништили и последњи остатак ријечке самосталности. Формална анексија проглашена је године 1923. а на основу југословенско-италијанског пакта од 27. јануара 1924. Иначе пак писац има право, пошто улазак италијанских редовних трупа године 1921. и растурање уставотворне скупштине значи већ стварно присвајање Ријеке. Прим. прев.

**) *Frank A. Vanderlip, »What Next in Europe«,* године 1922.

5.

Већ смо раније забележили две револуције које су се једна за другом, год. 1917. одиграле у Русији*). Сад је дошло време да се поближе забавимо замашним превратом који је настао у Русији. Што се тиче његових последица за саму Русију, тај се преврат никако не може сматрати неким потпуним сломом западњачке цивилизације. С друге је стране опет ново стање које је овладало у Русији много више но обичан социјалистички експеримент. Руски је преврат на први поглед пружао варљив утисак неког коначна и успела покушаја да се у стварном животу и у пуну обиму примене социјалистичка начела. У ствари пак у том правцу тај преврат једино што је послужио да очигледним примером докаже све оне недостатке социјалистичких начела, о којима смо ми у овој књизи још раније проговорили. Напосе је руски пример нарочито јасно показао јаловост социјализма Марксове школе. У исто време и овом се приликом показало, колико је дубоко основано начело *да се револуцијом не може саздати ништа ново, уколико тај смер који треба да оствари револуција, није унапред био потанко смишљен, одређен, проучен и протумачен народу.* Где такве припреме нема, револуција не може да постигне више него да сруши какву владу, какву династију, какву посебну установу. Револуција јесте операција која сече и излучује овај или

*) Већ смо раније једном општом напоменом подвукли своје мишљење о писчеву „излагању догађаја и односа у Русији, те мислимо, да су у великој већини случајева излишне све даље примедбе у том правцу. Прим. прев.

онај део државног тела, а не радња која гради и ствара.

Раније смо укратко приказали развој социјалистичких идеја у другој половини деветнаестог века, па смо истакли значајну улогу што су их у њихову кругу играли погледи Карла Маркса о »класној борби«. Идеја те борбе годила је поносу и частољубљу незадовољних радника свих индустриских крајева на свету. Где је год било немирних индустриских радника, прихватили су марксизам као своје »вјерују«. Напротив, та социјалистичка лозинка није нашла одзива код сељака који су или власници земље што је обрађују или желе да то постану, а тако исто није прихваћена ни у великим градовима западне Европе и Америке, у чијем интелектуалном животу даје тон кудикамо више средњи сталеж него индустриски радници. Отуда су марксисти дошли до уверења да социјалну и економску револуцију, за којом су тежили, неће моћи извојевати парламентарним путем, задобијањем већине на изборима, већ да ће мањина индустриских радника силом морати приграбити власт у своје руке да уведе комунистичко уређење, те да на тај начин подари свету благодат »миленија« — хиљадугодишта мира. Та фаза власти мањине кроз коју се по њихову уверењу морало проћи, назива се у речнику марксиста »диктатуром пролетаријата«.

На све стране су фанатизовани људи трошили живот и снагу ради ширења ове идеје неуморном пропагандом. У првој деценији двадесетог века било је на свету милион и више људи, који су чврсто веровали у то да би остварење њихове врло површно смишљене идеје »диктатуре пролетаријата« готово само од себе дошло до нова и савршенијег друштвеног поретка. Још раније, говорећи о социјализму, истакли смо колико је било илузорно такво веровање.

Марксисти никако нису имали јасних и унапред разрађених планова ни о начину којим би се награђивали радници, ни о основици, на којој би народ решавао о јавним питањима, ни о управљању привредним добрима, а за случај да им једног дана пође за руком да разоре капиталистички поредак. Индивидуалистички капитализам имао је за све то своје методе, које су биле додуше емпиричке и неправичне, али ипак применљиве. Марксисти пак никад нису начелно разрадили какво друго решење тих питања; као да уопште нису били свесни о потреби нових метода. Они су озбиљно говорили радницима: »Само ви нама дајте власт, па ће већ све добро бити«. И тако се једна Русија, измучена, опустошена и преварена од савезника, којима је била учинила толико огромних услуга, у свом очајању предала на милост и немилост диктатури пролетаријата. Руска комунистичка странка по својим властитим службеним подацима никад није имала више од 800.000 присталица; у истину пак изгледа да број њених чланова никад није био већи од четврт милиона. Ова сразмерно мала организација успела је да приграби власт у Петрограду, Москви и у другим великим градовима Русије зато што је била одлучна и одушевљена за своју ствар и зато што у читавој разграђеној земљи није било никога који би био довољно предузимљив, поштен, па и позван да јој стане на пут. Уз то су комунисти били придобили и морнаре ратне морнарице (који су били побили већину својих официра, те посели тврђаве Севастопоље и Кронштат), па су тако »*de facto*« завладали целом Русијом.

Прва фаза њихове управе била је у знаку терора. Бољшевици тврде да је било неопходно потребно испочетка ширити страх и трепет ради утврђивања њихове власти. Неверовна је била друштвена распојасаност која је била настала у земљи. Широм пространих области били су сељаци устали против велепоседника, пустошећи имања и палећи дворце. Владало је стање које је личило на устанак сељака за време прве француске револуције. Вршена су страховита зверства. Сељаци разграбише земљу и разделише је међу собом, а да ни појма нису имали о учењу Карла Маркса. Једновремено су се стотине хиљада војника под оружјем враћали са фронтова кућама. Царска влада била

је позвала под заставу свега до осам милиона војних обвезаника, далеко више но што је стварно могла наоружати, опремити и корисно употребити на саму фронту. Одвојен од родне груде и редовног живота, велик број тих регрута сад се окупљао у разбојничке дружине, које су упадале у куће, харале и пљачкале, а да нико није могао да их спречи. Било је нестало и закона и управе. Лешеви опљачканих па и побијених људи лежали су читавим данима по улицама. Овога је било још пре доласка бољшевика на власт, а није изазвано тек њиховом победом*). Једно време је по њиховој наредби стрељан сваки који би се затекао с оружјем у руци. Тако је побијено хиљадама људи**). Питање је да ли би се без терора у Москви уопште могло успоставити бар колико-толико реда. Слом режима у Русији био је тако страшан, да су се са њим били срушили и најосновнији темељи и урођене навике јавног поретка.

До пролећа године 1918. бољшевици су били успели да овладају већим градовима, железницама и речним саобраћајем готово у целој Русији без разлике. У јануару су били разјурили уставотворну скупштину, изговарајући се да са њом не могу да раде, пошто је и сувише разнородна по политичком саставу, те неспособна за одлучан и сложан рад. У марту су закључили мир са Немцима у Брест-Литовску; био је то за Русију страшно унижавајући мир. На челу бољшевичке диктатуре, која се сад трудила да коначно и на целој линији завлада земљом, налазио се Љењин, човек малена раста, а одлучан и оштроуман, који је највећи део живота био провео у емиграцији, у Лондону и Женеви, радећи на тамној и замршеној политици руско-марксистичких организација. Био је сав доктринарац, искрен у свом уверењу, вредан, али без икаква искуства у питањима државне управе. Уз њега је био Троцкиј, који се био вратио у Русију из Њу-Јорка, где је до револуције живео као емигрант, и који је убрзо показао доста дара за војничка питања. Поред њих су се као угледнији прваци бољшевика истицали Радек, Луначарскиј, Зиновјев, Камењев, Красин и други. Та шака људи се сад трудила да преуреди Русију, надајући се да ће је из очајног стања, у којем се налазила услед рата, повести право до блаженог стања комунистичког »миленија«.

Испочетка се частољубиве тежње бољшевичких првака никако нису заустављале на границама Русије. Сматрали су да им је задатак кудикамо шири од преуређења саме Русије. Прогласише светску социјалну револуцију, позивајући раднике свих земаља да се удруже, да сруше капиталистички поредак и да остваре то магловито комунистичко благостање без јасна лика и основе. Само се по себи разуме да је овакав поступак довео бољшевике у сукоб са свим постојећим владама на свету. Стога су бољшевици сад, поред покушаја увођења комунизма у Русији, имали да се бране од читава низа напада, којима су поједине стране државе одговориле на њихов проглас о светској револуцији.

У року од две-три године постало је и сувише очевидно да су бољшевици били претрпели савршен неуспех у својој тежњи стварне примене комунистичких начела. Сав њихов рад није био ништа друго но жив доказ јаловости и неупотребљивости Марксове науке. Није им пошло за руком да обнове Русију. Показали су се савршено неспособни да макар колико-толико успоставе редован рад поремећене руске индустрије. У великој својој већини бољшевички прваци били су само добри говорници на зборовима и социјалистички писци, а људи без икаква организаторског искуства и дара.

Заслепљени ускогрудом сталешком мржњом, они су у почетку били побили или упропастили све што је било остало у Русији управника фабрика, техничких стручњака, искусних пословођа и слично. Нису имали смисла ни

*) Међутим, то су били елементи помоћу којих су бољшевици и били дошли на власт. За време „Керенштине" њихови агитатори стално су бодрили на крађу, пљачку и насиље.

**) Пре свега је побијено хиљадама официра, чиновника, научника, професора, свештеника и т. д. Прим. прев.

о психологији самог радника, а у својој надмености неумољивих марксиста-доктринараца нису се ни трудили да попуне празнине у свом знању. Нису имали ни толико практичка искуства колико га је имао у њиховим очима толико презрени и омрзнути капиталист. Што се пак тиче већ поменуте психологије радника, то су једино знали како се одушевљавају радничке масе, док су окупљене по зборовима, а ништа више. Међутим, радник се био вратио у фабрику, а сељак на њиву; према томе је било прошло време кад се на њих могло деловати говорима. Бољшевици пак и надаље су покушавали да успоставе поремећени ток живота у Русији — говорима. Тако је временом по градовима застао сваки фабрички рад и промет, а на селу је опет земљорадник производио само онолико колико му је било потребно за исхрану своју и своје породице; резерву која би му остала преко те количине, брижљиво је крио од власти.

Кад је писац ове књиге године 1920. посетио Петроград, затекао је тамо страшну слику пропасти и пустоши. Ово је први случај у новој историји да оволико пропадне велик и модеран град. Читаве четири године нису били вршили никакве оправке. По улицама су зијале грдне рупчаге. Калдрма се на тим местима била сручила у проваљене канале; по улицама су лежали пообарани електрични стубови. Оставили су их да леже онако како се који био срушио. Није било ни једне отворене трговине. Већину излога били су место полупаних окана заковали даскама. Оно мало света што се виђало по улицама било је бедно одевено, и то само полуодевено, пошто се у Русији није могло доћи до нова одела и до нове обуће. Већина их је носила неке ципелице (»патикле«) исплетене од лике. И град и становници, све је одисало бедом, пропашћу и запуштеношћу. Чак и сами комунистички комесари били су необријани и запуштени, јер се бријачке и сличне потребе у Русији више нису ни израђивале ни увозиле. Проценат смртности био је управо страховит, те је број становништва овог грозног пострадалог града из године у годину опадао за читаве стотине хиљада*).

Са доста се разлога може претпоставити да су бољшевички диктатори још године 1918. и 1919. били увидели многе своје заблуде и у начелу били решили да се прилагоде многим околностима, са којима испрва нису знали да рачунају. Ако су бољшевички вођи и били ускогруди доктринарци, ипак је међу њима било и људи са више уобразиље и гипкости. Мислимо да нема сумње да су они и поред свих зала, пустоши и несреће, што их починише, ипак били искрени у свом уверењу и одани методу за који су мислили да води до смера. Да их нису дирали и оставили саме себи, можда би збиља дошли до каква нова опита у погледу друштвеног преуређења, који би доцније могао бити од користи целом човечанству. У том случају они би самом природом ствари били принуђени да се боље прилагоде другим предањем дубоко усађеном систему новчане привреде, као и да пречисте свој однос према сељаку, непроменљивом индивидуалисту. Међутим, нису их оставили саме себи. Од сама почетка, њихова је појава на власти изазвала буру негодовања у западној Европи и Америци. Свет се према овим пустоловима марксистима није показивао онолико трпељив колико је био према царској владавини, која ни сама није била много способнија од њих. Цео их се свет клонио, а реакционарне владе у Француској и Великој Британији уз то су помагале сваког, у Русији или ван ње, који би покушао да нападне бољшевике. Светско јавно мишљење било је збуњено жестоким писањем штампе, која је била пуна измишљених прича и злонамерно претераних описа о стању у Русији под бољшевичком влашћу. Тачно је да су бољшевички прваци били доктринарци, неспособни људи, који су незграпно петљали по упропашћеној земљи. Тачно је да је међу њиховим подчињеним органима било пуно неваљалаца и зверова. Међутим,

*) Приликом последњег мирнодопског пописа становништва [године 1910.] Петроград је имао 2,318.645 становника, док их је године 1920. имао непуних 706.000. Прим. прев.

противбољшевичка пропаганда представљала је бољшевички режим као нешто најгрозније што памти светска историја. Проповедан је прави крсташки рат против бољшевика.

Услед оваква држања иностранства, бољшевици су од сама почетка били принуђени да се бране од напада споља. Уосталом, изгледа да је стално непријатељство неких страних власти према њима напротив јачало њихов положај у самој земљи. Мимо сва своја међународна марксистичка начела, московски бољшевици постадоше у неку руку родољубива влада, која је бранила земљу против туђинаца, а сељака у земљи спасавала од повратка велепоседника и пореског извршитеља*). Зар нису парадоксалне чињенице да су сељаци у Русији постали власницима земље захваљујући — комунизму, а да се ранији пацифист Троцкиј и мимо своју вољу изметнуо у некаква војсковођа? Патриотски милитаризам који је тим околностима наметнут Љењиновој влади, принуђујући је да вазда сву своју пажњу обрати на државне границе, није допуштао бољшевицима да обнове уређење државне власти и дисциплине на каквој новијој и савршенијој основици, чак и за случај да су они нешто били способни за такву обнову. Уместо тога, бољшевици су, строго узевши, у потпуности прихватили стару инквизиторску и насилничку полицију царског режима. Незграпан и несавестан систем полицијских повереника и достављача, снабдевен ванредно обимном влашћу, а задојен старим крволочним предањима, борио се против ухода из иностранства и против покушаја устанака и издаје, борио се такорећи и против сама страха и очајања властитих суграђана. И сувише често се осећала одвратна зверска пожуда за све новим пировима крволоштва. Јула године 1918. — а пошто је постојала могућност да ће их ослободити наступајуће противбољшевичке трупе — цар Николај и његова породица побијени су по наредби неког нижег службеника. Нема јасна доказа о томе уколико има кривице до саме бољшевичке владе за ово убиство. Јануара 1919. полициска комисија у Петрограду побила је четворицу великих кнежева, царевих стричева, а мимо изричну Љењинову наредбу.

Под овом необичном и још невиђеном влашћу, руски народ се у току читавих пет година вазда сложно нашао на окупу, кад би ваљало одбити какав напад, који би ишао за покоравањем или комадањем Русије. Августа 1918. искрцаше се британске и француске трупе у Архангељску; те су трупе повучене биле наредне године, септембра 1919. Јапанци су у току године 1918. чинили силне покушаје да се угнезде у источном Сибиру. Године 1919. бољшевици су се борили не само против Британаца пред Архангељским и против Јапанаца, него и против трупа адмирала Колчака у Сибиру, па и против Румуна, који су их нападали с југа, појачани француским и грчким одредима, и најзад против ђенерала Ђењикина, који је командовао руском противбољшевичком војском у јужној Русији. Ђењикина су Британци и Французи издашно снабдевали ратним материјалом, а уз то је његове операције помагала и сама француска морнарица. Јула 1919. биле су Ђењикинове трупе ухватиле везу са снагама адмирала Колчака, те су сад држале под својом влашћу читаву јужну Русију, од Уфе до Одесе. У исто време је на северу руско-естонска војска ђенерала Јуденића наступала према Петрограду. Изгледало је као да је крај бољшевичком режиму само још питање неколико недеља, а можда само и неколико дана. Међутим, до краја године, положај се опст увелике био изменио. Јуденић је потучен, Колчак се нагло повлачио пут Сибира, а Ђењикин је одступао у правцу Црног Мора. Почетком године 1920. француски и енглески бродови укрцаше ђенерала Ђењикина и остатке његове војске, док је Колчак у Сибиру заробљен и стрељан*).

Но ни после свега тога Русији није

*) А страшни казнени походи првене војске против сељака, који нису хтели да носе храну у град? Прим. прев.

*) Услед срамне издаје самозваног ђенерала Гајде. Прим. прев.

било суђено да се смири. Априла године 1920., наговорени и подстрекавани Француском, Пољаци заратише против бољшевика, а на Криму се појавио нов команданат руске противбољшевичке војске, ђенерал барон Врангел, који се наместо ђенерала Ђењикина био латио задатка да пустоши властиту отаџбину. Пољаци, пошто су их испрва били одбацили до под саму Варшаву, поново су, уз француску помоћ, прешли у напад, те победоносно продрли на руско земљиште. У октобру године 1920. потписан је у Риги уговор о миру, којим је Пољска знатно проширила своје границе. Врангел је најзад прошао исто тако, као што је био прошао и Ђењикин, па је пред крај године и он морао да затражи гостопримство савезника. Марта године 1921. бољшевичка влада је угушила устанак кронштатских морнара, тих »бољшевичких преторијанаца«.

Још крајем године 1920. фантастичко непријатељство западне Европе и Америке према бољшевицима уступило је место умеренијем схватању. Било је, додуше, много тешкоћа око питања о начину »признања« бољшевичке владе, а поглавито због неспоразумног држања самих бољшевика. Ипак је крајем године 1920. већ било дошло до неке врсте мира међу бољшевицима и осталим светом. Американци, Британци и Французи сад су већ смели да одлазе у Русију и да се враћају из ње. Почетком године 1921. Британија и Италија закључише трговачке конвенције са Русијом. Под видом »трговачких делегација« руски представници обновише односе међу својом дотле жигосаном земљом и осталим светом*).

Међутим, у то је време страшно измученом руском народу већ запретила нова и страшна несрећа. Године 1921. владала је у многим крајевима Русије велика суша. Когод је пажљиво прочитао ову хисторију, зна колико је опасно променљива клима великих равница око Касписког Језера. По својој природи, ови су крајеви подесни у првом реду само за становништво које живи номадским животом. Сумњиво је да ли ће они икада пружати довољна јемства за безбедан живот стално насељеног земљорадничког живља. Услед велике суше у години 1921. потпуно су пропали усеви у неизмерним равницама јужне Русије, па је избила страховита глад, катастрофа какву у толиком обиму дотле још није била забележила светска историја. Милиони људи су помрли од глади. Поумирало је до последњег човека становништво читавих села, па и читавих срезова. У беспомоћном очајању људи су седели по својим кућама чекајући смрт и дочекали су је. Многи су гутали сено, траву па и најгрозничји измет. Понегде су, полудели од глади, отварали гробове те постајали људождерима. Пространи крајеви потпуно су опустели. А у исто време су не само у Америци, већ и у Украјини, у Румунији и Мађарској палили вишкове производње жита са којима нису знали шта да раде. Саобраћајна средства у Русији била су безнадежно разорена грађанским ратом, а у бољшевичке владе није било ни средстава ни способности да стане на пут страховитој несрећи. Неки амерички помоћни одбор, а поред њега и други, којем је био на челу др. Нанзен *(Fridtjof Nansen,* рођен 1861.), чувени испитивач поларних крајева, предузеше са дозволом и потпором владе акцију за помоћ. Та два одбора располагала су доста знатним прилозима из Америке. Владе највећих европских држава пак, заведене противбољшевичким писањем европске штампе, само су се нерадо или никако одазивале позиву да помогну у овој ужасној невољи. Британска влада, која је била издала стотине милиона за неоправдане војне операције против свог бившег савезника, окаљала је лепо име Британије тиме што је одбила да учествује у акцији за помоћ. Ето колико је слабо схваћена поука великог рата, поука о потреби солидарности међу људима! Док су у Русији умирали од глади милиони невољника, само неколико стотина миља од њихових насеља трулило је по

*) Открића приликом претреса извршеног у просторијама „А.Р.К.О.С."-а у Лондону не представљају за Британију сретну билансу седмогодишњих трговачких односа са Совјетима.

стовариштима непродано жито. Бродови су празни стојали по пристаништима, чекајући на товар. Фабрике локомотива и железничких шина биле су обуставиле рад, остављајући на улици хиљаде беспослених радника, пошто за њих »није било посла«, по тврђењу индустријалаца. Тако се простране области јужне Русије претворише у пустињу напуштених њива и изумрлих градова и села.

Међутим, усред свега тога јада и очаја, бољшевичка влада се ипак одржала. У европском јавном мишљењу пак почела је све више да сазрева идеја о потреби сналажења и преговарања са том необичном новом врстом државе, ма колико настрана била. Све до данашњих дана, западни свет још једнако се бори и ломи око те потребе. У доба кад пишемо ово, још никако не може да се назре решење проблема о довођењу у склад капиталистичког поретка осталог света са бољшевичким комунистичким поретком, двају уређења која живе један поред другог на нашој планети, на којој данас велика растојања и физичка удаљеност уопште играју све мању и мању улогу.

Бољшевичка пропаганда је за неко време попустила у раду у земљама непријатељски расположеног запада, да би главну пажњу обратила раду међу народним масама у Индији и Кини. У међувремену су се међу бољшевицима биле појавила два табора — присталице »западњаштва«, које су желеле даљи развитак земље уз што издашније коришћење тековина науке, технике и уз потпору замашних привредних организација, чији је типични представник био Љењин, и присталице »источњаштва«, које су нагињале настављању најборбенијег комунизма на примитивној и мистичној основи. Вођ ове друге групе био је Зиновјев. Политика британске и француске владе у многом је допринела да упути пажњу бољшевичке владе према истоку. Изгледа као да исламски свет под утицајем бољшевика сад почиње да се трза из дуга застоја, који је владао у његову развитку. Држање бољшевика према атлантичким цивилизацијама, које су два и по века господариле светом, све се већма прилагођује држању ислама. Западне силе и саме међусобно разједињене жестоким супарништвом и разилажењем интереса, наилазе на све већи отпор против досадањих метода привредног експлоатисања Русије, Турске, северне Африке и целе Азије. Овај све већи отпор с једне стране, а умањена енергија запада с друге стране јасно нам наговештавају једну од последица катастрофе од годинâ 1914. до 1918. Дани превласти западне Европе над осталим светом изгледа да су избројани.

Године 1924. умро је Љењин. Његова смрт није изазвала каквих већих промена у правцу и начелима рада бољшевичке владе. За неко је време изгледало као да преовлађује утицај Зиновјева и његових »источњака«; но убрзо су ствари опет кренуле у смислу оног другог табора.

6.

Видели смо да се годинâ 1919. и 1920. није успело у стварању макар иоле задовољавајућег новог поретка у свету поглавито због опште умне и моралне малаксалости, која је била настала као последица претераних напора учињених у светском рату. Такве фазе малаксалости одликују се нарочито одсуством сваке иницијативе. Немајући снаге и храбрости да се тргне пут нових стаза, свет се и даље креће у старонавикнутом току мисли.

Најзначајније обележје тога стања умне лености и малаксалости јесу мисли што их износе извесне војне личности. Мислимо да ће бити занимљиво, ако овде дамо кратак извод из неког предавања што га је децембра 1919. у »*Royal United Service Institution*« у Лондону пред маршалима и ђенералима одржао ђенералмајор (бригадни ђенерал) сер Луј Џексон *(Jackson)*. Лорд Пил *(Peel)*, државни подсекретар у британском министарству војске, председавао је састанку. Читалац треба да замисли не одвећ велику али отмену дворану, па личне и стасите војничке појаве слушалаца, који пажљиво прате излагање предавачево. Овај пак у неком одмерену одушевље-

њу приказује веровни технички развитак војних средстава у »идућем рату«.

Напољу, на уајтхолским улицама почиње да пада мрак; бучни лондонски саобраћај, још увек силан иако не више онако циновски развијен као што је био године 1914. Аутобуси су препуни, из простог разлога што их је сад мање у саобраћају. Одело пролазника углавном је запуштеније. Нешто дубље у Уајтхолу диже се ратнички споменик, чије је подножје затрпано увенулим венцима и китама цвећа, а који је подигнут у част осам стотина хиљада младих људи из свих делова британске империје што дадоше животе у минулом рату. Стално још притичу људи који полажу нове венце и стручке; неки притом плачу, па и јецају гласно.

Погледајмо у сиву бескрајност недогледног Лондона, препуног људима као никад дотле, а у којем је сад живот скупљи, а прилика за рад и зараду неизвеснија но икад дотле. Ну, ипак, немојмо баш гледати само суморну страну призора. Ено отмених улица, *Regent Street*, *Oxford Street* и *Bond Street*, где се око сјајно осветљених трговина тискају купци, где се кроз гомилу једва пробијају нови новцати аутомобили. Јер зна се да их има који ратом не губе; »неком рат — неком брат«. А ван града се над њивама и пољима спушта густ мрак, све до уског Канала Ла Манш; одонуд воде је опустошена Белгија, опустошена северна Француска, па тамо даље Немачка, у којој небројене хиљаде деце лежи болесно или умире због тога што нема млека, па Аустрија у којој неограничено царује глад. Говори се да половина становништва Беча неће дочекати ни пролеће, већ ће помрети од глади, ако америчка акција за помоћ не приступи раду у најкраћем времену. А још даље, иза овог сумрака, настаје потпуни мрак Русије. Па ипак, тамо бар нема богаташа, који би могли да накупују што их је воља, док остали гладују; бар нема милитариста који пишу расправе о идућем рату. Но у леденом Петрограду је мало хране, мало дрва, још мање угља. И јужно од Петрограда, доклегод допире густи снег, сви остали градови пате сличне муке, а доле у Украјини и осталој јужној Русији окончава се бедни и жалосни грађански рат.

Европа је сва под стечајем; људи преврћу по џеповима свежњеве изгужвана папирног новца за који из дана у дан све мање и мање могу да купе.

Али, сад да се вратимо у раскошно осветљену дворану »*United Service Institution*«, где држи предавање ђенералмајор сер Луј Џексон.

Предавач је изразио мишљење да се налазимо пред огромним преображајем на пољу ратне вештине. Стога нам препоручује (»ми«, то смо у овом случају ми Британци, а никако цело човечанство) да наставимо оружање, да бисмо претекли друге. Као што се види, већ сам почетак предавања много обећава.

»Потребно је да се ствара ново оружје, вели сер Луј Џексон, ... јер народ који у томе најдаље одмакне, одлично ће проћи у идућем рату. Има људи који су подигли силну грају, тражећи разоружање ..« (Гласови презрива неодобравања и смех код господе високих и највиших официра у редовима слушалаца.)

Затим је сер Луј изложио да један од најважнијих момената будућег рата представља што веће усавршење и убрзање војних саобраћајних средстава. Напротив, врло се неблагодарно изражава о »танку«, иако је танк у минулом рату одиграо толику улогу. Ова господа војне старешине очито су и сувише незахвална према проналаску, који им је тако рећи против њихове воље био даровао победу. »Танк — вели сер Луј — то је само по себи било недоношче... Једина стварна корист од њега, вели, у томе је што нас је упозорио на нарочити начин кретања, на такозване »пузеће точкове«. Досад су покрети великих војних маса брзо упропашћавали друмове, те због тога застајали и задоцњавали. Одсад ће пак ти покрети бити потпуно независни од постојеће друмске мреже. Они ће се кретати на великим камионима са таквим пузећим точковима, те ће војске моћи у широку фронту и у најбољем реду да путују преко њива, а поред самог људства ићи ће за њима истим возилима

муниционе и провиантске колоне, мостов трен и тако даље. Такви ће транспорти газити и орати њиве, ливаде, ограде и баре, остављајући за собом пустош, прашину и блато. Ето нам дакле једне слике будућег рата! Даље је сер Луј Џексон велик пријатељ напада гасовима; по његову мишљењу гас треба нарочито издашно да се употребљава приликом казнених похода. Но говорећи о гасу, предавач је мало поплашио своје слушаоце као неким наступом болећивости. Рекао је наиме:

»Можда би се могло доћи до неког међународног споразума, по којем би се у рату могла употребити само одређена врста отровних гасова, и то таква која не би проузроковала излишне патње.«

Ту је канда проговорило пре срце него мозак предавача. Јер иначе би му морало бити јасно ово: ако се у рату може у толикој мери наметнути воља закона, да се стварно може забранити употреба овог или оног оруђа у борби, онда ће се природно временом доћи до тога да се потпуно забрани и сам рат. А ако више не би било рата, онда би сер Луј Џексон и слушаоци његова предавања остали без посла. Рат је рат, а једини закон који у рату може да важи гласи: уништити непријатеља где је год могуће и чиме је год могуће. То је закон који је у рату јачи од свих начела правде и човечности.

Од гасова сер Луј је прешао на борбу у ваздуху. На том пољу је предсказао »врло важне нове тековине«.

»... Засад још не морамо да се бавимо питањем грађења разорача авиона и нарочитих утврђења за одбрану од ваздушних напада. Неће међутим проћи ни двадесет година, а већ ће ваздушне снаге и све што је са њима у вези представљати најважнији део наших ратних припрема.«

Затим је ђенералмајор Џексон опширно говорио о претварању трговачких авиона у борбене или извиђачке летилице, као и о потреби да се држе у приправности знатне количине борбених ваздушних јединица посебних типова. Ово је своје мишљење оправдавао претпоставком да ће у будућем рату авиони-бомбардири имати посла не толико на саму фронту, већ да ће бити много кориснији, ако што више буду тукли позадину, и то, како је рекао, »велика градска средишта, у којима су нагомилана стоваришта намирница и материјала и где се обучавају регрути за допуну«. Сваки који је годинâ 1917. и 1918. боравио у Лондону или иначе где у источном делу Енглеске, зна шта значи ово међусобно бомбардовање позадине. Додуше, сер Луј сматра да ови напади на мирно становништво позадине за време Светског Рата представљају тек играчку према ономе што ћемо доживети приликом »идућег рата«, када ће бити безбројних ројева авиона и кудикамо већих и грознијих бомби...

У даљем току свога излагања, сер Луј Џексон је поменуо »разорење највећег дела Лондона« као догађај са којим треба »рачунати са великом вероватноћу у будућем рату«, па у поукама, што их из тих претпостављања извлачи, долази до кулминационе тачке тражењем да се господи из активне војске морају дати што веће плате, а осим тога »што више власти и што је могуће већу слободу у располагању војним кредитима«. Ово су »издаци које неопходно захтева безбедност земље«. Ови су његови закључци наишли на најодушевљеније одобравање код слушалаца. Неки ђенералмајор Стон *(Stone)*, који је учествовао у дискусији после предавања, а који као да није био начисто с тиме одакле је узео цитат што га је употребио, рекао је да се нада да је ово предавање довољно убедљиво показало да не треба веровати Лиги Народа, већ у своју властиту »руку крјепку и мишицу подигнуту«*).

Нећемо да се упуштамо у појединости овог сна, јер мислимо да нема те утопије која би била толико немогућа као ова слика света, у којем готово ни један једини човек не би могао изнети живу главу, осим брижљиво склоњене господе из ђенералштаба, у којем би небројени авиони непрекидно засипали бомбама заграђене земље и у којем би војске, ваљајући се

*) Псалам 136, (12 по преводу Ђуре Даничића).

у бескрајним редовима на неким чудовишним возилима, претварали све њиве и поља у крвљу орошена блатишта. За овакво стање свет нема довољно снаге, а што је главно, нема ни најмање воље. Ђенерали који нису умели да измисле »танкове«, сумњамо да су у стању да себи замисле општесветско банкротство, а још мање изгледају способни да схвате да би бура негодовања простог народа још како знала да учини крај овако замашним војним подвизима. Велики војни стручњаци, окупљени у »*United Service Institution*«, као да не знају чак ни то да се успешно ратовање може замислити само ако се њиме с једне стране изазива клонулост у непријатељским редовима, а ако се с друге стране ослања на нарочито душевно расположење у властитом табору. Сер Луј Џексон је у својим рачунима смео с ума једну од најкрупнијих чињеница, наиме није хтео да води рачуна о томе да нема тога народа који би пристао да буде победник по цену онаква ратовања какво он себи замишља, па макар му од сама почетка рата била сигурна победа. Јер, као што већ и сад знају из искуства становници северних крајева Француске, југоисточне Енглеске и северне Италије, победилац може исто толико да страда од бомбардовања и глади као и сам побеђени. Могао би наићи дан кад зараћени народи више не би умели да разликују властите милитаристе од непријатељских поборника рата до истраге, те би сложно сатрли и једне и друге као заједничке непријатеље човечанства. Нешто смо слично, уосталом, већ видели у Русији.

Велики рат од 1914. до 1918. представља очигледно врхунац војничке енергије што су били у стању да је развију народи западне Европе. Борили су се, и то су се одлично борили, јер су сматрали да је ово рат који ће учинити немогућим ратове у будућности. Тако је и било утолико што је потучен савршено организовани немачки империјализам, који је располагао силним утицајем на савколики правац народне просвете, а који је уз то потпомаган и агресивном трговачком политиком. Упоређени са њим, енглески, француски и италијански милитаризам и империјализам представљају тек бедне, оронуле и слабо организоване преостатке. Милитаризам је у тим трима државама био изнео живу главу из рата, али у њега више није било моћи убеђивања. Ти милитаризми животаре једино још због тога што у њихових носилаца нема довољно памети да се окане тога. Нема више те европске владе која би икад успела да отера толике људе на фронт и у фабрике муниције, као што су биле успеле владе зараћених држава од 1914. до 1918. Будући ратови, којима се може надати човечанство, биће свакако мање усредсређени на извесне тачке, али и мање жестоки. Промене у условима ратовања много су дубље но што може да их наслуте ауторитети какав је ђенералмајор сер Луј Џексон. Можемо рећи да смо »велики« рат у сваком смислу речи већ претурили преко главе.

7.

Поменути ђенералмајор Стон са својом примедбом о »мишици подигнутој« врло је добро дошао за смерове ове наше књиге. Његов погрешно примењени цитат и презир што га је показивао према још неокушаној Лиги Народа, јасно осветљавају слабу интелигенцију и дух свирепости којим се одликоваху утицајни слојеви британског народа. Тај је дух у оно време гурао британску империју пут непоправимих грешака; те грешке не само што су је срамотиле, него су у један мах претиле да ће је дотерати и до распада.

Веровно да читалац зна да псалмиста (Псалам 136.) говори о »руци крјепкој и мишици подигнутој« Бога Правде — дакле о мишици сасвим друге врсте но што је мишица тог нашег духовитог ђенерајмајора.

Британска империја изишла је из великог рата изнурена и телесно и душевно. Оно што је било најбоље међу њеном омладином, било је или погинуло или бар оронуло услед рана и ратних напора. Њени методи управљања, њена слободоумна начела била су увелике начета изузетним законима

из ратног доба, а штампа јој је била искварена ратном пропагандом. Обавештајна служба са иностранством била је силно попустила. Јавност не само што је била и сувише слабо обавештена о догађајима у појединим деловима империје, већ јој је пажња била и сувише заузета бурама које су биле настале у пословном животу. Оно је време било према томе сјајна прилика за поједине ограничене а надмене чиновнике да раде по својој глави, а они су ту прилику увелике и користили.

На све стране у пространој империји, осим оних њених делова који су још израније били извојевали потпуну самоуправу, одигравало се све једно те исто: разним забранама, ограничењима, неразумним наредбама, гажењем грађанских права, хапшењима и сличним насртајима на личну слободу покорено становништво је готово систематски мучено, па и терано у очајање. Свуда је војничка и чиновничка класа допуштала себи разне самовољне испаде. Изгледало је као да стари дух »торијеваца« жели на све стране да изазове експлозије.

Ово је важило подједнако и за Индију, и за Египат, и за Ирску. Тих година, кад је била попустила и занемарена контрола из средишта империје, политика насиља, неиспуњавање обећања даних уроћеницима и сумњивих реформи, које су требале да умире нечисту савест у Лондону, чак су и мирно становништво Индије натерали на нешто налик на побуну. За неко време остале су неуслишене све опомене и представке. Незграпни поступак власти приликом регрутације у Пенџабу претворио је овај некад најлојалнији крај Индије у једну од најнемирнијих покрајина. Било је појединачних бунтова и напада на Европљане, на што је одговорено са стране власти терором, чији је врхунац био покољ у Амрицару (априла 1919.), кад је отворена брза паљба на велику гомилу народа, највећим делом голоруког, те је погинуло 379, а рањено преко хиљаду лица. Вест о овом насиљу доспела је до енглеске јавности тек по објављивању Хентерова *(Hunter)* извештаја, пред крај године 1919. Неко време су бољи елементи у британском политичком животу били извојевали известан бољитак у том правцу. Постављењем лорда Ридинга *(Reading)* за вицекраља Индије заведен је режим помирљивости, који је међутим убрзо опет изигран под утицајем реакционарних елемената који су седели у влади. Године 1922. осуђен је на шест година робије г. Ганди, нека врста народног свеца, који је проповедао пасивни отпор; тиме су га направили мучеником.

До сличних је сукоба дошло у Египту. И тамо је изиграна политика споразума и помирљивости под утицајем насилничких и разметљивих елемената.

Но најтрагичнији и најболнији одељак у летопису недораслости британске политике у оно доба, пуно сјајних прилика, ипак јесте тужна историја све жешћих сукоба међу енглеским и ирским народом.

У доба браће Редмонд, знаменитих и племенитих ирских државника, још је изгледало могуће да оба острва пријатељски изиђу на крај једно с другим, да пријатељски сарађују, да другарски и равноправно врше своје дужности чланова британске империје и да се заједнички бране у случају напада споља. Таква се уска веза намеће и самим њиховим блиским суседством. Ирска и Енглеска су интересима повезане као сијамски близанци, који су телесно срасли један за другог. Раније учињене неправде и некадањи верски сукоби не могу бити довољан разлог који би занавек могао да искључи корисну сарадњу. Међутим, Ирску није терала на одцепљење успомена од некадање неправде, већ је она тражила одвајање због нових неправди садашњице. Већ смо испричали како је сер Едвард Карзон, тај зли дух народа Велике Британије, прокријумчарио оружје у Ирску, па после изазвао страховиту владу насиља и угњетавања. Поменули смо како је Ирска у почетку рата преварена за свој »хомрул«, па како је британска влада под вођством г. Аскита, свесно или несвесно, увредила Ирску тиме што је примила за члана

ОБЛАКОДЕР

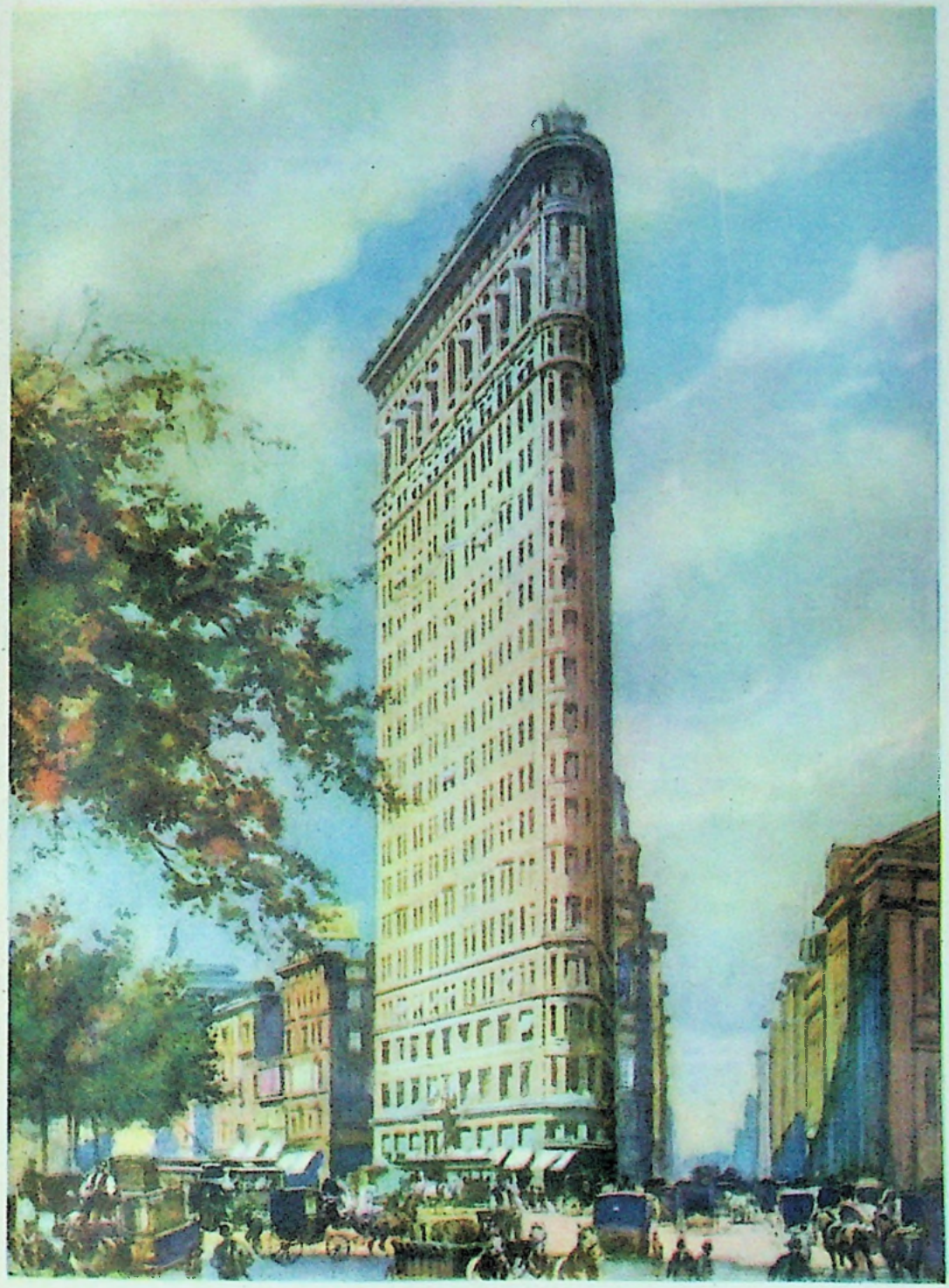

(Њујорк)

крволочног бунтовника Карзона. Исто смо тако испричали како је немилосрдно угушен устанак у Дублину, те како је изазивано све веће и веће огорчење у Ирској. На основу искустава што их пружа историја није било тешко предвидети последице оваква рада.

Ирска је године 1914. добровољно и витешки била ступила у велики рат на страни Енглеске. Оних је дана још била уређена и цивилизована држава. Крај рата пак дочекала је Ирска као силом потиснута бунтовница. Крајњим империјализмом с једне стране били су изазвали крајњи национализам с друге стране. Ирска је сад већ била чврсто решена да образује републику потпуно независну од Велике Британије.

Године 1920. изгласао је британски парламенат нов закон о »хомрулу« Тим су законом створена два парламента за Ирску, и то један за Улстер (северну Ирску), а други за осталу Ирску. Унесене су, међутим, извесне одредбе, које претпостављају могућност извесне сарадње између ова два парламента, па можда чак и њихово доцније уједињење. У поређењу са ранијим предлозима закона о »хомрулу«, овај је закон збиља био добар и широкогруд. Ирци пак не хтедоше ни да знају за њега. »Синфајновци«, који су на изборима године 1919. у јужној Ирској били изабрани за посланике британског парламента, чак нису ни дошли у уестминстерску палату, да учествују у решавању о том закону. У међувремену су очајни покушаји устанка с једне стране и политика грубог угњетавања с друге стране претварали целу Ирску у поприште четничког рата. Усташи су вршили разне препаде из заседе, убијали су појединце, па су напослетку чак у мањим одредима издржавали читаве мале битке са војском. Енглеске трупе, опет, које су се испрва држале врло исправно, убрзо су наговорене и храбрене на такозване репресалије. Устројена је нарочита помоћна полиција под називом »*Black and Tans*«; одликовала се нарочитом свирепошћу. Ако би погинуо који војник из тог полицискот одреда, одмах би његову смрт осветили убиством кога било из ирског табора, а без икаква обзира на то да ли је имао или није имао удела у убиству полицајца. И једна и друга страна као да су се утркивале у томе ко ће починити већа зверства и насиља. Најзад је настало такво стање да нико више није био сигуран ни у рођеном дому, ни у рођеној постељи. Сваки се грађанин могао надати, да ће једне ноћи закуцати на његова врата присталице било једног било другог табора и изнети против њега какву било оправдану или измишљену оптужбу. Људи су гинули у властитом стану. Убрзо је дошло и до убијања читавих породица. Кад су децембра године 1920. усташи из заседе побили једанаесторицу питомаца војне школе, скочила је војска да освети њихову погибију, па је ударила у опште убијање и пљачкање, па је том приликом уништено приватне имовине у вредности преко три милијарде фуната стерлинга. Природно је да су такву атмосферу увелике користили и обични зликовци ради вршења својих крађа и разбојништава.

Нови закон о »хомрулу« ступио је на снагу године 1921. Као што смо већ рекли, њиме су уведена два парламента, један за северну, а други за јужну Ирску. За парламенат северне Ирске извршени су и законити избори, па га је 22. маја 1921. краљ свечано и отворио. Јужни Ирци пак нису хтели ни да знају за парламенат који им је давао нови закон о »хомрулу«. Уместо њега се у Дублину скупило неко самозвано тело »Дел Ејран« *(Dail Eireann)*, које се прогласило парламентом независне Ирске и које је за председника изабрало свога сазивача г. де-Валеру. Приликом отварања парламента северне Ирске, краљ је био одржао врло помирљиву престону беседу. Позивајући се на њу. г. Лојд Џорџ је позвао у Лондон на договор о решењу ирског питања сер-Џемса Крега *(Craig)* и г. де-Валеру. Уговорена је обустава насиља и с једне и с друге стране. То је примирје и поштовано, уколико се то могло у онолико разграђеној земљи, каква је у оно доба већ била Ирска.

А 11. октобра 1921. отворена је у Лондону конференција, на којој су г. де-Валера и његови другови, узети из редова чланова »Дел-Ејрана«, у својству вођа успелог устанка водили преговоре са представницима британске владе о будућности Ирске.

Разумни Енглези поздравили су овај састанак, каогод што би се радовао и сваки разуман Американац, да је нешто године 1863. дошло до преговора међу Аврамом Линколном и Џиферсном Девисом о будућности јужних велепоседничких држава. Свако је увиђао да би потпуно одвајање Ирске од Британије било не само незгодно, него чак и опасно, па и кобно за обе стране. Па ипак је званично признање пораза, какво је представљала ова конференција, било горак залогај за Енглезе, замешен од њиних особитих пријатеља, присталица сер-Едварда Карзона. Немајући куд, Енглези су тај залогај морали прогутати, правећи притом још колико је могуће љубазније лице. Врло је необичан био призор те конференције у Уајтхолу, у октобру 1921. Ирци су уживали у изазивачком истицању безбројних застава и других народних знамења. При свему том, лондонско становништво се према њима показивало не само трпељиво, већ их је чак гледало са извесним симпатијама.

После дугих преговора најзад је израђен споразум, који је прихваћен у британском парламенту а прихватио га је и »Дел Ејран«, овај последњи додуше тешком муком и некако оклевајући. Изузев врховни суверенитет британске круне и извесне прописе у погледу поморског и сувоземног оружања, цела је Ирска, осим протестантског Улстера, већ окупљеног под парламентом северне Ирске, проглашена независном државом под именом »Слободне Ирске Државе«. Била је то велика победа здравог разума и опште жеље за миром. Овим споразумом Ирска је добила стварно пуну слободу, а да је формално притом ипак у извесној мери одржано јединство са Британијом. Па ипак, тај је мир загрожаван и с једне и с друге стране.

Сам де-Валера није био задовољан уговором због тога што је њиме Ирска подељена на два дела, а и због тога што њиме Енглеска није била понижена онолико колико је он желео. Стао је да позива своје присталице на устанак против тек створене Слободне Ирске Државе. С друге стране опет сер Едвард Карзон, сад већ *лорд* Карзон и судија, прелазећи потпуно преко судиског достојанства, на које се иначе много полаже у британским земљама, чинио је све што је могао да би у Улстеру одржао дух насиља и проливања крви. Тако је Слободна Ирска Држава рођена у знаку многих тешкоћа, уз много вике и уз прасак честих ноћних пушкарања. Земља је била пуна младића, који нису били научили никакав други занат осим четничког ратовања. Дух нереда и насиља толико се био одомаћио међу становништвом, да се најзад није могао избећи нов грађански рат међу војском Слободне Ирске и де-Валериним републиканцима.

То би укратко била историја одвајања Ирске од Енглеске. Ако не наступи велика промена у поступању британске империје према појединим покореним народима, ваља се бојати да ће се после Ирске јавити читав низ нових великих тешкоћа у појединим другим њеним деловима. А сама та помисао морала би да буде извор сталне и тешке забринутости и узнемирености не само у британском, већ и у америчком народу.

Некада је изгледало као да ће британска империја постати матица за савез слободних нација, које енглеског матерњег језика, које таквих што ће се служити енглеским језиком у саобраћају са странцима; тај би савез, мислило се, имао да разнесе широм света велике традиције слободе исказивања мисли, поштеног јавног рада и правичности. Некада је изгледало да ће горостасни склоп британске империје, појачан тешњом сарадњом са Сједињеним Америчким Државама, одиграти водећу улогу при здруживању света у још већу заједницу. И писац ове књиге заносио се оваквим сновима. Међутим, кад се пише историја, може да се води рачуна само о чињеницама. А чињенице, наведене у

овој књизи, некако се не слажу са тим сновима.

Као да образовање у редовима владајућих британских сталежа није довољно ни обимно ни широкогрудо, да би они могли до краја користити силне прилике којима располажу. Као да они Енглези, којих се ово тиче напосе, нису у свему дорасли одговорностима што су их примили на себе. А свет не може да чека на Британце док буду збиља спремни да га поведу. Народи енглеског матерњег језика пропустили су да благовремено развију свој васпитни систем до мере, која би им допустила да достигну степен моралне величине, која би им дала право да полажу на вођство људског рода. Данас већ народи и племена што некад бејаху послушни ученици западне културе, развијају се на основу властитог искуства и властитих погледа. Фронт општељудског напретка знатно се проширио, те данас они који некад бејаху вођи морају да се задовоље тиме што иду упоредо са осталима.

8.

Већ смо забележили слом манџурске превласти у Кини који је настао године 1911. Дух нове Кине био је увидео преживелост старог царског система. Старо је рухо одбачено, али није било готова, већ потпуно скројена нова руха, које би се могло навући место њега. Народне масе, вредне, неписмене, плодне, сиромашне, мирне и конзервативне, и надаље су наставиле живот којим су живеле стотинама година, док се образована мањина борила да пронађе ново уређење, којим би заменила излапелу и најзад срушену дотадању врховну власт.

У јужном делу земље почела су се учвршћивати западњачка републиканска начела чији је најистакнутији представник био др. Суњатсен (Сун-Јат-Сен). Нова влада у Пекингу пак била је по спољном изгледу републиканска и парламентарна. Стварна власт била је искључиво у рукама људи који су располагали оружаном силом. За неко је време изгледало као да ће знаменити државник и војсковођ Јуаншикај (Јуан-Ши-К'ај) засновати нову династију. Стварно је године 1915. успостављена монархија, да би се наредне године опет срушила. Јапанци су се увелике мешали у неизбежне унутарње кинеске заћевице, подржавајући час ову час ону страну, а у сврху да пошто-пото омету коначно сређивање односа у Кини.

Доцкан и не користећи тиме коме било, Кина се године 1917. придружила савезницима и објавила је рат Немачкој; надала се да ће тиме обезбедити себи бољи међународни положај, у којем више не би била у толикој мери изложена непријатељском притиску Јапана.

Од смрти Јуаншикаја*) амо најновија историја Кине из дана у дан све је замршенија. Читав низ највиших војничких старешина одметнуо се од закона; сваки је од њих својим трупама захватио извесне крајеве, па су међу њима настале крваве борбе о врховну власт. Сједињене Америчке Државе, Јапан и европске силе упустиле се у замршене дипломатске сплетке, помажући једни једног, други другог одметника. У међувремену, свакодневни живот је при свем том и надаље ишао својим током. Запажао се све већи напредак у развитку индустрије и банкарства. Настава је усавршавана, а чињени су покушаји упрошћавања кинеског писма. Зар није узбудљив историски призор овог многољудог народа, који је покидао вековне ланце, па сад, лутајући и пипајући као слепац, тражи путеве ка новом политичком и друштвеном уређењу.

После боксерских немира Кина је била осуђена да плати замашне одштете појединим силама, чији су држављани били претрпели штете за време тога покрета. Американи том приликом учинише врло мудар и разуман гест тиме што се одрекоше те одштете под условом да се њима намењена свота употреби за просветне сврхе; велик број младих Кинеза упу-

*) Умро је јуна 1916. У децембру 1915. били су га изабрали за цара, али се већ у почетку 1916. био одрекао царског достојанства. Прим. прев.

ћен је на америчке више школе, па је тиме ова племенита замисао убрзо почела да носи плодове. Французи су се више занимали за банкарска и железничка предузећа у Кини, док су Британци и Јапанци употребили свој део које за просветне, добротворне и здравствене сврхе, које за лукративна привредна предузећа. Изгледа као да ће Американци постати духовни оци кинеског препорода, уколико бољшевичка пропаганда не буде сузбијала или чак потпуно потисла њихов утицај.

У пролеће године 1925. настало је страховито огорчење против Британаца у редовима школованих кинеских родољуба. До тога је дошло због лудости неког британског полицијског чиновника у Шангхају, који је својим људима наредио да отворе ватру на поворку демонстраната, која је пролазила страначким кварто м, протестујући због убиства неког радника Кинеза у некаквој јапанској фабрици у том граду. Овај ће обичај пуцања у голоруке гомиле на крају крајева још разорити читаву британску империју. Силан вал огорчења захватио је најзад и све сталеже кинеског народа. Настао је противевропски и противјапански покрет незапамћене силине.

Ево опет једног дела света где нестаје надмоћи Британије и остале западне Европе, а где домородци показују полета и иницијативе у обиму о којем још није могло бити ни говора у току деветнаестог века. Прва фаза тога преображаја неоспорно је оличена нередима и међусобним борбама. Међутим кроз те борбе морају да прођу све те масе ваневропског становништва, ако хоће да избију на пут, којим ће извојевати своје право да на равној нози са осталима учествују у решавању о питањима овога света. Запад не жели искрено да просвећује те народе, већ у првом реду хоће да их израбљује. А ваневропски народи не треба да чекају да им запад донесе знања и науке, већ треба сами да се постарају да до њих дођу; морају што боље да се образују и прилагоде, како би могли одржати свој положај у свету.

9.

Продирање западњачких погледа и начела, које је у Кини било изазвало раскид са дотадањом старом културом, јавља се од великог рата амо у све већој мери и по свим земљама ближег истока. Изгледа да се ислам буди из дуга сна фатализма и нетрпељивости. Сад се већ и муслимански свет увелике служи штампом, телеграфом, радијем и осталим савременим средствима за просвећивање маса и пропаганду. Већ смо раније узгред поменули како су се Турци поново прибрали после пораза и како су Арапи за неко време били дошли до свог народног јединства. Исто тако и у Персији запажамо сличан покрет у правцу отпора против даљег израбљивања од стране западњачких земаља.

До рата је Персија била одлично поприште за смицалице европске дипломатије, а бедна и несрећна земља за своје домородце. Русија је притешњавала јадну Персију са севера, а Британија са југа, у правцу са Персиског Залива. Оба су супарника чинили што су год могли да један другом нашкоде и да му убију углед. Били су открили у Персији обилне изворе петролеја, па су и представници америчке индустрије петролеја овде у Персији ишли којекаквим сумњивим стрампутицама. Под владом персиског шаха постојала је нека карикатура парламента по западњачком узору; међутим, стварна власт није била ни у рукама шаха ни у рукама парламента већ у рукама извесна броја великаша-феудалаца, љуто завађених супарника, који су један против другог предузимали читаве походе, уколико не би супарника успели да уклоне преко најмљених убица. Руси упутише у Персију бригаду Козака, коју су по имену ставили на расположење персиској влади, док јој је у ствари била дужност да персиску владу одржи у послушности према Русији. Као противтежу овим руским снагама, Енглези су били створили другу трупу, такозвану персиску жандармерију, која је била под командом официра Швеђана, па је с тога

била оглашена као установа под непристраним међународним утицајем. Ова су два непријатељска табора на све стране мутила и убијала у име западњачког реда. Немци су опет посредством Турака сплеткарили за свој рачун, а на штету осталих европских супарника.

Питање заштите, премештања или уништавања појединих цеви спроводница петролеја објашњава мотиве компликоване стратегије чије је поприште била несрећна Персија; тамо је у току великог рата настало право врзино коло похода, препада, пљачкашких навала и других пустоловина које су наизменично вршили Козаци, Немци, Британци и домаћа одметничка племена. Иако им је иначе сама по себи савршено била равнодушна борба међу Европљанима, Персијанци су час нападали Британце, час се мирили са њима, према томе да ли је стање на бојиштима у тај мах било повољније за Немачку или за њене противнике. По свршеном рату, Британци су за неко време водили прву реч у Персији, али им је од године 1920. положај увелике био загрожен упадом бољшевика, који су на свој начин обновили некадањи рад царске Русије у овој земљи. Ну, постепено су домородци почели најзад да дижу главу. Персиска народна свест је расла сваким даном, док је углед западњака опадао. Појави се човек јаке руке, Риза Кан, који је године 1921. приграбио власт, остављајући форме ради шаха на престолу. Закључио је са Совјетском Русијом уговор, којим је Персији обезбедио већу стварну самосталност но што је имала за дуги низ година пре тога. Најзад је диктатор године 1926. збацио шаха и сам засео на његов престо.

На целој линији додира међу старим хришћанством и муслиманским светом, тојест од Персије на истоку, па до мароканске атлантске обале на западу, у овим се послератним годинама јавља читав низ смутња и сукоба међу исламом и европским силама. Притом пада у очи да у муслиманском табору има кудикамо више солидарности и јединства духа, а покаткад чак и јединства делања, него ли што тога има на страни западњака. Европске силе, слепе код очију што се тиче опасности која им свима прети, и надаље сплеткаре једна против друге, исто онако како се то чинило у седамнаестом и осамнаестом веку. Трговина оружјем, јавна или кријумчарска, у пуну је јеку. Из дана у дан све је сумњивија лојалност војних јединица, регрутованих међу муслиманским живљем североафричких поседа. Наоружана, незгодна Европљанина, па био то Британац, Француз, Шпанац или Италијанац, свуда гледају попреко и раде му о глави.

У Мароку је Шпанија водила бескрајан и тегобан рат против све многобројнијих усташа, наоружаних европским и америчким пушкама и осталим ратним материјалом. Низали су се порази, одступања и повлачења а устаški вођ Абд-ел-Крим постао је временом господар готово читавог Рифа. За то време су Французи држали Фес, учвршћивали су своју власт у крајевима јужно од насеља рифских племена, не упуштајући се ни у какву сарадњу са Шпанцима, све док није године 1925. Абд-ел-Крим најзад наперио своје пушке и топове и на Французе и тиме започео крвав и озбиљан рат. Француска је у један мах у тој борби морала да ангажује око 120.000 људи.*) Првобитни француски неуспеси у Мароку имали су силна одјека у француским мандатским крајевима у Сирији, где Друзи устадоше на оружје и зададоше Французима силне губитке. Арапско становништво почело је да заузима непријатељски став. На југу Арапи Вахабити успели су да натерају британског штићеника, хеџаског краља, да се одрекне престола и да оде у изгнанство (године 1923.). Заузели су Меку и стали су постепено али стално да шире своју власт. И у Египту владале су непрекидне смутње; Египћани под енглеском влашћу личили су на млеко које ври у заклопљену суду. Сад је чак и за изразито националистичку политику Француске и Италије било јасно да се европска превласт над ислам-

*) Као што је познато, ова заједничка шпанско-француска војна завршена је заробљавањем и интернирањем Абд-ел-Крима. Прим. прев.

ским светом може одржати само поштеном и искреном сарадњом свих европских сила. Постепено су поједине европске владе увиђале да су прошла времена кад су могле да заваћају па да владају у властитим поседима, а да једновремено изазивају смутње у поседима својих суседа.

Ово постепено схватање потребе слоге и сложна рада широм целог света представља најзначајнију црту у овом раздобљу историје људског рода. Ислам поново постаје опасном силом због тога што се у његовим редовима јавља дух међусобне везе и заједничке свести појединих његових народа. Кина чије је огорчење против мешања туђинаца у њезине односе раније вазда било немоћно, сад је научила како ће се том мешању с успехом и одупрети, а пошто се новим васпитањем своје омладине боље упознала са савременим погледима, то сад боље зна како ће да доскочи својим противницима. Индијанци, Египћани, Турци и Арапи сад заједнички расправљају о европском империјализму и долазе до закључка да треба да заузму заједнички став против њега. А за то време Европа све већма запада под финансиско старатељство Америке, а све већма испушта из руку Азију и Северну Африку, јер троши своју снагу у међусобним заћевицама.

Кад би Европа могла да дође до политичког и душевног јединства, она би и даље могла да остане вођ људског рода. Било како му драго, ван ње и у смеру самоодбране против ње, јављају се други процеси уједињења и збирања; што даље буду одмакли ти процеси, то ће јасније доћи и до израза погледи тих нових јединица на односе у свету. Засад су ти покрети још некако магловити, инстинктивни, сирови, неразвијени и непотпуни. Но једног дана ће можда и то бити стубови будуће општесветске државе, исто онолико важни и значајни као и европске цивилизације основане на прастарим предањима.

10.

Већ смо забележили тежњу ка враћању политици усамљености, која се појавила у Америци после конференције мира у Версају. Европа је била раздражила, одбила и узбунила Американе. Осетише да су недорасли грдном сплету мучних и замршених проблема, том осињаку у који су били завукли руку својом интервенцијом у светском рату. Ступањ образовања у Америци није подједнак у свакој појединој савезној држави. У једној или двема државама отприлике је на истој висини као у Великој Британији или у Немачкој, као у Норвешкој, Шведској или Швајцарској. Уопште узев, пак, за читаве Сједињене Америчке Државе нижи је од ступња на којем се данас налази северна Европа. Америчка виша и средња настава је обилна, али често и површна. Сједињене Државе толико су простране да оне саме апсорбују највећи део пажње свога становништва. Становништво Сједињених Америчких Држава никад се није много занимало за догађаје и прилике у Европи, па ни за остале делове Америке. Сразмерно је показивало више разумевања за важност Кине и Тихог Океана. Ако Америка енглеског матерњег језика мисли да дође до водеће улоге у светским питањима, до улоге коју би имала права по свом садањем богатству, по свом силном развоју и благостању, ваља јој учинити још силан напор на пољу умног рада и просвећивања. Не буде ли тих напора, онда ће Сједињене Америчке Државе временом омлитавити у самопоуздану осећању безбедности и благостања; можда ће и у том случају још дуго времена остати безбедне и богате, можда ће за то време дати још много тековина. Али, извесно је да би их таква млитавост временом довела до немоћи и опадања, какво смо видели у Кини у другој половини деветнаестог века.

И у будуће, као што је било у прошлости, средиште драме људског рода биће европски, афрички и азиски континенат, те ни један народ, чије схватање и чије деловање не досижу та три континента, неће моћи доћи до главне улоге у тој драми.

Године 1921. председник Хардинг, који је био изабран године 1920., по истеку Вилсонова другог председни-

ковања, сазвао је у Вашингтону конференцију ради расматрања кинеских и тихоокеанских питања, као и ради општег проучавања питања разоружања у свету. Но ипак се у овом случају није радило о светској конференцији. На њу су позване само државе за које се сматрало да су непосредно заинтересоване у питањима Тихог Океана — Британија, Француска, Италија, Јапан, Кина, Холандија, Португалија и Белгија. Нису позване ни Русија ни Немачка, а то је дало повода свакојаким коментарима. Исто тако нису ни у ком виду били представљени народи шпанског матерњег језика. Отварање конференције припремљено је силном буком у штампи, а представници позваних сила отпочели су рад у знаку најшире јавности расправе.

Конференција је углавном имала успеха. Опасна утакмица Сједињених Америчких Држава, Британије и Јапана у поморском оружању спутана је за време од десет година уговором четворних сила (Сједињених Америчких Држава, Британије, Француске и Јапана); предвиђено је решење избраним судом (арбитражом) свих спорова, који би произишли из питања Тихог Океана. Уједно је проглашена нека врста Монро-ове доктрине за Кину, утолико што су се силе обавезале да неће вршити нова запоседања кинеских крајева и да ће раније окупиране делове кинеског земљишта напустити. Све је то уређено на доста здравој основици.

Што се пак тиче других питања, то се Француска, коју је представљао њен министар председник, г. Бријан, одлучно противила разоружању и у погледу сувоземних снага. Французи се нису баш најлепше показали на вашингтонској конференцији. Њихов став, још сав у знаку национализма, није био у складу са духом споразума и стварном жељом за сређивање света, који су иначе владали на овом међународном састанку. У питању подморница Британци и Французи су се прилично »дохватили« у Вашингтону. Британци су били за потпуно укидање тог оружја, а Американи су симпатично били примили тај британски предлог.

Вашингтонска конференција била је донела стварних резултата. Поред тога је имала извесна утицаја на поједине народе у правцу нове оријентације, а тиме што је она опет била дала одређена израза слободоумним тежњама, које су се обзиром на слабу улогу Друштва Народа у међународним односима дотле увелике биле расплинуле. Свет је сад почео боље да схвата колико је замашан, тежак и сложен посао око обнове, а колико је површно и нестално дело у сравњењу са тим послом био версајски уговор. Било се јасно показало да слободоумне снаге Америке, Британије, Кине и Јапана греду једним правцем и пут једног смера, тојест пут новог уређења света које више не би почивало на супарништву, већ на сарадњи.

Из уста председника Хардинга чула се тада типично америчка мисао, мудра и смела по намери, а обазрива у методи, мисао да се пут до светског мира и опште сарадње свих народа не може остварити преко на брзу руку склопљена савеза одређена састава и са одређеним законима и правилима, већ само поступним истинским здруживањем народа. А само таквим истинским здруживањем народа, а путем састанака какав је била ова вашингтонска конференција, моћи ће се временом утврдити подесан начин за подесно довођење у ред све многобројнијих општих интереса људског рода. Уз то је у Вашингтону наишла на готово једнодушно одобравање изражена жеља да приликом идућег састанка учествују на њему и најугледнији међу народима, који овом приликом нису били присутни, тојест Немачка, Русија и народи шпанског матерњег језика.

Из програма вашингтонске конференције били су изрично искључили финансиска и привредна питања. У Америци су осећали да се са Европом, док је била онако грозничаво узбуђена, још увек до зуба наоружана и загрожена новим ратовима, неће моћи с успехом разговарати о тим питањима. С тога се после вашингтонске конференције самим собом наметало сази-

вање новог свеевропског састанка. Предлог за сазивање те конференције потекао је од г. Лојд-Џорџа. Француска је чинила силне тешкоће, те је његов предлог примила тек уз многе ограде. Најзад, априла године 1922., први пут од рата заседоше са представницима осталих европских народа и изасланици Немачке и Русије, да већају са њима о заједничким потребама Европе. Ако се изузме значај који је самим собом имала чињеница што је то био први прави европски састанак од рата, ђеновска конференција није дала готово никаквих плодова. Од ње па за две године европски државници нису ниуколико одмакли у погледу каква стваралачког рада на обнови. Војске су и даље остале несмањене, тешки спорови остали су нерешени, а Америка, којој је сад мало било лакнуло што се тиче опасности што су јој претиле на Тихом Океану, била је сита искрених и добронамерних напора.

Почетком године 1924. Лига Народа као да је вештачки била мало оживљена и покренута на понављање својих ранијих обећања, и то доласком на власт радничке странке у Енглеској и поразом г. Поенкаре-ова режима на мајским изборима у Француској. Г. Поенкаре-а одменио је на власти г. Ерио *(Herriot)*. Британска влада састављена из радничке странке била је влада мањине, а г. Ремзи Макдоналд *(Ramsay Mac Donald)*, председник те владе, био се већ и сувише уморио дугогодишњом улогом неодговорна опозиционара. Пошао је на скупштину Лиге Народа, позвавши г. Ерио-а да и он дође у Женеву, учинио је неколико лепих гестова, изговорио је неколико лепих и племенитих мисли, али није постигао никакав па ни најмањи резултат од стварне вредности.

Иако Америка године 1924. као ни раније није службено била представљена у Лиги Народа, те је године приликом заседања скупштине у Женеву навалило много Американа, пријатеља Лиге Народа. Ти су посетиоци крепили друштвени живот и богатили власнике хотела тога швајцарског града. Расписиване су па и досуђиване разне награде, па и врло позамашне, за израду најбољег нацрта за решење проблема обезбеђења светског мира, а да од тога није било никакве осетне користи по напредак људског рода. Иако су се Сједињене Државе одрекле одговорне сарадње у Лиги Народа, јасно се види да има много Американа који се још увек увелике занимају за женевску установу, поносећи се тиме што је потицај за њено стварање дао Американин.

Много корисније пак била је сарадња Американа у Европи у току састанака утицајних банкара и финансјера, на којима се решавало о путевима и начинима довођења у ред финансиских обавеза неких европских држава, које су биле постале неспособне за плаћање. Тако је преко Лиге Народа дан Аустрији зајам од 25 милиона фуната стерлинга ради уређења њених финансија, док је општој забуни и страхотама немачког банкротства учињен крај применом плана који је на врло разумној основици израдио ђенерал Дос *(Dawes)**) (године 1923.-1924.), а после врло брижљива стручњачког испитивања финансиске снаге Немачке.

11.

Уколико је година за годином одмицала од свршетка великог рата, утолико је код сваког појединца међу осталим европским народима бледело расположење, створено пропагандом и потребама тешке борбе, а по којем је требало сматрати Немце као некакав чудовиштан и нарочито опак људски сој. Људи јасних погледа за стварности живота све су јасније уви-

*) *Charles Gates Dawes*, рођен је године 1865. у Маријети (Охајо). Од 1887. до 1894. био је адвокат, па се затим бавио оснивањем разних великих индустриских предузећа, при чему је све више излазио на глас као вешт финансјер и одличан организатор. По ступању Америке у рат и по упућивању првих америчких трупа у Европу, придодан је био америчком главно-командујућем, ђенералу Першингу као нека врста начелника интендантуре, а у чину бригадног ђенерала. Године 1921.-22. био је главни директор буџетског одељења у Вашингтону. Прославивши се као председник одбора за решење репарационог питања, изабран је новембра 1924. за потпредседника Сједињених Америчких Држава. Прим. прев.

ћали да је немогуће доћи до неког општег решења главних тешкоћа које су мориле све европске земље, без пуне сарадње народа који је и данас још један од најпросвећенијих и највреднијих на свету.

Уз то су сви ти проблеми, који су мучили Европу, из дана у дан мењали значај и изглед. Заблуде о расним особинама, традиције непријатељства међу појединим народностима, сукоби разних патриотизама и секташких страсти, све је то бледело пред другим кудикамо крупнијим и непосреднијим интересима. Европљани су сад све јасније увиђали да су се сви заједно заплели у некој нечувеној мрежи што су је сами себи били исплели, да се свакодневни живот давио, да је обамирао у замци дугова, пореза и варљиве и несталне вредности новца.

Говорећи о великој француској револуцији, већ смо изнели основни однос међу кредитом новца и друштвеним животом. Међутим, социјални поремећаји, изазвани у своје време у Француској револуцијом и дугим ратовањем, били су ништавни у поређењу са страховитим превратом који је на том пољу настао у Европи после великог рата. Поједине народне заједнице крајем осамнаестог века с једне стране свака за себе нису биле толико сложене по свом саставу, а с друге су стране биле кудикамо независније једна од друге но што су данас, кад чине међусобно многоструке повезане делове савремене европске заједнице. Некад се привредни и друштвени живот сваке народне заједнице углавном кретао само у оквиру њених државних заједница. Напротив у данашње доба наведене тешкоће морале су бити кудикамо страшније због тога што се код садањих саобраћајних могућности привредне промене и њихове последице никако не заустављају на државним границама, пошто се данас роба и радна снага у невероватну мноштву може пребацивати с једног краја света на други (нешто раније незапамћено, изузев можда систем снабдевања царског Рима намирницама), а што су се при свему томе људи прибијали уз своју ситну поделу на поједине суверене државе, основане под ранијим, временом прегаженим условима.

На супрот неограниченом државном суверенитету, са својим фанатичним лозинкама »за веру, краља и отаџбину!« и сличном јављају се акције да их прикажу као сујеверје од којег пати данашњи свет. Сматрају да свака држава мора бити слободна да по вољи ствара свој властити новац, да сама за себе уређује своје кредитне односе, да спутава промет који прелази преко њена земљишта и да удара тарифске бране валу светске трговине. Свака држава треба да стење под теретом својих дугова, а ипак да и даље остане до зуба наоружана, у непријатељском ставу према својој суседи, која пати од истих невоља. Свака држава даље под тим појмовима треба да задржи свој посебни школски систем, да би се омладини и надаље предавала стилизована и пристрана историја, како би се поколење за поколењем запајало тешким националистичким идејама и отровним непријатељством према другим народима.

Услед одржавања идеје потпуно одељених, нефедерисаних суверених држава, а с обзиром на неразмрсиву испреплетеност међународних интереса, појаве привредне исцрпености и забуне које су настале у Европи после светског рата, биле су, као што већ рекосмо, неупоредиво замашнијег обима од сличних појава запажених после велике француске револуције. Све су државе биле осиромашиле, а поједине државе натоварише су другим државама грдне дугове на име савезничке помоћи указане им у рату; побеђеним државама пак наметнути су управо фантастични терети. Иако су Сједињене Америчке Државе у познијој фази рата и саме биле непријатељ Немачке, иако су од сама рата биле патиле несравњено мање но иједна европска држава учесница у рату, ипак су својим савезницима продавале муницију уз претерано високе цене, те је Европа сад била страховито задужена у Америци.

Да су одлучили просто брисање свих тих ратних дугова и потраживања, одмах би се прочистила атмосфера широм целог света. Међутим,

такав искрен и одважан потез могла би извршити само каква моћна влада на федеративној основи удружене Европе. Ну, Европа нити је била удружена у виду савезних европских држава, нити је имала политичара довољно широкогрудих да би имали у виду интересе целог света, нити је уопште имала вођа далекосежних видика. Имала је напротив краљеве, државнике и политичаре, чији уски видокруг није досизао даље од државних граница, водеће привреднике чији је рад био ограничен себичном тарифском политиком, новине чији се видокруг поклапао са границама области у којима се трошио сваки појединн лист, или границама распрострањености језика на којем је издаван, од државе плаћених и зависних учитеља и наставника, национално искључиве универзитете и групе »родољубивих« финансјера. Сав би се тај свет уплашио од саме помисли о стварању какве било шире заједнице, у којој би био лишен личних користи, што му их је пружала уска национална држава, на рачун и на штету општеевропског заједничког интереса. Ти људи нису хтели ни да чују за истински удружену Европу; више су волели да је виде мртву но ослобођену националне подвојености.

Тако је у свој Европи западно од Русије настало право Шајлоково доба. Јавно мишљење на све стране је расправљало о начелима на основу којих би се могли уредити неизмерни ратни дугови. А у погледу валутног питања, свака је суверена држава радила по својој глави, како је знала и умела. Силан је свет управо страховито упропашћен услед колебања вредности новца, док су се с друге стране многи људи неизмерно обогатили валутном спекулацијом. Било је дошло време кад је било мудрије што брже трошити новац него чувати га и гомилати. Док су се и поред страховите кризе станова и сувише мало градиле зграде за становање сиротиње и средњег сталежа, с друге су стране свуда дизали и дозиђивали пуно луксузних хотела и других палата. Никад се није толико играло као тада, нити је уопште икад било толике жудње за спортом и уживањем. Сва се Европа тресла у страшној грозници.

Потпуни слом новчаног система настао је прво у Русији, чија га је комунистичка влада уосталом једва дочекала и свесно убрзавала. Рубље су се штампале у неограниченим количинама, курс им је нагло падао, а упоредо с тим падом још су наглије скакале цене, све док се није за јаје или за јабуку плаћало по 10.000 рубаља. Под таквим околностима сељак је сматрао да више нема рачуна да гомила резерве хране преко своје личне потребе. Непомирљиви комунисти су желели да учине крај свем промету слободне куповине и продаје. Стога су и сматрали да коначно треба уништити вредност новца, а да рад сваког појединог грађанина треба награђивати издавањем повременних карата (бонова), који не би били предмет слободне размене и оптицаја, већ би садржали купоне за храну, одело, књиге, путовања и т. д. онога лица којем се издају. Но већ године 1921. бољшевици су се уверили у потребу успоставе редовнијег и гипкијег тока привредног живота, који се не даје ни замислити без новца. Појавила се рубља нове вредности, ценила се на 10.000 дотадањих рубаља. Ова је новчана јединица године 1923. замењена »червоњцем«, који је по вредности раван предратној златној рубљи. Та се валута, некако у тишини створена, све до данас одржала у погледу курса, а служи као доказ да се бољшевички привредни систем на пољу новчаног и кредитног система није могао еволуисати од економског поретка који влада на западу. У ствари, новчани проблем јесте један једини и један исти за цео свет, па се само као општесветско заједничко питање и може решити.

У земљама западно од Русије, додуше, нико није чинио покушаје да се отресе новца као установе уопште, али је зато у свакој земљи било више или мање инфлације. Најзамашније опите у погледу новчаног система чинила је Немачка, па стога и њен случај најбоље може да послужи за приказивање валутног проблема. Пошто јој порески приходи нису пружали довољ-

на средства за испуњење обавеза у иностранству и задовољење државних потреба у самој земљи, немачка влада је прибегла све обилнијем штампању новчаница. Јануара 1923. долар, који је »ал пари« вредео пет мирнодопских марака*) достигао је курс од 7260 марака. Затим је настало још много наглије падање марке. У фебруару је курс долара већ био достигао 21.210 папирних марака, а да би у јулу прешао милион марака. Крајем године 1923. долар је вредео четири билиона папирних марака.

Огромне су биле социјалне последице овог фантастичног претварања новца који је дотле уживао народно поверење у хартију без вредности. Пространи слојеви народа који су живели од утврђеног интереса на какав уложени капитал, пензионери, удовице и сирочад са сталном одређеном месечном помоћи и т. д., све је то морало да се лати најочајнијих средстава, да не би помрло од глади. Застао је савколики научни, књижевни и просветни рад, уколико је зависио од сталних новчаних средстава. Чиновници, учитељи, разно стручно особље, као уопште сви који су живели од утврђених плата, награда или надница, никако нису стизали да постигну увећање својих прихода у истој сразмери, у којој су скакале цене. Стварно је то био прави »економски покољ« сиромашне интелигенције. Док су утврђене ренте спадале на нулу, цене свих животних потреба фантастично су скакале.

С друге стране напротив сваки заложни дужник, свако трговачко друштво које било врсте били су у стању да исплате сва своја дуговања са хрпама хартије без вредности; исто су се тако сви унутарњи државни, општински, самоуправни и остали јавни зајмови расплинули ни у шта. Неко се време грозничаво развијала извозна трговина. Међутим, увоз хране и сировина нагло је попуштао. После првобитног привидног полета послови су стали и број незапослених нагло је почео да расте. По градовима је почело нестајати хране, пошто пољопривредници више нису хтели да је дају за папирни новац без вредности, већ су једино пристајали на трампу. Глад, беда и крајња невоља завладаше средњим сталежем и слојевима ситних штедиша. Просечни број самоубистава нагло је растао, а број рођења опао је за 15%. И поред тог опадања броја рађања, број просечне дечје смртности скочио је за 21%.

На све стране су почели да избијају нереди, које су изазивали час елементи крајње деснице, час присталице крајње левице. Чини нам се да ни један други народ осим трезвених, просвећених и дисциплинованих Немаца не би издржао овакву буру и жив изнео главу из ње.

Новембра године 1923. влада је створила нову новчану јединицу, »рентну марку« *(»Rentenmark«)* коју је издавала нарочита »Рентна Банка« *(Rentenbank)*, основана под ауспицијама државе од представника трговине и индустрије, чија је општа актива служила као покриће нове новчане јединице. Тиме је заустављена инфлација. Једна »рентна марка« вредила је билион папирнатих марака. Строгим ограничењем емисије обезбеђен је успех овог платежног средства, те је најзад Немачка могла коначно да се врати валути на златном паритету. Године 1925. уведена је златна марка, у истој вредности као и »рентна марка«, која је поступно повучена из промета.

У неким земљама, на пример у Аустрији и Пољској, валутна криза била је скоро исто онолико трагична као и у Немачкој. И у једној и у другој земљи прешло се на нову новчану јединицу. Аустријанци су завели као нову јединицу аустриски шилинг, а Пољаци злоти; и једна и друга валута основана је на златном покрићу. Друге државе опет, као Чехословачка, Грчка, Финска и др., које су се додуше биле подале инфлацији, али су у њој одржале извесну меру, одржале су своју првобитну новчану јединицу у приближној стабилности, а на основици равној петини или шестини номиналне златне вредности. У Италији, Француској и Белгији инфлација се

*) Вредео је 4⅕ предратне марке. Прим. прев.

кретала у још ужим границама. До Мусолинијева доласка италијанска лира је од курса 25 и четврт лире за једну фунту стерлинга спала на курс од 100 лира за једну фунту, па је после једног периода сумњиве стабилности стала да пада и даље, достижући поступно курс од 110, 120 и 130 лира за једну фунту стерлинга. У време кад ово пишемо, лира и даље пада. Француски и белгиски франак и шпанска пезета падали су спорије. Франак је године 1925. спао испод курса од 100 франака за фунту, па и даље пада*).

Романски народи нерадо плаћају порез; војни издаци у тим државама још су и сада веома велики, па је питање да ли ће се тамо процес инфлације коначно моћи да заустави. Веровно је да ће најзад, пошто колебања курса лире и франка буду за неко време престала, те валуте бити сведене на други однос према злату, који ће бити у складу са њиховом стварном вредношћу. И британска фунта стерлинга пала је од рата, али ни у ком часу није била изгубила више од трећине своје номиналне вредности. Најзад је у току године 1924. и године 1925., после жестоких напора, по цену ограничења кредита, спутавања послова и силне кризе незапослености, враћена на свој стари паритет у односу према златном долару.

То је, међутим, само чисто рачунска страна историје валутне кризе у Европи, тојест изражена у цифрама. Ну, ако би се све цифре могле претворити у изразе људског осећања, читалац би морао да се пренесе у све те ужасне вале страховања, брига, свирепих разочарања, неправди, трагичне беде и пропасти, оскудице, болести и самоубистава, што су пратили сва та ћудљива барометарска колебања европских валута.

Сад се Европа не бори за повратак валута на златном паритету. Ни он нам не даје идеално законско средство плаћања, али ипак још најповољнију могућу новчану основицу, бар док је питање новца у рукама мноштва одељених држава, које га уређују свака по свом властитом нахођењу. Пошто немамо никакве међународне власти, пошто немамо светске федеративне државе, која би могла једнообразно решити сва та питања, принуђени смо да предамо у руке племенитом металу привредну власт над светом. Тај метал јесте мртав предмет, који не уме да се прилагоди кретању стварног богатства и благостања у свету. Због њега свака нова корисна и продуктивна делатност мора да плаћа као неки данак добицима остварeним у прошлости. Али, злато је бар мутаво, те не може да лаже и да обмањује као какав политичар, а уз то оно нема никаквих шовинистичких предрасуда.

*) Најкритичнији моменат за француски франак био је настао у лето године 1926, у очи доласка владе г. Поенкаре-а, која је стабилисала валуту. Отприлике у исто време извршена је стабилизација и у Белгији. Прим. прев.

12.

Немогуће је веровати да ће људска цивилизација вечито гацати по блатишту цифара и курсева или да би се даљи ток напретка за вечита времена дао ометати конзервативним својствима новчане јединице на основици односа према злату. На крају крајева, после толиког привредног пустоша и толиких неправди доћи ће се до новог раздобља сразмерно стабилног новца, а тада ће бити и могућности за стварање међународног кредитног и новчаног система, чиме ће се производњачки рад ослободити страховитог терета који га кочи. Тада ће свет дочекати полет и напредак какав ми ни у сну не можемо да замислимо. Али да би се дошло до ових далеких видика који се тек магловито назиру, потребна је силна умна снага и сложна воља, какве сад још никако не видимо у данашњем животу човечанства. Предходно треба остварити замисао стварања једне и једине општељудске заједнице, а од тога смо још далеко. За то је потребна довољна сила уверења, која би била у стању да савлада моћне препреке равнодушности и себичности.

Досад смо у овом свом приказу доживљаја људског рода све до наших дана, код сваког преокрета, код сваког новог подухвата, могли да прона-

ћемо семе и корен те промене у животу човечанства, али ко уме рећи какви су плодови који се данас зачињу? Осећа се силан развој општесветских политичких, друштвених и економских замисли, али да ли ће оне донети жељена плода? Још маршују војске, још се вију заставе, још дрече шовинисти. Да ли је национални шовинизам само авет, коју сваког часа може отерати јутарњи крик петла или је он трајна и разорна стварност, док би напротив у том случају замисао уједињења човечанства представљала само пролазну неостварљиву тежњу? Ако је национални шовинизам само авет, онда је збиља врло истрајна и опасна авет. Узмите који било добро распрострањен и радо читан лист, па погледајте колик је незнатан део простора у њему остављен расправљању о питањима усавршења просвете, расправљању о мислима које се тичу заједничке будућности човечанства. Посматрајте какву било групу просечних људи и покушајте да утврдите, по колико минута недељно сваки од њих размишља о питањима даљег напретка земљина шара.

Али, ни напредак на научном и стварном пољу не стаје поред осталог, он се нарочито осећа на пољима социјалне психологије и умне анализе. За наредни корак унапред што има да га учини човечанство, потребно је ново и тачније схватање о људској вољи, а изгледа нам да се већ приближавамо том новом схватању. Људска гомила је заостала, немарна, али није непокретљива. Маса, ако одвећ мало учи, лако заробавља. Ако је прелијемо у нове судове, она ће врло брзо примити облик тих нових калупа, гојест нових установа. Разни национални шовинизми, осећање оданости и мржња што покрећу те масе, као и сва њена уверења, која се данас толико страсно бране: све је то у ствари врло површно, све то, строго узевши, људима није продрло дубље него под саму кожу. Данас су средства и начини којима се утиче на расположење људи, којима им се излажу замисли и гледишта и којима им се помаже у правцу јасног схватања и оцењивања тих замисли и гледишта, несравњено савршенији но што су икад раније били. Сад већ излазимо из првобитног раздобља сировог схватања демократије, схватања које одлуке и правац рада чини зависним од гласачке гомиле. Све јасније разазнајемо да се будућност човечанства спрема у лабораторији, у соби за научнички рад, у школској слушаоници, а не на улици. Национални шовинизам, који влада данашњим светом, личи на пијана букача, који својом галамом ућуткује и заглушује све остале у соби, док га најзад не избаце напоље, те се после чуде како су га то уопште и дотле трпели. Жестокост и необузданост којима национални шовинизам галами и убија у Италији, којима покушава да диже ларму и у Француској, Немачкој, Британији и Сједињеним Америчким Државама, јесте само доказ његова страха да ће свршити онако као што рекосмо малочас.

Нове снаге, оличене у замислима општељудског јединства, које морају једног дана овладати овим светом, имају да издрже тешку борбу, јер су у сукобу са посебним прохтевима сваке поједине државе. Људи, задахнути тежњом за уједињењем човечанства, или се морају уздржавати учешћа у политичком животу, те тако саме себе осудити на безначајност и лишити себе сваког утицаја на околину, или пак морају улазити у законодавна тела и тамо полагати заклетве верности, а са унапред утврђеном намером да претпоставе помагање свога идеала шире заједнице, на уштрб посебног поретка којем су се заклетвом обавезали да ће служити. Уз то су данање владе и законодавна тела по самом свом уређењу у толикој мери из сама темеља саздани на духу сукоба и националног шовинизма, да и човек који у њих улази задахнут најширокогрудијим погледима и намерама најзад и сам нехотице запада у њихову ограниченост и тесногрудост. Приватним пословним и финансиским установама и организацијама много је лакше него политичарима да се у свом раду не обазиру на државне границе. Данас савез банкара из разних земаља враћа свет међународној установи златног паритета, а рушењу препрека што их

за слободан развој светске привреде представљају заштитне царинске границе можемо се још понајпре надати од оних који заступају интересе крупног бродарства и осталог светског саобраћаја великог стила.

Међутим, сукоб међу идејом нације и идејом човечанства, међу замишљу друштва позатвараног у високе зидине појединих националних тврђава и отвореним заједничким општељудским друштвима неће бити вазда и у свакој прилици борба између два табора људи чије се мишљење о томе разилази. То ће бити у кудикамо већој мери борба у самој души сваког појединог човека. Нове идеје о даљем развоју човечанства шире се на све стране, захватају мисли сваког човека. Може неки човек од послова данас целим својим бићем да се труди, да се зноји, да кроји планове, да рачуна, па да се после ноћу пробуди и да се чуди зашто тако траћи свој кратки век што има да га проживи међу двема вечностима. У дубини душе сваког човека постоји неки презир према људском ништавилу. Сваки се човек покаткад запита: »Шта то чиним од свога живота? На чему ми пролази век?« Тек развој у будућности показаће нам прави значај и обим тих скривених погледа на свет и човечанство у срцима и душама људским.

13.

У овим својим основним цртама историје света изложили смо стално растење друштвених и политичких јединица, у којима се окупљаху људи. У сразмерно кратку размаку од десет хиљада година, уско породично братство првог доба Новијег Каменог Доба проширило се до великих држава наших дана. Велике су заједнице те данашње наше државе, па ипак још и сувише уске и једностране. Ово постепено растење држава, иако самим собом представља још сасвим несавршен развој, изискивало је дубок преображај у самој њиховој суштини. Принуда и ропство уступили су место замисли опште слободе, а власт која је некад сва била у рукама краља самодршца, сад је увелике расподељена међу чланове заједнице. Пре но што ће се римска република проширити и захватити сву Италију, у свету није било слободних државних заједница већих од независних градова, градских република. Све дотадање веће државе пак биле су искључиво заједнице основане на покорности и са владарем на челу. Велика република Сједињених Америчких Држава не би се дала ни замислити у времену пре проналаска штампе и железнице. Међутим, данашње тековине технике, телеграф, телефон, аероплан, па стални напредак саобраћаја на копну и на води уопште упућују нас у правцу још шире политичке заједнице.

Ако смо верно оцртали ове своје основне линије светске историје и ако су исправни наши кратки закључци, онда је очевидно да се налазимо пред огромним задатком прилагођавања стварним условима нашег доба. Све указује на неопходну потребу таква прилагођавања: и наши ратови, и наши социјални сукоби, и наше привредне невоље. Наша данашња оданост државној заједници, наше схватање солидарности и сродности грађана једне исте државе у најбољем случају представљају нешто привремено. Права наша држава пак, држава која се већ назире, држава којој сваки човек треба да посвети сву своју политичку снагу, пошто се ради о једној неопходној потреби, јесте *општесветска федеративна држава*. Прави наш бог јесте сад бог свих људи. Национализма као божанства треба да нестане, као што је нестало и свих ранијих племенских божанстава. Права наша народност, општа народност која обухвата све нас, јесте — човечанство.

Уколико ће савремени људи схватити ову потребу? Уколико ће је исповедати? Уколико ће се дати на посао да проверавају замисли на којима треба да се оснива, да преуреде њене установе, да васпитају будућа поколења у правцу којим ће се најзад доћи до преображаја, од појма држављанства, чланства посебне државне заједнице, до светског грађанства, чланства велике, једне и једине заједнице човечанства? Да ли ће и у колико ј

мери људи остати у недоумици, па и упорни у својој подчињености навици и предању, усред ове борбе међу двема противничким снагама, од којих једна носи људима слогу и срећу, а друга беду и невољу? Очигледно је да постоје само две могућности: или раније или доцније мора доћи до уједињења човечанства, или ће пак људски род пропасти од својих властитих проналазака. Ми који верујемо у моћ здравог разума и у све већу добру вољу људи, сматрамо да је ова друга могућност искључена. Што се пак тиче прве могућности, то пут до ње свакако може бити дуг, трагичан и трновит — право мучеништво за читава поколења; с друге стране опет, сасвим се лепо даје замислити могућност, да се тај пут превали кудикамо брже, рецимо за живота једног једиког поколења. Све то зависи од сила, чију суштину већ донекле схватамо, али чију моћ још не знамо до пропенимо. Знамо да морамо да прођемо кроз велик процес нова васпитања путем закона, просвете и самог искуства, али за сада не знамо *колико* ће имати да се научи и *за које време* ће свет коначно примити, схватити, утувити оно што је имао да научи. У том погледу се наша оцена колеба према тренутном расположењу. Можда ће све то трајати много више времена но што се надамо, а можда ће дотле опет проћи много мање времена но што се бојимо.

Страховита искуства великог рата учинила су да многи човек који је политику раније узимао олако, сад има кудикамо озбиљније схватање о њој. Сад већ постоји известан мањи број људи и жена, којима је светски мир највиша сврха у животу, сврха којој су се посветили управо религиозним самопожртвовањем. Затим постоји једна већ кудикамо већа група људи, за које ова замисао представља у најмању руку чврсто убеђење, а од којих се многи труде да раде за њу, док многи стварно већ и делају, пером или говором, просветним радом и књигама, ко у широј, ко у ужој јавности. Можда би се чак могло рећи и то да је у начелу данас чак и већина људи наклоњена тој тежњи. Само у њих је та тежња још нејасна, магловита; не знају шта треба да се ради, а шта да се не допусти, да би се остварило јединство људског рода. За будућност човечанства био је ванредно важан знак општа вера којом је пред крај и после светског рата дочекан председник Вилсон, па општа нада, коју је цео свет у њ полагао, све док није почео да се колеба. Против овог општег нагона ка јединству устају као изразити његови непријатељи друге снаге, као што су страх и мржња према туђим народима и према свему што је непознато, љубав према свему што је наслеђено од предака и на што су људи навикли, ускогруди шовинизам, предрасуде о раси, неповерење. Најзад, свему том треба додати још оне зачетке пакости, неваљалства и себичности, којих више или мање има у свакој људској души.

Постоје две силе што штрче изнад свега осталог, а које су се досад бориле — и то углавном с успехом бориле — у души сваког појединца и у души читавих заједница, против дивљих и себичних нагона што заваћају и разједињују људе. Те две силе јесу — вера и просвета. Тесно повезане једна с другом, религија и просвета биле су омогућиле растење појединих већих људских заједница, као што смо га пратили у овој књизи. Биле су то главне силе које су помагале заједнички и сложни рад људи у све ширем обиму. Интелектуални и теолошки сукоби деветнаестог века објашњавају нам необично и чудно одвајање верске наставе и осталог васпитања омладине, које се јавља као једно од обележја нашег доба. А видели смо и последице ове фазе верских свађа и верске забуне: међународна политика се вратила пут грубог национализма, а у индустрији и пословном животу уопште запажамо назадњачки дух назадне, безобзирне, немилосрдне и нестваралачке трке за што већим добитком. Порушене су прастаре ограде, те је сад настала права правцата *дециви-лизација:* дошло је до кршења и рушења цивилизације. Стало нам је да нарочито подвучемо своје уверење да одвајање верске наставе од осталог организованог рада на васпитању и

просвећивању омладине може да представља само пролазну појаву и да ће настава и по правцу и по духу убрзо опет морати бити прожета религијом. Јер ваља знати, да је нагон пожртвовања, подавања корисном раду за човечанство и потпуног самоодрицања био заједничка и основна сила свих великих религија што се јављају у свету за последњих двадесетипет векова. За живота последњих двеју или трију генерација, у оној средини материјалног благостања, равнодушности, отрежњавања и сумње, тај је нагон видно попустио, али ће опет да ускрсне ослобођен свих мрља и чистији но икад, као опште призната темељна и стварајућа сила покретачица људског друштва.

Васпитање и просвета јесу припремање појединца за живот у заједници, а најважнија језгра те припреме јесте верска настава. Упоредо са силним умним преокретом у деветнаестом веку, са силним проширењем људског знања дошло је стварно до попуштања васпитања у погледу правих његових смерова, који су се изгубили у забуни изазваној толиким новим видицима. Како можемо свесно да припремамо појединца за живот у заједници, кад су уздрмани и у превирању наши властити погледи о тој заједници? Стара оданост ускоj посебној заједници, стари и преуски политички и друштвени смерови, старе и сувише сложене верске формуле — све то више нема некадање моћи убеђивања, а нове и замашније замисли о општесветској држави и светској привредној заједници тек поступно и споро продиру у круг људског схватања. Досад тим идејама влада само скучен број изузетних људи. Но из забуне и трагике данашњице може доћи до моралног, умног, религиозног препорода, до препорода уједно толико једноставног и толико замашног и широког, да ће повести људе различита соја различитих предања једним истим правим путем, путем службе општој ствари људског рода. Не можемо унапред проценити замах и сав обим деловања тога препорода; чак шта више, не можемо ни да тврдимо, да је тај препород већ почео. Почеци таквих покрета никад се не дају јасно разабрати. Велики покрети људске душе увлаче се крадом као крадљивац по ноћи; а затим одједном запазите да су се ти покрети осилили и да узимају маха широм целог света. Верско осећање — истинско верско осећање, потпуно ослобођено свега што га унакажава и коначно отето из руку свештеника, можда ће ускоро као олуја прохујати животом људи, можда ће на мах широм отворити врата и прозоре душевног живота сваког појединца и учинити не само могућим, већ чак и лако остварљивим много што-шта, за што у данашњим данима малаксалости мислимо да је грдно тешко, те се и не усуђујемо да то прижељкујемо.

14.

Ако, дакле, очекујемо да ће човек имати довољно осећања справедљивости и разума, да би био у стању да извуче потребну поуку из страховитих искустава светске историје, тојест да се научи да своју вољу својски заложи за светски мир — другим речима: за стварање *једног јединог закона и једне јединe врховне власти за цео свет,* пошто се друкче не да ни замислити поуздан светски мир — у којем ће се правцу у том случају по свој прилици развијати ствари? Извесно је да се тај покрет неће одиграти на исти начин у свакој појединој земљи, каогод што није ни много веровно да ће се он испрва уопште свуда испољити у истом смеру. На једној страни ће покрет од сама почетка наићи на атмосферу пуну разумевања и потицаја, на другој ће напротив имати да се носи са дубоко укорењеним предањима и расном мржњом, а ваљда и са нарочито припремљеним отпором, који ће бити задахнут ниским побудама. Од људи који први буду прихватили поклич за стварањем новог светског поретка, неки ће се затећи у држави која ће се и сама показати вољна да служи смеровима веће политичке синтезе, док ће други опет у својој земљи попут завереника имати да се боре против власти лоших закона.

Политичке творевине, какве су Сједињене Америчке Државе и Швајцарска, свакако ће се без тешкоћа показати вољне за удруживање у општекористан савез са другим државама, просвећеним као и оне. Напротив политичке јединице, које обухватају у себи и поједине зависне крајеве и »покорене народе«, какво је н. пр. било турско царство уочи великог рата, ваљаће прво превратом скрхати, пре но што би се могле придружити светској савезној држави. Свака држава, која се не може отрести предања насртљиве спољне политике, тешко ће се прилагодити заједничкој светској држави. Ну, какве год где буду владе биле — било повољно расположене према новој замисли, било равнодушне према њој или пак отворене њене протизнице — задатак свих људи добре воље у свим државама и земљама биће на крају крајева један исти. Биће то васпитни задатак, који ће се састојати у томе да се људима на све стране пружи темељ за правилно схватање светске заједнице, а који ће се постићи *новим начином приказивања и новим начином тумачења историје, и то општим, једнообразним и у целом свету истоветним тумачењем.*

Да ли у Лиги Народа, онаквој какву су је створили године 1919. има макар неких зачетака за трајни савез целог човечанства? Да ли ће се из ње развити нешто за што ће људи бити вољни да раде, па чак и да се *боре,* као што су се досад борили за свој народ и за своју државу? Засада има и сувише мало знакова који би допуштали претпоставку да би Лига Народа икад била кадра да изазове толико одушевљење код људи. Лига Народа као да уопште и не зна како треба да се говори простом човеку из народа. Повукла се у своје службене зграде, па је сразмерно мало људи на свету који схватају или уопште много маре шта она тамо ради. Можда Лига Народа и није ништа друго до први нацрт за уједињење света, користан једино по поукама што их пружају њени недостаци и опасности које из њих проистичу, те према томе позван да уступи место нечем још чвршћем и трајнијем но што је устав Сједињених Америчких Држава. Садања Лига Народа није ништа друго но више или мање пристрастан савез влада и држава. Наглашује поделу на разне нације и води и сувише рачуна о суверености појединих држава. А нашој земљи није потребан савез нација, држава, па чак ни савез народности, већ јој је потребан само општесветски савез човечанства. Свет ће пропасти, ако се не учини крај посебну суверенитету сваке државе и ако се појам народности не подчини општим интересима. А на то ваља тек припремити људску душу искуством, знањем и мишљу. Стога данас најузвишенији задатак човечанства јесте политичко васпитање народа.

Нећемо овде да покушавамо оценити да ли ће приликом преуређења и учвршћивања односа у човечанству играти надмоћну улогу учење и пропаганда међународног радништва или темељно проучавање међународних финансија или пак најзад моћ науке, историје и уметности, које не знају за препреке. Сви ти чиниоци могу деловати једновремено, а да можда никад нећемо моћи ни проценити који је од њих притом одиграо најодлучнију улогу ... Можда ће старе противности ишчезнути приликом тог процеса, а разни култи који су дотле били у жестокој међусобној борби, неосетно се слити у нову заједничку културу. Можда ће оно што данас изгледа најсмелији идеализам сутра већ бити нешто опште признато свеопштим људским здравим разумом. Тешко је предсказивати у погледу развоја ствари у будућности, јер има бескрајно много могућности које могу изазвати застоје, па и повраћаје унатраг у овом процесу. Никад се, уосталом, ни досад историја није развијала равномерно све само унапред, без застоја и повремена враћања уназад.

Баш и ове године после великог рата изгледају као године привидна враћања уназад: људи су у тај мах и сувише малаксали да би могли познати: шта је урађено, уколико и у ком правцу су рашчишћени путеви и за шта су све створене могућности.

Међу разлозима који данас неопходно изискују стварање врховне

светске власти, која би равномерно и правично доводила у ред односе међу људима, најважнији јесу ови:

1.) све већа неподношљивост и све страшнија разорна сила ратова, с обзиром на напредак технике и науке;

2.) неизбежно стапање привредних односа на свету у један једини економски систем; с обзиром на тај процес стапања изгледа да је неопходно потребно установљење општег и заједничког уређења валутних односа, као и уопште сталног поузданог и трајног привредног споразума, напосе што се тиче потпуне слободе промета добара и путника на води и на копну широм целог света; а све ове потребе не би се могле задовољити без моћне и угледне врховне светске власти;

3.) с обзиром на све већи путнички промет и уопште све већу покретљивост маса јавља се више но икад потреба за бољим и једнообразним надзором над стањем народног здравља у свим деловима света;

4) постоји прека потреба да се на целом свету колико год се може изравнају услови рада и услови живота радника; у тесној вези с овим јесте захтев за обезбеђењем минимума просветног ступња народних маса у свим деловима света;

5.) без врховне светске власти над ваздушним путевима не могу се до краја искористити огромне користи што их пружа ваздушни саобраћај.

Логична потреба коју разабиремо из горњих и сличних расматрања — без обзира на супротности међу појединим расама и предањима, и поред свих огромних тешкоћа које морају настати услед различности језика — неодољиво нам намеће уверење да ће наредно раздобље светске историје бити испуњено свесном борбом за стварање општесветске политичке заједнице. Све су то сталне и трајне потребе што нас гурају пут општесветске заједнице, а има их које готово сваки појединац осећа из властитих запажања. Остварењу те заједнице пак одупиру се, додуше, знатне, али савладиве тешкоће: предрасуде, страсти, непријатељства, заблуде и самопрецењивање у погледу властите расе или домовине, па и друге сличне ствари које нису непроменљиве, које се дају отклонити, пошто је све то само васпитањем ранијих поколења и сугестијом пресађено у људске душе. А све то у ствари нити доприноси благостању појединца, нити стварно служи на добро држави, граду или иначе заједници, у којима тога има.

15.

Свакако да има многих и привидно јаких сила које спречавају или бар успоравају оснивање светске савезне државе; али с друге стране за ту идеју ради једна кудикамо моћнија сила, а то је слободни здрави људски разум који се развија све силније. Данас има широм света известан број људи — за сада је још мален, али расте из дана у дан — историчара, археолога, етнолога, економиста, социолога, психолога, педагога, који са гледишта изналажења основа за нове установе у односима међу људима обављају исти посао стваралачке анализе, који су обавили научници седамнаестог и осамнаестог века са гледишта изналажења новог материјала и механизације живота и рада. А каогод што су ранији научници и проналазачи измислили телеграф, бржа саобраћајна средства на копну и на мору, аероплан и хиљаде других ствари које се раније нису могле ни наслутити, а да у први мах ни сами нису били свесни о пуном значају својих проналазака, тако и ови садањи научници, што их малочас поменусмо, могу да учине за човечанство више но што слуте и свет и они сами, ако, наиме, тачно утврде шта има да се уради, којим путем да се пође, па да се задовоље хитне потребе људског рода.

Подражавајмо Роџеру Бекону и његовим пророчким надахнућима, те да наведемо оно што по нашем мишљењу има да сачињава главније темеље будуће светске државе.

I. Светска савезна држава оснивање се на заједничкој светској вери, упрошћеној, уопштеној и према томе разумљивијој свима и свакоме. Према томе неће бити ни хришћанства, ни ислама, ни будизма, нити иначе какве

нарочите посебно одређене вероисповести, већ ћемо имати само општу веру у најчистијем и најнепомућенијем виду: ту ће бити учења о осмоструком путу, о небеском царству, о братству свих људи, о стваралачком служењу и о самозабораву. Мисли и нагони широм целог света, захваљујући просвети и примеру и утицају околине и њених идеја, постепено ће се ослободити од предрасуда везаних за себично »ја«, те ће се радо и од свег срца ставити у службу науке, моћи и слоге целог човечанства.

II. Светска савезна држава ослањаће се на општесветски просветни систем, који ће по обиму, по дубини и каквоћи увелике надмашити све што је досад у том погледу постигнуто. Читаво ће човечанство бити просвећено, а не само поједини народи или поједини сталежи, као што је то било досад. Већина родитеља биће и сами упућени у технику наставе. Но сасвим независно од јасно одређених обавеза што ће их имати родитељи у погледу васпитања своје деце, отприлике десет на сто свих одраслих становника света имаће у ком било добу свога живота да проведу одређено време на раду у служби светске просветне организације. По схватању новог доба васпитање ће трајати целог живота, а неће више бити ограничено само до извесног доба узраста. Људи и жене биће прво самоваспитачи и самоуци, а доцније, у зрелијим годинама, учитељи других, који ће упоредо и сами даље да уче.

III. Неће бити војски, неће бити ратних морнарица, неће бити ни сиромашних радника који не могу наћи посла, неће бити богатих беспосличара.

IV. Организација научног рада у светској савезној држави у сравњењу са данашњим његовим стањем биће у истом односу, у којем се налази велики и модерни трансокеански пароброд према чуну хелиолитског доба.

V. Постојаће ванредно обимна књижевност у области критике и расправе.

VI. Политички поредак света биће на демократској основи, тојест влада и уопште управа свим јавним пословима биће у сталну и непосредну складу са општим мишљењем свеукупног просвећеног становништва.

VII. Привредни поредак има да омогући експлоатацију свих природних богатстава као и свих нових могућности, до којих би у току времена још дошла наука, и то ће се та експлоатација вршити преко органа заједничке, средишне владе, а на општу корист свих и свакога. Приватно предузеће биће сад слуга општег добра, користан, цењен и добро награђен слуга, а не више крадљивац на штету целине.

VIII. Све то изискује две установе које нам данас изгледају врло тешко остваривe. Ради се о чисто механичким проналасцима, али су они за благостање човечанства важни исто толико, колико је за војника, па и најхрабријег, важно да му правилно ради његов митраљез. Наиме, за политичко благостање света требаће нам нових метода избора, а за економско благостање заједничка светска валута, с тим да и једно и друго буде смишљено на начин којим би било потпуно заштићено и од смицалица и подвала досетљивих ниткова.

16.

Ако би пошло за руком да се створи општесветски савез целог човечанства, који би био у стању да пружи свима и свакоме извесну меру социјалне правде, здравља и образовања, па који би већини деце, што се рађају на овом свету, могао да пружи приближно подједнаке изгледе у животу, нема збора да би свет дануо душом, да би дошло до силна прибирања снага, једном речи, да би наступило ново раздобље у историји. Дошао би крај неверовном распикућству, и то распикућству изазваном војничким припремама и међусобним смицалицама великих сила супарница. Исто би тако дошао крај још већем распикућству оличеном у недовољној продуктивности велика броја људи, од којих су једни и сувише богати да би имали воље да раде, а други опет сувише сиромашни да би ма коме или ма чему могли да користе. Дало би се кудикамо више ура-

дити на пољу прибављања најпречих животних потреба, па би се самим тим подигао и ниво просечног начина живота људи, каогод и ступањ саобраћаја и удобности уопште. Безброј људи могли би од данашњег свог рада ниже врсте да пређу на какво занимање које се налази на вишем умном ступњу, те да се посвете уметности, настави или научном раду. Људи би слободно могли да развију своје способности широм целог света. Досад је такво стање било могуће само под извесним околностима у овој или оној скученој области, а само за време кратких раздобља благостања и безбедности. Ако не претпоставимо, да су се у прошлости с времена на време одједном на необјашњив начин јављали неки надљуди, логично морамо доћи до закључка да су Периклова Атина, Фиренца Медичијеваца, Енглеска у доба краљице Јелисавете, велика дела Азоке и периода династије Танг и Минг у Кини јасни докази о томе шта би се дало начинити од овог света, кад би само на све стране владала безбедност и кад би људи хтели стално да сарађују. Чак не би ни било потребно да људи постану бољи. Довољно би било да престане данашњи поредак бесмислена распикућства, па да већ дође до сила полета.

Видели смо како је по ослобођењу људског ума у петнаестом и шеснаестом веку неколицина умних људи жељних научног напретка, а у првом реду у западној Европи, подигла нову научну зграду, која с материјалистичке стране изазива преврат у свету. Ти су људи понајчешће радили уз најтеже околности, без довољних новчаних средстава, а непотпомогнути од масе. Притом не треба веровати да су ти људи представљали врхунац умне моћи коју им је могло дати њихово доба. Сама Енглеска мора да је у току последњих трију векова родила стотинама Далтона, Дарвина, Бекона и Хексли-а, који никад нису имали прилике да науче да читају и да пишу, који су венули по јадним колибама или бар иначе нису имали прилике да користе своје природно обдарење. А већ на целом свету мора да има десетинама хиљада људи, у којима се крију по природном обдарењу ванредни научници, дивни уметници и иначе стваралачки дуси, а којима ни од куда не пружају ни искру потицаја нити уопште какву прилику за рад. За време минулог рата изгинуло је по рововима самог западног фронта хиљадама врло даровитих људи, а да нису испунили свој позив у животу. У свету пак, у којем би постојало нешто као међународни мир и нешто налик на социјалну правду, могао би се путем дизања просветног ниво-а извући из таме и подстакнути на плодан рад несравњено већи број способних и сјајних духова но што га је досад видело човечанство.

Оваква расматрања сама за себе и без обзира на све остале разлоге довољна су да нас подстакну да порадимо свим силама како би већ у што ближој будућности наместо данашње наше опште забуне ступила нова светска држава правде. Рат је нешто ужасно, а уколико одмиче време, постаје све страшнији, с обзиром на напредак технике. Не будемо ли скоро занавек учинили крај ратовима, ратови ће учинити крај људском друштву. Социјална неправда, односно један једини поглед на закржљала и намучена људска бића што постадоше њеним жртвама, мора да потресе душу сваког човека. За духове пак обдарене уобразиљом најјачи подстрек за стваралачки политички и социјални рад јесте не толико у нади да ће се отклонити поједина зла, колико у изгледима на остварење недогледних видика у будућности. Желимо да се отресемо милитаризма не само због тога што рањава и убија људе, него и због тога што тај наметљиви и разметљиви шупљоглавац представља несносну препреку на нашем путу до усавршавања. Хоћемо да учинимо крај извесним неправичним претераностима и неприродностима на пољу приватне својине исто онако као што бисмо одгурнули у страну каква глупава чувара, који би нам бранио улазак у какву собу за рад, у којој имамо да свршимо неки леп и користан посао.

Има људи који уображавају да би

једнообразни поредак и једнообразни закони за цео свет учинили крај свакој могућности већих доживљаја, те да би људски живот био и сувише једноличан. Међутим, наместо »пустоловине« прошлости, место »романтике« кинематографског света, место до у бескрајности понављаних тема о односима међу обим половима и о трци за златом, ступили би доживљаји на неисцрпном пољу научног истраживања поткрепљеног искуством. Досад је човек живео и сувише бедно, усред сваће, осветољубивости, сујете, срамоте, подмуклости, неутољиве пожуде и дивљих нагона. Та, готово још није ни стигао да удише благи зрак и да ужива слободу у свету, што му их је у толикој мери дала наука.

Збиља је привлачна и сама представка о томе колико би нам богат био живот када би се остварило јединство света. Живот би јаче пулсирао и дубље би дисао, јер би био ослобођен стотине болести тела и душе, које га сад кваре. Раније смо једном приликом нарочито подвукли чињеницу да је проналаском машина из људског живота ишчезло много претешка ручног рада, ропског рада. Продужење тог развоја, у вези са укидањем рата и страховитих ограничења и спутавања што их представља наш садашњи привредни и друштвени поредак, уштедеће нашим потомцима много мучна и отупљујућег рада, који је досад био једино средство којим се могла искупити безбедност. Тиме никако не мислимо рећи да наши потомци уопште више неће радити. Само што они више неће морати вршити никакве мучне и претешке послове, и то под принудом, већ ће слободно да пројектирају, да делају и да стварају, сваки по свом обдарењу и својим наклоностима. Неће више водити борбу са природом као суморно робље плуга и мотике, већ као сјајни победници. Само у часовима обесхрабрености и тренутна нерасположења можемо да се оглушимо према јасном гласу нашег разума, који нам казује да би у року од свега неколико поколења свака скромна паланчица могла бити као нека нова Атина, да би сви људи тада могли бити здрави и телом и духом, а цео земљин шар да им буде отворен као поприште рада.

У овој смо књизи покушали да изложимо два велика система развитка, који су деловали један на други у историји људског друштва. Видели смо како се из необичне позно-неолитске културе развила хелиолитска култура топлих речних области, велика працивилизација, плодан поредак покорности и послушности, те како су се вредни људи, упућени на рад, тамо множили. Изложили смо односе ових првих цивилизација према првим храмовима, те према краљевским божанствима и богокраљевима. Једновремено смо приказали други један развој из прве фазе неолитске културе. Показали смо како су поједини народи постали номадима, како су се појавиле оне велике групе северних Аријаца и хунско-монголских народа на северозападу и североистоку, па семита у пустињама Арабије (ови последњи постали су номади у једној од хелиолитских фаза). У својој смо историји у више махова забележили случајеве кад би јачи, смелији и слободнији народи степа и пустиња прегазили првобитне тамнокосе цивилизоване народе, те како су ови мешањем са уљезима поткрепљавали своју крв и расу. Указали смо на чињеницу како су ови упади номада не само утицали на промене прастарих цивилизованих народа у погледу крви, већ и у погледу духа. Најзад смо подвукли да како данашње светске религије, тако и оно што данас називамо демократијом, па смелост савременог научног истраживања и извесна покретљивост и тежња за променама у свима нами потичу од тих некадашњих номада. Старе цивилизације створиле су традицију и живеле су од ње. Данас је моћ традиције сломијена. Ако цивилизација још увек представља саму зграду наше савремене државе, дух те државе у свему је сличан духу номадског света. То је дух великих равница и слободних мора.

Од онога часа када целим светом буде завладао *један једини* закон, те кад више не буде било граница, које

би нам могле донети нових несрећа, мислим да ће се у нама опет увелике пробудити жеља да у пролеће и у јесен одлазимо на пут. Одазваћемо се оном номадском нагону мењања зимских и летњих пашњака дубоко усађеном у нашој крви, одазваћемо се позиву планина, пустиња и мора. Друге људе другог порекла можда ће више да привлачи шума. Они ће лети одлазити у лов, да би се затим опет вратили њиви и плугу. Међутим, тиме никако не мислимо рећи да ће људи постати неке луталице и нестални. Нормални номадски живот није живот бескућника, већ просто кретање међу неколико упоредних наизменичних сталних боравишта. Калмуци и дан данји, попут ласта, сваке године иду од једног свог боравишта до другог, које дели растојање од хиљаде миља. С тога ће по нашем мишљењу лепи и удобни градови будућности у одређено доба године бити пуни најбучнијег живота, док ће у друго доба опет бити дана када ће изгледати као да спавају. То ће бити као нека плима и осека живота међу једним и другим крајем, према томе, уколико интересовање за овај или онај предео попушта или расте.

У том боље уређеном свету биће мало тешка и мучна рада. Тешке и напорне послове вршиће саме природне силе, савладане машинама, а онде где и надаље буде потребан напоран физички људски рад, он ће представљати укупно свега одређен број година или месеци у животу сваког појединца. Никако, међутим, такав рад неће више истрошити и унизити читав један људски век. Ну, неће само нестати тешког физичког рада, већ ће много изгубити од свог значаја или потпуно ишчезнути и друге врсте позива што постоје у данашњем друштвеном поретку. Професионалних војника биће врло мало или никако, као што неће бити ни царинских чиновника. Што буде више и више учитеља, то ће бити мање полицискиx органа и тамничара, а и број душевних болница неће бити знатан. Савршенија и равномерна организација чувања народног здравља широм целог света учиниће излишним велик део болница, болничког особља. Изједначено привредно законодавство у свету очистиће нашу земљу од читавих бујица варалица, пустолова, коцкара, спекуланата, уцењивача и паразита. При свему томе биће у будућем свету довољно авантура и романтике. Поменимо, примера ради, само поморско рибарство, вечито узбуркано море, ваздух и дубине земље; све ће то изискивати смеле, способне и предузимљиве људе. Затим ће човек опет да обрати већу пажњу, но дотле, животињском свету. У наше доба, у овим данима забуне, видимо бесмислено клање читавих родова животиња; са неког гледишта је ово убијање у маси још трагичније од самих људских невоља. У току деветнаестог века потамањене су десетине разних врста животиња, међу њима и врло интересантних. Необична је ствар у историји човечанства чињеница колико је мало од бронзаног доба амо у погледу припитомљавања, коришћења и пријатељског упознавања животињског света који га окружује. Међу прве дужности просвећеније светске савезне државе имала би да спада боља заштита онога што данас још називамо »дивљим животињама«. Кад буде престало потпуно бесмислено убијање животиња које данас зовемо »племенитим ловачким спортом«, неоспорно да ће то у просвећенијем друштву будућности допринети и општем ублажењу наслеђених инстинката. Убудуће људи ће се више занимати за живот него за смрт животиња. А ко зна до каквих би лепих успеха још могло да се дође у том правцу! Човек ће можда постепено направити истинске пријатеље од тих нижих, а ипак њему сродних створова, те нити ће их се више плашити као непријатеља, нити ће их више мрзети као супарнике, нити ће их више мучити као своје робље. Светска држава са једнообразним правним уређењем никако не значи тамницу у којој ће људи живети по монотону, тачно утврђену реду. Остаће и даље горе и долине, море и велике баруштине. Само што ће се сад те природне лепоте чувати као благо човечанства. И даље ће се простирати бескрајне равнице, којима ће шибати бура. Само што људи више

неће толико мрзети, толико страховати, толико очајнички лагати и варати, што ће једном речи бити чистији и телом и душом.

Има пророка-злослутица, који у окупљању свих људи у једну једину заједницу виде опасности од жестоких борби међу појединим расама и уопште борби око »превласти« у заједници. Ако би та бојазан била оправдана, то би значило да цивилизација није у стању да створи никакво изравнање, на основу којег би људи, различни по соју, нарави и спољном изгледу, могли да живе мирно један поред другог, при чему би сваком од њих биле додељене разне улоге, сваком према његовим посебним способностима. Окупљање целог човечанства у једну једину уређену заједницу не изискује стварање потпуно једноличног начина живота, него баш напротив: у атмосфери општег споразума треба сваком да се нађе задатак који одговара његовим нарочитим способностима. Народи се често међусобно мрзе толико једино због лошег понашања појединаца, зла које је распрострањено широм целог света. Заједница, коју ћемо можда доживети, биће шароликија — при чему не мислимо баш на мешовите бракове — разноликија и занимљивија но што је била иједна од данашњих. Заједнице које личе на шаблон, на дечје оловне војнике у кутији, пре припадају прошлости него будућности.

Тежак је, готово немогућ задатак за књижевника да описује живот људи, који ће бити боље образовани, сретнији, слободнији и здравији него што је он сам. Знамо да би се бескрајно много дало учинити за побољшање општег људског живота. Према томе потребна нам је само заједничка воља у том правцу. Наше сиромаштво, наша ограничења у животу и раду, наше болештине и поремећаји, наше свађе и неспоразуми, све то може да се савлада и уклони заједничким и сложним делањем људи. При свему том ми уопште не можемо да знамо како бисмо се осећали, кад бисмо били лишени свих тих зала, каогод што неки јадан, нечист, измучен, пропао створ, извучен из какве грозне избе сиротињског краја којег од већих европских градова, не може да зна шта значи сваког дана се купати, лепо се облачити, ради личног задовољства пењати се по брдима, летети у аероплану, имати посла само са пријатним и добро васпитаним људима, бавити се науком или иначе чим било лепим. Па ипак, можда је ближе но што мислимо време у којем ће све те удобности бити достижне за све људе. Сваки онај који у то верује самим тим доприноси скоријем наступању тога дивног времена, а свако срце које очајава одлаже његов долазак.

Не може се предсказати каква нас још изненађења и разочарања чекају у будућности. Можда ће у будућим уџбеницима историје пре почетка главе која ће носити наслов »Светска Савезна Држава« морати да се напишу још неке друге главе, о чијем садржају данас још не можемо ништа било да слутимо. Можда ће те главе бити исто толико дугачке, можда ће да причају о исто толико сукоба као у овој нашој књизи део што му дадосмо наслов »Доба Великих Сила«. Можда ће још бити трагичних привредних сукоба или жестоких борби међу појединим расама или класама. Можда систем »приватног предузећа« неће хтети да се научи служењу општој ствари без катастрофална преврата. Не знамо, па не можмо ни да кажемо како ће бити. Знамо једино да би то била потпуно излишна несрећа; можда се ипак не даје избећи. Историја све већма постаје двобој међу просвећеношћу и катастрофом. У борби против уједињујуће снаге хришћанства и уједињујућег утицаја механичке револуције победила је катастрофа — бар у толико што је успела да оствари велики рат. Не умемо да кажемо колико ће још бити таквих победа онога што је катастрофално. Можда ће се још јављати нови лоши системи, те људе за неко време оковати у неправичне и на пропаст осуђене животне поретке, све док се ови опет не буду скрхали усред највеће беде и клања читавих поколења.

Ну, било да се креће незграпно или

лаким брзим кораком, изгледа на сваки начин да се човечанство креће унапред. У овој књизи, а говорећи о палеолитском човеку, дали смо неки опис г. Уорзингтона Смита *(Worthington Smith)* о најсавршенијем ступњу живота пре педесет хиљада година. То је био још у свему живот звери. Затим смо описали приношење људске жртве пре петнаест хиљада година. Цивилизованом читаоцу овај призор мора изгледати неверовно свиреп.

А тек је пет стотина година од времена кад су у великој држави Ацтека веровали да се царство може одржати у животу само жртвама у крви. Из године у годину морале су стотине људи у Мексику дати свој живот због тог веровања. Положили би им тело преко каменог жртвеника; свештеник би ножем распорио груди жртве и из њих извукао срце које је још куцало. А ваљда неће бити далеко дан кад ни ми више нећемо приносити на жртву људска срца чак ни самим својим националним божанствима. Довољно је да читалац расматра хронолошке историске табеле уз нашу књигу, па да га оне подсете на праву меру и на пролазност свих сукоба, невоља и зала и сама нашег доба, које је можда суморно и болно, али које у целости посматрано ипак оправдава лепе наде.

17.

Историја јесте приказивање узрока и почетака и не сме да буде ништа друго. Ми се пак овде усуђујемо да прорекнемо да ће следеће главе будућих историских дела говорити о коначном остварењу општесветског политичког и социјалног јединства, иако можда тек после пролазних фаза назатка и несреће. Међутим, ни уједињење света неће довести до стања безусловна мира. То тек ако буде одахнуће пред нову борбу и пред нове напоре. Људи ће се удружити, вазда спремни да дочекују нове доживљаје, да даду још већег маха својој жудњи за знањем и моћи. Животињски и биљни свет, још мрачни закони психологије, састав материје и унутрашњост земљине лопте мораће да одаду људима и своје последње тајне, те ће тиме и опет богато обдарити оне што су их савладали. Живот почиње све изнова. Стављен под вођство човека, учитеља и испитивача васелене, удружен, дисциплинован, наоружан тајним силама и знањем о какву данас још и не сањамо, живот ће, вазда умирући, а вазда рађајући ново, вазда млад и вазда тежећи напред, једног дана употребити земљину куглу као полазну тачку са које ће поћи да заснује царство посред звезда.

КРАЈ.

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД

У допуну ове своје књиге дајемо овде табелу најважнијих догађаја у свету од године 800. пре Христа до године 1926.

Да наведемо шта тим поводом вели Џ. Х. Робинсон у једној својој скорашњој књизи:

»...Проналазак чињенице колико је грдно старо човечанство, приказује у новом светлу наш садањи положај, наш однос према прошлости и наше изгледе за будућност. Хајнрих Шмит, ђак Хекелов, применио је за приказивање историске перспективе врло умну слику, коју ћемо овде показати, нешто измењену. Замислимо читаву историју човечанства збивену у свега дванаест сати. Ми сад живимо од прилике у подне тога дугог дана човечанства. Ради упрошћења слике да претпоставимо да има тек двестачетрдесет хиљада година од како човек иде усправно, на две ноге и све новим проналасцима тежи усавршењу свог начина живота. Према томе сваки од наших замишљених сатова представља у ствари по двадесет хиљада година, а сваки минут по тристатридесет и три године и четири месеца. За време више од једанаест и по сати није ништа забележено. Не знамо ни за какве појединце који би се ма чиме истакли испред осталих, ни за какве догађаје. Знамо само да је за то време човек живео на земљи, јер налазимо његов камени алат, остатке његових грнчарских израда и овде-онде по неку слику мамута или бизона, нацртану његовом руком. Тек двадесет минута до дванаест појављују се најранији трагови египатске и вавилонске цивилизације. Грчка књижевност, филозофија и наука, што их ми по навици називамо »старим«, по овом мерилу појавиле су се тек пре седам минута. Минут пре дванаест сати написао је лорд Бекон своје дело »*Advancement of Learning*«, а још нема ни пола минута, од кад је човек пронашао парну машину и ставио је у своју службу.«

Ово је одлична слика за приказивање размера времена у историји.

Тек од прве Олимпијаде и од оснивања Рима на овамо хронологија постаје довољно савршена, да бисмо могли утврдити тачну годину овог или оног догађаја.

Отприлике око године 1000. пре Христа ариски народи су се доселили у Италију, Шпанију и на Балканско Полуострво. У северној Индији били су у то време већ настањени са сталним боравиштем, Кнос је био већ разорен, док је од доба Тотма III, Аменофа III и Рамзеса II у Египту већ било прошло три или четири столећа. У нилској долини владали су у то доба немоћни владари двадесет и прве династије. Израиљ је у то доба био окупљен под својим првим краљевима, владао је Савле или Давид, а можда већ и Соломон. Саргон I (године 2750. пре Христа) и акадско-сумериска држава представљали су у оно време у вавилонској историји само још успомене из далеке прошлости, много даље но што је за нас доба Константина Великог. Асирци су владали над мање ратоборним Вавилонцима. Године 1100. пре Христа био је Тиглат Пилесер I заузео Вавилон, али то завојевање још није било коначно. Асирија и Вавилонија још су биле две одвојене државе. У Кини је нова династија Чу живела своје најлепше дане. Предисториски мегалитски споменик Стонхенџ *(Stonehenge)* у Енглеској постојао је у то доба већ хиљаду година.

У току следећа три столећа наилазе: препород Египта под XXII династијом, распад кратковеког малог јеврејског Соломонова краљевства, ширење Грка по Балканском Полуострву, јужној Италији и Малој Азији и доба етрурске превласти у средњој Италији.

Да почнемо, дакле, свој списак историских датума, који се данас дају утврдити, овим:

Године пре Христа

800. Оснивање Картагине.
790. Етиопљани побеђују Египат (оснивање XXV династије.
776. Прва Олимпијада.
753. Оснивање Рима.
745. Тиглат Пилесер III побеђује Вавилонију и оснива Новоасирску Државу.
738. Израиљски краљ Менахем откупљује се од Тиглат-Пилесера III.
735. Појављују се грчке насеобине у Сицилији.
722. Саргон II дели Асирцима гвоздено оружје.
721. Саргон II одводи у ропство Израиљце.
704. Сенахериб, син Саргона II, ступа на престо. (По другима, тек наредне, 705., год. Прев.)
701. Сенахерибова војска на походу за Египат страда од куге.
680. Есархадон заузима Тебу у Египту и обара с власти етиопску, т. ј. XXV династију.
667. Сарданапал ступа на престо.
664. Псаметих I успоставља слободу Египта и оснива XXVI династију (која влада до 610. год.). У борби са Асирцијом помаже га лидиска војска, коју је послао Гиг.
608. Египатски краљ Нехон у бици на Мегиду побеђује јудејског краља Јосију.
606. Халдејци и Миђани заузимају Ниниву. Оснивање халдејске државе.
604. Нехон продире до Еуфрата, али га Навукодоносор II обара с престола.
586. Навукодоносор одвлачи Јевреје у Вавилон; многи беже у Египат и тамо се настањују.
550. После Кијаксара, Миђанина, долази Кир, Персијанац. Кир побеђује Креза.
У оно доба живе Буда, Конфуције и Лао-Тсе.
539. Кир заузима Вавилон и оснива персиско царство.
527. Смрт Пизистратова.
525. Камбиз побеђује Египат.
521. Дарије I, син Хистаспов, влада од Хелеспонта до Инда. Његов поход против Скита.
490. Битка на Маратону.
484. Родио се Херодот.
Есхил добија прву награду као песник.
480. Битке на Термопилима и на Саламини.
479. Коначни пораз Персијанаца у биткама на Платеји и Микали.
474. Сицилијски Грци разарају етрурску морнарицу.
470. Ханов пут.
466. Перикле.
465. Убијен Ксеркс.
438. Херодот чита своју историју у Атини.
431. Пелопонески рат почиње (траје до године 404.).
428. Смрт Периклова. Смрт Херодотова.
427. Почетак Аристофанове каријере (умро 347. год.).
401. Анабаза (повлачење Ксенофонових Десет Хиљада).
390. Брен пљачка Рим.
366. Камил гради храм Конкордије.
359. Филип долази за краља Македоније.
356. Родио се Филипов син Александар.
338. Битка на Херонеји.
336. Македонска војска продире у Азију. Убијен Филип. Александар Велики долази на престо. Битка на Граник.
333. Битка на Ису.
332. Александар у Египту.
331. Битка на Арбели.
330. Убијен Дарије III.
323. Смрт Александра Великог.
321. Чандрагупта постиже силне успехе у Пенџабу. — Римљани потучени од Самнићана.
303. Чандрагупта сузбија Селеука.
285. Смрт Птоломеја Сотера.
281. Краљ Пир упада у Италију.
280. Битка на Хераклеји.
279. Битка на Аускулуму.
278. Поход галских племена у Малу Азију; настањују се у Галатији.
275. Пир се повлачи из Италије.
264. Први пунски рат. — Азока заснива своју власт у Бехару (владао до 222. год.). — У Риму се приређују прве борбе гладијатора.
260. Битка на Мили.
256. Битка на Екному.
246. Шн-Хванг Ти долази за краља Тс'ина.
241. Битка на Егатским Острвима. — Завршен први пунски рат.
225. Битка на Теламону. Римска војска улази у Илирију.
220. Шн-Хванг Ти долази за кинеског цара.
219. Други пунски рат.
216. Битка на Кани.
214. Почињу да граде велики кинески зид.
210. Умро Шн-Хванг Ти.
202. Битка на Зами.
200—197. Рим ратује са Македонијом.
192. Рат са Селеукидима.
190. Битка на Магнезији.
149. Трећи пунски рат. — Јуе-Хи-и упадају у Западни Туркестан.
146. Разорење Картагине. — Разорење Коринта.
133. Атал завештава Римљанима Пергам. — Убиство Тиберија Граха.
121. Убиство Каја Граха.
118. Долази до рата међу Римом и Југуртом.
106. Рат с Југуртом завршен.
102. Марије одбија упад Германаца (Цимбара и Теутона).
100. Маријев тријумф. — Ву-Ти осваја Таримску Котлину.
91. Социјални рат.
89. Сви слободни становници Италије постају пуноправни римски грађани.
86. Умро Марије.
78. Умро Сула.
73. Устанак робова предвођених Спартаком.
71. Пораз и погибија Спартака.
66. Помпеј са римском војском продире до Касписког Језера и до Еуфрата. Напада на Алане.
64. Умире Митридат Понтски.
53. Крас гине код Каре. Међу Партима се јављају монголски елементи.
48. Јулије Цезар побеђује Помпеја на Фарзалу.

44. (15. марта) Убијен Јулије Цезар.
31. Битка на Актијону (Акцијуму).
27. Октавијан Август Цезар проглашен владарем (princeps-ом).
4. Тачна година рођења Исуса Назарећанина.

ДОБА ХРИШЋАНСКОГ РАЧУНАЊА ВРЕМЕНА

Године пре Христа

6. Основана римска покрајина Мезија (Горња Мезија: данашња Србија, Доња Мезија: данашња Бугарска. Прев.)
9. Основана римска покрајина Панонија. Граница Римског Царства помакнута до Дунава.
14. Умро Август. Наслеђује га на престолу Тиберије.
30. Исус Назарећанин распет на крст.
37. Смрт Тиберијева. На престо долази Калигула.
41. Калигула убијен. Преторијанци (одреди царске гарде) извикују за цара Клаудија. Он је први цар који долази на престо по вољи војске.
54. Клаудија на престолу наслеђује Нерон.
61. Бодицеја врши покољ римске посаде у Британији.
68. Самоубиство Нероново. Једно за другим царују Галба, Отон и Вителије.
69. Веспазијан заснива династију такозваних Флавијеваца.
79. Тит, Веспазијанов наследник, ступа на престо.
81. Домицијан ступа на престо.
84. Присаједињење Северне Британије Риму.
96. Нерва заснива династију такозваних Антонинаца.
98. Трајан наслеђује Нерву на престолу.
102. Пан Чау на Касписком Језеру. — Индо-Скита упадају у Северну Индију.
117. Хадријан, Трајанов наследник, ступа на царски престо. Под њим римско царство достиже највеће пространство.
138. Антонин Пије наслеђује Хадријана на престолу. — У то доба Индо-Скити разоравају последње трагове јелинске културе у Индији.
150. (Отприлике у то доба Канишка влада над Индијом, Кашгаром, Јаркандом и у Котану).
161. Антонина Пија наслеђује на престолу Марко Аурелије.
164. Појављује се велика зараза куге, која траје све до смрти Марка Аурелија (180. год.). Зараза истовремено беснн готово и у целој Азији.
180. Смрт Марка Аурелија. (Настаје столеће ратова, немира и трзавица у Римском Царству.)
220. Крај династије Хан у Кини. У Кини настаје доба расула које траје четири стотине година.
226. Ардашир I (први шах из лозе Сасанида) чини крај династији Арсакида у Персији.
242. Мани почиње да проповеда своју науку.
247. Готи врше у велику походу прелазе преко Дунава.
251. Велика победа Гота. — Погибија цара Деција.
260. Сапор I, други шах из династије Сасанида, осваја Антиохију и заробљава цара Валеријана.
269. Цар Клаудије побеђује Готе код Ниша.
270. Аурелијан ступа на царски престо.
272. Зенобију доводе као заробљеницу у Рим. Крај кратке славе Палмире.
275. Проб наслеђује Аурелијана на престолу.
276. Готи у Понту. — Цар Проб сузбија Фруге (Франке) и Алемане.
277. Мани разапет на крст у Персији.
284. Диоклецијан ступа на царски престо.
303. Диоклецијан гони хришћане.
306. Константин Велики ступа на царски престо.
311. Галерије обуставља гоњење хришћана.
314. Константин председава хришћанском сабору у Арлу.
321. Одбијени нови упади Гота.
323. Константин председава Никејском Сабору.
337. Вандали, потиснути Готима, добијају дозволу да се настане у Панонији. — Константин Велики покрштен на самртној постељи.
354. Родио се св. Августин.
361.-3. Јулијан Отпадник покушава да заведе митраизам место хришћанске вере.
379. Теодосије Велики (Шпанац) долази за цара.
390. Срушен Серапов кип у Александрији.
392. Теодосије Велики уједињује под својом влашћу Источно и Западно Царство.
395. Смрт Теодосија Великог. — Хонорије и Аркадије поново деле царство. — Једном је ствари господар и заштитник Стилихон, а другом Аларик.
410. Визиготи (Западни Готи) предвођени Алариком заузимају Рим.
425. Вандали се настањују у Јужној Шпанији. — Хуни долазе у Панонију. Готи у Далмацију, Визиготи и Свеви у Португалију и Северну Шпанију. — Англосаксонци упадају у Британију.
429. Вандали предвођени Гензериком упадају у Северну Африку.
439. Вандали заузимају Картагину.
448. Приск посећује Атилу.
451. Атила упада у Галију, али код Троа-а (Troyes) буде потучен од Фруга (Франака), Алемана и Римљана.
453. Атилина смрт.
455. Вандали пљачкају Рим.
470. Ефталити упадају у Индију.
476. Одоакар, краљ над неколико удружених тевтонских племена, поручује Цариграду да више нема цара на Западу. — Крај Западно-Римског Царства.
480. Родио се св. Бенедикт.
481. Клодвиг (Клови) у Француској. Династија Меровинжана.
483. Оцепљење несторијанске цркве од православног хришћанства.

439. Острогот (Источни Гот) Теодорик осваја Италију и постаје краљем Италије; по имену је под врховном влашћу Цариграда. — Готски краљеви у Италији. — Готи се настањују по нарочито одузетој земљи, те се као неке војне посаде распоређују међу остало становништво.
527. Јустинијан долази на престо.
528. Михирагула (Ефталита), индиски Атила, збачен с власти.
529. Јустинијан затвара атинске школе после скоро хиљаду година успешног рада. — Јустинијанов војсковођа Велизар заузима Напуљ.
531. Хозрој I ступа на престо.
543. Велика зараза куге у Цариграду.
544. Смрт св. Бенедикта.
553. Јустинијан протерује Готе из Цариграда. — Каснодор оснива свој манастир.
565. Смрт Јустинијанова. — Ломбарди освајају већи део Северне Италије, остављајући Равену и Рим Византији. — Турци чине крај ефталитској власти у Западном Туркестану.
570. Рођен Мухамед.
579. Умро Хозрој I. — Превласт Ломбарда у Италији.
590. Куга беснн у Риму (Папа Гргур I и његово привпђење над Апђеоским Градом). — Хозрој II ступа на престо.
610. Цар Ираклије ступа на престо.
618. Династија Танг долази на власт у Кини.
619. Хозрој II држи Египат, Јерусалим и Дамаск. — Његове војске избијају на сам Хелеспонт.
622. Хиџрет (Хеџра).
623. Битка на Бадру.
627. Цар Ираклије задаје Персијанцима страховит пораз код Ниниве. — Савезници Мекe опседају Медину. — Тај-Цунг долази на кинески царски престо.
628. Кавад II убија свог оца Хозроја II и сам седа на престо.
629. Јуан-Хванг полази на пут за Индију. — Мухамед се враћа у Меку.
632. Смрт Мухамедова. — За калифа долази Абу Бекр.
634. Абу-Бекра наслеђује други калиф, Омар.
635. Цар Тај-Цунг прима Несторијанце мисионаре.
636. Битка на Јармуку. — Мухамедовци освајају Сирију.
637. Битка на Кадесији.
638. Јерусалим се предаје Омару.
642. Смрт цара Ираклија.
644. Долази на власт трећи калиф, Отман.
645. Јуан-Хван се враћа у Синган.
655. Мухамедовци наносе пораз византиској морнарици.
656. Отман убијен у Медини.
661. Али убијен. — За калифа долази Муавија (први калиф из лозе Омајада).
668. Калиф Муавија напада Цариград с мора. — Тодор Тарзански постаје кентерберискн падбискуп.
675. Последњи поморски напад Муавије на Цариград.
687. Пипин Херисталски, краљевски »мајордом«, здружује Аустразију и Невстрију.
711. Мухамедовска војска из Африке прелази у Шпанију.
716.-17. Сулејман, син и наследник Валида, не успева да заузме Цариград. — Династија Омајада преживела је врхунац своје моћи и иде пут опадања.
721. Карло Мартел долази за мајордома. — Власт калифа Валида I протеже се од Кине до Пиренеја.
732. Карло Мартел побеђује Мухамедовце код Поатије-а.
735. Бидова смрт.
743. Валид II — неверни калиф.
749. Збачена династија Омајада — Абдул Абас, први абасидски калиф. — Шпанија остаје под Амајадима. — Почетак распадања арапског царства.
751. Пипин крунисан франачким краљем.
755. Мученичка смрт св. Бонифација.
768. Смрт Пипинова.
771. Карло Велики краљ-самодржац.
774. Карло Велики осваја Ломбардију.
776. Карло Велики у Далмацији.
786. Харун ал Рашид, абасидски калиф у Багдаду (до 809. год.).
795. Лав III долази за папу (до 816. год.).
800. Папа Лав крунише Карла Великог за цара запада.
802. Егберт, дотадањи енглески емигрант на двору Карла Великог, проглашује се краљем Уесекса (Wessex).
811. Бугарски хан Крум побеђује и убија цара Никифора.
814. Смрт Карла Великог. Наслеђује га Лудвиг Побожни.
828. Егберт постаје краљем Енглеске.
843. Смрт Лудвига Побожног. — Распад царства Каролинжана. — Све до 962. год. нема редовних римских царева, иако се овде-онде јавља та титула.
850. Отприлике у ово доба Рурик (Скандинавац) долази за владара Новгорода и Кијева.
852. Борис, први хришћански краљ Бугарске (до 884. год.).
855. Руска (норманска) морнарица загрожава Цариград.
886. Уговор међу енглеским краљем Алфредом и Гутруном Данским, којим се Данцима уступа област Денло (Danelaw).
904. Руска (норманска) морнарица пред Цариградом.
911. Војвода Ролф завлађује Нормандијом.
919. Хајндрих Птичар изабран за краља Немачке.
928. Мароција заробљује папу Јована X.
931. Јован XI папа (до 936. год.).
936. Отон I постаје немачки краљ, као наследник свог оца, Хајндриха Птичара.
941. Руска морнарица и опет угрожава Цариград.
955. Јован XII долази за папу.

960. У Кини долази на власт северна династија Сунг.
962. Папа Јован XII крунише немачког краља Отона I за цара (први у низу царева Саксонаца).
963. Отон збацује папу Јована XII.
969. Установљен посебни фатимитски калифат у Египту.
973. Долази на престо Отон II.
983. Долази на престо Отон III.
987. Хуго Капет (Капе) постаје француски краљ. — Крај каролиншке династије у Француској.
1016. Кнут (Канут) постаје краљ Енглеске, Данске и Норвешке.
1037. Смрт Авицене Бохарског.
1043. Руска морнарица загрожава Цариград.
1066. Виљем, војвода Норманди, осваја Енглеску.
1071. Препород исламске моћи под селџучким Турцима. — Битка на Меласгирду.
1073. Хилдебранд долази за папу као Гргур VII (до 1085.).
1077. Цар Хајндрих IV клања се папи као покајник у Каноси.
1079. Родио се Петар Абелар.
1082. Роберт Гискар заузима Драч.
1084. Роберт Гискар пљачка Рим.
1087.—1099. Папа Урбан II .
1094. Зараза куге.
1095. Папа Урбан II проповеда у Клермону први Крсташки Рат.
1096. Погибија учесника Народног Крсташког Похода.
1099. Готфрид (Годфроа) Бујонски заузима Јерусалим. — Паскал II долази за папу (до 1118. год.).
1138. Држава Кин на врхунцу своје моћи. — Престоница династије Сунг премештена из Нанкинга у Ханкау.
1147. Други Крсташки Рат. — Оснивање хришћанске краљевине Португалије.
1169. Саладин постаје египатски султан.
1177. Фридрих Барбароса признаје у Млецима врховну власт папе (Александра III).
1187. Султан Саладин осваја Јерусалим.
1189. Трећи Крсташки Рат.
1198. Умро Аверој из Кордове, славни арапски философ. — Инокентије III долази за папу (до 1216. год.). — Папа Инокентије постаје тутор малолетном (4-годишњем) краљу Сицилије Фридриху II.
1202. Четврти Крсташки Рат; навала крсташа на Источно Царство.
1204. Латини заузимају Цариград.
1206. Кутуб заснива мухамедовску државу у Делхију.
1212. Дечји Крсташки Рат.
1214. Џингискан заузима Пекинг.
1215. Потписана Магна Карта (Magna Charta).
1216. Хонорије III долази за папу.
1218. Џингискан запоседа Харизмију.
1221. Неуспели Пети Крсташки Рат; крсташи се враћају. — Смрт св. Доминика (Доминикански Ред).
1226. Смрт св. Фрање Асиског (Фрањевачки Ред).
1227. Џингискан умире као господар области која се протеже од Касписког Језера до Тихог Океана. — Наслеђује га Огдај хан. — Гргур IX долази за папу.
1228. Фридрих II предузима Шести Крсташки Рат и задобија Јерусалим.
1234. Монголи, помогнути царством Сунга, коначно побеђују државу Кин.
1239. Фридрих II по други пут искључен из цркве.
1240. Монголи пустоше Кијев. — Русија принуђена да плаћа данак Монголима.
1241. Монголска победа на Лигницу у Шлеској.
1244. Египатски султан поново заузима Јерусалим. Због тога долази до Седмог Крсташког Рата.
1245. Фридрих II и опет искључен из цркве. — Горштаци области Швица спаљују нови замак Хабсбурга.
1250. Св. Луј Француски искупљен из ропства. — Смрт Фридриха II, последњег цара из династије Хоенштауфена. — У Немачкој настаје интеррегнум, који траје до 1273. год.
1251. Мангу хан долази за врховног хана. — Кублај хан завлађује Кином.
1258. Хулагу хан заузима и пустоши Багдад.
1260. Кублај хан долази за врховнога хана. — Пораз Кетбоге у Палестини.
1261. Грци преотимају Цариград из латинских руку.
1265. Родио се Данте Алигијери.
1266. Родио се Ђото.
1269. Кублај хан преко браће Поло упућује посланицу папи.
1271. Марко Поло полази на путовање.
1273. Рудолф Хабсбуршки изабран за цара. — Швајцарци склапају савез на вечна времена.
1274. Умро Тома Аквински.
1280. Кублај хан заснива династију Јуан у Кини.
1292. Умро Кублај хан.
1293. Умро Роџер Бекон, пророк опитне науке.
1294. Бонифације VIII долази за папу (до 1303. год.).
1295. Марко Поло се враћа у Млетке (Венецију).
1303. Смрт папе Бонифација VIII, а пошто га је Гијом де Ногаре понизио у Анањи-у.
1304. Родио се Петрарка.
1305. Климентије V постаје папа.
1308. Денс Скот умро.
1309. Заснован папински двор у Авињону.
1318. Четворица фрањеваца спаљени у Марсеју као јеретици.
1337. Умро Ђото.
1346. Душан се крунише царем.
1347. Умро Окем.
1348. Велика зараза куге — »црна смрт«.
1358. Устанак у Француској, назван »жакри« (Jacquerie).
1360. У Кини пада династија Јуан, а долази на власт династија Минг (до 1644. год.).
1369. Тамерлан узима титулу врховног хана.
1374. Умро Петрарка.
1377. Папа Гргур XI враћа се у Рим.

1378. Велика Шизма. Урбан VI у Риму, Климентије VII у Авињону.
1381. Сељачки устанак у Енглеској. Уат Тејлор II (Wat Taylor) погубљен пред краљем Ричардом II.
1384. Умро Уиклиф (Wycliff).
1387. Спаљен фра-Анџелико да Фијезоле.
1389. Бој на Косову.
1398. Јан Хус проповеда у Прагу уиклифизам.
1405. Умро Тамерлан.
1414.-18. Сабор у Костиницу. — Спаљен Јан Хус (1415. год.).
1417. Окончана велика Шизма. Мартин V долази изабран за папу.
1420. Устанак Хусита. Папа Мартин V проповеда крсташки рат против њих.
1431. Хуситн наносе страховит пораз католичким крсташима на Домажлицама. — Састаје се Базелски Сабор. — Рођен Вилон.
1436. Хуситн закључују споразум са црквом.
1439. Базелски Сабор изазива нов расцеп у цркви.
1445. Португалци откривају Кап Верде.
1446. Прве штампане књиге (Костер у Харлему).
1449. Завршен Базелски Сабор.
1452. Леонардо да Винчи рођен.
1453. (29. маја) Турци Османлије под Мухамедом II заузимају Цариград.
1480. Иван III, велики кнез московски, збацује монголски јарам.
1481. Султан Мухамед II умире за време припремања похода на Италију. — За султана долази Бајазит (владао до 1512. год.).
1486. Диас обилази Рт Добре Наде.
1492. Колумбо прелази преко Атлантског Океана у Америку. Искрцава се на острву Гуанахани (Сан Салвадор) 12. октобра 1492. год. — Родриго Борџија долази за папу као Александар VI (до 1503. год.).
1493. Максимилијан I долази за цара.
1497. Родио се сликар Ханс Холбајн.
1498. Васко да Гама обилазећи Рт Добре Наде проналази поморски пут за Индију.
1499. Швајцарска постаје независна република.
1500. Родио се Карло V.
1509. Хенри VIII долази за краља Енглеске.
1512. Селим долази за султана (влада 1520. год.). Купује титулу калифа. — Пад Содеринија (и Макијавелија) у Фиренци.
1513. Лав X долази за папу.
1515. Франсоа I долази за краља Француске.
1517. Султан Селим осваја Египат. — Лутер излаже својих 95 теза на капији дворске цркве у Витенбергу.
1519. Умро Леонардо да Винчи. — Магелан полази на поморски пут око света. — Кортес осваја град Мексико.
1520. Сулејман Величанствени долази за султана (владао до 1566. год.). Под њим се Турско Царство простире од Угарске до Багдада. — Карло V долази за цара.
1521. Лутер пред сабором у Вормсу. — Игњат Лојолски рањен код Пампелоне.
1524. Родио се Камоенс.
1525. Бабер побеђује у битци на Панипату, осваја Делхи и оснива Могулско Царство.
1527. Немачке трупе, под командом конестабла Карла Бурбонског, заузимају и пљачкају Рим.
1528. Родио се Паоло Веронезе.
1529. Султан Сулејман Величанствени опсађује Беч.
1530. Пизаро упада у Перу. — Папа крунише Карла V за цара. — Енглески краљ Хенри VIII започиње спор са папинском влашћу.
1532. Анабаптисти заузимају Минстер.
1533. Умро Ариосто. — Родио се Монтењ.
1535. Крај анабаптистичке власти у Минстеру.
1539. Основано »Друштво Исусово« (Исусовачки Ред).
1543. Умро Коперник. — Ханс Холбајн умро.
1545. Састанак сабора у Тренту који траје до 1563. год. ради уређења односа у цркви.
1546. Умро Мартин Лутер. — Родио се Тихо Брахе.
1546. Иван IV (Грозни) узима титулу руског цара. — Умро краљ Франц I. — Родио се Сервантес.
1549. Први исусовачки мисионари стижу у Јужну Америку.
1552. Пасавски Мир; привремено примирење у Немачкој.
1553. Умро Рабле (Rabelais).
1556. Карло V се одриче престола. — Акбар долази за великог могула (до 1605. год.). — Умро Игњат Лојолски.
1558. Умро Карло V.
1561. Родио се Франсис Бекон (лорд Верулам).
1563. Завршен сабор у Тренту; реформе у католичкој цркви.
1564. Родио се Галилеји. — Родио се Шекспир.
1566. Сулејман Величанствени умире.
1567. Устанак Холанђана.
1568. Погубљење грофова Егмонта и Хорна.
1571. Родио се Кеплер.
1573. Опсада Алкмара.
1576. Родио се Тицијан.
1577. Родио се Рубенс.
1578. Родио се Харвеј.
1580. Умро Камоенс. — Умро Паладијо.
1583. Поход сер-Валтер-Ралеја (Raleigh) у Вирџинију.
1588. Умро Паоло Веронезе.
1592. Умро Монтењ.
1594. Умро Тинторето.
1599. Родио се Веласкез.
1601. Умро Тихо Брахе.
1603. Џемс постаје краљ Енглеске и Шкотске. — Умро др Гилберт.
1605. Џехангир долази за великог могула.
1606. Оснивање »Вирџинијске Компаније«. — Родио се Рембрант.
1609. Холандија независна.
1616. Умро Шекспир. — Умро Сервантес.
1618. Почетак тридесетогодишњег рата.
1620. Исељеници са »Mayflower«-а оснивају Њу Плимут (New Plymouth, Нови Плимут). — Први афрички Црнци-робови искрцани у Џемстауну (Вирџинија).

1625. Чарлс I долази за краља Енглеске.
1626. Умро сер Франсис Бекон (лорд Верулам).
1628. Шах Џихан долази за великог могула. — Објављена »Petition of Right« у Енглеској.
1629. Чарлс I краљ Енглеске почиње да влада без парламента и одржава такав режим једанаест година.
1630. Умро Кеплер.
1632. Левенхук родио се. — Краљ Густав Адолф погинуо у битци на Лицену.
1634. Убијен Валенштајн.
1638. Јапан забрањује приступ Европљанима (то траје све до 1865. год.).
1640. Енглески краљ Чарлс I сазива такозвани »Дуги Парламенат«. — Умро Рубенс.
1641. Покољ Енглеза у Ирској.
1642. Умро Галилеји. — Родио се Њутн.
1643. Луј XIV ступа на престо, на којем остаје седамдесет и две године.
1644. Манџурци обарају династију Минг у Кини.
1645. Рушење обора у централним деловима града у Лајпцигу.
1648. Вестфалски Мир. Холандија и Швајцарска признате као независне републике. Бранденбуршка (будућа Пруска) узима већег маха. Овај мир не представља коначну победу ни за цара, ни за поједине немачке владаре. — Грађански рат »Фронде« у Француској; завршава се потпуном победом француске круне.
1649. Погубљен Чарлс I у Енглеској.
1658. Аурангзеб долази за великог могула. — Умро Кромвел. — Родио се Персел (Purcell).
1659. Родио се Алесандро Скарлати. — Родио се Дифо.
1660. Чарлс II долази за краља Енглеске. — Умро Веласкез.
1669. Умро Рембрант.
1674. Нови Амстердам уговором коначно прелази у британске руке; име му је промењено у Њу Јорк. — Умро Милтон.
1683. Пољски краљ Јан III Собјески одбија последњу турску навалу на Беч.
1685. Родио се Јохан Себастијан Бах. — Родио се Хендел.
1688. Британска револуција. Бегство Џемса II. Вилјем и Марија долазе на престо.
1689. Петар Велики долази на руски царски престо (умро 1725. год.).
1690. Битка на Бојну у Ирској.
1694. Родио се Волтер.
1695. Умро Персел.
1701. Фридрих I, први пруски краљ.
1704. Умро Џон Лок, отац савремених демократских начела.
1707. Умро Аурангзеб. Распад могулског царства. — Родио се Филдинг.
1712. Родио се Фридрих Велики.
1714. Џорџ I долази за краља Велике Британије.
1715. Луј XV долази за краља Француске.
1723. Родио се Ренелдс (Reynolds). — Родио се Адам Смит.
1725. Умро Алесандро Скарлати.
1727. Умро Њутн. — Џорџ II долази за краља Велике Британије. — Родио се Генсбро (Gainsborough).
1728. Родио се Голдсмит.
1731. Умро Дифо.
1732. Родио се Хајдн.
1733. Оглторп (Oglethorpe) оснива Џорџију (Георгију).
1736. Надир шах упада у Индију. Тим упадом почињу две деценије немира и четничког ратовања у Индији.
1740. Фридрих Велики ступа на престо. — Марија Терезија ступа на престо (као жена није могла сама примити титулу римско-немачке царице; ту је титулу носио од 1745. до своје смрти 1765. год. њен супруг Франц I а затим њен син Јосиф II).
1741. Руска царица Јелисавета ступа на престо.
1746. Родио се Гоја.
1749. Родио се Гете.
1752. Родила се Фани Бернеј.
1754. Умро Филдинг.
1755.—63. Рат између Британије и Француске око поседа у Америци и Индији. Француска у савезу са Аустријом и Русијом против Пруске и Британије (1756.—63.: Седмогодишњи Рат).
1756. Родио се Моцарт.
1757. Битка на Пласеју.
1759. Британски ђенерал Волф заузима Квебек (Кибек).
1760. Краљ Џорџ III ступа на британски престо.
1762. Умрла руска царица Јелисавета. Убијен цар Петар. Долази на престо његова супруга Катарина Велика, која влада до 1796. год.
1763. Париски Мир: Француска уступа Канаду Британији. Британци задобијају превласт у Индији. — Родио се Жан Пол Рихтер.
1764. Битка на Бексару.
1766. Родио се Малтус.
1769. Родио се Наполеон Бонапарта.
1770. Родио се Бетовен. — Родио се Хегел.
1774. Луј XVI ступа на француски престо. — Самоубиство Клајва. — Почетак револуционе драме у Америци. — Умро Голдсмит.
1775. Битка на Лексингтону. — Родио се Тернер. — Родила се Џен Остен.
1776. Проглас независности Сједињених Америчких Држава.
1778. Умро Ж. Ж. Русо.
1780. Умрла царица Марија Терезија. Цар Јосиф II (1765.—1790.) наслеђује је као владар хабсбуршких земаља.
1783. Уговор о миру између Британије и новостворених Сједињених Америчких Држава. — Квеко пуштен у слободу у Масачусетсу.
1786. Родио се Вебер.
1787. Уставотворна скупштина у Филаделфији ствара средишњу савезну владу Сједињених Америчких Држава. — Финансиски слом француске државе. Скупштина народних првака (»нотабла«).

1788. Састаје се први савезни конгрес Сједињених Америчких Држава у Њу-Јорку. — Умро Генсбро (Gainsborough). — Родио се Шопенхауер. — Родио се лорд Бајрн.
1789. Сазвана Сталешка Скупштина у Француској. — 14. јула: јуриш на Бастиљу.
1790. Умро Адам Смит.
1791. Јакобинска Револуција. — Краљ Луј XVI бежи с породицом, али буде заустављен у Варену. — Умро Моцарт.
1792. Француска објављује рат Аустрији. — Пруска објављује рат Француској. — Битка на Валмију. — Француска проглашена републиком. — Умро Ренелдс.
1793. 21. јануара: погубљен Луј XVI.
1794. Погубљен Робеспијер; крај јакобинске републике. Власт конвента.
1795. Власт Директорије. Бонапарта, пошто је угушио побуну, постављен је за команданта армије у Италији.
1796. Родио се Коро.
1797. Бонапарта уговором о миру у Кампоформију уништава Млетачку Републику. — Родио се Шуберт. — Родио се Хајне. — Родио се Балзак.
1798. Бонапартин поход у Египат. Битка на Нилу.
1799. Бонапарта се враћа у Француску. Као први консул приграбљује силну власт.
1800. Законодавно уједињење Ирске са Енглеском; »Act of Union« потписан 1. јануара 1801. год. — Наполеонова војна против Аустрије. — Битке на Маренгу (на италијанском ратишту) и на Хоенлидену (победа Моро-а на немачком ратишту). — Родио се Меколи (Macauley).
1801. Потписан предходни мир међу Француском, Аустријом и Енглеском.
1802. Родио се Виктор Иго (Victor Hugo).
1803. Бонапарта поседа Швајцарску; тиме убрзава поновно избијање рата.
1804. Карађорђев устанак.
1804. Бонапарта се проглашава царем Француза. — Франц II прима 1805. год. титулу »аустриског цара«, а 1806. год. одриче се коначно титуле римско-немачког цара. Тиме је дошао крај »Светом Римском Царству«.
1805. Битка на Трафалгару. — Битке на Улму и Аустерлицу.
1806. Пруси до ноге потучени код Јене.
1807. Битке на Пруској Јихлави и на Фридланду. — Тилзитски Мир.
1808. Наполеон намеће Шпанији свог брата Јосифа за краља.
1810. Шпанске колоније у Америци оцепљују се и постају независне републике.
1811. Руски цар Александар отказује даље учешће у континенталном блоку (блокади). — Родио се Ф. Лист.
1812. Наполеоново повлачење из Москве. — Родио се Дикенс.
1814. Наполеон се одриче престола. — Долази на престо краљ Луј XVIII. — Родио се Чарлс Рид.
1815. Битка на Ватерло-у (18. јуна). Бечки Мир.
1816. Родио се Густав Фрајтаг.
1817. Умрла Џеп Остен.
1818. Родио се Тургењев.
1819. Захваљујући неуморном раду Роберта Овена, британски парламенат изгласава први закон о уређењу рада по фабрикама. —Родио се Рескин.
1821. Грчки устанак. — Умро Китс. — Родио се Флобер. — Родио се Достојевски.
1822. Родио се Цезар Франк.
1824. Краљ Шарл X ступа на француски престо. — Умро лорд Бајрн.
1825. Цар Никола I ступа на руски престо. — Предана саобраћају прва железница, на прузи Стоктон-Дарлингтон. — Умро Жан Пол Рихтер.
1827. Битка на Наварину. — Умро Бетовен.
1828. Умро Гоја. — Умро Шуберт. — Родио се Џорџ Мередиз. — Родио се Толстој. — Родио се Ибзен.
1829. Грчка проглашена независном државом.
1830. Бурна година: Шарл X збачен са француског престола, а на његово место проглашен за краља Луј Филип. — Белгија се оцепљује од Холандије. За краља новостворене Белгије долази Леополд Саксонско-Кобуршко-Готски. — Безуспешни устанак Пољака против руске власти.
1831. Умро Хегел.
1832. Првим законом о изборној реформи успостављен демократски карактер британског парламента. — Умро Гете. — Родио се Бјернсон.
1833. Родио се Брамс.
1834. Родио се Виљем Морис. — Родио се Уистлер. — Умро Малтус.
1835. Први пут употребљена реч »социјализам«. — Родио се Мусоргски. — Родио се Марк Твен.
1837. Краљица Викторија ступа на престо.
1840. Краљица Викторија се удаје за кнежевића Алберта од Саксен-Кобург-Готе. — Родио се Чајковски. — Родио се Зола. — Родио се Томас Харди.
1848. Опет бурна година: У Француској и у Риму проглашена република. — Свесловенски конгрес у Прагу. — Сва Немачка на окупу у Франкфуртском Парламенту. Пруски краљ осујећује уједињење Немачке.
1849. Умро Шопен. — Умро Едгар Алан По.
1850. Умро Балзак. — Родио се Р. Л. Стивенсон.
1851. Велика Светска Изложба у Лондону.
1852. Наполеон III проглашује се царем Француза. — Умро Гоголь.
1854. Комодор Пери (на другом свом походу) искрцава се у Јапану. — Никола I поседа турске Дунавске Покрајине (Влашку и Молдавску).
1854.-1856. Кримски Рат.
1856. Александар II ступа на руски престо. — Умро Шуман. — Умро Хајне. — Родио се Џ. Бернард Шо.
1857. Побуна у Индији. — Родио се Судерман.
1858. Умро Роберт Овен.
1859. Француско-аустриски рат. Битке на Мађенти и Солферину.
1860. Умро Шопенхауер.

ПРЕГЛЕД ИЛУСТРАЦИЈА.

А. ЦРТЕЖИ И МАПЕ У ТЕКСТУ.

	Страна
Живот у почетку палеозојског доба	7
Баровита шума пред крај старијег каменог доба	10
Аустралиска риба са плућима	14
Неколико гмизаваца из познијег палеозојског доба	15
Неколико гмизаваца из мезозојског доба	17
Птеродактили	19
Неколико гмизаваца познијег мезозојског доба	20
Хесперорн	21
Неколико сисаваца периода олигоцена	24
Сисавци у доба миоцена	26
Европа и западна Азија пре 50.000 година (мапа)	33
Оруђа старијег каменог доба	35
Европа и западна Азија пред крај старијег каменог доба (мапа)	37
Предмети из доба прваса	39
Доба прваса	41
Фреска у боји из старијег каменог доба	42
Оружје и алат из новијег каменог доба	45
Грнчарија из доба грађења на кочевима	47
Судови у облику кочева	49
Споменик из новијег каменог доба	56
Оружје и разни прибор из бронзаног доба	57
Црначки тип	61
Видови монголског типа	63
Видови кавкаског типа	64
Представници разних раса	71
Колевка западне културе (мапа)	73
Сумерски ратници у фаланги	75
Асирски ратник	77
Богиња са ликом нилског коња	82
Колевка кинеске културе (мапа)	83
Бродови на Нилу (око 2000. године пре Христа)	88
Египатски брод на Црвеном мору (око 1350. година пре Христа)	89
Егејска цивилизација (мапа)	91
Крићанска статуица од иловаче	93
Примери писменог изражавања сликом код америчких Индијанаца	98
Египатска божанства	102
Египатска божанства	103
Асирски краљ са својим првим министром	105
Шефрен, египатски краљ из 4. династије	108
Краљ Рамзес III представљен као бог Озирис, а окружен богињама Нефтидом и Изидом	109
Акнатон (Аменофис IV)	111
Египатски сељаци, ухапшени због неплаћања пореза	113
Јаћарска туча	115
Мале статуе са египатских гробница	119
Јеврејска земља (мапа)	125
Двобој Хектора и Менелаја	139
Старогрчка поморска борба	144
Атински веслачи	145
Скити	151
Даријево Царство (мапа)	155
Грчко-персијски ратови (мапа)	159
Кип атинског војника	160
Персијски војници	161
Свет како га је представљао Херодот (мапа)	163
Македонски ратник	176
Краљ Филип Македонски	177
Војни походи Александра Великог (мапа)	183
Александар Велики	187
Селеук I	190
Познати делови света 230. године пре Христа (мапа)	195
Изида и Хор	197
Серапис	198
Развој будизма (мапа)	202
Харити	205
Куан-Јин	209
Вишну, Брама, Сива	211
Кришна, Кали, Гонеса	213
Спаљивање мртваца	217
Самнитски ратници	218
Римски новац	219
Меркур, бог трговине	221
Картагински новац	225
Бронзани римски новац из IV. столећа	229
Римска држава (мапа)	235
Гладиатори	241
Јулије Цезар	253
Римски поседи (мапа)	263
Карта Европе и Азије	271
Ефталитски новац	321
Кинеско царство (мапа)	324
Мухамедовски посед (мапа)	345
Француска за владе Карла Мартела (мапа)	359
Европа у доба смрти Карла Великог (мапа)	364
Француска крајем X столећа (мапа)	369
Европа и Азија око 1200. год. (мапа)	395
Царство Џингискана у доба његове смрти 1227. год. (мапа)	396
Османлиско царство 1566. год. (мапа)	405
Тамерланово царство (мапа)	408
Европа у доба пада Цариграда (1453. године) (мапа)	417

Страна

»За нас је само рад и труд, нас бију ветар и киша на њиви« 425
Игњат Јојолски 429
Главни трговачки путеви Европе у XIV столећу (мапа) 439
Карта проналазачких путовања 443
Европа у доба Цара Карла V (мапа) . . 458
Франсоа I, Хенри VIII, Цар Карло V . . 461
Деобе Пољске (мапа) 495
Индија године 1750. (мапа) 500
Сједињене Америчке Државе (мапа) . . 521
Венијамин Франклин 527
Бегство краља Луја XVI до Варена (мапа) 539
Положај на војишту у североисточној Француској у септембру 1792. године (мапа) 543
Наполеоново царство око 1810. године (мапа) 570
Главни моменти Наполеонове каријере и његових ратова (мапа) 573
Европа пре бечког конгреса (мапа) . . . 577
Природна политичка карта Европе . . . 583
Племенска божанства 607
Две карте Азије 625
Африка око деветнаестог столећа (мапа) . 630
Африка 1914. године (мапа) 631
Колонијални поседи (мапа) 639
Немачка офанзива на западу у почетку рата (мапа) 677
Западни фронт 1915.—1918. год. (мапа) . 686
Графикон светског рата . . . . 688 и 689

Б. СЛИКЕ У БАКРОТИСКУ.

Гигатосаур 32
Родески човек 32
Костури човека 32
Верска игра људи каменог доба 48
Амерички монголски типови 64
Кинески монголски тип 64
Велики кинески зид 96
Говеђи мехови 96
Камени кип Буде Емиде 120
Мање познати изглед Акропоља у Атини 160
Акробат на старогрчкој гозби 160
Кип богиње Паладе Атине 168
Перикле 168
Дионис 168
Софокле 176
Еврипид 176
Колска трка у Риму 240
Убиство Јулија Цезара 256
Јулије Цезар 256
Ханибал 256
Марко Антоније 256
Птоломеј Сотер 272
Сципион Африканац 272
Веспазијан 272
Марко Порције Катон 272
Ликови Исуса Христа 288
Мозаик из џамије Аја Софије 312
Аја Софија у Цариграду 312
Византиски мозаик 352
Мухамед заузима тврђаву 352
Српски цар Душан 400
Примери италијанског неимарства . . . 416
Зора реформације 416
Јан Хус пред сабором 432
Д-р Мартин Лутер 432
Коперник 432
Данте Алигијери 440
Петрарка 440
Вилјем Шекспир 440
Монтењ 448
Ариосто 448
Никола Макијавели 448
Едвард Гибон 448
Звездара Тиха Брахе 456
Тихо Брахе 456
Франсис Бекон 456
Јохан Гутенберг 464
Лоренц Костер 464
Кристоф Колумбо 464
Франциско Пизаро 464
Вестфалски мир 512
Проглас Америчке Независности 512
Волтер 528
Луј XVI 528
Фридрих Велики 528
Заузеће Бастиље 544
Под терором 544
Марсељеза 560
Жан Пол Мара 560
Максимилијен Робеспијер 560
Убиство Маратово 560
Наполеон 576
Први разбој 584
Прва локомотива 584
Железница Ливерпул Менчестар 1831. године 584
Вилхелм Рихард Вагнер 624
Франја Лист 624
Франја Шуберт 624
Рихард Штраус 624
Антон Дворжак 624
Римски Корзаков 624
Чалрс Дикенс 640
Тенисн 640
Виктор Иго 640
Оноре Балзак 640
Хенрик Ибсен 640
Лав Толстој 640
Краљ Петар 680
Краљ Александар 680
Британски тенк 696
Конференција мира у Версају 696
Лига Народа 702

В. СЛИКЕ У ЖИВОПИСНИМ БОЈАМА.

Животиње пре појаве човека 16
Сфинкс 80
Буда 112
Олимписке игре 144
Исус Назарећанин 304
Облакодер 720

5546

ШТАМПАЛА „ТИПОГРАФИЈА" Д. Д. ЗАГРЕБ

1924. Влада Радничке Странке у Британији. — Умро Љењин. — Гг. Ремзи Мак Доналд и Ерио у Женеви. — Умро Анатол Франс.

1925. Французи у Мароку нападнути од Абд-ел-Крима, а у Сирији од Друза. — У Немачкој уведена златна марка. — Локарнски Пакт. — Али Риза Кан збацује персиског шаха, да би се најзад и сам прогласио шахом.

1926. Генерални штрајк у Великој Британији. До њега долази због немогућности да се извуче добитак из угљених рудника, ако се рударским радницима одобри пристојнија награда. — Пораз Абд-ел-Крима.

1861. Виторио Емануеле проглашен првим краљем Италије. — Аврам Линколн изабран за председника С. А. Д. Почетак Америчког Грађанског Рата. — Родио се Рабиндранат Тагоре.

1862. Родио се Дебиси. — Родио се Г. Хауптман.

1863. Британци бомбардују јапанска приморска утврђења.

1864. Максимилијан проглашен царем Мексика. — Аустрија и Пруска ратују са Данском. — Родио се Рихард Штраус.

1865. Предаја јужне војске ђенерала Ли-а код Апотомакс-Курт-Хауза. — Јапан отворен промету с иностранством.

1866. Пруска и Италија нападају Аустрију (јужнонемачке државе у савезу с Аустријом). — Битка на Садови (Храцу Краловом, Кенигрецу, 3. јула 1866. год.). — Родио се Ромен Ролан.

1867. Стрељан цар Максимилијан.

1870. Наполеон III објављује рат Пруској. — Умро Чарлс Дикенс.

1871. Предаја Париза (јануара). — Пруски краљ Вилхелм I проглашен (18. јануара) »царем Немачке«. — Франкфуртски Мир (10. маја).

1875. Херцеговачки устанак. — Турска зверства у Бугарској.

1876. Србија и Црна Гора објављују рат Турској.

1877. Руско-турски рат. Сан-Стефански Мир. — Краљица Викторија проглашена »царицом Индије«.

1878. Берлински Конгрес. — Почетак доба »оружаног мира« у Западној Европи, које траје 36 година.

1880. Умро Флобер.

1881. Битка на Брегу Мајуба (Majuba Hill). — Трансвал слободан. — Умро Мусоргски. — Умро Достојевски.

1882. Умро Лонгфело. — Умро Емерсон.

1883. Британија поседа Египат. — Умро Тургењев.

1884. Умро Чарлс Рид.

1885. Умро Виктор Иго.

1886. Гледстон подноси први предлог закона о »хом-рулу« за Ирску. — Умро Ференц пл. Лист.

1888. Умро немачки цар Вилхелм I (9. марта); наслеђује га цар Фридрих III, који влада свега 99 дана. до 15. јуна, када долази на престо цар Вилхелм II.

1890. Бисмарку изнуђена оставка. — Лорд Салисбери уговором уступа Хелголанд Немачкој. — Умро Цезар Франк.

1892. Умро Тенисн.

1893. Умро Чајковски.

1894. Умро Р. Л. Стивензон.

1894.-5. Јапан ратује с Кином.

1895. У Британији долази на власт »унионистичка« (империјалистичка) влада. — Умрэ Густав Фрајтаг.

1896. Битка на Адуи. — Умро Вилем Морис.

1897. Умро Брамс.

1898. Сукоб између Француске и Енглеске због Фашоде. — Немачка присваја Кијау-Чау.

1899. Почиње Јужно-Афрички Рат (Бурски Рат).

1900. Боксерски устанак у Кини. Опсада страних посланстава у Пекингу. — Умро Фридрих Ниче. — Умро Рескин.

1902. Умро Емил Зола.

1903. Умро Уистлер (Whistler).

1904. Британци упадају у Тибет. — Умро Чехов.

1904.-5. Руско-јапански рат.

1906. »Унионистичка« (империјалистичка) странка у Британији потучена на изборима од либерала у питању царинских тарифа. — Умро Ибзен.

1907. Створен Јужно-Афрички Савез (као слободан британски доминион).

1908. Аустро-Угарска проглашује анексију Босне и Херцеговине. — Умро Римски-Корзаков.

1909. Г. Блерио на аероплану прелетео преко Канала Ла Манш. — Умро Џ. Мередиз (Meredith).

1910. Умро Б. Бјерисон. — Умро Л. Н. Толстој. — Умро Марк Твен.

1911. Италија објављује рат Турској и упада у Триполитанију.

1912. Кина проглашена републиком. — Балкански Савез објављује рат Турској: Први Балкански Рат.

1913. Други Балкански Рат. — Крвопролиће у Лондондерију у Ирској због испада »унциста«.

1914. Почетак Великог Рата у Европи (в. нарочиту шематичку таблицу у тексту).

1916. Умро Хенри Џемс.

1917. Две узастопне револуције у Русији. Бољшевици граблују власт.

1918. (11. новембра) Потписано примирје. — Умро Дебиси.

1919.—20. Версајски Мир.

1919. Британци се повлаче из Архангелска. — Пораз ђенералаЕњикина. Ђенерал Јуденић умало не заузима Петроград, али најзад бива потучен. — Немачко ратно бродовље потопљено у заливу Скана-Фло.

1920. Први састанак скупштине Лиге Народа, из које су искључене Немачка, Аустрија, Русија и Турска, а у којој Сједињене Америчке Државе нису заступљене. — Адмирал Колчак стрељан. — Пољска напада Русију, док ђенерал Врангел предузима нову офанзиву против бољшевика са Крима, која се свршава с неуспехом.

1921. Међусавезничка контролна власт у Цариграду. — У Вашингтону се састаје конференција за поморско разоружање под председањем председника Хардинга.

1922. Страховита глад у Русији. — Ђеновска Конференција; на њој су заступљене и Немачка и Русија. — Све већи хаос у финансијама Немачке, која није способна да плати огромну ратну одштету. Због овог питања долази до све хладнијих односа међу Британијом и Француском. — Слом грчке војске у Малој Азији. — Одвајање Јужне Ирске од Велике Британије.

1923. Французи поседају Рурску Област. — Слом немачке валуте; увођење »рентенмарке«.

ПРЕГЛЕД САДРЖАЈА.

Страна

ПРЕДГОВОР V
УВОД VII

Глава I.
ПОСТАНАК НАШЕГ СВЕТА.

Земља у простору и времену 3

Глава II.
ШТА ГОВОРЕ СТЕНЕ.

1. Прва жива бића 5
2. Колико је свет стар 8

Глава III.
ПРИРОДНО ОДАБИРАЊЕ И МЕЊАЊЕ ФЕЛА. 9

Глава IV.
ЖИВОТ ПРОДИРЕ И НА КОПНО.

1. Живот и вода 12
2. Прве животиње 14

Глава V.
ВЕК ГМИЗАВАЦА.

1. Доба живота по пизијама 16
2. Змајеви 18
3. Прве птице 18
4. Век невоље и смрти 19
5. Прве појаве крзна и перја 21

Глава VI.
ДОБА СИСАВАЦА.

1. Ново доба живота 23
2. На свету почиње предање 23
3. Век развијања мозга 25
Нове тешкоће за живот 27

Глава VII.
ПРАЧОВЕК.

1. Човеково порекло 28
2. Први трагови човеку сличних бића . 29
3. Хајделбершки прачовек 30
4. Пилтдаунски прачовек 30

Глава VIII.
НЕАНДЕРТАЛСКИ ЧОВЕК, НЕСТАЛА РАСА.
(рано палеолитско доба.)

1. Свет пред 50.000 година 32
2. Живот неандерталских људи 34

Глава IX.
ПРВИ ПРАВИ ЉУДИ.

1. Појава нама сличних људи 36
2. Крај палеолитског доба 42
3. Америка без пра-људи 42

Глава X.
НЕОЛИТСКИ ЧОВЕК У ЕВРОПИ.

1. Почиње доба уљуђивања 43
2. Где се зачела неолитска образованост? 46
3. Свакодневни живот у неолитско доба 46

Глава XI.
ПРВЕ МИСЛИ.

1. Примитивна мудрост 52
2. Отац породице и вера 54
3. Страх и нада у вери 54
4. Звезде и годишња времена 55
5. Стварање прича и митова 57
6. Разноврсни извори вере 58

Глава XII.
ЉУДСКЕ РАСЕ.

1. Да ли се човечанство још разграњава у разне расе? 60
2. Главне људске расе 62
3. Мрки људи 63

Глава XIII.
ЉУДСКИ ЈЕЗИЦИ.

1. Нема јединственог примитивног језика 65
2. Аријски језици 66
3. Семитски језици 67
4. Хамитски језици 67
5. Уралско-кинески језици 68
6. Кинески језици 68
7. Друге језичне групе 69
8. Нестали и ишчезли језици 70

Глава XIV.
ПРВА ПРОСВЕЋЕНОСТ.

1. Рани ратари и рани номади 72
2А. Сумерци 7
2Б. Царство Саргона I. . . . . .
2В. Хамурабијево царство . . . . . .
2Г. Асирци и њихово царство
2Д. Халдејско царство
3. Рана египатска ис

Страна

4. Рана индиска просвећеност 82
5. Рана кинеска историја 83
6. Док су се просвећености развијале . 86

Глава XV.
ПОМОРЦИ И ТРГОВЦИ.

1. Најраније лађе и поморци 87
2. Јегејски градови пре историског доба 90
3. Прва истраживачка путовања . . . 92
4. Рани трговци 93
5. Рани путници 95

Глава XVI.
ПИСАЊЕ.

1. Писање помоћу слика 96
2. Писање помоћу слогова 97
3. Писање азбуком 98
4. Које место заузима писање у људском животу? 99

Глава XVII.
БОГОВИ И ЗВЕЗДЕ.
СВЕШТЕНИЦИ И КРАЉЕВИ.

1. Свештеник се појављује у историји . 100
2. Свештеници и звезде 103
3. Свештеници и праскозорје науке . . 104
4. Краљ против свештеника 105
5. Како се Бел-Мардук борио против краљева? 107
6. Египатски бого-краљеви 109
7. Ши Хуанг-ти уништава књиге . . . 111

Глава XVIII.
БОГОВИ, ДРУШТВЕНИ СТАЛЕЖИ И СЛОБОДНИ ЉУДИ.

1. Обичан човек у старо доба 112
2. Најранији робови 114
3. Прве »независне« личности 116
4. Друштвени редови пре три хиљаде година 117
5. Редови се учвршћују у сталеже . . . 119
6. Сталежи или касте у Индији . . . 121
7. Мандарински систем 122
8. Преглед раздобља од десет хиљада година 128

Глава XIX.
ЈЕВРЕЈСКО СВЕТО ПИСМО И ПРОРОЦИ.

1. Место Израелићана у историји . . . 124
2. Саул, Давид и Соломон 128
3. Јевреји као народ мешовита порекла 131
4. Важност јеврејских пророка 133

Глава XX.
АРИСКИ НАРОДИ И ПРЕИСТОРИСКО ДОБА.

1896. 1
1897. Успростирање народа са ариским го-
1898. Сукоб и... 134
због Фашоде. ...воту Аријанаца . . 136
Кијау-Чау. 139
1899. Почиње Јужно-Афричк.
Рат).
1900. Боксерски устанак у Кини.

Страна

Глава XXI.
ГРЦИ И ПЕРСИЈАНЦИ.

1. Јелински народи 142
2. Посебне црте јелинске просвећености 142
3. Монархија, аристократија и демократија у Грчкој 145
4. Краљевство Лидија 150
5. Појава Персијанаца на истоку . . . 151
6. Крезова историја 153
7. Дарије упада у Русију 155
8. Маратонска битка 158
9. Термопиле и Саламина 158
10. Платеја и Микале 162

Глава XXII.
ГРЧКА МИСАО, КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ.

1. Периклова Атина 164
2. Сократ 168
3. Платон и Академија 169
4. Аристотел и Лицеј 170
5. Филозофија постаје неземаљска . . . 171
6. Вредност и опсег грчке мисли . . . 171

Глава XXIII.
ВЛАДАВИНА АЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГА.

1. Филип Македонски 175
2. Убиство краља Филипа 173
3. Александрова прва освајања . . . 180
4. Александрова лутања 185
5. Је ли био Александар доиста велик? 187
6. Александрови наследници 190
7. Пергам као склониште културе . . 191
8. Александар као навештај светског јединства 191

Глава XXIV.
НАУКА И ВЕРА У АЛЕКСАНДРИЈИ.

1. Наука у Александрији 192
2. Филозофија у Александрији 197
3. Александрија као творница вероисповести 197
4. Александрија у Индији 199

Глава XXV.
ПОСТАНАК И ШИРЕЊЕ БУДИЗМА.

1. Гаутамина историја 199
2. Наука и мит противуречности . . . 203
3. Јеванђеље Гаутаме Буде 204
4. Будизам и Асока 207
5. Два велика кинеска учитеља . . . 210
6. Израђање будизма 214
7. Данашња распрострањеност будизма . 215

Глава XXVI.
ДВЕ РЕПУБЛИКЕ НА ЗАПАДУ.

1. Први почеци Латињана 216
2. Нов облик државе 219
3. Картагина као плутократска република 227
4. Први пунски рат 227
5. Катон старији 230
6. Други пунски рат 232
7. Трећи пунски рат 236

756

Народна библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'
СО 94(100)
ВЕЛС Х.Џ.
Историја света
ЛЕСКОВАЦ
000004849
COBISS